

**DRUGA
KRAJIŠKA
BRIGADA**

BORBENI PUT 2. KRAJIŠKE NOU BRIGADE

VOJNOIZDAVACKI I NOVINSKI CENTAR

Načelnik
mr *Stevan* STANOJEVIĆ, pukovnik

Pomoćnik načelnika za izdavačku delatnost
Ivan MATOVIĆ, pukovnik

Biblioteka

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

Knjiga TRISTA TRIDESET DRUGA

Monografije

JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE

Knjiga STO DVADESET PETA

UREĐIVAČKI ODBOR

Svetozar ORO, general-potpukovnik, predsednik; *Ali* ŠUKRIJA, dr *Petar* KACAVENDA, dr *Vlado* IVANOVSKI; general-pukovnici: *Aleksandar* JANIĆ, *Rahmija* KADENIĆ i mr *Avgust* VRTAR; general-potpukovnici: *Fabijan* TRGO, *Veljko* MILADINOVIĆ, *Melodije* KOTEVSKI, *Zika* STOJŠIĆ; pukovnici: *Zdravko* KLANJŠČEK, *Ahmet* ĐONLAGIĆ, *Petar* VIŠNJIĆ, *Radomir* PETKOVIĆ, *Antun* MILETIĆ i *Predrag* PAVLOVIĆ; potpukovnik dr *Slobodan* BRANKOVIĆ i major dr *Slavko* VUKCEVIĆ

Glavni i odgovorni urednik
Radomir ĐONDOVIĆ, potpukovnik

Urednik
Snežana TMUŠIĆ, profesor

Recenzent
Radomir PETKOVIĆ, pukovnik

Stručni redaktor
Momčilo KALEM, potpukovnik

Tehničko uređenje, korice i vinjete
Slavoljub KUJUNDŽIĆ, akad. slikar

Jezička redakcija
Nada DRAGIŠIĆ, profesor

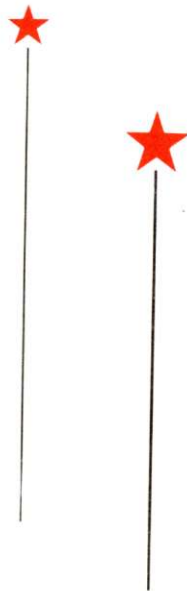
Korektura
Slavka MILOŠAVLJEVIĆ

Štampanje završeno avgusta 1988.

Stampa Vojna štampanja - Beograd, Generala Ždanova 40b

DRUGA KRAJIŠKA BRIGADA

Ratna sjećanja

DRUGE KRAJIŠKE BRIGADE

Zdravko ADAMOVIĆ, Ivica ATLIJA, Vladimir Vlado BAJIĆ, Slavko BANNOVIĆ, Milan CRNOMARKOVIĆ, Idriz ČEJVAN, Gojko ČIČIĆ, Mitar DASIĆ, Branko DAVIDOVIĆ, Midhad DEDIĆ, Rade DOBRIĆ, Slavko DOSEN, Pero GAJIĆ, Pero KNEŽEVIĆ, predsjednik, Ratko MARTINOVIĆ, Ljubo MIJIĆ, potpredsjednik, Dragoslav MUTAPOVIĆ, Lazo PEJIĆ, Savo PIVAŠ, Durad PREDOJEVIĆ ĐURIN, Miloje RAKONJAC, Dragutin STANIĆ DRAGAN, Mesud ŠABIĆ, Dmitar SOLAJA, sekretar, Osman BOTONIĆ, Zaida TALIĆ i Milan ZGONJANIN

Članovi odbora po funkciji su predsjednik skupštine opštine Bosanska Krupa i Bosanski Novi i predsjednici opštinskih SUBNOR-a Banjaluka i Tuzla

REDAKCIONI ODBOR

Milan ZGONJANIN, predsjednik, Ljubomir ČAVIĆ, zamjenik predsjednika, Stevo JAKŠIĆ, sekretar, Boško BUNDALO, zamjenik sekretara, Dragomir MRAKOVIĆ, blagajnik. Članovi Odbora: Dušan BURSAC, David GACEŠA, Vojislav GOLUBOVIĆ, Vojislav Vojo JAKOVLJEVIĆ, Nikola ILIJAŠEVIĆ, Branko MARIĆ, Rade NJEGOVAN, Gojko NIKETIĆ, Rajko POPOVIĆ, Vaso POLOVINA, Fazlija PIRIĆ, Trivun PUVALIĆ, Simeun TIMARAC i Slobodan ZORIĆ

U sufinansiranju izdavanja ove knjige učestvovala su Skupštine opština: Sanski Most, Banjaluka, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Doboj, Ključ, Prijedor, Tešanj i Tuzla; Republički odbor SUBNOR-a Bosne i Hercegovine; Opštinski odbori SUBNOR-a Zrenjanin, Teslić i Kakanj; Opštinska konferencija SSRN Niš i Radna organizacija »Destilacija« Teslić

UDK 355.486(497.1) 2. krajiška NOU brigada

DRUGA krajiška NOU brigada : ratna sećanja. - Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1988 (Beograd : Vojna štamparija). - 864 str. ; 24 cm. - (Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije ; knj. 332 . Monografije Jedinica NOV i PO Jugoslavije ; knj. 125)

Tiraž 2000 primeraka.

Cena 21000- dinara

a) Brigade u NOR - Druga krajiška

Ratna sećanja boraca Druge krajiške NOU brigade sa 266 priloga 146 autora oživljavaju ratni put Brigade od njenog formiranja u selu Eminovci kod Sanskog Mosta 2. avgusta 1942 do kraja rata maja 1945. Na svom 20.000 kilometara dugom ratnom putu Brigada je izvojevala put ka slobodi na ratištima širom Jugoslavije: od Bosanske krajine, preko srednje i istočne Bosne, Hercegovine Sandžaka, Crne Gore, Srbije i Hrvatske do Slovenije. Njen ratni put trajao je duže od 900 dana i imala je više od 300 manjih ili većih borbi i više od 1600 poginulih i preko 2.900 ranjenih boraca i starešina.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Centralna biblioteka JNA

Predgovor

T T ojno-političku situaciju na svjetskim ratištima sredinom 1942. t/ godine karakteriše prodor fašističkih armija prema Kavkazu, na istočnom frontu, i prema Sueckom kanalu u Africi. Japanci su u to vrijeme izvodili velike operacije u Burmi, pošto su prethodno zauzeli Hongkong, Malaju, Singapur, veći deo Nove Gvineje i druga područja.

Njetnačke i italijanske trupe sa kvislinškim jedinicama, ulagale su u Jugoslaviji nove napore da ostvare zamisao o uništenju partizanskih snaga, prije svega grupacije oko Vrhovnog štaba. U takvoj situaciji Vrhovni štab je odlučio da sa grupom proleterskih brigada preduzme pohod u zapadnu Bosnu, gdje je već postojala prostrana slobodna teritorija. Vrhovni štab sa udarnom grupom brigada otpočeo je pohod sa Zelengore 24. juna 1942. godine.

U međuvremenu, 1. 2. i 5. krajiški odred, pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu, razvili su veoma živu vojničku i političku aktivnost. Na oslobođenoj teritoriji uspostavljeni su organi narodne vlasti - seoski, opštinski, sreski i okružni NO odbori, organizacije SKOJ-a i AFŽ-a. Jedinice 1. i 2. odreda oslobodile su Prijedor 16, a Ljubiju 17. maja. Tom prilikom ubijeno je i zarobljeno više od 1.200 ustaša i domobrana, i zadobijen veliki ratni plijen u naoružanju. Pet dana kasnije 21. maja, u selu Lamovitoj kod Prijedora, formirana je 1. krajiška brigada. Jedinice 5. krajiškog odreda oslobodile su 25. maja Bosanski Petrovac, a 20. juna Glamuč. Istoga dana 1. krajiški odred oslobodio je Bosansku Krupu. Takav razvoj događaja uznemirio je vrhovno komandovanje okupatora i njegovih slugu, pa je poslije temeljitih priprema, 10. juna poduzeo ofanzivu na Kozaru. Pritisnuti velikim snagama neprijatelja, 2. krajiški odred i narod Kozare našli su se u okruženju. Punih dvadeset pet dana vođene su žestoke i krvave borbe. I pored velikih gubitaka, nadmoćni neprijatelj je uspio da prodre na teritoriju Kozare. Pri tome je ubijao narod i klao stoku i živinu - uništavao je sve što je davalo znake života. Iza njega su ostajala pogorjela i opustošena sela. Masa naroda, prije svega starijih ljudi, žena i djece, otjerana je u logore. Čim su se jedinice 2. krajiškog odreda probile iz obruča, prešle su u protivnapade. Napadnut je i oslobođen Dobrljin, napadnut Bosanski Novi, ponovo porušena željeznička pruga Bosanski Novi - Prijedor - Ivanjska i Bosanski Novi - Dobrljin, i 2H. jula ponovo oslobođeni Drvar i Ključ.

Za to vrijeme udarne brigade i Vrhovni štab izveli su uspješan pohod Uz put su oslobodili mnoge gradove i manja mjesta. Sivorena je velika slo-

bodna teritorija, a zaplijenjene su i znatne količine naoružanja. Centralni položaj te slobodne teritorije činio je pogodnu osnovicu za preduzimanje većih operacija prema susjednim oblastima.

U takvim uslovima, nedaleko od Sanskog Mosta, u selu Eminovci, 2. avgusta 1942, donesena je odluka o formiranju 2. krajiške narodnooslobodilačke brigade - osme po redu brigade u narodnooslobodilačkom ratu. Smotra novoformirane brigade izvršena je 16. avgusta u selu Bošnjaci. Brigada je formirana od prekaljenih boraca, koji su ispit svoje hrabrosti i odanosti narodnooslobodilačkom pokretu već bili položili, jer je za njima, od julskog ustanka 1941, ostala cijela godina žestokih i krvavih borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Na dan formiranja brigada je imala tri bataljona - 1. bataljon (do tada 1. protivčetnički bataljon 2. krajiškog odreda), 2. bataljon (do tada 1. bataljon 1. krajiškog odreda) i 3. bataljon (do tada 4. bataljon 2. krajiškog odreda). Kasnije, poslije oslobođenja Bihaća, brigada je formirala i 4. bataljon. Na dan formiranja u brigadi je bilo 1.200 boraca - od kojih 125 članova KPJ, 63 kandidata za članove KPJ i 282 skojevca - naoružanih sa 1.000 pušaka, 56 puškomitraljeza, pet teških mitraljeza, osam minobacača i jednim protivtenkovskim topom

Do kraja rata brigada je u borbama i jurišima prešla put duži od 20.000 kilometara. Borila se u Bosanskoj krajini, srednjoj i istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori, Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji. Na tom putu savladavala je brojne rijeke, stotine raznih prepreka, napadala i oslobađala mnoge gradove i naseljena mjesta. Popunjavala je svoje redove borcima iz svih krajeva Jugoslavije. Bila je primjer pravilnog odnosa prema narodu i reda i vojničke discipline. Kao takva, bila je svojevrsan mobilizator masa za narodnooslobodilački pokret u selima i krajevima kroz koje je prolazila. Njen borbeni put je trajao duže od 900 dana. Imala je više od 300 manjih i većih borbi - ponekad je ratovala i po mjesec dana bez predaha i odmora. Za to vrijeme nanijela je neprijatelju velike gubitke u poginulim i zarobljenim vojnicima. Zaplijenila je više od 10.000 pušaka, puškomitraljeza, minobacača, topova i raznog drugog materijala. Uništila je 25 tenkova i oklopnih kola, 386 kamiona, oborila dva aviona, srušila brojne mostove i uništila desetine kilometara željezničke pruge. Istovremeno, brigada je imala više od 1.600 poginulih i 2.900 ranjenih boraca i starješina.

Ratovala je pod rukovodstvom Operativnog štaba za Bosansku krajinu, u sastavu 4. 5. i 11. krajiške divizije, u sastavu 27. i 17. divizije, sa 17. divizijom u sastavu Operativne grupe divizija u borbama na Ibru i Kopaoniku, u sastavu 1. armijske grupe u Srbiji, u sastavu Južne operativne grupe (2. armija), u sastavu Južne operativne grupe divizija (1. armija) i završnim operacijama u sastavu 3. armije.

Inicijativu za pisanje Zbornika »Ratna sjećanja boraca 2. krajiške brigade« pokrenuli su preživjeli borci i starješine te brigade. Stoga je pri Skupštini opštine Sanski Most formiran Odbor za pisanje i izdavanje Zbor-

nika, a pri sekciji boraca 2. brigade u Beogradu Redakcijski odbor, kao tijelo za prikupljanje priloga i njihovu pripremu za objavljivanje.

Akcija na prikupljanju podataka od preživjelih boraca i starješina, te njihovih sjećanja na događaje na borbenom putu brigade, počela je mnogo ranije jer, i pored relativno velikog fonda autentično dokumentarne građe, ipak sve nije bilo zapisano i sačuvano o borbenom putu i borbenim dejstvima brigade. Tako je dio tako prikupljene građe poslužio za pisanje monografije o brigadi, koja je izašla iz štampe 1984. godine, u izdanju Vojnoizdavačkog zavoda (autor Milorad Gončin).

Po izlasku Monografije akcija na prikupljanju sjećanja nije bila prekinuta. Naprotiv, postala je intenzivnija. U njoj su se naročito angažovali članovi Odbora za pisanje Zbornika pri Skupštini opštine Sanski Most i članovi Redakcijskog odbora pri Sekciji boraca brigade u Beogradu. Akcija se pokazala opravdanom. Veliki broj preživjelih boraca i starješina, iz svih krajeva u kojima je brigada ratovala i iz kojih se popunjavala, odazvao se pozivu Redakcionog odbora i uputili svoje priloge. Tako je prikupljeno 316 priloga - sjećanja. Sadržaj tih napisa odražava želju i napor boraca i starješina da vjerno i iskreno odslikaju događaje i ljude o kojima pišu. Međutim, svi u tome nisu uspjeli, bilo zbog toga što su mjesto i vrijeme zbiivanja pojedinih događaja i aktera zaboravili, što je, s obzirom na vremensku distancu, i razumljivo, ili zato što mnogi nisu mogli biti obaviješteni o brojnim operativnim i taktičkim trenucima, pa o njima pišu kritički, onako kako su ih oni vidjeli i doživjeli, što dovodi do različitog viđenja jednog istog događaja. Zbog takvih kazivanja Redakcijski odbor je morao izvoditi dodatna istraživanja, proveravanja i analize da bi se došlo do istine.

Veliki broj priloga omogućio je Redakcijskom odboru da pripremi Zbornik sjećanja za objavljivanje. Na taj način je dobijen još jedan prilog istoriji NOR-a i socijalističke revolucije Jugoslavije.

U Zbornik je uvršteno 226 priloga sjećanja od 146 autora. Knjiga ima deset poglavlja, podijeljenih i sistematizovanih tako, da svako čini cjelinu na borbenom putu brigade (od Bosanske krajine do Dravograda).

Prvo poglavlje obuhvata priloge boraca, komandira, komesara i komandanata o formiranju brigade, o bataljonima iz kojih je ona nastala, o političkom radu, radu partijske organizacije i SKOJ-a, organizacije veze, o snabdevanju i ishrani, sanitetskom obezbeđenju, kulturno-prosvetnom radu, učešću žena u brigadi i drugim temama opšteg značaja.

Slijede poglavlja sa priložima o borbenim dejstvima do januara 1943. godine (Vrhpolje, borbe na Manjači, prvo oslobođenje Jajca, dejstva prema Travniku i Komaru, povratak u Podgrmeč, oslobođenje Bihaća, borbe za Otoku i Bosansku Krupu, napad na Bosanski Novi, ulazak u sastav 4. krajiške divizije, učešće u likvidaciji neprijateljeve utvrđene linije »Jugoza-pad») i poglavlje sa priložima sjećanja na smotru 4. krajiške divizije 7. januara 1943, koju je izvršio vrhovni komandant Josip Broz Tito.

Naredno poglavlje sadrži priloge o borbama brigade u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi i grmečkoj epopeji, o ulasku brigade u sastav 5. krajiške divizije i borbama u Bosanskoj krajini do odlaska u srednju Bosnu. Zatim, tu su prilozima o borbenim dejstvima brigade u srednjoj Bosni u sa-

stavu 11. krajiške divizije do septembra 1943, a zatim u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori do jula 1944. godine. Tu su prilozi o prvom oslobođenju Tuzle, i borbama u šestoj neprijateljskoj ofanzivi.

Slijedeća poglavlja obiluju priložima iz borbenih dejstava u sastavu Operativne grupe divizija pri prelasku Ibra, o borbama na Kopaoniku, razbijanju četničkih grupacija i borbama u Srbiji - do Topole i Gornjeg Milanovca.

Na kraju su prilozi o borbenim ponovnim dejstvima brigade u istočnoj Bosni - Bijeljina, Brčko, Tuzla, u borbama za oslobođenje Županje i Slavenskog Broda, i dalje - u sastavu 3. armije, o borbama do Dravograda u Sloveniji

Odbor pri Skupštini opštine Sanski Most i Redakcijski odbor Zbornika zahvaljuju svim autorima koji su dostavili svoje priloge i Vojnoizdavačkom i novinskom centru JNA, koji je pomogao da se ovo djelo objavi.

REDAKCIJSKI ODBOR

Prvi dio

***Druga
krajiška brigada***

Prvi bataljon Druge krajiške brigade

LJUBAN BUDIMIR

U martu 1942. situacija u 4. krajiškom partizanskom odredu i dalje se pogoršavala. Došlo je do četničkih pučeva u mnogim njegovim četama. Slično stanje je bilo i u nekim jedinicama 3. krajiškog partizanskog odreda.

Operativni štab za Bosansku krajinu, u takvoj situaciji, odlučio je da iz sastava 1. 2. i 5. krajiškog partizanskog odreda izdvoji izvjesne snage i uputi ih kao pomoć 3. i 4. krajiškom odredu. Tako je od snaga 1. i 5. odreda formiran Udarni bataljon, jačine nekoliko stotina boraca. Za komandanta bataljona postavljen je Voja Todorović, a za političkog komesara Veljo Stojnić. Bataljonu je dat zadatak da na teritoriji 3. krajiškog odreda, između planine Manjače, Mrkonjić-Grada, Jajca i Glamoča, energičnim dejstvom razbije četnike i da dobro organizovanim političkim radom sredi situaciju na tom području.

Istovremeno, od jedinica 2. krajiškog odreda na Kozari je formiran udarni (protivčetnički) bataljon, jačine oko 350 boraca. Taj bataljon je upućen u srednju Bosnu da u zajednici sa proleterskim bataljonom Bosanske krajine i preostalim snagama 4. odreda razbije četnike na tom terenu.

Prvi udarni (protivčetnički) bataljon 2. krajiškog kozaračkog partizanskog odreda (koji će 2. avgusta 1942. postati 1. bataljon 3. krajiške brigade) formiran je od iskusnih i odabranih boraca iz 1. i 2. bataljona 2. krajiškog kozaračkog odreda.

Prva četa, čije je sjedište bilo na položaju Jutrogušta, izdvojila je potreban broj boraca sa starješinama na nivou voda. Druga baljska četa, stacionirana na Balju, takođe je odvojila određeni broj boraca, sa kojima je pošao komandir te čete Ranko Šipka i zamjenik političkog komesara Milan Vuković. Treća kuljanska četa bila je kod sela Kuljani, i izdvojila je predviđeni broj boraca sa starješinskim sastavom na nivou voda. Te tri čete pripadale su 1. bataljonu 2. kozaračkog partizanskog odreda.

Prva mednjačka četa, sa sjedištem na Mednjaku, odvojila je predviđeni broj boraca, sa kojima je došao komandir čete Rade Kondić. Druga dubička četa učestvovala je sa jednim vodom boraca i starješinama na nivou voda. Peta miljakovačka četa, sa sjedištem u selu Miljakovac, izdvojila je najveći broj boraca, koje je predvodio politički komesar Rade Bašić. Te tri čete izdvojene su iz 2. bataljona odreda.

U Baljskoj četi, ujutro 22. marta 1942, iz štaba čete (tako se tada zvala komanda čete) izašao je komandir čete Ranko Šipka sa spiskom u ruci i naredio da se četa postroji. Bila je to hrabra, brojčano velika četa - pet-šest vodova - dobro naoružana. Kada se sve utišalo, počela je prozivka. Svaki prozvani borac izlazio je iz stroja i prelazio na drugu stranu, suprotnu od stroja. Očito da je sve bilo pripremljeno, o čemu mi borci niti smo znali, niti smo imali potrebe da znamo.

Po završenoj prozivci obratio nam se komandir čete Ranko Šipka slijedećim rečima: »Vi, koji ste odabrani, krećete na daleki put, a i ja ću poći sa vama. Ako se neko ne osjeća sposobnim da izdrži taj daleki put i tešku borbu, neka izađe iz stroja. Ništa mu nećemo zameriti«. Niko se nije javio da ostane. Potom nam je rečeno da razmijenimo odjeću i obuću sa borcima koji ostaju u jedinici na Balju da bi bili što bolje opremljeni za odlazak u Udarni bataljon. Borci koji su ostajali rado su davali sve što je najbolje, pa i oružje.

Istoga dana krenuli smo za Karan, gdje se nalazio štab 1. bataljona. Nismo se tu dugo zadržali. Kada su pristigle jedinice iz Jutrogušte i Kuljana, organizovan je pokret preko Kozarca (koji je tada bio oslobođen), u pravcu Mariške, gdje je bilo zborna mjesto. Tu su stigle sve jedinice za formiranje Udarnog protivčetničkog bataljona.

Prvog aprila 1942. formiran je 1. udarni protivčetnički bataljon. Za komandanta bataljona postavljen je Miloš Šiljegović, koji je do tada bio komandant 2. bataljona 2. krajiškog kozarskog odreda. Bataljon je imao oko 350 boraca, i bio je organizovan u dvije čete. Za komandira prve čete bio je postavljen Ranko Šipka, a za političkog komesara Milan Vuković (koji se nakon nekoliko dana vratio iz Krupe na Vrbasu nazad, na Kozaru). Tada je preuzeo dužnost političkog komesara Jovo Marin, borac Baljske čete. Po profesiji bio je kovač. Poginuo je u borbi protiv četnika u srednjoj Bosni. Za komandira 2. čete postavljen je Rade Konđić, a za političkog komesara Rade Bašić.

Drugog dana bataljon je krenuo u pravcu Joškovih voda, preko Piskavice, u borbu za čišćenje toga prostora od četničkih bandi. Sa bataljonom su krenuli Đuro Pucar Stari, Boško Šiljegović i Obrad Stišević, komandant 2. kozaračkog partizanskog odreda. Ti visoki partizanski rukovodioci bili su omiljeni kod svih boraca i starješina u bataljonu, pa su disciplina i moral boraca, zahvaljujući njihovom prisustvu, bili na zavidnoj visini. Boško Šiljegović se sa Krupe na Vrbasu vratio na Kozaru. Vjerovatno zato što je to iziskivala situacija. Ostalo komandno rukovodstvo ostalo je sa bataljonom u srednjoj Bosni više od dva mjeseca.

Na putu za srednju Bosnu Udarni bataljon je gonio četnike od Joškovih voda prema Golešima, i u munjevitom naletu opkolio jednu četničku četu, čiji je komandir bio Ratko Milojević. Svi su položili oružje. Tu im je Đuro Pucar održao govor, u kome je, pored ostalog, predložio da mogu, ako hoće, da pođu sa nama ili svojim kućama, i da ne dozvole da ih i ubuduće zavede četnička i izdajnička propaganda.

Zatim je uslijedila borba na Han-Kolima sa četnicima koji su nas dočekali iz rovova, koje su ranije bili iskopali domobrani i ustaše. Prije toga sa njima je vodio borbu i 1. proleterski bataljon Bosanske krajine pri polasku za srednju Bosnu. Udarni bataljon je uspio da razbije čet-

nike i da ih natjera u bjekstvo prema planini Manjači. U bjekstvu su četnici ostavili mrtve i ranjene. Bataljon je prenoćio u Han-Kolima, a zatim krenuo do Krupe na Vrbasu, a potom u mjesto Bočac, gdje smo ostali nekoliko dana na odmoru.

Iz Bočca smo krenuli preko šuma i brda do Skender-Vakufa, a zatim u Maslovare. Za vrijeme boravka u Maslovarama morali smo intervenisati protiv četnika koji su napali selo Gariće.

Pošto smo nekoliko dana boravili u selu Maslovare, pokret našeg bataljona je usmjeren prema selu Karač. Uz put nas je pratilo nevrijeme - kiša i susnježica.

Za prenoćište smo odredili školu i crkvu u mjestu Karaču. Na školi je bio porušen krov, dok je crkva bila mala, a nas je mnogo. Hrana nam nije padala na pamet, jer je nije ni bilo. Jedva smo čekali da se malo odmorimo. Naređeno nam je bilo da se ne raskomočujemo i da oružje imamo pri ruci. Tek što sam pomislio da sam zaspao, oglasila se komanda da ustanemo. Još se nije bilo ni razdanilo, a vodnici vodova su izdali naređenje da u najvećoj tišini ustanemo i zauzmemo zaklone, pošto će nas četnici uskoro napasti.

Tako se i desilo. Za veoma kratko vrijeme na nas je otvorena paklena vatra, sa svih strana, iz pušaka i puškomitraljeza. Napalo nas je nekoliko stotina četnika. Jurišali su, vikali i svirali u vojničku trubu. Sa sobom su vodili veliki broj golorukog domaćeg stanovništva. Naređeno nam je bilo da ih pustimo na blisko odstojanje, a zatim otvorimo vatru i razbijemo njihov napad. U početku smo uspjeli da ih dekoncentrišemo. Međutim, napadi četnika su nastavljeni. Smjenjivali su se obostrani juriši. Dolazilo je do borbe prsa u prsa. Upotrebljavane su i ručne bombe. Borba se utišala tek pred pad mraka, kada su se četnici počeli povlačiti.

Poslije malog predaha, dobili smo naređenje da prikupimo drva i potpalimo više vatri, pa smo pomislili da ćemo tu prenoćiti. Međutim, čim se smračilo, dobili smo naređenje za pokret. Pravac kretanja nije nam bio poznat. Uz vatre je ostala samo zaštitnica bataljona.

Kada je kolona bataljona odmakla, zaštitnica je krenula za nama. Pokret bataljona štitila je prethodnica i pobočne patrole gotovo cijelu noć. Teren kojim smo se kretali bio je gotovo neprohodan. Teže ranjene drugove nosili smo na nosilima, dok su se lakše ranjeni kretali uz pomoć svojih drugova.

Bili smo u pokretu cijelu noć. Pred zoru smo stigli u selo Vijačane, gdje smo se susreli sa borcima 1. proleterskog bataljona Bosanske krajinne, koji su ranije stigli u srednju Bosnu. Na toj teritoriji je do tada dejstvovao 4. krajiški partizanski odred, koji je četničkim pučem bio proređen i oslabljen. Prisustvo dva elitna bataljona - proleterskog i udarnog - trebalo je da popravi situaciju.

U selu Vijačani narod nam je priredio topao doček. Tu smo se dobro odmorili, sredili i dobili dosta hrane. Odatle smo otpočeli progon četnika zajedno sa proleterskim bataljonom i ostacima 4. krajiškog odreda. Čistili smo prnjavorsko područje, te prostoriju oko Doboja i Dervente. Oslobodili smo mjesto Glogovac. Najveći sukob sa četnicima imali smo na sektoru sela Pojezna. Borba je trajala cijeli dan. Poginulih

i ranjenih je bilo na obje strane, ali je na kraju neprijatelj bio razbijen. Zatim je nastavljen progon četnika na čitavom području 4. odreda.

Municije je bilo sve manje. Morali smo je štedjeti, jer nismo imali od koga da je zaplijenimo. Ni četnici je nisu imali, a i oružje koje su imali bilo im je slabo.

Prošlo je gotovo više od dva mjeseca od kako je Udarni bataljon vodio borbe sa četnicima na terenu srednje Bosne. U takvoj situaciji otpočele su pripreme za povratak na Kozaru. Pravac kretanja je bio: selo Garići, Maslovare, Skender-Vakuf, selo Baljvine, preko Vrbasa i Manjače za Kozaru. U selu Garići rastali smo se sa Proleterskim bataljonom.

Sa nama su prema Skender-Vakufu na kraći odmor krenuli ranjeni i bolesni borci Proleterskog bataljona. Sa nama je krenuo i Osman Karabegović, koji je ranije stigao na teritoriju 4. odreda. U Skender-Vakufu našem bataljonu se priključila i Banjalučka partizanska četa, koja je do tada bila u sastavu bataljona Dujka Komljenovića. Komandir te čete bio je Branko Damjanović, a politički komesar Niko Jurinčić. Četa je bila prorijeđena, a borci iscrpljeni od svakodnevnih borbi sa četnicima i slabe ishrane.

Udarni bataljon je od tog vremena imao tri čete. U takvom sastavu je krenuo prema selu Baljvine, gdje je bio dočekan sa radošću, pošto je prije toga bio izložen četničkom teroru, pljački i nasilju. Istoga dana stigli smo do Vrbasa. Kolona je bila dugačka, a preko Vrbasa nije bilo mosta. Nije bilo ni čamaca. Napravili srno splav i Vrbas prelazili gotovo cijeli dan. Pored Vrbasa bila je i cesta koja vodi od Banjaluke za Jajce, pa je postojala opasnost da neprijatelj ne krene, bilo sa koje strane, tim putem.

Zbog toga su prve grupe boraca koje su prešle rijeku posjele položaje sa oba pravca puta. Prelaz preko Vrbasa prošao je bez komplikacija, jedino je Osman Karabegović upao u vodu, pa je na njegov račun bilo malo šale, jer mu je bila puška ispala. Borci su u šali govorili: »Bogami će odgovarati za pušku«.

Odatle je bataljon krenuo preko Manjače, Kadinih voda, do sela Šljive a izjutra rano stigao je u selo Goleše u blizini sela Motike i Pervan. Tu nas je dočekala četnička zasjeda, uz žestoku puščanu i mitraljesku vatru. Odmah smo prihvatili borbu. Nije bilo drugog izlaza nego da poslije podne krenemo na juriš i potisnemo ih sa njihovih položaja. Četnici su pred našim naletom odstupili prema Banjaluci, odakle su im pristigle u pomoć neke ustaške jedinice. Njihov protivnapad podržavao je i jedan avion, mitraljirajući naše položaje i našu komoru. Međutim, ponovljenim jurišem uspjeli smo da ih potpuno, zajedno sa ustaško-domobranskim jedinicama, razbijemo i natjeramo u bjekstvo. Tako nam je bio oslobođen put ka Kozari.

Kada smo već bili sigurni da nam je dalji pokret siguran, primijetili smo na susjednim brdima pokrete većih formacija neke vojske. Odmah smo organizovali izviđanje i, na našu radost, saznali da se radi o jedinicama 1. krajiške brigade. Išli smo u susret jedni drugima puni sreće i radosti. Do toga časa nijesmo ni znali da je formirana ta brigada. Borci brigade su nam davali cigarete, municiju i sve što su imali uz sebe. Rastali smo se sa 1. brigadom i krenuli u pravcu Piskavice.

Poslije izvjesnog vremena stigli smo u blizinu Prijedora, i tu ostali nekoliko dana na odmoru, jer smo bili premoreni i iscrpljeni. U Prijedoru je organizovan veliki narodni zbor, pa je naš dolazak, odnosno povratak, dočekan sa velikim veseljem i radošću. Pred postrojenim bataljonom, u prisustvu brojnih građana, govorio je Osman Karabegović i još neki drugovi. Sjećam se da je Osman Karabegović otpočeo govor riječima: »Udarnici, gorski vuci. .. « Idućih dana nastavili smo da se odmaramo. Borci iz obližnjih sela puštani su kućama da obidu rodbinu i prijatelje. Za vrijeme odmora reorganizovan je i kadar bataljona. Za komandanta bataljona postavljen je Ranko Šipka, a za političkog komesara Niko Jurinčić. Za zamjenika komandanta bataljona postavljen je Milan Muharem, a za zamjenika političkog komesara Milan Vuković.

Od tada je bataljon imao četiri čete. Komandir 1. čete bio je Petar Borojević, a politički komesar Miloš Ćibić, komandir 2. čete - Rade Kondić, a politički komesar - Rade Bašić; komandir 3. čete - Branko Damjanović, a politički komesar - Mišo Stupar umjesto Nike Jurinčića, komandir 4. čete - Ljuban Budimir, a politički komesar - Uroš Vujanović. Ta četa, prije ulaska u sastav Udarnog bataljona, zvala se Omladinska četa, a formirana je pred samu ofanzivu na Kozaru.

Poslije reorganizacije nije bilo mnogo vremena za odmor u Prijedoru. U to vrijeme neprijateljske jedinice (Francetićeva crna ustaška legija) krenule su u napad iz Bosanske Dubice i Orahove na slobodnu teritoriju Kozare.

U takvoj situaciji Udarni bataljon je dobio naređenje da se suprotstavi neprijatelju koji je nadirao, zajedno sa ostalim jedinicama 2. krajiškog partizanskog odreda. Otpočela je žestoka borba na potezu od Bosanske Dubice do Orahove. U borbi su učestvovali i naši avioni, koji su tukli neprijatelja i bombama i mitraljezima. U toku dana uspjeli smo da razbijemo i natjeramo u bjekstvo ustašku crnu legiju. Tom prilikom zaplijenili smo dva tenka, u čemu se naročito istakao Mile Mečava, koji je tom prilikom bio i ranjen, i raznog pješadijskog naoružanja. Neprijatelj je bio totalno razbijen, tako da su se neki njegovi dijelovi bacali u rijeku Savu. Kad smo mi stigli do Orahove, neprijatelj je odstupio prema Bosanskoj Gradišci. Pošto je neprijatelj bio razbijen i potučen, Udarni bataljon je upućen na odmor u selo Kadin Jelovac, gdje smo prenoćili i malo se odmorili.

Tu nam je stiglo naređenje da se preko rijeke Sane prebacimo na Novsku Suhaču, gdje smo napali Nijemce koji su tu zanoćili. Borba je trajala nekoliko časova, ali nismo uspjeli da ih protjeramo.

Nijemci su u to vrijeme nadirali od Bosanskog Novog i Bosanske Kostajnice prema Prijedoru i Kozari. Bio je to početak kozaračke ofanzive. Uslijedilo je naređenje da se usiljenim maršem vratimo na Kozaru, te da posjednemo položaje za odbranu od ceste Prijedor - Bosanska Dubica do Kozaračkog kamena iznad Kozarca, odnosno od Palančišta, preko Božića i Balta Jaruga, prema Prijedoru i Urijama.

Taj položaj branio je Udarni bataljon sve do proboja iz neprijateljskog obruča. Neprijatelj se naročito bio ustremio na položaj 2. čete, s

namjerom da napravi prodor do Mrakovice i razdvoji naše jedinice. To mu nije uspjelo, jer je tu, na braniku, bila junačka četa Rade Kondića i Rade Bašića, kao i cijeli Udarni bataljon, koji do tada nije bio naviknut da odstupa ispred okupatora i domaćih izdajnika.

Na dan proboja iz obruča na Kozari dobio sam pismeno naređenje od štaba bataljona, u kome je pisalo: »Danas u 14 časova, napustite položaj i sa četom izađite na Bijelo brdo, odakle ćete dobiti vezu za dalji pokret. Doneta je odluka za novi način ratovanja. Ranko«. Postupajući po naređenju, počeo sam povlačiti četvu uz Maslin bajir, isturivši prethodno odjeljenje teškog mitraljeza, kao zaštitnicu, na pola puta do Maslin bajira. Odjeljenje je bilo dobro maskirano, ali ga je i pored toga neprijatelj otkrio i otvorio artiljerijsku i minobacačku vatru, kako po odjeljenju, tako i po cijelom položaju Udarnog bataljona.

Bio sam prinuđen da prekinem povlačenje i prihvatim borbu. Borba je trajala do noći. Povukao sam četvu do Bijelog brda, ali nisam našao nikoga za vezu. Pronašao sam jednog civila, koji mi je bio vodič do Čupića brda, gdje se nalazio štab Udarnog bataljona. Saopštio sam komandantu Ranku Šipku situaciju i razlog zakašnjenja. Nije bilo mnogo vremena za objašnjavanje. On mi je sasvim kratko izdao naređenje i pokazao kojim pravcem da krenem u borbu i probijem se iz neprijateljskog obruča.

Za kratko vrijeme ušao sam sa četom u borbeni poredak za proboj. Desno od mene napadala je 1. četa sa komandantom Petrom Borojevićem, a još dalje - desno - 4. bataljon Kozaračkog partizanskog odreda.

Pošto su 1. 2. i 3. četa našeg bataljona ranije ušle u borbu i brže napredovale, probile su obruč, izašle iz Kozare i tako se našle neprijatelju za ledima. Sa njima je izašao i štab bataljona, bez zamjenika komandanta Milana Muharema. Izašlo je još nekoliko starješina. Prve noći iz 1. čete nije izašao jedan vod, i on se priključio mojoj četi.

Moju 4. četvu, sa jednim vodom 1. čete, uhvatilo je svanuće pa smo se morali povući na polazne položaje u šumu, a neprijatelj se povukao u svoje rovove. Cjelokupni borački sastav u danonoćnim borbama bio je strahovito premoren i iscrpljen. Sem toga, odsječenost od štaba bataljona i njegovih triju četa činila je situaciju još težom.

Nakon kraćeg odmora, sazvali smo sastanak starješinskog sastava čete, uz prisustvo zamjenika komandanta bataljona Milana Muharema, Muniba Maglajlića i drugih starješina koji su se našli sa nama. Na sastanku je odlučeno da se prikupe svi borci, bez obzira na to kojoj su jedinici pripadali i da se priključe 4. četi, te da se organizuje proboj iz obruča iduće noći.

Kada smo se svi prikupili, četa je brojčano porasla, pa sam morao reorganizovati vodne sastave, odrediti komandire vodova i dati najkraće instrukcije za postupak u toku proboja. Tom prilikom pored ostalih, za komandira jednog voda odredio sam i Muniba Maglajlića, čega se on rado prihvatio.

Pred polazak u borbu zaključili smo da bi neko trebalo da se obrati borcima da bi im se povratilo samopouzdanje i riješenost da se uspije u proboju. Drugovi Milan Muharem i Uroš Vujanović, predložili su da to budem ja. U takvoj situaciji bio sam svjestan da tu nema mnogo da

se kaže, pa sam postrojenim borcima, otprilike, rekao slijedeće: »Noćas ćemo drugovi borci i starješine krenuti u proboj neprijateljevog obruča. Moramo se tući dotle dok ne pregazimo neprijateljevu liniju. Odstupanja nema. Ili proći, ili izginuti. Ko se ne slaže i ne želi da ide u takvu borbu, neka slobodno izađe iz stroja i krene kuda mu je drago. Niko mu ništa neće reći, niti zamjeriti, niti će mu biti oduzeto oružje«.

Niko nije izašao iz stroja. Čak su se neki smijali, i jedan drugog zadirkivali riječima: »Što ne izlaziš«. Zatim sam naredio da se ostave tovarni konji, odbace kazani, samari i sve ono što bi nam ometalo brzi pokret u borbi.

Pred noć smo se primakli neprijateljevom položaju. Desno od nas napadao je 4. bataljon Kozaračkog partizanskog odreda (koji se takođe nije uspio probiti prethodne noći). Jednovremeno smo krenuli u napad. Zahvaljujući žestini napada 4. bataljona, čime je povukao na sebe veći dio neprijateljskih snaga i tenkove, na pravcu napada moje čete naišli smo na relativno slabiji otpor nego što smo pretpostavljali. Udarili smo po neprijatelju munjevitom brzinom i razbili ga, a zatim prošli kroz obruč i našli mu se iza leđa.

Brzo smo se kretali uz obronke Planinice i stigli u selo Jutrogušta. Tu smo se spojili sa četama našeg bataljona i članovima štaba bataljona Rankom Šipkom, Nikom Jurinčićem i Milanom Vukovićem, i drugima, koji su uspjeli da se probiju prve noći. U tom selu odmarali smo nekoliko dana. Za to vrijeme organizovali smo danonoćno izviđanje i patroliranje prema Brežičanima i okolnim neprijateljevim položajima.

Poslije odmora otpočele su pripreme za pokret. Odvojeni su ranjeni i bolesni borci i žene, i upućeni na Karan da bi bili prebačeni u Podgrmeč. Bataljon se premjestio u sela Vranovac i Slabinju, oko 25 kilometara od Kozare. Štab bataljona se smjestio u barake, ranije sjedište komande Baljske partizanske čete. Sa štabom bataljona nalazio se i Boško Šiljegović.

Nakon nekoliko dana u štab bataljona su pozvani komandiri i komesari četa. Odlučeno je da se napadne ustaško uporište u Bosanskoj Kostajnici da bi se odvuikle snage neprijatelja sa fronta prema Kozari i olakšao ostatku naših snaga eventualni izlazak iz obruča.

Međutim, istoga dana odustalo se od napada na Kostajnicu zbog pridošlih jakih snaga neprijatelja.

Na istoj prostoriji izvršena je reorganizacija 3. i 4. čete, tako što je rasformirana 3. četa, a njeni borci su raspoređeni većim dijelom u četvrtu, a preostali u 1. četvu. Tada je 4. četa dobila naziv 2. čete. U njoj su i dalje ostali: komandir čete Ljuban Budimir i politički komesar Uroš Vujanović. Radovan Vujičić koji je do tada bio komandir 3. čete, postavljen je za zamjenika komandira čete. Reorganizacija je uslijedila zbog toga što je 2. četa Rade Kondića i Rade Bašića otišla u sastav 1. bataljona Žarka Zgonjanina, i više se nije vratila u sastav Udarnog bataljona.

Istoga dana donesena je odluka da 1. i 2. četa, odnosno 1. udarni bataljon, krenu preko rijeke Sane u Podgrmeč. Pokret četa bio je predviđen u dva pravca. Prva četa je dobila pravac kretanja: selo Kalenderi - Mravo polje - planina Pastirevo - Svodna, i dalje, preko rijeke Sane.

Druga četa: selo Podoška - Čitluk - Strigova - Karan - Svodna, preko rijeke Sane, na područje Podgrmeča.

Na području Podgrmeča čete su se ponovo spojile. Borci i narod Podgrmeča dočekali su nas sa velikom radošću i veseljem. Osjećali smo se kao da smo kod svoje kuće. Tada se nama priključila i jedna četa iz 1. bataljona na Kozari, čiji je komandir bio Dušan Egić, a politički komesar Lazo Lazić. Ona je dobila naziv 3. četa Udarnog bataljona.

U tom trenutku trebalo je da se jedinice dobro odmore, ali za to nije bilo vremena, jer je neprijatelj svakodnevno napadao slobodnu teritoriju sa Mijske glave, od rudnika željezne rude Ljubija i od Sanskog Mosta.

Bataljon je odmah stupio u borbu sa borcima iz Podgrmeča i tako djelovao sve do 2. avgusta 1942, kada je formirana 2. krajiška narodnooslobodilačka brigada u selu Bošnjaci. Tada je Udarni bataljon ušao u sastav te brigade kao njen 1. bataljon.

Drugi bataljon Druge krajiške brigade

ĐURAĐ PREDOJEVIĆ ĐURIN, PERO KNEŽEVIĆ

U sastav 2. krajiške brigade, prilikom formiranja, ušao je kao njen 2. bataljon, Prvi udarni bataljon Prvog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (dalje u tekstu: Udarni bataljon i Prvi krajiški odred). Udarni bataljon je često u narodu, a i u dokumentima nazivan Grmečki udarni bataljon, kojim je bliže određena pripadnost odreda, za razliku od Prvog udarnog bataljona Drugog krajiškog odreda, koji je nazivan Kozarački udarni bataljon. Nazivi »Grmečki« i »Kozarački« naročito su upotrebljavani prilikom zajedničkih akcija tih bataljona. Udarni bataljon je kratko postojao - svega tri mjeseca, ali je u tom periodu, veoma burnom aktivnošću, nametnutom događajima, ostavio dubok trag u razvoju borbe u Podgrmeču i bio veoma zapažen, kako od viših rukovodstava - štabova ustaničkog pokreta, tako i od naroda Podgrmeča. Narod Podgrmeča zvao ga je Đurinov bataljon.

Formiranje Prvog udarnog bataljona

Poslije oslobođenja Prijedora 16. maja 1942, na sugestiju Operativnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske za Bosansku krajinu (dalje u tekstu: Operativni štab), Prvi krajiški odred prišao je formiranju Udarnog bataljona. Pismenih dokumenata o formiranju Udarnog bataljona nema. Ali, iz Uputstava koje je Operativni štab dostavio 19. maja 1942. štabu Petog krajiškog NOP odreda u kome govori o formiranju udarnih i omladinskih jedinica (Tom IV, knj. 5, dok. 24) vidljivo je, koji i kakvi su zahtjevi postavljeni. Traženo je da se formira što više pokretnih četa i bataljona, koji će biti upotrijebljeni za rješavanje važnih operativnih zadataka. Preporučuje se da se za takve jedinice izaberu mlađi zdravi i fizički sposobni borci, sa ratnim iskustvom, politički potpuno opredijeljeni za narodnooslobodilački pokret, spremni da se bore tamo gdje situacija bude nalagala.

Zahtjevano je da se borci odvoje od čuvanja svojih sela, da žive logorskim i vojničkim životom. »Odrediti hrabar starješinski kadar, koji će imponovati mlađim ljudima« - kaže se u Uputstvu. Pri formiranju Udarnog bataljona svi ti zahtjevi su poštovani. U štab udarnog bataljona su određeni: za komandanta Đurađ Predojević Đurin, za političkog komesara Đuro Štrbac, za zamjenika komandanta Bogdan Čiča i za zamjenika političkog komesara Milan Milešević Mile. Sve su to bili prekaljeni borci od prvih ustaničkih dana i organizatori ustanka. Štab bataljona se

prvi put okupio u selu Hašanima (prema sjećanju Đ. Predojevića), a moglo je to biti i krajem maja.

U Udarni bataljon su, prilikom formiranja, ušle tri čete:

PRVA ČETA: kompletna 4. sanska četa 1. bataljona »Petar Škundrić«. Pošto je većina ljudstva te čete bila iz Lušci Palanke i okolnih sela, ova četa je nazivana i »Palanačka«. Učestvovala je u napadu na Prijedor. Po oslobođenju Prijedora, povukla se na Podvidaču i tu sačekala formiranje Udarog bataljona. Za komandira čete je postavljen Velimir Čurguz Vele, a za političkog komesara Zdravko Njegovan Bat.

DRUGA ČETA: preformirana Prijedorsko-ljubijska četa 2. bataljona Prvog krajiškog odreda. Ta četa je takođe učestvovala u napadu na Prijedor. Po oslobođenju Prijedora upućena je prema Ljubiji. Pošto je neprijatelj pobjegao iz Ljubije, četa je krenula za njim, u potjeru. Zaustavila se u selu Žuljevici kod Bosanskog Novog na položajima prema neprijatelju na Novskoj Planini.

U Žuljevici je Prijedorsko-ljubijska četa razdvojena na dva približno jednaka dijela. Oko 30 izabranih boraca ostalo je sa komesarom čete Miroslavom Majkićem Mirom, kao okosnica za formiranje 2. čete Udarog bataljona. Za komandira je postavljen do tada komandir 1. voda Mihajlo Pejić. U narednih nekoliko dana četa je popunjena izabranim ljudstvom iz 2. bataljona.

Drugu polovinu čete poveo je komandir Stevo Vještica u Podvidaču - ranije operativni sekretar te čete i potpunom će se formirati jedna četa 2. bataljona. Tako je prestala da postoji Prijedorsko-ljubijska četa.

TREĆA ČETA: u nju je ušla novoformirana omladinska četa. Formirana je od omladinaca koji su završili vojno-politički kurs u Majkić Japri. Prema sjećanju Dušana Uzelca, oni su 22. maja stigli u Prijedor radi prijema oružja. Sticajem okolnosti, 23. maja su prisustvovali na Urijama dolasku prvih partizanskih avijatičara - Kluza, Čajevca i Jazbeca. Iz Prijedora su otišli negdje u Kozaru, gdje je bio magacin naoružanja, i tu su primili oružje. Za komandira čete je postavljen Ahmet Šehović - Šeho, a za političkog komesara Veljko Pjevač. Po povratku u Podgrmeč uključena je u Udarni bataljon. Uključivanjem Treće čete Prvi udarni bataljon je bio formiran. Moglo je to biti posljednjih dana maja ili prvih dana juna 1942.

Borbe oko Bosanskog Novog

Četvrtog juna 1942. stigla je iz Bosanske Dubice u Bosanski Novi jedna njemačka kolona sa 18 tenkova, 16 kamiona i jednim oklopnim kolima. U Novom se već nalazio, pored ustaško-domobranskog garnizona, i jedan njemački pješadijski bataljon. U štabu Prvog krajiškog odreda su procijenili da bi neprijatelj mogao pokušati da prodre prema Ljubiji. Nijemci su se teško mirili sa gubitkom rudnika rude željeza. Štab odreda je reagovao privlačenjem jedinica prema Novom, pojačanim izvidanjima i rušenjem komunikacija prema Ljubiji.

Čarke sa Nijemcima otpočele su oko Novog i Suhače već početkom juna. Jači napad Nijemci su izveli 10. juna 1942. istoga dana kada je počela ofanziva na Kozaru. U rejonu Pošte i Dolovljana napadnuta je

Prva i Druga četa 2. bataljona od borbene grupe. »Wedel« (Wedel), sastava: tri bataljona 721. pješadijskog puka 714. njemačke divizije, novske ustaške satnije i dvije satnije 11. pješadijske pukovnije, podržane artiljerijom i tenkovima. Prema sjećanju Dušana Vujatovića, tada su na Poštu prvi put izašli tenkovi. Obje naše čete su odbačene, a neprijatelj je pojačao neka uporišta na Novskoj Planini, dok se sa glavnom vratio u Novi.

Ne znajući za početak ofanzive na Kozaru, štab Prvog krajiškog odreda pripremio je napad na uporište Suhaću (Novska). Napad na Suhaću izvela su dva udarna bataljona (Grmečki i Kozarački) u noći između 10. i 11. juna u 2 časa. Odmah po napadu primijećeno je da neprijatelj pruža veoma snažan otpor iz automatskih oruđa, minobacača i topova. Zabrujali su i tenkovski motori, a mitraljezi nisu dali oka otvoriti. Bilo je jasno da su neprijateljske snage mnogo jače nego što se predvidjelo. Za oko dva časa borbe nije se ozbiljnije ugrozila neprijateljska odbrana. Štab udarnog bataljona, procjenjujući situaciju, zaključio je da se ne smije dočekati dan na dostignutim linijama. U zoru je naredio povlačenje na obližnje visove. Kozarački udarni bataljon, napadajući sa istoka, prodro je dijelom snaga u selo, ali je na glavnim položajima zaustavljen. Nekakvom greškom (vjerovatno slabom kurirskom vezom) on se u zoru nije povukao, već je ostao sa dijelom snaga na dostignutim položajima. Kada je svanulo, te snage više nije mogao povući. Borbu su oba bataljona produžila i u toku dana, više radi pomoći ostalim snagama, prikovanim za svoje položaje. Ti dijelovi su u toku dana bili izloženi žestokoj neprijateljskoj vatri i pretrpjeli su teške gubitke, 10 poginulih, 15 ranjenih i 9 nestalih boraca. Grmečki udarni bataljon imao je 3 ranjena borca. U toku dnevne borbe situacija se razjasnila. U Suhaću je 10. juna naveče stigla njemačka borbena grupa »Gejzo« (Göjzo), sa oko 300 vojnika, nekoliko tenkova i artiljerijom. Sa oko 400 ustaša i milicionera bilo je to oko 700 vojnika. Da se to znalo, do napada, vjerovatno, ne bi ni došlo.

U tim borbama i neprijatelj je imao velike gubitke, ustaše i legionari 16, a Nijemci 12 poginulih. Broj ranjenih nije poznat, ali sigurno nije bio mali. Da su neprijateljski gubici bili veliki ukazuje i činjenica da je u okviru plana za napad na Kozaru borbena grupa »Gejzo« imala zadatak da, preko Suhaće, prodre u Ljubiju i razdvoji snage Prvog i Drugog krajiškog odreda. Ona ne samo da nije izvršila zadatak nego posle borbi u Suhaći nije ni pokušala da ga obavi. Radi toga je general Štal, komandant 714. njemačke divizije, dao zadatak borbenoj grupi »Putlic« da prodre iz Prijedora u Ljubiju što je i učinila 14. juna.

Na osnovu procjene situacije u toku 11. juna, štab Prvog krajiškog odreda odustao je od daljeg napada.

Pripreme za napad na Bosansku Krupu

Dok se bataljon odmarao u šumi na Gudavcu, komandant operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nad, sa štabom bataljona i komandirima i komesarima četa i vodova, izveo je izviđanje neprijatelja i njegovog sistema odbrane, kao i samog mjesta Bosanske Krupe. Izvi-

danje je obavljeno sa brda Alan, koje je dominiralo nad čitavom Bosanskom Krupom i sistemom odbrane neprijatelja, tako da se sve vidjelo kao na dlanu. .

Koristeći svoje iskustvo iz španskog građanskog rata, Košta Nađ je odredio konkretne zadatke komandirima četa i vodova, kao i upotrebu mitraljeske vatre. Obavijestio ih je o sistemu odbrane, neprijateljskom naoružanju i snagama koje su se nalazile na pravcima njihovog nastupanja, a posebno im je skrenuo pažnju na korišćenje zemljišta, koje je bilo dosta pogodno za nastupanje i osmatranje, kao i o ponašanju neprijatelja prilikom napada.

Mislim da je to bilo prvo takvo izviđanje i temeljito upoznavanje komandira četa i vodova, pa je i štab bataljona ovom prilikom mnogo naučio na tom izviđanju. Zbog toga je Bosanska Krupa, i čitav sistem odbrane, brzo savladan, a Krupa zauzeta za kratko vrijeme. U napadu smo imali jednog poginulog (civil - vodič), koji je provodio prvu četu u napad.

Oslobođenje Bosanske Krupe

U noći između 18. i 19. juna Udarni bataljon se prebacio sa novskog na krupski teren. Ujutro se našao u selu Vranjskoj Mosuri, u jednoj šumi, sa još nekim jedinicama 1. krajiškog odreda. Naređeno je da preko dana jedinice ostanu prikrivene u šumi. Zabranjeno je bilo ložiti vatru, izlaziti iz šume a pokrete u šumi trebalo je svesti na najnužnije. Komora i konji su morali biti dobro zamaskirani. U slučaju nailaska aviona, svi su morali leći i ne micati se. Po podne je čišćeno i podmazivano oružje.

Pred večer, kada je prestala opasnost od nadlijetanja aviona, logor je oživio. Posebnu pažnju privukla je haubica, zaplijenjena na Prijedoru. Svi borci su željeli da je vide. Dobro su poznavali eksploziju njenih granata, ali većina je to »čudo« prvi put vidjela. Haubica je okićena peškirima i maramama, dijelovala svečano. Svima je bilo jasno da se negdje napada, ali gdje - niko pouzdano nije znao. Svi su nagađali, a najbliža je bila Bosanska Krupa.

Prije večere Košta Nađ je izvršio smotru bataljona. Mnogi su ga borci vidjeli prvi put pred strojem, ali njegovo ime, kao španskog borca, dobro je bilo poznato širom Bosanske krajine. Njegov ugled sposobnog komandanta poslije pada Prijedora još je više porastao među borcima i narodom Bosanske krajine.

Govorio je da su njemačko-ustaške snage povele ofanzivu širokih razmjera protiv snaga Drugog krajiškog partizanskog odreda na Kozari, da se tamo vode teške i krvave borbe protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Saopštio je da ćemo napustiti Bosansku Krupu, koju su ustaše pretvorile u svoje uporište i gdje su počinili mnoge zločine nad mještanima i narodom ovoga kraja. Osvajanjem Bosanske Krupe - zaključio je Košta - kaznićemo ustaške zločince i privući dio neprijateljskih snaga, i na taj način olakšati položaj Drugog odreda, pružiti najkonkretniju pomoć našoj braći koja krvare na Kozari. To je bio naš dug prema hrabrim borcima na Kozari i očekuje da ćemo ga večeras ispu-

ni. Hoćemo - prolomilo se iz stotine grla. Dugo se klicalo borbi, Partiji i Titu, a potom je krenulo kolo i počela je pjesma.

Poslije smotre organizovana je zajednička večera. Narod iz okolnih sela donio je velike količine hrane za bataljon. Hranu je donijela omladina koja je cijelo veče igrala i veselila se sa borcima. Čak su neki krenuli i u napad na Bosansku Krupu. Bila je to zajednička večera boraca i naroda. Njoj je prisustvovao, osim Udarnog bataljona, i narod okolnih sela, omladina, Operativni štab za Bosansku krajinu, štab Prvog krajiškog odreda, članovi Okružnog komiteta Podgrmeča i odbornici okolnih sela.

Pred polazak, održani su po četama kratki sastanci komunista i skojevaca, na kojima je još jedanput podvučen značaj oslobođenja Krupe i zatraženo maksimalno zalaganje.

Bosansku Krupu branila je jedna ustaška i jedna domobranska satnija, određeni broj pripadnika milicije i oružnika - ukupno oko 500 vojnika.

Spoljnu odbranu činile su straže u otpornim tačkama, koje su bile postavljene kružno na periferiji grada. Međuprostore su branili žičanim preprekama i minskim poljima. Najjače je bilo utvrđeno brdašce Hum, na kome je stara srednjovjekovna tvrđava, koje dominira gradom. Sokolski dom u podnožju tvrđave ustaše su pretvorile u svoje uporište.

Udarni bataljon je napadao s juga. Počev od Une, na lijevom krilu, u zahvatu komunikacije Bihać - Bosanska Krupa, nastupala je 2. četa prema centru grada i Sokolskom domu. Prva četa se ubacila u grad bez borbe, sa zadatkom da iznenadi i rastroji neprijateljsku odbranu na utvrđenom Humu. Treća četa se takođe ubacila u grad kroz međuprostore i nadirala je prema centru grada i Sokolskom domu.

Treći bataljon Hamdije Omanovića napadao je sa istoka i zapada. Dvije čete su prebačene prethodne noći na lijevu obalu Une, sa zadatkom da se u toku dana prikriju u šumi, a naveče napadnu dio grada na lijevoj obali Une, gdje je dominirala željeznička stanica i pilana. Druge dvije čete napale su sa istoka, desnom i lijevom obalom rječice Krušnice.

Vodiči su bili mještani, koji su dobro poznavali teren.

U 1 sat 20 juna grunula je sa Alana naša haubica, a eksplozija granate odjeknula je na utvrđenom Humu. Bio je to ugovoreni znak za početak napada. Mitraljeski rafali, prasak mina i ručnih bombi prolomio se u lijepoj ljetnjoj noći.

Napad se odvijao prema planu. Najveći dar-mar u neprijateljevoj odbrani napravile su 1. i 3. četa Udarnog bataljona svojom pojavom u gradu i na Humu. Kada su planule vatre u gradu, znak da su čete na svojim mjestima, rasplamsala se borba sa svih strana. Sadejstvom četa Udarnog i Trećeg bataljona, utvrđeni Hum je brzo likvidiran.

Ustaše, sve sami zlikovci, u Sokolskom domu i obližnjim utvrđenjima nisu se dale lako zbuniti. Pružali su snažan otpor sve do svanuća. Tučeni sa svih strana, u zoru su počeli popuštati. Na Humu je zaplijenjen mali top »Pito«, pa je i on okrenut da tuče Sokolski dom. U zoru su ustaše počele bježati prema mostu, pokušavajući da se prebace na lijevu obalu, ali su ih tamo dočekale čete 3. bataljona. A onda je nastalo

rasulo i panika. Skakali su u Unu u namjeri da je preplivaju. Mnogi su se udavili, a drugi su bili pokošeni našim rafalima. Samo su srećni našli neku rupu da pobjegnu. Najveći broj ustaša izginuo je u borbi, neki su se i sami ubili, a manji broj ih je bio zarobljen. Ujutro je prestao svaki otpor - Bosanska Krupa je bila oslobođena. Uništeno je još jedno ustaško gnijezdo zlikovaca, koji su više od godinu dana sijali strah i smrt u Bosanskoj Krupi i okolini.

Tom uspjehu su značajno doprinjeli aktivisti i rodoljubi Krupe, dajući značajne podatke o neprijatelju i njegovoj odbrani i čineći mnoge druge korisne usluge. Poslije Prijedora, Krupa je bila drugi oslobođeni grad u tom dijelu Bosanske krajine.

Zarobljena je gotovo čitava satnija domobrana - više od 100. Nešto domobrana i ustaša pobjeglo je prema Otoci, vjerovatno prije nego što se obruč zatvorio. Zarobljeno je 10-15 ustaša. Zaplijenjeno je oko 500 pušaka, deset puškomitraljeza, top »pito« sa većim brojem granata i znatne količine municije, sanitetskog i drugog materijala, vagon soli i vagon cigareta, sa kojima smo mnogo oskudijevali. Naše jedinice su imale 3 ranjena borca, a poginuo je vodič - civil. Taj uspjeh je snažno odjeknuo u čitavoj Bosanskoj krajini, pa i šire.

Borbe oko Otoke

Udarni bataljon u Krupi nije imao vremena ni da se raduje, ni da slavi. Koji sat po završetku borbe, bataljon je krenuo prema Otoci. Očistio je Ostružnicu, Badić, Čore i Crkvine od milicije. Milicija, koja se na tom području, sem nekih izuzetaka, identifikovala sa ustašama, uglavnom je bježala u Otoku. Pred veče je bataljon stigao u selo Crkvine i zauzeo položaje na visovima iznad Otoke sa istočne strane. Otoku je branila jedna satnija domobrana, oko 30 ustaša i 50-60 milicionera, koji su pristigli iz okolnih sela.

Čim je pala noć, oni su se neopaženo izvukli na brda zapadno od Otoke, ostavljajući u mjestu simbolične snage u bunkerima i tvrdim kućama.

Sutradan, 21. juna, osmotreni su pokreti na suprotnim brdima, ali se mislilo da je to jedan banijski bataljon, koji je prema nekoj verziji, trebalo da pomogne našim udarnim bataljonima da napadnu Otoku.

Živjeći u tom ubjeđenju, a osjetivši slabe snage u Otoci, negdje oko podne borci 1. čete krenuli su samoinicijativno u napad, a za njima i 2. četa. Sjurili su se niz strminu i prešli preko mosta na Uni na drugu obalu, na kojoj je mjesto Otoka. Ono malo neprijatelja je pobjeglo. Otoka je praktično bila oslobođena. Zarobljen je samo jedan domobran i zaplijenjena jedna puška. Zapaljena je željeznička stanica i uništena postrojenja (kako su Banijski zauzeli Blatnu, a Drugi bataljon Prvog odreda i Prva krajiška brigada Rudnice, to je željeznička pruga od Krupe do Novog bila onespособljena).

Nevolje su nastale kada se trebalo vratiti preko mosta. Neprijatelj je stavio most pod vatrenu kontrolu i dio boraca se našao praktično u klopci. Tek tada se shvatilo da gore nisu Banijski, već neprijatelj. Nastali su vatreni dueli naših mitraljezaca, sa istočnih, i neprijateljevih, sa

zapadnih visova. Prebacivanje je izvršeno po cijenu jednog ili dva ranjena. I neprijatelj je bio iznenađen, i nije se snašao. Da se snašao, bilo bi više žrtava. Umjesto pohvale, napad je okarakterisan kao nedisciplina i povedena je istraga ko je poveo borce na juriš. Utvrđeno je da su borci sami krenuli.

Formiranje Druge omladinske čete

Nakon oslobođenja Bosanske Krupe formirana je Druga omladinska četa (kao 4. četa) Udarnog bataljona. Za komandira čete postavljen je Lazo Marčeta (kasnije pobjegao u četnike). Ko je bio politički komesar ne mogu se sjetiti. Četa je imala oko 80 boraca, 70 karabina i 4 puškomitraljeza. Naoružana je bila oružjem zarobljenim u Krupi. U pripremi Udarnog bataljona za ulazak u brigadu, krajem jula, ta četa je rasformirana. Njeni borci su bili raspoređeni u druge čete.

Krajem juna izvršene su i prve kadrovske promjene u štabu bataljona. Otišao je na drugu dužnost zamjenik komandanta Bogdan Čiča. Nešto kasnije će na njegovo mjesto biti postavljen Stevo Samardžija.

Napad na Sanski Most

Poslije uspjeha na Bosanskoj Krupi, Operativni štab za Bosansku krajinu, u namjeri da pomogne Drugom krajiškom odred, planirao je napad na Bosanski Novi. Udarni bataljon je prebačen prema Novskoj planini. Stigao je na Hozića Kamen. U međuvremenu se od tog plana odustalo. Bosansko-novski garnizon bio je suviše jak. Udarni bataljon je upućen usiljenim maršem prema Sanskom Mostu.

Na Đedovaču je bataljon stigao 25. juna poslije podne. Za odmor i pripreme imao je samo jedan dan. U Operativnom štabu su razrađivani detalji napada, a seljaci iz Krkevacu su dovršavali pripreme čamaca za prebacivanje bataljona preko Sane.

Plan napada bio je sličan onom u Prijedoru i Bosanskoj Krupi - klinovima i ubacivanjem u grad kroz međuprostore.

Sanski Most branile su ustaše i Sanska posadna bojna, ukupno 400-500 vojnika. Na spoljnoj odbrani bile su seoske ustaše i ustaški raspoložena milicija. Spoljnu odbranu su činila uporišta: Demiševci, Pobrjež, Trnava, Sasina, Škrļjevita, Čaplje, Kijevo i Vrhpolje. U Sasini, pored domaćih ustaša, nalazila se i domobranska jurišna bojna.

Snage za napad činile su, u osnovi tri napadne grupe: za napad na grad na lijevoj obali Sane, za napad na grad na desnoj obali Sane i za napad na uporište Sasinu.

Na grad, na lijevoj obali, napadao je Prvi bataljon »Petar Škundrić« i po jedna četa Drugog i Trećeg bataljona Prvog krajiškog odreda. Na desnoj obali Sane napadao je Udarni bataljon Prvog krajiškog odreda. Na selo Sasinu, na putu Sanski Most - Bronzani Majdan - Banja Luka, inače najjače uporište u spoljnoj odbrani grada, trebalo je da napada Četvrti bataljon Drugog krajiškog odreda.

Najdelikatniji zadatak imao je Udarni bataljon. On je trebalo da se prebaci preko Sane, ubaci u grad između neposredne odbrane grada i spoljne odbrane i napadne sa sjeveroistoka.

Po padu mraka 26. juna 1942. predviđene jedinice za napad krenule su na izvršenje zadatka.

Udarni bataljon je sišao na Sanu u selo Krkevce, 3 kilometra uzvodno od grada. Preko dana je pala kiša i Sana je bila nadošla. Obezbijedena su bila svega tri čamca - po pet ljudi sa čamdžijom. Čamdžije - veslači bili su seljaci iz Krkevaca. U jednom turnusu prelazilo je 12 boraca. To je bilo sporo i tu su nastale prve nevolje. Naime većina boraca je bila iz sela ispod Grmeča i nisu znali plivati. Nisu se znali ni držati u čamcima. Njihov strah od vode bio je razumljiv. Taj strah je postao mnogostruko uvećan, kada se u prvom turnusu jedan čamac prevrnuo. Borci su se davili i zapomagali »Spašavaj Durine«. Na obali su se borci uznemirili. Nisu htjeli u čamce. Nastalo je mučno ubjeđivanje. Nisu slušali, galamili su, vikali i psovali. Gotovo pobuna. Komandant Đurin je bio iznerviran i ljut. Vrijeme je prolazilo. Ostala su samo dva čamca, a trebalo je prebaciti bataljon i stići na zadatak. Vidjevši da ih ne može ubjediti, Đurin je našao spasonosno rješenje.

- Drugovi - rekao je - ja ne znam da plivam kao ni vi. Ja idem prvi. Kome je život miliji nego meni moj, neka ostane.

Đurin je krenuo i sjeo u prvi čamac. Za njim se cijeli bataljon prebacio bez riječi. Time se potvrdilo da u ratu lični primjer starješine mnogo znači.

Neposredno po prelasku, Treća omladinska četa skrenula je lijevo niz Sanu i napala stražu na željezničkom mostu i žandarmerijsku stanicu, a potom je prodrla u centar grada - Ključkom ulicom.

Prva i Druga četa produžavaju skupa do Milinkovića gaja u selu Kruvarima. Odatle je Druga četa krenula lijevo, preko Šušnjara i Groblja, napala željezničku stanicu i Sokolski dom. Prva četa je produžila, u zaobljenom luku, do ceste Sanski Most - Bronzani Majdan i napala duž te komunikacije posadu kod katoličke crkve i odatle produžila ka centru grada. Sve tri čete su po savlađivanju otpora na periferiji grada išle koncentrično prema centru, odnosno kompleksu zgrada: bivše sresko načelstvo - hotel - osnovna škola i park, ispred mosta preko Sane. Taj kompleks zgrada sa parkom i Sokolskim domom bile su najutvrđenije tačke odbrane grada.

Napad je otpočeo u 1 čas 27. juna 1942.

Napad se odvijao po planu. Treća omladinska četa je u naletu zbrisala stražu kod željezničkog mosta, protjerala oružnike iz žandarmerijske stanice i doprla do centra grada. Druga četa je likvidirala uporište u željezničkoj stanici i doprla do Sokolskog doma. Tu se povezala sa jednim vodom Treće čete i nastavila borbu za Sokolski dom.

Prva četa je likvidirala posadu kod katoličke crkve, zauzela hotel u centru grada i vodila borbu sa neprijateljem koji se bio utvrdio u bivšem sreskom načelstvu i parku ispred mosta.

Pred zoru su počele nevolje.

Navukla se veoma gusta magla, koja je ometala vezu između četa, vodova i desetina. Kuriri nisu stizali do svojih ciljeva. Izvlačenje ranjenika bilo je veoma teško. Orijevacija još teža.

Magla je više pogodovala braniocu, koji je čekao u zaklonima, rovovima i bunkerima, sabijen na veoma uzak prostor.

Svaki čas se povećavao broj poginulih i ranjenih. Izvlačenje ranjenika je angažovalo znatan broj boraca, a snage za napad su se »topile«.

U zoru su počeli pokreti i napadi neprijatelja, s leđa iz spoljnih uporišta. Četvrti bataljon Drugog krajiškog odreda iz nekih razloga nije napao Sasinu. Za leđima Prve čete pojavila se domobranska jurišna bojna i oko 200 sasinskih ustaša. Snage od desetine do voda, ostavljene u zaštiti, bile su preslabe da zaustave te napade.

Kada je neprijatelj u gradu osjetio pridolazak pomoći i malaksavnije našeg napada, krenuo je u protivnapad. Naše čete su se našle u »sendviču«. Morale su se hitno povlačiti. Zbog magle i slabe orijentacije, čete su se pocjepale na vodove, desetine, grupe, pa i pojedince.

Povlačenje nije moglo biti organizovano. Svaki čas se nalijetalo na neprijatelja, i obratno - neprijatelja na naše jedinice. Mnogi su bili primorani da se probiju iz grada. Svi poginuli i svi teški ranjenici su ostali. Jedan broj vodova, desetina, grupa i pojedinaca povlačio se uz Sanu do mjesta prelaza, ali tamo više nije bilo nikoga.

Sa leđa su ih napale ustaše iz Čaplja. Plivači su se odlučili da preplivaju Sanu. Oko 20 nije stiglo na drugu obalu. Ostali su se povukli u pravcu sela Kruvara. Većina boraca se povlačila prema selu Kruvarima. Bataljon se prikupljao na jednoj kosi iznad sela. Tu se nalazio i štab bataljona. Pošto je bila magla, Đurin je glasno zvao. Mnoge borce je to spasilo, jer su poznavali njegov glas, pa su se mogli orijentisati. Tu se bataljon iskupljao sve do osam časova ujutro. Kiša je sve više lila. Pucalo se na sve strane, tako da se u gustoj magli više nije ni znalo ko na koga puca.

*

Korektna taktička analiza plana napada na Sanski Most pokazala bi brojne slabosti. I suviše slabe snage su bile prebačene na desnu obalu, na kojoj su bile i glavne neprijateljske snage i najjača njegova uporišta. Udarni bataljon je gurnut u osinjak. Odvajanjem snaga za obezbjeđenje leđa, njegova udarna moć je u startu bila veoma oslabljena. Od početka je bilo neizvjesno dejstvo Četvrtog bataljona na Sasinu, s obzirom na stanje Drugog krajiškog odreda (ofanziva na njega bila je u punom jeku) i slabih veza sa Četvrtim bataljonom. Uz to, nije bilo nikakvog obezbjeđenja mjesta prelaza preko Sane i organizovanog prihvata ranjenika i boraca. Sa lijeve obale Sane bilo je veoma malo pomoći. Međutim, to su samo neke slabosti. Razumljiva je bila težnja Operativnog štaba i štaba Prvog krajiškog odreda da pomognu borcima Drugog krajiškog odreda, koji su teško krvarili na Kozari. Nije bilo dovoljno vremena ni za razmišljanja, niti za planiranje. Ali, i pored svega, učinjene su neke neoprostive greške. Na Sanskom Mostu Udarni bataljon je pretrpio svoj najveći i moglo bi se reći jedini težak poraz. Preko 60 boraca je poginulo, udavilo se u Sani, ili su pobijeni kao teški ranjenici. Najveće gubitke imala je Prva četa.

Pokret preko Ribnika za Podgrmeč

Poslije prikupljanja bataljona na brdu iznad Kruvara štab bataljona je ocijenio da se preko Sane ne može. Odluka da se krene prema Ključu gotovo je bila bez alternative. Ali, odluka je bila pomalo i rizična. Trebalo je proći kroz sela koja kontrolišu ustaše ili četnici.

Umorni i mokri do kože krenuli smo u neizvjesnost.

U selu Tramošnji četnici su pripucali, ali i bježali. Marševalo se bez odmora čitav dan. I bez hrane. Pošto je pao mrak između 27. i 28. juna 1942. odmarali smo se nekoliko časova na jednom brdu. Krenuli smo prije svanuća. Kod crkve u Sokolovu, povodom Vidovdana, četnici su organizovali zbor. Sa nekoliko rafala rastjerani su i zbor i četnici. U selu Donje Ratkovo bataljon je sačekala četa Ribničkog partizanskog bataljona, sa komandantom čete Gavrom Vojvodićem. Njega je poslao komesar odreda Pero Morača u susret bataljonu. Dočekali su nas sa pripremljenim ručkom, prvim objedom poslije gotovo dva dana. Po ručku, borci su odspavali oko dva sata.

Usljedio je pokret za Ribnik.

Udarni bataljon je stigao naveče u Ribnik, gdje je bio srdačno dočekan od naroda i tamošnjih partizana. Čak je bio pripremljen i zabavni program. Ali, borci su bili toliko premoreni da im nije bilo ni do čega sem do odmora. Izjutra, 29. juna, krenuli smo iz Ribnika, preko planine Šiše i sela Crkveno, na Bravsko. Na domak Bravska, bataljon je naišao na zasjedu seničkih ustaša. Zapucali su i pobjegli. Tom prilikom ranjen je u ruku Božo Mrda, jedan od junaka sa Predojevića Glavice.

U Jelašinovce smo stigli 30. juna. Priređen nam je izvanredno topao i svečani doček. U Matića gaju slegla se masa naroda iz okolnih sela. Doneseno je »brdo« hrane. Pripremljeno je bilo i oko 90 zaprežnih kola, koja je narod dovezao da preveze cijeli bataljon od Jelašinovaca do Srpske Jasenice, gdje se odmarao pet dana.

U Podgrmeču se bilo pročulo da je cio bataljon izginuo. Tri dana se ništa nije znalo o nama. Kad je komandant Đurin iz Ribnika poslao kurira u Lušci Palanku, da javi da se bataljon vraća, bila je to najradosnija vijest. Sa tog područja je bio i najveći broj udarnika. Narod je Đurina dočekao kao junaka. Okitili su ga peškirima i maramama. Bilo je mnogo suza radosnica, ali, na žalost, i onih drugih.

Napad na Bosanski Novi

Poslije tri - četiri dana odmora i sređivanja u Jasenici pod Grmečom, uslijedio je uslijeni marš Udarnog bataljona prema Bosanskom Novom. Odluka o napadu na Bosanski Novi iznuđena je teškim položajem opkoljenog Drugog krajiškog odreda u Kozari. Naše akcije na Bosansku Krupu i Sanski Most nisu odvojile nijednog vojnika od Kozare. Operativni štab je znao jačinu neprijateljskih baza za napade na kozaračke partizane. Istina, i Operativni štab je koncentrisao jače snage oko Novog i obezbijedio sadejstvo hrvatskih jedinica sa Banije. Za napad, Operativni štab je sačinio sljedeći plan:

- Banijski odred da likvidira sela Matijeviće i Lebrenicu sa Laudanovim šancem i izvede demonstrativni napad na Dvor na Uni, kao i da sa toga pravca onemogući dolazak pojačanja;

- Prva krajiška brigada na kozaračkom sektoru da likvidira uporište na Kulskom brdu, željezničku stanicu i izoluje grad od Kostajnice i Prijedora, a zatim, preko mosta na Sani, da prodire na Caprag;

- Prvi bataljon brigade da napadne niz Jablanicu, izvodeći 2. četom formalni pritisak, a ostale snage da ubacuje u grad ka mostu na Sani;

- Udarni bataljon Prvog odreda da likvidira uporište Veljkića brdo, a zatim da se spusti u Vidoriju i prodre u centar grada. Druga (omladinska) četa prethodno da likvidira uporišta na Kamenu i Tješnjaku;

- Drugi bataljon Prvog odreda da se spusti od Pošte, potokom Šuća, ostavi jednu četvu, orijentisanu ka Blagaju, radi zaštite iz toga pravca, a sa tri čete da prodire niz Urije ka bolnici u Capragu, s tim da dvije čete ne prihvataju borbu na periferiji;

- dijelovi Četvrtog bataljona Prvog odreda da izvedu demonstrativni napad na Suhaču radi vezivanja tamošnjih neprijateljskih snaga (Zbornik t. IV, k. 6 dok. 10).

Kao i Sanski Most, Bosanski Novi je podijeljen Unom i Sanom, vrlo nezgodan za napad. Veoma je teško bilo ostvariti sadejstvo jedinica bez dobrih sredstava veze, a naša veza je bila samo kurirska.

Bosanski Novi su branile jake njemačke snage, potpomognute ustaškim i domobranskim. U Novom se nalazio štab 721. puka njemačke 714. divizije sa štapskim dijelovima i 3 bataljona - jedan njemački biciklistički bataljon, jedna ustaška bojna i Novska jurišna satnija (ustaša), dijelovi 2. i 11. domobranske pukovnije, oružnici i neke manje jedinice. Ukupno je bilo oko 3.500 vojnika.

Grad je branjen nizom spoljnih uporišta; Tješnjak, Kamen, Blagaj, Suhača, Kulsko brdo, Lebrenica, Matijevići i Rudnica. Nisu daleko bili ni garnizoni Dvor na Uni, Kostajnica i Ljubija. Druga linija odbrane bila je na periferiji grada - sistem rovova, bunkera, prepreka i utvrda. Treću liniju odbrane činile su otporne tačke u samom gradu - tvrde kuće i bunker.

Na spoljnoj odbrani bili su domobrani i, ponegdje, ustaše i milicija, a u gradu Nijemci i ustaše. Na željezničkoj stanici imali su oklopni voz. Na osnovu iskustva iz Sanskog Mosta, toga puta nisu ostavljena uporišta za leđima jedinica koje su napadale, sem Suhače i Blagaja, prema kojima su ostavljena dobra obezbjeđenja.

Sedmog jula 1942. uveče bataljoni su bili postrojeni najednom proplanku Novske planine. Ponovo je Košta Nađ držao govor. Svi borci i starješine znali su šta će reći. Svi su željeli da pomognu. Košta je govorio o teškim borbama na Kozari i naglasio stradanje stanovništva na koje se neprijatelj surovo obrušio. Tražio je maksimalno zalaganje.

Pored ostalog, Košta je rekao: »Naš avion koji je u palanskom polju (Lušci-Palanka) bombardovaće grad u zoru«. Baš kada je završio govor stigao je kurir iz Lušci Palanke i obavijestio komandanta bataljona da je avion uništen, što je odmah saopšteno i drugu Kosti.

Poslije je komandant bataljona obavijestio bataljon da avion neće učestvovati u bombardovanju Bosanskog Novog iz određenih razloga.

Napad je počeo u 23 časa.

Udarni bataljon je napadao u ovom rasporedu:

- Prva četa, koja je na Sanskom Mostu najteže stradala, dobila je najlakši zadatak - da likvidira neprijatelja na Veljkića brdu;
- Druga i Treća četa zaobilazile su Veljkića brdo i druga uporišta na spoljnoj strani odbrane i, preko Vidorije, napadale ka centru grada;
- Druga omladinska četa dobila je zadatak da napadne i likvidira uporišta Tješnjak i Kamen.

Napalo se odlučno i srčano. I sa svih strana. Veljkića brdo, Kamen i Tješnjak brzo su likvidirani. Ali, na Vidoriji se neprijatelj nije dao. Napadom na spoljnu odbranu, neprijatelj je dobio u vremenu da posjedne položaje na periferiji, kao i da aktivira tenkove i artiljeriju. Sa povlačenjem snaga iz spoljnih uporišta jačala je odbrana grada. Uzalud je komandir omladinske čete Ahmet Šehović Šeho, rođeni Novljanin, odličan poznavalac terena, lično hrabar i inicijativan, pokušavao sve da nađe skriveni prolaz i napravi brešu u odbrani. Nije išlo. Iako su obje naše čete imale dovoljno automatskih oružja i dovoljno municije, neprijatelj je svojom vatrom učutkao obje čete. Noć ljetna, kratka, brzo je prolazila. U zoru su komandiri naredili povlačenje. Ni ostali bataljoni nisu postigli veće uspjehe. Udarni bataljon je zauzeo Veljkića brdo, Tješnjak i Kamen, a Drugi bataljon Prvog odreda dopro je do Urija. Prvi bataljon brigade dopro je do periferije grada, Prva krajiška brigada zauzela je Kulsko brdo, a Banijski su zauzeli Matijevice, Lebrenicu i Laudanov Šanac. Borba je nastavljena u toku 8. jula, sa manjim ili većim intenzitetom, oko grada. Procjenivši situaciju, Operativni štab je odustao od daljeg napada. Iako napadom nije bio postignut željeni rezultat, napad je ipak postigao cilj vezujući više dana, ne samo neprijateljske snage u Bosanskom Novom već i u obližnjim garnizonima u Dvoru na Uni, Kostajnici, Ljubiji i Prijedoru, i to u vrijeme kada su se dijelovi Drugog krajiškog odreda probijali iz obruča na Kozari prema Podgrmeču.

Poslije borbi na Bosanskom Novom, Udarni bataljon je povučen na odmor u Hadrovce, a zatim je prebačen u Eminovce.

Do kraja jula izvedena je još jedna akcija. Dva Udarne bataljona Kozaračkog odreda napali su na istaknuto ustaško uporište Demiševce, a Grmečki odred na Bojančić i Pobrijež. Nijedna od tih akcija nije do kraja uspjela.

Kada se donosio plan za napad na Demiševce izviđanje su provodili komandanti Udarnih bataljona Kozare i Grmeča, odnosno komandant Udarnog bataljona Ranko Šipka i komandant Prvog krajiškog odreda Đurin Predojević. Prilikom izviđanja oni su se opkladili da će, ako Ranko zauzme Demiševce dobiti od Đurina njegovog konja i automat, i obrnuto.

To je Đurin rekao Ranku znajući da su Demiševci dobro utvrđeni, da su na njemu koncentrisani većina zlikovaca sa regije Sanski Most, da su zaista okrvavili svoje ruke i da će se boriti do posljednjeg. Također je upozorio Ranka da su Demiševci na jednom uzvišenju, kome je veoma teško prići sa svake strane, jer je čist teren, otkriven, a neprijatelj je organizovao dobar sistem vatre, tako da ga je bilo teško zauzeti. Zaista, Rankov bataljon je imao velike gubitke i nije zauzeo Demiševce. No, i pored toga, opklada nije izvršena. Oba bataljona su povučena krajem jula na Eminovce i Bošnjake, gdje su obavljene pripreme za formiranje Druge krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade.

Treći bataljon Druge krajiške brigade

MILAN STANIĆ

Prilikom formiranja 2. krajiške brigade, u selu Bošnjacima u Podgrmeću, avgusta 1942, u njen sastav ušao je 4. bataljon sa četiri čete 2. kozaračkog odreda »Dr Mladen Stojanović«. Istoga dana taj bataljon je preimenovan u 3. bataljon 2. brigade, sa tri čete. Četvrta - Piskavička četa je rasformirana. Njeni borci i borci koji su pristigli sa Kozare početkom jula, poslije probijanja neprijateljskog obruča, raspoređeni su u čete 3. i 1. bataljona.

*

Četvrti bataljon Kozaračkog odreda, a kasnije 3. bataljon 2. brigade, formiran je krajem marta 1942, kada i 1. udarni kozarački protivčetnički bataljon, koji je u 2. brigadi dobio naziv 1. bataljon.

Odlukom Okružnog komiteta KPJ za Kozaru i štaba Kozaračkog odreda od 25. maja 1942. pristupilo se formiranju 4. bataljona 2. kozaračkog odreda i 1. udarnog protivčetničkog bataljona. U sastav Udarnog bataljona ušli su već u borbama prekaljeni borci iz sastava gotovo svih četa iz Potkozarja. Udarni bataljon je krenuo na svoj prvi zadatak ka Manjači i centralnoj Bosni.

U novoformirani 4. bataljon Kozaračkog odreda ušle su tek formirane, sa jezgrom starih boraca, slijedeće čete: 1. četa u Gornjoj Bistrici, sa komandrom Brankom Mitrašinovićem, i političkim komesarom Milanom Makivićem; 2. četa u Donjoj Bistrici, sa komandrom Brankom Raduljem; 4. četa u Piskavici, sa komandrom Mihailom Đurićem, njegovim zamjenikom Rajkom Pepićem, političkim komesarom Milanom Stanićem i njegovim zamjenikom Adolfom Podgornikom; 6. četa iz Bronzanog Majdana sa komandrom Petrom Mećavom i političkim komesarom Perom Macurom. U 4. bataljon ušla je i već iskusna 3. četa iz sela Marička, sa komandrom Ljubanom Crnobrnjom i političkim komesarom Mirkom Kneževićem. Ona je do formiranja 4. bataljona bila u sastavu 3. bataljona Kozaračkog odreda, koji je pokrivao teren gradiškog sreza i timarski kraj - istočni i jugozapadni dio Potkozarja.

Istovremeno, u 4. bataljon ušla je i dobra, borbena četa iz Miljakovaca, kao 5. četa. Komandir čete bio je Mile Vučenović, a politički komesar Rajko Radetić. Ta četa je od dana formiranja, januara 1942, bila u sastavu 3. bataljona Kozaračkog odreda. Dakle, 4. bataljon Kozarač-

kog odreda početkom aprila 1942. imao je šest četa - dvije pristigle sa strane i četiri novoformirane čete.

Štab 4. bataljona u početku je bio smješten u selu Prpoši kod Lamovite. Komandant bataljona bio je Mlado Obradović, a njegov zamjenik Vladeta Radić. Politički komesar je bio Milan Vrhovec, a njegov zamjenik - Mićo Šurlan. Pri štabu bataljona bio je intendant i bolnica za lakše ranjenike i bolesnike. Referent saniteta u bataljonu bila je Jovanka Radić iz Podgradaca.

Borci i starješine toga bataljona bili su uglavnom sa timarskog područja (od Prijedora, Miljakovaca, Jeličke, Maričke, Busnova, Piskavice, Omarske, Lamovite, Donje i Gornje Bistrice, Bronzanog Majdana, Brankovca), a bilo ih je, naravno manje i iz drugih srezova Potkozarja (od Bosanske Gradiške, Bosanske Dubice, Bosanskog Novog, Prijedora i iz Banjaluke).

Osnovni zadatak četa toga bataljona od sredine maja 1942. (kada je oslobođen Prijedor) bio je da štite slobodnu teritoriju od ispada neprijatelja iz garnizona Prijedor i Sanski Most, ustaša iz uporišta Sasina i Ivanjska, Šimića i Mićije, te četnika od Manjače i Brankovca.

*

U prvoj polovini 1942. Operativni štab za Bosansku krajinu odlučio je da sa jedinicama 2. kozaračkog odreda i dijelovima jedinica 1. krajiškog odreda napadne neprijateljev garnizon u Prijedoru, da oslobodi grad i uništi posadu koja ga je branila.

Iz 4. bataljona u napadu su učestvovala 2. četa iz Donje Bistrice, 3. četa iz Maričke, 5. četa iz Miljakovaca i 6. četa iz Bronzanog Majdana. Kao zaštita jedinica u napadu, prema neprijatelju od Sanskog Mosta, Sasini i Brankovcu, ostavljena je 4. četa, a u zasjedu prema Ivanjskoj nalazila se 1. četa.

Piskavička četa (4. četa) imala je oštre okršaje sa sasinskim ustašama, koje su nadirale prema Prijedoru i četnicima od Brankovca. Četnici su bili potisli naše borce čak do u samu Piskavicu, a sasinske ustaše jurile su prema Miljakovcima. Međutim, Piskavička četa odoljevala je neprijatelju sve dok Prijedor nije bio oslobođen.

Odmah po oslobođenju Prijedora, Miljakovačka i Marička četa, kao i bataljon Voje Todorovića, priskočili su Piskavičkoj četi u pomoć, tako da su sasinske ustaše i manjački četnici razbijeni i potisnuti na svoje prvobitne položaje, pretrpjevši pri tome znatne gubitke.

U borbama za oslobođenje Prijedora osobito su se istakle čete 4. bataljona - 6. i 3. četa, sa komandirima Petrom Mećavom i Ljubanom Crnobrnjom. One su likvidirale uporište u gimnaziji, pri čemu je poginuo i komandant odbrane Prijedora pukovnik Zlobec. I ostale čete bataljona uspješno su ispunile zadatke koji su im bili postavljeni.

Formiranjem 1. krajiške brigade 21. maja 1942. iz 4. bataljona su u njen sastav ušle 6. četa iz Bronzanog Majdana i 2. četa iz Donje Bistrice. Zbog toga su u 4. bataljonu uslijedile neke promjene: iz Piskavice je u Donju Bisticu otišla 4. četa, umjesto Raduljeve čete, i dobila naziv 2. četa. U Piskavici je, međutim, formirana nova četa pod nazivom 4. četa,

sa komandirskom Brankom Popovićem i političkim komesarom Perom Macurom, koji je ranije bio u 6. četi.

U to vrijeme 4. bataljon Kozaračkog odreda imao je pet četa, sa istim rasporedom kao do oslobođenja Prijedora. Jedino više nije bilo čete u Bronzanom Majdanu. Pored tih četa, u sastavu bataljona je osnovana i omladinska četa kursista. Njihov komandant je bio Anton Melnik, a politički komesar Atif Topić. Kursisti su bili u selu Babićima kod Lamovite, a štab bataljona i bolnica ostali su u selu Prpošima.

Takav sastav i raspored bataljona ostao je sve do 10. juna 1942, kada je otpočela ofanziva na Kozaru.

Od formiranja 4. bataljona Kozaračkog odreda sve do 10. juna 1942, borci ranijeg 3. a poslije 4. bataljona svestrano su radili na organizovanju organa narodne vlasti i političkih organizacija na terenu: na osnivanju partijskih ćelija, organizacija Narodnooslobodilačkog fronta, Antifašističkog fronta žena, SKOJ-a. Pri tome su radili sa narodom i na organizovanju proljetne sjetve.

Iz toga vremena ostali su mi u sjećanju skojevski radnici Bodo Stojnić, student iz Prijedora, Brane i Milena Prokopić iz Donje Bistrice, srednjoškolka Gina Pavlović od Lamovite (završila veliku maturu) i skojevke Koveljka i Vinka Petričević (srednjoškolke); njihova majka Gospava, učiteljica Nela Bojanić i Mica Vrhovac (iz Prijedora) aktivistkinje AFŽ-a. Član sreskog komiteta KPJ Radoje Batos, komandant opštine u Piskavici, Mane Talić i odbornik NOO Uroš Zrnić (iz Piskavice), Branko Obradović (iz Omarske) i mnogi drugi.

Od toga divnog mladog svijeta u ratu su poginuli učiteljica Nela Bojanić (porijeklom iz Slovenije) i njena ćerkica od devet godina, skojevke Koveljka i Vinka Petričević, njihova majka Gospava i Gina Pavlović. Poslije rata poginuo je i Brane Prokopić.

Pored terenskih radnika, sjećam se i vojnopolitičkih rukovodilaca 4. bataljona Kozaračkog odreda koji su izginuli u odredu i kasnije u 2. krajiškoj brigadi. To su Vladeta Radić, zamjenik komandanta bataljona; Mićo Šurlan, zamjenik komesara bataljona; Petar Mečava, komandir čete; Branko Mitrašinović, komandir čete; Mihailo Đurić, komandir čete; Anton Melnik, komandir čete; Rajko Pepić, komandir čete; Simo Mrda, komandir čete; Branko Popović, komandir čete; Stevo Samardžija, komandir čete; Novak Božić, zamjenik komandira čete; Husein Hatipović, zamjenik komandira čete, a docnije zamjenik komesara čete; Dragan Šurlan, komandir čete; Mirko Knežević, komesar čete; Adolf Podgornik, komesar čete; Rade Serdar, zamjenik komandira čete, i drugi.

U sjećanju mi je ostao i barjaktar 2. čete Nedo Ratković, koji je poginuo u Bunarevinama na Manjači. Svi su oni obavili svoj zadatak kao borci i starješine u kozaračkom odredu i u 2. krajiškoj brigadi.

Mladi vojno-politički i terenski radnici borili su se u proljeće 1942. na timarskom području ne samo protiv oružanog neprijatelja već i za

Pošto je zarobljena sa puškom, domobrani su učiteljicu Nelu Bojanić povelili na strijeljanje. U tom trenutku njena ćerkica od devet godina poletjela je za njom, a jedan domobran je ubio. Na pitanje zašto je ubio dijete, ironično je odgovorio zato da ne bi ostavio loš utisak na njega jer joj je ubio majku.

naš uticaj nad svakim pojedincem i svakim domaćinstvom. Tim više jer su i četnici sa Manjače pokušavali da uspostave svoj uticaj. Ta njihova aktivnost ispoljila se u Piskavičkoj četi krajem aprila kao jedinstven slučaj. Naime, jedne noći u četi je izbila uzbuna. Čuli su se pucnji. Dok je komanda čete sagledala stanje, iz nje je pobjeglo u četnike desetak boraca sa oružjem. Ubijena je Koviljka Petričević i ranjen jedan borac.

Starješinski sastav iz bosanskonovskog sreza sačinjavali su u timarskom kraju: Mlado Obradović, komandant bataljona; Mićo Šurlan, zamjenik političkog komesara bataljona; Mihailo Đurić, komandir čete; Ljuban Crnobrnja, komandir čete; Milan Stanić, komesar čete; Mirko Knežević, komesar čete; Rajko Repi, zamjenik komandira čete; i Dragan Šurlan, komandir čete.

Petar Mećava, komandir čete, bio je iz Trokuta sa Banije, Milan Makićević od Lijevča polja, a Pero Macura iz Bosanske Dubice - obojica su bili komesari četa.

*

O početku ofanzive na Kozaru juna 1942. autori knjige »Bitka na Kozari«, Mirko Pekić i Dragutin Ćurguz, između ostalog, pisali su:

»Prodorom neprijatelja od Ivanjske, jedinice 4. bataljona 2. kozarskog odreda bile su iznenađene i odmah u prvim časovima razdvojene na dva dijela. Prva četa ovog bataljona, dijelovi 2. i Omladinske čete, zajedno sa štabom bataljona, našli su se sjeverno od drumca i zauzeli položaje na obroncima Kozare. Ostali dijelovi bataljona - 3, 4. i 5. četa, našli su se odsječeni južno od komunikacije. Ove čete nikako neće uspjeti da dođu u sastav bataljona za čitavo vrijeme trajanja neprijateljske ofanzive.

U to vrijeme bio sam politički komesar 2. čete.

Dva - tri dana prije napada neprijatelj je u ranim jutarnjim časovima avionima izviđao slobodnu teritoriju, kružeći obroncima Kozare i teritorijom koju je pokrивao 4. bataljon. Ta svakodnevna pojava neprijateljskih aviona bila nam je sumnjiva.

Naš komandir čete Mihailo Đurić predosjećao je da nam se nešto priprema. Zbog toga je, umjesto jednog voda, slao cijelu četvu u zasjedu prema Ivanjskoj. Jedan vod bi bio postavljen iznad ceste, prema Kozari, a dva ispod ceste, u polju, sa borbenim poretkom prema Ivanjskoj. Naš vod iznad ceste uklapao se u borbeni poredak 1. čete, tako da je taj položaj radi pogodnijeg terena bio mnogo jači za suprotstavljanje eventualnom neprijatelju, nego položaj dva voda 2. čete u ravnici.

Rano izjutra 10. juna 1942. neprijatelj je komunikacijom od Ivanjske prešao u napad. Na čelu koja je kolone napadala kretali su se tenkovi, a zatim kamioni sa vojskom, koja se na dometu pješadijske vatre razvila u streljačke strojeve. Na neprijatelja je otvorena žestoka vatra iz svih oružja, pa je za trenutak ustuknuo. Iz kamiona su se zatim iskricali novi kontingenti vojske. Tenkovi su se sporo kretali prema našem položaju. Davali smo sve jači otpor, misleći da ćemo odbiti neprijatelja. Međutim, i pored velikih žrtava, neprijatelj se sredio. Trenutno je bio ošamućen

našim otporom, ali je - i pored velikih gubitaka - nastavio da nastupa. Tenkovi su se nalazili na čelu njegovog borbenog poretka.

Naš komandir Mihailo Đurić, njegov i moj zamjenik pretrčali su cestu prema Kozari, da bi sa našim vodom i 1. četom organizovali protivnapad. Tako se desilo da ostanem sam ispod ceste sa dva voda naše čete.

U tom trenutku borci su me obavestili da je neprijatelj, osim što nastupa tenkovima cestom prema Lamovitoj, formirao tri streljačka stroja. Jedan stroj se kretao cestom, za motorizacijom, sa namjerom da desnim krilom u nastupanju prema obroncima Kozare odbaci od ceste naš vod i 1. četom. Lijevim krilom i sa fronta želio je da obuhvatom okruži naša dva voda. I pored žestokog otpora, neprijatelj je nastavio nastupanje. Motorizacija sa tenkovima već nas je mimoišla cestom i sve se brže kretala prema Lamovitoj. Time smo već bili odvojeni od našeg voda i 1. čete. Otpor na cesti je bio prestao. Trebalo je tući neprijatelja koji je nastupao prema naša dva voda, sa komandirovom čete i našim zamjenicima, te našim vodom i 1. četom, više nismo imali nikakve veze.

Neprijatelj se odmah ukopavao sa jedne i druge strane ceste, kako bi onemogućio našim razdvojenim jedinicama ponovno spajanje. On je u tome, već poslije dva sata borbe, u potpunosti uspio. Time smo bili potpuno odvojeni od štaba 4. bataljona i od Kozare.

Desno od nas, prema Piskavici, čula se borba. Naša 4. četa iz Piskavice i 1. krajiška brigada vodile su borbu sa neprijateljem koji je od Ivanjske nastupao prugom prema Piskavici.

Neprijateljski stroj, koji je nastupao preko polja prema naša dva voda, nije mnogo žurio. Odmah se dao na pljačku i paljenje obližnjih sela. Međutim, potiskivao nas je prema Omarskoj.

Budući da više nismo imali komandira čete, niti zamjenika komandira čete i zamjenika političkog komesara, ja sam samoinicijativno, u prvom šumarku, u dogovoru sa borcima, postavio za privremenog komandira čete Dragana Šurlana, a za zamjenika komandira čete Stojana Kasalovića, koji je u tom trenutku bio i komandir voda.

Odstupajući prema Omarskoj, susreli smo se sa 3. četom iz Maričke i njenim komandirovom Ljubanom Crnobrnjom. Objasnio sam mu situaciju, pa smo odmah posjeli položaj prema neprijatelju koji je nastupao prema Omarskoj. Ubrzo su nas patrole obavijestile (u popodnevnom časovima) da se neprijateljski tenkovi kreću cestom od Lamovite prema Omarskoj. Bili smo ugroženi i sa fronta, i bočno. Crnobrnja je naredio da se na tenkove otvori vatra, a iz šumaraka i kanala bacaju svežnjevi bombi. Međutim, odmah poslije puščanih plotuna, neprijateljski tenkovi su zastali. U tome je i noć stigla, a neprijatelj se ukopao na dostignutoj liniji, negdje u blizini sela Prokapića.

Noću, između 10. i 11. juna, 3 (Marička) četa sa dva voda 2. čete krenula je u selo Marička, ostavljajući prema neprijatelju od Omarske manje zasjede. Sjutradan, oko podne, stigla je u naš sastav i Miljakovačka četa, dok se Piskavička (4) četa spojila sa 1. krajiškom brigadom u Piskavici, koja je bila stigla sa Manjače, odnosno Brankovca.

Sticajem okolnosti, politički komesar 2. kozaračkog odreda Boško Šiljegović našao se, početkom ofanzive, sa 1. krajiškom brigadom. Tako se on u selu Marička susreo sa dijelovima svoga 4. bataljona (dva voda 2. čete, 3. i 5. četa). Odmah je naredio komandiru 5. čete Mili Vučeniću da sa dva voda krene u selo Gornje Garevce, koje se nalazilo neposredno ispod ceste Kozarac - Prijedor, i da odatle izvuče dvije artiljerijske haubice i dotjera ih u selo Jeličku. Vučenić je taj zadatak u posljednji čas izvršio, jer je neprijatelj već sutradan ovladao selom Gornji Garevci.

Pošto je štab 4. bataljona, sa 1. četom i jednim vodom 2. čete, četom vojnih kursista i bolnicom, ostao odsječen na Kozari, politički komesar 2. krajiškog odreda Boško Šiljegović, 13. juna 1942, od njegove tri čete i dva voda 2. čete formirao je u timarskom kraju privremeni štab 4. bataljona.

U štab su postavljeni: za komandanta bataljona - Ljuban Crnobrnja, za komesara bataljona - Rajko Radetić, za zamjenika komandanta - Mile Vučenić, za zamjenika političkog komesara bataljona - Idriz Čejvan, za intendanta - Vasilije Šiljegović, i za sekretara - Pero Arsić.

Za komandira 3. čete umjesto Crnobrnje, postavljen je Stevo Samardžija, a za njegovog zamjenika - Rade Serdar.

Za komandira 5. čete, umjesto Mile Vučenića, postavljen je Vaso Mijatović, a za njegovog zamjenika - Simo Mrđan. Na mjesto političkog komesara te čete Rajka Radetića postavljen je Jože Štemberger, a za njegovog zamjenika - Ljuban Kecman.

Za komandira 2. čete potvrđeno je moje ranije postavljenje Dragana Šurlana, a za zamjenika komandira, umjesto Stojana Kasalovića, postavljen je Novak Božić.

Druga četa je takođe bila kompletirana. Imala je tri voda - dva su bila matična, a jedan je pridodat, i to vod koji je politički komesar Prijedorske čete Idriz Čejvan doveo iz Prijedora. Bataljon je imao četiri čete, i to: 2. - bivša donjobistrička, 3. četa - Marička, 4. četa - Piskavička i 5. četa - Miljakovačka.

Odmah poslije kompletiranja, 4. bataljon je sa 1. krajiškom brigadom stupio u žestoke borbe sa neprijateljem koji je napadao Kozaru kod Piskavice i Omarske. U višednevnim teškim borbama neprijatelju su svesrdnu pomoć pružili četnici Uroša Drenovića i Lazara Tešanovića.

I pored velikih gubitaka, neprijatelj je stalno ojačavao svoje snage. Manevarski prostor za jedinice 1. brigade i bataljona postajao je sve manji, pa je oko 18. juna donešena odluka da 1. brigada sa 4. bataljonom Kozaračkog odreda i dvije haubice pređe Sanu i pođe u Podgrmeč.

Po prelasku rijeke Sane 1. krajiška brigada je nastavila dejstva na području Potkozarja, napadajući komunikaciju Prijedor - Bosanska Dubica. S namjerom da oslabi pritisak neprijatelja na opkoljene jedinice Kozaračkog odreda na Kozari, a 4. bataljon, uprkos zahtevima boraca da i oni idu na Kozaru sa 1. brigadom, prema naređenju, ostao je u Podgrmeču, raspoređen na Mijskoj glavi, u Brdarima i Dabru, zatvarajući pravce od Sanskog Mosta, Vrpolja i Ključa, Ljubije i Bosanskog Novog.

Bataljon je privremeno potpao pod komandu 1. krajiškog odreda. Na tim terenima ostao je od druge polovine juna do početka avgusta 1942. godine.

U međuvremenu, početkom jula 1942, u posljednjem pokušaju proboja iz obruča na Kozari, pored ostalih, izvukli su se i odsječeni dijelovi našeg 4. bataljona. Oni su sa štabom bataljona stigli u Podgrmeč, i tu se spojili sa svojim bataljonom. Taj štab bataljona, našavši se 10. juna na Kozari odsječen sa drugim dijelovima bataljona ponovo je formirao bataljon sa tri čete, a učestvovao je u svim okršajima u obruču do konačnog proboja.

Iz obruča sa Kozare u Podgrmeč su stigli sledeći drugovi: komandant bataljona Mlado Obradović, politički komesar bataljona Milan Vrhovac, zamjenik političkog komesara bataljona Mičo Šurlan, referent saniteta Jovanka Radić, komandir 1. čete Branko Mitrašinić, politički komesar 1. čete Milan Makivić (obojska bez čete), komandir 2. čete Mihailo Đurić (sa petnaestak boraca), komandir Omladinske čete Anton Melnik (sa desetak boraca).

Ukupno se iz Kozare probilo oko tridesetak boraca i rukovodilaca. Veći dio boraca 4. bataljona ostao je u obruču, jer nije mogao da se probije. Docnije je od preživjelih boraca iz toga bataljona i iz drugih jedinica formirana 5. kozaračka brigada.

Pristigli borci su raspoređeni u Podgrmeču u čete 4. bataljona.

Konačno, štab bataljona činili su: komandant Mlado Obradović, zamjenik komandanta Ljuban Crnobrnja, politički komesar bataljona Milan Vrhovac i zamjenik političkog komesara Rajko Radetić.

Idriz Čevjan, vršilac dužnosti zamjenika političkog komesara 4. bataljona u Podgrmeču, otišao je na novu dužnost - postao je politički komesar 1. udarnog bataljona (Kozarskog).

Mihailo Đurić, po povratku sa Kozare, preuzeo je dužnost komandira svoje 2. čete, a dotadašnji vršilac dužnosti komandira, Dragan Šurlan, preuzeo je dužnost vodnika voda. Isto se dogodilo i sa njegovim zamjenikom Novakom Božićem, koji se vratio za vodnika voda.

Početkom avgusta 1942. formirana je 2. krajiška brigada pa je 4. bataljon Kozaračkog odreda ušao u njen sastav. Tom prilikom preimenovan je u 3. bataljon 2. brigade.

I po ulasku toga bataljona u brigadu štab bataljona ostao je u istom sastavu.

U četama je, međutim, bilo mnogo promjena. Umjesto dotadašnje četiri, formirane su tri čete u bataljonu, s tim što je dotadašnja 5. četa preimenovana u 1. četu. Komandir čete bio je Vaso Mijatović, a njegov zamjenik Branko Mitrašinić, raniji komandir 1. čete na Kozari. Politički komesar 1. čete bio je Milan Makivić.

Dotadašnja 3. četa preimenovana je u 2. četu. Komandir čete bio je Đuro Vučenović, a njegov zamjenik Branko Popović, dotadašnji komandir 4. čete, koja je rasformirana, a borci i starješine raspoređeni su

u 1. i 3. bataljon brigade. Politički komesar 2. čete postao je Jože Štemberger.

Dotadašnja 2. četa postala je 3. četa: komandir je bio Mihailo Đurić, zamjenik komandira čete - Simo Mrđan, politički komesar - Milan Stanić, a zamjenik političkog komesara - Husein Hatipović.

Šta je bilo sa političkim komesarom dotadašnje 4. čete - Perom Macurom - nikada nisam doznao. Znam samo da je negdje poginuo, ali ne i u kome svojstvu i kada. U takvom sastavu raniji 4. bataljon Kozačkog odreda, odnosno 3. bataljon 2. krajiške brigade, krenuo je u velike borbe, od Vrhpolja u Bosanskoj krajini, preko srednje i istočne Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka, Srbije, Kopaonika, Kragujevca, Topole, Slavonije, Hrvatske, do Slovenije. U tim borbama bataljon je podneo velike žrtve i napore. Inače, uvijek je bio primjeran u svim borbama i obavljanju svih postavljenih zadataka.

U prvoj borbi brigade, na Vrhpolju, iz redova bataljona poginuo je njen slavni komandir čete Mihailo Đurić, a već u oktobru 1942. postao prvi narodni heroj 2. krajiške brigade.

Borci iz srednje Bosne u prvom stroju brigade

PETAR BABIĆ PEPA, JOSIP TVRZ PEPI

Poslije proboja iz Kozare, Udarni kozarački bataljon produžio je, preko Jutrogušte, prema selu Brekinje. Izvukli smo se iz obruča, ali neprijatelj je i dalje bio svuda oko nas. Neko vrijeme išli smo cestom po svježim tragovima tenkovskih gusjenica.

Brekinje je, vidjelo se, bilo bogato selo, ali slika koju pruža je zastrašujuća. Naime, nigdje ljudskog glasa i dječijeg smijeha. Sve je pobjeglo pred neprijateljem, koji je donosio smrt i civilnom stanovništvu. Ono što je u zbjegu preživjelo, još se nije bilo vratilo. Na poljima oko sela bila je prezrela i povaljana nepožnjevena pšenica. Na napuštenim kućama vjetar je lupao vratima. Gledali smo kako kroz jednu takvu napuštenu kuću, mučući prolazi june - i ono je tražilo ljude, a ljudi nema. Samo neka poludivlja kokoš i podivljalo prase, zazirući proleću pored kuća. Gladni smo, a hrane nema. Odlučili smo da ubijemo dva praseta i da ih skuvamo. Zadali su nam mnogo posla, jer su bili gotovo sasvim podivljali.

Blizu tog opustjelog sela neko vrijeme smo držali položaje. Kada smo krenuli dalje, prešli smo rijeku Sanu i došli u selo Suhaću, kod Sanskog Mosta. Dok smo boravili u Suhaći, bili smo, zapravo, stalno u akciji: napadali smo Demiševce, gdje je bila jaka ustaška posada, držali smo položaje prema Starom Majdanu i prema Sanskom Mostu. Na nekom brdu bio je jedan stari hrast i na njemu je stalno boravio naš izviđač, osmatrajući prema Sanskom Mostu.

Na položajima oko suhaće saznali smo da će se formirati Druga krajiška brigada, u čiji ćemo sastav i mi ući. To nam je svima bila draga novost. Radosni i uzbuđeni, krenuli smo u selo Bošnjake, koje je bilo određeno za prvu smotru novoformirane brigade. Čim smo stigli u Bošnjake počeli smo se pripremati. Čistili smo oružje, prali se i dotjerivali. Do sada smo imali jednu krajišku brigadu, a potom samo što smo izišli iz ofanzive, osnivali smo i drugu, i bili smo veoma ponosni time.

I najzad, 16. avgusta 1942, i mi: Niko Jurinčić, Momir Kapor, Vladimir Marić, Galib Fazlić, Petar Babić Pepa, Stevo Samardžija, Josip Tvrz Pepi, Mirko Kuzmić, Rajko Đukić, Slavka Grubor, Vukan Trivić, Vojin Hadžistević, Mile Marić Trubač, Munib Maglajić, Petar Dujić, Zora Kovačević i Mirko Kovačević, svi iz centralne Bosne, postali smo borci 2. krajiške brigade. Cijeli naš Kozarački udarni bataljon ušao je u sastav te krajiške brigade kao njen Prvi bataljon.

Stajali smo u stroju, slušali drugove rukovodioce Osmana Karabegovića, Velimira Stojnića, Duška Misiraču, komandanta Ratka Martinovića i našeg druga Niku Jurinčića, sada komesara Druge krajiške.

Kozaračka ofanziva nam je bila još u sasvim svježem sjećanju, pa ipak smo se osjećali mnogo jačim i sigurnijim - postali smo brigada. I zbog toga smo bili srećni i ponosni. Ta naša tako lijepa osjećanja jedino je pomutila činjenica da nismo svi u stroju. Naši divni i hrabri drugovi: Rade Miljanović, mitraljezac Mirko Mrmolja, Dujko Komljenović, zatim Čedo Kerezović, Marinko Tepić, Pavle Jasenjak, Mišo Stupar, Milenko Komljenović, Mihajlo Pušić, Savo Berak i Gojko Eškić izginuli su na Kozari, većina na Ravnom Gaju. Njihovog junaštva i drugarstva sjećali smo se svi u stroju.

Na kraju svečanosti, komesar brigade Niko Jurinčić svakom borcu je podijelio po jednu cigaretu. Poslije smo zaigrali kolo. Stotine boraca, zajedno sa komandantima i komesarima, igralo je kozaračko kolo. Zemlja je podrhtavala pod nogama mladosti. Iz okolnih sela su došle žene i djevojke i po livadi razmjestile sofere ili neke plahte i po njima hranu. Narod iz Bošnjaka i okolnih sela radovao se skupa sa nama i častio nas.

Tu, u Bošnjacima, ostali smo nekoliko dana. Za to vrijeme najviše smo radili sa mladim borcima koji su tek bili stupili u brigadu. Učili smo ih kako se barata oružjem, kako se prikrada položaju, kako se odstupa. Ukratko, svemu što je jedan partizanski borac trebalo da zna.

U Banjalučkoj četi Prvog bataljona

VCJIN HADŽISTEVIĆ

Ovdje objavljujem prve stranice treće sveske moga dnevnika, onako kako sam ih svojevremeno pisao. Od originala se razlikuju samo toliko, što sam dodao podnaslove, što ličnosti pominjem pod punim imenom i prezimenom, što nazive jedinica pišem u njihovom kraćem obliku, dok je u zagradama novododati tekst, radi nekog objašnjenja.

Do formiranja 2. krajiške brigade, Banjalučka četa je bila u sastavu Kozarskog udarnog (protivčetničkog) bataljona. Nastala je 24. maja 1942. u Skender Vakufu, spajanjem većih ili manjih ostataka Ponirske, Čelinačke, Skendervakufske i Imljanske čete 2. (Čemerničkog) bataljona 4. krajiškog odreda. Pored ovih jedinica, koje su u dotadašnjim borba- ma sa četnicima pretrpjele velike gubitke, u njen sastav je ušao i jedan nepotpuni vod Kozarske čete Krajiškog proleterskog bataljona, kao i nekolicina boraca iz drugih bataljona našeg odreda, koji se toga časa zatekao na našem terenu. Po većini boraca, iz Banja Luke i okolice, nazvali smo je Banjalučkom četom.

Bio je to još srećan ishod nesrećnog toka događaja, koji je prijetio da sasvim zatre i poslednji veći ostatak našeg odreda. Ovaj je samo dva i po mjeseca ranije - kako piše u izvještaju Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 5. marta 1942. (Zbornik VII, tom 4, knj. 3, strana 281-282) - sa svojih 1.750 pušaka bio najbrojniji odred u Krajini premašujući toga časa i Grmečki odred za 940, a Kozarski odred za 150 pušaka. Dok su ostali bataljoni odreda - na Manjači i preko Vrbanje - prešli u četnike, ubijajući mučki, na spavanju i na prepad, tolike naše drugove, dotle je glavnina našeg Čemerničkog bataljona, oslanjajući se na svoje banjalučko jezgro, uspijevala da na svom terenu, između Vrbasa i Vrbanje, odolijeva još neko vrijeme nadmoćnim četničkim snagama. Najposlije, bili smo i mi sabijeni na uzak prostor i razdvojeno opkoljeni, jedni u Boćcu, a drugi uz bolnicu na Čemernici, bez ikakve veze sa drugim našim snagama, ne znajući ni gdje se one toga časa tačno nalaze.

Svoje potpuno uništenje izbjegli smo u poslednji čas. Nakon izvlačenja iz okruženja u Boćcu, izvedenog pod plaštom kišne noći uz samu obalu Vrbasa, te neuspjelog pokušaja da spasemo bolnicu i njenu zaštitnicu na Čemernici, uputili smo se kroz masu četnika prema Prnjavoru i Motajici, računajući da su tamo negdje Udarni i Proleterski bataljon. Srećom, 22. maja, kada smo već bili prošli ispod Skender Vakufa, neočekivano je stigao glas, da nam se sa druge strane približava

Udarni bataljon. A koncentrisavši daleko brojnije snage, ne ostavljajući nam nigdje odstupnicu, četnici su se upravo spremali da nam tu zadaju svoj posljednji udarac. I bili su već skoro uspješni, u prvom trenutku svoga napada, da nam nanesu nove gubitke, a jedan vod Skendervakufske čete sa teškim mitraljezom odsjeku i zarobe, kada su nam se otvorila spasonosna vrata prema Skender Vakufu, koga su toga časa četnici napuštali zbog iznenadnog nastupanja Kozarčana.

Dva dana kasnije, pred pokret na Kozaru, naš desetkovani bataljon - oko 140 boraca (uključujući i 15 proletera), te dvadesetak drugarica (bolničarki i pozadinskih radnika) - ušao je u sastav Udarnog bataljona kao njegova 3. (Banjalučka) četa. U velikoj borbi na Kozari, od 10. juna do 5. jula 1942. četa je bila prepolovljena. Sa onima koji su poslije zarobljavanja pobijeni, poginula su nam 63 druga i 5 drugarica, dok je 10 zarobljenih preživjelo u logorima. Ostali su se probili u Grmeč, većim dijelom prve noći, između 3. i 4. jula, a manjim naredne noći. Tu je četa popunjena preživjelim borcima 4. (Prijedorske) čete. Namjesto poginulog Branka Damjanovića, za komandira je došao Ljuban Budimir, a namjesto Jovice Savinovića - koji je nastradao u Kozari kao i njegov prethodnik Mišo Stupar - za političkog komesara je došao Uroš Vujanović - obojica sa istih dužnosti u Prijedorskoj četi. Zamjenici komandira i komesara, Radovan Vujičić i Munib Maglajić, ostali su na svojim starim dužnostima.

Takvi su korjени i takav je put Banjalučke čete do Bošnjaka, ispod Grmeča, gdje je naš Udarni bataljon postao 1. bataljon 2. krajiške brigade. Ma koliko su se Banjalučani u njoj prorijedili, mi - njihovi stari borci - nazivali smo je i dalje Banjalučkom četom.

Moj put je jednim dijelom bio nešto drukčiji. Na nekoliko dana pred proboj četa iz obruča, prilikom napada našeg Udarnog bataljona na njemačke položaje u Jarugama, negdje u prvim ponoćnim časovima 1. jula - kada su poginuli banjalučki gimnazijalac Pero Vrbljanac (1923) i maslovarski rudar Milan Radić, a ranjeni Ratko Miljanović, omladinac iz Grabovice, Vlado Kapor (1922), đak iz Banja Luke, te Mirko Mrmolja (1913), iz Gorice, i Pavle Jesenak (1920), radnik iz Tuzle, koji su se prije rata doselili u Banja Luku - bio sam pogođen i ja, jednim gelerom u nogu, a sa druga dva sićušna u glavu, gdje ih sve i danas nosim. Poslije tri dana ležanja u bolnici na Vitlovskoj i sedamnaest dana prometanja po Kozari - preživjevši 5. jula masakriranje oko 500 ranjenika u dolini Mlječanice - i preturivši preko sebe 10. jula, sa Ostojom Žeželjom, iz Saničana, neprijateljski streljački stroj, koji je pretresao Kozaru - najzad sam uspio da se 21. jula probijem u Grmeč. Tu sam u jednoj bolnici ležao do 15. avgusta, kada sam ponovo pošao u svoju staru četu. U Bošnjake, gdje se ona toga časa nalazila, stigao sam dan docnije, uoči pokreta 2. krajiške brigade na njene prve borbene zadatke, prema Vrhopolju i Manjači, o čemu i jeste riječ u ovom odlomku moga dnevnika.

*

Toga dana, u Bošnjacima, bilo je neobično živo. Dopršavale su se posljednje pripreme pred pokret. A onda - veliki narodni zbor i prva, svečana smotra tek formirane brigade.

I danas vidim tu sliku. Na čistini, ispred Majstorovića gaja, postrojena brigada. Dan kao poručen, - sunčan i lijep. Mrki čelik, očišćen i podmazan, na sve strane sjakti. Drugi (ranije, Grmečki udarni) bataljon je negdje na položaju. U svečanom stroju su samo borci našeg 1. i 3. bataljona. Lica im nasmijana, uniforme dotjerane, svi uspravni i vojnički utegnuti - sve Kozarčani. Za jedno veliko ratno iskustvo bogatiji, odmorni i za nove borbe orni. U očima svakog neskrivena radost i gordost, grudi pune. Onoliko dugo - od 10. juna pa sve do 3. i 4. jula - odupirati se, frontalno, onako uporno ofanzivi desetostruko brojnijih Nijemaca, ustaša i domobrana, i nadživjeti je, ravno je najvećoj pobjedi.

Ispred nas, komandiri i politički komesari, još bolje opremljeni i uparadeni. Preko prsa im uprtači i drugi kajiševi - od strojnice, pištolja, kožnih torbica, dvogleđa - a na glavama, najčešće, »kozaračka« kožna kapa sa krznenim naušnicama. Uzbuđeni svečanim trenutkom, a i da se bolje pokažu, stalno su u nekom pokretu. Sad se šetkaju, gore - dole, ispred stroja, sada se roje oko nekog starijeg iz štaba, sad se opet vraćaju svojim četama. Onamo nešto naređuju, ovamo stroj ponovo izravnavaju, tamo borce još jedanput prebrojavaju - za raporte se pripremaju.

Oko nas, u svom najljepšem, opranom i obijeljenom ruhu, talasa se mnoštvo praznički raspoloženog naroda. Svako bi želio da nas što bolje vidi, naše naoružanje i vojničku spremnost sam procijeni, da nam neku riječ pred polazak u akcije kaže, sreću u borbi zaželi. Djevojke, svečano obučene i nakićene, i one stidljive i one smjelije, jednako željne da budu posebno zapažene, kikoću se i rumene, kada iz našeg stroja, uz kakvu dosjetku ili začikavanje, neko momačko oko na njih jače sjevne. A ni borci, isturajući prsa koliko su mogli više, ne mogu da sakriju, koliko im godi, kada nečim svojim, osobenim, makar i povećim čuperkom ispod nakrivljene kape, ili nekim ratnim trofejom, svrati na sebe više djevojačkih pogleda.

Najednom - komanda: »Mirno«. Okolo, za trenutak, sve stalo i utihnulo. Čuju se samo raporti. A onda, uz prigušeni žamor naroda - smotra. ..

Poslije smotre, da bismo bili mirni od aviona, prešli smo svi u gaj. Tu je bila svečana tribina, iskićena zastavama, čilimima, cvijećem. Govorili su, koliko se sjećam, Lepa Perović, Veljo Stojnić i još neki. Najposlije su se narod i vojska izmiješali. Djevojke i momci su svoj trenutak dočekali. Zaorila se naša pjesma, razigralo se kolo kozaračko...

Ali, u mome dnevniku, o svemu tome - ni traga. O samom povratku u četu - samo osam šturih redaka. Moje misli su tada bile na sasvim drugoj strani. U oštrom kontrastu sa opštim slavljem, bio sam toga časa neobično tužan. Činilo mi se - jedini tužan u cijeloj brigadi. Već od prvih mladićkih dana, moj životni san, kao i san mojih najbližih drugova, bila je REVOLUCIJA. A biti ČLAN KOMUNISTIČKE PARTIJE, pripadati odredu, kako sam smatrao, najnaprednijih i najplemenitijih ljudi, budućih VOJNIKA REVOLUCIJE, bila je moja životna želja. Bio sam skojevac od 1938. u najkritičnijim trenucima našeg odreda, aprila 1942, kandidovali su me na Čemernici Drago Mažar i Albert Trinki, u Kozari, do ranjavanja, bio sam sekretar četnog skojevskog aktiva, ni u jednoj borbi nisam se pokazao slabo - pa ipak, još nisam bio član Partije.

To, što sam sve kao skojevac i kandidat morao proći prije nego što sam postao član Partije - bilo je u cijelom mom partizanskom životu najteže i najbolnije. A, o tome, iz već pomenutog razloga partijske konspiracije, kako sam je ja shvatao, nisam htio ništa da pišem u dnevniku. No, u svakom od tridesetak opisanih dana, koliko obuhvata ovaj odlomak dnevnika, preživljavao sam po ko zna koji put sve dotadašnje, kao i nove, u jedan grč slivene peripetije oko moga prijema u Partiju. Mada o svemu tome ovdje nije moguće reći nešto više, dovoljno je i ovoliko da se bolje shvati i ono što je napisano.

Kao dan smotre brigade uzima se 16. avgust, a ne - kako proizilazi iz moga dnevnika - 17. avgust 1942. Ne znam da li postoji pouzdan dokaz, da je smotra održana baš 16. avgusta - ili se do toga došlo idući unatrag od pouzdanog datuma akcije na Vrhpolje, pa se zaustavilo na 16. avgustu zato što je toga dana bila nedjelja i što se računalo da se takav događaj mogao odigrati pre u »prazničku« nedjelju, nego u »radni« ponedjeljak (o čemu se, inače, u ratu nije vodilo računa). Ako sam ja pogriješio u dnevniku - što mi je zaista teško da povjerujem - kako su onda tačni datumi akcija na Vrhpolje? Međutim, ako se sasvim pouzdano zna da je to bilo u nedjelju - i ako ni ja nisam pogrešio u datumu svoje prve bilješke u dnevniku - onda bi se to moglo možda objasniti time, da sam ja svoj pravi prvi dan u brigadi jednostavno bio »preskočio«.

Razlog toga »preskakanja« - ako se to odista dogodilo - ne bi bilo teško objasniti. Riječ je o mome raspoloženju toga dana, o kojem rekoah već nešto i ovdje. Od kako sam postao skojevac, a potom i kandidat, prošlo je više prilika - među kojima i ona iz marta 1942, kada sam bio politički komesar Čelinačke čete, uz komandira Miloša Dujića, u kojima sam mogao postati član Partije. A posle svega onoga u Kozari, vraćajući se iz bolnice, bio sam čvrsto uvjeren da ću već prvog dana u četi biti primljen u Partiju. Kako je to izostalo, i kako mi toga dana niko nije prišao ni kao kandidatu, a ni kao - do ranjavanja - sekretaru skojevskog aktiva, a znao sam da se tada vršilo organizaciono sređivanje partijskih ćelija po četama, bio sam zbog svega toga veoma utučen. Potonji neuspjeli razgovor sa Nikom Jurinčićem, poslije nade probuđene u razgovoru sa Veljom Stojnićem, istina, sa obojicom potpuno okolišavajući pravu temu - teško me je pogodio.

Napad na Vrhpolje

17. VIII 42. (Bošnjaci). Danas sam se vratio iz bolnice. Opet sam u svojoj četi, u 1. bataljonu 2. krajiške brigade. U četi sam zatekao Ornera Bukića, Dušana Trebovca, Mustafu Tufegdžića Trehu i još neke sa našeg terena (ranijeg područja 4. krajiškog odreda). Svi su se začudili, kada su me vidjeli živa. Dugo smo pričali o mom doživljaju u Kozari i tamo palim drugovima.

Večeras imamo pokret. Izgleda da ćemo na naš teren. Dnevnik iz Kozare ostavio sam kod Zore. Danas sam joj se javio pismom.

18. VIII 42. Išli smo čitavu noć. Pred podne smo se zaustavili u jednoj šumi. Večeras ćemo napadati na Vrhpolje, jako ustaško uporište.

19. *Vili 42.* Noćas smo istjerali neprijatelja iz rovova, kojih je bilo oko 700. U ravnici, pored Sane, neprijatelj se zaustavio, dobivši pojačanje iz Sanskog Mosta. Misleći da je pobjegao, mi bez ikakvog reda idemo za njim. Mnogi ostaju po putu i liježu da se odmore. Tek najednput, neko iz kukuruza pita, ko sam. Ja sam bio sa Trehom i još dvojicom - trojicom. Odgovaram: »Partizan«.

»Uh, evo ih, udri ih, opkoli ih« - viču oni, a ja mislim da partizani hvataju ustaše po kukuruzima. Kada me i drugi ispred mene upitaše ko sam i kada sam im odgovorio: »Partizan« - opsovaše mi partizansku majku i otvoriše vatru. Tada sam razumio da sam se izmješao sa ustašama.

Upravo je svanjivalo. Okrenuh se nazad - i bježi. Za mnom Treho, sve pita, znam li put. »Znam, znam, ne boj se« - a sve se čudim, otkuda iskrsnu voda (Sanica) pred nama. Kada smo nastupali, znam da nisam nigdje prešao nikakvu vodu. Dakle, nisam na pravom putu. Izgubili smo vezu sa ostalim drugovima. Stegao sam pušku, sve mislim, gdje ću sada morati da se ubijem, da me živa ne uhvate, a prošao onakvu Kozaru. Za to vrijeme, Treho me stalno požuriva: »Brže, brže, uhvatiće nas«.

Nekako se izvukosmo. Ali, posve na suprotan kraj. Odatle smo morali da idemo tri sata kroz napuštena, mrtva sela, dok nismo našli brigadu, u šumi gdje smo logorovali prije napada. Drugovi me sa osmjehom dočekuju: »Opet ti ostade. Ali, znali smo da ćeš se vratiti. Kozaru proći, pa tako zaglaviti, ne može to nikako biti.

Pa onda pričaju: da je 2. bataljon napravio zasjedu kod mosta, sve bismo ih pobili. Mi mislimo da su oni već svršili svoje, kao i mi, pa bez brige, pjevajući, za ustašama. A oni se, bogami, vratiliše.

Jedan drug se ranio u vrat, u namjeri da se ubije. Zatim se booo bajonetom u vrat, da ga ne bi živog uhvatili. A onda se, na kraju, predomislio i utekao. Dok su se ustaše okrenule drugima, on je uhvatio »džadu«.

Komandira jedne čete (Mihaïla Đurića, iz 3. bataljona, koga sam još u Bošnjacima, u svečanom stroju brigade, uočio po njegovom osobitom vojničkom držanju i vanrednoj muškoj lepoti, a u kolu po lijepom i snažnom glasu) isjekli su bajonetima, na mostu preko rijeke Sane. Onako ranjen, skočio je sa mosta u vodu.

Toliko se naših rvalo, otimalo za puške. (Bogdo Stefanović, zamjenik političkog komesara jedne čete u 3. bataljonu, koga sam poznavao još iz Prijedorske gimnazije, jedva se živ izvukao. Jedan ustaša se dohvatio njegove puške, počeli su se oko nje natezati, a kada je Bogdo vidio da onome priskaču u pomoć druge ustaše, nije imao druge, nego da pušku pusti i da se spasava bjegstvom). Pa, kada sam sve ovo čuo, vidio sam da sam dobro prošao. Jedino što sam se malo okupao u odijelu.

Nikada nisam bio žalosniji poslije neke akcije. Za pola sata ih istjerati iz rovova, istjerati ih iz sela bez gubitaka, pa se onda povući samo zbog nesporazuma. Da smo znali da ih niko nije dočekao, išli bismo svi za njima i progonili ih. A ne onako, bez reda za njima, pa onda u neredu nazad. Zaista, velika šteta. Drugi put biće teže istjerati ih iz onakvih rovova.

21. VIII 42. Ova dva dana smo se odmarali. Večeras je ponovni napad. Sve je isto kao i prve večeri. I zadaci su, takođe, isti.

Privlačimo se starim putevima. Evo, odakle smo neko veće prvi put zavikali »Hura« - i kako smo krenuli, nismo se zaustavljali sve do Sane. Sada ćemo se privući nešto bliže. Jedanaest je sati. Napad počinje. Otvara se paklena vatra. Polako se prebacujemo. Gmižemo kao crvi po zemlji i, malo po malo, približavamo se prvim neprijateljskim rovovima. Bježe iz njih.

»Naprijed. Naprijed Kozara. Hura« - ori se na sve strane.

Bježe i iz drugih rovova. Prebacujemo se dalje za njima. Već smo sasvim blizu ivice kukuruza. Na njihovoj smo ivici. Naprijed, na oko 40 metara, opet rovovi. Veliki i crni. Samo vatra sjeva iz njih. Sta li im je, nekako su hrabri, ne bježe iz ovih rovova. Pucamo mi na njih, oni na nas. Čitavim tijelom upijam zemlju. Nema nikakvog zaklona. Da mi je da se razlijem po samoj površini zemlje.

»Hoćemo li jurišati« - više stari Petar Dujić (iz Čelinaca).

Kakvi jurišati. Zar ne vidite žice?« - upozorava vodnik (Pero Čelić, iz Johove).

Otuda njihova hrabrost. Ispleli su žice ispred rovova, na oko 15 metara, i sada bacaju bombe u njih. Boje se da im se neko ne privuče i pošalje u rov bombu. Napucavamo se. Drug pored mene jauknu. Ranjen je u ruku. Izvlačim ga i vodim do previjališta. Na povratku, vraća me Ranko Šipka (komandant bataljona). Kaže: »Gotovo je«.

Mi smo se morali povući. »E, kud propustismo prvu priliku. Pa da smo bar znali da popalimo selo, bilo je celo u našim rukama. Ne bi se imali gdje vratiti, kao sada« - vajka se jedan.

»Znao sam ja da će biti ovako nekako. Nisu oni noćas džaba iščašili noge« - primjećuje drugi. Kada smo se privlačili Vrhpolju, na cestu gdje je prvi put prošao čitav bataljon, a noćas dvije čete, trojica iz 1. čete, jedan za drugim, na istome mjestu, iščašise noge. Toliko ih je prošlo tim putem, i nikome ništa, a sada trojica, sve jedan preko drugoga, tako nastradaše. Zaista, bio je to neobičan slučaj. Osim toga, jedan je bio upao u neku jamu, i iz nje nije više izišao.

Teška je naša borba. Nailazimo na razne nezgode, prepreke, ali ih ipak sve savladavamo. Sada smo se povukli. Izgubili smo nekoliko drugova. Ali, moral je još jači. Još jača je mržnja koja nas napaja protiv neprijatelja. Sa još više volje uništavaćemo fašizam.

Borbe na Manjači

23. VIII 42. Jutros rano je pokret. U Ključu smo oko 7 sati. Zastavši iznad Ključa, odmaramo se u nekoj šumi. Sutra ćemo dalje.

24. VIII 42. Sinoć smo promarširali kroz Ključ. Čitava brigada, komandant naprijed, prolazimo Ključem - pozdravljamo druga Kostu Nada. Sada smo stigli u jedno selo, poviše Ključa.

Zakoračili smo već na naš teren. Mi, Banjalučani smo veseli: »Ej, četnici, eto nas da se malo porazgovaramo. Ispratili ste nas proljetos, mislili ste da se nećemo više nikada vratiti. Ali, prevarili ste se, eto nas opet. Spremite se, kako da nas dočekate«.

Nalazimo se sa nekim drugovima sa Manjače. To su Banjalučani Danilo Đidara, Žarko Vranješević, Velo Miletić, Rajko Davidović i još neki. Od čitavog bataljona, od oko 800 ljudi, ostala ih je samo jedna četa. Mi im pričamo naše doživljaje, oni nama svoje. Pa, onda priče o Banjaluci. Hoćemo li ovoga puta stići do nje? Bilo kako bilo, daćemo im dobru lekciju. I ustašama, i četnicima, i Švabama. Neće više u Banja Luci spavati tako mirno kao doskoro.

Kako će naši radosno slušati pucnjavu oko grada: »Partizani. Eto ih opet. Tu su, čujete li puške? I topovi se čuju. Otišle proljetos partizanske čete, sada se vraćaju brigade. A nama ustaše pričale da su ih sve uništili. Čujete li sada, kako »vampiri« biju?».

I slušače pucnjavu, da li se približava ili udaljava, ali će biti sigurni da ćemo svakako doći. Sada ili malo kasnije.

25. VIII 42. (Na položaju kod Bunareva) Noćas smo protjerali četnike iz Sitnice. Čim smo povikali »Hura«, svi su pobjegli. Šlab im je bio doček. Bili se uspavali. Ali, mi ćemo ih dobro razdrijemati. Naša komora je zarobila petoricu, sa puškomitraljezom.

Palimo kuću (četničkog komandanta) Drenovića. Tu sam zimus, vraćajući se kao kurir od Šolaje, pio čaj sa Dankom Mitrovom, Nadom Mažar, te Kasimom i Ševalom Hadžić. Niko od njih nije danas živ.

Jutros rano, tek što smo se rasporedili na položaju kod Bunareva, pošavši iz Sitnice prema Banja Luci, kada se začu huka tenkova. Kuhinju čušnusmo u pozadinu, a mi na položaj (duž kose, paralelno sa cestom). Tenkovi na cesti su već prema nama. Rastojanje je oko 200 metara. Tuče ih naš protivkolac (kamufliran nešto pozadi, malo udesno od kamenjara iza kojeg je zaleglo nas nekoliko. Dok su ostali u mrtvom uglu, iza zavoja na cesti, čelni tenkovi se zaustavljaju i okreću svoje topovske kule prema nama).

Njih je više. Vidim gdje udara svaki naš hitac. Kada pancirna granata pogodi gusjenicu, ili oklop, željezo zvonko odjekne. Kada razdere cestu, čuje se resko drobljenje kamena. Njihovi slabije gađaju, više su izloženi i više se žure. Ako suviše podbace, i malo zanesu udesno, raspaliće tačno po našem zaklonu.

Najzad oni popuštaju. Tri tenka su oštećena. Moraju nazad. Kakvo iznenađenje. Pošli sa 40 kamiona i 10 tenkova za Mrkonjić Grad. Sada se sigurno čude. Tu juče nije bilo partizana, ni od korova, jutros ih i top tuče.

Naše topdžije (sa brkatim političkim komesarom, Banjalučaninom Momiom Kaporom) u nastalom zatišju premještaju protivkolac na drugi položaj. Avion ih uhvati nasred čistine (nešto ulijevo od nas). Topdžije vide, nema se kuda, nego udri. I stoječki tuku iz pušaka u avion, a on na njih mitraljezom. Mi, iznenađeni, posmatramo ovaj dvoboj. Najedanput, avion se ošamuti, zaleprša i poče da pada, ostavljajući za sobom trag dima. Avion je oboren. Ako se pojavi drugi, pade dogovor, otvorićemo svi vatru iz pušaka.

Dolaze tri lovca. Zasipaju nas kišom zrna. Mi se zavlačimo među kamenje. Samo se jedan naš puškomitraljezac, Ilija Nikolić Kovač, iz Čelince, raskoračio i onako uspravan tuče u avione. Jedan od njih se iskosio i pikira na Iliju, mitraljirajući ga. Jedan nalet aviona, jedan rafal

iz puškomitraljeza - i ne bi ništa. Avion okruži, pa se opet, kao kobač, okomi na Iliju. A on se ne miče, nego samo tuče. Avion i po treći put pikira na Iliju, ali opet bez uspjeha. Tada se on okani Ilije, a Ilija osta na istom mjestu: stoji onako raskoračen i, gledajući nas okolo, smije se.

Čitavu borbu smo zadivljeno posmatrali. Da je Ilija maločas bio bar deseti dio dobar strijelac, kao što je bio hrabar, onaj avion bi bio oboren. Ali, i ovako je dobro. Avijatičar će sigurno pričati: »Tri puta sam na njega pikirao, ali bez uspjeha. Taj ni da makne, samo tuče iz puškomitraljeza. Zaista su hrabri«.

Pa i sam Ilija, kao da je taj dvoboj shvatio isključivo kao nadmetanje u hrabrosti. Da je mislio i nešto više od toga, onda bi puškomitraljez oslonio na nešto i preciznije gađao. Tada bi ga, kako se avion nisko obrušavao, mogao i pogoditi. A on ga je tukao, bez pravog nišanje-nja, bez oslonca, iz samih ruku.

Dolazi veliki bombarder. Da nas kazni za ovu našu drskost. Sipa nemilice bombe. Detonacije se čuju, kao kod mitraljeza. Baca po 40 malih bombi, jednu za drugom. Mi se rasuli po kamenjaru.

Pisao bih, i spavao bih. Radije da spavam. Ni prošlu noć nismo spavali, a izgleda da nećemo ni noćas. Tri sata je posle podne. Da malo odrijemam.

26. VIII 42. Danas smo zauzeli nove položaje. Naša desetina je išla da kupi civile za prekopavanje ceste. Usput sam u jednoj kući »ozidao« kajmakom, u drugoj mlijekom. Uveče se vraćamo na položaj.

Radovan Vujičić, zamjenik komandira naše čete, koji je juče otišao za komandira jedne čete u 2. bataljonu, već se proslavio. Na njih su bili naišli Nijemci. Pustili su ih blizu, a onda potukli. Uspjeli su da zarobe i jednu strojnicu.

27. VIII 42. Neprijatelj se danas povukao. Jutros rano tukao je iz topova, avion je kružio, a sada je sve mirno. Mi se odmaramo.

Noćas, kada sam bio u patroli, ubili su stražari jednog partizana. Nije znao znake raspoznavanja, od nas je mislio da smo četnici, pa je počeo da bježi. Sustigla ga je jedna od šest pušaka.

Dolazi kurir. Kaže da je tu i 1. krajiška brigada i jedna (4) crnogorska. Ta vijest nas uzbuđuje. Tri brigade zajedno. To je velika stvar. Tolika sila na jednom mjestu - do sada tako nešto nismo doživjeli. Osjećamo se jači, snažniji. Ej, kad poganjamo četnike. Svi smo se razdrijemali, a trebalo bi spavati. Jer, istom će sada biti okršaja. Rano smo na nogama. Svuda je tišina, a mi spremni, samo čekamo poziv. Danas moramo nekuda krenuti.

*

Ovoga mjeseca (i dana) navršava se godina dana od kako sam prvi put pošao u šumu. Izjutra rano, pred sam polazak, kažem majci kuda ću. Bilo je to za nju sasvim iznenada. Pokušala je da me zadrži još neki dan. Skoro da se na rastanku posvađamo.

Preko Vrbasa, ispod Oraha, okupila se nas šestorica. Stvari mi preko mosta na Vrbasu prenijela Zora. Polazak je bio predviđen za 8 sati, ali kasnimo. Nikako da stigne vreća sa municijom i drugim materijalom

za odred. Dok se drugi, razgolićeni, sunčaju i kupaju, mi za takvo mjesto neprikladno obučeni napadno stršimo. Oko 11 sati krivuda pored nas na biciklu jedan - kako će se poslije pokazati - ustaški doušnik (Nijaz Ragibović). Odmah za njim, sjedoh i ja na bicikl, pa u grad. Obučar na Kastelovom čošku mi obećao pokloniti bakandže još dan ranije, a nije stigao ni toga jutra do 8 sati. Možda ih je u međuvremenu pođonio? I zaista, bile su gotove. Ne znajući, šta ću sa onim plitkim, na nogama, ostavio sam i njih da ih »popravi«. Odmah za mnom, neki minut iza 11 sati, morao je nekuda nekim poslom, pa je zatvorio radnju. Kako tada i pomisliti da bez te posjete obučaru kao i toliko drugih srećnih slučajnosti i sitnica, ne bi danas možda bilo ni moje glave?

Od obučara okrećem pravo kući. Pred nailazak onog na biciklu, Zora mi je prenela majčinu želju da još jedanput skoknem do kuće. Da ručam i da se pozdravimo kako treba. Zora joj je u moje ime rekla da bih ja došao, ali pod uslovom da neće više plakati. I majka je to obećala. Zatičem je sasvim smirenu. Malo je i Zora ohrabrila. Ručamo i pričamo o budućnosti. S vremena na vrijeme, sjeti se da me posavjetuje za ovo ili za ono. A onda, oproštaj.

Usput navraćam prvom susjedu, domobranskom naredniku Aliji Mehiću. Još proljetos, Milutin Zubović i ja smo ga pridobili za saradnju. Radi u jednom vojnom magacinu. Pozdravljamo se - i on zna kuda ću. Čak i jedan njegov mališan, vragolasto mi stavlja na znanje, da je i njemu jasno o čemu se to radi.

Najzad, oko dva sata poslije podne, krećemo. Svako sa svojim zavežljajem. Rizo Golalić (radnik) naprijed, ja za njim. Za nama Refik Plivač (radnik), Vojo Radišić (student), Vojo Tišma (đak) i Milutin Zubović (đak). Kada su njegovi morali bježati za Srbiju, Zubović je ostao kod mene, da bismo poslije zajedno pošli u šumu. Vodič je bio Mile Kresić (takođe đak). On će nam se priključiti negdje ispod Starčevice.

Zaustavljamo se na prvom obronku Starčevice, iznad Pločastog potoka. Sa Golalićem se zavlaci u jedan grm, tu čekamo ostale. Dugo ih nema. Ne znamo da je Kresić zastao da sačeka Hamzaliju Galijaševića, šesnaestogodišnjeg gimnazijalca, koji treba da nam doturi onu vreću za odred. U neko doba, odozdo izbija nekakav momak (Sabahudin Mešanović). Golalić ga ne poznaje baš najbolje. Kako znati da je baš on prijavio naš izlazak iz grada i da sada ispred policije izviđa.

Vraćamo se polako, da vidimo zašto čekamo. I on je sa nama. Najednom, na puteljku - policajac (Mahmut Sačić). »Bježi«, povikah Golaliću i okrenuh se da i sam bježim. Ali, istoga trena, onaj pridošlica, pet do šest godina stariji, jači, skoči mi na leđa i obori me.

Hiljadu misli - u jednoj jedinoj sekundi - kroz glavu mi sjevnuše. A onda, kao grom, sve zagluši jutrošnji glas moje majke Milke: »Pa vas će uhvatiti, prije nego što izađete u šumu«. I pomisao na njene muke, dok bude obigravala oko zatvora, znajući u kakvim sam šakama.

»Gdje su stvari« - izdire se policajac. Čutim - ostale su u grmu. Njemu se žuri, šuma mu je iza leđa. Okreće me odmah u pravcu grada. Grozničavo razmišljam. Nikakvog izlaza - osim smrti. Ako je tako, bolje da to bude odmah, ovdje, nego da me vode dole i muče. Bolje je i za majku, prekračuje i njene patnje. Treba samo potrčati, policajac će pu-

cati - i gotovo je. Ali, jednim krajičkom svijesti, ne isključujem ni mogućnost bještva. Desno je oštra, duboka strmina. Dole je i potok, kojim bih mogao dalje. Već u slijedećem trenu, zbacujući u isti mah trenčkot sa sebe, bacam se glavačke u stranu.

No, nisam čuo pucanj. Ali, na grbači mi opet onaj momak. Obuhvatio me preko ruku. Kotrljamo se niz strmen. Nastojim da ga nagnječim. Palcem jedne ruke dosežem mu nekako do jabučice. Međutim, taj ne popušta. Stotinjak metara niže, zaustavlja nas jedna šljiva. Ja na zemlji, on povrh mene. Ne mogu ni da maknem. Pristiže i policajac. Neda mi da ustanem, a kundak samo radi. Po leđima, plećima, bubrezima. Pobjesnio je pri pomisli da sam mu, kakve li bruke, mogao pobjeći - nikako da prestane. Pa opet: »Gdje su stvari«. Najzad me, zamoren, krvnički veže. Konopac je bio dugačak, sav sam izukrštan njime. Donijelo ga neko dijete (Nikola Trbojević) iz obližnje kuće. »Ma nemoj, sine, nositi konopac« - korila ga je mati. »Ma moram, majko, policija traži« - pravdalo se dijete.

Načinim korak - dva, pa dobijem cijev u rebra: »Ti meni da pobjegneš«. Na prvom zavijutku staze, Radišić prosto naleti na nas. U rukama mu je crna tašna. Njegove stvari za šumu. Vežu i njega za mene.

Podignutih glava koračamo našom Banja Lukom. Kada je mrijeti, da se pokažemo kao komunisti. Za nama gomilica, reži i psuje. Kod drugih nijeme, saosećajne poruke. Prozorski kapci na jednoj kući se naglo priklopiše. Kao oparena u sjenku se povlači jedna djevojka (Nada Čizki). Ljepotica, simpatija je mnogih naših drugova.

Policijska karaula, pored mosta na Vrbasu. Unutra Kresić i Galijašević. Galijašević uhvaćen sa vrećom. Kresić nešto prije. Očima govorimo: »ne poznajemo se«. Oko nas gomila ostrvljenih policajaca. Kolutajući zakrvavljenim očima, raspomamljeni, urlaju iz svega glasa: »Pošli ste u šumu. Banditi. Priznajte. Priznajte«. Udaraju bjesomučno, kako ko stigne, čime dohvati. Najednom, na vratima moja majka. »Ne brini, mama« - stigoh samo da joj dobacim. Ali, oni je izbacuju uz psovke.

A onda nevjerovatno griješe. Dok batine po nama pljušte, jedan po jedan priča svoju »priču«. I usklađuje je sa prethodnikom.

Galijašević se pravi da ne zna da je Mirko Kovačević (čija sestra Zora mu je povjerila zadatak da vreću prebaci do Kresića) već odavno u šumi. Priča, kako ga je Mirko sreo na ulici i »zamolio« da mu vreću preveze biciklom do Stupnice, gdje »jedan čovjek« čeka da je preuzme. »Ne znam da je Mirko komunist«. Poslušao gaje kao starijeg, poznatog iz viđenja. Policija glatko nasjeda. U Mirkovom »prisustvu« u gradu vidi u prvi mah samo otežavajuću okolnost za nas. Tako gubi glavnu nit - otkuda Galijaševiću vreća - koja je mogla da je dovede do naše skojevske i partijske organizacije.

Kresić se iščuđava, zašto su ga na ulici, iz čista mira, uhapsili. Njemu je najlakše. Naime, kod njega nisu ništa našli.

Radišić se poziva na svoje siromašno stanje. Otac mu je poslužitelj, u kući je bilo šestoro djece. Maćeha kuva za nekoliko abonenata, a oni naručili knedle od šljiva. Tako se on, u »nezgodan« čas, uputio uz Starčevicu, nekome Bajiću, seljaku. Da svoj stari veš, nađen u njegovoj tašni za knjige, »trampi« za nešto šljiva.

Ja, opet, bolešljiv, pošao po »savjetu« ljekara u »šetnju«. »Sticajem okolnosti«, našao se na Starčevici baš kada su neki, kako »izgleda«, zaista polazili u šumu. Čovjeka, koga sam gore »sreo« - koji je pobjegao i koji se, »kako kažu«, zove Golić - ne poznajem. Bještvo sam pokušao, zbunjen neočekivanim napadom onoga momka, iz straha, kada mi je policajac uperio pušku u leđa.

Koliko god bile naivne, naše priče su bile i logične i međusobno usklađene. To će nam omogućiti da istrajemo na prvobitnim izjavama, a isljednicima izbiti mogućnost da nas love u kontradikcijama. Strahovaćemo samo od hapšenja nekoga ko je onoga dana takođe pošao sa nama, ili učestvovao u organizovanju našeg odlaska, ali je tada uspio da umakne policiji. Takvog bi mogli lako uhvatiti u nekoj kontradikciji sa nama - da li se poznajemo, da li smo se toga dana vidjeli i si. - i bi za policiju bio pouzdan znak da je na dobrom putu. Preostalo bi nam samo još golo poricanje - i ubrzan kraj.

Tuča i saslušavanje u karauli se prekida. Potpisujemo zapisnike. Nestrljivi da vide neobičnu »lovinu«, iz Uprave policije požuruju da nas tamo što prije prebace. Dočekuje nas Blaž Gutić, šef policije. Na meni je sve pocjepano, sav sam raščupan, izgребan, modar, umrljan krvlju. »Evo, pogledajte, kako jedan bandit izgleda«, podučava on neolicinu oko sebe. Na hodniku opet ugledah majku. »Ne boj se. Nisam kriv« - dobacujem joj i ona to pravilno shvata: nemaju dokaza.

Gorim od vatruštine i žeđi. No, zatražim li vode, dosjetiće se kako da me muče. Ali, policajac koji me preuzima i vodi u ćeliju - sam mi nudi. Iz zelene, blistave flaše, sruči mi u grlo cio litar.

Začudo, Radišića i mene, vezane jedan za drugog, zatvaraju u istu ćeliju. U neko doba noći izvode Radišića. U povratku, uspjeva da me upozori šta mu se omaklo, ali nije ušlo u zapisnik, koji je u svemu isti kao i onaj u karauli. Sada sam ja pred isljednikom Ibrahimom Kolonićem. Ponavljam svoju priču. On ništa ne bilježi, samo me ironično posmatra. A, onda, najednom planu: »Ma šta mi tu pričaš, ... ti materina. Radišić mi je sada sve ispričao«. Ostajem hladan. Znam šta je Radišić, ograđujući se od nas ostalih, rekao samo za sebe. Najposlije, isljednik Kolonić popušta i unosi u zapisnik moju priču.

Od ohlađenih uboja ne mogu oka sklopiti. Svaki čas mjenjam položaj, Radišić mi u tome pomaže. Polako sviće. Šta li nam donosi novi dan. Najednom, ono čega sam se ponajviše plašio. Kroz otvorena vrata susjedne ćelije, čujem glas Miše (Branka) Stupara - studenta i člana MK SKOJ-a, koji je učestvovao u organizovanju našeg izlaska u šumu. Istoga časa zalupah - hoću u nužnik. Vrata Mišine ćelije se mogu svakoga časa zatvoriti. U magnovenju, dok sam prolazio hodnikom, izmjenili smo poglede. Moj je govorio: ne brini, kod nas je sve u redu. Njegov: ne brinite, nema nikakve veze sa vama.

Mišo se toga jutra, rano, našao sa Danilom Đidarom (studentom), takođe učesnikom u organizovanju našeg izlaska. Ugledavši dvojicu policajaca u svojoj ulici, pomislili su da ih je neko od nas provalio i da su ovi pošli po njih. Tako natisnu bježati, a policija za njima. Danilo pobjegne, a Mišu rane i stignu. Poslije je shvatio da je policija pošla u re-

dovnu patrolu, a ne po njih. Tako se našla i isprika za bježanje - kao Srbini uplašio se policije.

Istoga dana, Stupara, Kresića, Radišića i mene prebacuju u Ustaško redarstvo. Galijaševića puštaju. Intervenirali su Pavelićev doglavnik Ademaga Mešić i ministar Hilmića Bešlić. Oca su mu smatrali za »svog« čovjeka, a njega samog za »dobrog« Muslimana. Međutim, ustaški agenti ga ponovo hapse. Onom vrećom najviše kompromitovan, najmlađi, valjda će najprije i popustiti. Ali, Galijašević nije popuštao. Opet iste intervencije i njega opet puštaju.

Mene zatvaraju u samicu. Na prvom saslušavanju izjavljujem isto što i u policiji. Na drugom, isljednik Bogojevski, inače bjelogardejac, suoči me sa svojim doušnikom (Ragibovićem). Taj kazuje, kako me je onoga dana, oko 11 sati, vidio preko Vrbasa sa Golalićem, Zubovićem i »jednom djevojkom« (Zorom). Poričem. Tvrdim da sam u to vrijeme bio kod obučara na Kastelovom čošku. Ostavio sam mu plitke cipele da ih popravi. Bogojevski odmah šalje agenta da to provjeri. Obučar sve to potvrđuje. Tako sam objasnio i otkuda usred ljeta u bakandžama. »Nisam imao« obući šta drugo, dok mi se ne poprave plitke cipele.

Ni poslije desetak dana ustaški isljednici nisu uspjeli da nas razotkriraju. Našli smo im se na putu sasvim »slučajno«, dok su im »pravi« krivci pobjegli. Pa ipak, niko i ne pomišlja da bismo mogli još jedanput ugledati slobodu. Nema ni iluzija da bismo mogli dobiti neke vremenske kazne. Sve će nas i bez dokaza pobiti. Ako poričemo da smo pošli u šumu, ne mislimo da se tako možemo izvući. Činimo to, kako bi zaštitili one napolju. Otuda, na kraju, nevjerovatno iznenađenje - sve naš puštaju.

Uz još uvek nedovoljno iskustvo ustaške policije, bilo je veoma mnogo srećnih okolnosti, spasonosnih slučajnosti. U obmanjivanju Bogojevskog, pomažući mojoj majci, učestvovala je i Natalija Kirov, ruska emigrantkinja, koju je Bogojevski veoma uvažavao (Kasnije će se Bogojevski požaliti Nadi Cikalovskoj, kod koje sam se pred drugi polazak u šumu krio: »Eto, svi su mi tvrdili da sin one vaše komšinice, Vojin Hadžistević, nije komunista, a eno ga - komesar u šumi«. Ipak, pored našeg držanja pred isljednicima, svakako da je najznačajnija bila intervencija po tzv. »muslimanskoj liniji«, onakvih ustaških glavešina za malog Galijaševića. Našao se u istom sosu sa nama, bilo je teško razdvojiti naše sudbine. Tako se može objasniti i dosta mlak postupak Kolonića prilikom naših saslušavanja u policiji. Bude li upornije istjerivao našu krivicu, mogao bi pogoditi i Galijaševića.

Oporavljam se neko vrijeme. I onda, opet, 23. novembra odlazim u šumu. Majci se nisam ni javio. I to je bila jedna avantura za sebe. Ali, ipak je sve ispalo srećno (na zakazanom mjestu, vodič mi otkazao izlazak zbog zasjeđe na putu. Nazad nisam smio pješke. Bicikl, na kome sam projurio preko mosta na Vrbasu, već su bili preuzeli drugi. Nemajući kuda, po velikoj pomrčini, magli, kiši, krećem sam. Stramputicama, nasumice. Lutajući, nabasam na jednu kuću. U njoj je bio lugar. Pištoljem ga prisiljavam da me vodi put Ponira. U stvari, iz plasta sijena izvlačim otprve skrivenu iglu. Taj lugar, Mirko Kalem, naša je prva veza izvan grada. Ali, on misli da sam provokator. Kako me je doveo do Mi-

lana Bajića, naše druge veze, posebna je priča. Najzad, Vele Miletić, naša treća veza, izvodi me do naših, u Ponir).

Sreća me stalno prati. Bio sam u svim akcijama koje je sprovodila moja jedinica, svega jedanput sam bio ranjen, a bio sam toliko puta u smrtnoj opasnosti. Kozara je bila kruna svega. Tada sam uvideo da nema te situacije, ma kakva bila, da joj nema izlaza. Taj izlaz sam uvijek nalazio, pa makar na kraju, kada sam već mislio da je sve gotovo.

*

i

28. VIII 42. Noćas smo imali pokret. U jednom selu našli smo se sa 1. brigadom. Čitav dan se odmaramo. Uveče ćemo sigurno imati pokret.

29. VIII 42. Noćas smo imali akciju na četnike. Opet su pobjegli. Nailazimo na njihove vatre, pečenje, hieb. Sve su ostavili. Zaista, mora im se priznati, da su brzi.

30. VIII 42. Svu noć smo se lomili po brdima. Četnici su opet pobjegli. Već je potpuno svanulo kada se vraćamo na položaj. Topovi strahovito zasipaju čuku na kojoj se odmaramo. Imali smo dva mrtva i tri ranjena.

Mijenjamo položaj. Tek što smo napustili selo, začu se pucnjava. Četnici su napali štab (bataljon). Slučajno je prolazila naša 3. četa u koloni. Pala je samo komanda: »na lijevo, i - juriš«. Čuje se truba Mile Marića (iz Kruševa Brda), našeg trubača. I uzvici naših drugova: »Razbucaj, Stevanija« (svojevrsan poklič Kozarčana, omiljen u našem bataljonu). I za pet minuta kao da ništa nije ni bilo. Četnici su umakli.

31. VIII 42. Nemamo vode. Po čitav dan neko silazi u selo da traži vodu. Ne daju nam je rado. Za porciju slabih šljiva, jedna seljanka mi je uzela 50 kuna. Ali druga, kada je čula za to, donosi mi litar kiselog mlijeka. I neće ništa da naplati. Ima ovdje svakojakog naroda. Ali, najviše nesvesnog.

Vidio sam se sa Jusufom Imamovićem (političkim komesarom bataljona u 1. krajiškoj brigadi). Svaki susret sa njim znači nekoliko cigara. Ali, on ih uvijek ima za nas. Moramo se paziti. Malo nas je ostalo. Dobro je prorijedilo, nas Banjalučane, pa ovo što nas je ostalo, pazimo se kao braća.

2. IX 42. Došli smo danas na iste položaje na kojima smo bili 26. avgusta 1942. Na našem sektoru neprijatelj se nije pojavljivao.

Iskoristili smo dan da se operemo. Od 26-og prošlog mjeseca pa do danas, niti sam se umio, niti oprao ruke. Nigdje vode. A ovdje je ima. Kako je bilo prijatno prati se hladnom vodom. Dan je bio topao, kao pred kišu. Prođe leto, a mi se nigdje ne okupasmo. Ni glavu nigdje dublje da zagnjurimo, a kamoli da zaplivamo. Ali, i ovo nešto pljuskanja, bilo je za nas malo veći događaj.

Oprao sam i veš. Nismo se presvlačili bog zna koliko vremena. Dan je odlično prošao. Odmorili smo se i pomalo dotjerali.

3. IX 42. Noćili smo podalje od položaja. Spremala se kiša, ali nas obide. Zauzimamo isti položaj. Za doručkom kuvari nam kažu da se ručak neće praviti. To znači da će biti pokret.

Mijenjamo položaj. Poslije podne tenkovi su ušli u Sitnicu. Mi smo oko Sitnice.

Naš vod je tražio kuhinju do pola noći. Poslije dugog lutanja, četnu smo našli na trećem položaju koji je toga dana zauzela.

4. IX 42. Krećemo u jedan sat poslije ponoći. U zoru smo već na četničkom terenu. Pretresamo čitav dan šume. U jednoj smo imali sukob sa njima. Sa druge strane gonila ih je 1. brigada. Nekoliko smo ih ubili, a nekolicinu zarobili. Kuhinja je opet zarobila trojicu.

Zauzeli smo položaje oko Lokvara. Silazimo u selo i beremo šljive.

5. IX 42. Danas smo pretresali četničke kuće. U jednoj smo zaplijenili svu hranu. U nju sam svraćao prošle zime sa Dankom Mitrovom. Onda su se prema nama dobro odnosili. Svi ukućani me dobro poznaju. A poslije im otišao jedan u četnike.

Pozivali smo ovdašnje četnike toliko puta da nam se predaju. Međutim, oni se i dalje bore. Sada im konfiskujemo sve iz kuće. A neke kuće i palimo.

Vraćamo se Sitnici. Pripremamo napad. Ali, Sitnica je prazna. Pobjegli su.

6. IX 42. Na položaju smo od 26-og prošlog mjeseca. Nalazimo mrtvog Radovana Vujičića. Poginuo je u odstupanju, pa tako i ostao. Bio je dobar drug.

Pretresamo šumu iz koje su nas s leđa napali četnici. Vraćamo se nazad. Na pola puta od položaja čujemo tenkove. Opet su u Sitnici. Malo poslije se vraćaju. Valjda samo izviđaju. Mi smo opet na našim položajima.

7. IX 42. Evo nas, za ovih devetnaest dana, već deveti put u Sitnici. Sada smo u njihovim rovovima, koje su oni napustili. Do podne smo bili na položajima od 26-og prošlog mjeseca. Tu smo ručali kao rijetko kada. Bili smo se zamorili lomatanjem po četničkim selima. A sada smo opet u Sitnici. Koliko li ćemo još puta proći Sitnicom. Idemo gore, dole. Čas se mi povučemo, čas neprijatelj.

Za danas smo očekivali siguran napad. Međutim, nema ga. Evo, već je 5 sati. Gdje smo bili juče, noćas je bila borba. Sigurno ih je to omelo. Evo, baš sada kruži veliki bombarder. Mitraljira i bombarduje naše položaje.

Zbog brzine pisanja dnevnika, nisam stigao da pišem o opštem životu u četi. Posebno u vodu, koji je stalno na okupu. Pokušaću da dnevnik oživim i osvježim nekim licima oko sebe.

Dušan Trebovac je svakako najinteresantniji. On je mehaničar, a sada puškomitraljezac. Visok, mršav, plav, uskog lica i špicaste (porijetke) brade, šiljatih (ravno) uvrnutih brčića (u plavom kišnom mantilu). Tako dugačak i suv (dobro utegnuto), podsjeća na karikaturu Don Kihota, samo mlađeg. E, on se najviše čuje u vodu. U svakoj prilici.

Ako ide avion, njegov glas je znak za uzbunu i čuje se sve do kraja opasnosti. »Evo ga, pravo na nas« - to je prvo. »Sakrij se, zavuci se, ne mrdaj, lezi, videće nas, sada će baciti bombe« itd. - to je za vrijeme

opasnosti. A kada avion ode, opet se on čuje. Objašnjava da nije to kukavičluk bojati se aviona. »Vi se samo pravite hrabri, a i vas je svakako strah« itd. - to je znak da je opasnost prošla.

Baš danas smo nas trojica u rovu. Dušan Trebovac, Omer Bukić i ja. Avion leti preko nas. Trebovac počučke obilazi grm. Avion baca bombe, ali one padaju na drugi položaj.

»Ako pođe opet preko nas, ja pobježe u dolinu. Njega se treba bojati« - nagovještava nam Trebovac.

»Ne bojati, njega se treba čuvati« - ispravlja ga Omer Bukić.

Ako je pokret, Trebovac pravi stotine pretpostavki. Ovamo ćemo, onamo ćemo, kuda li ćemo. »Pazi, naša četa ide naprijed. Kuda li će onaj bataljon?«. Pita kurira, vodnika, da li bi mu oni mogli reći, kuda će se. Sve to interesuje i druge, ali se uzdržavaju. Znaju, ko će se prvi istrčati, pa ako Trebovac dobije odgovor, znaće ga i oni.

Pa onda njegovo: »Šta, šta? Šta kažeš? Šta ono onaj reče? Ko, ko je to bio? - On mora sve znati. Strašno je ljubopitljiv. I nestrpljiv. Izjeda se, pitajući se i domišljajući sam odgovore.

I kod kazana se on često čuje: »Šta je ovo hljeba? Kakva je to čorba? Opet neslano. Neko i po dva puta prima. Što je ovo ručak zakasnio? - Nije mu lako. Nema na njemu mnogo mesa, a nosi mitraljez. Više se troši, i više gladni, pa da ga još neko zakida. A i inače, osjetljiv je na svaku nepravdu.

Pred borbu: »Da li ćemo uspjeti? Ima li ih mnogo? Neće se dati lako istjerati. Nas će opet na najopasnije mjesto« itd.

Na položaju: »Ovaj položaj je nezgodan. Napasti će nas. Neće nas napasti«. - itd.

Ako neko u pokretu zastane, opomenuće ga i prije vodnika i desetara. Naći će on zamjerku svakome i prije komandira. Strašno se ljuti kada se veza slabo prenosi. Jednom rečju, njega se sve tiče što se dešava u četi, u svemu bi htjeo da kaže svoju riječ. I pomalo je nervozan. Inače je hrabar. Zato i nosi puškomitraljez.

Rado priča o palim drugovima. Pita se, šta li će sa nama biti, dokle li ćemo mi. Hoćemo li stići u Banja Luku. Vječita je to tema svakog Banjalučanina. Priča o budućnosti tako slikovito, kao da se to već i dogodilo. Bez njega bi nam u četi bilo nekako prazno i gluvo.

Omer Bakić, desetar, takođe Banjalučanin, sušta mu je suprotnost u mnogo čemu. Pogotovo u onom spoljašnjem, vidljivom. Takođe je hrabar, ali sasvim škrt na riječima, uvek smiren i u sebe povučen. Sada će reći: »Ja mogu po dva sata da sjedim na miru. I, kada bi me neko zapitao, šta sada mislim, ne bih mu znao reći«. Zbog toga, on i Trebovac imaju najčešće dvoboje. Ali, dok ovaj zasipa rafalima, on pušta samo po neki metak.

Vraćamo se u Sitnicu na spavanje. Čuje se tenk. Kolona staje. To tenk na cesti patrolira. Ne dolazi do Sitnice. Pred spavanje dobijamo benzinske flaše. To je za tenkove.

8. IX 42. Na položaj smo izišli u tri sata ujutru. Smjenjujemo Trehinu desetinu. Mustafa Tufekdžić Treho je iz prvog voda. I on spada među »izabrane« u našoj četi. Lijepo pjeva, a još ljepše se smije (po

tome, kako se od smijeha trese, i dobio je nadimak Treho). Uvijek je raspoložen za šalu. Svi se mi sa njim nadmudrujemo.

U zoru izlaze i ostali vodovi na položaj. Branko Katana - Pero ždero drugog voda - hoće da isproba jednu flašu sa nekom tečnošću, ne benzinom.

»Salcgajs ne može da gori« - upozoravam Katanu.

»Ej ti, Steviću, kakav salcgajs« - skoro ljutito se umješa Trebovac. I reče da je to... - nisam dobro čuo tu meni nepoznatu riječ. Kao mehaničar, on je svakako bolje znao o čemu se tu radi.

»E, kada je već riječ o flaši - pređoh ja na drugu temu - daj nam malo tu tvoju, sa uljem, da čistimo oružje. Kada ga očistimo benzinom, namazaćemo ga uljem, pa divota« - obratio sam se Trebovcu. Taj uvek ima ulja i domaćinski ga čuva.

»Da, Trebovac će vam dati ulja, krpu. Sav sam već zamazan od toga. Ja ću da nosim puškomitraljez i bez smjene, a kada dođe do borbe, svi će: Mitraljez, vatra. Mitraljez, otvori vatru. A on neće da radi. Nema ulja. A gospodin Stević, gospodin Bukić, gospodin Zec (Mihailo, politički delegat voda), imaće namazane puške. E, da vam bi«.

Bukić i ja smo ga juče, na položaju, malo naljutili. Sačekao je sada priliku da nam malo odvrati. Na kraju nam je, ipak, dao nešto ulja sa primjedbom da bismo ga mogli i sami pribaviti. Kao što on nabavlja za svoj puškomitraljez. Ali, nas, kaže, zanimaju više neke druge stvari.

Neko pomenu šah. A Trebovac će prvi: »E, šah je najljepša igra. Nikada se ne može posvađati. Ako pogriješiš, sam si skrivio. Moraš se ljutiti na samoga sebe«.

Pređosmo na nogomet. »E, nogomet je lepa igra. Ja sam uvijek bio golman« - opet će prvi Trebovac.

I tako, razveze se priča o prošlosti. Glatko ona teče, nema uzrujanosti. Liči na bajke. Rat je, najteži dosada rat, pa prošlo, mirno doba, liči na bajke iz 1001 noći. Kao da to vrijeme nismo nikada uistinu preživjeli. Kao da smo o njemu samo negdje nešto čitali, ili da nam je neko pričao o njemu. Raznježili smo se. Kada će ti u neko doba jedan: »Pazi, diže se magla«. I već je kraj lijepoj priči.

Ma, da se digne, pa da se ogrijemo, makar nas i avion progonio - prihvaćiće odmah drugi.

A desetar Mile Skrobić počeo: »Ovo je važan položaj... «.

»Stani« - prekide ga odmah Trebovac. »Neprijatelj može odavde i u Ključ, i u Mrkonjić, i u Glamoč. Što se mene tiče, ja bih ovdje cestu prekopao, prekopo, svu bih ja nju razrovio. Ovo je važna raskrsnica«.

»Eto, jesam li ja rekao da će se dići magla«. - opet će onaj prvi.

Desetar zove 2. desetinu. Donio je krušaka. »Gje ih našoste« - upitaće neko. - »Pa, Katana ih je već sinoć brao. I jutros je bio prvi. Dobro nas je i ovo zapalo« - odgovori desetar.

Za čas smazasmo kruške. I odmah počeo priča o kruškama. Svako ima ponešto da kaže o njima. - »Čim počnu ove kruške sazrijevati, onda ne valja, eto zime«. - I počeo priča o vremenu - »Evo već i septembra, kukuruzi se beru. Što vrijeme brzo prolazi«.

A Stojan Jakovljević, Prušće iz Bočca, psuje li psuje. Sada je bos i stalno se čuje njegovo bogaranje. Inače je plahovit i ljut. I vrlo je oset-

ljiv na svaku, makar i najmanju nepravdu. Smatra da su mu odgovorni za to već mogli nabaviti nekakve opanke.

Kada sam ga prvi put vidio u Tisovcu bio je (po shvatanju) pravi četnik. (Tada smo se nas dvojica danima preganjali oko ciljeva naše borbe). A sada: »Eh, volio bih ubiti četnika više nego ustašu. Ubili su mi, sigurno, i oca i majku - majku im njihovu«. Ostali su mu proljetos u Bočcu, kada smo krenuli za Kozaru.

Bukić, iz Orahove na Savi, pokušava da nekako smiri Prušću. A kada je došao u četu, početkom juna, nije znao ni da proslovi. Sada, međutim, niko ne može izaći na kraj sa njim. Stalno se čuje, svakome doskoči. U nekakvoj je kapi (kačketu) bez šilta. Lice mu okruglo, malena nosa, guste obrve. Kada se smije, oči mu se zatvore. A među precima kao da je imao nekog Kirgiza.

»Sta je, šta si to vidio, je li Bukiću?« - zna se već ko to pita. A Bukić se pravi da to ne čuje. Sigurno je to nešto namjerno nerazumljivo smrsio, samo da bi izazvao Trebovca.

A onda, nešto kasnije: »Zašto će se okupiti samo pola voda?«.

»Ma cijeli vod«. - ljutito će Bukić. Međutim, predviđeni čas se nije održao. Naime, pokazalo se da smo juče pročitali sve što je imalo da se čita.

9. IX 42. Danas smo imali pokret za Lokvare.

Manjača je oskudna sa vodom. Kap - dukat. Neki dan pili smo iz nekakvih trulih klada. Voda je bila skoro crvena. Toliko ljut, kada je video šta to radimo, Ranko Šipka je odmah komandovao: »Lezi - diži se...«. I tako, nekoliko puta, dok se nije malo smirio.

Drugom prilikom, išao sam sa još njih nekoliko po vodu za četu. Bilo je to skoro tri sata hoda daleko od položaja. Pošli smo sa dva osamarena konja i bremama za vodu. Kada su ugledali lokvu, konji su nam se istrgli i sjurili u nju sve do samara. Pošto su se napili i izašli iz vode, napili smo se i mi, a zatim napunili breme i pošli nazad u četu. Nekada se ne bih napio iz tuđe čaše, a sada mi nije smetalo, ni što se znojavi i još nekakvi konji okupaše u vodi koju ću odmah zatim piti. I to bez ikakvog straha da bi to moglo imati bilo kakve rđave posledice.

10. IX 42. Čitavog dana smo u Lokvarima. Provodimo se kao rijetko kada.

Prvo smo doručkovali. Zatim smo jeli meda, a onda slanog, preslanog sira. Što se to divno »slaže«. Potom nas stiže sinoćnja večera. Kuvvari nas nisu mogli sinoć da nađu, mada su nas tražili cijelu noć. »Ništa, daj večeru, a jedan u selo po med« - pala je komanda. I opet, poslije »večere«, jedemo med. A već je vrijeme i za ručak. Pored ručka dobijamo još i parče pečenja. Za sve ima mjesta u našim stomacima. Na kraju krajeva, šljive. Ovo je odličan dan. Niko i ne misli na večeru.

11. IX 42. Noćas je trebalo da napadnemo na Kadinu vodu. Međutim, mi smo kasnije stigli, pa je akcija morala biti odložena.

12. IX 42. Danas smo kod Bunareva, gdje smo neki dan dočekali motorizovanu kolonu Nijemaca.

Noćas sam išao na cestu, da je prekopavamo. Nisam spavao, ali sam se najeo šljiva i pečenjaka. Odmaramo se čitav dan.

13. IX 42. Evo nas već i deseti put u Sitnici. Ali, ovoga puta smo došli da se operemo. Toliko vremena nismo imali vode ni za piće, a kamoli za pranje.

Juče je ovdje bila 1. četa, a sutra će 3. četa. Za tri dana bataljon će biti malo glacnut. Peremo veš, sunčamo se. Nema ništa novo, samo Trebovac javlja da moramo kajiseve malo pritegnuti, hljebovi su danas nešto manji.

*

19. IX 42. Od 13-og do 17-og ovog mjeseca imali smo svaki dan pokret.

Pretprošlu noć imali smo akciju na Kadinu vodu. Napad nije izvršen jednovremeno, pa smo se morali povući. Na visoravni, iza rovova, imali su tenkove. Ranjeno je 12 drugova, dok su dva poginula. Ja sam ranjen u lijevu ruku. Metak me je pogodio, kada smo se pužuci privlačili njihovim rovovima. Skotrljao sam se niz dosta strmu stranu, pravo do Gospave Tešinić (referenta saniteta našeg bataljona), valjda stotinjak metara iza naše prve vatrene linije. Ona me je tu, po mraku, odmah previla i uputila dalje.

Čitavog dana smo išli pješice do Čađavice. Ispred mene, na nosilima, jedna mlada partizanka, Crnogorka, iz (Četvrte) Crnogorske brigade. Odmah iza nosila je njen otac. Visok, naočit, sijed čovjek. I on je sa puškom, partizan. Dirljiv i simboličan prizor.

Zaustavili smo se u nekoj šumici. Rana me je boljela. Sklupčao sam se pod jedno drvo, glavu naslonio na deblo i zažmirio. Bilo je vlažno, sipila je neka kišica. Kada sam u jednom trenutku, poslije dužeg mirovanja, otvorio oči, ugledao sam pored sebe poznatog seljaka. Bio je to Jovo, iz Ratkova (prezime sam mu zaboravio). Često je dolazio u Banja Luku, da radi nešto oko kuće Zubovića, mojih prvih susjeda. Iznenadili smo se obadvojica, a istovremeno se i obradovali. Zamolio sam ga da siđe u Banja Luku, te da ode kod moje majke Milke i kaže joj da sam živ. Da sam preživio sve ono na Čemernici i Kozari.

Od Čađavice smo se vozili kolima čitavu noć do Ključa. Morali smo osam puta isprezati konje i prenositi sedmera kola preko osam prekopna na cesti. Danas, u Ključu, čekamo na kamione za Petrovac.

25. IX 42. Vodenica. Već sam peti dan ovdje, u bolnici. U sobi nas ima oko tridesetak. Inače, ovde nema nikoga poznatog.

Sprijeteljio sam se sa jednim ranjenikom, Srbijancem (iz 1. ili 2. proleterske brigade). Odličan je drug, mojih je godina, zove se Radovanović. Zamjenjuje političkog delegata bolnice (Vjeru Babić, inače drugaricu Ljube Babića, sa kojim ću se tu takođe sresti). Sa njim najviše radim. Obavljamo pripreme za zabavu. Izdaćemo i »Zidne novine«. Organizovali smo SKOJ pri bolnici.

26. IX 42. Subota je. Svi smo se previli. Sada je brico u akciji. Hoćemo za sutra da svi budemo izbrijani i ošišani. Drugarice pjevaju: »Oj Rusijo, mila majko, svih naroda sunce žarko«. Raspoloženje je odlično. Drugarice peru i umivaju drugove. Sutra je priredba. Svi ćemo sijati.

Već sam se po malo i privikao na bolničku sredinu. Pre svega, vrijeme u radu brzo prolazi. Pomalo i čitam.

27. IX 42. Danas smo održali priredbu. Omladina je došla pod crvenim zastavama. Dali smo svoj program, pa je nastalo veselje. Pjesma i kolo.

Odjedanput se čuje pištaljka. Muškarci se izdvajaju i postrojavaju. Sada će se javljati dobrovoljci. Diže se odmah nekoliko ruku. Zatim, polako, digoše se sve ruke. Niko ne htjede da izostane. Ima ih oko 30.

Na drugoj strani, ženskadija nastavlja veselje. A novi partizani već vježbaju. Marširaju, jurišaju. Sada su otvorili brzu paljbu. Pucaju dlanovi jedan o drugi. Kako će biti lijepo, kada sutra, umjesto dlanova, zapucaju pravcate puške.

Tu su i pioniri. Zabacuju puščice, vade drvene zatvarače, paradiraju: »Pazite, i mi smo vojska«.

A na kamenoj ogradi sjede ranjenici. Posmatraju ovo šarenilo. Poneki lakši ranjenik se uhvati u kolo, ali se brzo vrati, kada ga malo iščuškaju i iščepaju oni koji su zdravi. »Bolje je ovako, s mirom« - kažu i opet sjedaju na onaj kameni zid.

Dan prođe fino. Harmonikaš dođe u bolnicu, da zasvira malo i onima koji nisu mogli da dođu na priredbu.

6. X 42. Ovih desetak dana boljela me je jako ruka. Sinoć mi je bilo lakše.

Pjevali smo kasno u noć, a završili sa pričom. Moj krevet je u ćošku, lampa se ugasi, pa onda pričam ostalima. Obično nešto iz prirodnih nauka, o postanku svijeta, o nastanku čovjeka itd. Svi slušaju pažljivo. Sinoć sam pričao o nastanku religije (to je, naravno, prije rata bila naša nezaobilazna tema).

Nekih večeri raspredaju se opet priče o doživljajima pojedinih boraca. Pričaju Srbijanci, Crnogorci, Dalmatinci, Krajišnici.

Danas mi je dobro. Previo sam se lakše nego ikada prije.

Naši su zauzeli Jajce. I moja brigada je u tome učestvovala.

Na istoku, Nijemci navaljuju na Staljingrad. Izgleda da će tamo proći kao »bijeli« u prošlom ratu. Borbe oko tog grada vode se već dva mjeseca.

11. X 42. Danas je divan dan. Sve nas je izmamilo sunce na dvorište. Ovih dana dosta se drugova vratilo u čete, a neki su otišli u druge bolnice. Ostalo nas je svega 5 do 6 starijih. Ali, bolnica je opet puna.

Povratili smo Ključ.

Ako Nijemci ne zauzmu Staljingrad, onda će to biti početak sloma čitavog fašizma. A prilika je, da će tako biti. Oko njega se vode stalne bitke.

Ostao sam iza brigade.

Gornja zabilješka je bila posljednja u 1942. godini. Prvu narednu napisao sam - prilikom prolaska kroz Mrkonjić Grad na putu za srednju Bosnu - tek 27. januara 1943. godine.

Otkuda najedanput takva, tri i po mjeseca dugačka pauza? I kako se vratiti više u 2. krajišku brigadu?

Sekretar bolničke partijske organizacije Radovanović se čudio, kako nisam još od ranije u Partiji. Pošto oni nisu imali pravo da u Par-

tiju primaju ranjenike, tražili su od brigade pismom dozvolu za to. Međutim, kako odgovor nije stizao, pošto je brigada bila negdje podalje, Radovanović mi je rekao, da će u mojim kandidatskim karakteristikama napisati preporuku da to uradi partijska organizacija moje čete, čim se budem u nju vratio. Od toga časa, meni je svaki dan ležanja u bolnici izgledao kao čist gubitak. Stoga, bojeći se da bi mi brigada mogla nekuda izmaći, tražio sam da me i prije potpunog zarastanja rane puste iz bolnice na dalje liječenje u brigadnoj ambulanti, za koju sam tada čuo da se nalazi u Lušci Palanci.

Međutim, kada sam stigao u Lušci Palanku, rekli su mi da je brigadna ambulanta već otišla nekuda za brigadom, a taj, koji mi je to saopštio, u Komandi mjesta ili u Operativnom štabu, rasporedio me je, dok rana ne zacijeli, kod nekog seljaka u Lušci Palanci. Dotada uvijek sa drugovima, u četi ili u bolnici, i uvijek ovako ili onako aktivan, na jednom sam se našao potpuno sam, osuđen na prazno izležavanje, među seljacima koji su imali svoja posla. Za dva dana takva dokolica, izliježavanje u sijenu na tavanu seljakove štale, postala mi je nepodnošljiva, pa sam trećeg dana otišao u Operativni štab i zatražio da me do ozdravljenja uključe negdje u bilo kakav rad. Na preporuku Velje Stojnića, koji se tu zatekao, Košta Nađ me je poslao u komandu područja. Istoga dana, politički komesar Podgrmečkog vojnog područja Stole Kovačević me je odredio za zamjenika komandanta mjesta u Suvaji - a po njenom oslobođenju - u Bosanskoj Krupi.

Komandant mjesta je bio Mile Bajić, a pomoćnik komandanta Dušan Bokan. Oslanjajući se na onu preporuku u karakteristikama, očekivao sam svakoga dana da me neko pozove i da mi saopšti da sam primljen u Partiju. Međutim, za dva i po, kao vječnost, duga mjeseca, u Suvaji i posle u Bosanskoj Krupi, niko o tome da bilo šta sa mnom porazgovara. Šta više, za razliku od onoga u 2. krajiškoj brigadi i bolnici, kada se prvi put poslije moga kandidovanja organizovano radilo sa mnom kao kandidatom, sve to vrijeme nisam živio ni odgovarajućim kandidatskim životom. Niko od drugova u komandi mjesta i Sreskom komitetu KPJ nije se dosjećao moga problema, niti je naslućivao, šta se sve za to vrijeme zbivalo u mojoj duši.

U takvim okolnostima, osjećajući se ponovo usamljen i rastužen, nisam više stizao da mislim i na svoj dnevnik. Ranije, u brigadi, takođe zaokupljen istim problemima, imao sam još interesa i za druge stvari. Mada stalno u pokretu, najčešće na položaju i pod otvorenim nebom, stizao sam skoro svakoga dana da ponešto i zabilježim. U suvajskoj i krupskoj komandi mjesta, skoro uvijek pod krovom, u suvom i toplom - i nadomak pisaćeg stola - uslova za pisanje bilo je i napretek. Ali, tada je moja zaokupljenost pitanjem prijema u Partiju bila toliko intenzivna, da je potpuno potisla u stranu sve ostalo. U takvoj situaciji, pisanje dnevnika - u kome sam se osudio na ćutanje o svemu tome - izgubilo je za mene svaki raniji podsticajni smisao. Otuda u dnevniku za ta dva i po suvajska i krupska mjeseca - ni o čemu, čak nijedne jedine riječi. Otuda u dnevniku ni slijedeće tri nedjelje, u štabu 6. krajiške brigade u Lušci Palanci - uz još veće pogodnosti za pisanje - nema nijednog jedinog slova.

Suprotno očekivanju da ću se prije ili poslije opet vratiti u 2. krajišku brigadu, ja sam se 2. januara 1943. nenadano našao u 6. krajiškoj brigadi. Ova je tražila nekoga za sekretara štaba - namjesto Smaje Ibrahimpašića, kome je tada povjerena obavještajna služba brigade i koji će docnije biti razotkriven kao neprijateljski agent - a Komanda područja je za tu dužnost poslala mene.

Tek tada - u štabu 6. krajiške brigade - izdržavši još neku nedjelju, napokon sam morao progovoriti o sebi i svome problemu. Kada mi se, poslije devet beskrajno dugackih ratnih mjeseci kandidatskog staža, ne računajući sve ono što je prije bilo, - najzad iz grla otela toliko dugo prigušavana riječ, nisam mogao izdržati više navali svojih osećanja, pa sam se isplakao kao dijete. »Čim se vrati Roca, odmah ćemo te primiti u Partiju« - obećali su mi Miloš Rajković, rukovodilac Politodjela i Bosa Cvijetić, član politodjela brigade, pred kojima sam najzad otvorio dušu. Ali, prije povratka Uroša Bogunovića - Roče, zamjenika političkog komesara brigade, koji je tih dana boravio negdje izvan štaba, ja sam 22. januara nenadano otišao iz 6. krajiške brigade.

Toga dana, na cesti kroz Lušci Palanku, sreo sam Osmana Karabegovića, političkog komesara 1. bosanskog korpusa. Prisjećajući me se sa par predratnih sastanaka KAB-a (Kluba akademičara Banja Luke), prvi se oglasio: »O, zdravo, Banjalučanine«. A, kada se raspitao, gdje se nalazim i šta radim, kao iz puške je dodao: »Spremaj se odmah, večeras da si u štabu korpusa. Sutra ćeš sa jednom grupom Banjalučana natrag u srednju Bosnu. Obnavlja se 4. krajiški odred«. U svakom drugom trenutku, to bi me silno obradovalo. Ali, kako da pođem baš u trenutku kada sam bio pred samim, toliko dugo očekivanim prijemom u Partiju. »Ništa ne brini« - tješila me je Bosa Cvijetić. »Sada ideš svojim, oni će te odmah primiti. I bolje je da to oni obave«.

Tako sam 23. januara 1943. četvrtog dana četvrte neprijateljske ofanzive, opraštajući se konačno i od 2. krajiške brigade, krenuo iz Grmeča u srednju Bosnu. Onu zabilješku od 27. januara napravio sam u Mrkonjić Gradu, nekoliko sati prije njegovog pada u neprijateljske ruke. U času, kada je opet izgledalo da se moje nade nalaze pred neposrednim ostvaranjem, sjetio sam se ponovo svoga dnevnika.

Iz Kozarske ofanzive u Drugu brigadu

STEVO MILANKOVIĆ

Pre dolaska u Podgrmeč nalazio sam se u Drugom kozaračkom odredu - u 2. četi Vase Tomaša. Za vreme ofanzive na Kozaru, u mesecu junu 1942. noću prilikom proboja iz neprijateljskog obruča na Pogledavu bio sam ranjen u levu ruku. Tako ranjenog, iz borbe su me izvukla dva druga i proveli kroz ustaške patrole preko Jelo-vačke ceste, a zatim su me odveli na Karan i tamo ostavili u zemunici, gdje je već bilo nekoliko ranjenika. Ova dva druga ponovo su se vratila na Kozaru, ali nikada nisam doznao, tko su ti drugovi, kao i odakle su bili rodom.

U toj zemunici bio sam previjen, a na ruku su mi stavljene dve daščice, a neposredno zatim bio sam i nahranjen.

Jedne noći, nas nekoliko ranjenika, zajedno sa jednim protivtenkovskim topom bili smo prebačeni preko pruge Prijedor - Brezičani - Bosanski Novi, a potom smo preko reke Sane preveženi na grmečku stranu. Čim smo prešli reku, tamo nas je već čekalo nekoliko seljaka sa nekoliko volovskih kola. Ovde smo se potovarili u kola, a zatim krenuli u brda, u pravcu Grmeč planine. Sa kolima smo bili doveženi u Srpske Jesenice, a neki su bili odveženi i dalje. Mene su odvezli u Grmeč, u centralnu bolnicu, koja se u ono vreme stalno proširivala. U ovoj bolnici bili su zadržani samo teški ranjenici, a nas, koji smo bili lakši ranjenici, rasporedili su u selo Gorinju, a potom povratili u Srpske Jesenice. U Srpskim Jasenicama bio sam raspoređen u kuću neke Mike Radošević, koja je imala dva sina - Branka i Milana, dok su joj ustaše ubile muža još u početku 1941. U ovoj kući našao sam dvoje izbeglica od Radića iz Bosanske Krupe, nekog Branka Rokvića sa ženom Smiljom. Skoro sve kuće u mojoj okolini bile su pune ranjenika. Briga o nama bila je ovde velika, jer nas je ovaj narod prihvatio kao svoje rođene sinove.

Nakon dvadesetak dana premešten sam nešto više u brdo, u kuću nekog Mihaila Nedimovića, koji je imao ćerku Nadu.

Posle izvesnog vremena kod Mihaila Nedimovića saznao sam da se pre dva dana u selu Bošnjaci formirala 2. krajiška brigada, u čiji su sastav ušli i svi preživeli borci iz kozaračke ofanzive, a koji su uspjeli da se prebace u Podgrmeč.

Čim sam saznao za formiranje 2. brigade, odmah sam se odjavio i otišao u štab 1. krajiškog odreda, koji se nalazio u Budimlić Japri, da zatražim da me upute u ovu brigadu. U štabu odreda dobio sam pis-

meni uput za brigadu, koji mi je ujedno služio i kao propusnica, u slučaju da naiđem na neke naše straže, a usmeno mi je saopšteno gde se sada nalazi brigada, kako bih je mogao lako pronaći.

U nekim selima više Sanice pronašao sam brigadu i odmah se javio u njen štab. Odmah sam bio raspoređen u 3. bataljon, a potom u 1. četvu, kod komandira Vase Mijatovića i političkog komesara čete Milana Makivića. Komanda čete me je rasporedila kod vodnika voda Bože Bo-rojevića i vodnog delegata - Mladena Pandže.

Nakon izvesnog vremena, provedenog sa nama u ulozi rukovodioca, u borbama sa ustašama na predelu oko Resave kod Prijedora, Samskog Mosta i Vrhpolja, naš komandir čete (Vaso Mijatović) prešao je na stranu četnika. Na njegovo mesto za novog komandira postavljen je Lazo Ivanović, koji je bio rodom od Turjaka kod Bosanske Gradiške.

Od toga, sa ovom brigadom, kao borac, učestvovao sam u nizu malih i velikih borbi i bitaka, širom zapadne, centralne i istočne Bosne, sve do 1. maja 1944. kada sam napustio brigadu u istočnoj Bosni sa područja Šekovića i bio upućen na obaveštajni kurs u Foču. Po završetku ovoga kursa, bio sam proizveden u oficirski čin i upućen na dužnost u drugu jedinicu.

Sa protivkolcem iz Kozarske ofanzive u Prateću četu brigade

VEUKO BOROJEVIĆ VESO

Poslije oslobođenja Prijedora 1942. godine nalazio sam se pri štabu 3. bataljona 2. kozarskog odreda »Mladen Stojanović«. U to vrijeme je i omladinska četa završavala vojno-politički kurs u selu Malo Brdo. Tada sam prekomandovan u 4. bataljon istog odreda, a komandant bataljona je bio Mlado Obradović. Jedna desetina te omladinske čete bila je raspoređena u jednu četvu tog bataljona. Tu desetinu sam odveo do čete u kojoj ću i ja ostati. Komandir čete bio je Branko Mitrašinović, a komesar Milan Makivić. Sa mnom je tada prekomandovan i Veljko Popović. Prvo smo se javili u štab 4. bataljona, a potom smo raspoređeni u četu.

Kada je neprijatelj pristupio okruživanju Kozare, zaposjeo je, između ostalog, i jedno od najvećih brda na jugoistočnoj strani Kozare - Krnjina, tzv. Gugunovu glavicu. Nakon par dana po mom dolasku u tu jedinicu došlo je naređenje da 1. četa 4. bataljona i 4. četa 3. bataljona napadnu uporište Krnjina, koje su branili Nijemci i ustaše. U napad smo krenuli oko 23 časa. Napali smo ih samo sa zapadne strane, jer je neprijatelj držao front na cijeloj istočnoj strani. Razvila se teška borba, ali smo uspjeli da probijemo njihovu liniju na dva mjesta, opkolimo ih i postepeno uništimo. Bilo je mnogo mrtvih Nijemaca, a i mi smo imali deset poginulih boraca i nekoliko ranjenih. Kraj mene je poginuo i moj komšija Miloš Bosnić iz Romanovaca. Zaplijenjeno je nekoliko puško-mitraljeza, više pušaka, municije, odjeće, obuće i mnogo čebadi. Bio sam sa komandrom Vignjevićem dok su jedinice pretresle rovove i teren, kada nas je pozvao borac da nam nešto pokaže. Otišli smo da pogledamo, i tu nas je čekalo prijatno iznenađenje. Zatekli smo nov protivtenkovski top kalibra 37 mm i veći broj sanduka sa granatama, i drugi ratni materijal. Bile su tu veće količine oružja, pušaka, mina za minobacač, te ručnih bombi i drugog materijala.

Top je bio ispravan. Malo niže nalazila se i topovska zaprega i noseći konj. Nikada većeg veselja. Jer, imali smo i top, koji nije imala nijedna naša jedinica na Kozari. Spremili smo sve i krenuli u štab bataljona. Naš komandant Mlado Obradović nas je srdačno dočekao i čestitao nam.

Toga dana smo se odmarali, a sutradan smo odmah formirali protivkolsko odjeljenje. Veljko Popović je služio u bivšoj vojsci kod topova kalibra 80 mm, te je prilično vladao i tim topom. Popović i ja bili smo članovi Partije, te smo odmah bili zaduženi za top.

Pošto je bilo mnogo izbjeglica, a i onih koji su ranije služili kod topova, pozvani su civili da popune odjeljenje. U odjeljenju se sakupilo oko 70 ljudi. Oružja je bilo dovoljno. Top je imao dva konja za vuču, a tri za prenos granata. Nakon nekoliko dana, za komandira tog odjeljenja postavljen je Dušan Šurlan, koji je takođe bio artiljerac.

Nalazili smo se nekoliko dana na položajima prema Šimićima, a onda smo krenuli na Vitlovsku, odakle je trebalo da pođemo u proboj obruča. Neprijatelj je okružio Kozaru još ranije, i tada je naređeno da se mora probijati preko ceste Dubica - Prijedor, a zatim poći u Grmeč. Došli smo u Vitlovsku, kao i druge jedinice, i čekali naređenje za proboj.

Pred proboj su u tom protivtenkovskom vođu bili sledeći drugovi:

a) Iz jedinica: Dušan Šurlan, Veljko Popović, Branko Šurlan, Veseljko Borojević Veso, Milutin Stupar, Boško Banjac, Pero Marin, Rajko Reljanović, Dušan Šimatović Kuhar, Petar Bursać, Mirko Petić, Miloš Palija, Dragan Slijepčević i Mile Tendžerić.

Od civila iz zbjega: Đuro Glumac, Slavko Kaurin, Vaso Vujinović, Kojo Šukunda, Mirko Laloš, Vojin Vranić, Đuro Priča, Stanko Paraš, Milorad Aćimović, Pero Adamović, Velimir Gluvić Vele, Ratko Bucalo, Živko Sedlar, Dušan Novaković i Dušan Skakić.

Osim navedenih boraca čijih se imena sećam, bilo ih je još.

*

Došlo je vrijeme da se krene u proboj. Uz ostale jedinice, naravno, trebalo je da prođemo i mi sa topom i velikim teretom. Pred polazak svaki je borac dobio po komadić tvrde kuruze. Neko je nosio u torbici, a neko u džepu. Čim smo krenuli, naišli smo na zbeg naroda. Promatrali su nas stotine gladnih očiju, te smo ono malo naše kuruze odmah usput podijelili gladnoj djeci. Naišli smo na prve rovove. Pješadija je jurila i mi sa njima. Dok je trajala borba padalo se na sve strane, ali smo napredovali. Sve je bilo lakše dok je trajala noć, ali u samu zoru bili smo pred cestom Dubica - Prijedor. U toku noći, dok smo došli do ceste, poginulo nam je - što u zaštiti, a što posluge - oko 15 boraca. Kada je svanulo trebalo je preći cestu. Međutim, na njoj su se kretali tenkovi i služili kao pokretni bunker.

Nekoliko konja nam je bilo pogođeno, ali smo te gubitke lako namirivali, jer je konja bilo po cijelom frontu. Jedan tenk je stao baš tamo gdje je trebalo da se prebacimo preko ceste. Tukli bi iz topa, ali se još dobro nije vidjelo, a navukli bismo i pažnju ostalih tenkova. Još je među nama bilo drugova koji nisu bacili one sanduke sa granatama, a bili su teški i po 20 kilograma.

Vidjevši da smo u bezizlaznoj situaciji, u jednom trenutku vodnik Dušan Šurlan naredio nam je da izvadimo zatvarač iz topa i da ga ostavimo. Međutim, Veljko Popović, Gojko Janković i ja smatrali smo da top ni u kom slučaju ne smijemo ostaviti. Tako je i bilo. Onaj tenk je krenuo prema Dubici, a mi smo pod jakom vatrom krenuli na juriš prema cesti i prešli je. Po prelasku ceste stigli smo u jedno selo, mislim da se zove Jutrogušta, i krenuli prema jednoj šumici. Namjeravali smo

da dođemo u Karan. Borac Milutin Stupar poznao je taj teren i mislimo da nećemo imati problema. Međutim, nekoliko boraca je reklo da se pred nama, na bukovskoj kosi, nalazi bataljon Nijemaca. Iz te šumice otvorili su na nas i vatru, ali ih nije bilo mnogo, pa smo ih brzo rastjerali. U Karan smo stigli oko 11 časova. Tu smo se malo odmorili. Bili smo gladni. Došao sam do jedne šupe i tu vidjeo kuvara iz neke naše jedinice sa dva kazana puna pasulja i mesa. Uz poprilične molbe, jedva nam je ustupio jedan kazan i nahranio nas, pravdajući se da hranu čuva za svoju vojsku koja svaki čas treba da stigne sa Kozare. Jadan čovjek nije znao da mu možda ta jedinica nikada neće stići. Tu sam spazio mog bivšeg političkog komesara Adama Kovačevića i drugaricu Bogdanku Jurišić, koji su se takođe izvukli iz obruča na Kozari.

Odmarali smo se do noći, a onda smo krenuli u pravcu Svodne, s namjerom da produžimo u Grmeč. Poslije dva sata pokreta, sreli smo neke odbornike, koji su nam rekli da ne možemo u Svodnu, pošto se tamo nalazi jaka žandarmerijska stanica sa brojnim patrolama u pokretu. Odlučili smo da zaobiđemo Svodnu i da se, preko ceste, spustimo na rijeku Sanu. Mnogo nam je na tom putu pomogao taj odbornik, kome ne znam imena, koji nas je doveo do čamca na rijeci. Čamac je, srećom bio veliki, pa je mogao da primi top koji je bio težak 419 kilograma i nekoliko boraca. Prebacili smo top, a zatim polako i konje i zaštitnicu.

Osvanuli smo u selu Radomirovac. Tu sam sreo odbornika Dušana Šimatovića, mog rođaka. Naš komesar i moj rođak rastrčali su se po selu. Sakupilo se pola sela, jer ih je interesovalo da vide partizane koji i top imaju. Ručak je bio gotov oko podne. U Radomirovcu smo ostali nekoliko dana, a zatim se prebacili u selo Vitasovce.

Tu smo uhvatili vezu sa 1. krajiškim odredom, jer smo bili pod njihovom komandom. Jednog dana dobili smo naređenje od štaba Odreda da top i granate zakopamo, a da se sa konjima izvučemo dublje na slobodnu teritoriju, pošto jače neprijateljske snage kreću u pretresanje terena na kome smo se do tada nalazili. Tako smo i uradili. Top i municiju smo zavili u šatorsko krilo i zakopali. Neprijatelj je, kako se i pretpostavljalo, brzo prošao terenom, a mi smo top potpuno ispravan otkopali.

Jednog dana štab odreda nam je naredio da se javimo u Bošnjake u Podgrmeču, gdje će biti formirana 2. krajiška brigada.

U međuvremenu, Veljko Popović, Đuro Priča, Đuro Glumac i još neki borci prekomandovani su u nove artiljerijske jedinice. Naše protivtenkovsko odjeljenje pripalo je novoformiranoj pratećoj četi 2. brigade, pod komandom štaba 1. bataljona, čiji je komandant bio Ranko Šipka. Na tom terenu ostali smo oko 10 dana, a zatim je uslijedila prva akcija naše brigade na neprijateljevo uporište Vrhpolje, koje je bilo jako utvrđeno. Branile su ga većinom ustaše i mještani, okorjeli zlikovci. Nekoliko utvrđenja brigada je brzo likvidirala, jer smo topom srušili nekoliko bunkera. Većina ustaša se povukla na most na Sani, i na tom

se mestu odigrala teška borba. Imali smo veći broj poginulih i ranjenih, ali ni mi ustašama nismo ostali dužni. U toj borbi poginuli su Mihailo Đurić, Jovan Berić i jedan Borojević - čini mi se da je iz Kalendera.

Brigada je zatim krenula u Ključ, koji je bio spaljen. Samo je ostala jedna zgrada. Kraj nje se nalazilo jedno stablo jabuke, na kome je bilo mnogo lijepih šarenih plodova. Borac u mom vođu Živko Sedlar, rodom od Prijedora, popeo se na drvo da bi ubrao koju. Međutim, grana se polomila i sa visine 4-5 metara pao je na zemlju, te su ga odnijeli u bolnicu. Nije dolazio svijesti, i nije nam se nikad više vratio. Ljudska tragedija - nije poginuo na proboju na Kozari, a stradao je radi jabuka. Brigada je krenula na Sitnicu.

Minobacačko odjeljenje, koje je bilo u pratećoj četi, takođe se nalazilo sa našim odjeljenjem. Komandir tog minobacačkog voda bio je Božo Bundža, nišandžija na jednom minobacaču. Njegov brat Mirko Bundža, bio je nišandžija na drugom minobacaču. Sлагali smo se kao braća, a zajedno smo i dejstvovali: ja sa protivkolcem, a oni sa minobacačima. U to doba imali smo dovoljno granata. U Sitnici je bilo nešto četnika, ali su pobjegli u Manjaču.

Štab 2. brigade je, u međuvremenu, dobio izvještaj iz Banjaluke da će jedna njemačka kolona krenuti iz Banjaluke sa tenkovima sa namjerom da povрати Mrkonjić-Grad, koji je bio oslobođen. Prva krajiška brigada posjela je položaje na jugozapadnoj, a 2. brigada na sjeverozapadnoj strani Bunareva. I prateća četa 2. brigade posjela je položaje za borbu. Top sa minobacačima postavili smo više škole u selu Bunarovi i braća Bundža i ja bili smo na svojim mjestima. Vidik nam je bio dobar. Tek je svanulo, a mi smo se već dogovorili kad i kako da otvaramo vatru kad naiđe kolona. Poslije izvjesnog vremena čuli smo urlanje tenkovskih motora i ostale motorizacije. Gledali smo dvogledom. Prvo je bilo crno luksuzno vozilo, zatim tenk, pa kamion, za njima 6-7 tenkova i iza njih kamioni. Povelika kolona, mislio sam biće posla za obje brigade.

Sa braćom minobacačijama Mirkom i Božom dogovorio sam se da ne pucaju prije protivkolca, jer ću prvo gađati onu limuzinu pred kolonom. Ispalio sam prvu granatu na limuzinu, i ona se prevrnula u jarak. Drugu granatu ispalio sam na tenk. Zanosio se i takođe skrenuo sa ceste. Na ostatak kolone zajedno smo otvorili brzu paljbu. Predio oko Bunarova je kraški, sa mnogo uvala, pa su Nijemci tražili zaklone u njima. Međutim, pronalazili su ih naši minobacači. Borba se razvijala. Prva brigada je bila sa lijeve, a druga sa desne strane i sa čela. Borba je trajala, pakleno oko jedan sat. Naišli su avioni »bregeji« i sijali smrt. Kružno su letjeli na visini ne višoj od 100 metara. Naši borci su se hrabрили i počeli su ih gađati iz pušaka i mitraljeza. Za nekoliko minuta oboren je jedan dvokrilac, koji je pao kod njemačke kolone u jednu njivu, zasijanu zoblju, i zapalio se. Nakon nekoliko minuta vidio se i drugi kako se puši u zraku i pada prema Graškoj gradini ili visovima.

U toj borbi protivkolac je uništio jedan tenk, dva je oštetiо, a uništeni su kamion i limuzina. Braća minobacačije Božo i Mirko ubili su toga dana na desetine Nijemaca i oštetili ili uništili nekoliko kamiona.

Ostali tenkovi i kamioni koji nisu bili uništeni povukli su se nazad prema Banjaluci, ali su stali iza jedne krivine i tukli naše položaje. Po-

slije podne naišao je dvomotorac »dornijer«, koji je sipao lančane bombe, ali sa velike visine. Tek se naveče moglo prići bojištu, kad se neprijatelj povukao u Štričiće. Toga dana Nijemci su dobro platili taj svoj poduhvat.

*

Prva brigada je ostala na tom terenu još nekoliko dana. Četnici su javili u Banjaluku, gdje se nalazio štab brigade, pa je opet »dornijer« učinio svoje. Bombardovan je štab brigade, pri čemu je poginuo komandant brigade Ivica Marušić Ratko, i još nekoliko drugova i drugarica.

Nijemci su se vratili u Banjaluku, nezauzevši Mrkonjić-Grad. Naša brigada je krenula u Mrkonjić, gdje je održan veliki zbor građana i seljaka. Na zboru je govorio politički komesar 2. brigade Niko Jurinčić. U Mrkonjiću smo ostali samo dva dana. Doznali smo da se priprema akcija na Jajce. U toj akciji učestvovala su četiri brigade, među njima i 2. krajiška.

Jajce je bilo jedno od najutvrđenijih mjesta u Bosni. Imalo je u okolini na desetine dobro građenih bunkera. Prateća četa je dobila zadatak da napada sa sjeverozapadne strane grada, tako da joj je i velika jajačka tvrđava bila na putu.

Napad je počeo noću između 22 i 23 časa. Zagrmilo je sa svih strana. Ubitačna vatra dočekala je sve naše jedinice. Išao sam sa protivkolcem odmah iza straljačkog stroja, jer je trebalo tući bunkere koji su se nalazili više kolskog puta. Neprijatelj u bunkerima bio je prilično smiren, jer je mislio da su ga napale neke manje jedinice i davao je žilav otpor.

U jednom trenutku prišao mi je komandir voda Uroš Usorac, rodom iz Mašića kod Bosanske Gradiške, i rekao: »Daj top, ne možemo im ništa. Tri borca sam već izgubio«. Krenuli smo, privukli top u neposrednu blizinu bunkera, i sa nekoliko pancirnih granata učutkali tri bunkera sa lijeve strane puta. Usorac je sa vodom dokusurio posadu, koja je pokušala da pobjegne. Oružje iz tri bunkera je zaplijenjeno. Međutim, na desnoj strani je ostao jedan bunker, koji nam je zadavao mnogo muke. I njega smo napali i izbušili sa nekoliko granata. Zaplijenjena su dva puškomitraljeza »šarac«, jedan ručni bacač i nekoliko pušaka.

Pred nama je bila velika tvrđava, a pred tvrđavom baterija topova. Sa topom od 37 mm toj tvrđavi nismo mogli ništa. Ali, su zato mogla braća Bundže sa minobacačima. Oni su raspalili po artiljeriji, a mogli su odozgo tući i tvrđavu. Teška bitka se vodila u cijelom gradu. Po vatri smo određivali dokle je koja jedinica stigla. Naše jedinice su pošle na artiljeriju. Četiri haubice su sipale smrt, a štitili su ih mnogi mitraljezi sa tvrđave. Minobacači su nanosili najviše štete neprijatelju i čistili put pješadiji. Naše jedinice su imale osjetne gubitke, ali neprijatelj mnogo više. Na svakom koraku po ulicama i svuda po uzvišicama nalazilo se mnogo leševa neprijateljevih vojnika. Najviše je bilo ubijenih ustaša, kao da su oni sami branili uporište. Baterija je zauzeta, tvrđava takođe. Ve-

selju nije bilo kraja. Sjeverna strana grada je oslobođena, a ostale jedinice sa juga već su bile blizu tvrđave.

Dobro mi je došlo novo odijelo i čizme koje sam našao u satnikovom koferu, jer je moja uniforma bila pohabana, a cipele se gotovo raspale. Još mi je falio šinjel, koji mi je dao vodnik Usorac, i to oficirski.

Svanulo je. Borbe su malaksale. Samo u pojedinim dijelovima grada čuli su se rafali. Ostali smo više kule, na jednom brežuljku. Pred nama se nalazila neka crkva na udaljenosti od 500 metara. Gledao sam dvogledom kako jedno motorno vozilo često dolazi do "crkve i vraća se nazad. Svaki put je mitraljiralo. Nismo znali o kakvom se vozilu radi. Malo kasnije su nam javili da je jedno motorno vozilo, koje je blindirano, zadalo mnogo muke jedinicama. U crkvi nije bilo neprijatelja, samo je to vozilo kontrolisalo par uličica, sve do crkve. Trebalo je da idem sa protivkolcem, ali je bilo teško preći preko jednog jarka. Tu se našao komandant 1. bataljona Ranko Šipka, koji je skrojio plan kako da sredi »blindu«.

Obukao se u odijelo sa oznakama satnika, uzeo sa sobom dva borca i krenuo ka crkvi. Sve smo to promatrali dvogledom. Kad je došao do crkve, izašao je na cestu i, kao da nekome komanduje, mahao je rukama. Kad je naišla »blinda«, podigao je ruku, pa je posada, misleći da je njihov oficir, izišla vani. Bila su trojica i Ranko ih je zarobio.

*

Istoga dana brigada je krenula prema Travniku. Došli smo do Karaule. Tu su nas dočekali Nijemci, pa smo krenuli nazad, prema Ribniku. Odstupajući, kretali smo se po teško prohodnom terenu, pa smo morali rastavljati top i nositi cijev koja je bila teška 93 kilograma. Cijev je nosilo po nekoliko boraca. Samo je Dragan Slijepčević, jedan od najjačih boraca u jedinici, cijev topa nabacivao na leđa i nosio sam po par stotina metara. Poginuo je u četvrtoj ofanzivi. U Ribniku smo samo prenoćili, a zatim otišli za Sanicu. Tamo nas je omladina prijateljski dočekala i pratećoj četi dovezla puna kola raznog voća. Iz Sanice smo krenuli u selo Krupska Suvaja. Topovsko i minobacačko odjeljenje smjestili smo u zaseok Opačići.

*

U Opačićima smo ostali nekoliko dana i spremali se za napad na garnizon u Bihaću. Druga brigada je napadala istočni dio grada. Napad je počeo u 22 časa. Prva brigada je otišla preko Une da bi napadala sa zapadne strane. Signal za opšti napad dat je jednom granatom ispaljenom iz haubice. Vodila se žestoka borba. Probijali smo prve bunkere. Naše jedinice su napadale potpomognute topom i minobacačima. Oko 2 časa neprijatelj nas je zadržao u centru grada. Tukao je sa svih strana, a najgore su nas tukle »haubice« iz parka sa lijeve strane Une. Ali slomljen je i taj otpor neprijatelja. Približili smo se na 300 metara mostu na Uni. Pred mostom je bila jedna zgrada iz koje je tuklo nekoliko mitraljeza. Tu zgradu smo izbušili protivkolcem. Poslije toga smo brzo njome ovladali.

Čekali smo 1. krajišku brigadu, koja je trebalo do osam časova izjutra da bude na lijevoj obali Une. Neprijatelj je zadržao na jednom uporištu na periferiji Bihaća, i stigla je tek u 13 časova toga dana, ali je obavila zadatak. Zaplijenila je u parku topove i ostali materijal.

Kada smo došli na most pred nama je, preko Une, bila kula i crkva, a i lijeva strana Une bila je načičkana rovovima i bunkerima. Tukao sam bunkere preko Une i svaka granata je bila pun pogodak, jer su se nalazili na bliskom odstojanju. Bacači su takođe bili aktivni.

Nizvodno su naše jedinice zauzele jedan veliki magacin, koji je bio pun vojne opreme. Najviše je bilo odijela. Tamo su se skupili mnogi borci koji su htjeli da se obuku. Pošto je neprijatelj primjetio, počeo je da tuče topovima iz parka cijelu zgradu, a posebno njena ulazna vrata. Tu je poginuo i vodnik Dušan Aćimović, rodom od Prijedora.

Istoga jutra, čim je svanulo, naletjela su sa zapada dva aviona »bregjca«, i pod vatrom se spustila na lijevu obalu Une. Za nekoliko minuta digla su se i otišla, odnoseći velikog župana u Zagreb.

Uskoro je grad bio slobodan. Drugog dana ujutru dobili smo naređenje da usiljenim maršom idemo za Bosansku Krupu, jer su je naše jedinice napale, pa im je trebala pomoć. Stigli smo u pravi čas. Sve tvrde bunkere smo likvidirali, a jedna trećina grada bila je oslobođena.

Morali smo odmah iz Bosanske Krupe na Otoku. Tamo su se bile koncentrisale ustaše i načičkale lijevu obalu Une bunkerima. Tukli smo bunkere topom i minobacačima. Uništili smo nekoliko bunkera, i iste noći oslobodili Otoku. Velika je šteta što su naše snage na lijevoj obali Une bile slabe, pa su se kroz njihov stroj mnoge ustaše probile u Cazin i Bužim.

Poslije tih borbi brigada je vodila borbe na Starom Majdanu i Staroj Rijeci, čija su uporišta branile domaće ustaše. Zatim na tzv. utvrđenoj liniji jugozapad. To je bila linija koja se protezala gotovo od Bosanskog Novog preko rudnika Ljubije, do Sanskog Mosta. U jednom udaru 2. krajiške i 5. kozaračke brigade ova linija, sa posadom, bila je likvidirana.

*

Došlo je vrijeme za napad na Bosanski Novi, jedno od najjačih neprijateljevih uporišta u Krajini. Brigada je krenula prema Bosanskom Novom preko Novske planine. Napadalo se noću. Vrijeme je bilo hladno, bez snijega. Isturene položaje držali su Nijemci i ustaše. Bilo je domobrana, ali su bili u gradu. Valjda neprijatelj u njih nije imao puno povjerenja.

Napad je počeo. Žestoko je zagrmjelo sa svih strana. Prema mojoj procjeni, to je bila najteža bitka koju je do tada vodila naša brigada. Jurišali su Krajišnici. Zauzimao se komad po komad zemljišta, rov po rov, bunker po bunker. Sa topom sam bio odmah uz streljački stroj. Malo, pomalo, neke jedinice su se primicale gradu. Jedna jedinica, čimi mi se 2. bataljon, vodila je borbu da zarobi bateriju haubica. To mu je i uspjelo i to pred samu zoru. Tukli smo bunkere jedan po jedan. Jedinice su ulazile pojedinačno u grad. Zauzeta je pošta i mnoge trgovine. Di-

jeljene su cigarete, kojih je bilo do mile volje. Još su se jake neprijateljske snage nalazile u Izbi, iako je većina pobjegla u Dvor na Uni. Naše jedinice su pretresale pojedine zgrade i prikupljale zarobljenike. Osim topova, zarobljen je i ostali ratni materijal. U očekivanju da se predaju i oni koji se nalaze u Izbi, haubice i granate koje smo zaplijenili spremali smo za put ka Novskoj planini. Stotine seljaka i boraca spremalo se za pokret, ali je zemljište bilo mokro i klizavo. Oko 11 ili 12 sati odjednom začulo se iznenada bruhanje tenkovskih motora.

U tom trenutku stigao je Veljkina Miljević i rekao mi: »Evo tenkova iz Hrvatske«. Naši sa haubicama nisu odmakli ni 500 metara, a Veljkina mi reče: »Vodi top brzo na onu čuku«. Čuka je bila iznad puta kojim će ubrzo naići tenkovi. Tako sam i uradio. Postavio sam top gdje mi je Veljkina naredio, kao da smo znali da im je glavni zadatak da nam otmu topove. Veljkina je bio iza mene a posluga je bila spremna. Naišao je prvi tenk, a za njim još tri. Samo, ta tri tenka su bila oko 400 metara iza prvog. Naši su se sporo kretali sa topovima, a i prostor je bio brisan. Neprijatelj iz tenka pratio je našu kolonu i nije obraćao pažnju na druge strane. Tukli su nas mitraljezima. Odlučio sam da zaustavim prvi tenk. Udaljen je bio najviše 300 metara tako da se nije moglo promašiti. U cijevi je bila pancirna granata. Top je opalio i tenk se okrenuo gotovo za 90 stepeni. I druga granata je pogodila zaustavljeni tenk. Tri tenka koja su išla za njim, vidjevši šta se dogodilo, odmah su se vratila. Ustavili su se iza jednog brda. Veljkina, kada je vidio kako sam sredo tenk, rekao mi je: »Mladiću, alai ti vjera«, i potapšao me po ramenu. Opalio sam još jednu granatu u onaj nepomični tenk. I ona je pogodila cilj. Moj punilac na topu, jedan krasan momak od 22 godina iz Orlovaca, Ratko Bucalo, podigao se dok sam ja još bio za štitom. Najednput je iz onog nepokretnog tenka osut dugi rafal iz teškog mitraljeza, koji je mog Ratka presjekao preko prsa. Srušio se na mene i izustio: »Druže Veso, gotovo je sa mnom«. Spasili smo haubice i sav drugi zaplijenjeni materijal, ali smo, eto, izgubile mladog čovjeka i dobrog borca.

Topovi, kao i drugi ratni materijal, dovezeni su u Podgrmeč, gdje se skupilo 1.000 ljudi i omladine da vide naš veliki plijen. Neprijatelj nas je istjerao iz oslobođenog grada, ali smo mu za to prepolovili garnizon. Velika je šteta što tamo, pred Dvorom na Uni, nije bilo ni jedne naše jedinice koja bi bila u stanju da zaustavi tu njemačku kolonu koja je dojurila iz Siska. Prilikom povlačenja iz Bosanskog Novog teško je ranjen i slavni komandir jedne čete iz naše brigade Veljkina Miljević. Kasnije je podlegao ranama.

*

U drugoj polovini decembra brigada je napadala neprijateljski pojas od Ljubije do Sanskog Mosta. Uništili smo dva bunkera, koji su štitili most na Žegru kod Prijedora. Poslije te akcije, brigada je krenula u Lušci-Palanku i tu ostala nekoliko dana. Potom je krenula u Srpsku Jasicu, na smotru 4. krajiške divizije.

Došli smo u Jasenicu, u kojoj je sve bilo svečano. Vladalo je posebno raspoloženje. Svaki borac divizije saznao je da će toga dana prvi put vidjeti svog vrhovnog komandanta druga Tita.

Brigade su prolazile ispred svečane tribine na kojoj je stajao drug Tito sa svojim saradnicima. Kad su prodefilovale pješadijske jedinice, za njima su se kretale i prateće čete brigade. Tako je došao red i na našu prateću četvu. Drug Tito je najviše pratio naš protivkolac, zbog toga što je taj top bio montiran na saoničke krive - saonice, koje su dobri majstori montirali tako da ga je bilo lako voziti po snijegu. Točkovi su bili usječeni u prednji dio krive, a lafet se sklapao preko zadnjeg praga. Pri dejstvu topa, samo je trebalo rasklopiti lafet na lijevu i desnu stranu, i top je bio spreman za paljbu. Konjske rukunice su bile ispred saonica, umesto rude, tako da je jedan konj bio u rukunicama, a drugi ispred njega.

*

Naveče smo krenuli u selo Hašane, a moje se odjeljenje smjestilo u kuću Branka Čopića. Brankova majka je bila okretna i visoka žena. Lijepo nas je dočekala, a meni je kao sinu poklonila jednu maramicu. U Podgrmeču smo ostali do 15. januara, a potom je naša brigada, sa 5. kozaračkom, krenula za Kozaru i Lijeve Polje. Svaki borac, kada je čuo da idemo na Kozaru, bio je srećan, jer je znao da će vidjeti nekog svoga. Prešli smo Sanu. Brigada je vodila borbu kod Brezičana, Dragorinje i Martin Brda. Odatle smo došli u Knežicu. U kući Pere Kaurina nalazili su se žandarmi, koje smo opkolili. Zgrada je bila tvrda, ali nije mogla odoljeti našem protivkolcu. Nekoliko žandarma je ubijeno, nekoliko zarobljeno, a neki su uspjeli da pobjegnu.

Krenuli smo u selo Donji Podgradci i zaseok Šor. Po noći smo stigli u Šor, a odmah naveče krenuli smo na žandarmerijsku postaju u Trebovljane, koja je bila udaljena svega dva kilometra od Šora. Bilo je hladno - srce puca. U akciju je išao samo jedan bataljon, a u stanici se nalazilo oko 18-20 žandarma. Za 15 minuta stigli smo do uporišta. Neprijatelj se nije nadao nikakvom napadu, jer na tom terenu nije bilo naše vojske od jula prošle godine. Tada je bio kraj januara 1943. godine. Bataljon je opkolio kasarnu. Bacači su postavljeni na oko 500-600 metara, a ja sam postavio protivkolac malo bliže na oko 400 metara od kasarne. Bio je veliki snijeg, a i magla. Kada je bataljon napao, žandarmi su mislili da je to neka partizanska patrola, pa su se okuržili - tuku li tuku. Ja sam sa topom čekao, ako budem potreban. Došao je kurir i rekao mi: »Ajde, udri topom, jer se banda ogorčeno bori«.

Mjesto na kome sam se nalazio nije bilo pogodno za gađanje. Nisam vidio od magle, pa sam krenuo sa topom i postavio ga na svega 50 metara od kasarne, preko puta, kraj jedne kovačnice. Odmah tu, iza kovačnice, u snijegu, ležao je teško ranjen zamjenik komandanta bataljona, a okolo još dva druga. Poslao sam jednog borca da izbavi zamjenika komandanta, ali banda ga sasiječe mitraljezom. Sa desne strane izveden je još jedan juriš. Ništa. Moralo se odstupati. Jedan borac je po-

ginuo, a jedna drugarica iz Sanskog Mosta je ranjena. Pritjerao sam top blizu, i oni su otvorili vatru. Zrna su dobovala po štitu.

Uz kasarnu bio je ozidan jak bunker. Iz njega su pucali iz dva puškomitraljeza. Bilo mi je dosta svega. Skočio sam na lafet i legao a punilac mi je dodao pancirnu granatu. Prva granata je pogodila bunker gde treba, pa odmah još jedna, i mitraljezi se više nisu javljali. Prešao sam na kasarnu. Ona mi je bila još bliže, lijevo. Izbušio sam je sa 5-6 granata. Nije prošlo ni pet minuta, a jedan žandarm se pojavio na prozoru. Sklopio je bio obje ruke i vikao: »Ne pucajte, predajemo se, unutra su tri mrtva i pet ranjenih«.

Ali, sa tavana kasarne još me tukao jedan iz mitraljeza. E, mislio sam, i tebe ću srediti. Opalio sam granatu i mitraljez je ispao vani u snijeg.

U tom su navalile i naše jedinice i pohvatale ih kao piliće. Bacači su tukli, ali bila je magla, te nisu pogađali cilj. Tukli su, srećom, zapadni dio iza kuće. Sve se dobro završilo. Bilo ih je pet mrtvih, četiri ranjena, a ostale smo zarobili. Narednik je te noći, pričali su žandarmi, popio pet litara vina i nagovarao ih da zovu partizane, kao da se predaju, a kad priđu, da pobačaju bombe i da bježe.

Peta brigada je za to vrijeme oslobodila Klačnice i zarobila jedan protivkolic, isti kao naš. Sad smo imali dva. Štab 5. brigade su te večeri iznenadili Nijemci. Opkolili su ih po velikoj magli, ali su uspjeli da se izvuku.

Poslije ovoga trebalo je da obje brigade napadnu jedna Topolu, a druga Bosanski Aleksandrovac. Tu su bili sami folksdojčeri. Ako bi to uspjelo, trebalo je napasti Banjaluku, jer je objavljeno da je nju napustila vojska i krenula prema Prijedoru, Sanskom Mostu i Jajcu.

*

Sjutradan su obje brigade krenule na Bosanski Aleksandrovac i Topolu. Kad smo se približavali Topoli stigao je kurir iz Grmeča sa narednjem da obje brigade odmah krenu u Podgrmeč, jer je počela četvrta neprijateljska ofanziva.

Krenuli smo preko Knežpolja i ponovo došli u Svodnu, na onaj jedan čamac na dvije brigade pod cjelokupnom ratnom opremom. Za prelazak preko Sane bila nam je potrebna cijela noć. Bila je zima, 26° ispod nule, a mi smo ulazili u ofanzivu. Nije bilo slobodnih sela i tek su počinjale teške muke. Borci su bili izmoreni dugim maršem, hrane nije bilo, a ako jeste, bilo je malo. Tako smo, stalno vodeći borbe poslije Benakovca, ušli u Grmeč, a zatim se izvukli iz obruča na Grmeču kod Tuk Bobije.

Imali smo mnogo gubitaka u toj ofanzivi, a najgori nam je bio tifus pjegavac, koji nas je desetkovao. Od njega sam i sam obolio. Prevezen sam sa ostalim tifusarima, u hašansku školu, u kojoj smo bili par dana a zatim u bolnicu u Podgrmeču. Kada smo otišli, istog dana hašansku školu su bombardovali Italijani. Imali smo opet neke sreće. Kad smo se oporavili prebacili su nas u novski srez. Ja sam raspoređen u Veliku

Žuljevicu, u kuću Save Gajića. U ovo selo prebačeni su još neki drugovi tifusari: Zvonko Radman iz Banja Luke, koji je umro u ovom selu, zatim Boško Rop, omladinac iz Bihaća i Veljko Miličević iz Prijedora. Porođica Save Gajića me je toplo primila, a kad sam došao sebi, Ljuban Crnobrnja i ja krenuli smo na Kozaru, u Bukovicu, u četv Vase Tomaša. Naš top je i dalje ostao u 2. brigadi. Tek poslije rata Milutin Stupar mi je rekao da je top krajem 1943, predat 1. proleterskoj brigadi. Doznao sam da se taj top nalazi na Kalemegdanu, u Muzeju revolucije.

Zaista, odem u Beograd i na Kalemegdanu nađem taj top, jer sam na njemu ostavio jedan moj znak, pomoću koga sam ga i prepoznao.

Pokraj njega sam se sjetio i njegovog zarobljavanja i svih mojih drugova koji su sa mnom bili i u kozarskoj i u grmečkoj ofanzivi, kao i drugova koji su poginuli u ratu, a bili sa mnom pored toga topa.

Sa Baljskom četom u Prvom bataljonu

DUŠAN GRAHOVAC

Formiranjem 2. krajiške brigade u njen sastav je ušao i Udarni kozarski bataljon. U bataljonu se nalazila i Baljska četa, u kojoj sam bio borac. Komandir čete bio je Ljuban Budimir, a politički komesar Uroš Vujaković. Komandir voda bio je Simo Stijak, a politički delegat voda Rade Grahovac.

Nakon formiranja brigade napali smo neprijateljsko uporište u selu Šurkovac. Pretpostavljali smo da ćemo uporište lako likvidirati. Međutim, prve noći to nam nije pošlo za rukom. Tek u ponovljenom napadu, slijedeće noći, uspjeli smo da ih potisnemo ka rudniku Ljubija, Prijedoru i Sanskom Mostu. U toj borbi poginulo je devet boraca iz našeg bataljona, među kojima je bio i Milenko Stojaković.

Slijedeću borbu u sastavu brigade vodili smo na Vrhpolju, a zatim smo krenuli u borbu sa četnicima na Manjači. Uspjeli smo da četnike brzo razbijemo, ali su oni ubrzo dobili pomoć iz Banjaluke - domobranske i njemačke jedinice. U dvodnevnoj borbi sa njima nanijeli smo im teške gubitke i uspjeli da ih potisnemo ka Banjaluci. U toj borbi mi smo imali poginulih i ranjenih boraca. Između ostalih, u toj borbi poginuo je i Drago Kos, desetar, rodom iz sela Dvorište kod Knežice, a ranjeni su Milan Muharem, zamjenik komandanta bataljona, i Milan Škrbić, iz sela Vlaškovci kod Bosanske Dubice.

U sastavu brigade kasnije sam učestvovao u borbama za oslobođenje Jajca, zatim kod Turbeta, na domak Travnika, i na kraju, u borbama za oslobođenje Bihaća.

Poslije oslobođenja Bihaća naša brigada je krenula na čišćenje terena kod Bosanske Krupe, Otoka, Bosanskog Novog i rudnika Ljubija. Na položaju oko rudnika Ljubije zadržali smo se izvjesno vrijeme, stalno vodeći žestoke borbe. U tim borbama izginulo je mnogo starih boraca. U jednoj borbi ranjen je Branko Vujanović, rodom iz Dizdarlija, borac od 1941. godine. Umro je u bolnici u Korčanici. Tom prilikom bio sam ranjen, pa sam otišao u bolnicu Lastva.

Dok sam bio u bolnici, brat Rade me je obavijestio da je poginuo Dušan Balaban, rodom iz Slabinje. On je poginuo na Sanskom Mostu. Takođe, saznao sam da je poginuo i komandir moga voda Simo Stijak, rodom iz Tavije. U borbi prema petnaestom kilometru kod Bosanske Građiške poginuo je i Rade Grahovac, koji je rođen 1921. u selu Dizdarlije.

Po povratku iz bolnice primio sam dužnost sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a opštine pounjske. Na toj dužnosti ostao sam do polovine 1944, kada sam, prema odluci Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, upućen za komesara čete pri kozaračkom području.

Druga krajiška i Bošnjaci

SVETKO RODIĆ

Formiranje 2. brigade i svečani čin povodom toga obavljani su na padinama Grmeča, u selu Bošnjaci. Za stanovnike sela to kao da nije bilo ništa novo, nepoznato. Bataljoni i borci koji će ući u sastav brigade bili su dobro poznati Bošnjačanima, posebno njenoj omladini. Nije u selu bilo čovjeka koji nije dobro poznao borce i rukovodioce buduće brigade. Kozarčane, Ranka Šipke bataljon, dobro su znali. Dolazili su oni i u proleće te iste 1942. u Bošnjake. Na nekoliko dana, u predahu između borbi. A Podgrmečki udarni bataljon, Đurinov bataljon, nije bio samo poznat. To je bio naš bataljon, naš ponos, sastavljen od mladića pretežno iz Lušci Palanke, okolnih sela, pa i Bošnjaka. Sve vjere i vjerovanja prestale su i odbačene već julskih dana 1941. godine. Te - 1942. rođena je nova vjera, vjera u borbu, slobodu, vjera u Tita, Partiju i revoluciju, a sada i vjera u svoju sopstvenu snagu - svoju brigadu, kao nešto što je narod sopstvenom krvlju i mukom stekao.

Ipak, formiranje 2. brigade bilo je nešto novo, nešto veličanstveno. I više od toga. Po prvi put, poslije jednogodišnje teške i krvave borbe i žrtava, Bošnjačani su vidjeli na jednom mjestu, na okupu, u stroju oko 1.200 boraca i istaknutih rukovodilaca, i to u svom selu, u svojim domovima. Ljudi, žene, omladina i djeca posebno su pratili pogledom do tada malo poznate ili nepoznate rukovodioce. Sapultalo se, kao zbog vojne tajne, ko je određen za komandanta i komesara. Odakle su, kakvi su. Jesu li bar kao Ranko Šipka, kao Đurin, pitali su se.

Bošnjačani su od ranije imali organizovanu svu vlast u selu. Ona je djelovala i osposobljavala se, bezmalo, godinu dana. Narodnooslobodilački odbor je imao veliko iskustvo u svom radu. Poznao je svako domaćinstvo i njegove mogućnosti. Vodio je knjigu zapisnika i odluka sa svojih sastanaka, evidenciju o celokupnoj imovini o svakom kilogramu žita i hrane, o svakom grlu stoke. Imao je svoj sopstveni magacin, zajednički za cijelo selo, izgrađen u Grmeču, nedaleko od bolnice u Korčanici. Magacin je izgradila omladina sela sa desetak majstora iz Bošnjaka. Omladinska organizacija, koju je činilo 50 djevojaka i desetak još nestasalih mladića, bila je dobro organizovana i već prekaljena u različitim akcijama. Skojevski aktiv, sastavljen pretežno od članova omladinskog odbora, bio je pokretač i organizator svih omladinskih akcija. Postojala je i organizacija Antifašističkog fronta žena, pa pionirska organizacija. Bili su potpuno organizovani, što je bio uslov uspješne borbe

ne samo za opstanak već i za konačnu pobjedu pod zastavom Partije. Sve te organizacije u Bošnjacima bile su stalno, svakodnevno, povezane sa opštinskim rukovodstvima, a preko njih sa sreskim i okružnim rukovodstvima za Podgrmeč.

Tako organizovani, Bošnjaci su primili borce 2. brigade, brinuli o njihovom smještaju, ishrani i, posebno, o bolesnim i ranjenim borcima. Odbornici su bili stalno u pokretu, u stalnom kontaktu sa komandantima, komesarima i intendantima. Omladinski odbor i aktiv SKOJ-a stalno su se dogovarali sa omladinskim rukovodiocima bataljona, a AFŽ sela sa djevojkama - borcima. Tih avgustovskih dana vrvilo je u Bošnjacima.

Posebnu radost za borce brigade i omladinu sela značio je dolazak večeri. Dok naiđe suton okupljali bi se na pogodnim proplancima i livadama i počinjali pjesme, igre, a prije svega kolo, pravo Kozaračko, koje su uvijek vodili borci Rankovog bataljona. Igri i pjesmi oduševljenih boraca i omladine nikada kraja. U kasne sate komandanti, komandiri i komesari komandama i glasnim povocima pozivali su borce na počinak, na odmaranje. Da bi bili ubjedljiviji dodavali su: »Ko zna, drugovi, gdje ćemo sutra, ili još noćas«.

Danju su se obavljali važni zadaci i poslovi. Kretanje je bilo ograničeno zbog mogućeg naleta neprijateljeve avijacije. Strogo se o tome vodilo računa. Borci su bili po gajevima i gustim voćnjacima oko kuća. Dio brigade bio je u Majstorovića gaju, drugi dio, sa rukovodiocima, u Rodića Gaju, a dijelovi pozadinskih jedinica u zaseoku Ćurguzi. Narod iz sela je po instinktu osjećao da po danu ne treba da se okuplja u veće grupe. Slijedio je ponašanje i postupke boraca. Čuvanje tajne ili konspiracija, kako se tada govorilo, bila je svetinja. Ogriješiti se o konspiraciju bio je težak prekršaj. Organizovani i posebno zaduženi ljudi i omladinci u selu često su upozoravali djecu i žene: »Pazi da nešto ne laneš što se ne smije, pazi da se neki špijun ili saboter ne vuče po selu, to odmah javi nama ili prvom partizanu koga vidiš«. Neki odbornici su bili naoružani, a selo je imalo svoju naoružanu seosku stražu.

Rukovodioci - starješine brigade i Operativnog štaba bili su najzaposleniji. Sjedište štaba bilo je u jednoj povećoj nedovršenoj kući u Rodićima. Ona je nekoliko dana, dok je trajalo formiranje brigade, bila prava košnica. Neprekidno se zasjedalo, konsultovalo, održavani su sastanci, ponekad i s nogu, žurilo se u jedinice, pozivali se komandanti i komesari jedinica. Intendanti i odbornici su takođe bili prezaposleni. Utrčavali su u štab, kratko izvještavali, tražili uputstva i naređenja.

Tu, odmah, iza »štabne zgrade« sadjeveno je više stogova slame i sijena. Jedna djevojka u uniformi sjedela je u hladovini. Pisaća mašina joj je bila na koljenima, a mnogo papira oko nje. Tipkala je i pisala kako joj se kaže.

Malo dalje, na livadi, Đurin Predojević i Đuro Štrbac pozivaju neke borce, dogovaraju se i objašnjavaju. Ubjeđuju jednoga da kao iskusan i hrabar primi neku rukovodeću dužnost. On odbija, energičan je. »Ostavi me«, kaže, »Durine na miru, ko boga te molim. Ti dobro znaš da ja najbolje rukujem šarcem i bombama«.

Na jednom zajedničkom sastanku aktiva SKOJ-a sela i jednog bataljona dogovarali smo se šta može da uradi omladina sela za borce, za svečanost. Prisustvovao je i komesar bataljona. Brzo smo se dogovorili da organizujemo grupu djevojaka i žena da okrpe i poprave poderanu i pohabanu odjeću boraca. Smilja Rodić je imala šivaću mašinu, pa je zadužena za posao cijele grupe žena. Pored toga, dogovorili smo se da izradimo što više crvenih petokraka zvijezda za borce. Pošto nije bilo potrebnog materijala, angažovali smo i pionirsku organizaciju. Tražila su djeca po selu crveno platno, crvene krpe, bilo koje nijanse, samo da je crveno. Djevojke su prvo izrađivale petokraku od papira, kao mustru, pa prema njoj pažljivo izrezivale petokrake od platna. Jednom je naišao mlad borac, mislim da je bio starješina, u našu improvizovanu radionicu. Donio je poveći komad crvenog štofa. Obradovale se djevojke - biće dvadesetak lijepih petokraka. Ne, kaže on Smilji, od ovoga ćeš mi izraditi gornji deo šajkače, dno, jer titovki još nije bilo. Kozarčani su, kao po tradiciji nosili svoje kožne kape. Uradila mu je Smilja kako je zahtijevao, stavila mu i najljepšu petokraku. Taj borac je imao najbolju kapu sa petokrakom u svečanom stroju brigade.

Dok su štabovi, odbornici i intendanti radili svoje poslove, po gaju i šumarcima održavale su se četne konferencije, partijski i skojevski sastanci. Priprema za smotru brigade bila je veoma intenzivna. Komunisti i skojevci bataljona sastajali su se podalje, u šumarcima. Još se, kao, ilegalno radilo. Primani su i novi članovi. Pozivali su me na jedan sastanak skojevskog aktiva čete kao sekretara Skoja u Bošnjacima. Primali su nove članove. Prisustvovala su i dva veoma mlada borca. Sekretar aktiva je saopštio da je već odlučeno da se oni prime u Skoj. Govorio je o njima pojedinačno. U dvije tri rečenice rekao je da se radi o dobrom i hrabrom borcu i drugu, a onda nastavio sa kritikom. Nije ti, druže, dobro još ovo, pa ono... Moraš se popraviti po tom i tom pitanju, moraš biti više masovik i u četi i na terenu... Moraš uvijek i na svakom mjestu biti skroman, pošten i hrabar borac kao mladi komunista. Objica primljenih mladića, još dječaka, obećala su odlučno i otvoreno da će časno ispunjavati dužnosti i obaveze skojevaca.

Nakon nekoliko dana pripreme su završene. Sve je bilo spremno za svečanost. Bataljoni su se postrojili na livadi pored samog gaja visokih stoljetnih bukava. Tu se skupilo i mnoštvo naroda iz Bošnjaka i više okolnih sela. U stroju su bili njihovi sinovi, braća... Svečanost je počela. Brigada je postrojena. Prvo su se čula saopštenja i naredbe, zatim nekoliko govora. Govorio je i Košta Nađ. Bio je to u istinu svečan i veličanstven čin smotre potvrda naše snage nakon godinu dana borbe. Poslije govora, starješine su svoje jedinice odvele zaobilazno podalje, na određeno mjesto, odakle je počeo svečani defile. Štab brigade i dio Operativnog štaba za Bosansku krajinu, na čelu sa Kostom Nadom, postrojio se ispred »štabne kuće«. Bataljoni su naišli čvrstim vojničkim korakom. Pri nailasku ispred svojih štabova, komandanti i komandiri su komandovali: »Pozdrav nalijevo«. Borci su podigli ruke na pozdrav sa čvrsto stisnutim pesnicama i odlučnim korakom, sa pogledom prema svojim starješinama. To je bio takav prvi događaj u toku jednogodišnje borbe. Palo je puno suza radosnica majki, sestara...

Poslije tog posljednjeg trenutka svečanosti brigada se razmjestila po jedinicama na određena mjesta po gajevima, gde je već bio pripremljen ručak. Izuzetno je bio svečan, a pripremio ga je narod i intendant brigade. Pripremio je narod Podgrmeča ručak borcima svoje 2. brigade kakav nikad i nikome do tada nije pripremljen. Pogotovu za toliko ljudi. Hrane je bilo u izobilju, jer Podgrmeč još nije bio opustošen i iscrpljen. To je usledilo kasnije, već početkom 1943, u zloglasnoj četvrtoj ofanzivi. Najviše je spremljeno domaćih jela - pite, kolačići - uštipci, skorup, sirac - kačkavalj, po koja cicvara, a najviše jagnječeg pečenja. I sada nakon 40 godina, prisjećaju se toga ručka preživjeli borci 2. krajiške brigade.

Nisu borci dugo odmarali poslije ručka. Prema ponašanju komandanta i štabova vidjelo se da će uskoro krenuti, da će brigada već sutra ili noćas u borbu. Postrojila se brigada i po bataljonima krenula u pravcu istoka, prema Sanskom Mostu. Velika masa ljudi, omladine i uopšte naroda Bošnjaka, Miljevac, Palanke i drugih sela ispratila je borce brigade u njene prve bitke i pobjede sa ponosom i nadanjima.

Prodoše godine i decenije od prvog rođendana brigade, a narod Bošnjaka i Podgrmeča nikada nije zaboravio svoju brigadu i njene borce. Mnogi borci se više nikada nisu vratili na Kozaru i u Podgrmeč. Padali su u bitkama za slobodu širom Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Kosova, Srbije, Hrvatske i Slovenije. Pronijela je 2. krajiška slavu Krajine širom naše zemlje.

Prva prateća četa brigade

MILE SEVO

Prateća četa 2. krajiške brigade bila je formirana istoga dana kada i brigada. U stvari, 1. i 2. krajiški odred - udarni bataljon tih odreda, od kojih se formirala i 2. brigada - u prethodnim borbama zaplijenili su osam teških mitraljeza, tri minobacača kalibra 82. mm i protivtenkovski top, što je bio motiv za formiranje prateće čete brigade. Pored toga, uz oružje, zaplijenjena je i zadovoljavajuća količina municije.

Formiranjem prateće čete trebalo je da se rasterete bataljoni da bi bili elastičniji u borbama i pokretu.

Prvi problem je bio kako rešiti pitanje pokretljivosti čete, jer nije bilo tovarnih konja, niti drugih sredstava za prenošenje oružja i municije, pa se to moralo na terenu rešavati uzimajući tovarna grla i opremu od seljaka.

Prvi komandir prateće čete bio je Mile Ševo, a politički komesar Košta Banjac. Zamjenik komandira čete bio je Mirko Simić, koji je bio i komandir voda mitraljezaca. Zamjenik političkog komesara čete je bio Branko Vukojević. Vodnik minobacačkog voda bio je Božo Bundža, rodom iz Lušci Palanke - Podgrmeč, a vodnik topovskog odeljenja Dušan Šurlan. U minobacačkom vodu bili su još Mirko Bundža, Branko Crnomarković iz Dabra, Nikica Mrda i Trifun Adamović.

Osim oružja koje sam naveo, četa je bila naoružana i sa 60 pušaka. Ukupno brojno stanje čete bilo je oko 70 boraca, računajući i kuvare, ekonomu, kurire i druge. U četi je bilo oko 20 konja i jedne kare za prenos municije za top i minobacače.

S obzirom na formaciju i zadatke, kao i snabdevanje municijom, četa je imala više moralno - psihološku ulogu nego borbenu. Dobijala je zadatke najčešće od štaba brigade. Međutim, oružja su više puta pridodavana bataljonima za podršku u borbi, i tada su bila pod komandom štabova bataljona. Po završetku borbi, ta oružja su se odmah vraćala u sastav čete.

Prilikom izvođenja borbenih dejstava uvijek se u zapovijesti određivala i količina municije - granata, tj. koliko ih se smije potrošiti, s obzirom na oskudicu. Obično su se određivale po tri granate za jedan minobacač, a često je komandant insistirao da se svakom granatom mora pogoditi cilj.

Ostatak čete, sem posade na oruđima, dobivao je određene borbene zadatke, kao i ostale jedinice, u likvidaciji neprijateljskih uporišta i uništavanju žive sile u njima.

Prva borbena akcija minobacača te čete bila je u napadu na uporište u Vrhopolju. Njihov zadatak je bio uništavanje otpornih tačaka oko mosta i u samom mjestu. Tom prilikom je ocijenjeno da su minobacači postigli odlične rezultate.

Nešto veći zadatak prateća četa je imala u borbama na Sitnici, Manjači i okolini. Komanda čete je dobila zadatak da teške mitraljeze dodijeli bataljonima, a sa minobacačima i protivtenkovskim topom da se postavi na putu Banjaluka - Sitnica, na prostoru sela Bunarovi, sa zadatkom da spriječi prodor neprijateljeve motorizacije iz pravca Banjaluke. Sjutradan je komandant brigade Ratko Martinović obišao čete i pohvalno se izrazio o izboru vatrenih položaja.

Negdje oko 10 časova 24. avgusta položaje čete i ostalih jedinica nadletio je jedan neprijateljski avion, bacao bombe i mitraljirao naše položaje. Spustio se nisko, i mi smo ga gađali iz pušaka i puškomitraljeza. Bio je pogođen i pao je iza neprijateljevih položaja. Zatim je naišla neprijateljeva motorizovana kolona, na čelu sa nekoliko tenkova. Čelni tenk je bio pogođen iz protivkolca, i kolona je stala. Na nju su naši bataljoni otvorili žestoku vatru, što je neprijatelja zadržalo na tim položajima cijeli dan i narednu noć.

Teški mitraljezi, minobacači i protivkolski top za celo vreme borbi na Manjači i u okolini, bili su u borbenim porecima bataljona i zajedno sa njima su obavljali borbene zadatke.

*

Za vreme borbi za oslobođennje Jajca dva minobacača bila su pridodata 2. proleterskoj brigadi, a mitraljezi su bili raspoređeni po bataljonima, kao i protivtenkovski top. Jedan minobacač je ostao u sastavu čete. Bio je bez nišanskih sprava, ali je uspješno dejstvovao, naročito po tvrđavi, uništavajući neprijateljeva mitraljeska gnezda. Nišandžija na tom minobacaču bio je Trifun Adamović iz sela Hašana.

Tokom borbe (25. septembra) pobjegla je jedna grupa oko 50 domobrana iz Jajca i naišla na ostatak prateće čete, koja je domobrane razoružala i predala ih štabu brigade. Posle Jajca, četa se dobro snabdjela konjima, municijom i opremom.

U vrijeme nastavka borbi na prostoru Turbe - Travnik - Vlašić teški mitraljezi, minobacači i top bili su, prema potrebi, raspoređivani po bataljonima i dejstvovali su pod komandom štabova bataljona.

Po povratku brigade nazad, u Podgrmeč, u oktobru, prateća četa je bila smještena na odmor u selu Potkalinje. Tu je u njoj organizovan vojno-politički rad, obuka boraca u rukovanju oružjem. Četa je popunjena i novim ljudima i opremom. Dovođena je oprema i oružje u ispravno stanje. Poslije odmora, mitraljezi i minobacači su pridodani bataljonima za vrijeme borbi na Starom Majdanu, Ljubiji i Sanskom Mostu.

Prije napada na Garnizon u Bihaću predveče 2. novembra 1942, komandir čete, politički komesar i komandiri odjeljenja minobacača i protivtenkovskog topa išli su na izvidanje sa ostalim rukovodiocima bataljona i brigade sa pravca Grabeža. Tu je svaki rukovodilac odjeljenja dobio svoj pravac i zonu dejstva, a u okviru dejstava jedinica kojima su bili pridodati.

U toku borbe, mitraljezi i minobacači su dejstvovali po neprijatelju prema zahtjevu jedinica kojima su bili pridodati. Protivkolski top je dejstvovao tek sutradan, u toku dana, na bunkere koji su štitili most, sve dok prednji bunker nije likvidiran. U stvari trebalo je, pored bunkera, topom gađati puškarnice na kući na lijevoj obali Une. Uspješno dejstvo naših oruđa, kao i oruđa drugih brigada, doprinijelo je brzom i uspješnom likvidiranju utvrđenog neprijatelja u kuli. Poslije likvidiranja kule, naše jedinice su prešle preko mosta i ubrzo je i Bihać bio slobodan.

Po zauzimanju Bihaća, četa je ponovo popunjena ljudstvom, konjima, opremom, samarima za minobacače i teške mitraljeze, dovoljnim količinama municije i sanitetskim materijalom. Pri četi je tada formirano i minersko odeljenje, a dobili smo jedna puna kola protivtenkovskih mina i eksploziv sa detonatorima. Četa se kompletno opremila i odjećom i obućom. Pored nosećih konja, dobila je i jednog jahaćeg konja, koji je uglavnom korišten za prenošenje ranjenika.

Četa je učestvovala i u borbama za likvidaciju tzv. Linije »Postav jugozapad«, u kojoj su jedinice 4. krajiške divizije potpuno razbile nje-mačko-domobranske snage. U napadu na Bosanski Novi, 26. i 27. novembra 1942, minobacači i teški mitraljezi bili su dodijeljeni bataljonima, a protivkolski top je bio pridodat 5. kozaračkoj brigadi. Po završetku akcije, protivkolski top je vraćen u sastav čete.

Prateća četa je učestvovala i u borbama na Ljubiji, Starom Majdanu, Sanskom Mostu i okolini, a nakon toga je raspoređena na odmor u selo Hašane, gdje je ostala do 7. januara 1943, kada učestvuje na smotri 4. krajiške divizije u Srpskoj Jasenici, koju je izvršio vrhovni komandant drug Tito.

Tih dana je napadao veliki snijeg, pa smo za top, pošto se nije mogao voziti, napravili sanke.

Poslije smotre, prateća četa je sa jedinicama brigade otišla na teren Kozare preseca rijeku Sanu i, preko Marina, Jitrogošte i ceste u Jelovcu, stigla u rejon Pođgradaca. Tu je učestvovala u borbama oko Pođgradaca, Turjaka, Topole i na drugim okolnim uporištima neprijatelja u Lijeve Polju. I u tim borbama teški mitraljezi i minobacači bili su raspoređeni po bataljonima.

Protivtenkovski top je korišten u borbi na Kalenderovcima, kada je privučen u neposrednu blizinu napadane zgrade, u kojoj se bio utvrdio neprijatelj. Zgrada je imala zazidane prozore sa puškarnicama. Gađali smo direktno u puškarnice. Kako je top bio u neposrednoj blizini

zgrade, postavljen u šancu između dvije kuće, nišandžija nije mogao da ostane iza štita, nego je - čim opali jednu granatu - morao da se povuče iza kuće. Tako smo se svi redali da gađamo po jedan metak. Tako je likvidaciji tog neprijateljevog uporišta značajno doprineo i naš top.

*

Poslije nekoliko dana borbi na Kozari stiglo je naređenje da se jedinice brigade hitno vrate u Podgrmeč. Po dolasku u Podgrmeč, četa je odmah učestvovala u borbi na Benakovcu. Tu nam je zarobljen jedan konj sa minobacačem. Zatim smo se našli u Grmeču. Četa je bila kompletna, sem tog minobacača. Sa jedne kose posmatrao sam dva streljačka stroja Nijemaca, udaljene 2-3 kilometra, pa pošto sam imao samo jednu granatu za top, ispalio sam je na streljački stroj.

Prve noći u Grmeču bili smo relativno mirni. Sjutradan, oko 9 časova krenuli smo nekim putem dalje u Grmeč, i naišli na jedan zbjeg civila i skladište hrane. Bile su tu i dvije kace pekmeza od šljiva. Dobili smo po dvije - tri kašike i jeli u pokretu. Ničega drugog za jelo nije bilo, sem brašna, koje se u takvim uslovima nije moglo pripremati. Uslijedio je i napad neprijateljevih aviona, koji su počeli da bombardiraju i mitraljiraju i zbijeg i nas. U bombardovanju i mitraljiranju poginulo je nekoliko boraca, bilo ih je i ranjenih kao i naroda i stoke u zbijegu, a stradali su i naši tovarni konji i oprema. Da bi četa mogla krenuti dalje morali smo da mobilizujemo civile i konje koji su se zatekli, kao i opremu, materijal za krčenje puteva - testere, sjekire i drugo. Tako smo nastavili pokret na začelju brigade.

U toku pokreta bili smo stalno izloženi napadu neprijateljeve avijacije i dejstvu njegove artiljerije. Naišli smo i na jedno skladište hrane. Bile su porušene barake u kojima je bila skladištena pšenica, kukuruz, pasulj, krompir i ostale namirnice.

Trećeg dana boravka u Grmeču došao je kurir, ne sjećam se tačno da li je bio iz korpusa ili Komande podgrmečkog područja, sa naređenjem da u svoj sastav primim njihovu prateću četvu sa jednim brdskim topom, protivkolskim topom i jedna kola protivtenkovskih nagaznih mina, sa ljudstvom i opremom. Tada su nastale još veće teškoće vezane za pokret. Dalje, negdje u blizini Trovrha u Grmeču, pozvan sam u štab brigade. U tom trenutku četa se kretala jednom kosom nagnutom ka sjevero-zapadu. Neprijatelj je primjetio njenu kolonu i otvorio vatru iz jedne baterije topova. Dobro je zahvatio, tako da su pobijeni gotovo svi konji, polomljena kola i uništene nagazne mine. Poginulo je nekoliko boraca. Ipak veći broj boraca bio je spasen zahvaljujući zaklanjanju iza debelih bukava. Tu sam i ja bio ranjen, ali sam došao do štaba brigade i podnio izvještaj. U štabu brigade sam previjen, dobio jahačeg konja i pratioca Mirka Bundžu. Kretali smo se sa štabom brigade koji je stalno bio u pokretu i vodio neposredne borbe sa Nijemcima. Košta Banjac, politički komesar čete, ostao je sa ostatkom čete. Istoga dana, poslije nekoliko časova, sreo sam Kostu. Rekao mi je da je preostalo ljudstvo u koloni, a sve ostalo - oruđa i oprema - ostalo tamo gdje smo bom-

bardovani. Jedino su rastavili teške mitraljeze u dijelove i tako ih nose, kao i izvjestan broj minobacačkih mina.

Tu sam dobio naređenje da sve oružje i municiju zakopam, a sa borcima krenem dalje sa kolonom. Tako je oružje prateće čete, sem pušaka, ostalo u Grmeču, a od ljudstva je formirana 3. četa 3. bataljona, u kojoj sam i dalje bio komandir.

U toku daljih borbi u Grmeču, ne sjećam se kako i kada, izostao sam iz sastava 2. brigade. Sa mnom je bio Mirko Budža iz Lušci-Palanke i nekako smo ušli u sastav 5. kozaračke brigade, koja je sa nama bila u Grmeču.

Prilikom izlaska iz Grmeča, negdje preko Korčanice, prešli smo cestu Sanski Most - Lušci-Palanka i došli u selo Lipnik. Dogovorio sam se sa Mirkom da tu ostanemo, nađemo neku kuću i čekamo borce 2. brigade.

Poslije ponovnog sastanka sa brigadom ostao sam na dužnosti komandira 3. čete 3. bataljona.

Kasnije, poslije odmora, u aprilu, tražio sam od komandanta bataljona Mile Vučenovića da mi da jedan vod boraca da odem u Grmeč i pronađem barem jedan protivtenkovski top. Dobio sam odobrenje i pronašao jedan potpuno ispravan i drugi isječenih točkova. Ispravni top smo dovukli do Hašana. Tu je trebalo da se malo odmorimo i ručamo. Međutim, neko je vjerovatno obavijestio Nijemce o našem prisustvu u selu, te su nas napali kada smo već bili krenuli. Zarobili su nam top, a mi smo morali pod jakom vatrom odstupiti. Tako smo ostali i bez topa i bez prateće čete.

Put do kurira u štabu brigade

VASILJE JOVANIĆ VASO

Pre formiranja Druge krajiške brigade bio sam kurir u štabu 1. karanskog bataljona 2. kozaračkog odreda, koji je bio lociran u Karanu. Moj bataljon, pod komandom komandanta Žarka Zgonjanina i političkog komesara Relje Lukića, i 1. udarni kozarački bataljon, pod komandom komandanta Miloša Šiljegovića i političkog komesara Nike Jurinčića, probili su se iz kozaračke ofanzive, prešli rijeku Sanu i došli na teritoriju Podgrmeča, u selo Radmirovac. Prvi udarni bataljon nije se kompletan probio. Na Kozarima je ostala 2. četa Rade Kondića i komandant bataljona Miloš Šiljegović.

U selu Radmirovac, poslije kraćeg odmora, pozvao me komandant bataljona Žarko Zgonjanin i naredio da se, sa još jednim kurirrom, vratim na Kozaru. Dao mi je uputstvo kako da se probijemo i provlačimo kroz neprijateljske redove, kao i pravce kretanja. Sjećam se da mi je rekao: »Zadatak vam je da uspostavite vezu sa našim ranjenicima, među kojima se nalazi i komesar našeg bataljona Relja Lukić«. Relja je bio ranjen odmah na početku ofanzive na Kozari u selu Pruscima. Tada je bio komesar bataljona, a nalazio se na položaju 4. žuljevačke čete tog bataljona i ostao je sa ranjenicima na Kozari. Rekao mi je gdje se otprilike nalaze. Naveo je: Miječanicu, Zidani mlin, Sastavke i Vitlovsku.

Nije mi bilo lako u trenutku kada sam dobio to naređenje od svog komandanta, jer sam znao da je to veoma težak zadatak, koji po cijenu života moram izvršiti. Bilo mi je utoliko teže što sam iz borbi na Ravnom gaju znao da je neprijatelj ušao u šume Kozare. To smo primijetili po pucnjavi i vođenju borbi sa jedinicama drugih bataljona odreda. Poslije kraćeg razmišljanja, pozvao sam kurira Čađu, ne sjećam se imena, koji je bio rodom iz sela Jelovac, a koji je, kao i ja, dobro poznavao teren kojim ćemo ići na Kozaru.

Prve večeri, kada smo krenuli, uz pomoć čamdžije, našeg saradnika, mislim da se zvao Vukmirović, uspjeli smo da se prebacimo preko Sane, pređemo železničku prugu i cestu, koje je neprijatelj čuvao, i, preko sela Svodna i Grabašnica, dođemo u selo Marini. Tu smo proveli dan u kući od oca Save Kesara, čuvenog prvoborca, i okrijepili se hranom.

Naveče, kada smo pošli, stari i njegovi ukućani spremili su nam nešto hrane da poneseo ranjenicima. Ni oni nisu mnogo imali, jer ih je neprijatelj opljačkao. Krenuli smo iz sela Marini, spustili se niz rijecicu Črkvena, prešli cestu Dubica-Prijedor i ušli u šumicu Cerova kosa. Prilikom prelaska ceste morali smo čekati da prođe motorizacija, koja

se stalno kretala od Dubice prema Prijedoru, i obrnuto. Nastavili smo da se krećemo kroz žita i kukuruze, koji su srećom porasli kao šuma, jer je bila rodna godina. Žito je bilo izraslo, a kukuruzi neokopani, jer je narod bio u zbjegovima na Kozari. Kada smo prolazili preko Patnje, mjesta gdje smo izvršili proboj, nailazili smo na leševe poginulih boraca, neprijateljevih vojnika, naroda i stoke. Osjećao se jak zadah leševa poginulih jer je bila julska vrućina, a pošto je ofanziva još trajala nije imao ko da ih sahrani. Mi smo samo povremeno morali da puzimo kroz žito, jer su se neprijateljske patrole kretale preko cijele noći. Logor im se nalazio u kućama Bokana i Macura, ispod same Kozare. Kada smo zaobišli kuće Macura, prešli smo put Macure - Čupića Bair, ušli u kosinu planine i nastavili dalje. Prethodno su neprijateljevi strojevi »grabulje« prečešljali predjele kojima smo se kretali.

Došli smo do iznad Zidanog mlina i tu stupili u kontakt sa preživjelim grupom ranjenika. Među njima su se nalazili Relja Lukić, politički komesar mog bataljona, Morie Levi, rukovodilac saniteta, Emina Hrnić, bolničarka, i još desetak ranjenika, većinom rukovodilaca naših jedinica. Susret je bio jako srdačan i dirljiv. Mi smo im ispričali kako smo se probili i uspjeli da dođemo do njih, a Relja nas je obavijestio da su oni uspostavili vezu s Josipom Mažarem Šošom, sa kojim je takođe bila grupa rukovodilaca odreda koji su ostali u Kozari. Saznali smo da su i oni živi, i da prikupljaju preživjele borce, koji su ostali u životu krijući se zakopavanjem u zemlju i sklanjanjem u druge zaklone.

Tokom dana neprijatelj se kretao visovima Kozare. Najveće koncentracije su se primjećivale u Mlječanici, gdje je još uvijek pronalazio u zbjegovima narod i borce, kao i ranjenike koji su se krili u okolini Mednjaka i Mlječanice. Često su otvarali vatru iz mašinskog oružja, vjerovatno su streljali. Zarobljeni narod su u kolonama sprovodili dolinom Mlječanice prema Dubici, za Jasenovac. Čulo se kako kamioni brekću u Mlječanici.

Hranu koju smo donijeli dali smo ranjenim drugovima, a oni su je podijelili i utolili glad. Relja je naredio da se odmah vratimo sa njima za Grmeč. Ja sam mu predložio da se podijelimo u dvije grupe: jednu grupu da vodim ja, a drugu kurir Čađo. Relja se složio sa prijedlogom. Napomenuo je da se krećemo pravcem kojim smo došli, jer je najsigurniji. Sa mnom u grupu bili su: Relja Lukić, Morie Levi, zvali smo ga doktor, jer je bio student medicine i obavljao je dužnost ljekara, bolničarka Emina Hrnić, prvoborac iz Banjaluke, i, koliko se sjećam, Mihajlo Đurić, ranjeni komandir čete, koji je kasnije u borbama brigade poginuo u akciji na Vrhopolju kod Sanskog Mosta. On je bio prvi narodni heroj iz 2. krajiške brigade. Dogovorili smo se da se obje grupe, poslije prelaska ceste i prolaza kroz neprijateljske redove, nađu u selu Marini kod Kesara. Put za Marine uspješno smo prošli, jer smo se kretali međuprostorom kroz neprijateljske redove. Po dolasku u Marine odmorili smo se i odmah krenuli za selo Svodnu. Nešto prije noći stigli smo u Svodnu, izvidjeli pravce prebacivanja preko ceste, železničke pruge i rijeke Sane, i naveče, opet uz pomoć našeg čamdžije, prebacili se i svi došli u Radmirovac.

U Radmirovcu smo našli jednu četu 1. karanskog bataljona. Njen komandir je bio Dušan Egić, a politički komesar Lazo Lazić Lulaš. Kada

smo se sastali sa Egićem i Lazićem rečeno nam je da se Žarko Zgonjanin sa nepotpunim bataljonom vratio za Kozaru, da ja ostajem kao kurir u 1. udarnom bataljonu, a Čađo ide sa grupom ranjenika za Grmeč.

Vijest da ostajem kao kurir u 1. udarnom bataljonu ražalostila me je jer napuštam svog čuvenog i proslavljenog komandanta Žarka Zgonjanina, hrabrog i neustrašivog borca, uvježbanog u rukovođenju i komandovanju, omiljenog među starješinama i borcima, koji je umio i u bezizlaznim situacijama u kozaračkoj ofanzivi i drugim akcijama da slavi pobjede nad neprijateljem i tuče zlikovce - krvnike i koljače nedužnog stanovništva Kozare i Podgrmeča. I pored toga, ostao sam sa čuvenim i prekaljenim rukovodiocima - Rankom Šipkom komandantom, Nikom Jurinčićem, političkim komesarom udarnog kozaračkog bataljona.

Bataljon je u to vrijeme uspostavio vezu sa 1. udarnim podgrmečnim bataljonom, kojim je komandovao Đurin Predojević. Ta dva bataljona vodila su danonoćne borbe u okolini Ljubije, Starog Majdana, Stare Reke i prema Sanskom Mostu.

Sjećam se prijatnih susreta sa borcima Podgrmeča. Sastanak Kozarčana i Podgrmečlija bio je radostan. Radost se ispoljila u velikom drugarstvu, pa i nadmetanju među borcima i rukovodiocima koji su hrabriji i borbeniji - Kozarčani ili Grmečani. Jednom prilikom Ranko Šipka i Đurin Predojević opkladili su se zbog jakog utvrđenog ustaškog uporišta Demiševci ispred Sanskog Mosta. To uporište branili su najljući zlikovci i koljači, koji su u okolini Sanskog Mosta počinili nečuvena zlodjela nad srpskim življem - klali, ubijali i pljačkali. Ranko je tvrdio da će ga Kozarčani zauzeti, a Đurin je bio ubijeđen da neće, jer ga je njegov bataljon više puta napadao i nija ga mogao osvojiti. Opkladili su se u jahaćeg konja. Šipka je izgubio opkladu, jer ga ni Kozarčani nisu mogli savladati, iako su veći dio bili likvidirali. Ali, u svanuće, neprijatelju je stigla pomoć iz Sanskog Mosta, pa su uspjeli da potisnu Kozarčane na polazne položaje.

Početak avgusta 1942. politički komesar bataljona Niko Jurinčić pozvao je nekoliko kurira, među kojima sam bio i ja, i rekao nam je da je naredbom Vrhovnog štaba i druga Tita, od 2. avgusta 1942, formirana Druga KNOU brigada. To će biti elitna udarna i pokretna jedinica koja neće biti vezana za određene teritorije, jer će stalno tući neprijatelja, u svim mjestima i gradovima gdje se po zadatku bude kretala.

Bio sam, sa drugim kuririma, u pratnji Ranka Šipke i Nike Jurinčića, kada se početkom prvih dana avgusta održalo savjetovanje u Eminovcima sa rukovodstvom štabova bataljona, u prisustvu Osmana Karabegovića, političkog komesara Operativnog štaba za Bosansku krajinu, i Slavka Rodića, načelnika Operativnog štaba, koje sam poznavao, jer sam ranije kao kurir donosio poštu sa Kozare u Operativni štab u Grmeču. Za vrijeme savjetovanja mi kuriri smo bili obezbeđenje. Kasnije nas je komesar Niko Jurinčić obavijestio da je pored ostalih organizacionih pitanja, govoreno o smotri brigade, koja je zakazana za 16. avgust u selu Bošnjacima. Pozvao je nas nekoliko kurira i saopštio da smo sada kuriri pri štabu 2. krajiške brigade. Ne sjećam se imena svih kurira koji su sa mnom određeni za kurire u brigadi. Mislim da su bili: Mladen Miličić i Boško Bukva. Niko Jurinčić je gotovo svakom od nas pronašao neku manu i posavjetovao nam da to otklonimo.

U to vrijeme ja sam bio kandidat za člana KPJ, pa je meni posebno skrenuo pažnju na moju manu. Rekao mi je da je zapaženo da često žurim među prvima na kavanu, a da to više ne smijem činiti, jer komunisti svojim ponašanjem moraju u svakom pogledu služiti za primjer drugim borcima. Tad me je nazvao Vaso Krlja, jer u gornjoj vilici naprijed nisam imao dva zuba. Mladen Miličić je nosio neki stari šešir na glavi sa velikim obodom. Rekao mu je da to baci i uzme kapu sa petokrakom. Boško Bukva je imao pocepane pantalone na koljenima, pa mu je rekao da ih skine i uzme od ekonomista druge. Posle toga Niko nam je govorio i o dužnostima kurira, da moramo biti ispravni, hrabri, brzi, tačni i iskreni - primjerni u svakom pogledu. »Vi ćete nositi poštu u više štabova od ranga bataljona, brigada i drugih jedinica, pa zbog toga morate biti uredno obučeni i obuveni, ne smijete biti aljkavi«. Pozvao je intendanta i ekonomista bataljona i naredio im da nam se nabavi pristojna obuča i odjeća, što je i učinjeno. Pored nošenja pošte, rekao je, bićemo i u pratnji rukovodilaca i u njihovom obezbjeđenju, te da moramo biti budni - konspirativni, jer će biti slučajeva da ćemo više puta prenositi naredjenja usmeno do pojedinih komandi naših jedinica. Rekao je: »Ja sam postavljen za političkog komesara brigade, a za komandanta brigade postavljen je Ratko Martinović, koji je upućen u Vrhovnog štaba i očekujemo da će stići uskoro. Za zamjenika komandanta postavljen je Đurin Predojević, dosadašnji komandant Udarnog podgrmečkog bataljona«.

Štab brigade, sa kuririma, smjestio se u selu Bošnjaci, u kuće Rodića. U međuvremenu, došao je i komandant brigade, Ratko Martinović, sa pratnjom kurira iz Operativnog štaba. Sjećam se tih avgustovskih dana intenzivno se radilo na pripremi smotre novoformirane 2. krajiške brigade. U svim jedinicama koje su ušle u sastav brigade obavljene su pripreme, borci obaviješteni o ciljevima i zadacima udarnih jedinica, a većina boraca bila je u udarnim bataljonima, pa je političkim komesarima bilo lakše da im objasne. Nastalo je čišćenje, pranje rublja, brijanje i dotjerivanje za smotru. Sve nas je zahvatila velika radost što ćemo se boriti u udarnoj brigadi, formiranoj po Statutu udarnih i proleterskih jedinica. Nestrpljivo smo čekali 2. avgust, dan kada ćemo se naći u stroju, zbratimljeni Kozarčani i Grmečani, među kojima je bilo i boraca od Bosanskog Petrovca i Drvara.

Poslije smotre, koju su izvršili Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, i politički komesar Osman Karabegović, sa uzvišenog podijuma govorio je komandant brigade Ratko Martinović. On je govorio borcima i narodu o izdajstvu Draže Mihailovića i četničkoj saradnji sa okupatorom. Zatim je govorio Osman Karabegović, koji je objasnio ciljeve naše borbe. Govorio je o krvoločnim zlodjelima ustaša, Nijemaca i Italijana, o bratstvu i jedinstvu svih nacionalnosti zbratimljenih u partizanskim redovima protiv zajedničkog neprijatelja.

Po završetku govora nastalo je narodno veselje, sa velikim kozaračkim kolom boraca i naroda sela Bošnjaci i okoline, koje je trajalo cijelog dana, do kasno u noć. Toga dana je narod Bošnjaka i okoline donio mnogo hrane i pića, i častio svoje zbratimljene borce udarne jedinice 2. krajiške brigade.

Organizacija i sadržaj partijsko-političkog rada u brigadi

IDRIZ ČEJVAN

Ustanak protiv okupatora 1941. godine, organizovala je i vodila Komunistička partija Jugoslavije. Dvadeset hiljada njenih članova i tridesetak hiljada članova SKOJ-a nisu činili brojno veliku snagu. Ali, svojom revolucionarnom borbom za politička prava naroda, borbom protiv izrabljivanja radničke klase i seljaštva, kao i doslednom borbom protiv nacionalnog ugnjetavanja, ta borbeno mala Partija stekla je najveće povjerenje radnika i seljaka u Jugoslaviji. Čvrsto organizaciono i političko jedinstvo Partije, postignuto od dolaska na njeno čelo Josipa Broza Tita 1937. godine, bilo je, takođe, uslov da, uz veliko povjerenje naroda, ustanak u Jugoslaviji već 1941. dobije snagu i masovnost koja je iznenadila okupatore i zadivila narode Evrope (pa i drugih dijelova svijeta).

Od poslednjih dana juna do kraja 1941. organizovana su 292 partizanska odreda i 126 samostalnih partizanskih bataljona, a 22. decembra 1941. Tito je formirao Prvu proletersku brigadu, koja je bila za to vrijeme velika i snažna prva regularna jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Partizanske snage u Jugoslaviji imale su 80.000 naoružanih i vojnički organizovanih boraca. U borbi protiv te partizanske vojske na teritoriji okupirane Jugoslavije, neprijatelj je krajem 1941. bio prisiljen da angažuje 31 diviziju sa dobro naoružanih i snabdjevenih 480.000 okupatorskih vojnika (Nijemci, Italijani, Bugari, Mađari i 120.000 kvislinških vojnika - ustaše, Nedićevci, domobrani, četnici i td.).

Već krajem 1941. i početkom 1942. godine, u partizanskim odredima i prvim brigadama, Partija posvećuje veliku pažnju i sprovođenju političkog vaspitanja boraca, kao i povećanju uticaja Partije i SKOJ-a na borbu i u narodu.

Zato je već 26. i 27. septembra 1941. održano u Stolicama, u zapadnoj Srbiji, značajno savjetovanje. Ovom savjetovanju su prisustvovali istaknuti partijski i vojni rukovodioci iz svih krajeva Jugoslavije. Sastanak je sazvao i organizovao Tito i CK KPJ. U Stolicama je posebna pažnja bila posvećena pitanjima vojne organizacije i sistema vojnog komandovanja.

Doneta je Odluka o formiranju glavnih štabova Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, kao nacionalnih vojno - političkih rukovodstava svih partizanskih snaga na pojedinim širim područjima Jugoslavije.

Odlučeno je da se na području cijele zemlje stvaraju krupni partizanski odredi po slijedećoj šemi: odred 2 do 4 bataljona, bataljon 3 do 4 čete, četa 2 do 3 voda i vod 2 do 4 desetine.

Jedna od odluka Savjetovanja odnosila se na preciziranje sistema komandovanja. U njoj je određeno da partizanskim odredima i bataljonima komanduje štab odreda, sastavljen od: komandanta, političkog komesara i njihovih zamjenika, a da četama rukovode komande četa sa komandirirom, političkim komesarom i njihovim zamjenicima.

Na savjetovanju je donijeta i odluka o jedinstvenom amblemu na kapama (crvena petokraka) i zastavama, uvođenju funkcije prvih intendantskih i sanitetskih organa i da zamjenik političkog komesara čete bude profesionalno sekretar partijske ćelije.

Krajem 1941. i tokom 1942. godine CK KPJ i Vrhovni štab, na osnovu stepena razvitka oružane borbe i potreba koje je ratni život nametao, dalje razvija organizacione forme rada Partije i SKOJ-a. Istovremeno, jačan je i kadar političkih organa - politički komesari u vojnim jedinicama.

Još u pripremanju ustanka, 22. i 27. juna i 4. jula 1941., CK KPJ je odlučio da se u oružanim jedinicama u nastupajućoj oružanoj borbi, uz komandanta ili komandira nalazi i politički komesar jedinice. Sva pitanja iz života, rada i borbenih dejstava rješavali su zajednički komandant odnosno komandir i politički komesar. Bili su ravnopravni, s tim što je rukovođenje u oružanoj akciji bila prva brigada komandanta odnosno komandira, a odgoj i vaspitanje ljudi, kao i njihova politička i moralna priprema za izvršenje borbenih i drugih političkih, humanih i kulturnih zadataka bila je prvenstvena obaveza političkih komesara.

Politički komesari su se razvijali već od ustanka kao zastupnici političke linije KPJ u oružanim snagama revolucije. Izrastali su tokom rata u strasne agitatore i učitelje svojih boraca. Učitelje morala, discipline, izdržljivosti, drugarstva i nesebičnosti. Neprestano su borcima i narodu ulivali bezgraničnu vjeru u pravednost ciljeva borbe naših naroda za svoju slobodu i u neminovnu pobjedu Narodnooslobodilačke vojske pod rukovodstvom Partije i Tita.

Radi stalnog jačanja političkog i partijskog rada, CK KPJ, sredinom 1942. uveo je u brigade politodjele. To su bile instruktorske grupe, sastavljene od tri člana (iskusni partijski i politički radnici). Politodjeli su pomagali političkim komesarima u organizovanju političkog rada u jedinici, zatim u kulturno-političkim aktivnostima, kao i u radu sa mladim borcima. Jedan član politodjela redovno je bio zadužen za jačanje i aktivnost SKOJ-a u brigadi. Rukovodilac politodjela prisustvovao je sastancima štaba brigade, sticao uvid u odluke štaba i, prema tome, inicirao aktivnost članova politodjela.

Jedino u slovenačkim brigadama, umjesto politodjela, djelovali su partijski biro i brigada. Njihov zadatak je bio rukovođenje partijskom organizacijom. Brigadni partijski biro i su za svoj rad odgovarali neposredno Centralnom komitetu KP Slovenije.

Marta 1942, na osnovu instrukcije CK KPJ, formirani su bataljonski komiteti SKOJ-a. Ta odluka je doprinela koordinaciji aktivnosti četnih skojevskih aktiva, posebno na kulturno - prosvetnom polju i poveziva-

nju sa omladinom na terenu (na oslobođenoj teritoriji). Taj rad skojevske organizacije dobio je novi podsticaj početkom 1943. godine. Tada su uvedeni brigadni komiteti SKOJ-a, koji su objedinjavali i podsticali omladinsku aktivnost, naročito u organizovanju kulturnih i sportskih priredbi, zatim raznih političkih manifestacija i zabava, zajedno sa omladinom na području na kojem je brigada bila stacionirana i vodila borbe.

Krajem 1943. godine, zbog toga što je formiran veliki broj novih brigada, nije bilo moguće obezbjediti kadar za nove politodjele. Zato su ukinuti brigadni politodjeli, a formirani su politodjeli divizija.

Divizijski politodjeli su bili instruktorski organi CK KPJ.

Osim toga što su imali nešto veći broj članova (3 do 5), njihovi zadaci su bili isto tako programirani kao i zadaci brigadnih politodjela.

*

Mišljenja sam da su politički komesari, partijske i skojevske organizacije u 2. krajiškoj brigadi imali povoljne, čak veoma povoljne uslove za rad. Ne mislim na materijalne uslove, koji su za našu vojsku u ratu bili veoma često izuzetno teški, jer, snabdijevanje oružjem, municijom, odjećom i obučom, vršeno je isključivo iz ratnog plijena. Tek od polovine 1943. godine počela je pristizati postepena, ali dragocjena vojna pomoć u ljekovima, oružju i djelimično u odjeći, obući i hrani, a 1944. godine, ta vojna pomoć sa Zapada i Istoka bila je već značajna.

Materijalni uslovi za vođenje narodnooslobodilačkog rata su bili izuzetno teški. Oni su dovodili vojne rukovodioce u vrlo tešku situaciju, kada je trebalo realizovati veće zadatke u uslovima nedostajanja ne samo oružja, već i municije.

Što se tiče, ishrane, bilo je i gladnih dana u velikim bitkama (Sutjeska i druge velike bitke). Ali, takva teška stanja nisu bila ni česta ni dugotrajna. Cim bi naši borci stigli na slobodnu teritoriju, narod je odvajao od svojih usta i hranio ih, iako je i sam bio gladan, jer su ga neprijatelji u međuvremenu opljačkali. Narod je uvijek i poslednje zaloga je davao svojim borcima. Naričito ranjenim i bolesnim. Narod je vraćao svojim ratnicima nesebično zahvalnost za žrtve u odbrani zbjegova i nezaštićenih sela, za odbranu nenaoružanog stanovništva.

Politički rad, međutim, rad partijske organizacije, djelatnosti SKOJ-a, pa i mnoge druge kulturno - prosvetne aktivnosti, mogli su se odvijati, čak i kada su jedinice bile u pokretu - u predahu, a naročito u periodu kada su jedinice bivakovale.

Od uslova za partijsko - politički rad ipak su bili značajniji ljudi, ratnici iz naših brigada, koji su uvijek bili pažljiv i znatiželjan auditorium na političkim časovima, na partijskim i skojevskim sastancima, željni kulturnih priredaba i partizanskih kola i pjesama. Razumljivo, bili su to mladi ljudi.

Mislim da su naši borci bili dobar »materijal« za vaspitanje, za politički i partijski uticaj i za kulturni rad, iz više razloga.

Sve do jeseni 1944 (do oslobođenja Srbije) u naše jedinice stupali su dobrovoljci. Prinudno mobilisanje boraca u jedinice NOR-a od 1941.

do jeseni 1944. bilo je protivno i partijskim direktivama CK KPJ i vojnim naredbama Titovim i Vrhovnog štaba. Ono je u tome periodu bilo sporadično, gotovo zanemarljivo. To je značilo da su borci, koji su dobrovoljno stupili u vojne jedinice Narodnooslobodilačke vojske već bili upoznali ciljeve narodnooslobodilačkog rata i da su odlučili da se za te ciljeve bore. Oni su, naravno, znali i ciljeve i zločine okupatora, zločinačke ciljeve i djela kvislinga (ustaša, četnika, domobrana, Nedićevaca, Bele garde u Sloveniji i drugih), kao i velike obaveze, teškoće i životne opasnosti, koje ih očekuju u partizanima.

Takve ratne dobrovoljce prigrlili su štabovi naših jedinica. Njihovo dobrovoljno opredeljivanje za NOR rezultat je i višegodišnjeg predratnog političkog rada Partije sa masama.

To su bili već gotovo partizani, spremni za NOR, politički, samim činom dobrovoljnog uključivanja u njega, provjereni. Pri tome, mogu se potpuno zanemariti špijuni i provokatori, koji se mogu na prste izbrojati, a koje su u naše redove na neki način uspjeli da ubace okupator ili domaći izdajnici.

Većina brigada Narodnooslobodilačke vojske formiranih 1942. i 1943. godine i do jeseni 1944. godine već prilikom njihovog formiranja i uključivanja u ratne operacije dobijali su kao kadrovska pojačanja određeni vojni, politički i partijski kadar, kao i borce koji su već bili stasali u ratnike NOR-a u postojećim jedinicama, koje su imale duži »ratni staž«.

Sve su to bili komunisti, skojevci i osvjedočeni i iskusni borci. Popuna tih novoformiranih jedinica takvim kadrom (na teritoriji cijele Jugoslavije), bila je stalna praksa, koju je Tito ustanovio. Takva razmjena bila je rezultat jedinstvenih jugoslovenskih političkih, vojnopolitičkih i strateških opredeljenja, CK KPJ i Vrhovnog štaba, koji je imao daleko-sežan uticaj na bratstvo - jedinstvo naroda Jugoslavije, na borbenu snagu i monolitnost oružanih snaga nove Jugoslavije u ratu i poslije njega.

Od 1941. do 1945. godine bio sam na dužnosti političkog komesara. Od političkog komesara čete do političkog komesara divizije. Nikada u tom dvojnem komandovanju, ni u jedinicama u kojima sam tokom rata obavljao svoju dužnost ni u drugim jedinicama, nije dolazilo do kolizije, sukoba ili problema između te dvije dužnosti. Pojedinačni slučajevi neslaganja bili su samo rezultat različitih mišljenja o nekim tehničkim pitanjima koje je štab morao da rješava. Ali ta, različita mišljenja, su uvijek rješavana saglasnošću, bez ikakvog trvenja i narušavanja principa »dvojne komande«.

No, i u ratu i poslije rata to se spominjalo u neobaveznim razgovorima i u šali. Ponegdje. Na kraju sam, tražeći razlike i eventualne prednosti na relaciji ratni komandant i komandir - politički komesar, zaključio da je to bio neophodan i svrsishodan naš partizanski ratni »tandem«.

Takva je bila i odluka CK i Vrhovnog štaba o organizaciji rukovođenja u partizanskim jedinicama, kasnije brigadama i divizijama.

Zaključio sam da je slivanje u našu narodnooslobodilačku vojsku dobrovoljaca, ratnika sa svjesnim opredeljenjem za ciljeve narodnoos-

lobodilačke borbe i revolucije, bilo podjednako korisno i dragocjeno i vojnom i političkom kadru - starješinama.

Istovremeno, takav kvalitet boračkog sastava zahtijevao je da vojni, politički i partijski rukovodioci jedinica *budu dorasli* da rukovode u ratnim uslovima *takvom vojskom*. Lična hrabrost, drugarstvo, briga starješina za sudbinu vojne jedinice kojom rukovodi, ali i sudbinu svakog vojnika, bio je svakako osnovni kriterijum za određivanje autoriteta starješine.

On nije smio u tome da podbaci, niti da razočara borce. Vojni, politički i partijski rukovodilac morao je biti korak dalje od prosjeka. Morao je služiti kao primjer. U protivnom - gubio je autoritet.

A

Do sada su objavljeni mnogobrojni napisi i knjige o Drugoj krajiškoj brigadi. U njima se govori o borbama i marševima, o uspjesima brigade i njenih bataljona. Isto tako, zabilježena su mnoga junaštva boraca i starješina. Međutim, dvije objavljene knjige o Drugoj krajiškoj brigadi su posebno značajne:

1) Monografija »Druga krajiška brigada«, autora Milorada Gončina, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda Beograd, 1984. godine.

Na 470 stranica ove knjige dat je sistematičan, hronološki i dokumentovan pregled dejstava i celokupnog života 2. krajiške brigade, od njenog formiranja 2. avgusta 1942. do kraja rata 15. maja 1945. godine. To je, nesumnjivo do sada najobimnije i najverodostojnije djelo o ovoj brigadi.

2) Druga, manja knjiga, publicističkog žanra, »Grmečke bijele noći« od Dušana Uzelca, izdanje Narodne armije, Beograd, 1969, iako po obimu manja (178 stranica), dragocjena je, jer obiluje mnogobrojnim podacima o borcima i starješinama 2. krajiške brigade i slikovitim opisima borbi i svakodnevnog života, ratnih podviga žena - boraca, skojevaca brigade itd.

Svakako da je Gončinova »Monografija« širi, sveobuhvatniji izvor saznanja o brigadi.

Između ostalog, obuhvata partijski i politički rad, rad SKOJ-a i kulturno - prosvjetne djelatnosti, dokumentovano, za čitav period postojanja brigade.

Na osnovu djelova »Monografije« u kojima je obrađen politički i partijski rad, može se stvoriti potpuna predstava o radu Partije, SKOJ-a, političkih komesara i njihovih zamjenika. Navedena su i imena partijskih i skojevskih rukovodilaca i aktera.

Brigada je formirana od dva bataljona iz Kozarskog (2) partizanskog odreda i jednog bataljona iz Podgrmečkog partizanskog odreda. U kozarskim bataljonima (kako piše Rade Bašić u knjizi »USTANAK NA KOZARI«) do kraja 1941. godine bilo je 15 - 20% boraca Muslimana i Hrvata, a do polovine 1942. godine oko 40%. U Podgrmečkom udarnom bataljonu, taj odnos je bio drugačiji, ali su do formiranja 2. krajiške brigade, sva tri bataljona prošla kroz teške borbe protiv okupatora i kvislinga (ustaše i četnici).

Na dan formiranja, 2. avgusta 1942. godine, brigada je imala ukupno 1.135 boraca. Više od jedne trećine boraca i rukovodilaca pripadalo je Partiji i SKOJ-u, pa je uspješan politički rad u brigadi bio u potpunosti obezbijeđen. To je bila i odgovarajuća garancija za borbene uspjehe brigade. Bratstvo i jedinstvo, ratno drugarstvo, ratna disciplina, borbenost, hrabrost i nepokolebljivost u obavljanju zadataka, odnosno ljubav, poštovanje i odbrana interesa i pojedinaca i naroda, kao i stalno političko djelovanje u narodu, politički i kulturno - prosvjetni rad u jedinicama i na terenu - sve je to obezbjeđivalo takav izuzetan ljudski činilac, tj. sjajni ratnici, humani ljudi, dobri drugovi.

Partijski, politički i omladinski kadar u 2. krajiškoj brigadi, u organizovanju i sprovođenju mnogobrojnih svakodnevnih zadataka, - imao je u tim hrabrim i plemenitim ratnicima dobre sabjesednike i saradnike. A tako je bilo u svim Titovim brigadama.

Nezamenljiva uloga partijsko-političkog rada u brigadi

- od septembra 1942. do avgusta 1943. -

DRAGOSLAV MUTAPOVIĆ

Komesarska torba, koju sam doneo prilikom dolaska u 2. brigadu, pala je u ruke neprijatelju u drugoj polovini februara 1943. U njoj su bile zabeleške iz Srbije i Sandžaka 1941. godine; iz 2. proleterske brigade i 2. krajiške brigade od 24. septembra 1942. do marta 1943. godine. Sve priče u toj torbici su priče o Partiji i njenim članovima, o pripremama za članstvo u Partiji, o liku komunisti i kako su se kalili, o komunistima i nekomunistima, o komunistima i narodu. One pričaju o mestu komunista u borbi i komandovanju, o radu na stvaranju naše vojske, o radu na stvaranju narodnooslobodilačke vlasti, o metodu rada Partije i drugom. Ona je puna priča o ljubavi i brizi za čoveka.

Komesarska torba priča o pobedama, a više o porazima - mada je pobeda bilo više. Učila se iz poraza, pošto su joj isti teže padali - više pažnje im je posvećivano. Komesarska torba priča o vrlinama i manama, o dobrim stranama i slabostima, ali više o nedostacima, nego o uspesima. Puna je kritike i samokritike, i jedinica i štabova, kao i pojedina.

Komesarska torba priča o ratu i ubijanju, ali u isto vreme i o brizi za čoveka.

Činjenica je, da je KPJ pripremila i organizovala ustanak; da je blizu četiri godine vodila narodnooslobodilački rat i revoluciju u najtežim uslovima; da je iz njega izašla kao pobednik. Na koji je način ona to uspela, može da se sagleda iz priča komesarske torbe.

Pre rata KPJ je bila malobrojna organizacija, ali njen uticaj u masama je bio veoma veliki, a naročito pred rat i stalno je rastao. Porastu ugleda Partije i njenog ugleda u masama prvenstveno treba da se zahvali njenoj pravilnoj političkoj liniji i nesebičnom angažovanju njenih članova, skojevaca i simpatizera, bez obzira na sve teškoće, opasnosti i žrtve da se ta politika ostvari. Pre rata, ni hapšenja, premlaćivanja, robijanja, ni ubistva nisu mogla da zaustave komuniste u njihovom radu, a isto tako ni u ratu: glad, golotinja, bolest, rane, pogibije, nisu ih mogli sprečiti da ratuju.

Snagu komunistima Jugoslavije, da rade, da se bore, da daju žrtve, davala je prvenstveno njihova ideologija, plemeniti ciljevi borbe za novo društvo, bez pljačke i eksploatacije i društvo ravnopravnih i zbratimljenih njenih naroda.

KPJ je postavljala i borila se za životna pitanja radnih ljudi grada i sela, nadnice, dužina radnog dana, zaštita na radu, cene, kao i druga ekonomska pitanja; a sa približavanjem ratne opasnosti, a naročito opasnosti od fašizma - borba protiv fašizma, borba protiv rata, za mir; a pošto je rat postao neizbežan, u prvi plan je došla borba za odbranu zemlje.

KPJ je bila jedina opštejugoslovenska partija i svoje organizacije i pristalice imala je u svim, pa i najzabačenijim krajevima naše zemlje. Nije bilo naroda, ni društvene sredine, gde Komunistička partija nije pre rata delovala: u preduzećima i među radnicima, u različitim udruženjima i sredinama intelektualaca, među studentima i među đacima, a neposredno pred rat i selo je postalo plodno tie za njen rad.

Vlastodršci i vladajući poredak sve su manje imali manevarskog prostora za delovanje i uticaj na mase. Politika izdaje zemlje i besramna kapitulacija vladajuće buržoazije je ostala bez ikakve podrške u masama. Prodaja nacionalnih interesa, radi svojih ličnih interesa, i radi interesa klase, svrstala ih je sasvim prirodno u slugeranje okupatora.

Zaista je nemoguće procenjivati, koji je od njih bio narodu gori. U Srbiji Nedić ili Ljotić, Pećanac ili Draža Mihailović; ni Maček ni Mačekovci koji su ga sledili, nisu zaostajali za njima. I katolička crkva je revnosno služila ustašama i okupatoru. U Bosni i Hercegovini izdajnici su se natjecali u zločinima; ustaše prema srpskom, a četnici prema hrvatskom narodu i Muslimanima. U Crnoj Gori okupatori su imali izvrsne pomagače u zločinima prema crnogorskom narodu - u četnicima Draže Mihailovića i njegovim crnogorskim vođama; u Sloveniji Bela garda je bila skutoñoša okupatoru u raskomadavanju Slovenije i u zločinima prema slovenskom narodu; u Makedoniji bugarofili i Šatorovci u Partiji, verno su služili fašistima, a i sami su učestvovali u raznim zločinima prema makedonskom narodu.

Svi su oni bili izdajnici i krvnici svojih naroda. Izdaja i zločini Draže Mihailovića i njegovih četnika bili su najkrvaviji i najbolniji u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni. Četnička izdaja bila je najpodmuklija, a četnička kama najdublje se zarivala u telo naroda i u njemu ubijala ono što je u njemu bilo najplemenitije i najbolje. Rekama su plivali leševi žrtava izdajnika: Savom, Dunavom, Dravom, Unom, Bosnom, Moravom; punje ne su jame nedužnim žrtvama.

Priče iz komesarske torbe rečito govore, šta je i kako je radila KPJ u ratnim jedinicama i kako se kovala pobeda. Ovaj prilog govori o tome radu u 2. krajiškoj brigadi do kraja avgusta 1943.

Partija i lik komuniste

Svaka organizovana vojna jedinica, počev od čete, imala je partijsku organizaciju, ili je rađeno na njenom stvaranju; svaki štab isto tako; u bataljonima i divizijama postojali su bataljonski i divizijski partijski komiteti; zamenici političkih komesara od čete do brigade bili su partijski rukovodioci u četi, sekretari partijskih jedinica u bataljonima i diviziji sekretari komiteta.

Rad partijske organizacije odvijao se na sastancima, a posle se prenosio preko pojedinaca na sredinu u kojoj se živelo i borilo, po sektorima zaduženja. U ratnim uslovima, kada se stalno ispadalo iz stroja, usled ranjavanja, bolesti, pogibija, odlazaka i dolazaka, članstvo u Partiji je stalno obnavljano. Nastojalo se da u Partiju budu primani najbolji borci. Za starije borce postojala je kandidatura za članstvo u Partiji. Zaduživani su pojedini članovi Partije za određeni broj drugova - kandidata za rad sa njima i njihovo pripremanje za prijem u Partiju. Među mladima radio je SKOJ. Zbog toga, iz SKOJ-a je i direktno primano u Partiju.

Za prijem u Partiju, kandidat je morao da prođe kroz velike pripreme i da podleže detaljnim proverama. Za sve vreme rata vladala je čvrsta i stalna orijentacija prijema novih članova, naročito iz redova novopristiglih i novomobilisanih boraca.

Svaka četa u ratu imala je i svoju skojevsku organizaciju. U bataljonima, kao rukovodstvo SKOJ-a, postojao je bataljonski biro, dok je u brigadama bio drug zadužen za rad po SKOJ-u.

Tako, u 2. krajiškoj brigadi 15. maja 1943. među 729 boraca, bilo je ukupno 431 članova partije, SKOJ-a i kandidata.

Članstvo u Partiji činilo je čast svakome borcu. Ono nije bilo nikakva privilegija. Naprotiv, značilo je puno obaveza i odgovornosti.

Komunisti su morali da budu primer borcima u svakom pogledu: po svesti i političkoj uzdignutosti, po borbenosti i umešnosti u borbi, po disciplini i izvršavanju zadataka, po međusobnom drugarstvu i odnosu prema narodu. Oni su morali da služe za primer u zdravoj kritici, a prvenstveno u samokritici.

Rad Partije u jedinicama odvijao se kroz partijske sastanke, kroz sastanke štabova i komiteta, kroz konferencije sa borcima, kroz konferencije sa partijskim rukovodiocima, kroz konferencije sa štabovima i drugo. Održavane su dve vrste partijskih sastanaka - radni, praktički, kako smo ih zvali, i teoretski.

Za sastanke korišćen je svaki predah posle borbe i marša, odmor u pokretu i drugo. Bilo je i slučajeva da se sastanci prekidaju i laća oružja, kao što je to bio prekid partijskog sastanka štapske jedinice 4. maja 1943. na prostoru između Malog Tičeva i Glamoča. Prekidanje sastanaka kod bataljona, a naročito kod četa, bilo je nebrojeno puta više, nego u brigadi ili diviziji.

Rad sa narodom i rad u pozadini bio je neprekidna i stalna obaveza i briga komunista i političkog kadra, kao i Partije u jedinicama.

Dnevni redovi sastanaka bili su, može se reći po naslovu, isti: vojno-politička situacija kod nas i u svetu; stanje u jedinici i, na kraju, kritika i samokritika. Po potrebi, ubacivana su i druga aktuelna pitanja. Sadržina razgovora i diskusija zadnje dve tačke bila je uvek veoma konkretna od sastanka do sastanka, iz jedinice do jedinice, i na njima se diskutovalo i rešavalo o konkretnim pitanjima jedinice i pojedinaca odnosno neki konkretni događaj ili akcija u borbi, kao i sama borba.

O prvoj tački dnevnog reda - naime, o vojno-političkoj situaciji, diskutovalo se na svakom sastanku i konferenciji, počev od čete pa do štaba brigade. Ona je trebalo da informiše i drži u kursu borce u vezi

zbivanja na frontovima, u zemlji i inostranstvu, kao i o važnijim političkim pitanjima. Njen naročiti značaj je bio u mobilisanju boraca i širenju vidika i perspektive borbe, dok su druge dve tačke dnevnog reda imale značaj za osposobljavanje boraca za razne praktične zadatke u borbi i kaljenje boraca i komunista.

Čitav rad KP svodio se na osposobljavanje komandnog kadra i boraca da bi se što uspešnije tukao neprijatelj. Neprijatelja je trebalo tući na frontu, ali takođe i u pozadini; ostaviti ga bez vojničke snage, ali i bez baze u narodu; uništiti ga, ne samo za jednu bitku, već za svagda mu satrti korene.

Političko - teoretski rad

Naša vojska je bila izrazito politička vojska. U rat se polazilo dobrovoljno, iz svesti, za sve godine rata, a naročito u prvoj i drugoj godini NOB-a. Ipak, ta je svest morala stalno da se uzdiže. Priliv novih boraca stalno je rastao. U jedinice su stupali i politički najobrazovaniji ljudi, a i nepismeni.

Borci su morali stalno da budu u kursu događaja, kako u zemlji, tako i u inostranstvu. Morali su ne samo da budu upoznati sa događajima, već da u novim sredinama upoznaju na odgovarajući način i druge - kako nove borce, tako i narod.

Ne samo komandni kadar, već i svaki borac, trebalo je da izrasta u agitatora i propagandistu.

U jedinicama je obavljan intenzivan političko - teoretski rad. Čitani su i prorađivani aktuelni članci iz »Proleter« i »Borbe«, a takođe su držana i stalna predavanja.

Svaki borac morao je biti detaljno upoznat sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe. A tu im je pomagala, pored usmene reči, i prorada članaka, kao na primer: »Borba protiv okupatora - prvi i najvažniji zadatak«, »Smisao bratstva i jedinstva naših naroda«, »o značaju NO vlasti« i drugo.

Vojno - politička situacija i stanje na frontovima objašnjavano je, ne samo na sastancima komiteta i partijskih organizacija, već i na sastancima sa političkim komesarima bataljona, na sastancima štabova bataljona i komandi četa, kao i na bataljonskim i četnim konferencijama.

U partijskim organizacijama jedinica odvijao se stalno planski teoretski rad. Tako je 26. marta 1943. održan teoretski sastanak sa štabom jedinicom 2. bataljona, na kome je prerađeno seljačko pitanje; 4. aprila partijska organizacija štaba brigade održala je sastanak na temu, šta je lenjinizam i istorijski koreni lenjinizma. Na sastanku 3. čete 1. bataljona, koji je održan 20. aprila, zapisano je da je za poslednjih dvanaest dana u četi održano dva teoretska sastanka.

Sliku o političko - teoretskom radu najbolje daju i izveštaji, koji su podneti na sastanku političkih komesara 2., 3. i 4. bataljona održanog 19. juna 1943. godine. Iz zabeležaka se vidi, koje su teme prorađivane u organizacijama, i to: postanak sveta, razvitak društva, seljačko pitanje, o partiji, o diktaturi proletarijata, USTAV SSSR-a, Lenjinizam i istorijski

koreni lenjinizma, o revoluciji; borba protiv okupatora - prvi i najvažniji zadatak; u čemu je smisao bratstva i jedinstva naših naroda; o značaju narodnooslobodilačkih odbora; o značaju Narodnog fronta i o drugim masovnim organizacijama; o narodnoj omladini i o Antifašističkom frontu žena. Pre pokreta za centralnu Bosnu, politički komesar brigade je bio zadužen da za rukovodeći kadar brigade i bataljona održi predavanje o centralnoj Bosni, obuhvatajući geografski, etnički i politički aspekt celokupne teritorije na koju odlazimo.

Pripremajući se za pokret iz Bosanske krajine za centralnu Bosnu, posebna pažnja je skrenuta borcima na odnos prema narodu. Od njih je traženo da se prilikom dužeg zadržavanja na terenu, obavezno sarađuje sa narodnooslobodilačkim odborima, kao i sa pozadinskim organizacijama na terenu, da im se pomaže u radu, a gde ih nema, i da ih stvaraju.

Rat koji smo vodili da bi uspeo, tražio je svestranu podršku naroda, kao i njegovu odgovarajuću organizovanost. Narod je bio izvor novih boraca, a u isto vreme davao je i mogućnost rešavanja ostalih pitanja borbe, kao na primer, ishrane, a u manjem obimu snabdevanje odećom i obućom. Organizovani narod bio je jedno sigurno uporište za ranjene i bolesne, koji su mu poveravani na negu i čuvanje. Zbog toga je velika pažnja posvećivana i političkom radu sa narodom; upoznavanje sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe, sa njenim rezultatima, kao i sa stanjem na frontovima u svetu i kod nas, kao i sa političkim stanjem u svetu.

Za uspeh borbe od ogromne važnosti je bio rad narodnooslobodilačkih odbora i drugih masovnih organizacija. Razumljivo je, da je stanje u ovim organizacijama prvenstveno zavisilo od stanja partijskih organizacija na terenu. Komunisti u vojnim jedinicama imali su zadatak da se na terenu obraćaju ovim organima i organizacijama za pomoć i da im, kada se ukaže za to potreba, i sami pružaju svoju pomoć.

Na sastancima u jedinicama, naročito u višim štabovima i komitetima, isticana je potreba i nužnost da se oslanja na ove organe i organizacije, a naročito po pitanju mobilizacije novog ljudstva, a isto tako i po pitanju snabdevanja vojske hranom, odećom, obućom i drugim potrebama.

Od pravilnog i umešnog držanja vojske prema narodu i organima narodnooslobodilačkih vlasti, u mnogome je zavisila uspešna popuna ljudstva i uspešno snabdevanje boraca, kao i čvrstina i sigurnost osnove narodnooslobodilačke borbe.

Drugi sektori partijskog rada

Pored vojno - političkog rada u partijskoj organizaciji, razvijan je i odgovarajući kulturno - prosvetni rad. U diviziji pri štabu, postojala je kulturno - prosvetna ekipa, a u brigadi u politodjelu jedan drug je bio zadužen za kulturno - prosvetni rad. U bataljonima su postojali kulturno - prosvetni odbori i diletantske grupe, a u četama komunisti zaduženi za taj rad.

U svim izveštajima iz četa i bataljona govori se o ovom radu i problemima. Ovaj rad se odvijao ne samo među borcima, već i narodu, u sredinama gde su se jedinice kretale i zadržavale. Zadatak je bio da se, gde god se logoruje, održavaju priredbe za narod i za vojsku. Nastojalo se, da ovaj rad bude na što višem nivou - i politički i kulturno. Na sastanku štapske jedinice brigade, koji je održan 11. avgusta 1943. donet je zaključak, da politički komesari vrše odabiranje materijala koji se prikazuje na priredbama, počev od pesama koje se pevaju, pa sve do raznih skečeva, vodeći pri tome računa o sredini u kojoj se priredbe održavaju, kao i da se ti programi temeljito pripremaju. No, ovaj rad u citavom periodu, i pored određenih rezultata, najviše je hramao. Naime, od ovoga je rada, s pravom, traženo više.

SKOJ je bio poseban sektor partijskog rada. Njegov rad je bio utoliko značajniji, jer je SKOJ bio rezerva partije i iz njega su regrutovani novi članovi. Rad po SKOJ-u bio je čvrsto organizaciono postavljen, u politodjelu brigade bio je drug zadužen po radu SKOJ-a i omladine. Svaki bataljon je imao skojevski biro, a u četama su radili skojevski aktivisti. SKOJ je radio slično Partiji, s razlikom što je odisao više bojom mladosti i angažovao se na pitanjima kulturno - prosvetnog rada i na terenu rada sa omladinom.

Poseban odnos gajen je u radu sa drugaricama u jedinicama, a na terenu u radu sa AFZ-om. Sa ženama u jedinicama, s obzirom da je njihov broj bio mali, radilo se najviše po pitanju saniteta i problemima higijene. No, njihov rad na terenu bio je veoma značajan za rad sa ženama. Korisnost takvog rada naročito se osećala i u muslimanskim selima, gde muškarci u kuće Muslimana nisu imali pristupa. Njihov rad je koristio i snabdevanju boraca iz tih sredina hranom, odećom i obućom.

Obuka boraca i analiza akcija

U naše boračke redove dolazili su prvenstveno mladi ljudi, koji nisu imali nikakvo ratno iskustvo, a većina ih je bila koji nisu ni služili vojsku.

Bilo je neophodno upoznati ih sa puškom i njenom pravilnom upotrebom, kako što bolje tući neprijatelja. Ali, pored toga, bilo je potrebno naučiti ih da se čuvaju od neprijateljske vatre.

U desetinama, vodovima i četama organizovan je i izvodio se rad u vojnom vaspitanju i obrazovanju. Taj se rad obavljao u predasima, a za nove borce pre ulaženja u borbu.

Za vojnu obuku boraca i komandnog kadra korišćena je i analiza akcija i borbi - dobre i loše strane.

Bio je ustaljen običaj, da se posle svake akcije izvrši analiza iste, i iz nje izvlače iskustva - dobre i loše strane u akciji. Na partijskom sastanku jedinice štaba brigade 16. aprila 1943. analizirana je borba delova brigade na Bjelaju i Medenom Polju. Ove analize bile su korisne i komandnom kadru i borcima.

Brigada je napustila teren kod Grmeča i u maršu je prešla put Bosaurski Petrovac - Ključ i put Drvar - Grahovo. Izvesno vreme boravila

je na terenu Boboljusaka, Martin Broda i Kulen Vakufa. Delovi jedinice nalazili su se na putu Bihać - Bosanski Petrovac, na prostoru sela Bjelaja i Medenog Polja. Međutim, zbog nebudnosti jedinica, 4. bataljon je imao izvesnih gubitaka.

Analizirajući ovaj neuspjeh, došlo se do zaključaka da je krivica bila do 2. čete 3. bataljona; do 2. bataljona i 2. čete 4. bataljona. Do tih gubitaka je došlo, jer nije bilo informacija o neprijatelju; nije bila uspostavljena izveštajna služba i nije obavešten blagovremeno 4. bataljon o pokretu neprijatelja; i, dalje, u borbi nije bilo ni sadejstva među jedinicama. Zbog ovih propusta povedena je istraga, uzeti su na odgovornost štabovi bataljona i komandi četa, a skrenuta im je posebna pažnja na budnost, disciplinu i sadejstvo, kao i na odgovornost u primanju i izvršavanju zadataka.

Uzet je, takođe, na odgovornost i štab jednog bataljona i komanda jedne čete zbog gubitka jednog topa, mada neispravnog, u borbi protiv četnika popa Đujića na prostoru između Malog Tičeva i Glamoča.

Posle svake analize preduzimane su i konkretne mere, kako bi se nedostaci otklonili. To je bila i svojevrsna škola za vojno - političko vaspitanje i uzdizanje vojnog kadra i boraca.

Kritika i samokritika

Na svakom partijskom sastanku bilo je kritike i samokritike, a ovo pitanje je najčešće stavljano na dnevni red sastanka. Kritike i samokritike je bilo na svim nivoima, počev od četa pa do štaba brigade.

Kritikovano je i samokritički se odnosilo na držanje jedinica u borbi, kao na primer, na Bjelaju i Medenom Polju; kritikovano je stanje u 4. bataljonu, a kritički i samokritički su se odnosili na sastancima i članovi štaba brigade.

Kritikovani su propusti u akcijama i radu u partijskim i drugim sektorima rada partijske organizacije. Kritikovani su nepravilni međuljudski odnosi u komandama i štabovima; kritikovani su takođe odnosi prema narodu i njegovoj imovini, kao i nemar prema bolesnim i ranjenim borcima. Pri tome, kritički se odnosilo i na odnose među polovima.

Najviše diskusije i najoštrije kritike bilo je po pitanjima poremećenih međusobnih odnosa u štabovima i odnosa između komandi četa i štabova bataljona. Najbolji primer za to pružaju sastanci održani 28. juna 1943. sa štapskom jedinicom 4. bataljona, a potom i sa komandama 1. i 2. njihove čete.

Na tom sastanku je ukazano na nedostatke, u odnosima između političkog komesara i komandanta bataljona; ukazano je na diktatorsko ponašanje političkog komesara prema komandantu i zameniku komandanta; na preinačavanje naređenja jednog drugom; kritikovan je komesar, radi kicošenja i njegovog odnosa prema referentu saniteta.

Kritikovan je i referent saniteta, što na svoju ruku premešta sanitetsko osoblje, a bez saglasnosti štaba i komandi četa. Preduzete su sve mere da se nedostaci i propusti, kao i nesporazumi, otklone. Naravno, nisu izostale ni kritike, a ni kazne za propuste pojedinaca.

Na sastanku štapske jedinice brigade, koji je održan 21. maja 1943. kritički i samokritički su nastupili svi članovi štaba.

U samokritici bilo se često oštrije, nego u samoj kritici grešaka i slabosti od strane drugih drugova. Kritike i samokritike bilo je i na vodnim i četnim konferencijama.

Kritika i samokritika bile su jako oružje u jačanju partijnosti i odgovornosti komunista i boraca.

Pripreme za pokret i brigada u pokretu

Krajem marta 1943. godine u sastavu Pete divizije brigada je dobila zadatak za duži marš u srednju, a zatim i dalje u istočnu Bosnu, što je značilo duže odvajanje od matične teritorije. Na sastanku štapske partijske jedinice 29. marta 1943. pretresano je i pitanje pripreme brigade za pokret.

Ove pripreme su obuhvatale i vojničku i političku stranu problema, kao i neka druga pitanja.

Političke pripreme imale su za cilj da se borcima objasni potreba i neophodnost pokreta; nužnost napuštanja terena i da traži uspeh naše borbe. U vojničke pripreme spadala je popuna brigade vojno-političkim kadrovima, počev od četa i bataljona, kao i pitanja koja su direktno vezana za pokret: obezbeđenje pokreta, poredak u maršu, disciplina, isturanje prethodnica i zaštitnica, kao i bočnih osiguranja.

Političke pripreme obuhvatale su i pitanja odnosa prema narodu, kao i prema narodnim vlastima i masovnim organizacijama - Narodnom frontu, AFŽ-u i drugim. Pripreme brigade za pokret nastavljene su i početkom aprila. Prilikom tih priprema, korišćena su u znatnoj meri iskustva iz ranijih pokreta brigade.

Na sastanku divizijskog komiteta 19. aprila 1943., pored drugih pitanja, diskutovano je i o pripremljenosti brigade za pokret, a zatim i o drugim zadacima u tome pogledu.

Iz razumljivih razloga, naloženo je da se pokret brigade drži u najvećoj tajnosti.

Ali, i pored svih priprema pokret brigade nije bio bez problema. Pripremajući se za pokret, nastojalo se da se brigada popuni ljudstvom. Prikupljeni su prezdravljeni borci, koji su usled ranjavanja, bolesti i promrzlina bili u bolnicama i u pozadini ili se oporavljali kod svojih kuća, a ujedno su prikupljeni i omladinci, koji su bili već dorasli za vojsku.

Mobilizacija, iako je vršena prema zaključcima divizijskog komiteta, nije bila politički dobro pripremljena i novi borci nisu bili najbolje prihvaćeni od komunista, skojevaca i starijih boraca u brigadi.

Bilo je i slučajeva dezertiranja, ali svi su se vraćali na svoj teren i uključivali se u pozadinske jedinice ili druge jedinice, koje su operisale na njihovom terenu.

U pokretu su zaduženja imali i članovi štaba brigade. Obično je zamenik komandanta brigade išao u prethodnici; zamenik komesara sa bolnicom, a komandant i komesar zajedno u sredini kolone. Na sastanku štapske jedinice, 14. maja, odlučeno je da drug Đurin komanduje pokretom i vodi računa o disciplini u pokretu, a ja da se staram o bolnici.

Sastanci partijskih organizacija i štabova su održavani i tokom samoga pokreta. Na jednom sastanku komandnog kadra 1. bataljona, koji je održan 13. maja, konstatovano je da pravilnost pokreta ometa i to, što desetari ne drže čvrsto svoje desetine; nepridržavanje pravilnog odstojanja u koloni, izlaženja iz stroja, zastajkivanje i razvlačenje kolone, nabijanje u zastancima i galama.

Usled nedovoljnog nivoa svesti pojedinaca dolazilo je i do lošeg odnosa prema narodu u krajevima kroz koje se prolazilo. To je donosilo velike političke štete, pa se nastojalo da se to što energičnije suzbije. Ta tema je pretresena i na divizijskom komitetu, kao i na drugim sastancima - počev od sastanka u brigadi, pa sve do sastanaka u četama.

Za nepravilan odnos prema narodu odgovarali su politički komesari. Politički komesari u pokretu su bili odgovorni i za ishranu boraca.

Posebno je vođeno računa o ranjenim i bolesnim borcima u pokretu. 22. aprila formirana je partijska jedinica pri brigadnoj bolnici i istoga dana je održan njen prvi sastanak. Zaključeno je da bolnica mora imati potpuni pregled bolesnih i ranjenih, kao i pregled njihovog stanja. Mora se imati tačno stanje, koliki je broj boraca koji mogu pešačiti; koliki ih je broj da mogu jašiti na konjima i najzad, koliki ih je broj, koji se moraju nositi na nosilima. Od štabova su uzeti svi konji i dati bolnici na raspolaganje, a takođe su pripremani i borci za nošenje ranjenika i bolesnika.

Kao što se vidi, pokret brigade nije protekao bez teškoća i nedostataka. Ali, i pored svega toga, pokret je uspešno izvršen. Bilo je i nekih znakova da neprijatelj prati naše kretanje; ometao ga je, ali nije sprečio brigadu da ispuni svoj zadatak.

Pomoć viših štabova i rukovodstava

Iz brigade pomoć je išla bataljonima, četama, vojnim i političkim rukovodiocima, partijskom kadru, sanitetu i intendanturi. Sve odluke i zaključci viših štabova prenošene su i razrađivane u nižim instancama. Svi zaključci divizijskog komiteta prenošeni su na brigade, a zatim dalje na bataljone i čete kroz nekoliko linija, zavisno od karaktera zadatka - po vojnoj na štabove, političkoj na političke komesare; po partijskoj liniji na rukovodstvo partijskih organizacija, partijskih jedinica u četi i po drugim jedinicama.

Drugoj brigadi bila je vrlo značajna pomoć koju su pružili na konferenciji političkim komesarima brigada i odreda, koja je održana 7. jula 1943., drugovi iz štaba korpusa i divizije: Osman Karabegović, Žarko i Ilija Materić. Žarku je glavna tema bila o političkim komesarima i njihovim dužnostima. Rekao im je da uče i da se osposobljavaju, kao i druge da uče; da uočavaju probleme jedinice i da se trude da upoznaju dušu boraca; da vaspitavaju borce i šire im vidokrug saznanja o potrebi borbe i širenja ustanka u one krajeve, u koje će se dolaziti. Nabrojao je 13 oblasti rada komesara, među kojima naročito: o brizi o borcima, o jedinstvu štabova, o staranju i ishrani boraca, o rekviziciji hrane, o političkom uzdizanju komandnog kadra, o kulturno - prosvet-

nom radu u jedinicama i sa narodom, o radu sa drugaricama i o pitanju mobilizacije.

Govoreći o našim nedostacima, Osman je rekao da nije pitanje, hoćemo li, nego ih mi moramo likvidirati. I dalje, nikakav junak neće sačuvati našu vojsku bez dobre i odgovarajuće organizacije. Neprijatelj je jak i vojnički i politički, a to i mi sami moramo postati. Naše slabosti su kanali kroz koje neprijatelj cilja, zabija klinove i rastrojava rad komesara. Teme za rad treba izvlačiti iz konkretnog života i predavati ih što konkretnije. Situacija ne trpi naše neznanje.

Ilija je govorio o odnosu prema narodu i zadacima političkog rada sa narodom. Mi nismo došli ovamo (misli se na centralnu Bosnu) da pljačkamo ili zato što smo pobjegli. Mi smo došli da ukažemo narodu na naš put - put borbe i slobode i, drugi put - služenje okupatoru. Govorio je i o mobilizaciji.

Posle ove konferencije, usledile su konferencije i sastanci po brigadama, bataljonima i četama, a slični i sa narodom na terenu.

Komuniciranje izveštaja u brigadi

U bataljonu izveštaji su se, po pravilu, podnosili usmeno i na sastancima. Takvi su najčešće bili izveštaji i od bataljona ka brigadi, izuzev u slučajevima kada su bataljoni bili udaljeni i na specijalnim zadacima, onda su slali i pismene izveštaje. Izveštaji su dostavljani po vojnoj, političkoj i partijskoj liniji. Vojno - politički izveštaji dostavljani su najčešće zajedno. Pri bataljonima je bila grupa od dva do tri kurira, a ista takva grupa je postojala i u brigadi. Kuriri su nosili izveštaje i služili su za vezu između štabova, kako za vreme akcija, tako i za vreme pokreta.

Štab brigade u to vrijeme tražio je dva puta pismene izveštaje od bataljona. Prvi put, o borbi i gubicima na Bjelaju i Medenom Polju, a drugi put, posle gubitka topa u borbi sa četnicima na prostoru Tičevo - Glamoč.

Tražen je pismeni izveštaj u centralnoj Bosni od intendantata brigade svakoga dana o stanju ishrane u jedinicama, kao i stanju rezervi. Povod za ove izveštaje bio je slučaj jednoga bataljona, koji je jednoga dana ostao bez hrane.

Iz brigade, pored usmenih izveštaja o stanju i problemima brigade, na sastancima divizijskog komiteta, konferenciji komandanta i komesara brigade i divizije, povremeno su slati i pismeni izveštaji.

Iz brigade je dostavljeno više izveštaja po komandnoj liniji, političko - partijskoj liniji, a politodjel je slao i svoje izveštaje.

Često je bilo i razlika u ocenama stanja i prilika. Ali, to nije ni malo smetalo. Skup svih izveštaja i ocena davali su sliku jedinica na bazi kojih je sledila intervencija i pomoć.

Izveštaji štabova dostavljeni su u toku izvršavanja pojedinih zadataka. Ti izveštaji su najčešće bili vojne prirode.

Sačuvana je jedna skica izveštaja za CK KPJ od strane zamenika komesara brigade i skica o stanju u brigadi. Skica je obuhvatila brojno

stanje, naoružanje, stanje komandnog kadra, moralno - političko stanje boraca, stanje ishrane, saniteta, gubitke, stanje bolesnih i ranjenih, kao i druga pitanja.

Iz zabeležaka od 15. maja 1943. vidi se i stanje partijske organizacije 2. krajiške brigade i skica od početka jula meseca, koja nabroja sadržinu izveštaja: 1. brojno stanje brigade - gubici - dezerterstvo; 2. finansijsko stanje; 3. ekonomsko stanje - odeća, obuća, ishrana; 4. politički rad u jedinicama i u narodu sa omladinom i ženama; kulturno - prosvetni rad u jedinicama - horovi, diletantske grupe, listovi i drugo; 6. politički radnici u brigadi i 7. sanitet - stanje sanitetskog osoblja i materijala, zdravstveno stanje brigade, bolnica i njen rad, mere za suzbijanje epidemije pegavca.

Intenzitet izveštavanja zavisio je, pre svega, od konkretne situacije u jedinicama i na terenu, ali je bio dovoljan da se uvek ima u vidu stanje u svim jedinicama i na terenu.

Briga o ljudima i kadrovima

U ratu je vođena neprekidna briga o borcima. Kroz vojnu obuku nastojalo se da se što bolje obuču u ratovanju, da ne ginu uzalud i da se sa što manje žrtava postigne što bolji rezultat u borbi.

Brinulo se posebno da budu po mogućstvu siti i što bolje obučeni i odeveni.

Specijalno je vođena briga o ranjenim i bolesnim borcima, kao i o izvlačenju ranjenih drugova iz borbe. Bilo je potrebno poverenje boraca u drugove i uverenje da neće nikada biti ostavljeni ili napušteni. Ova briga o ranjenicima podizala je borbeni moral boraca i davala im sigurnost u borbi.

Ranjeni i bolesni iz ove brigade najradije su ostajali u brigadnoj bolnici - tu su se, naime, osećali najsigurnije.

*

Za sve vreme rata vođena je svestrana briga o kadrovima; vođene su kadrovske liste; staralo se da kadrovi što više uče i što više znaju - čuvani su.

S obzirom da su kadrovi uglavnom bili i članovi Partije i kao takvi služili za primer nekomunistima, bili su najčešće, pa i najviše, ugroženi. Staralo se o njihovim rezervama za zamenu.

Pored brige za uzdizanje kadrova, vodilo se računa i o njihovom ugledu i autoritetu, koji je neprekidno negovan.

Prilikom ranjavanja u pokretu, komandni kadar je najčešće zadržavan i transportovan u jedinicu.

Vodilo se računa o izgledu boraca i kadra.

Gola vojska je bez autoriteta, rečeno je 3. juna 1943. na konferenciji političkih komesara divizije i brigada. Traženo je da se drugarice uniformišu.

Mesto i uloga političkih komesara i njihovih zamenika

U ratu je postojala krilatica da je komesar duša jedinice. On je trebalo da bude politički najuzdignutiji među kadrovima i borcima, da održava sklad u radu štabova, da razvija ljubav među borcima, da sprovodi brigu o njima, da bude u svemu primer pravičnosti i dobrote. Oni su bili politički rukovodioci jedinica.

Zamenici političkih komesara bili su partijski rukovodioci od čete do brigade. Po pravilu, uvek mlađi od komesara i politički manje uzdignutiji, ali su morale da ih krase vrline odanosti Partiji, odgovornost, disciplina i smisao za organizaciju. Od njih je u najvećoj mogućoj meri zavisio rad partijske organizacije, a razume se, i stanje u četi, bataljonu i brigadi. Bili su odgovorni za lik komunista i za pravilan rad organizacije. Zbog toga se stalno postavljalo i pitanje njihovog političko - teoretskog uzdizanja.

O dužnostima političkih komesara i njihovih zamenika najpotpunije, i ako telegrafski zapisano, rečeno je na konferenciji u štabu brigade 3. juna 1943. godine. Evo ukratko tih zaduženja.

Prvo je konstatovano, da je politički nivo političkih komesara bataljona, a naročito četa, dosta nizak i zbog toga im treba pružiti punu pomoć u njihovom radu i odgoju; održavati što čvršću vezu sa njima - i usmenu i pismenu; obilaziti četne konferencije i pomagati komesarima četa; organizovati posebne konferencije sa komesarima na kojima im pružati odgovarajuću pomoć i uzdizati ih.

Skrenuta je pažnja da su politički komesari istovremeno i vojničke ličnosti i da treba da ulaze u vojnička pitanja i planove. Politički komesar je dužan da pruža pomoć (političku) vojnim rukovodiocima i da ih politički uzdiže.

Zaduženi su da pružaju potrebnu pomoć intendancijama i da ih politički osposobljavaju; da politički uzdižu sanitetsko i bolničko osoblje, posebno da osposobljavaju sve borce za političare i propagandiste. U tome cilju, moraju stalno borcima objašnjavati smisao i karakter narodnooslobodilačke borbe, značaj narodnooslobodilačkih vlasti, popularisati ih, a na terenu osposobiti borce da rade sa narodom.

Politički komesari treba da budu čuvari jedinstva štabova i da se staraju o uzdizanju i čuvanju autoriteta vojničkih kadrova.

Politički komesari su najodgovorniji za brigu o borcima, za zdravlje boraca, za ranjene i bolesne, za ishranu boraca, kao i za odeću i obuću. Oni treba da organizuju dopisništvo za divizijski list i da pokrenu brigadne listove.

Svoje zadatke, politički komesari i njihovi zamenici su u ratu časno izvršili.

U toku rata oni su se nalazili stalno u senci vojnih rukovodilaca, pred narodom, i nastojali su da podignu i istaknu što više njihov autoritet. Međutim, i verovatno baš zbog toga, oni nisu bili ništa manje cenjeni i voljeni od strane boraca.

Neprijatelju je bila dobro poznata uloga političkih komesara i drugih političkih radnika i zbog toga su ih kroz svoju propagandu najviše i napadali i sa njima - u slučajevima zarobljavanja - najsirovije i najbrutalnije postupali.

Sanitet brigade i pegavac

Svaka četa imala je jednu četnu i najviše po jednu bolničarku u vodu. U bataljonima su postojali referenti saniteta, a u brigadi referent saniteta i pokretna brigadna bolnica. Referent saniteta brigade bio je u prvo vreme Morie Levi, student medicine, a upravnici bolnice referenti bataljona i bolničarke u četama i vodovima bile su drugarice. Retko su muškarci bili bolničari, izuzev onih koji su služili vojsku u sanitetu bivše jugoslovenske vojske, a takvih je bilo izuzetno malo.

Na terenu Bosanske krajine i u Podgrmeču ranjeni i bolesni borci nisu predstavljali veliki problem za brigadu. U Grmeču je radila velika centralna bolnica u kojoj su smešteni i lečeni teži ranjenici i bolesnici, a lakši u divizijskim bolnicama ili puštani svojim kućama na oporavak. U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi i posle, a naročito kada je brigada dobila zadatak da napusti svoj teren i krene u centralnu Bosnu, - problem ranjenih i bolesnih postao je znatno teži. Pojava zaraze pegavog tifusa i epidemije koja je zahvatila i 2. brigadu učinila je situaciju još težom.

U štabu brigade razboleli su se Đurin, komandant i Pero Radović, rukovodilac politodjela brigade. Na sastanku štapske jedinice, koji je održan 19. aprila 1943. konstatovano je da sastanku, usled bolesti, ne prisustvuju drug Đurin i Morie, a na sastanku od 28. aprila - to se iz zabeležaka vidi - da je Morie preminuo. Tek 3. maja 1943. Đurin je primio dužnost komandanta brigade.

Bolest pegavog tifusa se širila i zahvatila je i borce i komandni kadar četa i bataljona.

Na konferenciji štabova bataljona, 10. maja 1943. podnet je izveštaj da je u 1. bataljonu obolelo 90 boraca i starešina; u trećem bataljonu bolest je najteži problem bataljona. Slično stanje je bilo i u 2. i 4. bataljonu. Na sastanku 3. čete 4. bataljona konstatovano je da je bolest koja je uzela maha, glavna smetnja za stabilizaciju čete.

Iz zabeležaka se dalje vidi, da je 19. maja 1943. brigada imala 661 zdravog borca; da je 285 boraca ostalo na lečenju po raznim bolnicama u Podgrmeču, Cvetniću i Vagnju.

Usled bolesti, brigada je ostala bez referenta saniteta, a uskoro i bez upravnika brigadne bolnice Nade Božić, koja je, kao bolesna, ostala u pozadinskoj bolnici u Janju, tako da se u brigadu vratila tek u Čečavi, u srednjoj Bosni.

Bolest je tek oslabila u centralnoj Bosni i u brigadu su se počeli vraćati svi prezdraveli borci. Brigada je, na taj način, počela ponovo brojčano da raste.

Ta sitna vaška, i pored svih mera preventive: parenja, pranja, trebljenja, bila je veći neprijatelj brigadi nego sve neprijateljske ofanzive i svi nasrtaji neprijatelja sa najubojitijim oružjima. Vaška je skoro prepolovila brigadu.

Kadrovi u sanitetu i bolničarke, junački su obavljali svoju dužnost, ne samo lečeći bolesne i ranjene, nego često starajući se i o zdravima u preventivi, u pranju i krpljenju veša i odeće boraca. Oni su pokazali neprimernu izdržljivost.

Intendantura i snabdevanje boraca

Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi nisu imali magacine, iz kojih bi se snabdevali hranom, odećom, obućom i drugim neophodnim potrebama. Sve što im je bilo potrebno, dobijali su od naroda na terenu, ili su otimali od neprijatelja.

U našem ratu najteže je bilo pitanje ishrane. U Bosanskoj krajini glavni snabdevač i izvor hrane bila je seljačka torba, tj. glavni snabdevač je bio narod, koji je hranio svoje sinove i svoju decu. Ishrana u brigadi bila je organizovana, počev od čete do štaba brigade. Svaka četa imala je svoga ekonomu i četnu kuhinju, a svaki bataljon intendanta i komoru, a brigada svoju posebnu intendanturu.

U organizovanoj pozadini, posao oko snabdevanja vojske obavljali su organi narodne vlasti - narodnooslobodilački odbori. Nastojalo se da vojska ne vrši te poslove tamo, gde su ovi organi postojali. Oni su obavljali razrez po domaćinstvima i određivali, šta je ko dužan da preda i intendanti su posle raspoređivali hranu po bataljonima i četama.

Od svoga osnivanja, avgusta 1942. godine, 2. krajiška brigada se zadržavala pretežno na svome terenu i snabdevala se sa njega. Naročitih problema oko ishrane nije bilo. Sa pokretom problemi, međutim, postaju oštriji. Snabdevanje postaje problem ne samo intendantata, već i štabova i komandi.

Snabdevanje hranom postaje i politički problem. Pribavljanje hrane od naroda - bez obzira ko da to vrši mora da bude što pravilnije. Npravilnosti u ovom smislu su štetnije delovale, nego i samo oduzimanje hrane. U pokretu i u centralnoj Bosni jedino i isključivo se od neprijatelja oduzimalo sve.

Kritikovani su štabovi i intendanti, kada vojska gladije, a još oštrije samovoljno snabdevanje četa, a naročito pojedinaca hranom.

S obzirom na osetljivost rada intendantskog kadra, nastojalo se da se oni politički uzdižu, pri čemu se naročito vodilo računa da njihov odnos prema narodu bude politički što pravilniji. Za intendante su postavljani obično stariji i politički umešniji ljudi.

Pored ishrane, intendanture su vodile računa i o odevanju i izgledu boraca.

Snabdevanje odećom i obućom od naroda bilo je manje, jer ga ni narod nije imao. Osnovno snabdevanje je vršeno kod neprijatelja na isti način, kao i oružje i municija iz plena.

I pored teškoća oko snabdevanja, izrazite teškoće gladovanja u brigadi bilo je samo nekoliko dana, i to u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi u Grmeču, za vreme takozvanih grmečkih belih noći. Intendanti su opravdali ukazano im poverenje i uspešno su obavljali sve svoje dužnosti.

Na dužnosti partijskog rukovodioca u Drugoj brigadi

VOJIN LUKIĆ

Na dužnost zamenika političkog komesara 2. krajiške brigade određen sam u avgustu 1943. godine. Pre toga bio sam politički komesar 6. beogradskog bataljona 1. proleterske brigade. U vremenu javljanja na novu dužnost brigada se nalazila na borbenim zadacima na prostoriji Prnjavora u srednjoj Bosni.

Premeštaj na tu dužnost, moram da priznam, nije me mnogo obradovao. Međutim, ne zbog premeštaja u 2. krajišku brigadu, već iz razloga što su u to vreme neki vojni i politički kadrovi bili upućivani za Srbiju, pa sam i ja, kao i mnogi Srbijanci, želeo i nadao se odlasku u Srbiju.

Ali, isto tako, moram da kažem da je srdačan, neposredni drugarski prijem, na koji sam naišao u 2. brigadi, brzo ublažio i potisnuo žaljenje što nisam bio određen da idem u Srbiju.

Ubrzo posle mog dolaska brigada je ušla u sastav 3. korpusa i krenula u istočnu Bosnu. Uz put smo napali, ali bez uspeha, neprijateljski garnizon u Tesliću, potom prešli reku Bosnu, zadržali se nekoliko dana u selu Osečani, oslobodili Gračanicu i izgubili je pred naletom četnika sa Ozrena. Odmah potom protivnapadom smo je ponovo povratili, razbili četnike, a zatim krenuli u napad na garnizon neprijatelja u Tuzli i posle teških trodnevnih borbi oslobodili je. To se desilo početkom oktobra 1943. godine.

Tako je ceo septembar 1943. prošao u pokretima i borbama, pa nisam imao mogućnosti niti vremena da obiđem partijske organizacije, održim sastanke po bataljonima i četama i tako upoznam ljude, stanje i probleme u partijskoj organizaciji.

Međutim, u ovim pokretima i žestokim borbama mnogo snažnije i ubedljivije su se ispoljile moralno-političke vrednosti i borbeni kvalitet boraca i starešina 2. krajiške brigade, koja tada, kako se meni činilo, u izvršavanju borbenih i operacijskih zadataka nije niučemu zaostajala za Prvom proleterskom brigadom, koju sam dobro poznavao i koja je tada smatrana za jednu od najboljih brigada Narodnooslobodilačke vojske.

Želim tim povodom da zabeležim jedan momenat iz borbe sa četnicima iznad Gračanice, koji me je zadivio, neizbrisivo mi se urezao u pamćenje i otkrio mi, još novom u brigadi, jednu krajišku specifičnost u međusobnim odnosima u borbi između starešinskog kadra i boraca u jedinicama. Naime, pošto smo oslobodili Gračanicu, ubrzo su nas na-

pali četnici. Pred njihovom nadmoćnošću povukli smo se na kose iznad varošice. Međutim, nikako nismo mogli da zaustavimo njihov nalet. Stalno su nas na krilima nekako nadilazili, pa smo morali da odstupamo i napuštamo položaj za položajem. U tom povlačenju dostigli smo jednu kosu od koje se teren blago, ali stalno spuštao prema reci Savi. U tom momentu bio sam uz komandanta brigade Dragana Stanića, koji je zbog nastale situacije izgledao, bar meni se tako učinilo, zbunjen i nervozan. Međutim, kada je video da pozadi teren pada sve do horizonta u slavonskoj ravnici, on, kao za sebe, reče: »Više nema odstupanja«.

U tom trenutku naišle su neke grupe boraca u odstupanju. On ih zaustavi i upita: »Kuda ćete? Hoćete u Savu?«. Tada, onako visok i snažan, raširi ruke i komandova naglašeno i odlučno: »Odstupanja dalje nema! Zar ćemo bežati pred četničkom ruljom? Nalevo krug i juriš!«! Ove reči, a meni se čini posebno onaj stav sa raširenim rukama, odjednom preobraziše borce i preokrenuše sve.

Borci koji su dotle odstupali, kao u nekom bunilu, odjednom stadoše, trgoše se i kao u nekom zanosu kretoše natrag u juriš, ali pribrano, po svim vojničkim pravilima iskusnih boraca. I drugim bataljonima je upućeno naređenje za protivnapad, pa su se i oni odmah pridružili jurišu koji je počeo bataljon koji je naišao na komandanta brigade Dragana. Četnici su pred tim neočekivanim i silovitim jurišem krenuli u panično bekstvo kroz Gračanicu, pa preko reke Spreče sve do Ozrena.

Draganov stav sa raširenim rukama i munjevit preokret kod boraca za mene su bili novo životno i ratničko iskustvo. Ja taj obrt nisam umeo i ne umem psihološki da objasnim, ali mislim da nije nastao samo kao posledica vojničke discipline i obaveze potčinjavanja komandantu, mada je i discipline i potčinjavanja kod Krajišnika bilo. To je bio rezultat, pre svega, dubokog, zavičajnog poverenja, ljubavi i poštovanja. Borci su iz komandantovog gesta sa raširenim rukama shvatili da on neće dalje odstupati i oni nikako nisu mogli proći pored njega i ostaviti ga pred neprijateljem koji je nastupao, kao što ne bi mogli proći ni pored svoje kuće, oca i majke i ostaviti ih neprijatelju.

Ovo viteštvo koje je tom prilikom blesnulo potvrđivalo se mnogo puta za sve vreme dok sam bio u 2. krajiškoj brigadi. A u njoj sam bio sve do februara 1945. godine. Za to vreme, verujem, dobro sam upoznao i komandanta brigade Dragana Stanića i Krajišnike iz 2. brigade i oni su za mene ostali najlepší likovi koje sam upoznao u narodnooslobodilačkom ratu.

Ove moje ocene nisu potrebne ni komandantu brigade Draganu, koji zaslužno nosi Orden narodnog heroja, ni Krajišnicima čija je ratnička slava trajno ovenčana. Ovo sve govorim sa željom da opišem svoje najupečatljivije doživljaje sa 2. krajiškom brigadom i njenim ljudima.

Što se tiče partijskog rada u brigadi, mislim da nije potrebno da ovde izlažem organizacionu strukturu partijske organizacije u brigadi, niti da govorim o metodama, problemima i rezultatima partijskog rada. Mislim da je bolje da kao ilustraciju o tome čime se bavila i šta su i kako su radile partijske organizacije navedem zabelešku - zapisnik sa jednog partijskog sastanka.

Sastanku štapske partijske ćelije 1. bataljona prisustvovao sam 30. maja 1944. godine. Tom prilikom beležio sam šta je ko govorio na tom sastanku. Pošto je ta zabeleška sačuvana, a izgleda mi zanimljiva a i karakteristična za rad štapskih jedinica, navešću je u celini kako sam je zabeležio:

»30-V- I bataljon-štapska jedinica

Dnevni red:

1. Držanje i rad članova štaba u ofanzivi.
2. Kritika i samokritika.
3. Razno

I

Za dva meseca 5 sastanaka ćelija.

Zamenik političkog komesara:

Nije se dovoljno radilo kada je za to bilo mogućnosti. Držanje svih članova kao i njegovo-dobro. Njegova borbenost popustila u zadnje vreme. Uviđali su propuste u radu, donosili odluke, ali nije se mnogo menjalo. Bio je tri puta ranjavan, pa nije baš najhrabriji. Njegov odnos prema borcima nije bio dobar-grub, a prema rukovodiocima takođe grub. Dva puta je obišao jedinice, u aprilu i jednom u maju. Niko nije bio ni malo demoralisan.

Razlog nepovoljnog stanja bataljona:

1. Slaba ishrana.
2. Grub odnos prema borcima.
3. Demoralizacija pojedinih rukovodilaca.

Slaba ishrana je bila zbog intendanta.

Ispravljan je odnos prema borcima ali bez rezultata.

Ukazivano rukovodiocima, ali nisu preduzimane oštre mere.

Misli da je njegov autoritet kod boraca i rukovodilaca dobar.

Naši (u štabu) odnosi su dobri, a u zadnje vreme malo su poremećeni između komandanta i komesara.

Politički komesar

Njegov rad u mirovanju dovoljan, a u neredovnim prilikama nedovoljan (šablonista). Sa štabom uvek na položaju i smatra da je ovde mnogo pomogao. Borbenost ostala ista. U logoru se starao o smeštaju, ishrani i dr. dovoljno, a naročito na početku ofanzive. U pokretu se zalagao (nosio oružje), a kasnije malo malaksao te je zalaganje popustilo.

Njegovo stanje morala na visini, samo povremeno prgav te grub prema nekom borcu ili desetaru ili rukovodiocu. Ostali članovi su se isto tako zalagali koliko su mogli i umeli. Odnosi u štabu zadovoljavajući. Verovatno je bilo oštrijih grubosti koje su mogle imati teže posledice.

Razlozi stanja isti.

Štab bataljona se dovoljno zalagao.

Primetili simpatije Deva-zamenik komesara 2. čete i ništa nisu preduzeli.

Bataljon je trpeo zbog bolesti Milojice (komandanta).

Milojica (komandant)

Rada je bilo. Razlog stanju, pored ostalog, je i slab rad partijske organizacije u 1. četi te je to doprinelo slabom radu i u ostalim četama.

Marko (zamenik komandanta)

Što se tiče stanja slaže se sa Milojicom. Njegovo držanje dobro. Što se ostalih tiče zadovoljavajuće. Bijelić kod Zakmura podbacio. Smatra da je štab bataljona dao dovoljno od sebe. Rad partijskih organizacija naročito bio slab.

Prznica (obaveštajac bataljona)

Njegov rad zadovoljava. Rad štaba bataljona: galama, vika na rukovodioce i borce. Te grubosti nisu otklonjene. Rukovodiocima nije na pravilan način ukazivano na propuste. Rukovodioci su u takvim uslovima gubili volju za rad. Grubosti previše. Tim putem se srozava autoritet rukovodioca.

Moj zaključak

Nepravilno shvatanje dužnosti rukovodioca

Grubosti koje ubijaju volju kod ljudi

Nebudnost na štetne pojave partijske organizacije

Labav odnos prema izveštavanju o stanju u jedinici.»

Sastanak je održan krajem sedme ofanzive u kojoj je brigada imala mnoge usiljene i duge marševe, mnogo napora i gladovanja i vrlo teške borbe sa znatnim gubicima. U takvim situacijama jače se ispoljavaju razne slabosti, čine se greške i jače dolaze do izražaja propusti, pa se i na navedenom sastanku, kao što se vidi, raspravljalo upravo o takvim problemima i mobilisale, kako se danas kaže, »subjektivne snage« za otklanjanje uočenih slabosti radi ozdravljenja stanja.

Pada u oči i način kako ljudi govore o svojim i tuđim slabostima (kritika i samokritika) i niko se ne boji da će time umanjiti nečiji autoritet. Bilo je čak i preterivanja u »samokritici«, jer se smatralo da je bolje da i prenaglasimo svoje greške i slabosti nego da ih ublažava. Možda je i to jedno od mnogih objašnjenja pobjede komunista u našoj revoluciji.

Takođe je uočljivo da svi govore o grubostima prema borcima. I tome treba dati objašnjenje. Naima, tada 1944. godine Narodnooslobodilačka vojska je uveliko prerastala u velike vojne formacije. Rastao je sve veći broj divizija i korpusa. Te velike formacije trebalo je, kako smo mi tada govorili, »vojnizirati«, tj. umesto starih dobrih partizanskih odnosa između rukovodioca i boraca uvoditi strogu disciplinu, umesto »familijarnosti« i »svesne« dobrovoljne poslušnosti uvoditi bespogovornu potčinjenost. U nedostatku znanja i veštine da taj novi red uvode objašnjenjima i ubeđivanjem neke starešine su se služile vikom i grubošću. Ali pošto su svi uviđali da je taj »novi red« bio neophodan u novim uslovima ratovanja, to je i ovaj problem uz manja odstupanja ka grubosti i popuštanju, na kraju, sasvim uspešno rešen u našoj vojsci.

Želim da ovde navedem i neke podatke o brojnom stanju članova Komunističke partije Jugoslavije u brigadi i da tako dovedem u neki odnos brojno stanje Partije sa njenom moralnom i političkom snagom u našim vojnim jedinicama.

Brojno stanje članova Komunističke partije Jugoslavije u 2. krajiškoj brigadi na dan 1. jula 1944. godine iznosilo je: članova KPJ 286, kandidata za članove KPJ 120 - ukupno 406 organizovanih u partijskoj organizaciji boraca i starešina.

Međutim, brojno stanje organizovanih na dan 1. novembra 1944. godine izgledalo je ovako: članova KPJ 249, kandidata za članove KPJ 25 - ukupno 274 boraca i starešina.

Kuriozitet ovih podataka je u tome što je ukupno brojno stanje brigade na dan 1. jula 1944. godine bilo oko 600 boraca i starešina, 1. novembra 1944. godine oko 2.000 ljudi. Ovaj porast brojnog stanja nastao je velikim prilivom novih boraca u Srbiji. Dakle, pri brojnom stanju brigade od 600 boraca i starešina bilo je više 37 članova KPJ i 95 kandidata za prijem u KPJ nego kada je brigada imala oko 2.000 boraca. Ovo se objašnjava odlaskom velikog broja vojnih i političkih rukovodilaca u druge novoformirane jedinice, s jedne strane, a, s druge strane, velikim gubicima u borbama u Srbiji.

Za četiri meseca u Srbiji brigada je bila u stalnom pokretu i borbama. To je uslovalo da se i pored najboljih želja nisu mogli održavati sastanci i primati novi članovi u Partiju. Međutim, posle borbi, u malim predasima ubrzano smo u Partiju primali one koji su se dobro pokazali i istakli u proteklim borbama i naporima. Taj period karakteriše da brigada nije izgubila od svoje borbene vrednosti i saznanja da snaga Partije nije samo u broju članova.

Za 18 meseci, koliko sam kao partijski rukovodilac proveo u 2. krajiškoj brigadi, došao sam do zapažanja da je velika većina boraca Krajišnika, naročito onih koji do rata nisu napuštali svoj kraj, odlazila iz svojih sela i od svojih kuća i sobom donosila takve ljudske moralne i borbene osobine koje su upravo zahtevane od kandidata za Partiju. Bili su hrabri u ogromnoj većini, nepokolebljivo odani i odlučni u borbi za slobodu, poštenu, iskreni, spremni i sposobni na žrtve i trpljenja svih ratnih tegoba i nedaća. Prema tim osobinama ogromnu većinu smo odmah mogli primati u Partiju.

Međutim, veći broj Krajišnika zbog oskudnog obrazovanja nije bio vičan »čistoj« političkoj agitaciji i propagandi, ali isti ti borci 2. krajiške brigade i svih drugih krajiških jedinica ostavljali su najbolji utisak na narod svuda gde su prolazili. Spominjali su ih i pamtili po otvorenosti, poštenju, dobroti i borbenosti. Taj odnos Krajišnika prema narodu, »civilima«, kako bi oni to govorili, bila je njihova vrlina koja je, ravnopravno sa njihovom hrabrošću i poznatom odanošću u borbi, doprinela slavi krajiških ratnika i njihovih brigada.

Veliki pesnik i pisac Bosanske krajine, besmrtni Branko Ćopić, najbolje je okarakterisao svoje Krajišnike, kada ih je nazvao: SUROVI BOJOVNICI GOLUBIJEG SRCA.

Sanitet Druge krajiške brigade

DR HAJRUDIN KULENOVIĆ

Sanitetska služba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije djelovala je u veoma složenim uslovima kao nijedna sanitetska služba u istoriji rata.

Otpočela je svoju funkciju zbrinjavanja ranjenika i bolesnika prvih dana rata, sa veoma malim brojem stručnih medicinskih kadrova, bez ikakve materijalne baze i bez razrađenih principa u organizaciji i taktici sanitetske službe u uslovima partizanskog rata. Sanitetska služba NOV i POJ otpočela je svoj razvoj na isti način i u istim uslovima kao i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije.

Zbog toga se napori, uspjesi, neuspjesi i problemi partizanske sanitetske službe u našem ratu mogu pravilno procenjivati i shvatati samo u okviru uslova u kojima je obavljala svoje zadatke:

To su sledeći uslovi:

1. Partizanski rat se karakterisao brzinom i iznenadnošću pokreta i borbenih dejstava. Taktička radnja »manevar« bila je razvijena do visokog stepena, kako radi napada na neprijateljske bokove, pozadinu i slabe tačke, tako i radi čuvanja sopstvene žive sile od uništenja. To su bile dvije suprotnosti, koje su se u našem ratu stalno smenjivale i u kojima se trebalo snalaziti prilikom organizacije sanitetske službe. To je značilo maksimalno iskoristiti jednu slobodnu teritoriju, ostvarujući jedan od osnovnih zahtjeva medicine - stabilne uslove za lječenje ranjenika i bolesnika, za intenziviranje protivepidemijskih mjera i za stručnu obuku sanitetskog osoblja, a s druge strane, uvijek biti spreman za iznenadni pokret bez ometanja manevarske sposobnosti jedinica.

U 2. krajiškoj brigadi najčešće nije bilo mogućnosti za evakuaciju nepokretnih ranjenika u sanitetske ustanove pretpostavljene komande ili u teritorijalne bolnice, jer je brigada, od formiranja, veliki dio rata dejstvovala daleko od slobodnih teritorija i na samostalnim pravcima.

Na 2. krajišku brigadu se u pravom smislu riječi odnosila ona latinska izreka: »Omnia mea mecum porto« (Sve svoje sa sobom nosim). Jer svaki pokret brigade značio je pokretanje i svih ranjenika - pješaka, konjanika i onih na nosilima. Za to je štab brigade često morao angažovati borbene jedinice i jahaće konje. Ranjenici su evakuisani u teritorijalne bolnice rijetko, čak izuzetno.

2. Druga karakteristika našeg rata je bila ta, što su okupatori i narodni izdajnici primenjivali najsirovija sredstva da bi ugušili narodni ustanak. Oni su surovo uništavali ljudske živote i materijalna dobra. Ci-

tava naselja su zbrisali sa lica zemlje. Od tih zvjerstava nisu bili pošteđeni ni ranjenici, ni bolesnici, ni sanitetsko osoblje. Naprotiv, dio strategije okupatora i narodnih izdajnika bio je i angažovanje posebnih snaga i organizovanje većih akcija radi otkrivanja naših bolnica i masakr ranjenika, bolesnika i sanitetskog osoblja.

Takva strategija okupatora i narodnih izdajnika zahtjevala je posebne mjere predostrožnosti u zaštiti ranjenika, koje su nepoznate drugim vojskama. Ona je zahtjevala evakuaciju ranjenika u planinske i teško pristupačne terene i dugi transport ranjenika do bolnica smještenih na takvom terenu. Ponekad je trebalo i skrivati ranjenike u zemunice, tajna skloništa i slično.

Međutim, u 2. krajiškoj brigadi ta predostrožnost se najčešće svodila na pokretanje ranjenika i bolesnika pod zaštitom borbenih jedinica.

U toku čitavog mog boravka u brigadi, a koliko mi je poznato ni prije ni kasnije, fizička sigurnost ranjenika, bolesnika i sanitetskog osoblja bila je ugrožena samo jednom, i to za kratko vrijeme. Dogodilo se to u proleće 1944, na prostoru između Foče i Čelebića. Grupa četnika je iznenadila brigadnu bolnicu u pokretu i upala u njenu kolonu. Četvrti bataljon brigade je u tom času vodio borbu sa četnicima na Visu ispod koga je prolazila brigadna bolnica. Štab bataljona je primjetio da se u koloni bolnice nešto događa. Prije nego što su četnici mogli ranjenicima i bolesnicima nanijeti bilo kakvo zlo, strčao je niz kosu i zajedno sa kuririma rastjerao četnike.

3. Kada se govori o uslovima u kojima se razvijala i u kojima je djelovala sanitetska služba NOVJ treba imati u vidu i veoma nepovoljno epidemiološko nasleđe. Bivša Jugoslavija je bila zemlja bijede i zaraznih oboljenja: pjegavca, trbušnog tifusa, dizenterije, tuberkuloze, malarije, sifilisa i drugih. Za te bolesti je karakteristično da su bile i endemične, tj. stalne u pojedinim krajevima, posebno na selima, gdje su se najviše zadržavale naše jedinice i gdje je vladala najizrazitija ekonomska bijeda. Sa tih endemičnih, žarišta razbuktavale su se zarazne bolesti u vidu velikih epidemija, naročito povodom elementarnih nesreća, a jedna od najvećih je bio rat, posebno takav kakav je bio naš rat. Zbog toga su zarazne bolesti, posebno ratne zaraze, prijetile našim jedinicama isto koliko i neprijateljske oružane snage.

Takvoj epidemiološkoj situaciji treba dodati konkretne uslove u kojima su živjeli naši borci.

Danonoćne borbe jedinica sa mnogo brojnijim i moderno naoružanim neprijateljem, izvanredno veliki gotovo stalni psihofizički napori boraca, nedostatak odjeće i obuće, uz slabu i neredovnu ishranu i često gladovanje, stalna izloženost vremenskim nepogodama, veoma otežani uslovi za sprovođenje osnovnih higijenskih mjera itd., stvarali su veoma povoljne uslove za razbuktavanje zaraznih oboljenja, naročito ratnih zaraza.

Ali, u 2. krajiškoj brigadi zaraznih oboljenja u epidemijskim razmjerama nije bilo. Bilo je pojedinačnih slučajeva pjegavca, posebno u toku četvrte neprijateljske ofanzive, kad je opšta vojna situacija bila izuzetno nepovoljna. Međutim, od dolaska brigade u istočnu Bosnu, polovinom septembra 1943, i najzad u Srbiju nije registrovan nijedan slučaj pjegav-

ca, iako su se u tom periodu odigrale šesta i sedma neprijateljska ofanziva. Po dolasku u Srbiju, u drugoj polovini avgusta 1944, registravano je sedam slučajeva dizenterije. Bolesnici su odmah potpuno izolovani u posebnu kuću, zaoštrene su mjere lične higijene i higijene ishrane, pa je dalje razboljevanje presečeno.

Najčešća patologija boraca 2. krajiške brigade bilo je ranjavanje, nahlada i kožna oboljenja, koja su najčešće završavana izlječenjem i bez trajnijih posljedica.

Postignute uspjehe u protivepidemijskoj zaštiti boraca moguće je shvatiti, samo kroz ofanzivni duh u borbi protiv zaraznih oboljenja, koji je prožimao rukovodeći vojno-politički kadar, sanitetsko osoblje i borce.

Kao što ćemo kasnije vidjeti kvalifikaciona struktura sanitetskog osoblja brigade, počev od referenta saniteta brigade pa do vodnih bolničarki, nije bila takva da se mogla očekivati velika stručnost. Oni nisu mnogo znali o dijagnostici i terapiji zaraznih oboljenja, ali su veoma dobro znali kako se ta oboljenja šire i na koji se način mogu suzbijati. Znali su još nešto što je bilo presudno u suzbijanju zaraznih bolesti, da borba protiv njih mora biti uporna, stalna i da se mora organizovano voditi u svakoj, i najnižoj jedinici.

S druge strane, vojno-političke starješine i partijska organizacija su veoma rano shvatili da borba protiv zaraznih oboljenja nije jedino i isključivo zadatak sanitetskog osoblja, nego jedan od značajnih problema kome se mora posvećivati veoma velika pažnja. Zbog toga je sanitetsko osoblje imalo stalnu i bezrezervnu podršku svih starješina i partijskih organizacija brigade, i u tome je tajna uspjeha.

Međutim, za uspjeh u borbi protiv zaraznih oboljenja veliki značaj je imala i struktura sanitetske službe kakvu je imala 2. krajiška brigada. Ona se sastojala od 70 mladih partizanki, koje su bile do kraja motivisane za uspješno obavljanje povjerene im dužnosti, a imale su i izvanredan smisao za kontrolu provođenja higijenskih i za organizovanje protivepidemijskih mjera. One su pokrivala sve jedinice, počev od najnižih do štaba brigade, tako da su imale pod kontrolom sve punktove značajne za smještaj ljudstva, za ishranu i drugo. Stalno su kontrolisale higijenu kuhinja, uklanjanje otpadnih materija, pranje ruku prije jela, čistoću posuđa za ishranu, organizovale su kupanje boraca, pranje veša, depidikaciju odjeće itd. Uvjeren sam da je takva struktura sanitetske službe bila pogodnija za naš rat, za partizanski način ratovanja, nego da se sastojala od školovanja srednjemedicinskog kadra. Međutim, naše bolničarke nisu bile školovane u školama, ali su sticale praktična iskustva u procesu borbe sa svim teškoćama i opštom oskudicom. Na sanitetskim kursovima na kojima je započinjala njihova obuka dobivale su praktična znanja u pružanju prve pomoći ranjenicima, u njezi ranjenika i bolesnika, u pravilnoj organizaciji evakuacije i u protivepidemijskoj zaštiti. Po završetku kursa raspoređivane su na dužnost vodnih bolničarki, a one koje nisu ovladale potrebnim znanjem zadržavane su na daljoj stručnoj obuci u brigadnoj bolnici sve dok ne ovladaju predviđenim stručnim gradivom.

Organizacija sanitetske službe brigade bila je koncipirana prema odredbama »Statuta sanitetske službe NOV i POJ«, koji je odobrio Vrhovni komandant 10. novembra 1942. godine.

Organizaciona struktura sanitetske službe brigade sastoji se od:

- referenta saniteta brigade;
- pomoćnika referenta saniteta;
- brigadnog previjališta, u kome su radili referent saniteta, njegov pomoćnik i dvije bolničarke;
- brigadne bolnice;
- referenata saniteta bataljona i njihovih zamjenika;
- referenata saniteta četa, i
- vodnih bolničarki.

Bio je to impozantan broj sanitetskih radnika. Sanitetska služba je postojala u najnižim jedinicima, pa makar i u elementarnom vidu, a to je bio jedan od osnovnih zahtjeva našeg rata.

Svaka je četa imala četiri sanitetska radnika, svaki bataljon 14, a na nivou štaba brigade bilo je još najmanje 10 sanitetskih radnika, ne računajući kursistkinje, koje su bile na obuci u brigadnoj bolnici. Prema tome, brigada je imala više od 70 sanitetskih radnika.

Referent saniteta brigade od njenog formiranja do aprila 1943. bio je student medicine Marjan Kvedar, a zatim Morie Levi. On se u četvrtoj ofanzivi razbolio od pjegavca i umro u aprilu 1943. godine. Nakon smrti Morica dužnost referenta saniteta brigade obavljao je bolničar Miloš Vujičić.

Krajem avgusta 1943. premješten je iz 5. krajiške kozarske brigade na dužnost referenta saniteta brigade Hajro Kulenović, takođe student medicine. On je na toj dužnosti ostao do septembra 1944, kada je premješten za referenta saniteta 17. udarne divizije, a za referenta saniteta brigade postavljena je Milka Šinik, do tada upravnik brigadne bolnice.

Prvi ljekar u brigadi bio je dr Tugomir Šprem, koji je krajem avgusta 1943. došao iz domobranskih jedinica, ali je već nakon deset dana premješten u 5. krajišku kozarsku brigadu.

Poslije oslobođenja Tuzle, oktobra 1943, u brigadu je došao dr Aleksandar Švarc, koji je radio u brigadnoj bolnici. Iz Tuzle je došlo i nekoliko drugarica, koje su se razvile u veoma dobre bolničarke, i jedan iskusni bolničar Ibro Alibegović.

Nakon dolaska u Srbiju i oslobođenja Aleksandrovca dobili smo još jednog ljekara dr Stevana Nešića, a poslije oslobođenja Kragujevca, oktobra 1944, kvalifikaciona struktura sanitetskog kadra brigade značajno se izmijenila. Iz oslobođenog Kragujevca došla su dva ljekara, dr Ratko Kaljalović i dr Đorđe Hadžić, nekoliko studenata medicine i medicinskih sestara.

Brigadno previjalište je za vrijeme borbi razvijalo brigadnu sanitetsku stanicu koja je činila poslednju kariku u etapnom sistemu liječenja ranjenika.

U brigadnoj bolnici je obavljana hospitalizacija ranjenika i bolesnika. Upravnik bolnice je dugo bila Milka Šinik, a njeni pomoćnici Nada Božić (Mutapović) i Savka Mandić (Malešević). One su bile veoma iskusne i stručno sposobne bolničarke. Veoma dobro su savladale osnov-

ne zahtjeve medicine u previjanju i njezi ranjenika. Usvojile su princip da se ratne rane ne smiju dirati i da je osnovno sačuvati rane od sekundarne infekcije.

Organizacija bolnice i higijenskih prilika u njoj uvijek je bila na potrebnom nivou.

O političko-vaspitnom radu sa ranjenicima, bolesnicima i sanitetskom i drugom osoblju brinuo je politički komesar bolnice, a o snabdijevanju bolnice prehrambenim artiklima ekonom bolnice.

Veoma značajnu kariku u sanitetskoj službi brigade činili su referenti saniteta bataljona i njihovi zamjenici.

Bataljonski i četni sanitet bili su glavni oslonac sanitetskoj službi brigade u organizovanju protivepidemijske borbe u jedinicama, osnovnom zbrinjavanju ranjenika u borbenim dejstvima, snabdijevanju organa sanitetske službe sanitetskim materijalnim sredstvima, stručnoj obuci bolničarki i zdravstvenom prosvjećivanju boraca.

Ni dugi vremenski period, koji nas djeli od ratnih događaja nije mogao izbrisati upečatljivu predstavu o požrtvovanju, sposobnosti i snalažljivosti bataljonskih rukovodilaca sanitetske službe 2. krajiške brigade. To su bile: Ruža Dermanović, Dragica Guteša, Zora Mićević Bročić, Milena Prokopić, Pava Kurut, Milka Knežević, Ruža Bundža i druge. Ništa manje nisu zasluge četnih i vodnih bolničarki, koje su vršile najteže i najisturenije funkcije. Dugujem izvinjenje svim tim mladim partizankama koje su zaslužile, nesebičnim zalaganjem, mnogo više nego da nabrojimo bar njihova imena. Tome nije u tolikoj mjeri krivo minulo vrijeme, koliko ustaljeni običaj da smo ih nazivali samo imenima. Zvali smo ih jednostavno: Ruža, Asta, Zulkida, Remza, Koviljka, Milka, Dragica itd. Sve su one kao i druge čijih se imena više ne sjećam, bezbroj puta gledale smrti u oči da bi spasile ranjenog druga.

Organizacija zbrinjavanja ranjenika

U brigadi je od njenog formiranja uspostavljen etapni sistem liječenja ranjenika. Na svim nivoima komandovanja utvrđene su bile sanitetske etape, precizirani zadaci i organizacija rada svake etape i način njihovog rada. Pred svaku planiranu operaciju komandanti i komandiri su zapoviješću regulisali mjesto razvoja sanitetskih stanica. Etapni sistem liječenja je otpočinjao u vodovima. Vodne bolničarke su ranjenicima ukazivale prvu medicinsku pomoć, koristeći prve zavoje, improvizovana sredstva za imobilizaciju i povesku, ili kompresivni zavoj u slučaju arterijskog krvarenja. Ranjenici su dobijali prvu medicinsku pomoć neposredno nakon ranjavanja.

Na sredokraći između vodova, referenti saniteta četa su razvijali četnu sanitetsku prihvatnicu, u koju su vodne bolničarke upućivale svoje ranjenike. Na toj etapi je obavljana kontrola i dopuna prve pomoći, trijaža ranjenika prema stepenu hitnosti i organizovana evakuacija ra-

njenika u bataljonsku sanitetsku stanicu, koja je bila udaljena oko kilometar od četnih sanitetskih prihvatnica.

U bataljonskim sanitetskim stanicama je, pored kontrole rada vodnih i četnih bolničarki, glavna pažnja posvećivana brzini i pravilnosti evakuacije ranjenika u brigadnu sanitetsku stanicu, koja se razvijala na 2-4 km od vatrenog položaja jedinica. U brigadnoj sanitetskoj stanici ranjenicima je ukazivana opšta medicinska pomoć. Zamenjivani su prvi zavoji standardnim, improvizovana sredstva za imobilizaciju Kramerovim šinama, podvezivani su površnji krvni sudovi, davani analgetici, serumi protiv tetanusa i improvizovana je antišok terapija. Ranjenici su najčešće evakuisani u brigadnu bolnicu, pri čemu je korišten zaprežni transport i ljudstvo mobilisano na terenu. U neplaniranim operacijama štab brigada je obezbeđivao ljudstvo za nošenje ranjenika i jahaće konje za ranjenike koji su mogli jahati. Inače, evakuacija ranjenika u sanitetske ustanove divizije bila je rijetka i izuzetna.

Infekcije rana su bile rijetke zahvaljujući tome što su naše bolničarke zaista savladale osnovne principe aseptičnog rada u previjanju ranjenika, i tome što su ranjenici dobijali prvu pomoć neposredno poslije ranjavanja, tako da se cjelokupni proces njihove evakuacije do sanitetske stanice brigada odvijao u razmaku 2-3 sata od ranjavanja, a to je bio veliki doprinos njihovom uspješnom liječenju.

Snabdijevanje brigade sanitetskim materijalnim sredstvima obavljano je najvećim dijelom iz ratnog plijena, preko referenta saniteta brigade, a dijelom improvizovanom proizvodnjom: nosila, udlaga.

Vaspitanje i stručna obuka sanitetskog kadra

Sigurno se može tvrditi da su uspjesi sanitetske službe 2. krajiške brigade bili rezultat specifičnog načina vaspitanja sanitetskog osoblja i specifičnog načina njihove stručne izgradnje.

Stalnim vaspitnim mjerama vojno-političke starješine su doprinosile da se formira poseban lik partizanskog sanitetskog radnika, takav kakav je bio neophodan našim jedinicama, i koji je svojim shvatanjem i sposobnostima odgovarao uslovima našeg rata. Zahvaljujući stalnom razvijanju pažnje i ljubavi prema ranjenim i bolesnim drugovima, razvijanju smisla za organizaciju i improvizaciju, naše su bolničarke nalazile prava rješenja i izlaz i u najsloženijim uslovima i uspješno su se odupirale svim teškoćama i opštoj oskudici.

U stručnoj obuci bolničarki težište je bilo na praktičnoj obuci, koja je bila lišena svake suvišne teorije i verbalizma. Ta izgradnja je otpočinjala na sanitetskim kursevima, koji su održavani u brigadnoj bolnici, kroz koje je prolazila svaka partizanka koja je došla u brigadu. Stručna izgradnja je nastavljena u jedinicama kroz praktični rad i konkretnu analizu rada bolničarki u sanitetskim akcijama. U tim analizama se uvijek polazilo od propusta učinjenih u pružanju prve medicinske pomoći ranjenicima. Ove su bile svojevrsna škola, i osnovno mjerilo kadrovske politike, odnosno putokaz za uzdizanje bolničarki na više dužnosti.

Na kraju, može se reći da su moja sjećanja na sanitetsku službu 2. krajiške brigade pomalo idealizovana i bez potrebne kritičke ocjene. Takvo polazište je uobičajeni metod koji je Komunistička partija stalno njegovala u vaspitanju svojih kadrova i takva primjedba nije sasvim ne-realna. Tačno je da se ne može tvrditi da u radu sanitetske službe 2. krajiške brigade nije bilo propusta ali pri njihovoj ocjeni treba imati u vidu ukupne rezultate koje je sanitetska služba postigla i uporediti ih sa uslovima u kojima je radila, kao i sa kvalifikacionom strukturom sanitetskih radnika brigade. Ako se to ima u vidu, ne bi se moglo govoriti o idealizovanju.

Zbog toga, ovaj prilog je dug cjelokupnog rukovodećeg sastava brigade našim požrtvovanim drugaricama koje su nesebničnim zalaganjem dale veliki doprinos borbenim rezultatima 2. krajiške brigade.

Intendantska služba brigade

RADE NJEGOVAN

Intendantska služba 2. brigade bila je organizovana prema principima i uputstvima koje je Vrhovni štab propisao za ranije formirane partizanske brigade. Ona je, pored sanitetske, u najvećem periodu NOR-a bila jedina materijalna služba koja se starala o snabdijevanju hranom, odjećom i drugim materijalnim i životnim potrebama, a ponekad i borbenim sredstvima, barem kad se ticalo transporta.

Intendantura brigade imala je na čelu intendanta sa pomoćnikom, komoru sa 4-5, a po potrebi i više tovarnih grla, malu obučarsko-krojačku radionicu, kuhinju za pripremanje hrane za štab brigade i osoblje oko štaba i potreban broj ljudi. Brigadna intendantura nije bila namijenjena ni osposobljena za snabdevanja, već je intendant bio organizator i koordinator intendantskog snabdijevanja. Kada bi se došlo do većeg ratnog plijena, kao prilikom oslobođenja Tuzle 1. oktobra 1943, intendant brigade je dijelio taj materijal po jedinicama. Isto je radio i kada je dobijena pomoć od saveznika.

Prvi intendant brigade bio je Stevo Trtica, rodom iz Kozarca kod Prijedora, a njegov zamjenik Velimir Čurguz Vele, rodom iz Lušci Palanke.

Bataljoni su imali intendanta, dva-tri kuvara, komoru sa tri-četiri, a ponekad i više tovarnih konja za prenos kuhinje, rezervi hrane i, po potrebi ostalih materijalnih i borbenih sredstava. Svaka četa je imala ekonomu, kuvare i dva-tri tovarna grla. Kada su čete bile brojnije hrana je pripremana u četnim kuhinjama, a kad je u jednom periodu, tokom 1943. i 1944. godine, brojno stanje opalo, hrana je za cio bataljon kuvana u bataljonskim kuhinjama i raznošena po četama.

Osnovni zadatak intendantske službe bio je nabavka i pripremanje hrane. Bila je organizovana tako da brigadu učini što manje zavisnom od ishrane po domaćinstvima i da joj omogući što veću pokretljivost i borbenu gotovost. Organizovanjem kolektivne ishrane po četama i bataljonima i drugim samostalnim jedinicama bilo je omogućeno da brigada djeluje u svim terenskim uslovima i za izvesno vrijeme i van naselja. Moglo bi se reći da su čete i bataljoni u pogledu transporta i ishrane bili osposobljeni za život i borbu u brdsko-planinskim uslovima kao i slične neprijateljske jedinice, iako je oprema bila znatno slabija.

Intendantska služba je svoj zadatak, sa manje ili više uspjeha, obavljala u veoma teškim borbenim i drugim uslovima. Njih je karakte-

risala opšta oskudica materijalnih sredstava neophodnih za život i borbu, naročito onih za zadovoljenje svakodnevnih potreba ishrane. Izuzetnim naporima, pogotovu u pojedinim periodima rata, ipak se uspijevalo obezbjediti ono najneophodnije da bi se preživjelo.

Za intendantsko snabdijevanje jedinica brigade korišćeni su različiti izvori, što je zavisilo od uslova u kojima su jedinice živjele i izvodile borbena dejstva, a osnovni izvori su bili dobrovoljni prilozima naroda, ratni plijen, rekvizicija, konfiskacija imovine narodnih neprijatelja, ekonomske akcije, pomoć saveznika i drugo. Pošto nije bilo moguće ni stvoriti, ni prenositi veće rezerve, osnovni izvor snabdijevanja, posebno hranom, bio je narod, koji je, iako je sam oskudijevao u hrani, davao ono najneophodnije za ishranu naše vojske.

Pri korišćenju tih izvora, naročito dobrovoljnih priloga i rekvizicije, intendantski organi su svestrano saradivali sa mjesnim narodnooslobodilačkim odborom u svim mjestima u kojima su oni postojali. I tamo gde je snabdijevanje obavljano bez posredstva MNOO intendanti i ekonomski su nastojali da prema narodu budu što korektniji i da se ne nanose političke štete pri nabavkama. Najveći broj intendantata i ekonomista, iako sa skromnim obrazovanjem, bili su svojevrsni politički radnici i znali su kako treba da se ophode prema narodu. Svakom zahtevu za zadovoljenje neke potrebe naše vojske prethodilo je široko političko objašnjenje ciljeva našeg NOB-a, onakvo kako je proklamovala KPJ, a većina intendantata i ekonomista bili su članovi Partije.

Štab brigade, štabovi bataljona i komande četa pružali su veliku pomoć i podršku intendantskim organima i često su se sami angažovali u intendantskom snabdijevanju. Budući, da su političko raspoloženje, borbeni moral i sposobnost boraca da savladaju ogromne napore u borbi i pokretu često zavisili od koliko-toliko uredne ishrane, politički komesari su posebnu pažnju posvećivali intendantskoj službi. U borbenim zapovijestima za dejstvo jedinica veoma često je određivan zadatak i intendantskoj službi - odakle će se koja jedinica snabdijevati, kakve rezerve treba obezbjediti, do kada podijeliti hranu i slično da bi jedinice bile spremne da krenu na zadatak. Često su pojedine borbene akcije imale prvenstveno ekonomsko-snabdjevački karakter. Ponekad su jedinice brigade pomjerane u krajeve, naselja, u kojima su bili bolji uslovi za ishranu i odmor iako takav raspored sa vojničkog gledišta nije bio nužan. Kad se pružila prilika, a drugih izvora nije bilo, izvođeni su napadi na neprijateljske transporte za snabdijevanje da bi se došlo do hrane, municije i drugih materijalnih i borbenih sredstava. Napadana su i osvajana neprijateljska uporišta i zaposedana teritorija koja je, bar za kraće vrijeme bila bolja za intendantsko snabdijevanje, ili su izvlačena materijalna sredstva sa terena koji se objektivno nije mogao zadržati zbog blizine jakih neprijateljskih garnizona ili važnih komunikacija.

Brigada se hranom i drugim životnim potrebama tokom 1942. pa do odlaska iz Podgrmeča aprila 1943. kad god je boravila u podgrmečkim ili kozarskim selima snabdijevala preko organa narodne vlasti. Ništa se u tim selima (krajevima) nije uzimalo od naroda bez obraćanja mjesnim narodnooslobodilačkim odborima, koji su već krajem 1941. djelovali na cijeloj oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine. Kada je brigada u tom

periodu operisala van Podgrmeča i Kozare, kao na primer na Manjači, oko Mrkonjić-Grada i Jajca, za snabdijevanje su korišćeni i drugi izvori. Za vrijeme boravka na Manjači, krajem avgusta 1942, ishrana je bila veliki problem za brigadu. Četnička propaganda u tom kraju bila je jaka, a teren na Manjači pasivan, pa se i do hrane teže dolazilo, sem do mesa i mlječnih proizvoda. Zbog toga se za neke artikle moralo oslanjati na ključki kraj i Sanicu, a išlo se i u Podgrmeč. Intendant brigade Stevo Trtica organizovao je pečenje hljeba u Ključu, a na tom terenu je prikupljao druge artikle. On je obilazio bataljone i intervenisao sa rezervama hrane tamo gdje je bilo potrebno. I obezbeđenje vodom za kuvanje i piće i za ostale potrebe ponekada je bilo teško na Manjači, jer su izvori vode u okolini Sitnice, Gornjeg i Donjeg Ratkova i u većini sela toga kraja rijetki. To je za još neiskusne intendante i ekonomе bilo novo opterećenje. Za vodu za kuvanje hrane moralo se ići više kilometara - do izvora ili kakvog bunara. Borci na nekim položajima bili su još udaljeniji od rijetkih izvora, pa im se iz pozadine sa hranom morala donositi voda za piće i za održavanje najnužnije higijene. Komandir 2. čete 2. bataljona Mihajlo Pejić tražio je od ekonomа da obavezno šalje vodu na položaje, jer u njihovoj blizini nije bilo izvora, a borci su bili žedni, danima se nisu umivali, prali porcije i brijali. Bilo je slučajeva da su sa jednog izvora uzimali i partizani i neprijatelj. Prvo kraće snabdijevanje brigade nekim artiklima hrane iz ratnog plijena bilo je po oslobođenju Jajca 25. septembra 1942. godine. U neprijateljskim magazinima u Jajcu zaplijenjene su znatne količine brašna, šećera, marmelade, pasulja, soli, odjeće i obuće i drugih materijalnih sredstava. Ustaše i domobrani bili su u Jajcu spremili dobru zimmnicu, ali partizanima ni tvrdi bunker koji je grad bio opasan nisu bili prepreka da im je uzmu. Za vrijeme boravka brigade na položajima oko Turbeta i Gostilja, u pravcu Travnika, kao i prilikom povlačenja sa tih položaja i na maršu do Podgrmeča, ratni plijen iz Jajca bio je dobro došao. Borcima je za vrijeme marša za Podgrmeč iz komore podijeljen šećer, marmelada i drugo, jer su zastoji za odmor bili kratki i nije se moglo kuvati.

Po dolasku u Podgrmeč, tokom jeseni 1942. sve do četvrte ofanzive, snabdijevanje je obavljano preko narodnooslobodilačkih odbora i, za tadašnje prilike, zadovoljavalo je. Ratni plijen iz Bihaća, sem ono što su jedinice uzele za vrijeme borbi, a i to je većinom bila odjeća i obuća, evakuisali su pozadinski organi Operativnog štaba za Bosansku krajinu i, vjerovatno, organi za snabdijevanje Vrhovnog štaba.

U toku četvrte neprijateljske ofanzive, za vrijeme boravka na Kozari i prije nego što je brigada potisnuta u Grmeč, snabdijevanje hranom išlo je preko narodnooslobodilačkih odbora i donekle je zadovoljavalo. Međutim, za vrijeme borbi i u okruženju u Grmeču bilo je do kraja teško, i moglo bi se reći da snabdijevanja nije ni bilo. Prvi ili drugi dan po povlačenju u Grmeč intendantima je naređeno da iz magazina na Oštrelju uzmu hranu koja se tamo nađe, a koja se može pripremiti u tim uslovima. U te magazine izvlačeno je iz podgrmečkih sela i smještanano žito, mast, pasulj, suhomesnati proizvodi i drugo, i čuvano kao rezerva. Tek što su intendant i sa komorom došli pred magazine naišla je neprijateljeva avijacija i žestoko bombardovala objekte i prostor oko

njih. Magazini su porušeni ili znatno oštećeni, tovarni konji pobijeni, a dijelom su se razbježali, a bilo je i ljudskih žrtava, jer se, iz raznih razloga, pored magazina našlo mnogo partizana i naroda. Posle bombardovanja, magazini i prostor oko njih stravično su izgledali. Da li je u takvoj situaciji iz magazina uzeto nešto hrane, tada ili kasnije, teško je tvrditi.

Za sve vrijeme borbi i boravka u okruženju u Grmeču gotovo da nije bilo nikakvih uslova za pripremanje hrane. Voda se mogla dobiti jedino otapanjem snijega. Možda je neka jedinica i uspjela da skuva kakvu kašu od brašna, ali su uslovi za to bili više nego teški, pa čak i da je bilo šta da se kuva. Ako se za tih 4-5 dana ipak nešto pojelo, a jeste, onda je to bilo ono što se našlo u neprikosnovenoj rezervi, u vojničkom rancu ili torbici. Iz komore je podijeljena poslednja količina brašna i masti, a neka jedinica je imala ponešto slanine i drugih suhomesnatih proizvoda. Kada je bilo moguće, borci su sami kovali u porcijama škrob, kačamak ili kakvu čorbu. Svako se snalazio kako je znao i mogao. Ljudi su od umora, nespavanja i hladnoće bili potpuno otupjeli i postali apatični. Činilo se da ih je posljednjeg dana i noći pred razbijanje obruča i izvlačenja iz Grmeča više morila žeđ nego glad, a najteža je bila nesаница.

Po izlasku iz Grmeča u Tuk Bobiju brigada se razmjestila po kućama koje su mahom bile prazne i opljačkane. Većina boraca je ubrzo utonula u dubok san, a samo su oni najizdržljiviji bili u stanju da budu na obezbjeđenju i da se, kako-tako, brinu o promrzlim i iznemoglim borcima. Tek kad se brigada oko 13. februara prebacila u podgrmečko selo Adrovce pristupilo se redovnom i organizovanom snabdijevanju i kuvanju hrane.

Snabdijevanje brigade hranom i drugim potrebama poslije četvrte neprijateljske ofanzive, od 13. februara pa do kraja marta 1943, dok je boravila u Podgrmeču, donekle se normalizovalo. Iako je neprijatelj za vrijeme ofanzive uništavao i pljačkao sva materijalna dobra do kojih je došao, ipak nije uspio da sve uništi i opljačka. Seljaci su, po nalogu organa narodne vlasti, sklanjali ispred neprijatelja sve što se dalo skloniti. Stoka je tjerana u sela kroz koja neprijatelj nije nastupao, žito i ostale namirnice zakopavane su u zemunice, sklanjane u razne škrape, pećine i slično. Odbori su, prema kriterijumima koji su tada vladali, prikupljali hranu i predavali je intendantima. Mada su se rezerve kod seljaka bile istanjile, za partizane je odvajano koliko je najviše bilo moguće. Za mjesec i po dana, koliko je brigada posle ofanzive boravila u Podgrmeču, skoro redovno su kuvana najmanje dva obroka, koji su po količini i kvalitetu u osnovi zadovoljavali. Redovnija ishrana i poboljšani ostali uslovi doprinijeli su da se ljudstvo brigade znatno oporavi od svega što je preživljeno za vrijeme ofanzive.

Početak aprila 1943. brigadi je naređeno da se pripremi za duži marš i odlazak iz Podgrmeča. Rečeno je da se ide u pasivnije krajeve i da treba prikupiti i ponijeti rezerve hrane barem za dva-tri dana puta, a po mogućnosti i više, dok se ne snađemo na novom terenu. Intendant brigade Stevo Trtica je preko odbora u selima oko Bosanske Krupe i Bosanskog Novog organizovao prikupljanje hrane za rezervu koju je

mogao da ponese ukupni brigadni transport. Intendantima bataljona određena su sela iz kojih će preuzeti hranu. Rezerve, iako skromne, bile su prikupljene i brigada je mogla da krene na novi zadatak. Pored prikupljanja hrane obavljene su i druge pripreme. Odjeća i obuća su opremljene i, koliko je bilo moguće, dovedene u ispravno stanje, komora pripremljena za put, a bolesni i teže ranjeni borci ostavljeni su u terenskim bolnicama.

Tokom višednevnog marša za ishranu su trošene rezerve hrane ponosene iz Podgrmeča, a kako se nisu popunjavale, ubrzo su se smanjile. Kad je brigada došla iznad Ribnika, izviđanjem je utvrđeno da je neprijatelj poseo tu prostoriju i da se jake njemačke motorizovane kolone kreću iz pravca Banjaluke, preko Ključa. Pokušaj da se preko Vrbljana obavi zadatak spriječila su jake neprijateljeve snage. Brigada je potisnuta od komunikacije Ključ-Petrovac i nabačena na padine Grmeča. Rezerve hrane su potrošene, a sa terena na kojem su se jedinice brigade našle gotovo se ništa nije moglo nabaviti. Počelo je gladovanje, i zbog toga je duži opstanak na tom terenu bio nemoguć.

Drugi bataljon se nalazio na položaju u pravcu prevoja Paunovac. Komandant bataljona Stojan Milnović obavijestio je štab brigade da je vojska gladna i da se u toj situaciji hrana može naći samo u neprijateljevim transportima koji se kreću putem Ključ - Petrovac. Taj pravac je bataljon inače izviđao i zapažen je živ njemački kamionski saobraćaj. Postavljena je jaka zasjeda u pravcu Paunovca. Ogladnjeli borci su grickali pupoljke bukovog lista i srijemuše, i sa napregnutom pažnjom osmatrali put. Vjerovatno se neki od starijih boraca sjetio da su se tim istim stazama u pravcu Crnih potoka nekada kretali pradjedovi tih boraca, ustanici protiv jednog drugog osvajača i zulumčari, kada se za hranu i džebanu isto moralo ići u busije. Sentimentalno razmišljanje i vraćanje u buntovničku prošlost Krajišnika poremetilo je brujanje motora iz pravca Ključa. Naprijed su išli motociklisti, a ubrzo zatim, iza okuke, pojavila se kolona kamiona. Pala je komanda za napad i po kamionima je osuta žestoka paljba, a zapraštale su i bombe, od čijih eksplozija je odjekivala planina. Prvi pogođeni kamioni zapriječili su put ostalima, i kolona je stala. Nastala je panika među naprijateljcem i pravi krkljanac u dubokom klancu. Naši borci su se sjurili na cestu uz poznati usklik »Napred-ura«. Kad su prišli kamionima, sa kojih su Nijemci pobjegli ili su pobijeni, imali su šta vidjeti. U njima je bilo baš ono što su priželjkivali i zbog čega satima čekali u zasjedi. Vozila su bila puna raznih namirnica namijenjenih za snabdijevanje njemačkih jedinica u Bosanskom Petrovcu i okolini. Bilo je u njima hljeba, konzervi, brašna, sira, marmelade, cigareta, odjeće i raznog drugog materijala. Par kamiona bilo je kracato paketa koje su njemačke porodice slale vojnicima za Uskrs. U paketima su bili razni kolači (štrudle od maka, salčići, kifle i drugo), kobasice, sir, cigarete, pečena slanina, čokolade, čarape, rublje i drugo. Cijeni se da je u tih 6-7 kamiona bilo oko dva vagona raznih artikala hrane i drugog materijala.

Borci su u prvi mah počeli da se goste đakonijama iz paketa, ali za takvu gozbu nije bilo vremena. Bogati plijen je trebalo izvući dalje od puta, na bezbednije mjesto, iz veoma nepristupačnog i dubokog us-

jeka. Znalo se da će neprijatelj brzo intervenirati i da je svaki minut dragocjen. Štab bataljona se već u prvim trenucima našao pored kamiona i preduzeo mjere da to neočekivano bogatstvo ne izmakne, već da se što je moguće brže izvlači i obezbjeđi. Zbog potrebe da se u dva pravca pošalje jako obezbeđenje, za iznošenje materijala mogao se odvojiti manji dio ljudstva bataljona. Materijal se na leđima morao nositi uz visoku strminu, što je bilo prilično sporo i teško. Pozvan je intendant bataljona Rade Njegovan da za iznošenje materijala organizuje - angažuje ekonomе četa Budu Dražića, Milovana Zivkovića i Iliju Babića i sve raspoložive tovarne konje.

Učinjen je pokušaj da se za evakuaciju koriste i vagoni šumske željeznice, koji su se u blizini našli, na čemu se angažovao i sam komandant bataljona Stojan Milnović, koji umalo nije nastradao u pokušaju da drvenom palicom koči vagon. Nastala je grozničava trka sa vremenom, jer se svakog časa očekivao napad neprijateljevih tenkova i aviona. Minuti su prolazili, a iznošenje materijala je zbog teškog terena bilo sporo. Prve artiljerijske granate osute po mjestu na kojem su kamioni napadnuti najavile su da nije ostalo još mnogo vremena do intervencije Nijemaca iz pravca Ključa.

Ubrzo su se pojavili tenkovi i potisnuli jedinicu koja je bila na obezbeđenju. Pritisak neprijatelja je bio snažan i evakuacija je morala biti prekinuta. Nije preostalo ništa drugo nego da se pucnjima u rezervoare kamioni zapale i sa njima i neizvučeni materijal. Pošto su ostali dijelovi brigade krenuli u pravcu Petrovca, 2. bataljon nije bio u stanju da za veoma kratko vrijeme zaštiti i evakuiše sav materijal iz uništenih kamiona. Na žalost, samo manji dio bogatog plijena bio je izvučen, a ostalo je, zajedno sa kamionima, progutao plamen. Izvučeni materijal se nosio svim raspoloživim sredstvima. Borci su natrpali pune torbice i rančeve, a bataljonska komora je maksimalno natovarena. Bataljon je sa bogatim plijenom i već dobro utoljenom glađu krenuo preko Grmeča za brigadom. Raspoloženje u bataljonskoj koloni je bilo dobro, iako se žalilo što bogat plijen nije mogao biti u cjelini izvučen. Da je to bilo moguće, više dana bi se hranila cijela brigada. Ipak, i od onoga što je izvučeno dato je nešto i za brigadnu bolnicu, jer je bilo pravilo i moralna obaveza da se od zaplijenjenih namirnica prvo i najkvalitetnije odvoji za ranjene i bolesne drugove.

Sredinom aprila 1943. brigada je, pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, potisnuta sa sektora Ribnika i Crkvenog ka Gornjoj Sanici i nabačena na Grmeč. Pošto nije uspjela da se preko Ribnika probije i obavi postavljeni zadatak, prebacila se preko Grmeča u pravcu Bosanskog Petrovca i razmjestila u širem rejonu sela Očijevo, Boboljusci, Gornji i Donji Pasijani. Na toj prostoriji se u to vrijeme nalazio i štab Prvog bosanskog korpusa, dijelovi 5. krajiške divizije i neke pozadinske ustanove. Kraj je bio pasivan i ekonomski iscrpljen, a i neprijatelj je pljačkao za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, pa je i ishrana bila najveći problem.

Rezerve hrane kod naroda bile su svedene na minimum, odnosno nije ih ni bilo. Jedino se moglo naći nešto stoke za klanje, a i to se nije smjelo uzimati u čisto partizanskom kraju jer bi se narod ostavio bez ičega.

Postavilo se pitanje kako barem za izvesno vrijeme prehraniti vojsku i narod koji je i sam živio u krajnjoj oskudici i dijelio sa partizanima sve što je imao. U takvoj situaciji štab korpusa je odlučio da se po žito ide u Podgrmeč, jer se vjerovalo da neprijatelj tokom četvrte ofanzive nije otkrio sve korpusne rezerve hrane koje su se nalazile u magazinima u Grmeču. Sem toga, moglo se računati da se u selima Podgrmeča mogu nabaviti znatne količine žita. Za prenos žita iz Podgrmeča obrazovan je karavan sa više do 120 tovarnih konja, sakupljenih sa prostorije oko Bosanskog Petrovca i Martin Broda. Za pratnju tog velikog tovarnog transporta za nabavku žita određen je 2. bataljon 2. brigade.

Zadatak je povjeren 2. bataljonu zbog toga što se smatralo da komandni kadar, kao i borci, dobro poznaju Grmeč i Podgrmeč i da će zadatak uspješno izvršiti. Štabu bataljona je skrenuta pažnja da se tokom noći neopažen prebaci preko petrovačke ceste i da izbjegava sukob sa neprijateljem. Oko 20. aprila 1943. bataljon je iz sela Gornji i Donji Pasijani krenuo u pravcu Grmeča. Bilo je planirano da se po prelasku Grmeča spusti u Lušci Palanku, da se tamo okupa i odmori i da, po mogućnosti, prikupi ranjene i promrzle borce koji su se oporavljali u podgrmečkim selima.

Bataljon je po padu mraka bez borbe prešao petrovačku cestu i pred zoru stigao u Marjanovića do, iznad sela Tuk Bobija. Tu se zastalo radi kraćeg odmora, da se nešto skuva za jelo iz rezervi, koje su se našle u komori, i da se izvidi kakvo je stanje u podgrmečkim selima. Komandir 1. čete Marko Budimir Mačo, sa desetinom boraca, određen je u izvidnicu u pravcu Lušci Palanke. On je ubrzo naišao na zbjeg naroda u uvali Vodice, od kojeg je saznao da su jake neprijateljske snage u Lušci Palanci i okolini i da se narod mahom povukao u Grmeč. Saznavši to, on se sa desetinom vratio i o tome obavijestio štab bataljona.

U novonastaloj situaciji odlučeno je da se sa karavanom oprezno produži pokret, približi selima ispod Grmeča i ispita ima li žita u magazinima za koje se vjerovalo da ih neprijatelj nije otkrio. Imala se u vidu i mogućnost nabavke nešto žita koje su seljaci izvukli u šumu ispred neprijatelja u zaseocima bliže Grmeču, koje neprijatelj nije kontrolisao, da bi se zadatak barem djelimično izvršio, jer je bio toliko važan da se od njega tek tako nije smjelo odustati.

Međutim, već poslije kraćeg pokreta patrole su na Tičijaku primjetile njemačku kolonu koja je nastupala iz pravca Mijačice, vjerovatno sa osloncem na druge kolone da po drugi put pročešljaju Grmeč. Zbog specifičnosti zadataka, premorenosti boraca i velikog karavana, bataljon je morao izbjeći susret sa Nijemcima i povući se dalje od šumske komunikacije kojom se neprijatelj kretao.

Štab bataljona je sa komandama četa ponovo razmotrio situaciju u kojoj se jedinica našla. Zaključio je da jake neprijateljeve snage u Grmeču i Podgrmeču neće dozvoliti obavljanje zadatka, a pokušaj da se on izvrši pod borbom izazvao bi velike gubitke i možda doveo u pitanje očuvanje i opstanak bataljona. Vidjevši da smo zapali u težak položaj, seljaci su, sa tovarnim konjima počeli masovno da bježe pokušavajući

da se vrate svojim kućama. Pobjegla su nam i dva domobrana od pet koji su prije pet dana zarobljeni na Medenom Polju. Da i ostala tri domobrana ne bi pobjegla i otkrila naš položaj, pomišljalo se da se likvidiraju, ali se od toga odustalo, pa je nad njima pojačan nadzor.

Pošto su jake neprijateljeve snage krstarile Grmečom i kontrolisale sve spoljne komunikacije, postalo je jasno da se u Podgrmeču ne može bez rizika da se bataljon izloži velikim gubicima i iskušenju. U takvoj situaciji štab bataljona je odlučio da se odustane od zadatka i preuzmu mjere za povratak u sastav brigade. Stanje u kojem se bataljon našao bilo je toliko teško da je, po sjećanju nekih učesnika, bilo pomisli da se on razbije na manje grupe i kad ofanziva prođe ponovo sakupi na dogovoreno mjesto. (Bataljonski partijski komitet je razmatrao položaj bataljona i način kako da se iz njega izvuce). Zauzet je energičan stav da se izbjegavanjem borbi, sem u krajnjoj nuždi, kompletan bataljon izvuce iz obruča i dovede u sastav brigade. Naređen je pokret za povratak preko Grmeča ka jugozapadu, na petrovačku stranu. Išlo se uz najveću moguću opreznost da se ne bi upalo u neprijateljevu zasjedu.

Po prelasku na drugu stranu Grmeča osmotrena je petrovačka cesta i primjećeno je da su je Nijemci ponovo zaposjeli. Izviđanjem je utvrđeno da neprijatelj kontroliše sve pravce koji izvode u Medeno Polje i da se cesta na tom dijelu ne bi mogla preći neopaženo. Zato je odlučeno da se krene južnije, preko krnjeuškog međugorja, i zaobiđu njemačka uporišta u Krnjeuši i Vrtoču. Bataljon je stigao u selo Risovac, i tu se zadržao dva dana radi odmora i izviđanja pogodnog mjesta za prelaz komunikacije Bihać - Kulen Vakuf. U Risovcu je teškom mukom nabavljeno nešto hrane i skuvana dva-tri mršava obroka, od čega je odvojeno i za civile pratioce ostatka karavana.

Bataljon je sa ostatkom karavana prešao put kod sela Dugo Polje, zaselak Teočak, i poslije četiri naporna dana priključio se ostalim dijelovima brigade. Od karavana sa više od 120 tovarnih konja samo ih je 27 ostalo do kraja sa bataljonom. Zanimljivo je da su pratioci tih konja bile žene, koje nisu ni pokušale da nas napuste.

*

Početak maja 1943. brigada je krenula ka centralnoj Bosni. Marševalo se pasivnim i opustošenim krajevima, pa je ishrana svedena na minimum. Jelo se najčešće sastojalo od parčeta mesa i neslane čorbe, u koju je ponekad dodavano ječmeno ili kukuruzno brašno. Tifus je harao i većina boraca je bila do kraja iscrpljena i gladna. Činjeno je sve što je bilo moguće da se spriječi potpuno gladovanje dok se ne stvore povoljni uslovi. Pod pritiskom jakih četničkih snaga brigada je manevrisala na prostoru Glamoč - Grahovo. Kad se oslobodila pritiska četnika, izvedena je operacija na Glamoč i okolinu. Prvi bataljon je u okolini Glamoča zaplijenio izvjesnu količinu ječmenog i zobnog brašna i mnogo stoke. Intendant bataljona Mirko Ljiljak angažovao je sve raspoloživo ljudstvo u bataljonu za prenos materijala i gonjenje stoke. To je

pomoglo da se cijela brigada nahrani, iako su meso i čorba bili neslani, a hljeb ječmeni ili zobeni.

Snabdijevanje hranom i drugim potrebama prvih dana po prelasku u centralnu Bosnu nešto se popravilo, ali je još uvijek bilo daleko od dovoljnog. Kraj kojim se brigada kretala bio je pasivan i malo je što imao za ishranu. Nešto više hrane je nabavljeno u okolini sela Šiprage i iznad Kotor-Varoši, pa su borci malo živnuli. Poslije neuspjelog pokušaja da se pređe rijeka Bosna, brigada je puna tri mjeseca ostala u centralnoj Bosni. Sve to vrijeme činjeni su veliki napori da se ishrana i snabdijevanje koliko-toliko poboljšaju i normalizuju. Za nabavku hrane korišteno je više uobičajenih izvora. Kadgod su postojali izgledi da se dobrovoljnim priložima zadovolje naše potrebe primenjivan je taj način ishrane. Međutim, često se moralo pribjeći rekviziciji i konfiskaciji hrane od saradnika okupatora i domaćih izdajnika. Povremeno se na taj način dolazilo do veće količine hrane i ishrana je bar za kratko vrijeme, i povremeno, bila znatno bolja.

Brigada je u to vrijeme bila u stalnom pokretu i u kontaktu sa neprijateljem, koji je, u namjeri da je uništi ili barem potisne od komunikacija i svojih uporišta, veoma često preduzima ofanzivne akcije. Svaki put je brigada osujetila namjere neprijatelja i izvukla se iz pripremljene klopke, a onda je preduzimala inicijativu i napadala neprijateljeva uporišta. Izvođeni su teški i dugi marševi da bi se neprijatelj zavarao i iznenadio. Brigada je više puta odbacivana iz plodnijih rejona u planinske predjele, gdje su uslovi za snabdijevanje bili teški. U tim uslovima, pa iako to nije dugo trajalo, ishrana je bila slaba i ispod neophodnog minimuma. Zbog nemogućnosti da se zanovi i opravi, odjeća i obuća je bila veoma dotrajala i borci su bili veoma slabo odjeveni i obučeni.

Štab brigade je koristio svaku priliku da kad oslabi pritisak neprijatelja, bataljone pomjeri u mjesta u kojima će se bolje hraniti i predahnuti od stalnih napora u borbi i pokretu.

Tako su, prodorom brigade početkom jula 1943. u prnjavorsku župu i zauzimanjem Prnjavora u sadejstvu sa 5. kozaračkom brigadom, stvoreni znatno povoljniji uslovi za ishranu i oporavak. Poslije stalnih borbi i iscrpljujućih marševa u zapadnoj i centralnoj Bosni, tokom cijelog proljeća i početkom ljeta 1943. i stalne oskudice u ishrani, ljudstvo brigade je bilo umorno i iscrpljeno. U prnjavorskoj župi, iako je i tamo neprijatelj mnogo opljačkao, u to doba godine moglo se nabaviti povrća, nekih vrsta voća, mlečnih proizvoda, stoke za klanje, pa i hljeba, do kojeg se svuda teže dolazilo. U Prnjavoru je nabavljeno nešto kože i drugog materijala za opravku odjeće i obuće. Organizovano je i pečenje hljeba za neke dijelove brigade. Za taj posao je bio određen Aćim Umičević, ekonom u brigadnoj intendanturi. Poboljšanjem ishrane, opravkom odjeće i obuće i stvaranjem uslova za odmor borci su se za kraće vrijeme i psihički i fizički oporavili i dotjerali. Porastao je borbeni moral, povraćeno je samopouzdanje i brigada je osposobljena za nove borbe i napore koji su predstojali.

Prilikom boravka u prnjavorskoj župi intendanti nisu propustili povoljne uslove za stvaranje rezervi hrane. Podsticaj za stvaranje rezervi

davao je intendant brigade Ranko Zgonjanin, koji je tih dana bio stalno u pokretu. Gotovo sve što je prikupljeno u tom kraju dobijeno je na dobrovoljnoj osnovi, samo u rijetkim prilikama primjenjivana je реквизиција. Jedinice brigade su u okolini Prnjavora prvi put poslije četvrte ofanzive osvježene novim borcima, koji su se dobrovoljno prijavili.

*

Na svom dugom, skoro trogodišnjem borbenom putu brigade često je ishrana bila toliko slaba i nedovoljna da se izlaz morao tražiti u ekonomskim akcijama i pomjeranju na prostoriju koja je, makar i za kratko, nudila bolje uslove.

Dolazak u okolinu Srebrenice i Žepu krajem februara 1944. bio je isključivo uslovljen potrebom da se poboljša ishrana i omogući predah borcima. Veoma jaka zima na početku 1944, dotrajala obuća i odjeća, česti i dugi marševi, uz manje ili veće borbe, slaba i nedovoljna ishrana iscrpljivali su snagu boraca i umanjivali njihovu borbenost, pa je traženje rješenja u boljoj ishrani i oporavku bilo neizbježno. Iako Zepa i Srebrenica nisu obećavali mnogo, ipak se našlo nešto više nego u pasivnim krajevima oko Rogatice, Devetaka, Romanije, Jahorine, Treskavice i dr., gdje je brigada u veoma teškim uslovima operisala u januaru i februaru 1944. godine.

U Žepi se u to vrijeme moglo naći suvih šljiva i krušaka, prerađevina od voća, a u ograničenim količinama i hljeba, brašna, mesa i mliječnih proizvoda. Prvo do čega su borci došli i što je narod nudio, a negdje su vjerovatno i sami uzeli iz napuštenih kuća, bio je pekmez od šljiva i suvo voće. Nekim borcima, koji su se poslije dužeg gladovanja najeli pekmeza i suvih krušaka, pozlilo je, a neki su dobili jak proliv, pa su komande jedinica i bolničari morali intervenisati i spriječiti neorganizovano i nekontrolisano uzimanje te namirnice. Intendanti su odmah pristupili prikupljanju hrane i pripremanju u kuhinjama.

Prilikom prikupljanja hrane intendanti i ekonomski su bili veoma taktični i obazrivi. Pridržavali su se pravila koja su važila pri obraćanju narodu u krajevima gdje je neprijateljska propaganda bila jača i donekle uspjevala. I politički komesari su stupali na scenu - držali zborove, govorili narodu o ciljevima NOB-a, razobličavali ustašku propagandu i si. da bi se prilikom nabavke hrane i drugih potreba ostavio što bolji utisak. Može se reći da se u tome uspijevalo. To se pokazalo i početkom maja 1944, kada je brigada ponovo došla u Podžepu i Žepu pri pokušaju da pređe Drinu. I toga puta se u Žepi, koliko je bilo moguće, snabdijela hranom, a narod nam je sa manje rezervi i slobodnije prilazio nego kad smo prvi put boravili u tom kraju.

*

Sredinom maja 1944. brigada se u sastavu 17. istočnobosanske divizije pripremala za odlazak u Srbiju. Pošto u predelu Podžepe (južnije od Srebrenice) nije uspjela da se prebaci preko Drine, morala je kre-

nuti zaobilaznim putem, preko Zelengore i Crne Gore. Bio je to dug i naporan desetodnevni marš. Snabdijevanje i ishrana bili su više nego oskudni. Najvećim dijelom marša iz Podžepe, preko Zelengore do Plužina, ishrana je bila toliko oskudna da se jedva održavala sposobnost boraca da se kreću. Malo čorbe i parče mesa bilo je sve što im se u toku 24 časa moglo dati. Krajem maja brigada je izbila u rejon Avtovac - Plužine.

Tih dana, preko divizije, dobijena je prva materijalna pomoć od zapadnih saveznika. Pored borbenih sredstava i sanitetskog materijala, dobijeno je nešto brašna, šećera i sušenog povrća. Naši kuvari nisu znali kako se sušeno povrće priprema i borci su ga nerado jeli. Sela u podnožju Durmitora bila su pasivna i iscrpljena. Malo se šta od naroda moglo nabaviti, jer je i sam u svemu oskudijevao. Snabdijevanje i ishrana i u tom periodu bili su toliko slabi da su se graničili sa gladovanjem, pa je to nametnulo neodložnu potrebu da se brigada pomjeri u rejon u kome bi se snabdijevanje bar donekle poboljšalo.

Sa prostorije Žabljaka brigada je upućena u pravcu Pljevalja, Čajniča i Foče. Snabdijevanje hranom u tom rejonu bilo je nešto bolje nego u poddurmitorskim selima, ali još uvijek nedovoljno. U toku juna 1944. brigada je operisala u gornjem toku Drine. Drugi bataljon je zauzeo Foču, koju su držali četnici, i prebacio se na lijevu obalu Drine. Zatim je bataljon upućen u pravcu varošice Ustikoline, u kojoj su se nalazili ustaše i muslimanska milicija. Poslije kraće ali oštre borbe, bataljon je protjerao neprijatelja iz Ustikoline i nanio mu znatne gubitke.

Neočekivano, u magazinima ustaške milicije zaplijenjeno je više od 10.000 kilograma kukuruza, nešto šećera, ulja, brašna i drugih namirnica. Ustaše su ostavile i dva kamiona, kojima su dan ranije ili iste noći dovezli zaplijenjene namirnice. Obaviješten je štab brigade. Odmah su preduzete mjere da se kukuruz evakuise u Foču, gdje je već stigao štab brigade. Intendant brigade Ranko Zgonjanin, organizovao je prebacivanje kukuruza u Foču. Na raspolaganju su mu bila dva kamiona, ali nije bilo šofera. Ubrzo je iz Foče poslat šofer, ali se kamioni nisu mogli upaliti. U međuvremenu, u nekom žbunu je pronađen - nađen vozač jednog kamiona, koji je, pošto mu je ukazana pomoć, na nosilima prinesen kamionu da objasni kako se pali. Kukuruz je u više tura kamionom prebačen do žičanog (visećeg) mosta u Foči, a preko mosta, na rukama, prenesen je u brigadni magazin u gradu. Odmah je organizovana meljava u vodenicama na rijeci Čehotini, kojih je bilo nekoliko u pogonu. Od kukuruznog brašna u pekarama u Foči, u organizaciji intendanture brigade, pečen je hljeb i dijeljen svim jedinicima brigade. To je, poslije višemjesečnih oskudica, bilo veliko poboljšanje.

Uz artikle koje su se mogle dobiti iz mjesnih izvora, za vrijeme dva-desetodnevnog boravka brigade na terenu Foče ishrana je znatno poboljšana. Dopunsku ishranu nekih jedinica brigade činile su trešnje, kojih je u to vrijeme u okolini Foče i Goražda bilo u znatnim količinama. Za to vrijeme ljudstvo brigade se dobro nahranilo, oporavilo i odmorilo od napora kojima je bilo izloženo prethodnih mjeseci. Borci brigade, preplanuli od proljetnog sunca i odmorni, bili su dobro raspoloženi i svježe su djelovali.

U tom vremenu zapadni saveznici su, pored naoružanja i municije, padobranima bacali diviziji znatne količine odjeće i obuće, a dopremljeno je i nešto hrane (brašno, šećer, konzerve), koja je data za ishranu ranjenika. Brigada se skoro preobukla u savezničke žućkaste uniforme. Od starih uniformi, koje su bile veoma šarenolike, ostale su samo kape titovke sa crvenom petokrakom zvijezdom, sa kojima su se partizani nosili. Sa uskim cipelama bilo je malo poteškoća, i njih su obuli samo oni koji su imali uže stopalo, a neki su obuvali i za 2-3 broja veće.

Pošto je od saveznika dobijana znatna količina municije, u Foči je bila organizovana kratka obuka iz gađanja puškom za mlađe borce. To je, u stvari, bila prva obuka iz gađanja u brigadi, pa je bila pravi događaj i ohrabrenje, jer smo, eto, imali municije i za obuku, a mjesecima smo oskudjevali i štedjeli svaki metak.

U drugoj polovini jula 1944. brigada je produžila svoj put u pravcu Srbije.

Rad kurira brigade

VASILJE JOVANIĆ VASO

Neposredno po formiranju 2. krajiške brigade pristupilo se formiranju kurirskog voda pri štabu brigade, koji je bio sastavljen od dve desetine kurira i jedne mješovite desetine, u kojoj su bili konjovodci, ekonom, kuvar i pomoćno osoblje brigadnog saniteta. U sastavu tog voda bio je i jedan krojač - šnajder, kako smo ga tada zvali.

Za vodnika voda kurira bio je postavljen Toma Čulibrk, mislim da je bio iz Podgrmeča, za njegovog zamjenika Vasilije Jovanić Vaso, koji je bio i desetar 1. desetine kurira, a za političkog delegata i sekretara partijske ćelije Branko Zrnić, iz Omarske kod Prijedora. Desetar 2. desetine bio je Miloš Vukajlović, iz Jeličke ispod Kozare, a 3. desetine, mislim da je bio Zdravko Simatović, iz sela Plančišta kod Prijedora. Ne sjećam se imena svih kurira, ali za nekoliko njih sam siguran: Mladen Miličić iz Hrvatske Slabinje; Boško Bukva iz sela Marini, Jovo Štikavac iz Budimlić Japre - Podgrmeč; Milan Vojnović iz Slatine kod Sanskog Mosta; Branko Ljubišić iz Prijedora; Dušan Basarić; Jovica Škrbić; Rokvić, ne sećam se imena, iz Bosanskog Petrovca, Milorad Kaurin i drugi...

U to vrijeme štab brigade i štabovi bataljona nisu imali gotovo nikakvih tehničkih sredstava veze. Jedini način komuniciranja i međusobnog opštenja izmađu štabova u sistemu komandovanja bila je vezana preko kurira i neposredni kontakt članova štabova i komandi jedinica. Sva naređenja, saopštenja i sve najvažnije informacije, za jedinice, prenosila je kurirska služba, a rede neposrednim kontaktom članova štabova. I pored svih teškoća i složenih uslova, naređenja i zapovijesti gotovo su na vrijeme stizali do štabova, bilo da se jedinice nalaze na odmoru, pokretu ili borbi.

Nasuprot tome, neprijatelj je koristio sva tehnička sredstva: avione, automobile, motocikle, bicikle, telefone, radio-veze, a za vrijeme vođenja borbi tenkove i oklopna kola. U tom pogledu bili smo u potpuno neravnopravnom položaju u odnosu na neprijatelja.

Članovi štaba brigade bili su svjesni tih činjenica i važnosti kurirske službe, pa su zato kurire birali odane, čvrste, zdrave, hrabre, snalažljive i dobro provjerene borce u jedinicama bataljona i četa brigade. Kuriri su bili najmlađi borci. Kuriri su imali od 14 do 20 godina (sem vodnika Čulibrka, koji je bio stariji). Svi su bili provjereni kao borci i kuriri u četama i bataljonima pre formiranja brigade.

Preko brigadnih kurira štab brigade je održavao veze sa štabovima bataljona sa susjednim jedinicama, partizanskim odredima, sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu, pod čijom je komandom bila brigada, i jedno vrijeme sa Vrhovnim štabom dok su vođene borbe u Manjači i prema Banjaluci. Kasnije veza je održavana sa štabom divizije i korpusa.

Pošto je brigada bila često u pokretu vodeći svakodnevne borbe kurirska služba je bila delikatna i veoma odgovorna. Kuriri su više puta morali prolaziti kroz terene posjednute od strane neprijatelja, prelaziti rijeke i komunikacije sa zadatkom da uspostave vezu i prenesu naređenja i izvještaje nadležnih i drugih štabova.

Pored uspostavljanja veze i prenošenja naređenja i izvještaja, kuriri su u brigadi obavljali službu obezbjeđenja štaba brigade - stražarsku službu. Prilikom odlaska pojedinih članova štaba brigade i drugih članova viših komandi na sastanke u bataljone i druge jedinice, kao i na savjetovanja u više komande, i na izviđanje položaja neprijatelja, kuriri su bili na obezbjeđenju i u njihovoj pratnji. U svim akcijama koje je vodila brigada kuriri su bili neposredno sa članovima štaba brigade. Odlazili su na položaje bataljona, pa i četa, u prve borbene linije, održavali vezu i prenosili naređenja - izvještaje i zapovijesti štabovima i jedinicama na položaju. Kuriri su održavali veze sa pozadinskim rukovodstvima, odbornicima narodnooslobodilačkih odbora i pozadinsko-političkim radnicima. Preko kurira, štab brigade bio je u stalnoj vezi sa političkim radnicima na terenu, što je obezbjeđivalo stalnu saradnju između boraca i naroda.

Na prvom borbenom krštenju - borbama koje je brigada vodila na Vrhopolju, u okolini Ključa, Sitnici, Manjači, Jajcu, Turbetu i na planini Vlašiću - kuriri brigade imali su teške zadatke. Održavali su vezu sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu, koji se nalazio u Grmeču, iznad Lušci Palanke, i bio mnogo kilometara udaljen od položaja brigade i Vrhovnog štaba, koji je bio u Šipovu i Janju. Više puta su bili u opasnosti, prolazeći kroz mjesta Manjače i Sitnice, jer su se razbijeni četnici nalazili po grupicama u selima kroz koja su prolazili kuriri. Većina je bila presvučena u civilna odijela, pa su napadali kurire, presretali ih na putu, ali su, kuriri zahvaljujući velikoj snalažljivosti, ipak uspijevali da im umaknu i na vrijeme prenesu poštu do određenih komandi. U brzom prenošenju pošte i uspješnom održavanju veze sa štabovima za vrijeme vođenja borbi u Manjači, Jajcu i drugim mjestima isticali su se kuriri: Boško Bukva, Zdravko Simatović, Milan Vojnović, Mladen Miličić, Jovo Štikavac, Miloš Vukajlović i drugi.

Po povratku brigade iz okoline Jajca i dolasku u Lušci Palanku, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nađ i politički komesar Osman Karabegović izvršili su smotru brigade u Lušci Palanki. Brigada je strojevim korakom prodefilovala ispred tribine na kojoj se nalazilo rukovodstvo Operativnog štaba sa štabom brigade. Poslije smotre i defilea, jedinice brigade bile su razmještene po selima u okolini Lušci Palanke, gdje su se odmarale nekoliko dana.

Za vrijeme odmora održan je jedan kraći vojno-politički kurs sa kuririma brigade. Na kursu - obuci predavači su bili: Ratko Martino-

vić, Đurin Predojević, Niko Jurinčić i Dragoslav Mutapović. Teme kursa bile su: rukovanje puškom, pištoljem, ručnim bombama, korišćenjem zaklona, probijanje kroz neprijateljske obruče, čitanje karata, orijentacija pomoću busola i drugih sredstava, vještine kurirske službe, vojnička partizanska disciplina, moralni lik boraca udarne brigade, odnos boraca prema narodu, sa posebnim osvrtom na ponašanje kurira u mjestima kroz koja prolaze, i drugo. Na kursu je posebno govoreno o tome kako se kuriri moraju ponašati u kontaktima sa štabovima viših jedinica. Nastavi su prisustvovali svi kuriri brigade, i ta kraća obuka je umnogome pomogla kuririma, jer su gotovo svi bili mladi i nisu služili vojsci, a neki čak nisu znali ni da rukuju oružjem, pa su tada naučili. Čitanju vojnih sekcija - karata i orijentisanju pomoću busole i drugih sredstava, kurire je uspešno učio Ratko Martinović, komandant brigade, koji je prije rata bio oficir Jugoslovenske vojske. Znanje iz te oblasti bilo je kuririma neophodno. Tako su i predavanja Nike Jurinčića i Dragoslava Mutapovića doprinijela da kuriri budu bolje obavješteni o vojno-političkoj situaciji u zemlji i svijetu, uz marksističko obrazovanje i osnovne pojmove iz te oblasti. Kuriri su prilikom kretanja i nošenja pošte prolazili kroz sela u kojima je neprijatelj pogrešno informisao narod o našem pokretu i partizanima, pa im je trebalo saopštiti istinu o ciljevima NOB-a i lažima neprijateljeve propagande.

Pored vojno-političke obuke sa kuririma, tih dana je održan pri štabu brigade i kraći partijski kurs sa članovima KPJ, kandidatima i članovima Skoja, kojem su prisustvovali članovi KPJ, kandidati i skojevci iz redova kurira brigade. Od kurira su bili: Branko Zrnić, Toma Čulibrk, Vasilije Jovanić Vaso, Miloš Vukajlović i dr. Predavači na kursu bili su: Niko Jurinčić, politički komesar brigade, Dragoslav Mutapović, zamjenik političkog komesara brigade, Petar Radović rukovodilac politodjela brigade, Radenko Bročić, član politodjela brigade u rukovodilac SKOJ-a u brigadi, i Miro Dragašić, član politodjela brigade. Svi predavači su bili stari članovi KPJ koji su došli iz proleterskih jedinica, sa dobrim marksističkim obrazovanjem. Materijal koji su proučavali i teme predavanja bile su: upoznavanje sa stvaranjem KP Sovjetskog Saveza, stvaranje KPJ, ciljevi za koje se naša KPJ bori, razvitak društva, rješenje nacionalnog pitanja u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe - Tito iz »Proletera«. Polaznici tog kratkog kursa stekli su osnovna znanja iz marksističkog obrazovanja, koja su kasnije u svojim sredinama uspješno prenijeli na druge borce i ^urire.

Kuriri brigade snabdijevali su se oružjem, municijom, hranom, odjećom i obučom preko intendanture brigade.

Naoružanje kurira činili su vojničke puške i ručne bombe. Kasnije im je dodijeljen puškomitraljez »brno«, kojim je rukovao kurir Milan Vojnović, a njegov pomoćnik bio je Esad Biščević iz Bihaća. Vodniku voda, političkom delegatu i desetarima dodijeljene su strojnice i dva pištolja.

Za nošenje pošte na dalje relacije korišćeni su jahaći konji, a u nedostatku jahaćih, korišćeni su konji sa samarima.

Pri štabu brigade postojale su i manje radionice, krojačka i obučarska, koje su bile u sastavu tog voda. U krojačkoj radionici su se šila od-

nosno prerađivala odijela donošena kao plijen od neprijatelja za potrebe čalnova štaba brigade i kurira, a obuća je opravljana u obučarskoj radionici.

Kuriri brigade su učestvovali i u nošenju i sprovođenju ranjenika do Centralne bolnice, koja se nalazila u Grmeču, a koji su ranjeni u borbama na: Vrhopolju, Sitnici, Bunarevima, Manjači, Jajcu, Turbetu i planini Komaru - Vlašiću. Oni su budući da su dobro poznavali puteve, a uz pomoć pozadinskih radnika, omladine i naroda, te zadatke uspješno obavljali. Mnogo je ranjenih drugova spaseno zahvaljujući brzom intervenciji brigadnih kurira prilikom transporta u bolnici u Grmeč.

Osim navedenih zadataka, brigadni kuriri su učestvovali i u prikupljanju podataka o kretanjima neprijatelja, broju i njegovoj jačini i pribavljanju podataka obavještajne službe, jer prvih dana u brigadi nije bila formirana obavještajna služba. I taj zadatak, po naređenju članova štaba, kuriri su uspješno obavili.

Poslije određenog vremena provedenog u kurirskoj službi, većina kurira je otišla na rukovodeće dužnosti - u čete, bataljone i druge jedinice. Bili su i zamjenici političkih komesara četa, komesari četa, zamjenici komandira i komandira četa. Dio kurira brigade otišao je za kurire u štabove divizija i korpusa, što pokazuje da su se kuriri pri štabu brigade, obavljajući kurirsku službu, uzdizali i izrastali u rukovodeći kadar, neophodan četama i bataljonima brigade.

Bobijaši u Drugoj brigadi

ĐURO MASTALICA, SLAVKO SRDIĆ

Po dizanju ustanka u Podgrmeču, formiranjem partizanskih odreda i njihovim prerastanjem u regularne vojne jedinice, odmah su se Bobijaši, kako su nazivani ti kršni momci po svom selu Tuk Bobiji, počeli orijentisati prema području Lušci Palanke i uključivati u Đurinov vod. Među njima je prvi bio Stevo Karakaš. Borbenost i jačanje Đurinovog voda i njegovo prerastanje u četvu, koja je ušla u sastav udarnog bataljona, a poslije u sastav 2. krajiške brigade, bili su razlozi da se većina Bobijaša uključi u tu omiljenu krajišku jedinicu. Oni su po svojoj sopstvenoj želji svrstani u 2. vod 1. čete 2. podgrmečkog bataljona.

Zbog prisustva većine Bobijaša, taj vod, pored svog stvarnog naziva, nosio je i naziv »Bobijanski vod«. Uglavnom su to bili šumski radnici, koji su radili u firmi »ŠIPADA« u Srbiji, Crnoj Gori, Slavoniji i drugim preduzećima. Tu su dolazili u kontakt sa organizovanim sindikalnim i radničkim pokretom, u koji su se i uključivali. Učestvovali su u raznim radničkim manifestacijama i štrajkovima za isticanje prava radnika za veće zarade, koje su zahtijevali od tadašnjih poslodavaca. Pored mlada-lackog izgleda, fizičke razvijenosti i sposobnosti, te momke je posebno krasila njihova vesela narav i drugarstvo. A nadasve njihova pjesma i igra, kojom su se isticali i zbog kojih su bili omiljeni u cijeloj brigadi.

Osim toga, bili su i bratski vezani: dva brata Miloševića - Trivo i Mihajlo, braća Mijatovići - Stevo i Milan, braća Stričevići - Mihajlo i Milan, Zorići - Stevo i Mirko, Trninići - Toma i Stevo i Spaso, zatim Stevo i Nikola Karakaš, braća Nikola i Janko Kukolj, stričevići Obrad i Pero i sestra Borka, Novaković - Jovo i Mihajlo, Vojvodići - Marko i Stevan, Jovan i Mirko i drugi rođaci i komšije, Mile Vranjaš, Đuro Čulibrk, Đuro Karakaš, Jovo Inđić, Milan Kukolj Car, Đuro Đaković i Joja Praštalo. Njih 34 iz Tuk Bobije bili su u 2. krajiškoj brigadi, a većina u 2. vodu 1. čete, koja je imala i svoj omiljeni naziv »Veljkinova četa«, po njenom hrabrom komandiru Veljku Miljeviću Veljkini. Za te hrabre Bobijaše važila je ona narodna izreka da »brat brata izdati ne htjede dokle jedan tecijaše, nit ga htjede u zlu ostaviti«. Po svojoj borbenosti, hrabrosti i snalažljivosti, taj vod je zapazila komanda bataljona i brigade, to je u više akcija na neprijateljska utvrđenja i gradove raspoređivan na posebne zadatke u okviru svoje čete i bataljona. Ti zadaci su se odnosili na izvođenje brzog i silovitog juriša i iznenađenja, kojima je neprijatelj zbunjivan i na brzinu su mu nanošeni teški gubici. Po tome je

i ispjevana pjesma, koja se pjevala pri polasku u svaku akciju: »Evo braće, evo Bobijaša, gdje udare, biće paprikaša«.

U tim velikim bitkama vođenim radi uništavanja neprijateljskih utvrđivanja i oslobađanja gradova postizane su velike pobjede na širem području Bosanske krajine. Rezultat tih pobjeda bilo je stvaranje velike slobodne podgrmečke teritorije. Na postignute uspjehe bili su ponosni i borci Bobijaši, ali se to nije moglo postići bez većih žrtava.

Među prvim Bobijašima iz tog voda poginuo je Stevo Trninić u prvom napadu na Bosanski Novi od minobacačke granate, koja ga je raznijela. Prije toga učestvovao je u napadu na Sanski Most i u oslobodjenju Bosanske Krupe. U napadu za oslobođenje Bihaća, na uporište Vinicu, teže su ranjeni Mihajlo Novaković i Đuro Karakaš, koji su ostali teži invalidi i više se nisu vratili u svoju jedinicu. Prelaskom 2. i 5. krajiške briade na područje Kozare, januara 1943, poginuo je Mirko Vojvodić u napadu na Pođgradice. U jurišu je uhvatio mitraljesku cijev i u gušenju sa ustašom bio teško ranjen u stomak. Ubrzo je umro na rukama svojih drugova.

Sve to bili minimalni gubici u odnosu na ono što je zadesilo hrabre Bobijaše i ostale borce iz brigade u odbrani slobodne teritorije Podgrmeča i u borbama u Grmeču u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi januara - februara 1943. godine. Neprijateljske jedinice su prodirale na slobodnu teritoriju od Sanskog Mosta, preko Kamengrada i Radanovog Polja, i pod pritiskom 6. krajiške brigade i drugih podgrmečkih jedinica bile opkoljene na području Majkić Japre i Benakovca. Usiljenim maršem prebacile su se 2. i 5. krajiška brigada sa područja Kozare. Kada su dobili obavijest da se neprijatelj nalazi u srcu Podgrmeča, svaki borac je želio da što prije stigne i da se neprijatelj uništi i protjera sa slobodne teritorije. Šta bi i moglo biti svetije za te naše grmečke borce nego odbrana tog slobodoljubivog i borbenog naroda, koji je dao sve za borbu. Neprijatelj je odmah počeo da ubija nedužno stanovništvo, pali i uništava sve što je moglo služiti narodu i narodnoj vojsci. Narod Podgrmeča je odahnuo kada su stigle Šošine brigade, a posebno Đurina brigada, jer je bio siguran da će njeni borci učiniti sve, ne žaleći ni svoje živote, da bi spasili i zaštitili svoj narod. Brigade su tako reći, iz pokreta napadale opkoljenog neprijatelja na Benakovcu.

U naizmeničnim jurišima padale su žrtve na jednoj i drugoj strani. U tim jurišima ginuli su i Bobijaši. Poginuo je borac Dušan Mastalica, koji se u noćnom jurišu, štiteći grupu bombaša puškomitraljezom, zanesen postignutim uspjehom, uzdigao i iz stojećeg stava krčio put hrabrim bombašima. U tom zanosu, njemački mitraljez ga je presjekao po sredini tijela, te je smrtno ranjen pao pored svog mitraljeza. Drugovi su ga iznijeli, ali spasa nije bilo. U toj i narednim borbama i jurišima teže su ranjeni: Jovan Vojvodić, Milan Kukulj Car i Stevan Vojvodić, koji su otpremljeni sa kolonom ranjenika prema Centralnoj bolnici, koja je već bila u pokretu. Stevan i Milan su prezdravili na području Sutjeske i uključili se u proleterske jedinice, a Jovan je položio svoj život u dolini Sutjeske sa drugim teškim ranjenicima.

Redali su se napadi za napadima, juriši za jurišima. Svetili su se poginuli i ranjeni drugovi. Đuro Mastalica je osvetio brata Dušana. Iako je bio iscrpljen i bolestan, kada je čuo da mu je brat poginuo, jurišao je kao ris, upadao među Nijemce i za gušu ih hvatao.

Padaju i nove žrtve. Poginuo je mladi i hrabri omladinac Nikola Karakaš u bombaškom dvoboju bacajući svoje bombe i vraćajući njemačke. Bio je neustrašivi borac, koji, sveteći svoje drugove, nije žalio ni svoj život. Bio je napredan omladinac. Rano je postao član SKOJ-a i član KPJ. Pripremljen je bio da tih dana primi i četu, ali ga je u uspjesima presjekla neočekivana pogibija.

Za njim gine i omladinac Milan Mijatović, a biva ranjen i Trivo Milošević. Borbe su se prenijele u Grmeč, gdje se nekoliko dana vodila teška bitka za izlazak iz zavijane i spasavanje velikog broja izbjeglog stanovništva. Hrabri vodnik bobijanskog voda Stevo Karakaš predvodio je juriš za jurišem i tražio izlazak za brigadu i narod iz zagrljaja bijele smrti. Stao je na čelo kolone i pošto je poznavao te terene, izveo je brigadu i narod iznad svog sela Tuk-Bobije. Kada je vidio da je spasio iz sigurne smrti toliki broj boraca i naroda bio je veoma radostan, ali za kratko. Iz neposredne blizine odjeknuo je pucanj jednog borca, koji je bio u halucinantnom stanju, i zauvijek se ugasilo junačko Stevino srce. Učestvovao je u mnogim bitkama i jurišima kao bombaš, mitraljezac, vodio je svoje borce iz pobjede u pobjedu, bio je hrabar i neustrašiv, nije se plašio tenka ni blindiranog voza, uskakao je u bunkere i rovove, preskakao prepreke od bodljikave žice i uskakao u bunkere i rovove. Svcu su govorili: »Neće ga neprijateljsko zrno«. Takav je bio sve do tog nemilog i nesretnog slučaja.

U Grmeču je poginuo i Milan Zorić, koji je u brigadu došao novembra 1942. godine.

*

Brigade i narod su izvučeni iz kandži neprijatelja i bijele zimske smrti, ali su nastupile velike posljedice kod boraca od smrzavanja i iscrpljenosti. Tu su se našli i borci Bobijaši. Zbog smrzavanja i tifusa umiru Nikola Kukolj i Stevo Mijatović, koji su sahranjeni u njihovom selu.

Đuro Ćulibrk je teže promrzao i obje su mu noge amputirane ispod koljena. Razboljeli su se zbog smrzavanja i tifusa: Đuro Mastalica, Pero Kukolj, Joja Praštalo, Obrad Kukolj, Jovo Novaković, Marko Vojvodić, Spase Ćulibrk, Jovo Inđić, Đuro Đaković i Stevo Zorić. U borbi kod Miške glave, marta 1944, poginuo je Mihajlo Milošević.

Trebalo je duže vremena da prođe da se ti borci izliječe i oporave. U tom vremenu 2. brigada je krenula na svoj novi borbeni zadatak u srednju i istočnu Bosnu, i dalje. Težak je bio rastanak od drugova koji nisu mogli krenuti sa svojim omiljenom brigadom. Najteže je pao borcu i puškomitraljescu Đuri Mastalici, koga su drugovi posjetili prilikom prolaska brigade kroz njegovo selo. Sjećao se svojih drugova kojih više nema, sjećao se teških borbi i svog puškomitraljeza, kojeg je nosio iz pobjede u pobjedu od Prijedora do Travnika, i nazad do Bihaća, svojih

Bobijaša pred kojima je pjesmu započinjao. Po ozdravljenju svi ti borci su se uključili u podgrmečke vojne jedinice, a Đuro je otišao u 3. krajišku brigadu, gdje je teže ranjen, a po ozdravljenju otišao je na pozadinske dužnosti, gdje je ostao do kraja rata.

Sa brigadom na njen slavni i dugi ratni put krenuo je i jedan broj Bobijaša, istina manji, da ponese uspomenu na bobijanski vod; Toma Trninić, koji je poginuo kao komandant 21. tuzlanske istočnobosanske brigade, Janko Kukolj, koji je teže ranjen kod Tuzle, Marko Zorić, koji je teže ranjen ostao bez noge, Mile Vranješ, koji je teže ranjen u borbi kod Šnjegotine, ostao iza brigade, a poginuo je i Mihajlo Zorić u borbama za Tuzlu. Sa brigadom je krenula i jedna ljepuška Bobijanka - Borka Kukolj. U brigadi je bila četna bolničarka. Zbog težih ratnih posljedica, umrla je poslije rata u Bileći.

To je bio ratni put Bobijaša u 2. krajiškoj brigadi, od kojih je 14 dalo svoje živote za slobodu, a 20 je preživjelo, ali su svi postali teži ratni vojni invalidi.

Iz Tuk - Bobije do komandanta brigade u istočnoj Bosni

MILOŠ BUNDALO

Među stanovnicima Tuk-Bobije postojala je porodica Trninića, od koje su kasnijim raslojavanjem, nastale tri. U porodici Mile Trninića najstarijem od šestoro djece, rođenom 1914, dato je ime Toma. Kada je navršio sedamnaest godina, Toma se zaposlio u »Šipadu«, u Grmeču, gdje je radio sve do polaska na odsluženje kadrovskog roka u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Po završetku obuke za niže starješine, proizveden je u čin godnarednika, i sa tim činom je došao kući. Tada se ponovo zaposlio u »Šipadu«, kao šumski i pružni radnik. Krajem 1938. godine zasnovao je bračnu zajednicu. U sledeće dve godine pozvan je pet puta na vojnu obuku.

Okupacija Jugoslavije zatekla je Tomu u bivšoj jugoslovenskoj vojsci kao rezervistu. Kao bivši vojnik, uspio je da izbjegne zarobljeništvo. Došao je kući krajem aprila 1941. godine. Međutim, ni u zavičaju nije slobodan, ni spokojan, jer je i njemu i ostalima pretila opasnost od ustaškog režima. Živjelo se od straha i iščekivanja. Od aprila do kraja jula 1941. u selu Tuk-Bobija, kao i u svim obližnjim i udanjenijim naseljima, ljudi svih starosnih doba okupljali su se u manje grupe i skrivali u šumama u blizini sela. Dogovorili su se o suprotavljanju i borbi protiv ustaškog terora.

Za sve ljude iz Tuk-Bobije prvi ozbiljan znak za ustanak bio je napad na žandarmerijsku stanicu u Lušci-Palanci u ranim jutarnjim časovima 30. jula 1941. godine. Toma Trninić i njegovi vršnjaci našli su se u tom napadu rame uz rame sa ustanicima iz Lušci-Palanke i drugih sela.

Prva organizovana vojna jedinica ustanika u tom kraju bila je Palanski gerilski odred, zatim vod, pa četa. U drugoj polovini maja 1942. formiran je Udarni bataljon Prvog krajiškog NOP odreda u Podgrmeču. Dotadašnja Palanska četa postala je 1. četa, a Toma kao iskusan i hrabar borac, postavljen je na dužnost desetera. Sa svojom desetinom postizao je dobre rezultate u borbama za oslobođenje Bosanske Krupe, Otoke, Blatne, Rudica, kao i u napadima na Bosanski Novi i druga uporišta u dolini Une i na Novskoj planini.

U pripremama za ulazak Udarnog bataljona 1. krajiškog odreda u sastav 2. krajiške brigade, koja je bila formirana avgusta 1942, Toma Trninić je postavljen za komandira voda u 1. četi tog bataljona, koji je zatim postao 2. bataljon u novoformiranoj brigadi.

Na dužnosti komandira voda postizao je zapažene rezultate, i to u borbama za Vrhopolje, na Manjači i u oslobođenju Jajca. Najteža i najveća operacija u to vrijeme bila je borba za oslobođenje Bihaća (krajem oktobra i početkom novembra 1942). U pripremama voda za tu borbu Toma je upotrijebio sva stečena vojna iskustva i znanja. U tome nisu zaostajali ni njegovi drugovi, komandiri vodova 1. čete, čuveni i neustrašivi borci, Stevo Krakaš i Ilija Srdić. Hrabri komandiri vodili su svoje vodove u tom okršaju i, uz bombaški napad, koji je predvodio Marko Budimir Mačo, zauzeli su Vinicu kao spoljno uporište. Zajedno sa ostalim četama 2. bataljona produžili su napad na grad. U tim borbama Toma je - kao uvijek ranije - pokazao izvanrednu pronicljivost i snalažljivost u svakom trenutku što ga je, ipak, izdvajalo od ostalih.

U toku novembra 1942. Toma je primljen u članstvo Komunističke partije Jugoslavije.

Odmah posle oslobođenja Bihaća, 2. krajiška brigada je nastavila da goni neprijatelja, i oslobađa Bosansku Krupu, Otoku i druga mjesta prema Bosanskom Novom u dolini rijeke Une. Drugi bataljon je ostao kraće vrijeme na odmoru u oslobođenoj Otoci. Poslije toga predaha jedinice brigade su napale dobro utvrđenu takozvanu neprijateljsku liniju jugozapad, dugačku oko 70 kilometara - od Bosanskog Novog do Sanskog Mosta. Drugi bataljon je napadao na rejon Mijske glave, a 1. četa je izvodila obuhvat i napadala neprijatelja sa leđa. Posle tih borbi uslijedio je napad na Bosanski Novi. Prva četa i njegov vod imali su uspjeha u zarobljavanju neprijateljevih vojnika i ratne opreme, iako grad toga puta nije oslobođen. Slijedila je likvidacija ustaških uporišta u naseljima Umci i Demiševci, a zatim ponovni neuspjeli napad ne uporište u Sanskom Mostu.

Kraj druge polovine decembra 1942. i početak januara 1943. donio je Tomi dva prijatna iznenađenja. Prvo, odmor i oporavak 2. bataljona u Lušci-Palanci, upravo na domaku njegovog Bojišta, gdje su mu živjeli stari roditelji i supruga sa maloljetnom ćerkom. Pored obaveza u svomevodu i 1. četi, Toma je koristio svaki slobodan trenutak za boravak sa svojimima. Drugo iznenađenje bilo je učešće na smotri 4. krajiške divizije pred Vrhovnim komandantom, 7. januara 1943. u Srpskoj Jasenici. Tu je Toma preko dana pripremao svoj vod za smotru, a noću uz odobrenje svojih pretpostavljenih, odlazio u svoje selo, kod porodice, ne slušteći da mu je to poslednje druženje i viđenje sa svojimima najmilijima.

Sjutradan, poslije smotre 8. januara 1943, jedinice 2. krajiške brigade krenule su prema Sani, i u rejonu Blagaja prešle rijeku, odmorile se u selu Dragotinja, a zatim uslijedjenim maršem stigle u Potkozorje, Podgradice i Topolu.

U okršaju sa neprijateljem upao je 4. bataljon, i njegov opstanak je bio ugrožen. Među prvima mu je pritekao u pomoć vod 1. čete, kojim je komandovao Toma. U toku noći između 19. i 20. januara 2. bataljon je napao neprijatelja u Srednjoj i Donjoj Topoli. Prva četa i Tomin vod uspjeli su neopaženo da uđu u naselje i iznenade neprijatelja, da mu nanesu gubitke i natjeraju ga u panično bjekstvo. Potom su nastavili da gone neprijatelja prema Bosanskoj Gradiški.

Otpočela je u međuvremenu i četvrta neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju Bosanske krajine. Neprijatelj je uspio da proдре u srce Podgrmeča, sve do Benakovca. Naređen je hitan povratak 2. krajiškoj i 5. kozaračkoj brigadi u Podgrmeč, sa zadatkom da zajedno sa jedinicama 6. krajiške brigade, likvidiraju tog neprijatelja. Po stizanju na taj prostor, u sadejstvu sa drugim jedinicama, 1. četa napala je neprijatelja utvrđenog u grupu kuća Kačevendi i Adamovića i dominirajuće visove. Neprijateljeve jedinice su davale žilav otpor i odbijale svaki napad boraca. U više puta obnovljenim napadima borci Tominog voda i 1. četa nisu uspjeli da ugroze neprijateljevu odbranu, a imali su i osjetne gubitke. Pod pritiskom mnogobrojnih i jačih neprijateljevih snaga, jedinice 2. krajiške brigade su se povukle u snijegom zavijenu planinu Grmeč.

Nakon višednevnih borbi došlo je do borbe u okruženju na suženom prostoru vrhova Grmeča u sjeveroistočnom predjelu vrha Javornjače. U tim tako teškim uslovima, Toma Trninić je primio dužnost komandira 1. čete 2. bataljona. Istog trenutka, poveo je u juriš četu i dijelove ostalih četa 2. bataljona. Tri puta je Toma sa borcima jurišao da razbije neprijateljeve snage na šumskoj željezničkoj pruzi u blizini »Šipadovih« baraka, upravo tu gdje je u mladosti utovarao klade na vagonete. Nakon ponovljenih juriša, sa znatnim gubicima, obruč je probijen i neprijateljeve snage su razbijene.

Kolona jedinica 2. krajiške brigade i naroda, na čijem čelu je bila 1. četa, krenula je noću, između 12. i 13. februara 1943, kroz šumsko bespuće i dubok snijeg i sišla u Tornino selo Bojište i Jelašinovce. Tu su malo predahnuli u kućama koje su ostale čitave. U međuvremenu, odbijen je, zajedno sa jedinicama 6. brigade, jedan napad neprijateljevih snaga, koje su krenule iz Lušci-Palanke i sela Praštali.

Organizovano je povlačenje boraca i naroda preko drumu Lušci-Palanka - Sanski Most, preko Bošnjaka u rejonu Rovine, pravcem prema selima Lipniku, Hadrovcima i Kozinu, gdje nije bilo neprijatelja. U tim selima ostalo se na višednevnom odmoru i oporavku u drugoj polovini februara 1943. godine. Predah je iskorišćen, osim za odmor, i za organizacijsko sređivanje jedinica. Komandir 1. čete Toma Trninić nastojao je da se borci što bolje odmire i nahrane, a potom pripreme za slijedeće borbene okršaje. Borci su bili disciplinovani i slušali su svaki savjet svoga komandira, jer je u dosadašnjim borbama, a naročito kroz Grmeč, pokazao, pored lične hrabrosti, fizičke izdržljivosti i prisebnosti, i veliku brigu za svakoga borca.

Po povratku sa terena Kozare i iz sela Podgrmeča, 2. bataljon je dobio zadatak da kontroliše komunikaciju Bosanska Krupa - Bosanski Petrovac i Srpska Jasenica. Zasjedama na tim komunikacijama ometano je kretanje neprijateljevim jedinicama. Jedna od najuspješnijih zasjeda bila je na komunikaciji Bihać - Bosanski Petrovac, u rejonu Lipe, na domaku Ripačkog klanca kod Bihaća.

Sve je bilo precizno i dobro organizovano. Na vrijeme su zauzete busije pored drumu kojim je trebalo da prođu neprijateljevi kamioni sa ratnim materijalom, krećući se od Bihaća ka Bosanskom Petrovcu. Prvi kamion se pojavio iz Ripačkog klanca, i baš tada je odjeknuo nehotice ispaljeni metak. Srećom, neprijatelj nije čuo pucanj, i kolona kamiona

je nastavila put. Znak za otvaranje vatre dao je Toma Trninić, i to u trenutku kada su kamioni ušli u domet zasjede. Na Tornine riječi »brza paljba«, prolomila se mitraljeska i puščana vatra po neprijateljevim kamionima. Zaustavilo se osam kamiona na kratkom prostoru, a borci su izveli juriš, protjerali preživjele neprijateljeve vojnike, pokupili ratnu opremu, a osam kamiona i osamdeset buradi benzina zapalili i unuštali. Sve je bilo gotovo za nekoliko minuta.

Posle tih akcija 2. bataljona načinjen je pokret u pravcu istočnog Podgrmeča, a zatim u srednju Bosnu. Na tom putu izvedeno je više značajnih borbenih akcija, u kojima su 1. četa i njen komandir imali značajnu ulogu i postizali vidne uspjehe. Jedna od njih bila je zasjeda na putu Ključ - Bosanski Petrovac, u rejonu šume Paunovac, 11. aprila 1943. godine. U njoj su naneti veliki gubici neprijatelju, uništeno je više teretnih kamiona i zaplijenjeno je više od dva vagona raznovrsne hrane, te izvjesne količine oružja i municije. Nekoliko puta je 2. bataljon prelazio komunikaciju Bosanski Petrovac - Vrtoče, u rejonu Medenog Polja, iako je neprijatelj dobro obezbjeđivao. Odlazio je 2. bataljon i preko Grmeča u podgrmečka sela radi donošenja hrane, a vodio je i borbe sa četnicima u rejonu Glamočkog polja.

*

Nakon prelaska u srednju Bosnu, Toma Trninić je postavljen na dužnost zamjenika komandanta 2. bataljona 2. krajiške brigade. U borbama na području srednje Bosne, kao zamjenik komandanta, često je boravio u četama, naročito za vrijeme borbenih dejstava. Tako je u borbama za Teslić i zauzimanje Tešnja usmjeravao sadejstvo 1. i 2. čete. Prilikom napada neprijateljevih snaga od Doboja, drumom prema Tesliću, u rejonu Jelaha, sa 1. i 2. četom Toma je udario u lijevi bok neprijateljevih snaga i natjerao tri neprijateljeve čete na povlačenje, nanijevši im teške gubitke u ljudstvu i ratnoj opremi.

Početkom septembra 1943. govorkalo se među borcima da 2. krajiška brigada treba uskoro da pređe preko rijeke Bosne na područje istočne Bosne. To je i potvrđeno u drugoj polovini septembra, te su započele pripreme. Pomjeranje jedinica brigade prema Stanarima, Ljeskovima vodama, Bukovici i rijeci Bosni - nagovještavali su prelazak preko rijeke. U ranim večernjim časovima, toplog i lijepog septembarskog dana, kolona 2. brigade zastala je na brdovitom prevoju Krnjen, odakle se čisto i jasno vidjela rijeka Bosna i njena dolina. Zamjenik komandanta 2. bataljona, Toma Trninić, obavijestio je komande četa da će prelazak preko rijeke biti izveden u toku noći, i naredio je da se o tome obavijesti svaki borac, ističući da uspjeh prelaska zavisi isključivo od discipline. Kada je ovladala noć, kolona je krenula niz brdoviti predio, prešla preko željezničke pruge Doboj - Derventa, a zatim se približila rijeci. On je sa nekoliko boraca već čekao na mjestu prelaska. Odredio je vodiča, i pokazao gdje treba gaziti.

Po prelasku u istočnu Bosnu jedinice 2. brigade izvele su više borbenih akcija: protiv ozrenskih četnika na uzvišenju Ciganište i grebenu Becanj, zauzimanje Gračanice i rušenje željezničke pruge od Karanovca

prema Bosanskom Petrovom Selu, na liniji Doboj - Tuzla. U tim borbama Toma je, po zadatku štaba 2. bataljona, usmjeravao sadejstva među četama.

U drugoj polovini septembra 1943. primljeno je naređenje od štaba brigade da se pristupi svestranim pripremama u jedinicama i da se saopšti borcima da predstoji teška borba za oslobođenje jednog većeg grada. Neposredno poslije te vijesti jedinice brigade napustile su liniju Doboj - Tuzla, i pokrenule se prema Srebreniku, sjeverozapadno od Tuzle, gdje su ostale neko vrijeme na odmoru i pripremama. Naređeno je da svaki borac mora biti snabdijevan dovoljnom količinom municije i hranom za tri dana.

Za napad na garnizon u Tuzli 2. bataljon, sa ostalim jedinicama brigade, stigao je 29. septembra 1943, prije noći, na polazne položaje u rejon Obodnice i Breške. Saopšteno je da se Tuzla napada u 21. sat i da 2. i 4. bataljon čine udarnu kolonu, koja treba neopaženo da prođe kroz rejon između potoka Tušanj i Slanog bunara, prema centru grada. U višednevnim borbama, do konačnog oslobođenja Tuzle, Toma je imao zadatak da obezbeđuje usku saradnju i sadejstvo četa. U prvom noćnom napadu Toma se našao sa 2. četom, koja je bila najdublje ušla u grad. Prednji dijelovi te čete došli su do zgrade na kojoj je stajala tabla sa natpisom »Kotarski finansi«, iz koje se niko nije pojavljivao. Toma je ocijenio da nekog ima u zgradi, i uz pomoć grupe boraca ušao je u prizemlje, gdje je zatekao na krevetima dvanaest ljudi, čije su puške stajale u soškama, a vojničke uniforme su im visile na čivilucima. Prisutni borci su pokupili oružje, municiju i drugu opremu. Zarobljenici su izjavili da su kotarski finansi i da su oružje i opremu dobili prije dva dana, a da nisu nijedan metak ispalili, što je potvrđivala i čistoća pušaka. Zarobljenici su otpremljeni u štab 2. bataljona.

U drugom noćnom napadu Toma je bio sa 1. četom u trenutku kada je iz grada, sa leđa, napala neprijateljevu artiljerijsku posadu na visu Gradina i omogućili zauzimanje tog uporišta. Poslije tog uspjeha, 1. četa se vratila u grad i, sa ostalim četama, nastavila da vodi ulične borbe prema istočnom logoru, do konačnog oslobođenja Tuzle. Nije bilo mnogo vremena za zasluženi odmor, jer se nametnula teška borba za odbranu Tuzle, u kojoj je neprijatelj odbačen, preko Husina i Cerika, u pravu Gračanice i Doboja. Potom su zauzele Živinice, gdje su jedinice 2. krajiške brigade ostale na odmoru i oporavku.

Početkom druge polovine oktobra, poslije oporavka u Živinicama, jedinice brigade oslobodile su Kladanj, i krenule, preko Vlasenice i Han-Pijeska, u rejon Sokolovića. Tu je 2. bataljon dobio zadatak da likvidira četničku Azbukovačku brigadu, koja je bila stacionirana u selu Sjercima, i razmeštena po seoskim kućama. Ta brigada je imala oko 500 četnika i bila je dobro naoružana. Borci 2. bataljona prešli su usiljenim maršom Devetak i uveče 21. oktobra stigli u selo Selište, na polazne položaje za napad. Toma Trninić, kao zamjenik komandanta bataljona, dobio je zadatak da sa 2. četom neopaženo prođe kroz četničke položaje i da u dubini sela otkrije i uništi četnički štab Azbukovačke brigade. Toma je sa četom uspio da se neopaženo probije do zgrade štaba četničke brigade, a onda je komandant bataljona dao znak za opšti napad

svih jedinica. Zajedno sa borcima i komandom 2. čete, Toma je učestvovao u jurišu i uništenju štaba četničke Azbukovačke brigade i njenog obezbjeđenja. Borba je bila žestoka, ali je trajala svega oko tridesetak minuta. Četnički štab Azbukovačke brigade, na čelu sa komandantom Pavlovićem, bio je potpuno uništen. Imali su više od dvije stotine mrtvih i ranjenih, a bilo je i mnogo zarobljenih četnika. U toj akciji 2. bataljon nije imao nikakvih gubitaka. Zatim su nastavljene potjere za razbijenim i demoralisanim četničkim grupama i pripreme za napad na Sokolac. Krajem oktobra 1943. bataljon je učestvovao u nekoliko ponovljenih napada za oslobodjenje Sokolca. Toma, po ustaljenoj praksi, učestvovao je u tim napadima, i to sa četama ili grupama boraca koje su imale specijalne ili najteže zadatke.

Iz rejonu Sokolca, jedinice brigade krenule su istočno, prema Rogatici i Višegradu, da bi već početkom novembra oslobodile Goražde, Ustikolinu i Foču, uzvodnu i južno u dolini rijeke Drine. U toku novembra na tom području borbena aktivnost boraca 2. bataljona bila je usmjerena na uništavanje i razbijanje četničkih grupa, muslimanske milicije i ustaša, koje su demoralisane lutale po selima i šumama. Nešto kasnije zauzeto je Trnovo, Tošići, Ilovica i Kijevo. Tako su borbene aktivnosti usmjerene prema Kasindolu, na domak Sarajeva, gdje su napadali 2. i 4. bataljon. Početkom decembra 1943. jedinice 2. krajiške brigade prebacile su se u rejon na lijevoj obali rijeke Prače, na prostor Vinča, Ponor i Brnjica, jugoistočno do Romanije. Tom prilikom Toma Trninić učestvuje sa 1. i 2. četom u rušenju oko 500 metara željezničke pruge, željezničkog i drumskog mosta na rijeci Prači, na liniji Stambolčić - Prača. Istovremeno razbija i uništava neprijateljeve jedinice koje su obezbeđivale te objekte. Tornino iskustvo i vojničko znanje pokazalo je izvanredne rezultate i u borbama protiv neprijateljevih jedinica u rejonu Romanije i okoline, u zauzimanju i rušenju rudnika Breza, u borbama u obruču na Ravnoj planini, u proboju preko Romanovca i izvlačenju iz planinskog bespuća u pravcu sela Jelaška. Dana 27. decembra 1943. sve su jedinice krenule u pravcu sela Očevlje, a potom u rejon Nišića, Sabanaca i Ivančića. Na tom prostoru nije bilo sukoba sa neprijateljem, pa je naredno odmaranje uz dobro obezbjeđenje i sređivanje jedinica. Za Tomu Trninića odmor je bio uvijek kraći nego za ostale borce. Odmarao se tek onda kada bi se sam uvjerio da su borci dobro smješteni i dobro obezbijeđeni, i to u četi koju je poslednju obišao.

Krajem decembra 1943, u rejonu Nišića, u 2. krajiškoj brigadi došlo je do kadrovskih promjena. Toma Trninić, od tada zamjenik komandanta 2. bataljona, postavljen je za komandanta 1. bataljona 17. majačke brigade. Zbog tog neočekivanog događaja Toma je promijenio sredinu u kojoj je stasao u dobrog i neustrašivog borca, i do kraja savjesnog i sposobnog starješinu, sredinu koja se teško mogla porediti sa drugima, jer su u njoj bili Tornine komšije, prisni prijatelji i rođaci, koji su više godina zajedno ratovali i dijelili dobro i zlo. Drugo, Toma je primio dužnost komandanta bataljona, što ga je učinilo samostalnim u obavlja-

nju zadataka i potpuno odgovornim za bataljon u celini. Trebalo je prvo da dobro upozna starješinski i borački sastav, kao i sredinu u koju je došao, a istovremeno da i taj sastav i sredina upoznaju njega kao svoga komandanta. Toma se prvo javio štabu 17. majevičke brigade, koja se nalazila u neposrednoj blizini, u istom selu. Toma nije mijenjao svoje ranije stečene navike i provjereno vojničko iskustvo i saznanje, kako u vođenju borbenih akcija, tako i u vremenu odmora i predaha. I dalje je nastojao da najviše vremena provodi sa borcima u četama, zahtijevajući to i od ostalih članova štaba bataljona. Pokušao je da dobro upozna starješine, a potom i sve borce, a zatim naoružanje i opremu kojoj je raspolagao bataljon.

U toku januara i februara 1944. Toma je provjerio akcionu sposobnost bataljona u borbama u rejonu Toljanik, Hadžići i Muslići, prilikom proganjanja i razbijanja četničkih grupa. U rejonu Sokolovića i Šenkovića, 21. januara, 1. bataljon je razbio i natjerao veću ustašku grupu u bjekstvo prema Sokolcu. Sjutradan, 22. januara, 1. bataljon je razbio i drugu grupu ustaša u selu Dobrašin, koji su izašli iz Sokolca radi pljačke. Do početka marta 1. bataljon i ostale jedinice 17. majevičke brigade vodili su borbu protiv njemačkih jedinica, koje su iz Sokolca preduzimale napade ili su izlazile u sela radi pljačke. Toma Trninić je bio zadovoljan novom sredinom, a naročito borbenim moralom boraca njegovog bataljona.

Početkom marta 1944. jedinice 17. majevičke brigade prešle su dugačak put i prenijele svoja borbena dejstva u Birač - preko Vlasenice u Šekoviće, a zatim na Majevicu, u rejonu Brđana i Trnove, na domak Bijeljine.

Ljetnjih mjeseci, maj - avgust 1944 - Toma Trninić, kao komandant, sa bataljonom postiže izvanredne rezultate.

U prvoj polovini septembra 1944, na položajima kod Duboštice u 17. majevičkoj brigadi došlo je do izvjesnih kadrovskih promjena. Toma Trninić je postavljen na dužnost zamjenika komandanta 17. majevičke brigade. Na toj dužnosti ostao je sve do kraja prve polovine januara 1945. godine. Aktivno je učestvovao u komandovanju brigadom u svim borbenim operacijama koje su vođene u toku jeseni i zime 1944. godine.

Poslije borbi u rejonu Klادنja, Vukovine i Ribnice u prvoj polovini januara 1945., 17. majevička brigada se prebacila, preko Omazića, na prostor Živinica, gdje je ostala na odmoru nekoliko dana. U tome periodu Toma Trninić je postavljen za komandanta 21. tuzlanske brigade.

*

Početkom druge polovine januara 1945. Toma je primio dužnost komandanta 21. tuzlanske brigade u rejonu Živinica, kada je brigada bila u pokretu prema rejonu Snagova kod Zvornika. Za kratko vrijeme upoznao je starješinski sastav u štabu brigade i bataljonima, i borce, tražeći, kao i uvijek, disciplinovano izvršavanje svih naređenja i dobijenih zadataka. Zaveo je obavezu da članovi štaba brigade budu prisutni u bataljonima, naročito za vrijeme borbenih aktivnosti brigade. Tražio je od

svakog rukovodioca i borca potpuno angažovanje i nije trpio koljebljivce.

Krajem januara i početkom februara 1945. godine 22. njemačka pješadijska divizija uspjela je da se probije komunikacijom Sokolac - Han-Pijesak, preko Vlasenica i Drnjače, da se prednjim dijelovima uđe u Zvornik, sa tendencijom daljeg probijanja preko Bjeljine i Brčkog na sjeverozapad. Veoma jake snage sjeverozapadne pobočnice te neprijateljeve divizije vodile su žestoke borbe sa jedinicima 2. armije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

U takvoj situaciji, po naređenju štaba 38. divizije, 21. tuzlanska brigada napadala je neprijatelja na liniji Đevanje - Kamenica - Jasenica, sadejstvujući sa 17. majevičkom brigadom prema Liješanju, sa zadatkom da odbaci neprijateljeve snage u pravcu Drinjače.

Poslije izlaženja na polazne položaje bataljoni 21. tuzlanske brigade sudarali su se sa veoma jakim neprijateljevim snagama koje su objezbeđivale lijevi bok glavne kolone na komunikaciji Drinjača - Zvornik. Poslije višednevnih žestokih borbi, uz obostrano velike gubitke, 22. njemačka pješadijska divizija je uspjela da se probije i uđe u Zvornik 3. februara 1945, i odmah zauzme dominantne položaje - Mladevac i Kulu - Grad. U tom trenutku je 21. tuzlanska brigada zauzela položaje u rejonu Snagova, na liniji Ahmetovo brdo - Maričići. Nekoliko dana je vodila žestoke borbe sa neprijateljevim jedinicama. Bataljoni 21. tuzlanske brigade čvrsto su držali dostignute linije, obećavši svom komandantu Tomi Trniniću da neće izmicati nazad. Toma, uvijek uz streljački stroj, vidio je sve i svuda stizao. Zahtijevao je čvrsto držanje dostignutih linija. Osmog februara stiglo je naređenje štaba 38. divizije za opšti napad na Zvornik. Komandant brigade je pozvan u štab 38. divizije radi dopunskih naređenja i dogovora u vezi sa napadom.

O Tomi Trniniću i tim događajima, učesnik i svjedok, tadašnji zamjenik komesara 21. tuzlanske brigade, Spase Ristić iz Tuzle rekao je:

»Toma Trninić je za kratko vrijeme upoznao brigadu, a starješine i borci brigade upoznali su Tomu i stekli veliko povjerenje u njega, kao komandanta brigade, što je bilo od ogromnog značaja za tadašnje vrijeme. Toma je bio neustrašiv borac, savjestan i sposoban starješina, do kraja pošten i tolerantan, veoma pogodan za saradnju. Bio je disciplinovan u izvršavanju svih naređenja i zadataka koji su mu se povjeravali. Kao takav stekao je veliko povjerenje i autoritet, kako u brigadi, tako i u štabu 38. divizije, pa i u višim komandama.

Borbe koje je vodila 21. tuzlanska brigada u rejonu Snagova, na liniji Ahmetovo brdo - Maričići, nisu prestajale nekoliko dana, i mogu se svrstati u najteže od osnivanja brigade. Osmog februara 1945. godine stigla je naredba štaba 38. divizije za opšti napad na položaje neprijateljevih jedinica. U napadu su učestvovala sve jedinice na tome sektoru radi zaizimanja Zvornika. Predviđeno je bilo da napad počne 9. februara 1945. u tri sata ujutru. Istovremeno, pozvan je komandant brigade u štab divizije radi dogovora i primanja naknadnih naređenja u vezi sa predviđenim napadom. Poslije povratka iz štaba divizije, komandant brigade Toma Trninić dao je okupljenim članovima štaba brigade i komandantima bataljona kratka i jasna naređenja. Svako je znao svoj

zadatak u okviru zadatka brigade, koja se spremila da napadne neprijateljeve položaje na Ahmetovom brdu i Maričićima. Polazni položaji su bili ispod Ahmetovog brda, sa položaja koji su se trenutno držali. Komandant brigade, sa zamjenikom komesara brigade, nalazio se na sredini, bliže lijevom krilu brigade, u neposrednoj blizini streljačkog stroja, a ostali članovi štaba na desnom krilu brigade. Napad je počeo na vrijeme. U prvom naletu bataljoni 21. tuzlanske brigade zauzeli su Ahmetovo brdo, a zatim, nakon nekoliko juriša, i Maričiće. Nijemci su se snažno branili iz rovova ispod Maričića. Izvodili su i protivnapade na susjednu jedinicu na lijevoj strani, i ponovo su zauzeli Maričiće. Razvila se ogorčena borba između Ahmetovog brda i Maričića. Jedinice brigade su čvrsto držale Ahmetovo brdo, dok su Nijemci izvodili protivnapad. Komandant brigade i ja nalazili smo se u jednom rovu, neposredno iza streljačkog stroja. Borba se vodila sa svim vrstama oružja na bliskom odstojanju. Nijemci su koristili male pješake minobacače. Nakon nekog vremena, borba kao da je izgubila u žestini, ali su se dostignute linije čvrsto držale. U jednom trenutku kurir je donio depešu iz štaba divizije i predao je komandantu. Budući da je bilo još mračno, a vijest iz depeše morali smo doznati, sklonili smo se u rov, gdje smo, skrivajući upaljenu šibicu, pokušali da je pročitamo.

Ja sam upalio šibicu, a komandant Toma Trninić je pročitao depešu. Mislili smo da je odbljesak svjetla od upaljene šibice dobro zaklonjen i da neprijatelj nije mogao primjetiti. Međutim, neposredno poslije toga, Nijemci su minama iz malih minobacača tukli mjesto i neposrednu okolinu rova u kojem smo se nalazili. Jedna mina je pala u rov između nas dvojice. Toma Trninić komandant 21. tuzlanske brigade, ostao je na mjestu mrtav, a ja sam ranjen i kontuzovan. Posmrtni ostaci Tome Trninića sahranjeni su istoga dana, pored puta Ahmetovo brdo, prema Vjetrenjači, kota 510, na Snagovu kod Zvornika«.

Toma Trninić se rodio na početku prvog svjetskog rata. U najboljim godinama dao je svoj život, na kraju drugog svjetskog rata, na domaku pobjede jugoslovenske oružane revolucije, kojoj je vjerno služio. Bio je pravi primjer idealnog borca i starješine jugoslovenske revolucije.

Devojački četverolist u Drugoj brigadi

VOJIN HADŽISTEVIĆ

Sjećam se, kao juče da je bilo, jednog susreta sa Zorom Kovačević (1924), Slavkom Grubor (1921) i Dušankom Perović Dušom (1924) u Podgrmeču, neki dan po mom prebacivanju iz Kozare, krajem jula 1942. Bilo je to u samo predvečerje formiranja 2. krajiške brigade. Tada su ove tri banjalučke djevojke i skojevke bile pri kraju priprema da svoj raniji politički i kulturno-prosvjetni rad sa podgrmečkom omladinom zamjene ratovanjem - sa puškom u ruci, rame uz rame sa muškarcima - u našim partizanskim četama. Sve su tada želile da pođu baš u Banjalučku četu Kozarskog udarnog bataljona, koji će za nekih petnaestak dana postati 1. bataljon 2. krajiške brigade.

Kad god se toga sjetim, uvijek navru i neke asocijacije na tadašnju našu ratnu »poštu«. Danas i sami pomalo zaboravljamo kako je ona bila, prema tadašnjim okolnostima, uredna i brza - donoseći nekome nekad radost a nekome tugu - i kako su tada bile hitre i dovitljive naše »poštonoše«. Pisma, ceduljice, paketići, ponekad i nešto veće - po kuririma. Usmene poruke, od usta do usta, preko odbornika i drugih glasnika - našeg specijalnog ustaničkog »telegrafa« i »telefona«. Adrese, od onih najširih: tome i tome, »negdje u Kozari« i slično, pa do već određenijih: u toj i toj četi, tog i tog bataljona i odreda, u tom i tom selu ili »negdje na položaju«.

»Piši na adresu: Komandiru I čete II batalj. »Borac«, Karlu, Ponir« - tako piše Karlo Roje iz srednje Bosne, 10. marta 1942, Duši Perović u Majkić Japru u Grmeču - kuda je ona otišla nešto ranije iz Aginog Sela ispod Cemernice - dok se iz ostalog teksta vidi da je uz to pismo išao i jedan »ranac koji je vrlo praktičan za put« i u njemu još neke za nju stvari. Šta je sve tada prenosila naša pošta svjedoči i post Skriptum iz prethodnog Karlovog pisma, od 24. februara 1942, upućenog na istu adresu. Iz riječi: »Šaljem ti jednu kutiju saharina ako se prehladiš da si kuhaš čaj tj. sebi i Jeli!«, može se videti i to, da Karlo nije mogao a da ne kaže Duši da je ona ta o kojoj on brine i kojoj taj saharin šalje, ali i da se potom pobojao da je rekao možda isuviše mnogo, pa je odmah zatim požurio da to malo »zamašli« dodajući, i bez zapete: »tj. tebi i Jeli« - Dušinoj starijoj sestri, od neke godine pred rat učiteljici u Hašanima.

Naša grupa - u njoj još jedan iz Udarnog bataljona, neki Sveto povereden u oko - izvukla se iz Kozare 21. jula 1942. Čim smo nas dvojica stigli u bolnicu, u zaseoku Lukići i Majkić Japri - gdje smo se istog

dana zbog opasnosti neprijateljske ofanzive prebacili sa prihvatnom ambulantom iz Budimilića Japre - odmah sam pokušao da se preko onoga već oprobano ustaničkog »telegrafa« javim Zori Kovačević. Tri mjeseca ranije, kako je tada uz jedan vragolast naglasak odredila Ajiša Karabegović, politički komesar naše bolnice na Čemernici, otpratio sam Zoru jedan dio puta prema Bočcu i Vrbasu, odakle je ona potom pošla za Grmeč. Vjerovao sam da bi mogla biti »tu negdje«, na radu sa omladinom. Tada još nisam znao za ona Karlova pisma i da je Duša, pošavši u Grmeč nešto prije Zore, otišla baš u Majkić Japru, a još manje da je to rodno selo Slavke Grubor.

Završivši Učiteljsku školu u Banjaluci, Slavka je od početka 1941. bila učiteljica u Kruševom Brdu, kod Kotor Varoši, a već od jeseni je u 4. krajiškom odredu. Poslije četničkog puča u četi uz koju se tada nalazila, aprila 1942, od strijeljanja je spasio jedan seljak, čijem sinu je bila učiteljica u Kruševom Brdu. Prvu borbu Krajiškog proleterskog bataljona sa tim četnicima iskoristila je da nam prebjegne, ali joj želja da ostane u tom bataljonu nije mogla biti ispunjena. U ropstvu je bila veoma oslabila, odjeća joj pocjepana, na nogama drvene klompe, pa je poslata u našu ambulantu u Vijačanima. Ubrzo potom sreli smo se u Skender Vakufu, gdje je stigla sa Kozarskim Udarnim bataljonima. Tu je od pučeva sačuvano banjalučko jezgro Čemerničkog bataljona, nas oko 140, ušlo u sastav Udarnog bataljona kao njegova 3. (Banjalučka) četa. Krenuvši otuda preko Vrbasa i Manjače, i stigavši 30. maja u Prijedor, naša Banjalučka četa je potom pošla na Kozaru, a Slavka sa jednom grupom na Grmeč.

Po izlasku iz Kozare, na prolazu kroz Mišku Glavu, Sveto i ja smo u štabu Udarnog bataljona dobili propusnice. Već na prvom koraku u Podgrmeču, još od Radomirovca, mogla se u narodu i kod boraca osjetiti izvjesna strijepnja od mogućnosti da i tu svakoga časa započne ista onakva ofanziva kakva je upravo protutnjala Kozarom. Razloga za takva strahovanja na pretek. I neprijatelj je odista namjeravao da odmah poslije Kozare krene i na Grmeč. Niko nije mogao znati da su Nijemci, zbog velikih gubitaka u vremenu i krvi na Kozari, morali taj plan odložiti čak za januar 1943. U takvoj atmosferi smo napustili Budimilića Japru, u takvoj atmosferi smo se našli i u Majkića Japri, u bolnici u zaseoku Lukići.

Tu u Lukićima, gdje smo se smjestili 22. jula predveče, i gdje ćemo poslije toliko danonoćnih borbi i neizvjesnosti u Kozari prospavati svoju prvu spokojnu noć, ležali su tada sekretar štaba Kozarskog odreda Božo Cikota i politički komesar jednog banijskog bataljona. U datim okolnostima, »psihozi« ofanzive, njima nije trebalo mnogo, pa da im već prvo jutro Sveto i ja postanemo sumnjivi. Možda nisu vjerovali da se poslije toliko vremena mogu pojaviti iz Kozare neki ranjenici. Ljuban Kukić (1924) iz Bistrice i Pero Prolić (1923) od Ključa, sa kojima smo izašli iz Kozare, bili su prvi kuriri koji su poslije proboja uspostavili vezu sa preživjelim u obruču i opet se otuda vratili, a Sveto i ja prvi ranjenici koji su se tada prebacili u Grmeč. Do našeg polaska iz Kozare u Šošinim barakama iznad Zidanog mlina okupilo se - prema izvještaju Branka Babića Slovenca koji su Kukić i Prolić tada nosili u Operativni

štab - svega oko 25 ranjenika. Možda Cikota i taj Banijac nisu ni znali za naše propusnice, možda su mislili da su falsifikovane, a može biti i da je malo priprosti i preuveličavanju skloni Sveto pričao nešto o tome kako je bilo u Kozari, pa je neko mogao to shvatiti kao »neprijateljsku propagandu« i širenje »panikerstva« među grmečkim ranjenicima.

No, bilo ovako ili onako, mogli smo se za jedan minut objasniti samo da su tog jutra sa mnom razgovarali. Ali, ja tada nisam ni znao za njih. Do mene je dolazio samo komandir zaštitnice, i to kao od upravnika bolnice. Prvo da mi traži na »poslugu« pušku, kao nemaju ih dovoljno za stražu, a onda i bombu, kao mogla bi se u bolnici »odšarafiti« i eksplodirati! Bunio sam se, ali ni u snu ne bih pomislio da me to razoružavaju. Zašto da jednog ranjenika iz Kozare razoružavaju partizani u Grmeču? Kao rijetki koji su izbjegli masakr na Kozari mogli smo očekivati samo da će nas tu »nositi na rukama«. Više mi to ličilo na neku traljavost u bolnici, koju su date okolnosti samo još pojačale. Tako sam tumačio i to, što mi komandir nije znao logički objasniti zbog čega, tek stigli, moramo nekuda »u štab«. Kako znati da u toj »psihozi ofanzive« neki vide u nama presvučene četnike, koji se kao neka »prethodnica« Nijemaca i ustaša infiltriraju u Grmečki odred, da ga »iznutra« razbijaju - kada su svi razgovarali sa nama kao sa »svojima«? A sve stoga da se ne bismo »dosjetili« da smo otkriveni, i da bi nas tako »nespreme« naši obavještajci u štabu Grmečkog odreda mogli »iznenaditi«!

Nisam shvatio o čemu se radi ni kada su dvojica naših pratilaca pohajali konje - a mi, ranjenici, pješke! Samo sam se zapitao, da li je to nešto »naopačke« u mojoj glavi, ili tu, u Grmeču. A kada sam jedanput, iznerviran njihovim držanjem, zaprijetio da neću više tako - i kada je na to, uz prijetnju pištoljem, uslijedila jedna gadna psovka - bio sam već siguran da je sa mojom glavom u redu, ali da se moram strpiti dok se ne sretnem sa nekim »normalnim« drugom. Jer, kako smatrati ove normalnim, kao i one koji su nas njima prepustili, kada kao bikovi snažni jašu na konjima - a ja sav iscijeđen, tek što sam se iščupao iz jedne nevolje, sa gelerom u nozi, moram pješke i bosonog toliko prašinjati po nesnosnoj vrućinštini!

Vrhunac svega čekao nas na kraju toga puta, u Benakovcu! Namjesto »u štabu«, tu smo se najednom, neočekivano, našli - u partizanskoj buvari! Ali, kako sam se tek iznenadio, kada sam najposlije - na moje insistiranje da me tamo odvedu - u štabu Grmečkog odreda, u Đukanovićima, ugledao Velju Stojnića. Nije trebalo ništa objašnjavati. Poznawali smo se još iz Banjaluke. Njegov otac Stevan i moja majka Milka njegovali su jedno starinsko kumstvo, koje su sa Stojnićima uspostavili još Petar Kočić i mamin ujak dr Živko Nježić. Podijelivši partizanski njegov krevet u štabu, tu noć nismo dugo zaspali od priče o Banjaluci i Banjalučanima. U njihovom banjalučkom učiteljskom stanu - u školi u kojoj je njegov otac bio učitelj a moja majka učiteljica - slušao sam prvi puta, sa njegovim mlađim bratom Slobodanom, mojim vršnjakom, radio Moskvu. I za ono vrijeme, i za naše tadašnje skojevsko doba, veličanstveno ponočno otkucavanje kremaljskih časovnika i zvuke Internacionale!

Međutim, iznenađenjima nikada kraja. Na povratku, u bolnici, čekalo me novo. Od Kukića sam još u Kozari čuo da je na Grmeču oskudica u pisačem materijalu. I dok su ostali u razvaljenim magacinima na Vitlovskej tražili štošta drugo, ja sam se zavukao u jedan sa takvim materijalom i napunio njime do vrha svoju uprtnjaču. Pola sam već ostavio u štabu bataljona, a ostalo sam čuvao za komandu čete i svoje skojevce. Potražim odmah torbu, a ona prazna! Sve podijelili u bolnici. »Šeponja« je opasan, taj se neće više nikada vratiti, garantovali su naši sprovdonici. Onolike sveske, pisača hartija, indigo, olovke u mojoj torbi bile su samo još jedna potvrda mojih »opasnih« zadataka! To kao da je prelilo čašu. Tražio sam da smjesta idem u drugu bolnicu. Cikota i Banijac se nisu pojavljivali. Namjesto njih izvijavao se upravnik Đuro Bajić, jedan srdovječan i blag čovjek, inače stari bolničar iz Drvara (rodom iz Mokronoga), koji je smatrao da se moralo prvo razgovarati sa mnom u bolnici, a tek onda, ako bi trebalo, da idem, »u štab«. Odmah potom, pronašavši za jedan minut nekoliko svezaka - u kojima sam od 17. avgusta 1942. nastavio svoj dnevnik - poželio mi je srećno do Nove centralne bolnice...

Kako dobro funkcioniše naš ustanički »bežični« telegraf uvjerio sam se već drugog-trećeg dana po mom javljanju Zori. Tog časa bio sam već u Novoj centralnoj bolnici iznad Lukića, kod izvora Dobra voda, i još sam pomalo gundao zbog svega što su mi u Lukićima priredila ona dvojica, kada su u bolnicu najednom gurnule, sa živošću i povicima kao da ih je ko zna koliko - Zora, Slavka i Duša!

Kako smo se samo pozdravljali! Dok su me gledale kao da sam iz mrtvih ustao - pojavio sam se iz Kozare poslije toliko vremena - ja sam u njima tog časa vidio cijelu našu Banjaluku! Još idući im u susret pitao sam Zoru - kako tako brzo dobi moju poruku, a onda i ne čekajući odgovor, u istom dahu, Slavku i Dušu - gdje se tako prije nađoše. A one skraćuju odgovore, još nestrpljivije da čuju od mene toliko toga što ih je interesovalo iz Kozare.

Ratno vrijeme dragocjeno, svako ima svoje dužnosti, ko zna kada ćemo se opet viditi. Da nam ne bi niko smetao, izdvojili smo se malo podalje, na jednu travnatu zaravan. Koncentracija na svaku riječ, koju će neko od nas izgovoriti, vidi se i po tome kako smo posjedali, koljena obgrlili, u lice se jedni drugima unijeli. One su na Vojno-političkom kursu u Srpskoj Jasenici. Tamo je i jedna četa od osamdesetak djevojaka. Među njima još jedna Banjalučanka, Kata Filipović (1917, radnica), sa kojom, se nisam poznavao iz Banjaluke. Dok sam im ja odgovarao na pitanja, kako je to bilo u Kozari, šta sam tamo sve za tri nedelje poslije proboja odreda vidio i doživio, kako su prošli ostali Banjalučani i drugi iz Banjalučke čete koji su takođe ostali u obruču - pošto za nas nisu mogle čuti ništa utješno od drugova koji su se 3. i 4. jula otuda probili - one su mi nekoliko puta upadale u riječ, da bi sa nekim osobitim ponosom kazale kako neće više raditi u pozadini, i da će i one uskoro »u četu«!

Nisam im znao ništa reći o sudbini Branka Stupara Miše (1918. student), prvog političkog komesara Banjalučke čete. Nemoćan da sa mnom krene, on je 4. jula ostao sa još nekim teškim ranjenicima na Vit-

lovskej. Među tamo spaljenim ranjenicima, naišavši ponovo preko Vitlovske 18. jula našao sam i Slovenca Mirka Mrmonju (1913), predratnog doseljenika u Banjaluci iz Gorice. Osobito ih je uzbudila sudbina Lutvije Smailagić Lutke (1922. gimnazijalka), koja 5. jula osta pored ranjenog Vlade Kapora (1922. gimnazijalac) pred sami upad Nijemaca i ustaša među ranjenike, iskupljene poviše Bokana uz Mlječanicu i potok Grabovac. Odatle sam ja izmakao u zadnji čas, stigavši da sa njima dvoma progovorim samo nekoliko riječi, kao i malo dalje sa takođe ranjenim Milanom Dragičem (1922, čak učiteljske škole). Kada su ovde opet gotovo uzvikivale, da će i one »u četuu«, moglo se osjetiti kako u njima plamti želja da se i same svete zlikovcima sa Kozare. Zločinci koji su na ko zna kakve načine umorile Lutku, Vladu, Mišu, Milana i tolike druge, spremni su da isto ponove i na Grmeču i svuda gdje bi još mogli da stignu.

Pričam dalje. Ostavši sami prilikom rasturanja odreda u manje grupe na Živoderu 7. jula, držeći se za ruke kao dvoje male djece, pored mene su bugareći promakli u dubinu nepoznate im šume - kada ni sam još nisam znao ni šta ću, ni kuda ću, ni hoće li me ranjenog neko primiti u svoju grupu - dvojica nerazdvojnih kumova i opštih ljubimaca našeg ranijeg Čemerničkog bataljona, ranjeni Veljko Mladenović (1903, radnik) i Vaso Kukrika (1914, seljak). Samo časak ranije, uhvativši sa obema rukama za glavu, tamo je promakao i Almas Sarajlić Juko (1917, radnik), dok je malo podalje stajala u mislima možda sa svojim šestomjesečnim Jasminkom koga je pred polazak iz Skender Vakufa u Kozaru morala ostaviti u jednom selu ispod Čemernice - takođe osamljena Ševala Hadžić (1923, domaćica), drugarica na Manjači tek poginulog Kasima Hadžića, sekretara OK KPJ za područje 4. krajiškog odreda. Pokazujem im, na glavi mi je gelerima isječena i njima dobro znana kožna kapa ridastih krznenih naušnica, sa kojom je u Kozaru došao posljednji komandant našeg Čemerničkog bataljona Dujko Komljenović (1909, lugar). Njega sam lutajući šumom našao 12. jula, osamljenog u jednom skrovištu, gdje se ubio bombom kada su ga otkrili. A one opet, kao svojevrstan odgovor na te moje riječi o Veljki, Vasi, Juki, Ševali i Dujki, i kao zavjet na osvetu:

»I mi ćemo u četuu! Nećemo više raditi u pozadini!«

U času mog polaska za Grmeč 20. jula, kod Zidanog mlina iznad Mlječanice, gdje su se oko sekretara OK KPJ za Kozaru Branka Babića Slovenca okupljali preživjeli borci, nije se još znalo ništa za Šošu, Nikicu Pavlića, Vilka Vinterhaltera i drugo oko Štaba odreda i POB-a. Sa tom grupom sam se kretao 5. jula do večeri, naišavši na njih nešto poslije svog izvlačenja iz Grabovca, gdje su među 500-600 kozarskih ranjenika ostali Lutka, Vlado, Milan i još dvadesetak drugih ranjenika i bolničarki Banjalučke čete, među kojima je drugi politički komesar čete Jovica Savinović (1918, radnik). Pored njih u obruču je ostalo još desetak boraca koji nisu uspjeli da se 3. i 4. jula probiju sa četom u Karan a potom u Grmeč.

Koliko sam uz pomoć preživjelih boraca mogao do sada utvrditi, a o čemu se onda u Majkić Japri moglo samo nagađati, kroz neprijateljske »grablje« na Kozari uspjelo je da se od ovih provuče samo jedan

borac, dva ranjenika i tri bolničarke. Ostali neće nikada stići do Bošnjaka i prvog svečanog stroja svoje čete u 2. krajiškoj brigadi, ali će (izuzev 5 boraca i 5 bolničarki koji su neidentifikovani kao partizani preživjeli zarobljavanje) ostati trajno u spisku njenih boraca izginulih na Kozari prije ulaska čete u 2. krajišku brigadu. Inače, od oko 120 boraca Banjalučke čete, koliko nas je 1. jula krenulo iz Prijedora u Kozaru - odnosno, koliko sam do sada mogao poimenice utvrditi, što znači da faktičke brojke mogu biti samo veće - u Kozari su nam (pored onih 10 zarobljenih a preživjelih) poginula ili zarobljena pa odmah ili nešto docnije u logoru ubijena 63 borca i 5 bolničarki.

Dok se neposredna i emotivna Zora svaki čas uzbuđivala i nekim svojim pitanjem ili komentarom prekidala moju priču - pored ostalog i onom nekoliko puta ponovljenom upadicom da njih tri neće više da rade »u pozadini«, već da i one hoće »u četu« - dotle su me njena vršnjakinja Duša i tri godine starija Slavka slušale nešto uzdržanije, ne otkrivajući toliko kako sve to i same u svojoj duši preživljavaju. Ali, ako su u ovome ili onome različite, sve tri su bile podjednako oduševljene Kozarčanima - kako su se samo tukli sa Nijemcima i ustašama. Slušajući sa zebnjom gotovo cijeli mjesec danonoćno gruvanje topova i ekspoziције avionskih bombi po Kozari, često su se pitale, hoće li tamo ostati ijedna živa duša, ijedno neranjeno drvo. Zato su na Kozarčane, kao i na druge borce iz Kozare, sa kojima su se sretale poslije njihovog proboja iz obruča, gledale kao na neke div-junake, koji su iskusili nešto što je drugima, koji nisu prošli kroz sve to u Kozari, teško i zamisliti. To će biti i razlog, što će se Zora u jednom trenutku ustezati da prihvati dužnost političkog komesara čete. Izgledaće joj neprirodno, da ona kao djevojka, pa još tako mlada i tek odskora u četi, bude politički komesar takvim Kozarčanima.

Ma koliko u svojoj mašti pretjerivala, idealizirajući sve čega bi se njena misao dotakla, što je bilo sasvim prirodno za njih kao djevojke, pa još tako mlade - Zora i Duša sa tek osamnaest a Slavka sa dvadeset i jednom godinom - u tom Zorinom viđenju Kozarčana tog ljeta bilo je dosta istine. I mi sami - pošto je prošlo izvjesno vrijeme, pošto smo se oporavili od izvjesnog šoka i krize koju je u jednom trenutrku Kozare morao tamo, u obruču, svako da osjeti - osjećali smo se poslije Kozare za jedno nesvakidašnje iskustvo bogatiji, utoliko samopouzdaniji i samosvjesniji, sami sebi drukčiji nego što smo bili prije Kozare. Uvjerili smo se neposredno, na vlastitom iskustvu, da nema takve situacije iz koje ne bismo mogli naći izlaz, da je moguće i ono nemoguće. S druge strane, golema mržnja prema njemačkim i ustaškim zlikovcima, razbuktana do najvećih mogućih vrhunaca njihovim zločinima na Kozari - i otuda silna žeđ za osvetom - davali su borcima sa Kozare dodatnu snagu. U onim dvjema riječima našeg jurišnog pokliča »Naprijed, Kozara!«, kojim su se u 2. krajiškoj brigadi počeli posebno služiti njeni kozarski bataljoni, Prvi i Treći, bilo je nabijeno i sažeto toliko toga od čega je odista moralo da zazebe srce svakom protivniku na kojeg bismo tada udarali. Pogotovo onima koji su ubijali i palili po Kozari, a koje je Pavelić uvjeravao da su kozarski partizani do zadnjeg uništeni, da je Kozara veliki »grob partizana«.

Mada su mi odmah kazale, da su na omladinskom vojno-političkom kursu u Srpskoj Jaseniei, ipak sam one njihove, nekoliko puta ponavljanje riječi, da će i one »u četu«, primao više kao izraz njihove takođe silne mržnje prema neprijatelju, i želju za osvetom Kozare i toliko svojih tamo palih drugova i drugarica iz Banjalučke čete, nego kao nešto što bi se moglo uskoro i ostvariti. Smatrao sam da im takav kurs i neka na njemu dobijena vojnička znanja mogu valjati i za njihov rad u pozadini - koja svakog časa može da se pretvori u front i ratno poprište - dok su im ona politička i tako potrebna. Tako se moglo desiti i to, da pred svoj polazak u Bošnjake ostavim kod Zore svoj kozarski dnevnik, računajući da će tu biti na sigurnijem. Jer, ma koliko i ranije navaljivale da idu u borbene jedinice, to se djevojakama u Krajini do tog časa još uvijek nije dopuštalo. Mogle su da budu bolničarke i referenti saniteta, ali ne i borci u četama. Da se u tome nešto promijenilo, tada nisam još znao. To je bio, kako ću poslije saznati, šesti tečaj tog kursa u Podgrmeču - koga su tada vodili Zoran Nikolić i Enver Redžić - a ujedno prvi u koji su bile uključene i djevojke upravo radi odlaska u čete.

Iz Kozare sam izašao potpuno bos! Od bijelih vunениh čarapa na nogama ostali samo njihovi grlići. Moja kozarska petorka - od koje smo na kraju Nijemcima izmakli samo Ostoja, Žeželj iz Saničana i ja - morala je danima da se šunja po šumi bosa, sa povezanim cipelama preko ramena, kako nas neprijatelj ne bi mogao osjetiti prije nego mi njega. Kako sam svoje bakandže, koje su mogle da me iznesu do kraja rata, dao jednom seljaku usred šume za komad kuruze - ali ne što je on to tražio, već što sam ja želio da mu nečim uzvratim u trenutku kada je komad hljeba bio vrijedniji od samoga zlata - posebna je priča. Rajthozne od slabog šatorskog krila, koje sam dobio od Miše Stupara na Vitlovskoj - pošto su mi stare vojničke pantalone isjekle bolničarke u žurbi da mi na položaju što prije previju ranjenu nogu - bile su u potpunom raspadu. Spašavao me samo novi njemački šinjel, do koga sam došao na Suhači 10. juna, prvog dana ofanzive na Kozari. Videći kako to izgledam, za neki dan u bolnici se opet pojavila Zora. Pored vunениh čarapa i opanaka, donijela mi i jedne pumphozne. Dobila ih nedavno i nije stigla da ih prema sebi prekroji. I kada sam iz Banjaluke polazio u partizane, snabdijela me je koječime za šumu, pa sada eto i u Grmeču.

Pogledavši mi ranu, polovinom avgusta 1942, Morie Levi mi reče da je dobra i da mogu u četu. On je takođe bio u grupi sa kojom sam izašao iz Kozare. Poznavali smo se još iz Prijedora, gdje sam do prelaska u Banjaluku svake godine ljetovao kod svog djeda Milana Bujića i završio prva tri razreda gimnazije. Kao stariji student medicine, bio je za nas u šumi već »pravi« doktor, pa će kao takav biti i prvi referent saniteta naše 2. krajiške brigade.

Iz bolnice sam morao prvo u štab Grmečkog odreda u Benakovcu. Tu mi je Milutin Velemir, sekretar štaba, dao propusnicu i uput za brigadu. Još na prilazu štabu sreo sam jednog Novljanina. Nekoliko godina u Banjaluci kretao se, kao i Hajro Kapetanović, u istoj grupi skojevaca kojoj sam i ja pripadao i koja se u ono vrijeme svako veče is-

kupljala ispod jednog kestena, na početku banjalučkog korza, preko puta »Kastelovog čoška«. Taj kesten se i danas tamo nalazi i ja ga i sada obidem kadgod se opet u Banjaluci nađem. Ali ne bi tada ništa od onoga što sam očekivao, i što se moglo očekivati pri prvom ratnom susretu dvojice takvih drugova koji su nekada o revoluciji toliko maštali i pjevali njene pjesme pod istim kestenom. Možda nečemu takvom i od ranije po svojoj prirodi sklon, bio je toga časa potpuno opsjednut »psihozom neprijateljske ofanzive« - kako je tu pojavu nazivao i Drago Mažar u posebnom Upustvu Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 31. jula 1942. - sa kojom sam se dosta bolno sudario već prvog jutra u bolnici u Majkić Japri. Tako taj susret prođe samo sa jednom njegovom i - našavši se u čudu - nijednom mojom riječju. Pitajući se još dugo do Bošnjaka, dokle će tako da mi se u Grmeču koješta događa, želio sam da se što prije nađem opet među svojim iz Banjalučke čete.

U svoju 2. (Banjalučku) četvu 1. bataljona stigao sam baš na dan svečane smotre 2. krajiške brigade u Majstorovića gaju, u Bošnjacima. Približno u isto vrijeme, kada sam kod Kadine Vode 17. septembra ponovo ranjen a potom prebačen u bolnicu u Vodenici, sa onu stranu Grmeča, završavao se i omladinski kurs u Srpskoj Jasenici. Tim povodom održan je i veliki narodni zbor u šumi kod izvora Elezovca, kome je prisustvovalo oko 30.000 duša iz cijelog Podgrmeča. Svršeni kursisti, pa tako i četa djevojaka, bili su postrojeni ispred svečane tribine. Tu su poslije smotre, koju je izvršio Đuro Pucar, položili i svoju partizansku zakletvu. Poslije govora narodu i kursistima, Pucar je izvršio raspored djevojaka. Sjekući rukom stroj djevojačke čete, razvrstao ih je u nekoliko grupa, imenujući svaku brigadu u koju ih raspoređuje. Tako je Zoru, Slavku i Dušu zapala 4. a ne 2. krajiška brigada, kako su one želile, dok je opet neke podgrmečke djevojke zapala 2. a ne željena 4. krajiška brigada. Tada je na molbu tih Podgrmečanki, kojoj su se pridružile i Banjalučanke, Pucar dozvolio da se one zamjene. Tako su njih tri, sa još 18 djevojaka, pošle 19. septembra za 2. krajišku brigadu i do njenog položaja stigle uoči akcije na Jajce od 24-25. septembra 1942. Zori se ispunila i druga želja - raspoređena je baš u 2. četvu 1. bataljona. Zvali smo je i dalje Banjalučkom četom, uprkos tome što su se u njoj Banjalučani poslije Kozare, kao i drugi borci sa našeg starog terena između Vrbasa i Vrbanje, veoma prorijedili. 1 Duša je želila sa Zorom u istu četvu, ali joj se to nije moglo dozvoliti pa je raspoređena u 1. četvu 2. bataljona, dok je Slavka otišla u 3. četvu 3. bataljona, a Kata Filipović u 2. četvu 2. bataljona.

Tako su sve one svoje vatreno krštenje imale u jednoj velikoj akciji. Bilo je i kod njih, kako mi je pričala Duša, onog početnog, normalnog straha. Takvog koji se u ovoj ili onoj mjeri prirodno javlja kod svakog normalnog čovjeka u trenucima iščekivanja samog početka borbe, pogotovo one prve - jer jedna je u čovjeka glava - ali koji se, čim borba počne, čim se novi borac uvjeri na vlastitom iskustvu da ne pogađa svaki neprijateljski metak, uglavnom brzo savladava. I one su taj svoj, kod koje veći a kod koje manji početni strah, pred svojom prvom i uz to teškom borbom, gdje ih je neprijatelj čekao zaklonjen iza kamenih i betonskih gradskih utvrda, uspjele da savladaju. Ma koliko taj strah u pr-

vom trenutku bio veliki, njihova svijest da se moraju pokazati kao prave skojevke bila je jaća. Kako se sjećaju mitraljezac Dušan Trebovac - u čiju desetinu je došla Zora - kao i ostali drugovi iz brigade koji su mi o tome pričali, sve su one išle svuda uporedo sa njima. Držale su se hrabro i u pojedinim kritičnim situacijama, kada su grupe boraca sa kojima su se kretale u toku uličnih borbi zapadale i u neki škripac - kao što je bivalo i kada je neprijatelj uspijevao da bornim kolima za neki trenutak presjeca naše kolone i otsjeca pojedine grupe boraca od drugih, što se jadanput desilo Trebovcu i Zori - kada je moglo da zažebe i srce nekog starijeg i iskusnijeg borca.

Obilazeći omladinski kurs u Srpskoj Jasenici baš uoči njegovog završetka, Hajro Kapetanović se tada vidio sa Zorom i Dušom, koje je poznavao ne samo iz njihovog rada sa podgrmečkom omladinom, nego i po njihovim starijim sestrama i braći još iz Banjaluke. Opet po nekom ^zadatku, Hajro se našao i u štabu 2. krajiške brigade u vrijeme bitke za Jajce. Borbe su još trajale, kada je u jednom trenutku, kako će mi poslije pričati, ugledao opet Zoru i Dušu - samo ovaj put kako sprovode u štab jednu grupu domobranskih oficira u čijem zarobljavanju su i same učestvovala.

Priznanje ovim Banjalučankama - kao i drugim djevojkama koje su se tada uključile u 2. krajišku brigadu i učestvovala u borbi za Jajce - što su svoje vatreno krštenje tako uspješno prebrodile, mora biti utoliko veće što one, sticajem okolnosti, nisu uvođene u borbu postupno, kao većina drugih boraca, učešćem i prekaljivanjem prvo u nekim manjim, a tek onda i većim akcijama, nego su morale, poslije samo dva dana u brigadi, otrpve, pravo - u najžešću bitku! Koliko je to teško, pokazao je i slučaj jedne druge djevojke u istoj akciji. Ne mogavši da savlada taj svoj početni strah pred neizvjesnostima svoje prve borbe, koja ju je očekivala u Jajcu, ona je u jednom trenutku, dok su se još privlačili, izgubila kontrolu nad sobom i počela da vrišti. Zatekao se tu i Milan Muharem, zamjenik komandanta 1. bataljona, koji će nešto poslije biti ranjen. Morali su, sjeća se Trebovac, da je odvuku iza nekog plasta sjena i začepi joj usta, da ne bi otkrila neprijatelju naše kretanje.

Potvrdivši se u toj borbi, ubrzo su Zora, Slavka i Duša, kao i Kata Filipović, dobile dužnost političkih delegata vodova, a Zora i Duša su postale još i sekretari skojevskih aktiva u svojim četama. Njih dvije su postale članovi SKOJ-a još 1939, kada su završavale peti i počinjale šesti razred banjalučke gimnazije, a prije kursa u Srpskoj Jasenici bile su članovi Sreskog komiteta SKOJ-a za Sanski Most. Pored odlučujućeg vlastitog rasuđivanja, one su se opredijelile za radničku revoluciju i ušle u SKOJ, tako mlade, zahvaljujući i svojoj porodičnoj sredini. Zora pod uticajem starijeg brata Mirka i sestre Dušanke, veoma aktivnih predratnih banjalučkih komunista, kao i oca Milivoja koji je takođe bio stari radnički aktivista, a Duša pod uticajem starijih sestara Danice, Lepe, Jele i Brane, kao i brata Dušana, takođe poznatih banjalučkih komunista. Još kao dvanaestogodišnja djevojčica, Duša je napisala jednu pjesmu koju je objavio ondašnji omladinski časopis »Stožer«, a koja je počinjala ovako: »O, bože, bože, ako te ima, (Što nisi jednak nama svima,) Što jedan da jede kolače, (A drugi da od gladi plače)«. Slavka je iz na-

predne učiteljske porodice Jove Grubora, pripadnika negdašnjeg omladinskog pokreta »Mlada Bosna«, a postala je član SKOJ-a 1940, u završnom razredu Učiteljske škole u Banjaluci. Tako su se još prije rata, i ne pomišljajući da bi to moglo tako brzo doći, pripremale za političke dužnosti u oslobodilačkom ratu i revoluciji.

Starija od Zore i Duše sedam godina - što je u njihovom dobu i u ono vrijeme predstavljalo veoma značajnu razliku - Kata Filipović je postala član SKOJ-a još mnogo ranije, a kao radnica banjalučke Fabrike duvana bila je posebno aktivna u okviru mjesne sindikalne organizacije. Poslije proboja iz Kozare, radila je jedan mjesec u krojačkoj radionici u Majkić Japri, a onda su im tamo u obilazak došli Đuro Pucar i Šefket Maglajlić, sekretar OK KPJ za Podgrmeč. Izašavši pred njih, Kata je kazala da ne želi više biti šnajederica i da bi htjela u brigadu. - »E, ali tamo se gine!« - upozorio je Pucar. - »Znam ja to, ali bih ipak želila u brigadu!« - istrajala je Kata, pa se tako i ona našla na kursu u Srpskoj Jasenici.

Kao i svi drugi »zemljaci«, kada se negdje »u svijetu« nađu pa se između sebe lako zbliže, tako se i Kata brzo zbližila sa ostalim trima, koje iz Banjaluke kao dosta mlađe nije poznavala. No, dok su Slavka i Duša bile za svoje godine isuviše »ozbiljne«, dotle je Kata, poput Zore, bila uvijek vesela, za pjesmu i šalu (»hajku«) orna. Kao starija i utoliko kao nekakav njihov pokrovitelj, pa i da ih više približi sebi, ona ih u tom »hajkanju« zvala »Slavurom«, »Dušarom«, »Zoretinom«, a one nju »Katurom«, »Katurinom«, »Kataručom«. Ali, zbog toga što je to zbližavanje - i vječita priča nas Banjalučana o našoj Banjaluci čim bi se nas nekoliko našli negdje zajedno - vodilo i tome da dobar dio svog slobodnog vremena provode zajedno, morale su da za to izdrže i kritiku.

Naravno, i druge djevojke bi se ponekada grupisale po svojim selima, pošto su i one imale pored opštih tema i neke svoje posebne priče, vezane samo za njihovo selo. Međutim, pošto između takvih »grupa« nije moglo biti nikakve stvarne razlike - kao što je nije bilo ni između njihovih sela - takva grupisanja nije niko shvatao kao nekakvo »izdvajanje«. Ali, kada bi se njih četiri našle negdje zajedno, onda je ta njihova »grupa« lako mogla da bode oči drugima kao nekakva »zasebna«, »gradska«, bitno drukčija u odnosu na sve ostale zajedno, ne tako oštro međusobno diferencirane, »seoske« grupe. Zbog hiljadama godina krivicom gradova kopanog jaza između sela i grada, kao i na toj osnovi toliko dugo stvaranog nepovjerenja i veće osjetljivosti uvijek višestruko osujećivanih i eksploatisanih seljaka prema u svemu uvijek privilegisanim građanima - što se nije moglo ni u partizanima ni na kakav način za jednu noć prevazići budući da pretpostavlja stvarno prevazilaženje svih materijalnih, političkih i duhovnih razlika između jednih i drugih, za šta će trebati ko zna koliko godina - to se od ovih banjalučkih djevojaka moralo tražiti i da se odriču tog »izdvajanja« i da u ponovno istorijsko zbližavanje sela i grada ulažu na svakom polju više nego druga strana. Znam kako to izgleda, bilo je i u mom partizanskom životu trenutaka, pa i u 2. krajiškoj brigadi, kojih se i danas tako dobro sjećam, kada sam na ime tog starog duga grada prema selu morao nešto da i sam platim.

Poslije borbi za oslobođenje Stare Rijeke i Starog Majdana, sa iskustvom uličnih borbi u Jajcu, one učestvuju 2-4. novembra 1942. u akciji na Bihać. Sa svojim bataljonima sve su već prve noći dostigle do desne obale Une i mosta.

Dušina 1. četa 2. bataljona napadala je periferijsko naselje Vincu. Pred četom je bilo više bunkera i utvrđenih zgrada. Kada su krenuli, ustaše su počele da se kuraže poznatom pjesmom: »Eto zore, eto bijela dana,/ Ne plašim se, braćo, partizana!« - Ali, da ih »ohladi« i nadoda im još malo straha, zamjenik komandira čete, Stojan Milinović Stojanda, odmah im odvratiti da nisu došli da ostanu samo »do zore«, već da će, bude li trebalo, ostati tu i cijelih »petnaest dana«! Naravno, kako će mi jedanput ispričati sam Stojanda, tu se bez bombaša nije moglo ništa. Odmah se javilo desetak dobrovoljaca. Među njima - i Duša. Poveo ih Marko Budimir Mačo. Nije tamo bilo lako ni muškoj glavi, a kamoli jednoj osamnaestogodišnjoj »gradskoj« djevojci. Moralo se bunkerima i utvrđenim zgradama privlačiti pod kišom kuršuma sa svih strana, pa kroz zapušene prozore i tjesne puškarnice ubacivatri bombe koje su mogle, ne pogode li cilja, da se odbijaju od zidova i pogađaju same bombaše, Pa ipak, ne dočekavši »zore« ni »bijela dana«, ustaše su morale da ostavljajući mrtve da bježe put grada. Poginulo je i ranjeno takođe i više bombaša. Među ranjenima i Marko Budimir Mačo.

Kada je istom došla u četu, priča Stojanda, neko vrijeme su je gledali sa izvjesnim nepoverenjem. Činila im se kao neko im tuđi, pa i takav koji bi mogao ko zna kome i zbog čega da ih i »tužaka«. Njena veća opšta obrazovanost, uz veći smisao za literaturu nego za štošta iz »praktičnog« života, pokazivali su se prije kao smetnja nego pogodnost na putu njenog uklapanja u četu. Morala se u svemu dokazivati malo duže, dok se nisu uvjerali da nije onakva kako su je sebi u prvi mah predstavljali, da im ono po čemu se od njih razlikuje ne može škoditi već prije koristiti, i dok je nisu, takvu kakva je, prihvatili i kao svoju. Kao politički delegat voda i sekretar svojevskog aktiva u svojoj četi, uvijek će se prihvatati onoga što je bilo najteže. Kako su im bolničarke bile poslabše, sjeća se Stojanda, ona je stalno prtila i njihova nosila.

Dok sam se raspitivao kod saboraca iz brigade kako se Duša pokazala u akcijama na Jajce i Bihać, jedan od njih - uočavajući dobro njenu prevashodno intelektualnu prirodu - izrazio sumnju da je Duša u Bihaću, makar to negdje i pisalo, išla i na bunkere sa bombama. Kada sam to propitivao i kod Stojande, koji je kao zamjenik komandira čete morao u svakoj akciji biti malo bliže borcima nego neko drugi, on je tu sumnju odlučno odbacio, potvrđujući da je ona u toj akciji odista bila bombaš kao i Milka Štrbac, rodica komandanta 2. bataljona Đure Štrbca. No, ako i nije bila »rođeni« bombaš, kao Marko Budimir Mačo i drugi naši bombaši - pa ni kao njena najbliža školska i ratna druga-rica Zora Kovačević - ona je to bila po svojoj skojevskoj dužnosti u onoj prilici, ili prilikama, kada bi njena visoka komunistička svijest ocijenila da bi morala da se i tako iskaže i potvrdi.

Ni Munib Maglajlić nije bio »rođeni« bombaš i možda ga se niko drugi, među živima, ne sjeća kao bombaša. Čekajući na početak napada, 10. juna 1942, ležali smo jedan pored drugog ispod neprijateljskih

rovova iznad Suhače. Tada se čulo pitanje, ko se javlja za bombaše, koji će otpuzati ispred ostalih i pobacati u rovove bombe. Sjećam se Muniba iz tog trenutka tako jasno, kao da je to juče bilo. I kao da je to bio dan, a ne noć. Sjećam se izraza njegovog tada mrkog lica, stegnutih vilica, boje njegovog glasa - kada se na to smjesta podigao i kazao: »Ja ću!« - Bio je tada sekretar partijske ćelije u četi, a ja sekretar skojevskog aktiva, ali još uvijek ne i član Partije. Tako toga časa nisam znao - što će mi kasnije ispričati tadašnji politički delegat voda naše Banjalučke čete Mihailo Zec - da je Munib nekoliko dana ranije, na partijskom sastanku u Međuvođu, bio kritikovan zbog nečega u vezi sa pogibijom Mile Mećave (koji je proglašen narodnim herojem) prilikom preotimanja dvaju tenkova od »Crne legije« 3. juna ispod Prosare. A on je otada samo čekao prvu priliku, da se za tu kritiku iskupi kao bombaš. Tako je možda i ono Dušino javljanje za bombaša na Bihaću bilo u sklopu nekog njezinog dokazivanja pred ostalim borcima čete, da i u tom pogledu može biti isto što i oni. Zato nije nimalo slučajno to, što je ona odmah poslije toga, još u novembru, primljena u Partiju - a primio ju je upravo Munib Maglajlić, tada zamjenik političkog komesara njenog 2. bataljona!

Poslije akcije na Bihaću, Duša je određena u svom 2. bataljonu za sekretara bataljonskog komiteta SKOJ-a. Ta dužnost se tada obavljala takođe sa boračkog mjesta u četi. Ubrzo potom, decembra 1942, među 365 delegata iz cijele zemlje, od kojih su 123 bila iz vojske, ona je - zajedno sa Vladom Bajićem i Neđom Ljubišićem - delegat 2. krajiške brigade na Prvom kongresu antifašističke omladine Jugoslavije u Bihaću.

Poslije juriša 3. bataljona preko mosta - omogućenog i napredovanjem 1. i 3. krajiške brigade lijevom obalom - Slavkina 3. četa i vod u kome je tada bila politički delegat prvi su stigli do jednog od neprijateljskih topova na toj strani Bihaća. Milan Majkić, tada borac pratećeg bataljona 4. krajiške divizije, sjeća se kako je ona toga dana, sa neskrivenim ponosom na licu, dojahala na jednom od konja koji su taj top dovukli do njihovog bataljona. Nisam mogao naći nekoga ko je bio u njezinoj blizini, u akcijama na Jajce i Bihać, da bih došao i do nekih bližih detalja o njoj iz tih borbi. No, o tome nešto govori i to što je poslije akcije na Bihaću postala politički komesar čete - prema nekim svjedočenjima u Partiju je ušla još u 4. krajiškom odredu početkom 1942. - zamijenivši na toj dužnosti Milana Stanića, koji je tada prešao na dužnost političkog komesara istog bataljona. Kada jednom docnijom prilikom brigada bude prolazila Majkić Japrom - sjećaju se Bosa Majkić, rukovodilac AFŽ-a u Majkić Japri, i Petar Majkić, komandir za vezu u Podgrmeču - Slavka će biti sa mašinkom, u novoj uniformi zaplijenjenoj u Bihaću. Niko Jurinčić i Đurad Predojević Đurin, pored kojih je tog časa išla i Slavka, doviknuće im tada u prolazu - možda i kao neki kompliment selu u kome se ona rodila, ali svakako i da bi Slavku malo postakli: »Ovo je naš najbolji politički komesar!«

Nisam našao nekoga iz 2. čete 2. bataljona, koji bi mogao da mi kaže nešto bliže o Kati Filipović u akcijama na Jajce i Bihać kao i ostalim borbama njene čete do druge polovine februara 1943. Ne znam

tačno kada je primljena u Partiju - u srednjoj Bosni ili negdje kasnije u Grmeču. Inače, Nevenka Novaković, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč, sjeća se Kate iz tog doba kao jedne veoma komunikativne drugarice, koja je uz sve drugo i veoma lijepo pjevala. Zнала je da u svakoj prilici svojom pjesmom i šalom za jedan tren stvori jednu osobitu atmosferu, da snaži posustale i podiže borbeni moral u svojoj sredini. U decembru 1942. ona je zajedno sa Zorom Kovačević - delegat 2. krajiške brigade na Prvom kongresu Antifašističkog fronta žena Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu. Polazeći sa položaja na Tromeđi, one su drugo veče zanoćile u jednoj kući u Smoljanima, zajedno sa Stanom Čulibrk i Dukom Bačkonjom, delegatima iz naroda. Tu je ležala neka bolesna i nepokretna baba, ali Kata se odmah počela i sa njom šaliti. Slušajući je »otvorenih usta«, baba se ubrzo malo pridigla i sjela na krevet. Prihvatajući njene šale, ukućani su na to kazali Kati: »Ostaneš li još malo kod nas, baba će i prohodati!! - Po povratku sa Kongresa, kako mi je svojevremeno pričala, ona je neko kraće vrijeme, negdje početkom 4. neprijateljske ofanzive, bila i zamjenik političkog komesara čete. Međutim, prilikom borbi na zaleđenom Grmeču, februara 1943, ona je promrzla, pa se opet vraća na rad u pozadini, samo sada kao član Oblasnog odbora AFŽ-a za Bosansku Krajinu.

Zadatak 1. bataljona na Bihaću bio je da se neopaženo provuče kroz spoljnu odbranu grada, izbjije na most i odmah juriša preko njega dalje. Glavnu prepreku do mosta, utvrđenu zgradu sa slastičarnom u prizemlju, savladali su bombaši 1. čete, sa zamjenikom komandira Dušanom Kondićem na čelu. Pokušaj te čete, da juriša preko mosta, podržale su svojom vatrom ostale čete. Jedan vod 2. čete, u kome je bila Zora sa mitraljezcima Omerom Bukićem i Dušanom Trebovcem - obojica su bili izvrsni strijelci, a Trebovac je upravo bio pohvaljen pred strojem brigade za preciznost gađanja u Jajcu - pružao je tu podršku iz jedne tamošnje zgrade. Međutim, sve to nije bilo dovoljno da neutralise neprijateljska mitraljeska gnijezda, koja su stvarala vatrenu zavjesu na brisanom prostoru preko mosta, pa se 1. četa, pretrpivši izvjesne gubitke, morala povući. Bez sadejstva 1. i 3. krajiške brigade na lijevoj obali Une, tamo se nije moglo bez osjetnijih gubitaka. Neprijatelj je onamo brzo dovukao jednu haubicu i usmjerio je pravo preko mosta. Ali, tek što je izbacio nekoliko granata i jednom pogodio njihovu zgradu, njenu posadu su rastjerali svojom puškomitraljeskom vatrom Bukić i Trebovac. Od toga časa, pa sve do juriša 3. bataljona preko mosta, prvih popodnevnih časova narednog dana, njih dvojica su držala naizmjenično na oku tu haubicu, ne dozvoljavajući njenoj posadi da joj se približi.

O Zori iz te borbe, kao i one u Jajcu, zabilježio sam već nekoliko detalja, po kazivanju Dušana Trebovca, u svom prilogu »Za slobodu sam živjela - za slobodu umirem«. Pored njene hrabrosti i spremnosti da ni u čemu ne zaostane iza svojih drugova, tu je došla do izražaja i njena osobita, na svoj način plemenita vedrina i optimizam u svakoj situaciji, koje je ona kao nekakvu blagotvornu zarazu prenosila i na druge oko sebe, jačajući tako njihovo samopouzdanje i stvarajući jednu osobitu atmosferu borbenosti i spremnosti na najveće podvige. Uz Trebovcovu ocjenu i konstataciju, da je Zora bila »ko bog borac« (tre-

balo je samo čuti kakav naglasak je on dao svakoj od te tri riječi), i da je sa njim i Bukičem (koji će tu nakon ranjavanja ostati i poginuti prilikom odbrane grada) išla svuda »u stopu« - kao i njegov opis posljednjeg viđenja za Zorom dan uoči njene pogibije - ovde ću navesti još neka kazivanja o njoj, koja sam zabilježio u razgovorima sa njezinim saborcima iz Banjaluke i 2. i 12. krajiške brigade. No, prije toga, da pomenem samo još važnije borbe 2. krajiške brigade, vođene samostalno ili u sadejstvu sa drugim našim brigadama, u kojima je Zora - kao i Slavka, Duša i Kata - učestvovala poslije Jajca i Bihaća.

To su borbe u gonjenju neprijatelja niz Unu, ulazak u napuštenu Bosansku Krupu, oslobođenje Otoke i odbacivanje neprijateljskih ispada iz Bosanskog Novog (5-17. XI); borbe kod Miške Glave, Tromede i Ljubije u sklopu šire akcije razbijanja neprijateljskog pojasa od Bosanskog Novog do Ljubije (18-25. XI); tri uzastopna napada na Bosanski Novi (26-29. XI); poslije desetak dana predaha tri uzastopna napada na Sanski Most (10—13. XII) u sklopu akcije razbijanja neprijateljskog pojasa od Ljubije do Sanskog Mosta, te blokada ovog mjesta i odbijanje pokušaja neprijatelja da iz Prijedora probije tu blokadu (14-20 XII). O žestini ovih borbi, u kojima su učestvovala i ove četiri banjalučke djevojke, i u kojima je trebalo savladati ko zna koliko rovova i bunkera - u Biltenu VŠ je stajalo da je samo u borbama 4. krajiške divizije za razbijanje neprijateljskog pojasa od Bosanskog Novog do Ljubije »trebalo likvidirati 1000 bunkera i rovova« - govori i podatak daje brigada u njima, kao i u onim ranijim borbama počev od Vrhpolja (19-21. VII), dakle za prvih pet mjeseci svog postojanja, imala je preko 150 mrtvih i blizu 500 ranjenih, što predstavlja nešto jaču polovinu od oko 1.200 boraca, koliko ih je imala na dan svog formiranja u Bošnjacima.

Poslije izvjesnog predaha oko Nove 1943. godine u Podgrmeću, zatim značajne popune brigade, kada je ona dobila i svoj 4. bataljon i narasla na oko 1.400 boraca, te učešće na smotri svoje divizije u Srpskoj Jasenici 7. januara, slijedili su prelazak u Kozaru i desetodnevne borbe na komunikaciji Banjaluka - Bosanska Gradiška (12-22. I); povratak u Podgrmeč i borbe sa Nijemcima u Benakovcu (28.1. - 5.II); sedmodnevna borba u zavejanom i zaleđenom Grmeću (6-13. II) u kojoj je poginulo i ranjeno oko 150 boraca, umrlo od zamrzavanja preko 100, a oko još 100 prošlo sa većim ili manjim posljedicama promrzavanja. Poslije ovih borbi, kao i njihovog nastavka do kraja marta na komunikacijama Bosanski Novi - Bihać - Bosanski Petrovac, brigada je opet više nego prepolovljena, spavši samo na oko 650 boraca, što riječitije nego išta drugo svjedoči kroz kakve borbe i teškoće su morale proći Zora, Slavka, Duša, Kata.

Prilikom februarskih borbi u opkoljenom Grmeću, Zora je sa svojom četom odsječena od brigade. Ta četa je 20. februara uključena u toga dana u Đriniću formiranu 12. krajišku brigadu kao 2. četa 1. bataljona (komandant Milan Egić), a ona postavljena za zamjenika političkog komesara čete (komesar Ljuban Lazić, komandir Mirko Dragić, zamjenik komandira Marko Komosat). O njoj kao borcu, partijskom rukovodiocu i bombašu u toj brigadi sam pisao u već pomenutom prilogu »Za slobodu sam živjela... « - prema kazivanjima političkog komesara

12. krajiške brigade Joce Marjanovića, političkog komesara 1. bataljona Brane Kovačevića, kao i Svetozara Čulibrka, člana Sreskog komiteta SKOJ-a za Bosanski Novi, koji je tada stupio u Zorinu četvu i docnije o njoj pisao u svojoj knjizi »Zapisi sa Grmeča« - pa to ovde neću ponavljati. Inače, ta kazivanja se u svemu poklapaju sa onim što sam o njoj zabilježio u razgovorima sa prvim komandantom 2. krajiške brigade Ratkom Martinovićem, njegovim tadašnjim zamjenikom Burinom Predojevićem i drugima.

Posljednjeg dana marta 12. krajiška je u Rujiškoj preuzimala položaje 2. krajiške. Toga dana je Dušan Trebovac na prolazu kroz Hašane, idući sam nekim poslom, sreo Zoru koja je tog časa takođe išla nekuda sama. Bio je to prvi susret poslije njezinog odvajanja u Grmeču. I, kako će se brzo pokazati, posljednji. Pošto su razmijenili najvažnije novosti, posebno one koje su se ticale Banjalučana - ko je u međuvremenu poginuo ili ranjen, gdje je koji i šta se za koga čuje - Trebovac je pozvao Zoru da se vrati u 2. krajišku. Predlagao je i nagovarao, da odmah sa njim pođe.

»Ne mogu, Duško! Ovamo sam primila četvu. A i kako bi to protumačio Niko? Napao bi me da sam dezertirala!«

Tako mi je Trebovac docnije prenio njezine tadašnje riječi.

»Teško se rastala od mene. Gotovo da se u jednom trenutku vidila suza u njenom oku. Kao da je predosjećala da će poginuti!«

Tako mi je Trebovac docnije opisao taj rastanak. I odista, sutradan, 1. aprila 1943, Zora je poginula! Zapravo, prilikom proboja teško ranjena u kuk i ostala na poprištu iza svojih - stigavši još da napiše onaj svoj posljednji pozdrav revoluciji i slobodi o kojima je toliko maštala - Zora je tada najvjerovatnije sama pucala sebi u čelo. Teško je pretpostaviti da je neko takav mogao skrštenih ruku čekati da živ padne u ruke neprijatelju, a lako je moguće da je prije toga pokušala da pogodi i još nekog Nijemca. Ona pomisao o Zorinom »predosjećanju« pogibije javila se Trebovcu svakako tek docnije, pošto je već čuo da je poginula. Mora da je tek onda onu njenu u jednom trenutku možda ispoljenu tugu za 2. krajiškom - i ko zna za još čime - protumačio sebi kao izraz takvog njenog »predosjećanja«, a tim prije što je tuga, ili bar odavanje tuge, bilo nešto suprotno njezinoj vječito vedroj i optimističkoj prirodi po kojoj smo je svi oduvijek poznavali.

Zoru je najbolje poznavala Duša. Iz školske klupe, banjalučkih skolejskih dana, rada sa podgrmečkom omladinom i poteškoća, pa i nekih nerazumijevanja na koje su tu nailazile, sa omladinskog kursa u Srpskoj Jasenici - svuda uvijek zajedno - te iz 2. krajiške brigade i najposlije, po pričanju drugih, iz 12. krajiške brigade. Zora je takođe bila, kao i Duša, misaone prirode, po svojim sklonostima i za ondašnje ratne prilike i svoju sredinu već prava »intelektualka«. U 2. krajiškoj brigadi je jedna od pokretača i - sa Josipom Tvrzomjz L_čete i Robertom Šolcom iz 3. čete - urednik bataljonskog lista »Mladi Krajišnik«, a u 12. krajiškoj brigadi jedna je od inicijatora i nosilaca kulturno-prosvjetnog rada i života u brigadi. Ali, sve te sklonosti, kao i štošta drugo, podređivala je želji da se u revoluciji pokaže u svemu, pa i sa puškom u ruci, kao vojnik, ravna muškarcima. Potpuniju realizaciju svojih intelektualnih

sklonosti ostavljala je, ostane li živa, za neko drugo, srećnije vreme. Vrijeme pobjede revolucije i osvajanja slobode.

Po Dušinom mišljenju, Zoru je u hrabrosti bilo teško preteći. Da bi našla neko poređenje, kaže da se Zora ne bi ni časa premišljala - ako bi to situacija zahtijevala ili bi to neko od nje tražio - da se sa vlastitim tijelom i bombama baci pod gusjenice tenka. Dok su se Duša i mnogi drugi javljali za bombaše, ili za izvršenje nekog drugog zadatka, ponajprije stoga što im je to njihova skojevaska i komunistička dužnost nagala - kao i da bi se pred drugima potvrdili kao borci, skojevci, komunisti - dotle je Zora za sve to imala i jedan razlog i motiv više. Bila je to njezina želja, da ni u čemu ne zaostaje ni iza najboljeg borca i njezina unutrašnja potreba, da se potvrđuje ne samo pred drugima nego i pred samom sobom: da bude onakva kakva je sama želila da bude. A njezin uzor bio je Pavle Korčagin, literarni junak kome se toliko divila još od svojih prvih skojevskih dana, herojski lik od koga mi u ono vrijeme nismo mogli zamisliti većeg. Makar bila djevojka i uz to, za razliku od Duše, dosta nježne građe, ona je dakle htjela da bude - podređujući tome sve drugo - kao (za nas tada) nenadmašni Pavle Korčagin. Zato je bilo teško nadmašiti Zoru. U tome je bila njena tajna - i tajna njene hrabrosti - koju je mogao da nasluti i shvati samo neko njoj blizak.

Evo nekoliko riječi Ratka Martinovića o Zori, kako sam ih zabilježio 1977. godine prilikom susreta na putu iz Beograda za Banjaluku, idući na proslavu 4. krajiške divizije. Dok je govorio, moglo se već u samom njegovom glasu osjetiti osobito poštovanje koje je on gajio prema ovoj djevojci-vojnici. (Uz ispuštanje stvari koje sam na drugom mjestu objavio, ovde moram nešto i ponoviti).

»Bila je obrazovana, načitana, odista intelektualka. U borbi hrabra. Nije zaostajala iza muškaraca. Kada je rukovodilac politodjela Petar Radović pozvao Zoru, da joj saopšti da bi trebala da primi dužnost političkog komesara čete, ona to nije direktno odbila. Pitala je, više iz skromnosti, kako da ona kao tako mlada djevojka, odskora u četi, bude politički komesar tako starim borcima, kakvi su bili Kozarčani. Radović je to shvatio kao odbijanje dužnosti, pa je prijetio i pozivanjem na odgovornost. Bila je lijepa. Poznavala je literaturu, znala je da zanimljivo priča o nekoj knjizi. Tako sam volio sa njom razgovarati. Dalje od toga, ništa. Poslije zaostala iza brigade. Pisala mi jedanput iz 12. krajiške. Žalila što ranije, kada je bila u 2. krajiškoj, nije sa mnom o jednoj stvari malo više razgovarala«.

Iste godine o Zori mi je pričao i Đurađ Predojević Đurin prilikom našeg viđenja u Zagrebu.

»Zora Kovačević je bila u našoj brigadi veoma zapažena, kako na političkom polju, tako i u borbi. Vrlo bistra, načitana, intelektualno daleko jača i obrazovanija od drugih. Dobar drug i masovik. Trudila se da bude omiljena kod boraca, i u tome je uspjela. Svojim držanjem i svojom ličnošću osvajala je drugove sa kojima je učestvovala u borbi. Shvatala je da je lični primjer najbolji način uticanja na druge. Kada su se stvarale udarne grupe, tražili bombaši, ona se uvijek svagdje javljala prva. Naravno, drugovi su bili uvidavni, nisu joj uvijek to i dozvoljavali.

Više puta se isticala, kada smo u štabu poslije akcija vršili analize, da je politički zrela i za političkog komesara čete. Ali, ona nije bila voljna da to bude s obzirom na sastav čete i mentalitet boraca«.

Pored Svetozara Čulibrka i Brane Kovačevića, o čijem kazivanju sam više pisao na drugom mjestu, o Zori - kao zamjeniku političkog komesara čete u 12. krajiškoj brigadi - govorio mi je u proljeće 1977. i Joco Marjanović u Sarajevu, prenoseći mi i neke ondašnje riječi Petra Mečave, komandanta 12. krajike brigade. Iz tog razgovora, takođe djelimično objavljenog na drugom mjestu, ovdje ću navesti samo još nekoliko Jocinih riječi.

»U našim razgovorima u štabu brigade često je naglašavana Zorina energičnost, njena hrabrost, njezin smisao za organizaciju. Imala je poseban smisao i za kulturno-prosvjetni rad. Sa jednom grupom boraca đaka i studenata pripremila je programe za priredbe za narod i vojsku. Veoma druželjubiva, riječita i otresita. Cjeneći njenu političku izdignutost i druge osobine, Mečava i ja smo govorili da bi mogla biti i dobar politički komesar bataljona. Sve u svemu, jedan rijedak izuzetan lik iz naše narodnooslobodilačke borbe. Jedna od malo drugarica koje su u Krajini dospijevale na komandne položaje četa i bataljona. Da nije poginula tako rano, sigurno bi dospjela brzo i do štaba brigade. Do zamjenika političkog komesara brigade, kakvih predloga je bilo još u Drinićima. Jedna grupa nas iz 12. krajiške brigade predlagala je odmah iza rata da se proglasi za narodnog heroja. Ne znam što to nije prihvaćeno«.

Pošto je opisao kako je Zora 1. aprila 1943. teško ranjena - i ostavši na poprištu iza boraca koji su se tada probili iz njemačkog okruženja u Rujiškoj napisala svoju poslednju, predsmrtnu poruku »Za slobodu sam živjela, za slobodu umirem« - Svetozar Čulibrk je u zborniku »Krajiške brigade« napisao sledeće:

»Tim riječima rastala se sa svojom brigadom, sa divnim sunčanim danom punim mirisa ljubičica, cvrkuta ptica, života. Bilo bi logično da svoje poslednje želje upućuje majci ili možda dragom svome ili drugu iz brigade, ali ne, ona ih upućuje slobodi za koju umire divnog proljetnog dana... U momentu njene smrti ni majka, ni sestra nisu bile tu, ali bile su majke partizanske iz Rujiške... Sahranila je rujiška omladina u selu, pod trešnjom pored seoskog puta... Zoru sam prvi put sreo u 2. četi 1. bataljona 12. brigade u Drinićima... Vidio sam je u streljačkom stroju sniježnih februarskih dana 1943. na Srnetici, u jurušu na Petrovac i Drvar. Vidio sam je smrznute sniježne februarske noći 1943. u koloni 30 dobrovoljaca, mladih komunista, koji su noću s bombama napali njemačko uporište u Bravskom Vagancu. Poslije akcije obično smo sjedili negdje pored ognjišta i pričali o borbama, maštali o slobodi. Ona je pričala o svojoj Banjaluci. Pričala je kako će kroz slobodnu Banjaluku projuriti partizanskim kamionima sa pjesmom partizanskom. Pričala je o jurišima na bunkere Jajca i Bihaća. Svi smo je u četi voljeli. Dijelila je sa nama i zlo i dobro i neprospavane noći na Grmeču, glad, studen, žeđ i noćna putovanja. Radovala se Zora svojem povratku zajedno sa slobodom u Banjaluku, u svoj rođeni grad... A ostala je na rujiškim brdima, da čuva stražu slobode... «

U istoj knjizi piše i Dušanka Kovačević, u ono vrijeme član OK KPJ za Podgrmeč, zatim član politodjela 7. krajiške brigade, a poslije rata dugogodišnji član CK KP/SK Bosne i Hercegovine.

»Zora mi je sestra. Rasla mi je pred očima. U ranim godinama kr-žljava, bolešljiva djevojčica koju život nije mazio. A zatim je iznenada, skoro preko noći - kao leptir - izrasla visoka, crnooka djevojka, živa i uvijek nasmijana. Dobra i iskrena mlađa prijateljica. Prije nego što se završilo njeno bosonogo djetinjstvo u kućici kraj Vrbasa počela je borba za život - davala je instrukcije da bi se mogla šk'olovati, sanjerala učeći borbene pjesme o boljem životu. Rastale smo se jednog avgustovskog dana 1941. da se ponovo vidimo u Podgrmeču 1942. Razvila se i proljepšala, njenoj mladosti dala je krila slobodna teritorija Podgrmeča. Bila je borac, a zatim partiski rukovodilac u četi. Pričala mi je tada o svom radu, o prvoj borbi u kojoj je učestvovala, o silnom strahu kada je vidjela prvog mrtvaca, o satu koji je dobila poslije bitke na Bihaću u kojoj je učestvovala. Pričala mi je o svojoj prvoj ljubavi. I više se nismo vidjele. Početkom avgusta 1943. vraćala sam se, poslije 5. ofanzive sa brigadama u Bosansku krajinu. Radovala sam se svakom selu, svakoj kući, svakom čovjeku ovog dragoga kraja. Radovala se garavoj djevojčici koju ću naći u nekom krajiškom selu, razgovoru s njom, njenom vedrom smjehu i svježoj mladosti. Ali, Zore više nije bilo. Poginula je jednog aprilskog dana djevojka od 19 godina, stišćući u mrtvoj ruci cedulju na kojoj je napisala: »Za slobodu sam živjela, za slobodu umirem«.

»Ova izuzetno hrabra omladinka - pričao mi je Jusuf Selman, svojevremeno član Mjesnog komiteta SKOJ-a u Banjaluci - ugledala se na oca Milivoja, starog radničkog aktivistu, i stariju sestru Dušanku i brata Mirka. Poznao sam cijelu porodicu i zaista je teško nekoga izdvojiti u njihovoj čestitosti, karakteru, poštenju i revolucionarnoj aktivnosti. To što ću iznijeti o Zori, znaju stotine njenih vršnjaka u Banjaluci. Za nju se može sa pravom reći da je ostala vjerna svojim ubjeđenjima i u najvećem mogućem iskušenju. Za kratkog, ali duhovno sadržajnog i revolucionarno bogatog života, ispoljila je punu dosljednost. Znam je kao učesnika skojevske konferencije maja 1940. u šumi Trapisti, a koncem avgusta je na kratkom skojevskom kursu u Suturliji, koji su vodili Ivica Mažar i Zivo Preradović. Iako vrlo mlada, uključuje se u skoro sve akcije oko dizanja ustanka. Među prvima izlazi u obližnja sela i zaseoke obavljajući kurirske dužnosti. Neumorna u svojoj aktivnosti, obilazi svoje drugove i drugarice iz škole i aktivira ih na liniji oslobodilačke borbe. U posebnom sjećanju mi je jedan letak, namenjen progonjenim Jevrejima i Srbima, čiji je naslov - »Ostajte ovdje« - dala Zora inspirisana stihovima Alekse Šantića. Poslije hapšenja i puštanja na slobodu nastavlja ilegalni rad, ali stalno insistira da pođe u šumu, pogotovo kad je naučila da joj je brat Mirko poginuo«.

Zoru je isto tako dobro poznao i Albert Trinki (1913) - od proljeća 1942. sekretar Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Posebno je pamti iz jedne situacije, njemu nalik onoj: na muci se poznaju junaci. Kada mu se banjalučka policija u ljeto 1941. našla za petama, Zora je spremno, bez razmišljanja, preuzela od njega zadatak koji je on dotada obavljao i tako mu omogućila da se na vrijeme skloni iz grada. Jer, u

šumu nije smio, tako mu je javljeno, prije nego što sebi nađe zamjenu. Za taj zadatak - koji je ranije preuzeo od Danka Mitrova - pripremao je Slavka Komaricu. Međutim, kada je Komarica uhapšen, a on morao bježati, drugi kojima se obraćao nisu to prihvatili. Tada se sjetio Zore. Zadatak je bio opasan, težak i za muškarca. Kolebao se neko vrijeme, da li je pravo da nju uvuče u tako nešto, ali više nije imao izbora. Iznenadio se, i obradovao, kada je ona to prihvatila, bez ikakvog razmišljanja, otprve. Zadatak je bio, da od nekoliko domobranskih oficira, idući im redovno dva-tri puta nedeljno na zakazana mjesta, preuzima i prenosi kroz grad do naših baza municiju, bombe i drugu vojničku opremu - pa je tako i meni pred moj drugi polazak u šumu nabavila pištolj, kako ne bih više mogao pasti živ u ruke policije, kao i kožnu avijatičarsku kapu kojom sam se osobito dičio mojih prvih partizanskih dana. Za Zoru je sve to bilo posebno opasno, policija je znala da su joj brat i sestra u šumi, pa je bila pod posebnom prismotrom. Uz to stalno u opasnosti da ustaše otkriju tu oficirsku grupu, kada bi se ona, kao naša veza sa njima, našla prva na udaru.

Sa Trinkijem sam razgovarao u Zagrebu, u proljeće 1977. O Zori je govorio najviše na osnovu svog neposrednog viđenja. A dok je radila sa omladinom i bila u 2. i 12. krajiškoj, po pričanju onih iz njezine blizine. Iz Operativnog štaba stalno se interesovao za nju, kao i ostale sa kojima je saradivao još u Banjaluci. Iz tog razgovora, koji je započeo riječima da tu djevojku, tu skojevku, tu partizanku ne može nikada zaboraviti, izničeću još i slijedeće.

»Zora je za mene, u ovo vrijeme, u Banjaluci, bila još dijete. Imala je tada 16-17 godina. Ali je tako nečega miloga, jednostavnog, imala u sebi. Vidio si kristalnu čistoću u njoj. Vidio si jednu čistu, plemenitu dušu. I nikada ja nju, i njezinog lika, neću moći zaboraviti. Ona je za mene oličenje komunista. U njoj sam vidio, za ono vrijeme koliko sam se poznavao sa njom, da je ukomponirano sve ono što jedan dobar komunista treba da ima. Da bude skroman, da bude pošten, da bude samoprijegoran. To je ona sve imala. I kao što sam ti prvi put rekao, ja tog čovjeka, tu ženu, tu drugaricu, komunistu, zaboraviti nikako ne mogu«.

»Kasnije, kada je izašla u partizane, kada je bila politički radnik, kada je bila pomoćnik političkog komesara čete, stalno sam pratio nje-no kretanje i njen razvoj. I ne samo da je ona bila dobar komesar, nego je bila i neobično hrabar vojnik. U ničemu ona nije zaostajala ni za jendim našim drugom. U ničemu. To ja tvrdim na osnovu onoga što su mi pričali sami drugovi, njeni saborci. Ali koliko god govorio, ja o Zori ne mogu nikada reći dovoljno. To je bila jedna čestita, plemenita, neiskvarena duša. Jedna hrabra, jednostavna, dobra drugarica. U pravom smislu komunista. Kompletan čovjek. Sve najbolje, čega se u takvoj mjeri nije moglo naći ni kod daleko pozvanijih i poznatijih komunista. Zbilja je šteta, što nije više takvih komunista ostalo u životu. Takvih kakva je bila Zora Kovačević. Takav jedan lik - na kraju će Trinki kako je i započeo (i dvaput još ponovio) - ne može se nikada zaboraviti!«

»Tako se - da navedem ovde i završne riječi Jusufa, Selmana— ova mlada gimnazijalka, skojevka, ilegalka, kurir, hapšenik, borac, sekretar

čelije i pomoćnik političkog komesara čete, sj^tala_u_pLejadu. najboljih kćeri i sinova socijalističke Jugoslavije, za uzor generacijama mladih kako se živi, bõri i umire za svoju zemlju za radničku revoluciju, za slobodu!»

A kada budu pitali Kostu Nada koji mu je lik od njegovih krajiških saboraca najdraži, on će reći, u nemogućnosti da ikoga posebno izdvoji: »Veličanstveni su likovi, na primer, dr Mladen Stojanović, braća Mažar, Šolaja, Šipka, Mečava, Vaso Butozan, Zora Kovačević, Danko Mitfov...«, pa će u tom nizu navesti još četiri borca i dvije drugarice, političke radnice Krajine i Podgrmeča. Dakle, i po sudu tadašnjeg komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu a potom komandanta 1. bosanskog korpusa, Zora se svojim životom i svojom smrću, kao jedna od redih žena-vojnika, vojnopolitičkih rukovodioca, uvrstila u plejadu »veličanstvenih likova« krajiških boraca. Time i u plejadu takvih likova cijele naše zemlje.

Koncem januara i početkom februara 1943. - nešto prije nego što će Zora biti otsječena od brigade, a Kata se sa promrzlinama vratiti na rad sa ženama u Podgrmeču - iz borbenog stroja brigade ispale su i Slavka i Duša.

Od 28. januara do 5. februara Druga krajiška je - zajedno sa snagama 1, 5. i 6. krajiške brigade - vodila teške, danonoćne borbe sa jedinicama 737. puka 202. oklopnog bataljona 717. njemačke divizije, koje su uspjele da se iz Sanskog Mosta probiju do Benakovca i tu se, zaustavljene, utvrde. Nakon uzastopnih borbi sa tim Nijemcima 28, 29. i 30. januara, Slavka je i 31. januara, uoči ponovnog napada na njih - kako se sjeća vodnik Ratko Zrnić - održala kao politički komesar svoje čete govor u koje je borcima objasnila značaj njihovog zadatka za odbranu Grmeča. Iz rovova na njihovom sektoru trebalo je istjerati Nijemce i tući ih na otvorenom prostoru. Zajedno sa ostalim četama, u sadejstvu sa jedinicama ostalih brigada, trebalo je da se uništenjem te neprijateljske grupacije spriječi njeno spajanje sa snagama 369. legionarske («Vražje») divizije koje su još išle u susret iz Bihaća i Bosanske Krupe. Trebalo je onemogućiti neprijatelju prodor dublje u Grmeč, kuda se sklanjao narod, gdje su se nalazile bolnice i ranjenici.

Slavkina četa je uspjela da izbaci Nijemce iz prve linije njihovih rovova. Svi borci jednog voda dejstvovali su tada kao bombaši. Kada je u Šimarića Gaju jedan od mitraljezaca povikao: »Komesaru, zaglavio mi se puškomitraljez!«, Slavka mu je priskočila i pomogla da ga ponovo osposobi za dejstvo. Međutim, tada je tu eksplodirala jedna mina, ispaljena iz druge linije rovova koje su Nijemci još držali. Mitraljezac je tog časa poginuo, a Slavka je teže ranjena u lijevu nogu i desno rame. Borci su je iznijeli sa položaja, a potom su je prihvatili Bosa i Petar Majkić, da bi je sa Savkom Zorić i još jednim drugom, iste noći, prenijeli na nosilaima do bolnice u Ravnom Dolu. Kao teži ranjenik, Slavka je odatle prebačena u bolnicu na Korčanici. Nosili su je, uglavnom noću, Savo Zorić sa još tri druga. Sve to vrijeme, Slavka je muški, bez jauka, podnosila svoje rane. No, već sutradan, morala je u evakuaciju i bolnicu na Korčanici. Slavka je tada, sa ostalim ranjenicima, prenijeta preko Smoljane u Driniće, gdje se priključila Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba.

Dalji put tih ranjenika vodio je od Oštrelja partizanskim vozom do Mliništa, dalje volovskim kolima za Glamoč, pa kamionima za Livno, zatim Prozor - odakle će se kao već prezdravio, sa vijestima o Slavki, vratiti u svoju jedinicu vodnik Ratko Zrnić, koji je takođe bio ranjen u borbama kod Benakovca - i najposlije preko Neretve, Hercegovine, Crne Gore do pивske visoravni, uskog i nepristupačnog platoa između dva duboka kanjona Tare i Pive.

Tu se Slavka postepeno oporavljala od rana, ali je obolila od tifusa, pa se i dalje nalazila među teškim i nepokretnim ranjenicima. No, taj predah nije dugo potrajao, počela je 5. neprijateljska ofanziva. U njenoj blizini bila je tada Jovanka Majkić Cuja, koja je kao omladinka iz Slavkine Majkić Japre bila u Podgrmeču poslata za ispomoć bolničkom osoblju oko njege ranjenika. Kada su bolničarke dobile naređenja, kako je ona to poslije pričala Petru Majkiću, da sve ranjenike sposobne da se oslone na svoje noge povedu iz bolnice i priključe jedinicama koje su išle u proboj - što se prema »Memoarima« tadašnjeg šefa Sanitetskog ostsjeka Vrhovnog štaba Gojka Nikoliša događalo 8. juna 1943. negdje na pивskoj visoravni i stazi od vrha klisure prema mostu preko Pive - Slavka je na Cujin poziv da se pridigne i pođe sa njom odgovorila: »Ja ne mogu ni da ustanem, a kamoli hodam! Ti idi, ne obaziri se na mene, i povedi nekoga koji može da se kreće!«

Tako je Slavka ostala sa još oko 1.000 nepokretnih ranjenika. Nijemci su ih pronašli i sve nemilosrdno poubijali. Nema svjedoka da nam поближе kažu kako se to odigravalo. A kako je izgledao onaj trenutak kada su borci i bolničarke morale ostavljati svoje ranjenike i bolesne drugove - iz koga nam je Cuja prenijela samo one poslednje nam znane Slavkine riječi - može se donekle naslutiti i po nekoliko narednih redaka iz već pomenutih »Memoara«: »Treća divizija formira marševsku kolonu i žurno kreće prema rijeci Pivi. Sobom povlači sve ranjenike koji su iole mogli da se kreću. Noću 8/9. juna divizija silazi niz klisure Pive. Staza zakrčena nosilima. Divizija prolazi, a ranjenici na nosilima ostaju. Rastaju se drug od druga, brat od brata, doskoro rame uz rame u borbi, a sada jedni u koloni koja promiče, a drugi na nosilima ostaju čekajući strašan kraj. Opšta bespomoćnost da se ma šta bitno izmjeni. Svi svjedoci i svi opisi se slažu da je to jedna od najzubbudljivijih i najstrašnijih noći možda čitavog rata«.

Negdje u januaru 1943, nešto prije ranjavanja Slavke, Duša je dobila pjegavac. Zajedno sa Centralnom bolnicom Vrhovnog štaba, kao i Slavka, prošla je kroz sve peripetije bitke za ranjenike na Neretvi i stigla na pивsku visoravan, gdje su se smjestili ranjenici poslije 4. neprijateljske ofanzive. Ne prezdravivši još sasvim, na tom putu Duša je dobila zadatak da se brine o jednom ešalonu tifusara. U trenutku povlačenja iz Krajine, ni Slavka ni Duša nisu znale da im je neko vrijeme u zaštitnici između Petrovca i Drvara bila i Zora u 12. krajiškoj brigadi. Zajedno sa drugim jedinicama 1. bosanskog korpusa, 12. krajiška je na tom prostoru - Zora opet kao bombaš, sada kod Bravskog Vaganca - vodila 23-27. februara teške borbe sa jedinicama SS »Princ Eugen« divizije i 369. legionarske divizije, sprečavajući ih tako da odmah krenu za po-

slednjim ešalonima ranjenika prema Neretvi. Prošavši i sve teškoće bitke na Sutjesci, Duša se sa 7. krajiškom brigadom vratila ljeta 1943. u Krajinu i potom prešla na rad u Odeljenje za veze Vrhovnog štaba.

Prošle su mnoge godine. Počela se pisati i sjećanja. Pričajući mi o Zori, Duša nije mogla da se sjeti nečega što je svakako trebalo zabilježiti. Kada to nije uspijevala ni docnije, nije odustajala. Uvjeravala me: »Sjetiću se ja!« O sebi nije pričala, a ja sam je uvijek pitao za druge. Ni sestrama nije mnogo pričala, niti su je one više pitale. Ne znajući koliko je zaokupljena svojom strukom i uredničkim radom u svom izdavačkom preduzeću, računao sam da će stići da i sama napiše svoja sjećanja. Ali, ode nekako iznenada, i suviše brzo, pa osta nezabilježeno toliko toga što je doživjela i svojim okom vidjela u Podgrmeću i 2. krajiškoj, pa od Grmeča do Neretve i Crne Gore, te natrag, preko Sutjeske, do Krajine.

Već je ležala kada sam je pitao nešto na temu partizanske ljubavi. Kada sam pomislio da smo temu iscrpili, ona je razgovor prenijela na Karla Rojca (1915) - narodnog heroja, prije rata mašinskog podnarednika i partijca na podmornici »Smeli« - i njegovu pogibiju maja 1942. Onda je ustala sa bolesničke postelje, i na moje veliko iznenađenje izvukla odnekuda dva njegova pisma, iz februara i marta 1942, i pružila mi da ih pročitam! Gledam, pa se čudim, a nigdje okrzana, koliko puta je pokisla, a ona ostala suva! Čuvala ih sve vrijeme u Podgrmeću i 2. krajiškoj brigadi, prenijela ih u tifusnoj groznici preko zaleđenog Šatora i prebrodila Neretvu, nije ih pokvasila ni gazeći u povratku preko nabujale Sutjeske. I nikome prije ni da ih pomene, pa ni sestrama - izuzev, možda, nekada davno, u Podgrmeću, Jeli.

Da ih nije bilo lako sačuvati - ali i da nije bilo lako bez takvih pisama - svjedoči i slučaj sa jednim Dušinim pismom. Prilikom borbe sa četnicima na Lipovcu marta 1942. - kada je ranjen dr Mladen Stojanović - Karlo je dugo ležao u jednom potoku i pokvasio to pismo. Uz to pogoršao svoj reumatizam, pa morao u našu banju u Slatini. Obavještavajući o tome Dušu, on u svom drugom pismu kaže: »Tvoje pismo... se raskvasilo, pa sada nemam šta da čitam kada sam sa mislima. Zato se požuri i napiši drugo... Piši mi odmah i pismo šalji po prvom kuriru... Znaš... u Slatini neće biti interesantno bogzna kako, pa zato napiši jedan kilometarski list... «

»Znaš, nije to bila ljubav!« - kazala je pružajući mi pisma.

Pročitavši ih, komentarisao sam sve osim onoga za nju najinteresantnijeg! Shvatio sam to kada sam ih kod kuće još jedanput čitao. Sjetio sam se tada i kako je Zora svojoj sestri Dušanki kazala jedanput nešto o svojoj prvoj ljubavi, a Dušanka nije osjetila njenu želju da o tome porazgovaraju i malo više. Objasnila mi je to kada sam, pričitavši šta je o tome pisala u »Krajiškim brigadama«, htio da o svemu čujem od nje i nešto detaljnije. Međutim, osim pukog pomena prve ljubavi - i pisama kao njenog jedinog oblika ispoljavanja tako da »to revoluciji ne može da škodi« - Zora tada nije kazala ništa više, pa ni koje ta njena ljubav, pošto je Dušanka taj razgovor - zbog čega je poslije žalila - okrenula na druge stvari.

Tako sam se i ja kasno zapitao, nije li ono Dušino poricanje bilo zapravo pitanje: mada je nedostajalo toliko toga što se obično podrazumjeva pod ljubavlju - nije li to ipak bila ljubav? Takva kakva je u ondašnjim uslovima jedino moguća, između onih koji i sami vjeruju u nepojivost revolucije i ljubavi, pa su ljubav često krili ne samo od drugih, već i pred samim sobom.

Tako se i danas pitam, nisam li onda propustio da iznošenjem svog pravog mišljenja učvrstim kod Duše ono što je ona intimno vjerovala, ali u šta možda ponekad nije bila posve sigurna? Jer, ma koliko bio jasna kada od Duše traži da mu ona »odmah piše« i pismo šalje po »prvom kuriru« (ne krijući koliko mu ono treba kada se nađe »sam sa mislima« i kada mu pored toliko drugih oko sebe bude u banji dosadno) - uz simptomatičan dodatak: »Znam da kuriri rijetko idu, ali to je s jedne strane bolje« (i po Zori bi to bilo za revoluciju bolje) - Karlo sve to i ovde malo zamagljuje dodatkom da joj u pisanju željenog »kilometarskog lista« može pomoći i Jela! Nije li Duša možda i zbog nečega takvog poricala - u očekivanju da ću joj oponirati i tako potvrditi ono u šta i sama vjeruje. Možda je baš tog časa osjećala potrebu da joj to i neko drugi potvrdi, a mogla je to od mene očekivati pošto sam tada baš ja poveo riječ upravo, o takvoj vrsti partizanske ljubavi. Mladošću i zabranama sputanoj, u mnogo čemu okrnjenoj, sa jedva 'Vidljivim, a ponekad i za same aktere skrivenim spoljnim znacima, za koju se može reći da je tipična partizanska ratna ljubav. Tipična bar za jednu mladost i jedno asketsko shvatanje susreta revolucije i ljubavi.

Crne slutnje"

MIRKO STANIC

Kasna jesen odavno je bila potisla tople sunčane dane. Sa njom je pristigla gustosiva magla i postepeno zavila u neprozirni veo čitavu okolinu, sve do kotlina i dubodolina nad kojim je prijeteći visila kao da je namjerno skrivala od ljudskog oka neke svoje zle namjere. Iz nje je danima uporno sipila dosadna kiša, koju kao da je bila poručila neka zla kob s namjerom da potopi i dobri i loši svijet sa svim onim što im je na neki način služilo. Odavno je vani bilo sve mokro i prezisćeno vlagom. Polugolo granje tužno je visilo, dok je niz njega u mlazovima curila hladna kišica. Sticao se dojam kao da ono neutješno plače. Zemlja je bila raskvašena, a seoski putevi i putići blatnjavi, i teško prohodni. Na njima se rijetko kad neko pojavljivao. Priroda je bila zamrzla i trenutno ružna. Takvi dani su do zla boga dosadni ili su upravo takvi kakvi se nikad ne bi pozeleli.

Po takvom nevremenu naša se četa nalazila na položaju oko Kozina, nedaleko od Stare Rijeke, nadomak neprijateljevih rovova priča sjetno nekadašnja partizanka Olga Budimir.

Jednog takvog dana, nastavlja ona, dok smo bili na položaju, slučajno sam se našla iza jedne poveće stijene, u nekom gustom šipražju. Uz mene su se nalazile i moje najbolje drugarice, Bosa i Angelina. Sve tri smo bile prokisle i ozeble, ali to kao da nismo ni primjećivale. Oko nas su se nalazili naši drugovi iz čete u istom položaju. Pritajeni, strpljivo smo iščekivali da se nešto desi. Tišina je lebdjela oko nas kao da nismo tu. Na suprotnoj strani takođe. Vidimo neprijateljskog stražara kraj sklepanog bunkera, koji nije imao pojma da mu se neko nepoželjan nalazi u blizini. Tapkao je u mjestu. Povremeno je duvao u prozeble ruke. Ponekad je nemarno pogledao oko sebe. Vidjelo se da je nestrpljivo čekao smjenu. Najednom je iz bunkera izašao još jedan vojnik. Prvo je zastao na izlazu, zatim pogledao oko bunkera. Nešto je zavirivao oko njega glasno pjevajući:

- Oj djevojko, djevojčice mala,
Ti si moje srce otrovala.

- E, čekaj bando, mi ćemo ti ga uskoro zaista otrovati, ali tako da će zaboraviti da kuca, ne samo za nju no i za tebe - procjedi kroz zube Angelina.

- Baš si davao, Angelina. Kako ti samo to pada na pamet - kažem joj tiho, Jiegledajući u nju već u raspjevanog vojnika.

Prema kazivanju Olge Budimir - Došenović.

Pokraj nas čuti nešto teško zamišljena Bosa. Smeta mi takvo njeno držanje, ali je ipak ostavljam na miru.

Kod bunkera se začu lavež psa. Ubrzo ga i primjetismo. Lajući lagano, išao je prema nama, zastajkujući s vremena na vrijeme.

»Da nas neotkrije prokletnik«, pomislila sam pritežući pušku uza se.

- Šta li to uznemiri psa? - pita dolje vojnik stražara.

- Možda je nanjušio zeca ili kakvu zalutalu mačku - spremno mu odgovara, kao da je unaprijed imao pripremljen upravo takav odgovor.

- Samo da umjesto mačke ne ispadne kakva mečka - kaže mu pomirljivo vojnik, odlazeći u bunker.

Mi čutimo ne mičući se. Pas polaja, učuta i vrati se nazad. Malo kasnije ponovi to isto još nekoliko puta. Sve to kao da i neuznemirava stražara. Ni ostale također. Vidi se da se osjećaju bezbjednim.

Nastalu tišinu iza toga nije trenutno ništa remetilo. Samo se čulo tiho rominjanje kiše po opalom lišću i ritmičko kapanje kapljica sa nepomičnog granja. Ta fina kišna harmonija djelovala je uspavljujuće. No, svijest o zadatku i položaju bila je jača od toga. Pod takvim okolnostima protekao nam je gotovo cio dan. Sve to vrijeme budno smo pazili na neprijateljske položaje, na kojima smo tek pred noć primjetili neko kretanje. Sad smo nestrpljivo očekivali izvjesne protivmjere sa naše strane. Nismo na to dugo čekali. Prvo smo vezom upozoreni na borbenu gotovost, a malo kasnije pala je komanda:

- Brza paljba!

Osuli smo vatru po bunkeru, stražaru i tamošnjoj okolini. Iznenađeni neprijatelj i sam na brzinu odgovori rastrganom vatrom. Dubrave su odjekivale od grokotanja pušaka i puškomitraljeza. Kad se na bunker sručilo i nekoliko naših bombi, njegova posada potraži spas u bjekstvu. Za njima se povedoše i vojnici iz rovova, noseći sobom pogodene. Ispratili smo ih vatrom, na koju su oni tek nasumice odgovarali dok su se u neredu povlačili.

U toku nastupanja zapalili smo nekoliko sijena radi orjentacije. Na kraju smo sredili redove i zauzeli nove položaje u sami sumrak. Tu smo proveli cijelu noć. Dugu jesenju mokru i hladnu noć, punu odricanja i neizvesnosti, a time i opreznosti s obzirom na mogućnost neprijateljeve intervencije iz Ljubije i Starog Majdana.

Naredni dan nas je zatekao tamo gdje smo i omrkli. Magle je bilo nešto manje nego proteklog dana. Kiše takođe. Dan nam je donio izvjesno olakšanje. Vedrije vrijeme uvijek je, pa i toga puta, donijelo i vedrije raspoloženje.

U toku toga i narednog dana nismo imali sukoba sa neprijateljem. Naše patrole su budno krstarile oko nas i izviđale neposrednu okolinu. Na jednoj uzvišici, koja je dominirala okolinom, ispod jednog krošnjatog drveta, održan je sastanak četnog aktiva SKOJ-a. Tu smo saznali za predstojeći napad na Stari Majdan i primili odgovarajuće zadatke u vezi s tim, jer je i naša četa bila planirana za taj napad, zajedno sa još nekoliko naših jedinica. To saopštenje primili smo mirno, kao i obično u sličnim prilikama. Nije to bilo ničeg iznenađujućeg. Tako nešto smo i očekivali od kad smo prispjeli na taj položaj. Partizanima je borba i onako bila sastavni deo svakidašnjice.

Poslije sastanka, kao i obično, nas tri smo bile zajedno. Nekako kao da nismo mogle biti jedna bez druge. Svaki put imale smo što da razgovaramo. To nam je donekle olakšavalo teške ratne dane. Tako je bilo i tog dana. Sjedele smo nasamo, na oborenom grabovom stablu. Raspravljale smo o doživljajima u toku zadnjih dana, kad Angelina, najedared, direktno bez uvoda reče:

- Šta mislite, kako će biti?

- Šta i gdje? - pitam začuđeno.

- Pa, noćas na Starom Majdanu.

- A, to! Ko zna? Ishod svake akcije zavisi od mnogo čega sa naše strane i neprijateljske strane. I ne samo od toga. U svakom slučaju, ja vjerujem u naš uspjeh rekla sam samouvjerenom.

Razgovor smo okončale naglo kao što smo ga i počele. Dok smo ćutale, motrile smo pažljivo neobično zamišljenu Bosu. Kakva divna pojava. Kao da ju je sam Roden isklesao od bijelog komada najljepšeg meremera dok mu je pozirala kakva bajna vila. Sva je skladna, sva proporcionalna, sva lijepa u doslovnom smislu te riječi. Nema našeg muškog srca, mislila sam zadivljeno, koje ne bi uzdrhtalo pred njenom prekrasnom pojavom. Oduvijek sam joj se divila, ne zavideći joj nimalo. Uvijek sam je sa uživanjem posmatrala. Ona je bila svjesna svoje pojave, ali nije bila ni ohola ni neskromna. Naprotiv, bila je povučena, pa čak pomalo i stidljiva. Nije se razmetala ni u govoru, ni u ponašanju. Sve je kod nje bilo u granicama skromnog i moralnog. Bila je čak i pismena, zahvaljujući roditeljima koji su joj omogućili da završi osnovnu školu, što je bila rijetkost za tamošnje seoske djevojke. U partizane je otišla dobrovoljno, kao i nas dvije. Na svoju ruku, što no se kaže. Zajedno smo bile na istom vojno-političkom kursu, nakon kojeg smo otišle u 2. krajišku brigadu. Bile smo raspoređene u isti bataljon i istu četu. I eto, tako smo i tu ostale nerazdvojne kao i prije rata. I radost i tugu povjeravale smo jedna drugoj. Pošto smo do tada prošle srećno kroz mnoge bitke i okršaje, ponekad smo vjerovala u svoju srećnu zvijezdu i, kao i ostale djevojke, maštale o svojoj srećnoj budućnosti. Tad su tek posebno dolazili do izražaja zanosni djevojački snovi. Pri tome smo se nas dvije znale okomiti na Bosu, zadirkujući je za jednog momka u našoj četi za kojeg smo samo mi znale da ga ona veoma simpatiče, a što je on, mada zaljubljen u nju, tek naslućivao. Bila je to ljubav na odstojanju, ljubav partizanska, u čiju je budućnost malo ko vjerovao, pa ni oni sami, s obzirom na ratnu svakodnevicu. I on je bio lijep mladić, a uz to odvažan, hrabar i veliki drug. U drugim, boljim prilikama imali bi sve uslove da zaista budu srećni. A tako, u jeku tek rasplamsalog narodnooslobodilačkog rata, koji je svakog dana uzimao svoj danak u krvi, i to je bilo stalno pod upitnikom, između priželjkivanja i strahovanja

Noć je brzo stigla, ali je sporo odmicala. Sve je bilo spremno za pokret. Znali smo za pravac kretanja, sektor dejstva čete i svoj zadatak u tome. Svi bi rado odmah pošli, jer čekanje te vrste, uvijek posebno teško pada. No, moralo se čekati planirano vrijeme za pokret. Kad će to biti nismo znali. Taj čas smo nestrpljivo iščekivali u savršenoj tišini. Nakon poduzetog vremena najzad smo krenuli. Išli smo lagano i oprezno kroz mrklu noć. Naprijed su bili vodiči sa prethodnicom, koji su dobro

poznavali taj kraj. Patrole su obezbeđivale sigurnost pokreta sa svih strana. Tako je četa bez smetnji išla ka svom cilju. Sve korak po korak. Lagano, tiho, strpljivo, sigurno... Kada smo stigle nadomak Starog Majdana, naređenje, preneseno vezom, glasilo je: zastanak do daljeg! Svako je stao gdje se zatekao tog časa. Nas tri smo se našle jedna uz drugu, pokraj nekog plasta sijena. Leđima smo se oslonile o njega, mada je bilo mokro. U prvi mah smo ćutale. Bosa je bila tužna. Pitala sam je:

- Ama, Boso, šta je tebi danas? Šta si, bolan toliko tužna, kao da si sve svoje pokopala. Ajde, kaži nam, molim te.

Na to je ona, bez oklijevanja i okolišenja, tiho i tužno rekla:

- Da znate, ja ću danas poginuti, ili ću u najboljem slučaju biti teško ranjena. Možda ćete pomisliti da to govorim iz straha pred bitku, ali nije tako. To mi jednostavno kažu moje crne slutnje. One me ne varaju. Uostalom, u to ćete se ubrzo i same uvjeriti.

Preneraženo smo je slušale, sleđenog srca, ne znajući šta da joj kažemo. Ipak, Angelina se snađe prije mene, pa joj tobože ko u šali reče:

- O, znam ja da se ti samo šališ s nama. Tako lude misli nemaju ozbiljnog mjesta u toj tvojoj lijepoj glavi. Ti si pametna djevojka koja ne može da vjeruje u takve gluposti. Tvoje čudne pretpostavke nemaju osnove i, molim te, nemoj više da nas bezrazložno plašiš.

- Tačno - brže i bolje dodam ja. - Sad nije vrijeme za šalu. Istina, svak od nas može da pogine već i u narednoj borbi, ali to niko ne može unaprijed znati, pa ni ti bolan Boso. Budi pametna i mani se glupih pretpostavki.

- Vidim, ne vjerujete mi. I ne morate. Neću više da vas u to uvjeravam. Ali, opet kažem, vidjećete uskoro i same ko je u pravu, ja ili vi - rekla je sjetno i začutala.

Skoro u isti mah naiđe komesar čete Slobodan. Angelina mu u povjerenju saopšti, krijući od Bose, njene kobne slutnje. On malo počuta, oborene glave, a onda podižući je reče:

- Pa, kad je tako neka ona odmah ode do našeg kuhara i neka tamo ostane sve dok se borba za Majdan ne okonča, pa će sve biti u redu.

Angelina se vrati i saopšti nam šta joj je komesar rekao. Kad to ču Bosa će uvređeno:

- Kako ste mogle i pomisliti na tako nešto: Neću za to ni da čujem. Takav postupak sa moje strane bio bi čisti kukavičluk. Da vas poslušam pa da se poslije stidim i sebe i vas, i svih drugova. A, to ne. Ni za živu glavu. Ako mi je suđeno da poginem, onda neka i poginem, ali kao pravi borac u borbenoj liniji.

Razoružala nas je objektivnim razlozima, pa više nismo pokušavale da je ubjedimo, mada smo i same počele ozbiljno strahovati za njenu sudbinu.

Najzad, stigla je naredba za pokret. Odmah smo pošli lagano i oprezno. Uz put je veza bila tiha, skoro nečujna, ali nama dovoljno jasna. Išli smo u koloni, u razmaku na nekoliko koraka. Na časak sam zastala, prišla Bosi i pitala je šapatom:

- Da li te je još strah?

- Sve je u redu. Ne pitaj me ništa više.

I nisam je pitala više, poštujući njenu volju. Zauzela sam ponovo svoje mjesto u koloni i produžih dalje sa ostalim borcima. Bila sam ohrvana nekim čudnim raspoloženjem i teškim mislima, ne toliko vezanim za predstojeću borbu koliko za Bosina zla predosjećanja, kojima sam - priznajem - na kraju bila i sama podlegla.

Lebdeću tišinu oko nas pratio je samo lagani šum naših opreznih koraka. Uskoro su se počeli javljati i pijetlovi po selima. Znali smo da nagovještavaju zoru, prije koje je predviđen napad, pa smo ubrzali korak, ali ne zadugo, jer što smo bili bliže cilju morali smo se opreznije, a s tim i sporije kretati. Najzad, nalazili smo se na polaznom položaju za napad. Zauzeli smo borbeni raspored, očekujući naredbu da otpočnemo napad. U tom iščekivanju nervoza je sve više rasla. Naglo su je prekinuli plotuni istočno od nas. Začas je nad Starim Majdanom zaplamtila žestoka unakrsna vatra. Tišina je naprečac iščezla. Od silne paljbe i eksplozije, već su grmjele okolne stijene. Jurišali smo naprijed, pažljivo se prebacujući od zaklona do zaklona, neprekidno pucajući. Pored nekoliko drugova, i moje su drugarice bile oko mene. Prvi osvit zore rasplinjavao je mrak kad smo bili nadomak centra Starog Majdana. Brzo smo se prebacili preko ceste, prema Podvidači, i u nekoliko skokova našli iza pravoslavne crkve.

Ustaše su davale ogorčen otpor iz zidina kuća u koje su ih partizani sabili. Iz časa u čas oko njih se sve više obruč stezao, njihov otpor je slabio. Nas tri, sa još nekoliko drugova, kontrolisale smo prostor kraj parka prema Rimskom mostu na Gračanici, držeći ga pod neprekidnom vatrom.

Neočekivano, a bespotrebno, Bosa je provirila iza crkvenog zida, u pravcu bivše Gospavine gostione, i u taj kobni čas pogodio je dum-dum metak posred čela, ispod njene bujne smeđe kose. Njen mozak s krvlju njenom mladalačkom prsnu po nama, i ona se bez glasa sroza na moku zemlju pokraj nas. Pritrčali smo joj užasnuti. Njene divne glave više skoro da nije ni bilo. Metak ju je većim djelom prosto raznio. Nijemi od ljutog bola i teške tuge, uz pomoć ojađenih drugova, iznesosmo je izvan vatrene linije. Tek tad u cjelosti shvatismo veličinu tragedije, pa bez lažnog stida nas obe briznemo u očajan plač. Drugovi su nijemo skidali kape. I njihove suze su nezadrživo same tekle. S mukom sam prišla mrtvoj Bosi i priklonila uz nju ostatke njene krvave, nekad tako lijepe talasaste kose. Potom sam je prekrila svojom maramom, pa onda prišla skamenjenoj Angelini i sva očajna bacila joj se u zagrljaj.

Borba je bila odavno završena. Poginuli i ranjeni drugovi su prikupljeni. Radost pobjede mutila je tuga za izgubljenim saborcima. Spoznaja da u borbi mora tako biti davala nam je snage da bol stoički izdržimo.

Oko bezživotnog Bosinog tijela okupilo se dosta njenih ratnih drugova, prijatelja i poštovaoca. S tugom na licu, sa bolnim grčem u srcu, nijemo su joj odavali poslednju počast pri vječnom rastanku. Tu se nalazio i njen nesuđeni mladić. Bez kapi krvi u licu, sa mukom se obuzdavao da ne zavapi na sav glas. A kako i ne bi za takvom drugaricom, za takvim borcem, za tako anđeoski lijepom djevojkom, koja ga je iskreno voljela čistim srcem mladog, bezazlenog bića, koje je jedva stiglo da malo mašta o nedostižnoj sreći.

»Za slobodu sam živjela - za slobodu umirem«

VOJIN HADŽIJEVIĆ

Za slobodu sam živjela - za slobodu umirem!« - Svojevrsan, najkraći meni poznat, partizanski dnevnik. U njemu, suštinski, cio jedan životopis. Autor - Zora Kovačević (1924), banjalučka gimnazijalka i krajiška partizanka - jedno vrijeme borac 2. krajiške brigade. Napisala ga u svom posljednjem času, između dva kuršuma. Do devetnaestog rođendana ostalo joj samo još nekoliko dana.

U tom svojevrsnom dnevniku, na jednom parčetu hartije, u jednoj rečenici, sažet je sav njen život. Sve od trenutka kada je, osluškujući, svoje srce, slijedeći brata Mirka (1920) i sestru Dušanku (1917), krenula vrljetnim stazama radničkog pokreta i revolucije. U tih nekoliko riječi je sva njena mladost. Sve, izuzev njenih, samo njoj najbolje znanih, u jednom trenu zanavjek presječenih, nedosanjanih, neostvarenih, djevojačkih snova.

Zoru sam upoznao bliže prvih predustaničkih dana, proljeća i ljeta 1941. Tada je po raznim zadacima dolazila iz svog Majdana - dijela Banjaluke na desnoj obali Vrbasa - do naše skojevske grupe na Hisetima, sjeverozapadnoj perifernoj četvrti grada. Bila je tada tek sedamnaestogodišnji djevojčurak. Revolucija je budila u njoj neslućene snage, bila je uvijek u stanju da nas iznenadi nečim novim. Mada nježna, naizgled nevelike fizičke snage, brzo je pokazala da nema zadatka pred kojim bi zadrhtalo njeno srce.

Na Hiseta bi često dolazila i sa svojim najbližim drugaricama, budućim partizankama, Gordanom Kovačević (1924) i Dušankom Perović Dušom (1924). One su tog ratnog proljeća - sve tri skojevke još od jeseni 1939. - završile šesti razred gimnazije. Sastajući se u zaklonjenom dijelu susjednog voćnjaka, pozadi naših kuća, razgovarali bismo o našim zadacima i maštali o revoluciji. Duša je, još kao djevojčica od 12 godina, objavila u omladinskom časopisu »Stožer« jednu pjesmu na temu socijalnih nejednakosti, čak i nejedinstva radničke klase, pa se tu pored svjesnih pominju, kao »kukolj« u svakom žitu - i nesvjesni radnici, »štrajkbheheri!«

Zora je najviše volila da priča o Pavlu Korčaginiu - junaku romana Nikolaja Ostrovskog »Kako se kalio čelik« - na čijem primjeru se vas-

pitavala generacija nas u ratu najmlađih. Dok bi sa divljenjem govorila O njemu, iz njenih očiju kao da je sjaktilo: mada nisam muškarac, mada nemam toliko godina - zašto ne bih i ja mogla sve što je mogao Korčagin? Vjerovala je da je za to potrebno samo veliko srce - i osjećala da ga ima! U takvom njenom srcu, i želji da ne zaostane iza svog uzora, krila se njena »tajna«. Skrivao izvor njene neiscrpne moralne snage i njome posticane istrajnosti u njenom naoko poslabačkom tijelu.

U izvršavanju brojnih zadataka - a ustaše su za svaki od njih skidale glavu - isticao se veliki broj banjalučkih omladinaca. Ali, bilo je teško naći još nekoga koji bi mogao da ih obavlja sa takvom lakoćom, i sa takvim žarom, kao Zora. Stalno je tkala sa jednog na drugi kraj grada. Jedanput nosi neku poruku, drugi put zavežljaj sa stvarima drugova koji izlaze u šumu, treći put neki sanitetski materijal i štošta drugo za banjalučki partizanski odred, a ne rijetko - u korpi ispod mrkve i druge zeleni - municiju, neku bombu, pištolj i drugu vojničku opremu. Ovo osobito kada je od Alberta Trinkija (1913), docnijeg sekretara Operativnog štaba za Bosansku Krajinu, preuzela vezu sa jednom grupom domobranskih oficira. Vezu sa njima je uspostavio i neko vrijeme održavao Danko Mitrov (1918), ranije major španske republikanske vojske, a uskoro komandant »Krajiške divizije«, kako se jedno vrijeme zvala formacija svih ustaničkih četa Bosanske krajine. Polazeći u šumu Danko je sve to prenio na Trinkija, a kada je Trinki, prinuđen da hitno napušta grad, naišao na nesprijetnost kod nekoliko drugova, onda je on tu vezu - i sa njom povezan zadatak prenošenja dobijenog oružja do naših baza - predao za to kao zapeta puška spremnoj sedamnaestogodišnjoj Zoril

Njeno uvijek nasmijano lice, uokvireno uvojcima duge kestenjaste kose, dobijalo je još vragolastiji izraz kada bi zadatak morala da izvodi policija ispred nosa. Ko zna koliko puta je morala da se pored toliko uhoda iskrada iz grada, kako bi neku poštu ili materijal iznijela do našeg Voda za vezu u Poniru, partizanskom selu poviše Banjaluke. Na sva ta odmjeravanja sa neprijateljem gledala je kao na iskušavanje i kaljenje vlastitih snaga, kao datom vremenu primjeren način svog ispoljavanja i samopotvrđivanja. Njeno onako nasmijano lice i kada je na nekom zadatku - kakvo je mogao imati samo onaj koji je savladao svaki strah u sebi - bilo joj je najbolja zaštita od sumnjičavih pogleda policije, agenata, svakojakih doušnika, kojih je Banja Luka tih dana bila prepuna.

Radi obavljanja nekog zadatka, u grad bi ponekada noću silazio komandir našeg voda u Ponoru Aleksandar Potkonjak Braco (1920), moj drug iz gimnazije i studija tehnike u Beogradu. Braco i Gojko Oklopčija (1915), takođe student tehnike, bili su prvi banjalučki »partizani«. U času ulaska Nijemaca u Banjaluku, 14. aprila 1941, nemajući momentalno veze sa ostalim drugovima - braću Mažar nisu našli kod kuće ali im je njihova majka Marija ispekla za put kajganu - izašli su sami na Starčevicu, očekujući tamo i druge. Nakon dva dana, videći da su preuraruli, vratili su se kući. Po Bračinom ponovnom izlasku u šumu, u njegovu kuću se takođe sticao materijal za odred. Kada se radilo o nekom oružju, Zora bi to na već oprobani način, samo sada obučena u zar, iznosila pod Starčevicu, odakle su to drugi nosili dalje. Neke komšije, pa i jedan policijski doušnik iz iste ulice, već su zapitkivali Bracinu maj-

ku Janju, ko je ta »Muslimanka« koja im tako često navraća. Čuvši to prilikom jednog silaska od majke - koja mu je pričala sa kakvom zebnjom tada ispraća Zoru i iščekuje glas da li je srećno prošla - Braco je zabranio Zori da se i time bavi. Može to i neko drugi, ona je dragocijenija za održavanje veza i organizaciju izvršavanja pojedinih zadataka.

*

Kako izgleda jedan Zorin dan mogao sam da vidim izbliže jednog avgustovskog dana 1941. Preko mosta kod Kaštela, pored tamošnje policijske karaula, prenjela je moje u čebe zamotane stvari do zbornog mjesta ispod Oraha, na desnoj obali Vrbasa. Nas šest - dva radnika, dva studenta i dva đaka - trebalo je da odatle krene u šumu. Kada je sa našim polaskom nešto zapelo, ona je nekuda odlazila i opet se vraćala, da bi najposlije morala ponovo na lijevu obalu Vrbasa. Sada je preko donjeg, rebrovačkog mosta, u Borik, južnu četvrt grada, gdje su radili član Mjesnog komiteta SKOJ-a Branko Stupar Mišo (1918) i skojevci Nada Valenčić (1921) i Danilo Đidara (1919) - sve troje studenti. Skupili su nešto municije i bombi, kao i odjeće, pa je trebalo da nas šestorica to ponese ušput u odred, ali je kasnilo prebacivanje vreće sa tim stvarima od Valenčićke. Kada je utvrdila o čemu se radi, žuri natrag na Majdan i od stola i ručka diže Hamzaliju Galijaševića, od sebe godinu mlađeg gimnazijalca koji je još išao u kratkim pantalonama. Mati Ajša pustila ga tek kad joj je slagao da ide na ispraćaj nekih svojih drugova, koje su ustaše toga dana transportovale u Srbiju. Povjerala mu je zadatak da na biciklu Mirka Bobana (1920), gimnazijalca, preveze tu vreću do ispod Starčevice, gdje će je preuzeti naš vodič Mile Kresić (1921), takođe gimnazijalac. Tada možemo i mi krenuti.

Šta je sve toga dana preduzimala, te koga sve od učesnika u organizaciji našeg izlaska u šumu povezivala, to je samo ona mogla znati. Pored svega drugog, ugrabila je priliku da još jedanput skokne i do moje majke Milke. Znala je kako je ispao moj rastanak s njom, kada sam joj prvi put tek tog jutra kazao da idem u šumu, pa je htjela da je malo razgovori i utješi. »On bi do vas još jedanput navratio, samo ako vi nećete opet plakati!« Tako sam se još jedared vidio sa majkom i oprostio se od nje kako treba. Međutim, nismo toga dana imali sreće. Na izlazu iz grada policija hapsi četvoricu nas inače njoj nepoznatih - dvojica od ovih su bili samo pomagači - dok su ostali uspjeli da izmaknu. I dok se tada neki, iz straha od provale, sklanjaju kojekuda iz grada - Mirko Boban čak u Senj kod brata koji je tamo učiteljovao - dotle se Zora zanosila planovima kako da nas oslobode. Pričala mi to poslije petnaestak dana, kada nas je policija, ne utvrdivši našu vezu sa pobjeglim, pustila kućama.

*

Međutim, ma koliko rad ilegalaca u gradu bio važan, to nije bilo ono o čemu je Zora toliko maštala. Zelila je da ide u šumu, gdje se vodila glavna bitka revolucije. Tamo kuda su otišli njen brat Mirko,

sestra Dušanka i toliki drugi njeni drugovi. Ali, kako je bila rođena ilegalka, a možda i zbog njene mladosti, to joj sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Banjaluku Zaga Umićević (1918), studentkinja iz Svodne, nije dozvoljavala. Tako sve do početka decembra 1941. kada je načula, što se od nje krilo, da joj je poginuo brat Mirko, student prava. Dogodilo se to još 2. septembra, kod Mrkonjić Grada. Taj mršuljavi plavokosi mlađić, pjesnička duša i mio drug - nježan brat na koga se u mnogo čemu bacila Zora - bio je prvi Banjalučanin i prvi borac banjalučkog partizanskog odreda koji je tako, sa puškom u ruci, pao u oslobodilačkoj borbi i revoluciji. Nije uspio da ispjeva sve što je u sebi nosio, nestala je negdje njegova plava sveska u koju je stihove bilježio. Ali, ostala nam je pjesma »Po šumama i gorama...«, koju su poslije prihvatili partizani širom zemlje.

»Ja moram u šumul Moram osvetiti Mirka!« - govorila je svima.

Njenog oca Milivoja ustaše su protjerale u Srbiju, gdje će ga ubiti četnici. Otkako su Mirko i Dušanka otišli u šumu, njenoj majci Juli, koja je kao Hrvatica bila pošteđena progonstva, Zora je postala glavni oslonac i utjeha. Ali, i velika briga. Bojala se mati da će i ona u šumu. Za starije je znala da su morali poći. Zori takođe nije bilo lako da ostavi majku i dvanaestogodišnjeg brata Slobodana. Osim kućice na Halilovcu, nisu imali drugih sredstava za život. Ali, više od toga, brinula je za njeno majčinsko srce. Za njezin bol i zebnju sa kojom će, koliko sutra, misliti na nju u šumi. No, revolucija, kako ju je shvatala Zora - kao i sestrinska želja za osvetom brata - nisu joj dozvoljavali da zastane ni pred kakvom preprekom.

Kao i mnogi drugi, ni Zora nije pošla od svoje kuće. Ni nju nije ispratila njena majka. Neki su tako postupali iz predostrožnosti, neki što drukčije nisu ni mogli, a neki opet da bi na rastanku izbjegli roditeljsku suzu. Ovi poslednji bi se od svojih opraštali, na svoj način, neprimjetno, u nekom ranijem trenutku, a roditelji bi to shvatili tek docnije, kada su oni već bili u šumi. Tako je bilo i sa Zorom.

Na svoju partizansku stazu krenula je sa Hiseta, iz našeg susjedstva. Od kuće Voje Tišme (1922), gimnazijalca, koji je već bio u šumi. Osim njegovih roditelja - Vojo je bio jedinac - došlo je tu još njih nekoliko da se pozdrave sa Zorom. Na brižna pitanja Vojine majke Boje i moje majke Milke, kako će joj biti, tako nježnoj, u snijegom zavejanoj šumi, Zora je odgovarala sa njoj svojstvenim optimizmom, pribrano i mirno, stišavajući tako njihovo uzbuđenje.

»Nemojte se toliko brinuti! Vratićemo se mi brzo! Zamislite slobodnu Banjaluku, punu naše pjesme, crvenih zastava, svijeća!«

Boja Tišma je ispekla Zori za večeru pile. Ko zna kakva je kuhinja gore čeka. Ali, Zora je uzela samo jedan batak. No, ni njega, uz priču, nije dokrajčila kako treba, a već je ustala od stola. Bilo joj je vrijeme.

U nekoliko poteza navukla je zar, a onda pod njega zavukla zavežljaj sa svojim stvarima za šumu. I jedne velike, samo pertlama povezan, muške cipele! Za Mišu Stupara! Gore se, spram njegovih nogu, nije mogla naći nikakva obuća.

Prilazeći joj tako redom, svi su je grlili. Svako sa nekim svojim mislima i nekom svojom željom. Ako je dotle i uspijevala da to potiskuje,

u trenutku zagrljaja sa Vojinorn i mojom majkom teško da je mogla a da ne misli i na svoj dom na Halilovcu. Sa radošću zbog prestojećih susreta sa drugovima u šumi, mješala se i tuga što se tog časa ne može isto tako izgrliti sa svojom majkom.

Napolju je Zoru dočekala neprijazna sniježna noć. Bivalo je i ranije sličnih, ali ta je bila - kako se činilo mojoj majci - nekako osobito jeziva i hladna. Decembarska studen stezala je i sam kamen, no to nije bilo ni blizu onome šta je sve u srcu budila nad utihlim gradom zlokožno nadnijeta crna ustaška šapa.

Za Zorom, na nekoliko koraka, pošla je Boja Tišma, a potom jedan mojoj majci nepoznati drug. Boja će je pratiti do mosta na Vrbasu, kod Kaštela, da vidi kako će tu proći, a onaj drug sve do odreda. Svi drugi, koji su došli da se pozdrave sa Zorom, ostali su u kući, da sećakuju Bojin povratak. I svima je laknulo kada se Boja vratila i odmah, još sa vrata, radosno saopštila:

»Prošla je!«

Tako je izašla Zora. Namjesto njene majke Jule, sa istim majčinskim željama i zebnjom ispratila su je druge dvije, njenih drugova majke. A u vazduhu je ostalo da lebdi pitanje, na koje odgovore niko nije mogao znati: hoće li se jednog dana i vratiti, u svoju Banjaluku, kako je zamišljala? Hoće li je još ikada viditi njena majka Jula, i svi drugi koji su je volili?

*

Na Čemernici, planini na desnoj obali Vrbasa uzvodno od Banjaluke, bila je bolničarka. U proljeće 1942. prešla je na rad sa omladinom u Grmeču. Nešto kasnije, u julu-avgustu, pošla je na vojno-politički kurs u Srpskoj Jasenici. Sa njom, pored drugih, još dvije meni poznate Banjalučanke. Njena stara školska drugarica Duša Perović i mlada učiteljica Slavka Grubor (1921). Tih dana sam se i ja našao u Grmeču. Tri nedelje nakon proboja odreda iz Kozare, 21. jula, uspio sam da se kao ranjenik otuda izvučem i prebacim u bolnicu u Majkić Japri, a potom u Novu centralnu bolnicu. Već drugog-trećeg dana, došle su mi sve tri u posjetu. Dok sam im pričao o Kozari i tamo palim Banjalučanima, Zora je nekoliko puta uzvikivala:

»I mi ćemo u četu! Nećemo više raditi u pozadini!«

Stigavši u 2. krajišku brigadu, sve tri su raspoređene - kao i četvrta Banjalučanka, Kata Filipović (1917), radnica, koja je takođe bila sa njima na istom kursu - po četama kao borci, a potom i skojevski rukovodioci i politički delegati vodova. Zora je došla u moju 2. (Banjalučku) četu 1. bataljona. Vatreno krštenje su imale već druge-treće noći po dolasku u brigadu, u akciji na Jajce 24/25. septembra 1942. Poslije će mi puškomitraljezac Dušan Trebovac (1914), mehaničar iz Banjaluke, pričati kako su, ulicu po ulicu, osvajali Jajce. A kada pomene Zoru, koja je bila u njegovoj desetini, kazaće:

»Bila je ko bog borac! Išla je sa Bukićem i sa mnom u stopu!«

A onda 2. novembra i napad na Bihać. Zorin bataljon se već prve noći probija do mosta na Uni. Ali, dalje se ne može, dok se mostu ne

privuku i naši sa lijeve obale. Sa prozora jedne zgrade, koju je zaposjela Zorina četa, dvojica mitraljezaca, Dušan Trebovac i Omer Bukić (1920), baštovan iz Banja Luke, drže na oku i pod vatrom, na smjenu, most i neprijatelja sa one strane. I tako, izloženi i sami žestokoj protovničkoj vatri, sve do opšteg juriša u centar grada, drugog dana poslije podne. U jednom trenutku, u međuvremenu, Zori pada na pamet kako da razveseli borce, dočaravajući im na časak nešto iz jednog, kako im se činilo, davno već prohujalog vremena. A, ko zna, možda i da malo oduška nekoj svojoj, u svom kratkom vijeku neiživljenoj, djevojačkoj želji. Tako za trenutak nestaje u jednoj stražnjoj sobi. A onda se uz opšti pljesak i vesele uzvike nakon kraćeg tajca i prvog iznenađenja, - sva nasmišana kako samo ona umije, zamišljajući slobodu i svoj prvi ponovni izlazak na banjalučko korzo - ponovo pojavljuje presvučena u neku lepršavu djevojačku haljinu, u svilenim čarapama i cipelama sa visokom petom!

Ej, pusto, prošlo vrijeme! Vrijeme korza, »Aleje uzdisaja« (kako smo mi mladi nazivali jednu banjalučku aleju) i momačko-djevojačkog ašikovanja! Ko li će te, i kada, opet dočekati?! A onda, poslije prave bure smjeha, doskočica i sjetnih uzdaha - kao odušak čežnji za izgubljenim mirom pomješanoj sa gnijevom zbog ratom prikraćene mladosti - rafalima, plotunima, iz svih cijevi, jarnosno, složno, svi po neprijatelju!...

Zora se u četi brzo istakla, i vojnički i politički, a borci su je zavolili i priznali sebi ravnom. Jednog dana rukovodilac politodjela brigade, Petar Radović, saopštio je Zori da bi ona trebala da primi dužnost političkog komesara čete. Međutim, na iznenađenje sviju, ona se počela usetezati. Nije mogla nikako zamisliti, da ona tako mlada, još djevojka »komanduje« - makar i kao politički komesar - toliko starijim kozarskim borcima, koji su u Grmeču, nakon velike bitke na Kozari, uživali ugled nenadmašnih boraca. Najposlije, kako se sjeća Ratko Martinović, komandant 2. krajiške brigade, Radović je popustio, ali ja zato Zoru veoma oštro kritikovao.

Uz riječi divljenja prema Zori kao čovjeku, kao komunisti i kao borcu, Martinović mi je ispričao i jednu njenu »zgodu«. Nije znao da li se to zaista dogodilo, ili je neko izmislio da napravi šalu na račun njene ženske snage. Ovako ili onako, u brigadi se pričalo da je nju, kada je prvi put pucala iz puške - a desilo se da puca iz stojećeg stava - udar kundaka u rame oborio s nogu!

Jedne decembarske večeri 1942, idući na Zemaljsku konferenciju AFŽ, Zora se u sjedištu Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč sreća sa svojom sestrom Dušankom. Bio je to susret poslije dužeg vremena. Nisu mogle znati da je i poslednji. Uvijek ozbiljnu i postrogu Dušanku najednom je zapljusnula Zorina veselost i vedrina. Dušanka je imala još jedan razlog da se raduje. Jer, kako će poslije pisati sjećajući se te večeri, nekada je to bila slabašna i bolešljiva djevojčica, a onda je, »iznenađeno, skoro preko noći - kao leptir - izrasla visoka, crnooka djevojka, živa i uvijek nasmišana«. I ta uvijek vedra i raspoložena djevojka, kazala je tada svojoj starijoj sestri nešto, u dvije-tri riječi - o svojoj »prvoj ljubavi!«

Međutim, radujući se tome što se tako »razvila i proljepšala« - kao da su »njenoj mladosti« ustanak i revolucija »dali krila« - Dušanka je propustila priliku da se na te Zorine riječi nadoveže kako je ona možda očekivala. Zaokupljenoj drugim pitanjima, nije joj padalo na pamet da se upita, ne radi li se to o Zorinoj potrebi da joj se u jednoj takvoj stvari povjeri i čuje njeno sestrinsko mišljenje. I da od nje, kao starijeg komuniste - u dilemi koliko revolucija i ljubav mogu zajedno - čuje neku riječ i sa tog gledišta. A kada je možda očekivani odgovor i dijalog na tu temu izostao - pričaće mi poslije Dušana žaleći što je tako ispalo - Zora je tu temu sama i zaključila. Uz napomenu, da se radi o nečemu što se ispoljava samo kroz »poneko pismo«, ona je na kraju, smijuljeći se, dodala:

Je li da to revoluciji ne može da škodi!

Na prvoj zemaljskoj konferenciji Antifašističkog fronta žena, 6. decembra 1942. u Bosanskom Petrovcu, među 166 izabраниh predstavnica, Zora je bila -zajedno sa Katom Filipović - delegat 2. krajiške brigade. Tako nešto nije joj bilo prvina. Još u Banjaluci je aktivno učestvovala u posljednjoj osmomartovskoj proslavi žena. Ovaj put, uzimajući riječ u ime žena boraca iz svoje brigade, i osvrćući se na podređenost žena u starom društvu, Zora je - pričaće mi poslije Kata Filipović - govorila o uspostavljanju ravnopravnosti sa muškarcima kroz učešće žena u svim vidovima oslobodilačke borbe, pa i onom najetežem, sa puškom u ruci, u partizanskim četama.

U Četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi Zora je sa četom, kod Drinića, odsječena od Brigade. Tu se 20. februara 1943. formira 12. krajiška brigada, a njena četa postaje 2. četa 1. bataljona te brigade. Istog dana, naredbom štaba 4. krajiške divizije, postavljena je za zamjenika političkog komesara te čete.

Na prethodnom savjetovanju u štabu Divizije - kako se sjeća Brane Kovačević, politički komesar 1. bataljona 12. krajiške brigade - bilo je govora i da se Zora postavi za zamjenika političkog komesara brigade. Međutim, tada Krajišnici - koji su se dugo opirali da žene idu u prve redove kao borci - nisu još navikli da vide i drugarice na komandnim, vojno-političkim i partijskim dužnostima. Uz to, u jeku neprijateljske ofanzive, osjećala se velika potreba za dobrim partijskim rukovodiocima u četama, a mjesta zamjenika političkih komesara bataljona bila su već popunjena. Tako je, kao srednje riješenje - kaže Brane Kovačević - Zora određena na tu dužnost u četi, dok je mjesto zamjenika političkog komesara brigade ostalo upražnjeno. No, ističući se na tom zadatku, Zora će ubrzo natjerati i poslovično strogog Petra Mečavu, komandanta brigade, da mjenja svoje mišljenje o tome šta sve mogu žene u oslobodilačkom ratu.

Zbog docnijeg zaborava, uzimajući za stvarno nešto što se nekada predlagalo, a za šta je Zora tada bila zaista dorasla, Joco Marjanović, politički komesar 12. krajiške brigade, govori o svojim sjećanjima o Zori - kako inače piše i na njenoj ploči na Partizanskom spomen groblju u Banjaluci - kao zamjeniku političkog komesara bataljona (»Kozara«, knj. 6, str. 453).

Brigada je odmah ušla u veoma teške i krvave borbe. Neprijatelj je svim silama nastojao da razbije jedinice 1. bosanskog korpusa, kako bi svoje tu angažovane snage - SS diviziju »Princ Eugen« i 369. legionarsku diviziju - mogao što prije okrenuti za tadašnjom Operativnom grupom divizija Vrhovnog štaba, ka Neretvi. Tako je Zorina brigada već 23-27. februara, štiteći ranjeničke ešalone i doprinoseći potonjoj odbрани ranjenika u dolini Neretve i Rame, vodila žestoke okršaje sa daleko brojnijim neprijateljem, koji je nadirao od Bosanskog Petrovca prema Drvaru.

Kada su tih dana traženi bombaši, da bi se kod Bravskog Vaganca razbio jedan bataljon »Princ Eugen« divizije, Zora se u svojoj četi javila prva. Smatrala je: kao što članovi Partije moraju biti u svemu primjer ostalim borcima - kako im je govorila već na prvom partijskom sastanku, prilikom formiranja brigade - tako i ona, kao partijski sekretar, mora služiti kao primjer ostalim partijcima. To je odgovaralo i Mećavinom načinu komandovanja: »Najbolje se komanduje kada se nađeš u streljačkom stroju, kada zajedno sa borcima bacaš bombe na neprijateljska utvrđenja, kada osjetiš radost zbog zarobljavanja neprijateljskog vojnika, ili kada sam tučeš po neprijateljskom stroju«. A kakvom su žestinom vođene te borbe kod Bravskog Vaganca, gdje je Zora učestvovala kao bombaš, svjedočila su i tri tamo uništena neprijateljska tenka, kao i da se Mećava, opet, služio i bombama i puškomitraljezom.

I tako iz borbe u borbu, sve do kraja marta. A već poslije akcije za ponovno oslobađanje Bosanskog Petrovca i Drvara, polovinom marta, kada se istakla i u vještini vođenja čete u napadu, izmamila je priznanje i od strogog a pravičnog Mećave. O Zori će on otada, kaže Joco Marjanović, govoriti ne samo kao dobrom partijskom rukovodiocu, hrabrom borcu i nenadmašnom drugu, po čemu se pročula još ranije u 2. krajiškoj brigadi, već i kao izvrsnom članu komande čete.

Četrdesetak godina kasnije, dobiće Zora još jedno priznanje. Košta Nađ, prvi komandant 1. bosanskog korpusa, ubrojaće je među najistaknutije Krajišnike. Na pitanje, koji lik mu je od krajiških saboraca najdraži, on će odgovoriti: »Ne bih mogao jednog izdvojiti. .. U divnom narodu onoga kraja, bio je bezbroj prekrasnih boraca. Veličanstveni su likovi, na primer, dr Mladen Stojanović, braća Mažar, Šolaja, Šipka, Mećava, Vaso Butozan, Zora Kovačević, Danko Mitrov, komandir Balać, kuriri Bućma, Gajić ili Kerkez, Vahida Maglajić ili Rada Vranješević«. (Intervju, br. 46, od 4. 3. 1983). Već samo »društvo« u koje je Košta Nađ uvrstio Zoru - i to kao ženu vojnika, dok su Vahida i Rada bile pozadinske političke radnice - govori na svoj način o toj zaista izvanrednoj krajiškoj djevojci.

A onda je došao 1. april 1943. godine. Zora se toga dana zatekla u Rujiškoj. Poslao je Brane Kovačević, politički komesar njenog bataljona, da posjeti ranjenike i oboljele od pjegavca, da im donose neke lijekove i nešto namirnica. Računao je - više od svega obradovaće ih sama Zora.

Dok sam ga slušao, sjećao sam se naše bolnice na Čemernici, decembra 1941, gdje sam se tada i sam liječio. Već prvog dana sam se pitao, zašto se stalno čuje njeno ime.

»Zoro, nešto me boli rana; kako bi bilo da me previješ?«

»Zoro, mogu li dobiti malo čaja; baš mi se pije nešto toplo!«

»Zoro, hajde da nam čitaš 'Kako se kalio čelik', da vidimo šta je bilo dalje!«

I tako, po cio dan, neko bi svaki čas zbog nečega zvao Zoru. I druge su bolničarke sa ljubavlju njegovale ranjenike. Ali, svaki je ipak želio da se oko njega bavi baš Zora. Kao da im je i od najboljeg melema više prijao njen sestrinski odnos i blago nasmijano lice. Njene oči kao da su im govorile, da se ona osjeća isto tako srećnom - kada im u nečemu pomaže - kao što je i njima posebno draga baš njena pomoć!

A stoga, što je za obilazak ranjenika tog dana odabrao baš Zoru, Brane Kovačević sebi i danas prebacuje. Kaže, da nije tako uradio, da je Zora ostala u svojoj četi, ne bi tada poginula. Jer, tek što je svanulo, Brigada se najednom našla potpuno opkoljena od daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Dok se njen 1. bataljon izvlačio sa svojih položaja na drugu stranu, pretrjevši pri tome samo neznatne gubitke u ranjenim, Zora je uz pomoć rujiške omladine organizovala izvlačenje ranjenika prema Grmeču. Pošlo joj je za rukom, da ih priključi koloni boraca 2. bataljona, koji su se probijali iz okruženja jednim potokom. Međutim, zauzevši ranije sve visove sa obe njegove strane, neprijatelj ih je tu nemilosrdno kosio. Tako je, nedaleko do Gakovih kuća - zajedno sa još četrdesetak drugova - pala i Zora.

Sutradan, obilazeći poprište sa Ahmetom Šehovićem, političkim radnikom sa novskog sreza - koji će mi to pričati jednako kao i tadašnji Zorin četni saborac Svetozar Čulibrk - na poginulu Zoru naišao je Josip Mažar Šoša, komandant 4. krajiške divizije. Ležala je, kako priča Čulibrk, pored jednog još nerazlistalog grma, u vojničkim pantalonama i zelenoj njemačkoj bluzi zaplijenjenim u bici za Bihać, sa crvenim politkomesarskim znacima na rukavu. Okolo nekoliko ljubičica. Tu je pala teško ranjena u kuk. Ako je neko i pokušao da je iznese - i on je tu ostao. Drugo, smrtonosno zrno, posred čela!

Nema svjedoka da nam kaže, da li je to neprijatelj dotukao ranjenu i možda od krvarenja već onesveščenu Zoru, ili je to - kako meni izgleda vjerovatnije - učinila ona sama prije nailaska neprijateljskih vojnika da bi izbjegla zarobljavanje.

U jednoj ruci stisla cedulju - našao je Šoša. Na cedulji, uz poklič »Živjela Komunistička partija!« - i još jedan bez kojega tada nije mogao nijedan komunista, ali koji bi i ona izbrisala 1948, pa ga i ja sada izostavljam - onaj njezin, između dva kuršuma, ispisan životopis. Ona njena poslednja poruka, pozdrav drugovima koji revoluciju nastavljaju dalje:

»Za slobodu sam živjela - za slobodu umirem!«

Tako se od nas, i od života, i od toliko toga nedoživljenog, oprostila Zora - jedan od divnih krajiških cvjetova pokošenih još u svom pupoljku. Pokošeni prije nego što su raskrilili sve svoje laticice, otkrili svijetu sve svoje boje i mirise, osjetili na svojim laticama dašak leptirovog šaren-krila.

Kad bih imala noge"

MIRKO STANIĆ

Predvečerje tog majskog dana bilo je izuzetno lijepo i ugodno. Poslije jutarnje tihe kišice bujno zelenilo bilo je čisto kao okupano, a nebo plavo, plavo kao razlićak. Melodični cvrkut ptica orio se u krošnjama jabuka kao da je jutro. Blagi vjetrić u talasima je nanosio mirisnu svježinu, koja je prijatno opijala.

U Olginoj cvijetnoj bašti na okupu je bilo nekoliko njenih drugarica. Dok je oko njih lebdio opojni miris tek rascvjetalih ruža i drugog raznovrsnog proletnjeg cvijeća, one su uz crnu kafu živahno komentarisale razne dnevne i druge događaje, često upadajući u riječ jedna drugoj, što im nije smetalo da se u svemu razumiju. Spontano su prelazile s teme na temu, ne vezujući ih uvijek međusobno. Rosa još nije ni opisala sve vrste cvijeća koje je zasadila oko svoje kuće, a Olga joj upade u riječ podižući glas iznad njenog:

- Da vi samo znate, druge moje, kako je mene sinoć potresla ona ratna drama na prvom programu televizije. Poslije dugo nisam mogla k sebi doći.

- Zbog čega? - pita je zainteresovano, Bosiljka.

- Ne pitaj! - Olga će, dok je sklanjala fildžane ispred njih sa stola.

- Ajde, bolan, kaži nam šta je to bilo tako strašno, - Mira će, smijući se.

- Pa, zar vi to niste gledale? pita ih začuđeno Olga.

- Ne, nismo - odgovaraju joj sve istovremeno,

- Čudno! - reče ona, zatim malo počuta, pa onda lagano nastavi.

- Meni je to zaista bilo strašno zbog toga što su me izvjesne scene grubo podsjetile na tešku sudbinu jedne moje drugarice, tako da sam veći dio drame pratila plačući.

Žene oko nje uozbiljiše se, znajući i same da je u toku narodnooslobodilačkog rata bilo bezbroj teških drama širom naše zemlje, pa i u njihovim podgrmečkim selima.

- Olga, molim te, de, pričaj nam sad šta se to desilo tvojoj ratnoj drugarici - Bosiljka će, povlačeći je za ruku.

- Ukoliko ti to ne bi bilo suviše teško Olga, s obzirom na sadržaj priče - dodade Rosa, namještajući se udobnije, očekujući da im ona udovolji znatizelji.

- Bilo mi teško ili ne, i kad to već želite, eto pričaću vam sve po redu kako je bilo. Tek kad me saslušate shvatićete razlog mojoj tuzi.

Prema kazivanju Olge Budimir - Došenović.

U isti mah drugarice joj se čuteći okrenuše, a ona poče tiho, svojim toplim ali sjetnim glasom.

- Šestog aprila 1943. 2. krajiška brigada vodila je teške borbe sa Nijemcima i četnicima na Crkvenom, Osoju i Vrbljanima. Najzad, nadmoćni neprijatelj uspio je da zauzme ta mjesta, nakon čega se naša brigada povukla prema Sanici. Tom prilikom bila sam jako iscrpljena i umorna, mnogo više nego obično u sličnim prilikama. Osjećala sam kako mi je i puška otežala na ramenu. I noge su mi bile teške, a glava me je bo-ljela. Požalih se zbog toga jednoj drugarici. Ona mi stavi ruku na čelo, a onda mi se zagleda u oči i reče:

»O, pa ti imaš povišenu temperaturu. Da nije tifus jadna ne bila?«

Uplaši me ta njena pretpostavka. Nakon kraće pauze kažem joj neuvjerljivo.

»Ma kakav tifus! Vjerovatno sam premorena borbom i dugim maršem. Proći će to samo dok se odmorim pošteno«.

»Možda, - reče ona sležući ramenima.

Brigada je zastala u Sanici da bi se borci, nakon višečasovne borbe, dobro odmorili i nahranili. Meni je taj odmor posebno bio dobrodošao. Čim smo stigli na određeno mjesto, odložim pušku, raskomotim se, i onda se dobro ispljuskam svježom izvorskom vodom. Ubrzo sam osje-tila izvjesno olakšanje i smirenje.

Još smo bili na okupu kad mi priđe jedan drug i pružajući nekak-vo pismo. Iznenadila se, jer su u to vrijeme pisma rijetko primana. Moje iznenađenje bi još veće kad prepoznah rukopis moje velike predratne i ratne drugarice Angeline Indić, koja je u februaru promrzla i teško bo-lesna odnesena iz Grmeča nekud u nepoznatom pravcu. Zahvalih se drugu i brže-bolje razderah omot. Pred zamagljenim očima tritrala su mi njena draga, dobro poznata, malo ulijevo pisana slova. Prvo sam se malo sabrala, poluzatvorenih očiju, i tek tada počela čitati:

»Draga moja Olga! Nalazim se u bolnici u nekom selu u Lici. Kako sam i kad dospjela to ti ne bih znala reći, jer se ne sjećam. Kad sam došla k sebi, na svoj užas, vidjela sam da su mi obje noge odsječene ispod koljena. Bile su mi smrzle na Torevinama u Grmeču i nije bilo drugog izlaza, kazao mi je kasnije ljekar. Poslaće me kasnije negdje u inostranstvo, kad se mogne, gdje ću dobiti vještačke noge. Kažu mi, biće skoro prave. Moći ću s njima da lijepo hodam, pa čak i da plešem, možda i sa onim mojim, ukoliko ostane živ i ne bude se plašio djevojke sa vještačkim nogama. No, svejedno. Hoće-neće. Mene sad i sama po-misao na mogućnost kakvog-takvog slobodnog kretanja hrabri i raduje. Inače, trenutno se dobro osjećam. Čini mi se da bih poletjela kao lane, samo kad bih imala noge. Ali, šta mogu. Od sudbine nisam mogla po-bjeći. Uostalom, ni u svojoj nesreći nisam usamljena. Znam, svjesna sam toga, da ću doživotno ostati teški invalid, ali nekako mi je lakše pri po-misli da sam tako što doživjela na bojnopolju vrletnog i u led oko-vanog Grmeča za vrijeme februarskih borbi sa prokletim Švabama, koji jureći svojim nečasnim putevima čak i tu stigoše, zahvaljujući svojoj ve-likoj brojnoj i tehničkoj premoći.

Često se pitam da li si ostala živa u onoj krvavoj proklesnoj ofanzivi. Uzdrhtim pri pomisli da te možda više nema, kao i naše drage Bose.

Ipak, nadam se, pa čak i vjerujem, da si bila bolje sreće od nje, i od mene.

Mojima nemoj reći šta se sa mnom desilo. Bolje je da, bar za sad, o tome ništa ne znaju, Iz istih razloga nemoj to nikom drugom da kažeš. Ako se ikad vidimo, a valjda ćemo se vidjeti onda ćemo sve redom pretesti što nas bude interesovalo.

Javi mi kako si? Kako je naša draga brigada? Da li nije ko poginuo od meni dobro znanih drugova? Da li si što čula o našim u Palanci? Pozdravlja te i voli tvoja Angelina«.

Sklopim oči i pustih suzama na volju da slobodno teku dok ih ima. U isti mah tonula sam u neki omamljujući polusan. Uspomene navriješe redosljedom... .

Dogovor o odlasku u partizane između mene, nje i Bose Jarić - Vojno-politički kurs u proljeće 1942. i prve borbe u sastavu Đurinove omladinske čete i dolazak u sastav 2. krajiške brigade u ljeto iste godine i zatim, teške borbe sa ustašama na Vrhopolju, sa četnicima na Manjači, sa njima i Nijemcima oko Sitnice, Mrkonjića, Jajca, Banjaluke i Kozare, a naročito one u toku četvrte neprijateljske ofanzive oko Benakovca i po zaleđenom Grmeču. Za vrijeme jednog kraćeg predaha, nakon teških borbi sa Nijemcima na samim vrhovima Grmeča, vidjela sam je predzadnji put u Ravnom dolu, posve promrzlu, sa tifusnom groznicom. Tad joj ni sa čim nisam mogla olakšati položaj, jer sam i sama bila bespomoćna. Ipak, odlučno rješih da se vratim po nju čim to bude moguće. I vratila sam se ubrzo, sa jednim drugom, koji me u početku odvrćao od namjere tvrdeći da je ona već umrla. Moja ga je upornost pokolebala, pa je ipak pošao sa mnom. Zatekli smo je u nesvjesti. Mada se tada cijela brigada nalazila u veoma teškom položaju, našli smo mogućnosti da se i ona, sa još nekoliko ranjenika, ukloni sa bojišta i uputi prema Lici. Od tada o njoj nisam više ništa znala...

Kada sam se prenula iz tih misli, pošla sam u jednu od rijetkih preostalih kuća u tom selu. Sa mnom je bilo još pet drugarica. Prijazna domaćica odmah nas je nahranila. Dok su dvije, nešto prale, tri drugarice su se odmarale leškareći, a ja sam pošla da napišem odgovor Angelini. Pisala sam podugo, nastojeći da joj opišem sve ono za šta se interesovala i da joj tim putem pružim, kakvu-takvu utjehu u njenoj zaista velikoj nesreći. Kad je pismo bilo gotovo predala sam ga odgovarajućem drugu da ga uputi kud treba. Tek tad sam sa olakšanjem i sama pošla na odmor.

Još dok je tu brigada boravila mene je tifus potpuno savladao. Drugovi su me natovarili na konja i sa pratnjom uputili preko Jelašinovaca u Lušci Palanku mojima.

Bila sam težak bolesnik. Cesto sam u »vatri« buncala spominjujući i Bosu i Angelinu i mnoge druge ratne drugove. Sestre su me njegovale kako su znale i mogle. Lijekova nisu imale. Sve je bilo prepušteno snazi mog mladog organizma. I poslije poduže borbe, ona je i pobijedila.

Početkom juna bila sam se već pridigla prilično oporavljena. Baš u to vrijeme, jednog dana u sumrak, donese mi pismo kurir palanske relejne stanice. Prije nego što sam ga primila u ruke, radosno sam

pomislila da je od Angeline, jer sam ga očekivala. Kada tamo - nepoznat rukopis. Otvorim ga drhtavim rukama, ne znajući od koga je. Pred mojim očima redale su se potom mučne riječi, koje su mi srce kidale:

»Poštovana drugarice Olga! Mnogo mi je žao što baš ja moram odgovoriti na pismo koje si, ne tako davno, uputila svojoj drugarici Angelini, koje, na žalost, više nema među živima. Krvnička ruka dokrajčila je život tog divnog bića za vrijeme ofanzive na ovaj kraj. Neprijatelj je neočekivano banuo sa jakim snagama, i tom prilikom pored ostalog, uništio i partizansku bolnicu zajedno sa jednim brojem teških ranjenika, koji nisu mogli biti pravoremeno evakuisani. Među njima bila je i Angelina. Pokušao sam je spasiti, ali, kako sa i sam invalid, to mi u onoj paklenoj pometnji nije uspjelo. Kasnije sam je, uz pomoć drugova, sahranio u blizini spaljene bolnice. Njena smrt pala mi je veoma teško i muti mi preostale radosti života.

O tebi znam mnogo toga. O vašoj 2. krajiškoj brigadi takođe. Sve mi je to tako lijepo i slikovito opisala tvoja i moja nesrećna plavokosa drugarica, koja se znala tako silno radovati i samim iskricama života koji su joj zlikovci svirepo oduzeli... «

Olga naglo prekide pričanja. Bila je veoma tužna. Njen veoma dubok i težak uzdah, kao po dogovoru, popratit će uzdasi njenih, rastuženih drugarica.

Drugi dio

***Prva borbena
dejstva***

Prvi narodni heroj Druge brigade

MILAN STANIĆ

Drugovanje i prijateljstvo između Mihaila i mene započelo je, sticanjem ratnih okolnosti, prvih ustaničkih dana, a trajalo je sve do one po njega kobne vrhopoljske noći, kada je u cvijetu mladosti pao za slobodu.

Avgusta 1942, samo nekoliko dana po formiranju 2. krajiške brigade u selu Bošnjacima - Podgrmeč, brigada sa svoja tri bataljona i pratećim jedinicama, sa već prekaljenim borcima i rukovodiocima u borbama na Kozari, Podgrmeču, Manjači i srednjoj Bosni, krenula je u napad na jako utvrđeno ustaško uporište u Vrhpolju. To naselje se nalazi u kotlini rijeke Sanice i Sane, između Sanskog Mosta i Ključa. Cijeli naseljeni rejon bio je dobro utvrđen bunkerima i rovovima ograđenim preprekama od bodljikave žice. Ta utvrđenja su bila posjednuta sa nekoliko stotina domobrana i domaćih ustaša, koje su okupator i ustaške vlasti bili dobro naoružali. Do tada su već bili počinili bezbroj pljački, nasilja i ubistava među srpskim življem. Svi oni, i ustaše i domobrani, bili su krajnje neprijateljski raspoloženi prema Narodnooslobodilačkoj vojsci i narodnooslobodilačkom pokretu.

U koloni brigade ka cilju naše vrhopoljske akcije nalazio se i metalni radnik Mihailo Đurić. U njoj je bio komandir 3. čete 3. bataljona. Kolonu su vodili vodiči, koji su uglavnom bili mještani. U toku noći 3. bataljon se već približavao cilju, tumarajući uz put preko uvala, njiva sa kukuruzima, proplanaka, pokošenih livada i strnjišta već požnjevenih žitarica. Već na domaku Vrhpolja, na jednoj pokošenoj njivici između visoko izraslih kukuruza, štab 3. bataljona, prilikom kraćeg zastoja, upozorio je komande čete da od toga mjesta krenu u streljačkom stroju na već ranije dati zadatak. Dogovoreno je, ako se zauzme Vrhpolje, da zborna mjesto bataljona bude u centru naselja, kod škole, a u suprotnom da to bude u jednom šumarku, nešto dalje od Vrhpolja, pokraj koga smo već bili prošli u pokretu ka Vrhpolju.

Treća četa sa komandrom Mihailom Đurićem krenula je kroz kukuruze ka neprijateljskim rovovima. Prvi vod, kojim je komandovao vodnik Dragan Šurlan iz sela Prusaca, opština Svodna, bio je u sredini streljačkog stroja sa komandom čete. Drugi i 3. vod, sa kojima su komandovali vodnici Stojan Kasalović i Novak Božić, obojica rodnom iz rejonu Piskavice ili Bistrice, bili su lijevo i desno od 1. voda, a sa njima

su bili zamjenici komandira i komesara čete - Simo Mrda i Husein Hatipović, prvi rodom od Prijedora, a drugi iz Bosanske Dubice.

Neprijatelj je otkrio naše prisustvo i otpočela je obostrana vatra. Bili smo već blizu rovova i drugih utvrđenja. Iz utvrđenja su se čuli uzvici, prijetnje i psovke. Komandir je neprestano poručivao da se ide naprijed. Naš streljački stroj se u cik-cak poretku već približio rovovima. Pored puščane, mitraljeske i puškomitraljeske vatre, već su sa obje strane praštale i bombe. Sa naše strane čuli su se uzvici: opkoli. Neprijatelj je davao žestok otpor. Naš napad je postojao sve žešći. U uraganskoj vatri sa obje strane, osjećalo se već i malaksavanje u galami neprijatelja. Naravno, smanjivao se i otpor. U takvoj situaciji naši borci su ušli u prve rovove. Došli su i do jedne kuće, ali je ona bila prazna. Zapalili smo jednu omanju staju da bi naše jedinice znale dokle smo stigli na našem pravcu. Komandir Mihailo je razgovarao sa vodičem, a zatim je ponovo počeo pokret naprijed. Ponovno smo naišli na neprijateljske rovove i jak otpor. Opet su uslijedili naši juriši i prasak bombi. Ovoga puta borba je duže potrajala. Poslije jakog otpora, neprijateljeve snage su se počele povlačiti, ali se nije znalo kuda. Išli smo za njima preko njiva i kukuružišta sve do jednog uzvišenja. Uzvišenje je bilo na kraju njive, a ličilo je na neki nasip. Tu smo zastali. Komandir čete je zatražio vezu sa ostala naša dva voda. Istovremeno je osluškivao vatru 1. i 2. bataljona.

Ispred uzvišenja vodič je upozorio komandira na blizinu mosta preko Sanice. Istovremeno, oglasila se jaka vatra na pravcu napada 1. bataljona. I sa one strane mosta dopirala je žestoka vatra, a kuršumi su dospijevali i do nas. Zastali smo i osluškivali. Uz put, do toga mjesta, nismo zarobili nijednog neprijateljskog vojnika. Nađen je samo jedan, ali je bio mrtav. Očigledno je da se neprijatelj planski povlačio. U rovovima i u kući našli smo samo manje količine puščane municije.

Ispred uzvišenja, gdje smo zastali, još uvijek se nije znalo gdje nam je neprijatelj umakao. Da bi se to ustanovilo, komandir čete je donio odluku da grupa boraca, zajedno sa njim i vodnikom 1. voda na čelu, krene ka nasipu, utvrdi lokaciju mosta i uspostavi kontakt sa neprijateljem. Nama je skrenuo pažnju na pripravnost. Nijesu bili daleko odmakli, kada je na njih otvorena jaka vatra iz neposredne blizine - sa uzvišenja. Brzo su se povukli sa jednim ranjenim borcem. Bilo je očigledno da je neprijatelj tu, u rovovima ispred samoga mosta. Mogao je biti udaljen tri - četiri stotine metara. Komandir je donio odluku da se odmah krene u napad. Neprijatelj je pružao žestok otpor i ubrzo nestao. Bili smo u rovovima prema mostu, neposredno ispred nas. Postalo je jasno da je neprijatelj odstupio preko rijeke. Mi smo do tada imali jednog mrtvog i dvojicu ranjenih boraca. Osluškivali smo razvoj borbi naših drugih jedinica. U tom trenutku, sa one strane mosta na koju je neprijatelj odstupio, začula se jaka puščana vatra. Pomislili smo da je neprijatelja sa one strane mosta napala četa našeg 2. i Zorićevog bataljona. Kuršumi su dospijevali čak i do nas. I mi smo se oglasili vatrom, ali smo pucali poviše, kako ne bi ugrozili - kako smo pretpostavljali - borce našeg 2. bataljona. Paljba i zatišje trajali su oko dvadesetak minuta.

U takvoj situaciji komandir čete Mihailo Đurić, uvijek odgovoran u izvršavanju zadataka, odlučio je da krene na most. Nadao se sadejstvu četa 2. bataljona naše brigade i Zoričevog bataljona sa one strane mosta. Odmah je pristupio organizovanju napada. Naredio je da 2. i 3. vod budu raspoređeni obalom duž Sanice, a 1. vod, odnosno jedna njegova desetina da sa njim i Šurlanom krene na most. Pošto je bio malo nervozan, rekao sam mu, kao politički komesar čete, da ne bi trebalo da među prvima ide na most, jer se stalno izlagao nepotrebnim opasnostima. On je na to, prosto ljutito, odbio moj savjet. Prije toga polaska dogovoreno je da dva preostala voda i dvije desetine 1. voda, u slučaju da se neprijatelj oglasi vatrom sa one strane mosta, otvore jaku vatru preko rijeke i da još jednom desetina 1. voda odmah krene prema Mihailu i borcima na mostu. Trebalo je ako neprijatelj ne odgovori vatrom, da nas Mihailo obavijesti da je prešao most, što će značiti da su već sa one strane rijeke borci našeg 2. bataljona, kao i Zoričevi borci.

Desetina sa Mihailom i Šurlanom oprezno je krenula. Mi koji smo ostali, bili smo nestrpljivi. Mučila nas je neizvjesnost. Borci su se sa komandirirom gubili iz vidika i zamicali u dubinu mosta i noći. Svaki nerv je kod svih bio do kraja napet. U nama je još jedino tinjala nada da je sa one strane mosta naš 2. bataljon.

Odjedanput, muk tišine i trenutne neizvjesnosti raspršila je stvarnost obostrano jake pušćane vatre i eksplozija bombi. Istovremeno su se čuli uzvici »naprijed« i »držite ih žive«. Sve je sada postalo jasno. Neprijatelj se bio ušančio i pritajio u zasjedi. Naredio sam odmah da dvije desetine 1. voda da krenu na most prema našima.

Pucalo se. Vikali smo i zvali Mihaila. Jurišalo se na most, ali su neki borci već uzimali jer su dočekani jakom vatrom. Bilo je već i ranjenih, a jedan je poginuo. Sa mosta, gdje je bio Mihailo sa svojim borcima, niko se nije javljao. Kuršumi lupaju o ogradu mosta i fijuču oko nas. Trenutno ništa se nije znalo za Mihaila i za njegove borce. Borci, koji su se vratili sa mosta, pokušavali su ponovo da napadnu most.

U toj situaciji sa mosta se čula vika vodnika voda Dragana Šurlana. On je poručivao svojim borcima da ne pucaju. Stigla su još dva borca do nas. Vodnik Šurlan je bio ranjen bajonetom u ruku. Jedan borac je bio izboden u ruku i plečku, dok je drugi ranjen metkom u butinu. Sklonili smo ih u rovove, gdje su i ostale dvije desetine njihovog voda. Rovovi su bili daleko od mosta. Ostalih boraca, kao ni Mihaila, nije bilo.

Slutio sam ono najgore za Mihaila i za drugove. Sumnjao sam, posle Šurlanovog povratka, da su ostali u životu. Borci su sa Šurlanom ponovo pokušali da napadnu most u nadi da će pronaći naše mrtve i ranjene borce sa Mihailom. Vraćali su se zbog jake neprijateljske vatre. Obnavljali su se naši pozivi Mihailu i drugovima, ali su ostajali uzaludni. Odgovora nije bilo. Neprijatelj je neprekidno pucao. Mi smo se držali rovova, okrenuti prema mostu. U jednom trenutku, Šurlan je uzviknuo: »Uzalud nam je, drugovi, napadati na most. Uzalud ćemo samo da ginemo. Mihailo i drugovi su izginuli i pali u rijeku«.

Da bi nam to bolje objasnio, sklonili smo se u jedan rov. On nam je, koliko se sjećam, tom prilikom, a i kasnije, u Manjači, otprilike ispričao sljedeće detalje:

»Kada smo stigli na most, produžili smo kretanje lijevom i desnom stranom mosta uz ogradu i na kraćem odstojanju. Negdje oko sredine, osjetili smo kao da se na kraju mosta nešto miče. Zaostali smo i polegli. Opet tišina. Krenuli smo lagano napred puzeći. Svi smo držali otkočeno oružje, a neki borci su imali i pripremljene bombe. Nije više bilo daleko do kraja mosta. U tom trenutku granula je plotunska vatra i eksplozije bombi uz uzvike: držite ih žive. Odgovorili smo im istom mjerom. Međutim, to je bilo sve što smo mogli učiniti. Neprijatelj je odmah krenuo na juriš, skaćući nam na leđa, uz stalne uzvike: držite ih žive. Osjetio sam dvojicu na sebi. Neko od boraca je pritrčao i pucao na njih. Tu i tamo čuo se još poneki pucanj i vika onih koji su se uhvatili u koštac. Čuli smo i osjetili kada ste sa drugim dijelovima čete krenuli na juriš po vašoj vici i pucnjavi. Međutim, neprijatelj je bio jak, pa su oni koji se nisu hrvali sa nama pucali prema vama. Vidio sam Mihaila i grupu boraca uhvaćene u koštac sa grupom ustaša. Bilo ih je obostrano mnogo. Na tome mjestu bilo je mrtvih i ranjenih, ali nisam znao ko su oni. Neko je vikao; »Drži, ubi ga, bodi ga«! Čuli su se i jauci. Mihailo je pozivao drugove u pomoć, i onako snažan razbacivao neprijatelja. Poleteo sam prema njima, ali me je u tome trenutku nešto snažno udarilo po glavi, pa sam pao sav ošamućen. Dok sam se pridizao video sam jednog borca kako se bori sa ustašom. Ubio ga je i došao do mene. Zajedno smo krenuli ka Mihailu i borcima koji su bili oko njega. Padalo se i usvajalo. Neki od ustaša su stalno psovali i ponavljali »držite ih žive«. Kada smo stigli nadomak Mihaila i drugova, vidimo pravo klupko od izmiješanih tjelesa. Čujem i Mihailov glas, kako bodri borce. I baš tada, u toj vrevi, čuo sam jak prasak ograde mosta. Odjednom je nestalo te ljudske mase, koja se stropoštala u rijeku. Toga trenutka stajao sam zaprepašćen i kao oduzet. Oko sebe sam vidio samo još dva borca na mostu. Od neprijatelja nisam nikoga vidio, ali je stalno sa obale pucao prema vama. Sa ta dva borca odmah smo krenuli prema vama. Kuršumi sa obe strane šišтали su oko nas. Čudo je da nijesmo bili pogođeni«.

Tako je bila završena borba na mostu i za most. Očigledno je da nam je neprijatelj na tome mjestu pripremio dobru zamku da bi sve borce koji su nastupali uhvatio žive, ili barem neke od njih. Međutim, čini mi se da se u toj situaciji neprijatelj našao u čudu, jer se padom u rijeku, pored naših boraca, našao i popriličan broj njihovih, što nisu očekivali. Kao što smo mi uzalud dozivali Mihaila, i neprijatelj je tumačio u noći i dozivao neke svoje koji su sa našim bili u rijeci.

Nikada se nije saznalo da li je neko od naših boraca te noći bio uhvaćen živ i da li je neko od njih preživjeo pad u rijeku i šta je sa njima poslije bilo.

U toj borbi za most zauvijek je ostao, pored ostalih, jedan, već do tada legendarni partizanski borac i starješina - komandir čete, metalski radnik i komunista Mihailo Đurić. Sa tom krvavom dramom završila se

borba prve noći 3. bataljona 2. brigade na Vrhpolju. Bataljon se pred zoru povukao na ranije ugovoreno mjesto, ali brojčano manji za desetak boraca i njegovog glavnog komandira.

Analizom akcija i događaja te noći na Vrhpolju, već sutradan je ustanovljeno da su 1. i 3. bataljon imali najviše žrtava - mrtvih i ranjenih boraca. Među tim žrtvama najviše ih je bilo iz 3. čete 3. bataljona. Tim žrtvama i neuspjehu akcije uglavnom su doprinijeli labilnost, nedovoljna savjesnost i neodgovornost, prije svega štaba 2. bataljona, koji nije obavio svoj dio zadatka, usled čega je pretrpio oštru kritiku od štaba 2. krajiške brigade, kao i od Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Odmah poslije borbe na Vrhpolju i pogibije Mihaila Đurića, za njegovo osvjedočeno herojstvo od prvih ustaničkih dana i umješnost u razrješavanju teških borbenih situacija nadležni štabovi su predložili Vrhovnom štabu da bude proglašen narodnim herojom. Vrhovni štab je prihvatio predlog. Septembra 1942. proglašen je za narodnog heroja Jugoslavije. Tako je on postao prvi narodni heroj u 2. krajiškoj brigadi, i jedan među prvima u Jugoslaviji.

Podvizi toga metaliskog radnika, rođenog 1917. godine u selu Gornje Vodičevo, u opštini Bosanski Novi, počeli su još u Beogradu 1938. godine u štrajkovima metaliskih radnika. Prve ustaničke noći jula 1941. zarobio je karabin od neprijatelja u Dobrljinu. Organizovao je front sa svojim drugovima na Gliginu brdu, suzbijajući neprijateljeve napade i pokolje po selima. Osobito se isticao u borbama sa ustašama na cesti Dobrljin-rudnik - Lješljani.

U drugoj polovini avgusta 1941. poslije razbijanja ustaničkih frontova, pošao je sa Josipom Mažarom Šošom, Mićom Šurlanom, Dušanom Misiračom i Miloradom Mijatovićem na Kozaru i postao desetar u 1. četi, pod vodstvom* dr Mladena Stojanovića i Osmana Karabegovića - sve do tada kao kandidat za člana KPJ, a u novembru iste godine primljen je u članstvo KPJ.

Od septembra 1941. do januara 1942. učestvovao je u odbrani Kozare. U tom periodu učestvovao je u akcijama na Drakseniću, Svodnoj, Podgradcima, Turjaku, Mrakovici, na Ribnjaku kod Prijedora, na pruži Prijedor - Omarska, u blokadi Prijedora i Kozarca, kao i u napadu na Kozarac. Svugdje se isticao kao desetar, zatim kao vodnik, a i kao bombaš.

Od januara 1942. uspješno je suzbijao neprijateljske ispade iz Prijedora na pojedina sela. Vodio je oštre borbe na Bukovoj kosi sa Nijemcima koji su težili ka deblokiranju Prijedora i u dva navrata, u januaru i martu 1942, učestvuje u napadu na Kozarac. Osobito se istakao kao predvodnik jedne desetine bombaša u januaru, koja se, obučena u bijele mantile, prikriveno ubacila u ustaško uporište u Kozarcu i iznenadnim udarom nanijela neprijatelju velike gubitke.

Marta 1942, kada je oslobođen Kozarac, Mihailo je postavljen za komandira čete u Piskavici. Tada je slobodna teritorija obuhvatala prostorijsku od Ivanjske do Brankovca na Manjači, odnosno Sasine i Bronzanog

Majdana. Neprijatelj je iz svih tih uporišta - ustaše i domobrani od Ivanjske, četnici od Brankovca i ustaše iz Sasine - stalno napadalo slobodnu teritoriju, pljačkajući i vršeći teror nad stanovništvom. Svim tim napadima Mihailova četa je stalno uspješno odolijevala.

Pored svakodnevnih borbi, vodila se i borba za politički prestiž i utjecaj u masama između narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta sa Manjače. Na tome su naročito radili četnici, jer je narod već mahom bio uz NOP. Bilo je i onih, istina rijetkih, koji su simpatizali i drugu stranu.

U to vrijeme, negdje početkom aprila 1942. naš udarni bataljon je zarobio kompletnu četu na prostoru oko Brankovca. Zarobljenici su odmah izrazili želju da se priključe Narodnooslobodilačkoj vojsci. Od tih četnika, sa komandrom na čelu (mislim da se zvao Novak Božić), njih dvadesetak poslato je u sastav naše čete da ih rasporedimo po desetinama. Skrenuta nam je posebno pažnja da prema njima budemo oprezni.

Međutim, uprkos našoj opreznosti (na straže smo noću postavljali naše dobro provjerene borce kursiste, omladince sa Kozare), krajem aprila njih desetak je uspjelo da se organizuje i da noću pobjegnu sa oružjem prema Manjači. Organizator te njihove akcije bio je izvjesni Zrnić, rodom iz Piskovice. Pri tome su ubili i skojevku Koviljku Petričević, u čijoj su kući stanovali i bjegunci i naši borci. Drugih žrtava nije bilo.

Komanda čete našla se u dilemi. Od prispjelih četnika polovina je pobjegla, a druga polovina (njih oko desetak) ostalo je sa nama, sa njihovim bivšim komandrom Božićem. Šta je trebalo da se radi? Na hitan izvještaj štabu 4. bataljona o situaciji u četi dobili smo pismeno naređenje da odmah strijeljamo ostatak četnika. Poznavajući političku situaciju na tom terenu, znali smo da bi četnici takav naš potez jedva dočekali. Mihailo se posebno ljutio na jedno takvo naređenje.

Odmah smo krenuli u štab bataljona u selo Prpoše. Drugovi su se žestoko ljutili što nijesmo izvršili dobijeno naređenje, a mi smo im objašnjavali njegovu besmislenost. Taj nesporazum je riješio politički komesar bataljona Milan Vrhovec, ostavljajući komandi čete da sama o tome odluči. Sve bivše četnike sa komandrom ostavili smo u četi. Bili smo u pravu. Više od polovine ih je izginulo u narodnooslobodilačkoj borbi, a ostatak se pošteno borio do kraja rata. Takvu odluku narod toga kraja je pozdravio. Mihailo se i u takvoj situaciji istakao političkom mudrošću, što je kod boraca, a i u narodu, povećalo njegovu popularnost.

On je svoju političku zrelost ispoljavao i u mnogim drugim situacijama, pomagao je u osnivanju i radu narodnooslobodilačkih odbora, radu Antifašističkog fronta žena i SKOJ-a učestvovao u osnivanju komande opštine u Piskavici na bistričkom terenu.

Njegova četa nije direktno učestvovala u napadu na Prijedor maja 1942. godine. Ona je dobila zadatak da čuva pozadinu jedinica koje su učestvovala u napadu. Četa je tom prilikom vodila teške borbe sa ustašama od Sasine i četnicima od Brankovca. Žestoku borbu je vodila sa ustašama u Busnovima i sa četnicima u Piskavici, jer su već bili stigli

do našeg logora i zauzeli ga. Ustaše su nas potiskivale od Sasine sve do blizu Rakelića. Međutim, i jedne i druge smo ipak odbacili uz pomoć bataljona Voje Todorovića, i to prema Manjaći i Sasini.

*

Desetog juna 1942. počela je velika ofanziva na Kozaru. Počeli su njegovi najteži borbeni trenuci. Odsiječen od čete sa jednim vodom i svojim i komesarovim zamjenikom - Rajkom Pepićem i Adolfom Podgornikom, na cesti Ivanjska - Lamovita, Mihailo je odstupao iz Donje u Gornju Bistricu. Na tome terenu sa 1. četom 4. bataljona borio se sa neprijateljem. Odmah je u Gornjoj Bistrici izbjeglicama popunio jedinicu i formirao četvu. Tada su nastupile i trajale gotovo mjesec dana ogorčene borbe na Kozari. Borbe su se vodile i dan i noć. Danju je sprečavano nastupanje neprijatelja, a noću je napadan da ga odbaci nazad, na ranije položaje.

Te teške borbe Mihailo je vodio na cesti Ivanjska - Lomovita, u Propošama, na Lisini, Krnjinu,, iznad kozaračkog kamena, na Debelom brijegu, Pogledjevu, Glavici, na Čekinoj kosi, na Mrakovici, Vitovskoj, u Mlječnici za ranjenike, na Ravnom gaju, na cesti Prijedor - Dubica i drugdje. Za sve vrijeme ofanzive komandovao je četom, a četa se iz dana u dan osipala jer su borci ginuli. Ali, dolazili su novi, i tako je to trajalo do kraja ofanzive.

Probojem iz obruča sa Kozare početkom jula 1942. sa desetak boraca prešao je rijeku Sanu i došao u Podgrmeč, u sastav svoje čete iz Donje Bistrice. U svim tim borbama na Kozari Mihailo se, zaista herojski borio. Sve su to pratili njegovi drugovi iz štaba bataljona Milan Vrhovac, politički komesar, i Mlado Obradović, komandant. To je bio samo jedan od razloga da poslije borbe na Vrhpolju i pogibije da bude predložen za narodnog heroja.

Napad na ustaško uporište u Vrhpolju

SAVO MAJDANAC

Poslje izlaska iz kozaračke ofanzive stupio sam u 2. krajišku brigadu na dan njenog formiranja u selu Bošnjaci. Prvu akciju u sastavu brigade doživio sam u napadu na ustaško uporište u Vrhpolju. Iako sam u to vrijeme bio komandir voda, prijavio sam se da budem vođa bombaša. Kada sam pošao da odaberem 13 boraca za bombaše, prišao mi je komesar bataljona Milan Vrhovac i pokušao da me odgovori od moje namjere. Rekao sam mu da će ako ja odustanem odustati i ostali borci. Odobrio mi je, i ubrzo smo krenuli na izvršenje zadatka. Nabavio sam kliješta za sječenje žice i ubrzo smo likvidirali bunkere na koje smo bili krenuli.

Ustaše su se povukle u neke kuće i odatle davale otpor. Kod nas se u tom trenutku našao i komandant bataljona Ranko Šipka i komesar Žarko Zgonjanin koji su naredili da krenemo brže na ustaše i da im ne dozvolimo da se srede i skoncentrišu. Krenuli smo u napad i potisli ih do mosta na rijeci Sani. U međuvremenu, ustaše su dobili pomoć iz Sanskeg Mosta i prešli u protivnapad. Nama je naređeno da se povučemo, ali više nije bilo prilike za to. Došlo je do borbe prsa u prsa, i u jednom trenutku prebio sam pušku o jednog ustašu. Ubrzo sam stekao novu pušku od jednog drugog ustaše i nastavio da se borim.

U toj borbi sa mnom se nalazio i borac Mijajilo Bujić iz Prijedora. U jednom trenutku bila su ga oborila dvojica ustaša, koji su nastojali da ga dotuku. Priskočio sam u pomoć, pa smo ih likvidirali, a zatim smo se povukli ka rijeci Sani, skočili u vodu i preplivali je. Kad smo izišli na obalu bilo nas je svega sedam od 13 bombaša. Među onima koji su nedostajali bio je i Mijajilo Bujić. Tek pred sumrak stigao sam u sastav svoje jedinice.

Druge večeri ponovo smo napali Vrhpolje, ali nijesmo uspjeli da likvidiramo uporište. Izvukli smo nešto stoke i zapalili nekoliko objekata.

Odatle smo krenuli u borbu sa četnicima na Manjači. Kod Buna-
reva sam bio ranjen, a zatim prebačen u bolnicu u Palanku, gdje sam po ozdravljenju i ostao pri Komandi mjesta.

U borbama na Vrhpolju i Manjači

VOJISLAV DELIĆ

Nalazio sam se u 2. četi Udarnog bataljona Prvog krajiškog odreda. Prilikom formiranja 2. krajiške brigade naš bataljon je postao njen 2. bataljon. Prvi okršaj u njenom sastavu imali smo na ustaškom uporištu Vrhpolje, gde smo imali mnogo gubitaka, ali ga nismo zauzeli.

Poslije te borbe, preko slobodnog Ključa, pošli smo na Manjaču radi razbijanja četničkih jedinica Uroša Drenovića i Laze Tešanovića. Bio je avgust 1942, velike vrućine, a sela bez vode. Četnici nam nisu bili poseban problem. U svakom sukobu smo ih razbijali. Teren je bio brdovit i teško prohodan, ali su oni u selima imali svoje jatake koji su ih redovno obavještavali o našem kretanju. Zahvaljujući tome, često su nam pravili zasjede. Pitali su jatake na primjer: »O, Jovane, ima li mojih koza?«, a taj bi im odgovarao: »Eno ih na Kočića glavici po grupama«, što je značilo: »Ima li partizana«. Tada bi nas oni minobacačima tukli.

Nigdje nam se nisu ozbiljno suprotstavili sve do Sitnice, gdje su im u pomoć pritekale udružene njemačko-ustaške snage. Na Sitnici smo se sukobili sa njima, a najžešća borba je vođena na Grčkoj gradini kod groblja. Tu su položaji često prelazili iz ruku u ruke. Juriši su se smjenjivali cijelog dana. Sve bi bilo dobro da nas Nijemci nisu tukli artiljerijom i avionima. Tu smo mi, podgrmečlije, imali prvi sudar sa Nijemcima. Na sreću, imali smo u sastavu brigada prateću četvu, koja je, pored minobacača, imala i jedan protivtenkovski top, s kojim smo uništili dva njemačka tenka. Tu smo spriječili prodor Nijemaca, koji su namjeravali da prodru iz Banjaluke u Mrkonjić Grad, koji je tada bio slobodan.

U toj borbi na Sitnici bio sam teško ranjen i odnesen u bolnicu u Grmeč. Po izlječenju ostao sam da radim na pozadinskim dužnostima.

Komandir nas je izdao

NIKOLA NOVAKOVIČ

Na dan formiranja 2. krajiške brigade bio sam puškomitraljezac u 3. četi 2. bataljona. Odmah po formiranju brigade krenuli smo na Manjaču u borbu sa četnicima.

Veoma brzo smo se sreli sa četničkim jedinicama, ali smo ih lako razbili i rastjerali. Tako da intervencija njemačko-ustaških snaga iz Banjaluke bila je kod Sitnice i Bunareva suzbijena i njihove snage uz veći broj poginulih i ranjenih, potisnute nazad, ka Banjaluci. Tada smo uspjeli da onesposobimo i uništimo i dio neprijateljeve motorizacije. Između ostalog, dva tenka i avion. Istini za volju, i mi smo imali izvjestan broj ranjenih i poginulih drugova.

Poslije protjerivanja neprijatelja i njegovog ostupanja u pravcu Banjaluke, bataljoni brigade su nastavili pokret prema Gornjem Ratkovcu, i tu se zaustavili. Čete su se razmjestile u pojedinim zaseocima. Naša 3. četa razmještena je u zaseoku Blagojevići, neposredno ispod Grčke gradine. Preko dana nadlijetali su nas neprijateljevi avioni, bombardovali nas i mitraljirali kako jedinice na položajima, tako i zaseoke u kojima smo bili otkriveni.

Negdje u toku dana u 3. četi nastalo je nekakvo neuobičajeno stanje. Nastala je neka tišina, i borci i niže starješine pojedinačno su se šaptavali. Mnogima nije bilo jasno o čemu se radi dok komesar čete, mislim da je to bio Veljko Pjevač, nije skupio cijelu četu i objasnio. Njegove prve riječi su bile: »Drugovi, naš komandir čete Lazo Marčeta nas je izdao i otišao u četnike. Sa sobom je poveo i jednu desetinu sa puškomitraljezom«. Poslije toga nastao je tajac, a zatim su jedan po jedan svi borci osudili izdajnički postupak komandira čete i boraca koji su pošli sa njim. U stvari, radilo se o osam boraca - četiri iz prve i četiri iz 3. čete.

Nakon izvjesnog vremena, mnogi borci koje je Marčeta poveo sa sobom vratili su se nazad, u svoju brigadu ili u druge jedinice NOV.

Svi borci u četi su sa ogorčenjem odgovorili o tom izdajničkom činu svoga komandira i svi su ga osudili. Rekli su da će on kad-tad pasti u naše ruke i da ćemo mu tada suditi. Tako je i bilo. Krajem rata glavom je platio svoju izdaju.

U borbama na Manjači

UROS VUČKOVIĆ

Druge krajiška brigada, zajedno sa još nekim našim jedinicama, početkom septembra 1942. stigla je na područje Manjače. Pošto je razbila četničke dijelove, odmah je stupila u borbu sa njemačko-ustaškim snagama kod Han Kola i Kadine Vode, koje su intervenisale od Banja Luke. Borbe su bile veoma žestoke, jer su Nijemci htjeli po svaku cijenu da se probiju u Mrkonjić Grad, koji je u to vrijeme bio oslobođen. Neprijatelj je bio veoma dobro naoružan, prije svega teškim artiljerijskim i minobacačkim oruđima, kao i tenkovima, a posebnu podršku pružala mu je avijacija, koja je uzlijetala sa banjalučkog aerodroma i tukla naše položaje. Mnogo muke pričinjavali su nam i domaći izdajnici - četnici, koji su uporno obavještavali Nijemce o svakom pokretu naših jedinica, tako da su oni imali uvijek jasnu sliku o našim namjerama i pokretima.

Naši položaji su bili na Bunarevima i Grčkoj gradini. Posebnu teškoću pričinjavali su nam tenkovi, koji su neprekidno bili u pokretu ispred neprijateljevih položaja i, ne štedeći municiju, zasipali naše položaje. Uviđajući težinu situacije u kojoj se nalazimo, naši štabovi su odlučili da jedinice povuku na pogodnije položaje da bi se izbjegli nepotrebni gubici. Povlačenje je izvedeno planski i ne prekidajući kontakt sa neprijateljem i nanoseći mu stalno gubitke. Istovremeno i Nijemci su, s druge strane, željeli da, koristeći naše povlačenje, odbace naše snage što dalje od puta, kako bi imali otvoren put prema Mrkonjić Gradu.

Uviđajući namjere neprijatelja, naše jedinice su posjele takve položaje da je svaki takav neprijateljev pokušaj ostao bezuspješan. Naš 2. bataljon posjeo je položaje sa obje strane ceste prema Mrkonjić Gradu.

U jutarnjim časovima neprijatelj je sa jakim snagama krenuo u napad. Velika kolona tenkova i kamiona koja je prevozila pješadiju približavala se našim položajima. Dok su se primicali u dejstvo je stupila njihova artiljerija tukući naše položaje. Istovremeno u akciju je stupila i njihova avijacija.

Kada je neprijatelj stigao na odstojanje efikasnog dejstva pješadijskog naoružanja, otvorena je vatra iz sveg naoružanja. Međutim, neprijatelj je bio uporan i postupno je ubacivao u borbu jedinicu za jedinicom, težeći da obuhvatom dođe u pozadinu naših položaja. Zbog toga se moralo preći na nove položaje. Za obezbeđenje povlačenja određeno je jedno mitraljesko odjeljenje i, zajedno sa desetinom Ilije Cvetkovića, prebačeno na kotu Cigelj. Povlačenje je bilo veoma teško, jer je višest-

ruko jači neprijatelj uporno napadao, ali smo uspjeli da zauzmemo povoljnije položaje. U toku povlačenja od šrapnela avionske bombe bio je ranjen Stevo Zorić, rodom iz Lipe kod Bihaća, i još dvojica boraca čijih se imena ne sjećam, tako da smo iz odjeljenja ostali samo Rade Dobrić i ja. Prilikom prebacivanja tu je poginuo i jedan od najboljih mitraljezaca Bogdan Babić, rodom iz Bravska kod Bosanskog Petrovca. Ilija Cvetković Ičo ranjen je i kontuzovan, pa je prebačen u bolnicu u Sanicu, gdje se nije mnogo zadržao, nego se vratio u četu iako nije bio potpuno ozdravio. Bogdana Babića granata je udarila u kuk desne noge, te je bio sav raznesen, a njegov mitraljez onesposobljen.

U toku povlačenja neprijateljeva avijacija i artiljerija stalno su tukle naše jedinice. Zahvaljujući pošumljenom terenu, nismo imali veće gubitke. Neprijateljevi tenkovi kretali su se cestom prema Ključu i tukli nas od jutarnjih časova do poslijepodne. Povukli smo se i u Ključ. Međutim, u tom trenutku naš 1. i 3. bataljon udarili su neprijatelju u leđa i iznenadili ga, tako da je morao da se povuče uz velike gubitke, a to je napokon izmijenilo situaciju.

Neprijatelju su u borbi prsa u prsa naneseni teški gubici, i on je morao da se povuče. Nakon toga, u Ključu je održana bataljonska konferencija, na kojoj je analizirana protekla borba. Naš bataljon se do kraja dana vratio na svoje prvobitne položaje.

U tim borbama u 2. bataljonu istakli su se borci i rukovodioci: u 1. četi Veljko Miljević, Marko Budimir Mačo, Ilija Cvetković Ičo, Bogdan Babić, Stevo Karakaš, Ilija Srđić, Toma Trnjević, Pero Knežević, Branko Bjelić, braća Mazalice i Slobodan Kondić; u 2. četi Mikailo Pejić, Miroslav Majkić, Đorđo Sredić, drugo mitraljesko odeljenje, Rade Dobrić i Uroš Vuković; u 3. četi Slobodan Inđić, Momir Kapor, Vlado Bajić, Nikola Popović Pikula, Gojko Vokić, Milan Davidović, Gojko Čurčija, Novak Milošević, Dušan Gak, braća Stojanović, Savo, Lazar i Blažo i Pašić, kojem sam zaboravio ime.

Mnogih drugova se više ne sjećam, pa ih molim da mi oprostite.

Borbe na Manjači

ILLJA BUKARICA

Druge brigada je po svom formiranju ubrzo krenula iz Podgrmeča na Manjaču. Mi smo u brigadi zvali Manjačom sav prostor između Ključa, Mrkonjić Grada i Banjaluke. Taj prvi odlazak iz svog kraja, i to u nepoznato, pritiskivalo je dušu ljudi iz Podgrmeča. Političke pripreme bile su dobre, i mi smo osjećali gordost i ponos što smo sada sa brigadom jači i što su nam zadaci veći i značajniji, te što se borimo za cijelu jugoslovensku teritoriju - gdje god treba i gdje se naredi, kako nam je to govorio Ratko Martinović, komandant naše brigade, koji je već imao priliku da ratuje od Srbije do Bosanske krajine.

Taj odlazak doživio bih sa manje opterećenja, da mi ga priča Milana Gavrilovića nije povećavala. On je bio tek došao sa terena na kom je bilo deset četnika (iz Tramošnjeg). Govorio je o njima da su bahati, najčešće pijani, i da se siledžijski ponašaju. Dodao je da će se sa njima boriti vjerovatno teže, jer se kreću po šumama i selima kao i mi partizani, te da se često neće znati iza kojeg nas grma vreba opasnost, što nije bio slučaj ovdje u Podgrmeču. Međutim, na Manjači je bilo dosta novih, uzbuđenja, burnih događaja i žestokih okršaja, ali najmanje sa četnicima. Nismo ih uopšte osjetili kao vojničku snagu.

Brigada je ostala duže vremena na tom terenu - od polovine avgusta do 21. septembra 1942. godine. Osnovni zadatak joj je bio da spriječi prodor neprijatelja iz Banja Luke u oslobođeni Ključ i Mrkonjić Grad, te da razbija četnike i političkim radom smanji njihov uticaj na toj teritoriji. Najčešće su borbe vođene oko komunikacije od Sitnice do Han Kola. Bio sam tada borac 1. čete 2. bataljona.

U toku pokreta iz Podgrmeča na Manjaču primijetili smo da je nestao borac Boško Beuk, baš iz moje desetine. Nije nam bilo svejedno šta se dogodilo, ali tome se nije pridavala neka velika važnost. Poslije nekoliko dana provedenih na Manjači, pojavio se. Došao je sam kod nas u vod. Bilo nam je drago i obasipali smo ga pitanjima o našem kraju, kao da smo ga napustili davno. Pričao nam je da se u Podgrmeču osjeća pustoš bez nas, a i neki strah zbog odlaska najelitnijih jedinica sa tog terena. Rekao nam je da je ostao tamo da bi se sastao sa djevojkom,

koja mu je bila i vjerenica. Sve to vrijeme se krio, ali je uvidio da je pogriješio, te je odlučio da krene za nama i potraži nas.

Međutim, već slijedećeg dana nije ga bilo među nama. Bili smo na jednom brdu iznad sela u kom je bio štab bataljona. Dobili smo naređenje da siđemo dolje i kad smo sišli, bili smo postrojani ispred grupe drugova iz štaba bataljona. Tu je bio i Boško Beuk, koga su čuvala dva druga. Munib Maglajić, zamjenik političkog komesara bataljona, pročitao je presudu Bošku Beuku, koga je vojni sud kažnjavao smrću strijeljanjem, uz obrazloženje da je izdao drugove, napustio ih kada su pošli na veoma težak i značajan zadatak.

Pošto Boško nije imao šta da kaže, odvojena je grupa iz moje (i njegove) desetine da izvrši strijeljanje, tu, pred nama. To je bio veoma potresan čin. Doživio sam ga kao tragediju. Ne znam šta bi bilo sa mnom da sam bio još i određen da pucam u njega. Otišli smo sa tog mjesta nijemi. Poslije nekoliko časova pitao sam moga druga Milana Gavrilovića kako se osjeća i šta misli. Odgovorio mi je samo da ga ništa ne pitam. Da li smo bili u pravu što smo tako uradili pitao sam se mnogo puta. Šta znači napustiti drugove u teškim situacijama, a što znači i oprostiti, ako se drug pokaje i želi da se dokaže.

*

Na Pajtosu je neprijatelj bio utvrđen, teren ispred rovova i bunkera prilično ravan i čist, te je podilaženje bilo nemoguće, jer nije bilo netučenog prostora. Streljački stroj naših jedinica zalegao je na ivici tog brisanog prostora i svi pokušaji da se približimo neprijatelju nisu uspjeli. U toj borbi neprijatelj je koristio granate sa šrapnelima. To sam prvi put doživio. Eksplodirale su iznad nas, u vazduhu. Posebno su bili ugroženi naši borci koji su bili dublje raspoređeni, dok su oni bliži neprijatelju bili bezbjedniji.

Poslije dužeg čekanja na jednom mjestu, ugledali smo, Milan i ja, našeg druga iz Hašana, Ljubu Štikavca iz 2. čete. Vod naše 1. i Ljubine 2. čete bili su na spoju četa. Sastali smo se i razgovarali o nastaloj situaciji. Milan je predložio da se nas trojica puzeći približimo što bliže neprijatelju i, po mogućnosti, bacimo bombe, jer smo kao bombaši imali mnogo iskustva. Ljubu i mene nije bilo teško na to nagovoriti. Javili smo se samo našim drugovima da znaju da smo pred njima i da ne pucaju u nas.

Prevalili smo veliki prostor a da nas neprijatelj nije ometao vatrom. Međutim, kada smo prišli bliže neprijatelj nas je primijetio. Osuo je takvu vatru da nam se činilo da meci sipaju kao grad. Među njima je bilo veoma mnogo svjetlećih metaka, a rakete su neprekidno obasjavale teren, omogućavajući neprijatelju da nas vidi. Kako su samo bili korisni jarci koji su nekad napravljeni drvenim plugom. U jednom trenutku našao sam se potrbuške na jednom uzvišenju, vjerovatno na mravinjaku. Osjetio sam da se rafal sručio baš u taj mravinjak. Kasnije sam vidio da su mi meci oštetili fišeklje i nekoliko metaka u njima. Pri povla-

čenju najviše smo puzili unatrag, vukući torbicu ispred glave, tako da nam bude kao neki zaklon. Milanu je pogođena torbica i probušena porcija, i to su bili naši ukupni gubici. Pred zoru su se naše jedinice povukle a da nije bilo ni pravog juriša.

*

Neprijatelj je u jednom svom napadu uspio da se probije putem od Banjaluke, sve do Sitnice. Moja četa je došla predveče na položaj na čuku s lijeve strane puta kojim se iz Čađavice ide za Sitnicu. Sa te čuke primijetili smo streljački stroj neprijatelja koji se od Sitnice kretao prema nama. Na streljački stroj smo ispalili nekoliko granata iz minobacača i otvorili mitraljesku vatru. Stroj se brzo povukao, i mi smo tu zanoćili. Ujutro rano neprijatelj je na tu čuku sručio veliku artiljerijsku i minobacačku vatru, kakvu do tada nisam mogao ni zamisliti. Ne znam koliko je tačno trajala, ali nama je to bila čitava vječnost.

Nekoliko dana prije toga dobio sam puškomitraljez od Bogdana Babica, kome je bilo dozvoljeno da ode kući u Bravsko ili Janjile zbog majčine smrti. U tom trenutku ležao sam potrbuške, a puškomitraljez je bio ispred mene. Pored mene i nešto iza ležao je pomoćnik puškomitraljesca, čijeg se imena ne smjećam. Kada je vatra po našem brdašcu počela jenjavati, moj pomoćnik je sjeo, a ja sam još ležao. U tom trenutku jedna granata je udarila odmah ispred nas. Osjetio sam težak udar rastresitog materijala u lice, prsa, ramena i ruke. Učinilo mi se da mi se glava zdrobila, a odmah sam pomislio da sam poginuo. Brzo sam zaključio da nisam mrtav, ali sam mislio da sam teško ranjen i unakažen. Usta, oči i uši bili su mi puni pijeska i zemlje.

Odmah sam osjetio da me drugovi dižu, a čuo sam i Milana, jer je bio najglasniji. Upitao me da li vidim, ali ja nisam mogao progledati. Brzo mi je prstima otvorio jedno oko i upitao da li sad vidim, odgovorio sam da vidim, kada je to učinio i sa drugim okom i uvjerio se da vidim, snažno me zagrlio i počeo ljubiti. Odveli su me iza vrha čuke, iza jedne stijene, gdje je došla i četna bolničarka. Oprala mi je lice, očistila oči i uši, ali ja još nisam mogao progledati, jer sam imao osjećaj da su mi oči pune pijeska. Bolničarka je htjela odmah da me pošalje u bataljonski sanitet, ali Milan je rekao da nema potrebe, jer su mi oči čitave, a nemam ni neke veće rane, nego samo ogrebotine, te da će me on voditi dok ne progledam. Saznao sam tada da je mom pomoćniku, koji je sjedio pored mene, razneseno pola glave i da su oštećeni skrivač plamena i nožice mog puškomitraljeza.

*

Poslije dugog ravnjavanja sa neprijateljem na prostoru Manjače došlo je vrijeme da odemo sa tog terena. Kao smjena, na naše položaje stigle su jedinice 4. crnogorske proleterske brigade. Tada smo prvi put vidjeli Crnogorca uživo. Ostavili su na mene snažan utisak. Mnogi su

imali brkove i izgledali su, u prosjeku, nešto stariji od nas i mnogo razvijeniji, baš kakve sam ih i zamišljao. Vrijeme je bilo kišovito, a magla gusta - nisu se vidjela ni prva brda. Tada sam doživio i prvu primopredaju položaja, jer to nisu obavili samo u štabovima komandiri i komandanti. Crnogorci su se interesovali veoma mnogo za neprijatelja: ko je neprijatelj, čime je naoružan, kada napada - danju ili noću, koliko su četnici opasni i kako se bore, kome je naklonjeno stanovništvo i koje su nacionalnosti i vjere itd. Tada sam uvidio da nisam sve to vrijeme provedeno u borbama na Manjači uopšte razmišljao o mnogim pitanjima koje sam čuo da postavljaju drugovi Crnogorci. Zato sam odlučio, ako mi se pruži prilika da naša jedinica preuzme položaje od neke druge jedinice, da isto tako postupim. Poslije te smjene otišli smo nekoliko dana na odmor u selo Šehovci, u blizini Mrkonjić Grada, odakle smo krenuli u napad na Jajce.

Iz borbi Trećeg bataljona na Manjači

MILAN STANIČ

Neposredno poslije dvije uzastopne krvave noći borbi na ustaškom uporištu na Vrhpolju, uz velike gubitke boraca i rukovodećeg kadra, 2. krajiška brigada brzo se sredila i krenula prema Ključu, Čadjavici i Sitnici na Manjači.

Rano izjutra, druge noći marševanja, druge polovine avgusta 1942. godine naš 3. bataljon izbio je u mesto Sitnica. Ubrzo je bio otkriven četnički logor sa njihovim komandantom Urošem Drenovićem. Poslije obostrano kraćeg puškaranja glavnina četnika je razbijena i natjerana u bjekstvo, a nekolicina ih je bila i zarobljena. Tu je zatečena i žena četničkog komandanta sa djetetom.

Osvježivši se vodom, bataljon je krenuo cestom prema Banjaluci i poslije kraćeg vremena stigao u selo Bunarevi na cesti Banjaluka - Mrkonjić-Grad.

Tek što su se borci malo osvježili, odmorili i pripremali za doručak, izviđači su obavijestili o nastupanju neprijateljske motorizovane kolone od Banjaluke. Odmah smo krenuli na uzvišenja iznad kotline Bunareva odakle smo mogli dobro pratiti pokret neprijatelja. Pretpostavljamo da je i on nas otkrio. Vlada napetost i iščekivanje sudara. U takvom stanju, iznenada, kao grom iz vedra neba začu se prasak našeg protutenkovskog topa, odnekud nama iza leđa. U tom primjetismo da je motorizovana kolona zastala. Napetost je splasnula. Zaključujemo da je očigledno pogođen neprijateljski tenk. U redovima neprijatelja je nastao pravi košmar. Borci se glasno vesele i raduju. Neprijateljski vojnici iskaču iz kamiona i uzimaju zaklone u uvalama kojih po ovom terenu ima podosta. Ubrzo se oglasiše i naši minobacači, čije granate pogađaju te uvale i grupisane neprijateljske vojnike. Ocjenjujemo da je neprijatelj imao velike gubitke. Nišandžija na topu je bio Dušan Šurlan iz sela Gornje Vodičevo, a na minobacaču rudarski radnik iz sela Devetak, oba od Borskog Novog.

Poslije prvog šoka neprijatelj se sredio i krenuo u napad. U toku njegovog nastupanja bio je tučen u bokove od jedinica 1. i 2. bataljona. Tako je otpočela prva oštrija borba našeg bataljona na Manjači.

Ubrzo, neprijatelj angažuje protiv nas i avijaciju. Ona nas nemilosrdno zasipa bombama i tuče mitraljeskim rafalima. Zakloni su nam slabi. Golet i kamenjar, pa nas pored gelera od bombi i flakovskih metaka tuče i razbijeno kamenje. Borba je trajala skoro cijeli dan. Vidjevši da pred sobom ima jakog protivnika, neprijatelj se u popodnevnom časovima povukao prema Kadinoj Vodi.

Neprijatelj je toga dana, prema našim procjenama, pretrpio velike gubitke u živoj sili. Oštećena su mu dva tenka i zapaljeno nekoliko motornih vozila. Plotunskom vatrom borci brigade su oborili i dva aviona.

I naše jedinice imale su gubitaka, uglavnom od neprijateljske avijacije, ali nezavisno od toga ova značajna pobjeda predstavljala je pravu moralnu satisfakciju poslije vrhpoljskih sumornih noći. U mojoj 3. četi bilo je više poginulih i ranjenih boraca i starješina. Meni su ostali u sjećanju Novak Božić, zamjenik komandira čete, Nuriya Korenić, pisar čete i Nedo Ratković, barjaktar čete.

Dugo vremena poslije toga, do odlaska u borbu za oslobođenje Jajca, 2. krajiška je sa 1. krajiškom brigadom vodila odbrambene i napadne borbe na ovom terenu (oko Kadine Vode, Bunareva, Sitnice i drugih mjesta). Neprijatelj je sve više ojačavao svoje snage jedinicama iz Banjaluke i okolnih garnizona. Poseban problem su nam činili mučki napadi četničkih jedinica sa leđa, od ljudstva sa ovog terena, koje je dobro poznavalo taj kraj. U toku mjesec dana oštih borbi neprijatelj iz Banjaluke nije odustajao od namjere da prodre do Mrkonjić-Grada.

Međutim, tih dana, i pored stalnog narastanja snaga neprijatelja, 1. i 2. krajiška brigada neće biti više usamljene na Manjači. Pristižu jedinice iz Srbije, Crne Gore i Sandžaka. Tu će se naći: 1. proleterska, 2. proleterska i 3. sandžačka brigada. Za kratko vrijeme tu će stići i 4. crnogorska brigada, a na Manjaču će biti upućena i novoformirana 3. krajiška brigada.

Sama spoznaja da na ovom terenu operišu sedam proleterskih i udarnih brigada - sedam do osam hiljada boraca, činili su nas spokojnim, a moralno-političko stanje u jedinicama izuzetno dobrim. Susret boraca iz Srbije, Crne Gore, Sandžaka i Bosanske krajine bio je izuzetno srdačan. Za mene, mladića od 22 godine, bili su to veličanstveni dani u toku narodnooslobodilačke borbe. Uprkos činjenici da je područje Manjače oskudijevalo u svemu, a borci u hrani, odjeći i obući, uspješno smo podnosili sve te nedaće.

Istovremeno, neprijatelj ne miruje. Dovlači nove snage i potiskuje naše jedinice ka Sitnici i dalje. Druga polovina septembra je. Treći bataljon je dobio zadatak da uspostavi zasjedu na cesti između Sitnice i raskrsnice puteva Sitnica - Mrkonjić-Grad - Ključ. Izabrali smo mjesto iznad jednog tjesnaca u gustoj borovoj šumi. U toku noći prekopali smo cestu. Naš 3. bataljon nalazio se u centru zasjede, a lijevo i desno od nas jedinice drugih bataljona naše brigade i 1. krajiške brigade. Tu je trebalo dočekati neprijatelja, tući ga i potisnuti nazad na njegove polazne položaje.

Međutim, ujutro, kada se već dobro razdanilo, napala nas je neprijateljska avijacija, a otpočela je i snažna artiljerijska i minobacačka vatra po položajima zasjede. Eksplozije avionskih bombi, artiljerijskih i minobacačkih granata, mitraljiranje, huka avionskih motora slivali su se u jedinstven odjek. Zavlačili smo se u svaku pukotinu, koja bi koliko-toliko predstavljala zaklon. Pitali smo se otkud tolika preciznost njegove vatre.

Kada je prestala avionska i artiljerijska priprema, neprijatelj je krenuo u napad. Dočekali smo ga svim raspoložnim sredstvima i poslije višerasovne borbe prisilili na povlačenje.

Pokupili smo poginule drugove i u toku noći sahranili. Ranjene smo uputili u naše bolnice u Podgrmeč. Imali smo mnogo žrtava. Među poginulima bio je i Husein Hatipović, zamjenik političkog komesara 3. čete 3. bataljona.

Već sutradan smo saznali da su naše položaje u zasjedi Nijemcima otkrili četnici i njihovi jataci, njihova izdaja koštala nas je mnogo žrtava.

Dok smo se mi tukli oko Sitnice, proleterske brigade su iz kanjona Vrbasa udarile u bok i leđa neprijatelja. Osjetivši ovaj manevar naših jedinica, neprijatelj se užurbano povlačio prema Han Kolima i Banjaluci. Dijelove jedinica ostavio je na Han Kolima i otpočeo sa utvrđivanjem položaja kao isturene otporne tačke u sistemu odbrane Banjaluke. Tih dana saznali smo da je u Banjaluci u redovima neprijatelja vladala prava panika. Tu paniku nijesu donosile samo izbjeglice, nego i vojnici. Naše - krajiške jedinice, jurile su neprijatelja sve do Kadine vode, a zatim su po treći put za mjesec dana upućene u rejon Sitnice na zaslužen odmor. Tu smo ostali sve do odlaska u napad za oslobođenje Jajca.

*

Svima nama sve naše žrtve bile su bolne i teške, jer smo zauvijek ispraćali najčešće mlade ljude. Ali, pogibija Huseina Hatipovića na Sitnici posebno me je pogodila. Znao sam u kakvom su siromaštvu on i njegova porodica prije rata živjeli. Znao sam njegov od ranije revolucionarni i politički rad, a sada njegove boračke i rukovodilačke i ljudske vrijednosti. Bio je kožarski radnik. U SKOJ je primljen 1939. a u Komunističku partiju Jugoslavije 1940. godine. Odmah poslije okupacije zemlje povezuje se sa dubičkim aktivistima KPJ Milošem Šiljegovićem, Nikolom Luketićem, Mirkom Pekićem, Boškom Šiljegovićem, te braćom Šerići sa kojima već od maja 1941. godine radi na pripremama za oružani ustanak. Zatim s[^] cijelom porodicom - ocem Hasanom, bratom Muharemom, sestrama Avedijom i Hidom i majkom Pašom - radi obaveštajno za partizanski pokret na Kožari. Oktobra 1941. godine izlazi na Kozaru i stupa u 2. četu na Vitlovskoj. Ubrzo postaje politički delegat voda, a maja 1942. godine postavljen je za zamjenika komandira čete u Piskavici, da bi avgusta 1942. godine u vrijeme formiranja 2. krajiške brigade bio postavljen za zamjenika političkog komesara 3. čete 3. bataljona. Dugo se nije zadržao na toj dužnosti - poginuo je sa mnogim drugim borcima u borbi kod Sitnice na Manjači krajem septembra 1942. godine. Sahranjen je zajedno sa ostalim poginulim borcima na groblju u blizini Sitnice.

Bio sam u stroju Druge brigade.

HAJRO KAPETANOVIĆ

Svaka krajiška brigada ima svoj korijen, tj. kraj iz kojeg je iznikla, iz kojeg su pretežno bili borci u njenom sastavu, pa su je zato svojatali - zvali svojom - regionalnom. Sve, opet, brigade NOR-a osnovane u Bosanskoj krajini svojatala je i njima se ponosila - Bosanska krajina.

Prvu krajišku proletersku brigadu svi smatraju brigadom Bosanske krajine. Prilikom formiranja u Lamovitoj 21. maja 1942. u njenom sastavu su se nalazili borci i rukovodioci iz svih krajiških okruga - već ranije okupljeni u udarnim bataljonima, a poslije prvog oslobođenja Prijedora 16. maja 1942. godine i ostalim.

Druga krajiška NOU brigada, formirana 16. avgusta 1942, po svom boračkom sastavu, bila je prilikom formiranja, pretežno kozaračka (1. i 3. bataljon) i podgrmečka (2. bataljon). Međutim, tu brigadu, prema mjestu formiranja (selo Bošnjaci-Podgrmeč), mnogi smatraju podgrmečkom.

U sastav našeg prvog proleterskog bataljona Bosanske krajine i prvih brigada ušli su iskusni i za borbu sposobni borci i rukovodioci - najbolji što ih je Bosanska krajina, odnosno, za 2. krajišku brigadu - Kozara i Podgrmeč, imali i mogli da daju.

Kao i u svim drugim brigadama koje su formirane u 1942. godini, u njoj su bili borci koji su dobrovoljno došli u prvi borbeni stroj naših jedinica - bez obavezne mobilizacije. Narod ih je veoma cijenio i imao neograničeno povjerenje u njih, jer su se sve te krajiške brigade iznjedrile iz svog rodnog kraja, branile ga i štatile koliko god je to bilo moguće.

Negdje 6. ili 7. septembra 1942, neočekivano me pozvao sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đuro Pucar Stari da odmah dođem u Lušci-Palanku na razgovor. Obavijest me zatekla u Sanici, a sjedište Oblasnog komiteta se nalazilo više Lušci-Palanke, u šumi, gdje je bio smješten i Operativni štab NO DVJ za Bosansku krajinu. Nisam znao zbog čega me Stari zove, niti sam pretpostavljao. Na moje iznenađenje, čim sam stigao u Oblasni komitet, Stari mi je saopštio da se spremim i odmah krenem u 2. krajišku brigadu i da tamo, po zadatku Oblasnog komiteta, održim partijske sastanke sa svim komunistima u brigadi, a posebno u 2. bataljonu brigade. Saopštio mi je da je, prema obavijesti, iz brigade i Operativnog štaba dezertiralo devet boraca, i da je kolovođa tih dezertera komandir čete Lazo Marčeta iz Lušci-Palanke.

Dobio sam i pojedinačna imena svih tih boraca koji su dezertirali. Poslije dužeg razgovora o tome što sve treba da uradim, Pucar je na završetku naglasio da »treba vidjeti šta se sve to tamo dešava, predložiti potrebne mjere i nas o svemu upoznati«. Bilo je govora i o formiranju agitprop komisije za brigadu, pošto još nije postojao politodjel brigade.

Prikupivši u Operativnom štabu za Bosansku krajinu još neke dodatne informacije, krenuo sam sjutra dan prema Mrkonjić-Gradu. Sreo sam se sa drugom Osmanom Karabegovićem, političkim komesarom Operativnog štaba. Razgovarao sam sa njim o istoj stvari, pa smo se dogovorili da ga slijedećeg dana sačekam na Ključu, jer su on i drug Slavko Rodić odlučili da, zbog raznih poslova vezanih za borbu na Manjači, zatim za dalje organizovanje odbrane žetve, kao i priprema za napad na grad Jajce, idu u Mrkonjić-Grad, i tamo se nađu sa članovima Vrhovnog štaba. Košta Nađ će, rekao mi je Osman, doći nekoliko dana kasnije također u Mrkonjić-Grad.

Po dogovoru, našli su me u Ključu Osman Karabegović i Slavko Rodić. Stigao je i Gojko Rodić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Jajce, pa smo zajedno, pred sam sumrak, krenuli u pratnji desetine boraca za Mrkonjić-Grad. Bilo je gotovo jutro kada smo tamo stigli.

Rasprave sa komunistima i borcima 2. brigade"

Osman u Mrkonjić-Gradu nije propustio priliku da odmah pođemo u štab 2. brigade, da se informišemo o stanju u brigadi i najnovijim događajima. Potom smo sa političkim komesarom Nikom Jurinčićem i zamjenikom političkog komesara brigade Dušanom Misijačom napravili zajednički program obilaska svih partijskih organizacija i sastanaka sa borcima u brigadi. To se posebno odnosilo na 2. bataljon. Brigada je u to vrijeme imala oko 1.150-1.200 boraca, od kojih su 145 bili članovi KPJ, 63 kandidata za članove KPJ i 288 članova SKOJ-a. U taj broj uračunati su i svi članovi KPJ i SKOJ-a koji su pristigli u brigadu iz Jesenice (Podgrmeč), sa vojno-političkog kursa. Vjerovatno ni taj broj nije potpuno tačan, naročito članova SKOJ-a, jer ih je, siguran sam, bilo više. Kako god, to je bila moćna organizacija sa više od 40 odsto komunista od ukupnog brojnog sastava. Samim tim, nametao se problem kako i koliko partijski i politički rukovodioci u brigadi rade sa tim brojnima komunistima i borcima.

Brigada je, već pri formiranju, baš zato što su bataljoni 1, 3 (Kozara) i 2 (Podgrmeč), bila po svom sastavu heterogena pa je trebalo vremena da se stabilizuje - ujedini - bez obzira na to što su se u sastavu tih bataljona nalazili najbolji borci i rukovodioci koje su ih dali Kozara i Podgrmeč.

U štab brigade došao je za komandanta čovjek visokih vojnih sposobnosti i oprobani vojni rukovodilac iz borbi u Srbiji 1941, koji je, probijajući se sa proleterskim jedinicama, došao u Bosansku krajinu. On je rodom iz Banjaluke, ali je tek pri formiranju jedinice upoznao prvi put borce i rukovodioce koji su se nalazili u brigadi. Sposobnost tog

> **Zbornik dokumenata NOR-a, tom IX, knj. 2, dok. br. 20, str. 143, 144 i 145.**

komandanta ispoljila se u teškim i do tada malo viđenim manevarskim borbama protiv znatno naoružanijih i brojnijih snaga neprijatelja, koji je po svaku cijenu nadirao prema oslobođenom Mrkonjić-Gradu. I u daljim borbama brigada je pod njegovom komandom ispoljila visoke sposobnosti u borbama za oslobođenje Jajca, Bihaća i, posebno, u četvrtoj ofanzivi.

Politički komesar i zamjenik političkog komesara brigade, već prekaljeni i iskusni ratnici i rukovodioci, poznavali su i bili duže sa jedinicama iz Kozare, ali veoma malo ili nikako iz Podgrmeča.

Zamjenik komandanta brigade bio je već oprobani vojni rukovodilac sa Podgrmeča, učesnik u velikim uspješnim bitkama protiv neprijatelja. Kao komandant bataljona vodio je i poznavao udarni bataljon i druge borce, ali to nije bilo dovoljno. U tim danima o borcima 2. bataljona, pa i o 1. krajiškom NOP odredu, zbog nepoznavanja razvoja ustanka na Podgrmeču, vladala su razna predubedenja, koja nisu imala osnova i opravdanja. To je bilo značajno za taj trenutak, kad su tri zasebne cjeline 1, 3. i 2. bataljon morali postati samo jedna brigada.

Ratna situacija je zahtjevala da brigada, odmah (čim se formirala i okupila na zbornom mjestu), dok se nije ni pribrala, ni na zastanku odmorila, dok se još ni borci nisu međusobno upoznali, da bi navikli jedan na drugoga, da upoznaju naravi, da osjete ono međusobno ljudsko zblizavanje koje povezuje, odmah krene prema ustaškom uporištu u Vrhpolju, i da zajedno sa 1. bataljonom 5. krajiškog odreda napadne i oslobodi Vrhpolje i most na Sani. Cilj napada je bio strateško ovladavanje terenom, radi sprečavanja namjeravanog prodora ustaško-njemačkih snaga prema Ključu i Sanici i zaštita žetve, za koju su se borile hiljade omladinaca i omladinki Podgrmeča, Drvara, Glamoča, Ključa, Sanice i Ribnika.

U tim trenucima veoma teških, krvavih i u našoj strani nedovoljno koordiniranih borbi kod Vrhpolja, kao i veoma uspješnih, ali neočekivano složenih, teških i iscrpljujućih svakodnevnih borbi na Manjači, bilo je mnogo iskušenja i obrta. Bilo je situacija u kojima se morala ispoljiti hrabrost, umešnost, drugarska solidarnost, samostalnost, prilagodljivost i još mnogo toga što naše jedinice, sem u kozaračkoj ofanzivi, nisu do tada doživljavale. Na sve to se nadovezala slaba i neredovna ishrana, oskudna odjeća i obuća, gotovo do golotinje i bososti, stalno spavanje na otvorenom prostoru po hladnim noćima. Mala mogućnost da se zaplijeni vojni materijal, odjeća i obuća još više su otežavali stanje u kojem se brigada nalazila. Na Manjači su se borci svih bataljona susreli oči u oči sa izdajnicima srpskog naroda četnicima, koji su se oružjem borili protiv brigade i bili vođiči neprijatelju, a seljaci u pojedinim selima bili su neprijateljski raspoloženi prema borcima.

Poznato je da u tako izuzetno teškoj i kritičnoj situaciji najprije nastaju kapitulanstvo i panika kod najlabilnijih, a ako ih podržava čovjek koji želi da nanese udarac našem pokretu, mogao je da ih povede za sobom. To se i desilo. Naime, Lazo Marčeta, komandir čete, povukao je sa sobom još osam boraca dezertera u najkritičnijem trenutku. Taj slučaj je mučno odjeknuo u brigadi, posebno u njenom 2. bataljonu, i uznemirio nas sve. Oblasni komitet, prihvatajući stvarnost, htio je sa

svom ozbiljnošću da zna da li ta izdaja ima dublje korijene u bataljonu i brigadi, i da li će nam se opet u sličnim situacijama dešavati takvi slučajevi. Zato je Đuro Pucar zahtijevao da sa svim članovima KPJ, SKOJ-a, kandidatima za KPJ i borcima, zajedno sa starešinskim kadrom brigade, bataljona i četa, detaljno pretresu ta pitanja i o tome obavijesti Oblasni komitet.

Negdje u vrijeme našeg dolaska brigada je napokon dobila zasluženi odmor i zalogorovala u Mrkonjić-Gradu, Trijebovu i Gustovari. Četa za četom, dolazile su u grad na kupanje, pranje, pelcovanje protiv trbušnog tifusa, šišanje i drugo uređivanje poslije brojnih borbi, koje su neprekidno trajale gotovo mjesec dana. Iskoristili smo tu situaciju da održimo sastanke sa bataljonskim biroima, a potom i partijskim ćelijama u četama. Do našeg dolaska malo je bilo partijskih sastanaka i konferencija sa borcima, jer se ratovalo bez odmaranja.

Već u prvim kontaktima osjetili smo velike promjene u brigadi. Za mjesec dana od formiranja u njoj se mnogo toga dešavalo, i stanje se promijenilo nabolje. Borci su bili veoma otvoreni. Osuđivali su dezertstvo i zahtijevali preduzimanje oštrih mjera prema kolebljivcima. Na borcima i rukovodiocima se osjećalo da su za relativno kratko vrijeme prošli veliku ratnu školu i da su još spremniji za dalje borbe. Kadrovski sastav u bataljonima i četama nedvosmisleno je to potvrđivao. Štab brigade stekao je jednoglasnost u donošenju odluka u toku borbi, i inače. Brigada je, svi njeni dijelovi, i kao cjelina, bila odlično organizovana. To je bio jedan od važnih uslova i za stvaranje jedinstva u njoj. U stvari, ako su i davane ocjene o tek formiranoj brigadi, one nisu sigurno mogle biti do tada potpune. Stoga je naša ocjena po dolasku u brigadu bila mnogo realnija.

Štab brigade činili su: Ratko Martinović, komandant; Djurađ Predojević Djurin, zamjenik komandanta; Niko Jurinčić, politički komesar i Dušan Misirača, zamjenik političkog komesara, te Dževad Midžić, rukovodilac SKOJ-a za brigadu. Bataljoni su imali zrela i sposobna rukovodstva, uključujući i komande čete. U 1. bataljonu sreo sam komandanta Ranka Šipku, Banjalučanina, već proslavljenog komandanta sa Kozare, i druga sa studija iz Zagreba, ali i iz Trgovačke akademije u Banjaluci Idriza Cejvana, političkog komesara bataljona, i Milana Muharema, zamjenika komandanta 1. bataljona, zemljaka iz Bosanske Kostajnice, također druga iz Trgovačke akademije u Banjaluci. U 3. bataljonu upoznao sam se i zbližio se sa Milanom Vrhovcem, političkim komesarom bataljona. Mlađu Obradovića, komandanta, poznavao sam još ranije iz Lješljana i Dobrljina, pa zatim Rajka Radetića, Lazu Lazića iz Ahmetovaca, Dušana Egića, Petra Borojevića, Ljubana Budimira, Ljubana Crno-brnju, Djuru Vučenovića Busena, Vasilija Mijatovića, Miću Vrhovca, Seku Tešinić, Vasilija Šiljegovića, i druge.

Najduže sam se zadržao u 2. bataljonu, zbog kojeg sam najviše i bio poslan u brigadu. Poslije brojnih sastanaka, koji su održani sa Osmanom, još jedno vrijeme sam ostao u bataljonu. U njemu sam poznavao mnogo drugova: Djuro Štrbac, komandant bataljona, Milan Malešević, politički komesar, poznati organizator ustanka u srezu Bosanski Novi, Munib Maglajlić, zamjenik komesara bataljona iz Banjaluke, Miroslav

Majkić Miro, komesar čete, rodom iz Majkić Japre, Veljkina Miljević, grmečki vuk, prava junačina, Mihajlo Pejić, Stojan Milnović Stojanda, Milan Davidović, Veljko Pjevač, Slobodan Inđić, Branko Mršić, zatim mnogi omladinci sa vojno-političkih kurseva, kojima sam bio rukovodilac, među njima Dušan Uzelac, izvenredan borac i perspektivan rukovodilac, kao Vlado Bajić, Drvarčanin. U 2. bataljonu je bila udarna omladinska četa, koja se u junu hrabro borila na Novskoj planini protiv Mrakovog ustaškog gorskog zdruga dočekujući kolonu tenkova sa benzinskim flašama. Ta četa je imala teške gubitke usljed usiljenog vođenja borbe prilikom prvog napada na Sanski Most, pri prelasku Sane. Neki omladinci nisu znali plivati, a bili su, zbog brzine, pronašli plitki gaz kojim je trebalo preći. Bataljon je već ranije bio na Manjači i borio se protiv četnika.

Znajući sve te drugove kao izvanredne i politički svjesne komuniste, pitali smo se šta se to desilo tim ljudima koji su se nalazili među najistaknutijim borcima i rukovodiocima Podgrmeča i Kozare da donesu takvu odluku i mučki pobjegnu od svojih divnih drugova - da ih izdaju.

Međutim, među odbjeglama bili su i takvi Zdravko Njegovan, sumanuta i neuravnotežena ličnost, pa neki Boško, čovjek kolebljivog karaktera, i slično. Ali, mi u tom trenutku nismo smjeli ništa potcijeniti, jer smo znali kako su se ranije u srednjoj Bosni i na Manjači takve stvari odvijale, pa smo najozbiljnije i trezveno, hladne glave, razmotrili sve uzroke koji su doveli do te pojave. Prema onome što smo vidjeli i osvjedočili se u kontaktu sa borcima i rukovodstvom četa, bataljona i brigade zaključili su bili, tj. smatrali smo da je taj slučaj dezerterstva epizodnog karaktera i da neće imati daljnjih negativnih posljedica na osipanje boraca iz bilo kojeg bataljona, uključujući i 2. bataljon. Te ocjene su potvrdile i sve dalje borbe na Manjači, na Šatoru i Dinari, a posebno već prva bitka za oslobođenje Jajca, zatim izvanredan podvig u bici za oslobođenje Bihaća, i ostaje za legendu, za sva vremena, bitka za spašavanje vojske i naroda u Grmeču i Podgrmeču, koja je vođena zajedno sa 6. i 5. brigadom. U tim borbama (za Jajce) isticao se upravo 2. bataljon (podgrmečki), 1. bataljon Ranka Šipke, kao i kompletna brigada.

O sastancima kojima sam prisustvovao sa Osmanom, o brigadi i 2. bataljonu postoji izvještaj zamjenika političkog komesara brigade,²⁾ u kome je, pored ostalog napisano:

»Partijske jedinice su nedovoljno budne. Nisu ranije živjele partijskim životom. Događaji su se odvijali mimo njih... Obećanjem pažnje i održavanjem češćih partijskih sastanaka sa partijskim jedinicama po četama i bataljonskim biroom, sve partijske jedinice krenule su napred i same čete postajale su sredjenije. (Ova ocjena data je 43 dana od formiranja brigada prim. H.K.)

Sa bataljonskim biroom održan je sastanak gdje je izneseno stanje u bataljonu, u vezi toga date su upute za popravak stanja. Sastanku je prisustvovao drug Osman i Hajro.

Sa svim članstvom u bataljonu održan je sastanak kome su isti drugovi prisustvovali... «

²⁾ Zbornik, tom IX, knj. 2, dok. br. 20, str. 144 od reda 22 do reda 8 odozdo - Izvještaj.

Kad se radi o 2 (podgrmečkom) bataljonu 2. brigade, rekao bih još i to da su Podgrmečlije ljudi dobroćudni i ponositi, ali mirne i tihe naravi. Kad im je teško ne kukaju, već ćute, ostavljaju to samo za sebe. Kad im je najbolje, ne razbacuju se dobrotom i nisu faldžije. Mnogo su trpeći, postojani su u svojim životnim i političkim opredjeljenjima i ne mijenjaju ih olako. Nikada nisu mogli podnositi zulume, nepravde, sumnjičenja i nepovjerenja. U razgovorima su tražili da budu ravnopravni i da ih nepotcjenjuju. Imali su gorštačko poštenje. Podgrmeč je inače prosvjećeniji dio Bosanske krajine. Škole su otvarane još u 19. vijeku, pa je školstvo bilo za ono doba relativno razvijeno. Oni kao da su usvojili u svom životu i ponašanju poznato geslo »Tiha voda brijege roni«. Ko ne zna, ove i druge osobine podgrmečlija, može doživjeti svakojaka iznenađenja.

Zato se zaista moralo vjerovati da u bataljonu, u kojem je bilo 173 članova KPJ, kandidata i članova SKOJ-a, tj. onih koji su se čvrsto opredijelili, ne mogu i ne smiju da se dešavaju slučajevi o kojim smo rasp-rave vodili gotovo dvije nedjelje u brigadi.

Svugdje gdje smo bili na sastancima u brigadi naglašavano je da treba pojačati politički rad sa borcima i iskoristiti sve slobodno vrijeme za tu aktivnost.

Borce je trebalo pripremati za buduće teškoće i, posebno, upozoravati na pripremama pred važne akcije, pred napade na gradove i za dugotrajnije borbe u slučaju dužih i težih neprijateljskih ofanziva, kao što je bila ofanziva na Kozari.

Veoma je važno bilo razvijati kod boraca, a i u svim štabovima, budnost prema neprijatelju, protiv špijuna ili, eventualno, onih koji bi pokušali da organizuju bjekstva iz naših jedinica. Trebalo je imati na umu da je naša NOV i DVJ trn u oku svih neprijatelja naroda i da oni neće birati sredstva u pokušaju da naš NOP oslabe ili unište. Iskustva iz proljeća 1942. godine, iz srednje Bosne, o tome su najbolje govorila.

Ako brigada ide u neki drugi kraj, u kojem ranije nije ratovala, trebalo je i više puta obavijestiti borce o tom putu, o stanovništvu tih krajeva i upozoriti ih na dostojanstveno držanje prema svim sa kojima budemo dolazili u dodir. Osim toga, sve nove borce iz tih krajeva trebalo je najbolje prihvatiti i sa njima intenzivnije politički raditi. Komandni kadar trebalo je da bude što bliže jedinici i borcima i da se maksimalno stara oko ishrane, odjeće i obuće i smještaja boraca kada oni odmaraju.

Bilo je sasvim realno što smo, pored ostalog, ocijenili da u tim velikim i stalnim oružanim borbama ljudi u brigadi brže sazrijevaju. Sticali su velika životna iskustva i moglo se pretpostaviti da je taj borački i starješinski sastav brigade, u stvari, najveći kadrovski potencijal vojnih i političkih rukovodilaca za nove brigade i partijska rukovodstva koja se budu stvarala. To je bila već tada u pravom smislu kadrovska brigada.

Priprema za akciju na Jajce

Nekoliko dana pred akciju na Jajce stigao je u Mrkonjić-Grad i Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Zajedno smo otišli do članova Vrhovnog štaba, koji su se već nalazili u jednoj

kući na kraju grada, uz cestu koja vodi prema Jajcu. Krenuli smo: Košta, Osman, Slavko Rodić i Albert Trinki (sekretar Operativnog štaba). Zatekli smo u kući Aleksandra Rankovića, Peku Dapčevića, Arsu Jovanovića, Milinka Kušića, Đuru Mešterovića, Branka Spasića (Španca) i još neke.

Košta je nad sekcijom (kartom), na kojoj su bili ucrtani položaji neprijatelja oko Jajca, objašnjavao kako zamišlja akciju. Borbeni poređak za napad formirao je u tri napadne kolone. Svakoj koloni odredio je komandanta. Za našu napadnu kolonu, koju su sačinjavali 1. i 2. krajiška brigada i Pljevski bataljon, i koja je napadala grad sa pravca od rijeke Plive do rijeke Vrbasa (od Jezera pa sve do crkve Sv. Gospe) - bio je određen za komandanta komandant 1. brigade Milinko Kušić. U njegovom izlaganju bila je i, za to vrijeme, jedna novost - u strateškom osvajanju gradova, za koju sam prvi put tada čuo. Košta nije predviđao totalno opkoljavanje grada i sabijanje neprijatelja sve do njegovog uništenja. Naglasio je:

»Pošto je grad jako utvrđen, a pored toga obiluje većim brojem čvrstih građevinskih objekata, kao i citadelom, koji se svaki za sebe može braniti - mi ga (grad) ne smijemo frontalno sa svih strana napadati. Treba ostaviti jedan uski koridor, koji svjesno nećemo kontrolisati i koji će poslužiti neprijatelju kad mu od nas zaprijeti totalno uništenje, da sa ostatkom snaga pobjegne preko mosta prema Turbetu. Međutim, »nastavio je Košta«, mi treba da u dubini neprijateljevog bijega, postavimo dubinske zasjede i da ih dočekujemo i dalje uništavamo«.

Taj Kostin prijedlog, ta zamka za neprijatelja, kuda je trebalo da uspaničen bježi, a mi da ga nenadano dočekujemo i uništavamo, vanredno je prihvaćen od svih prisutnih, pa je stvorena atmosfera puna vjere u uspjeh.

Bio sam prisutan kada su Josip Mažar Šoša, i njegovi drugovi, i Petar Vojnović, i drugovi iz njegovog štaba, razgovarali i razmatrali plan prvog napada na Prijedor. Tada nisu bile predviđene takve zamke za neprijatelja.

Sa Kostom sam bio i kad je pravio prvi plan napada na Bosanski Novi. Lično sam mu crtao urbani dio grada i prilaze gradu. On ni tada nije predvidio takav lukav plan. Vjerovatno za to nije bilo uslova.

Kada sam prvi put na tom sastanku čuo za takav napad na grad to mi se veoma dopalo i ostavilo na mene, kao čovjeka koji nije bio vojni rukovodilac, toliko dobar utisak da to ni do danas nisam zaboravio. Rekao sam sebi da je to potpuno opravdano. Zašto da sabijemo u grad neprijatelja, pa da se on protiv nas bori na život i smrt, do poslednjeg čovjeka, i da nam bespotrebno ginu ljudi, kad oslobođen grad ne možemo dugo držati jer nemamo za to dovoljno snaga. Bilo je veoma značajno za NOR da gradove oslobađamo, ali da ih i što duže zadržimo. One koji su kroz našu, Kostinu »mišolovku« uspijevali da proaknu u jednom gradu, sretali smo u nekom drugom. Sjećam se da je jedan SS-ovac ubio našeg vodnog delegata 6. krajiške brigade na Varešu, marta 1945. godine. Dogodilo se da smo mi toga Nijemca, i to baš

6. brigada, ubili maja 1945. u borbi za oslobođenje Karlovca i našli kod njega dnevnik i lične stvari našeg političkog delegata.

Košta Nađ je istu takvu zamku za neprijatelja pripremio i u borbi za oslobođenje Bihaća.

Neobično je da smo toga dana, odmah poslije podne, na igralištu ispred brda Orugla igrali fudbalsku utakmicu, i to pod zvučnim nazivom: fudbalska reprezentacija Bosanske krajine protiv fudbalske reprezentacije Srbije, Crne Gore i Sandžaka. Rezultat je bio 4 : 4. U krajiškoj reprezentaciji igrali su Niko Jurinčić, poznati centrahalf RFK »Borac«, Hajro Kapetanović, bek FK »Sloboda« iz Bosanskog Novog, Ranko Šipka, igrač FK »Borac« iz Banjaluke i drugi.

Između nas i drugova iz Crne Gore, Srbije i Sandžaka, bilo je mnogo međusobnog povjerenja, poštovanja, ljubavi. U borbi smo se svi zajednički borili i natjecali ko će biti uspješniji, koja će jedinica ubiti više neprijateljskih vojnika, solidarno su se jedinice potpomagale, i slično, A kad smo se tih noći našli sa njima u Mrkonjić-Gradu, na građanskoj priredbi - grad je prolamao od smijeha, veselja, navijanja i pjesme. Sastali su se drugovi iz školskih klupa i sa studija iz Beograda, Srbije, Sandžaka, Cetinja, Banjaluke. Izvikivala su se imena. Tražili su da Osman izađe na pozornicu i zapjeva. Osman se, poslije suzdržavanja, ipak odlučio da se, sa strojnicom o ramenu, pojavi na podijumu i zapjeva jednu, drugu, pa još jednu pjesmu. Ljudi u uniformama su pljeskali, veseli se i navijali još... još, joooš... Veselili su se i građani Mrkonjić-Grada. I tako do kasno u noć, koja je bila lijepa, vesela i puna mjesečine. Bili su tu te noći Rifat Burdžević Tršo, Peko, Krsto Popivoda (igrao je crnogorsko kolo) Cana, Košta, Ratko Martinović, Niko Jurinčić, Slavko Rodić, Dragoslav Mutapović, Mitar Bakić, Kušić i mnogi drugi iz proleterskih i krajiških brigada. A kad se sve završilo - svako je krenuo u svoju brigadu.

Naša brigada se pred polazak na Jajce povukla iz grada i stacionirala u Trijebovu i Gustovari. Treći bataljon je upućen na teren Surjan Bočca. I ja sam bio sa njima, ali sve za kratko. Drugoga dana stigli smo i mi u Gustovaru. Tu se kompletirala brigada, zanoćili smo na otvorenom prostoru ispred sela. Jesenja noć je bila tiha i puna mesečine.

Prinova brigade, darovi i srdačni pozdravi iz Podgrmeča

Neposredno pred akciju na Jajce stigla je grupa omladinki i omladinaca iz Podgrmeča nakon završenog vojno-političkog kursa u Jasenici. Stigli su sa pozdravima omladine, roditelja i čitavih sela iz kojih su bili borci 2. bataljona. Donijeli su pisma i poklone za mnoge.

Te omladinke i omladinke lično je uputio u brigadu Đuro Pucar, obavijestivši o tome i Operativni štab za Bosansku krajinu. U pismu, koje je bilo naslovljeno na Kostu Nađa, komandanta Štaba, Pucar je napisao. ..

»2) za II KNOUB šaljem 48 omladinaca i 21 drugaricu svega 69. Svi ovi muškarci koji idu u II KNOUB bili su u četama I KNO-PO (podvukao HK) i nešto su čvršći Zato ih šaljem u

II krajišku brigadu, da bi se koliko toliko popunile rupe u toj brigadi. Te ljude smo tražili od I KNOPO i on ih je *ustupio* (podvukao HK) II brigadi, jer ih on nema čime naoružati«.

Štanje ovih omladinaca u brigadu, bila je jedna od mjera kojom je Oblasni komitet KPJ za Bos. Krajinu, preduzeo da se dezertiranjem 9 boraca sredi stanje u brigadi. Na sramni čin koji su učinili odbjegli, bio je odgovor boraca i rukovodioca I. KNOPO i naroda Podgrmeča, da pošalju preko sedam puta više boraca u svoj 2. KNOUB.

Bio sam sa omladincima i omladinkama kad su stigli. Od tih pri-došlih četrdeset i dvoje bilo je iz sreza Bosanska Krupa, trinaestoro iz sreza Sanski Most, petoro iz sreza Bosanski Novi, troje iz Banjaluke, a po jedno iz Slavenskog Broda, Bihaća, Ključa, Prijedora, Ptuja i Drvara. Od njih bilo je 18 članova SKOJ-a i tri člana KPJ. Svi su željeli da idu u 2. bataljon, pa je, koliko se sjećam, većini udovoljeno. Omladinci koji su došli bili su dobro obučeni u vojnim vještinama, a više od tri nedelje upotpunjavano im je znanje iz osnovnih aktuelnih političkih pitanja NOB-a, što je morao da zna svaki polaznik kursa.

Sjećam se da je dolazak tih omladinaca i omladinki unio osvježnjenje, pa je stvorena veoma prijatna atmosfera u 2. bataljonu, a to je imalo i dobar odjek u brigadi. Pošto je većina boraca bila iz Podgrmeča, borci u 2. bataljonu mogli su iz prve ruke, da budu informisani o prilikama, borbi i radu na Podgrmeču.

Prvu bitku, prvi oružani okršaj ti novopečeni borci imali su upravo u akciji za oslobođenje Jajca. Razgovarao sam tada sa Dušankom Perović i Zorom Kovačević, koje sam poznavao još iz Banjaluke, sa Milkom Ugarčinom iz Hašana, Milanom Čopićem iz Male Ruiške i mnogim drugim. Predlagali smo im da ne učestvuju u toj akciji, jer se opravdano pretpostavljalo da će se voditi veoma teške borbe. Svi su zahtijevali da idu u tu akciju baš sa borcima 2. bataljona. Bili su veoma odlučni, iako je bilo i uzbuđenja od odgovornosti - kako će se sve to sa napadom na grad završiti. Pošto je veliki dio omladinaca već ranije prije dolaska na vojno-politički kurs, bio u 1. krajiškom odredu, to im nije bio prvi okršaj sa neprijateljem. Radosni što su konačno dobili pušku i što više ne moraju ići nenaoružani iza prvog borbenog stroja, oni su pošli u mrklu noć i hitali na polazne borbene položaje. Ispratili smo ih na Carevom polju i zaželeli im svu sreću.

Brigada kreće na Jajce

Toga jutra, 24. septembra 1942, veoma rano smo ustali. Ne mogu se sjetiti koliko je bilo sati, ali znam da je mjesečina još osvjetljavala čitav kraj i snene borce naše brigade. Brzo smo doručkovali, a onda pala je komanda da se brigada postroji. Sve se to, uz zveket porcija, pušaka i ostalog, odvijalo u trenu. Komandovano je brigadi mirno. Komandant Ratko Martinović izvršio je smotru. Potom je politički komesar brigade Niko Jurinčić održao govor, i borcima saopštio pravac i cilj marša brigade. Bilo je veoma tiho. Meni se činilo da je sve bilo i posebno svečano. I ja sam se nalazio u stroju. Borci su naslućivali da će se nešto važno dogoditi, i zato su u ćutnji slušali komandanta i komesara brigade. Gromko su na pozdrav i »Smrt fašizmu«, odgovorili »Slo-

boda narodu«. Taj odpozdrav odzvanjao je daleko, razliježući se, preko Manjače, prema Mrkonjić-Gradu, i ponovo se nama kao eho povraćao. Naređen je pokret. Krenuli smo iz Gustovara preko ceste Banjaluka - Mrkonjić, kroz selo Bjelajce, a potom se često ne prolazeći direktno kroz sela, pokraj mnogih livada i voćnjaka, približavali svom cilju. Borci su se radovali napadu na grad, jer su znali da će se sigurno snabdijeti odjećom, obućom i municijom, koja je po Manjači u borbama bila istrošena. Neće se barem za neko vrijeme pentrati po bespuću u trnju Manjače, gdje su im se i odjeća i obuća uništavali, a municija stalno trošila. Spuštajući se prema Bjelajcima, pogledavao sam na mjesec koji se još nalazio na istoku - upravo tamo odakle je i sunce izlazilo. Tako veliki i okrugao mjesec, i takvu ljepotu nisam nikada vidio. Izgledao je kao da će se nasloniti na planinu Čemernicu i da se rukom može dodirnuti. Iako je praskozorje već davno prošlo, on se još nije bio zasjenio sunčanim zracima. Činilo mi se tada kao da dva sunca siju. Bez obzira na sve brigade kojima smo bili obuzeti - nisam mogao propustiti da tu izuzetnu prirodnu pojavu duže u maršu ne posmatram. I evo, to mi je sve ostalo u sjećanju do današnjih dana.

U toku marša smo imali povremene, ali kratke zastanke. Moralo se ići bez velikog zastajkivanja jer je trebalo savladati dug put do polaznih položaja za napad. Stigli smo u neku šumu nedaleko od našeg cilja. Vidjeli smo golim okom Barevo, prvi značajniji istureni položaj neprijatelja. I oni su nas primijetili. Razmjestila se komora i kuvari su naložili vatru i počeli nešto da pripravljaју za večeru. Borci su posjedali i prilegli na šušanj u šumi. Najednom nas je osulo nekoliko topovskih granata. Jedna je pogodila tačno u kazan. Mislim da niko nije poginuo. Ipak, ostali smo na istom mjestu i topovi nas nisu više uznemiravali.

Najzad smo stigli na naše položaje, koji su predviđeni planom napada, na Carevom polju. Sa desne strane nam je bila 1. krajiška brigada, a lijevi dio, sve do Vrbasa, držali smo mi i Pljevski bataljon.

Bio sam sa Nikom i Ratkom kad su bataljoni odlazili na polazne položaje. Bio je tu i Đurin. On se već bio uzvrpoljio, očekujući kad će to već jednom započeti, pa da i on, po običaju, »rukne« u napad. Kraj nas se postavila i rasporedila prateća četa sa bacačima mina. Mislim da je bio i jedan protivkolski top.

Nagnuo sam se nad Brinu na Crvenom polju da pogledam Jajce u noći. Prije rata sam dva puta bio u tom bisernom gradu. Grad je bio utamničen. Opasali su ga silni bunker, nagazne mine, bodljikava žica, topovi, mitraljezi, borna kola, crne ustaše i domobrani. U gradu sam poznao braću Spahiće, koji su imali kamione za prevoz robe do Banjaluke, a posebno Jusufa Filipovića, dobrog komunistu i druga, sa kojim sam bio u Pršljinima na kursu 1940. godine. Igrao sam protiv fudbalera iz Jajca 1936. godine u timu FK »Balkan« iz Banjaluke. Igralište se nalazilo niže tvornice karbida u Jajcu. Želio sam da nekoga od poznatih sretnem u gradu. Šumovi silnog vodopada Plive koji se sunovraća u Vrbasu čuli su se sve do nas. U ramazanskoj noći frulaš i bubnjar razbuđivali su vjernike Muslimane svojom halabukom i najavljivali da uskoro moraju zapostiti slijedeći dan posta. Mislio sam: »Ne bojte se Jajčani da ćete prebaciti početak posta. Uskoro će zatutnjati naši mitraljezi i bom-

be, pa ćete, kao i mi, ostati sneni kroz čitavu noć i dan«. Pogledao sam još jednom grad i svratio do drugova Nike i Ratka, čekajući početak borbi. Kuriri koji su otišli da uhvate vezu sa 1. brigadom, kao i kuriri iz 1, 2. i 3. bataljona, već su se povratili sa vještima da je sve u redu i spremno za napad. Tačno u 23 časa sve je odjednom zatutnjalo, kao da se nebo otvorilo. Hući, zuji, podrhtava sva okolina kao da snažne oluje nadolaze. Zaorilo se do neba snažno: »uraa, uraaaa«, »naprijed«, »nagazi«, »rodi godino«, »rodila ti pšenica«, »razbrucaj Mileva, razbrucaj Stevanija«... Zvuči i odjekuje na sve strane, pa silna vriska kroz kosti prolazi, bombe zaglušno odzvanjaju, mitraljezi i puške huče, paraju zrak oko čitavog grada. Od Vrbasa, preko Carevog polja, do Jezera stvorio se plameni obruč od vatre mitraljeza i pušaka. Prvi kuriri su dolazili i donosili radosne vijesti o padu nekih neprijateljevih bunkera i zarobljavanju domobrana. Neprijateljeva artiljerija je stalno zasipala naše položaje granatama, ali je većina prebacivala. Nekoliko granata protivkolskog topa pogodilo je brdo poviše nas. Razbijeno kamenje je popadalo do nas, ali bez učinka. Naši minobacači su gađali samo određene ciljeve, štedeći municiju.

Ujutro su u štab dovedeni prvi zarobljeni vojnici i domobranski oficiri. Zora, Dušanka i Mika dovele su više od 30 zarobljenih domobrana i oficira. Kad sam ih ugledao, bile su razdragane i ponosne. Radovao sam se od srca njihovom prvom uspjehu. Ponovo su se vratile u bataljon.

Pred svanuće ućutkana je neprijateljeva artiljerija. To je bilo djelo 2. bataljona. Doznali smo da se oko topova vodila velika borba. Kad se razdanilo vidjeli su se uništeni neprijateljevi bunkeri. Najednom je uslijedio kontraudar neprijatelja. Ali, samo za kratko. Ponovo su naše jedinice dominirale položajima i imale inicijativu. Već nešto iza podne bili smo kod naseljenih kuća Gavan Kapetanovića i njihovih komšija. Desno od nas borbu je vodio naš 1 bataljon, te Ranko i Đurin oko uništenja oklopnih kola. Na žalost, u toku tih borbi stigla nam je vijest da je od granate u kuk teško ranjen Milan Muharem, zamjenik komandanta 1. bataljona. Milan je bio istaknuti ratnik i rukovodilac na Kozari. Bili smo tužni zbog takve vijesti, uskoro sam Milana vidio na nosilima. Nije jaukao od teške rane, nego nas je pitao, kao da smo mi to znali, hoće li opet moći u borbu kad se izliječi.

Vratio sam se na položaje minobacačija. Čitavog života ostaće mi uspomena na ove hrabre ljude i majstore u gađanju cilja. Oni su, moglo bi se reći, imali svoj dan. Nijedna mina nije u prazno ispaljena. Svaka je bila puni pogodak. Gledao sam preko durbina grupu (10—12) ustaša koja se bila okupila na Gradini. Nešto su raspravljali mlatarajući prema nama rukama. Košta Banjac i Božo Bundža nanišani su na njih i meni skrenuli pažnju da posmatram šta će se dogoditi. Granata je snažno, sa osjetnim pritiskom zraka i baruta, izletjela iz cijevi. Eksplozirala je i gruhnula usred grupe ustaša koje smo posmatrali. Svi su popadali. Kad smo po oslobođenju grada stigli na Gradinu, vidjeli smo da ih je desetak od te granate poginulo. Bacači su u toku borbe direktno pogodili županiju, hotel »Grand« i još neke objekte. Toga dana minobacači nisu nijednom promašili.

Približavao se sumrak kad smo konačno oslobodili grad. Prestala je pucnjava. Od Careva polja pa do Citadele i gradskih ulica bio je lješ do lješa, mrtva, krvava i oružjem raznesena tijela s neprijateljevih vojnika bila su svuda naokolo. Kažu da je te noći i u tom danu ubijeno oko 300 neprijateljskih vojnika. Na osnovu svega što sam vidio, mogao bih tvrditi da ih je bilo i više.

Stigao sam u jednu veću zgradu u Jajcu i u njoj naišao na punu kuću ranjenih neprijateljskih vojnika i oficira. Bilo je među njima i ustaša. Sobe i hodnici bili su prepuni nepokretnih ljudi u uniformama. Nekoliko ih je izvršilo samoubistvo kad su vidjeli da su njihovi rukovodioci napustili bježeći u panici. Neke su još previjale tamošnje časne sestre. Krv se cjedila po podu i hodnicima...

U gradu se nismo dugo zadržavali. Na brzinu smo ga razgledali i krenuli ka bataljonima na zaslužno odmaranje. Tada sam zajedno sa Lazom Lazićem krenuo više grada na počinak. Bili smo svi puni utisaka o prošloj noći i danu. Lazo je iz svoje četurice pijucnuo »šiš« i onako, za svoju dušu, nazdravljao svima zbog velike pobjede. Borci su bili ljuti na Mošu i Ivana Milutinovića što ni cigarete nisu mogli dobiti u oslobođenom gradu dok se ne izvrši inventar. Zaplijenjeno je, sjećam se, mnogo ratnog materijala i hrane. Posebno soli. Jedan dio toga nismo uspjeli da evakuišemo na vrijeme, tj. prije ponovnog prodora neprijatelja.

Kad je grad bio oslobođen čuli smo ponovo tužnu vijest o junačkoj pogibiji Veljka Pjevača, političkog komesara čete, brata slavnih komunisti Miše i Vlade Pjevača. Njegova dva brata ubile su ustaše 1941. godine u Bihaću. Zadnji put sam razgovarao sa njim pred polazak u borbu na Carevom polju. Volio sam ga kao druga, posebno zbog njegovog brata Miše. Sa Mišom sam se više puta susretao prije rata.

Culi smo da su poginuli i Milan Krnetić, Mile Sadžak i Ilija Šuput. Bilo je još gubitaka na našoj strani.

Sjutradan brigada se spremala za pokret prema Turbetu, a ja sam se spremao na povratak u Oblasni komitet radi podnošenja izvještaja o stanju u brigadi.

Ubrzo poslije oslobođenja Jajca uslijedila su priznanja i pohvale za učešće brigade u akciji. U toj borbi 1. i 2. bataljon brigade i 1. bataljon 1. brigade istakli su se junaštvom i umješnošću, pa ih je pohvalio Operativni štab za Bosansku krajinu.

Pohvaljeni su, posebno, i zamjenik komandanta brigade Đurin Predojević, te komandant 1. bataljona Ranko Šipka, za pokazanu hrabrost, upornost i požrtvovanje.

Tom bitkom i velikim bitkama protiv snažnih neprijateljevih snaga na Manjači naša 2. brigada, njeni borci i rukovodioci iz svih bataljona, dokazala je za svega 41 dan od svog formiranja da je stasala u elitnu jedinicu NOP-a i da je sposobna da obavi najteže i najsloženije zadatke koji joj budu postavljeni.

Nije prošlo mnogo vremena, a ona se ponovo istakla u bici za Bihać, kad je njen 1. bataljon ušao u sam grad prije napada, bez pucnja, neopaženo sve do mosta na Uni, koji se nalazio u centru grada.

Naročito se brigada istakla uspješnom borbom u četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi na Podgrmeču (i Grmeču) i spasavanju naroda od opkoljavanja i uništenja.

Ofanziva neprijateljevih snaga na centralnu slobodnu teritoriju (Podgrmeč), brojnost i naoružanje neprijatelja, uz surovu zimu, nadmašuju ono što se desilo u ljeto 1942. godine na Kozari.

Ali, ona se razlikuje po tome što su naše jedinice onemogućile namjeru neprijatelja da totalno opkoli naše snage, što je veliki dio naroda koji se nalazio u zbjegu spasen, što vojni sastav naših jedinica ne samo da nije razbijen nego su one sve očuvane i brojno bile još jače i što je ponovo povraćena slobodna teritorija Podgrmeča.

Prvi udar neprijateljevih snaga na centralnu slobodnu teritoriju primili su na sebe 6. i 8. brigada. U toku najvećeg rasplamsavanja borbi stigle su na Podgrmeč 2. i 5. brigada, iznurene od silnog marša u odlasku i povratku sa Kozare i Lijevča polja. One su u hodu, bez odmora, sa leđa udarile na neprijatelja, a potom su nabačene u neprohodni snijegom zavijani Grmeč. Sa njima su se nalazile, ili su ih već u planini zatekli, hiljade žena, ljudi i djece koji su ostavljali svoje domove i povlačili se u planinu. Uz natčovječanske napore, brigada je vodila teške i neviđene borbe protiv njemačkih SS jedinica - što je graničilo sa ljudskom izdržljivošću i prijetilo masovnom kolapsu. Bila je to prava Golgota i istinska epopeja. Pravi podvig u NOR-u. Naša 2. brigada, poslije razbijanja neprijateljevih snaga na Trovrhu i Javornjači, prošla je uz najteže napore planinu Grmeč sa 15.000 ljudi, žena i djece i kao feniks izronila u Tuk-Bobiju. U sadejstvu sa 6. brigadom, svi ti ljudi i djeca iz zbjega prevedeni su preko Jelašinovačkog polja i Skucanog Vakufa, i dovedeni u luku spasa, u selo Lipnik. To je najdragocenije što se moglo u ratu postići. Hiljade ljudi, žena i djece iz Podgrmeča spaseno je da ne postradaju u grmečkom bijelim noćima i od neprijateljevih vojnika. Nije bilo malo slučajeva da plemeniti borci te brigade u jednoj ruci nose pušku, a u drugoj, ili čak u ruksacima, ostavljenu i onemoćalu djecu. A i ti borci su bili na kraju svojih ljudskih snaga.

Ma koliko da je do sada pisano o tim borbama još nije kazano sve što se zbivalo tih zimskih dana na Grmeču i Podgrmeču, kakve su sve borbe vođene i njihov značaj za sprečavanje ugrožavanja glavnine naših snaga pod direktnom komandom druga Tita. To su bili dani kada su svi bili heroji: borci i rukovodioci naših brigada - 2, 5. i 6. - i narod koji nije vjerovao neprijatelju, već svojoj vojsci, i sa njom djelio dobro i zlo. Za nepunih petnaest dana, poslije proboja iz Grmeča, Jelašinovaca, Smriječnjaka i Gorinje, teritorija Podgrmeča bila je ponovo slobodna, uključujući i komunikaciju Bosanska Krupa - Sanski Most, sve do Kamengrada.

Izbjegnuta međusobni sukob

JOSIP TVRZ PEPI

Prvi bataljon 2. krajiške brigade nalazio se već nekoliko dana na Sitnici. Vodili smo borbe sa Nijemcima i četnicima, koji su nadirali iz Banja Luke prema Sitnici. Nekada samo pješadija, a nekada i tenkovi i artiljerija. Mi obično noću, prekopamo cestu, a oni bi danju mobilisali te iste seljake koje bismo mi noću povelili sa sobom da nam pomognu u prekopavanju, tražeći od njih da cestu što brže poprave. Pored puta Sitnica - Banja Luka bilo je jedno omanje kamenito brdo sa nekoliko stabala, a tu su na položaju bili samo naši mitraljesci - za više nije bilo mjesta. Ostali borci su bili raspoređeni u šumi.

Manjača je negostoljubiva i divlja planina, ispresijecana stijenama, nekakvim jarcima i grmljem, a vode nigdje. To nam je najteže padalo. U početku smo sa gađenjem gledali u nekakve rupe, iskopane na više mjesta, u kojima bi se skupljala voda. Tu prljavu, dosta crvljivu i žabokrečnastu vodu pila je stoka. Kada je žeđ postala nepodnošljiva, jedan po jedan uzimali smo porcije i grabili tu smrdljivu vodu. Da bismo se zaštitili od svega onoga što je plivalo u njoj, preko porcije bismo stavljali maramicu i tako pili. Ali, ta voda na Manjači imala je toliko neprijatan ukus da je bio pravi podvig napiti se.

Jednog jutra, početkom septembra 1942, naš (prvi) bataljon krenuo je na čišćenje Manjače. Međutim, kako smo krenuli u streljačkom stroju preko stijena, jaraka i gudura, bataljon se nehotice razdvojio. Nakon izvjesnog vremena, dio naše čete je naišao na četnike, koji su bili na jednoj uzvišici. Mi smo silovito navalili na njih i oni su ubrzo počeli da bježe, te su zamakli u šumu. Na tom vrhu, koji je trebalo da zauzmemo jer je dominirao okolinom, vidjeli smo od balvana složenu piramidu. Bila je to najviša tačka Manjače. Samo što smo odahnuli i na tome vrhu zauzeli položaj, u šumi ispod nas nešto je zapucalo. Pucnjava se brzo stišala, ali smo mi, na veliko iznenađenje, ugledali streljački stroj koji se u tišini približavao vrhu na kome smo držali položaj. Ocijenili smo da se četnici ipak nisu mogli tako brzo približiti i ponovo navaliti na nas. Međutim, pošto su bili dosta daleko, nismo mogli razaznati ko je u streljačkom stroju. Odlučili smo da ne pucamo, već da nepoznate pustimo sasvim blizu i da onda pokušamo da odgonetnemo ko su.

Povikali smo: »Ovdje bataljon Ranka Šipke, ko je dolje?»

»Prvi bataljon Prve krajiške«, odgovorili su.

A mi opet: »Ko je komandant vašeg bataljona?»

»Rauš, to je Raušev bataljon«.

Laknulo nam je, jer je to bio pravi odgovor. Znali smo da je 1. bataljon 1. krajiške brigade istog dana sa druge strane Manjače takođe krenuo u čišćenje neprijatelja. Oči smo skinuli sa nišana, a ruke sa okidača. To je bio Raušev bataljon, pred koji su naletjeli četnici koje smo mi potjerali sa vrha.

Bila je sreća što smo odlučili da ne pucamo dok sa sigurnošću ne utvrdimo ko je pred nama. Da smo nekim slučajem bili brzopleti - ne bi valjalo. Borci Rauševog bataljona sigurno ne bi odstupili, a ni mi ne bismo napuštali naš položaj. Mogli smo jedni drugima nanijeti ozbiljne gubitke. Ali, srećom do toga nije došlo.

Na Manjači 1942.

STEVO MILANKOVIĆ

Oktobra 1942. preko Donjeg i Gornjeg Ratkova, više Banja Luke, izvršili smo iznenadni napad na selo Sitnicu, u kojoj se nalazilo preko 130 četnika, koji su glavom bez obzira pobjegli u pravcu Banja Luke.

Tu smo zaplenili nešto ratne opreme i drugog materijala.

Posle smo zaposeli položaje kraj puta, koji vodi preko naših položaja i sela Sitnice u pravcu Banja Luke.

Odmah, prvog dana, pre podne, od Banja Luke intervenisao je neprijatelj sa nekoliko tenkova i kamiona, punih vojske. Došlo je do žestoke borbe kod sela Bunareva, gde smo zaustavili neprijateljski streljački stroj i motorizovanu kolonu. U ovoj borbi smo ubili nekoliko neprijateljskih vojnika, a nekoliko ranili i uništili nekoliko motornih vozila. Sa ostatkom vojske i motorizacije, neprijatelj se povukao u pravcu Banja Luke.

Drugog dana, Nemci su ponovo krenuli od Banja Luke kroz Sitnicu, ali sada sa jednom većom tenkovskom kolonom. Levo i desno od njihovih tenkova, nastupao je streljački stroj, a za njima išli su u streljačkom stroju četnici.

Pred početak borbe, bili smo izloženi bombardovanju aviona, koji su zasipali naše položaje sitnim bombama jako ubitačnog dejstva. Čim su avioni otišli po druge tovare bombi, borcima je naređeno da hitno, svaki za sebe, napravi od kamena kružnu zaštitu, da u taj rov legne na leđa i kada avioni ponovo dođu da nas bombarduju, na ugovoreni znak, da otvaramo brzu paljbu na njih iz svih vrsta oružja. Kroz kratko vreme, avioni su se ponovo pojavili. Na ugovoreni znak otvorili smo na avione plotunsku vatru iz svih pušaka i puškomitraljeza, pa smo tako pogodili jedan bombarder, koji se prvo zaljuljao, a potom pao u neku zob, uz veliki bljesak vatre i jaku eksploziju.

Posle nekoliko sati, iznad naših položaja naišao je neki manji izviđački avion, koji smo na isti način - iz ležećeg položaja - plotunskom vatrom uspeali da oborimo. Taj avion se srušio u područje neprijateljskih položaja.

Za vreme ovih bombardovanja, bilo je nekoliko poginulih i ranjenih boraca.

Protivtenkovski top je uništio nekoliko neprijateljskih oklopnih vozila.

Međutim, i pored svega toga, neprijateljske snage su bile vrlo jake. Zbog toga su se, pod velikim pritiskom neprijatelja, naše jedinice morale povući na nove položaje.

Kako sam postao sekretar aktiva SKOJ-a u četi

JOSIP TVRZ PEPI

U 1. četi 1. bataljona često smo držali skojevske sastanke, na kojima smo razgovarali o izvršavanju zadataka, o drugarstvu, disciplini i sličnom. Takođe bismo, gotovo uvijek - kako smo tada govorili - prorađivali i poneki materijal. Obično su to bili članci iz političkih brošura ili iz naših partizanskih novina.

Naš tadašnji četni sekretar Vukan Trivić, koji je bio veoma hrabar borac i dobar drug, veoma omiljen među borcima, čitao bi neki članak. Međutim, on nije bio vješt čitanju, tako da je bilo dosta teško pratiti sadržaj. Dok je on polako sricao pasus po pasus, mi borci bismo se javljali tražeći neko objašnjenje ili tumačeći kako smo to mi shvatali. Javio sam se i ja nekoliko puta sa nekom primjedbom i obrazloženjem. Jednom borcu se dopalo kako sam ja neke stvari objasnio, pa se u toku prorađivanja materijala javio: »Druže Pepi, znaš li čitati?«. Kad sam mu odgovorio da znam, on se odmah obratio Vukanu: »Hajde, Vukane, daj drugu da malo čita«. Sekretar Vukan je drage volje pristao, pa sam ja nastavio da čitam i tumačim taj članak, koliko sam umio i znao.

Na kraju sastanka, isti drug se ponovo javio za riječ s prijedlogom: »Predlažem da nam umjesto Vukana Pepi bude sekretar SKOJ-a, jer bolje umije da čita i objašnjava«. Svi su se smjesta složili. A složio se i Vukan, kome je teret pao sa srca, jer čitanju zaista nije bio dovoljno vičan.

Godinu dana sa Drugom brigadom

DRAGOSLAV MUTAPOVIĆ

U 2. krajišku narodnooslobodilačku udarnu brigadu došao sam 22. ili 23. septembra 1942. za zamenika komesara brigade, tj. partijskog rukovodioca, dan-dva pre prvog oslobođenja Jajca. Brigada je bila razmeštena na prostorijsi sela Šehovci i Magaljdol. Kamionom je stigao i Radenko Bročić. Iako je bila formirana pre više od mesec dana, brigada je bila iskusna vojna jedinica, jer su se njeni borci do tada već kalili u borbama 1. i 2. krajiškog odreda.

Štab smo zatekli u sledećem sastavu: komandant brigade bio je Ratko Martinović, politički komesar - Niko Jurinčić, a zamenik komandanta - Djurin Predojević. Prilikom formiranja brigade zamenik političkog komesara bio je Dušan Misirača, koji je ubrzo otišao na novu dužnost, a na njegovo mesto došao sam ja. U politodjelu brigade bili su: Pero Radović, stari komunista - Crnogorac, kao rukovodilac politodjela, i Miro Dragišić, radnik, koji je došao iz Kraljevačkog bataljona 1. proleterske brigade. U politodjel ušao je i Radenko Bročić za rad po pitanju omladine.

Rukovodstva štabova bataljona činili su ljudi sa terena, studenti, radnici i seljaci. Istoga sastava bila su i rukovodstva četa.

U napad na Jajce krenuli smo predveče, mislim 24. septembra 1942. godine. Grad su napadale 1. i 2. krajiška brigada, 2. i 4. proleterska brigada i bataljon »Pelagić« iz 3. krajiškog partizanskog odreda. Druga krajiška brigada napadala je sa severozapada, iz pravca Banjaluke, sa levim krilom oslonjenim na reku Vrbas. Ostale snage su bile raspoređene za napad sa drugih pravaca, i čitav grad je bio u obruču. Borbe su se vodile celu noć, a sutradan je grad bio oslobođen. Neprijatelj je pretrpeo velike gubitke - bilo je mnogo mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Pao je i veliki plen u naoružanju i municiji. Naš sanitet smestili smo u dom zdravlja, i on se trudio da brigadu snabde sa što više lekova i sanitetskog materijala. Pri sanitetu bio je i deo štaba i politodjela.

Brigada je potom dobila naređenje da svoja dejstva usmeri prema Komaru i Travniku. Nastupala je u tri kolone: prema Komaru (3. bataljon), ka Dalju (1. bataljon) i, preko Pionira i Gostilja, ka Dželimovcu (2. bataljon). Slede borbe kod Oboraca, Komara, Radalja, Turbeta, Karaule, Gostilja, Grdova i početak neprijateljske ofanzive »Jajce«. U međuvremenu, zarobili smo jednu neprijateljsku komoru, koja je bila zalutala u našu kolonu, i tom prilikom dobio sam od Krajišnika dobrog jahaćeg konja.

Zbog izvlačenja brigade ispod udara neprijatelja usledio je pokret prema Podgrmeču. U Jajce smo stigli 3. oktobra, a u Lušci-Palanku, preko sela Sedinac i Gornjeg Budelja i Sanice - 8. oktobra 1942. oko 19 časova. Štab brigade smestio se u Lušci-Palanci. Pošto je sa toga terena bila regrutovana većina boraca naše brigade, to je značilo mnogo za oporavak boraca. Narod je nesebično pomagao brigadi i donosio hranu u izobilju.

Na terenu Podgrmeča zadržali smo se sve do napada na Bihać početkom novembra. Za to vreme izvedeni su napadi na neprijateljska uporišta u Staroj Rijeci, Starom Majdanu i Kozinu (između 23. i 24. oktobra), pri čemu su uništene instalacije žičane železnice.

Naša brigada je napadala na Bihać putem Bosanski Petrovac - Bihać i Bosanska Krupa - Bihać, sa severoistoka, desnom obalom Une. I taj napad smo započeli predveče, a već u toku noći brigada je očistila celu desnu stranu grada do Une. Štab brigade smo smestili u jednu kuću na sprat, nedaleko od mosta. Bili smo neoprezni, i držali u sobama upaljena svetla. Ustaše su nas primetile i sa druge strane reke gađale artiljerijom. Jedna granata je pogodila zgradu i, na našu sreću, udarila u sastavak zidova između prozora, tako da nije probila unutra. Napustili smo te prostorije.

Bihać je oslobođen 4. novembra 1942. godine. Usledilo je gonjenje neprijatelja dolinom Une i oslobođenje Bosanske Krupe (5. novembra) i Otoke (6. novembra). Brigada je 9. novembra ušla u sastav novoformirane 4. krajiške divizije 1. bosanskog korpusa. U sastavu divizije učestvuje noću između 17. i 18. novembra u razbijanju neprijateljeve utvrđene linije »Jugozapad« na delu između Ljubije i Bosanskog Novog. Noću između 26. i 27. novembra, sa 1. i 5. krajiškom brigadom, napada na Bosanski Novi.

Za to vreme, 26. i 27. novembra, u Bihaću je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a, a od 27. do 29. novembra održan je i Prvi kongres Antifašističke omladine Jugoslavije. Radenko Bročić je predvodio omladinu koji su na Kongresu predstavljali omladinu 2. krajiške brigade.

Sredinom decembra brigada je, sa drugim našim snagama, izvela napad na Sanski Most, ali grad nije zauzet. U Jasenicama je 7. januara 1943. izvršena smotra 4. krajiške divizije. I sada su mi u svežem sećanju postrojene brigade i govor druga Tita. Naročito se sećam ručka, koji smo imali sa drugom Titom u prostorijama osnovne škole. Nisam imao kuraži, mada je u meni kiptalo, da u ime nas dvojice iz brigade i ostalih Srbijanaca koji su boravili među Krajišnicima poručim po Titu u Srbiju da smo među Krajišnicima i u Krajini kao među svojim, u selima Srbije - kod kuće.

Poslije te smotre, naša brigada, sa 5. kozaračkom brigadom, po naređenju štaba 4. divizije, izvela je pokret od Grmeča ka putu Banjaluka - Bosanska Gradiška. Sanu smo prešli između 12. i 13. januara 1943, između Prijedora i Bosanskog Novog, i napali neprijateljske posade u Dragošnji, Brežičanima i na Martin-Brdju. U toku marša preko Kozare u početku smo prolazili kroz sela, a narod je izlazio pred vojsku da je pozdravi i počasti. Dalje, kroz Kozaru, bilo je sve manje naroda, a sve više spaljenih kuća i sela. Tek u Podgradacima imali smo prvi susret

sa narodom, odnosno sa ženama, jer muškaraca nije bilo. Većina je bila u vojnim jedinicama, u brigadama i odredima; mnogo ih je izginulo u ranijim borbama, a mnogi su bili i oterani u logore - u Gradišku i Jasenovac - posle kozaračke ofanzive.

Borci su osetili svu toplinu i ljubav naroda ovoga kraja, kako prema sebi, tako i prema narodnooslobodilačkoj borbi.

Brigada je na komunikaciji Banjaluka - Bosanska Gradiška likvidirala nekoliko neprijateljskih posada i uporišta, ili ih je držala u opsadi.

Na tome terenu se nismo dugo zadržali. Pošto je započela četvrta neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju Bosanske krajine, stiglo nam je naređenje da se hitno vratimo natrag, prema Bihaću i Podgrmeću, radi odbrane slobodne teritorije.

Kada je brigada stigla u Podgrmeč, u Srpske Jasenice, neprijatelj je već bio zauzeo Bihać, a delovi njegovih jedinica su prodirali u pravcu Bosanskog Petrovca. Brigada je, sa 5. kozaračkom brigadom, vodila borbe oko Benakovca, a kasnije i u samom Grmeću, štiteći bolnice, magazine i zbegove naroda - uglavnom žene i decu.

Borbe oko Benakovca, a i kasnije u Grmeću, bile su oštre, sa jakim učešćem neprijateljeve avijacije. Bombardovali su ne samo naše položaje već i pozadinu, barake i zbegove naroda. U sećanju mi je naročito ostalo jedno bombardovanje. Bili smo u barakama kada su naišli neprijateljski avioni »štuke«. Sklonili smo se u vrtaču, neposredno pored barake. Ona je bila obrasla jelama. Jedna bomba je pala direktno u vrtaču, ali, na našu sreću, nije eksplodirala.

Nekoliko dana vođene su borbe u samom Grmeću. Sneg i hladnoća, bez hrane, bez vode i bez sna, prouzrokovali su razne halucinacije kod boraca. Ispadali su iz stroja, međusobno se čak i ubijali, misleći da ubijaju neprijatelja. I sam sam zapao u neko bunilo.

Krećući se kroz šumu i sneg priviđale su mi se velebnе građevine. Posle rata sam putovao po svetu, ali lepe građevine nisam nigde video kao tada u bunilu u Grmeću. Pri manevrisanju kroz Grmeč, sa namerom da izađemo iz njega, sa njegove zapadne na istočnu stranu, primetili smo, posle možda dva-tri sata, da se krećemo u krug. To smo zaključili prema jednom nagorelom panju. Komandant je u bunilu komandovao: »Brigada mirno, brigada nalevo krug«.

Ne sećam se koliko smo dana proveli u Grmeću. Jedne večeri izbili smo na neku bačiju, gde smo se kratko odmorili. Posle kraćeg odmora, sa jednim bataljonom, krenuli smo da izađemo iz šume i dođemo do sela. U koloni sam bio zaspao i izišao iz nje. Celu noć sam se kretao po šumi, sanjajući da obilazim bataljone; stalno mi je bilo hladno. Pred svanuće došao sam svesti i video da sam sam u šumi i bez puške.

Ispitujući šumu i okolinu, čuo sam škripu koraka po snegu u neposrednoj blizini. Nisam video čoveka. Glasno sam, ne pojavljujući se, zapitao: »Ima li tu u blizini kakvo selo«, a on mi je odgovorio: »Kakvo selo«, i potom se izgubio. Spustio sam se i izišao na prtinu, kojom je sinoć prošao naš bataljon. Oprezno sam krenuo u pravcu bačije i pronašao delove brigade, koji su se spremali za dalji pokret.

Bataljon, sa kojim sam krenuo, nije izišao u selo. Pred samim selom borci su bili ubili vodiča - pred njegovim selom Tuk-Bobijom -

smatrajući da ih je pogrešno vodio. Zatim je bataljon krenuo u drugom pravcu. Sukobio se sa nekim delovima 6. krajiške brigade. Vodič je bio Stevo Karakaš, rodom iz toga kraja. Dobro je poznavao šumu, a u svojem bataljonu bio je zamenik komandira čete ili komandira voda.

Krećući se istom prtinom i razgledajući okolo, primetio sam ugaženi sneg pored puta i na jednoj jeli pronašao svoju okačenu pušku. Jasno su se pokazivali tragovi moga noćasnog »obilaznja bataljona«. Izašli smo u Tuk-Bobiju.

Posledice borbe i bavljenja u Grmeču veoma jako su se odrazile na borce. Bili su iscrpljeni, a mnogi i promrzli. Preduzete su hitne mere da se brigada ponovo osposobi za borbu.

Drugog ili trećeg dana izjutra prešli smo put Sanski Most - Lušci-Palanka, i kratko se zadržali u selu Hadrovcima. Sanitet je učinio sve što je trebalo najhitnije da se uradi - previjanje boraca od rana i promrzlina. Štab brigade se bio smestio u kuću jednog Amerikanca, odnosno nekog našeg povratnika iz Amerike.

Brigadu je trebalo istovremeno osloboditi od ranjenih, bolesnih, iscrpljenih i promrzlih boraca. Prešli smo Sanu i u selu Marini ostavili u već pripremljene baze sve promrzle, bolesne i ranjene borce. Zatim se brigada ponovo vratila u Podgrmeč.

Preuzimali smo manje, ali uspešne akcije i postavljali zasede na putu Bosanski Novi - Bosanska Krupa, Bosanska Krupa - Bihać, a i na putu Bihać - Bosanski Petrovac i Bosanski Petrovac - Ključ. Na putu Bosanski Petrovac - Ključ jedan od naših bataljona, u zasedi, sačekao je jednu neprijateljsku kolonu i zarobio dobar plen - razne namirnice, spremljene za nemačke jedinice, za uskršnje praznike.

Početkom aprila, brigada je iz 4. krajiške divizije ušla u sastav 5. krajiške divizije.

Poslednji sastanak divizijskog komiteta 4. divizije održali smo 23. marta 1943. u Majkića-Japri. Ostao mi je duboko u sećanju, jer, dok smo se noću odmarali, posle završenog sastanka, u bunilu, od pegavog tifusa, izvršio je samoubistvo politički komesar divizije Milenko Kušić.

Sastanku divizijskog komiteta nije prisustvovao. Za vreme pauze za ručak posetili smo ga i razgovarali sa njim. Ležao je u kući udaljenoj oko pedesetak metara od kuće u kojoj smo držali sastanak komiteta. Nismo mogli očekivati takav njegov kraj. Naprotiv, verovali smo da će se brzo oporaviti i vratiti u svoj stroj.

U 5. diviziji, 18. aprila, održan je sastanak divizijskog komiteta. Pored ostalih pitanja, razmatrano je i pitanje pripreme brigade za pokret i sve što je u vezi sa njim. Tada smo pevali: »Petokraka zvezda sija, gura Peta divizija«. Prvi pokret brigada je izvela od Ribnika, a usled jakih neprijateljevih snaga, koji se suprotstavio brigadi, vratili smo se ponovo u Podgrmeč.

Ubrzo potom, brigada je napravila pokret prema Drvaru. Bili smo u Boboljuskama i Martin-Brodu, prošli smo kroz Kulen-Vakuf, obišli Bosanski Petrovac, preko Bjelaja i Medenog Polja, i vratili se ka Grmeču. U sećanju su mi ostali lepi pejzaži Martin-Broda i Kulen-Vakufa. Opeklo nas je Medeno Polje. O njemu smo više puta i na više mesta diskutovali.

U Podgrmeč se više nismo vraćali. Kretali smo se i bavili oko puta Bosanski Petrovac - Ključ. U daljem pokretu obišli smo planinske masive i, preko sela Rora, došli u okolinu Drvara. Boravili smo na terenu između Drvara i Bosanskog Grahova. Zadržavali smo se u selu Tičevu, i tu vodili borbe sa četnicima popa Đujića.

Poslednje pripreme pred marš za centralnu Bosnu brigada je imala u Novom Selu i Blagaju.

Za vreme tih manevrisanja, zatim borbi i marševa pre prelaska u centralnu Bosnu trebalo je savladati nekoliko krupnijih problema. Prvo, trebalo je pripremiti borce za napuštanje svoga terena. Imali smo posla i sa neznatnim brojem dezertera. Drugo, epidemija pegavog tifusa bila je dostigla velike razmere. Brigada je bila gotovo prepolovljena. Najteže bolesnike i ranjenike razmestili smo po pozadinskim bolnicama. Sa sobom smo vodili lake bolesnike i ranjenike iz sastava komadnog kadra i najlakše bolesnike i ranjene brigade. Trebalo je, na kraju, pripremiti borce i za pravilno držanje u pokretu.

Vrbas smo prešli između Jajca i donjeg Vakufa, kod sela Draganozac, između 12. i 13. maja 1943. godine, kao i put Jajce - Travnik. Prvi odmor brigada je imala u Koričanima.

U zabeleškama od 15. maja 1943. vidi se stanje brigade. Ukupno, sa bolnicom, imala je 729 boraca, dok je 285 boraca ostao u raznim bolnicama pre prelaska Vrbasa. Od toga broja, članova KPJ, kandidata za KPJ i skojevaca bilo je 431. Po bataljonima stanje je bilo sledeće: u 1. bataljonu od 80 članova KP - prisutno je 47; u 2. bataljonu od 108 članova KP - 55; u 3. bataljonu od 88 članova KP - 55, i u 4. bataljonu od 49 članova KP - 31 član. Od kandidata za članove KP od 82 prisutno je bilo 51, a od 248 skojevaca - 162. Pegavac je bio teži brigadi nego sve neprijateljske ofanzive i sve borbe koje je do tada vodila. Bila je veoma oslabljena, ali su, na osnovu ovih podataka, u brigadi radile veoma brojne organizovane snage.

U periodu od februara do maja 1943. u brigadi su izvedene velike kadrovske promene. U februaru je iz nje otišao komandant Ratko Martinović, a zamenio ga je - iako još bolestan od pegavca - Đurin Predojević. U toku pokreta za centralnu Bosnu iz brigade je otišao i Niko Jurinčić, politički komesar brigade, a na njegovo mesto postavljen je Dragoslav Mutapović. Za zamenika političkog komesara brigade došao je Munib Maglajić. U brigadu se nije vratio ni Pero Radović, rukovodilac Politodjela. Ranije, sa Ratkom, brigadu je napustio i Miro Dragišić, član Politodjela. Dvadeset osmog aprila 1943. preminuo je referent saniteta drug Morie Levi, a prilikom prelaska Vrbasa razbolela se od pegavca i upravnica brigadne bolnice Nada Božić. Te promene u štabu brigade uslovile su i određene promene u bataljonima. Sa strane, u Politodjel, došla je i Dina Vrbica.

Brigada nije uspjela između 26. i 27. maja 1943. da pređe Bosnu i da se prebaci u istočnu Bosnu. Pred pokret, u toku pokreta i pri pokušajima da se pređe reka pratile su nas veoma jake kiše. Bosna je bila nabujala i nije se mogla preći, a neprijatelj - s obzirom da je pratio naše kretanje - zaposeo je sve prelaze sa veoma jakim snagama. Dobi-

jeno je naređenje da ostanemo u centralnoj Bosni i da je čistimo od neprijatelja - Nemaca, ustaša, domobrana i četnika.

Na povratku sa reke Bosne, pokraj rečice Blatnice, 29. maja 1943, u jednoj zasedi neprijatelja, od minobacačke vatre poginuli su Munib Maglajić, Dina Vrbica i pratilac Vojinović. Đurin je bio teško ranjen - ostao je bez ruke. Nastale su nove izmene u štabu brigade. Za komandanta brigade postavljen je Dragutin Stanić, a za zamenika političkog komesara brigade Milosav Milosavljević. Mislim da su obojica došli iz 1. krajiške brigade.

Brigada je vodila borbe oko Teslića, Tešnja, Kotor-Varoši, Dervente. Sa drugim snagama, oslobodila je Prnjavor. U međuvremenu, popunjavana je novim borcima, a počeli su da se vraćaju izlečeni ranjenici, kao i tifusari. Tako je brigada ponovo rasla.

U centralnoj Bosni brigada prelazi u 12. diviziju, koja je kasnije preimenovana u 11. krajišku diviziju. U njenom sastavu, 10. septembra 1943, sa štabom 1. bosanskog korpusa, prelazi u istočnu Bosnu.

Brigadu sam napustio krajem avgusta i otišao na dužnost rukovodioca Politodjela 1. proleterske brigade. Za političkog komesara brigade došao je Idriz Čejvan.

Iz sačuvanih zabeležaka vidi se, kako je i šta radila Partija u brigadi; da su održavane dve vrste sastanaka - radni (praktični) i teoretski. Cilj svih tih sastanaka bio je da se podigne politička i vojna sposobnost brigade.

U tom periodu najčešće su držani sastanci na kojima su pretresana pitanja vezana za pokret i spremanje brigade za pokret: skupljanje boraca koji su se oporavili od bolesti i ranjavanja iz bolnica i kuća, pojave dezerterstva i držanje boraca u pokretu itd.

Druga grupa pitanja bila je vezana za greške u borbama, gubitke na Medenom Polju, propuste u borbama protiv četnika popa Đujića, odnosno prema narodnoj imovini, i drugo.

Treća grupa pitanja odnosila se na stanje, prvenstveno u 4. bataljONU, odnose u štabu bataljONA, odnose između štaba bataljONA i komandi četa.

Sastanci su se održavali redovno. Posle sastanaka civilizijskog komiteta ili sastanaka štapske partijske jedinice najčešće su sledili sastanci jedinica u štabovima bataljONA, sastanci sa štabovima bataljONA, bataljonske konferencije, konferencije sa štabovima bataljONA, sa političkim komesarima bataljONA, sa partijskim biroima bataljONA, sa komandama četa i partijskim jedinicama u četama.

Cilj nam je oslobođenje Jajca

PETAR DIVJAK

Stupio sam u 3. četu, 1. bataljona 2. krajiške brigade samo nešto više od mjesec dana prije događaja o kome ću pričati. Kao siromašno seljačko dijete, u stvari najamnik, veoma malo sam znao o Narodnooslobodilačkoj vojsci, narodnooslobodilačkom pokretu, ulozi Komunističke partije i SKOJ-a. U mom kraju vlast su imali četnici. Zato je razumljivo što sam prvih dana po stupanju u partizane sa velikom pažnjom pratio sve što se dešava oko mene i prosto upijao sva zbivanja i usvajao ponašanje starih boraca. Slučajno sam upao među Kozarčane, u četu poznatog junaka Dušana Egića, među hrabre borce - sve bolji od boljega. Najviše me iznenadila priprema boraca za borbu. Čim se nagovijesti akcija, a one su izvođene uglavnom noću, borci bi zaigrali kozaračko kolo i pjevali o borbi, Titu, Partiji i svom kraju. Svaki otpjevani stih imao je duboki smisao, najčešće mobilizatorski, kao onaj »nas tri brata sva tri ratujemo, ne plać majko ako poginemo«, ali je bilo i malo komičnih i tužnih kao i »Glavo moja gdje ćeš poginuti, kapo moja kom ćeš pripadnuti«. (U teškoj nemaštini, kapa i drugi dijelovi sačuvane odjeće često nisu zakopavani sa poginulim, već su davani onima kojima su nedostajali).

Tako se igralo i pjevalo i pred napad na Jajce, uveče 24. septembra 1942. godine. Igralo se razdragano, pjevalo i veselilo kao da se ide na svadbu, a ne u tešku borbu.

Kolo je prekinuo komandir Egić. Postrojio je četu i saopštio zadatak. Zatim je pred četu stao naš politički komesar Lazo Lazić. Držao nam je politički govor. Pušio je lulicu i, dok je govorio, svaki čas je premještao iz jedne u drugu ruku, ili je premještao težinu tijela sa jedne noge na drugu. Sve je govorio iz glave - nije se služio ni pribilješkama. Govorio je razumljivo i duhovito o važnosti zadataka, o potrebi da se ozbiljno shvati i izvrši, ističući našu hrabrost i borbenost, o pravilnom držanju prema narodu i mnogo čemu drugom. Sve su to bile, u stvari, pouke nama, borcima. Lazo je bio stariji od nas mladića. Znao je raditi sa ljudima i svakom ljudski prići, zbog čega smo ga voljeli. Kad je govorio uzrečica mu je bila »slušajte vi mene«, a govor je obično završavao rečenicom »to nas uči naša partija i naš vrhovni komandant drug Tito«. Istina, mi borci tada nismo znali ko je član Partije ili SKOJ-a, ali smo osjećali snagu Komunističke partije u svim situacijama.

Napad smo otpočeli negdje oko 22.00 časa. Meni je to bio prvi napad na grad. Poslije kraćeg puškaranja, komandir Egić je naredio juriš.

Vaso Popović, desetar moje desetine, skočio je prvi kao strijela, a mi za njim. Sjećam se Steve Sanadera, Rade Komlenovića Prznice, Pere Goronje, malog Jovice i svi smo kao jedan trčali za desetarom. Zadihani, izbili smo pred jedan bunker, iz kojeg je tukao puškomitraljez. Bio sam blizu i učinilo mi se da mu mogu prići. Rekao sam desetaru da oni tuku po bunkeru i da me slučajno ne ubiju naši. Privukao sam se i uhvatio za cijev mitraljeza i povukao je k sebi. Bila je toliko vruća da sam jedva izdržao. Ali, je još manje izdržao mitraljezac. Cim je osjetio da neko vuče mitraljez ostavio ga je, i cijela se posada sručila niz strminu u grad. Bio je to vjerovatno prvi osvojeni bunker u toj borbi.

Krenuli smo niz strminu prema gradu, kroz nekakav šljivik. Neki od nas su imali opanke-oputnjake, koji su se na travi vraški klizali, kao da smo na skijama. Hvatili smo se za grane i osjećali zrele šljive i u rukama i pod nogama, ali niko nijednu nije pojeo ni tu, u noći, kad niko nije gledao. Toliko nam je komesar Lazo bio utuvio u glavu da ne diramo tuđe.

Neprijatelja smo satjerali u tvrđavu. Ogromne zidine bile su nam gotovo nepremostiva prepreka. Prvi put smo vidjeli i reflektore. Zaslepljivali su nam oči, a nismo znali šta je to. Mislili smo da su bacači plamena, za koje smo čuli. »Pogađaju, ali ne ubijaju«, komentarisali smo među sobom.

Izjutra smo se našli pred zidinama, pored neke crkve i groblja. Tu je prolazio put za Banjaluku. Naišao je neki crni auto, sličan današnjem kombiju, i iz njega su nas tukli mitraljezi. Zaklonio sam se za neki veći spomenik i pucao. »To je blindirani auto, ne idite blizu« - vikao je vodnik Gojko Milojica. »Zahvali tome, što je umro, inače bi ti bio bogin« - u šali mi dobacuje Stevo Sanadar, misleći na spomenik iza kog sam se našao.

Pošto smo uhvatili zaklone, desetar Veso je komandovao: »Po blindiranom autu, brzo paljba«. Bačeno je i nekoliko bombi. Blinda je pobjegla i nije se više pojavljivala.

Bježeći unutar tvrđave, neprijatelj je sam sebi učinio medvjedu uslugu. Na malom otvorenom prostoru unutar tvrđave našao se veliki broj vojnika i izbjeglih ustaških porodica. Kada su stupili u dejstvo naši minobacači i topovi, neprijatelj je bio prisiljen da bježi iz tvrđave van, kud bilo. Primijetili smo da bježe na desnu obalu Vrbasa, i to je bio kraj organizovanog otpora u Jajcu. Osuli smo po njima žestoku vatru. Dio neprijateljevih vojnika je pobjegao, ali je veći broj izginuo ili bio ranjen ili zarobljen.

Minobacački vod u borbama za Jajce i na prostoru Travnika

BOŽO BUNDŽA

Dana, 20. septembra 1942. izvođene su pripreme za napad na neprijateljev garnizon u Jajcu. Komandir prateće čete Mile Ševo pozvao me je i rekao da treba da idem na izviđanje sa rukovodiocima brigade. Kada smo došli u jednu kotu sjeverozapadno od Jajca, udaljenu od grada oko 1.200 metara postavljen mi je zadatak da ocjenim odakle bi bilo najpogodnije gađati pojedine neprijateljeve otporne tačke u gradu. Odlučio sam da minobacače postavim baš na tu kotu što je i prihvaćeno. Po završetku izviđanja, vratio sam se u prateću četvu. Od komandira čete dobio sam naređenje da dva minobacačka odjeljenja uputim u sastav 4. proleterske crnogorske brigade. Dogovorio sam se sa delegatom Markom Mihaljevićem da on sa njima ide u 4. crnogorsku brigadu, a ja da ostanem u sastavu 2. krajiške. U toku dana izašli smo sa svojim odjeljenjima na vatrene položaje, postavili minobacače i uzeli elemente za gađanje.

Napad je počeo 20. septembra 1942. u 21 čas, jakom vatrom naših snaga sa svih strana. Na desnoj obali Vrbasa, pod borikom, sa našeg položaja gađali smo neprijateljev reflektor koji je obasjavao neke naše položaje. Prilikom njegovog osvjetljivanja mi smo brzo cijenili odstojanje i uzimali elemente. Prva granata je malo podbacila, ali je pravac bio odličan. Zatim smo popravili daljinu i opalili drugu granatu, kojom smo ga uništili.

Sjutradan (21. septembra) nastavljene su žestoke borbe. Dan je odmicao, a mi ništa nismo dobijali za jelo. Kako se u našoj neposrednoj blizini nalazilo jedno selo u kome je dobro rodilo voće, upitao sam Ratka Čurguza da li bi otišao da nam donese šljiva. Pristao je i odmah krenuo. Budno smo ga pratili. Kada je ulazio u selo primijetila su ga četvorica ustaša iz tog sela i htela da ga uhvate živa. Ratko je počeo da bježi. Vidjevši da se nalazi u opasnosti, na brzinu sam uputio sa jedne i druge strane ustaša po nekoliko boraca i viknuo Ratku da legne. Unakrsnom vatrom ubili smo svu četvoricu.

Sjutradan, poslije podne, dobio sam obavještenje da su naše jedinice likvidirale sva uporišta u gradu, sem tvrđave, sa koje je neprijatelj još davao otpor. Ocijenili smo odstojanje do tvrđave i počeli da gađamo iz dva minobacača. Pogoci su bili odlični. Tada smo obaviješteni da je i tvrđava zauzeta. Nismo napuštali položaj bez naređenja. Pošto se po-

čelo smrkavati, odredio sam nekoliko boraca u obezbjeđenje da nas ne bi iznenadile razbijene grupe neprijatelja koje su lutale po okolini. Nije dugo potrajalo kad je dotrčao Ilija Veselinović i rekao da ide neko odozdo, puteljkom. Na brzinu sam rasporedio nekoliko boraca sa desne i leve strane staze, a ja sam sa puškomitraljezom legao uz samu stazu. Nailazila je grupa neprijateljevih vojnika. Pustili smo ih na udaljenost oko deset metara ispred sebe, sa uzvikom da se predaju i da su opkoljeni. Na moj poziv oni su pristali, i ja sam naredio Mirku Bundži i Nikici Mrđi da izađu pred njih da ih razoružaju i sprovedu u neposrednu blizinu našeg položaja.

U međuvremenu, došla su dva kurira sa naredjenjem da krenemo sa njima. Našao sam se u nezgodnom položaju. Sem našeg naoružanja i municije, bilo je tu deset puškomitraljeza, municije i drugog naoružanja zaplijenjenog od domobrana. Izvadili smo sve zatvarače iz oružja i oduzete, ručne bombe stavili u naše rančeve, a oružje bez zatvarača i municiju dali smo domobranima da nose do grada. U našoj koloni bilo je oko 40 domobrana, koje smo po dolasku u grad predali kuririma za štab 2. krajiške brigade.

Svi su nam u gradu čestitali na dobro obavljenom zadatku i pozvali na tvrđavu da vidimo šta smo uradili. Bio sam ponosan na svoj minobacački vod i na sve njegove borce. Uspjehu je doprinio predani rad sa borcima delegata voda Marka Mihaljevića, zatim komandira odjeljenja, nišandžija, pomoćnika i konjovodca. Od boraca, kao primjer, uvijek su se isticali: Nikica Mrda, Mirko Bundža, Branko Crnomarković, Ilija Veselinović, Drago Čurguz, i drugi. Pošto sam mnogo volio komandira 1. čete 2. bataljona Veljkinu Miljevića, sve zarobljene puškomitraljeze predao sam u njegovu četu.

*

Poslije nekoliko dana odmora brigada je krenula u pravcu Travnička, Kamara i Turbeta, sa zadatkom da napadne neprijateljeve postaje na toj prostoriji. Pošto napad nije uspio u potpunosti, naše jedinice su se povukle na polazne položaje. Sa minobacačkim vodom nalazio sam se između 1. i 3. bataljona. U toku dana neprijatelj je napao naše jedinice, a ja sam imao najbližu vezu sa 3. bataljonom. Na jednoj čistini uhvatili smo neprijateljevu glavninu i unakrsnu mitraljesku vatru i primorali ga da bježi u obližnje uvalice. Zatim smo iz minobacača tukli neprijatelja po tim udolinama.

Dok smo vodili borbu, 3. bataljon se povukao, a da nas nije obavijestio. Slao sam borce da uspostave vezu sa bataljonom, a oni su me obavijestili da bataljona nema na položaju na kome se nalazio. Pošto sam vidio da smo u opasnosti, naredio sam povlačenje. Pošli smo putem kroz neku šumu, zvanu Karaulska gora. Išao sam na čelu kolone, zajedno sa komandrom čete Kostom Banjcem. Odjednom smo primijetili da nam u susret ide kolona njemačkih vojnika. Naredio sam da skrenemo udesno, niz neku strminu, sva je sreća da nas neprijatelj nije

primijetio dok nismo daleko odmakli. Kada su nas primijetili otvorili su vatru, ali nas je poslužila sreća - niko nije bio ranjen.

Žurili smo da što prije i što dalje odmaknemo od neprijatelja, pa smo uzeli u jednom selu dva vodiča koji su poznavali taj teren. Sa njima sam na čelu kolone uputio i tri borca. Idući tako naišli smo na štab 1. bataljona. Kad sam se javio komandantu Ranku Šipki, rekao mi je da su mislili da smo svi izginuli ili zarobljeni. Zamolio sam ga da mi da borca koji zna gdje se nalazi prateća četa, a onu dvojicu vodiča, koji su nas doveli, vratio njihovim kućama.

Po dolasku u sastav čete prvi je pred nas izišao komandir Mile Ševo, i rekao: »Drugovi dragi, ja sam mislio, a i ostali borci, da ste svi izginuli ili zarobljeni«. Zatim sam mu ukratko opisao događaje.

Strah od »blinde« u Jajcu

ILIJA BUKARICA

Pripreme za napad na Jajce bile su veoma dobre: odmor i taktičke vježbe u selu Šehovci, političke pripreme u četi, sastanci partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a. Kada smo bili postrojeni, komandir čete Veljko Miljević objasnio nam je zadatak čete, dodajući: da na juriš idemo složno i da svi vičemo - uraaa... ; da pratimo zvuk nje-gove pištaljke, jer će on biti sa onima koji najbrže i najdublje prodiru (nekoliko puta je dunuo u pištaljku da bi joj upamtili zvuk, iako smo ga mi već poznavali, jer se mnogo razlikovao od ostalih); i da se, ako negdje bude brisani prostor ili utvrđeni neprijatelj, ne gine uzalud, već da se sačeka dok on dođe i vidi kako se može i kuda naprijed.

Četa je u grad upala brzo i energično, a prvi zarobljenici pali su nam u ruke na samom ulazu u grad.

Reflektor neprijatelja obasjavao je teren na prilazima i spoljnim proredenim naseljima grada. To nam je ometalo prikriveno kretanje pod zaštitom mraka. Srećom, veoma brzo su ga uništili partizanski minobacači.

Sijalice gradske rasvjete bile su upaljene da bi neprijatelj mogao da prati naše kretanje, pa smo ih gađali iz pušaka i razbijali.

Komandir Veljkina se često javljao svojom pištaljkom i vodio četu pomoću nje. Kretao se naprijed kao panter i vidio sam nekoliko puta kako pogađa neprijateljske vojnike koji su napuštali kuće ili rovove koje su posjeli i ispadali na ulicu ispred njega, pokušavajući bezuspješno da pobjegnu dublje u grad.

Tvrđava nas je zaustavila u nadiranju kroz grad. Ugledali smo siluete veoma visokih objekata, ali nismo znali da je to tvrđava. Ni poslije više pokušaja nismo uspjeli da nastavimo nadiranje.

Blindirani automobil stupio je na scenu. Čuli smo najprije jako brujanje motora i turiranje mašine, a kada se približio, začuo se prasak rafa iz većeg broja mitraljeza. Ubrzo smo saznali da je to »blinda«. Počeli smo da bježimo lijevo i desno od ulice kojom se ona kretala. Potlačili smo se postepeno. »Blinda« je uporno krstarila oko nas i potiskivala nas, a mi nismo znali, kako da joj se suprostavimo - gdje su nje-ne slabe tačke i kakvim je dejstvima možemo oštetiti i onemogućiti. Dobro nas je isprepadala i potisnula na ivicu grada. U jednom trenutku, Milan Gavrilović i ja našli smo se na ulici ispred »blinde«, pa smo počeli bježati koliko smo imali snage i tražiti pogodno mjesto da se sklonimo. Milan je trčao naprijed i ugledao jedan poveliki propust. Uvukao

se u njega i pozvao mene. Nisam bio raspoložen za takvo sklonište, pa sam potrčao dalje, pozivajući Milana da i on krene zamnom. Ali, on je tu ostao, te je imao priliku da gleda »blindu«, koja je pred njim stajala i pucala iz mitraljeza. Kaže da se nikad nije tako isprepadao. Nije se ljutio na mene, što nisam ostao sa njim, već na sebe što nije pošao samnom.

U zoru se cijela brigada našla na kosama koje su, ujedno, bile i predgrađe Jajca. Neprijatelj je sa nekoliko juriša pokušao da nas odbaci, ali se morao povući uz prilične gubitke. Tada sam imao priliku da biram cilj u neprijateljevom stroju i provjeravam da li sam pogodio. Vidio sam što znači napadati danju protivnika koji je prikriven, pogotovu ako je još i utvrđen. Čule su se borbe na sve strane. Poslije podne naređen je juriš na grad. Sa nama, u streljačkom stroju, bio je Đurin Predojević, zamjenik komandanta 2. brigade.

Upali smo u grad u jednom naletu i ubrzo je otpor u njemu sasvim prestao. »Blinda« je bila prisiljena na predaju. Nastalo je prikupljanje jedinica i zarobljenika. Svako se kretao u nekom određenom pravcu. Vidio sam u jednom dijelu grada, ispred tvrđave, veoma veliki broj mrtvih neprijateljevih vojnika, kako leže na velikom prostoru, kao da su bili prosuti iz nekog transportera.

U udarnoj grupi za oslobođenje Jajca 1942.

DRAGUTIN ALEKSIĆ DRAGAN

U početnoj fazi partizanskog ratovanja, u nedostatku jačih artiljerijskih i minobacačkih sastava, a radi postizanja iznenađenja, nepisano pravilo je bilo, da se pri napadu na naseljena mjesta, formiraju i ubacuju kroz nebranjene prostore u neprijateljska uporišta, manje ili veće udarne grupe. Dejstvom ovakvih grupa slabio je otpor neprijatelja. Na liniji spoljne odbrane likvidirale bi se važnije vatrene tačke, komanda mjesta, centri veze, i tako ubrzavalo slamanje neprijatelja i njegovog otpora, u sadejstvu sa snagama spolja. Jedan od takvih primjera bio je upad 1. bataljona 2. brigade pod komandom narodnog heroja Ranka Šipke, u Bihać, pri oslobođenju toga grada 1942. godine.

Nešto ranije, slična situacija se odvijala i u napadu na uporište u Jajcu. Veći broj naših uzastopnih napada i juriša bio je odbijen.

U takvoj situaciji, komandir 2. čete 3. bataljona Đuro Vučenović Busen odlučio je da formira udarnu grupu za upad u uporište. Hitno je postrojio četvu i zatražio dobrovoljce - pet do šest boraca - koji bi išli u sastav udarne grupe i ubacili se u neprijateljsko uporište. Svojim dejstvom trebalo je da destabilizuju neprijateljev sistem odbrane. Za zadatak se javio cijeli sastav čete. Napokon su izabraniiskusni stari borci, prekaljeni u dotadašnjim borbama. U grupu su ušli Simeun Kremić i Dušan Kecman iz sela Miljakovaca i ja. Ne sjećam se imena druga dva borca iz ove naše grupe.

Grupa je dobila flaše sa zapaljivom smjesom »Molotovljev koktel« i više bombi, i krenula na zadatak uz tradicionalni pozdrav: »Vidjećemo se u gradu«.

Ptvo je trebalo stići do crkve i, pomoću zvona, dati znak da jedinice mogu krenuti u napad. Preko potoka stigli smo do crkve, koja je bila opasana visokim zidom, te smo se morali prebacivati preko njega.

Tokom prebacivanja preko zida došlo je do obostranog velikog iznenađenja - u dvorištu smo zatekli 25 do 35 ustaša »crne legije«, koji su se ubrzano presvlačili u civilna odijela i skidali ustaške oznake. Udar-na grupa brzo se snašla. Uzviknuli smo: »Opkoli 2. krajiška i zarobi«.

Dio ustaša je uspio da pobjegne u dolinu rijeke Vrbasa, a zarobili smo oko 15 ustaša, sa većom količinom municije i velikom količinom naoružanja. Dok je najveći dio grupe razoružavao ustaše. Simeun Kre-mić je ušao u crkvu i zvonom dao znak da smo ovladali tim rejonom. To je bio znak za juriš 3. bataljona 2. krajiške brigade.

Ubrzo se grupa spojila sa četom 3. bataljona. Zadatak je obavila bez gubitaka. Oružje i municija su podijeljeni u četi i bataljonu. Malo kasnije, Jajce je bilo oslobođeno zajedničkim dejstvom krajiških i proleter-skih jedinica. Tako je izvršeno još jedno naređenje vrhovnog komandan-ta druga Tita. Poslije oslobođenja Jajca 3. bataljon je u sastavu brigade upućen ka Komaru i Travniku.

Kako sam primljen u partiju i postao politički delegat voda

ILJA BUKARICA

Na Manjači su u jedinicama 2. brigade formirani aktivni SKOJ-a septembra 1942. godine. U njih su prikupljeni skojevci koji su u jedinice došli iz seoskih aktiva Podgrmeča i Kozare, odakle su bili i borci brigade. Na prijedlog sekretara partijske ćelije Branka Bjelića, ja sam u mojoj četi bio izabran za sekretara aktiva. Pošto su borci bili pretežno omladinci, i to sve dobrovoljci, hrabri, odani i spremni da svaki zadatak, nije bilo teško omasoviti aktive, što je bio jedan od zadataka.

Preko aktiva su oživjele kulturne i političke aktivnosti. Takmičili smo se ko će više pročitati literature do koje se na razne načine dolazilo. Aktiv je imao i svoje teoretske sastanke, na kojima smo prerađivali raznu literaturu. Sa mnom u aktivu bio je i Milan Gavrilović, moj komšija i drug iz ustaničkih dana i iz aktiva SKOJ-a našeg sela Hašana. Smetalo mi je njegovo prisustvo u slučajevima kada je trebalo diskutovati, otvoriti i voditi sastanke i pokazati neko znanje. Kajao sam se što sam se prihvatio te dužnosti i što nisam njega predložio. On je bio slobodan i snalažljiv, lako je govorio i nije se ustručavao.

Nije mi bilo sasvim jasno zašto sam baš ja izabran. Sekretar ćelije, kada me predložio, imao je i pohvala za mene: stari skojevac, bombaš, puškomitraljezac, najviše čita, dobar drug, miran i skroman, poštuje starije, izvršava sve zadatke i javlja se dobrovoljno gdje se god traže dobrovoljci. Priznajem da sam se više ustručavao nego osjećao ponosnim, jer sam uvijek smatrao da su moji drugovi bolji u nečemu i služili su mi za primjer.

Nije prošlo mnogo vremena kada me na položaju kod Grčke Gradine na Manjači pozvao na razgovor sekretar partijske ćelije Branko Bjelić i saopštio da sam na sastanku partijske ćelije kandidovan za člana Komunističke partije Jugoslavije. Rekao mi je mnogo razloga za kandidovanje, ali mi je uputio i kritike, i dao još više zadataka. Pošto će sa mnom raditi dok sam kandidat, to će on i provjeriti kako sam sve to obavljao i da li sam zaslužio i osposobio se za člana Partije. Tada sam osjetio izuzetno zadovoljstvo i ponos. Činilo mi se da sam nekako postao najvažniji u četi. Kada su se uzbuđenja smirila, naišla je zabrinutost sa mnoštvom pitanja - šta to sve treba i kako da radim da bih zaslužio da budem član KPJ i kako da se osposobim za partijske zadatke? Ponešto sam i znao, kao: treba više čitati, više politički raditi i prenositi ono što se nauči, pa biti još hrabriji itd., ali štošta drugo nisam

znao. Pitao sam se da li je i Milan postao kandidat Partije. Ako jeste, zašto mi nije rekao, iako su to partijske tajne. A ako nije kandidat? Ipak, nas dvojica smo pokazali jedan drugom da je povjerenje neograničeno. Kandidovani smo na istom sastanku ćelije.

Nije prošlo dugo vremena desio mi se neobičan doživljaj. Imao sam sastanak aktiva SKOJ-a, na koji je došao i sekretar partijske ćelije Branko Bjelić. Pošto nije imao vremena da ostane na sastanku, predložio je da prva tačka dnevnog reda bude izbor novog sekretara, jer je za sadašnjeg predviđena nova dužnost. Predložio je da novi sekretar bude Dragan Batoz. Skojevcu su se složili, i on je odmah rukovodio sastankom po ostalim tačkama dnevnog reda.

Čini mi se da sam dugo čekao da saznam šta mi se sprema. Pozvan sam u komandu čete i komandir mi je rekao: »Sjedi, mali«. Očigledno je bio zadovoljan što će me obradovati. Saopštio mi je da sam određen za desetara. Kad sam to čuo osjetih neki strah. Odmah mi je sinulo da ja to ne znam, da su gotovo svi u desetini sposobniji za tu dužnost od mene. Odmah sam reagovao i odbijao dužnost. Branio sam se time, da neću znati da je obavljam, jer nisam služio vojsku, a kada sam dobio odgovor da ima još desetara i vodnika koji nisu služili vojsku - potegao sam godine, i tvrdio da imam 17 godina, a da se oni stariji dvije, tri ili četiri godine od mene.

Taj se razgovor završio i bio sam uvjeren da imam još mogućnosti za razgovor, dok su u komandi čete smatrali da je to gotovo, pošto sam primio naređenje. Odmah sam otišao do Milana i sav usplahiren rekao mu šta mi se desilo. On me podržao i rekao da ne primim dužnost i ne brukam se pred borcima. Naveo mi je mnogo starijih boraca koji su za tu dužnost sposobniji od mene.

Odmah sam se vratio u komandu čete i rekao im da ne mogu primiti dužnost desetara. Tada sam im uporno ponavljao da ne mogu komandovati Nikoli Sudžuku, Mihajlu Despotu, Lazaru Stojanoviću, Iliji Stojanoviću, Milanu Gavriloviću i ostalima iz moje desetine. Tada sam bio prosto najuren iz sobe u kojoj smo razgovarali.

Kasnije mi je Branko Bjelić rekao da sam jedva ostao, da me ne raskandiduju iz Partije i da sam ostao kandidat zahvaljujući tome što sam mlad i što mi je to prva greška. Rekao mi je da sam se obrukao i da sam njega obrukao, jer je to bio njegov prijedlog, te da ću dugo morati dokazivati da sam za Partiju.

Činilo mi se da o tome ništa ne zna vodnik Sava Stojanović, koga sam jako cijenio, kao i svi drugovi iz voda. Međutim, on me je sve češće u šali prozivao i pomalo se šalio, dok mi jedanput nije prebacio da sam njega i Bjelića doveo u neprijatnu situaciju. Za desetara je određen Ilija Stojanović, otresit i kočoperan mladić, koji takođe nije služio vojsku.

Gledao sam kako on tu dužnost obavlja, posebno kada je desetina dobila jedan samostalan zadatak, i sve više sam osjećao olakšanje što nisam desetar. Bilo mi je drago što kada se sa mnom to zbilo nije prisustvovao politički komesar Pero Knežević, koji je bio veoma drag svima u četi.

Ne sjećam se da mi je on bilo šta rekao poslije tog slučaja. Međutim, osjećao sam i neki teret na duši što mi je ugled opao, jer dužnost

desetara nisam primio, a više nisam bio ni sekretar aktiva SKOJ-a. Osjećao sam se nekako krivim. Sa kim sam god razgovarao »čitao« sam mu na licu da me takvog gleda, iako o tome niko ništa nije znao sem nadležnih.

Tako je to izgledalo, dok smo bili na Manjači, oko Jajca i Travnika, pa sve dok se nismo vratili u Podgrmeč, u prvoj polovini oktobra. U Podgrmeču se nastavlja lijepa tradicija da omladina zbog partizana svako veće dođe na igranku u školu, a to su već bile uglavnom djevojke, jer su momci bili u partizanima. Narod nas je hranio kao goste. Odmor i život bogovski - kako smo mi to govorili, ali bilo je i straha da neće dugo potrajati.

Svi naši odmori, pa i taj, korišteni su za strojeve i taktičke vježbe i za politički rad. Ceta se okupila poslije dva-tri dana u nedjelju, na zboru kod škole. Tada su me pozvali Branko Bjelić i Pero Knežević, ili Sava Stojanović da posljednji put razgovaraju sa mnom kao sa kandidatom i da se uvjere da li sam zreo za Partiju. Branko je rekao da sam već dugo kandidat, da sam se pokazao u borbi kao dobar borac, bombaš i puškomitraljezac, da čitam više od svih skojevaca, da sam stari skojevac i da sam bio sekretar SKOJ-a, ali da sam »uprskao« ono oko dužnosti desetara, pa sam zato i ostao toliko dugo kandidat, a da sam bio član Partije sada bih bio politički delegat voda.

Želim da budem politički delegat. Nisam se branio sada ni za postupak u vezi sa dužnošću desetara da se ne bi zaključilo da se nisam još popravio i priznao grešku i tako odgodio prijem u Partiju. Rekli su mi na rastanku da će na slijedećem sastanku partijske ćelije predložiti da budem primljen u Partiju.

Tog se događaja dobro sjećam zbog ometanja omladinki i omladinaca koji su dotrčavali do mene čim su me spazili u toj maloj grupici. Nisu znali da smo tada razgovarali o pitanjima koja bi za svakog od njih bila nešto najuzvišenije. Jer postati član KPJ bio je tada najviši cilj u životu poslije koga se moglo bez žaljenja poginuti.

Kada se taj susret sa drugovima završio, vratio sam se među omladinu na zboru. Pokušavao sam da nađem pogodnu priliku da kažem Milanu šta je sa mnom razgovarano, ali je on bio angažovan na tom zboru toliko da smo se samo mogli sresti u prisustvu omladine. Čim mi se pružila prilika rekao sam mu o tom razgovoru i nekako naglasio da ću na slijedećem sastanku ćelije biti primljen u Partiju. On mi je rekao dosta hladno da je njemu danas saopšteno da je na jučerašnjem sastanku ćelije primljen i da će na slijedeći sastanak već biti pozvan. Ojednom sam izgubio volju za razgovorom. Što da razgovaram sa njim kada je toliko veći od mene. On mi je, kao usput, napomenuo da mi ono oko pitanja desetara, smeta. Brzo smo se rastali, nekako potišteno. Milan je za mene bio više autoritet nego ravnopravan drug.

Poslije par dana krenuli smo prema Sanskom Mostu i Branko Bjelić me pozvao da izađem iz kolone i pođem s njim. Saopštio mi je da sam primljen u Partiju i čestitao mi. Znam da sam se kasnije stidio od njega što nisam znao da ispoljim radost, već sam to primio ćutke, kao da mi je oduzeta moć za radovanje. Više je izgledalo da sam primio neki težak i opasan zadatak sa mirnoćom i ozbiljnošću, mada su to dva

različita osjećanja u čovjeku. Ali, vjerovatno je to bilo vrijeme koje je zahtjevalo i samoodricanje i pokazivanje samo spremnosti na zadatak u svim ozbiljnim poslovima.

Na prvom sastanku ćelije iznenadio me mali broj članova Partije u četi - svega pet-šest. Čak ni neki veoma istaknuti borci i komandiri vodova to nisu bili. Tada sam osjetio i ponos što sam se našao u tako malom broju i shvatio što sam tako dugo bio kandidat. Naredna dva mjeseca (novembar i decembar) vodili smo intenzivne i teške borbe, a bilo je i drugih događaja koji se dugo pamte: prve borbe oko Sanskog Mosta, Starog Majdana i Ljubije, zatim napad na Bihać i ponovo oko Podgrmeča, napadi na Bosanski Novi, Ljubiju i Sanski Most, proboj utvrđene linije Bosanski Novi - Ljubija - Sanski Most: objekti su bili dobro utvrđeni i branjeni, borbe teške, a gubitaka je bilo mnogo.

U probou utvrđene linije neprijatelja kod Mijske Glave teško je ranjen zamjenik komandira čete Stojan Milnović Stojanda, a u Bosanskom Novom komandir čete Veljko Miljević Veljkina, koji je krajem decembra umro u partizanskoj bolnici Korčanica. U to vrijeme i ja sam bio u bolnici, i veoma sam teško primio tu vijest. Izašao sam iz bolesničke sobe i isplakao se kao nikada do tada. Obuzelo me ćutanje, praznina i samoća, tako da nekoliko dana nisam nikog primjećivao u punoj sobi ranjenika.

U tom periodu bilo je mnogo ranjenih i poginulih drugova, što je dovelo do izmjene i boračkog i komandnog sastava u četi. Ja sam tri puta bio u bolnici - jedanput u brigadnoj, koja je bila u školi sela Hašana, a dva puta u Korčanici u Grmeču.

Tih dana počela je i moja vojnička karijera. Postao sam politički delegat voda. Kada su mi na Manjači nudili dužnost desetara priželjkivao sam da budem politički delegat voda, jer bi nekako tu dužnost mogao obavljati. Kada sam dužnost dobio, vidio sam da mi nešto nedostaje. Stidio sam se drugova iz voda kao da sam im nešto uzeo, vjerovatno zbog toga što mi se činilo da sam postao starješina sposobnijim i zaslužnijim od sebe. Vidio sam da drugi delegati najčešće idu pored stroja sa vodnikom, a ja sam u stroju bio na starom mjestu. Trebalo je svojim drugovima u vodu i nešto govoriti, ali šta i kako da ja govorim? Da nije bilo Milana pored mene još bih nekako i progovorio. Par puta sam izbjegao da nešto i ja kažem drugovima u vodu, što se praktikovalo poslije riječi vodnika.

Namjestio sam, zajedno sa vodnikom, da Milan bude na zadatku kada smo planirali da imamo vodnu konferenciju. Tada sam prvi put govorio poslije ozbiljnih priprema. Znam da mi je poslije bilo žao što i Milan nije bio prisutan, jer sam to obavio tako da sam bio zadovoljan. Ostalo je da to učinim i u prisustvu Milanovom, koji bi, bio sam uvjeren, to bolje radio od mene.

Izgubismo dragog druga i starješinu

AHMET ŠERTOVIĆ

Prilikom formiranja 2. krajiške narodnooslobodilačke brigade upućen sam u njen sastav, u 3. četu 2. bataljona. U njenom sastavu učestvovao sam u oslobođenju Jajca 1942, kao i u oslobođenju Bihaća i Bosanske Krupe.

Odmah po formiranju brigade krenuo sam sa jedinicom na zadatak u pravcu Manjače. Prvi borbeni okršaj na tom putu imali smo sa ustašama i domaćom milicijom, a zatim smo nastavili pokret prema Manjači.

Komesar naše čete bio je Veljko Pjevač, izuzetno omiljen drug i starješina. On nam je najljepše i objektivno objasnio cilj tog pokreta - da se ide na teritoriju koju kontrolišu četnici, već dokazani neprijatelji našeg naroda i saveznici Nijemaca i ustaša. U takvoj situaciji rekao je, dalje nije nemoguće da im u borbi priteknu u pomoć Nijemci i ustaše iz Banjaluke.

Tako je i bilo. Kad smo stigli na Manjaču, u prvom sudaru sa nama četnici su se brzo razbježali, bili razbijeni i samo su iz daljine pripucavali.

Međutim, obistinilo se ono što nam je komesar rekao. Već sutradan krenule su protiv nas jake njemačko-ustaške snage. Poslije dva dana žestoke borbe razbili smo ih i potisnuli nazad, prema Banjaluci.

Poslije kraćeg odmora, krenuli smo da oslobodimo Jajce. Pored radosti pobjede, doživio sam tu i tugu zbog gubitka komesara moje čete Veljka Pjevača. Bio sam sa njim u jednoj grupi na izvršenju zadatka kada ga je pokosio, preko grudi, mitraljeski rafal. Cijela četa ga je oplakala. Za tako kratko vrijeme bili smo veoma mnogo zavoljeli toga čovjeka. Bio je divan borac i komunista, dobar drug i starješina.

Krenuh smo odatle prema Travniku, noseći u sebi komesarov lik.

Šest mjeseci u Drugoj brigadi

MILKA HOČEVAR-KOSOVAC

Poslije završetku vojno-političkog kursa 1942. godine u Jasenici, sa drugaricom Ljubicom Jarić Bosom, bila sam raspoređena u 2. krajišku brigadu, koja se tada nalazila na Manjači, sjeverno od Mrkonjić-Grada. Nakon toga, raspoređena sam u četvu u kojoj je komandir bio Ljuban Budimir, a politički komesar Uroš Vujanović. Komandir voda mi je bio Pero Čekić.

U napadu na Jajce doživjela sam prvo vatreno krštenje. Naime, kad smo krenuli u napad, u jednom trenutku čula sam da nešto iznad nas zviždi, odnosno neki neobjašnjiv šum, pa sam najbližeg borca pitala šta je to. Jedan mi je odgovorio »sad ćeš čuti«. Ubrzo su se oglasile eksplozije granata po položaju sa kojeg smo krenuli u napad.

Krećući se pod borbom zarobili smo grupu neprijateljskih vojnika (ustaša i domobrana). Odredili su me da ih odvedem u štab brigade. Kad sam ih dovela, svi su se čudili kako sam uspjela. Jer, tako samu uz put su me mogli i ubiti. No, srećom, sve išlo je dobro, jer su oni vjerovatno mislili da se svuda oko nalaze naše jedinice.

Poslije nekog vremena, po oslobođenju Jajca, brigada je krenula prema Vlašiću i Travniku. Moja četa je dobila zadatak da krene u Turbe i prihvati jednu satniju domobrana koji su željeli da se predaju. Kad smo već silazili prema Turbetu seljaci su nam reki da se u njemu nalaze ustaše i Nijemci sa tenkovima. Brzo smo pokušali da se povučemo, ali su nas ustaše primijetile i jurnule za nama. Najednom sam čula: »Ne pucaj, hvataj živu!« Kad sam se okrenula, vidjela sam za sobom ustaše. U tom trenutku od straha su mi noge otkazale i nisam mogla dalje. Čula sam odjednom povik sa naše strane: »Lezi!«, a zatim je rafal iz automata pokosio ustaše. Pritrčala su dva druga i pomogla da se izvučem. Kasnije sam saznala da je to bio komesar Uroš Vujanović. Samo njemu mogu zahvaliti što sam ostala živa.

Kasnije sam sa brigadom učestvovala u napadu na Bihać, u borba-ma oko Ljubije i Bosanskog Novog. U teškom sećanju mi je ostala borba za Stari Majdan, u kojoj mi je poginula najbolja drugarica Ljubica Jarić Bosa i komandir voda Pero Čekić (rodnom iz Knešpolja).

U borbi na Miskoj glavi bila sam ranjena i otpremljena u Centralnu bolnicu u Grmeč, sa kojom sam početkom 1943. krenula kroz borbe na Neretvi i Sutjesci u sastavu 3. krajiške proletherske udarne brigade.

Muka sa šubarom

PETAR DIVJAK

Po oslobodenju Jajca, septembra 1942, dobio sam na poklon od jednog starijeg čovjeka novu šubaru. Na mom Zmijanju, gdje su zime duge i oštre, šubara je od uvijek bila cijenjena i tražena kapa. Znam, zima ide, valjaće mi glave. Stavim na nju petokraku zvijezdu i nabijem je na glavu. Ali, toga dana postroji se bataljon sa ostalom vojskom i drug Đuro Pucar Stari vrši smotru. Kad dođe do mene stade, i nešto se zagleda u mene i moju šubaru. Vidim, nešto kao da nije u redu. Čiča koji mi je dao šubaru dovikuje iz mase: »Ama, ljudi, to sam mu ja dao«.

Drug Stari se na to nasmija i reče: »Nije važno što mu je na glavi, već šta je u glavi«, i produži da obilazi stroj.

Po završetku smotre prilazi mi komesar Lazo Lazić i kaže:

»Rekoh li ja tebi da ti ta kapa ne treba?« (šubare su nosili četnici i, u neku ruku, bile su simbol četništva, ali znam da su je nosili i pojedini partizani).

»Ama, kako bih je bacio kad je nova i lijepo mi stoji, i sam znaš da sam u njoj kao đilkoš« - kažem komesaru.

»Ali, čovječe, može te noću ubiti tvoj drug, misleći da si četnik, je li ti sad jasno?« - opet će komesar.

»Jasno mi je«.

Još istog dana nevoljno zamijenili novu šubaru za osrednji kačket.

Sa poštom u Operativnom štabu

VASILJE JOVANIĆ VASO

Po zauzimanju Jajca, 28. septembra 1942, jedinice 2. krajiške brigade vodile su žestoke borbe sa neprijateljem na pravcu Travnik - Turbe i na planini Komaru. Od vodnika kurira određen sam da nosim poštu u Operativni štab, koji se tada nalazio u Jajcu. Javio sam se komandantu brigade Ratku Martinoviću koji mi je dao poštu i rekao da je hitno, te da je moram brzo odnijeti u Operativni štab u Jajce. Odobrio mi je jahaćeg konja. Mislim da je konj bio Burina Predojevića, zamjenika komandanta brigade. Brzo sam putovao i sišao na cestu u dolini Vrbasa. Predveče, 28. septembra, stigao sam u Jajce.

Komandanta Operativnog štaba Kostu Nađa, i grupu rukovodilaca, pronašao sam u zgradi Sokolskog doma (sada Muzej AVNOJ-a). Kada sam dojahao u dvorište zgrade vidio sam mnogo jahaćih konja, koje su za dizgine držali borci. Borci su na petokrakama nosili srp i čekić, pa sam odmah shvatio da su to proleterci koji prate rukovodioce koji su sa Kostom. Pitao sam Kostinog pratioca gdje mogu da nađem komandanta Nađu da mu predam poštu. Rekao mi je da je Nađ u zgradi na spratu, ali da ja ne mogu ući, pa će oni predati poštu. Posle manje prepirke pustili su me, jer sam im objasnio da imam i usmene poruke od komandanata brigade drugu Nađu. Malo sam se poslužio trikom da bih ušao kod Nađa, jer sam ga jako volio, pošto je prema nama kuririma uvijek bio ljubazan, a davao nam je i korisne savjete. Njegov pratilac bio je moj komšija iz Male Žuljevice Mladen Graonić, sa kojim sam još prije rata radio zajedno u rudniku Lješljani. Njegov brat Mikan nalazio se u 5. krajiškoj brigadi. Po dizanju ustanka zajedno smo bili u prvim akcijama. Sa Kozare je poslat u Operativni štab u Grmeč. On im je i rekao da me puste. Ušao sam u sobu na spratu, predao poštu komandantu Nađu i stao na sred sobe očekujući odgovor. Malo sam se zbunio kada sam pored Nađa vidio veću grupu rukovodilaca, koji su sjedeli za jednim dugačkim stolom na kome je bila razastrta povećća mapa - vojna karta. Na sredini, za stolom sjedio je jedan rukovodilac, lijepo obučen, a pred njim na stolu nalazila se otvorena kutija cigareta - pakovanje od 100 komada, mislim da su bile »Ljubiški«.

Dok je Nađ čitao poštu, oni su vodili razgovore. Meni se pripušilo, pa sam prišao stolu i obratio se drugu ispred koga su bile cigarete, pitajući da li mogu da uzmem jednu cigaretu. On je odmah prekinuo razgovor sa drugovima i rekao mi da mogu. Zatim je zahvatio rukom više cigareta i dao mi ih. Na to sam se zahvalio i rekao da ću ponijeti ne-

koliko komada komandantu brigade, jer ni on nema. Kada sam zapalio cigaretu, rekao mi je da sjednem i počeli smo razgovarati. Pitao me iz koje sam jedinice. Kada sam objasnio da sam iz 2. krajiške brigade, rekao je da dobro poznaje komandanta Martinovića. Ponovo je zahvatio rukom poveću količinu cigareta i rekao da ponesem za komandanta i štab brigade. Pitao me odakle sam, što sam prije rata radio, kada sam stupio u partizane, u kojim sam jedinicama bio prije stupanja u 2. krajišku brigadu. Kada sam mu odgovorio na sva pitanja, rekao mi je: »Dobri ste vi borci Kozarčani«. Na to sam ja pohvalio proletere: »Bogami i vi proleter i ste dobri borci kada ste uspjeli od Uzica iz Srbije, i Crne Gore da dođete do nas Krajišnika«. Tog trenutka zamišljao sam što to njega interesuje, jer sam pretpostavljao da je komandant Prve proleter-ske brigade - Koča Popović. Zatim mi je Nađ dao poštu za brigadu i ja sam se pozdravio s njima. Kada sam izašao, u hodniku, ispred vrata, uhvatio me za ruku Kostin pratilac Mladen Graonić (poginuo je u bihačkoj akciji) i rekao: »Znaš li s kim si ti ono razgovarao i od koga si uzeo cigarete?« Odgovorio sam da ne znam, ali mislim da je neko od komandanata proleterskih brigada. On mi je saopštio da je to bio drug Tito. Vrhovni komandant, koji je pre dva sata izvršio smotru Prve KNOU brigade koja je ostala tih dana u Jajcu. Odjednom me obuzela radost što sam vidio Vrhovnog komandanta druga Tita, a pored radosti i sram što sam tražio cigarete i onako se ponašao prilikom razgovora. Od velike radosti u dva skoka sišao sam niz stepenice, došao do konja, skočio da ga uzjašem, preskočio preko sedla i strmoglavio se na drugu stranu. Prilikom pada povrijedio sam desno rame i ruku, ali od radosti nisam osjećao bol.

Uz put, kada sam se vraćao, odjednom sam pomislio da sam napravio grešku što sam se onako naivno ponašao pred Vrhovnim komandantom - tražeći cigarete. Mislio sam o tome kakav sam utisak ostavio na druga Tita i šta će on misliti o nama, borcima 2. krajiške brigade. Mislio sam da ću za to izvući partijsku kaznu, jer sam tada bio član KPJ.

Kada sam došao u štab brigade nisam našao komandanta Ratka, pa sam poštu predao političkom komesaru Niki Jurinčiću. Nisam mogao prećutati kako sam tražio cigarete od Vrhovnog komandanta i ispričao sam mu sve kako je bilo. Niko se hladno nasmijao i prekorio riječima: »Ti, Krljo (tako me Niko zvao) moraš uvijek nešto zabrljati, ali ubuduće vodi računa kada ideš u više štabove«. Tada sam se oslobodio misli da ću biti partijski kažnjen.

Evo, tako sam prvi put vidio i razgovarao sa Vrhovnim komandantom drugom Titom.

Iznenadili smo našeg stražara

PETAR DIVJAK

Početkom oktobra 1942. nalazili smo se na Vlašiću. Neprijatelj je navaljivao sa svih strana. Vodili smo teške borbe sa nekoliko njemačkih bataljona. Nijemci su se teško mirili sa gubitkom Jajca i udružene ustaško-domobranske i njemačke snage nastojali su po svkau cijenu, da ga povrate.

Usljedilo je naređenje da se brigada što hitnije prebaci na lijevu obalu Vrbasa. Poslije obilnih kiša, Vrbas je bio nabujao i bilo ga je nemoguće gaziti, pa je štab brigade odlučio da se prebacimo preko mosta u Jajcu. Dok smo se po pomrčini spuštali prema gradu, borci nisu ni slutili šta muči komandira Egić Dušana. Kad smo se približili, prema naređenoj opreznosti i tišini, shvatili smo da je u Jajcu neprijatelj. To je značilo da ćemo se preko mosta probijati. Zastali smo nedaleko od mosta. Pozivana je desetina Vase Popovića da pođe naprijed. Nedaleko ispred čete našli smo komandira Egića i vodnika Gojka Milojicu. Odatle, iako je bila noć, vidjeli smo most i povremeno stražara koji je šetao ispred njega. Egić je pred nama svima, dao zadatak desetaru Popoviću: »Nijemci su po svoj prilici ušli u Jajce. Na mostu je straža. Stražara treba likvidirati, uhvatiti živa ili ubiti, ali se puška ne smije čuti. Brigada mora preći most bez borbe«. Komandir je dao još nekoliko praktičnih savjeta kako da se dođe do mosta i približi stražaru.

Krenuli smo na zadatak šuljajući se kao mačke. Jesenji vjetrovi i bučan šum Vrbasa išli su nam na ruku. Kad smo prišli blizu Vaso je ostavio ostale, a mene je pozvao da pođem sa njima. Stražar je šetao prilično bezbrižno. Vaso je izabrao mjesto gdje ćemo ga sačekati, ali stražar nije došao do nas, već se okrenuo i pošao nazad. Vaso je skočio, i ja za njim. U nekoliko koraka ščepao je stražara za vrat i oteli smo mu pušku.

»Pa to je naš, partizanski stražar«, povika iznenađen Vaso. »Mogli smo te ubiti, bog te tvoj«, kažem mu.

On je bio još uvijek zbunjen i, očito, bilo mu je neprijatno. Ali, i njemu i nama je lagnulo. Rekao nam je da se naši povlače iz Jajca, ali da grad još nije pao u ruke neprijatelju. Njega je Komanda mjesta bila postavila na stražu da sačeka 2. krajišku brigadu i povuče se po njenom pristizanju. Bilo nam je drago što se ne moramo probijati a tu su se stvorili Egić i Milojica, i svi smo se smijali.

Naša četa je krenula naprijed, i otpočela je ubrzano prebacivanje brigade preko mosta. U zoru su Nijemci navalili, pa su se posljednji dijelovi brigade prebacivali pod borbom.

Prepiska sa skojevskim aktivom sela Hašani

ILJA BUKARICA

Brigada je na Manjaču stigla prije mjesec dana. To se vrijeme činilo kao vječnost. Želja da se vratimo u Podgrmeč bila je prevelika, ali i osjećaj da se to neće uskoro dogoditi. Išli smo pomalo sve dalje i dalje, a u kontaktu smo bili i sa srpskim i crnogorskim proleterskim brigadama, pa smo s njima mogli ko zna kuda krenuti. Milan Gavrilović, Đuro Ćuk i ja nebrojano puta smo pretresali svaku stazu, događaj i doživljaj pojedinaca iz naših Hašana. Pošto smo komšije, jednako smo iz poznavali i interesovali se za iste stvari. Jednom prilikom smo se dogovorili da napišemo pismo skojevskom aktivu sela Hašani, iz kojeg smo ponijeli veoma lijepe i drage uspomene. Pisali smo pismo zajedno i veoma dugo - čitavo jedno prije podne, ali smo na kraju bili prezadovoljni kako smo ga sročili. Pismo je bilo upućeno na ime jedne skojevke, ali se ne sjećam koje od tri-četiri najaktivnije djevojke. Dali smo i adresu za odgovor.

Pisali smo im o pitanjima koja nas kao skojevce interesuje i koja nas kao momke tište. Pohvalili smo se da i naš aktiv u partizanima dobro radi, da skojevci spadaju među najhrabrije borce, da su neki od njih mitraljesci, bombaši, minobacačije, te da se kod nas prorađuje materijal na položaju. Pitali smo ih o njihovom radu i uspjesima, o novim članovima SKOJ-a. Posebno smo se interesovali ko je od momaka otišao u partizane, ima li još »zabušanata« u pozadini (kako smo mi zvali one zrelije momke koji još nisu otišli u partizane, bez obzira na to da li su aktivni omladinci i skojevci).

Pismo smo predali četnom pisaru, a on ga je predao u štab bataljona, odakle je išlo u štab brigade da bi ga brigadni kuriri ponijeli dalje, prema Podgrmeču. Nama je jedino ostalo da čekamo da li će stići odgovor.

Jednog dana, na Vlašuci, stiže pismo na Milanovo ime. Pisale su ga djevojke skojevke iz Hašana. To je za nas bio zaista neočekivan događaj i velika radost. Pisale su da ih je pismo zaista jako obradovalo, da je pročitano na sastanku skojevskog aktiva, te da su svi skojevci aktiva veoma zadovoljni što su se javili drugovi s fronta. One su nam odgovarale u ime svih skojevaca njihovog aktiva. Pisale su o tome šta aktiv sada najviše radi, ko je sve postao novi skojevac, a ko je otišao u partizane. Iznenadila nas je veoma velika promjena u sastavu aktiva od ap-

rila do oktobra 1942. godine. Bilo nam je drago kada smo saznali da su uglavnom svi zreliji momci otišli u partizane, jer je to bilo pravo mjesto za omladinu. Više im nismo zavidjeli da su još u pozadini kod djevojaka.

Posebno je bila interesantna adresa i put tog pisma. Glasilo je na ime: Milan Gavrilović, 1. četa, 2. bataljon, 2. krajiška brigada. Sa takvom adresom pismo je putovalo partizanskom poštom iz Mjesnog NO odbora sela Hašana, sa krupskog sreza, preko sanskog, ključkog, mrkonjičkog i jajačkog sreza, dok nije pronašlo brigadu u travničkom srezu, na planini Vlašić. To je bilo u oktobru 1942, kada je slobodna i poluslobodna teritorija povezivala srezove preko koje je pošta išla uz izvjesne opasnosti od četnika na pojedinim dijelovima tog dugog puta.

Oslobođenje Jajca

STEVO MILANKOVIĆ

U jesen 1942. sa 2. krajiškom brigadom učestvovao sam u oslobođenju grada Jajca. Toga puta u ovom oslobađanju učestvovala su još tri brigade, među kojima je bila i jedna crnogorska. U to vreme, grad Jajce branilo je nekoliko stotina ustaša.

Naša brigada je, nakon dugog marša, stigla u neka sela blizu Jajca. Iz ovih sela stupilo je u naše jedinice nekoliko mladića. Tu su se naše jedinice malo odmorile i prenoćile, a potom su krenule u pravcu grada Jajca. Uveče, oko 23,00 sati, po mrklom mraku stigli smo u područje samoga grada. Treći bataljon je bio u prethodnici brigade, a moj vod - Bože Borojevića - u borbenom osiguranju ispred naše 1. čete. Na brdima više grada Jajca, po gustoj pomrčini i sa oružjem na gotovs, privukli smo se do prvih kuća na kraju sela u kojoj su devojke igrale i održavale prelo. Vodnik Božo je hitno rasporedio straže na puteve i oko sela, da nam nitko ne pobegne u grad i eventualno javi ustašama da pripremamo napad na njih. Nas trojica, sa jednim puškomitraljezom, dobili smo zadatak da upadnemo u kuću, i ukoliko ovde kod devojaka bude ustaša, da ih žive pohvatamo, radi dobivanja podataka o odbrani grada. Pošto ovaj narod do tada nikada nije video partizane, čim smo otvorili vrata od sobe sa uperenim oružjem, u sobi je nastala panika i vriska među devojčkama i ostalim ukućanima da smo ih uspjeli jedva da smirimo. Pošto ovde nije bilo ustaša, a ni na drugom mestu u selu, to smo odmah javili ostalima da krenu napred za nama.

Pred ustaškim položajima, koji su se nalazili na brdima iznad grada Jajca, naše jedinice su se brzo razvile u streljački stroj i u iznenadnoj i žestokoj borbi prilično brzo smo uspjeli da osvojimo te prve linije ustaške odbrane. Ustaše su iz grada nekoliko puta jurišale prema nama na brdo da bi nekako povratile izgubljene položaje, ali mi smo ih uvek odbijali uz žrtve u poginulim i ranjenim. Naročito su nas žestoko tukli iz grada svojim minobacačima i topovima, a sa ceste iz svojih blindiranih automobila.

Sutradan, posle podne, dobili smo naređenje da krenemo u opšti juriš za konačno oslobođenje grada. Moja jedinica imala je zadatak da se, pod zaštitom puškomitraljeza spusti niz padine nekih vinograda i prebaci preko ceste do prvih zgrada na periferiji grada. Prilikom prebacivanja, ustaše sa kule uspele su da nam ovde nekoliko dugova ubiju i rane.

Upadom u grad, naše jedinice su, pod žestokom borbom od kuće do kuće, pomalo nastupale prema tvrđavi i kuli, odakle su ustaše pružale ogorčeni otpor.

I sa druge strane grada nastupale su naše jedinice pod žestokom borbom, tako da je na sve strane grmelo od eksplozija ručnih bombi i granata, kao i puščane i mitraljeske vatre.

Naš teški minobacač sa suprotne strane grada sa jednog visa, ispaljivao je granate pravo među ustaše koji su se nalazili na tvrđavi - kuli u samom centru grada. Predveče, i poslednji otpor ustaša je bio savladan.

Naš teški minobacač sa suprotne strane grada sa jednog visa, ispaljivao je granate pravo među ustaše, koji su se nalazili na tvrđavi - kuli u samom centru grada. Predveče, i poslednji otpor ustaša je bio savladan. Ipak, jedna poveća grupa ovih zločinaca, uspela je da nam pobegne u pravcu Travnika.

Na sve strane u gradu ležali su leševi elitne legije ustaša.

Odmah po oslobođenju grada Jajca, naša brigada je krenula na nove položaje u blizini Travnika. Sledećih dana od pravca Travnika na naše položaje krenula je velika njemačka ofanziva, potpomognuta sa uraganskom vatrom artiljerije i minobacačke vatre. Na tim predelima sa Nemcima (imena planine ne znam) vodili smo ogorčene borbe sa bliskog odstojanja. Usled brojčano nadmoćnijeg neprijatelja, naše jedinice uveče u sumrak bile su prisiljene da se povuku u nazad prema gradu Jajcu. Prilikom spuštanja po mraku sa planinskih visova na cestu koja ide od Travnika za Jajce, naišli smo na cesti na veliku domobransku komoru sa svim kuvarima i drugom ratnom spremom, pa smo je i zarobili.

Susret sa Đurom Pucarom Starim

VASILJE JOVANIĆ FASO

Druga krajiška brigada vodila je početkom septembra 1942. žestoke borbe sa Nijemcima i četnicima u okolini Kadine vode i Hankola, na teritoriji Manjače. Komandant brigade Ratko Martinović pozvao me u štab brigade i naredio da nosim poštu u Grmeč za operativni štab za Bosansku krajinu. Odobrio mi je jahaćeg konja iz štaba brigade da bih brže stigao i skrenuo pažnju da budem oprezan prilikom prolaska kroz mesta u okolini Sitnice, jer se pojavljuju razbijene grupe četnika, presvučenih u civilna odijela.

Kada sam došao u Ključ, navratio sam u zgradu u kojoj se nalazio NO odbor i pozadinski radnici. U dvorištu sam se susreo sa kuririma koji su bili u pratnji Đure Pucara Starog, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Oni su putovali iz Vrhovnog štaba u Operativni štab za Grmeč. Među njima sam poznao jednog kurira Operativnog štaba, koji je takođe nosio poštu iz Vrhovnog štaba za Operativni štab. Ne sjećam se njegovog imena, jer je on mene zvao Kozarčanin, a ja njega Drvarčanin. Rekao mi je da malo sačekam, pa ćemo zajedno krenuti. Od Ključa do Grmeča bila je slobodna teritorija i nije bilo nikakve opasnosti.

Poslije kraćeg vremena, iz zgrade u kojoj su bili partizanski radnici, izašao je Đuro Pucar Stari. Taj kurir me je predstavio Pucaru, rekao mu da sam kurir iz 2. krajiške brigade i da nosim poštu za Operativni štab u Grmeč. Pucar se pozdravio samnom i upitao gde se nalazi 2. krajiška brigada. Poslije mog objašnjenja, zatražio je da mu dam poštu koju sam nosio. U tom trenutku dvoumio sam se da li da dam ili ne. Taj kurir mi je rekao da dam i objasnio ko je Đuro Pucar, da je sekretar Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu. Kada je Pucar pročitao izvještaj o borbama 2. krajiške brigade, vratio mi je poštu i rekao da pođem sa njima.

Kada smo došli u Sanicu, Pucar se sastao sa komandantom radnih brigada koje su tada radiule na žetvi i vršidbi žita u dolini Sanice prema Vrhpolju. Komandant radnih brigada bio je Petar Sovilj. Dok je Pucar razgovarao sa komandantom i ostalim članovima štaba radnih brigada, mi kuriri smo se upoznali sa akcijašima.

Oko 2.000 omladinaca i omladinki sa oslobođene teritorije Drvara, Bosanskog Petrovca, Ključa, Sanskog Mosta i okoline, svrstanih u om-

ladinske radne brigade i pod zastavom, neumorno je žnjelo, vršilo, podizalo i izvlačilo bogatu ljetinu iz plodne doline Sane i Sanice. Omladina je noću, u najvećoj tišini, sto metara od neprijatelja, žnjela i izvlačila snopove žita. U zoru je neprijatelj, umjesto pšenice, gledao prazne njive pokrivene strnokosom.

Za nešto više od tri mjeseca podignuto je oko 40 vagona pšenice, 100 vagona kukuruza, na vagone pasulja, krompira, šljiva, jabuka i drugog voća. Obrana ljetina odmah je prevezena volovskim i konjskim zapregama u izgrađene magacine na Grmeču, Srnetici, Šiši, Klekovači i na druga mjesta Krajine. »Sve za front« - bila je borbena parola učesnika ovih omladinskih brigada.

Poslije kraćeg zadržavanja, članovi štaba omladinskih radnih brigada - akcijaša i pozadinski radnici pozdravili su se s nama i mi smo krenuli za Grmeč. Kada smo došli na prevoj Grmeča između Sanice i Jelašinovaca, mislim da se zove Medveđe brdo, najednom je zagrmjelo i navukao se gust crni oblak. Pala je jaka kiša, kao iz kabla. Mi smo ispod visokih jela zastali dok nije prestala. Drug Pucar je imao na sebi kišnu kabanicu, pa mu se sa nje voda slivala u čizme.

Pomogli smo mu da izuje čizme i promijeni čarape, koje je imao u bisagama jahaćeg sedla na konju. Dok smo čekali da prestane kiša, Pucar nam je pričao o političkoj situaciji i brzom razvoju NOP-a u zemlji, kao i o uspjesima naših jedinica u borbama. Govorio je da su s nama proleterske jedinice koje su došle iz Srbije i Crne Gore i da smo sada, zajedno s njima, mnogo jači. Govorio je o hrabrosti boraca proletera, njihovom primernom ponašanju i da ih i mi moramo slijediti u svemu. Po prestanku kiše brzo se izvedrilo, i mi smo nastavili put preko Jelašinovaca i Lušci Palanke u Operativni štab.

Po dolasku u Operativni štab predao sam poštu komandantu Kostu Nađu, i rekao da je koverat otvorio drug Pucar. Košta se nasmiješio i rekao da je u redu. Kada je pročitao izvještaj štaba brigade vidio sam da se oraspoločio. Rekao je Osmanu Karabegoviću: »Bogami, komesaru, Druga krajiška tuče Nemce i četnike u Manjači, i evo izveštaja da su srušili jedan avion i uništili dva neprijateljska tenka, neka tako i dalje nastave«.

Koristeći njegovo raspoloženje, zamolio sam da mi odobri da sašijem jedno odijelo za sebe u radionici Operativnog štaba, koja se tad nalazila na Benakovcu i Majkić Japri i da, ujedno, posjetim ranjenike iz moje brigade i sa Kozare, koji su se liječili u staroj bolnici, smještenoj u šumi Grmeča iznad Majkić Japre. Rekao sam da imam štof za odijelo. Upitao me: »Odakle ti taj štof, da ga nisi sumnjivo prigrabio?« Objasnio sam mu da sam štof dobio iz magacina na Vitlovskej, kao plijen iz Prijedora, a po naređenju zamjenika političkog komesara odreda Dušana Misirače, i da sam ga u torbi nosio sve vrijeme kozaračke ofanzive i da ga evo, nosim i sad. Štof je bio od kvalitetnog somota koji mi se dopadao, pa sam se žrtvovao da ga sačuvam. Nađ mi reče: »Ljudi su gubili glave u kozaračkoj ofanzivi, a ti si čuvao štof za odelo«, malo sa pod-

ozrenjem, ali mi je na kraju napisao odobrenje na jednoj ceduljici i rekao da se javim ekonomu da mi napiše nalog, a da za dva dana moram sve završiti i doći po poštu za brigadu. Sašio sam odijelo, obišao ranjene drugove, ponovo se vidio sa Reljom Lukićem, komesarom bolnice, dr Moricem i drugim poznatim borcima brigade i obavijestio ih o uspješnim akcijama - borbama koje 2. krajiška vodi u Manjači protiv Nijemaca i četnika.

Po prijemu pošte za brigadu u Operativnom štabu zamolio sam ekonomu, mislim da je bio Simo Komnenović iz Prijedora, stariji čovjek, da pošalje malo cigareta za štab brigade. Spakovao mi je jedan paketić, ne znam koliko je bilo, ali kada sam donio, poštu u brigadu i predao je komandantu Ratku Martinoviću, rekavši da sam donio taj paketić sa cigaretama, on se mnogo obradovao.

Neumjesna šala

BOSKO BILBIJA

Jedne noći 1942. godine, a poslije oslobođenja Bihaća i Bosanske Krupe, došli smo u jedno selo u Podgrmeču. Drugi bataljon 2. krajiške brigade bio je na odmoru dva dana. Bili smo raspoređeni po kućama. Naveče smo večerali i, pomalo mokri, otišli na odmor i spavanje. Treći vod 2. čete dobio je jednu veliku prostoriju, i zaspali su negdje oko jedan po ponoći. U jednom trenutku neko se dobro prodrao i viknuo »neprijatelj«. Skočili smo i odmah počeli padati, vući jedan drugog, pa opet padati. Brzo smo shvatili da su nam svima bile vezane noge, i svi mi zajedno. Dok smo se odvezali, da bi dograbili oružje, dežurni je »crkavao« od smijeha. Vidjevši da smo prevareni - neko je psovao, neko se smijao. Zaspali smo opet i istog dana krenuli ponovo u akciju na Mišku glavu.

Puškomitraljez otkazao

DRAGO DAMJANOVIĆ

Poslije oslobođenja Bihaca - 1942. godine, bio sam pomoćnik kod Pere Sopića, u 3. četi 2. bataljona, koji je bio nišandžija na »zbrojovki«. U borbi na Miskoj glavi (Tromeđa) napadali smo ustaše i domobrane. Sopić nanišani, ali puškomitraljez neće da pali. Sopić ljut, galami na mene, misli da nisam pravilno sklopio puškomitraljez prilikom posljednjeg čišćenja, što smo zajednički radili poslije svake upotrebe oruđa. Ponovno pokuša da otvori vatru, ali ista stvar - ni metak da opali.

Ustaše su već blizu. Oko nas cijela četa. Svi pucaju i jurišaju. Ja i Sopić - ništa. Ostali nas gledaju i viču zašto i mi ne tučemo. Sopić na jednom okrene cijev ka zemlji, potegne okidač i »zbrojovka« proradi. Sopić veseo. Zatim okrene cijev na neprijatelja ispred nas - opet ništa. Sopić galami, prvo psuje puškomitraljez, pa malo zagalami na mene, te opet okrene cijev ka zemlji i mitraljez kreše rafalima. Uvjeren da je konačno greška otklonjena, uperi puškomitraljez u neprijatelja - ni metak da izađe iz cijevi. Sopiću je svega dosta. Uhvati »zbrojevku« za cijev, a donji dio, kundak i sanduk prinese, sjećam se i danas, jednom panju i par puta iz sve snage udari donjim dijelom puškomitraljeza po njemu i slupa ga, ljut na sebe, na mene i na sve ostalo. Uхватismo se moje puške i nešto bombi pobacismo, i nastavismo tako da sa ostalim borcima progonimo ustaše.

Posle završene borbe Sopić je pozvan na odgovornost u komandu čete, a mislim da je išao na razgovor i u komandu bataljona, i pravo je čudo kako nije bio kažnjen za ono što je učinio. Jer, u ono vrijeme namjerno razbiti puškomitraljez bila je velika stvar, odnosno nemerljiva šteta. No, koliko znam sve se završilo oštrom kritikom, uz napomenu da se tako nešto više ne smije desiti, ne samo njemu, nego nikome, jer će se sa svakim takvim najoštrije postupiti.

U stvari, o čemu se radilo? To smo nas dvojica doznali poslije rata u našim školama, kada smo počeli proučavati princip rada i dejstva automatskih i poluautomatskih oruđa. Naime, udarna opruga je bila previše jaka i nedovoljno elastična, tako da je udarač i drugi mehanizmi nisu mogli savladati u vodopravnom položaju, a dok je puškomitraljez bio okrenut ka zemlji, otpor je bio mnogo manji i on je dejstvovao.

Eto, tom događaju smo se Sopić i ja mnogo puta poslije rata smijali i prepričavali ga prilikom čestih susreta.

Oslobođenje Bihaća

JOSIP TVRZ PEPI

Već duže se govorilo da se sprema jedna velika akcija, ali gdje i na kom mjestu to se, naravno, nije znalo. Mnogi su naslućivali da bi to mogla da bude akcija na Bihać.

U znaku proslave oktobarske revolucije trebalo je likvidirati jako ustaško uporište Bihać, da bi mi partizani Jugoslavije doprinijeli borbi Crvene armije, koja je pripremala veliku ofanzivu na istočnom frontu.

Naša 2. brigada polako se približavala mjestu akcije. Svugde uz put nailazili smo na spaljena sela. Malo se moglo vidjeti očuvanih kuća. Narod je stanovao u kolibama. U selima oko Bihaća ustaše su počinile neviđen teror nad nevinim stanovnicima. Zgarišta koja smo gledali i narod koji nas je pozdravljao sa tih popaljenih ognjišta pojačavali su nam mržnju prema neprijatelju.

Krenuli smo iz Suvaje, malog sela blizu Krupe, u jedan sat poslije pola noći. Tiho se krećemo uskim seoskim putevima u koloni dva po dva. Izlazimo na cestu koja vodi iz Bosanske Krupe za Bihać. Sada već svi znamo da idemo u akciju na Bihać. Prolazimo kroz selo u kojem se nalazi 5. krajiška brigada. U zoru susrećemo Šošu Mažara i Boška Šiljegovića. Zaustavljamo se u jednom popaljenom selu, i tu ostajemo cijeli dan. Kuhari spremaju ručak, a partizani se odmaraju. Cestom prolaze partizani iz Banije i 5. kozaračke brigade. Prolazi Đuro Pucar Stari sa Osmanom Karabegovićem i još nekim članovima Operativnog štaba. Predveče krećemo i zastajemo u jednoj šumi, gdje se okuplja cijela 2. krajiška brigada.

Brigadu postrojava komandant brigade Ratko Martinović, a zatim borcima govori politički komesar brigade Niko Jurinčić. Između ostalog, kaže: »Dragi drugovi i drugarice, noćas počinje akcija na grad Bihać, u kojem su ustaški krvnici izvršili zvjerski pokolj nad nevinim stanovništvom. Spalili su sva sela u okolici, a narod pobili u bihačkoj kuli, kuli užasa, čuvenoj po zlodjelima koja su vršena u njoj i u kojoj se i danas nalaze naši drugovi i mnogi nevini ljudi. Ova akcija treba da bude čestitka Crvenoj armiji povodom proslave oktobarske revolucije, i to u znaku borbe koju vodi herojska Crvena armija oko Staljingrada«.

Zatim govori komandant Ratko i zamjenik komandanta brigade Đurin. Objašnjavaju vojnički značaj te akcije, a govore završavaju riječima: »Doviđenja, u Bihaću!«.

Svi su veseli i raspoloženi za borbu. Zadatak 1. bataljona je da, poslije likvidacije bunkera, uđe u grad. U napad krećemo starom cestom.

Tiho idemo naprijed. Izlazimo na jedno brdo, a dolje ispod nas, vidi se Bihać u svjetlu. Bataljoni se dijele i svaki ide na izvršenje svog zadatka. Prvi bataljon nastavlja tiho cestom i čuje se »pazi na vezu«. Idemo, a sa jedne i druge strane ostaju neprijateljevi položaji. Čuje se po koji metak iz neprijateljevih bunkera. Neprijatelj u gradu ne sluti da smo već tu, da idemo da mu se osvetimo za sva nedjela koja je počinio. Zašli smo duboko u neprijateljeve položaje a svuda oko nas je brisan prostor. Razvijamo se u strijelce, zatim tiho ležerno na zemlju i čekamo početak akcije.

I to vrijeme je došlo. Naša 2. četa juriša, a 3. četa je već u gradu i daje znake paljenjem. Jurišamo i mi, a neprijatelj bježi u grad glavom bez obzira. Jurimo za njima. Ulazimo u grad i pretresamo kuću po kuću. Neprijatelj daje jak otpor iz poslastičarnice kod mosta. Sa druge strane čuje se borba. To jurišaju 1. i 3. krajiška brigada. Bacači djeluju, a ni haubice ne čute. Oni iz grada pucaju, ali granate idu daleko iza nas. Neprijatelj bježi preko mosta, a mi ih gađamo iz kuća i sa ulica. Još prije svanuća desna strana grada je očišćena od neprijatelja. Borbe se stalno vode. Naši napadaju na most. Na mostu, sa još četiri druga, nalazimo dva sanduka municije koje je neprijatelj u bjegu ostavio. Borbe se vode cijeli dan. Neprijatelj nas gađa iz topova i bacača, a avioni bombarduju i mitraljiraju oko grada. Gubitaka nismo imali. Naveče se otvara najveća vatra. Brigade s druge strane jurišaju. Neprijatelj daje najveći otpor iz crkve i nekih kuća. Pokušavaju da iskopaju s druge strane rovove, ali im to ne dopuštamo. Osvanuo je drugi dan, a borbe ne prestaju. Oko podne naša haubica gađa oko crkve glavna neprijateljeva uporišta. S druge strane, 1. i 3. brigada su u gradu. I mi jurišamo preko mosta. Neprijatelj bježi niz Unu u paničnom strahu, a naši ga slijede. Odmah smo pustili sve koji su bili zatvoreni u kuli.

Malo poslije pucnjava se stišava. Grad Bihać je oslobođen. Još se ponegdje čuje po koji metak. Svugdje leže leševi ustaša. Građani proviruju kroz prozore, a malo kasnije izlaze na ulicu i srdačno pozdravljaju partizane.

Zaplijenili smo ogromni ratni materijal. Kroz grad se čuje partizanska pjesma. Partizani se okupljaju u svoje jedinice. I naš bataljon se postrojava i malo kasnije napuštamo grad za koji je neprijatelj vjerovao da je neosvojiv. Grad je oslobođen za 42 sata borbe. To je bila najbolja čestitka Crvenoj armiji povodom proslave Dana oktobarske revolucije.

Prvi bataljon u oslobođenju Bihaća

IDRIZ ČEJVAN

Uspjeh u bihačkoj operaciji prvih dana novembra 1942. rezultat je kombinovanog napada s fronta i ubačenih djelova. Zadatak je bilo mnogo teže ostvariti, nego u prijedorskoj operaciji, maja 1942. godine. Neprijatelj je oko uporišta organizovao dva pojasa odbrane, obuhvativši širi pojas grada. Težio je da zatvori sve prolaze gradu da bi onemogućio iznenadni prodor naših snaga i da bi mogao, u slučaju napada na spoljni pojas odbrane, slobodno da manevriše svojim snagama unutar grada, radi preduzimanja protivnapada na ugroženim pravcima. Međutim, utvrđivanje je izvršio grupno, što je omogućilo da se dio naših snaga, pod zaštitom mraka, provuče u grad i izvrši napad iznutra.

Operacija je pripremljena prema uputstvima druga Tita, a neposredno organizovanje napada i komande povjereni su Operativnom štabu za Bosansku krajinu. Upad u grad izvršili su 1. bataljon 2. krajiške i 1. bataljon 1. krajiške brigade.

Druga krajiška brigada imala je zadatak da, u sadejstvu sa 8. banijском brigadom, napadne i likvidira neprijateljske otporne tačke u dijelu grada koji leži na desnoj obali rijeke Une. Štab brigade je dao zadatak svom 1. bataljonu da se neopaženo provuče između neprijateljevih otpornih tačaka u selu Alibegovići i u selu Vinice, zatim između Hadziabdića brda i željezničke stanice, da upadne u grad i da ovlada mostom na rijeci Uni. Opšti napad na grad počeo je 2. novembra u 21,30 časova. Prvi bataljon 2. krajiške brigade, u jačini od tri čete, sa oko 350 - 380 boraca, dobro naoružan puškomitraljezima i lakim mitraljezima (30 - 35), krenuo je u koloni jedan po jedan sa Grabeža u pravcu sela Vinica i neopaženo se povukao između Vinica i Alibegovića. Posle prelaska te linije skrenuo je na jug, između nove željezničke stanice i Alibegovića brda, ali ga je neprijatelj primjetio i osuo mitraljesku vatru. Međutim, on je nastavio prodiranje i stigao do neprijateljevih rovova na periferiji grada. Neprijatelj, iznenađen prisustvom naših snaga u gradu, jer se njegov spoljni pojas odbrane još držao, pružio je žestok otpor. I pored toga, naši borci su prisilili neprijatelja na povlačenje, i nastavili napredovanje s obe strane ulice, koja od željezničke stanice vodi ka mostu u gradu. Za dva časa bataljon je prešao više od pet kilometara. Potiskujući neprijateljevu posadu u gradu, izbio je na most. Dalje napredovanje neprijatelj je onemogućio vatrom iz utvrđene zgrade pored samog mosta, gdje je bila i jedna poslastičarnica. Pred zoru, i taj otpor

je slomila jedna bombaška grupa. Time je most na rijeci Uni pao u ruke navedenog bataljona.

Uspjeh na tome pravcu postignut je na taj način, što su neprijateljeve snage bile iznenađene na spoljnjem pojasu odbrane i što je izvršen brz prodor naših snaga u grad. Time je neprijateljeva posada bila potpuno pokolebana; ostali bataljoni 2. krajiške i 8. banijske brigade oslobodili su 2. novembra do zore i celo područje grada na desnoj obali rijeke Une.

Zahvaljujući ovom prodoru, naše jedinice su neprekidno tukle bočnom vatrom dio grada na lijevoj obali rijeke Une. Time je neprijatelju spriječen manevar u tome dijelu grada i vezane su mu snage, koje je mogao da angažuje za odbranu lijeve obale rijeke Une, a naročito mosta. Osim toga, on je za odbranu mosta morao da dovuče i artiljerijska oružja, kojima je dejstvovao i na zgradu u kojoj se nalazila pomenuta poslastičarnica, iz koje su naši borci obasipali vatrom lijevu obalu. Vezivanjem tih neprijateljevih snaga i našim bočnim dejstvom olakšano je brže napredovanje jedinica 1. krajiške i ostalih naših brigada.

Naše jedinice su često, naročito prilikom napada na naseljeno mjesto, primjenjivale istovremeno napad s fronta i ubačene snage iznutra. Takav način bio je najuspješniji, naročito kada se napadalo noću. Jer, danju bi takav napad bio skopčan sa velikim gubicima, jer je bilo teže postići iznenađenje, a ono je često osiguravalo uspjeh.

Jačina jedinica koja je određivana za napad iznutra zavisila je od veličine naseljenog mesta, od brojnosti i naoružanja neprijateljevog garnizona, a i od drugih činilaca.

Jedinice, koje su spolja napadale uporište, činile su to energično i uporno. Tako su neprijateljeve snage bile na spoljnjem pojasu odbrane i sprečavano im je dejstvo u leđa jedinice koja je prodrla u grad. Ako je neprijatelj uporno branio spoljni odbrambeni pojas, jedinica koja je prodrla u grad, dio svojih snaga orijentisala bi i napala u leđa neprijatelja. Za takva dejstva određivani su samo smjeli koji su imali inicijative, tj. oni borci i starješine, koji se nisu plašili da neprijatelja ostave iza svojih leđa.

Nameće se pitanje, kako smo mi u bihačkoj operaciji obezbjedili tajnost priprema za napad dok su pet krajiških, dvije banijske i jedna lička brigada maršovale sa raznih strana prema Bihaću. Kroz Podgrmeč, Kordun i Liku kretale su se nekoliko dana duge kolone brigada sa crvenim zastavama. Sve su se one slivale na prilazima gradu na rijeci Uni. Tajnost priprema za napad na Bihać čuvao je, u stvari, naš narod. Narod Podgrmeča, Like i Korduna. Znali su seljaci sela kroz koje smo prolazili kuda idemo. Uvijek je naš pronicljivi seljak cenio kuda ćemo, šta smjeramo, koji će to grad biti oslobođen. Ali, hiljade tih divnih ljudi čuvali su tajne svoje vojske. To je svakako bio najpovjerljiviji obavještajni aparat i najbolja služba bezbjednosti, koju jedna vojska može imati. Ni kada su brigade već bile na samim prilazima gradu, neprijatelj nije ništa znao o našim namjerama. To dokazuje i telegram ustaša iz Bihaća od 4. novembra, kada su naše brigade vodile borbu za likvidaciju posljednjih neprijateljevih uporišta u gradu:

»Dnevno izvješće br. 101

Zapovjedništvo Ustaške vojnice prema primljenim podacima.

4. studenog 1942. godine do 9 sati.

Zapovjednik IV ust. zdruga u Bihaću brzojavom preko Mindoma javlja sledeće:

1. Partizani napali velikim snagama Bihać. Početak napada 2/33 o mj. u 21.10 sati, prodrli do Une obišavši naše predstraže. Borba traje nesmanjenom jačinom. Somišlje (k. 447,1 km. ist. od Žegara) u njihovim rukama. Naše snage povučene su do unutrašnjosti grada Bihaća, radi sprečavanja njihovog napada. Svi spojevi su prekinuti, pa i onaj sa Cazinom. Ako odmah ne dođe pomoć, ne možemo se držati.

Pošaljite smjesta bombaše. Na Bihać partizani vrše veliki napad i ušli su u jedan deo grada. Bombardirajte Debeljaču (k. 573), a preko Une sela Ribič i Vinicu«.

Osim toga, zapovjednik zdruga obratio se za pomoć i štabu 718. njemačke divizije, majoru Heinzu. Od ovoga je dobio odgovor da general Stahl sada ne može nikakve snage uputiti u pomoć Bihaću, pošto su mu sve vezane podhvatima, što potvrđuje i štab 2. domobranske divizije (puk. Canić). Prema tome, bojna gorskog zdruga u Bosanskom Novom, kao i njemačke snage, nisu bile raspoložive.

Pukovnik Dragojlović iz Mindoma zamolio je majora Heinza da javi generalu Stahlu da razmotri mogućnost za prikupljanje u najkraćem vremenu jedne bojne. Molio je da mu se odgovori, kada će ova bojna biti prikupljena i kada će se moći uputiti prema Bihaću.

U 11,47 sati 3. novembra primljen je odgovor generala Stahla sljedećeg sadržaja:

»Usljed ugroženosti i skoro svakodnevnih napada u Šumarici i u okolini Dvora i Bos. Novog, ne može se ovaj prostor nikako oslabiti.

Ujedno je u toku poduhvat sa nekoliko bojni u prostoru između Novog i Sanskog Mosta, koji se trenutno ne može prekinuti. Tek po završetku ovoga poduhvata, moglo bi se nešto snaga staviti na raspolaganje za traženu pomoć Bihaću«.

*

Sjećam se političkih priprema. Odmah po padu mraka, 2. novembra, 2. krajiška brigada bila je prikupljena u rejonu Grabeža, na domaku Bihaća. Preostalo je još samo nekoliko časova do napada na grad. Sekretari partijskih ćelija i politički komesari četa i bataljona sastali su se da čuju izlaganje političkog komesara brigade Nike Jurinčića, partijskog rukovodioca Dragoslava Mutapovića i rukovodioca politodjela Pere Radovića. U mrkloj prohladnoj novembarskoj noći, čule su se šapatom izgovorene plamene riječi komunista o značaju zauzimanja Bihaća, o naredbi druga Tita i Operativnog štaba za Bosansku krajinu da komunisti i članovi SKOJ-a moraju prednjačiti kao primjer ostalim borcima u velikoj bici. I začas, po svim četama, održani su partijski sastan-

ci. Govorili su komunisti i članovi SKOJ-a, i pri tome se zavjetovali: »Bihać će biti oslobođen. To će biti naš najbolji poklon Crvenoj armiji za nastupajući praznik 7. novembar, Dan oktobarske revolucije«. To je bio zavjet koji je šapatom izgovoren pred gradom, okruženim žicom, rovovima i čelikom topova i mitraljeza, uporištem iz kojega je branjena cijela dolina Une.

Takve pripreme, sprovedene veoma često na maršu ili kratkom odmoru, neposredno pred borbu, uzbuđivale su borce revolucije, ulivale im snagu, otvarale perspektivu slobode, novog i ljepšeg života.

Prve noći u borbama za Bihać, moj bataljon je prodro u dio grada na desnoj obali rijeke Une do samoga mosta. Dalje nijesmo mogli. Neprijatelj je bio koncentrisao artiljerijsku i mitraljesku vatru na oslobođeni deo grada. Zabarikadirali smo se u kuće. Nismo mogli naprijed, jer su ulice bile pod ubitačnom vatrom. U kući, u kojoj sam bio sa grupom boraca, smrtno je ranjen vodnik Dušan Balaban. Bilo nam je jasno da mu se ne može pomoći. Obratio mi se, umirući: »Druže komesaru, kažite drugovima da sam izvršio svoju dužnost. Bihać će biti slobodan. Mi ćemo u njemu proslaviti oktobarsku revoluciju«. Taj crnokosi mladić ispod Kozare, komunista, nosio je u svome srcu zavjet sa kratkog pripremnog partijskog sastanka na Grabežu, gdje su komunisti i skojevci dali obećanje pred svojim četama da će biti prvi u Bihaću.

Izdahnuo je Dušan Balaban. Možda smo ga i brzo zaboravili, pošto su pred nama bile još dvije i po godine bitaka širom zemlje.

Iz Bihaća u novoj uniformi

ILJA BUKARICA

Napad na Bihać izgledao je toliko velik zadatak kao da prvi put napadamo grad, i ako su naši borci imali već veliko iskustvo u takvim borbama. Najveći broj, možda više od 90 odsto učesnika u toj borbi nije nikada bio u Bihaću, što je neizvjesnost i očekivanje ulaska u Bihać još više kod njih uveličavalo. Moralno-političke borbene pripreme bile su neposredno pred napad veoma obimne i snažno su uticale na borbeno raspoloženje.

Narod je opkoljavao Bihać radi svojih borbenih zadataka - evakuacije ratnog plijena i ranjenika. Kada smo se u kolonama približavali Bihaću prolazili smo pored mnoštva kolskih zaprega na putu ili pored puta. Mnogi su nas pitali kada počinje napad. Mi smo se pravili da ne znamo da li će i kada biti napad, a oni su mislili da mi to krijemo kao vojnu tajnu, pa su dovikivali: »Kakva je to tajna, koju narod zna«, i »Zar bi nas ovoliko dolazilo u takvu blizinu Bihaća zbog nečeg drugog«. Bilo je i mnogo drugih pitanja i dobacivanja, hrabrenja, šala u vezi sa ratnim plijenom i slično. Zaista, taj narod je činio ogromnu snagu motivisanu i organizovanu za akciju. Borac nije mogao ni pomisliti da se vrati među taj narod ako ne postigne uspjeh u napadu na Bihać. Kada smo se približili Bihaću i imali jedan malo duži predah, pored kolske kolone moj drug Milan Gavrilović i ja vidjeli smo njegovog najstarijeg brata Stojana kako ide od grupe do grupe partizana i traži nas. Bilo mu je drago kada nas je našao. Imao je i da nas ponudi sa hranom i rakijom. Stojan je imao odlične konje i kola. Dva brata su mu bila u partizanima - Jovan i Milan. On je sa svojim konjima bio stalno u pozadinskom frontu borbe, a i svakom prilikom i na ovakvim frontovima, uvijek pouzdan i spreman da prihvati zadatke i valjano ih obavi, što su odbornici znali dobro da iskoriste.

Bombaši koji su bili na uporištu Vinice imali su težak dan. To se uporište nije moglo zaobići u napadu na Bihać. Otvorena i zauzeta kosa sa rovovima i bunkerima nije pružala mrtve uglove i netučene prostore za podilaženje bombaša. Ručne bombe su bile osnovna partizanska artiljerija, koja je stvarala vrata za upad partizanskih jedinica u utvrđeni raspored neprijatelja. Svaka naša četa imala je svoju bombašku desetine, koja nije bila posebna organizacijska ili formacijska jedinica, već su je činili dobrovoljci iz svih vodova, koje bi komandir čete, po potrebi, okupio za konkretne zadatke. Desetina je imala i svoga desetara, koji je tu funkciju obavljao samo dok je trajao zadatak bombaške desetine.

To nije morao biti neki od desetara, već jedan od najodvažnijih bombaša. U mojoj četi to je, po pravilu, bio Marko Budimir, zvani Mačo. Taj neustrašivi mladić malog rasta, čutljiv i smiren, imao je veoma mnogo energije, hrabrosti i odvažnosti za svaki zadatak. Smatrao sam ga neobičnim čovjekom koji nikada ne osjeća strah. Hladno je primao svaki zadatak i lako se i neustrašivo kretao na bojištu pod neprijateljskom vatrom, kao da nema kuršuma. I u toj akciji Mačo je brzo doveo bombašku desetinu pred rovove bez vatre i gubitaka. Neprijatelj nas je otkrio kad smo bili na rukomet od njegovih rovova i bunkera. Pritisnuo nas je paklenom mitraljeskom i pušcanom vatrom. Bilo je veoma teško podići na odstojanje sa koga se baca bomba. Pošto smo već bili stari bombaši, znali smo koristiti male prekide vatre za približavanje i za bacanje bombi. Tada smo prvi put doživjeli da i neprijatelj baca ručne bombe na nas, bio je u prednosti, jer je bacao naniže, i iz zaklona, a mi smo ležali na brisanom prostoru. Morali smo se dovijati u toj novoj situaciji. U najviše slučajeva bombaš bi javio gdje je pala bomba i brzo bi se otkotrljao što dalje, dok ne eksplodira. Primijetili smo da neprijatelj nervozno baca bombe, tj. čim bi je aktivirao odmah bi je bacao, pa je prolazilo izvjesno vrijeme od njenog pada na zemlju do eksplozije. Jedna bomba je pala ispred Milana Gavrilovića i tu se zaustavila, prijeteci šištanjem. Milan je bombu dohvatio i vratio natrag neprijatelju. To se desilo još jednom bombašu. Ja sam bio slabije sreće - nisam se mogao pohvaliti takvim postupkom. Jedna bomba koja je pala blizu mene malo se kotrljala, a onda zapala u jedno udubljenje. Pratio sam je i znao da će biti ranjenih, jer su još dva druga bila sasvim blizu. Spas sam potražio u njenom brzom odbacivanju od nas naniže iza sebe. Eksplozirala je još u zraku i nekoliko gelera je palo oko nas. Dok su se njih dvojica koji su vratili bombe neprijatelju pravili važni i dobijali priznanja i pohvale od drugova, mene su zadirkiivali i pravili šale sve dok sam se trudio da objašnjavam i branim svoj postupak. I naš politički komesar Pero Knežević volio je da zameće šalu i zadirkuje u slabe strane ili mane, što je i vaspitno djelovalo. Ta akcija je uspjela, i Vinica je pala. Od deset bombaša samo su tri bila sposobna da krenu na Bihać. To smo bili Milan, jedan drug, koji se u našu četvorku priključio sa puškom kada smo bili na području Mrkonjić-Grada, i ja. Bio je dosta visok i krupan i nikako nije uspijevaao da se obuče. Do te akcije nosio je dio svoje civilne odjeće koju je donio iz sela. Bio je veoma hrabar, imao je oko 25 godina, i bio drag i pouzdan drug. Zvali smo ga »Četnik«, pošto je došao naoružan u svom seljačkom gunju, iz kraja u kom je bilo četnika. Nije se ljutio. On i Milan su bili potpuno čitavi, a ja sam zadobio dobru brazdu na glavi iznad lijevog dijela čela. Nisam htio da krenem sa ranjenicima i propustim ulazak u Bihać, već sam sa bijelom čalmom od zavoja krenuo sa njima.

Doživljaj na obali Une usred Bihaća ostao mi je u trajnom sjećanju. Jedinice brigade prodirale su brzo u grad sve do obale Une. Zora nas je zatekla na desnoj obali, preko puta centra. Uslova za prelazak preko Une nije bilo, ni preko mosta, ni van njega. U toj situaciji, ujutro sam sreo nekoliko mojih drugova i komšija obučenih u novu vojničku odjeću, sa novim duplim uprtačima i fišeklijama. Sve se na njima zutjelo

kao vosak. Bili su to Pero Ćopić, Đuro Ćuk, Lazo Bundalo, a malo kasnije vidio sam da se i Milan obukao. Ja sam posljednja dva-tri sata proveo u toploj kući zbog rane na glavi, pa nisam u mraku iskoristio priliku da se obučem. Upoređujući se sa njima vidio sam sebe u staroj i bijednoj uniformi. To bi me pred djevojkama u Hašanima ponizilo kao borca, jer nisam bio sposoban, kao oni, da se dokopam tako lijepog ratnog plijena. Ne, to nisam mogao dozvoliti. Pitao sam gdje se nalazi taj magazin i dobio odgovor. Ali, neprijatelj je sada vidio prilaz i ginulo se pri svakom pokušaju da mu se priđe. Došao sam na to mjesto i vidio nekoliko drugova iz moje čete i drugih kako vrebaju da prelete brisani prostor do zgrade sa odjećom, obuku se i vrate. Oblačili su se u samoj zgradi da bi izabrali odgovarajuću veličinu. Receno mi je da je nekoliko drugova teško ranjeno i poginulo, a neki su uspjeli da pretrče tamo i ovamo bez rane. I ja sam potrčao koliko sam brže mogao. Osjetio sam kišu kuršuma, ali me nijedan nije dotakao. Kada sam se obukao shvatio sam koliko je opasno ponovo pretrčati taj brisani prostor. Ali, natrag se moralo i, srećom, vratio sam se bez ogrebotina. Nisam imao mogućnosti da se vidim u velikom ogledalu. Nisam nikad sebe tako ni vidio, već sam gledao niz sebe i zapitkivao drugove kako mi stoji. Poslije mene pretrčao je do magacina drug »Četnik«, obukao se i otuda nam sa vrata javio da je sve u redu. Zaista, bio je vojnik da staneš i gledaš. Potrčao je natrag, i na polovini prostora pao svom dužinom. Nekako se neprirodno počeo namještati da puže prema nama, sa grčem na licu, ali ćutke. Pitali smo ga gdje je ranjen, i on je pokazao nogu. Pogođen je bio u butnu kost i više nije mogao s mjesta da makne. Evakuisan je u bolnicu Korčanica u Grmeču, a u toku liječenja obolio je od tifusa i umro. Žao mi je što mu se ne sjećam imena i prezimena i mjesto rođenja, a dobro ga se sjećaju svi koji su živi iz naše čete. Ti događaji oko oblačenja dešavali su se bez znanja komande čete. Kada su pale žrtve to se saznalo i došlo je do energičnog reagovanja, prijetnje i pozivanja na odgovornost. Ja se, srećom, nisam našao u tom trenutku tu, jer sam se angažovao oko evakuacije našeg druga »Četnika«.

Poslije bihačke operacije naša brigada je došla u Podgrmeč. Tada mi se pružila mogućnost da me, zbog novog odijela i mnoštvo žute kože od opasača, uprtača i fišeklija, moje komšije, posebno uvažavaju i cijene, naročito djevojke.

Oslobođenje Bihaća

STEVO MILANKOVIĆ

Nakon oslobođenja grada Jajca i posle borbi sa Nemcima kod Travnika, 2. krajiška brigada je krenula u pravcu Bihaća. Od Jajca do Bihaća, uz povremene borbe i kraće odmone, putovali smo nekoliko dana.

Jedne večeri u jesen 1942. krenuli smo u napad na grad Bihać. Naša kolona na putu ispod planine Grmeč, prolazila je kraj stotine volovskih i konjskih kola, ljudi, žena i devojaka, koji su bili spremni, kada mi grad osvojimo, da odmah potovare u kola ratnu opremu, hranu i drugi materijal i da ih odvezu u naše magacine - skloništa u planinu Grmeč.

Naša brigada je napadala na grad na desnoj obali Une. Naš bataljon je nastupao od brda Grabež. Ustaše su naročito žilav otpor davale sa Kule, sa suprotne strane reke Une, kraj mosta. Opšti napad na grad započeo je tačno u ponoć. Moj bataljon je nastupao na levom krilu brigade, a moja četa na levom krilu bataljona, a moj vod na levom krilu čete do same obale reke Une. Prilikom otpočinjanja borbi, iznenada sa levog boka moga voda i čete, ustaše su iz zasede iz nekih mlinova na reci Uni, otvorili mitraljesku vatru po našim jedinicama i tom prilikom ranili neke naše drugove. Mi smo odmah uzvratili brzom paljbom po tim mlinovima i verovatno, ili smo ih pobili, ili su nam pobjegli u čamcima na suprotnu stranu reke Une. Uglavnom, od njih više nismo imali nikakvih smetnji. Na desnom krilu naše brigade prvi je u grad ušao vod Petra Borojevića i zapalio neke kuće. Kada nam je bilo javljeno da je naše desno krilo već prodrlo u grad, to nas je još više ohrabrilo, tako da smo uz plotunsku vatru iz svih vrsta oružja krenuli u opšti juriš i pri tome zauzeli deo grada na desnoj obali reke Une.

U napadu na grad, naročito smo imali veliku podršku od našeg topa - haubice, koji je sa brda Grabež neprekidno tukao i bombardovao sve ustaške položaje u gradu.

Zauzimanjem dela grada na desnoj obali reke Une, moja jedinica je bila raspoređena duž obale reke u kućama. Gađajući preko reke Une, naše jedinice su ugrozile ceo centar grada Bihaća i svu ustašku artiljeriju u parku kod mosta. U ovom dvoboju preko reke, ustaše su upotrebile i svoje topove i počeli sa njima direktno da pucaju u naše prozore i kuće, odakle smo ih mi tukli. Pošto su od ovih granata neke kuće

počele da gore, mi smo se povukli preko ulice u drugi red kuće i ponovo na prozorima zauzeli nove položaje. Kod mosta na suprotnoj strani ceste, nalazio se neki dućan, pun razne robe. Nekoliko naših boraca, koji su pretrčavali preko ceste i išli u taj dućan po robu, bilo je ranjeno od ustaškog mitraljeza sa kule, pa čak je jedan - koliko se sećam - i poginuo. Ostalima je bilo strogo zabranjeno da idu u taj dućan po robu. Drugog dana posle podne naše jedinice su prešle na juriš preko mosta, savladale ustaše u tvrđavi - kuli, a zatim u sadejstvu sa ostalim našim brigadama oslobodile grad Bihać.

Prestankom borbi obukli smo se u jednom magacinu u nova vojnička odela, zatim se postrojili i odmah otišli na položaje prema Borsanskoj Krupi.

Sa Prvim bataljonom u napadu na Bihać

IVO LOVRIC

Novembra 1942. organizovan je napad za oslobođenje grada Bihaća, da bi se u oslobođenom gradu održalo prvo zasjedanje AVNOJ-a. Druga krajiška brigada, po zadatku, napadala je na grad sa desne strane rijeke Une i to po noći. U napad smo krenuli sa vrlo malo municije, na brojnog i dobro naoružanog neprijatelja.

Da bi neprijatelja iznenadili i napravili mu pometnju unutar njegovih redova, 1. četa 1. bataljona dobila je zadatak da se neopaženo i bez borbe povuče kroz neprijateljski odbrambeni raspored i posjedne položaj kod glavne ulice u gradu na desnoj strani rijeke Une. Kada je već bilo vrijeme za opšti napad, 1. četa je otvorila vatru, vičući: »naprijed, ovdje je druga krajiška brigada«. Ta pucnjava i vika u gradu, demoralisala je neprijatelja na glavnom odbrambenom položaju, tako da su ga ostali djelovi 2. brigade relativno brzo likvidirali, izbacivši neprijatelja iz rovova i tako za kratko vrijeme oslobodili ceo deo grada na desnoj obali rijeke Une.

U toj borbi bilo je i dobacivanja i viceva. Na primjer, kada su neprijateljski vojnici bježali sa položaja prema gradu, jedan vojnik je trčao niz cestu i kada je već bio blizu položaja naše čete, naš borac Marko Bilbija zapitao je, »Ko ide«, a ovaj je odgovorio - svakako misleći da su to njegovi - »ustaša sam, brate, evo iskaznica«, a Marko mu dobaci: »Čorav sam, ne vidim čitati« i opali metak te ubije toga ustašu i od njega uzme oružje i punu torbicu municije.

U daljoj borbi, djelovi 2. brigade pokušavali su jurišima ovladati mostom na rijeci Uni i stupiti u borbu sa neprijateljem u drugom djelu grada, ali im to nije polazilo za rukom, zbog brisanog prostora i izuzetno jake vatre sa druge strane obale.

U toku dana naše jedinice su održavale osvojenu teritoriju, držale neprijatelja u blokadi i tek u drugoj noći u združenoj borbi svih naših jedinica likvidirala je neprijatelja i na levoj obali rijeke Une i tako je oslobođen grad Bihać i time postao slobodan. Odmah za njim bila je oslobođena i Bosanska Krupa.

Susret sa komandantom Prve proleTERSke brigade

NIKICA MRDA

Jednog dana u novembru 1942. naređeno je štabu 2. krajiške brigade da u 1. proleTERSku diviziju, formiranu tih dana, uputi jedno minobacačko odjeljenje iz prateće čete brigade. U naređenju je naglašeno da to bude jedan minobacač 82 mm sa priborom i dva sanduka minobacačkih mina.

Za taj zadatak na partijskom sastanku prateće čete 2. krajiške brigade, održanom u selu donja Čađavica, određen je bio borac prateće čete Nikica Mrda.

Zadatak sam primio, kao i poštu za štab 1. proleTERSke divizije od zamjenika komandanta 2. brigade Burina Predojevića, u selu Donja Čađavica. Betaljna uputstva dao mi je komandir prateće čete Milo Ševo, rodod od Bosanskog Petrovca.

Komandir voda Božo Bundža izabrao je najbolji minobacač sa svim priborom, osim nišanskih sprava, jer smo u četi imali samo jedne, dva sanduka mina i najboljeg konja, kojeg smo zarobili u Prijedoru.

Za put sam se dobro pripremio. Naoružao sam se automatom, pištoljem i sa pet ručnih bombi i s dovoljno municije za automat i pištolj. Hrana mi je bila obezbijeđena za tri dana.

Put je vodio kroz sela Podgrmeča, pravcem Gornja Čađavica - Velika i Mala Rujiška - srednji Bubovik - Veliki Bubovik - Velika Jasenica - Srpska Jasenica, a zatim preko Grmeč-planine, Ravnog Bola, sela Suvaje i Bosanskog Petrovca.

I ranije sam sa brigadom prolazio kroz neka sela, pa mi je put bio djelimično poznat, a kao šumski radnik radio sam u Ravnom Bolu.

Na put sam krenuo početkom novembra 1942, poslije zauzimanja Bihaća i zanočio u Srpskim Jasenicama.

Brugog dana na put sam krenuo oko 7 časova preko Grmeča, šumskim putem pravcem Vodice, koji sam slabo poznavao, a bio je dug oko 35 kilometara. Stigao sam na konak u selo Suvaja.

Trećeg dana marša krenuo sam oko 8 časova. Seljak mi je pokazao najkraći put, koji je vodio kroz sela Suvaja, Latinovići i Rasinovci. U Bosanski Petrovac stigao sam trećeg dana oko 12 časova.

Po dolasku u Bosanski Petrovac javio sam se u Komandu mjesta, a odatle sam bio upućen u školu, gdje se nalazio štab 1. proleTERSke divizije. Pred školom me zaustavio stražar. Kada sam mu objasnio odakle dolazim i šta hoću, pokazujući mu poštu koju sam nosio za komandanta 1. proleTERSke divizije, legitimisao me je i dozvolio da uđem u dvorište i svežem konja. Zatim sam, sa još jednim borcem, pošao na prvi sprat.

Ušao sam u kancelariju, vojnički pozdravio i predao poštu. Za stolom je sjedela jedna partizanaka, koja je kucala na pisačkoj mašini, a diktirao joj je jedan rastom mali crni čovjek sa brčićima, kojeg sam tada prvi put vidio.

Prišao mi je i pozdravio. Uzeo je poštu i pročitao. Pitao me za Ratka Martinovića, Sošu i druge rukovodioce, i kako se krajišnici bore.

Sišao je sa mnom u dvorište, i naredio da skinem minobacač sa kornja. Primijetio je da nema nišanskih sprava. Objasnio sam mu da u četiri na četiri minobacača imamo samo jedne, pa ih zato nisam donio.

Da bi provjerio kako rukujem minobacačem, dao mi je zadatak da nanišanim i gađam cilj - jednu malu kuću na Medenom polju, u pravcu Oštrelja.

Odmah sam postavio podlogu, zatim lafet, pa cijev. Primijetio je da ide sporo. Naredio je jednom borcu da mi pomogne, a i sam je uzeo cijev da mi doda i da je postavi. Kada sam postavio minobacač u pravcu cilja, postavio sam tri piketa za određivanje pravca za gađanje. Pomoću piketa i palca ruke cijenio sam odstojanje do cilja i, prema proračunu, ono je iznosilo oko 2,5 kilometra. Istovremeno, je cijenio odstojanje. Prema njegovoj procjeni bilo je oko 2,7 kilometara. Odobrio mi je da gađam prema svojoj procjeni. Kada sam provjerio da li su minobacač, piketi i ostalo ispravni i postavio ih kako treba, izvadio sam granatu iz sanduka, u kojem je bilo postavljeno osnovno punjenje, i uzeo dopunsko punjenje i postavio za ocijenjeno odstojanje. Pristupio sam gađanju. Kada sam minu prihvatio i počeo da je stavljam u cijev, komandant 1. proleterske divizije Koča Popović uhvatio me je za ruku i rekao: »Ne, tu će granatu moji proleter i bacati na stvarni i važniji cilj«. Samo je želio da provjeri koliko poznajem to oružje i da li njime znam da rukujem. Na kraju me je pozdravio, zagrlio i pitao da li su svi krajišnici tako dobri borci. Pitao me je i da li bih želio da ostanem sa proleterima. Odgovorio sam mu da bih, ali mi je naređeno da se vratim u svoju jedinicu.

Odveo me u kancelariju, počastio kafom i pićem, dok je sekretarica pisala potvrdu da sam predao minobacač. Zatim je naredio vojniku da mi se obezbijedi ručak i da sa njim ručam.

Pozvao je odbornika da mi obezbijedi suhu hranu za jedan dan i vodiča koji će me provesti kroz Grmeč, preko Smoljane, na Međugorje.

Krenuo sam sa vodičem pravcem sela Rasinovci - Latinovići - Dragišići - Krnja Jela - Catrnja - Okruglica - Palež - Malo Međugorje, odakle sam mogao da vidim Podgrmeč, Palanku i Otiš.

Vodiča sam vratio nazad, a ja sam preko Grmeča stigao u Tuk Bobiju i selo Catrnja.

Poslije noćenja, odmora, večere i doručka, koji su mi pripremili, krenuo sam u brigadu, preko Lušci Palanke i Fajtovaca, u Suvaču i selo Brdare.

Javio sam se u štab brigade, koji se nalazio u Suvači, predao poštu i potvrdu koju mi je dao Koča Popović i obavijestio ih kako sam prošao na putu i kako sam razgovarao sa njim. Isporučio sam pozdrave Ratku Martinoviću, Đurinu, Soši i drugima.

Za savjesno izvršavanje zadatka zamjenik komandanta brigade Đurin dao mi je deset dana nagradnog odsustva, ali ga nisam htio koristiti, nego sam se vratio u svoju četu.

Upoznao sam Mošu Pijade i Veselina Maslešu

VASILJE JOVANIĆ VASO

Po oslobodenju Bihaća 4. novembra 1942. naveče, kada je bilo najveće veselje među borcima i narodom grada zbog naše pobjede, pozvao me Branko Zrnić, politički delegat kurirskog voda pri štabu brigade, i rekao mi da se javim političkom komesaru brigade Niki Jurinčiću radi obavljanja specijalnog zadatka. Kada sam došao u štab kod njega sam zatekao: Petra Radovića, rukovodioca politodjela brigade, i Mirka Đurića, borca iz 1. Šipkinog bataljona naše brigade. Đurića sam i ranije poznavao, jer smo iz istog kraja. Prije rata smo radili zajedno u Dobrljinu i rudniku Lješljani, a od prvih ustaničkih dana, prije formiranja 2. krajiške brigade bili smo u kozaračkim jedinicama. Komesar brigade saopštio je nama dvojici da ostajemo u Bihaću sa Petrom Radovićem, radi likvidacije ustaških zlikovaca koji su ostali i kriju se u gradu i okolini: »Bićete pod komandom Petra Radovića, i sva njegova naređenja morate izvršavati. Sa vama biće još nekoliko kurira i boraca iz prateće čete Operativnog štaba«. Toga trenutka bio sam ponosan što nam je povjeren veoma odgovoran zadatak. Đurić je bio fizički jak, dobro razvijen, spreman za borbu u svakim prilikama, pa sam bio siguran da ćemo zadatak obaviti.

Po naređenju Operativnog štaba, brigada je odmah izvršila pokret prema Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom, sa zadatkom da čisti razbijenog neprijatelja koji je bezglavo bježao ispred naših jedinica i povlačio se prema Bosanskom Novom.

Nas dvojica, i Petar Radović, pošli smo u zgradu Županije, i tu se sastali sa drugovima iz Operativnog štaba. Odmah smo prešli u zgradu ustaškog redarstva, gdje smo se susreli sa političko-pozadinskim radnicima iz Bihaća. Sa nama je održan sastanak, na kome smo dobili zadatke. Petar Radović je naredio meni i Đuriću da ostanemo u obezbeđenju zgrade i rukovodstva koje je saslušavalo uhvaćene zlikovce - ustaše. U okviru toga trebalo je čuvati i zatvor, koji se nalazio u podrumu. U stvari, to je bio ustaški zatvor u kome su ustaše držale uhvaćene taoce i likvidirale - ubijale i klale - simpatizere NOP-a.

U isleđenju i sastavu narodnog suda, pored Radovića, bilo je nekoliko drugova iz Operativnog štaba i političko-pozadinskih radnika. Pozadinsko-politički radnici iz grada imali su tačne podatke o tome gdje se kriju ustaše, pa su ih određene grupe boraca lako pohvatale i dovele pred Narodni sud.

Poslije dva dana intenzivnog rada, za vrijeme isljeđenja, priključio im se jedan stariji čovjek koji je nosio veliki pištolj, kakav do tada nisam vidio, obješen preko ramena, sa naočarima. Zvali su ga čika Janko. Primijetio sam da mu se u razgovoru Radović i drug koji je radio sa njim često obraćaju za savjete i ponašaju se kao sa pretpostavljenim. Čika Janko se sa jednim drugom smestio u drugoj sobi - kancelariji na spratu zgrade i sa njim nešto pisao. Petar Radović je odredio mene i Đurića da, u smjenama, dežuramo pred vratima i ne puštamo nikog, sem njega i drugove koji rade sa Radovićem.

Pošto sam bio »dobar« majstor za kuvanje kafe, sa vremena na vrijeme, danju i noću, kuvao sam kafu za Radovića i drugove, i nosio kod čika Janka. Jednom mi se desilo, kada sam im doneo kafu, da se iz radoznalosti zagledam u papire koji su se nalazili na stolu. To je čika Janko primjetio, breкнуo se na mene i rekao: »Što to buljiš očima po stolu, nije to tvoj posao, ti se nerazumiješ u to, obavljaš ti svoje dužnosti«. Ja sam se izvinio i kazao da sam slučajno pogledao, i odmah sam izašao iz kancelarije.

Bio sam radoznao: ko je čika Janko i drug sa njim? Pomišljao sam da je politički radnik iz pozadine u Bihaću, ali sam sumnjao zbog načina na koji su se sa njim ophodili Radović i drugovi. Nisam mogao odoleti radoznalosti, pa sam jednom prilikom, kada sam doneo kafu Radoviću i drugovima, pitao Radovića ko su čika Janko i drug sa njim. Radović se nasmejao i rekao: »Zar ti Jovanoviću ne znaš, to je drug Moša Pijade, dugogodišnji robijaš po zatvorima bivše Jugoslavije, član CK KPJ, član Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije i bliski saradnik Vrhovnog komandanta druga Tita, a drug sa njim je Veselin Masleša, stari revolucionar, koji sa čika Jankom piše nacрте odluka za zasedanje AV-NOJ-a«.

Poslije obavjesti i saznanja ko su čika Janko i Veselin Masleša, preneo sam Đuriću da su oni velike ličnosti iz rukovodstva NOP-a Jugoslavije i da moramo biti budniji i pažljiviji u obezbjeđenju.

Sjećam se neumornog danonoćnog rada čika Jankovog i Maslešinog. Radili su danju i noću u toj kancelariji i, sa vremena na vrijeme izlazili iz nje. Čika Janko, uslijed premorenosti i nespavanja, spavao je sjeleći u fotelji, a zatim je nastavljao da radi. Ja sam se čudio kako izdržava da više od šest dana i noći neprekidno radi ne izlazeći iz zgrade, i otkuda mu snaga i energija da izdrži takve napore, jer je fizički bio slab.

U tom isleđivanju zlikovaca povremeno je, prilikom ispitivanja najokorelijih ustaških vođa, učestvovao u saslušanju i Moša Pijade - čika Janko. Malo se šta moglo otkriti od zlikovaca, jer su to bili krvnici i koljači srpskog življa - zakleti ustaše, pa su, odlukom Narodnog suda, bili osuđeni na smrt i likvidirani.

Poslije šest - sedam dana rada u kancelariji, čika Janko je izašao u grad (Bihać). U njegovoj pratnji, sa drugovima, bio sam i ja. Sjećam se, kada smo prolazili pored nekog magacina, primjetili smo prepirku između intendanta i pozadinskih radnika oko podjele plijena, namirnica i duvana koji su se nalazili u magacinu. Drug Moša, je svratio kod njih i raščistio prepirku i podijelio plijen. Svi su na kraju bili zadovoljni.

Oni su poznavali čika Janka, kojeg je Vrhovni štab bio zadužio za snabdijevanje. Poslije tog slučaja nastavili smo put ulicama Bihaća i došli u Vrhovni štab. Mi, kuriri, sačekali smo ga kod drugova iz prateće jedinice Vrhovnog štaba i, po njegovom izlasku vratili smo se u zgradu redarstva.

Za vrijeme našeg boravka u Bihaću primijetili smo da se ubrzano radi na dekoraciji i uređenju grada, krećenju kuća i farbanju ograda i drvenarije u svim ulicama. Uveliko su se obavljale pripreme za doček novih delegata za Prvo zasjedanje AVNOJ-a, ali nismo znali kad će se održati, jer je to držano u tajnosti.

Poslije 15 dana provedenih u Bihaću i završetka čišćenja grada i okolnih mjesta od skrivenih ustaških zlikovaca vratili smo se sa Petrom Radovićem u našu brigadu, koju smo tad našli u Novskoj planini. Odmah smo se uključili u njene borbene zadatke na Bosanski Novi. Mirko Đurić je ponovo otišao u svoju jedinicu (1. bataljon), ja u kurirski vod brigade, a Petar Radović u politodjel brigade.

Radović Petar je tragičnim slučajem poginuo kao prvi komesar naše mornarice 1943. godine. Mirko Đurić je, kao borac i starješina, do kraja rata učestvovao u slavnim borbama koje su njegove jedinice vodile i nastavio službovanje u jedinicama JNA do penzionisanja u činu pukovnika.

Na straži kod Operativnog štaba

PETAR DIVJAK

Krenuli smo na Bihać. Na smotri nam je govorio Osman Karabegović, legendarni organizator ustanka u Bosanskoj krajini. Govorio je vatreno i ubjeđivao kako je samo on to znao. Činilo mi se da gutam svaku njegovu riječ.

Dobili smo znake raspoznavanja »Drvar - Daruvar«. Dok smo mi, borci, uvježbavali da ih zapamtimo, Rade Komnenić Prznica, kozer i šaljivdžija, kaže nam: »Kad bi vas slušao moj ćaća Simo, rekao bi: e bene jedne, pa to vam je lako zapamtiti, pomislite na dva drveta, jedno je drvar, a drugo daruvar«. Svi smo se smijali, ali nam je ta Radina upadica dobro pomogla da upamtimo znake.

Prvi bataljon je dobio zadatak da se ubaci u grad bez borbe, ali smo prilazeći gradu naišli na liniju neprijateljevih rovova i bunkera, tako da smo se morali probijati. Brzo smo se probili. Vodič nas je doveo do nekog drvenog mosta na Uni. S druge strane bio je neprijatelj. Posjeli smo položaj. Mještani su nam rekli da se u blizini nalazi magacin odjeće i obuće, i da je straža pobjegla.

Naša desetina je određena da pođe do magacina i u toku noći izbaci odjeću i obuću vani. U magacinu smo našli uglavnom cipele. Na sreću, one su bile vezane, po deset pari, pa je izbacivanje išlo brzo, ali smo radili po mraku. U jednom trenutku nešto me snažno udarilo u leđa, te sam pao. Osjetio sam da malter i cigla padaju po meni i da je vazduh pun prašine. Nisam znao šta se dešava. Pipao sam se da vidim jesam li ranjen. Stevo Sanader i Pero Goronja su se smijali. I njih je poklopilo, ali su ostali na nogama, otpuzili smo do vrata da uhvatimo čistog vazduha. U stvari, sa lijeve obale Une neprijatelj je topovskom granatom pogodio potkrovlje magacina. Prekinuli smo izbacivanje. Po zauzeću Bihaća naši borci su vadili cipele ispod gomile cigle, maltera i prašine.

I pored te nezgode, gotovo svi borci 1. bataljona dobili su nove cipele. Tom plijenu smo se veoma obradovali pred nastupajuću zimu, a mnogi od nas su zamijenili opanke i oputnjake novim cipelama. Pošto nismo imali vremena da cipele dijelimo po mjeri, po svanuću je nastala opšta zamjena. Ja sam mijenjao broj 44 sa desetarom Vesom za broj manje.

Ujutro, naša desetina je dobila novi zadatak. Saopštio nam ga je desetar Popović: »U gradu se vode teške borbe. Neki razbijeni dijelovi

neprijatelja probijaju se u našu pozadinu i mogu nam ugroziti i Operativni štab. Spremite se i pravo za mnom«.

Na izlazu iz grada naišli smo na napuštene neprijateljeve rovove i bunkere. Vjerovatno se naš bataljon te noći tada probio. U njima je bio poneki mitraljez, puška, bomba, čebe i mnogo municije. Htjeli smo to da kupimo, ali nam desetar Vaso nije dozvolio: »Ostavi, mi nismo za to zaduženi. Mi imamo važniji zadatak. To će pokupiti onaj ko bude za to zadužen«. Jedino nam je dozvolio da uzmemo municije koliko možemo ponijeti. Ali, nama se oružje nije ostavljalo, posebno puškomitraljezi. On nas je pogledao i samo se nasmijao. Tako smo ponijeli i nešto oružja.

Na jednoj uzvišici sa koje se Bihać vidio kao na dlanu, pored neke brvnare, stajala je grupa naših rukovodioca sa dvogledima u rukama. Bili su veseli i razdragani. Naš desetar im je prišao i raspotirao. Prišli smo i mi nešto bliže. Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, priđe nam raspoložen, i pozdravljajući nas reče: »Eto, momci, donijeli ste toliko oružja da se može naoružati još jedan vod naše vojske. Sad se malo odmorite«.

Zapalo me da budem prvi na straži neposredno uz štab. Dok sam stražario slušao sam razgovore članova štaba i više drugih rukovodilaca koje ne poznajem. U jednom trenutku Košta se obratio Osmanu: »Osmane, valja priznati da je ova 2. krajiška brigada jako žilava. Vidiš kako neprijatelj pokušava da je izbací iz grada, a ona se neda«. Bilo mi je drago, pa sam se nasmiješio. Pošto su to primjetili, neko me upita što se smijem. »Pa to je moja brigada«, odgovorio sam.

Osman me odmah ispravio: »To je naša brigada i ti njoj pripadaš, tako treba da kažeš, jer može se naljutiti drug Ratko« (Martinović, komandant brigade).

Videći da mi je neprijatno, Osman je prošao i, smijući se, pomilovao me po glavi. Taj gest visokog rukovodioca toliko je uticao na mene da mi je i do danas ostao jedan od najradosnijih trenutaka u životu. Bio sam mlad po godinama i još uvijek mlad borac, seljače sa Manjače, seoski najamnik koga život nije milovao. Tada sam se zarekao da moram biti dobar borac, da moram služiti primjerom, ne samo radi slobode i pravde za koju se borimo nego i radi ljudi - komunista koji nas vode.

Iako sam bio umoran i nenaspavan, bilo mi je žao kad mi je došla smjena.

U borbi za prvo oslobođenje Bihaća

BRANKO MARČETIĆ

Nakon oslobođenja Jajca, 2. krajiška brigada stigla je u Skucani Vakuf, nedaleko od Lušci Palanke. Tu smo, između ostalog, popravljali odjeću i obuču, odmarali se i organizovali političku nastavu. Bilo nam je neobično mirovanje poslije burnih i dinamičnih događaja koji su tom odmoru prethodili.

Jednog dana otpočele su pripreme za napad na Bihać. O tome su prvo saznali komunisti, koji su obavljali političke i druge pripreme u strogoj tajnosti. Svaki komunist je dobio zadatak da brine o svojoj jedinici. Pokret za Bihać vodio je pravcem Lušci Palanka - Srpske Jasenice - okolina Bihaća. Na putu smo dvije noći proveli u selima čijih imena se ne sjećam. Petnaestak kilometara pred Bihaćem imali smo posljednji odmor. Tu smo podjelili suhu hranu i psihički se pripremili za napad.

Na brdu iznad sela Ribića cjelokupni starješinski sastav na čelu sa komandantom brigade Ratkom Martinovićem izvršio je izviđanje. Utvrđeni su pravci napada svake jedinice ponaosob. Time je bio strogo utvrđen zadatak čak i desetinama. Komandir 2. čete 3. bataljona Đuro Vučenović, zvani Busen, dobio je zadatak da napadne selo Ribić. Četa je napala i uspješno ovladala dobro utvrđenim selom, zaplijenivši dva topa protivkolca i mnogo drugog oružja i municije. Prema ranije utvrđenom pravcu kretanja, naša četa je posjela mladi voćnjak na desnoj obali Une, s lijeve strane ulice koja je spajala željezničku stanicu i most na Uni. Dakle, na samom ulazu u Bihać.

Kao desetar 3. desetine 2. čete 3. bataljona, dobio sam zadatak da zaposjednem i kontrolišem prilaz mostu. Pošto je uveliko bila noć, taj zadatak smo obavili dosta lako. Poslije toga mi je naređeno da pretresem dvospratnu kuću u čijem se prizemlju nalazila poslastičarnica. Kuća se nalazila na samom uglu, kojeg je činila ulica koja se završavala mostom na rijeci Uni. To naređenje mi je dopunjeno po dolasku komandira čete Đure Busena, koji mi je rekao da treba zauzeti drugi sprat kuće, sa kojeg će moji borci moći da tuku lijevu obalu Une.

Odlučio sam da sa sobom povedem puškomitraljesca Marka Dardu iz Jeličke kod Prijedora i njegovog pomoćnika Ostoju Petoša iz istog sela. Sve prostorije u kući bile su u potpunom mraku. Krenuo sam na čelu te male grupe, uz vanjske drvene stepenice, na prvi sprat kuće. Ništa nismo primjetili, pa smo istim stepeništem produžili na drugi sprat, na koji se ulazilo sa drvene terase. Pritajili smo se na terasi na kojoj

je bio ulaz u predsoblje. Vrata su bila otvorena. Culi smo tihe šumove i glasove. Bio sam ubijeđen da su to stanari kuće u strahu pogasili svjetla i sakrili se. Primijetio sam jedna vrata na desnoj strani i jedna pravo iz predsoblja. Ušli smo u predsoblje Darda i ja. I dalje smo mislili da se radi o stanarima kuće, pa sam ih pozvao da izađu, da se ničega ne plaše.

Tek što sam završio posjednju riječ, čuo sam oštar zvuk udarca o metalni predmet, a zatim je pred nama zapištala ručna bomba. Instiktivno smo jurnuli na desna bočna vrata, koja su se sa nama srušila u ostavu. Bomba je eksplodirala, ali nismo bili povrijeđeni, jer je i Petoš osjetio opasnost, pa se zaklonio na vanjskom stepeništu.

Nakon eksplozije smo ustali. Aktivirao sam svoju bombu i ubacio je kroz otvorena vrata u prostoriju iz koje su na nas bacili bombu. Začuli su se jauci. Upitao sam neljubazne domaćine zašto su na nas bacili bombu kada sam ih pozvao da izađu. Na koliko ih je, jedan glas je odgovorio da ih je sedam i da su svi ranjeni.

U međuvremenu, komesar čete Joža Štembeger došao je da vidi šta se dogodilo pošto je čuo eksplozije bombi. Zamolio sam ga da mi donese neku svjetiljku. Komesar se brzo vratio sa lojanicom. Predeo mi je na prozoru ostave i vratio se u dvorište. Upaljenu lojanicu držao sam u lijevoj ispruženoj ruci, a pištolj u desnoj. Tako sam osvijetlio prostoriju. Pozvao sam ih da izađu. Jedan po jedan, izlazili su pripadnici Crne legije, šest vojnika i natporučnik. Nudili su mi cigarete i govorili ljubazne riječi. Utvrdio sam da su samo trojica ranjena. Razoružali smo ih, a kako je naša odjeća bila dotrajala obukli smo njihove uniforme, pa smo ih sproveli u dvorište komande čete.

Pošto sam ih postrojio u dvorištu, komandir čete Đuro Busen je odveo natporučnika u neku šupu na ispitivanje, a ja sam obavio razgovor sa ostalom šestoricom. Pitao sam ih ko je i zašto bacio bombu kada sam ih pozvao da se predaju. Svi su bili jednoglasni da je to uradio natporučnik Ivica. U tome se pojavio komandir, koji je pred stroj vratio natporučnika. Komandiru sam saopštio izjavu crnolegionara, a zatim ponovo postavio isto pitanje. I odgovor je bio isti. Tada je natporučnik Crne legije izjavio: »Jesam, časno sam se borio i časno ću poginuti«. Tada sam ga zgrabio i izbacio kroz vrata u baštu. Ostatak posla obavio je pomoćnik puškomitraljesca Petoš. Ranjene legionare smo previli i svih šest uputili u štab brigade.

Sljedećeg dana ostao sam sa svojom desetinom na istom mjestu sa zadatkom da štitim most u slučaju neprijateljevog protunapada. Prije zalaska sunca kod nas je stigao zamjenik komandanta brigade Đurin Predojević. Tu je bio i komandant bataljona Mile Vučenović, koji je na tu dužnost postavljen poslije ranjavanja Mlađe Obradovića na izviđanju, na brdu više Ribića.

U predvečerje je jenjala neprijateljeva vatra na naše položaje, jer se od Plješevice, odnosno od Žegara pojačao napad naših jedinica. Na pitanje Đurina ko bi prešao u Borik da ispita situaciju, odgovorio sam da bih to uradio sa svojim borcima. Ocijenio sam da bih se mogao privući do sredine mosta, gdje se nalazila krava, ubijena prethodne noći.

Odatle bih, ako neprijatelj ne bude gađao, dao znak desetini da krene za mnom.

Moja procjena je bila tačna. S lakoćom sam došao do sredine mosta koristeći tijelo ubijene krave kao zaklon. Neprijatelj nije otvorao vatru na mene, pa sam dao znak desetini da krene. Kada smo prošli, za nama su krenuli i drugi. Među prvim su most prešli zamjenik komandanta brigade Đurin i komandant bataljona Vučenović. Tu sam dobio zadatak od komandanta bataljona da sa svojom desetinom idem niz lijevu obalu Une prema riječnoj adi, gdje je bila bihaćka komanda pozadine neprijateljskog garnizona.

Nismo prošli ni sto pedeset metara niz Unu, kad primjetih da mi neka žena sa prozora kuće na raskršću daje znak da nam neprijateljska vojska ide u susret lijevom uskom ulicom. Moja desetina se kretala na odstojanju od pet do deset metara iza mene. Pogledao sam lijevo i primijetio kolonu domobrana.

Na nekih tridesetak metara odlučno sam stao i povikao: »Stoj!«. Domobrani su stali. Zatim sam naredio da odlože oružje. Oni su mirno skidali oružje i ostavljali ga na ulicu. Naredio sam im da krenu naprijed, što su bez pogovora uradili. Postrojio sam ih: četiri oficira i dvadeset devet vojnika. Pod stražom tri naoružana borca, razoružane domobrane poslao sam u štab brigade. Krenuli smo u komandu pozadine neprijateljevog garnizona. Sve radionice, skladišta, pekare i ostale prostorije bile su prazne. U krojačkoj radionici moji borci su se obukli u nove uniforme. Izdao sam naređenje da obezbijede sve objekte. Na ulazu u krug pratio sam kako se odvija borba za ostatak utvrđenja u Bihaću. Naše jedinice su napredovale i pucnji pušaka i puškomitraljeza su se lagano udaljavali.

U mislima sam pratio borce koji su osvajali kuću za kućom, ulicu za ulicom i tako našoj borbi donosili još jednu pobjedu. Iz razmišljanja me, iznenada vratilo prisustvo neke žene. Bila je to žena koja me je upozorila sa prozora na nailazak domobrana. Pitala me: »Šta će biti sa mojim mužem, oficirrom, kojeg ste maloprije razoružali i pod stražom poslali sa ostalim? Hoće li biti streljan?« Odgovorio sam joj da mu se ništa neće desiti ukoliko svoje ruke nije okrvario narodnom krvlju. Odbio sam poziv da pođem u njen stan na čašćenje, pravdajući se da imam mnogo posla. Dolazila je još dva puta. Na kraju rekao sam joj da njen život nije u opasnosti ukoliko preda oružje svog muža, na primjer vojni pištolj. Odgovorila je da ima muževljev pištolj, da ga je sakrila i da će ga dati ukoliko dođem u njen stan. Krenuo sam sa Dardom i Petošom. Kada smo stigli izašla je iz stana i krenula u šupu da nađe pištolj. Šupa je bila okovana daskama, a užom, lijevom stranom bila je naslonjena na kuću. U desnom krilu bila su drva za loženje.

Žena je ušla prva i na trenutak se ukočila. S mukom je progovorila: »U šupi ima neko«. Zatim sam ušao i osmotrio. U dijelu šupe uz kućni zid bila je vertikalna obloga načinjena od jelovih dasaka. Štitila je slivnu cijev od sanitarne prostorije na spratu, a u podnožju je prekrivala betonsku septičku jamu. Na oblozi su bila vrata, umjesto kojih sam primijetio slamaricu ispunjenu perušinom. Poslao sam Petoša s druge strane šupe i povukao je. Nikoga nije bilo unutra. Ugledao sam mirnu po-

vršinu septičke jame ispunjene fekalijama. Tu je, kako je žena rekla, sakriven pištolj. U jednom trenutku ugledao sam na površini jame nešto okruglo i tamno kao bundeva. Dohvativši pušku sa nožem dotakao sam predmet vrhom noža. Iz jame se začuo krik, pa sam shvatio da je u fekalijama sakriven čovjek, što me veoma iznenadilo. Posljednje što bih u fekalijama očekivao bio je čovjek. Rekao sam: »Boga mu ljubim šta ćeš tu?« Odgovorio je da je čuo kako mi ubijamo jugoslovenske žandarme pa se sakrio. Ljutito sam mu rekao da mi ne ubijamo starojugoslovenske žandarme, jer ih imamo i kao komandante partizanskih jedinica. Naredio sam mu da izađe van i da se opere i presvuče.

Izašao je u dvorište, a zatim je iz stana istrčala njegova uplakana žena. U tom trenutku shvatio sam da su na istom spratu stanovala dvojica ustaša i oficir domobran sa ženama. Žena je brižno čistila svog muža, a mi smo stajali na pet-šest metara sa uperenim oružjem. Ulazna vrata dvorišta bila su ispunjena većim brojem žena, djece i građana koji su posmatrali taj prizor. Skidajući sa sebe krajnje zagađenu odjeću ustaša je drhtavom rukom pokazivao sliku svetog Đurđa na lančiću oko vrata, govoreći: »Ja sam čiste duše i savjesti«. Brzo sam primjetio: »Tvoja duša i savjest čisti su onoliko koliko je čisto tvoje odijelo«. Prisutni na kapiji su prasnuli u gromoglasan smijeh.

Građani na kapiji su me diskretno pozvali. Prišao sam im. Saopštili su mi da je zarobljenik najveći koljač u Bihaću, kao i njegov rođeni brat, ali u Zagrebu. Utom je pored dvorišta u kome smo se nalazili naišao komandant bataljona Mile Vučenović. Odmah sam ga obavijestio šta se dogodilo. Kratko je naredio: »Likvidirajte neprijatelja«.

Iako su te dvije žene sa svojim muževima živjele u istoj kući, nijedna od njih nije znala za ustašu skrivenog u septičkoj jami.

Zarobljenog ustašu sam doveo do objekta koji je čuvala moja desetina. Naredio sam mu da sjedne, smiri se, obećavši da će biti oslobođen ako nam otkrije skrivena skloništa ustaša i domobrana u Bihaću. Moj borac Marko Darda je stao iza mene sa uperenom puškom. Dao sam mu znak da bude miran. Međutim, on me nije shvatio. Ustaša je predosjećao kraj, skočio je na Dardu i pokušao da mu otme pušku. Nisam smio koristiti automat, bojeći se da ne ubijem Dardu, pa sam kundakom udario ustašu u zatiljek. Ostalo je završio Darda. U nekoliko riječi, prisutnim građanima sam rekao da će tako završiti svi narodni neprijatelji, koji su ga izdali i njegovu krv prolivali služeći neprijatelju. Djeca takvih nenarodnih elemenata biće pod našom zaštitom i obezbijeđena.

Napuštajući Bihać, komandant bataljona mi je dodao još jednu desetinu, sa zadatkom da obezbijeđujem oslobođeni Bihać do sutra, kada mogu očekivati smjenu. Naše jedinice su otišle u pravcu Cazina, Krupe i Otoke u nove borbe i oslobođanja. Stigli smo ih trećeg dana u selu Rujiška.

U napadu na Bihać

BRANKO MARIĆ

Februara 1942. stupio sam u Grabešku partizansku čet. Bio sam veoma mlad, gotovo dijete među najmlađim borcima u čet. U čet. nam je bilo lijepo. Naročito su nam pomagali stariji drugovi i oni koji su bili odslužili vojsku. Željeli su poneki put da nas zaštite od napora i u borbama. Nisam dozvoljavao, želio sam da budem borac kao i drugi u čet. To su naši stariji drugovi znali i poštovali.

U čet. sam ostao 3 - 4 mjeseca.

Tada smo poslani na omladinski vojnopolitički kurs u selo Jelašinovce. Na kursu smo sticali osnovna znanja iz borbene obuke i nastave gađanja. Tačnije, kako se dobro gađa. Učili su nas da koristimo zaklone i kako da se krećemo u napadu i borbi prsa u prsa. Obuka u napadu na bunkere i rovove, te bacanje ručnih bombi oduzimala nam je skoro najviše vremena. Imali smo i vojno-političku nastavu. Nastava nam je dobro išla. Znanja koja smo sticali na kursu, mogli smo dobro u borbi primijeniti.

Bližio se i kraj kursa. Saopštili su nam da ćemo biti raspoređeni u 2. krajišku brigadu. Dočekali smo je kada se vraćala sa svog pobeonosnog puta za oslobođenje grada Jajca i okoline. Bio je to 13. oktobar 1942. godine. Raspoređen sam u 2. čet. 3. bataljona. Po stupanju u brigadu imali smo veoma brzo i jedno poveće vatreno krštenje. Moja četa je napadala Stari Majdan, Staru Rijeku u Kozinu.

Po oslobođenju tih mjesta krenuli smo dalje, u pravcu zapada. Išli smo, preko Benakovca, prema Bihaću. Stigli smo u selo Grabež, gdje su nam saopštile naše starješine da ćemo u napad na Bihać. Tu su izvršene sve pripreme za napad. Pripremala se i hrana za vojsku. Bilo je pečenog mesa - jarečeg, koje je bilo lijepo gledati, a kamoli jesti. Dijeljene su velike količine. Bilo je mesa kao drva. Odjednom, kada smo meso primili i počeli da jedemo, neki stariji drugovi rekoše da ne treba jesti mnogo i imati pune stomake pred borbu. Jer, onaj koga rane u stomak, ali mu je napunjen hranom, teško ostaje u životu.

To nam je pokvarilo apetit, a malo smo se i uplašili. Ipak, starije smo poslušali, tako da smo samo malo pojeli. Ostatak toga lijepoga mesa pojeli smo kasnije, kroz borbu. Baš nam je dobro došlo.

U toku napada išli smo u koloni. U naletu smo zauzeli žičane prepreke i rovove. Našli smo se u jednom prokopu. Odmah tu, na brdašcu, bila je neprijateljeva baterija topova, koju smo u jurišu zauzeli. Topovi su odmah okrenuti da pucaju i gađaju neprijatelja. Po njihovom zauz-

eću produžili smo prema željezničkoj stanici, a zatim smo se našli pred jednim drvenim mostom na rijeci Uni. Dalje se nije moglo. Tu nas je neprijatelj zaustavio jakim vatrom iz bihačke kule i bunkera oko i preko mosta. Vatra je bila tako jaka da je sve što je bilo uspravno pokošeno. Čak i bunkere, i ograde sa mosta.

Tu smo se zadržali duže vrijeme. Došli smo 2. novembra noću i ostali do 4. novembra. Dok se vodila borba za prelaz preko mosta, iskoristili smo da upadnemo u magacin odjeće, koji je bio pod stalnom puščanom i mitraljeskom vatrom. Magacin je bio djelimično na našoj strani, ali ga je neprijatelj tukao jakim vatrom. Obukli smo se. Sa drugovima Ljubomirom Čavićem i Mandićem upao sam u magacin, gdje smo se obukli. To smo krili od desetara desetine Laze Škorića. Nije dao da se udaljavamo, a mogli smo i poginuti. Bilo je nekoliko ranjenih drugova oko magacina, pa i poginulih. Kritiku druga desetara, koja je bila oštra, primili smo i računali da smo dobro prošli.

Poslije svega toga osjetili smo da po nama mile vaške. Dosjetili smo se da prilikom presvlačenja nismo skinuli i presvukli veš. Morali smo ponovo nazad. Skinuli smo i odijelo i donji veš i presvukli sve čisto i sve novo. Želio sam da dođem do nove uniforme, ne računajući da bi moglo biti i drugačije. Kada smo se vratili, desetar nam je naredio da nađemo stoku, krave, goveda i natjeramo na most, te da se tako probijemo na onu stranu Une. natjerali smo krave na most i išli koliko se moglo. Sva goveda su poubijana, a mi nismo uspjeli da prođemo. Kada su druge jedinice lividirale bunkere na lijevoj obali Une i mi smo krenuli preko mosta, a zatim, poslije kraćeg zadržavanja produžili u pravcu Bosanske Krupe i Otoke.

Ranjen u borbi na Bihaću

MIRKO TOŠIĆ

Druge ratne godine, u novembru 1942, naša brigada je dobila zadatak da sa ostalim krajiškim jedinicama i drugim brigadama oslobodi Bihać. Za taj napad izvedene su obimne pripreme. Trećem bataljonu o značaju oslobođenja grada govorio je komandant Mlado Obradović. Nama, naročito mlađim borcima, činilo se malo neobično što se toliko govori i toliko priprema za jednu borbu. Tek događaji, poslije oslobođenja Bihaća pokazali su nam opravdanost tih priprema.

Za mene je Bihać ostao u sjećanju po tome što sam u toj borbi zadobio veoma teške rane, a kasnije sam saznao da je u njemu održano i Prvo zasjedanje AVNOJ-a.

Koliko su mlađi borci bili neiskusni pokazuje i slijedeći slučaj. Svim borcima je pred borbu podjeljeno suvo sljedovanje hrane i parče pečena mesa, i rečeno da ga sačuvamo i pojedemo poslije borbe. Mnogi su se pitali čemu to. Nije nas zadovoljio ni odgovor komesara Vrhovca da je lakše podnositi bolove od ranjavanja praznog želudca. Kada smo predveče krenuli u borbu mnogi su krišom, a i ja sa njima, izvadili ono parče mesa iz vojničke torbice i u slast pojeli. Ali, u toku borbe sam vidio koliko je bolje prošao onaj ko je bio ranjen a nije pojeo to parče mesa, nego ostali, pa i ja. Bilo nas je dosta ranjenih u borbi, posebno u četi koja je napadala Bihać preko mosta kod stare sahat-kule.

Sa kule je ustaški mitraljez pokrивao prilaz mostu i sami most. Više pokušaja da pređemo most ostalo je bez uspjeha. U jednom od tih pokušaja, kad smo ponovo potrčali preko mosta, zrno me je ošinulo po vratu i okrenulo na drugu stranu. Pao sam i utonuo u nesvijest. Osvijestio sam se tek u seljačkim zaprežnim volovskim kolima. Drugovi su me izvukli sa mosta i prebacili do prihvatilišta. Narod iz okoline Bihaća nesebično nam je pomagao. Zaprege su neprestano vozile ranjene borbe u našu partizansku bolnicu u Korčanici, u Grmeču. Tu sam i ja bio smješten i liječen.

Iz bombardovanog Bihaća u četvrtu ofanzivu' u Grmeč

MILAN STANIĆ

Bio sam slušalac, u svojstvu političkog komesara 3. čete 3. bataljona 2. krajiške udarne brigade, Partijske škole Centralnog komiteta KPJ u Bihaću, u drugoj polovini januara 1943., početkom četvrte neprijateljske ofanzive, kada je grad bombardovan.

Školovanje je započelo krajem decembra 1942., a trebalo je da traje oko mjesec dana. Upravnik škole, glavni predavač i ispitivač slušalaca bio je Krsto Popivoda. Povremeni predavač i ispitivač slušalaca bio je Osman Karabegović, organizacioni sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu i politički komesar Prvog bosanskog udarnog korpusa NOV i POJ. Prilikom otvaranja škole i početka nastave, Sreten Zujović i Aleksandar Ranković, članovi Politbiroa CK KPJ, održali su po jedno predavanje.

Slušaoци škole bili su iz vojnih jedinica, ranga komesara četa, zamjenika komesara i komesara bataljona. Sa terena su bili kadrovi od sekretara ćelija do članova opštinskih i sreskih komiteta, kao i poneki član okružnog komiteta KPJ. Najviše drugova bilo je iz Bosanske krajine, a bilo ih je i iz proletherskih brigada.

Pored partijske, u Bihaću se nalazila i vojna škola, koju su pohađale vojne starješine, uglavnom komandanti bataljona. U njoj je, ako me sjećanje ne vara, bio i Milorad Mijatović komandant 6. krajiške udarne brigade.

U to doba, u Bihaću se nalazilo i najviše rukovodstvo NOB-e i AVNOJ-a.

U partijskoj školi CK KPJ samnom su bili, pored ostalih, ovi drugovi: Milan Vrhovac, politički komesar 3. bataljona 2. krajiške brigade, Žarko Bućma, član sreskog komiteta KPJ sa Kozare, Nikola Kotle, član okružnog komiteta za Drvar. Iz vojne škole, sjećam se: Ranka Šipke iz 2. krajiške brigade, Petra Mečave iz 5. krajiške brigade i Dragutina Stanića iz 1. krajiške brigade. Njih, sva trojica, bili su komandanti bataljona. Sećam se, takođe, i jednog Srbijanca iz neke proletherske brigade, koga smo zvali »Šule«.

Nastava nije bila laka, pogotovu za one slušaoce sa nižim obrazovanjem. Slušali smo i izučavali ove predmete: Istorija KPJ, istorija SKP (b), dijelove Marksove ekonomije, zatim, naše sektaško - političke greške iz prvih ustaničkih dana i razvoj narodno-oslobodilačke borbe u pojedinim krajevima naše zemlje.

Već prvih dana našeg školovanja, po zadatku naših organa vlasti i uprava obe škole, priličan broj slušalaca išao je noć - dvije, u raciju po gradu i bližoj okolini, da pronalaze i hapse skrivene ratne zločince, koje su zatim privodili i predavali organima naše vlasti, da bi im se sudilo za počinjena zlodjela.

Trećeg ili četvrtog januara 1943. obavješteni smo od uprava škola da će u Srpskoj Jasenici, 7. januara, biti izvršena smotra 4. krajiške udarne divizije od strane Vrhovnog komandanta NOV i POJ, Josipa Broza Tita. Slušaocima brigada pomenute divizije bilo je odobreno da odu na smotru, ukoliko to žele, a ko izostane, da vrijeme koristi za učenje. Krenuli smo, čini mi se, svi na smotru, jer smo željeli da se sretne i razgovaramo sa drugovima iz naših brigada. Iz Bihaća smo krenuli pješice 6. januara 1943. i na vrijeme stigli u Srpsku Jasenicu. U putu i na smotri, stalno sam se družio sa mojim političkim komesarom Milanom Vrhovcem i Rankom Šipkom iz naše 2. krajiške brigade. Objicu sam neobično cijenio i poštovao zbog njihove lične hrabrosti i drugarskog ophođenja prema borcima i rukovodiocima.

Odmah poslije smotre, izvršena je kadrovska promjena u 3. bataljonu 2. brigade. Rajko Radetić, dotadašnji zamjenik političkog komesara 3. bataljona morao je, naime, odmah krenuti na novu dužnost u 8. krajišku brigadu. Na njegovo je mjesto postavljen Milan Makivić, dotadašnji politički komesar 1. čete 3. bataljona. Vraćajući se u Bihać, sa nama je iz Jasenica pošla i Mica, žena Milana Vrhovca, iz nekih zdravstvenih razloga.

Kada smo stigli u Bihać, Milan Vrhovac se razboleo od pjegavog tifusa, pa je smješten u bolnicu. Do bombardovanja Bihaća, obišao sam ga dva puta. Bio je teško bolestan. Kada sam ga posjetio drugi (i posljednji put), tri - četiri dana prije bombardovanja, on mi je rekao da je počela neprijateljska ofanziva na našu slobodnu teritoriju u Hrvatskoj i da bolnica tifusara može vrlo brzo biti evakuisana, a kuda, to ni sam nije pouzdano znao. Vrhovac me je, između ostalog, zamolio da o njegovoj nevolji, kada se vratim u brigadu, obavijestim njenog političkog komesara, Niku Jurinčića. Nešto kasnije, doznao sam da je bolnica tifusara zaista evakuisana, nekuda prema Drvaru.

*

Ujutru, 20. januara 1943., zima je bila oštra i jaka u Bihaću i okolini. Ona se prosto nadvila i pojačavala hladnoćom, koja je strujala od Plješevice i Grmeča. Snijeg je bio dubok, kristalne pahuljice i inje, nošeni studenim vjetrom, lepršali su u vazduhu i nisu davali oka otvoriti. Naše ruke, lice i uši brideli su od jake studeni. Sporo se, činilo mi se, toga jutra razdanjivalo i dolazila svjetlost dana. Gusta gradska izmaglica, hladnoća i mraz, usporavali su probijanje svjetlosti dana. Ali, ipak, snaga jedne nad drugom prirodom, pobjeđuje kada joj dođe vreme. Mi - slušaoci - na vrijeme smo ustali i doručkovali. Za koji trenutak treba da idemo na nastavu. Rat je svuda prisutan. U njemu se uvijek grabi za vremenom. Građani ubrzano, valjda zbog jake zime, prosto skakuću ulicama - žure svojim poslom. Svima su ruke u džepovima ili na usima. Tanko su obučeni. Oni su se već uveliko bili srodili i navikli na novu

narodnu vlast i novi život. Srodili su se sa svojim oslobodiocima u slobodnom gradu, bez malo već devedeset dana. To me, zaista, raduje.

Iako se govorkalo među slušaocima škole, a ponešto sam načuo od Milana Vrhovca, o nadiranju neprijatelja na našu slobodnu teritoriju Banije, Korduna i Like, niko od nas nije očekivao, baš toga jutra, nalete neprijateljskih aviona i iznenadno bombardovanje. Njih desetak je doletelo, u borbenom poretku, odnekud iza vrhova Plješevice. Dobro sam ih zapamtio kao italijanske »Savoje«, a možda je bilo i drugih. Avioni su načinili krug u vazdušnom prostoru iznad grada. Potom je usledilo pikanje, bacanje bombi, mitraljiranje grada i okoline. Kada su izručili smrtonosne toware, oni su odleteli, ali su doleteli drugi, koji su nastavili da bombarduju, mitraljiraju i seju smrt. Cesto su pikirali, unosili pometnju i strah bučnim sirenama. Slušaoci Partijske škole trkom su napustili zgradu, koja se nalazila u centru grada, blizu katoličke crkve, da potraže zaklone i izbjegnu najgore.

Ljudi su se sklanjali, gdje je ko mogao i stigao. Sa jednim Srbijancem iz moje škole i Žarkom Bućmom, sklonio sam se ispod mosta na rijeci Uni. U trčanju do mosta, Bućma je bio ranjen od gelera bombe. Kičma mu je bila ozbiljno povrijeđena. Položili smo ga pored jednog stuba i nekim peškirom iz moje torbice brzo previli, da bi sprečili krvarenje. Bućmi smo savetovali da leži i miruje, a nas dvojica smo izvirivali iz zaklona, pratili nalete aviona i posmatrali gdje ispuštaju bombe. Nervozno i napeto smo očekivali da prestanu dolijetati.

Kada je buka aviona oslabila i kasnije sasvim prestala, Srbijanac i ja odnijeli smo Žarka Bućmu do zgrade škole i predali ga bolničarima, koji su ga brzo odnijeli, ni sam ne znam kuda, ali pretpostavljam u bolnicu za teške ranjenike. Tek tada sam se pribrao da bolje pogledam bombardovani grad i doznam, šta se sve dogodilo.

Porušeno je dosta kuća. Žrtava je bilo među građanima, borcima i slušaocima. Ne znam koliko. Pogođene su i zgrade bliže željezničkoj stanici, u čijoj su se blizini nalazili i neki članovi Vrhovnog štaba NOV i POJ, kao i neki naši rukovodioci. Panika se već smirila. Preplašeno stanovništvo se vraćalo kućama. U takvoj surovoj ratnoj i zimskoj nevolji, kada smo se okupili u zgradi škole, neko nas je bio obavijestio da je javljeno da odmah krenemo u grad, radi pružanja pomoći nastradalima od bombardovanja. U Bihaću smo ostali još dan - dva, uglavnom smo pomagali građanima i našima, koji su se evakuisali iz Bihaća. Posle nam je rečeno, da se okupimo negdje u blizini željezničke stanice. Tamo je došao jedan rukovodilac, čije ime nisam zapamtio, i rekao nam otprilike ovo:

»Drugovi, jače neprijateljske snage nastupaju iz više pravaca na našu slobodnu partizansku teritoriju. Ofanziva je ozbiljna. I Bihać, vidjeli ste, nijesu ostavili na miru. Vi morate prekinuti školovanje i odmah, najpogodnijim putem, otići u svoje jedinice... «.

*

Govorom pomenutog druga, naše školovanje i boravak u toplom i za one prilike udobnom Bihaću, bili su završeni. Za proletere i durgove iz udaljenih krajeva bilo je najteže, jer nisu znali, gdje su njihove jedi-

nice. Mislim da su neki drugovi, odmah poslije bombardovanja, sa ostalim našim rukovodiocima i jedinicama, krenuli iz Bihaća u pravcu Drvara ili drugim pravcima. Nama Krajišnicima - bilo je lakše, jer smo znali, gdje su naše brigade.

Slušaoci iz sastava 2, 5, 6, a možda i 8. krajiške brigade svrstali su se u grupe. Sa nama su bili i terenski radnici - slušaoci - sa područja Podgrmeča i Kozare. Obezbeđeno je nešto hrane i otresit vodič.

Iz Bihaća smo krenuli oko podne. Vođe naše male kolone bili su Ranko Sipka i Petar Mečava. Išli smo prečicama da što prije stignemo u Srpsku Jasenicu. Snijeg je bio dosta dubok, hladnoća velika, a mi nismo baš svi bili dobro odjeveni za grmečke zimske čudi. Noć nas je zatekla na putu. Zanočili smo u jednom selu jugozapadno od Srpske Jasenice. Puškaranje se, tako nam se činilo, negdje u daljini smirivalo. Bili smo oprezni. Odbornici su nas dobro smjestili, nahranili, čak ponudili i divnom podgrmečkom šljivovicom. Ova gostoljubivost mještana bila je izuzetna. Narod Podgrmeča, naime, davao je sve za svoju vojsku. Rakija nas je malo okrepila i ojačala, onako umorne i prozeble. Odbornici i domaćini su nam rekli da neprijatelj nije daleko i da napreduje prema Srpskoj Jasenici. Napade neprijatelja, rekli su nam, izdržava i odbija 6. krajiška udarna brigada, sa komandantom Petrom Vojnovićem.

Rano ujutru čuli smo puškaranje. Ono se, bilo je to očigledno, pretvaralo u oštre borbe, ne baš mnogo daleko od Srpske Jasenice. Na brzinu smo doručkovali. Mečava se obratio domaćinu i pohvalio šljivovicu. A on je, zadovoljan, posegao za flašom, da nas opet počasti. Odmah smo krenuli prema Benakovcu i držali se obronaka Grmeča. U hodu smo doznali od seljaka da se protiv neprijatelja bore 2, 5. i 6. krajiška udarna brigada. Neki su nam rekli, da je tu i 8. krajiška brigada. Neki dodaju da je puno Kozarčana došlo da pomognu narodu i brane prilaze Grmeču. Bilo kako bilo, mi smo se dalje žurili da što prije stignemo u Benakovac. Ubrzo smo sreli neke ljude, koji su nam rekli, da se u blizini nalazi 1. bataljon 2. krajiške brigade. I stvarno, ubrzo smo se sreli sa borcima 1. bataljona. Oni su nam kazali, gdje je njihov štab i štab brigade. Za sve nas je to bila velika radost.

Po dolasku u štab 2. krajiške brigade, poslije kraćeg odmora i upoznavanja sa snagama neprijatelja, svi drugovi iz 6. i 8. brigade, zajedno sa terenskim radnicima iz Podgrmeča, krenuli su u pravcu, gdje im je rečeno da je njihova brigada. Sa njima je, mislim, bio i Milorad Mijatović. Možda se varam, možda je on kao komandant brigade, i ranije napustio Bihać. Bile su vrlo žestoke borbe oko Srpske Jasenice i okoline.

*

Štab 2. krajiške brigade nalazio se u poslednjim kućama na periferiji Benakovca, ispod samih obronaka Grmeča. Borci 1. bataljona doveli su nas u štab. Tu smo se sreli sa drugovima Nikom Jurinčićem, političkim komesarom brigade, nekim članovima Politodjela, između ostalih, i sa Perom Radovićem i još nekim drugim drugovima. U štabu nismo našli komandanta Ratka Martinovića, zamjenika komandanta Đu-

rina Predojevića i zamjenika političkog komesara Dragoslava Mutapovića. Oni su bili upravo na položajima, gdje se vodila oštra borba i odbijeni naleti neprijatelja, koji je nastupao prema Benakovcu i širem regionu Podgrmeča. Susret u štabu brigade, posebno sa Nikom Jurinčićem, za mene je bio više nego radostan. On me je uvažavao kao komesara čete i poslao u Partijsku školu u Bihaću, krajem decembra 1942, kada sam napustio nedovoljno oporavljen, bolnicu tifusara u Grmeču. Niki sam odmah preneo poruku Milana Vrhovca o njegovoj bolesti od tifusa. Prenočili smo u štabu brigade. Puškaranje neprijatelja se smirivalo. Pred samu noć vratio se komandant brigade Ratko Martinović. U štabu su nam objasnili, da je neprijatelj jak, da namjerava da naše jedinice natjera u Grmeč, da ih tu pokuša da opkoli i onda uništi. Bilo je razgovora o ranijim borbama u Lijevču polju i našim gubicima. Petar Mečava je ispričao, šta smo mi sve doživeli u Bihaću za vrijeme višečasovnog bombardovanja grada iz vazduha, kao i to, kako smo prošli na putu.

Martinović i Jurinčić su saopštili Ranku Šipki da je postavljen za komandanta Pete krajiške kozarske brigade, umjesto oboljelog Miloša Siljegovića. Šipka je, izgleda, već od ranije znao za tu odluku, ali nam 0 tome nije ništa rekao, ni u Bihaću, a ni u putu do Benakovca. Šipka 1 Mečava su upoznati gdje su položaji 5. krajiške brigade i oni su, ubrzo, u pratnji nekoliko boraca iz 1. bataljona 2. brigade krenuli u njen sastav.

Ja sam ostao u štabu brigade. Pitao sam Niku Jurinčića, da li ću u svoju 3. četvu 3. bataljona, odakle sam otišao u bolnicu, a poslije toga na školovanje u Bihać. Komesar je odgovorio da je mjesto političkog komesara čete odavno popunjeno, da ću ja preuzeti dužnost političkog komesara 3. bataljona 2. brigade umjesto oboljelog Milana Vrhovca. Potom je naglasio da su tamo moji stari poznanici Mile Vučenović, komandant i Milan Makivić, zamjenik političkog komesara bataljona. Odmah mi je izdiktirao, šta treba - kao komesar - da radim u novonastaloj situaciji. Taj zadatak, koliko se sjećam, bio je ovakav: da se borci i jedinice čuvaju i zadrže na tadašnjim bataljonskim i brigadnom položaju, zatim da se bataljoni, pošto su imali gubitaka u Lijevče polju i drugdje, popunjavaju izbjeglicama i dobrovoljcima sa terena Podgrmeča. Jurinčić je posebno govorio da treba braniti ranjenike i na vrijeme ih evakuisati. Nije zaboravio na pitanje ishrane boraca i smatrao je normalnim da se za to koristi i stoka, koju izbjeglice tjeraju u pravcu Grmeča. Sve je ovo bila moja prevashodna preokupacija kasnije, za vrijeme neprijateljske ofanzive, pored ostalih problema koji su se nepredviđeno pojavljivali.

Bio sam presrećan što odlazim na položaj, i to baš u moj dragi 3. bataljon, među borce i drugove, sa kojima sam ranije proveo punih jedanaest mjeseci, najprije u Drugom krajiškom (kozarskom) odredu i poslije u 2. krajiškoj udarnoj brigadi. Sa njima sam učestvovao u teškim borbama protiv neprijatelja, kod Bistrice, Piskavice, Rakitovače, Omarske, na Brdarima i Đedovači kod Sanskog Mosta, na Mijskoj Glavi, zatim na Vrhpolju, Manjači, Bunarevima, Jajcu, Komarima, Karauli kod Travnika, Bihaću itd. Posebno mi je bilo drago, što odlazim u štab mojih starih poznanika i iskusnih ratnika.

Krenuo sam sa kurirom u štab 3. bataljona. On nije bio daleko od štaba brigade. Štab se nalazio u Benakovcu, odnosno u tome rejonu. Našao sam članove štaba na okupu. Mile Vučenović, komandant, njegov zamjenik Nikica Milić, koga do tada nijesam poznao, Milan Makivić, moj stari znanac i zamjenik političkog komesara bataljona. Tu su još bili bolničarka Bosa iz Prijedora i Duško, sin Mile Vučenovića, koji je imao oko 12 godina.

Bio sam neobično radostan što sam, evo poslije, dužeg vremena, opet sa svojim drugovima. Za prvu radost, međutim, nije bilo vremena, jer je neprijatelj već nadirao prema Grmeču i vodila se teška borba. Već sutradan, neprijateljski avioni su žestoko bombardovali Benakovac i okolinu. Tako su tukli naše položaje bombama i mitraljirali da sam to doživio još teže i duže, nego ono, čini mi se, u Bihaću. U Bihaću sam imao koliko - toliko dobar zaklon, a ovde sam ostao upravo gdje sam se zatekao, u seoskom dvorištu, pod trošnom kuruzanom, dok su mitraljeski meci šarali svuda okolo. Sve ovo zbivalo se krajem januara 1943.

Za Benakovac i okolinu vođene su nekoliko dana žestoke borbe, ali smo se i povlačili prema Grmeču. Sve više smo zalazili u šumu, više smo neprijatelja dočekivali iz zasjede, nanosili mu velike gubitke, ali nam je bilo teže da dolazimo do ratnog plijena. U tome odstupanju imali smo stalno okršaje sa neprijateljem, koji je sporo, ali uporno napredovao. U povlačenju smo nailazili sve više na grupe izbjeglica, ne samo iz Podgrmeča i sa Kozare, već i sa Korduna, Banije i Like. Neprijateljske granate često su pogadale nemoćne kolone izbjeglica. Njihova preciznost bila je toliko velika da su pronalazili naše mitraljesce i puškomitraljesce i često ih prisiljavali da mijenjaju položaje.

*

Bilo je, zaista, bolno gledati nemoćne izbjeglice, žene, djecu i starce, slabo odjevene i obuvene, kako bauljaju i sporo odmiču po dubokom snijegu, uz vrleti Grmečkih kosa, poput ptica ranjenih i potkresanih krila. Bili su tučeni, kao i njihovi zaštitnici, borci, iz svih neprijateljskih oružja i oruđa, čak i direktnim mitraljiranjima iz aviona na proplancima Trovrha i drugih visova. To je narod iz mnogih mjesta Bosanske krajine i Hrvatske, od neprijatelja ponižena i protjerana sirotinja. Bilo je tu raznih nacionalnosti, ali je ogromna masa bila srpske nacionalnosti. Taj napaćeni narod nije se nikad odvajao od svojih boraca, a ni borci od svoga naroda. I tada su bili zajedno, u surovom i zaleđenom Grmeču, podnosili ogromne teškoće, glad, smrzavanje i ostalo. Mnoge izbjeglice su doživele bijelu smrt i ostale u dubokom snijegu. Prizori su bili više nego jezivi. Djeca su bila izložena užasnom stradanju. Naša kolona se teško uspinjala uz kosu Trovrha. Dubok snijeg i poledica. Neki borci padaju i jedva se uspravljaju da bi nastavili put uz strminu. Desno od nas, jedan borac je primjetio tinjanje vatre i dva tijela raskomadana od eksplozije granate. Pored njih, šćućurena uz stablo, zamotana u ovčiju kožu,

bila je osmogodišnja djevojčica, zanimala od studeni, straha i gladi. Prišli smo vatri i djevojčici. Bila je skoro izgubljena, ali je ponekad pominjala majku. Pretpostavljali smo da su to njeni roditelji ubijeni granatom, pa smo je sa sobom uzeli, donijeli do planinskog vrha i predali nekim izbjeglicama. Nikad nijesam doznao za sudbinu toga djeteta. U toj grmečkoj bijeloj smrti mnogi su zauvijek ostali na prtini i u grču svakojakih bolova.

Prisustvo naroda u zaleđenoj planini činilo je poteškoće borcima. Pored nemoćnih, kojima je neposredno trebalo pomoći, u toj masi bilo je i dosta panike, što je sve išlo neprijatelju u prilog. Narodu se, međutim, moralo pomagati, pa i po cijenu boračkih žrtava. Da se tako nije postupalo, narod bi bio ostavljen na milost i nemilost koljačima raznih vrsta. Zbog naroda se, uostalom, i krenulo u borbu. Odbrana zbjegova i izbjeglica, pored duboke humanosti, potvrdila je opravdanost i dalekovidost odluka stabova 2, 5. i 6. krajiške brigade, koji nijesu izvršili naređenje štaba Četvrte krajiške udarne divizije i Prvog bosanskog udarnog korpusa, da brigade napuste Grmeč i krenu prema Šator planini. Neposlušnost pomenutih štabova spasila je sigurne smrti desetine hiljada izbjeglica u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

Masa izbjeglica imala bi kudikamo više žrtava da dovitljivi, vrijedni i vješti domaćini, seljaci i odbornici, a prije svega iskusne drvosječe, poznavaoi grmečkih čudi, nijesu primjenjivali svoje, za tadašnje prilike, znanje i iskustvo. Ti neimari, naime, brzo su gradili neobične, ali veoma praktične kolibe - kuće, u koje su se masovno useljavale nemoćne i prozeble žene, djeca i stariji. One su nicale za tili čas, samo za jedan sat. Majstori i izbjeglice bi, prije svega, ispod ovećih, svejedno kojih i kakvih stabala, razgrnuli duboki snijeg. Drugi bi, a to su već bili pravi majstori, sjekirama obarali stabla i sjekli ojače oblice različitih dužina. Njih bi zaoštrili sa jedne strane, a na drugoj su ostavljali rašlje. Poslije su ih udarali u zemlju, ugrađivali ostali materijal i kolibe su bile na taj način brzo završavane. Odmah su ložene vatre i dim se vijorio kroz badžice na zelenim krovovima. Vjetar je ponekad vraćao dim u kolibu, ali to nije toliko smetalo. Bilo je, znači, dima, ali je zato bilo i vatre. Žene i djeca su se grejali, čak bi neki, onako premoreni, odmah i zaspali. U svakoj kolibi bio je domaćin, koji se starao da se nešto ne zapali, da se svi pošteno, na smjenu ogriju i dođu sebi. Djeca, žene i starci imali su prednost. Ovakvu prednost imale su, takođe i ranjeni i promrzli, a njih je uvijek bilo dosta.

Kolibe su štatile od direktnog nebeskog udara studeni. One su bile spasonosne za stotine krajnje iznemoglih i ranjenih.

*

Kada je 3. bataljon ušao u Grmeč, pridodato nam je šezdesetak drugarica iz pozadine (muškarci su bili naoružani i u četama) da ih sačuvamo u ovoj grmečkoj gunguli. One su, uglavnom, bile odbornice narodne vlasti, narodnog fronta, AFŽ-a, rukovodioci SKOJ-a i sekretari partijskih ćelija. Njih je valjalo sačuvati da neprijatelju ne dospiju u ruke. One su predano pomagale u zbrinjavanju ranjenih i promrzlih bo-

raca i naroda. Htjeli mi to ili ne, pojedine su nam ponekad i zasmjetale, jer su se u slučajevima ranjavanja ili eksplozija granata pokazale pomalo paničarima, bilo vriskom ili plačem. Neprijatelj je to mogao čuti i pomisliti da je među nama zavladao panika. Međutim, taj neprijatelj se i varao u procjeni, jer smo ga baš tada iz zasjeda dobro tukli. Bilo je toga u svim našim povlačenjima u dubini Grmeča. Sjećam se jednoga detalja. Naš štab bataljona bio je na okupu. Sa nama je bilo i drugarica i kurira. Iznenada je doletela granata i eksplodirala blizu nas. Gelerčić je, između ostalih, pogodio u obraz našu bolničarku. 'Pogođena je još jedna bolničarka, kojoj je odvalio u onoj ubogoj zimi čitavu ruku. Ranjena je i jedna od pridošlih drugarica iz pozadine, ali ne teško. Bolničarka, kojoj je ruka bila odvaljena, stički je čutala i podnosila teške bolove. Čitavu ovu buku neprijatelj je slušao, pa je čak nešto i dovikivao, ali mi smo se podijelili u grupe i borcima naredili da opale po neprijatelju. Ali, šta se tu može. Neko je emotivniji, neko teže, a neko lakše podnosi bolove i nevolje. Po izlasku iz Grmeča, drugarice iz pozadine su napustile našu jedinicu i otišle da obavljaju dužnost na terenima odakle su i došle u naš bataljon.

*

Usljed izuzetne iznurenosti boraca i rukovodilaca jedinica, uslijed dugih danonoćnih borbi, slabe ishrane, tanke i dotrajale odjeće i obuće, jer se vrlo teško dolazilo do plijena, uslijed teške zime, brige oko ranjenika i promrzlih, naša 2. krajiška i 5. kozarska brigada doživljavale su teške časove na Grmeču, tokom čitave četvrte neprijateljske ofanzive. Usljed pomenutih nedaća, koje su se nemilosrdno sručile na borce i njihove iscrpljene organizme, došlo je iznenada i ono najgore, do pojave halucinacija. One su najprije zahvatile najiznurenije i počelo im se svašta prividati. Do toga je i moralo doći u ovom sada snijegom zavejanom i stiješnjenom Grmeču, jer su se sve njegove surovosti sručile na nas, da nam nanose nepredviđene udarce i zagorčavaju i onako tegoban ratnički život. Teške posledice su potpuno sagledane tek na kraju neprijateljske ofanzive: promrzlo je oko dva stotine boraca i rukovodilaca, među kojima sam i ja bio, a dosta ih je ranjeno, zatim izgubili život ili se razboljelo od tifusa. Ovi gubici su znatno umanjili borbenu i udarnu moć 2. krajiške brigade i trebalo joj je dosta vremena da se oporavi i pripremi za ozbiljnije okršaje.

Obuzeti halucinacijom, neki borci su postali i agresivni i opasni za svoju okolinu. Očigledno neuračunljivi, pojedinci su potezali i oružje u namjeri da ga nerazumno upotrebe.

Jednoga popodneva, u naš štab na Trovrhu, odnekud je banuo zamjenik političkog komesara 5. krajiške kozarske brigade Dušan Misirača i uporno me zvao, pošto smo rodom iz istoga mjesta, da zajedno pođemo kući da se napijemo vode. Krenuo sam za njim i došli smo do jednog patuljastog žbuna pokrivenog snijegom i Misirača je kleknuo na koljena zabio glavu u snijeg, oćutao, ustao i rekao:

- Uh, ala je ova voda hladna.

Mene je počeo obuzimati neki strah od uznemirenosti. Rekao sam Dušanu da se moramo odmah vratiti, jer će nam kolona izmaći i izgubiti se. A izostati od kolone, kao i ostati usamljen, značilo je sigurnu smrt u ovakvim prilikama. Otišli smo do štaba bataljona. Drugovima sam ispričao događaje o Misiračinoj pitkoj vodi. Do tada nijesam ni sanjao da postoji i takva vrsta ljudske boljke - halucinacije i razna priviđenja u po bijela dana.

Drugoga dana bilo je teže, a čula se i neka vika, galama i pucnjava u koloni četa. Odmah smo Mile Vučenović i ja požurili prema mestu događaja. Došli smo u četu Pere Vukojevića. Na žalost, imali smo, šta i vidjeti. Na prtini je ležao borac, obliven krvlju. Na njegovoj kapi, koja mu je spala sa glave, vidi se zelena petokraka zvijezda. Na naše pitanje, ko je ubio borca, svi su ćutali. Ubica je očigledno iz čete Pere Vukojevića, ali nam nijesu priznali, ko je vinovnik. Ja sam sumnjao, a to sam rekao i Mili Vučenoviću, komandantu bataljona, da je to učinio Pero Vukojević, komandir čete, jer je - obuzet halucinacijom - posumnjao da pred sobom ima pravog četnika. Na pitanje, zašto je borac ubijen, Pero je odgovorio da je ubijen četnik, koji se uvukao u četnu kolonu da ubije borce.

Pero Vukojević, moj zemljak, od prvih ustaničkih dana, bili smo zajedno kod Dobrljina na frontu Gligino brdo. Odatle smo otišli u 1. četu na Kozari u Mednjaku. Pero je, docnije, otišao u Udarni kozarski bataljon u borbu protiv četnika u centralnu Bosnu. U sastavu toga bataljona došao je u 2.krajišku brigadu, u kojoj je stasao do komandanta bataljona i čina majora, da bi 1944. poginuo, na Kremni kod Užica, kao komandant bataljona. Sahranjen je u zajedničku grobnicu izginulih boraca u Kosjeriću - koja se nalazi u samom gradskom parku.

Mile se komandantski oštrije obrecnuo na Peru, govoreći mu:

- Kakav četnik, zaboga. Zar ne vidiš da je to borac iz Komande podgrmečkog područja?

Vikali smo na komandira i borce, koji su Peru branili zbog teorije o četniku. Zaprijetili smo komandiru i borcima da to ne smiju više raditi.

I kolona boraca je krenula dalje. Međutim, ubijeni borac, koga će majka oplakivati, ako je ima, ni kriv ni dužan, ostao je ukočen u grmečkom snijegu. Vinovnici njegove smrti, uvidevši svoju zabludu, sklonili su ga malo u stranu, do jednog džinovskog borovog stabla, prekrili ga granjem i snijegom.

U ono doba, na žalost, divna Grmeč planina bila se pretvorila u najstrašnju prijetnju. Grmeč je postao bremenit smrću i patnjama za sve one, kako progonitelje, tako i progonjene, koji su se u ovoj surovoj zimi kretali njegovim kosama i uvalama.

*

U krajnje napetoj situaciji, na nekoliko dana pred naš izlazak iz Grmeča, u borbi za ljudske živote i opstanak, već sutradan u koloni bataljona čula se neka galama sa prizvukom »Ubij ga« i »Treba ga ubi-

ti«. .. Odmah sam iz štaba bataljona sa zamjenikom Makivićem požurio na mjesto galame. Na naše pitanje, o čemu se radi, jedan borac je objašnjavao da je otkriven uljez u našu kolonu. Drugi su pokazivali rukom na zarobljenika, koji je stajao kao ukopan, bez kape, opasača i oružja. Gledao sam ga Borci u koloni začutaše, ali su očigledno očekivali da potvrdimo da su oni u pravu, ne samo sada, nego i za onog juče ubijenog borca. Posmatramo »zarobljenika«. Na moje zaprepašćenje, moj zamjenik Milan Makivić toliko se snažno izderao na »zarobljenika«, pitajući ga, ko je on i odakle je došao. Razoružan i preplašen »zarobljenik« onako zbunjen odgovara:

- Ja sam Radoman Jakić iz te i te proleterske brigade. Poslao me je politički komesar 4. krajiške divizije Milenko Kušić u 8. krajišku brigadu da se javim Blaži Đuričiću na dužnosti komesara bataljona...

Neko iz kolone nepovjerljivo dobacuje:

- Bogme, ovo je neka špijunčina i mnogo zna.

- A otkuda ti ovde, pripita Makivić.

- Kušić mi je savjetovao, ako ne nađem 8. da potražim 2. krajišku brigadu i njenog komesara Niku Jurinčića. Tako sam, drugovi, dospeo u vaš bataljon.

Opet neko iz kolone boraca dobaci:

- Vidi, vidi, htio bi da ubije našeg komesara brigade.

Zavladala je tišina. Čutanje smo prekinuli naredbom da se Jakić, bez oružja i opasača, dovede do ostatka štaba, odnosno komandanta bataljona Mile Vučenovića. U štabu smo odlučili da »zarobljenik« ostane sa nama, ali da čuti i da ništa ne priča. Kuriri su zaduženi da Jakića kontrolišu i čuvaju. Morali smo tih trenutaka u onom Grmečkom mrazu tako da postupimo, jer Jakića nijesmo poznavali, a trenutno nijesmo mogli povjerovati, da li je tačno ono što je izjavio. Zato smo i priželjkivali, da se što prije sastanemo sa članovima štaba brigade.**

Po svoj prilici, Jakić bi loše završio da jedan dan ranije nije ubijen onaj borac iz Komande područja, kada smo priprijetili borcima i komandirima da se niko nesmije ubijati bez znanja i odobrenja štaba bataljona.

Te noći, komandant bataljona Mile Vučenović je doznao da je njegova žena Dara Vučenović poginula kao bolničarka u Centralnoj bolnici u Korčanici prilikom bombardovanja bolnice od strane neprijateljskih aviona. Mile i njegov sin, dvanaestogodišnji Duško, partizančić koji je

U to doba, mnogi naši borci, pa i rukovodioci, osobito niži kadar iz brigada nijesu poznavali oznake iz komandi Područja. Bile su to zelene petokrake zvijezde na kapama, a kod rukovodilaca zelene oznake na rukavima, umjesto crvenih kao u operativnim jedinicama. Radi toga je ovaj borac, kao i mnogi drugi zbog halucinacija stradali u Grmeču. U to doba, u Grmeču je uveliko postojala parola da se u naše redove uvlače neprijatelji i špijuni sa zadatkom da nas ubijaju. U klopku tih nedaća upao je i Radoman Jakić.

Sve je bilo tačno što je Radoman Jakić nama govorio kao »zarobljenik«. On je bio zalutao u naš bataljon, da bi tek po izlasku iz Grmeča u Tuk Bobiju bio oslobođen. Od tih dana je datiralo Jakićevo i moje poznanstvo. U toku rata smo se sretali u par navrata u Grmeču. Drug Radoman Jakić je bio izuzetno dobar drug. Bio je to pravi komunist, koji se nikada nije priklanjao jačima. Po oslobođenju naše zemlje, radili smo nekoliko godina u JNA. Ostali smo stalno dobri drugovi i prijatelji. U Armiji je imao visoke položaje, a poslednja mu je dužnost bila predsjednik Vrhovnog suda JNA. Umro je 1984. u činu general-potpukovnika.

bio sa nama, briznuli su u plač, kada su doznali za ovu tužnu vijest. I mi u štabu bili smo tužni, a bilo je i suza.

*

Dan pre izlaska 2. i 5. krajiške brigade iz zaleđenog Grmeča, borci su cijelu noć lutali i hodali u krug, misleći da ih vodič vodi iz šume u sela. Onako umorni, do kraja iscrpljeni, mnogi su halucinirali, jedva se kretali s noge na nogu, da bi, ipak, u tome hodu »ka selima« primjetili da tapkaju na istom mjestu u blizini Trovrha. Zapazio sam jedno izvaljeno džinovsko stablo preko koga smo morali, ali vrlo teško, pen-trajući se, prelaziti. Baš te noći, čuo sam našeg komandanta brigade Ratka Martinovića kako na sav glas, dugo i dugo, doziva vodiča, ali je to dozivanje bilo uzaludno. Ni danas pojma nemam, da li je vodič uopšte postojao. Bilo kako bilo, mi smo osvanuli na istom mjestu gdje smo omrkli i odakle smo krenuli iz »obruča«. Tu se te noći do kraja bilo u bunilu. Bio sam fizički, a i psihički, pri kraju snage, jer su mi obe noge bile ukočene od smrzavanja. Ništa bolje nije bilo ni sa ušima i rukama. Jedva sam se držao na nogama. Takva nevolja snašla je većinu boraca 2. krajiške brigade. U Grmeč sam ušao slabo odjeven za one pri-like, ali sam bio i nedovoljno oporavljen poslije preležanog tifusa samo mjesec dana prije.

Sutradan, kada je svanulo, onako zamoreni hodaњem u krug cijele noći, mi smo pokušavali da naložimo vatru, ali nam ni to nije polazilo za rukom. Sva je sreća da je neprijatelj tada bio od nas podosta udaljen. Toga dana odmaralo se i zeblo, tu i tamo ponegdje se izvijao dim od potoplјene vatre. I narod je toga dana nekuda krenuo. Ne znam kuda.

I konačno, cijela 2. i 5. krajiška brigada su krenule nekuda, jedna s jedne, a druga sa druge strane, izdužene kose. Neko iz štaba brigade je tvrdio da večeras imamo dobre vodiče u ličnostima grmečkih šumara, odličnih poznavalaca planinskih staza i bogaza. Oni će nas, govoreno je, sigurno odvesti pravo u selo. Među svima nama zavladała je neka radost, jer smo svijesni da svaki dan dužeg ostanka u Grmeču donosi i veće žrtve.

U prvo razdanje, sa nekih meni nepoznatih vrhova, ali ne više sa Trovrha - koji nam je, čini mi se, bio kao vječnost, ugledali smo u daljini polja i sela. Sve je to bilo još daleko, ali puni nade i radosti bauljali smo niz grmečke strmine prema selima i ravnici, i to kako je ko mogao, na nosilima, oslonjeni na štapove i naslonjeni jedni na druge. Promrzli su se niz strmine najviše klizali. Sve to i nije bilo toliko važno, koliko je bilo važno da se nekako ide, da se ide prema cilju povratka u pravi život. Nedaleko od sela, međutim, primjećena je neprijateljska kolona. Išla je u pravcu Grmeča i vojnici su se pen-trali uz kosu suprotno od naše. Dijeli nas potok i veća razdaljina ogromnih kosa. Mi njih dobro vidimo, vjerujem i oni nas. Očekujemo pucanje. Mimosišli smo se bez otvaranja vatre. Taj događaj mi ni danas nije jasan. Izgleda da ni neprijatelju u onoj cići zimi, trenutno nije bilo do kavage.

U svanuće, iz Grmeča smo izbili u Tuk Bobiju. Mislim da se taj cijeli kraj zove Jelašinovačko polje. Svi smo se zavukli u seoske kuće. Svako je nešto tražio: hranu, vodu, ogrev. Svi borci, koji su se bili izuli i ogrijali noge, više se nijesu mogli obući. To se i meni desilo. Izlaz je bio, bar sam se ja tako obuio, u raskrajanju ćebadi na komade, koje smo obmotavali i vezivali oko stopala i cjevanica. Ta obuća bila je sve do Kozare više nego dobra. Bila mi je toplija od čizama u kojima su mi se noge i smrzle. Moje su noge, a i drugih, budući da su promrzle, bile dosta otekle, a nokti crni i bolni. Više nisam mogao pješačiti. Dobio sam jahašeg konja, koji me je donio do rijeke Sane i dalje u Potkozarje.

Tada sam čuo da su borci u Tuk Bobiji pojeli sav kiseli kupus seljacima iz kaca. Mislim da je to bilo sasvim tačno, jer su borci bili gladni i žedni, a ni seljaci nisu imali mnogo druge hrane. Seljaci nijesu nikada išli od kuća. Njih je čitavo to vrijeme zaštićivala 6. krajiška brigada.

I tek što smo se malo raskomotili i smjestili po kućama, stiže nam upozorenje da neprijatelj nastupa prema selu. I sada se ne mogu oteti utisku da je to bio onaj isti neprijatelj koga smo primjetili prilikom izlaska iz Grmeča. Sve što je bilo sposobno, odmah je krenulo u borbu. Nesposobne drugove smo prenijeli u sela dalje od Tuk Bobije, ali pri tome vodeći tešku borbu i odbijajući napade neprijatelja. U pomoć nam je priskoćila 6. krajiška udarna brigada, sa komandantom Petrom Vojnovićem, pa su njeni odmorni bataljoni dijelom preuzeli teret borbe na svoja pleća.

Borba je vođena skoro cijeli dan na prostoru Jelašinovačkog polja. U prvi sumrak neprijatelj je zastao, pa smo se i mi mogli donekle srediti. Problem nam je bio da uspješno izmaknemo preko drumu Sanski Most - Lušci Palanka. Neprijatelj je, naime, tu cestu bio dobro zaposjeo, ne samo pješadijom, već i tenkovima. Iako smo bili prilično izmoreni dugim borbama, nesanicom, neredovnom ishranom i jakom hladnoćom, ostali smo prava vojska, koja je neprijatelja uvijek mogla dobro desetkovati i potući da to dugo pamti.

U pokretu 2. krajiške i dijelova 6. krajiške brigade, koja nas je djelom štitila da lakše pređemo preko drumu Sanski Most - Lušci Palanka, neprijatelj nas je otkrio. Počelo je puškaranje. Pojavili su se tenkovi, ali iskusni i prekaljeni borci su savladali sve prepreke i produžili svojim putem. Da li smo tu imali gubitaka, nije mi poznato, ali mislim da nijesmo. Možda je i neprijatelj bio srećan što smo brzo protutnjali, jer je i on, vjerovatno, bio izmoren, a zna se da nije voleo noćne borbe sa nama.

*

U rejonu Radmirovaca, na rijeci Sani, stigli smo prije zore. Rijeku smo jako sporo prelazili pomoću malih čamaca, koje su nam za ovu priliku pripremili naši slavni odbornici, omladina, odnosno cijeli narod Radmirovaca i obližnjih sela iz Potkozarja. Naše jedinice, koje su prešle

rijeku, uspostavile su neku vrstu mostobrana i pri tome zauzele položaje prema neprijateljskim uporištima na pruži i cesti između Bosanskog Novog i Prijedora. Ubrzo je svanulo. Neprijatelj se nije pojavljivao, a naš prelazak preko rijeke uspešno je protekao. Kada se dobro odjutrilo, svi borci - zdravi i bolesni - komora, sanitetsko osoblje, sve je bilo na desnoj obali rijeke Sane. Došli smo zaista u opustošena i osiromašena sela Potkozarja, čiji su žitelji masovno stradali tek minule 1942. U tim krajevima nijesam ranije boravio, pa ni danas ne znam u koja smo sela došli, bili raspoređeni i smješteni. Da li su to bili Marini, Grabašnica, Dragotinja, Svodna...

Vjerovatno su naše jedinice 2. krajiške brigade bile smještene na cijelome tome prostoru. Iako prorijeđeni i zaista osiromašeni mještani potkozarskih sela su se pobrinuli da nam obezbijede dosta hrane, toplih prostorija, te da imamo i spokojan san. Narod je odavno rekao: »Djeci nigdje nije toplije, nego u majčinom krilu«. Tako je, makar i za kratko, Kozarčanima bilo najtoplije na Kozari, kao što je i Grmečlijama bilo najtoplije baš u Podgrmečkim selima.

Te divne dvije planine u Bosanskoj krajini i njihov narod, zaista su svojim borcima pružali sve ono što im je trebalo u ovim surovim ratnim okolnostima i nedaćama.

*

Na lijevoj obali rijeke Sane, u rejonu Radmirovaca, dok smo iščekivali čamce, u štab 3. bataljona banuli su politički komesar brigade Niko Jurinčić i rukovodilac Politodjela Pero Radović. Vidjeli su me onako promrzla i nemoćna. Rekao sam da ovako dalje ne mogu i da se loše osjećam. Niko me razumeo i dodao da će sve učiniti da se ranjeni, promrzli i bolesni zbrinu i liječe. Već sutradan, kada smo stigli u Potkozarje, promrzli, bolesni i ranjeni, svrstani u grupe, smješteni su u seoske kuće da se oporavljaju i liječe. Radilo se to uružbano, jer se znalo da 2. krajiška brigada, čim zbrine oboljele i ranjene, mora odmah nazad u Podgrmeč.

Sutradan, dok sam još bio u štabu 3. bataljona, došli su do nas, iz štaba brigade, Pero Radović i Radoman Jakić, kojije od mene preuzeo dužnost političkog komesara bataljona. To je upravo onaj Jakić, koji je zabludom, još prije sedam dana bio naš zarobljenik. Učinilo mi se, da ta činjenica Milanu Makviću, do tada mome, a od sada Jakićevom zamjeniku, nije bila po volji.

Međutim, bilo kako bilo, ja sam se zagrlio i oprostio sa mojim drugovima, posebno sa komandantom bataljona Milom Vučenovićem i njegovim maloljetnim sinom partizančićem Duškom, koga smo svi voljeli kao svoje dete. Uzjahao sam neko kljuse i u pratnji odbornika Turudije krenuo na oporavak i liječenje u selo Prusce. Došli smo do kuće Mile Obradovića, gdje se nalazio njegov sin Mlado, ranije komandant 3. bataljona 2. krajiške brigade, koji je ranjen u napadu na Bihać, a sada je zaceľjivao rane.

Tako se, eto, završila moja skoro jednomjesečna borba i rad u svojstvu političkog komesara 3. bataljona 2. krajiške brigade. Bio je to, ne tako dug, ali veoma tegoban borbeni put od Bihaća preko zavejanog Grmeča sve do Potkozarja - put borbi, gladi, mraza, halucinacija, stradanja nedužnog naroda, naročito djece i žena, boraca, put i svih drugih nedaća koje su čovjeka mogle snaći za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive. I danas sam veoma ponosan na te slavne, ali i teške dane. Bilo je uspona i padova na tome putu krvi i znoja, bilo je suza, iznemoglosti i gladi, nesаницe i lutanja, ali, sve u svemu, borci i narod su izdržali, tako reći i nemoguće, stalno se krećući ka pobjedama i slobodi.

Bilo mi je do suza žao da se rastanem od 2. krajiške brigade, u kojoj sam proveo sedam mjeseci, učestvovao u mnogim borbama na Manjači i u Bosanskoj krajini. Druga krajiška udarna brigada bila je uvijek, pa i danas, je ostala moja miljenica. Tu su bili borci - dobrovoljci, ni mobilisani ni treće pozivci. Ali, šta se tu moglo, vremena su se mijenjala, a i ostalo... Dakle, što je bilo, bilo je, ali 2. krajiška udarna brigada nezaboravno se urezala u moje pamćenje.

Drugi neuspeo napad na Bosanski Novi

GAVRO PANIC

Na dan napada na uporište u Bosanskom Novom bio sam desetar u 1. vodu 3. čete 1. bataljona. Komandir voda bio je Dušan Carić.

Pred početak napada, 26. novembra u 23 časa, pozvali su me sa još jednim borcem u štab bataljona. Dobio sam zadatak da odnesem poštu i uspostavim vezu sa 2. bataljonom naše brigade, koji je napadao lijevo od našeg bataljona. Pronašli smo štab 2. bataljona i uspostavili vezu, a zatim se vratili u svoj bataljon.

Po izvršenom zadatku upućen sam u sastav čete. Znao sam pravac nastupanja čete, a teren sam odlično poznao. U to vrijeme napad je bio u toku i četa je već bila duboko zašla u grad i vodila teške ulične borbe. To smo vidjeli i ocijenili prema dejstvu oružja. Kada smo se spustili u rejon Capraga, primijetili smo jednog borca sa puškom o ramenu ispred podrumskih vrata jedne kuće. Zastali smo, a zatim ga upitali ko je i zašto tu stoji. Odgovorio mi je da je domobran i da ih ima jedan vod i da žele da se predaju partizanima, a ostali su u podrumu. Na moje pitanje zašto se nisu predali kada su naše jedinice prolazile, domobran je odgovorio da nisu znali koja vojska prolazi i nisu se smjeli javiti, već su se sklonili u podrum. Nakon razgovora sa njim, uz preuzete mjere opreza, ostavio sam svoga borca nešto dalje i prišao bliže domobranu. Naredio sam da pozove svoga komandira iz podruma. Domobranski komandir je potom izašao sa podignutim rukama u vis i nakon kraćeg razgovora predao se sa svojim vodom. Odredio sam mu mjesto za odlaganje oružja i, nešto dalje, mjesto za njihovo postrojavanje. Na gomili oružja našlo se oko 28 pušaka, jedan minobacač, jedna strojica i mnogo municije. Našli smo jedno zaprežno vozilo, potrpali oružje u njega i zajedno sa domobranima otpremili u štab bataljona.

Iz štaba bataljona pošli smo u sastav svoje čete. Cetu nije bilo teško pronaći. Kada smo stigli, potražio sam svoju desetinu i javio se borcima, da znaju da sam među njima. Čim su borci čuli moj glas, povikali su: »Gavro, preuzimaj vod, poginuo vodnik Dušan Carić«. Preuzeo sam komandu nad vodom i nastavio borbu. Međutim, u tom trenutku naša 3. četa, sa komandrom Milanom Zgonjaninom, pod jakim pritiskom neprijateljevih tenkova i pješadije, povukla se na jednu padinu iznad bolnice. Nastojao sam da što prije uspostavim vezu sa komandom čete,

ali toga časa u streljački stroj stigao je politički komesar čete Rajko Lajšić i reče da je komanda čete maltene sva izranjavana. Potom smo nastavili borbu odbijajući žestoke napade neprijatelja, uz postupno povlačenje na polazne položaje za napad.

Sjutradan, dok sam se još nalazio na polaznom položaju, pozvali su me u štab 1. bataljona, i dali zadatak da sa još jednim borcem sprovedeni grupu zarobljenih domobrana preko reke Japre u selo Radmirovce. Izvršivši taj zadatak, ponovo sam se vratio u četvu.

Borbe na Bosanskom Novom su prestale. Borcima je dat odmor. Vršene su kadrovske promene, jer je u teškim borbama iz stroja izbačeno i nekoliko rukovodilaca. Tada sam postavljen i za vodnika voda umjesto Dušana Carića. Izvođen je pojačan političko-partijski i kulturno prosvjetni rad.

Veljkina

RADE DOBRIĆ

Znatno prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, u Dabru i nje-govoj okolini, Veljko Miljević Veljkina bio je poznat, kao veo-ma dobar lovac na divljač. Gotovo sve slobodno vrijeme po-svećivao je lovu, bilo da je, naročito po Gradini, Smrešnjaku, Crnovodi i Mriježnici, krstario sam ili sa lovačkom družinom. I tako, iz dana u dan, sve do rata. I pored svih prijetnji ustaških vlasti onima koji ne predaju oružje koje su posjedovali, Veljko je sakrio svoju lovačku puš-ku, da bi se, nešto kasnije, nakon ustanka, s njom priključio ustanicima već prvog dana.

Kad je formiran konjički vod Veljko se među prvim gerilcima na-šao u njemu, i kao bivši jahač konja u artiljerijskom divizionu, i kao čovjek koji je inače volio konje. Već u prvim akcijama koje je izveo taj vod Veljko se pokazao smionim i neustrašivim borcem, koji je sve više skretao pažnju na sebe, ne samo svojih drugova iz voda, već i pretpo-savljenih.

Po rasformiranju konjičkog voda Veljko se našao u Dabarsko-klje-vačkom partizanskom vodu, u kojem je postavljen na dužnosti desetara. Sa svojom desetinom neumorno je jurio na sve strane, bilo da bi štitio slobodnu teritoriju od neprijateljskih nasrtaja, bilo da bi napadao nep-rijatelja u pokretu ili na položaju. Tako je i 4. novembra 1941. učest-vovala u napadu na neprijatelja u kljevačkoj crkvi, kada je ubijeno ne-koliko neprijateljevih vojnika i zaplijenio desetak dragocjenih pušaka sa nešto municije. Krajem toga mjeseca Veljko je sa svojom desetinom učestvovala u napadu na neprijateljev garnizon u Starom Majdanu, s ko-jom je zauzeo žandarmerijsku kasarnu i zarobio nekoliko žandarma. Iste godine, 13. decembra, učestvovala je u napadu na Italijane u Hu-simovcima, što je tada bio smion, a i veoma važan potez za dalji razvoj i tok NOB-a u kraju gdje je bilo izvjesnih pojedinaca koji baš nisu bili za to da se dira u Italijane.

Formiranjem Sanske čete i Prvog bataljona »Petar Škundrić«, po-četkom 1942. godine, Veljko je ponovo raspoređen na dužnosti deseta-ara, da bi već u junu te godine, kad je formiran Udarni bataljon, bio ras-poređen na dužnosti vodnika 1. voda 1. čete tog bataljona.

Skoro odmah potom sa svojim vodom uspješno je učestvovala u ak-ciji na Bosansku Krupu od 19. do 20. juna 1942. godine. Neposredno po-slije te akcije, odlukom nadležne komande, Veljko je postavljen na duž-nosti komandira 1. udarne čete 1. udarnog bataljona, koji je ušao u sa-

stav 2. krajiške brigade prilikom njenog formiranja u Bošnjacima početkom avgusta 1942. godine.

Ubrzo nakon formiranja, 2. brigada je imala okršaj sa neprijateljem na Vrhpolju, u kojem se, kao i ranije, Veljko isticao i kao borac, i kao komandir jedne čete. Isto se ponovilo i narednih dana na Manjači i višednevnim i složenim borbama sa četnicima, a posebno 25. septembra, prilikom napada na Jajce, gdje je, pored ostalog, zaplijenjeno, a i uništeno, mnogo razne neprijateljeve opreme.

Zbog svega što je do tada činio i postigao, Veljko je neposredno poslije te borbe bio primljen u Partiju, čime se on s razlogom ponosio.

Prilikom napada na neprijateljev garnizon u Bihaću od 2. do 4. novembra 1942. pod Veljkovom komandom u tim borbama učestvovala je i 1. četa 2. bataljona na sektoru sela Vinice. Tu je Veljko formirao odjeljenje bombaša, na čelu sa Mićom Budimirom, koje je imalo važnu ulogu u tim veoma žestokim borbama. U njima je samo njegova četa ubila više od 20 neprijateljevih vojnika i zaplijenila podosta razne vojne opreme i drugog korisnog materijala.

Krajem novembra četa Veljka Miljevića nastavila je teške, gotovo svakodnevne borbe na liniji Bosanski Novi - Miška Glava - Djedovača, u kojima je bilo gubitaka na obje strane.

Dana 27. novembra u planiranom napadu na Bosanski Novi 2. brigada je prvo ovladala Novskom planinom, gdje je zarobila oko 500 domobrana i dvije baterije sa četiri haubice, a onda je napala i grad, ali bez uspjeha.

Veljkova je četa u ponovljenom napadu imala znatne gubitke. U toku povlačenja kroz Jablanicu, 28. novembra 1942, nedaleko od Veljka pala je minobacačka granata. Bio je ranjen u grudi i u kuk. Odmah mu je ukazana prva pomoć, a potom je upućen, zaprežnim kolima, u bolnicu u Korčanici, u kojoj su tamošnji ljekari preuzeli brigu o njegovom liječenju, koje je bilo uspješno prvog dana.

Dvanaest dana poslije toga, 10. decembra 1942, otpočeo je drugi napad na Sanski Most i njegovu okolinu, u kojem su učestvovala snaga 4. i 5. divizije 1. bosanskog korpusa. Saznao je za to, i tek malo oporavljeni Veljko, želeći da učestvuje u tim borbama, krišom je napustio bolnicu, znajući da mu to lekari ne bi dozvolili i pored svih njegovih molbi. Požurio je koliko mu je to snaga dozvoljavala do svoje čete, koju je našao na položaju zapadno od Sanskog Mosta. U toku naredna dva dana učestvovao je u nekoliko juriša svoje čete. Tada mu se otvorila teža rana, te je morao nazad u bolnicu. Međutim, došlo je do komplikacija. Stanje mu se iz dana u dan pogoršavalo i pored svih mjera koje su ljekari preduzimali. Umro je nakon dvanaest dana u bolnici u Korčanici i bio sahranjen na groblju u Jelašinovcima uz sve vojne počasti i učešće boraca i mase naroda iz Jelašinovaca i njegovog Dabra. Kasnije, 1959. njegovi posmrtni ostaci preneseni su na partizansko groblje u Dabru.

Proglašen je za narodnog heroja 5. jula 1951. godine.

Zaspao u toku borbe

BOSKO BILBIJA

Kasne jeseni 1942, kad su već uveliko padali snijeg i kiša, bili smo na položajima: Garevica, Jabučice i Tromeda, prema rudniku Ljubija.

Drugi bataljon 2. krajiške brigade vodio je na tim položajima borbu sa neprijateljskim snagama više dana i noći. Ostalo mi je u živom sjećanju jedno veče. Bataljon je napadao prema »brdu« rudnika Ljubija, a jedan vod, 2. čete ostao je na nekom malom odmaranju. Pred veče se bataljon povukao na pređašnje položaje, a 3. vod 2. čete, sa vodnikom Kojom Davidovićem, otišao je da izvede prepad prema rudniku Ljubija »Brdo«. Zaustavili smo se na Kameniku.

Borba je otpočela, ali ne znam koliko je trajala. Ja sam ko zna kako u međuvremenu zaspao. Znam da je bilo negdje oko pola noći kada sam se probudio i vidio da nema nikoga od drugova. Bio sam se uplašio. Odličio sam da krenem nazad. Idući tako upao sam u neki klanac sa mnogo blata. Sa moje desne strane neko je tiho pitao »Ko je dolje?«. Znajući da mogu biti i ustaše, odlučio sam da se ne javim. U međuvremenu, pripremio sam bombu da je aktiviram. Opet je neko ponovio pitanje. Prepoznao sam glas stričevića Dušana i javio sam mu se. Brzo su sišli kod mene. Tu je još bio Nikica Radaković, a trećeg se ne sjećam. Dušan me upita jesam li ranjen. Odgovorio sam da nisam i da sam zaspao, a on mi je opalio šamar. Bio je stariji od mene. Trčecim korakom vratili smo se u četu.

Treći dio

***Na smotri
Četvrte krajiške divizije***

Na velikoj smotri

MITAR DAŠIĆ, MIRKO STANIĆ

Sedmi januar 1943. osvanuo je tmuran i hladan. Ne samo viši nego i niži vrhovi Grmeča bili su gotovo pravolinijski skriveni donjom ivicom kao tijesto guste magle, iz koje je zračila oštra studen. U nizinama, sasvim dolje, duboko ispod trenutno nevidljivih vrhova, takođe je bila magla, slična onoj gore na vrhovima planine.

Nezamagljeni prostor između ta dva maglena sloja bio je prekriven bijelim sniježnim pokrivačem, unakrsno išaranim raznim prtinama, po kojima su od samog svanuća, a naročito poslije devet časova hrlile čitave kolone partizana i civila u pravcu sela Srpske Jasenice, koje se nalazilo u srcu tadašnje velike slobodne podgrmečke teritorije.

U drugoj koloni, jednom od prtina, marširali su borci 2. krajiške brigade, u čijem sam se sastavu nalazio trenutno na dužnosti ekonoma pri štabu brigade. Borci su, svi do jednog, bili orni i raspoloženi kao nikad ranije. Nije ni bilo čudno što je tako. Naime, prije jutrošnjeg pokreta saopšteno nam je kud i zbog čega idemo. Nije šala biti na svečanoj smotri jedne cijele partizanske divizije u haosu jednog nečuveno krvavog rata, i to ravno pred samim Vrhovnim komandantom - Titom. I na samu pomisao da će ga vidjeti, svakom borcu kao da su rasla nesalomiva krila. Radosno su se zagledali, radosno izmjenjivali misli, osjećajući neku, dotad nepoznatu snagu. Za njih tada kao da nije bilo ničega nesavladivog, ničega nerješivog. Nada u konačnu pobjedu kod svih je jurila uzlaznom linijom.

Tek tada nam je bila sasvim jasna jučerašnja naredba o izuzetnom čišćenju oružja, te temeljnom dotjerivanju naše prilično pohabane odjeće i obuće, kao i to zašto smo baš danas morali svi biti uredno podšišani i obrijani i, koliko je to trenutno bilo moguće, u svakom pogledu pristojno dotjerani. Tad smo i sami pretpostavljali da ćemo moći poći u susret nekom vanredno svečanom činu, ali nam ni na kraj pameti nije bilo da će taj čin biti tako veličanstven i važan.

Nismo znali kako će sve te pojedinosti izgledati, ali su naše misli bile usmjerene na druga Tita, kojeg vjerovatno niko od nas nije nikad ranije čak ni na slici vidio. Pojedinosti u vezi s tim ponajviše su nas okupljale dok smo se primicali cilju.

Kad smo stigli na određeno mjesto iznenadili smo se koliko se tu već naroda skupilo, a čitave kolone, sa svih strana, pristizale su i dalje. Vojnopozadinski i civilni organi narodne vlasti, prema unaprijed dogovorenom i utvrđenom planu, razmještali su pristigle vojne jedinice i ci-

vile na predviđeni prostor, pa je, zahvaljujući tome, bila izbjegnuta gužva na zbornom mjestu. Zaprege sa tovarima odabrane hrane, uz koju je ponegdje bilo i čitavih buradi rakije, bile su spuštene podalje i pod nadzorom određenih ljudi. Za sve prisutne na tom veličanstvenom zboru opasnost od avijacije gotovo da i nije postojala, s obzirom na oblačno vrijeme sa niskim oblacima, koje kao da je bilo poručeno.

Gledao sam oko sebe radoznalo, razdragano. Čitav prostor oko mene pritisla je bila šarolika masa naroda, a iznad njihovih glava vijorile su se visoko podignute, pretežno crvene zastave. Otkud li samo tom narodu tolike zastave u ratnoj oskudici, pitao sam se u čudu. Između i ispod njih bjelicali su se transparenti sa raznim borbenim parolama. Između njih posebno se isticala velika »Svi na front - sve za front!« Pjevalo se na sve strane. Pjevalo poletno, borbeno, gromoglasno. Prednjačila je omladina, i u pjesmi i u zatalasalom kozaračkom kolu, kojem kao da nije bilo kraja.

Dolazak druga Tita sa pratnjom vojska je dočekala u stroju, a civili u dugom špaliru oko ostavljenog prolaza. Tajac nastao pri pojavi njegovih kola na cesti prema Bosanskoj Krupi, prosto se prolomio kad je naišao. Iz hiljade grla orio se oduševljeni pozdrav: »Živio drug Tito!« Radosan i nasmijan, on je rukom otpozdravljao razdraganom narodu. I onda kad je već bio prošao i ušao u školsku zgradu, narod je još uvijek aplaudirao, uzvikujući razne borbene parole.

Nije se dugo čekalo na svečani čin smotre. Kad se pojavio drug Tito sa svojom pratnjom sve je bilo u nekoj uzvišenoj svečanoj pozi.

Raport vrhovnom komandantu NOV i POJ drugu Titu podneo je Josip Mažar Šoša, komandant 4. krajiške divizije. Odmah poslije toga Tito je izvršio smotru postrojenih brigada. Pri tom su ga pratili: Ivan Ribar - predsjednik AVNOJ-a, pop Vlado Zečević - član Vrhovnog štaba, Đuro Pucar - sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, Košta Nađ - komandant 1. bosanskog korpusa i Slavko Rodić i Ilija Došen, te komandant i politički komesar 4. divizije Josip Mažar Šoša i Milinko Kušić.

Komandanti brigada, kao i komandant artiljerijskog divizionara, predali su raport Vrhovnom komandantu, obavjestivši ga o broju i naoružanju boraca u jedinici kojom komanduju.

Kad je Tito izašao na svečano okićenu tribinu, zajedno sa svojom pratnjom, oduševljeni narod i njegova vojska pozdravljali su ga borbenim poklicima i pjesmom kakvu Podgrmeč do tada nikada nije čuo. Kad se oduševljenje malo stišalo, pozdravni govor je održao Osman Karabegović, politički komesar 1. bosanskog korpusa, "a potom je predao riječ Titu, koji se obratio borcima i narodu toplo i drugarski, kao narodni vođa svojim odanim saborcima.

Veoma je teško opisati sve ono šta je tada taj ponosni, taj junački podgrmečki narod na tom zboru osjećao, šta maštao o sebi i svojoj budućnosti slušajući ga i posmatrajući toliku našu naoružanu vojsku oko sebe. Ja sam trenutno bio ubijeden da ćemo se osloboditi mnogo prije nego što sam ranije mislio. Sam sam sebi izgledao nekako mnogo veći i važniji nakon Titovih riječi:

- Vi ste svojom borbom zadivili čitav svijet!...

Prema raspoloženju u masi, shvatio sam da nisam jedini koji se tako osjećao. Eto, šta za narod znači prava riječ u pravo vrijeme, mislio sam. Ona mu donosi i radost, a radost ga oduševljava i preporučuje, snaži i jača za nove i neslućene podvige i uspjehe.

Poslije govora druga Tita i dr Ivana Ribara, u ime AFŽ-a Podgrmeča, Danica Medan je pozdravila Vrhovnog komandanta, izražavajući nadu da će naša narodnooslobodilačka borba i dalje biti uspješna pod njegovim rukovodstvom. Na kraju je dodala:

- Druže Tito, žene Podgrmeča mole te da i dalje'uspješno vodiš naše momke u borbi do pobjede.

Na te slobodno iskazane riječi jedne seoske žene uslijedio je snažan aplauz čitavog zbora, da bi ona, kao izraz narodne ljubavi, predala poklone drugu Titu, izrađene rukama podgrmečkih žena: veženu mušku košulju, džemper, šal, rukavice i čarape. Druge su žene i njega i njegovu pratnju okitile vezenim peškirimima. Istovremeno, djevojke i žene kitile su borce u stroju. To su bili neviđeno lijepi prizori koji su izmamljivali suze radosnice, koje niko nije ni pokušavao da sakrije, jer su bile odraz sveopšte ganutosti naroda, koji je bar za tren zaboravio na rat i njegove strahote.

Ponesen opštim raspoloženjem, i sam Tito se uhvatio u razigrano kozaračko kolo, na radost suigrača i posmatrača. Nastala je potom izvjesna jagma oko njega, jer svi su željeli da do njega budu. Dok se igralo, tu i tamo je ispaljivan i po koji hitac, kao odraz sveopšteg veselja. A drug Tito je i dalje slobodno igrao, znajući da je među narodom koji ga iskreno voli, cijeni i poštuje.

Nešto kasnije, za vrijeme zajedničkog ručka, priđe mi jedan vojnik i reče:

- Druže Mitre, poslao me komesar Niko Jurinčić da ti saopštim da mu se odmah javiš.

Odmah krenem prema školi. Komesara sam zatekao na pragu, a on mi je, pošto sam ga propisno pozdravio, rekao:

- Mitre, imaš li bijelog luka?

- Imam, druže komesare.

- Požuri, donesi mi glavicu-dvije.

- Odmah, druže komesare - odgovorio sam mu žustro, odlazeći, dok je on i dalje stajao na pragu, očekujući moj povratak.

Vratio sam se brzo i predao mu dvije glavice. Kasnije sam saznao da je luk potražio drug Tito za vrijeme ručka, kojem su prisustvovali i drugovi iz njegove pratnje, te vojni i partijski rukovodioci i predstavnici narodne vlasti i masovnih organizacija. Tito je i tada govorio, a malo kasnije se i po treći put oglasio sa tribine na koju su ga borci uzdigli. Ponovo je odao puno priznanje borcima i narodu Bosanske krajine, a na kraju je sve to podvukao nezaboravnim riječima:

- Drugovi i drugarice, vi ste stub i temelj našeg NOB-a u ovom sudbonosnom času... Drugovi Krajišnici, budite ponosni što se nalazite u prvim redovima borbe za slobodu, kako u vojsci tako i u pozadini. ..

Na te njegove pohvalne riječi masa naroda, i nekoliko hiljada njihovih boraca, tog časa bila je i srećna i ponosna na sebe, svoju borbu i svog vrhovnog komandanta.

Na tom, po mnogo čemu izuzetnom zboru narod je cio dan doživljavao samo lijepe i nezaboravne stvari. Vidio je druga Tita, koji mu je odao javno priznanje, vidio i mnoge druge vojne i ostale rukovodioce, lično se uvjerio u svoju i snagu svoje vojske i njenog oružja, a topovi su posebno bili u centru pažnje. Oni su, posebno, u očima naroda bili odraz snage i moći. Mišić iz Dabra tom prilikom mi je ponosno rekao:

- Vidiš li, Mitre, kakvi su ovi naši topovi? Odavde ću, sa ovog mjesta, tući ustaše usred Sanskog Mosta. E, pa zar to nije divno?

- E, moj Jovo - kažem mu prijateljski - biće bezbroj prilika za njihovo dejstvo i tvoju vještinu u rukovanju njima. Čuo si danas i od druga Tita da nam do konačne pobjede preostaje još mnogo krvavih borbi.

- Pa naravno kaže mi on. - Ali, biće još i novoosvojenih topova, pa možda čak i tenkova, a što će tek onda biti sa neprijateljem možeš li i zamisliti.

U velikom krajiškom kolu s Titom

JOVICA ŠKRBIĆ

Pred kraj decembra 1942. godine 2. krajiška brigada se nalazila na širem području Podgrmeča, u rejonu Sanskog Mosta i rudnika Ljubije, u neposrednom dodiru sa neprijateljem. Štitila je slobodnu teritoriju od ustaško-njemačkih i četničkih snaga, a time, u širem smislu, Vrhovni štab, AVNOJ i druge naše partizansko-narodne ustanove koje su se nalazile na prostoru Bihaća, Drvara i Bosanskog Petrovca. Našu 2. brigadu sačinjavali su pretežno omladinci, kao i druge jedinice NOVJ. Po dolasku proleterskih jedinica i Vrhovnog štaba NOV i POJ, 1942. godine, na tie Bosanske krajine, na čelu sa drugom Titom, među partizanskim borcima i narodom zavlada je velika želja da vidimo iz neposredne blizine svog Vrhovnog komandanta.

Maštali smo, razgovarali međusobno, predstavljali i zamišljali kako izgleda, kako je obučen, kako je naoružan, koliko je visok, koliko je snažan, kakve ima oči i lice, kako nosi kapu-titovku i na koju je stranu malo nakrivljena. Upoređivali smo ga sa narodnim junacima iz priča i pjesama koje smo uspjeli do tada da pročitamo i čujemo.

Komandant naše brigade bio je lijep i čutljivo ozbiljan Ratko Martinović, a politički komesar Niko Jurinić, stari komunista i banjalučki radnik, prekaljeni revolucionar u štrajkovima i borbama sa policijom i nenarodnim režimom. Zamjenik komandanta brigade bio je Đurin Predojević, visok i krupan delija, koji se već dobro proćuo po svom osvjedočenom junaštvu. Zamjenik političkog komesara brigade bio je Dragoslav Mutapović, intelektualac sa Beogradskog univerziteta, predratni član KPJ - čovjek iz Srbije, koji je došao iz proleterskih jedinica.

Imali smo i politički odjel brigade, koji su sačinjavali: Pero Radović, visoki i korpulentni sin crnogorskog krša, predratni komunista, čovjek koji je bio veoma blizak svakom našem borcu, koji nikada nije klonuo i koji je u najtežim trenutcima znao zapjevati onu staru crnogorsku pjesmu: »Suzama se boj ne bije, već se vrela krvca lije«. Pero je bio rukovodilac političkog odjela, a članovi Miro Dragišić i Radenko Bročić, student iz Beograda, veoma drag drug mladima iz brigade. Taj naš politički odjel, zajedno sa štabom bio je duša boraca 2. brigade.

Za njima nisu zaostajali štabovi bataljona i politički komesari i komandiri četa i vodova, i desetari desetina. Neki od njih su: Ranko Šipka, komandant 1. bataljona - čuveni jurišnik i junak sa Kozare i Balja; Milan Vrhovac, učitelj i komunista; Mile Vučenović, radnik iz Prijedora; Đuro Štrbac, Radovan Vujičić, Miroslav Ristić, Aleksa Panić, Ilija Par-

talo, Đoko Munjiza, Stojko Vujasin, Rade Bašić, Vladimir Marić, Petar Dujić, Svetozar Vujmilović, Savo Milić, Ilija Sanićanin, Milan Vuković, i mnogi drugi drugovi koji su već drugu godinu vodili svoje jedinice u okršaje i postali prekaljeni ratnici. Svoju popularnost i poštovanje boraca stekli su kroz borbe i okršaje.

Naša maštanja o Vrhovnom komandantu i upoređivanja sa našim rukovodiocima išla su dotle da su prelazila u prave male rasprave o tome da li je kao Niko tako sugestivan, hrabar, brižan za svoje borce, ponekad oštar, nemilosrdan prema neprijatelju, maštar o slobodi, o radničko-seljačkoj republici bez ugnjetavanja. Da li je miran, blag i odmjeren kao Ratko, da li je studiozan, energičan uporan i precizan i ubjedljiv kao Mutapović, da li je mlad kao Radenko, da li je junačina, nasmijan i bezgranično hrabar kao Đurin, da li je lijep, uvijek nasmijan, pokroviteljski raspoložen prema svojim borcima, u jurišima uvijek ispred njih kao Ranko Šipka, da li je kao Slavko Rodić, ili kao čuveni krajiški komandant Šoša, da li je kao naš Hamdija Omanović ili, možda, kao Ivica Marušić Ratko, ili kao Čiča Romanijski? Ama, spominjali smo sve češće komandante i političke komesare, sve dok neko ne reče da se ne prepiremo. Jer, svako je »navijao« za onoga koga je više poznavao ili nešto o njemu čuo.

Taj naš vrhovni komandant bio je i lijep, i mudar, i visok, i snažan, pametan i obrazovan, dobar drug, dobro naoružan, prikladno i lijepo obučan, izvanredan organizator, izvanredan poznavalac svjetske situacije i politike, poznavalac duše naroda i boraca, poznavalac običaja i adepta. Sa osjećajem iznad svega, za stremljena ovoga našeg sveukupnog naroda i radničke klase.

Mi smo čuli za druga Tita ali ga nismo vidjeli, a bio nam je poznat, drag i blizak; znali smo da je iz našeg naroda i svi smo se slagali u tome da je on naš najrođeniji, da je dio nas, i da smo mi njegovi borci. Mladosti ne treba zamjeriti što mašta. Htjeli smo da oponašamo svog vrhovnog komandanta, da kapu-titovku nosimo ili nakrivimo na istu stranu kao i on, da njegove vrline prihvatimo koliko je to moguće, da one budu i naše.

U tom maštanju i uzavrloj želji počele su se zapažati neke neobične stvari: pokreti omladine, masovnije i češće uređivanje domova i dvorišta, omladinke su užurbano nešto vezle, plele džempere, šalove i čarape. Odbornici su češće bili u pokretu i sve više zalazili u kuće kod domaćina i domaćica. Sve je krajem decembra 1942. uzavrlo, nekud žurilo, popravljale su se stare saonice, ili se pravile nove. U kući gdje smo stanovali domaćin Momčilo Budar glasno je rekao da onoga dvogodišnjeg ovna »bušuna« ne puštamo iz štale na sjenik sa ovcama, a onog šarenog krmka, što provaljuje tarabe, zaklaćemo i ponijeti na smotru.

Borci su očekivali da nekud krenemo. Jedni su tvrdili da će brigada napasti Bosanski Novi, a bilo je i logike jer je Bihać bio slobodan, kao i mnogi drugi gradovi i varošice. Drugi su govorili da pouzdano znaju da idemo u Hrvatsku, i da ćemo zajedno sa hrvatskim partizanima napasti Zagreb, jer je on bliži nego Beograd, a dobro bi bilo i prezimiti u nekom većem gradu. Da će se to govorkanje o pokretu brigade obistinirati potvrdiše učestale smotre po vodovima i četama: te dugme ti

je otpalo sa šinjela, te prljava ti košulja, pocijepane hlače, te na kundurama nema potkova, pa kakva ti je petokraka zvijezda, pa titovka izgužvana, a oružje da se i ne pita. Podmazuj, pa pregledaj, pa ponovo čisti i podmazuj. Sve je dovođeno u ispravnost kao pred kakvu veliku akciju ili borbu.

U takvoj pripremi i razmišljanju dođe i Nova 1943. godina. Snijeg je bio veliki, drveće se okitilo snijegom, grane do zemlje, svuda bjelina dokle oko može doseći. Pukle prtine, zazimilo, a mi se spremamo. I sam sam vjerovao da sve to nije uzalud i badava. Možda ćemo uz put susresti i svog vrhovnog komandanta. Po kućama oko Sanice, Jelašinovaca, Lušci Palanke, Podvidače, Brdara, Dubovika i Rujiške, pa sve do Mijske Glave, Budimilić i Majkić Japre, Hašana i Adrovaca, Rujiške, Bošnjaka, Fajtovaca i Eminovaca i drugih podgrmečkih sela od Sane do Une počеше se klati ovnovi, jaganjci, krmci, telad, pa čak i volovi, i zamirisaše pečena mast i maslo na kojima se pekle pite i kolači, kajgane, zaklani orozi i kokoši, te pekli veliki hlebovi, pogače i kukuruzovnice, što potvrdi da su naša maštanja prerastala u stvarnost.

Dva tri dana pred događaj učestaše skojevski i partijski sastanci, kao i zajednički sastanci boraca i omladine iz naše borbene pozadine. Saznasmo konačno, da idemo na smotru 4. krajiške divizije u Srpsku Jasenicu. Tamo će se naći 2. krajiška, 5. kozaračka, 6. krajiška brigada i dijelovi 8. brigade (koja je morala ostati na položaju), i to na pravoslavni Božić, 7. januara 1943. godine. Čulo se da je 5. krajiška kozaračka brigada sa Šošom pošla sa Kozare, preko Sane i Velike Rujiške, da je Hamdija formirao 8. krajišku brigadu od »ljutih« Cazinjana, iz Cazinske krajine i okoline, i da je Milančić Miljević sa dijelovima 6. krajiške brigade već na domaku Srpske Jasenice, i već uređuje mjesto gdje će se postrojavati divizija.

Jednog dana politički komesar brigade Niko Jurinčić i zamjenik komandanta Đurin bili su nešto raspoloženiji nego obično. Zadovoljstvo im se čitalo sa lica. Rekoše: »Jovice, Mitre, jesu li konji spremni da krenemo? Sad ćeš ti Jovice imati priliku da vidiš druga Tita«. Obradovali smo se neizmerno poslije tih riječi i konačnog saznanja da ćemo vidjeti Vrhovnog komandanta, jer to je rekao komesar Niko, pa nema više nagađanja, niti sumnje u to kuda se ide. Mitar Dašić, pratilac Đurina, od mene nešto stariji i vičniji u svemu, reče da se neće među krajiškim komandantima postidjeti od opremljenosti konja i izgleda svojih pratilaca.

Došao je dugo očekivani dan pokreta. Krenulo je sve živo, i staro i mlado, sa svojom vojskom na smotru pred Vrhovnog komandanta. Sa Predojevića glavice vidi se sav Podgrmeč - brigadne kolone boraca i naroda otegle su se u nedogled. Pjesma se čula na sve strane. Kolone omladine bile su na jednoj strani, a na drugoj red saonica i konja sedlanika - ko je šta imao to je i upregao. Neko volove, neko konje, a ko nije imao saonice upregao je kola. Kola i saonice bili su okićeni. Vile su se zastave, crvene i trobojke sa petokrakom zvijezdom - simbolom naše revolucije, a one crvene sa srpom i čekićem bile su posebno svečane. U dugačkim kolonama saonica i kola bilo je svakojakih đakonija, pečenih ovnova, krmaka sa stavljenim jabukama u pečene čeljusti, buriča, pita,

bardaka i balona bosanske šljivovice, sa obavezno nabijenim litrenjaci-
ma i poluokama u džepovima i torbama i šarenicama domaćina i do-
maćica.

Sve je to hrlilo ka Srpskim Jasenicama i radosno podvikivalo. Nađe
se u borčevoj čaturici i mučenice (rakije), zlu netrebalo. Naš čika Mar-
kan natukao šubaru do ušiju, sjedi na saonicama i izvlači pljosku rakije,
pa nam daje. Mi, kao, ne smijemo. Govorio nam: »Na der, djeco, ugrijte
se, zima je«. Prihvatimo, kriomice, da nas ne vidi neko od rukovodilaca.
Gutnemo malo, pa natrag u kolonu. Naši rukovodioci se prave nevješti,
kao ne vide, poručuju da se niko ne smije napiti.

Na domaku Srpske Jasenice slivaju se kolone vojske i naroda; pra-
vo šarenilo, na ovećoj poljani ispred jaseničke škole. Škola uređena, ok-
rećena, ispred tribina sa zastavama i simbolima naše revolucije. Kako
se pristize, tako se zauzima mjesto ispred tribine za postrojavanje. Po-
strojavaju se 2. krajiška brigada, 5. kozaraćka krajiška brigada, 6. kra-
jiška brigada i Artiljerijski divizion.

Vidimo Kostu Nađa, Osmana Karabegovića, Josipa Mažara Sošu,
Slavka Rodića, Hamdiju Omanovića, Ranka Sipku, Niku Jurinčića, Rat-
ka Martinovića, Burina Predojevića, Dimitriju Bajalicu, Milinka Kušića,
Svetozara Veinovića i mnoštvo drugih krajiških komandanata i politič-
kih komesara, rukovodilaca narodne vlasti. Partije, omladine i AFŽ-a.
Na ćelu stroja, odmah ispred tribine, štab 2. krajiške brigade i zastavni
vod. Radujemo se, tu smo, u blizini, i dobro ćemo moći da vidimo dru-
ga Tita. Očekuje se da dođe iz Bihaća. Uzbuđenje raste iz ćasa u ćas.
Redovi u stroju se ne kvare, ali pogledi su upućeni u željenom pravcu.

Ćujemo razdragane povike naroda i komešanje. Neki koji su bliže
cesti viću da dolazi drug Tito. Vidimo ide jedan kamion cestom prema
školi sa dobro naoružanim partizanskim borcima, a zatim jedna crna li-
muzina, vjerovatno »opel kapiten« ili »mercedes«, zarobljen od nepri-
jatelja. Odjednom se prolomi komanda druga Soše: »Divizija mirno, po-
zdrav na levo«, i visoka Sošina figura paradnim korakom prilazi limu-
zini iz koje izlazi ćovjek, lijepo obućen, u toplom suknenom odijelu, sa
opasaćem na kojem se vidi veliki puštolj, sa gajtanom oko vrata, sa ti-
tovkom na glavi, koju krase crvena petokraka zvijezda sa srpom, i će-
kićem, srednjih godina, veoma lijep, sa izrazito karakternim licem i top-
lim plavim oćima. Prosto nas je zasjenio. Ćinilo nam se da je viši od
Soše i Ćurina, da je lijep kao Ranko Šipka... Jednostavno bili smo pre-
srećni što smo pogodili njegov lik, koji je slićan liku njegovih boraca
i naroda. Radosni smo, srce igra - hoće da iskoći iz grudi od silne ra-
dosti. Šoša predaje raport.

Poslije primljenog raporta drug Tito, u Šošinoj pratnji obilazi stroj
divizije, od brigade do brigade, od bataljona do divizionu. Vraća se na
tribinu i pozdravlja narod i partizansku vojsku sa: »Smrt fašizmu«. Pro-
lama se gromki odgovor iz hiljade grla boraca i naroda: »Sloboda na-
rodu«. Dugo se ću eho otpozdrava naroda i divizije.

Poslije smotre, govora i pozdrava naroda i vojske drugu Titu nasta-
lo je narodno veselje. U ćitavoj toj pripremi da što bolje izgledamo, da
se ne obrukamo pred Vrhovnim komandantom, nisam ni primijetio, sve
dok se nije uhvatio u kozaraćko kolo, koje su povelili krajiški junaci -
Lazo Marin, Šoša, Niko Jurinčić, Ranko, Hamdija i Milančić, a za njima

borci, narod i omladina, da je drug Tito u kolu. »Jest, žarkoga mi sunca, i drug Tito ide u kolo«, veli moj drug Svetozar Vujmilić. Onda se stvorila jedna druga kolona da se uhvati u kolo pored druga Tita. Uspio sam da se uhvatim do njega, ali me je neko odsjekao. Upravo sam primijetio jednog divnog vučjaka u njegovoj blizini. Kolo je bilo ogromno, okretalo se okolo unaokolo. Bilo je to najveće kolo koje sam vidio u toku revolucije. Njegov vučjak je pogledao svoga gospodara. Kretao se lijevo - desno, ali je uvijek nepogrešivo dolazio do druga Tita u jednakim razmacima, bez obzira gdje se nalazi, i opet se udaljavao sve dok se kolo nije završilo.

Mnogi od nas mladića sa sela nismo znali ništa o vučjacima. Uz komad pite i mesa, sa čašom rakije kod starog Majkića, na toj velikoj poljani razvezli smo priču kako vučjak nije običan pas, već naučena životinja vjerna do posljednjega svome gospodaru. Dok smo razgovarali vučjak se našao u blizini, a moj drug Svetozar reče da on zna i šta mi pričamo, pa promijenismo temu. Malo se popilo, a Ilija Partalo reče da je čuo da na nas uskoro kreće neki Nijemac, po imenu »Vajs«, ali da mi mnogo ne brinemo oko toga jer je on dobar mitraljezac, on će njega već srediti, još dok mi budemo odmarali. »Išlo je na mene poviše Šva-ba, pa se nisu dobro proveli, a taj Nijemac je običan hvalidžija«, kaže. Šta nam može Nijemac »Vajs« i to jedan. Bilo je sigurno da smo poslije smotre divizije postali još jači. Imali smo i upoznali takvog divnog Vrhovnog komandanta. Niko nam ništa više nije mogao.

Drug Tito je otišao u pravcu Bihaća, toplo pozdravljen od svoje vojske i naroda, a mi smo pohitali na svoje položaje, sa čvrstom vjerom u konačnu i brzu pobjedu naše vojske i naroda. Sa takvim vrhovnim komandantom se sigurno pobjeđuje. Sa takvim uvjerenjem smo ušli u okruženje četvrte neprijateljske ofanzive, nazvane »Vajs-1«.

Sa nama iz ofanzive nije izišao Ilija. Poginuo je u snijegom okovanom Grmeču štiteći prilaze bolnici u Lukićima. Nismo ni znali da je Nijemac »Vajs« ofanziva u koju smo uleteli, i da je to bio njemački plan za uništenje partizanskih snaga.

Sa Četvrtim bataljonom na smotri Četvrte krajiške divizije i u Podgradcima

GAVRO PANIC

Veći priliv mladih boraca sa slobodne teritorije i održani kursevi predstavljao je preduslov za formiranje 4. bataljona u 2. krajiškoj brigadi. Na dan formiranja 4. bataljona u njegovom sastavu je bilo pedeset posto novih, a pedeset posto starih boraca, koji su bili izdvojeni iz ostalih bataljona brigade. Tada sam iz 3. čete 1. bataljona raspoređen u 4. bataljon za vodnika 1. voda 1. čete. Nakon formiranja i organizacionog sređivanja, pristupilo se vojno-političkom pripremanju boraca za buduće borbe.

Za Novu 1943. naš bataljon se našao u Lušci Palanci i njenoj okolini. U to vrijeme počinjale su i pripreme za smotru brigada 4. krajiške divizije u Jasenici, ali se sve odvijalo u tajnosti. Kada su se čete okupile u bataljonsku kolonu i pod zastavom krenule cestom u pravcu Jasenice, sve borce je obuzela prijatna radost i raspoloženje, a zatim se zaorila pjesma. Usput su nas oduševljeno pozdravljale mase naroda iz podgrmečkih sela, pa smo tako stigli u Jasenicu, gdje se već slilo mnogo partizanske vojske i naroda iz podgrmečkih sela. Kada se pojavio drug Tito, sa ostalim rukovodiocima naše vojske, i kada je počela smotra, zadovoljstvu i raspoloženju nije bilo kraja, jer smo tada prvi put vidjeli Tita i silnu našu vojsku. Po izvršenoj smotri i održanim govorima nastalo je narodno veselje, pa se i Tito našao sa nama u kozaračkom kolu.

Odmah poslije smotre, 8. januara, brigada je dobila naređenje da krene u Kozaru i Potkozarje. Vijest o pokretu obradovala je borce iz Potkozarja i one sa desne obale rijeke Sane, između Prijedora i Bosanskog Novog, jer su se nadali da će sresti nekog od poznanika i nešto saznati o sudbini svojih najbližih. Kada sam saznao za naredbu o pokretu u Kozaru i Potkozarje, rekao sam borcima svog voda da je taj odlazak privremen i da će biti ubuduće više odlazaka i povratka između Grmeča i Kozare. Bilo je i boraca rodnom iz Podgrmeča koji su željeli da vide potkozarje i Kozaru, jer se mnogo pričalo o Kozari i kozaračkoj ofanzivi.

Novoformirani 4. bataljon vodio je prve teže borbe kod Martinbrda, a zatim u Podgradcima, kod Bosanske Gradiške. Kada smo stigli u Donje Podgradce, 2. i 3. četa 3. bataljona upućene su da zatvore pravac od Bosanske Gradiške, a 1. četa je bila u rezervi bataljona, razmještena po kućama u Donjim Podgradcima, zaseok Ražljevi, da bi se borci odmorili. Kada je neprijatelj saznao za dolazak naših jedinica u područje Podgradaca, krenuo je u napad od Bosanske Gradiške i Topole, pa

je snažno napao dvije čete našeg bataljona. Čete su odbile prvi napad i natjerale neprijatelja na povlačenje, uz osjetne gubitke. Nakon odbijenog napada, neprijatelj se bolje organizovao. Obukli su maskirna bijela odijela i neprimjetno podišli našim četama. Neprijatelj je snažno napao i natjerao naše čete na brzo povlačenje uzvišenim terenom kroz selo Trebovljane. Videći situaciju u kojoj se nalaze te dvije čete, naša 1. četa, sa komandantom Mirkom Simićem, brzo je izašla iz kuća, pa streličkim strojem krenula u protivnapad. Sudarila se sa neprijateljem kod mosta na rijeci Jablanici, kota 112, kuda i željeznička pruga Podgradci - Bosanska Gradiška. Tu se razvila žestoka borba, pa je neprijatelj zaustavljen. Kada su čuli pucnjavu i žestoku borbu, u pomoć su pristigli i borci 2. bataljona.

Borba je vođena do noći. Neprijatelj je odbijen uz osjetne gubitke, ali ni naše čete nisu prošle bez gubitaka.

I u toj borbi naši borci su ispoljili veliku hrabrost. Ali izgubili smo dva hrabra borca: Dušana Bilbiju, rodom iz Miške Glave, desetara 1. desetine moga voda, i Enesa Pašalića, rodom iz Bosanske Krupe, puško-mitraljesca iz Dušanove desetine. Dušan je komandovao svojom desetinom i kretao se malo pognut, a Enes je tukao neprijatelja puško-mitraljezom iz stojećeg stava. Kad sam to primijetio povikao sam na njih da koriste zaklone i da se prebacuju naprijed, kao i ostali borci, ali je već bilo kasno. Pokosio ih je rafal njemačkog »šarca«. Pali su na zemlju bez jauka, bez riječi. Rafal ih je zahvatio preko grudi u predjelu srca.

Poginuli borci 1. čete sahranjeni su na seoskom groblju u Gornjim Podgradcima.

Kuriri Četvrtog bataljona

VOJISLAV JAKOVLJEVIĆ VOJO

U sastavu 2. krajiške brigade, od njenog formiranja, pa do kraja rata, besprekorno je funkcionisala i kurirska služba, koja je u teškim ratnim uslovima predstavljala svojevrsno sredstvo veze i komunikacija između komandi i štabova jedinica. Bili su to najčešće dječaci od 12 do 17 godina - sljedbenici Boška Buha i kurira Jovice. Takvih je bilo u svim partizanskim jedinicama, pa i u našem 4. bataljonu. Oni su danonočno i u svim vremenskim uslovima povezivali sve dijelove brigade i bataljona. Jedan od njih, od prvih dana kada je bataljon formiran, bio je i Stevo Jakšić Stevica.

Da bi izvršili postavljene zadatke, činili su i ono što je izgledalo nemoguće. Provlačili su se kroz kišu kuršuma, kroz minska polja, između neprijateljskih položaja i čestih zasjeda neprijatelja. I tako mladi bili su svjesni šta znači blagovremeno prenošenje naređenja za ishod neke akcije ili borbe. I neprijatelj je bio svijestan značaja njihovih zadataka, pa im je često na njihovim stazama postavljao zamke nastojeći da dođe do podataka koje oni prenose. Međutim, zahvaljujući snalažljivosti i hrabrosti ovih mladih boraca - kurira, neprijatelj nije uspjevao da se domogne željenih podataka. To se naročito ispoljilo u borbi sa četnicima na terenima Manjače, srednje i istočne Bosne.

Većina kurira bili su skojevci, a mnogi i članovi KPJ, što je veoma mnogo uticalo na njihov odnos prema izvršenju dobijenog zadatka.

Kuriri su na svojevrsan način bili poštovani od cjelokupnog boračkog i starešinskog sastava bataljona, pa su se i oni ponosili time. Svaki njihov dolazak u jedinicu značio je da će se uskoro nešto značajno poduzeti - akcija, borba ili pokret.

Poslije oslobođenja Tuzle u septembru 1943. godine došlo je do smjene kurira u bataljonu koji su do tada već prešli težak i trnovit borbeni put. Oni odlaze postepeno na rukovodeće dužnosti u jedinice, a na njihova mjesta dolaze novopridošli borci - mladići, koji ih uspješno zamjenjuju.

Na kraju želio bih da spomenem samo one kurire kojih se sjećam i da saopštim njihov borbeni put do kraja rata. Stevo Vojvodić prekomandovan je u 16. muslimansku brigadu i rat završio na dužnosti komandira čete. Sofilj Dušan upućen je u novofmirane srbijanske jedinice

i rat je završio na dužnosti komandanta bataljona. Milan Brujić Ljudo upućen je u 16. muslimansku brigadu i poginuo je kod Foče 1944. godine. Tode Marković poginuo je kod Rogatice na dužnosti desetara. Branko Babić poginuo kod Bijeljine na dužnosti komandira voda. Stevo Jakšić Stevica završio je rat na dužnosti komandira čete. Gojko Grandić završio rat na dužnosti političkog komesara čete i Mujo Lubić Mujica preživeo rat na dužnosti komandira voda.

Bilo je i drugih kurira u 4. bataljonu, kojih ne mogu sada da se sjetim, pa im ovom prilikom dugujem dužno izvinjenje. Ovo moje sjećanje vjerovatno će upotpuniti drugi borci 4. bataljona svojim priložima.

U stroju pred Vrhovnim komandantom

ILJA BUKARICA

Prvih dana januara 1943. nisu vođene borbe, ali smo uređivali oružje i odjeću i izvodili strojeve vježbe. Među borcima se pričalo u povjerenju da se nešto krupno sprema. Mislili smo najprije da predstoji veliki pokret i zadaci brigade van Podgrmeča. Međutim, pokret je uslijedio u Jasenicu, i našli smo se postrojeni u iščekivanju da drug Tito izvrši smotru 4. krajiške divizije. Tu su bili veličanstveni trenuci.

Postrojena divizija je impresivno djelovala. Slično osjećanje sam imao i u stroju kada se formirala brigada. Sada je to bilo nešto drugo. Snažan osjećaj moći! Činilo mi se da nam niko ništa ne može. Mislio sam da će se i drug Tito iznenaditi kada nas toliko vidi na okupu. Zamjenik komandanta 2. brigade Đurin Predojević bio je mnogo angažovan oko uređenja stroja brigade i uzimanja podataka, koje je dao komandantu divizije Soši Mažaru za raport Vrhovnom komandantu.

Masa naroda bila je nepregledna. O tome je Košta Nađ u knjizi »Raport vrhovnom komandantu«, pored ostalog, napisao:

»Nikad do tada nisam vidio toliko slavlja. Činilo mi se kao da je došao sav narod Podgrmeča. Neki su stigli čak i iz kozaračkih sela: i zbog smotre svojih mladića svrstanih u četiri bataljona Pete kozaračke i dva bataljona Druge krajiške, ali i zbog mitinga, u nadi da će vidjeti samog Tita... Slika naroda je neopisiva. Sve što su djevojke i žene krile u svojim škrinjama, sve lepo i čisto, njihova svakodnevna ruha, njihove najljepše haljine, njihove još nenošene marame - sve su izvukle i stigle u Jasenicu najsvečanijeg izgleda«.

Bina pred nama izgledala je veličanstveno: dekoracija, parole, a onda i velika Titova slika. Tito je stigao automobilom pred školu i ušao u nju da se zagrije i obavijesti o smotri i velikom zboru. Tog trenutka napetost je dostigla vrhunac. Poslije izvjesnog vremena Tito je krenuo iz škole prema nama. Čule su se komande »mirno« od Šoše Mažara, komandanta divizije, preko komandanta brigade i bataljona, do komandira četa. Drug Tito, u pratnji Šoše i Koste, prolazio je ispred stroja. Kad li će naići ispred nas, kakav li izgleda, da li će vidjeti i mene??? Navirala su pitanja i radoznalost. Tito je naišao i začas prošao, a meni je ostalo da razmišljam kako sam ga vidio. Učinilo mi se da je nekako drugačiji od nas i od onih koji su ga pratili, ali zašto i kako nisam znao. Kasnije

sam na slikama pokušao da nađem tu razliku, pa iako je njegov lik bio izrazit znao sam da je takvom gledanju doprinijela veličina njegove ličnosti i neograničena ljubav i povjerenje.

Poslije smotre nastalo je veselje naroda i vojske. Prohladno vrijeme i ugažen snijeg bili su kao izmišljeni za narodne igre i kozaračko kolo. Milan Gavrilović je za to bio nenadmašan. Čule su se njegove pjesme u kozaračkom kolu i usna harmonika za igru. Bio je nenadmašan i u diviziji, i na velikom zboru. Za ručak smo imali sve ono što se može u podgrmečkoj kući naći na božičnoj trpezi. Ali, to smo brzo obavili.

Tito je takođe brzo ručao i došao na zbor. Kozaračko kolo se zaljuljalo i buknulo u višestruke krivudave krugove. Čuo se njihov melodični glas. Bio sam uz njega. Tito se sa svojom pratnjom uhvatio u kolo baš pored nas, s druge Milanove strane, a neki su se uhvatili između Milana i mene. Vidio sam da je neko odvojio Milana od Tita, tako da je Milan, preko tog druga, držao Tita za ruku, kako se i hvata u tom kolu. Taj doživljaj ne mogu vjerno opisati. Poslije zбора, Milan i ja smo više puta prepričavali to osjećanje. Milan kaže da mu je najteže palo što je mislio da se obrukao sa pjesmom, jer je izgubio glas i nije ga mogao poznati, ni dobro čuti. Stalno je imao osjećaj da svojom rukom drži ruku Vrhovnog komandanta. Sve što sam do sada pročitao o takvim trenucima nije ni izdaleka dočaralo ta osjećanja.

Četvrti dio

*U četvrtoj ofanzivi
i grmečka epopeja*

Sa Drugom brigadom u Četvrtoj ofanzivi

ĐURAĐ PREDOJEVIĆ ĐURIN

Četvrta neprijateljska ofanziva, nazvana operacijom, »Vajs«, počela je 20. januara 1943. godine. Pripremana je u najvećoj tajnosti. Naime, u novembru 1942. Hitler se sastao u Vinici, u Ukrajini, sa Antom Pavelićem i komandantom Jugoistoka generalom Lerom. Tada je odlučeno da se uništi Titova partizanska država, to jest slobodna teritorija u Bosanskoj krajini, Lici, Baniji i Kordunu. U decembru te godine na sastanku u Rastenburgu, koji je, Hitler održao sa najbližim saradnicima, kao i na sastanku 3. januara 1943. između Lera i Kavaljera, konačno je razrađen i usvojen njemačko-italijansko-ustaški plan o velikoj operaciji protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ta ofanziva trebalo je da se izvede u tri faze.

U prvoj i najznačajnijoj fazi trebalo je munjevitim prodorima komunikacijama od Karlovaca, preko Slunja i Bihaća, i od Ključa, preko Bosanskog Petrovca prema Vrtoču, presjeći najznačajniji dio slobodne teritorije u to vrijeme u Jugoslaviji, koja je zahvatala Kordun, dio Like i sjeverozapadni dio Bosanske krajine, sa središtem u Bihaću i brzim nastupanjem iz okolnih garnizona: Karlovca, Petrinje, Siska, Bosanskog Novog, Prijedora, Banja Luke, Sanskog Mosta, Knina i Gospića, natjerati glavninu snaga NOV i POJ prema Grmeču, i tu ih uništiti uz metodično nastupanje i čišćenje. Izvođenje glavnog udara komunikacijom Slunj - Bihać trebalo je da se završi u toku 24 časa, 20/21. januara, a čitava operacija da se završi do 10. februara.

U drugoj fazi od 10. februara do 20. marta, planirano je uništavanje preostalog dijela snaga NOV i POJ na prostoru južno od Bosanskog Petrovca i u širem regionu od Neretve.

U trećoj fazi, pošto bi u prvoj i drugoj bilo dovršeno uništavanje snaga NOV i POJ i ugušen NOP, uslijedilo bi razoružavanje četnika jer njihova pomoć u borbi protiv NOP u zemlji više ne bi bila potrebna.

Odlučujuća bitka za uništenje jedinica NOV i POJ trebalo je da se odigra u prvoj fazi, u kojoj su bile koncentrisane četiri kompletne njemačke divizije: 7. SS divizija »Princ Eugen«, 369, 714, i 717, i dijelovi 137. i 718. divizije, zatim tri italijanske divizije i područne ustaške, četničke i domobranske snage, jačine oko 90.000 vojnika. Najvažniju ulogu u početnim danima operacije imale su 7. SS divizija »Princ Eugen«, sa oko 20.000 vojnika, odlično opremljena i naoružana, pored ostalog, brojnom artiljerijom, koja je u toku 24 časa trebalo da proдре do Karlovca, preko Slunja, do Bihaća, i 717. divizija, sa oko 10.000 vojnika, opremljena

snažnom artiljerijom i jedinicom tenkova, koja je u isto vrijeme imala zadatak da svojom kolonom prodre od Ključa, preko Velagića i Bosanskog Petrovca, do Krnjeuše. Spajanjem tih dviju kolona trebalo je presjeći slobodnu teritoriju i onemogućiti povlačenje snaga NOV i POJ ka jugoistoku. Ostale grupacije okupatora imale su zadatak da, svaka na svom pravcu, sistematski nastupa oko pet kilometara dnevno, i da temeljno pretresa i čisti teren; 369. legionarska i dijelovi 187. divizije područje Banije, 717. divizija područje Podgrmeča - u trouglu Bosanski Novi - Prijedor - Grmeč; italijanske snage su dobile zadatak da nadiru dijelovima Like i Korduna i da podrže 7. SS diviziju u sprečavanju eventualnog povlačenja jedinica NOV i POJ prema jugu. Uz te okupatorske snage planirano je i aktivno učešće znatnih ustaško-domobranskih i četničkih snaga.

Koncentrišući brojne i dobro opremljene snage, njemačka komanda je bila ubijedena da će udarne kolone zatvoriti kliješta kod Krnjeuše 21. januara uveče, a da će čitava operacija biti uspješno privedena kraju do 10. februara. Očekujući brzo i masovno razbijanje i zarobljavanje većeg broja boraca NOV i POJ i njihovih civilnih saradnika, bili su predviđeni prihvatni logori - italijanski za oko 10.000, a njemački za oko 40.000 zarobljenika.

Posebnu ulogu trebalo je da odigra brojna avijacija okupatora i NDH, koja je trebalo da otkriva na snijegu i uništava kolone boraca NOV i POJ i naroda. Za stanovništvo na operativnom području bilo je predviđeno preduzimanje najrigoroznijih mjera odmazde. U zapovijesti njemačkog komandanta u Hrvatskoj Litera, od 12. januara 1943, bilo je, pored ostalog, zapisano:

»Objesiti ili streljati svakog ko učestvuje ili je učestvovao u borbi protiv okupacionih trupa ili hrvatske države... Sve ostale ljude sposobne za nošenje oružja (počev od 15 godina) iz oblasti koje su sumnjive da su partizanske, dotjerati pod stražom u naročite sabirne logore... Svakom mora biti jasno da se samo najoštrijim merama konačno može opet uspostaviti mir i red i da samo na ovaj način mogu biti spriječeni dalji gubitci, kako naših drugova, tako i stvarno nevinog dijela stanovništva«.

Cilj te velike ofanzive bio je jasno istaknut u njemačkim naredbama u vezi sa njenim pripremanjem. Snažan razvoj NOP u Jugoslaviji prijetio je da potpuno presiječe važne strategijske pravce koji vode preko Jugoslavije i da tako prijetite da dođe »... do sloma cjelokupnog položaja Osovine na Jugoistoku«.

Posebno je pitanje zašto je okupator koncentrisao tako velike trupe i preduzeo ofanzivu na snage NOV i POJ u to, za njega, nezgodno vrijeme, kad je dovršavan poraz udarne grupe njemačkih armija pred Staljingradom i kada su vremenske prilike bile nepogodne i za njega, bez obzira na dobru opremljenost.

U toj ofanzivi korištena su iskustva iz ranijih operacija protiv snaga NOV i POJ. Okupator je dobro znao napore jedinica NOV i POJ u zimskim operacijama 1941/42. u širem području oko Sarajeva i, istovremeno, za krajnje slabe rezultate u velikoj ofanzivi na Kozari, u kojoj je, i

pored desetostruke nadmoći fašističkih snaga, mjesec dana poslije završetka ofanzive i detaljnog pretresa šuma, ponikla nova elitna jedinica - 5. krajiška brigada. Okupator je takođe dobro znao za opake čudi hladnog Grmeča u posljednjim danima januara i početkom februara, kad i kamen puca od leda i studeni. Stoga nije slučajno za tu operaciju prikupljena i pripremljena znatna avijacija okupatora i NDH, kao i brojna artiljerija, koje su mogle sa velikim uspjehom djelovati na kolone boraca i naroda u grmečkim sniježnim smetovima. Avijacija i artiljerija, pored direktnog uništavanja, trebalo je da doprinesu uništavanju izbjeglog stanovništva, otkrivanjem i gašenjem vatri, odnosno sprečavanjem loženja, što bi dovelo do smrzavanja boraca i civila u Grmeču.

Neprijatelj je pokušavao da održi najviši stepen tajnosti priprema te velike ofanzive. Naredba za pokrete trupa i za pripremu ofanzive, čuvane su u najvišim štabovima. Ipak, izviđači i obavještajci NOP i jedinica NOV i POJ otkrile su koncentraciju njemačkih trupa već na njenom početku. Već krajem decembra 1942. i početkom januara 1943. obavještajci na Baniji javljali su o koncentrisanju neprijateljskih trupa u okolnim garnizonima. Polovinom januara obavještajci krajiških jedinica otkrili su prikupljanje 714. divizije na širem području Banjaluke i Prijedora.

*

Okupatorske i kvislinške trupe krenule su u napad na oslobođenu teritoriju sa svih pravaca ujutru 20. januara, ali su na svim mjestima naišli na snažan otpor jedinica NOV i POJ.

Snažnoj motomehanizovanoj udarnoj grupi 7. SS divizije »Princ Eugen« trebalo je šest dana da dopre do Slunja. Njoj i ostalim snagama okupatora i kvislinga pružile su snažan otpor 7. banijska, 8. kordunaška i 6. lička divizija.

Udarna grupacija 717. njemačke divizije, koja je trebalo da prodre od pravca Ključa, nije uspjela ni da se pomjeri dalje od Velagića. Zadržale su je snage 5. krajiške divizije. Jedinicama 714. divizije, dijelovima 717. divizije i područnim ustaško-domobranskim snagama na području Podgrmeča suprotstavila se samo 6. brigada 4. divizije. Druga i peta brigada te divizije nalazile su se tada na Kozari, a 8. brigada na Baniji i u Cazinskoj krajini. No, i pored toga, te neprijateljeve snage su prvih dana zadržane na polaznim položajima. Udarna kolona 7. SS divizije, zahvaljujući svojoj brojnoj i oružanoj nadmoćnosti, uspjela je 29. januara, sa zakašnjenjem od osam dana, da se domogne Bihaća. Drugi dio kliješta nije uspio ni da se pomjeri od Velagića.

Neprijatelj ni na drugim pravcima nije imao većih uspjeha. Jedinice 369. divizije i ustaško-domobranske snage koje su nadirale preko Banije uspjele su da savladaju otpor i zaposjednu lijevu stranu Une do Bihaća tek 30. januara. I 6. brigada uspijevala je da zadržava snage 714. dijelove 717. divizije i područne ustaško-domobranske snage. Na glavnom udaru od pravca Sanskog Mosta one su uspjele da prodru samo do linije Dabar - Fajtovci. Štab 4. divizije izdao je naređenje 6. brigadi još 23. januara da preduzme sve mjere radi zadržavanja neprijatelja dok ne stignu jedinice 2. i 5. brigade, kojima je naređeno da sa šireg područja Ko-

zare krenu za Podgrmeč. Posebno je bila značajna odbrana puta Sanski Most - Lušci Palanka - Jasenica zbog odbrane bolnice i magacina koji su se nalazili na svega nekoliko kilometara lijevo od tog puta. Pretpostavljalo se da se neće moći odbraniti cijela teritorija Podgrmeča na sjeveru od te linije:

»Stanovništvo iz sela koja su ugrožena borbom trebalo je preventivno da pređe u sela na podnožju Grmeča, a to su Jelašinovci i Tuk Bobija sa grmečke strane. Odatle će to stanovništvo preko Grmeča i Janjila biti dalje evakuisano, ako bude trebalo. Za ostale krajeve koji momentalno nisu ugroženi borbom, biće organizovana evakuacija preko naročitog odbora«.

Neposredna opasnost za sami centar oslobođene teritorije Podgrmeča zaprijetila je 27. januara zbog iznenadnog proboja 737. puka i 202. oklopnog bataljona iz sastava 717. njemačke divizije, jačine oko 1.000 vojnika, opremljenih za najteže uslove ratovanja, koji su, koristeći široku rastresitost jedinica 6. brigade, prodrli od Skucanog Vakufa, i izbili na prostor Majkić-Japre i Benakovca. Tu su grupaciju zaustavili dijelovi 6. brigade. Već sutradan, 28. januara, stigle su usiljenim maršom sa Kozare u Podgrmeč jedinice 2. i 5. brigade, dok je 8. brigada dobila naređenje od štaba divizije da štiti pravac Bosanski Novi - Bosanska Krupa.

Pojava te neprijateljske grupe u srcu oslobođene teritorije izazvala je pometnju u partizanskoj pozadini i ukazala na opasnost koja prijete i najsklonitijim bolnicama, magacinima i građanima u šumama Grmeča, do tada ne skrnavljenim fašističkom čizmom. Zločini koje je ta fašistička grupacija učinila na svom putu do Benakovca, ukazivali su na veliku opasnost za podgrmečko stanovništvo. Ono je počelo da se povlači sa svih ugroženih područja. Najviši organi NOP u Podgrmeču naredili su opštu mobilizaciju cijelog stanovništva, a u tome je istaknutu ulogu imala omladina. U svim podgrmečkim selima izvršena je mobilizacija omladinskih aktivista. Organizovano, pod rukovodstvom skojevskih rukovodilaca, omladina je radila na raznim poslovima i pomagala vojsci. Omladinske grupe ili čete radile su na prekopavanju puteva radi sprečavanja prolaska neprijateljskih tenkova i mobilizacije, na sklanjanju naroda i imovine ispred neprijatelja, na pripremanju privremenih bajti i zbjegovima itd. U vrijeme izbijanja neprijatelja na Benakovac i u Radanovo polje, u samom podnožju Grmeča, nedaleko od partizanskih bolnica, najvažniji zadatak je bio iznošenje ranjenika i njihovo prenošenje preko Grmeča, prema Smoljani, Bravsku i Drinićima, radi formiranja ešelona ranjenika pod zaštitom Glavne operativne grupe NOV i POJ. Već u toku 28. januara otpočela je evakuacija ranjenika i bolesnika iz Stare centralne bolnice.

Usljedile su pripreme za prenošenje ranjenika i iz Nove centralne bolnice u Korčanici i drugih bolnica. Kolone omladine morale su se pod najtežim uslovima probijati preko linija neprijatelja, koji je svojim prodorom prema Benakovcu odvojio znatan dio oslobođenog područja od Grmeča. Pod neposrednim rukovođenjem Okružnog komiteta KPJ i SKOJ-a, prvi ešelon omladine sa ranjenicima prešao je šume Grmeča

prvih dana februara. Po predaji prve grupe ranjenika omladini drvarskog područja, koja je trebalo dalje da ih nosi do glavnog ešelona, nosioci su se vratili da bi u drugoj turi prenijeli preostale ranjenike. Omladina je stigla u Korčanicu i počela da iznosi preostali dio ranjenika upravo u trenutku kad je neprijatelj izvršio napad na bolnicu i okolne partizanske baze na tom području Grmeča. Omladina je uspjela u teškim uslovima da prenese i tu grupu ranjenika, a njen znatan dio se po predaji ranjenika vratio u zbjegove na nove zadatke.

Upravo pripremanjem opšte evakuacije, rukovodstvo NOP na području Krajine pokušavalo je da ukloni opasnost od neprijateljske grupacije na Benakovcu. Štab 1. bosanskog korpusa naredio je jedinicama 4. divizije da i dalje, braneći prodor neprijatelju komunikacijama prema Podgrmeču, usmjerava dio svojih snaga na likvidaciju grupacije na Benakovcu. U toku 28/29. januara napad su izvršili dijelovi 2. i 5. brigade. Neprijatelju su naneseni gubici, ali nije bio uništen. Naredne noći izvršen je napad jačim snagama, ali ta dobro opremljena grupacija ni tada nije uništena.

Pristupilo se još opsežnijim pripremanjima za uništenje te grupacije, ali se u tom trenutku situacija na spoljnim pravcima pogoršala. Neprijatelj je 29. januara uspio da proдре u Bihać, a 31. januara da ovlada cijelom dolinom Une i otpočne nadiranje iz Otoka, Bosanske Krupe i Bihaća prema Grmeču. U naređenju komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj Litersa, od 30. januara, piše:

»Pošto pređe rijeku Unu, Njemačka komanda u Hrvatskoj će produžiti gonjenje potučenog neprijatelja ka jugu sa ciljem da razbije njegove formacije koje su se povukle na planinu Grmeč«.

Ponovni napad na opkoljenu grupaciju 30. i 31. januara nije uspio jer su jaču koncentraciju snaga 4. divizije ometali jaki pritisci od Bihaća i Bosanske Krupe. Jaka grupacija 369. divizije, uspjela je da potisne snage 8. brigade i da dopre do raskrsnice puteva na Gudavcu. Napade na opkoljenu grupaciju ometale su dvije-tri eskadrile aviona, koje su, pored dotura hrane i municije opkoljenoj grupaciji, stalno bombardovale i mitraljirale jedinice koje su je napadale.

Sve siloviti juriši boraca 2, 5. i 6. brigade doveli su opkoljenu grupaciju u toku 1. i 2. februara u bezizlaznu situaciju. I, onda kada je trebalo očekivati njeno uništenje, uslijedio je još jači pritisak nadmoćnih kolona neprijatelja sa vanjskih linija. U toku 2. februara nadmoćne snage 7. SS divizije uspjele su da savladaju žilav otpor 7. banijske divizije u Ripačkom klancu i da dopru do linije Garkovac - Lipa - Teočak. Tako su ugrozile južnu liniju odbrane Podgrmeča. U toku 3. februara snažna kolona neprijatelja uspjela da se probije do Gudavca prema Jasenici.

U toku 4. februara sa opkoljenom grupacijom, već desetkovanom i iznurenom, uspjele su da se spoje trupe koje su nadirale od Bosanske Krupe i Sanskog Mosta. U toku 5. i 6. februara pojačan je pritisak sa juga i njemačke snage su uspjele da zaposjednu važan prilaz Risovcu, koji razdvaja zapadni i istočni dio Grmeča. Po spajanju dijelova 369. i

7. SS divizije u Bosanskom Petrovcu u podne 7. februara, i pored uspješnog otpora i odbrane 5. divizije na pravcu od Ključa, vojska i narod u planini Grmeč našli su se opkoljeni nadmoćnim neprijateljskim snagama.

U trenutku prodora neprijateljeve grupacije od Gudavca prema Jasenici, štabu 4. divizije, Okružnom komitetu i drugim organima NOP na tom području postalo je jasno da se neće moći sačuvati ni pojas sela uz samo podnožje Grmeča. Zato je naređeno povlačenje cijelog stanovništva u Grmeč, i dalje, prema jugoistoku, uz izvlačenje što je moguće više žita, stoke, raznih vrsta prehrambenih artikala i ostalog što se može evakuisati. Svakako, i toga puta prednost su imali ranjenici koji još nisu bili evakuisani iz grmečkih bolnica i novi ranjenici iz posljednjih danoćnih borbi.

Procjenjujući da je odbrana Grmeča neophodna i radi zaštite evakuacije ranjenika, stanovništva i ostalog prema jugoistoku, a pogotovu radi očuvanja jedinica i naroda ukoliko neprijatelj spriječi povlačenje prema jugoistoku, štab 4. divizije je 5. februara naredio potčinjenim jedinicama da brane Grmeč.

Važan zadatak je dobila 8. brigada - da čuva južni pravac da bi se obezbijedilo izvlačenje naroda i vojske preko Smoljana i Bravska, prema jugoistoku. Sjeverozapadni pravac na prostoru od Risovca, preko Suvajskog Međugorja, do Jasenice i Gornje trebalo je da štite bataljoni 2. brigade i Banijski odred, koji se tu zatekao u tom trenutku. Peta brigada štitila je sjeverni pravac od Jasenice do Lušci Palanke i Korčanice, dok je 6. brigada trebalo da štiti sjeveroistočni i istočni pravac od Korčanice i Lušci Palanke do spoja sa lijevim krilom jedinica 5. divizije prema Sanici.

Još prije organizovanja te opšte i sveobuhvatne odbrane Grmeča u njegovim šumama se već bila slila masa podgrmečkog stanovništva sa domaćom stokom i prtljagom koji se mogao u otežanim zimskim uslovima iznijeti, ili izvesti. I pored iznenadnih prodora neprijateljskih kolona stanovništvo se povlačilo organizovano pod rukovodstvom partijskih organizacija i narodnih odbora. Stanovništvo se povlačilo i stvaralo privremena naselja. Grupisalo se uglavnom prema selima i opštinama iz kojih je poticalo. Formirani su zbjegovi na najpogodnijim mjestima, pretežno u blizini postojećih građevina, bolnica, magacina i drugih institucija: oko Korčanice, u zaleđu Stare centralne bolnice, zatim u širem području oko Trovrha, oko Grmečkog oštrelja, u Ravnom dolu, u Torovarima, u Suvajskom Međugorju, na padinama zapadnog dijela Grmeča, prema Radiću i Bihaću, i na drugim mjestima. Koristeći iskustvo, stanovništvo je na brzinu izradilo kolibe, rede od oblica, a ponajviše od pruća i pokrivena granama.

Sve do prodora neprijateljskih kolona u šume Grmeča ishrana tog stanovništva bila je dobro organizovana. Narod je iznio zalihe hrane, a uz to je svaka porodica sa sobom pvela i dio svog stočnog fonda. Nisu postojali ni drugi problemi. Živjelo se organizovano, nastavile su sa radom političke organizacije i za postignute i naročite uspjehe čak su ljudi primani u KPJ.

*

Međutim, pojavile su se neke poteškoće na koje se unaprijed nije obraćala potrebna pažnja. Svakako, najveća nedaća je bila nesnosna studen. Vatre se nisu smjele ložiti, jer je gotovo svaka pojava dima po danu ili plamena noću dovodila do bombardovanja iz aviona ili gađanja iz artiljerijskih oruđa iz podnožja Grmeča. Studen je postajala još veći problem zbog slabe odjevenosti većine stanovništva i, posebno, zbog slabe obuće. Malo je ko od naroda imao na nogama kožnu ili gumenu obuću. Većina je bila obučena u takozvane oputnjake, načinjene od sirove kože domaćih životinja. Djeca i žene su najčešće imali na nogama vunene čarape podašivene odozdo sirovom kožom ili nekom zakrpom. Od odjevnih predmeta na leđima su preovlađivali vuneni džemper. Malo je ko imao neki zimski kaput, mantil, vojnički šinjel ili sukvenu seljačku dolamu. Već nakon nekoliko dana boravka u snijegu ta odjeća je počela da se dere, a posebno da se tanji i dere takva obuća, koju je kora smrznutog snijega prosto odnosila. Omladina, koja je dva puta prenosila ranjenike preko Grmeča, po povratku u zbjegove bila je gotovo obosila. Kožne oputnjake, a pogotovu vunene čarape potpuno je odnio smrznuti snijeg na dalekim putevima. Tako su oni na koje su se najviše mogli osloniti članovi KPJ, odbori i rukovodstva političkih organizacija već u vrijeme početka odbrane Grmeča bili izbačeni iz stroja raskrvavljenih i promrzlih nogu.

Studen je bila pogibeljna za djecu, posebno onu nošenu na grudima i za starije osobe. Raskvašena tijela dječija nisu mogli sačuvati nikakvi napori majki od nesnosnog mraza, jer temperatura je, u prosjeku, iznosila oko 25 stepeni ispod nule.

Pretjerana vjera i nada naroda u mogućnost odbrane od neprijatelja negativno su uticali na pripreme stanovništva za život u zbjegovima. Nadajući se da će povlačenje biti privremeno, narod se nije najbolje odjenuo niti opremio za tako veliku studen. Po povlačenju u Grmeč, iako je postojala direktiva da se ide na jugoistok, stanovništvo je radije ostajalo u šumi Grmeča sa svojim borcima nego se povlačilo. Manji dio podgrmečkog stanovništva prebacio se preko Grmeča, Smoljana i Bravaka i otišao na jugoistok.

Pri procjenama mogućnosti odbrane Podgrmeča i Grmeča nije se sagledavalo stvarno stanje, nesrazmjera u odnosu snaga i premorenost jedinica 4. divizije. Jedinice te divizije danima su bile u pokretu, išle su iz borbe u borbu, bez predaha, odmora i sna. U takvom stanju, u uslovima koji ne pružaju ni minimalne mogućnosti za predah, san, najminimalniju ishranu i druge potrebe, jedinice divizije su prihvatile odbranu Grmeča. U dnevnom izvještaju o stanju 8. februara 1943. njemačka komanda izvještava da je nakon trodnevnih žestokih borbi osvojen Trovrh: »Uništenje otpora na brdima Trovrha daje mogućnost da se snažno djeluje na zonu južno od Grmeča«.

U trenutku kada su njemačke kolone uspjele da prodru u šume Grmeča, rukovodstvo NOP na tom području donijelo je odluku o brzom povlačenju vojske, novih ranjenika i omladine prema jugoistoku. O da-

tumu te odluke ne postoji sačuvan dokument jedinica NOV i POJ. Prema sjećanjima preživljenih boraca, odluka je donesena 6. februara predveče.

Dvije krilne kolone vojske i izbjeglica: sjeverna, formirana na području Korčanice, i južna, na području Risovac - Krnjeuša - Lastva, uspjele su da se prebace na jugoistok i, već 7. februara, izbiju, preko Smoljana, na Bravsko. Sjevernu kolonu su formirali štab 4. divizije, koji se tada nalazio na području Korčanice, prateće jedinice i institucije štaba, kolona ranjenika, uglavnom onih koji su ranjavani u posljednjim odbrambenim borbama i 3. bataljon 5. kozaračke brigade, koji je držao liniju fronta ispred Korčanice i krenuo odatle kao zaštitnica štaba divizije, ranjenika i kolone izbjeglica i omladine od nekoliko hiljada ljudi. Južnu kolonu činile su jedinice 8. brigade, koja je, sa kolonom od nekoliko hiljada izbjeglica i grupom ranjenika uspjela da se probije, preko Željeznika i Smoljane, prema Bravsku.

Vjerovatno 6. brigada nije ni dobila naređenje za prebacivanje prema jugoistoku, a s obzirom da je, primjenjujući stalno taktiku aktivne odbrane po bataljonima, uspjela je da se održi zajedno sa izbjeglim narodom u nekoliko sela pod sjeveroistočnim padinama Grmeča. Nije ni napuštala taj teren. Ona je u tim najtežim trenucima glavnu pažnju posvetila čuvanju stanovništva za vrijeme upada neprijateljskih kolona.

U najtežoj situaciji našla se centralna grupacija naroda i vojske oko Trovrha, prema kome su bile angažovane najbrojnije snage 369. divizije, 7. SS divizije i područne snage ustaša i domobrana.

Prikupljanje bataljona 2. i 5. brigade, pripremanje ešelona od nekoliko stotina novih ranjenika i bolesnika i prikupljanje omladine za formiranje opšte kolone za pokret prema jugoistoku obavljeno je u drugom dijelu dana 6. februara. Zbog brzine tog okupljanja nije prikupljena sva omladina, pa je oko 13.000 izbjeglica prikupljeno iz najbližih zbjegova. Kasnije se taj broj povećavao prikupljanjem preostalog stanovništva u pokretu, naročito poslije razdvajanja 2. i 5. brigade i formiranja dviju kolona. U dokumentima i u sjećanjima niko ne spominje mjesto gdje se formirala ta velika kolona naroda i njegovih boraca, ali se na osnovu mogućih podataka može zaključiti da je nastala i krenula negdje sa istočnih padina Trovrha. Pred veče 6. februara 1943. duga kolona sa oko 2.000 boraca nekoliko stotina ranjenika i bolesnika i oko 15.000 izbjeglica krenula je na istok. Na njenom čelu išli su dva bataljona 2. brigade i 4. i 5. bataljon 5. brigade, za njima ranjenici i masa naroda, a na samom začelju zaštitnici - 1. bataljon 5. brigade.

Nijedna marševska kolona u istoriji čovječije borbe za egzistenciju i opstanak nije pošla u veću neizvjesnost od te. Među oko 17.000 boraca, žena, djece i staraca teško da bi se našao neko ko se u posljednjih nekoliko dana naspavao, odmorio ili normalno nahranio. Studen je stezala i lomila kamen u grmečkim brdima kada je ta kolona krenula kroz sniježne nanose, na mnogo mjesta visoke i po nekoliko metara, i kada su je, prema izvještajima »Njemačke komande za Hrvatsku«, lovile dobro opremljene tri njemačke divizije, sa stotinama artiljerijskih oruđa i desetinama borbenih aviona. Istovremeno, nikada nije došlo do tako

snažno izraženog jedinstva naroda i njegove vojske kao u toj koloni. Sa jednakim snagama su se borili za život promrzla podgrmečka djeca i majke, njihovi očevi i sinovi iz 2. krajiške i Kozarčani iz 5. brigade, čije su porodice ili bile pokošene u ljetnoj ofanzivi na Kozari, ili u tom trenutku bile izložene najtežim opasnostima negdje iza neprijateljevih leđa.

Izbjeglice u toj koloni, uz zaštitu vojske, i pored svih nedaća osjećale su izvjesnu sigurnost i gajile nadu. Još je teže bilo zbjegovima koji su bili daleko od vojske, u neizvjesnosti, bez vatre i u samrtničkim kandžama mraza. Pokušaj nekih malih zbjegova da izbavljanje nadu u povratku u sela koje je neprijatelj zaposjeo još tragičnije se završavao. Na primjer, zbjeg naroda iz Gornje Suvaje, koji je bio smješten u Suvajsko Međugorje, u trenutku kad su neprijateljevi vojnici prešli kroz šume Grmeča vratio se u selo. Odmah po povratku, umorne i promrzle, fašisti su ih pobili pred njihovim kućnim pragovima.

Kroz nemoguće uslove centralna kolona je lagano išla naprijed. U toku noći naišla je na jednu od njemačkih jedinica. Usljedio je oštar sukob, uz obostrane žrtve, i zbjeg se vratio nazad, po svoj prilici na sjever. Na čelu kolone bio je 1. bataljon 5. brigade, zatim ostali dijelovi 5. brigade, pa narod, i na začelju 2. brigada.

U toku 7. februara, zbjeg se uz zaštitu vojske odmarao u jednoj grmečkoj uvali. Spavati se nije moglo, niti smjelo od studeni, a vatre se nisu smjele ložiti.

Noću, između 7. i 8. februara, kolona je, opterećena još većim zamorom i iznemoglošću, krenula dalje. U toku noći ponovo je naišla na jaku zasjedu njemačkih jedinica. Došlo je do žestoke borbe, u kojoj je bilo mnogo žrtava, naročito među civilima. Sukob se odigrao na dužoj liniji. Kolona je prepolovljena. U jednom smjeru je krenula 5. brigada sa dijelom zbjega, a u drugom 2. brigada sa drugom polovinom zbjega. Zbjeg se u to vrijeme već bio povećao, jer je svaka kolona imala više od deset hiljada izbjeglica.

Nijedna od ovih kolona više nije znala mjesto gdje se nalazi i pravac kojim se kreće. Išlo se više nasumice. U toku 8. februara, kolona 5. brigade, jedno vrijeme samo se lagano kretala, a onda je veći dio dana odmarala na jednom zaklonjenom proplanku, gdje su naložene vatre, jer zbog lošeg vremena avioni nisu mogli da izvode borbene letove, a neprijateljske kolone koje su krstarile Grmečom nisu bile u blizini. Skuvano je i nešto pure, ali samo toliko da se utoli nesnosna glad. Taj odmor i male količine kaše omogućili su pokret slijedeće noći. Kolona je u toku cijele noći između 8. i 9. lagano išla, a niko u njoj nije znao pravi smjer kretanja. U osvit se vidjelo da su na istom mjestu na kojem su odmarali dan ranije. Čitavu noć kolona je kružila kosama neke veće uvale na padinama Trovrha. Izlazak premorenih boraca i naroda na mjesto odakle se juče krenulo poljuljalo je moral i kriza je počela da dostiže vrhunac. Međutim, u nekom manjem zbjegu, pronađenom u blizini, nađen je vodič koji je dobro znao staze po tom dijelu Grmeča. Pred veče, on je kolonu izveo iz šume u naselja između sela Lastve i Risovca. Znatno dio naroda, boraca i svi ranjenici našli su

smještaj u napuštenim kućama. Tek ujutro se saznalo da su u susjednim zaseocima prenoćili njemački vojnici. Kolona je u toku 10. februara, lagano i oprezno se krećući nastanila put na sjever, padinama Grmeča. Neprekidno se uvećavala, jer su se u nju utapali manji zbjegovi koji su ostali u tim šumama. U noći između 10. i 11. februara, nakon pet dana i noći provedenih u lutanju po Grmeču, 5. brigada je, vodeći sa sobom stotinjak ranjenika, nekoliko stotina promrzlih i oboljelih boraca i oko 10.000 izbjeglica, prosto pregazila njemačku jedinicu na komunikaciji između Jasenice i Benakovca i izvukla tu kolonu za leđa neprijatelju u Potkalinje i susjedna sela.

Poslije sukoba sa jakom grupacijom neprijatelja u noću između 8. i 9. februara, negdje u predjelima oko Trovrha, 2. brigada je sa grupom ranjenika i promrzlih vojnika, prateći zbjeg u kome je bilo više od 10.000 izbjeglica, krenula na istok. U toku devetog i naročito noću između 9. i 10. februara imala je više jačih okršaja sa neprijateljem. Krećući se na istok, primicala se sjeveroistočnim padinama Grmeča, gdje je 6. brigada, u selima istočno od Lušci Palanke, vodila žestoke borbe radi zaštite ugroženog naroda. U neprijateljevim izvještajima, pisanim tih dana, navodi se da njegove snage u tom predjelu Grmeča imaju stalni vatreni dodir sa jedinicama NOV i POJ. Uveče, 10. februara, ova kolona se primicala istočnim padinama Grmeča. Žestoke borbe i stalna pucnjava na širem području oko sela između Lušci Palanke - Međeđeg Brda - Bošnjaka i Jelašinovaca, najavljivali su da se u podnožju Grmeča sačuvala uža slobodna teritorija. Na tom prostoru i 6. brigada je štitila više od 10.000 izbjeglica. Prenoseći operacije sa jednog područja na drugo, 6. brigada je izbjegla da povlači svoje ranjenike i zbjeg u Grmeč. I borci 6. brigade su, prema pojačanoj pucnjavi koja je dolazila odozgo, iz šume, zaključili da je to neka od brigada sa izbjeglim narodom. Odmah je naređeno da se pripremi doček iscrpljenih boraca, ranjenika i naroda. Našlo se dovoljno rezervi da se pripremi i hrana.

U toku 11. februara razbijena je neprijateljska kolona koja je deistvovala između 2. i 6. brigade i kolona naroda, zajedno sa grupom ranjenika i oko 300 promrzlih boraca, izvedena je iz grmečkog studenog pakla i smještena privremeno u oslobođena sela. Privremeni i kratki predah u toplim kućama, uz najskromniji topli obrok, omogućili su dalje izvlačenje te već potpuno iscrpljene kolone, u kojoj je svakom drugom ili trećem borcu ili civilu trebala nečija pomoć da bi se mogao kretati dalje. Odmah po izvlačenju kolone, koja je išla uz 2. brigadu, neprijatelj je počeo koncentraciju svojih snaga sa namjerom da napadne obje jedinice i zbjegove, i da ih uništi. Međutim, štabovi brigada su to očekivali i već u toku 11. februara razradili su plan izvlačenja ranjenika i naroda u pozadinu neprijatelja, prema Lipniku.

Prije nego što je neprijatelj uspio da prikupi jače trupe, jedinice 2. i 6. brigade su noću između 11. i 12. februara probile neprijateljske linije između Vitoroge i Kiska, na putu Sanski Most - Lušci Palanka, i izveli u zaleđe neprijatelja, dublje u sela Podgrmeča, ranjene i promrzle borce i narod iz zbjega. Izvanrednu ulogu u zaštitnici te kolone prilikom njenog izvlačenja imao je 1. bataljon 6. brigade, kojim je tada ko-

mandovao jMilančić Miljević. Iznenađeni neprijatelj, kad je 12. februara udario na prazno, iskalo je bijes na zaostalim grupama izbjeglica i mještana iz Lušci Palanke, Tuk Bobije i Jelašinovaca, i njih oko 400 na najzvjerskiji način poubijao.

*

Borce 4. divizije i izbjeglice u glavnim kolonama i manjim zbjegovima pratile su sve vrijeme boravka u Grmeču teške nedaće, među kojima je uz glad i žeđ, posebno teška bila nesnosna studen. Ona je bila pogibeljna naročito za djecu, starije osobe i za sve fizički slabije izbjeglice, a naročito za one lakše odjevene. Hladnoća je tih dana u prosjeku bila minus 25 stepeni, praćena često hladnim vjetrom. Rijetko su postojali uslovi za loženje vatre kad su neprijateljske kolone počele da pretresaju grmečke šume.

Svako loženje vatre po, danu, kada su mogli da izlijeću avioni, dovelo je do bombardovanja i mitraljiranja i do velikih žrtava u tim kolonama i zbjegovima. Loženje vatre noću moglo je da posluži kao signal za neprijateljske kolone koje su krstarile šumom da napadnu borce i narod oko tih vatri, i bili su, istovremeno, siguran mamac neprijateljevoj artiljeriji, koja je danonoćno dejstvovala. Istovremeno, loženje vatri, kada se smjelo ložiti ili kad se ložilo uz siguran rizik, bilo je opasno za ljude kojima su se dijelovi tijela počeli da smrzavaju. Utopljanje samo jednog dijelića polusmrzlog tijela, uz još jače zahlađivanje suprotne strane tijela, dovelo je do neke vrste sna iz kojeg se više ne razbuđuje, do »bijeke smrti«.

*

Jedna od prvih opasnosti kojoj su naročito bili izloženi borci koji danima i noćima nisu imali sna bile su halucinacije. Monotonija snijegom obavijenog Grmeča, uz stalan umor, pretjeranu opreznost i jednoličnu bjelinu, dovela je do slabljenja opažanja u većem broju boraca. Premoreni ljudi u takvim uslovima su padali u neku vrstu polusna, u kome često nisu bili u stanju da prate i kontrolišu svoje postupke. U takvom stanju do izražaja su dolazile prigušene i trenutne želje, strah, nevjerica i, konačno, gubljenje veze sa stvarnim svijetom. Već drugog ili trećeg dana probijanja kroz jednoličnu bjelinu borci su počeli da podliježu slabostima gladi i žeđi. Izlazili su iz kolone, pojedinačno ili u grupama, zastajali pored panjeva, stabala i kamenih gromada i vadili svoje porcije vjerujući da primaju hranu. Isto tako, zaustavljali su se i saginjali kao da grabe vodu i činili pokrete kao da je piju. Nesnosna studen pojačavala je želju za toplinom i ognjištem. Borci su se okupljali oko kamenica ili panjeva i držali ispružene ruke prema hladnom objektu, zamišljajući kao da se griju oko naloženih peći. Pojedini borci su se osjećali kao da se nalaze na željenom mjestu, kod svojih kuća, kod rodbine, u nekom gradu itd. Često su im se pričinjavali određeni zvuci,

koje je čulo i po više boraca, na primjer žubor vode, rad vodenice, lavež pasa, i slično.

Narednih dana uslijedio je još teži oblik halucinacija - međusobno sumnjičenje, pa često i samosumnjičenje. Sve je to dovodilo do međusobnih zapleta, čak i do puškarenja i ubistava. U sve težem stanju mogao je da bude sumnjiv svaki nepoznati borac. Određena sumnja zahvatila je sve više boraca i širila se kao zaraza. Tako se počelo sumnjati da su četnici pripadnici poznatih četa i komandi mjesta podgrmečkog područja. Povod je bila zeleni komadić čohe koju su nosili kao dopunsku oznaku na rukavima. Takve ljude su počeli smatrati pripadnicima četničkih jedinica i odmah su ih strijeljali. Počelo se sumnjati i u nepoznate borce odjevene u njemačku uniformu. Takve su počeli proglašavati neprijateljem i na mjestu su ih strijeljali. Fizički i moralno-politički jači ljudi, koji su svojom voljom, stalnim radom i pokretima izbjegli halucinacije, morali su ulagati posebne napore da suzbiju takve pojave i spasu jedinicu ili kolonu boraca u maršu od rasula i propasti. Ti ljudi su već u toku marša kroz Grmeč otkrili da je najbolji način borbe protiv halucinacija stalno angažovanje, kretanje i samokontrola.

Izbjegličke kolone i grupe manje su bile podložne halucinacijama, ali su znatno više bile izložene košenju od takozvane »bijele smrti«. Ta pojava je bila naročito pogibeljna za male zbjegove ili grupe izbjeglica koje su se izdvajale iz kolona u kojima je bilo boraca i snažnih muškaraca koji su mogli da izdrže studen. U većim i organizovanim zbjegovima ili kolonama ljudi su morali nešto da rade ili da se kreću, a to je bio jedan od osnovnih načina da se jedinka održi u životu. Ozeble grupe izbjeglica, pa i manji i neorganizovaniji zbjegovi, pribjegavali su opasnosti od loženja vatri, pa ih je, ukoliko rasplamsali plamen po noći i dim po danu nisu doveli neprijateljsku avijaciju, naveli na to mjesto neprijateljsku kolonu ili skijaše ili stizala »bijela smrt«. Prvi plamen kod smrznutih izaziva želja za što većom toplinom. Prisutni su rasplamsavali vatru ispod koje se topio snijeg, pa bi nastajala rupa u snijegu. Prozeble izbjeglice bi posjedale okolo, po ivici te rupe, i razgrijavali prednji dio tijela, dok se zadnji još intenzivnije smrzavao. Ogromna razlika između temperature dvije strane tijela pojačavala je umor i san. Ljudi su postepeno padali u blagi san, koji je postojao sve dublji, do same smrti. Tako bi te grupe ostajale uz vatru zauvijek. Na najmasovnije dejstvo »bijele smrti« naišla je kolona 2. i 5. brigade negdje u središtu grmečkih šuma. Oko zagašenih velikih ognjišta bilo je u sjedećem položaju mrtvo već oko 350-400 djece, žena i staraca i izbjeglica iz udaljenih krajeva, koji su već danima bili u pokretu kroz studen i sniježne vijavice. Preživjeli su naišli na mnogim mjestima na manje grupe stradalih od »bijele smrti«. Pojedince koji su bili mlađi i otporniji i davali još znake života odmrzavali su i vraćali u život. Činili su to tako što su smrznutog prvo trljali snijegom a onda ga lagano utopljavali, pri čemu je posebno bilo važno da unesrećeni popije štogod toplo.

Znatnom broju tih izbjeglica koji su nastojali da se grijanjem uz te vatre osvrže poslije napuštanja ognjišta promrzle su noge, a onima koji su bili slabo obučeni ili su u toku kretanja obosili. Najveći dio om्ला-

dine koja je prenosila ranjenike preko Grmeča, naročito oni koji su prenosili ranjene borce u dva maha, kao i borci u jedinicama koji su bili stalno u pokretu, ili kao snažniji pravili prtinu, bio je obosio. Samo vojničke cokule su mogle izdržati toliki put kroz smrznuti snijeg, posebno kroz koru koja se stvarala na površini. Oštre ivice kore prosto su odnosile ivicu oputine ili vunelih čarapa i krvarili tabane i listove. Takvi ljudi su, bez obzira na fizičku ili moralnu snagu, veoma teško išli dalje. U svakoj krajiškoj brigadi koja je išla kroz Grmeč bilo je po 200-300 promrzlih boraca koji se više nisu mogli kretati bez tuđe pomoći. Još veći procenat promrzlih bio je u izbjegličkoj koloni. Rijetka je koja omladinka koja je bila angažovana u iznošenju ranjenika ili na drugim poslovima, ili žena koja je nosila djecu, ostala nesmrznutih nogu. Neke od njih su bile u takvom stanju da nisu mogle dalje. Tako je jedna starija žena, smrznutih i raskrvavljenih stopala, već potpuno iznemogla, predala svoje unuča borcima i zamolila ih da ga iznesu, objašnjavajući im da joj je to jedino od devetero koje je ostalo u životu.

Sve te tegobe, koje su trajale bez zastoja i po nekoliko dana, dovodile su pojedince do nenormalnog stanja i uslovljavale nenormalna ponašanja. Jedna od opasnih pojava bila je ravnodušnost i slabljenje osjećaja straha koje čovjeka tjera da ide naprijed i da se spasava. U takvom stanju pojedinci su vršili samoubistva ili indirektno išli u smrt, "na primjer izdvajanje iz kolone i ostajanje iza neke jelke u snijegu, gdje je smrt ubrzo nastupala. Bilo je i suprotnih pojava i da se u neznanju satima nosi mrtvo dijete na rukama, ili da se živo dijete baci u snijeg. Najveća opasnost je bila ravnodušnost i odsustvo straha u trenucima kad je neprijatelj napadao. Prilikom pripremanja zbjega za proboj prema Lipniku, 11. februara, aktivnostima NOP zadavalo je brigu pokretanja pojedinih izbjeglica ili čak grupa koje nisu osjećale potrebu da bježe i da se sklanjaju ispred neprijatelja. Zahvaljujući naporima i brzini boraca, pozadinskih organizacija NOP i, posebno, komunista i omladine, u organizovanim zbjegovima i kolonama, i pored svih ovih tegoba, spasen je veliki dio bolesnih i promrzlih.

I u malim zbjegovima, i pored toga što su bili izloženi većim opasnostima, došla je do izražaja sposobnost i otpornost pojedinih aktivista NOP-a i uopšte žitelja Podgrmeča. Ljudi u mnogim od tih grupa, naročito u onim koje su ostale u manjim šumama u selima Podgrmeča, ostale su žive i sa manje napora i patnji od onih koje su izbjegle u Grmeč. Znatno broj tih malih zbjegovina i u šumama Grmeča, nalazeći sopstvena rješenja, ostao je u životu i vratio se u svoja sela.

Prema svježim podacima koje su prikupili organi NOP u Podgrmeču, neposredno posle ofanzive u grmečkoj epopeji, poginule su i nestale, ne računajući izbjeglice sa Banije i drugih vanpodgrmečkih područja, 3.863 osobe, među kojima veći broj žena i djece. Broj poginulih boraca u jedinicama NOV i POJ koje su učestvovala u tim borbama nije ovdje uračunat, a i on je bio znatan. Istovremeno, neprijatelj je u tim operacijama zarobio i odveo 1.229 osoba sa područja Podgrmeča, od kojih se mnogi više nikad nisu vratili iz fašističkih logora. U vrijeme gr-

mečke epopeje promrzlo je 1.256 osoba, među kojima najveći broj žena i omladine. Ogromne su bile i materijalne žrtve. Neprijatelj je opljačkao i odnio sve što je mogao da ponese sa sobom, a uništio je ono što se nije moglo iznijeti.

Posebno veliki gubici su bili među kadrovima i aktivistima NOP u Podgrmeču koji su u vrijeme ofanzive bili cijelo vrijeme, na najtežim i najopasnijim mjestima i zadacima. Od oko 270 članova KPJ u Podgrmeču, poslije grmečke epopeje na svoje ranije zadatke vratilo se samo 89 članova. Dio tih aktivista ostao je u jedinicama NOV i POJ, ali ih je znatan broj izginuo u vrijeme borbi u Podgrmeču i u samom Grmeču.

No i pored ljudskih i materijalnih žrtava, neprijateljska ofanziva na Podgrmeč nije okupatorima i njihovim saradnicima donijela ni približno očekivane rezultate. Ne samo da glavne snage NOV i POJ nije uništio u poduhvatu »Vajs-1«, već ni pokret u tome kraju nije ni za trenutak zaustavljen. Sam neprijatelj je morao da prizna svoj neuspjeh.

Zbornik dokumenata i podataka Narodnooslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 9; dr Isidor Levi »Rad u partizanskoj bolnici i na evakuaciji ranjenika« - »Podgrmeč u NOB« Beograd 1972, str. 729-733; Mirko Pekić, »Borbe i zbjegovi naroda u Grmeču januar-februar 1943« - »Podgrmeč u NOB«, str. 645; Petar Vojnović, »Neka sjećanja na borbe u januaru i februaru 1943« - »Podgrmeč u NOB«, str. 650; Milutin Vujović, »Zbjegovi u Grmeču« - »Podgrmeč u NOB«, str. 677; Dušan Uzelac, »Grmečke bijele noći«; Milorad Gončin, Monografija »Druga krajiška NOU brigada« i Branko Bokan, »Sanski Most u NOB 1941-1945.

Na Kozari poslije smotre

TRIVUN PUVALIĆ

Poslije smotre 4. krajiške divizije, koju je izvršio vrhovni komandant drug Tito 7. januara 1943. godine, 2. krajiška i 5. kozaračka brigada krenule su na Kozaru i prema Lijeve Polju. Prešavši Sanu, 2. brigada je stigla na teren Kozare, koji je u to vrijeme bio pod sniježnim pokrivačem. Ispred nas su bila sela iz kojih se nije vidio ni pramen dima iz dimnjaka, što je bio znak da tu nema nikoga živog. Nijemci su pokupili sve, malo i veliko, staro i mlado, i otjerali u zloglasni logor Jasenovac, ili su ih pobili u toku kozaračke ofanzive. Vidjevši kako je narod stradao, borci naše brigade su se zakleli da će ga osvetiti.

Osamnaestog januara 2. bataljon je napao žandarmerijsku kasarnu u selu Trebovljanima na petnaestom kilometru od Bosanske Gradiške i likvidirao je za nekoliko časova.

Poslije te borbe brigada je imala odmor 19. i 20. januara 1943. u Donjim Podgradcima, sa isturenim 4. bataljonom u predstraži u selu Vrbaška, prema Bosanskoj Gradišci. Dvadesetog januara, oko 14 časova, 2. bataljon je bio postrojen radi pokreta. U tom trenutku Nijemci su, maskirani u bijela odijela, napali iznenada 4. bataljon. U njemu su većinom bili omladinci koji su po kućama sušili svoju odjeću i obuću. Borci su prihvatili borbu onako kako je ko bio zatečen. Vidio sam drugove kako odstupaju po snijegu ostavljajući za sobom krvave tragove. Naš bataljon je odmah krenuo u protivnapad. Moja četa je dobila zadatak da ide lijevo od ceste, prema rijeci Vrbaškoj. Kad smo prišli bliže nije bilo mjesta za razvoj moga voda, pa smo ostali u rezervi. Nisam mogao da gledam kako se moji drugovi bore i ginu, a ja sa puškomitraljezom da stojim u pozadini. Zato sam se, bez odobrenja komandira voda, prebacio preko ceste i dopuzao do Vrbaške.

Odmah sam prihvatio borbu, te sam ubio i ranio nekoliko Nijemaca.

Lijevo od mene nalazilo se nekoliko drugova, a među njima i puškomitraljezac Slavko Praštalo iz sela Lipnika. On je tukao puškomitraljezom iz stojećeg stava. Ubrzo je bio smrtno pogođen, a neki drugovi ranjeni.

U toku borbe dopuzio je do mene komandir čete Dušan Vuković i rekao mi da prekinem paljbu i dam puškomitraljez da on bije. Učinio sam tako, ali nije ni metka opalio a već je, smrtno pogođen, pao na

mene. I mene je nešto dohvatilo i po licu me je oblila krv, ali nisam osjećao nikakav bol. Svalio sam Dušana sa sebe, uzeo puškomitraljez, ali pošto mi krvarenje po licu nije prestajalo, morao sam da odstupim.

Vratio sam se u svoj vod, gdje mi je bolničarka Stana ukazala pomoć i rekla da su me ranila sitna parčad gvožđa. Povadila ih je i previla mi glavu plaćući. Za to vrijeme komandir voda Nikola Milanović grdio me je što sam bez odobrenja otišao u borbu. Rekao sam mu da je komandir čete Dušan Vuković poginuo. Pogodio ga je metak kroz srce, prošao kroz tijelo i pogodio u šaržer automata koji je imao preko leđa. Municija u šaržeru je eksplodirala i ranila i mene.

Poslije previjanja bolničarka Stana me odvela u jednu kuću u Donjim Podgradcima, gdje je domaćin slavio svetog Jovana, tako da sam taj dan i datum, 20. januar 1943, dobro zapamtio. Stana je poginula u četvrtoj ofanzivi na Benakovcu. Uveče su svi ranjenici upućeni u bolnicu Bukovica na Kozari, gdje su nas u toku noći i sutradan previli. Nas pet lakše ranjenih krenuli smo preko Sane i potkozarskih sela u Podgrmeč. U to vrijeme već je počela četvrta ofanziva.

Pomoćnik mitraljescu Todoru Novakoviću

BRANKO LUKAČ

Druge krajiška brigada formirana je 2. avgusta 1942. u selu Bošnjaci, kod Bosanskog Milanovca.

U tu novoformiranu brigadu stupio sam sa 14 godina i bio raspoređen u 3. bataljon, kojim je komandovao Mile Vučenović. Odrđen sam u 1. četvu za pomoćnika puškomitraljesca Todora Novakovića, koji je bio rodom iz Usoraca.

Odmah po formiranju brigade, krenuli smo u napad na ustaško uporište u Vrhpolju, a zatim prema Manjači, gdje smo duže vremena vodili teške borbe sa neprijateljem. Povratkom iz Manjače, došao sam u svoje rodno mjesto, gdje sam preživio jednu veoma tešku bitku u svome selu Ništavcima.

U ovom teškom okršaju naših i neprijateljskih jedinica, došlo je do velikih materijalnih i ljudskih gubitaka i sa naše i sa neprijateljske strane. U ovoj borbi poginuo nam je i komandir čete Brane Mitrašinović.

Usijedila je komanda, da se povučemo, jer je na položaju već postalo neizdržljivo. Kompletna četa i taj moj vod, kojim je komandovao Vlado Bujić iz Rakelića, krenuli su u odstupanje. Samo mitraljezac Todor, čiji sam bio pomoćnik, nije poštovao komandu, tako da se nije ni sa mjesta pomjerio, već je pogledavao oko sebe, pa ugledavši preko puta mrtvog pomoćnika drugog mitraljesca, naredi mi da mu donesem municiju.

Mrtvi pomoćnik je bio strašno krupan čovjek, a ležao je potrbuške sa podmotanim rukama ispod sebe. Upotrebio sam svu snagu da se dokopam te municije, uz stalnu neprijateljsku vatru. Kada sam Todoru dodao municiju, ovaj je odmah ustao i u stojećem stavu nastavio da tuče rafalno po neprijatelju. Neprijateljski vojnici, zbunjeni i iznenađeni, počeli su da bježe, a on je počeo trčati za njima, neprekidno koseći rafalima. Jurili smo ih tako oko 500 metara, a zatim zastali kod najisturenije kuće na brdu. Stajali smo tako, jedan pored drugog, kada odjednom spazismo, kako nam sa desne strane trče tri neprijateljska vojnika, a zatim okrenuše putem nizbrdno od nas. Todor pogleda za njima i ne htjede ni metka da opali.

Kako smo se nalazili na uzvišici, lijepo se moglo da vidi, kako neprijateljski vojnici bez ikakvog rada i komande bježe. I dok smo mi tu stajali i posmatrali, iz jedne kuće ispod nas izađe jedna žena i donese nam tepsiju, u kojoj se nalazilo nekoliko kolačića i malo sira. Prilazeći, reče nam: »Zdravo, prijatelju Todore«. Na to joj Todor otpozdravi. Bila

je to Deva Vuković. Stavi tepsiju pred nas i zagleda se u mene, pa me pomilova i reče: »Drago moje dijete, kuda ćeš ti tako malen, ostani tu kod mene«. Na to se Todor naljuti, pa joj vrati kolačić, prihvati se mitraljeza i krenu. Ostadoše kolačići, a prija bez riječi pobježe. Krenuli smo odatle prema kući Bože Vrkeša. Idući za Todorom, stalno sam žalio one kolačiće i sir, jer sam bio jako gladan. Dolazeći pred kuću, kojoj smo se uputili, preko puta rijeke Sane, sa željezničke stanice Pejići, kretao je voz pun neprijateljskih vojnika, municije i oružja.

Bilo je to udaljeno od nas na oko hiljadu metara. Todor nasloni puškomitraljez, pa opali rafalom po vozu. Voz stade, neprijatelj izlazi iz njega i zauzima položaj. Ceka, ali više nema napada.

Ponovo se neprijateljski vojnici ukrcavaju u voz, koji zatim krenu, a Todor opet opali rafal. Tako smo ih tri puta zaustavljali, sve dok nije stigla naša četa, koja je bila odstupila.

Pristizanjem čete krenuli smo u pravcu Donjih Rasavaca. Neprijatelj se brzo povlačio u pravcu Prijedora, da bi između 18. i 19. decembra 1942. koncentrisao svoje snage u okolini Prijedora i krenuo u pravcu Gornjih Rasavaca i napao naše položaje, koji su se nalazili u okolini crkve u Rasavcima.

Noću između 20. i 21. decembra, neprijatelj je napao naše položaje u okolini crkve u Gornjim Rasavcima. Podržavala ga je jaka artiljerijska vatra. Bili smo prisiljeni na povlačenje, tako da je 3. četa, kojom je komandovao Simo Mrda odstupala desnom stranom od pravca Ljubije rudnika, vodeći istovremeno žestoku borbu sa neprijateljem. Druga četa pod komandom Đure Vučenovića, zvanog BUSE, povlačila se lijevom stranom u pravcu Starog Majdana, takođe vodeći žestoke borbe i noseći neprijatelju velike gubitke. Između ostalog, ovdje je uništen i jedan neprijateljski tenk.

U okolini Starog Majdana zadržali smo se nekoliko dana, da bi smo jedne noći krenuli u pravcu Jasenice, gdje smo stigli na smotru 4. krajiške divizije 7. januara 1943.

Taj dan - 7. januara 1943. - kao mladom borcu Titove armije, ostao mi je u najlepšem sjećanju. Naime, kada sam vidio koliko nas je došlo na taj skup, pomislio sam, niko nam ništa ne može. Tada sam prvi put i vidio druga Tita. Igralo se, pjevalo i veselilo. Zatim je usledilo naređenje za pokret i krenuli smo preko dugih njiva, Rujiške, velike i male, te još nekih sela kojih se više i ne sjećam i stigismo do rijeke Sane, pa preko iste u selo Podgradce. Tu smo se razmjestili po kućama i malo odmorili, bio je to već 19. januar 1943. Sutradan, 20. januara, krenuli smo u pomoć našem bataljonu, koji je vodio tešku borbu sa neprijateljem oko žandarmerijske stanice u Podgradcima. Odmorni i željni borbe, obasuli smo neprijatelja iz svih oružja, tako da smo preživjele neprijateljske vojnike primorali da se u ranim jutarnjim časovima predaju.

Krenuli smo dalje u pravcu Topole, ali se tu nismo puno zadržavali. Neprijatelj je počeo ofanzivu na Podgrmeč, pa smo i mi dobili naređenje da se što pre vratimo nazad. Po dolasku u Podgrmeč, zauzeli smo položaje oko neprijatelja na Benakovcu. Moja četa je dobila zadatak da opkoli lugarsku kuću i likvidira njemački štab, za koji se pretpostavljalo da se nalazi u njoj. Krenuli smo, opkolili kuću i ostale prateće ob-

jekte oko kuće. Zalegli su borci, svaki za neki od predmeta, koji bi ih štitio u slučaju otvaranja vatre od strane neprijatelja. Samo mitraljezac Todor prolazi sve i ide direktno do ugla na ulazu u kuću. I ja idem za njim. Stojimo pred ulazom. Ja ispod prozora. U kući se čuje neka lupa. Strahujem od bombi, koje neprijatelj može da izbaci kroz prozor. Odjednom nestade Todora. Gledam gdje je, a on se nalazi u kući. Toga momenta iz kuće izlazi krava. Ulazim i ja za Todorom, a u kući napušteni puni stolovi hrane i pića.

Za nama je dotrčao komandir čete, skrećući nam pažnju, da se ništa ne dira, jer postoji sumnja da je neprijatelj preostalu hranu zatrovao, a Todor je već punio svoje džepove.

Krenuli smo odatle prema položaju, na koji se neprijatelj bio povukao. Bili smo otkriveni i na nas je otvorena jaka vatra iz automatskog oružja. Bili smo primorani da krenemo na juriš. Tu sam prvi put bio ranjen u desnu ruku.

Tako ranjen, upućen sam u bolnicu 1. proletherske divizije, sa kojom sam stigao u Duvnu. Vrlo brzo sam se oporavio, mada rana još nije bila zarasla. Bio sam pokretan, pa sam kao takav upućen u 3. kragujevački bataljon 1. proletherske divizije, sa kojom sam učestvovao u borbi za oslobođenje Prozora.

Kasnije sam bio pušten kući na nekoliko dana. Dok sam se nalazio kod kuće, uslijedila je Peta neprijateljska ofanziva, tako da se nisam mogao javiti u jedinicu, već sam se javio u štab 4. divizije, koji se u to vrijeme nalazio u Zdjeni kod Sanskog Mosta. Kao vodnik voda u proletherskim jedinicama iz štaba 4. divizije upućen sam u 6. brigadu, u 4. bataljon kod Nikole Japundže, a ovaj me uputio u 1. četvu za vodnika 3. voda. Tu mi je bio glavni zadatak da vodim udarnu grupu, koja je bila osnovana poslije napada na Bosanski Petrovac.

Partijski sastanak u Podgradcima

MILOŠ BUNDALO

Neposredno posle slavlja smotre 4. krajiške divizije u Srpskoj Jasenici, 7. januara 1943. jedinice 2. i 5. krajiške brigade prešle su preko reke Sane na teren Kozare i Podkozarja. Nakon dugog i napornog marša po snežnom i vrlo hladnom vremenu, a i uz povremene sukobe sa neprijateljem, 2. bataljon 2. krajiške brigade stigao je, početkom druge polovine januara, u ranim jutarnjim časovima, u Donje Podgradce, odakle je neprijatelj već bio protjeran. Prema naredenom rasporedu, Treća četa ovog bataljona, smestila se u krajnje četiri zgrade na severu naselja. Posle jutarnjeg obroka, ozebli i umorni borci jedva su čekali da predahnu u toplim i prijatnim prostorijama. Raspored za smeštaj bio je po vodovima u tri kuće, a u četvrtoj se smestila komanda čete.

Komandir 1. voda, Mićo Delić, smestio je sve svoje borce u jednu veću topliju prostoriju u kući prijatnih domaćina. Delić je naredio da se borci što bolje odmore, dao je raspored dežurstva i rekao nam, da ćemo o daljem pokretu biti na vreme obavješteni, a zatim je izašao iz prostorije. Za kratko vreme svi su zaspali, izuzev dežurnog, koji se prema utvrđenom rasporedu menjao svakih trideset minuta. Za vreme smene drugog dežurnog, Mićo Delić je ponovo ušao u prostoriju i tiho zamolio dežurnog da probudi Bilića, desetara 1. desetine. Pošto dežurnom nije pošao za rukom da probudi Bilića, Mićo Delić mu je prišao bliže, dodirnuo ga nogom u stopalo i viknuo: »Biliću, diži se, brže«. Bilić je na ovaj ton glasa, koji je dobro poznavao, skočio i ugledao svog poštovanog i voljenog druga, neustrašivog borca i komandira voda, a zatim zapitao: »Šta je, Mićo, je li napadaju? Samo što sam zaspao, a ti me dižeš«. Mića gaje sažaljivo pogledao, dobacivši mu: »Spremi se, hitno je, i to polako u tišini, da ne ometaš odmaranje drugih boraca«. Sačekao je Bilića dok se spremio, uzeo ga pod ruku i izveo iz kuće. Pred kućom mu je rekao da idu u komandu čete. Bilić je na to zastao i zamišljeno zapitao: »Šta ćemo u komandu čete. Nisam ništa skrivio«. »Tačno je, da nisi krivac, ali jesi borac, desetar prve desetine moga voda i zreo čovek za ono, o čemu smo više puta razgovarali, da budeš član KPJ«. Tek tada Bilić zastade i čuteći pogleda svoga komandira voda u oči, a po izrazu lica mu se videlo da je zbunjen i iznenađen, i tako bez reči nastavi da korača pored svoga komandira. Poznavajući dobro svoga druga i borca Bilića, Delić ga je, usput, po ko zna koji put molio i upozoravao da ne bude tvrdoglav, nego da prihvati tu čast da

postane član KPJ, jer po njegovoj oceni i mišljenju komande, Bilić je ispunio sve uslove za tako nešto. Bilić ga je ponovo zbunjeno pogledao i upitao: »Mićo, je si li i ti u tom društvu najboljih?« Mića mu je potvrdno odgovorio, a Bilić je samo odlučno dodao: »Slažem se«. Stigavši pred kuću, gde se održavao sastanak, Mića Delić je otvorio vrata i prvi ušao, a za njim je ušao i Bilić, pomalo stidljivo i sa strahopoštovanjem.

Sedajući, Bilić je gledao oko sebe, da bi video ko je iz 3. čete na ovom sastanku, jer se odlučivalo o njegovom prijemu u KPJ. Video je, pre svega, Stojana Rajilića, komandira 3. čete, Boška Bundala, svoga rođaka, političkog komesara čete, Dušana Ostojića, zamenika komandira čete i Vladu Bajića, zamenika političkog komesara čete. Začudi se u trenutku što Vlado Bajić predsedava i vodi ovaj sastanak, jer ga nije naročito simpatisao, ali, istini za volju, ni dobro poznavao, pa se zapita u sebi, da li mu je sve ovo trebalo. Bili su tu i Mića Adamović, vodnik 2. voda, Nikola Popović Pikula, vodnik 3. voda, zatim Marko Labuz, Ljubo Stikavac, Mika Ugarčina, Borko Rašeta i drugi. Sve su to bili borci 3. čete, koje je Bilić dobro poznavao još iz Prve omladinske čete i sa kojima je odrastao i stasao do zrelog čoveka i borca. Prisustvo njegovih drugara i poznanika ovom sastanku, nekako je ohrabrilo Bilića, te je bio nešto spokojniji i mirniji.

Sekretar je počeo sastanak sa sledećim dnevnim redom: 1. Zadaci komunista u predstojećim borbama i 2. Prijem Bilića u članstvo KPJ. Svi prisutni su se složili sa predloženim dnevnim redom i sastanak je počeo sa izlaganjem Stojana Rajilića, komandira čete, o zadacima koji stoje pred četom, odnosno bataljonom i brigadom u celini. Kao glavni zadatak postavlja se likvidacija neprijateljskih uporišta u Podkozarju prema Bosanskoj Gradišci, ugrožavanje komunikacija između Bosanske 5 Gradiške i Banja Luke, kao i ometanje pokreta i koncentracija neprijateljskih snaga. U skladu sa postavljenim zadatkom, Rajilić je naglasio da uveće 2. bataljon napada Srednju i Donju Topolu. Svaka četa je dobila zadatak i od predviđenog plana napada neće biti odstupanja. Zatim je Rajilić precizirao zadatke i pravce napada 3. čete, ističući da su na tome pravcu nemačke jedinice, za koje se ne zna, koliko su jake i moćne. Naglasio je i da će se početak napada naknadno saznati.

Boško Bundalo, politički komesar čete, zahtevao je, da se borci dobro upoznaju sa zadatkom predstojećeg napada i da se dobro pripreme, jer se napada po ravnom i snegom pokrivenom zemljištu na naseljeno mesto, a posebno da se vodi računa o što boljem odnosu prema stanovništvu.

Vlado Bajić je zahtevao maksimalno angažovanje i hrabrost od komunista.

Dušan Ostojić je govorio o rasporedu i čvrstoj vezi između vodova i po jedinaca, zahtevajući disciplinovanost i strogu poslušnost u izvršavanju zadataka.

Vodnici vodova postavljali su po nekoliko pitanja oko brojnosti neprijateljskih snaga, naoružanju i postupku sa zarobljenicima. Komandir čete je odgovorio vodnicima na ova pitanja i ujedno im je dao precizna uputstva.

Bilić, nenaviknut na ovakve sastanke i diskusije, skupljen je sedeo na seljačkom tronošcu i razmišljao, šta će biti u daljnoj diskusiji o njemu. Pošto je sekretar konstatovao, da su zadaci po prvoj tački dnevnog reda podeljeni i pošto više nije bilo nikakvih pitanja u vezi predstojećeg napada, predložio je da se razmotri i druga tačka dnevnog reda.

Sekretar je pogledao u Bilića i obratio se prisutnim drugovima. Podsetio je, da su već nekoliko puta diskutovali o prijemu u članstvo KPJ druga Bilića i da on misli da je vreme i momenat da to učine danas, na ovome sastanku. Zatim je izneo, ukratko, njegove osnovne biografske podatke i pohvalno se izrazio o Biliću, kao drugu i borcu.

Mića Delić je istakao, da je Bilić u njegovom vodu desetar, pošten, dobar borac i drug, kao i da ispunjava sve uslove za prijem u Partiju.

Boško Bundalo ističe da poznaje Bilića i podržava predlog da se primi u Partiju.

Stojan Rajilić za Bilića kaže sve najbolje i misli da nema nikakvih smetnji za njegov prijem u Partiju.

Još nekoliko diskutanta potvrđuje već rečeno, a među njima je i jedan drug, koji se slaže da se Bilić primi u Partiju, ali ističe i neke njegove negativne osobine (brze je naravi i prgav je).

Bilić je diskusije svojih drugova primao sa vidnim uzbuđenjem, nije se mogao oteti utisku da mu sve ovo nije trebalo, ali eto, nametalo se samo po sebi, pa sada valja izdržati do kraja i pohvale i pokude.

Kako se više niko nije javljao za diskusiju, sekretar se obratio Biliću da kaže šta misli o svemu što je rečeno i da se izjasni, da li želi da postane član KPJ. Bilić, uzbuđen i smušen, bacajući pogled na svoga vodnika Miću Delića, koji mu je bio uzor u svemu, drhtavim glasom izusti: »Slažem se sa svim što je ovde o meni rečeno i prihvatam predlog da se primim u članstvo KPJ. Međutim, drugovi, ja sam naučio da se borim sa puškom u ruci, ali se nikada nisam bavio politikom, pa ne znam, kako će sve to ići«. Sekretar se nasmešio i utešnim rečima se obratio Biliću, obećavši mu da će sa politikom lako ići, kao i da će kroz život i to naučiti. Potom je sekretar dao na glasanje predlog da se Bilić primi u redove KPJ. Predlog je jednoglasno prihvaćem, Vlada Bajić, sekretar, konstatovao je da je jednoglasnom odlukom Bilić primljen u redove KPJ, u partijskoj ćeliji 3. čete 2. bataljona 2. krajiške brigade, 21. januara 1943.

Sastanak je završen i drugovi su pohrlili da čestitaju Biliću. U tom trenutku, u prostoriju je uleteo bataljonski kurir, pružajući poruku komandiru čete Stojanu Rajliću. Poruku su zajedno čitali Rajilić, Ostojić, Boško i Vlado, napominjući drugovima da za trenutak sačekaju. Komandir čete saopšti svim prisutnim da su jake njemačke snage iznenade napale 4. bataljon 2. krajiške brigade, iz pravca Bosanske Gradiške na komunikaciji prema Pogradcima. Štab 2. bataljona naređuje da se 3. i 1. četa hitno suprotstave neprijateljskim snagama i na taj način pomognu napadnutom 4. bataljonu.

Zadatak 3. čete je bio da napada pravcem prema zgradama ciglane, koje se vide, ali se ne zna, da li su ih Nemci poseli. Komandir čete je odmah dao raspored vodova. Prvi vod će ići uvalom u pravcu ciglane

i desno održavati vezu sa 1. četom, 2. vod levo od njega, u istom pravcu, a 3. vod iza njih, sa zadatkom da štiti napad ili izvlačenje, ukoliko se bude moralo povlačiti. Svi su hitno otišli u svoje vodove i za kratko vreme izašao je 1. vod na čelu sa vodnikom Mićom Delićem, uputivši se uvalom prema zgradama ciglane na jedva primetnoj uzvišici. Do pod same zgrade ciglane, 1. vod je neprimećeno i neometano došao u kolonu. Kolona je zastala, a Mića Delić u pratnji desetara 1. desetine uputio se da izvidi, da li ima nekoga u zgradama ciglane. Oprezno se približavajući i osmatrajući, Delić i Bilić su utvrdili da u zgradama nema nikoga. Međutim, ispod jedne nastrešnice, osmotrili su i dobro videli grupu nemačkih vojnika u belim ogrtačima na putu iza dvorišta i zgrada ciglane. Tada je Mićo Delić, preko veze, od borca do borca, naredio da desetari 2. i 3. desetine povedu u streljačkom stroju desetine levo i desno od 1. desetine, koja je uz njega pozadi spremna čekala naređenje za napad, a znak za otvaranje vatre će biti, po već ustaljenoj praksi, kada se čuje njegov puškomitraljez.

Desetari su pokrenuli desetine, zauzeli položaje i očekivali znak za napad. Već su i neki borci primetili nemačke vojnike na putu, ali su strpljivo čekali znak za napad. Dobro zaklonjen, sa postavljenim puškomitraljezom, Mićo objašnjava Biliću da treba sačekati, dok se ne oglasi 1. četa sa desne strane. Kada su se oglasili mitraljeski rafali na desnoj strani, Nemci se uznemiriše i počeli prelaziti ogradu, očito sa namerom da zauzmu položaje oko zgrade i objekata ciglane, gde su položaje već poseli borci 1. voda. Mićo je ocenio daje to pravi trenutak za otvaranje vatre i doviknuvši Biliću da udari po levoj grupi, što je bio znak za ceo vod da otvori vatru na Nemce na putu iza severnog dela ograde dvorišta ciglane. Posle prvog mitraljeskog rafala, grunula je žestoka vatra, dok je 1. četa na desnoj strani žestoko napadala. Iako su bili iznenađeni, Nemci su odmah plegali u sneg iza ograde i odgovorili vatrom iz puškomitraljeza, automata i pušaka. Mićo je naredio 1. desetini da sa njim tuku što jačom vatrom Nemce, a da druge dve desetine vrše juriš na grupe Nemaca, koje su pogle na putu. Od vrlo jake paljbe i juriša, koje je počeo, Nemci su se zbunjeno uzmuvali, pa su počeli pojedinačno da odstupaju i da se povlače u hrastovu šumu, u blizini, gde su zauzimali položaje i pokušavali da organizuju odbranu.

Iznenadni napad 1. voda odbacio je grupe Nemaca sa puta i naneo im izvesne gubitke. Međutim, Nemci su zauzeli dobre zaklone i na mahove su tukli i sa jakom vatrom. Borci 1. voda zauzeli su dobre položaje oko zgrada ciglane i uz pogodno osmatranje svakog pokreta Nemaca, efikasno su gađali i nanosili im gubitke. Na levoj strani, 2. vod, a na desnoj strani 1. četa, dostigli su istu liniju, ali se sticao utisak da žestina napada i odbrana Nemaca malaksavaju, a istovremeno je i primećeno, da se Nemci povlače. Očekivalo se naređenje za gonjenje neprijatelja, iako se noć približavala. Međutim, preko veze je stiglo naređenje komandira čete da se vod povuče u pravcu kuće, gde su bili na odmoru, u Donjim Podgradcima. Te iste večeri, ceo 2. bataljon krenuo je u napad na Srednju i Donju Topolu.

Od Benakovca preko Grmeča do Kozare

JOVICA ŠKRBIĆ

Poslje smotre 4. krajiške divizije počela je neprijateljska ofanziva »Vajs-1«. Bili smo radosni i srećni na smotri. Naročito zbog vrhovnog komandanta druga Tita. Mnoštvo partizanske vojske. Dobro naoružanje. Narod i omladina sa svojom vojskom. Milina! Svaki se partizanski borac radovao.

Svu tu radost pomutila je ofanziva koja je počela 20. januara. Moglo bi se kazati usred zime kad joj vrijeme nije. Njemački vojnici su napadali kao gladni vukovi. Mi, partizanska vojska, Krajišnici, bili smo svrstani u četiri krajiške brigade koje su pripadale 4. krajiškoj diviziji. Bili smo spremni za borbu, i više od toga. Nije nam smetao ni dubok snijeg, niti velike hladnoće. Nisu nam smetali ni neprijateljevi tenkovi.

Brzo smo opkolili u Benakovcu njemačku grupaciju. Bio je to cio njemački 737. legionarki puk. Tridesetog januara ponovo smo jurišali zajedno sa 6. krajiškom. Pristigla su i dva bataljona 5. kozaračke krajiške brigade. Nijemcima nije ništa preostalo nego da se dobro utvrde, a tenkove su ukopali kao utvrđene tačke. U silini sudara i jedna i druga vojska ostale su bez municije. Nijemcima je pomagala avijacija. Bombardovala je naše položaje i našu pozadinu, svojim je bacala municiju i hranu iz aviona. Poneki padobran pao bi i na našu stranu. Na taj način smo dolazili do municije. Mora se priznati da su nam takvi darovi sa neba bili dobrodošli. Oborili smo i jedan neprijateljev avion. Pored silne želje i izvanrednih napora u zimskim uslovima, napadom na Benakovac nismo mogli da likvidiramo njemačku grupaciju.

Nijemcima su počele da pristižu glavne snage. Njemačka 7. divizija »Princ Eugen« prodrla je u pravcu Bosanskog Petrovca, a 369. »Vražija« divizija u Bosansku Krupu. Napad njemačke 717. divizije od Sanskog Mosta jasno je izražavao veliku nadmoć Nijemaca, 3 : 1 u njihovu korist. Zbog takvog pritiska naš borbeni poredak se sve više oslanjao na ivicu Grmeča i na njegovu dubinu. Ispred nas su bili brojno nadmoćniji njemački vojnici, iza nas zbjegovi našega naroda, i to ne samo sa tog terena već i narod sa Korduna i Banije. Ako smo morali da odstupamo, onda smo to činili korak po korak. Svaki korak naprijed Nijemaca bio je plaćen novim i novim njemačkim gubicima.

Nijemcima su 4. februara pristizala nova pojačanja. Očigledno, nisu odustajali od toga da nas sabiju u Grmeč, a zatim unište. Uporno su nastupali uz pomoć aviona i tenkova. Šestog februara smo se povlačili sve dublje u Grmeč. Nailazili smo na mjesta gdje su bili zbjegovi. Padao je

gust snijeg. Bilo je veoma hladno. U zbjegovima je bilo još naroda. Majke su sjedjele pokraj prtine i držale djecu u krilu. Pitali smo se zašto su zaostale. Prilazili smo da pomognemo, pogledamo, a one su bile smrznute sa svojom djecom u naručju. U drugom zbjegu pripremali su posljednje što su imali za hranu. Nudili su i nama. Mi smo odbijali, iako smo bili gladni. Djeca su bila preča.

Bio sam u grupi kurirskog voda brigade. Uz mene su bili Mitar Dašić i Mirko Vojnović. Sedmog ili osmog februara bili smo kod naših magazina duboko u šumi. Avioni su bombardovali. Čitav tepih bombi pao je na mali prostor. Tukli su po našim kolonama i položajima. Nisu štedjeli ni bombe, ni municiju na goloruk narod. Vidio sam kako je jedna crvena baraka odljetjela u vazduh. Bilo je mnogo ranjenih i mrtvih. Naišao sam i prepoznao suprugu Mile Vučenovića, komandanta našega 3. bataljona. Bomba je bila unakazila. Jedna ruka bila joj je otkinuta. Bila je mrtva: U blizini, u nekoj od kolona, nalazio se i njen sin Dušan, još dječak. On nije smio znati za majčinu smrt. Svi smo toga dječaka voljeli, on je bio naš sadrug, mlađi ili najmlađi partizan u našoj brigadi.

Neprijatelj navaljuje, avioni bombarduju, dižu se čitava brda sniježne prašine. Nema hrane, a još teže je bez vode, neka crna kora se uhvatila na usnama od teške žeđi. Duško pita za majku. Ne kazujemo mu istinu, petljamo. Da je imalo sumnjao lako bi otkrio da nešto krijemo od njega. Otišla je sa drugom kolonom boraca, kazujemo, naćićemo je na Šljepuri kod bolnice. Sprema nam hranu da dočeka gladnog sina. Tamo ima i vode, čiste i lijepe. Možda smo još tada počeli lagano da sanjamo. Hladno je, vatre nema, ne smije se ložiti ni danju ni noću. San hvata. Suma golema, gusta. Mnogo borova i jela, bukava i omorika. Kad dođe noć, mjesecina sija. Vide se sjenke od drveća. Jele savile grane do zemlje. Prilično liče na naše bosanske šumske kuće i staje. Poneki borac prilazi drvetu, kuca, otvara vrata, počinje skidati oružje da sjedne. Oni koji su svjesni prilaze, govore da je to Grmeč, šuma, jedva ga pokrećemo u kolonu. Ide kolona, odjedared malo skreće udesno. Vidimo popriječila se stara jelka. Mnogo liči na šumsko korito sa žljebom. Čujemo žubor vode, neki se saginju, piju, čuje se kako gutaju. Dođemo tamo, a ono nema ni korita, ni stare jelike, ni vode. Kako je ljudima teško, misle da su se drugovi napili i njima nisu ostavili.

U to vrijeme nisam znao šta su to halucinacije. Sa drugom Mirkom odlučio sam da legnem u mekanu postelju od snijega. Bili smo ubjeđeni da je to postelja. Nismo mislili na posljedice, ili ih nismo bili svjesni. Tu su još Rokvić, Dašić i još neki drugovi. U tom trenutku naišla je Nada Božić, moja posestrima, i Jovanka Radić, referent saniteta brigade. Prišle su nam i kada su vidjele šta namjeravamo, da bi nas spasile, rekle su da je tu, na dohvat ruke, štab naše 2. brigade, da tamo ima i vatre, čak i kuća, i vruće pure sa slaninom. Poslije smo saznali da su nas te dvije drugarice otrgle od sigurne bijele smrti.

Poslije toga sastali smo se sa Dušanom Misiračom. S njim je bilo još nekoliko Kozarčana iz 5. brigade. Dušan je bio zamjenik političkog komesara brigade. Magla jutarnja razvlačila se u krošnjama drveća. Pitali smo se gdje smo. Jedni su tvrdili da smo blizu Korčanice, drugi da je ona daleko. Sva naša stremljenja i nade bile su vezane za dolazak na

Korčanicu. Tu je voda, tu su i magacini, tu je pekara... I ono najvažnije, od Korčanice svi putevi vode u podgrmečka sela. Misirača reče da produžimo s njima. Tu je 5. brigada, odmah naprijed, nije daleko. To je ulivalo veliko pouzdanje. Krenuli smo naprijed, možda dvesta-trista metara i naišli na grupu mrtvih ljudi. Nismo gledali da li su u borbi poginuli, ili su se smrznuli.

Odmah tu bila je jedna prtina. Vodila je naniže, i ulijevo. Sreća naša, magla se razišla. Zubato zimsko - februarsko sunce grijalo je koliko toliko. Pošto vidimo, konačno znamo gdje smo. Tu odmah je Korčanica, blizu. Duško je produžio sa svojom grupom pravo, a nas nekoliko krenuli smo i odmah naišli na znani veliki »točak vode«. Slivala se niz drveni žljeb i pušila se. Tu je bila i stara neka šerpa. Dohvatio sam šerpu i natočio vode, popio i dao drugima da piju. Dva ili tri puta smo pili da bi žeđ utolili. Kada smo se napili nastale su muke. Udarila je neka malaksalost, preznojavanje, vrućina, pa pomalo nas je i nesvjestica hvatala. Predahnuli smo. Nismo bili sposobni ni korak da učinimo dalje.

Kada smo ponovo došli malo k sebi, krenuli smo uzbrdo i malo udesno. Brzo smo izašli i ugledali zgrade bolnice, vatre i naše drugove kako se griju. Bio je to 1. bataljon 2. brigade. Tu sam našao komšiju Svetozara Vujmilovića Dujačka. Svetozar se pobrinuo i donio nam po jedan vruć pšenični hljeb. U njemu je moglo biti gotovo kilogram. Činio nam se malen. Pojeo sam taj hljeb u slast i bilo je sasvim dovoljno da se utoli glad. Počeli smo razgovarati i ispitivati okolinu, i šta ima u magacinima. Sa Svetozarom smo našli nekakve pletene galone. Nismo znali šta je unutra. Možda neke ljekarije, a možda i kakav otrov. Otvorio sam i nagnuo, probao i osjetio da je to kinovino koje se daje bolesnicima za jačanje krvi. Valjda bolnica, kada je evakuisana, nije mogla sve da ponese. Svetozar se zabrinuo za mene da se ne napijem. Rekao sam mu šta je, pa je i on malo popio. Dobro smo se osjećali, pomalo ošamućeni, ali nismo uzeli veću količinu pa je prijalo.

Nahranjeni i okrijepljeni, poželjeli smo i da se zagrijemo. Posjedali smo pored vatre. Odjednom, osjetim da me nešto žulja u cipeli, više u lijevoj nego u desnoj. Razmišljam šta bi to moglo da bude. Noge su počele da me bole i pomalo kao da otiču. Skinem cipele da promijenim suve čarape. Gledam lijevo stopalo, a ono crveno i nateklo. Poslije preobuke čarapa nijesam mogao obuti cipele. Nije mi ništa preostalo, nego da se krećem u čarapama.

Cipele sam zavezao oko vrata i krenuo polako za kolonom. Kolona je odmicala na sjeveroistok. Išlo se niz blagu nizbrdicu sve do Jelašinovačkog polja i Tuk Bobije. Sunce je sijalo. Desno su se vidjeli Jelašinovci, a lijevo Lušci Palanka. Međutim, tamo se nije moglo. Tamo su bili Nijemci. Vidjeli su se tenkovi i borbena kola kako promiču. Za to vrijeme kolona brigade sve se više udaljavala ka sjeveroistoku, a ja sve više zaostajao.

Ne mogu da se krećem. Noge me više ne nose. Iza mene nikoga. Kako se to dogodilo, šta je to sa mnom? Lijevo su Nijemci, ispred mene nestaje u daljini partizanska kolona, a iza mene je hladni i negostoljubivi Grmeč. Prtina je ugažena, široka. Kleknem, pa na koljenima i lak-

tovima idem za kolonom. Brzo izostajem. Osjećam se bespomoćan. Prosto sam paralisiran. Čini mi se da Nijemci dolaze sve brže i brže. Gledam za kolonom koja se udaljava. Grčim se u plaču. Suze idu same. Osjećam slankasti ukus u ustima. Da li to stvarno plačem? Šta je meni?

Pada mi napamet moj drug i politički komesar brigade Niko Jurinčić. S njim sam otišao u partizane. Kada je u mom selu u proljeće 1942. bio teško ranjen nosio sam ga. Bio sam uz njega. On me je uvijek prizivao »Jovice, gdje si? Ne boj se, pobjedićemo mi«. Znao je lijepo postupati sa ljudima. Uvijek je govorio upečatljivo o ciljevima za koje se borimo. O budućnosti, radničko-seljačkoj republici, slobodi i ravnopravnosti ljudi. Mislio sam gdje je on sada da mi pomogne, šta je s njim, da li se izvukao, gdje je Ratko, Đurin, Mutap i drugi drugovi? Gdje je Ranko Šipka, gdje su moji stariji drugovi? Šta to bi, kako se desilo da sam ostao sam u snijegu u šumi? Kako se rastadosmo? Moj drug Svetozar, Mirko, Rokvić, Đedo, pa oni mene ne bi ostavili. Bilo je to očajanje.

Odjednom, zapazio sam jednog partizana, koji se kretao prtinom prema meni. Znači, nisam još sam, još nekoga ima iza mene. Sve više sam razaznavao korpulentnog Pera Radovića, rukovodioca politodjela naše brigade, predratnog člana KPJ. Bio je kompletna ličnost i revolucionar na riječima i na djelu. Svi smo ga voljeli kao druga i kao svog najrođenijeg. Prišao mi je, a kad sam mu objasnio svoju situaciju, sagnuo se i uzeo me na leđa. Nosio me prilično dugo. Naišao je jedan borac sa konjem komandanta Mile Vučenića. Sada je bilo lako doći do Tuk Bobije. Tu smo u prvim kućama naišli na dio štaba 2. brigade, a tu smo i zanoćili.

U kući je bila jedna djevojka, koja je bila bolničarka u bolnici na Korčanicima. Kad je vidjela moje noge, donijela je pun lavor snijega i otpočela masažu. Prvo je dohvatila desnu. Bila je neprijatna masaža hladnim snijegom, a noge pod temperaturom. Dok je ona tu trljala i masirala, lijeva noga je sve više oticala. Sve je više crvenjela. Pored požrtvovanja i znanja te nepoznate djevojke, lijevoj nozi nije bilo velike pomoći. U toku noći Nijemci su podišli i počela je borba. Dok su nas naši drugovi štitali, Pero, Miro Dragišević i Brosić nosili su nas nepokretne.

Dugačko je Jelašinovačko polje. U njemu ima mnogo dolina. Nailazili smo u tim dolinama na veliku burad punu pekmeza od šljiva, koji je dobro došao izglednjelim borcima. U ranu zoru 11. ili 12. februara stigli smo u selo Jelašinovce.

Tu se nalazio kompletan štab 2. brigade. Vidio sam Ratka, Đurina, Mutapovića... Niko je došao da se pozdravimo. Pita me kako sam i kaže da je čuo sve o meni. Brzo će to proći, reče. Tu ću dobiti konja, i svi oni koji ne mogu da hodaju. Idemo za Lipnik, i dalje. Neće niko ostati iza kolone.

Brzo smo krenuli pored sela Bošnjaka. Tu je prošle godine, u avgustu, formirana 2. krajiška brigada. Sjećam se kako je tada bilo lijepo. Nije bio kijamet kao sada. Dobio sam nekog malog crnog mršavog konjića. Nadao sam se da će dobro izdržati put. U pokretu, preko nekog potocića, pade moj konjićak. Kako pade tako se izvali i pritisnu moju lijevu nogu. Plikovi su popucali, voda ušla u rane. Boli. Hodati tako je

nemoguće. Stavili su me na nosila i nosili. Sa nosilima se tako kroz snijeg probija. Vid Sakradžija ode negdje udesno. Nije prošlo mnogo vremena, kad evo ga, ide, vodi malo većeg konja. Nije uhranjen. Preko njega je prebačena neka ponjava i dizgini. Reče da je uzeo konja od njegove tetke i da se ne bojim. Konj je išao dobro i dovoljno brzo, kao da se i njemu žurilo.

Prestigao sam kolonu i među prvima stigao u Lipnik. Stiglo je veoma mnogo ranjenih i bolesnih. Ležali smo u jednoj kući koja je bila pretijesna. Unijeli su jednu drugaricu koja je bila u agoniji. Smjestili su je ispod naših nogu, do šporeta. Trzala se, grčila ruke i ječala. Kad nas je lupila nogama, mi smo zapomagali i protestovali. U njenom jadu i mukama nije znala šta radi, borila se sa životom. U ranim jutarnjim satima je preminula. Otišla je u svijet mraza, snijega i vječite tišine. Borila se s nama zajedno za bolje sutra. Neka joj je slava, rekli smo uglas.

Više se nikome nije spavalo. Došao je i pokret. Pošli smo do Hadrovaca, pa na sevjer, ka Radmirovcu. Zbogom Lipniku, koji si nam pružio utočište, nahranio nas i okrijepio, povratio nam snagu. Vjerovatno je bio 13. februar. Snijeg nije padao. Gusti oblaci plovili su na istok. Išli smo na sjever, prema Kozari, i njenim selima. U Radmirovcu smo prenoćili, jer se po danu nije moglo preko Sane. Trebalo je savladati rijeku, prugu i cestu Bosanski Novi - Prijedor.

Druge noći bili smo spremni za ukrcavanje. Na obalu je pristigla neka banijska jedinica. Bio je to dio banijskog odreda koji se žurio da se preko Kozare vrati u Baniju. Bilo je nesporazuma oko toga ko da se prvi prebacuje, pa je ipak dato prvenstvo ranjenicima. Sana je hučala, nadošla od obale do obale. Bili smo negdje na sredini kada je naišao oklopni voz. Išao je polako i bacao rakete. Lađari su rekli da se i »on« boji, pa zato baca rakete. Nije nam bilo baš prijatno. Voda je bila do pruge. Zagazili smo u nju do koljena. Samo što smo se iskrcali, kad opet naiđe oklopni voz. Toga puta nije bacao rakete. Neko povika da legnemo. Pokvasili smo se do gole kože. Krenuli smo što žurnije da bi se ugrijali, a i da bi se dovoljno odmakli od pruge. Između Petkovca i Svodina idemo jednim putem. Rado bi svratili da se osušimo i grijemo. Ali, mora se naprijed. Svi putevi koji izvode sa juga na sjever prema Kozari i njenim selima obilježeni su putokazima. Nema pratnje, nema naših jedinica, ali je to slobodna kozaračka teritorija. Tu se slobodno diše. Rane su boljele, teško se kretalo, ali se išlo. Stigli smo u Devetake u rano jutro, u kuće Vojinovića. Tu je sve bilo na nogama.

Dobro smo se najeli, ali mnoge, pa i mene osvajala je temperatura. Potrpali su nas na saonice i odvezli do sela Strigove. Tamo nas je čekao naš brigadni doktor Morie Levi. I on je bio promrzao. Hodao je na petama, pomoću štake, ali nije prestao da pruža bolesnicima ljekarsku pomoć. I mene je pregledao. Najviše pažnje je posvetio otkrivanju sitnih crvenkastih pjega po tijelu. Prišla mi je Nada Božića i rekla da imam tifus, i to pjegavac. To me još više uplašilo. Slegao sam ramenima i pomirio se sa sudbinom. Dobio sam dvije injekcije, ali mi nije rečeno zbog čega. Jedino pamtim da su igle bile trouglasno-zatupaste, da sam ih dobio u prednji dio bedara i da sam dugo držao oba kažiprsta na mjestima uboda. Prihvatila nas je omladina iz Kozaračkih Pobrđana. Smjes-

tili su nas na saonice, pa - pravo u selo. Dočekali su nas odbornik Cvetan Rabar i njegova supruga Mika. Mene su rasporedili u kuću Stane Marin. Ta majka je imala sinu Daju, Kostu i Žarka. U kući je bila Dujina supruga Đuja i sin Marinko, te Kostina drugarica, čije ime sam zaboravio. Košta i Žarko su bili partizani. Dujo je bio invalid u nogu i nije mogao biti u jedinici. Sjećam se da su me, kada sam došao u tu kuću, primili kao najrođenijeg.

Pošto sam smješten potonuo sam u nekakav san, ni budan ni po-span, sa veoma visokom temperaturom. Kada sam došao sebi pričala mi je majka Stana da je sebi postavila zadatak da me što prije povрати u svjesno stanje. Snižavala mi je temperaturu pomoću jabukovog sirćeta. Rana na lijevoj nozi je zabrinjavala. Postajala je sve otvorenija, a noga sve crvenija. Stavljala je neke trave samo njoj znane. Na palcu lijeve noge noseća kost nokta ostala je do zgloba gola. Bez tkiva, počela se sušiti. To je pravilo određene smetnje. Svakim danom pomalo sam tu kost razgibavao i jednog dana sam je iščupao.

*

Za vrijeme bunila i bolesti moje oružje i oprema bili su sklonjeni. Ništa uz mene nije smjelo biti što bi ukazivalo da sam partizanski borac. To je bila mjera opreza naše narodne vlasti. U to vrijeme naišla je neka akcija neprijatelja - Nijemaca i ustaša. Dijelovi 5. brigade su se povukli. Svi ranjenici i promrzli borci bili su sklonjeni u zemunice u Pastirevu. Mene na vrijeme nisu sklonili. Možda zbog toga što sam bio jedan od najteže promrzlih, pa su sklanjali one koji su mogli da se kreću. Pored mene je ostala majka Stana. Naišli su nijemački vojnici, a među njima je bio i njihov ljekar. Ušli su u kuću. Ležao sam u velikoj sobi u nesvijesti, i ništa nisam znao o sebi. Majka Stana je rekla da je to tifus. Valjda riječ tifus zvuči isto na svim jezicima. Nijemac koji se izdvojio istjerao je ostale napolje povikom »tifus, šnel«, dohvativši torbu i injekcije. Dao mi je injekciju, po pričanju majka Stane. Ona je stalno govorila da sam ja, njen, jedini sin. Kad je »doktor« krenuo prema meni da mi dadne injekciju, majka Stana je brzo pokrivač povukla na moje stopalo. To je uradila da mi se ne bi otkrile noge. Da je bilo drugačije - ode »njen sin jedinac«, a ni ona se ne bi dobro provela. »Doktor« je prilikom izlaska iz kuće na vrata stavio kukasti krst i sliku vaške koja prenosi tifus. Osim toga, nešto je napisao. Od tada do završetka rata u tu kuću nije kročila njemačka noga. Svi su bježali kad su vidjeli ostavljeni znak, a majka Stana ga je čuvala kao neku svetinju.

Dolazeći sebi pitao sam se gdje se nalazim. Šta je to bilo, gdje su moji drugovi, gdje je moj stari i dobri drug Niko? Rekli su mi da je 2. krajiška brigada brzo otišla sa toga terena. Politički komesar brigade Niko Jurinčić, iako i sam ranjen i obolio, došao je da obiđe svoje bolesne i ranjene drugove. Donio im je ponude, cigarete, pribor za brijanje, kafe i šećera. Interesovao se gdje mu je Jovica. Kada su mu kazali u kojoj sam kući, došao je, porazgovarao sa ukućanima i vidio me. Ostavio je i za mene poneku miloštu, da mi se nađe ako ozdravim. On

je bio siguran da mi ništa neće biti. Rekao je: »Na čukinu sve zaraste, pa će, ne bojte se, i na mom Jovici. Taj je neuništiv«.

Počeo sam se kretati. I omladina je dolazila da obiđe partizanske borbe. Bile su tu Rosa Bursaćeva, Zora Martinska, Duja Stojnić i mnoge druge. Najteže mi je bilo što mi je kosa opala. Pored izobilja hrane, vječito sam bio gladan. Nikad da se najedem. Rekli su mi da je to posledica preležanog tifusa, a tješili su me da će kosa porasti. Malo sam u to vjerovao. Mora se priznati da su najviše o nama brinuli Cvetan Rabat, njegova supruga Mika i njegov brat Ostoja. Kad god bi kakva ofanzivica udarila preko tog terena, Cvetan bi me uzeo na leđa i skrivao.

Nas je u Kozaračkim Podbrđima bila jedna partizanska četa. Svi smo bili prezadovoljni brigom toga naroda za nas. Bilo nas je iz raznih krajeva.

Krajem aprila, datuma se ne sjećam, čuli smo u daljini pucnjavu pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza. Osmatrači su već javili da nastupaju Nijemci od Bosanske Kostajnice i jedna kolona od Bosanske Dubice. Dijelovi 5. brigade vodili su borbe. Borba je trajala gotovo čitav dan. Nas ranjene i bolesne natovarili su na volovska kola i u zaklonima čekali da vide ishod borbe. Hoće li se morati u Pastirevo ili ne? Dijelovi (mislim 1. bataljon), 5. brigade, polako su se povlačili. I, mi smo morali u Pastirevo.

Dvije omladinke su tjerale kola u kojima sam ležao. Prošli smo rječicu Strigovu, uhvatili se šume i u jednome jarku stali. Neprijatelj je izbio na obližnje kose. Mrak se polako spuštao. Iz pravca nastupanja neprijatelja primijetili smo jednoga čovjeka u vojničkoj uniformi, naoružanog, koji je trčao prema nama. Ništa nije kazao. Zgrabio me je na leđa i ponio opet u pravcu iz koga je došao. Primijetio sam da je partizan. Došao je do rječice Strigove i krenuo uz nju, gazeći vodu. Donio me do jednog otvora u obali iznad nivoa rijeke, ostavio unutra, zamaskirao i otišao. Ni riječi nije progovorio. Kada su mi se oči privikle na mrak, primijetio sam da je sklonište četvrtasto, da u jednome ćošku ima slame, da je pokrivka od hrastovih dasaka.

Prikupio sam se na ono slame i zaspao. Bio je to san tifusara u nepoznatoj zemunici. Sem proticanja vode u neposrednoj blizini, ništa drugo nisam čuo. Osjećao sam se strahovito usamljeno. Moje oružje davalo mi je kakvu-takvu sigurnost. Prošla je noć, i dan, i došla druga noć. Ponovo sam osjećao glad, ali i žeđ.

Druge noći osjetio sam da se nešto događa. Čuo sam znak raspoznavanja, a onda su kod mene smjestili jednog ranjenika. Zvali su ga Pero. Ništa ne kazuju. Radovao sam se što imam nekog pored sebe. To je bio i znak da se borbe još uvijek vode u neposrednoj blizini. Ne može niko da se približi zemunicama. Otkrili bi nas. Pokušavam stupiti u kontakt sa ranjenim drugom. Ne ide, teško diše i ne može da govori. Zaspao sam. Kada sam se probudio rukom sam potražio druga pored mene. Rukom sam prešao preko hladnog lica, a prsti su mi se zaustavili na njegovim otvorenim ustima. Bio je mrtav.

Ujutru rano došli su po njega. Rekao sam da je umro u toku noći. Stavili su nas na kola i povezli za Strigovu. Iz Strigove su me uputili za Kozaračke Pobrđane, u moju bazu kod majke Stane Marinske. Poslije

svih tih muka i događaja počeo sam se naglo oporavljati. Čak mi je i kosa počela rasti. Još uvijek sam šepuckao. Lijeva noga se teže oporavljala, ali se oporavljala.

Bilo mi je dosta boravka ne jednom mjestu. Javio sam se Veljku Stojakoviću, komandantu 1. bataljona 5. brigade. Tamo sam našao i političkog komesara 1. bataljona Lazu Lazića. Bili smo stari znanci iz centralne Bosne, iz Udarnog bataljona. Rekao mi je: »Dobro došao, baš mi nedostaje omladinac u bataljonu. Ostani, neće ti biti loše s nama«. Ko ne bi ostao u 5. brigadi, u kojoj je bila čast i ponos biti borac. Tako odoh u 5. brigadu. Štab bataljona bio je u Kozaračkim Pobrđima, u zaseoku Bundale. Bilo je lijepo sve dok nije udarila neka veća ofanziva. Prihvatili smo borbu, štitili sela, a pomalo se i povlačili prema Kozari da ne bi bili opkoljeni. Prošli smo kroz Bokane, pa uz Mlječanicu, pokraj zidina mlina, uz sastavke, dohvatili se brda Paleža. Udarila je bila neka hladnoća od majskih kiša. Rana mi se ponovo otvorila, pa nisam mogao da idem. Lazo mi je dao konja. Nakon pet-šest dana opet smo se vratili na stari teren, ali sam morao ponovo na liječenje. Bilo mi je žao da izostanem iza 5. kozaračke brigade. Negdje u maju dobio sam poruku od Ranka Šipke da dođem u Strigovu. Bio sam radostan zbog ponovnog susreta sa starim dobrim drugom. Rekao mi je da je dobio zadatak da sa brigadom pređe u centralnu Bosnu. Bili smo obojica pomalo tužni što ne mogu poći s njima na »svoj« teren. Ostavili smo to za bolja vremena.

Nakon odlaska 5. brigade dobili smo pozive da dođemo kod čitlučke crkve. Krenuli smo po grupama. Vodio nas je naš dobri odbornik Cvetan Rabat. Išao je s nama da se razduži, da nas preda višoj partizanskoj vlasti, kako je rekao. U crkvenom dvorištu, ispod velikih lipa i kestenova, našlo nas se podosta, blizu stotinjak starih, malo šepavih partizanskih boraca. Svi smo bili orni za nove borbene zadatke. Vidim tu su Branko Vignjević, Đuro Milinović, Stojan Grujičić Jaruga, Miloš Kasabašić, naš budući komandir čete, pa Mirko Bursać, Ratko Đenopoljac, Mirko Knežević, zatim Slavko Brdar, Marko Janjetović, Vaso Janjetović, Trivun Bera, Gojko Medić, mali Zgonjanac, Dragomir Arsenović, Veljko Bundalo, Lajić Milan, Boško Šarac, tu je i Gojko Bajalica, Milka Kasabšić, Stojana Vignjatović, Cvetko Bursać i mnogi drugi. Oko podne postrojio nas je Miloš. Išlo je teško. Smetale su kome štake, kome štap. Išao je od jednog do drugoga, tražio štap, pogledao, pitao šta će ti to, slomio, ako je mogao, ako nije - bacio visoko preko krošnji drveća. Bez pomagala za hodanje bolje smo izgledali. Ličili smo na stare partizane. Napravljen je četni spisak, malo smo se odmorili, ručali, zaigrali i zapjevali. Krenuli smo u selo Kuljane, zaseok Marinkovići. Bio je to malo duži put, ali isplanirani trening za hodanje dobro je došao. Stigli smo u Marinkovića štagalj. To je bio prvi pokret bez muka poslije izlaska iz četvrte ofanzive.

Drugi bataljon na Benakovcu

SVETKO PROSIĆ

Početkom četvrte neprijateljske ofanzive u Podgrmeču, januara 1943, 2. bataljon se sa brigadom nalazio na Kozari. Kada su Nijemci jakim snagama prodrli iz Sanskog Mosta prema Palanci i Benakovcu, brigada je dobila naređenje da se hitno vrati na teren Podgrmeča. Usiljenim maršem sa Kozare je prešla rijeku Sanu između Prijedora i Bosanskog Novog, kod Svodne, i stigla u selo Potkalinje. Neprijatelj je već stigao u Benakovac i utvrdio se. Bataljon je, praktično iz pokreta, stupio u borbu sa Nijemcima na Benakovcu. Nekoliko dana bataljon je vodio danonoćne, izuzetno teške i krvave borbe sa Nijemcima, koji su trpjeli velike gubitke. Ali, uporno su se i žilavo branili. Kada su već bili pri kraju borbenih mogućnosti, fizički iscrpljeni, bez hrane i sa malim zalihama municije, došla im je pomoć iz vazduha. Avioni su nadletali - bacali im hranu i municiju. Ponekog paketa smo se i mi dočepali.

Njemačka borbena avijacija je u više naleta žestoko tukla naše položaje. Sve je to, pored materijalne pomoći, za njemačke jedinice na Benakovcu značilo i snažnu moralnu podršku.

Jednog sunčanog dana 2. bataljon je prešao u snažan juriš na njemačke položaje i ovladao prvom i drugom linijom rovova. Dalje nismo mogli, jer je i Nijemcima pristiglo pojačanje. U tom žestokom okršaju naročito se u jurišima istakao Milan Mijatović iz sela Tuk Bobije. Bio je čvrst, pouzdan borac i izuzetno hrabar i snalažljiv bombaš.

Naređenje je bilo da se ta njemačka grupacija na Benakovcu po svaku cijenu uništi i protjera. Komandant bataljona i zamjenik komandanta brigade formirali su jaku udarnu grupu iz svih četa. Odabrani su najbolji puškomitraljesci i najhrabriji bombaši. Negdje u pola dana izvršili smo silovit ponovni juriš na njemačke položaje. Prodrli smo u raspored njihovih jedinica, ali nismo uspjeli da ih uništimo. I u tom, ko zna po koji put ponovljenom jurišu, posebno se istakao Milan Mijatović. Međutim, u njemu je bio smrtno pogođen i, poslije nekoliko časova izdahnuo.

Borbe na Benakovcu

GAVRO PANIC

Prva četa 4. bataljona, sa komandrom Mirkom Simićem, stigla je iz borbi oko Majkić Japre i krenula sa ostalim četama bataljona u napad na Benakovac.

Približavajući se neprijatelju, išlo se nepoznatim terenom i po mrkloj noći. Stigli smo u jednu dolinu i razvili se u streljački stroj, a zatim krenuli za brod, prema neprijateljevom uporištu. Moj vod je bio u središnjem dijelu streljačkog stroja čete, a teren ispred nas je bio brisani prostor, sve do neprijateljskih rovova. Približavali smo se neprijatelju u najvećoj tišini da bi ga iznenadili. Odjednom smo ugledali prema horizontu kera kako se kreće sa uzvišenja prema nama, i dolazi na nekoliko metara ispred streljačkog stroja. Pogledao je nas i brzo se vratio u neprijateljeve rovove. Tada sam shvatio da se radi o dresiranom psu. Mogli smo i da ga ubijemo, ali bi u tom slučaju otkrili svoje nastupanje. Čim se pas vratio u rovove, neprijatelj je otvorio vatru iz »šaraca« i teških mitraljeza. U isto vrijeme uslijedio je juriš i naših jedinica sa svih strana.

Naša četa je izvršila nekoliko juriša, nanoseći neprijatelju gubitke, ali nije mogla postići veće rezultate, jer je neprijatelj bio dobro utvrđen. Na Benakovcu su borbe trajale nekoliko dana i nekoliko noći.

Iz borbi na Benakovcu 3. i 4. bataljon prebačeni su u rejon Mačkova vrha i Vodica radi odbijanja napada neprijateljevih jedinica od Jasenice i duž drumu iz Gornje. Osim toga, trebalo je odbraniti magacin br. 3. Prva četa 4. bataljona zaposjela je odbrambeni položaj daleko ispred magacina, ali pod snažnim napadima neprijatelja morala se postepeno povlačiti prema njemu. Kada smo posjeli položaj ispred magacina na udaljenju od oko 100 metara, svi napadi i juriši neprijatelja bili su toga dana odbijeni. Kako se primicala noć i borbe su malaksavale, te su početkom noći sasvim prestale. Neprijatelj se povukao ispred nas, a mi smo postavili obezbjeđenje i smjestili se u prostorije magacina, gdje smo prenoćili.

Sjutradan se neprijatelj spremao za još žesći napad, ali smo mi dobili naređenje za povlačenje u pravcu visova Grmeča. U magacinu je bila jedna gomila suvih šljiva, pa je prilikom napuštanja svim borcima dozvoljeno da uzmu šljiva i stave u svoje torbice. Uspinjući se ka visovima Grmeča snijeg je bio sve dublji, a hod sve teži i sporiji.

U borbama na Benakovcu i u Grmeču

MILAN ZORIĆ

Krajem januara 1943. jedna veća neprijateljska grupacija uspjela je da se od Sanskog Mosta probije preko Fajtovca, Skucanog Vakufa i Radanovog Polja do Benakovca. Tih dana stupio sam u 2. krajišku brigadu u 2. četu 2. bataljona.

Drugi bataljon je napadao jednu kosu na Benakovcu, koju je neprijatelj bio dobro utvrdio. Desno od nas napadala je 6. krajiška brigada, a iza nas, ispod Grmeča, podržavala nas je jedna baterija topova. Prije napada, komesar bataljona Miroslav Majkić Miro, održao nam je kraći govor i rekao da od nas narod ovoga kraja traži da uništimo neprijatelja koji se duboko uklinio u našu slobodnu teritoriju. Poslije govora i priprema, uveče smo krenuli u napad. Neprijatelj nas je pustio na blisko odstojanje i nije otvarao vatru sve dok nismo prišli na dohvat ručnih bombi.

Sa Trivom Koraćem i Sućevićem puzili smo kao bombaši da bi sa što manjeg odstojanja pobacali bombe. Neprijatelj je pratio naš pokret i pustio nas veoma blizu. Prvi je bacio bombe na nas i otvorio jaku vatru iz svih oruđa. Nismo znali koliko su bunkeru udaljeni, jer je bila noć. Ranjen je bombaš Trivo Korać iz Gornjeg Lipnika i nas dvojica smo ga izvukli do streljačkog stroja naše čete, u kojoj je tada bilo mnogo ranjenih i poginulih boraca. U mojoj neposrednoj blizini ranjen je i Mihajlo Sakaradžija. Dok ga je previjala teško je ranjena i bolničarka Stana, čijeg se prezimena ne sjećam (zvali smo je Banjalučanka). Te noći smo odbijeni uz znatne gubitke.

Sjutradan nam je saopšteno da se pripremimo za novi napad, ali se od njega odustalo, vjerovatno zbog dnevne vidljivosti i mogućih većih gubitaka. Cijeloga dana tukla nas je neprijateljeva avijacija Municijom i hranom neprijatelj je snabdijevan vazdušnim putem, padobranima, koji su često padali i na naše položaje.

Slijedeće noći bili smo uspješniji u napadu. Uz velike napore i borbu prsa u prsa, zauzeli smo neke neprijateljske položaje. Razdvojili smo neprijatelja na dva dijela kod Lugarove kuće. Tom trenutnom uspjehu smo se radovali i mislili smo da ćemo likvidirati cjelokupno uporište. Međutim, slijedećeg dana probile su se jače neprijateljske snage od Bosanske Krupe, tako da smo morali da se povučemo u Grmeč.

Pri povlačenju preko sela Gorinja i Suvaje nailazili smo na kolone ranjenika sa Benakovca i iz ranijih borbi. Tu smo sustizali i macu civila, koji su sa sobom vodili stoku i nosili najneophodnije stvari. Iako je si-

tuacija bila veoma kritična, među borcima nije bilo panike, niti malodušnosti ili kolebanja. Međutim, u narodu i među pojedinim pozadinskim radnicima osjećao se strah i kolebanje. Mi smo smatrali da je za Nijemce Grmeč neosvojiv.

Dan je bio vedar i sunčan. Neprijatelj je tukao artiljerijom i bombardovao iz aviona i nas i civilne zbegove. Prizori u Grmeču bili su strašni. Prava katastrofa. Vidjele su se ruševine naših magacina i bolnica. Posvuda su bile stotine mrtvih i ranjenih žena, djece i ostalih, koji su stradali od bombardovanja neprijateljeve avijacije. Od velikih nedaća koje su nas tada pratile - premorenost, glad, nespavanje i hladnoća - borci su gubili svijest. Tražili su vodu tamo gdje je nije bilo, priviđala im se vatra, hrana, kuće i slično. Najveće borbe smo vodili u Grmeču kod naših bolnica u Lastvi. Od silnog bombardovanja i velikog razaranja avionskih bombi vidjeli smo dijelove ljudskog tijela kako vise na drveću.

Pre proboja iz Grmeča, prikupljali smo i civile da ih što više izvučemo iz blokade. Bilo je teških prizora, a bilo je tužno posmatrati i kako se preživjeli opraštaju od svojih najbližih koji su ostali mrtvi u planini. Probili smo se u selo Jelašinovce, koje je bilo pusto i napušteno. Videlo se kako stoka luta po voćarima i pustim dvorištima. Kada smo stigli u kuće pronašli smo pune kace kupusa i u trapovima krompir, te smo počeli ložiti vatre i onako gladni halapljivo jesti. Najednom su kace ostale prazne i prevrnutе. Ko se tada primakao vatri i ogrijao naglo su mu noge oticale i nije se mogao kretati. Mislili smo da ćemo se malo odmoriti i naspavati, ali je uslijedio napad Nijemaca preko Jelašinovačkog polja. Tada smo privremeno prihvatili borbu, a u pomoć nam je stigao 4. bataljon 6. krajiške brigade, koji je spriječio dalje napredovanje Nijemaca. Mi smo se povukli i, preko Gradanovaca, produžili i prešli komunikaciju Sanski Most - Lušci Palanka i, preko Skucanog Vakufa, došli u Lipnik.

Nakon kraćeg vremena obolio sam od tifusa. Kada je brigada krenula za srednju Bosnu ostao sam i po izlječenju ušao u 12. krajišku brigadu.

Iz Druge brigade u Sedmu banijsku diviziju

VOJISLAV JAKOVUEVIĆ VOJO

Okupacija naše zemlje je mene i Nedeljka Rađenovića Neđu zatekla u našem rodnom mjestu Ravnice. Od prvih dana ustanka 1941. godine uključili smo se u prve gerilske grupe. Ubrzo su ove grupe prerasle u Drugi (kozarački) krajiški narodnooslobodilački partizanski odred. Poslije dvomjesečnog vojno-političkog kursa 1941/42. godine na Paležu - predeo planine Pastirevo, gdje smo zadržali osnovno vojnostručno i političko obrazovanje, raspoređeni smo u 4. četu 4. bataljona Drugog krajiškog partizanskog odreda. U toku borbi Nedo je veoma brzo postao član SKOJ-a, a u decembru 1942. godine i član Komunističke partije Jugoslavije.

Komandir naše čete je bio Ljuban Crnobrnja. Četa se nalazila u rejonu sela Marička, smještena u osnovnoj školi, držeći položaje prema neprijatelju u rejonu sela Sasna. Već u prvim borbama, a naročito u toku napada na garnizon u Prijedoru, Nedo se ističe hrabrošću. Poslije oslobođenja Prijedora četa se vraća na prvobitne položaje i tu ostaje sve do ulaska u Kozarsku ofanzivu u junu 1942. godine. U početku ofanzive četa učestvuje u borbi na Verića polju, gdje zajedno sa 1. krajiškom brigadom nanosi neprijatelju velike gubitke.

Narednih dana vođene su teške borbe sa nadmoćnijim neprijateljem, sve dok nije odlučeno da se naša četa sa preostalim dijelovima našeg bataljona, koji su izašli iz okruženja, prebaci preko rijeke Sane u Podgrmeč. Potom su se jedinice našeg privremenog bataljona (dijelovi 4. bataljona) nalazili na položajima prema Sanskom Mostu, a poslije toga prema Bosanskom Novom, Suhaći i Bosanskoj Krupi.

Ubrzo potom je uslijedilo formiranje 2. krajiške brigade u selu Bišnjaci. Tom prilikom Nedo postaje politički delegat voda u 3. četi, 3. bataljona. Nakon toga učestvuje u svim borbama 2. krajiške brigade do početka četvrte neprijateljske ofanzive. U teškim bitkama koje se tih dana vode na terenu Bosanske krajine Neđo se sticajem okolnosti našao u jedinicama 7. banijske divizije, koja se kretala za Operativnom grupom divizija Vrhovnog štaba. U toj diviziji prolazi golgotu teških bitaka na Neretvi i Sutjesci. Oproban u svim teškoćama tih bitaka Neđo ubrzo postaje politički komesar u jednoj brigadi ove proslavljene Banijske divizije, gdje je dočekao i kraj rata.

Kako sam doživeo Grmeč

VASILJE JOVANIĆ VASO

Poslije smotre 4. krajiške divizije, u čijem sastavu je bila 2. krajiška brigada, 7. januara 1943. u Jasenicama - Podgrmeč, koju je izvršio drug Tito, 2. krajiška sa 5. kozaračkom brigadom, po naređenju štaba divizije, otišla je na teritoriju Kozare i vodila borbe protiv neprijatelja prema Bosanskoj Gradišci i u Lijeve Polju.

Na teritoriju Kozare narod nas je radosno dočekaao. U svim selima kroz koja smo prolazili vidjela se velika pustoš i nemaština od posljedica kozaračke ofanzive.

Pored radosnih suza naroda, bilo je i tužnih trenutaka u porodicama čiji su sinovi i kćeri u međuvremenu poginuli u borbama koje je 2. brigada do tada vodila. Ali, sve se to ipak zaboravljalo i pozdravljali su nas: »Osvetite ih!«

U to vrijeme bio sam zamjenik vodnika kurirskog voda pri štabu brigade. Poslije kraćeg boravka na Kozari, brigada je dobila naređenje da se hitno vrati u Podgrmeč. Kuriri brigade su odnijeli naređenje svim bataljonima i četi pratećih oruđa da se jedinice pripreme za hitan pokret nazad u Podgrmeč. Jedinice 2. krajiške brigade, 22/23. januara 1943. krenule su usiljenim maršem, preko Turjaka i Podgradaca, i za jedan i po dan stigle u selo Svodnu, preko noći, pomoću čamaca i splavova, sve jedinice su prebačene preko rijeke Sane i usiljenim maršem stigle u Potkalinje, u blizini Benakovca. Brigade su se vratile sa Kozare zbog početka četvrte neprijateljske ofanzive i brzog prodora Nijemaca iz Sanskog Mosta na slobodnu teritoriju Podgrmeča.

Zima je bila veoma jaka. Mraz je, osobito noću, dostizao i 20 stepeni ispod nule. Naročito je u dolini Sane, u jutarnjim časovima, kroz maglu rezaao sjeverac. Borcima su se mrzle uši, noge i ruke, a prsti su se ljepili za hladan čelik puške. Danima i noćima niko se nije odmarao i spavao. Pa, ipak, niko se nije žalio na umor. Svi smo mislili samo na jedno - na neprijatelja i borbu sa njim.

Kako je u brigadi više od polovine boraca bilo sa terena Kozare, hitni povratak za Grmeč negativno je uticao na raspoloženje boraca. Među njima se osjećala potištenost, jer su željeli da se duže zadrže na tom terenu da bi bili uz svoje porodice i rodbinu. To neraspoloženje je kratko trajalo, jer su shvatili da su u sastavu elitne, borbene udarne jedinice 2. krajiške brigade 4. krajiške divizije, koja je do tada postigla velike uspjehe u borbama sa Nijemcima i ustašama i, u zajednici sa dru-

gim jedinicama, oslobodila Jajce, Bihać i druga mesta u Bosanskoj kra-
jini. Lično mi je bilo zao što nisam mogao da obiđem svoju djecu i ro-
ditelje u selu Mala Žuljevica, koje sam poslednji put vidio u zbjegovima
kozaračke ofanzive.

*

O početku velike neprijateljeve ofanzive na slobodnu teritoriju »Bi-
hačke Republike« govorilo se na zborovima, konferencijama i sastanci-
ma. Odbornici su u selima organizovali evakuaciju naroda i imovine u
šume Grmeča, dalje od puteva i pravaca neprijateljevog nastupanja.
»Sve što je sposobno neka ide u brigade. Žene, djeca i starci - na Gr-
meč«, govorili su odbornici.

Omladina se listom javljala u brigade, a za njom je kretao narod.
Svi putevi i puteljci bili su zakrčeni izbjeglicama. Sa Banije se pokre-
nulo više hiljada žena, djece i staraca za svojom 7. banijskom divizijom.
Narod Podgrmeča išao je u Grmeč, a zatim, dalje, prema Smoljani, Kr-
njoj Jeli, Bravsku, Srnetici i Glamoču.

Po dolasku u Podgrmeč brigada je odmah, sa jedinicama 5. koza-
račke i 6. krajiške brigade, vodila teške borbe na Benakovcu, koji je bila
posjela jača njemačka jedinica. Žestoke borbe su trajale više dana i
noći. No, i pored velikih gubitaka, Nijemci su uspjeli da održe to upo-
rište. Kako je ofanziva počela na svim pravcima, Nijemci su sa jakim
snagama iz pravca Bosanske Krupe, preko Jasenice, uspjeli da se 4. feb-
ruara 1943. spoje sa svojim jedinicama na Benakovcu. Tih dana, danju
i noću, vodile su se žestoke borbe, a kuriri brigade su bili stalno an-
gažovani na održavanju veza između štabova bataljona i brigade i štaba
divizije. Neprijateljeva avijacija, u većim formacijama, bila je svakog
dana aktivna - bombardovala je i mitraljirala naše jedinice. Od eksplo-
zije avionske bombe bio sam kontuzovan.

*

Kada su Nijemci potisnuli naše jedinice iz Jasenice i okoline u
šume Grmeča, komandant brigade Ratko Martinović naredio mi je da
se povežem sa Komandom područja i pozadinskim rukovodstvom, da
obezbijedim dovoljno zaprežnih kola i omladinaca za transport ranjeni-
ka za bolnicu i da sa rukovodiocem saniteta brigade dr Moricom Levim
priprelim sve ranjenike za prenos i transport u našu bolnicu, koja se
tada nalazila u selu Lastve. Uzeo sam dva kurira iz brigade i, uz pomoć
pozadinskih radnika, prikupio jedan broj odabranih omladinaca i om-
ladinki i nekoliko zaprežnih volovskih i konjskih kola i uz pomoć bri-
gadnog rukovodioca saniteta Morica i bolničarkom Nadom Božić sve
ranjenike smo preneli u bolnicu.

Omladinke - skojevske sa lakoćom su nosile ranjenike, uz pjesmu
i vedro raspoloženje, a to je umnogome pomoglo da se vrati moral ra-
njenicima i vjera u život.

Za sve vrijeme našeg puta sa transportom za bolnicu nadlijetali su
nas neprijateljevi avioni i mitraljirali i bacali bombe. Srećom, nismo

imali žrtava, jer smo, čim bi čuli zvuke motora, brzo sklanjali ranjenike na zaklonjena mjesta. Kada smo stigli u bolnicu vidjeli smo da se sprema za transport. Predao sam poštu i ranjenike komesaru bolnice Relji Lukiću i bolničarki Emini Hrnić, i tu smo se zadržali nekoliko časova. Pošto sam bio blizak sa Reljom, on mi je u povjerenju rekao da je dobio naređenje od 1. bosanskog korpusa da sve ranjenike transportuje u pravcu petrovačke ceste, jer se očekuje da će Nijemci od Bihaća presjeći odstupnicu i doći u Bosanski Petrovac. Ranjenici su se morali brzo prebaciti preko petrovačke ceste. Rekao mi je da je za teže ranjenike već prikupio veći broj zaprežnih vozila, a da će lakše nositi borci i omladina na nosilima, a neki će ići pješke.

Za vrijeme mog i Reljinog razgovora nadlijeteli su neprijateljevi avioni u većoj formaciji. Prvo su mitraljirali, a zatim su u naletima bacali bombe na barake bolnice. Relja, ja i još nekoliko naših boraca brzo smo skočili u zaklone. Imali smo sreću da ne budemo pogodeni. Na žalost, jedna avionska bomba pogodila je baraku sa ranjenicima na sjevernoj strani logora bolnice. Tom prilikom je poginulo nekoliko ranjenika, a neki su ponovo ranjeni. Po odlasku aviona došli smo na mjesto na kojem je pala bomba. Vidjeli smo dijelove raskomadanih tijela poginulih ranjenika razbacane oko kratera i po drveću. Poslije tog napada sa kuririma sam se vratio u štab brigade, a sva zaprežna kola i omladinci koji su bili sa nama ostali su i uključili se u prenos ranjenika iz bolnice.

Napadom iz više pravaca, neprijatelju je pošlo za rukom da dovede u okruženje na Grmeču 2. i 5. kozaračku brigadu.

Prvih dana borbi, i pored dubokog snijega, vrijeme je bilo sunčano danju, što je neprijatelju pogodovalo, jer su njegova avijacija i artiljerija dolazile do punog izražaja. Nama je veliki snijeg koristio za brzo ukopavanje i zaklone. Međutim, kako je borba neprekidno trajala, naše su jedinice, zbog stalnog pritiska, bile prisiljene na povlačenje u šume Grmeča.

Duboko u Grmeču, sa borcima 2. krajiške i 5. kozaračke brigade, nalazio se veliki zbijeg od oko 15.000 izbjeglica iz Podgrmeča i sa Banije. Zbjegovima su rukovodili narodnooslobodilački odbori, pozadinsko-partijski radnici i Komanda područja iz Podgrmeča. Bili su grupisani po mjestima iz kojih su izbjegli, tako da su pozadinci često održavali sastanke s njima, davali im informacije o borbama, kao i uputstva kako da se ponašaju za vrijeme velike hladnoće i sačuvaju od promrzavanja i gladi. Nešto namirnica, koje smo uzeli iz naših magacina, podijelili su narodu, a nešto našim jedinicama. Ali, sve je to bilo nedovoljno za ishranu, jer su to bile veoma male količine.

Vrijeme se naglo pogoršavalo. Počeo je da pada krupan, moker snijeg, uz jake nalete hladnog vjetra. Time je još više pogoršan naš položaj u okruženju. Od hladnog vjetra i snijega smanjila se vidljivost. Jako je zahladilo, pa smo se čak i u hodu smrzavali.

Branko Zrnić, politički delegat kurirskog voda brigade, održao je partijski sastanak sa kuririma članovima KPJ, kandidatima i skojevcima. Sastanku su prisustvovali kuriri: Vaso Jovanić, Miloš Vukajlović, Milan Vojnović, Boško Bukva, Zdravko Samitović, Mladen Miličić, Jovo

Stikavac i Nada Božić, kao i Dragoslav Mutapović, zamjenik političkog komesara brigade. Mutapović nas je obavijestio o nastaloj situaciji. Re-kao nam je da se nalazimo u okruženju, da je stanje veoma ozbiljno i teško, i da moramo, kao članovi» Partije i Skoja, sve teškoće izdržati, a svojim držanjem uticati na druge da bi se lakše savladale teškoće nastale zbog vremenskih nepravilnosti, velike hladnoće, premorenosti i gladi.

Sastanak je održan daleko u šumi iznad magacina, u stojećem stavu, ispod jedne velike jele, uz fijuke hladnog vjetrova kakav do tada nisam čuo. Na sastanku je govoreno i o pomoći ranjenicima, iznemoglim i oboljelim. Skrenuta je pažnja na budnost kurira prilikom nošenja pošte u bataljone i druge jedinice. S obzirom na dubok snijeg i hladnoću, dogovoreno je da poštu nose po dva kurira, da bi se naizmjenično mijenjali u gaženju dubokog snijega. Na kraju sastanka, Zrnić je predložio zaključak, koji je usvojen, da komunisti i skojevci moraju svojim primjerom uticati na moral i raspoloženje drugih.

Čete i bataljoni su stalno vodili žestoke borbe, jer nas je neprijatelj pratio prtinom i nastojao da nas uništi presijecanjem naših kolona. Neprijateljeve jedinice sa pravca Bosanskog Petrovca presjekle su pravac našeg pokreta i probijanja preko petrovačke ceste. Ušle su duboko šumskim prugama u Grmeč sa jugozapadne strane Grmeča, sukobile se sa jedinicama 2. krajiške brigade i vodile žestoke borbe.

Glad, velika premorenost, nespavanje, stalna borba i velika hladnoća bili su neprijatelj broj jedan nama i izbjeglom narodu. Prava drama je zadesila stanovništvo u zbjegovima i kolonama. Od jakog mraza i hladnoće žene, djeca i ljudi su se mrznuli i umirali. Dešavalo se da u pojedinim zbjegovima zateknemo djecu, žene i starce koji su zaspavši pored vatre, nikad se više nisu probudili. Na mjestima na kojima su se ložile vatre snijeg se topio, a ugarci drva bi tonuli u rupu.

Najteže mi je bilo kada smo naišli u jednom zbjegu na ženu - majku mrtvu, a njeno dvogodišnje dijete joj je bilo živo. Uvili smo ga u jedno čebe, a majku sahranili u snijegu. Dok smo mi majku sahranjivali i dijete je umrlo u tihom ropcu - plaču. Mraz i hladnoća su se pojačali kada se odjednom izvedrilo. Od jakog mraza pucale su grane na drveću, pa se činilo da puca neprijateljevo vatreno oružje.

Politički komesar brigade Niko Jurinčić naredio mi je da pošaljem kurire u zbjegove, u Komandu područja, da upozore pozadinska rukovodstva da se lože vatre, zagrijevaju djeca i žene i da se ne dozvoli da neko od njih zaspi. Skrenuta im je pažnja da se stalno kreću oko vatre da bi se brže zagrijavali. Svi oni koji se nisu pridržavali tog uputstva, pa su zaspali, više se nisu probudili.

Rukovodstva pozadine su bila stalno u vezi sa štabom brigade i bataljona, pa su borci jedinica 2. brigade umnogome doprinijeli pružanju neposredne pomoći u spasavanju od »bijele smrti« naroda koji se nalazio sa nama. Veliku pomoć su pružali i omladinci - skojevci iz pozadine u nošenju ranjenika, oboljelih i promrzlih boraca brigade, kod kojih se pojavio i tifus. Pozadinski radnici i borci Komande područja organizovali su dežurstva od omladinaca i skojevaca u zbjegovima, što je doprinijelo da se mnogi spasu od sigurne smrti.

Uslijed danonoćnih žestokih borbi i nespavanja, ista sudbina je snašla i borce brigade. Velika hladnoća i studen učinili su svoje. Mnogi borci su bili onesposobljeni za borbu - nisu mogli da rukuju oružjem jer su im prsti ruku bili izmrzli.

U kurirskom vodu i brigadnom sanitetu oboljelo je nekoliko boraca od promrzlina, među njima je bio i Tomo Čulibrk, vodnik voda, i dr Morie Levi, rukovodilac saniteta brigade. I jednom i drugom promrzli su prsti na nogama i oboljeli su od tifusa. Imali su visoku temperaturu, pa smo ih morali nositi na konjima, koji su se veoma teško kretali kroz snijeg. Osim njih, bilo je još nekoliko kurira onesposobljenih za kretanje, pa su nošeni. Dr Morie Levi bio je prvoborac, hrabar i dobar organizator sanitetske službe. Zahvaljujući njegovim intervencijama i pružanju brze ljekarske pomoći mnogi ranjenici su ostali u životu i bili spaseni. Po izlasku iz Grmeča Morie je od promrzlina i bolesti umro. Toma Čulibrk bio je omiljen među kuririma i prvi vodnik kurirskog voda - dobar borac. On je po izlasku iz Grmeča, ostao u bolnici u Podrmeču.

*

Prije proboja iz okruženja uslijed navedenih nedaća, kod pojedinih boraca pojavile su se halucinacije i neka sumnja da se neprijatelj uvukao među njih. Mnogi su bili bez čiste svesti. Tome je mnogo doprinijelo pucanje drveća od jake studeni, koje je navuklo sumnju da puca neprijatelj. Više puta i sam sam to mislio. Pojedini kuriri pri dolasku drugova iz Komande područja u štabu brigade, potezali su oružje da pucaju u njih, vičući »Pucajte, evo idu četnici na nas«. Brzom intervencijom drugova iz štaba brigade spriječeni su da ne otvaraju vatru. No, i pored toga, pojedinci su iskakali iz kolone u snijeg i pucali u drveće, uz povike: »Udrite po neprijatelju«. Jedni su se odvajali iz kolone, vadili porcije, prilazili drveću - jelama, govoreći »sipaj kuvaru, baš sam dobro ogladnio«. Pozivali su i druge da dođu do njih i govorili »polako, svi ćemo se nahraniti, pazite na red«.

Štab brigade je uporno radio na pronalaženju načina da se izađe iz obruča. Jednoga dana sastali su se štabovi 2. i 5. kozaračke brigade. Na sastanku su se dogovorili o pravcima proboja. Odlučeno je da se 5. kozaračka probije u pravcu Majkić Japre, preko Benakovca, a 2. krajiška jugoistočno, preko Javornjače, za Jelašinovce i Tuk Bobiju. Pošto je naš vodnik kurira bio oboljeo, komandant brigade me pozvao i rekao da primim dužnost vodnika kurirskog voda. Ujedno mi je izdao naređenje da odredim kurire koji će odnijeti poštu u 2. 3. i 4. bataljon, jer je tada štab brigade bio u 1. bataljonu. Ne sjećam se tačno koje sam kurire odredio da nose poštu u te bataljone, jer sam imao problema da ih pronađem i odaberem, jer su svi gotovo bili onesposobljeni za kretanje. Ipak, pronašao sam šest kurira (za svaki bataljon po dvojicu), i oni su uspješno obavili zadatak. Mislim da su među njima bili Boško Bukva, Milan Vojnović, Jova Štikovac i Zdravko Simatović.

Po naređenju komesara brigade Nike Jurinčića, ja sam sa jednim kurirom odnio poštu pozadinskim radnicima. Mislim da je to bila dru-

garica Nevenka Kovačević. Predali smo joj naređenje o pokretu kolone izbjeglog naroda za jedinicama 2. brigade i odmah se vratili u štab brigade.

U štabu brigade vodio se razgovor da se pronade vodič koji poznaje teren na Grmeču, pa je komandant Ratko, sa komandantom 1. bataljona Dušanom Egićem, pronašao jednog borca iz 1. bataljona, koji je prije rata radio na sječu drva u Grmeču i obećao da će nas sigurno izvesti u pravcu Tuk Bobije. Međutim, kolona 1. bataljona, u kojoj se nalazio štab brigade, kretala se gotovo cijele noći oko jednog visa, a poslije ponoći došli smo na mjesto sa kog smo naveče pošli. To smo primijetili po prtini i konfiguraciji terena. Sjećam se da je komandant brigade Ratko rekao Egiću: »Sta je ovo zaboga, kuda nas tvoj vodič-ovo vodi?«. Egić je zabrinuto odgovorio: »Prinaći ću ja drugog vodiča, ne brinite«. Poslije kraće Ratkove i Egićeve intervencije pronađen je borac koji je poznao teren i tako smo krenuli prema Jelašinovcima i Tuk Bobiji.

Jedinice 2. brigade, uz velike napore, probile su obruč neprijatelja na najvišem vrhu Javornjače i borci svih bataljona brigade, sa narodom, uz velike napore, kretali su se jugoistočnim padinama planine u pravcu Tuk Bobije. Uslijed studeni, gladi, nespavanja i drugih nedaća nastala je prava drama. Često je kolona prekidana zbog pojedinaca koji su zaspali i nikad se nisu probudili. Komesari četa i komandiri upozoravali su da se ne smije stati, jer, čim bi stali, san je i najjače borce obarao u prtinu snijega. Takva drama se odvijala i među izbjeglim narodom koji se kretao za nama iz obruča, pa su mnoge žene - majke, djeca i starci ostajali u snijegu.

Kada smo ostavili planinu za sobom i došli u selo Tuk Bobiju mislio sam da mi je to najsretniji dan u životu, jer smo, i pored velikih stradanja, bili spaseni, ne samo od neprijatelja, Nijemaca i ustaša već i od »grmečke bijele smrti«. Međutim, drama nije u potpunosti prekinuta - nastalo je spasavanje promrzlih nogu i ruku. Zahvaljujući pomoći koju su pružale jedinice 6. krajiške brigade, organizovano je prenošenje promrzlih, oboljelih i ranjenih boraca 2. krajiške brigade i naroda u pozadinu neprijatelja - u sela Podgrmeča, gdje im je pružena medicinska pomoć i data hrana.

Deset dana u Grmeč planini

MARKO MIHAJLOVIĆ

Ta visoka, gustom šumom obrasla planina, ostala je u četvrtoj ofanzivi vječita grobnica hiljadama nevinog življa iz podgrmečkih, te banijskih i kordunaških sela, i to pretežno djece, žena i staraca. Ali, postala je i vječna grobnica stotinama i stotinama fašističkih krvoloka - Nijemaca, ustaša i domobrana.

U periodu od 25. januara do 13. februara, jedinice 4. krajiške divizije vodile su danonoćnu tešku i krvavu borbu oko Grmeča i na Grmeču za odbranu naroda koji se, bježeći pred neprijateljem, sklonio u njegove najviše predjele. Ti hrabri borci suprotstavili su se djelovima tri njemačke divizije i jednoj domobranskoj brigadi, koje su bile naoružane najmodernijim borbenim sredstvima, prilagođenim za vođenje borbe u svim uslovima.

Neprijatelj je zaključivao da će prostor Grmeča i sela oko njega Narodnooslobodilačka vojska braniti i po cijenu najvećih žrtava. Zbog toga je oko Grmeča skoncentrisao glavne dijelove 7. SS divizije »Princ Eugen«, glavne dijelove 369. divizije i dijelove 717. divizije i jedan ustaško-domobranski zdruk.

*

Slobodan prostor se postepeno smanjivao, jer je neprijatelj napadao na svim pravcima prema Grmeču. Međutim, nije mogao lako da potisne braniocce i da se dokopa pošumljenih padina planine. Vodile su se teške borbe, naročito na prostoru 2. krajiške brigade, koja je zatvarala pravac Benakovac - Jasenica. Borci te brigade, iako izmoreni i iscrpljeni, pre svijega od puta koji su prevalili za nešto više od trideset časova od Bosanske Gradiške do Jasenice, držali su se hrabro i pružali su junački otpor, usporavajući nadiranje neprijateljevih jedinica. Time su stvarali i potrebno vrijeme za evakuaciju bolnice iz Korčanice.

Vodili su se žestoki okršaji. Njemačke snage su uporno natrojale da potisnu partizanske brigade i da ih nabace na vrhove Grmeča i tamo u okruženju unište. Planovi protivnika nisu uspjevali, pa je zbog toga u borbu stalno uvodio sveže snage, koje su pre svega bile odmorne. Gustom vatrom iz teških oruđa zasipao je naše položaje i bombardovao nas, kad god su to vremenske prilike dozvoljavale. Koristeći najmoderniju ratnu tehniku, uspio je da, mada uz velike sopstvene gubitke, nabaci naše snage na padine Grmeč-planine.

Prateća četa 2. brigade malaksavala je i povlačila se prema Grmeču. Posjela je vatrene položaje na padinama planine i pripremila svoja oruđa za dejstva. Ostalo se sa veoma malo granata za minobacače i protivtenkovske topove, a ni za teške mitraljeze nije bilo dovoljno municije. Poslednje zalihe su se čuvala za pogodnije ciljeve, kada neprijatelj krene na juriš.

Poslije izvjesnog zatišja, neprijatelj je na svim pravcima krenuo na juriš. Prethodno je tukao naše položaje jakim artiljerijskom vatrom. Prateća četa, čiji sam i ja bio borac, stupila je u dejstvo. Posluge minobacača i protivtenkovskih topova trošile su i poslednju zalihu svojih granata. Postigla je značajan uspjeh u uništavanju neprijateljskih mitraljeskih i topovskih gnijezda, a zatim se povukla dublje u šumu. Štab 2. brigade naredio je da Prateća četa u toku noći koja nailazi skloni i na sigurna mjesta zakopa minobacače i topove.

*

Neprijateljeve snage su nadirale i na pravcu odbrane 5. kozaračke brigade, koja je pružala snažan otpor. Ali, zbog žestoke vatre iz vazduha i sa zemlje, njeni bataljoni su se povukli na sjeverozapadne padine Grmeča, i dalje, u šumu. Tako su se na najvišim predjelima Grmeča našle 2. krajiška i 5. kozaračka brigada bez jednog bataljona.

Na taj predio planine, prethodnih dana bilo je evakuisano mnogo naroda, koji se tu zaustavio čekajući uputstva za dalji pokret. Na tom prostoru su bila i neka skladišta raznog materijala i hrane. Ljudi su napravili privremene bajtice i skloništa od jelovih grana i u njih smjestili žene, djecu i starce. U njima su ložili vatru, grijali se i razmišljali svako na svoj način o svojoj sudbini.

Mada je taj unesrećeni narod živio toga trenutka u nadi, videći spas u našim brigadama, ipak se osjećao strah i zabrinutost. Strahu su posebno doprinosili i žestoki okršaji u neposrednoj blizini njihovih zbegova, gdje su odjekivale topovske granate, štekatanje mitraljeza i čula se paljba strojnica i pušaka, a bilo je i čestih bombardovanja iz vazduha.

Snage neprijatelja su već bile duboko zašle u šumu, stežući обруč oko naših jedinica, koje su bile zaposjele dominirajuće položaje, obezbjeđujući sve prohodne prolaze postavljanjem jakih zasjeda. Protivnik je nastojao po svaku cijenu da se dokopa tih položaja. Pošto je bio mnogo nadmoćniji i u ljudstvu i u materijalu, to mu je i pošlo za rukom.

*

Borci su išli u koloni ljuljajući se od iscrpljenosti i hladnoće, jedva čekajući da se odmore, bilo koliko, da legnu na snijeg i da zaspe. U odmaklo doba noći, od čela kolone je stiglo vezom naređenje da se stane i naloži vatra. Imalo je da se stane, gdje se ko zatekao. Stali smo i po desetinama ložili vatre. Međutim, kako su drva sagorijevala, tako se vatra spuštala sve dublje u snijeg, pa je od nje bilo malo koristi.

Kratko vrijeme su se borci grijali, kada je, iznenada, pukla puška. Svi smo skočili na noge i zgrabili oružje. Iz grupe se izdvojio jedan čov-

jek i počeo da bježi. Trčali smo za njim i pozivali ga da stane, govoreći da mu nećemo ništa. Stao je i odbacio pušku. Borci su mu prišli i razoružana ga odveli u našu komandu, radi kažnjavanja za disciplinski prestup - otkrivanja našeg položaja, pošto je neprijatelj bio u blizini.

Poslije toga incidenta, odmah je naređeno da se čete pripreme za pokret. Krenuli smo u pravcu istoka. Od hladnoće, prsti su se lijepili za puške. Duvali smo u ruke, a puške smo nosili pod ogrtačima radi zagrijavanja mehanizama, jer bi malo ko mogao da otvori zatvarač puške, a pogotovu da promjeni šaržer kod puškomitraljeza.

Ljuljali smo se i dremuckali u koloni, misleći o tome, šta se radi dole, u podgrmečkim selima. Da li su živi oni dobri ljudi u Majkić Japri, Lušci Palanci, Jelašinovicima, Velikoj Ruiškoj, Jasenici, Suvaji i mnogim drugim selima.

Kretali smo se noću (ne znam koja je po redu), a oni koji su bili jači i izdržljiviji pomagali su iznemoglim i promrzlim. Dizali su ih iz snijega i upućivali u kolonu, odnosno tjerali ih da se kreću. Međutim, neki nisu dali da se podignu. Govorili su da žele ostati tu, da se naspavaju i dobro odmore, pa će nastaviti pokret i stići sa manjim zakašnjenjem. Drugi su nijemo zastajali uz omorike, grlili su njihova debela stabla i ćutali na sve pozive boraca. Borci su ih vukli i za odjeću, ali su stezali stablo omorike kao da su srasli s njim. Naravno, ćuteći, gledajući zakrvavljenih očiju. Ostajali su tako da vječito ćute na Grmeč-planini.

*

Danju se kolona kretala uskom dubokom prtinom na kojoj smo jedva mogli jedan pored drugog proći. Išli smo i niko nije mislio na jelo. Umjesto jela, jedemo snijeg da bi ublažili takozvanu gladnu žed.

Neprijateljeve snage su se kretale za nama i neki dijelovi su pristigli našu kolonu i pripucali na našu zaštitnicu. Naše čete su brzo zauzele položaj i čekale da se protivnik približi.

Nije prošlo mnogo vremena, a borba je otpočela svom žestinom. Čulo se, kako starješine protivnika nešto viču i, najednom, prestali su da pucaju. Istovremeno, počeli su da se povlače nazad, tražeći sigurniji zaklon. U takvoj situaciji, naši borci - gladni, žedni, neispavani, ozebli, umorni - i, reklo bi se, do kraja iscrpljeni, dobijali su novu snagu kada bi se neprijateljske snage pojavile u blizini.

Mada je naređeno da se brže krećemo da bi što prije stigli u neka sela u podnožju Grmeča, kolona je išla sve sporije i često je zastajkiivala. Sa začelja su protestovali što se sporo krećemo. Međutim, u toj koloni se našla jedna mlada žena iz nekog podgrmečkog sela, slabo obučena i obućena, pa su joj se stopala bila smrzla i kretala se na koljenima i rukama. Iz koljena i ruku tekla joj je krv. Tražila je da joj se pomogne i da vode. Molila je da je ne ostavimo, govoreći da je ostavila kod neke bake u selu dvoje male djece i da zbog njih mora živjeti. Pružili smo joj pomoć i nekim krpama zavili ruke i koljena. Nosili smo je svi na smjenu, a kada smo stigli naš sanitet i ranjenike, predali smo je njima. Svima je bilo jasno, da će, ukoliko preživi, ostati doživotni teški invalid.

Halucinacije su poprimale sve veće razmjere. Borci su »vidjeli« stvari i predmete kojih nikada nije bilo na Grmeču. Mada većina nije nikada bila na Grmeču i nije poznavala ove predjele govorili smo i potvrđivali jedan drugome, da tu negdje, u blizini, ima neka velika kuća, u kojoj bi se mogli na smjenu odmarati svi borci naše brigade. U to smo bili uvjereni, pa smo jurili po šumi, kretali se dubokim snijegom i tražili tu usamljenu kuću. Prostori između ogranaka velikih stabala izgledali su kao veliki prozori i činilo nam se da smo blizu neke velike kuće u kojoj gore svjetla. Borci su žurili prema njoj, željeći da što prije zakorače u suve i tople prostorije, da se odmomore i ogriju.

Međutim, što su borci brže grabili da stignu do te kuće - »prozori« su se sve dalje odmicali. Svakog trenutka čuli su se glasovi: »Evo je - kuća«, ili »Eno ga, drži ga«, ili »Eno je, voda, vadi porcije«.

Neki su u koloni razgovarali sa svojom porodicom, davali savjete kako da se obradi zemlja, čuva blago, paze djeca, a po neki su držali govore skupu naroda.

Krateri avionskih bombi i artiljerijskih granata činili su se kao izvori pitke vode. Kad bi ih ugledali, svi smo vadili porcije i jurili do »izvora«. Vraćali smo se razočarani i oborene glave, ne govoreći nikome ništa.

Držali smo se jedan za drugog, a san nas je obuzimao u pokretu. U tome dremuckanju po neki bi pao na snijeg i želio tu da ostane, da se naspava, govoreći da je poslije tako vođenih teških borbi zaslužio da se odmori i naspava. Dešavalo se, da najednom jave da je veza prekinuta. Tada je nastajalo dozivanje i traženje veze sa čelnim jedinicama koje su već bile dobro odmakle u šumu, tako da se mnogo gubilo vremena i zadržavalo na mjestu, sve dok se veza ne uspostavi i jedinice ne sustignu.

Više nije bilo vremena za čekanje i oklijevanje, nego je odmah trebalo tražiti pogodno mjesto i odgovarajuće vrijeme za proboj iz okruženja. Štabovi 2. krajiške i 5. kozarske brigade pristupili su razradi plana za probijanje iz obruča. Trebalo je odlučiti, kako spasiti ranjenike i narod koji se tu zatekao.

Dok su naši komandanti pravili plan proboja, protivničke snage su nastojale da što prije okončaju sa grmečkom operacijom, pa se vodila borba sa jačom žestinom na svim pravcima naše odbrane. Njegove jedinice su pokušavale da prodru u zbjeg naroda, ali su se naše čete junački borile i hrabro odbijale svaki neprijateljski pokušaj. I naše jedinice su imale velike gubitke u ljudstvu. Naše borce nije samo iscrpljivala danonoćna borba. Pratile su ih i druge nevolje u tome okruženju: glad, žeđ, slaba odjeća i obuća, najzad, oštra zima. Temperatura se spuštala i do 20 stepeni ispod nule. Umor, nespavanje i sve to, samo je brzo umanjivalo snagu i izdržljivost svakog borca.

Odlučeno je da dijelovi 2. brigade krenu u snažan napad prema Korčanici da, kada neprijatelj privuče svoje snage na taj pravac, 5. kozaračka krene u napad prema selu Suvaja. Ovdje se radilo o svojevrsnoj obmani neprijatelja, koja je u početku samo djelimično, a na kraju potpuno uspjela.

Naime, kada su dijelovi 2. brigade krenuli u napad, neprijatelj je pojačavo svoje snage na tom pravcu, dovodeći ih sa drugih sektora, polazeći od pretpostavke da je baš to pravac kojim se žele da probiju naše jedinice.

Koristeći nastalu situaciju, 5. brigada je munjevitim i snažnim napadom probila položaje na svome pravcu. Na tome pravcu su izašli iz obruča dijelovi 2. i 5. kozaračke brigade, ranjeni i bolesni borci, kao i mnoštvo naroda iz zbjega.

Poslije proboja iz okruženja, 5. brigada je produžila pokret i izašla iz šume na prostor Suvaja - Jasenica, a 2. brigada je nastavila da razbija protivničke snage koje su prešle u odbranu. Zatim je produžila pokret preko Grmeča prema istoku. Usput, snažno se borila protiv neprijateljevih snaga, razbijala ih i nanosila im znatne gubitke, izmičući efikasno i brzo iz kritične zone, da ne bi ponovo pala u okruženje.

Nijemci su, iznenađeni, zbunjeni i uplašeni od munjevitog i snažnog napada, ostali na svojim položajima do svanuća. Taman toliko je i trebalo da se naše brigade udalje od njih i srede svoje čete i bataljone. Međutim, poslije poroboj prvog obruča, nastali su za 2. brigadu novi teški trenuci.

Neprijateljeve snage su u stopu pratile brigadu sa namjerom da je ponovo dovedu u stanje okruženja i na pogodnom mjestu unište. Ali, brigada im je - vješto manevrišući i izbjegavajući okruženje, istovremeno postavljajući dobro maskirane manje zasjede, koje su sačekivale neprijatelja - nanosile gubitke i zadržavala ih sve dok naša glavnina ne odmakne.

Napokon, izašli smo pravo u podgrmečka sela, na prostor Tuk Bobija i Jelašinovice. I tu su se ubrzo desile nepredviđene nezgode. Naime, borci su ušli u prve kuće sa smrznutim rukama i nogama, grijali su se, pa su im se od grijanja pojavili plikovi na pojedinim dijelovima tijela, naročito na nogama. Tako je nekoliko boraca onesposobljeno za pokret i borbu, pa je trebalo organizovati i njihovo nošenje do naše prve bolnice.

Hladne februarske noći - Grmeč

TRIVUN PIVALIĆ

Bili smo u rejonu Terovina (Trovrhnje), gdje se nalazio veliki zbjeg naroda - žena i djece. Snijeg je bio dublji od metra. Narod je ložio vatre, a ispod njih se snijeg topio i stvarao velike rupe. Žene i djeca su se okupljali oko njih, ali je bilo malo koristi. Vidio sam djevojke kako leže pored vatre i mislio da spavaju. Međutim, one su zaspale da se više nikada ne probude.

Vidio sam Nikolu Horića iz Dobovika kako sjedi pored vatre i drži u krilu sina koji umire, a drugi sin je ležao pored njega već mrtav.

Pored rupa-ognjišta, u kojima je vatra gorela, vidio sam mrtve žene i djecu, koji su bili oprljeni, a odeća im je bila nagorjela.

Drugog dana Nijemci su napali zbeg koji je bio nedaleko od naše čete. Nastala je vriska, kukanje i plač preživjele djece i žena, a sa druge strane jaka vatra mitraljeza. Odmah smo u tom pravcu posjeli položaj, sačekali žene i djecu, propustili ih, a Nijemce pustili na 20-30 metara odstojanja, pa po njima otvorili vatru. Oni su nekoliko puta jurišali bez uspjeha. Kad smo im ubili komandira, odustali su od daljih napada. Tom prilikom su poginuli Dušan Brkić iz sela Slatine i Markica Marjanović iz Majkić Japre. Sahranili smo ih u dubukom snijegu, jer nismo imali čime da kopamo zemlju. Prilikom napada na zbeg Nijemci su ubili mnogo žena i djece i mnoge ranili. Bježeći prema njima, mnoge majke koje su imale više djece ponijele su ili povele po jedno dijete, a drugu su ostavljale ili ako su bila mala, bacale u snijeg i bježale sa namjerom da barem jedno spasu.

Trećeg dana, kada smo krenuli u pravcu Korčanice, našao sam u crnom čebetu devojčicu, staru oko deset mjeseci. Nosio sam je čitav dan, a ponekad me je zamjenjivao komesar čete Slavko Salopek. Uveče sam bio određen u grupu za proboj prema Korčanici. Djevojčicu je uzeo komesar čete i o njoj nisam više ništa čuo. Tih nekoliko dana i noći nisam spavao, jer me komandir čete zadužio da se stalno krećem od borca do borca, i danju i noću, i ne dozvolim nekome da zaspe, jer se znalo da se više neće probuditi. Bilo je boraca koji su se demoralisali, izgubili povjerenje u konačan ishod, pa su se sakrivali. Oni bi zaspali i više se nikada nisu probudili.

Posljednje noći, kada smo krenuli u proboj na Korčanicu, bio sam na čelu određene grupe za proboj. Nismo naišli na neprijatelja jer se u toku dana povukao. Umoran, neispavan, zaspao sam u stojećem stavu

sa puškomitraljezom na ramenu. Pored mene je prošao ceo 2. bataljon, mnogo naroda i djece, i niko nije primjetio da spavam. Probudio sam se kada je svanulo. Nikoga nije bilo u blizini - bio sam sam. Nije mi bilo jasno šta se to sa mnom zbililo, kako sam mogao tako, stojeći, spavati? Vidio sam trag u prtini, a lijevo i desno od mene ona je bila čak i proširena. Nisam znao gdje se nalazim i na koju stranu da krenem. Bio sam ozebao, bilo mi je jako hladno i drhtao sam od zime. Noge su mi se ukočile.

Kada sam se malo razdrmao, na brzinu sam odlučio da krenem u pravcu u kom sam stajao dok sam spavao. Zaključio sam da bi u tom pravcu trebalo da je i brigada. U toku puta u pravcu Korčanice stigao me je ekonom moje 2. čete 2. bataljona Rade Njegovan. Odmah mi je bilo mnogo lakše, jer sam bio sigurniji. U Korčanici sam naišao na nekoliko drugova iz moje čete. Odveli su me do jedne barake, gdje sam dobio malo vruće pure kačamaka. To me je malo okrijepilo i dalo mi snage.

Poslije toga uslijedio je odmah pokret u pravcu sela Tuk Bobija. Kad smo išli iz Grmeča Nijemci su nas napali od Lušci Palanke. Štitila nas je 6. krajiška brigada. Pod njenom zaštitom prenočili smo u kućama u selu Tuk Bobija. Ta noć je bila tragična za mnoge. Bilo je mnogo drugova sa promrzlim nogama, pa su grijali vodu i držali noge u njoj. Svi koji su to radili ostali su bogalji, jer su im se prsti, pa čak i stopala raspadala. Dobro su prošli oni koji su noge prali hladnom vodom.

Grmečka golgota"

ĐURO PRIČA

Ponovo na Kozari

Trećeg dana nakon smotre Četvrte divizije u Jasenicama pod Grmečom, koju je izvršio drug Tito, 7. januara 1973, krenule su iz Grmeča za Kozaru Peta, a sutradan i Druga krajiška brigada. Snijeg koji je padao prethodnih dana, pod naletom juga, počeo je naglo da se topi; nadošle rijeke izlile su se iz korita, a svuda po njivama, puteljcima i stazama bujali su potoci. Borci, oskudno odjeveni, još prvog dana marša ostadoše bez obuće.

Kod Svodne, gdje smo i ranije prelazili Sanu, prebacismo se na kozaračku stranu a da niko na nas, kao i prethodnog dana, kada se prebacivala Peta, ni metka ne opali. Preko Petkovca i Devetaka, izbismo i zanoćismo u selu Prusci. Za večeru niko ne mari, najvažnije je bilo ogrijati promrzle noge i pripremiti se za sutrašnji put. Smjestili smo se u ono malo kuća koje su neoštećene ostale iza kozarske ofanzive. Svuda kuda prolazimo narod Kozare dočekuje nas raširenih ruku. Dolazak partizanske vojske za svako kozaračko selo bio je praznik. Poslije one strahote koja se ljetos sručila na ovaj kraj, kad je izgledalo da niko neće preživjeti, eto, opet smo tu, narod i vojska, još jači i za borbu spremniji. Na njihovim licima ogleda se patnja izbjegličkog i logorskog života, ali iz očiju im iskri vjera i nada. Ispred kuća, pored plotova, svuda pored puta kuda prolazimo tiskaju se žene i djeca; osjećamo na sebi njihove zadivljene poglede. Sjećanje na one kojih više nema među nama pokrene suzu u oku neke starice; ona se okrene u stranu, maramom sakrije lice.

Ofanziva je uništila stoku, usjeve, zatrla mnoge porodice, ugasila mnoga ognjišta. Često nailazimo na zgarišta, žene i djecu u kolibama improvizovanim od dasaka i pruća, bez vrata i prozora. Kako će tu preživjeti zimu, gili, bosu, bez igdje ičega. U čitavom selu jedva da je ostala koja krava, nešto kokoši, a žita već odavno nemaju. Saznajemo od odbornika da se nekako ispomažu, dijele ono što imaju.

Ali, i u toj oskudici i neimaštini našlo bi se ponešto za borcu: poneka jabuka, šaka oraha, a tamo gdje smo konačili selo bi pripremila večeru. Znali smo da to odvajaju od svojih usta, da će i žene i djeca večeru prespavati i da ni sutra neće imati za ručak, ali nije bilo načina

Objavljeno u listu »Oslobođenje« od 4, 5, 6, 7. i 8. marta 1975. prema kazivanju autora.

da njihovu miloštu odbijemo. Bila bi to uvreda za njih. Nije nam preostajalo drugo nego da primimo ponuđeno, a za uzvrat našlo bi se nešto i kod nas za njih. Trebalo je vidjeti to zadovoljstvo na njihovim licima dok posmatraju iz prikrajka kako se borci prihvataju jela, koje su im žene pripremile.

Ujutro 14. januara krenuli smo iz sela Gornjoselaca, preko Vojskove, Rakovice, Bijakovca i Sovjaka, i stigli u Miloševo brdo. Sjutradan se sastasmo sa 5. brigadom u Donjem Podgradcima. Sa štabom naše, 2. brigade, bio je i komandant Šoša. Peta je dobila zadatak da napadne Klačnice, a mi smo krenuli na Novu Topolu. Pojava tih dviju jedinica na komunikaciji Banjaluka - Bosanska Gradiška morala je uznemiriti neprijatelja i unijeti pometnju i paniku u njegove redove. A to je i bio naš cilj.

Nakon akcije, Peta se povukla u selo Grbavce, a mi smo se rasporedili po kućama u Kijevu, Jazovcu i Cerovljanima. Odlučeno je da tu predahnemo i, potom, krenemo na komunikaciju Prijedor - Banjaluka.

Taj kratkotrajni odmor dobro je došao da se borci osvježe i prikupe snagu za novi marš. Dok se svako zabavljao svojim poslom - neko je krpio obuću, neko popravljao odjeću na sebi - čujemo odnekud praskav, naprasit glas. Čovjek koji više i psuje nije niko drugo nego komandir moje čete Dragan Šurlan. To me veoma iznenadi, jer sam ga poznavao kao mirnog i staloženog čovjeka, po čemu je bio cijenjen među borcima. Ali, ako njegovo neobično ponašanje još ništa nije kazivalo, oči su mu sjale neobičnim sjajem.

Moje sumnje da se radi o tifusu, koji se već bio pojavio u drugim jedinicama, potvrdi i bolničarka Savka Malešević (tada Šavka Mandić). Pošto mu je izmjerila temperaturu, naredila je da se odmah izdvoji. Od tifusa je bio obolio i Miloš Šiljegović, koga je na položaju komandanta 5. brigade zamijenio Ranko Šipka. Znaci tifusa uskoro se pojaviše i kod komandirovog zamjenika, a na putu za Grmeč, drugog dana, oboli i moj zamjenik.

Natrag u Grmeč

Pošto smo već imali osam ranjenika, među kojima i težih, odlučeno je da se oni i oboljeli od tifusa prebace u bolnicu u Grmeč istim putem kojim smo i došli u Lijeve polje, a obje brigade, sa preostalim borcima, trebalo je da krenu na komunikaciju Banjaluka - Prijedor. Za pratnju je određena moja četa. Sa 169 boraca, ona se ubrajala među najjače jedinice, i s obzirom na to da sam i sam bio iz toga kraja i dobro poznavao put, ocijenjeno je da će moja četa najbolje izvršiti taj zadatak.

Lakše ranjenike posadio sam na konje, koje sam dobio u obližnjim selima Čatrnji, Jazovcu i Kijevu, a oko tridesetak momaka nosilo je teže ranjenike. Problem je bio sa teže oboljelim tifusarima, koji nisu mogli samo da se drže na konjima; svakom od njih odredio sam po jednog pratioca da im se nađu pri ruci i paze da neko ne padne s konja. Od Bože Međara i Mikajla Čade, odbornika u Vojskovi, dobio sam četiri veća sepeta u kojima seljaci zimi nose sijeno stoci. Pošto bih vezao po dva sepeta i prebacio preko konja, u njih sam smještao po jednog ti-

fusara. Dok sam ih stavljaio u sepeta oni se nisu protivili, ali kad sam počeo da ih vežem, da bih ih pričvrstio da ne iskoče negdje uz put, počeli su da viču i psuju.

»Ma pusti ti mene, ja sam zdrav« - derao bi se tifusar, odista uvjeren da je s njim sve u redu, ali kad bi vidio da se niko ne osvrće i da ne može prekidati veze, smirio bi se i još bolje ugnijezdio u košari.

Sad sam i njihove pratioce mogao da pridodam grupi koja je nosila teže ranjenike. Put je bio naporan i na ljudima se osjećao umor. Sa tom rezervom ljudstva mogao sam nekoga ko se zamori i da izmijenim, dok ne predahe. U nedostatku nosila, dobro je došla i seoska plahta, koju smo vezivali za dva lagana koca, i na nju polagali ranjenike.

Sjutradan naveče već smo bili u Pruscima, a trećeg dana izbismo u Petkovac, iznad Svodne. Uz put, gdje god je to bilo moguće, otpuštali smo pratioce i zamjenjivali ih novim, tako da je od onih koji su krenuli iz Pođgradaca u Petkovac stiglo svega šest ili sedam. Po njima smo vratili konje koje smo dobili od seljaka za tu priliku. Znali smo da ćemo kad pređemo Sanu naići na nove konje, jer ofanziva tamo nije uništila stoku kao u Potkozarju.

I ranjenici i bolesnici dobro su izdržali put i niko nije podlegao. U selima kroz koja smo se kretali dočekivali su nas s predusretljivošću, a tamo gdje bismo zanoćili, seoski odbornici i omladinski aktivisti organizovali su seoske straže. Dovoljno je bilo kazati odborniku koliko ima boraca i oni bi se pobrinuli za večeru. Pošto bismo postavili straže, borci i bolesnici bi se razmjestili po kućama. Kreveta i posteljine ni ukućani nisu imali, pa smo sterali slamu po zemlji ili podu, a grijali smo se vatrom koja bi cijelu noć pucketala na ognjištu. Tifusari su već i tako imali previše vatre, i u prostorijama gdje su oni bili smješteni nije se ložilo, ili sasvim malo da se ubije studen.

Prije polaska iz Lijevče-polja od štaba brigade dobio sam ime odbornika iz Petkovca kome treba da se obratim i preko njega izvidim mogućnost za prebacivanje preko Sane. Još od ustanka preko Petkovca i Svodne uspostavljen je partizanski put koji je povezivao Kozaru i Grmeč. Ta veza nikad nije zakazala, čak ni u najtežim situacijama. Uvijek bi se našao neko od naših ljudi od kojih bismo dobijali pouzdana obavještenja o kretanju neprijatelja, njegovim snagama i namjerama.

»Ja mislim da se možete prebaciti preko Sane« - reče odbornik, i dodade: »Ali ćemo za svaki slučaj otići kod odbornika u Svodnoj; on bolje zna situaciju, a zna i ljude koji imaju skrivene čamce«.

Kuća odbornika u Svodnoj nalazila se u brdima, udaljena oko kilometar od ceste Prijedor-Bosanski Novi. On nam reče da nisu primijetili nikakve pokrete neprijatelja, a od posade na Martin-brdu već i nije bilo nikakvih opasnosti.

Sačekali smo noć i, pošto smo bili obaviješteni da na cesti nisu primijećeni pokreti neprijatelja, a iz iskustva smo znali da noću neće pravi izlete u taj za njih nimalo gostoljubiv kraj, sa vodom boraca zaposjeo sam položaj oko bunkera na Martin-brdu. Jedan vod sam uputio, kao obezbjeđenje u pravcu Bosanskog Novog, a drugi prema Prijedoru.

Martin-brdo se uzdiže iznad same pruge i ceste, a na njegovom vrhu sagrađen je čvrst bunker, u kome je bila stalna posada, jačine jed-

nog voda. Napad na bunker bi prošao bez većih žrtava, ali nije bilo nikakve potrebe da se on zauzima, jer ni posada koja se nalazila u njemu nije htjela ništa da rizikuje, pa se radije sklanjala pred našim jedinicama duboko u unutrašnjost nego što bi otvarala vatru. Otuda bi se oglasili rijetkom i sporadičnom pucnjavom, tek toliko da odagnaju sopstveni strah. Kad bismo mi odgovorili vatrom, oni bi se utišali i više se ne bi oglašavali. Ako bismo čak i likvidirali posadu, znali smo da bi na njeno mjesto za kratko vrijeme došla druga, jača.

U sam sumrak posada na Martin-brdu se povukla u bunker. Sa preostalim vodom boraca, ranjenicima i tifusarima prešli smo prugu i cestu i izbili na Sanu. Odbornik iz Svodne, u međuvremenu, postarao se za čamac, koji se već nalazio na vodi spreman da krene na drugu stranu rijeke. U čamac je moglo stati petnaestak ljudi, i prvo smo u njega potrpalii borce iz voda koji će otuda da štite prelaz ostalima. Čamac smo upravili tamo gdje je voda najdublja, da se ne bi nasukao i prevrnuo, a i da bi se naš prelaz odvijao u što većoj tišini. Prelaz nam je bio utoliko olakšan što smo znali da na drugoj obali nema neprijatelja.

Oko jedan sat noću prebacila se i posljednja grupa. Oprostio sam se od trojice odbornika koji su došli da nas isprate. Oni su posjedali u ona dva čamca (kasnije se priključio i jedan manji) i uputili na kozaračku stranu, a mi smo krenuli put Radomirovaca. Odbornici iz tog sela i ljudi koji će nositi ranjenike sačekali su nas na Sani.

Istog dana, predveče, stigismo u Hašane, gdje se nalazila divizijska bolnica. Bolnica se već počela evakuisati za Grmeč, i ja sam bolesne i ranjene priključio ranjenicima koji su se već nalazili u njoj. Tu sam sačekao 2. brigadu, koja je izmijenila plan svoje marš-rute, i krenula iz Podgrmeča za nama u Grmeč. Sa četom sam ušao u njen sastav. Pozdravio sam se sa Stevom Budisavljevićem, mojim zamjenikom, i Draganom Šurlanom. Tada ni slutio nisam da ih više nikada neću vicijeti.

*

Ofanziva, koja je počela 20. januara, već uveliko tutnji. Jači i brojno nadmoćniji, neprijatelj je na mnogim sektorima potisnuo naše snage, probio se na lijevom krilu, koje je držala 8. krajiška brigada, i tako došao iza leđa Drugoj. Mi smo prihvatili borbu, odbacili ih, a zatim se povukli dublje u šumu.

Tako smo se 7. februara, zajedno s Petom, našli u Korčanici. Tu se bila smjestila i nova centralna bolnica, nakon evakuacije iz Hašana. U šumi je vrilo kao u košnici: ranjenici, borci, narod, stoka, a neprestano su stizale nove izbjeglice od Bihaća, Krupe, Bosanskog Novog, Sanskog Mosta, koje su bježale ispred neprijatelja i tražile zaklon u nepristupačnim gudurama Grmeča. Bilo ih je mnogo i sa Banije i Korduna. Žene, djeca, starci, bolesni i iznemogli, gladni, goli i bos, okupljaju se oko vatri. A studen sve više steže. Drva sirova, cvile, a plamena nema, nego dim, a onda se sa svih strana sruče povici: gasi vatru. Dovoljan je i mali pramen dima da neprijatelj otkrije zbjeg i počne tući artiljerijom.

Kad smo stigli u Korčanicu bolnica je već bila spremna za evakuaciju. Lakši ranjenici, koji su se mogli kretati, išli su pješice, a teži su bili

na nosilima i konjima. Pred postrojene borce istupi Boško Šiljegović. Njegov govor bio je više upravljen narodu, nego borcima. Vjerovatno se već govorkalo da će borci ostaviti narod usred Grmeča, i zato je Boško htio da suzbije takve glasine. Rekao je da nećemo napustiti narod, da ćemo se zajedno probijati i manevrišući izbjеći borbu sa neprijateljem, na koju, gladni, iznemogli, promrzli, sa tolikim brojem oboljelih i ranjenih, sa nepreglednom kolonom žena, djece i staraca, očigledno nismo spremni.

Njegove riječi unesoše malo vedrine u promrzle duše i čitav stroj naglo živnu. Čovjeku očito malo treba da mu se vrati povjerenje, da bi prikupio novu snagu za koju više nije znao da li postoji u promrzlom i izgladnjelom tijelu.

Zamjenik komandanta 2. brigade, Đurin Predojević, zatim je precizirao plan kretanja: na čelu kolone nalaziće se 2. brigada, iza nje krenuće ranjenici, potom 5. brigada, a na začelju narod iz zbjega. Završavajući svoj kratki govor, on je pozvao borce i narod na red i disciplinu, jer je to jedini uslov da se čitav pohod uspješno završi.

Nakon toga pozvan sam u štab 2. brigade, gdje mi je saopšteno da je moja četa određena da prati bolnicu. Znači da će i za vrijeme grmečkog marša u našoj brigadi biti ranjenih i oboljelih od tifusa, kojih je, svakim danom, bilo sve više. Rekoše mi da bi trebalo da se odmah povežem sa omladinkom Nevenkom Novaković, koja je bila sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč. U zbjegu sa narodom bilo je oko 500-600 omladinaca i omladinki sposobnih da nose ranjenike i oboljele, a Nevenka je bila njihov neposredni rukovodilac, pa se preko nje ta omladina mogla najbolje organizovati.

Nije trebalo da je tražim, ona me sama našla, jer je isti zadatak i njoj saopšten. I dok se brigada spremala za pokret, ja sam iskupio svoju četu i borcima, u najkraćem, predočio naš zadatak, cilj i pravac našeg marša. Sve dok se sa vojskom nalaze bolesni, ranjeni i narod iz zbjega mora se izbjegavati svaki susret sa neprijateljem. Izbjegavajući direktnu borbu i manevrišući, trebalo bi da izbijemo na drugu stranu Grmeča, u sela Tuk Bobiju i Jelašinovce. Na svako nosilo odredio sam po četiri omladinca i omladinke, a isto toliko sam ostavio u rezervi da bi od svojih drugova kad se zamore mogli preuzeti ranjenike ili bolesnike. Kad je dat znak za pokret i mi smo se uključili u kolonu.

Cijelu noć smo na nogama. Snijeg sipa, oči ne da otvoriti, ali uprkos svemu primjećujem da i ranjeni i bolesni, a i omladina koja ih nosi, dobro podnose marš; niko ne ropće, ne žali se na glad i studen. Stojički podnose grmečko bespuće. Niko ništa ne jede, niti ima šta za jelo. Rezerve hrane koje su imali, seljaci su pred ofanzivu smjestili u zemunice, ali sada je tamo neprijatelj i do njih se ne može doći. Ja sam imao nešto slanine i voska, i podijelio sam to borcima. Znao sam iz iskustva da slanina sa voskom može dugo čovjeka da održi u snazi i da koliko-toliko može utoliti glad. Ali, sada više ni toga nemamo. Samo beskrajna planina sa stoljetnom šumom, snijeg, studen...

Kad se razdanilo izbili smo na šumski put i prugu. Pored pruge su lagerovane ogromne količine drveta, davno isjećenog i pripremljenog za transport. Najednom se oglasi pucnjava, koja se ubrzo izmetnu u žes-

toku borbu. Njemački vojnici su bili prodrli duboko u Grmeč, gdje im se nismo nadali, i 2. brigada, koja je bila na čelu kolone, sudarila se sa njima. Pored nas, gazeći duboki snijeg, hitaju borci 5. brigade da bi se pridružili Drugoj.

Za kratko je neprijatelj razbijen i potisnut u šumu. Ali, to je promijenilo i pravac našeg kretanja. Moramo izbjeći sukob s neprijateljem, i pored trenutnog uspjeha, i zato se držimo što dalje od puta i pruge. Izmijenio se sada i naš poredak: na čelu je 5., a 2. se kreće iza ranjenika.

Zastoj, kratak odmor, i opet dalje, kroz šumu, kroz dubok snijeg, koji neprestalno pada. Hladnoća se zavlači ispod oskudne odjeće, širi se tijelom, prodire do kosti. Sustižu nas, glad, nesanica. Cijeli dan i noć smo u pokretu, bez odmora. Narod iz zbjega koji je krenuo sa nama teško podnosi napore marša. Mnogi ostaju pored prtine, u snijegu, bez ikakve nade da će ikada izići iz Grmeča.

Naše kretanje je veoma otežano, snijeg je sve dublji. Već četrdeset osam sati neprekidno pada, mjestimično dostiže visinu i do dva metra. Onda snijeg prestade i naglo zahladi. Puca drveće od hladnoće i naleta vjetra, prašti na sve strane, i mnogima se čini da je to neprijatelj otvorio vatru na nas. Od te hladnoće ranjeni i bolesni na nosilima su obamrli, promrzli. Od petorice smo se morali rastati; ostavili smo ih u snijegu, ukraj prtine, mrtve. Ni sahraniti ih nismo mogli. Javljaju mi da ima još mrtvih, i što mi preostaje drugo nego da naredim da ih zajedno sa nosilima polože na snijeg.

Kad smo računali da smo daleko odmakli, sutradan ujutro opet izbijemo na mjesto odakle smo i krenuli. Sumnje nije moglo biti da smo se cijeli dan i noć vrtjeli ukrug - bili smo ponovo na pruži, na onom lageru drveta. Iako su vodiči mještani koji dobro poznaju Grmeč, mećava je bila tolika da su izgubili svaku orijentaciju. Našem razočarenju nije bilo kraja. Zar je čitav onaj napor koji je podnijelo ljudstvo, nošeno nadom da će se domoći toplog ognjišta, hrane, sna, bio uzaludan?

Kratak zastoj, dok ne vidimo kuda da krenemo, na koju stranu, da bismo izišli iz začaranog Grmeča, pretvori se u dug odmor. Ljudi gunđaju, psuju, viču, ima ih koji misle da je u pitanju sabotaza, da bi vodiče trebalo strijeljati. Ali, na sreću, ima onih koji su uprkos tolikim naporima sačuvali prisebnost i koji znaju da je ponekad stihija jača od čovjeka.

Umorni, pospani, iznureni od gladi i dugog marša, mnogi iz kolone ostaju u snijegu tamo gdje su se i zatekli, prepuštajući se snu. Trebalo je mnogo napora uložiti da se razbude i pokrenu. Kako su nam sad dobro došla drva. Tek što smo razgrnuli snijeg sa kamare, ukazaše se cjepanice. Uskoro se na više mjesta razgorjela vatra, liže plamen iz cjepanice, diže se u visinu. Borci posjedali naokolo, griju se, suše odjeću i obuću.

Stao je vjetar, snijeg prestao da pada. Vatra nas je raskrivila, ugrijali smo se i mnogi tako i pospaše. Za to vrijeme drugi su držali stražu, da nas neprijatelj ne bi iznenadio. Sve tako na smjenu, dok se ne naspavamo i dobro odmorimo. Hranu niko više i ne pominje. Nemamo je, niti ima načina da do nje dođemo. Dobro je makar što smo se bar

zakratko oslobodili studeni, koja je već odnosila mnoge živote. Šta nam donosi noć, na to se i ne pomišlja.

Ja sam taj predah iskoristio da bih obišao bolesne i ranjene. Nevenka, koja je dobro podnosila natsanicu i napore marša, pratila me u stopu; svojim ličnim primjerom ona nastoji da odobrovolji omladince i omladinke, da im vrati samopouzdanje, i u tom uspjeva. Znala je, kada je to trebalo, i muški da priprijeti, ponekad iz pištolja da se lati, ali bi joj najednom glas postao blag i utješan. Lice bi se brzo raskrivilo, na usnama bi se pojavio osmijeh i, uopšte, ostavljala je iza sebe atmosferu vedrine i živosti.

Bilans je bio više nego porazan - petnaest mrtvih na nosilima. Ko zna koliko su tako mrtvi nošeni i gdje ih je smrt zatekla. Vodnici Jovan Kasalović i Branko Gloginja rekoše mi da su još trojica mrtvih ostavili pod jednom omorikom za vrijeme marša. Saznao sam od nekih omladinaca da je bilo još mrtvih. Nije bilo vremena, a ni mogućnosti da se sahrane, vojnički, uz plotun, u prisustvu svojih drugova, kako su i zaslužili; ostavljeni su u snijegu, pored prtime, i ni danas im se grob ne zna.

Naredio sam da se mrtvi izdvoje. Pod jednim stablom puškama smo razgrnuli snijeg. Pošto smo bili bez ikakvog alata, nismo mogli da im iskopamo grobnicu. Jednog po jednog uvili smo u čebad ili šatorsko krilo, šta se već našlo, i položili na zemlju, a potom smo njihova tijela prekrili granama i snijegom, uz oproštaj koji se sveo na nekoliko prigodnih riječi. To je bilo sve što smo, u trenutku kad je smrt za svakog od nas bila izvjesnija od života, mogli da pružimo našim mrtvim drugovima, borcima koji su do juče bili s nama u istom stroju.

U neko doba počеше pristizati i borci 2. brigade, koja je nakon okršaja sa Nijemcima, na tom istom mjestu, prebačena na začelje kolone. Kreću se po grupicama, ko se s kim zatekao u toku marša, gladni, iznureni, promrzli, a među njima primjećujemo i neka nova lica, borce iz drugih jedinica koji su se izgubili u Grmeču i priključili nama.

Sve se to izmiješalo: borci, narod, ranjenici. U tom bespuću, šibani hladnim vjetrom i zimom, od koje se srž u kostima ledi, već danima bez zalogaja hleba, suve odjeće, obuće, čovjek se još krajnjim instinktom održava u životu; posrće, pada, ali ide. Dokle, to ni on ne zna, a jedini vidik i nada je drug ispred njega, koga se slijepo drži. Noću smo često morali da zastajkujemo i sačekujemo one koji su zaostali. Kolona se kidala, gubila se veza, satima smo morali da stojimo u snijegu da bismo sačekali one koji su savladali umor i san, i koji su ostali tako u snijegu, ne mogavši se pokrenuti.

Manje otporni na hladnoću, glad i napore marša ostajali su iza kolone već prvog dana, a kasnije, što se marš produžavao, sve više je takvih. Primjećujem nema mnogih boraca, nedostaju i neki iz moje čete, a Nevenka me obavještava da se izgubio i veliki broj omladinaca i omladinki koji su nam pridodati za pratnju i nošenje ranjenika i oboljelih. Narod iz zbjega koji je krenuo s nama na marš prepolovljen je.

Koliko je nejake djece, žena, nemoćnih staraca nestalo u grmečkim prostranstvima nikad se neće saznati. Naročito su stradale izbjeglice sa Banije i Korduna. Neprijatelj ih je davno pokrenuo sa njihovih ognjišta.

Susretao sam ih tih dana, bio ih je pun Grmeč. Odjeća na njima izde-rana, mnogi su bili bez ikakve obuće, golim tabanima su gazili po sni-jegu, a zalihe hrane koju su ponijeli od kuća ili dobili uz put, istrošili još prije nekoliko dana.

Bilo je potresnih prizora: žena sa djetetom u naručju, ili na ramenu, drugo, veće, već odavno promrzlo, vodi za ručicu; kreće se u drugoj nepreglednoj koloni, pada, posrće, opet se uspravi, krene, ne može da-lje, ukloni se u kraj prtine, i tu će ostati, u zagrljaju bijele smrti, zavijani snijegom, koji hladan vjetar sve više nanosi. Bilo je slučajeva da mati ostavi dijete jer ga više ne može nositi, nema snage ni sama da se kreće, ali se onda vrati da podjeli njegovu sudbinu. Nailazili smo na cijele gru-pe koje su tako, združene po srodstvu ili komšiluku, ostajale smrznute u snijegu. Valjda je i smrt lakša ako se zajednički podnosi. U toku noći, u onoj pometnji i pomami stihije, kad je često kidana veza, zameo se svaki trag 5. brigadi, a i 2. je razbijena. Vuče se u nedogled, niko ni za koga ne zna, nema ni štaba brigade, sve je u nekom rasulu, a opet se krećemo i držimo na okupu.

Malo je onih koji vladaju sobom. Glad, opšta iznurenost i studen učinili su svoje. Sve je više bolesnih, sve je više bolesnika i ranjenika koji su na ivici života. Pomoći niotkuda. Sve što možemo da učinimo za te ljude na nosilima to je da ih ne ostavimo žive na snijegu, a dokle ćemo tako izdržati niko ne zna. Brigadni ljekar Morie obolio je još prvog dana od tifusa (ili neke druge bolesti, ne znam). Jahao je na konju i sam promrzao (i kako sam čuo, kasnije su mu obje noge amputirane, nakon čega je umro). Bez lijekova, ono nekoliko bolničarki koje su nam pridodate bile su posve nemoćne, a ni hrane, ni tople kuće i postelje da se bolesni i ranjeni okrijepe.

Kuda dalje?

Sjedeći na cjepanicama pored vatre prikupili smo snagu, odspavali koliko se moglo, odmorili. Sada je trebalo ponovo pokušati naći izlaz iz grmečkih šuma, iz tog bespuća, koje nam je donekle nudilo sigurnost od neprijatelja, ali nas je u naknadu za to lišavalo života u neposrednom sučeljavanju sa dubokim snijegom, oštrom zimom i glađu. Svaki put bio je rizičan i izazivao je nove žrtve. Pa, i pored toga, tu nismo mogli ostati. Morali smo nekud krenuti.

Neki seljak ili odbornik reče da bi najbolje bilo da se uputimo u pravcu Dobrog dola. Tamo ima jedan zbjeg, uglavnom stanovništvo iz podgrmečkih sela. Možda bismo kod njih našli nešto hrane, a vjerovatno je tamo i 6. brigada, i bilo bi nam s njima sigurnije (Sa Šestom i Osmom, kao i štabom divizije već smo odavno izgubili svaku vezu). On reče da zna put i ponudi se da nas povede tamo.

Predlog bi prihvaćen, i mi krenusmo.

Opet isti prizori: usred snijega, dubokog i više od metar, ugašena vatra, a naokolo sjedi čeljad, kao da se još griju na njenom pepelu. Zo-vemo ih, niko se ne odaziva. Kad priđemo, vidimo da su mrtvi.

Malo dalje - isti prizor. Sedmočlana porodica - dva muškarca, tri žene, dvoje djece - svi mrtvi, a čini se da će se svakog časa razbuditi. Vatra ih je raskrivila, pospali su i tako je smrt neosjetno nastupila.

Nevenka me malo kasnije obavještava da na nosilima ima još mrtvih. Ostavili smo ih zajedno s nosilima na snijegu i produžili dalje.

Ujutru opet sahranjujemo mrtve. Ko zna već po koji put. Na njihovim nosilima sad su novi bolesnici. Ima ih sve više, a i oni koji se još drže na nogama pri kraju su snaga.

Ostavljamo mrtve i krećemo dalje.

Halucinacije

Usled premorenosti i studeni borcima su počeli da popuštaju nervi i da se javljaju halucinantna stanja. Halucinacija je sada dostigla vrhunac i poput kuge se pronosila kolonom. Na svakom koraku mogli bi se vidjeti ljudi koji su istupili iz stroja i, pojedinačno ili po grupicama, sjede ispod krošnji kakvog drveta zamišljajući da su u kući, da su pored vatre, griju se. Pozivaju čak i druge da svrate; poskidali sa sebe šinjele i šatorska krila, šta je ko imao, raskomotili se. Drugi, opet, iskaču iz kolone i gdje god vide granu koja se savila od kitine snijega poturaju čurice, kao da je to česma iz koje šiba voda u mlazevima, potom je prinese ustima i »piju«. Čak imaju i osjećaj da piju vodu i zadovoljno odmahuju glavom: »Ah, kako je ledena«.

Da nije žalosno, bilo bi smiješno. Ovako, znali smo za ta stanja i nikome nije bilo do smijeha. Takve smo pokušali da uguramo u kolonu, da se ne bi smrzli na snijegu, ali smo u mnogim slučajevima morali odustati od nagovaranja, jer je bilo bezuspješno, a tu sila nije mogla pomoći. Ostavljali smo ih tako same, a neki su nas kasnije, kad bi se osvijestili, sustizali i uključivali se u kolonu kao da se ništa nije desilo.

Bilo je veoma dramatičnih scena izazvanih halucinacijama koje su se tragično završavale. Dok smo se tako kretali, najednom ispred nas, na čelu kolone - puškaranje. A zatim se vezom brzo pronese glas: »Komesar čete naprijed, upali smo u zasjedu zelenaša«. Još nisam ni stigao na čelo kolone, kad vidim kako trojica partizana gone drugu trojicu vezane. Između njih izbi žestoka prepirka i, prije nego sam mogao išta da učinim, ona trojica vezanih ležali su u snijegu mrtvi.

Šta se u stvari desilo? Pored Nijemaca, ustaša i četnika, znali smo, a to smo često govorili tih dana, da u Grmeču ima zelenaša, kojih se treba paziti i koje treba tretirati kao neprijatelja. Zelena čoha na kapama bila je njihova oznaka. Međutim, takvu oznaku, kao podlogu ispod petokrake na kapi, nosili su i naši borci, mahom stariji, iznemogli ili izranjavani ljudi koji su izdvojeni iz svojih jedinica i pridodati komandama mjesta i područja. Sužena svijest u halucinantnom stanju nije umjela da razlikuje oznake, i tako su mnogi pali kao žrtva nesporazuma i oboljele psihe.

Nešto kasnije, spazih pod jednom jelkom komesara mog bataljona Milu Maleševića, koga već treći dan nisam vidio. Pred njim vezan čovjek, crn, neobrijan. Malešević viče na njega, dere se, pištoljem mu prijeti, iza vezanog stoji borac sa uperenom puškom. Vezani čovjek je krupan, snažan, i prema oznakama na rukavu vidim da je zamjenik komesara bataljona. Ne poznajem ga ali oznake su dovoljan razlog da se umješam u taj slučaj. Čim me spazi, Malešević doviknu vezom:

»Ići ćeš pred vojni sud«, a potom rukom uperi prema meni: »Evo ti predsjednika vojnog suda, vodi ga komesare, i sudi mu«.

Nije mi do šale, kao ni njemu, ali videći njegov zamagljen pogled, oči koje gore neobičnim sjajem, i kako je sav nekako nakostriješen i iskošen, ne preostaje mi ništa drugo nego da sve prebacim na šalu:

»Hoćeš li odmah ili kasnije?«

»Odmah. I sudi ga po pravdi«.

Uzmem vezanog sa sobom, a pozovem i Maleševića da pođe, ali on odbi da krene. Čim sam odmakao nekoliko koraka odriješim čovjeka i priključim ga koloni. Bio je dosta priseban. Reče mi da se zove Jakić, da mu je ime Radomir, da je Crnogorac i zamjenik komesara nekog bataljona. Molio me da ga povedem do štaba 2. brigade, ima tamo poznanika. Uskoro je spazio grupu boraca. Nešto im je doviknuo, oni ga pozvaše, meni mahnu rukom i reče da je našao svoje, pa ode s njima.

Malešević ostade pod onom jelkom, pored njega i onaj borac.

Najzad smo u Dobrom dolu. To je, čini se, i kraj našim patnjama i mukama. Obaviješteni smo da neprijatelja nema u blizini, a u tom zbjegu, gde se sklonio narod iz podgrmečkih sela, našlo se nešto i hrane. Malo smo se i okrijepili, odmorili i mrtve sahranili. Kad se, treći ili četvrti dan, iskupila 2. krajiška u punom sastavu, krenuli smo sa njom i izbili istog dana u selo Jelašinovce, gdje smo odmah uspostavili vezu sa 6. brigadom, koja se još prvih dana prebacila neprijatelju iza leđa i tako izbjegla grmečku golgotu.

Svi teži ranjenici i bolesnici ostali su zauvijek u Grmeču, a oni koje smo uspjeli da donesemo do Jelašinovaca sad su prvi put mogli da dobiju pomoć i makar kakvu njegu. Ali, problem su sada bili oni za koje smo mislili da su zdravi, koji su na nogama podnijeli čitav grmečki marš; čim su skinuli obuću, više je nisu mogli obuti - sa njom se odvajala i koža i dio mesa.

Zadivljujući je bio napor i žrtva koju je podnijela omladina Po'dgrmeča, na tom maršu, noseći ranjene i bolesne borce. Ta omladina, od koje su mnogi posijali svoje kosti u surovoj planini, uzdigla se svojim činom i djelima do herojskih visina.

Gde je moja mama?"

MIRKO STANIĆ

Nakon višednevnih borbi na prilazima Grmeču, nadmoćni neprijatelj je uspeo nabaciti na masive Grmeča i 2. krajišku brigadu, sa ciljem da je tamo opkoli, a potom i uništi. Pod vrlo nepovoljnim okolnostima odstupili su borci te prema Trovan i Trovrhu, iznad sela Majkić-Japra, sa namjerom da se prije neprijatelja domogne tih vrhova, da bi na njima organizovali odbranu. Još u toku naredne noći pokušali su kontrajurišem proboj iz obruča prema još slobodnom dijelu planine, u pravcu sela Jelešinovaca.

Mada odavno iscrpljeni i premoreni danonoćnim borbama uz glad, nesanicu, hladnoću i druge poteškoće, borci su, svjesni svog trenutno izuzetno teškog položaja u snijegom zavijanim vrletima Grmeča, nekom nadljudskom snagom odolijevali iskrslim nevoljama i iskušenjima.

Na domaku cilja partizanka Olga bila je već na izmaku snaga. Ipak, nije smjela stati. Vukla se dalje čas posrćući, čas bauljajući. Promrzlim modrim rukama čvrsto je pritezala pušku, koja joj je svaki čas zapinjala za od snijega pognuto granje, ometajući joj ionako mučno kretanje. Tome su doprinosile i njene smrzle, kao lim ukočene čakšire.

»Koliko bih se lakše kretala da se barem one nisu smrzle« - mislila je. »Pa, i bez puške. Ali, kud bi sad bez nje? Nikud! Ona mi je sad stvarno najveće dobro koje imam. Sa njom se ne smije rastati, a ne smije ni zastati, ni s njom ni bez nje. Bio bi to moj kraj, a ja takav kraj ne želim. Neću! Ta, ja sam sa svojih osamnaest godina tek na pragu života i silno želim i vidjeti i saznati šta se to sve nalazi sa druge njene strane. Da bih to uspjela moram živjeti. Da bih živjela moram se boriti ne samo sa fašistima i njegovim slugama već i sa glađu, umorom, grmečkim ledom i snijegom i svim drugim nevoljama. Ali, da li ću u svemu tome uspjeti?? - nijemo se pitala - uz sporo mehaničko kretanje naprijed sa saborcima iz brigade. Neki daleki glas nade kao da joj je uvjerljivo šaputao: »Hoćeš, samo ne smiješ klonuti ni duhom, ni tijelom.«

Iz tih misli prenulo je vezom prispjelo saopštenje: kratak predah!

Gdje se koji borac u tom času zatekao tu je i stao. Ogla se našla pokraj snijegom zaogrnutе smrče. Tog trenutka kao da su joj se stvarno otvorile oči. Bacila je pogled unaokolo. Nedaleko od sebe spazila je nekoliko umornih drugova, grupu preplašenih žena zaokupljenih oko prozle plačne djece i bjelinu snijega u nedogled. Dok ih je zabrinuto posma-

Prema kazivanju Olge Budimir-Došenović.

trala, u podnožju Grmeča se čula topovska paljba. Ledeni Grmeč podrhtavao je dok su povremeni talasi hladnog vjetra stresali na njih kitinu.

Najedared je Olginu pažnju privukla jedna usamljena djevojčica, od oko pet-šest godina, koja je stajala nedaleko od nje. Plačući je gledala oko sebe. Bila je lijepo obučena. Imala je na sebi novu haljinicu sa crvenom pantljikom pola pedlja iznad poruba. Zatim, preko bijelog vunelog prslučića, svijetlo plavu majicu, a na nogama bijele vunene čarapice i opanke oputare. Na glavi je imala šarenu maramu, ispod koje su joj padale niz leđa lijepe crne pletenice, u koje su bile upletene crveno-plave vrpce, što je njenom ljupkom okruglom licu sa izrazito tamnim očima davalo anđeoski izraz. Valjda spazivši da je Olga zadivljeno posmatra, najednom joj je pritrčala pitajući je slobodno, ali plačući:

- Partizanko, gdje je moja mama?
- Ne znam drago dijete - rekla joj je ganuta Olga.

Mala je nastavila da cvili tiho, neutješno.

Olga se našla u nedoumici, ne znajući ni sama šta utješno da joj kaže. Utjehe nije bilo ni za koga, a za nju, tako nejaku, izgubljenu u surovoj planini, na koju je neprijatelj jurišao, ponajmanje. Mali divni cvijet, nezaštićen u ledenoj planini, znala je, uskoro će se smrznuti, sama u divljini, bez majčine i sunčane toplote. Ili, ako ne to, zgaziće je fašistička gamad koja uporno nastupa prema njima uz grmečke strmine.

Ubrzo je stigla naredba za pokret. Partizani su krenuli kroz smrznuti snijeg teškim, umornim korakom. Pošla je i Olga sa olovnim teretom na duši. Žao joj je bilo djeteta. Zastala je i osvrnula se. Mala je i dalje, nekako ukočeno, stajala na istom mjestu, posmatrajući je, ali sad glasno plačući. Olgini je zadrhtalo srce od tuge. Vratila se do nje, uzela je za gladnu ručicu i rekla joj nježno:

- Pođi sa mnom dušo!

Dijete je poskočilo, privilo se uz nju, i pošlo bez riječi. Već poslije nekoliko koraka prestalo je plakati. Uz put je često zapinjala i posrtala, ali se trudila, da, uz Olginu pomoć, ide s njom ukorak. Neočekivano, mala je rekla u jednom trenutku:

- 'Oću li ja ići s tobom, partizanko, sve dok ne nađemo moju mamu?

- Hoćeš, lutko moja lijepa! Hoćeš! Naći ćemo mi tvoju mamu. Tu je ona negdje, u šumi.

Dijete je živnulo. Počela su padati pitanja: čudna, naivna, bezazlena. Olga je na njih odgovarala kratko, kako je najbolje umjela i znala, nastojeći da udovolji njenoj radoznalosti.

Naišli su na veliku besputnu stranu. Olga je birala najpogodnije prolaze kroz ugaženi snijeg. Mala je sve više posustajala, pa su njih dvije počele izostajati za partizanima, koji su žurili koliko se više moglo. Olga je bila razapeta između dužnosti vojnika i plemenitosti čovjeka. Kao vojnik morala bi da žuri sa drugovima, a kao čovjek - ne može napustiti bespomoćno dijete. Da se ne bi ogriješila, uzela je malu u naramak pa je nosila, nosila, do iznemoglosti.

- Ti si partizanko dobra, kao i moja mama - Saputalo joj je dijete na uvo.

Na to je Olga samo još jače pritegla, idući dalje teško i sporo, ali brže nego kad je vodila za ruku. Malo kasnije, poslije malog predaha, pitala je:

- Bili ti meni, pile moje znala reći iz kojeg si sela?

Mala je na to najpre počutala trenutak-dva, a onda je otežući i ne dižući glave s njenog ramena:

- Pa... pa... ja sam... ja sam... iz Ru.. Rujiške!

- A, kako ti je ime?

- O, pa... Smiljka-bolan.

- Lijepo ti je ime, kćeri moja!

- Ma, nisam ja tvoja... Ja sam mamina ćerka.

- I moja si sada, drago dijete!

Umjesto odgovora, Smiljka je samo jače obgrlila i duboko uzdahnula.

Razgovarajući tako s njom, Olga je primijetila, uz put, da ona nije jedina koja se opteretila nepoznatim djetetom. Ispred nje je bilo još nekoliko partizana koji su nosili ili za ruku vodili omanju djecu. Njen dragi teret kao da joj je, s tom spoznajom, postao laganiji i još nekako draži. Negdje u njenom biću probudio se neki do tada nepoznat, ali divan osjećaj. Odmah je shvatila da je to signal materinstva. Pri tom je pomislila na svoju majku i sjetila se njenog brižnog lica prilikom njenog polaska u partizane, na kojem je lebdio i strah, i nada, i ponos. Šta li je tek sad preživljavala jadna majka ovog djeteta, ako je živa, sa bolom u duši pomislila je mlada djevojka. A koliko li je takvih samo danas u Grmeču? Prosto, da čovjek u svojoj nemoći svisne od tuge i bola.

Prošlo je mnogo vremena dok su se borci 2. krajiške domogli prostora na Trovari i Trovrhu. Nijemci su bili znatno zaostali iza njih, pa su imali vremena da se pripreme za odbranu prema zamisli njihovog komandnog kadra. Nekako neočekivano brzo spustila se tamna noć, prepuna neizvjesnosti, zebnje i straha.

Ispod neke ogromne litice, pri dnu jedne skrovite udolice, ravnog dna, na jugoistočnoj strani Trovare, Olga se sa djetetom neočekivano našla pored razgorjele vatre, oko koje se nalazilo nekoliko ranjenih i zdravih boraca i grupa žena, djece i omladine. Načinili su im mjesto. Olga se jednostavno svalila na četinarsko granje pokraj vatre. Smiljku je namjestila sebi u krilo. Vatra je blagotvorno djelovala, praveći im prozeble kapilare. Razređeni šumski zrak grmečkih vrhova, prepun mirisa jelove smole i dima od vatre, premorenu Olgu, koja je prvobitno namjeravala da se tu samo malo zgrije sa djetetom, lako je bacio u dubok košmarni san, koji nije imao obzira ni prema čemu, pa ni prema veoma teškim okolnostima u kojim se nalazila.

Koliko je dugo spavala Olga nije znala. Čak su joj i čakšire nagorjele dok je spavala. Drugovi su je jedva razbudili. Trebalo joj je vremena da shvati gdje se nalazi i šta se to oko nje zbiva. Kada se napokon razbudila, vidjela je da uz nju nema djeteta. U početku kao da nije bila načisto da li je neko dijete zaista bilo s njom, ili je to bio samo san, pa se o njemu nije mnogo ni raspitivala, ni brinula. Tek kad joj je kurir Pero kazao da je noćas s njom, tu kraj vatre, bila i jedna djevojčica, sa užasom je shvatila da je nema. Ne samo ona, niko od prisutnih nije znao šta je sa malom bilo. To ni kasnije niko nikada saznao nije. Jednostavno, nestala je.

Olga je preživjela grmečku tragediju i krenula dalje u borbu i život noseći na srcu ožiljak više, koji je mučio i tišti svaki put kad bi se sjetila svoje male, tek nađene i brzo izgubljene Smiljke.

Stradanje naroda u Grmeču

ILJA BUKARICA

Poslje smotre u Jasenici, brigade 4. krajiške divizije krenule su na svoje borbene zadatke. Druga brigada je prešla rijeku Sanu između Prijedora i Bosanskog Novog i stupila na teritoriju Kozare.

Među borcima je uveliko kolala priča da se sprema velika ofanziva na Podgrmeč. Nismo se u to vrijeme razumjeli u strategiju koja ima za cilj da brani tako veliku i organizovanu slobodnu teritoriju, odvođenjem sa nje tako velikih snaga divizije. Ali, to nas nije mučilo, jer smo vjerovali, da se čini ono što se smatra najboljim rješenjem, i do tada smo imali takve odluke vojnih i političkih rukovodstava, koje su davale najbolje rezultate.

Mučilo nas je nešto drugo - stradanje naroda i dobara po selima Kozare. Snijeg je bio dubok do ispod koljena, pa je pokrio mnogo čega, što bi moglo da pokaže ostatke izgorjelih objekata. Prolazili smo pored neobranih i nepožnjevenih kukuruza na velikim prostranstvima od po nekoliko sela. Vrijeme je bilo dosta hladno. Jedva smo čekali da se negdje ogrijemo i odmorimo. Bilo je slučajeva da idemo prema selu i očekujemo bilo kakav odmor, a u njemu ne nađemo prtinu, oko kuća, ni žive duše u kući, a na kućama ni vrata, ni prozora.

To su sve znali naši drugovi iz ona dva kozaračka bataljona naše brigade, ali mi Grmečlije nismo mogli ni naslutiti tako nešto. Nametala nam se užasna pomisao da se i u ofanzivi na Podgrmeč može isto desiti i našim najbližim. Kad bih počeo da razmišljam o tome dolazile su mi pred oči svi oni zborovi naroda, organizovanost, veselje i optimizam u Podgrmeču, pa to upoređivao sa pustoši koja može nastati kao na Kozari. Tada smo mogli razumjeti i izvanrednu borbenost i hrabrost naših drugova Kozarčana, ojađenih za svojim najmilijim, za desetinama hiljada kozaračkih ljudi, žena i djece, koji su ili stradali na Kozari ili odvedeni u logore smrti. Kozarčani su jurišali uzvikom: »Naprijed Kozarčani«, a njihova hrabrost i junaštvo kao da su bili fanatizmom nadojeni. Probijali su i prolazili kuda tenkovi nisu mogli. Imali su i žrtava, ali nisu posustajali.

Na području Kozare vodili smo nekoliko borbi.

Prvi napad smo izveli odmah po prelasku Sane, na Donju Dragotinju. U pokretu ka njoj na čelu čete bio je moj vod. Milan Gavrilović se nalazio koju desetinu metara ispred u patroli. Iznenada je zapucalo,

i on je pojurio i bacio se na mjesto koje nije bilo tučeno neprijateljskom vatrom. Pozvao nas je da se i mi prebacimo i uskoro je cijela četa bila u položaju da se privuče sasvim blizu neprijatelju. Neprijatelj se nije predavao, i borba je trajala nešto duže. Bačeno je mnogo ručnih bombi, a onda se iznenada, iza naših leđa, pojavio blindirani voz, koji je došao iz Prijedora. Morali smo odstupati. Teže je ranjen u stomak naš četni bolničar. Poslije par dana je podlegao, jer nije bilo uslova za hirurške zahvate - ni brigada, a ni Kozara, nije u to vrijeme imala svoje bolnice, a ni hirurge.

Bili smo jednog dana u zasjedi blizu Knežice, na putu koji od Bosanske Dubice i Kostajnice vodi za Prijedor. Neprijateljeve kolone na komunikaciji bile su velike, i sa mnogo tehnike. Napali smo ih i u toj borbi ranjen je puškomitraljezac iz mog voda Despot Mihajlo. Metak mu je napravio duboku brazdu preko obraza.

Kad smo stigli u Podgradce, 2. bataljon je upućen na nekoliko dana odmora. Prema Gradišci u zaseoku Kalemi bio je 4. bataljon. Neprijatelj ga je jednog jutra iznenadio, i nanio mu teže gubitke. Komanda brigade je odličila da napadnemo neprijatelja. Na jednom uzvišenju srele su se dvije kolone - njemačka i naše čete. Začelje našeg bataljona bilo je duboko u polju, na brisanom prostoru i snijegu. Odlučeno je da se juriša na brdo. Borba u susretu otpočela je usred dana. U takvoj situaciji odlučniji dobija bitku, a to smo bili mi. Uхватili smo se čvrsto brda i, poslije izvjesnog vremena, borbom i obuhvatnim manevrom, potisnuli smo neprijatelja. Imali smo prilike da gađamo, usred dana, isturene i potpuno izložene Nijemce. Osvetili smo žrtve nanijete našem 4. bataljonu.

Žešće borbe smo vodili i prema Lijeve Polju i selima Cerovljani, Kijevci i Jazovac. Osjećalo se prisustvo jačih neprijateljskih snaga i u Bosanskoj Gradišci.

Bilo je još planiranih borbi, ali je, iznenada donijeta odluka da se brigada vrati natrag u Podgrmeč. Čuli smo da je neprijatelj već upao duboko na slobodnu teritoriju. Marš je bio usiljen. Za jedan dan smo došli blizu rijeke Sane, u toku noći je prešli i sjutradan, preko Mijske glave, stigli usred Podgrmeča. Što smo se bliže primicali Grmeču prizori su bili sve mučniji. Mnogo naroda bilo je izbjeglo u Grmeč. Ostale su puste kuće sa nešto stoke koja je lutala. Bilo je i porodica koje su ostale kod kuće i nisu prihvatile poziv za evakuaciju u Grmeč, a bilo je i takvih koje su mlađe članove otpremale u Grmeč, a stariji su rizikovali da ostanu i da čuvaju kuću i stoku. Prošao sam i pored moje kuće, ali i u njoj nikoga nije bilo. Stoka je slobodno hodala oko kuće i jela što stigne. Zadržao sam se nekoliko minuta, dok sam probio led za goveda na lokvi gdje su se napajala, a svinjama sam izbacio iz koša mnogo kukuruza. Ovce nisu morale na vodu, jer su jele snijeg, a kretale su se slobodno oko stogova sijena. Bilo mi je veoma teško. Da li će se iko živ vratiti u ovu kuću od roditelja, dva mlađa brata i dvije sestre? Kako se samo za mjesec dana, od smotre u Jasenici, sve bilo preokrenulo. Godinu i po Podgrmeč je živio organizovano i disao jednom dušom za borbu, za partizane.

Kada smo stigli u Podgrmeč narodnoj sreći nije bilo kraja. Đurino-va brigada, bili su uvjereni, može sve. Vjera u nju bila je neograničena. U početku vojna situacija nije loše izgledala. Nijemci su se iz Sanskog Mosta teškom mukom i uz velike gubitke probili sa 737. pukom 717. lovačke divizije preko Fajtovaca, Radanovog polja i utvrdili na Benakovcu. Kontrolisali su relativno mali prostor, koji su posjeli i odmah utvrdili. Slijedeće snage, koje su krenule za njima, bile su osujećene pa je ta grupacija na Benakovcu bila odsječena. Neprijatelj je uporno napadao iz pravca Sanskog Mosta i Bosanske Krupe da bi se probio i spojio sa snagama na Benakovcu ali do tada bezuspješno. Sav ostali prostor Podgrmeča još je uvijek bio slobodan, ali prilično paralisano, jer je evakuisano sve što se moglo ponijeti u Grmeč, a prije svega stanovništvo.

Odmah po pristizanju brigada je napala neprijatelja na Benakovcu. Iznenađila nas je dobro organizovana vatra Nijemaca. Tučeni su svi prilazi položajima, a municiju nisu štedeli. Imali smo odmah mrtvih i ranjenih, a dva borca iz moje čete poginula su prve noći. To nam je bila opomena da je neprijatelj, riješen na upornu odbranu. Naši napadi su učestali. Izvodili smo ih svake noći a ponekad i danju. Neprijatelj je bio dobro uzdrman. Osvojili smo veći dio prostora koji je bio zaposjeo. Imali smo i žrtava. Kada smo se nadali da su došli posljednji časovi neprijatelju na Benakovcu, prodrle su neprijateljeve snage od Bosanske Krupe i spojile se sa onim na Benakovcu.

U tim borbama sam izgubio svog najboljeg druga i komšiju Milana Gavrilovića. Brigada je posljednjeg dana borbi na Benakovcu uputila grupu ranjenika, preko Grmeča, u partizansku bolnicu Lastve. Bio sam jedan od pratilaca ranjenika. Kada smo ih predali u bolnicu poslije smo nazad, poslije dva-tri kilometra uslijedio je nalet avijacije koja je bombardovala bolnicu. Vidjeli smo da je pogođena, pa smo sa velikim bolom u duši krenuli natrag u jedinicu.

Na putu smo naišli na zbjeg naroda iz Hašana i Potkalinja. Našao sam majku kraj moje najstarije sestre Mare koja je bila bolesna od tifusa. Bila je u bunilu od visoke temperature, a sa njima je bila i moja mlada sestra Jovanka, koja je imala deset godina. Nisu znali gdje su moja dva brata i otac, jer su oni krenuli kući, da vide kako je tamo, da uzmu nečiju od hrane i vrate se u Grmeč. Nisu znali ni za dvoje djece moje sestre Mare: Dušana, starog oko 8-9 godina, i Dušanku, staru 5-6 godina. Bili su negdje sa ostalim članovima porodice. Mara je ležala u bajti od četinarskih grana, u kojoj je gorjela vatra. Prvi put sam doživio da mi se ni majka nije obradovala. Bila je obuzeta crnim slutnjama u onako bijednim uslovima. Čekala je, jedno za drugim dolazi sve gore i gore, ili da se odjedanput sve poput »strašnog suda« završi. Ostavio sam ih i krenuo ka jedinici, uz neka sasvim neuvjerljiva ohrabrenja. Kada sam stigao u jedinicu našao sam sasvim nepovoljne vijesti i loše raspoloženje.

Neprijatelj je prije dva dana ušao u Lušci Palanku i tamo napravio pokolj. Stradala je teško porodica našeg komandira čete Ilije Srdića, i on je otišao da vidi i uradi šta može. Očekuje se da će svaki čas doći

do spajanja neprijatelja sa snagama na Benakovcu. Slično je i sa prodorom neprijatelja od Bosanske Krupe. Mi smo se u tom trenutku nalazili preko ceste uz sam Grmeč, tj. ispod Grmeča. Za nama je bila ta mračna planina, puna naroda i prepuna snijega. Šta će se dalje zbivati u takvoj situaciji pitali smo se u zebnji ne zbog straha za nas borce i brigadu, već zbog naroda koji je masovno izbjegao u Grmeč, a neprijatelj se, izgleda, orjentisao baš tamo. Pitali smo se da li je na pomolu tragedija Kozare. Sve to i gubitak druga Milana stvorilo je u meni nekakvu pometnju tako da ga nisam ni ožalio onako kako bih u drugim uslovima. Nije mi to dozvolilo strepnja da će taj podgrmečki narod nastradati, narod koji je radio za nas, živio i disao za nas, pjevao o nama partizanima - svojim sinovima, braći, muževima, sestrama.

*

Kada smo ušli u Grmeč morali smo se osloboditi konja i težeg naoružanja. Snijeg je bio dubok a gornji sloj rastresit, tako da su ljudi u kolonama mogli da se kreću kad se ugazi prtina, ali su konji propadali do trupa i nisu mogli ni maknuti. Neprijatelj je u kolonama upadao u Grmeč, i nije se znalo od kuda se može očekivati, a stalne vijavice i magla ometali su kretanje i izviđanje. Našli smo se sa narodom koji je pazio kuda mi idemo, pa nas je u širokim kolonama pratio. Bilo je više borbi i odbijanja nasrtaja neprijatelja. U Grmeču se našla i 5. kozaračka brigada. Ona se poslije nekoliko dana probila natrag u Podgrmeč, na Gorinju i Benakovac. Za njom se vratilo mnogo naroda natrag u sela. Druga brigada je krenula duž Grmeča, preko Trovrha - Javornjače - Bjelojskih vrela - Bobije, i tu izašla u selo Tuk Bobiju i Jelašinovce.

To putovanje je trajalo danima bez hrane, vode i spavanja. U početku je i bilo ponešto hrane u našim torbicama, ali je neplanski trošena, pa je brzo nestala. Snijeg je bio jedino što smo na kraju jeli, prvenstveno zbog žeđi. Vatru smo ložili ako bi se duže zadržavali na mjestu. Ona je topila tvrdi snijeg i postepeno pravila bunar, a mi smo nepažnjom gorjeli odjeću. Posebno su stradale cipele i brzo se raspadale na nogama, najviše prednji dio. Zamor, zbog nespavanja, stalnog stajanja i kretanja i gladi počeo je da se osjeća i utiče na sposobnost za kretanje i borbu. Imali smo osjećaj da se krećemo stalno ukруг, a pričalo se da je toga i bilo. Neki drugovi su halucinirali. Vidio sam te prizore i prosto je nevjerovatno koliko neka nestvarna situacija preokupira čovjeka da se ni uz bilo kakve pokušaje drugova ne da povratiti u stvarnost.

Najčešće su udarali u jelu, kao da su na vratima kuće, i tražili da im se otvori; stajali su pored drveta sa porcijom da prime hranu; skidali su odjeću da legnu u krevet; ponekad su potezali puške na neprijatelja, i slično. Iz mog voda, najteže halucinacije imao je Drago Šainović.

Ja sam bio stalno pri svijesti, ali mi se priviđalo da se krećem ulicom grada. Sniježna bjelina i tamna stabla drveća stvarala su mi sasvim jasnu sliku osvijetljene ulice sa bijelim kućama i tamnim međuprostorima. Uvijek sam znao da to nije istina, pa sam zgrtao snijeg nogama

i rukama da bih sebi dokazao stvarnost i vraćao se realnosti. Zamorenost je pritiskala tako snažno da se čovjek jedva kretao. Zaspali se moglo i u hodu, čim se naiđe na ravan teren i dobro ugažen snijeg. Čim bi se sjelo ili leglo na snijeg odmah bi san nadvladao. Starješine su se stalno borile protiv spavanja. Ja sam dva puta zaspao, a kada bi bio naređen pokret nisam osjećao ni ruke ni noge. Drugovi su mi morali pokretati ruke da bih ih osjetio, a ja sam onda rukama, u sjedjećem položaju, podizao noge u koljenu, gore i dolje, i tako i njih oživljavao. U Grmeč smo ušli oslobođeni ranjenika, ali ih nismo mogli izbjeći u toku borbi. Iz mog voda ranjen je Branko Latinović, nisam siguran za ime. Nosili smo ga i na zastancima spuštali nosila na snijeg da bi se odmorili. Podizali smo ga kada bi zamolio, jer mu je bilo hladno da leži na snijegu. Dobio je visoku temperaturu i podlegao. To je bio veoma lijep, crn i povisok mladić, vitka stasa i crvenih jagodica na licu. Bio je puškomitraljezac. Svi smo ga mnogo žalili.

Ja sam imao problema sa čakširima. Ne sjećam se kako sam ih pocijepao na oba koljena, pa sam ih često krpio, ali je to kratko trajalo. Bile su toliko oštećene da se više rupe nisu mogle ni krpljenjem zatvoriti. Snijeg je upadao, topio se i kvasio mi noge ispod koljena, zbog čega su se hladile i smrzavale nakvašene nogavice i čarape. Krećući se lagano u koloni, primijetio sam da ispod naše kolone, iz snijega viri leš sa uniformom. Izašao sam iz kolone prišao mu i odmah pogledao kakve ima čakšire. Vidio sam da su čakšire od čebeta, u veoma dobrom stanju, a pokojnik je rastom bio možda malo krupniji od mene, pa sam ocijenio da bi mi njegove čakšire dobrodošle. Pokušao sam da mu skinem cipele, ali nije išlo, jer su bile smrznute, dok nisam nožem izrezao pertle. Kada sam mu skinuo cipele vidio sam da je raskoračen koliko je moguće. Tako ohlađenom i smrznutom nikako se nisu mogle skinuti čakšire u tom položaju. Okrenuo sam ga na jednu stranu, tako da je jedi na noga ležala u snijegu, dok je druga bila visoko iznad glave. Gornju nogu sam zajahao i cimajući primakao je dolje i skinuo čakšire. Ponio sam ih dok nisam stigao svoju kolonu. Poslije sam, u pogodnom trenutku, bacio moje, a obukao te, nepoznatog pokojnika.

*

Kada smo izašli iz Grmeča neko je dobio više a neko manje hrane, što nije bilo važno. Važnije je bilo kako i gdje leći i spavati. Nismo mogli birati: sobe, štale, podrumi. Domaćini, su brinuli da se pokrijemo. San je bio dubok i dug. Neprijatelj je pokušao iz Lušci Palanke da prodre do nas i da nas nisu štitile jedinice 6. krajiške brigade mogao nas je klati uz sav ceremonijal - niko se od nas ne bi probudio, ni uzbunio.

Priča ne bi bila ni približno vjerodostojna, ako ne bih nešto rekao i o golgoti naroda koji se s nama kretao. Iz Grmeča se vratio jedan dio naroda sa 5. kozaračkom brigadom, dio je neprijatelj zarobio, ali je i sa našom brigadom krenula veoma velika grupa.

Ono što je činilo posebne teškoće jeste slaba odjeća. Narod Podgrmeča već godinu i osam mjeseci nije imao mogućnosti da kupi ni ko-

mad odjeće i obuće, a ono što se zateklo jula 1941. već je bilo poderano. Osim toga, običaj je bio da djevojke i žene ne nose donji veš, pa su od koljena do pojasa bile gole. Snijeg je bio dubok do pojasa, temperatura uvijek ispod nule. Djeca do 6-7 godina takođe nisu imala veš, pa su bila u istoj situaciji. Obuća je svima bila najveći problem, jer gotovo je nije ni bilo, sem onoga što je ručno izrađivano. Tako neodjeveni i neobučeni kretali su se naši podgrmečki starci, starice, djevojke, snaše i djeca. Kretali su se sporo, veliki broj je izašao i preživjeo, ali su mnogi ostali obavijeni bijelom smrću. Moj bataljon je dobio zadatak, negdje na Trovrhu, da bude u zaštitnici naroda. To ne znači da smo se kretali iza kolone naroda, već smo se pomiješali i pomagali u nošenju djece i vođenju iznemoglih.

Kolona partizana i naroda u takvoj situaciji najbolje govori o njihovom jedinstvu. Sve smo zajedno doživljavali i trpjeli, a najveća moralna obaveza bila je da se iznesu djeca i ranjeni drugovi. Svi smo iznemogle nosili i vodili, ili pomagali. Teško je bilo gledati one koje izda snaga i počnu da zaostaju. To su najčešće bili stariji ljudi i žene, kao i djeca koja se ne mogu nositi jer su za nošenje teška, a za podnošenje takvih napora nejak. To su djeca najčešće od 6-12 godina. Starci su sjedali i govorili da će malo odmoriti i krenuti za nama, ali nikad nisu stizali kolonu, ni izašli iz Grmeča. Odraslija djeca koja se nisu mogla nositi, jednostavno bi klonula, klatila se i nezainteresovano gledala. Pokušaji roditelja da ih nekako ohrabre i ojačaju nisu uspjevali. Sjedali su i lijekali u snijeg. Ponekad su pokušavali da ih nose, poneko od roditelja je ostajao uz njih, a ponekad su ih ostavljali i kretali sa ostalom djecom dalje. Jedna mlada i veoma sposobna žena uputila se s nama s troje djece. Dvoje je vodila, imali su 7-10 godina, a jedno od dvije-tri godine nosila je u naručju. U jednom trenutku srednje dijete je iznemoglo, i svi pokušaji majke i drugih nisu pomogli.

Ona je pokušala da ga nosi i pored djeteta koje je već nosila, ali nije uspjevala. Kolona naroda i vojske kretala se naprijed i nije zapazila da se nešto dešava. Žena, kada je sagledala svoju nemoć i onih oko sebe da spase dijete, ostavila ga je uz suze i molbu za oprostaj. Morala je ići dalje da bi izvela preostalo dvoje djece. Ne znam koliko je vremena prošlo, a umor je savladao i ono najstarije dijete. Prizor se ponovio, samo je bio još užasniji i bolniji. Majka je plakala i tražila utjehu u spasavanju barem jednog djeteta, koje je nosila, tražila je oprostaj od svakog - od boga, od nas, od oca djece, obećavala da će izdržati do kraja i roditi još više i othraniti. Tu potresnu priču kasnije sam najčešće pričao. Kako smo mogli ostavljati djecu zna samo onaj ko je bio tu i vidio da smo nosili toliko koliko smo mogli, a sve preko toga moralo je ostati. Ko je zbog toga ostao u Grmeču više nije izašao, a bilo je i takvih. Čuo sam poslije za razne situacije u drugim zbjegovima u Grmeču, ali je ova grupacija, zajedno sa nama, imala najteži put i izdržala najveće napore. Neki su zbjegovi jednostavno iskasapljeni, neki zarobljeni, a neki su uspjeli da se vrate natrag u sela bez gubitka i napora, jer se u najbliža sela moglo ulaziti u toku jednog dana ili noći. Naš put je trajao čitavu vječnost. Nekoliko dana i noći ničega oko nas nije bilo sem snijega.

Da je bilo hrane, bilo bi više i snage. Kako smo samo sebe prekorijevali što je nismo ponijeli kada smo pošli kroz magacinski rejon usred Grmeča. Naišli smo na razrušene magacine i prosutu pšenicu, kukuruz, zob, suve šljive, orahe, lješnike, pasulj i drugo. Bilo je rakije u buradima. Nikada nisam vidio dućane sa toliko platna u tubama, ćebadi, čarapa, cipela... Grmeč je zaista bio velika baza, koju su vrijedni odbornici i intendanti formirali, a seljačka kola, tovari i torbe na leđima omladinki i omladinaca donijeli. U toku jeseni oslobođen je veliki broj gradova sa svih strana Grmeča, a evakuacija je bila tako precizno planirana za transportne snage svakog sreza, opštine i sela. Pored toga, dobrovoljnim priložima i od onoga što je narod davao, najviše u jesenjim kampanjama, sakupljene su bile ogromne količine hrane. U Grmeču su u toku 1942. radile radne jedinice, narod i omladina na gradnji magacina i bolnica, i izgradile ogromne smještajne kapacitete, čitava naselja, grupisana u najzaklonjenijim šumskim dijelovima. Kako su otkriveni i bombardovani - ne znam, ali je taj udarac u četvrtoj ofanzivi bio veoma veliki neprijateljev uspjeh, i veliki gubitak za nas.

*

Pravo je čudo kako su sve to podnosili naši sanitetski organi. Pošto su bili zaduženi da brinu o nama nisu imali vremena da brinu o sebi. Naše bolničarke, naoružane kao i mi, s punim rancem materijala, ćebetom za potrebe ranjenog ili oboljelog druga, podnosile su sve te tegobe i uvijek ukazivale pomoć svakome ko bi i mali žulj dobio. Naša bolničarka Pava, vitka i crnoputa djevojka, bila je primjeran borac i drug. Te naše drugarice morale su biti na licu mesta gdje se rane zadobijaju. Bile su izložene dejstvu neprijatelja dok obavljaju poslove oko ranjenika, a to su mogle da rade samo hrabre i odvažne žene - veliki drugovi i prave sestre.

Po izlasku iz Grmeča brigada se za nekoliko dana oslobodila ranjenika i bolesnika i krenula u Kozaru. Tamo se zadržala veoma kratko i ponovo se vratila u Podgrmeč. Slučaj je htio da moj bataljon prođe kroz moje selo Hašane. Kada smo bili u centru sela, kod škole, naišli smo na težak prizor. U kolima koja su naišla bilo je sedmoro djece koja su pokupljena iz snijega glava probijenih kuršumom. Među djecom bila je i Dušanka Vještica, kći moje sestre Mare i zeta Luke, troje djece Lukinog brata Laze i troje djece Lazinog šurjaka Bože Novakovića. Moj otac i Jovan Ćuk pokupili su tu djecu, a dvije njihove majke, Draginja Vještica i Zoran Novaković, sahranili su ih. Sahranjena su u jednu grobnicu, na groblju pred hašanskom crkvom. Komanda bataljona je iskoristila taj prizor da postroji bataljon i ukaže na drastičan primjer zvjerstva neprijatelja i pozove nas na još veću hrabrost u borbi radi osvete tih i sličnih žrtava našeg naroda.

Naš boravak na položajima i borba oko Podgrmeča trajale su, možda, i mjesec dana. Tada smo mogli da sagledamo kolike je rane i gubitke zadala narodu podgrmečka četvrta ofanziva, a sa njom i tifus, koji

je te zime prosto harao. Teško je bilo naći kuću koja nije bila ožalošćena. Imao se utisak da je tifus nanio više gubitaka nego ofanziva. Groblja su bila puna novih krstova. Mnogi se još nisu vratili iz Grmeča, i nije se znalo da li su živi ili ne. Moja majka i dvije sestre zarobljene su u Grmeču i poslije mjesec dana puštene kući. Mati je poslije par dana po dolasku kući umrla. Mnogi odbornici, partijski radnici, skojevci i omladinski rukovodioci otišli su u toku ofanzive sa partizanskim jedinicama i više se nisu vratili na teren. Sve je to činilo da se situacija znatno razlikuje od one prije ofanzive. Činilo mi se da to nije više onaj Podgrmeč i da se ona organizovanost, snaga i veselje ne mogu više vratiti, jer rana je bila mnogo u svakoj kući. Zadaci su bili veoma veliki. Trebalo je sve uzorati, posijati i obrađivati, jer su dolazili proljeće i ljeto. Taj narod nije zakazao, kao da se ništa nije promijenilo. Podgrmeč je i dalje zadržavao i sve više proširivao svoju materijalnu bazu za NOR u Bosanskoj krajini. Brigada je u rano proljeće napustila Podgrmeč i više se nije vraćala do kraja rata. Mnogi njeni borci iz Podgrmeča ostavili su svoje kosti po drugim krajevima naše zemlje.

Tužni prizori iz Grmeča

LJUBICA MANDIC-RADAKOVIĆ

Krajem januara i početkom februara 1943. vodile su se teške i ogorčene borbe u Podgrmeču, a naročito na Benakovcu. Tih dana došla sam u 2. krajišku brigadu, kao omladinka, iz sela Podvidača. Jake neprijateljske snage po prvi put su ugrozile i upale u taj dio Podgrmeča, koji je bio centar slobodne teritorije od dizanja ustanka sve do tih dana. I pored danonoćnih i upornih napada, naša brigada nije uspjela da zauzme Benakovac.

Cilj neprijateljskih združenih snaga, sastavljenih od Nijemaca, ustaša i domobrana, bio je da osvoje i drže komunikaciju Sanski Most - Bosanska Krupa. Na tom prostoru sjeverozapadnog dijela Grmeča bile su, osim naše, angažovane i 6. krajiška i 5. kozaračka brigada. Opoljenoj neprijateljskoj jedinici na Benakovcu približavale su se jake neprijateljske snage iz pravca Sanskog Mosta i Bosanske Krupe radi njihovog deblokiranja.

Naše jedinice nisu imale drugog izlaza sem da se postepeno povlače u surovi i sniježni Grmeč. Kada smo odstupali sa Benakovca kroz Grmeč došli smo do Ravnog dola i Ilijine vode. Htjeli smo da se prebacimo s druge strane Grmeča, u selo Smoljanu, ali nismo uspjeli, pošto su se i tamo nalazili Nijemci, tako da smo bili potpuno opkoljeni. U Ravnom dolu naišli smo na zbjegove civila iz Podgrmeča, Banije i Korduna. Pošto je bila velika hladnoća, izbjegli narod je ložio vatre da bi se spasao. Neprijateljski avioni su primjećivali vatre i dim u šumi, pa civilno stanovništvo masovno bombardovali. Pri tome je izginulo mnogo žena i djece. Nailazili smo na stravične i teške prizore. Svuda naokolo bili su raskomadani dijelovi ljudskog tijela. Jedno dijete od 3¹ godine, pod jelikom, zvalo je majku da ga nosi, ne znajući da je mrtva. Prepozao ga je jedan borac iz moje čete i uzeo u naručje, rekavši da mu je juče poginuo otac na Benakovcu. To dijete je bilo sa Korduna i ne znam šta je dalje bilo sa njim.

U neizbrisivom sjećanju mi je ostala i noć u kojoj smo bezuspješno pokušavali proboj na nekoliko mjesta. Najednom, u neposrednoj blizini čuli smo jauke. Upalili smo šibicu da vidimo šta se dešava. Ugledali smo ženu koja je prostrla čaršav na snijeg i petoro djece leglo na nje-mu, a drugim čaršavom ih pokrila. Vidjelo se da ta djeca ne mogu preživjeti, jer su već bila polumrtva, izmorena od jake zime i gladi. Bili

smo nemoćni da im ukažemo bilo kakvu pomoć, jer smo bili zauzeti borbom i sprečavanjem Nijemaca da dalje napreduju.

Dok smo pokušavali da se probijemo iz tog pakla, jedna majka je bacila u snijeg devojčicu od dvije#tri godine. To je primijetio moj komšija Milan Raičić, dao mi puškomitraljez i uzeo dijete. Nosio ga je pored kolone u kojoj su bili izmiješani borci i civili, i pitao čije je dijete. Kada je sustigao majku, rekao joj je: »Ako ga ne možeš nositi, pogini zajedno s njim«. Zastali smo da se odmorimo i naložili vatru da se malo ugrijemo. Tu je ostalo mnogo žena i djece koji od promrzlina nisu mogli dalje da se kreću.

Poslije izlaska iz Grmeča oboljela sam od tifusa. Liječena sam u bolnici u selu Hadrovci. Po ozdravljenju ostala sam da radim u omladinskoj organizaciji u Lipniku i Podvidači do kraja rata.

U blokiranom Grmeču

ILJA DELIĆ

Krajem januara 1943, iako još nisam bio dobro prezdravio od zadobijene povrede na desnoj nozi novembra 1942, u borbi kod Šurkovca, kod rudnika Ljubije, došao sam u sastav brigade na Benakovcu. Mnogi od nas preživjelih boraca trajno i doživotno će se sjećati borbi na Benakovcu, naročito na Bilića brdu i Lugarevoj kući, gdje smo po najvećem snijegu i mrazu nekoliko dana vodili borbu. Pri tome su položaji po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. Bilo je i direktnih okršaja, tako da smo se više puta izmiješali, pa su radili kundaci i noževi.

U tim borbama bilo je na obje strane mnogo mrtvih i ranjenih. Mi smo srčano kidisali jer nismo bili navikli da zadatak ne obavimo, a posebno zato što je neprijatelj bio prodro u centar naše slobodne teritorije. Osim toga, neprijateljska jedinica se borila do zadnjeg čoveka, očekujući prodor svojih jačih snaga od Sanskog Mosta i Bosanske Krupe.

Usljed velike opasnosti po sopstveni život i opstanak, narod iz Podgrmeča, kao i izbjeglice iz Korduna i Banije, bili su prinuđeni da se sklone u Grmeč.

Pošto je neprijatelj bio zatvorio komunikaciju Sanski Most - Bosanska Krupa, bili smo prinuđeni da se povlačimo u Grmeč. Tu smo osam dana ostali u okruženju, pokušavajući da se probijemo i izvučemo civilno stanovništvo, koje je najviše stradalo, što zbog jake zime, što zbog gladi i nedostatka vode. Sve objekte neprijatelj je uništio - skladišta, magacine, bolnice i drugo. Naši izgledi za opstanak bili su mali. Mi bi se, kao vojska, tada probili iz okruženja, ali smo bili prinuđeni da štiti-
timo masu civilnog stanovništva. Preživljavali smo i gledali stravične prizore. Nakon velikih muka u borbi sa neprijateljem, sa zimom, bez hrane i vode, uspjeli smo da se probijemo u selo Jelašinovce.

Nikad teži dani u mom životu

SVETKO PROŠIČ

Za vrijeme teških borbi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi 2. i 5. krajiška brigada našle su se u okruženju u Grmeču. Kao borac 3. čete 2. bataljona 2. krajiške brigade preživljavao sam sve teškoće sa borcima tih brigada i izbjeglim narodom sa Banije i Podgrmeča. Ostao mi je nezaboravan period od 4. do 12. februara 1943. godine. Te brigade bile su jako iscrpljene u danonoćnim borbama na Benakovcu i okolnim mjestima ispod Grmeča. Imale su i osjetne gubitke. Nijemci su za nama uporno nastupali, a sa druge strane Grmeča, tj. iz pravca Bosanskog Petrovca, zaposjeli su sve visove i puteve šumskih radnika (Travore, Suvopoljski vrh i Trovrh prema Javornjači).

Moj bataljon, sa ostalim jedinicama brigade vodio je 4. i 5. februara žestoku borbu za svaku stopu zemlje. Posebno je bila teška borba u okruženju na Travoru. Dobili smo naređenje da Travor moramo zauzeti po svaku cijenu i braniti ga, jer je on bio dominantna tačka Grmeča. Gubljenjem toga vrha omogućili bi neprijatelju presijecanje i razbijanje jedinica 2. krajiške brigade i zarobljavanje izbjeglog naroda. Naređenje je preneseno borcima u streljačkom stroju. Po zauzeću Travora, Nijemci su silovito jurišali na naše položaje. U neposrednoj blizini Mihajla Munjize pala je ručna bomba. Bio je jako kontuzovan ali bez ranjavanja. Sklonio sam ga da bi se odmorio i oporavio, a ja sam sa ostalim drugovima nastavio borbu. Desno od mene bila je drugarica iz moje čete Olga Budimir, veoma hrabar i neustrašiv borac. Imala je dečiji glas i dok su Nijemci nastupali, vikala je »Evo, idu pravo na nas«. Rekao sam joj da čuti i da ne otvara vatru dok ne priđu bliže. Kada su Nijemci prišli na blisko odstojanje i kada je ona prvim metkom pogodila jednog, uzviknula je: »Eno ga pade«. Odmah smo prešli u protivnapad i odbili neprijatelja na polazne položaje. Tu je ostalo mnogo mrtvih njemačkih vojnika sa kompletnom ratnom opremom, koja nam je dobro došla. Drugoga dana Nijemci su pokušali, nekoliko puta, da nas zbacе sa tog položaja, ali zahvaljujući hrabrom otporu naših boraca nisu uspjeli. U toj, kao i u drugim borbama, naročito su se istakli i služili ličnim primjerom: komandant bataljona Đuro Štrbac, komandir čete Stojan Rajlić, politički komesar Boško Bundalo i njihovi zamjenici Dušan Ostojić i Marko Labus.

Jednoga dana, u prvi sumrak, kada smo izveli protivnapad na Nijemce i odbacili ih, na mjestu okršaja ostao je mrtav njemački mitraljezac sa svojim pomoćnikom i »šarcem«, ali nismo mogli da im priđe-

mo. No, u toku noći Nijemci su pokušali da ih izvuku, a i mi smo istovremeno pošli prema njima, pa smo se žestoko sukobili. Uspjeli smo da ih primoramo na povlačenje, a ja sam sa još dva borca uzeo »šarac« i municiju.

U nekim slučajevima Nijemci su u jurisima na naše položaje bacali ručne bombe, takozvane klipnjače, ali su one u letu udarale u drveće i vraćale se na njihove položaje. Tako su stradali od sopstvenih bombi.

Kod naših boraca bilo je i kritičnih trenutaka, uslijed velike hladnoće, premorenosti, nespavanja i gladi, dolazilo je do halucinacija, pa su neki borci nekontrolisanom vikom otkrivali položaje. Zato smo bili prinuđeni da ih izdvajamo iz jedinica i šaljemo u pozadinu.

Za vrijeme tih borbi, u najkritičnijoj situaciji došao je na naš položaj Đurin Predojević, zamjenik komandanta brigade, i naredio da se taj položaj ni po koju cijenu ne smije napustiti i dozvoliti neprijatelju da njime ovlada. U međuvremenu, neprijatelju su stigla pojačanja, pa je u borbu ubacio svježe snage. Istovremeno, stanje naših boraca bilo je sve nepovoljnije zbog iscrpljenosti, smanjeno je i brojno stanje, a gotovo smo ostali i bez municije.

Neposredno sa nama u borbi je bio i zamjenik komandanta brigade. Podsticao je i hrabrio borce, i zajedno sa njima bacao bombe i jurisao na neprijatelja. Zbog takvog ličnog primjera starješine, uspijevali smo da sačekamo neprijatelja na bliskom odstojanju, da mu nanesimo velike gubitke i protivnapadima ga vratimo na prvobitni položaj. Naši borci su bili posebno raspoloženi kada bi u bačenim njemačkim ran-cima našli hljeb, konzerve, meso, slatkiše i si., a tako smo se snabdijevali i oružjem i municijom.

Našim borcima, pored žestokih borbi, opasan neprijatelj bila je i velika hladnoća. Zima je bila tako jaka da je drveće pucalo, pa se imao utisak da je neprijatelj u našoj neposrednoj blizini i da on to puca, što je kod dijela boraca izazivalo uznemirenost. Dolazilo je i do promrzavanja dijelova tijela i zamrzavanja oružja, posebno puškomitraljeza i automata, pa smo mokraćom morali da ih osposobljavamo za dejstvo. Od promrzlosti imao sam i sam posljedice, a nije bilo malo primjera halucinacija i raznih priviđenja (da je drvo kazan sa hranom, da je šuma naseljeno mjesto, da je snijeg brašno, da je kamen sto sa hranom itd.).

Posebnu ulogu u tim teškim trenucima odigrali su članovi KPJ i SKOJ-a, kao i politički radnici, koji su stalno hrabрили borce i podizali im borbeni moral. Naročita pažnja bila je posvećena borcima koji su zbog krajnje iscrpljenosti bili spremni da zaspu u snijegu. Posljedice takvog spavanja bile bi kod mnogih krajnje tragične. Za sve vrijeme borbi neprijateljska artiljerija i avijacija bile su veoma aktivne, što je takođe negativno uticalo na psihičko stanje boraca.

Kada je donešena odluka za proboj iz okruženja, komandir voda me pozvao i poslao do jedne grupe izbjeglog naroda da im saopštim da se pripremi za izlazak iz Grmeča. Kada sam došao u zbjeg vidio sam da se vatra ugasila, a na moj poziv niko se nije odazvao. U prvi mah mislio sam da su pospali, pa sam pokušao da probudim jednog starijeg čovjeka, ali on je, na žalost, bio mrtav. Kada sam bolje pogledao oko

ugašene vatre, shvatio sam da su svi bili mrtvi - neki u ležećem, a neki u sjedećem položaju. Vidio sam i tri žene koje su u krilima držale smrznutu - mrtvu djecu. Vratio sam se u jedinicu i o tome obavijestio komandira čete Stojana Rajlića i komandira voda, i zamolio ih da me ne određuju u grupu za sahranu tih mučenika.

Bilo je mnogo slučajeva da su iznemogla i izgladnjela djeca plakala i tražila od majki hljeba, a one ga nisu imale, pa su tako gladna i umirala. Naši borci, ukoliko su imali nešto od hrane, dijelili su je sa narodom, a posebno odvajali za decu. Ali, i pored toga, mnogo je naroda pomrlo od gladi, a naročito izbjeglica sa Banije. Teško je sada i približno dočarati kako je sve to djelovalo na mene sedamnaestogodišnjeg mladića.

Nije bilo drugog spasa, već da se dobro pripremimo za proboj iz okruženja. Prikupljeni su gotovo svi puškomitraljezi i pridodati 1. bataljonu, koji je bio na čelu proboja. Pri proboju neprijatelj nam je pružio najžešći otpor na vrhu Grmeča - Javornjaci. No, našim brzim naletom i žestokom vatrom puškomitraljeza i ručnih bombi iznenadili smo ga i prisilili na povlačenje. Jurišem smo zauzeli barake koje su Nijemci držali, kao i sve njihove utvrđene položaje u tome rejonu.

Goneći neprijatelja naišli smo na jedan bedem pokriven snijegom. Misleći da su to umetrena drva ili neke klade, koristili smo ih kao zaklon. Međutim, nisu to bila ni drva ni klade, već velika gomila mrtvih Nijemaca, zatrpanih većom naslagom snijega. Tako smo slomili i posljednji otpor fašista i probili pakleni obruč na Grmeču. Naše jedinice su izdržale sve napore i izašle iz okruženja, a za njima i izbjegli i do krajnosti izmučen preostali narod.

Dalji put nas je vodio kroz Bjelajske uvale, prema Tuk Bobiji. Željeli smo da uhvatimo vezu sa 6. krajiškom brigadom. Tako je i ta, velika neprijateljska februarska akcija 1943. godine propala. Mada višestruko nadmoćniji u ljudstvu i ratnoj tehnici, neprijatelj nije uspio da uništi snage 2. i 5. krajiške brigade, a ni narod koji se, sa svojom vojskom, našao u okruženju.

Na Ravnom dolu"

MIRKO STANIĆ

Zima je 1943. bila izuzetno oštra i u Bosanskoj krajini. Grmeč, sa svojom okolinom, bio je još pred kraj prethodne godine zavijen dubokim snijegom. Temperature su danima bile veoma niske. Po takvom nevremenu - u normalnim prilikama - u planinu niko nije zalazio bez velike potrebe. Međutim, te zime na području Grmeča malo je šta bilo normalno. Naime, okupator je, sa svojom surovom, krvavom četvrtom ofanzivom gotovo sve okrenuo naopako. Od samog njenog početka, 20. januara 1943. na području njenog dejstva narod je doživljavao tragične trenutke. Svakog narednog dana bivalo je sve teže i gore. U Baniji i Kordunu, bez obzira na vremenske neprilike, došlo je do opšteg bjekstva naroda prema zapadnim područjima Bosanske krajine, a odatle još dalje, prema hladnom Grmeču. Ta je planina, ponajviše, postala u to vrijeme njihovo stjecište i uporište. Prilikom napuštanja svojih toplih domova mnogi su, onako na brzinu, ponijeli sa sobom samo najnužnije stvari. A bilo je i takvih koji ni to nisu stigli da učine. Njima je kasnije bilo ponajteže. Najveći problem i briga svih su djeca, posebno onih koji su ih više imali. A takvih je, u stvari, i bilo ponajviše. Manju djecu stariji su nosili na vlastitim leđima, ako već nisu imali konja. Veća djeca su pješačila pored njih. Poneko je sa sobom vodio i po neko grlo, mahom krupne stoke.

Kolone, koje su tako uz put nastajale, satima su se mukotrпно kretale uskim, vijugavim prtinama u pravcu planine. Na bijelom brisanom prostoru one su bile lako uočljive mete za neprijateljeve avione, koji su ih često napadali. Zbog toga su oni koji su još imali nešto više vremena koristili noć za dalji bijeg na kako - tako sigurnije mjesto.

I pored ogorčenog otpora partizana, posebno onih iz redova 2, 5. i 6. brigade, mnogo brojniji i tehnički opremljeniji neprijatelj postepeno je stezao обруč oko Grmeča, te omiljene krajiške planine. Njene prilaze, a zatim i nju samu, neprijatelj je svakodnevno zasipao avionskim bombama i topovskim granatama. Primoran tim i drugim djelatnostima neprijatelja, narod Podgrmeča sve se više i žurnije povlačio ka unutrašnjosti planine, ginući uz put gotovo na svakom koraku, bilo od neprijateljskog oružja ili od hladnoće, gladi i opšte iscrpljenosti. Mrtvi su ostajali u snijegu oko prtina, dok su živi žurili dalje, ni sami ne znajući kuda, ni dokle. Na svakom narednom koraku ostajalo im je sve manje

Prema kazivanju Olge Budimir borca 2. brigade, i Milana Marjanovića, borca 6. brigade.

snage i nade u opstanak. Posljednji njeni tračci počivali su im još jedino na oružju premorenih partizana, koji su se junački borili sa neprijateljem svuda unaokolo, štiteći odstupnicu i njima i ranjenicima iz grmečkih bolnica.

Već nakon desetak dana od početka ofanzive na središnji prostor Grmeča počele su pristizati, u svakom pogledu premorene i banijsko-kordunaške izbjeglice. Bile su to grupe takvih nevoljnika kakve su mogle proizvesti samo krajnje dramatične okolnosti, zasnovane na spletu najcrnijih i najtežih ljudskih nevolja. Podgrmečke izbjeglice su mu pomagale koliko su mogle, mada su se i same nalazile u sličnom položaju. Ta pomoć se ogledala u komadiću hljeba pruženog gladnom djetetu, u ustupljenom mjestu u kolibici ili kraj vatrice, koja je pred svakom od njih tinjala. Takvih, na brzinu sklepanih kolibica, pretežno od kolja i granja četinarara bilo je bezbroj po najskrovitijim predjelima Grmeča. I pored očite opasnosti od avijacije, vatre su se ipak morale ložiti, jer je od hladnoće, naročito potkraj noći, i samo granje pucketalo.

Takvih kolibica, pa i izbjeglica, na relativno malom prostoru, bilo je ponajviše u zbjegu na Ravnom dolu u Grmeču. Više nego na bilo kojem drugom mjestu u okolini, tu je bilo ne samo kolibica i izbjeglica već i vatri i dima, a time i direktne opasnosti od vazdušnog neprijateljevog napada. Avioni su ih prelijetali često, a izbjeglice su opravdano strahovale od napada, ali se i nadale da ih možda, ipak, neće otkriti.

Šestog februara, neprijatelj je potisnuo 2. krajišku brigadu u unutrašnjost Grmeča. Odstupala je ona organizovano prema Borovcu i Trovrhu, tim najvišim vrhovima na tome dijelu Grmeča, sa namjerom da tu pruži neprijatelju najjači mogući otpor i, eventualno, prokrči sebi put ka istoku. Nastupajući u tome pravcu, dijelovi te brigade naišli su i na Ravni dol. Tek što su borci tu malo predahnuli, posmatrajući nepreglednu masu izmučenog naroda, naišlo je više neprijateljevih aviona. Letjeli su dosta nisko, iznad samih planinskih vrhova. I, umjesto da produže dalje, kao što su to toliko puta ranije činili, oni su iznad Ravnog dola obrazovali krug i stali kružiti, spuštajući se sve niže. Istovremeno u zbjegu je nastao strašan haos.

Shvatili su gotovo svi neprijateljevu namjeru i htjeli su istovremeno svi da bježe, a to niti se moglo, niti se imalo kud. Da je i imalo, za tako nešto više nije bilo vremena. Poslije nekoliko krugova avioni su se, uz jezivu buku, počeli obrušavati prema zbjegu, zasipajući ga bombama i mitraljeskom vatrom. Nastala je užasna grmljavina sa strahovitim odjecima, kilometrima daleko, na sve strane. Grmeč se tresao. Kao nikada ranije, grmio je od lančanih eksplozija teških avionskih bombi. Grmio je i vazduh iznad njega, od eksplozija, štektanja mitraljeza, te avionskih motora i vazdušnih sirena. Čitav Ravni dol za nekoliko minuta prekrila je tama od dima, raspršenog snijega i zemlje. U tom haotičnom paklu smrt je munjevitom brzinom, nemilice i na sve strane kosila: ljude, žene, djecu, životinje i drveće. Razarane su stijene, ravnane kose i urvine. Kroz ustalasani zagušljivi vazduh letjeli su geleri, ogranci, kamenje, zemlja, dijelovi ljudskog tijela, polupane stvari, smrznuti snijeg. A onda, nakon desetak tragičnih minuta, avioni su odletjeli, a nad zbjegom se

nadvila ubitačna tišina. Ali, nije potrajalo dugo. Poslije samo nekoliko trenutaka, kroz nju, se prolomio užasan jauk preživjelih.

U prvi mah bilo je toliko ošamućenih pojedinaca koji nikako nisu shvatili šta se to zbilo, i da li je stvarnost ili san. Stravična java je i njima ubrzo sve objasnila.

Kada se, napokon, razišla tama nad iskasapljenim Ravnim dolom, pred očima preživjelih ukazali su se stravični prizori. Na sve strane vidjeli su se veći ili manji krateri, nastali pri eksploziji avionskih bombi. U njih su bila sručena skršena mlađa i stoljetna stabla bukava i jela. Oko njih bili su posvuda mrtvi i dijelovi mrtvih. Bilo ih je čak i po neoborenim drveću, koje je nekim čudom ostalo uspravno. Teren Ravnog dola izgledao je kao neko ogromno i krvlju izmiješano tijesto. U tu krvavu masu bombe su zamjesile: zemlju, snijeg, stijenje i ljudska tijela sa raznovrsnim drvećem, pred čim su preživjeli gubili svijest.

Ranjenici su bolno zapomagali. Bilo ih je mnogo. Gotovo više nego neozlijeđenih, neki od njih su stajali izgubljeno kao živi kipovi, dok su drugi, nešto pribraniji, zapomažući i dozivajući po stratištu tražili svoje najmilije među ranjenicima i poginulima. Uz put su nailazili na svemoguće, stravične, jezive prizore, od kojih se i najhrabriji i najizdržljiviji maglilo pred očima.

Jedna bomba direktno je pogodila kolibicu Lake Miljuša, u kojoj mu je raznijela ženu sa svom djecom. I njega bi da se tu zatekao. Kukao je na sav glas, kako to samo može nesrećan čovjek, koji je za tren oka ostao bez cijele porodice, bez svojih najdražih, za koje je radio i živio.

Prišao mu je brat Gojko, sav zamazan krvlju i suzama, pa ga je pitao za svoju porodicu. On je samo odmahivao rukom i neprirodno vikao:

- Ne znam. Ne znam. Ništa o njima ne znam.

Tako izbezumljenog, Gojko ga je napustio i pošao u potragu za svojima. Uzbrio ih je i našao. Ženu je zatekao u sjedećem položaju, oslonjenu leđima o jedno izranjavljeno bukovo stablo. Bila je u besvjesnom stanju. Metak joj je proletio kroz usta, s jednog na drugi obraz, polomivši joj pri tome većinu zuba. Iz poluotvorenih usta curila joj je krv i niz bradu joj se slijevala u razgoličena njedra. Na krilu joj se nalazilo nešto starije živo odojčce, krvavih ručica, od njene krvi, koje se čvrsto pripijalo uz njene krvave grudi. Bezuspješno je pokušavalo da sisa. Njeno drugo, veće dijete, ležalo je sklopljenih očiju pokraj nje, sa glavom oslonjenom na njenu nogu, pridržavajući joj klonulu ruku, stalno ponavljajući jedno te isto:

- Jaoj majko, jaoj mamice.

Pritrčao im je preneraženi Gojko, dozivajući ženu plačnim glasom:

- Koviljka, Koviljka. O, jao meni, kukavnom.

Ona, kao da ga nije čula. Uzeo joj je iz krila dojenčce, a zatim joj zakopčao košulju i vestu na grudima. Jedva je u tome uspeo, jer su mu ruke drhtale. Zatim je pridigao i drugo dijete, tješeci ga da će se mama probuditi. Njegovo prisustvo je smirilo dijete, te je ono prestalo plakati i jaukati, ali je stalno jecalo, brišući suze sad jednom, sad drugom hladnom ručicom.

Gojko je sjeo na jednu oborenu granu pored žene. Ponovo joj je stavio u krilo njeno odojče, a zatim uz njega i drugo dijete, pa ih pokrio svojim kožuhom. Sad je i on očajno i neutješno plakao, tiho podrhtavajući od jada i hladnoće, dok su u podnožju planine grmjeli topovi, podsjećajući ga na činjenicu da tragediji, bez obzira na to šta mu se do sada desilo, još nije došao kraj.

U tom je Koveljka došla svijesti. Htjela je nešto da kaže ali nije mogla zbog rane i usirene krvi u ustima. Počela je tiho da plače. Gojko joj je drhtavim prstima vadio krv iz usta, nevješto i sporo. Vidjevši to, prišla im je jedna brigadna bolničarka, govoreći blago:

- Daj, druže, ja ću to.

On je pogledao iznenađeno i zahvalno, u isti mah, odmićući se u stranu bez riječi. Bolničarka je skinula svoju torbicu, izvadila malo vate, nakvasila je alkoholom, pa ženi prvo očisti lice i rane na njemu, a zatim usta od krvi i, na kraju, povezala joj ranjeno lice čistim zavojem. Kada je to završila, rekla je polazeći:

- Eto, sad će tako biti bolje.

Ispratile su je zahvalne, tužne i plačne oči do njenih drugova, koji su polazili dalje, noseći svoju tugu i bol i nekoliko svojih ranjenih drugova.

Nedaleko od toga mjesta jedna bomba je pala među vatrice oko kojih je bilo okupljeno više članova nekoliko porodica i sve ih pobila, osim jednog jedinog djeteta u kolijevci. Njega je detonacija odbacila u zrak i, ko zna kako, okačila oblučac o skresanu granu obližnjeg javora tako kao da je okačila kakva pažljiva ljudska ruka. Neko od prisutnih je skinuo kolijevku. Ostao je zapanjen vidjevši u njoj živo, prozebalo, ali ne i ranjeno dijete, koje je jedva primjetno plakalo.

- Ko to još može reći da boga nema kada ovo čudo vidi? - pitao je on sebe i ostale okolo sebe, pokrivajući dijete biljem.

- Kakva mu je vajda što je još živo kada će se i onako uskoro smrznuti kao i mi - kaže mu promuklim glasom jedna starija žena.

Naletješe iznad njih dvije »štuke« u brišućem letu. Oni koji mogaše, razbježaše se za tren oka, nasumice, nebirajući pravac, pojma nemajući kud će ih i dokle noge odvesti kroz hladnu i ranjenu planinu Grmeč.

Eto, tako je i tu, na Ravnom dolu, strašni rat složio, ko zna koji po redu, svoj najcrnji mozaik od izuzetno jezivih i groznih nevolja i stradanja jednog nedužnog naroda koja su, u neku ruku, odraz ovozemaljskog pakla, koji su stvorili ljudski zlotvori.

Hod po bespuću u zaleđenoj planini

GAVRO PANIĆ

Kada smo stigli do visova Grmeča i zašli dublje u planinu za-
tekli smo užasne prizore. Nailazili smo na zbjegove i prolazili
u koloni pored njih. U njima su bili starci, žene i djeca. Ložili
su vatre koje su brzo tonule u snijeg. Majke su sjedele u snijegu i držale
djecu u krilu i naručju.

I neprijatelj je ušao duboko u planinu. Otpočele su teške borbe za
dominantne visove, kao što je Suvi vrh, Suvopoljski vrh, Trovrh i Ja-
vornjača. Smjenjivali su se napadi i protivnapadi, juriši i protivjuriši.
Nastajali su sve teži dani u dubini planine. Trošene su i posljednje re-
zerve hrane. Nastupili su glad i žeđ, jer nigdje ni vode nije bilo. Hodalo
se i lutalo po bespuću ledene planine, uz pospanost, i prividenja i sm-
rzavanje. Sve je to povećavalo gubitke i smanjivalo borbenu moć naših
jedinica.

Jednog dana, odnosno početkom noći, kada je brigada krenula u
proboj u sastavu 4. bataljona moj vod je bio u zaštitnici. Iznenada, nep-
rijatelj je napao kolonu. Razvila se žestoka borba i neprijatelj je natje-
ran na povlačenje. Na mjestu okršaja ostali su leševi, puške i torbice
neprijatelja. Desetar iz moga voda Mirko Knežević i ja zgrabili smo po
jednu torbicu da bi se snabdijeli municijom, a kada smo pogledali oko
sebe nigde nikog nije bilo. Izgubili smo vezu sa svojom jedinicom i os-
tali sami u Grmeč planini. Borba se utišala, ali bi još po neki metak
fijuknuo ispred nas. Nismo znali ko puca, pa smo promijenili pravac
kretanja da ne bi upali u klopku neprijatelja. Kretali smo se kroz šumu,
prema jednom srednjem visu, obišli vis i nikakvih tragova nismo vidjeli.
Prisluškivali smo, ali se nigdje ništa nije čulo i nismo znali kuda dalje
da idemo, pa smo odlučili da na visu provedemo noć.

Noć je bila hladna. Nismo imali šibice da naložimo vatru i da se
ogrijemo, ali ne bismo je smjeli ni ložiti, jer nismo znali koliko smo
udaljeni od neprijatelja. Pronašli smo jednu malu jelku, čije su grane
pod težinom snijega bile povijene do zemlje. Oko debla jelke, ispod gra-
na, bilo je suvo. Kada smo ušli pod grane bilo nam je mnogo toplije
nego vani, pa smo se sjetili da pretresemo torbice koje smo zaplijenili.
U mojoj torbici bilo je mnogo pušćane municije i dvije ručne bombe,
a u torbici mog druga Mirka bilo je takođe pušćane municije i jedna
grudva pčelinjeg ušećerenog meda. Osim municije, i med nam je dobro
došao. Malo smo sumnjali da bi mogao biti zatrovan, ali nas je glad na-

tjerala da med iskoristimo za večeru. Ostalo je nešto i za doručak. Legli smo pod jelku jedan uz drugog i tako odspavali nekoliko sati.

Sjutradan smo se rano probudili i ugledali vedro nebo, ali sunce još nije bilo izašlo. Kada se pojavilo, orjentisali smo se i krenuli na sjeverozapad s namjerom da izađemo iz planine u sjeverozapadni dio podgrmečkih sela. Putovali smo čitav dan. Nismo imali vremena da se odmorimo, jer je trebalo što prije izaći iz planine. U početku smo izbjegavali visove i duboke doline da ne bi naišli na neprijateljeve položaje ili zasjede. U pravcu kretanja pretraživali smo jarke i doline ne bi li našli vode da se napijemo. Ali, vode nigde nije bilo. Jeli smo snijeg, ali se od snijega još više žednilo. Kada se već približavala noć primjetili smo jedno selo, u daljini, ispod padina Grmeča. Približili smo se ivici šume i odabrali jednu manju kuću da svratimo. Zatim smo osmotrili selo i sačekali noć.

Kad je pala noć prišli smo toj kući i u njoj našli samo žene i djecu. Lijepo su nas primile i dale podatke o neprijatelju. Neprijatelj je čitav dan prolazio u kolonama kroz selo i odlazio u pravcu Bosanskog Petrovca, ali nije tu zanoćio. Odlučili smo da u toj kući prenoćimo i da se odmorimo. Ukućani su nam dali večeru i namjestili da prespavamo. Izuli smo obuću da se osuši i polijegali u odjeći, sa puškama pored nas. Rekli smo ukućanima da nas probude sutra rano da bi se na vrijeme izvukli iz kuće i povukli u planinu.

Osvanuo je vedar i sunčan dan, a ukućani su nas kasno probudili i obavjestili da ide neprijatelj. Odmah smo ustali. Trebalo je samo da se obujemo i krenemo. Međutim, nismo mogli da se obujemo jer se obuća osušila, a noge natekle i pomodrele. Izletio sam vani bos sa puškom u ruci, i vidio kolonu neprijatelja na udaljenosti od oko jednog kilometra. Ponovo sam se vratio u kuću i dosjetio da zatražim od ukućana neke masnoće. Dali su nam parče slanine, koje smo zagrijali na vatri, pa namazali noge i čarape i nekako se obuli i krenuli u planinu.

Opet smo se našli u Grmeču. U drugoj polovini dana našli smo u jednoj uvali zbjeg u kojem su bili samo starci, žene i djeca. Ponudili su nas da se ogrijemo i da nam skuvaju puru. U zbjegu su imali osmatračce, koji su nas obavjestili o nailasku neprijatelja sa sjevera, uz planinu. Odmah smo napustili zbjeg i krenuli malo ukoso niz padine planine. Ubrzo smo čuli galamu i puškarenje. Zaista, neprijatelj je u streljačkom stroju išao prema nama. Rokirali smo ulijevo, i našli prazan prostor, pa zaobišli desno krilo neprijateljevog streljačkog stroja i nastavili niz padine planine. Stigli smo u jednu dolinu. Ispred nas smo vidjeli nešto ravniji teren na kojem je šuma bila posječena i odnešena, pa su ostali samo panjevi. Kod svakog panja gorjela je vatra. Bilo ih je oko deset. Oko njih snijeg je bio ugažen i razbacane prazne limenke od konzervi. Zaključili smo da je tu neprijatelj ručao i odmarao, a zatim otišao u streljačkom stroju dalje kroz planinu.

Mirko je predložio da tu sjednemo i malo se odmorimo. Predlog sam nerado prihvatio. On se odmah izuo da ogrije noge, što je mene ljutilo. Nakon nekoliko minuta naišao je jedan civil koji je vodio za so-

bom kravu, a za kravom je išlo dijete sa motikom u ruci. Brzo su prošli pored nas i otišli uz neki jarak. Rekao sam Mirku da se brzo obuje i da idemo dalje.

Krenuli smo uz pošumljenu kosu paralelno sa dolinom kojom je otišao civil sa kravom. Kada smo malo odmakli, začu se galama u dolini. Nijemac je vikao na civila, a dijete je vrištalo. Nastavili smo pokret i primijetili svjež trag dva vojnika i psa, koji su došli pravo iz doline gdje se čula galama i otišli u pravcu jednog visa ispred nas. Rekoh Mirku da traže nas. Postali smo oprezniji, ali smo nastavili da idemo naprijed, pomjerajući se malo udesno od vrha, jer smo pretpostavljali da je vis posjeo neprijatelj. Tako smo došli na ivicu šume i ugledali selo.

Tri kuće, pored šume, bile su udaljene od nas oko sto metara. Poslao sam Mirka da izvidi ima li neprijatelja i da pita koje je to selo. Ubrzo se vratio i saopštio mi da su Nijemci u većim kućama i da su naredili da im se spremi večera. Zbog toga smo se povukli malo dublje u šumu i sačekali noć.

Čim je pala noć krenuli smo u selo. Izašli smo na cestu i vidjeli neku ženu koja je polazila od kuće i nosila nešto na ramenu. Zastali smo i posmatrali. Ona nas nije primijetila. Došla je na izvor ispod ceste i počela da naliva vodu. Javili smo joj se, a ona se iznenadila. Rekla nam je da je to selo Risovac, i da je puno njemačkih vojnika, ali da ih u njenoj kući nema. Pozvala nas je kući i dala nam večeru. Brzo smo večerali i krenuli dalje, prema Risovoj gredi. Jedna žena nas je uputila kako da zaobiđemo školu, jer je puna Nijemaca, i rekla da Nijemci drže položaj na Risovoj gredi već nekoliko dana.

Išli smo oprezno cijelu noć. Nismo ni znali kada smo prošli Risovu gredu i Risovački do kod kote 550. Osvanuo je lijep, sunčan dan, a mi smo nastavili pokret cestom sve dok nismo primijetili neprijateljevu kolonu iz pravca Bosanske Krupe. Kretale se prema nama i Risovoj gredi. Istovremeno, počela su i neprijateljeva vozila krstariti cestom između Bosanske Krupe, Risovca i Jasenice.

Skrenuli smo sa ceste i zašli u planinu, u rejon Gorinjski vrh, kota 820. Tu smo proveli čitav dan osmatrajući pokret neprijatelja. Nešto oko 11 časova jedan kamion od Jasenice zaustavio se na cesti i iz njega je izašla grupa Nijemaca i krenula u zaselak Gorinja. Ispalili su nekoliko metaka. U isto vreme začu se skika svinja. Ubili su dvije velike svinje, nečim povezali i odvukli preko snijega do kamiona. Utovarili su ih u kamione, ukrkali se i otišli u Jasenicu.

Kad je pao mrak spustili smo se niz sjeverne padine planine i, kroz zaselak Mala Gorinja, sišli prema cesti. Kada smo bili blizu ceste pristiže nas grupa civila iz planine. To nam je dobro došlo jer nismo poznavali teren. Zajedno smo prešli cestu zapadno od Jasenice i zašli dublje u podgrmečka sela prema sjeveru. Civili su išli svojim kućama, a jedan nas je odveo do kuće partizanskog odbornika. On nas je lijepo prihvatio, dao nam večeru i smjestio da prenoćimo. Upitali smo ga da li zna nešto o 2. krajiškoj brigadi. Saopštio nam je radosnu vijest da je brigada zanoćila u susjednom selu i da je možemo sjutra naći.

Sjutradan kada smo se probudili počeli smo da se spremamo, ali nijedan nije mogao da se obuče jer su nam noge bile natekle, a prsti pOmodrili i pobijelili od smrzavanja. Kada je odbornik to vidio našao nam je nove čarape i opanke od prijesne kože (oputnjake), pa se obusmo. Poslije doručka je našao dva konja. Pojahali smo ih, a on je sa nama krenuo u brigadu. Istovremeno neprijatelj je izveo snažan napad na našu brigadu, pa smo se pomjerali malo udesno i došli u njen sastav nakon tri dana i četiri noći.

Kada smo stigli svi su se borci i rukovodioci iznenadili, a zatim obradovali, jer su mislili da smo poginuli ili se smrznuli u dubini Grmeča. Na moje mjesto već je bio postavljen vodnik voda. Mene su odmah tada postavili za zamjenika komandira 1. čete 4. bataljona.

U proboju iz Grmeča

SVETKO PROŠIĆ

Druge brigada je u Grmeču vodila višednevne borbe u okruženju tokom četvrte ofanzive. Pored borbenih zadataka, imala je naređenje da prikuplja i čuva zbjegove naroda u planini. Bio je izuzetno veliki snijeg i jaka zima. Borci 2. bataljona su posebno bili motivisani da brane zbjegove, jer je i taj bataljon ponikao i bio formiran u podgrmečkim selima. Čuvanje zbjegova usporavalo je akcije i pokrete bataljona, a podnošene su i veće žrtve.

Narod se, međutim, morao čuvati i spasavati. Jer, isti taj narod je davao svoje najbolje sinove u čete i bataljone 2. brigade, pazio ih, hranio, moralno podržavao i njegovao kao nešto najdraže i najsvetije. Taj dug prema svom narodu bataljon je po cijenu najvećih žrtava ispunjavao.

Prilikom proboja iz Grmeča u pravcu sela Tuk Bobija - Bojište kolona je skrenula sa prtine. Moja četa je stala pored jedne oborene jelike. Govorilo se da ćemo tu odmarati, nešto pojesti i popiti. Međutim, to su bile halucinacije nekolicine boraca. Sjećam se da su to bili Stevo Mijatović i još jedan borac. Kada sam vidio šta rade i govore, prišao sam im i ubjeđivao ih da krenemo za kolonom prema selima. Jedva sam uspio da ih pokrenem.

Protestovali su zašto ne jedemo i ne pijemo. Ubrzo smo stigli kolonu naše jedinice. Putujući prema selima naniže, naiđem na jednu neeksplozivnu minobacačku granatu. Koliko se sjećam, bila je kalibra 120 mm. Uzeo sam je i ponio. Stigavši u selo Tuk Bobiju, granatu sam predao starješini prateće čete brigade. On me je izgrdio, govoreći da sam van pameti, da sam izložio opasnosti ne samo sebe već i ostale borce. Ja, zaista, o granati nisam ništa znao. Nisam čak znao kako se aktivira, pa je i moglo doći do tragedije.

Jurišom iz obruča"

MIRKO STANIĆ

Desilo nam se nešto strašno. Nešto u što bi, koji dan ranije, u čitavoj 2. krajiškoj brigadi malo ko vjerovao. A i kako bi kad dugo vremena nismo bili načisto, ne samo sa svom ozbiljnošću novonastale situacije, do koje je došlo zbog dramatičnog razvoja događaja tokom četvrte neprijateljske ofanzive, posebno na sektoru Grmeča i okolo njega, nego ni sa svojim trenutnim mogućnostima u njoj. I pored ogorčenih odbrambenih borbi na prilazima Grmeču i u njemu samom, nadmoćniji neprijatelj je ipak uspio da nas opkoli na sniježnim vrhovima srednjeg Grmeča, sa nebrojenom masom teško iscrpljenih izbjeglica, koje smo štitili u povlačenju. Bili smo svjesni nezavidnog položaja, kao i činjenice da iz neprijateljskog obruča nema izlaza bez velike borbe i žrtava. Nije se smjelo oklijevati, već je trebalo brzo, pametno i efikasno djelovati, jer je samo koji čas kasnije moglo biti isuviše kasno. Rukovodeći kadar naše brigade to je dobro znao, pa je pravovremeno i odlučio šta i kako da se čini. Pored ostalog, naredio je hitnu koncentraciju automatskog oružja, određivši prethodno pravac i vrijeme sveopšteg juriša. Civili se ne smiju ostaviti - glasila je naredba.

U toku noći, u određeni čas, jurnuli smo silovito na jednom sektoru neprijateljskog obruča, sipajući vatru u pokretu iz sveg raspoloživog vatrenog oružja. Iznenadjeni neprijatelj nije izdržao. Obruč je u nletu slomljen. Kroz tu, tako silom stvorenu brešu borci su pojurili svom snagom, vodeći sa sobom užasnite izbjeglice koje su još mogle da se kreću. U toj paklenoj jurnjavi, uz zveku i jeku oružja, neki su izgubili korak, zaostali, odvojili se, zalutali. I, eto, tu je počinjala slijedeća etapa tragedije - pojedinačne i manjih grupa izgubljenih u mrkloj noći u sniježnoj planini.

Po izlasku iz neprijateljskog obruča krenuli smo u većim ili manjim grupama, onako nasumice, prema istoku, u pravcu sela Jelašinovci. Neke od tih grupa osule su se i rasturile na samom početku neizvjesnog puta, dok su ostale uporno tražile spas u izlasku iz planine.

U jednoj od tih grupa nalazio sam se i ja. Bilo je tu podosta i žena, pretežno mladih, sa malom djecom koju su nosile u naručju ili na leđima, zavismo od uzrasta djeteta. Jadno su izgledale onako iscrpljene tovarom teških ljudskih nevolja, sa tom ugroženom djecom za čiji su se spas borile. Trudile su se, koliko su više mogle da ne izostanu iza partizana. Idući za njima kao u nekom transu, tumarale su, posrtale, pa-

Prema kazivanju Mitra Dašića.

dale, dizale se i vukle jedna drugu, da bi bile uz njih, jer je izostajanje značilo neminovan brzi kraj.

Iako se svima žurilo, naprijed se sporo odmicalo. Svi smo bili malaksali, a živci su u svih bili na ivici sloma. Ničeg lijepog, ničeg utješnog pred očima. Samo pod snijegom pognuto drveće i sniježna stihija u nedogled, koja je sticajem okolnosti postala zla kob za bezbroj nedužnih ljudi, koji su, pred navalom fašističkih divizija, potražili spas u negostoljubivom Grmeču.

Gamižući kroz Grmeč neznano kuda, najedared primijetih da neki ljudi oko mene nešto besmisleno buncaju. Pričali su da čuju ili vide koješta, čega nije bilo oko nas. Spopade me neki strah zbog toga. Osjetio sam potrebu da bježim, ali nisam znao kuda bih u noći. Zaostao sam nakratko i pogledao oko sebe. Umotane i pod teretom pognute žene jedva su micale. Podsjećale su na prave aveti iz bajki.

Kad je napokon svanulo, umjesto očekivanog olakšanja bilo mi je još gore, pogotovu kad smo naišli na grupu smrznutih žena i djece oko davno ugašene vatre. Tek što smo krenuli dalje od toga jezivog mjesta, jedan mi je drug, ne znam više ni koji, rekao:

- Ti Mitre i ovo dvoje - pokaza mi rukom partizana i jednu partizanku - brzo na čelo kolone. Tamo stanite pored prtine i od žena oduzimajte djecu za koju ustanovite da nisu živa. To morate činiti odlučno, brzo i energično, jer Nijemci su nam za petama, a mi isuviše sporo odmičemo.

- Jeli vam jasno? - pita na kraju.

- Jasno je! - kažemo uglas sve troje.

- Onda naprijed! - komandova on.

Kad se našosmo na čelu kolone stadosmo pokraj prtine kako nam je naređeno. Nailazili su partizani kojima nismo ništa govorili, nailazili dječaci i žene bez djece, koje smo propuštali bez primjedbi, a kad su nailazili žene sa svojim dragim teretom zaustavljali smo ih, pa one sa živom djecom upućivali dalje, a od onih koje nisu imale tu sreću oduzimali smo mrtvu djecu i polagali na snijeg pored sebe, objašnjavajući im zašto to činimo. Neke od njih nisu uopšte reagovala. Nastavljale su svoj tegobni put bez riječi, zadržavajući obamrle ruke u prvobitnom položaju. Međutim, neke su plačući davale očajan otpor, kunući, sve do boga. Jedna od njih, čvrsto pritežući uza se mrtvog mališana, sva izbezumljena kaže nam:

- Ne dam svoje dijete! Ne.. . dam!

Mi uporni, ali i ona. Druga pokraj nje više glasno:

- Šta to radite ljudi ako boga znate?

Tek kad smo je uvjerali da joj je dijete mrtvo, sva očajna se pomirila sa svojom zlom sudbinom i krenula dalje kao sumanuta.

Kad smo najzad obavili taj neobično teški i mučni zadatak vidjeli smo na snijegu pored sebe poveću gomilu mrtve male djece. Za časak smo ih kao skamenjeni posmatrali, a onda smo požurili za kolonom naših sapatnika koji su sporo odmicali. Uz put smo naišli na teške prizore ljudskih stradanja. Tu i tamo, oko partizana, na krvavom snijegu ležali su mrtvi borci iz zaštite Podgrmečkog vojnog područja sa zelenim oznakama na rukavima, koje su - reče nam neko - pobili halucinirajući borci 5. i 2. brigade, misleći da su neprijateljski vojnici. Među njima

sam prepoznao Janka Kalabu. Bilo mi ga je jako žao. Upoznali smo se na Međeđem brdu u jesen 1941. godine. Smučilo mi se od jada koji nisam imao čime ublažiti. Tek što sam se nijemo oprostio od Janka i pošao dalje, ugledao sam nekoliko boraca kako stoje ispred stabla jedne jelke sa ispruženim porcijama. Nedaleko od njih, tri su razbaškareno ležala na snijegu kao da su u krevetu. Oko jednog sjedjelo je u snijegu nekoliko boraca sa okrenutim dlanovima prema njemu kao da se griju. A dalje, unaokolo, bili su rastureni mrtvi civili, većinom oslonjeni leđima uz kakvo stablo ili stijenu pored ugašene vatre. Pred očima su mi se smjenjivali prizori sve gori od goreg.

Zaokupljen tim čudnim, neshvatljivim prizorima, nisam ni primijetio da sam ostao sam. Posve sam. Oni sa kojim sam bio do maloprije nestali su neznano kud. Trenutno nisam znao kuda ću dalje, iako sam bio svjestan da moram ići, pa kud bilo. Nakon kraćeg kolebanja, uputio sam se jednom od mnogobrojnih izukrštanih prtina, iako nisam znao kuda će da me odvede. Ne znam koliko sam se dugo vukao u tom pravcu kad primijetih ispred sebe dva borca, koji su mi išli u susret. Kad su mi se približili, u jednom od njih prepoznadoh Duška Misiraču. Prepoznao je i on mene. Pozdravili smo se bez suvišnih riječi. Njegov saputnik je bio visok, plav, mršav. Puška mu je neuredno visila o ramenu. Nije mi se svidio njegov izraz na licu. Čutao je dok mi je Duško pokazivao busolu da mu pomoću nje odredim pravac prema Jelašincima. Činio sam to neuvjerljivo.

- Ne - reče on. - Nije tamo, već desno.

Ja sam na to samo nespokojno slegnuo ramenima.

U tom naiđe jedan borac. Bio je iz vojnog područja. Nije imao ni šinjel ni oružje, ali je na nogama imao sasvim dobre čizme. Čim nam je prišao, dugajlija skide pušku i uze ga na nišan prije nego što je on i riječ progovorio. Oštro mu je podviknuo:

- Skidaj čizme!

Nepoznati, kao hipnotisan, počeo da ih skida s nogu onako stojeći. No, prije nego što je i ijednu skinuo, ovaj mu ispali metak u glavu. On samo klonu i udari glavom u snijeg. Dugajlija mu svuče čizme i stavi ih ispod svoje lijeve ruke.

Prenerazio sam se zbog toga, grubog, moglo bi se reći, sadističkog, pljačkaškog nasilja. Ostao sam bez riječi, kao i Duško, koji ga je samo začuđeno pogledao.

Odmah poslije toga nečasnog čina nastavili smo put oko neke doline. Naprijed je išao dugajlija, iza njega Duško, a na začelju ja. Već kod prvih koraka stao sam kombinovati kako da se neopaženo od njih odvojim, jer u dugajliju više nisam imao ni najmanje povjerenja. U jednom trenutku htjeo sam da ga ubijem, što mi sa strojnicom ne bi bilo teško, ali sam odustao zbog Duška, misleći da mu je to nekakav vajni prijatelj. Ta pomisao najedared pokvari mi raspoloženje i prema Dušku, što mi samo učvrsti odluku da ih što prije napustim.

Išli smo i dalje čuteći. Utom, desno od nas, gotovo pored same prtine, spazih veliki stari panj. Bio je crn i koritastog oblika. Kako oni na mene nisu obraćali pažnju, a bio sam podosta i izostao iza njih, riješih da iskoristim tu priliku. Prvo sam za trenutak zastao, a onda brže-bolje

priskočio panju, za svaki slučaj, sa strojnicom na gotovs. Iz tog skrovi-tog zaklona pažljivo sam pratio njihovo kretanje i ponašanje. Najedared primijetiše da me nema. Čuo sam kako tada dugajlija srdito reče:

- Pobježe! - a zatim opali veoma neodređeno i okrenu se oko sebe. Duško je mirno stajao. Časak kasnije produžili su u istom pravcu, idući lagano jedan za drugim.

Zadržao sam se za panjem nešto duže, i tako kad sam bio uvjeren da su zaista otišli uputio sam se kroz cijelac u sasvim suprotnom pravcu od onog u kojem su oni otišli. Teško i sporo sam išao sve dok nisam naišao na neku prtinu, koja me je odvela ravno do neke kolibe na dnu Međugorja, ispod Bobije. U toj kolibi zatekoh jednu mlađu ženu, njenog muža i dvoje djece. Sjedeli su oko vatre u čijem se užarenom pepelu nalazilo nekoliko krompira. Vidim, nisu se obradovali mom dolasku. Naprotiv, uznemirio sam ih. No, i pored toga sjeo sam pored vatre da bih se bar malo zagrijao. Pri tome sam nesmotreno skinuo cipele sa prozebljih nogu. Dok sam ih istovremeno grijao i masirao one su mi brzo toliko otekle da više nisam mogao obuti cipele. Moj nepoznati domaćin stalno me je požurivao da idem. Domaćica također. Vjerovatno su se bojali neprijateljeve odmazde, ukoliko ih zatekne zajedno sa partizanom. Budući da se i meni žurilo, pošao sam u čarapama, a cipele sam prebacio preko lijevog ramena. Odobrovoljena mojim odlaskom, žena mi pruži jedan pečeni krompir, a čovjek pokaza navodno najkraći put prema Jelašinovcima. Čim sam ja krenuo on se vrati u kolibu i zabravi vrata. Čemu li se taj tu mogao nadati u ovo zlo vrijeme, pitao sam se grabeći uzbrdicom, dobro ugaženom prtinom, koja je vijugala brisanim prostorom koji me nije radovao. Kad sam stigao na vrh, sa kojeg se obarala padina prema jelašinovačkoj kotlini, ukaza se blještavo sunce. Snijeg je toliko iskrio da nisam mogao normalno da gledam, što mi je smetalo pri hodu, sve dok nisam zašao u šumu.

Za bose, promrzle noge jedva da sam znao. Bio sam do iznemoglosti umoran, a i uznemiren svojim neizvjesnim položajem, tim više što nisam znao kuda bi bilo najbolje da krenem. Na moje veliko iznenađenje, a i radost, nedaleko od mene neko mi je doviknuo:

- Eno našeg Mitra!
- Kojeg Mitra! - neko pita.
- Ma, Mitra Dašića - odgovori mu ovaj.

U istom času meni kao da pade mrak sa očiju. Pogledah, a preda mnom grupa mojih drugova iz brigade. Onako premorenog preplavi me velika radost, koja kao da mi prili novu snagu u iznemogli organizam. Povelu su me sa sobom ka selu. Bio sam gotovo bos, jer su se čarape već bile poderale, a ni ja ni drugovi nismo imali druge, kao ni bilo šta drugo što bi se moglo obuti.

Glavnini brigade priključili smo se u selu i kratko odmorili, koliko je to bilo moguće u gotovo nemogućim okolnostima, sa neprijateljem na domaku praga nespaljenih kuća po jelašinovačkim zaseocima. Dok smo boravili u selu, neizbjeglo stanovništvo nudilo nas je onim što je još imalo, kao i u svim drugim prilikama, sve dok 11. februara, po noći, nismo otišli iz sela pravcem: Zvečak - Miljević Brdo - Grdanovci - Bošnjaci - Rovine - Gornji Lipnik. Tu smo bili daleko iza leđa neprijatelju.

Preživio sam grmečke strahote

DUŠAN BUNDALO

U sastavu 2. krajiške brigade, 7. januara 1943. godine, bio sam na smotri 4. krajiške divizije u Srpskim Jasenicama, koju je izvršio Vrhovni komandant drug Tito. Poslije neviđenog oduševljenja boraca i naroda ovog kraja zbog susreta sa svojim Vrhovnim komandantom, te narodnog veselja i velikog kozaračkog kola, 2. krajiška i 5. kozarska brigade, pošle su na novi borbeni zadatak u sastavu svoje divizije.

Brigadama je komandovao prvi komandant 4. krajiške divizije Josip Mažar Šoša. Brigade su dobile zadatak da krenu preko rijeke Sane na Kozaru, a zatim nastave pokret dalje prema Lijeve Polju, sa ciljem da napadnu i likvidiraju neprijateljeva uporišta na komunikaciji Banja Luka - Bosanska Gradiška, na potezu Klačnice - Bosanska Gradiška.

U pokretu preko Kozare zatekli smo popaljena i opustošena sela. Nešto naroda, koji je preživio kozarsku ofanzivu oduševljeno nas je dočekivao i nastojao da nas i sa ono minimalno ostale sirotinje ugosti. Bilo je tu i susreta preživelih kozaračkih boraca sa preživelim članovima svoje porodice za koje ništa nisu znali više od šest mjeseci. Bilo je i onih koji su ovom prilikom saznali za tragičan završetak članova njihovih porodica. U tom pokretu 2. brigada je vodila manje borbe kod neprijateljevih uporišta Martin Brdo, Brežičani i Dragotinja. Po stizanju u Lijeve Polje obe brigade su vodile borbe kod Podgradaca, Karađorđeva, Topole i Klačnica. U tim borbama bilo je obostranih gubitaka, ali više kod neprijatelja.

U međuvremenu (20. januara) počela je i četvrta neprijateljska ofanziva. Uslijedilo je naređenje za hitan povratak brigada u Podgrmeč.

U toku pokreta iz Podgrmeča i borbi u Lijeve Polju dobio sam žulj na nozi, tako da nijesam mogao više da obujem čizme, već sam morao da idem u čarapama. Zbog toga u povratku preko Sane, našao sam se u brigadnoj bolnici. Po prelasku Sane upućen sam kući i tog časa sam se odvojio od brigade koja je produžila prema Potkalinju i ušla u borbe sa neprijateljem na Benakovcu.

Ofanziva je bila u punom jeku. Neprijatelj je nadirao sa svih strana. U međuvremenu stigla je komora 5. kozaračke brigade do moje kuće, pa sam sa njima i 1. bataljonom 5. brigade krenuo u pravcu Majkić Japre prema cesti između Simarića gaja i kuća Dražića. Neprijatelj je već posjedao položaje na Kekića glavici i Simarića gaju. Uspjeo sam sa kozarčanima preći preko Suvopolja prema zbjegu na Grmeču i tu sam

ponovo uspio uspostaviti vezu sa 2. brigadom. Nastavili smo pokret prema Malom Oštrelju, a zatim prema bolnici Lastva i dalje prema Krnjeuši. Poslije izvesnog vremena ponovo smo se vratili prema bolnici u Lastvi i nastavili pokret prema Tarovinama. U međuvremenu bolnica je bila bombardovana i tu smo doživjeli stravične prizore. Bolnica je bila razorena, mnogi ranjenici izginuli, a po granama okolnih stabala visili su dijelovi ljudskog tijela.

Kada je brigada izbila prema Tarovinama, neprijateljev обруч oko Grmeča već je bio sklopljen. Sa brigadom se našao veliki broj izbjeglica što je otežavalo pokret i manevar jedinica. Snijeg je bio dubok preko jednog metra. Vladale su izuzetno niske temperature. Nailazili smo na stravične prizore smrznutih porodica - žena, djeca i staraca. Glad, žeđ i hladnoća, te i nespavanje danima, izazivali su pojavu halucinacija. U takvom stanju bilo je i međusobnih ubistava. Neprijatelj je sve više stezao обруч. Borbe su se vodile na bliskom odstojanju. Obostrani gubici su bili veliki. Masovno je ginuo i narod u zbjegu od neprestanog bombardovanja i mitraljiranja neprijateljeve avijacije.

Situacija je postajala sve dramatičnija. Poslije sedam dana natčovječanskih naprezanja donešena je odluka o proboju. Na sastanku štabova 2. i 5. brigade dogovoreno je da se 2. krajiška brigada sa dijelom zbjega probija prema Miljačici i dalje ka Tuk Bobiji, a 5. kozaračka brigada, također sa dijelom zbjega, prema Risovoj Gredi i dalje prema Hašanima.

Preživjevši sve te strahote, s brigadom i zbijegom izbili smo u selo Tuk Bobiju. Svrativši u jednu kuću zamolio sam drugove iz mitraljeskog odelenja da mi skinu čizme. Jedva su uspjeli. Noge su mi bile promrzle i naduvane. Izašao sam pred kuću i trljao snegom da ih zagrijem. U međuvremenu uslijedio je napad neprijatelja od Lušci Palanke i posle višerasovne borbe jedinice 6. krajiške brigade uspjele su da ga odbiju. Čizme više nijesam mogao da obujem. Uslijedio je pokret brigade sa ranjenicima i narodom preko komunikacije Lušci Palanka - Bosanska Krupa prema selima Bošnjaci i Lipniku, a zatim preko Sane u Kozaru u Marine i Dragotinju, a zatim ponovo u Podgrmeč. Ceo taj put prešao sam u čarapama, a posledice promrzlina osećam i danas.

Poslije toga sa brigadom sam prošao njen borbeni put do Kragujevca u Srbiju kao nišandžija na teškom mitraljezu.

Izašli smo iz okruženja

DUŠAN MRDA

Početak četvrte ofanzive, januara 1943, brigada se nalazila u Kozari. Njen početak, uslovio je povratak naše i 5. kozaračke brigade u Podgrmeč. Odmah po stizanju stupili smo u borbu sa njemačkom jedinicom koja je uspjela da se probije do Benakovca. Nismo uspjeli da je likvidiramo, iako je već bila na izdisaju, zbog prodora jakih njemačkih snaga od Bosanske Krupe. Tako smo bili potisnuti na padine Grmeča, gdje se već nalazio veliki zbijeg naroda. Tog dana zakonačili smo u zaseoku Lukići, ispod same planine. Sjutradan su nas napale jake njemačke snage, tako da smo se teško uspjeli dohvatiti šume. Pri povlačenju imali smo mnogo ranjenih i poginulih drugova. Prvi organizovani otpor dali smo tek kada smo se izvukli do ivice šume. Borba je trajala cio dan. Nijemci su navaljivali želeći po svaku cijenu da se domognu šume, ali toga dana nisu imali uspjeha.

Drugoga dana nastavljene su žestoke borbe kod mjesta Elezovac, na cesti koja vodi od sela Gorinje za Ravni Do. Sprečavali smo Nijemce da uđu u šumu, jer su se u neposrednoj blizini nalazile izbjeglice - narod, žene, djeca i starci iz Korduna i Banije. Napad Nijemaca podržavala je i avijacija, koja je nanosila velike gubitke, naročito izbjeglicama. Nakon svakog naleta »štuka« bombardera, na sve strane po šumi bili su stravični prizori - razbacani dijelovi ljudskog tijela, lelek žena i plač djece. Štiteći izbeglice, i mi smo imali velike gubitke. Kada bi vojska pokušala manevar i pokret radi proboja iz obruča presretana je i odbijena.

Posle danonoćnih borbi u šumi, brigada je sa dijelom naroda i ranjenicima uspjela da izađe iz okruženja u planini Grmeč. Preko Malog Međugorja stigla je u selo Jelašinovce. U međuvremenu, zbog žeđi, gladi i premorenosti boraca i naroda, pojavile su se kod pojedinaca i halucinacije, zbog čega je dolazilo do prekida veze u koloni, a i do nekontrolisanog pucanja, pa i pogibije nekih ljudi. Riječi ohrabrenja bile su te noći dragocene. Sjećam se kako je zamjenik komandanta brigade Đurin, negdje na domaku Malog Međugorja, stao pored kolone i govorio nam u prolazu »Hajte, hajte drugovi, brže, brže, sada ćemo u selo, dolje je i Šesta brigada«. I zaista, kada smo se spustili u selo Jelašinovce sreli smo se sa borcima 6. krajiške brigade sa kojima smo se grlili i ljubili kao da je došla sloboda.

Dolazak u selo Jelašinovce bio je više tužan nego radostan. Selo je bilo pusto. Kuće su bile otvorene i prazne, jer je narod još bio u zbj-

govima. U selu se vidio poneki pas, a i oni su od nas šutke bježali. Na ognjištima u kućama naložili smo vatre i počeli se grijati. To naše grijanje, naročito za one koji su imali promrzle noge, bilo je kobno, jer su zagrijane noge, pucale i krvarile.

Glad u planini je bila teška. U Jelašinovcima nije bilo pripremljene hrane. Jeli smo što smo našli. Sa mojim drugovima kuririma našao sam u jednoj kući kiseli kupus, pa smo se poslije dužeg vremena dobro najeli.

Negdje poslije podne javiše da se uz Jelašinovačko polje, u streljačkom stroju, kreću Nijemci. Vjerovatno su željeli da nas onako promrzle, gladne i umorne unište. S obzirom na njihovu brojnu i tehničku nadmoćnost, štab brigade je donio odluku da se povučemo u pravcu Međeđe brda. Kada smo došli pod Međeđe brdo, bila je već noć. Štab brigade je napravio varku za Nijemce - menja pravac povlačenja i usmjerava naš pokret u pravcu sela Bošnjaci, a zatim prema selu Lipnik. Nijemci su u toku noći otkrili i taj pravac našeg pokreta i na prostoru sela Skucani Vakuf, naročito na cesti ispod brda Vitoroga, nastavili su da gone našu brigadu, odnosno njene pozadinske dijelove. U prostoru Šikara, na domaku zaseoka Stanići, otvorili su vatru na naše začelje i smrtno ranili Miroslava Stanića, zvanog Spiro, koji je na putu za bolnicu umro. Sahranili smo ga u šumi kod Čupine doline.

Iz Grmeča u Podgrmeč i Potkozarje

STEVO JAKŠIĆ STEVICA

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, februara 1943. našle su se u Grmeču u okruženju 2. i 5. krajiška brigada, sa oko 15.000 izbeglica, sa Korduna, Banije i Podgrmeča. Brigade su šest dana i noći vodile natčovečansku borbu sa daleko nadmoćnijim neprijateljskim snagama i borile se za spasavanje golorukog naroda. Po ciči zimi, slabo obučeni i iscrpljeni glađu, narod je u borcima gledao jedini spas. Međutim, i borci su bili iscrpljeni od svakodnevnih borbi, gladi i nesаницe. Bela smrt je i njima pretila na svakom koraku. Pored toga, na svakom koraku susretali su i stravične prizore: majka nosi dete u naručju, a ne primećuje da ono nije više među živima, starac sjedi smrznut ispod jele, majka leži smrznuta, a dijete pored nje daje još uvek znake života. Sve prizor teži od težeg. Borci, isto iscrpljeni, gledajući te muke naroda, još više kidišu na neprijatelja, da bi spasili što se spasiti može.

Komandni kadar štabova brigade iskazuje punu samoinicijativu i u ovakvoj delikatnoj situaciji za rukovođenje i komandovanje. Usmeravaju niži kadar i borce na izdržljivost i natčovečanske napore. Kod boraca 2. brigade pojavilo se bunilo, od iscrpljenosti, gladi, a zbog gladi javlja se i velika žeđ. Studen je prožimala kroz kosti u zavejanom i hladnom Grmeču. Pojedini borci, sa porcijama u ruci prilaze drveću i viču »sipaj, kuvare, još«. Oko smrznutog granja grupa boraca pružila ruke i viče: »loži jaču vatru«. Drugi grize komad ledenice i govori »što je slatka kukuruza«. Borac leži u snegu i viče: »majko, pokri me bolje«. Izdržljiviji borci, koje još nije bilo uhvatilo bunilo, hrabрили su i budili iz nesvesnog stanja svoje drugove. Poneki su dobacivali, ovaj je poludio, drugi pomahnitao, kako su u narodu ovoga kraja govorili (još se nije znalo, šta su to halucinacije).

Posle pretrpljenih muka u zaleđenom Grmeču, brigada se, sa narodom, probija u selo Jelašinovce i Tuk Bobiju i izbija u selo Bošnjaci. Prolazeći kroz Bošnjake, borci su se setili 16. avgusta 1942. i bacali pogled u Rodića Gaj, gde su se sa narodom veselili na dan formiranja brigade. Brigada prelazi komunikaciju Fajtovci - Lušci Palanka i izbija u sela Lipnik, Mrkalje, Adrovce i Slatinu. Tu je tek došao onaj zračak nade u spas iz staza i bogaza Grmeča.

Brigada se nekoliko dana odmarala, rasteretila teških ranjenika, promrzlih boraca i izbeglog naroda. Krenula je preko reke Sane u Potkozarje. Narod Potkozarja dočekuje svoje borce, kao najrođeniju decu,

raspituje se za svoje i za susede, da li se o njima nešto zna. U Potkozarju su se zatekli mahom djeca i starci, koji su preživjeli tešku kozarsku ofanzivu i pukim slučajem ostali u životu. Iako u teškoj oskudici, narod ovoga kraja odvaja od svojih usta i daje borcima da se okrepe.

Brigada se u Potkozarju par dana odmarala i organizaciono sredi-vala. Prihvatila je oporavljene ranjene i obolele borce, pa je zatim krenula na novi borbeni zadatak. Ponovo prelazi reku Sanu i izbija na komunikaciju Bosanska Krupa - Bosanski Novi. Sprečava ispade neprijatelja u podgrmečka sela. Vršiti prepade danju i noću na neprijateljska uporišta, pravi zasjede i nanosi neprijatelju gubitke.

Jedne martovske noći 1943. godine, 4. bataljon 2. krajiške brigade nalazio se na odmaranju u selu Donji Petrovići. Za obezbeđenje je bila određena desetina Vojislava Jakovljevića Voje. Posle ponoći, desetar Vojo obilazio je stražu i patrolu. U jednom momentu primetio je da u mraku nešto tumara. Stade i viknu: »Stoj, ko ide«. Tumaranje i dalje ne prestaje. Drugi put viknu: »Stoj, ko ide« a zatim »Pucaču«. Treći put viknuo je »stoj« i opalio metak. U tome času tumaranje prestade. Borci i štab bataljona skočiše iz sna i zauzeše položaj. Konjovodac Milan Brujić Ljudo, našao je komandantova konja pogođenog metkom kako leži pored puta. Konj se noću odrešio i izašao iz štale i tako došao pod nišan. U štabu bataljona nastala je polemika. Komandant Slobodan Inđić ljutito reče: »Šta uradi od konja«. Vojo je čekao ishod i nije mu bilo prijatno u toj situaciji.

Komesar bataljona Mile Malašević odjedanput je prekinuo ovu polemiku, rekavši: »Ko je gađao, gađao je proleterski«. Tako bi svaki dušmanin prošao, da se usudio poći bez cilja ili sa nekom namerom. Naredi da svi idu na odmaranje, a straže i patrole da obavljaju svoje dužnosti. Možemo biti sigurni da nas ništa neće iznenaditi.

U bataljonu se duže pronosila parola u borbi kod boraca sa komentatom »odstreli ga kao Vojo štabskog konja«.

U podgrmečkim selima posle ofanzive

SVETKO PROŠIĆ

Poslije proboja iz okruženja na Grmeču 2. bataljon 2. krajiške brigade bio je smješten u selu Tuk Bobiji, i susjednim zaseocima radi predaha i kraćeg odmora. Borci su bili jako iscrpljeni od višednevnih neprekidnih borbi, gladi, nespavanja, promrzlina i pjegavog tifusa. Narod podgrmečkih sela preživljavao je istu sudbinu i sa nama dijelio dobro i zlo.

Dugo su njemačke i kvislinške jedinice harale selima Podgrmeča. Strahovito su mučile i ubijale nedužne ljude, žene, djecu i starce. U selima Jelašinovci, Tuk Bobiji, Otišu i drugim selima fašističke bande i domaći izrodi su po nekoliko desetina žena, djece i staraca zatvarali u kuće ili pojate, pa ih tako zatvorene spaljivali. Masovno su palili sela i zaseoke. Stoku i ostalu narodnu imovinu su pljačkali, a ako im nešto od toga nije odgovaralo, uništavali su da to ne bi koristilo našoj vojsci ili narodu.

Po proboju iz Grmeča u selima se nije moglo naći hrane, odjeće, obuće i slično kao prije ofanzive. Neprijatelj je gotovo sve opljačkao ili uništio. Narodna vlast je na tom području prije ofanzive bila dobro organizovana i djelovala je efikasno. Pravovremeno je predvidjela i mogućnost teške situacije, pa je određena količina hrane i ostalih sredstava na razne načine sakrivana na sigurnija mjesta. Ljudi su u svojim kućama ili pored kuća kopali trapove ili zemunice, pa su u njima skrivali ono što se moglo spasiti, a tamo gdje nisu kuće izgorele mogle su se naći kace sa kiselim kupusom, spremljenim šljivama za pečenje rakije i slično. Tako skrivene namirnice spasavale su ljude iscrpljene glađu od masovnog umiranja.

U blizini Tuk Bobije nalazi se moje selo Otiš, pa sam zamolio komandira čete Stojana Rajlića da me pusti da odem do kuće i vidim da li je neko od mojih živ, da se presvučem i uzmem nešto od hrane, ako je bude. Dobio sam odobrenje i pošao kući.

Kada sam došao blizu kuće susreo me Joviša Munjiza, borac našeg 4. bataljona i rekao mi da su Nijemci kod Bojkankića kuća. Na brzinu sam »uletio« u kuću i uspio da se presvučem. Za to vrijeme moji su u ranac metnuli nešto hrane - hljeb, meso i drugo. U tom trenutku kod moje kuće je došla strina Jela i obavijestila nas da putem iznad kuće prolazi njemačka vojska, a da ih u polju nema, pa sam odmah morao da se vratim u jedinicu. Na brzinu sam zgrabio oružje i ranac, i pošao koristeći put obrastao šibljem, koji je bio odličan zaklon od Nijemaca.

Tek pri izlasku u polje, na oko 400 metara od kuće, Nijemci su me opazili i otvorili vatru.

Sve je to posmatrala Milka Prošić, koja se nalazila blizu Nijemaca. Govorila im je da ja nisam partizan, već civil, pa su je Nijemci tukli, govoreći da su dvogledom vidjeli da imam oružje. Nešto kasnije sam primijetio da mi je titovka probijena kursumima na dva, a šinjel na više mjesta. Dok su Nijemci pucali, jedino sam mislio kako da što prije stignem do svoje jedinice i sa drugovima podijelim hranu koju sam od kuće ponio.

Stigao sam u četu, javio se komandiru, a zatim smo podijelili hranu. Komandira sam obavijestio gdje se nalazi neprijatelj. Jedući ono malo hrane, moji drugovi su primijetili da su mi titovka i šinjel izrešetani, pa su me malo i zadirkivali, ali ja sam imao sreću da me nijedan metak nije pogodio.

Istoga dana, oko 15 časova, Nijemci su napali 4. bataljon 6. krajiške brigade, koji je držao položaje prema Lušci Palanki i štitio jedinice 2. krajiške brigade koje su se nalazile na odmoru. Nijemci su uspjeli da potisnu jedinice tog bataljona, pa je zatražena pomoć od moje jedinice. Tako smo i mi stupili u borbu, a neprijatelj je nadirao sa prilično jakim snagama. Uspjeli smo da odbacimo Nijemce do sela Praštala prema Palanci. Poslije te borbe, istog dana predveče, sve jedinice 2. krajiške brigade krenule su prema selu Bojištu, i dalje, preko Jelašinovačkog polja, na Smrežnjak i Grdanovce, gdje smo zanoćili. Prilikom kretanja naših jedinica njemačka artiljerija iz Palanke tukla je gotovo neprekidno po našoj koloni, tako da smo bili primorani da držimo veće odstojanje. Na sreću, imali smo samo jednog poginulog i nekoliko ranjenih drugova. Iz našeg bataljona poginuo je Petar Budimir, koji je bio veoma hrabar i neustrašiv borac u svim akcijama koje je vodio bataljon. Redovno je bio među prvima u borbi i na drugim zadacima, a bio je rodom iz Otiša.

Stigavši u selo Grdanovce naš bataljon je bio razmješten po kućama, gde smo imali kraći odmor. Ispred toga sela, prema Međeđem brdu, na Smrešnjaku, nalazio se 1. bataljon 6. krajiške brigade, koji je bio naša zaštitnica. Nakon kraćeg odmora, negdje u jutarnjim časovima, jedinice 2. krajiške brigade krenule su, preko Bošnjaka i Rovina, u pravcu Lipnika i Hašana, sa zadatkom da pređu rijeku Sanu i odu na Kozaru. Sve vrijeme dok smo bili u pokretu velike teškoće nam je pričinjavao znatan broj boraca koji su bili nesposobni za pokret zbog promrzlina i tifusa, a bilo je i mnogo ranjenika, što je sve negativno uticalo na manevarsku sposobnost brigade.

Poslije nekoliko dana odmora u selima Podgrmeča brigada se, uz ogromne napore, prebacila na sektor Kozare, gdje se oporavljala i spremala za nove borbene zadatke.

Stradanja naroda po izlasku iz Grmeča

SLAVKO SRDIĆ

Početkom februara 1943. četvrta neprijateljska ofanziva bjesni, gore sela u Podgrmeču, narod se sklanja u planinu Grmeč. Partizanske jedinice ulažu sve snage da bi odbranile i zaštitile goloruki narod. Zima stvara nove poteškoće partizanskim jedinicama, sa masom izbjeglog stanovništva. Borbe su teške i svakodnevnne, danju i noću. Uz velike napore i borbe 2. brigada se probija iz neprijateljskog obruča i zagrljaja bijele smrti, iz zamrznutog Grmeča.

Prethodnice brigade izbijaju u selo Tuk Bobiju 10. februara. Za njima dolaze kolone vojske i naroda. Selo je puno naroda iz zbjegova. Životne i druge namirnice sklonjene su, koliko se to uspjelo, u šumske magacine i zakopane u zemlju, pa je trebalo pomoći tom izmučenom narodu koji je proveo u Grmeču 10—15 dana i borcima koji su bili na izmaku snage u danonoćnim borbama. Kolone naroda sa vojskom ulaze u selo, a neprijatelj iz Lušci Palanke, preko Praštalskih Lisina, nastoji da zatvori taj spasonosni izlaz. Borci 6. krajiške brigade ispriječili su se između neprijatelja i te nepregledne kolone. Zaustavljaju ga jurišem i odbacuju nazad prema Lušci Palanci, omogućavajući iscrpljenom narodu i vojsci da se smjeste po kućama Tuk Bobije i Jelašinovaca, da koliko - koliko predahnu i prespavaju u toplim kućama. Posljedice gladi, žeđi i smrzavanja vidjele su se na većini boraca i naroda. Sela su već bila polupusta, ali se odmah dalo sve čime se raspolagalo.

Prvi koji su stigli u selo imali su sreću da pojedu po parče hljeba, kojeg je brzo nestalo. Zato se snalazi kako ko zna i umije. Kuva se i peče krompir, pravi kukuruzna pura, kuvaju klipovi kukuruza, a našlo se i mesa. U svakoj se kući kuva na više mjesta. Pojeden je kiseli kupus iz svih kaca, a i drugo što se našlo. Bilo je pri tome i teških prizora. Grupa boraca i civila skupila se oko kace kiselog kupusa i svako na početku uzima po jednu glavicu. Kada se količina kupusa počela bližiti kraju izvrću kacu i nastoje da svako dođe do svog komada kupusa. Pri tome jedni se uvlače u kacu, a drugi ih izvlače za noge i sami se uvlače. Druga grupa se skupila oko kace sa divljim jabukama koje su ostavljene za turšiju. Svako grabi i trpa u džepove što više može. Jedna devojčica trpa ih u njedra, a voda curi niz tijelo i košulju koja se ledi. Ona na to ne obraća pažnju, već žuri da grabi što više jabuka.

Kolona se ne prekida. Prve kuće i sve ostale zgrade pretrpavaju se narodom i vojskom, a ostali hrle dalje da bi našli krov nad glavom. U koloni je mnogo bose djece i žena, jer su poderali ili izgubili opanke, pa hodaju u čarapama. Krv curi iz stopala. Neprijateljski topovi i bacači tuku po koloni, a niko se na to ne obazire. Ako neko pogine, prolazi se dalje, i samo dalje i brže iz tog pakla. Jedan čovjek ulazi u kuću Mile Trninića

i nosi u naručju dječaka od oko deset godina. Puna je kuća naroda, koji se grije oko vatre. On moli: »Dajte, pustite me bliže vatri da ogrijem ovo dijete koje mi se smrzlo na rukama«. Prisutni se obaziru i primjećuju da je dijete mrtvo. Čovjek odgovara: »Ne, nije mrtvo, samo se smrzlo«.

Pustiše ga. Dijete stavi kod vatre, okreće jednu, pa drugu stranu, trlja noge, ruke, duva svojim dahom u usta. .. Ali, ništa ne pomaže. Kada je to vidio, vrisnuo je u plač i dodao: »Tu, gore u šumi, ostalo mi je troje djece i žena, a ovo je još bilo malo živo i, eto, ode i ono«.

Izašli su iz šume borci Milan Srđić iz Koprivne i Rade Stupar iz Bosanskog Milanovca, koji su izostali iza brigade i stigli u kuću Trnića oko pola noći. Odmah im je rečeno da se neprijatelj nalazi u kućama Zorića, oko 100 metara daleko: »Mi ćemo samo da nešto pojedemo i da se ogrijemo i odmah idemo«, rekli su. Njemačka patrola je iznenada upala u kuću i izlaza nije bilo. Oba su ubijena ispred kuće.

Jedan borac se zavukao kod Vranješevih kuća u neku sporednu zgradu i nije se probudio kada su brigada i narod krenuli - pronašli su ga i ubili. Dušanka Gojić iz Volara kod Prijedora ostala je iza brigade smrznutih nogu kod porodice Srđića u Tuk Bobiji. Zene su je presvukle u seljačke - babinske haljine i tako su je Nijemci pronašli. Slučajno nju nisu strijeljali pa je preživjela, ali sa veoma teškim poslasticama. Da sve prebrodi pomogla joj je samo mladost i volja za životom. To je samo dio prizora poslije izlaska iz Grmeča.

Sjutradan je tu masu ljudi trebalo pokrenuti takoreći iz sna. Sa vojskom je bilo lakše, jer su izvršavana sva naređenja komandnog kadra bez pogovora, disciplinovano, iako je bilo velikih problema zbog smrznutih nogu. Teško se mogla navući obuća na promrzla i otečena stopala. Uzeti su svi raspoloživi konji u selima i na njih su potovareni borci - najčešće po dvojica na jednog konja. Teže ranjeni i bolesni prenošeni su na nosilima. Međutim, sa civilima je bilo teže. Toplu kuću i krov nad glavom teško su napuštali. Tu su se našle sve pozadinske organizacije - narodnooslobodilački odbori, skojevske i omladinske organizacije, partijske organizacije, komande mjesta - koje su nastojale da što više toga naroda krene, jer se znalo šta ga čeka kada neprijatelj dođe.

Mnogi su pošli, ali je ipak dio ostao do ulaska neprijatelja u sela Tuk Bobiju, Otiš i Jelašinovce. Taj izmučeni izbjegli narod i dio porodica iz tih sela bio je masakriran. Ubijani su na najsvirepiji način, spaljivani živi u pojatama, kućama i drugim zgradama.

To je bila i posljednja slobodna teritorija u Podgrmeču koju su neprijateljske jedinice u trodnevnim borbama (10, 11. i 12. februara) osvojile. Zbog neuspjeha i većih gubitaka neprijatelj je iskalio svoj zločinački bijes nad nevinim iscrpljenim stanovništvom tih sela i izbjeglicama. Uz put je uništio sve što je moglo da posluži narodnooslobodilačkoj borbi.

Izgradnjom spomen-groblja tu je registrovana pogibija 132 borca NOR-a i 534 žrtve fašističkog terora iz sela Jelašinovaca i Bojišta (Tuk Bobija). Njihova imena su ispisana punim imenom i prezimenom. Tu stoji i spomen-ploča, na kojoj piše: »Pored ovog broja naših žrtava na ovom području poginulo je još 958 izbjeglica iz Banije, Korduna i ostalih Podgrmečkih sela i drugih krajeva u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi 1943«. Na drugoj ploči piše: »Ovdje su sahranjeni i borci iz drugih krajeva«. Navodi se pet poznatih imena i brojka od 25 nepoznatih. Njihove su kosti prenesene u grobnice poginulih boraca.

Sa ranjenicima i narodom za Lipnik

NIKOLA DRAGANIĆ

Bio sam borac 2. čete 2. bataljona 2. krajiške brigade od njenog osnivanja do aprila 1943. godine.

Pri povratku brigade iz Grmeča u četvrtoj ofanzivi preko Jelašinovaca, Grdanovaca i Bošnjaka prema Lipniku, komandir čete Nikola Praštalo odredio me je za sprovodnika ranjenih i bolesnih boraca 2. bataljona.

Na prolazu preko puta između Lušci Palanke i Fajtovaca na mestu Rovine, komesar čete Slavko Salopek i zamenik komandira Ilija Lučić, dali su mi deset boraca za obezbeđenje prelaza prema neprijateljskom uporištu u zaseoku Rodiči udaljenom oko pet stotina metara.

U zoru sam krenuo na čelu desetine. Još se slabo vidjelo, a bila je i gusta magla. Susreo sam se sa nemačkom patrolom oči u oči. Brzo sam reagovao i ubio oba neprijateljska vojnika. U istom momentu sam sa desetinom otvorio vatru po koloni neprijatelja koja je išla iza patrole.

Neprijatelj se povukao, a i ja sa desetinom na sigurnije mjesto, gdje smo zauzeli položaj. Iznenada se čula buka motora iza naših leđa. Odmah sam sa borcem Nikolom Lučićem krenuo da izvidim, šta se to dešava. Iznenada smo upali u klopku među Nemce koji su neometano presekli odstupnicu prelaza grupi od više stotina izbjeglica iz Grmeča (civila, boraca, komore i omladine). Na čelu kolone bio je jedan nemački oficir na motoru u pratnji sa dva vojnika sa automatima. Prema njima su naišla tri ranjena borca na konjima. Na njih je neprijateljski oficir otvorio vatru i sa jednim rafalom skinuo svu trojicu sa konja.

U istom trenutku sa jednim metkom sam skinuo oficira sa motora, a Nikola je pucao na šofera. Preostala pratnja ih je povukla u jarak, gdje su im u pomoć pritekli i ostali Nijemci, ne znajući odakle je otvorena vatra na njih. Zatim su ih povukli u pravcu Lušci Palanke. Iza njih je ostao motorcikl, a u jarku sam pronašao i opasač sa svom ratnom opremom. Motor sam zapalio. Odmah sam obavestio izbeglice da je slobodan prelaz i ostao sam na putu dok se nisu svi prebacili preko puta prema Lipniku.

U tom momentu su se iznenada pojavili tenkovi iz pravca Lušci Palanke. Jedan tenk je pošao na mene, pokušavajući da me zgazi. Bacio sam se u stranu, ali on je pucao iz topa i detonacija me je odbacila u jednu dolinu. Tako sam uspeo da se spasem.

Istovremeno tenkovi su otvorili vatru i po rasutom narodu koji je bežao po brisanom prostoru. Tu ih je na desetine izginulo.

U kretanju prema Lipniku, sustigao sam štab bataljona sa komandantom Đurom Štrpcem i komesarom Miroslavom Majkićem i zamjenikom komandanta Miloševićem i zamjenikom komesara Munibom Maglajićem.

Borbeni put i pogibija Steve Karakaša

SVETKO PROŠIĆ

Prije formiranja 2. krajiške brigade bio sam borac 3. omladinske čete Udarnog bataljona Prvog krajiškog odreda (tzv. Đurina četa i bataljon). Stevo Karakaš bio je borac 1. čete istog bataljona. Kada je formirana 2. krajiška brigada naš bataljon je ušao u njen sastav.

Stevu Karakaša poznajem još iz detinjstva, jer smo rodnom iz istoga sela, iz Tuk Bobije, odnosno Otiša. Selo Tuk Bobija dijelilo se na dva zaseoka: Tuk Bobiju i Otiš (sada su to dva sela).

Stevo je rođen 1919, u Tuk-Bobiji. Po dolasku iz vojske otišao je u Grmeč i zaposlio se kao šumski radnik - sjekač u preduzeću »Šipad«. Bio je zapažen među drugovima kao napredan i dobar čovjek. Učestvovao je u štrajkovima, koji su održavani u preduzeću, i isticao se zahtjevima za veća prava i zaradu. Prije rata, bio je poznat kao pravičan čovjek, jer je štitio ljude kod organa vlasti, pa je mnogo puta dolazio u sukob sa njima.

Po formiranju ustaničkih grupa i jedinica, kao omladinac, došao sam 1942. godine kod Đurina Predojevića i zamolio ga da me primi u njegovu četetu, u kojoj se nalazio i Stevo. Đurin me je odbio, uz obrazloženje da sam mlad, neiskusni i neobučeni za bobru. No, pošto je Stevo bio tu i čuo o čemu se radi, rekao je Đurinu da me primi, a on će me obučiti. Tako sam zahvaljujući Stevi, primljen u Omladinsku grupu, kasnije četetu. Sjećam se dobro kako me je Stevo obučavao rukovanju puškom, bacanju bombi, podilaženju bunkerima i rovovima, korišćenju zaklona, jurišima i drugom. Ta obuka mi je bila veoma značajna, jer sam i pored velikih borbi kroz koje sam prošao za vrijeme rata, ostao živ, a čini mi se da je velika zasluga za to bila baš Stevina.

Prije formiranja 2. krajiške brigade bio sam, zajedno sa Stevom, u Udarnom bataljonu 1. krajiškog odreda - zvanom Đurinov bataljon. Sjećam se više borbi koje je vodio taj bataljon od maja 1942. do ulaska u sastav 2. krajiške brigade. Čete tog bataljona, pored ostalih, najteže su borbe vodile na neprijateljevim uporištima: napad na Sanski Most, Demiševce i drugo. Stevo se istakao u akciji pri prvom napadu na Sanski Most, jer je kao borac 1. voda 1. četa sa grupom boraca - bombaša uspio da likvidira utvrđene neprijateljeve bunkere i omogućio bataljonu ulazak u grad sa pravca katoličke crkve prema centru grada. U toj borbi neprijatelj je imao znatnije gubitke. Druge naše jedinice, koje su napadale s lijeve strane, uspjele su da djelimično uđu u grad. Neprijatelju

je u međuvremenu stigla pomoć od Prijedora i Banjaluke, pa su naše jedinice bile primorane da se povuku na polazne položaje.

Druga značajna akcija koju su jedinice tog bataljona vodile jeste borba na neprijateljevom utvrđenju Demiševci, ispred Sanskog Mosta. Više puta su čete tog bataljona napadale to utvrđenje, ali ga nisu mogle likvidirati. Demiševci su bili jako utvrđeni, sa mnogobrojnim bunkerima i rovovima. Sistem odbrane bio je takav da je svaka kuća bila povezana sa podzemnim rovovima tunelima i služila je neprijatelju kao posebna odbrambena tačka.

U borbama na Demiševcima Stevo se istakao u bombaškom odjeljenju preciznim bacanjem bombi. On je sa velikom preciznošću pogodio otvore bunkera i roveve, a fizička kondicija, snaga, brzina i snalažljivost pomogle su mu da uspješno savladuje živog neprijatelja, zbog čega je bio primjer borcima bataljona. No, i pored više naših napada i juriša nismo uspjeli da zauzmemo cijelo selo, jer su neprijatelju stalno stizala pojačanja iz Sanskog Mosta.

*

Po formiranju 2. krajiške brigade, moj bataljon je ušao u njen sastav i postao 2. bataljon. Avgusta, 1942. izvršena je smotra brigade u selu Bošnjacima u Rodića Gaju, na jednom proplanku. Rukovodstvo čete nas je obavijestilo da se formira 2. krajiška brigada i da će naš bataljon ući u njen sastav. Objašnjeno nam je da će brigada biti udarna, velika i snažna jedinica, i da će biti u stanju da u svako vreme i na svim mestima tuče neprijatelja, pa su se borci mnogo obradovali, što će biti pripadnici takve jedinice. Mnogi su znali da već postoje proleterske i udarne brigade, čuvene u narodu. Takođe, rečeno nam je da brigada neće biti vezana za određenu teritoriju, već će se kretati u mjesta koja joj se odrede. Dan je bio lijep, pravi ljetnji, što je još više doprinijelo raspoloženju boraca i naroda. Poslije smotre, pred strojem brigade, govorili su: Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Ratko Martinović, komandant brigade i Osman Karabegović, politički komesar Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Zatim je nastalo narodno veselje, u kome je, pored boraca, učestvovao i narod toga kraja. Posebnu radost činilo nam je to što su se toga dana sastali borci Podgrmeča i Kozare, koji su se međusobno takmičili u borbenosti.

Poslije veselja, brigada je krenula na prve borbene zadatke. Vodila je borbu na Vrpolju, ispred Sanskog Mosta, Sitnici, Manjači, Jajcu, Turbetu, Travniku i na prostoru planine Vlašić. Sjećam se borbi koje smo vodili na prostoru Sitnice i Manjače. Stevo je sa svojim vodom bio među prvima u jurišima. Uvijek je među prvima uskakao u bunkere i roveve.

U napadu na Jajce 24. septembra 1942. njegova četa, pod komandom hrabrog i neustrašivog komandira Veljkine Miljevića, ušla je u grad neopaženo, stigla do crkve Velika Gospa i izašla na ulicu, koja je bila dobro osvijetljena. Kada je otpočeo napad ostalih jedinica ustaše su počele iskakati iz kuća i bježati ka centru grada. Borci te čete, posebno Stevin vod, dočekali su ustaše žestokom puščanom i mitraljes-

kom vatrom, pobili ih, a dio je bio živ pohvatan i zarobljen. Stevo i borci njegovog voda bili su među prvima i u osvajanju pojedinih uporišta u gradu. Za ispoljenu hrabrost njegova četa, posebno 1. vod kojim je komandovao Stevo, bili su pohvaljeni.

Drugog novembra 1942, 1. četa 2. bataljona napadala je na jako utvrđeno neprijateljsko uporište Vinica. Četi je neprijatelj pružio žilav otpor. Komandir čete Veljkina, sa zamjenikom Stojanom, formirao je grupu bombaša sa vodnikom Stevom. Predvodili su je Stevo i Marko Budimir Mačo. Oni su pobacali bombe na bunkere i poslije eksplozije uskočili su u njih, a za njima cijela četa. Time je neprijateljevo uporište na Vinici bilo likvidirano, a četa je nastavila sa čišćenjem terena i prodrla u grad. Sjećam se te borbe stoga što su borci cijelog bataljona, po zauzimanju Bihaća, bili obaviješteni o tome kako je neprijatelj bio utvrđen na Vinici i samouvjeren, pa je čak i pjesmom prkosio:

»Eto zore, eto bijelog dana,
Ne plaš'smo se braćo partizana«.

Borba na Mijskoj glavi, 18. novembra 1942, vođena je u sklopu utvrđene odbrambene linije neprijatelja, »Jugozapad«, koja se protezala od Bosanskog Novog do Sanskog Mosta, u dužini od oko 70 kilometara. U tom napadu 1. četa 2. bataljona našla se ispred žičane prepreke, neke drvene barake i razgranatog hrasta, a ustaše su bile 20 metara od žice, pored vatre. Čas su grijali ruke, čas leđa. Stevo je šapnuo komandiru Veljkini: »Da li da ih uzmem na nišan«. Komandir mu je odgovorio: »Ne, jer ih trebamo žive pohvatati«. Stevo je pozvao borce svoga voda, rekavši: »Za mnom, samo pažljivo, da nas ne primjete. Na žici su postavljene razne limene klepetaljke, čiji nas zveket može otkriti«. Stevin vod je pažljivo prošao kroz žičane prepreke i privukao se ispred samih bunkera, koje su zasuli bombama. Po eksploziji bombi poskakali su u bunkere i zarobili preživjele ustaše, tako da je četa nesmetano nastavila da likvidira uporišta na tom prostoru. Hrabrost i snalažljivost vodnika Steve došli su do potpunog izražaja u toj akciji.

Pri napadu na Sanski Most, 10. decembra 1942, čete 2. bataljona napadale su na neprijateljsko uporište Umce, koje je bilo jako utvrđeno minskim i žičanim preprekama. U njegovoj likvidaciji naročito su se istakli bombaši i puškomitraljesci. Stevo, kao iskusan borac - bombaš, rukovodio je bombaškim odjeljenjem. I pored prepreka, borci su uspjeli da se privuku žici i da je pokidaju bombama, makazama i kliještima. Tako su otvorili prolaz ka bunkerima i rovovima. Našim žestokim bombaškim i mitraljeskim dejstvom neprijatelj je bio prinuđen da napusti rove i bunkere i bježi u pravcu grada.

Nastupajući prema gradu, 2. bataljon je pristupio likvidiranju uporišta na Demiševcima. Znajući od ranije to uporište, bila je predočena stroga opreznost zbog mogućih iznenađenja, pa su bombaši i puškomitraljesci u hodu pripremljeni. Na sreću, neprijatelj nije pružio očekivani otpor. U kraćoj borbi likvidirano je i to uporište, poslije čega je Stevo rekao: »Evo, doživjeh da i ja sa svojim borcima prođem kroz Demiševce«. U ranijim borbama nismo ga mogli zauzeti, a mnogi naši borci su tu izgubili život.

Jako neprijateljevo uporište Bosanski Novi napali smo 26. novembra 1942. godine. Drugi bataljon 2. krajiške brigade nastupao je na pravcu Vješala i rijeke Sane sa istočne strane, prema gradu. Vrijeme je bilo veoma hladno, mraz i susnježica, što je otežavalo napad. Te večeri moja 3. četa 2. bataljona bila je u zaštiti u rejonu Ljubije, a 1. četa, Veljkine Miljevića, u prvim borbenim redovima i jurišima razbila je neprijatelja na tom pravcu i uklinila se duboko u neprijateljski borbeni raspored. Ozbiljno je ugrožavala neprijatelja nanoseći mu udare na bokove i s leđa, što je kod njega izazivalo veliku zabunu. Žilavo se branio svim raspoloživim sredstvima, a povremeno je prelazio i u kontranapade. Ali, četa je zalazila sve dublje i dublje u njegov položaj.

U jednom protivnapadu neprijatelja teško je ranjen komandir čete Veljkina. Te noći neprijatelju je stiglo pojačanje, pa su naše jedinice bile prinuđene da se, pod žestokom vatrom, povuku na polazne položaje. Druge večeri ponovljen je napad na istom pravcu i naše jedinice su ušle duboko u grad, ali su dočekane snažnim otporom žive sile i tenkovima. U svanuće, neke naše jedinice su se povukle na polazne položaje, dok su dvije čete 1. bataljona i 2. bataljona ostali u gradu i vodili borbu sa neprijateljem. U tim okršajima, neprijatelj je uspio da zađe našim jedinicama iza leđa, pa su bile prinuđene da se povlače. Za vrijeme izvlačenja, iz časa u čas, smjenjivali su se naši i neprijateljevi juriši. Na trenutke radili su bajoneti i noževi. Praštale su i ručne bombe, naročito iz ruku Steve Karakaša, koji je bacaio najdalje i bez promašaja.

Stevo Karakaš, sa svojim vodom, naročito se istakao u prvom napadu (pa su njegov primjer slijedile i ostale jedinice), borbenošću i uraješnošću, naročito u odbijanju kontranapada neprijatelja. Među borcima se kasnije pričalo: »Kada imaš ovakve komandire, hrabre i neustrašive, koji nas uvedoše duboko u grad, nema ti drugog izlaza - ili se boriti na život i smrt, ili pasti živ neprijatelju u ruke«.

Pri povratku sa terena Kozare i po dolasku u Podgrmeč - Podkalinje, odmah smo, bez odmora, stupili u borbu sa Nijemcima, koji su sa jačim snagama i brzim prodorom iz Sanskom Mosta stigli do Benakovca, na našu slobodnu teritoriju, i dobro se utvrdili. Naime, neprijatelj je tih dana, 20. januara 1942, na više pravaca otpočeo sa ofanzivom na slobodnu teritoriju Podgrmeča, gdje je usmjerio jače snage u napad iz pravca Sanskog Mosta, preko Radanovog polja, da bi se spojio sa snagama koje su napadale iz pravca Bosanske Krupe. Neprijatelj je, uz pomoć motorizovanih i tenkovskih jedinica, došao do Benakovca preko Majkić Japre i okolnih sela, i tu se, pod pritiskom naših jedinica, učvrstio i grčevito branio. Jedinice 2. i 5. brigade, prema naređenju štaba 4. divizije, 28/29. januara 1943. izvele su snažan napad na to uporište. Jedinice 2. bataljona napale su, sa pravca Majkića, Žujanovića i Đukanovića, zaseoka Benakovca. Borba na Benakovcu vođena je danonoćno, a trajala je više dana, sve do povlačenja u Grmeč. Pored žestoke i iscrpljujuće borbe, na premorene borce uticala je i strahovita zima, mraz i veliki snijeg, dok je neprijatelj, i pored velikih žrtava, nastojao da oču-

va i zadrži taj položaj, koji je za njega bio dominantan i pogodan za odbranu. Za odbranu je koristio sve zidane kuće, ograde od kamena, svako uzvišenje, a na pojedinim mjestima i tenkove je ukopao, pa su mu služili kao bunker. Naš bataljon je u napadima više puta dolazio do kuća Žujanovića, pa je neke čak i zauzeo, ali u kontranapadima neprijatelj je uspijevao da nas potisne i vrati na polazne položaje. Za vrijeme vođenja tih borbi u naš bataljon je došao Đurin Predojević, zamjenik komandanta brigade, i rekao: »Pošto nismo mogli noću uništiti neprijatelja i zauzeti utvrđenje, učinićemo to sada, danju«. Po njegovom naređenju, formirana je jedna ojačana četa od boraca naoružanih puškomitraljezima i bombama, čiji je zadatak bio da jurišem i žestokom vatrom likvidira neprijatelja i zauzme utvrđena uporišta, a ostali dijelovi bataljona štitili su je vatrom. U prvom napadu četa je uspjela da likvidira prvu i drugu odbrambenu liniju, ali na trećoj odbrambenoj liniji neprijatelj nas je dočekao jakom vatrom i kontrajurišem primorao na povlačenje. Sjećam se veoma dobro obje borbe. U njima je u mojoj neposrednoj blizini bio i Stevo Karakaš Crni, iz čijih su ruku letjele bombe i tačno pogadale cilj. U toj borbi, pored ostalih, poginuo je i Milan Mijatović, puškomitraljezac iz Stevinog voda, rodnom iz Tuk Bobije, hrabar i odvažan borac, za koga je Crni rekao: »Poginu nam najbolji i najhrabriji borac u vodu«.

*

Za vrijeme okruženja u Grmeču, pred sami proboj iz obruča, štab bataljona tražio je da mu se jave svi šumski radnici i oni koji dobro poznaju puteve po Grmeču.

Nakon izvjesnog vremena Stevo Karakaš, sa još nekim borcima, prošao je pored moje čete. Upitao sam ga, šta ima novo, a on mi je rekao: »Vidjećemo«. Kad se vratio iz štaba pitao sam zbog čega su ih zvali. On je stao i rekao: »Večeras se probijamo iz Grmeča u pravcu tridesetprvog kilometra za Tuk Bobiju, gdje treba da izađemo, ako uspijemo, a uspjeti moramo. Spremite se za veliki okršaj, ja ću biti vodič, a ići ćemo prugom kroz Bjelajske uvale, sve do trideset prvog, gdje ćemo skrenuti u naše selo«. To je bio moj posljednji razgovor sa Stevom Karakašem

Proboj je počeo u sumrak sa Javornjače, ka barakama u pravcu Bjelajskih uvala, i dalje prugom do 31. kilometra. Po dolasku u selo Tuk Bobiju, gdje smo se smjestili u kućama Karakaša i drugih, čuo sam da je Stevo poginuo. Kasnije smo saznali da je izgubio život nesrećnim slučajem. Ubio ga je, u nesvjesnom stanju, kurir 1. bataljona, ispalivši mu metak u leđa.

Tako se ugasio život hrabrog borca, bombaša, puškomitraljesca i veoma popularnog vodnika 1. voda 1. čete, 2. bataljona, 2. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade.

Palom drugu"

MILAN VRANJEŠ

*Za ideal otišao si, pod barjak slobode,
herojski si jurišao, na tuđinske horde
primeran si bio, u mnogome boju
večno ćemo pamtiti uspomenu tvoju.
Na jurišu jednom pogodi te tane,
zadade ti družu smrtonosne rane.
Tjelo ti se koči, snaga malaksava,
a sniježna postelja posta sva krvava.
Gledao si ne trepćući ti drugove svoje,
davao si znak života, da ti se ne boje.
Vlažno parče zemlje, krvlju natopljene,
trebalo je razumeti i nevolje njene.
Primala je u sebe decu, starce, bake,
al nerado primala je ranjene junake.*

Autor je napisao pjesmu u septembru 1943. u srednjoj Bosni, a posvećena je pogibiji Steve Karakaša, komandira voda u njegovoj četi.

Peti dio

***U Krajini
posle ofanzive***

Junačka Druga krajiška udarna brigada

MILUTIN MORAČA

Prije neposrednog susreta i poznanstva sa borcima i rukovodionicima 2. krajiške udarne brigade čuo sam o njihovoj borbenosti, druželjublju, borbenoj umješnosti i primjeni vatrenih klinova prilikom napada na gradove i veća neprijateljska uporišta. Bio sam dobro obaviješten o tome da su se istakli osvajajući Jajce, Bihać, Bosanski Novi i brojna druga naseljena mjesta. Posebno sam uvažavao i cijenio način rukovođenja tom proslavljenom borbenom jedinicom, vojničku sposobnost njenih komandanata, komandira i političkih komesara, među njima Ratka Martinovića, Niku Jurinčića, Đurina Predojevića, Idriza Čejvana, Ranka Šipku, Đuru Štrpca, Milu Vučenovića, Dušana Egića, i ostale...

Poslije četvrte neprijateljske ofanzive, u martu i aprilu 1943, kao komandant 4. krajiške brigade, neposrednije sam se upoznao sa vještinom ratovanja 2. krajiške brigade, dok su te dvije krajiške udarne jedinice operisale na prostoru Bosanskog Petrovca i Drvara. Priželjkivao sam da se 2. krajiška uvrsti u sastav 5. krajiške divizije. Želja mi se donekle ostvarila kad sam postao komandant 5. krajiške udarne divizije, koja je operisala u proljeće 1943. u srednjoj Bosni, namjeravajući da kasnije pođe u susret Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ i pokuša da je rastereti od žestokog neprijateljskog pritiska u petoj ofanzivi. Nešto ranije, naime, Košta Nađ, komandant 1. bosanskog korpusa, naredio je 2. krajiškoj da krene iz Krajine u srednju Bosnu i uđe u sastav 5. krajiške divizije.

Neočekivano sam dobio poziv 19. maja 1943. da hitno dođem u štab divizije. Požurio sam na sastanak i usput razmišljao o čemu će se razgovarati. Pretpostavljao sam da predstoji neki veći napad na neprijatelja, ali nisam mogao odgonetnuti gdje.

U štabu 5. divizije, pored Koste Nađa i Slavka Rodića, sreo sam Voju Todorovića, komandanta Prve, i Đurina Predojevića, komandanta krajiške brigade. Dok smo čekali da sastanak zvanično počne, Đurin mi je ukratko ispričao o borbama i napornom putu 2. krajiške prema srednjoj Bosni, o pojavi opake bolesti - tifusa, slaboj ishrani, nedostatku odjeće i obuće. Sve te nevolje - naglasio je, nisu omele borce da neprijatelju nanose ozbiljne udarce.

Na zvaničnom sastanku Košta Nađ, sa njemu svojstvenom jezgrovitošću prilikom saopštavanja značajnih odluka, objasnio je da je formiran 2. bosanski udarni korpus, da u njegov sastav ulaze 4., 10. i 12. kra-

jiška udarna divizija, da je Slavko Rodić, dosadašnji komandant 5. divizije, imenovan za komandanta novoformiranog korpusa, a ja za komandanta 5. divizije. Istovremeno je uslijedilo naređenje za pokret divizije u istočnu Bosnu. Iskoristio sam priliku da zajedno sa komandantima 1., 2. i 4. krajiške brigade - Vojom Todorovićem, Đurinom Predojevićem i Radom Zorićem - razradim plan nastupanja i prelaza preko rijeke Bosne. Bilo je predviđeno da 1. i 4. krajiška idu preko Očauša i Blatnice, a 2. krajiška preko Šipraga, Novakovića i Panića.

Sa 5. krajiškom divizijom u istočnu Bosnu su pošli, osim Koste Nađa, članovi Vrhovnog štaba Ivo Lola Ribar, Vladimir Popović, Rato Dugonjić i Arso Jovanović.

Brigade su marševale po izuzetnom nevremenu i stigle na lijevu obalu Bosne. Kiša nije prestajala i prave bujice su rušile sve pred sobom. Bosna je silno nadošla i postala teško premostiva prepreka. Održavao sam vezu sa komandantima brigade i upozoravao da se nešto nepromišljeno ne učini. Đurin mi je poručio da se teško došlo do Topčić Polja, da je njegov 1. bataljon spreman da se zaputi, noću 26. i 27. maja, na suprotnu obalu da uspostavi i proširuje mostobran. Gotovo istovremeno obaviješten sam da se 1. krajiška približavala Nemili, a 4. krajiška gazu kod Begovog Hana. Uveče je uslijedila nezapamćena provala oblaka i nastao pravi potop. Vododerine i potoci postali su teško prohodne vodene prepreke. Borci i rukovodioci su ponegdje gazili vodu do prsiju, držali se za ruke da ne potonu i jedva se izvlačili iz bujice. U jednoj vododerini bujica je iznenadila i odnijela nekoliko boraca 2. krajiške brigade. Među njima, kako sam obaviješten, bio je i oboljeli Branko Labus, koji nije htio da ostane u bolnici. Nepogoda kakva se rijetko pamti i pojava neprijateljskog oklopnog voza koji je milio prugom pored Bosne zabrinuli su nas i primorali da u hodu odlučujemo šta dalje da se radi. Baš u tom je komandant Đurin Predojević javio da se jedinice 2. krajiške, i pored brojnih teškoća, uporno približavaju Bosni, da su u Topčić Polju našli nekoliko čamaca i da su spremni da zaveslaju ka drugoj obali. Bio sam u dilemi da li da to dopustim. Sa političkim komesarom Ilijom Materićem i ostalim drugovima procijenio sam da je upućivanje boraca preko nabujale i hirovite rijeke suviše rizično, u trenutku kad je neprijatelj ocijenio kuda se krećemo. Stoga je, u dogovoru sa komandantom korpusa Kostom Nadom, brigadama naređeno da se vrate u mjesta iz kojih su došle.

U svanuće, 29. maja 2. i 4. krajiška brigada su krenule za Blatnicu i Mladikovinu. Pošto je bio dobro obaviješten o pokretu divizije prema rijeci Bosni, neprijatelj je prema njoj pokrenuo svoje snage iz najbližih garnizona. Tako se već toga dana, u jedanaest časova, razvila oštra borba sa domobranskom bojnom koja je nastupala od Teslića. Četvrta krajiška je odbacila neprijatelja sa prvih položaja, a 2. krajiška je marševala željezničkom prugom prema Buletiću. Neprijatelj je primijetio izduženu kolonu i zasuo je minobacačkim granatama. Od eksplozija minobacačkih granata život su izgubili Đordina Vrbica Dina, član Politodjela, Munib Maglajlić, zamjenik političkog komesara brigade, i pet boraca. Teže su ranjeni Đurin Predojević, komandant brigade, Milan Zgonjanin, komandant 1. bataljona, a lakše Radenko Bročić, član politodjela i nekoliko boraca. U takvoj situaciji naređeno je jedinicama 4. krajiške da pri-

skoče u pomoć i pojačaju napad na neprijatelja desnom obalom Blatnice. Bataljoni 2. krajiške brigade pomjerali su se na lijevu obalu riječice i zauzeli nekoliko dominantnih visova. Neprijatelj je pružao žestok otpor, ali je popodne primoran da uzmakne u polazni garnizon Teslić.

Dinina, Munibova i smrt još petorice boraca, zatim ranjavanje Đurina, Milana i Radenka, teško smo primili u štabu divizije, i o tome obavijestili štab 1. bosanskog korpusa.

Druga i 4. krajiška brigada stigle su 30. maja u Buletić i Pribinić, i očekivale naredne zadatke. Prva krajiška brigada, kojoj je javljeno o borbi kod Blatnice, krenula je preko Bjelobučja i Očauša. Sa njom su išli članovi Vrhovnog štaba i komandant 1. bosanskog korpusa.

Održali smo sastanak u štabu divizije i razmatrali kako da se popune upražnjena rukovodeća mjesta u 2. krajiškoj udarnoj brigadi. Poslije brižljivog raspravljanja, odlučeno je da komandant brigade bude Dragutin Stanić, iskusni starješina, jedan od hrabrih organizatora ustanaka u Potkozarju, dotadašnji zamjenik komandanta 1. krajiške udarne brigade. Na mjesto zamjenika političkog komesara brigade postavljen je Milosav Milosavljević, prekaljeni komunista i partijski rukovodilac, do tada zamjenik političkog komesara 1. krajiške brigade.

Prvog juna imali smo sastanak sa članovima Vrhovnog štaba i štaba korpusa. Razgovarali smo o naredbi druga Tita da 5. divizija odmah krene prema Fojnici i mostarskoj pruzi, u susret Operativnoj grupi Vrhovnog štaba. U to vrijeme brigade 5. divizije još se nisu bile potpuno oporavile od napornih borbi, slabe ishrane i pjegavog tifusa u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi i poslije nje. Na primjer, samo na maršu divizije prema rijeci Bosni od silnih kiša i raskvašenog terena, a zbog slabe obuke, zbog rana na nogama bilo je izbačeno iz stroja više od stotinu boraca. Kad se ocijenilo da 2. krajiška, uslijed znatnih gubitaka i iscrpljenosti većine boraca, trenutno nije spremna za teže borbe i duže marševe, donijeta je odluka da ona ostane u srednjoj Bosni i da se uključi u sastav 12. krajiške divizije. Teška srca sam pristao da se 2. krajiška izdvoji iz sastava divizije.

Kasnije, u toku rata, slušao sam preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« o uspješnim borbama 2. krajiške brigade u istočnoj Bosni. Kada je 17. istočnobosanska divizija krenula, krajem jula 1944, iz Crne Gore da u sastavu Operativne grupe divizija (2. proleterska, 5. i 17. divizija), pod komandom Peka Dapčevića, učestvuje u operacijama u Srbiji, 5. i 17. divizija dugo su ratovala zajedno: na Kopaoniku i Toplici, na maršu preko Ivanjice, Arilja i Dragačeva, u prodoru kroz Šumadiju, sve do Arandelovca, Kosmaja, Gornjeg Milanovca i Rudnika. U oktobru 1944. 5. divizija je učestvovala u oslobodenju Beograda, a 17. divizija u oslobodenju Kragujevca. U borbama u Srbiji 2. krajiška udarna brigada istakla se po vještini ratovanja, visokom moralu i političkoj zrelosti boraca.

Posebno mi je imponovalo saznanje da je 2. krajiška, prilikom priprema za proboj sremskog fronta, uključena u Južnu operativnu grupu divizija 1. armije, da je uspješno forsirala Savu kod Brčkog i produžila prema Županji i Slavonskom Brodu. U to vrijeme bio sam načelnik štaba 1. armije. Pažljivo sam pratio, pored ostalih, smjelo nastupanje 2. krajiške udarne, kako ona lomí odbranu neprijatelja u našem nastupanju kroz Slavoniju i nanosi mu osjetne poraze.

Dio posade napustio tenkove i krenuo u potjeru

SVETO KERKEZ

Nakon proboja iz Grmeča u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi i kratkog odmora na Kozari, brigada se ponovo prebacila preko rijeke Sane i razmjestila u selima oko Bosanske Krupe, gdje se pripremala za organizovane borbe oko Krupe i Bosanskog Novog. Drugi bataljon je bio smješten u selu Pučenik, odakle su čete odlazile na borbene zadatke: sprečavanje pljačke i paljenja sela, uništavanje neprijateljevih transportnih sredstava i snabdjevačkih kolona i postavljanje zasjeda. Marta 1943. godine 2. četa 2. bataljona, sa komandrom Nikolom Praštalom, organizovala je zasjedu na cesti Bosanska Krupa - Jasenica, a iz Krupe su se očekivali kamioni sa njemačko-ustaškim pljačkaškim ekspedicijama, koje su često izlazile u susjedna sela, ubijale nedužno stanovništvo koje se nakon ofanzive tek vraćalo iz grmečkih zbjegova, nemilosrdno pljačkali sve što im je do ruku dolazilo, uhvaćene seljake odvodili u logore, a njihova imanja spaljivali. Okolno zemljište još je bilo pokriveno snijegom, a cesta iz Krupe blago i jedva primijetno krivuda između brežuljaka mjestimično prošaranih zbog topljenja snijega.

Četa se našla u gustoj mladoj hrastovoj šumi na kojoj se još zadržalo požutjelo lišće. Šuma je bila iznad ceste, a zemljište na suprotnoj strani strmo se spuštalo ka sjeveroistoku. Četi je dodjeljen i teški mitraljez, sa prekaljenom poslugom Radom Dobrićem, Dušanom Bundalom i Stojanom Rendićem. Veoma iskusan, komandir čete je brzo izdao zadatke vodovima i oni su odmah krenuli ka određenim rejonima i pristupili pripremi zasjede.

Dok su vodovi kretali svojim pravicima komandir 2. voda Ilija Mudrinić Ića i desetar Trivo Indić (podlegao je ranama zadobijenim pri napadu na Tuzlu 1943), izdvojili su mene i Milanka Predojevića (poginuo kao puškomitraljezac na Kopaoniku 1944), izveli nas na ivicu šume i pokazali preko ceste i poveće uvale jedno zaobljeno uzvišenje pokriveno snijegom, a samo na vrhu uzvišenja uzdizale su se iznad snijega krupnije gromade kamenja. Dali su nam dvogled, a zatim je Mudrinić rekao da smo nas dvojica određeni u »IZVIDNICU«. Trebalo je da se što prije prebacimo na uzvišenje, maskiramo i osmatramo u pravcu Krupe, posebno cestu koja povija iznad izvora rijeke Krušnice i produžava ka rejonu zasjede. O svemu primijećenom trebalo je odmah da izvijestimo komandira.

Uzvišenje je od rejonu zaszede dijelila jedna jako duga i široka uvala, koja se prema Krušnici sužavala i tako skraćivala rastojanje između uzvišenja i ceste. Mi smo to suženje iskoristili i ubrzo se našli na vrhu uzvišenja. Vrijeme je bilo izuzetno lijepo, sunce već visoko, a razrušena i izgorijela Krupa od ranijih borbi, sa ponekom još preostalom zgradom, obasjana sunčevim zracima, pojačanim bjelinom snijega, vidjela se i bez dvogleda. Krušnica bistro-plava, nabujala vodom, hučala je stvarajući utisak vjetra na planini. Naizmjenično smo osmatrali vizuelno i dvogledom, i satima gotovo ništa nismo primjećivali.

Odjednom smo začuli od pravca Krupe bruhanje motora. Prvo smo pomislili da su avioni, koje gledajući nebo iznad Krupe, i pored naprežanja, nismo primjećivali. Zbog toga smo osmatranje koncentrisali na cestu. Mada se buka motora sve više približavala, a krivine ceste se vidjele kao na dlanu, mi još ništa nismo primjećivali. Stoga smo se dogovorili da se spustimo do jednog prevoja bliže prvoj krivini, pretpostavljajući da bi sa njega morali osmotriti i otkriti o čemu se radi. Znali smo da četa nema protivtenkovskih sredstava i da se, ako budu tenkovi, može suprotstaviti samo svežnjevima ručnih bombi. Tek što smo krenuli prema prevoju, na njega izbi jedan tenk, a zatim još dva. U kupolama, do polovine, napolju su stajali po jedan član posade u crnim uniformama, dvogledima su osmatrali okolinu.

Tenkovi su nam presjekli najkraći put do čete, stoga smo promijenili pravac i najvećom brzinom potrčali niz brijeg prema uvali koja je vodila gotovo paralelno sa cestom iz čijeg dna je trebalo, suprotnom stranom, izaći na cestu i doći do šume u kojoj se nalazila zaszeda čete.

U međuvremenu, otkrili su nas i osuli nekoliko rafala iz tenkovskih mitraljeza. Trčeći, osjetili smo da su prekinuli paljbu. Malo smo zastali i primijetili da su tenkovi produžili pokret cestom na koju je iz uvale trebalo da izbijemo, a četiri vojnika sa automatima trčali su za nama vičući: »Halt, Halt!«. U prvo vrijeme nisu otvarali vatru iz automata, vjerovatno su namjeravali da nas uhvate žive. Ja sam na nogama imao čizme skinute sa poginulog njemačkog vojnika za vrijeme borbi na Drenovoj glavici. Na desnoj čizmi, preko sredine tabana (ranije od mraza), prelomio se bio đon, koji me je za vrijeme trčanja neprestano štipao za taban. Na tabanu mi se napravila rana, a čizma gotovo napunila krvlju. Milanko je na nogama imao gumene opanke. Bili smo naoružani puškama, sa po dvije ručne bombe. Stariji od mene, krupniji i jači Milanko je trčao mnogo brže. Uvala je bila jako duga, a na svom završetku povijala se prema sjeveroistoku i blago uzdizala prema jednom selu, udaljavajući se od rejonu zaszede čete. Mi smo sve sporije trčali, s obzirom da smo nailazili na sve veću uzbrdicu, a i snijeg je ojužio, tako se rastojanje između nas i njemačke četvorke već podosta skratilo, tim više što dok smo mi trčali ravnim dijelom uvale, a oni nizbrdo. Kada smo mi pošli uzbrdo, oni su trčali ravnim dijelom uvale. Bili smo se već jako zamorili, a za nesreću, uvala je bila bez ikakvog rastinja ili zaklona - bijelila se od snijega.

Trčeći, naišli smo na manju gomilicu kamenja, koja se nešto uzdizala iznad snijega. Zalegli smo i otvorili vatru na gonioce. I oni, su kao po komandi, potali otvarajući vatru iz automata. Međutim, oni nisu

gubili vrijeme. Dvojica su nas kratkim rafalima prikivali za zaklon, a druga dvojica su se prebacivala prema nama. Obostrano (vjerovatno uslijed zamorenosti), vatra je bila neprecizna. Na brzinu smo se dogovorili da Milanko gađa, a da se ja prebacujem, pošto sam sporije trčao. Kada sam pokušao da potrčim noga me je strahovito zaboljela. Sjeo sam, skinuo čizme, zadjenuo sare za opasač i u vunanim čarapama krenuo dalje.

Odmičući uvalom, naišao sam na neku manju brinu, zalegao i počeo otvarati vatru, dok je Milanko krajnjim naporom trčao prema meni. Sada smo obojica gađali, pa je gonilac na lijevom krilu grupe pao. To nam je bilo prvo olakšanje, koje se pretvorilo u veliko samopouzdanje, tim više što nikad ranije nismo bili odsječeni od čete i samostalno vodili borbu.

Sve vrijeme najviše sam bio opterećen time šta da radimo ako jedan od nas bude ranjen, jer drugi ga sigurno ne bi mogao iznijeti; kako barem jedan od nas da stigne i obavijesti četu o pokretu tenkova; kuda će biti usmjeren njihov dalji pokret, i da li će se sa ceste pred nas sjuriti još neka grupa fašista, s obzirom na to da su tenkovi sve više ubrzavali pokret cestom gotovo paralelno sa uvalom kojom smo se kretali.

U međuvremenu, zaštektao su mitraljezi i otpočele eksplozije ručnih bombi iz šume u rejonu zasjede čete. To nam je donijelo drugo ohrabrenje. Sada smo bili preokupirani mišlju kako što prije stići do čete. Ne znam zbog čega, u uvali smo se razdvojili. Ja sam skrenuo desno, uz stranu prema cesti, a Milanko je produžio uvalom, prema selu. Gonio su po otpočinjanju borbe u rejonu zasjede zastali, otvarajući na nas vatru s mjesta. Zaklonjen krivinom uvale, mukom sam uz klizanje i padanje, izbio na cestu. Četa se sa tenkovima borila punom žestinom. Na cesti sam zatekao poslugu teškog mitraljeza u trenutku kada je rasklapala mitraljez radi prebacivanja na naredni položaj. Inače, pretila joj je i opasnost od neprijateljevih tenkova. U razgovoru sa drugovima, primijetim da me nešto mjerkažu od pojasa do nogu, i jedan od njih me priupita jesam li ranjen. Tek tada sam primijetio da mi je za opasačem ostala samo jedna čizma, a kroz desnu čarapu napolje curila je krv.

Posluga je otišla na njen zadatak, a ja sam produžio kroz šumu da tražim komandira čete. Sada mi je najveću muku zadavala izgubljena čizma. Obukao sam preostalu (lijevu), i iza streljačkog stroja čete, u dubini šume, našao komandira Nikolu i izvijestio ga šta se dogodilo. Nikola je, prirodno smirenim glasom, rekao; »Ne sekiraj se, oni su otkrili vas, a mi smo iznenadili njih«. Upitao me da li me je našuljala čizma i uputio kod četne bolničarke da mi previje nogu. Tada sam s olakšanjem shvatio da i, pored naše prevelike bojazni, četa nije bila iznenađena.

Pošto smo se nalazili na uzvišenju, suprotno od zasjede, neprijatelj nije znao za raspored čete, pa je pažnju više skoncentrisao na potjeru za nama. Povremeno je otvarao vatru, a tenkovi su se komotno kretali cestom. Po nailasku u rejon zasjede, četa je na njih sručila iznenadnu vatru. Pošto nisu smjeli u šumu, plašeci se protivtenkovskih sredstava (kojih četa nije imala), tenkovi su otvarali vatru s mjesta. Ubrzo je iz

pravca Krupe pristigla njemačka pješadija na kamionima i, uz podršku vatre tenkova, krenula u napad. Dobro organizovanom vatrom čete naneseni su joj gubici, i napad je odbijen. Dok su Nijemci, prikovani vatrom čete, vodili borbu za šumicu, tenkovi su se, sa manjim dijelovima pješadije, povukli nešto unazad i rokirali udesno, pokušavajući da sa zapadne strane zaobiđu šumu i četu napadnu bočno i s leđa. Komandir čete je procijenio namjere neprijatelja, pa je naredio da se lijevokrilni vod povuče na susjednu kosu, na koju je nešto ranije prebačen i teški mitraljez, i da sa kose vatrom štite povlačenje čete.

Pošto ni tenkovi ni pješadija nisu mogli dalje, otvarali su vatru iz šume. Uskoro im je počela pristizati pomoć iz Krupe, a lijepo vrijeme omogućavalo je i napad avijacije. Četa se pod zaštitom mitraljeza i ranije izvučenog voda bez gubitaka povukla u dubinu.

Po povratku u selo, kurir štaba 2. bataljona, možda koju godinu stariji od mene, iskusan borac, mislim da se zvao Dubajić, vidjevši me u čarapama, izvadio je iz torbice vojničke cokule i dao im ih, a na nogama su mu ostali opanci od goveđe kože. Nećkao sam se i tražio opanke. Rekao je da mi cipele samo pozajmljuje, jer lijeći prste na nogama, promrzle u ofanzivi na Grmeču. Cipele sam do kraja poderao. U kasnijim borbama pored cipela na nogama nastojao sam da nosim još jedan par u torbici, želeći da se odužim drugu. Na žalost, po odlasku brigade iz Podgrmeča rastali smo se i nisam bio u prilici da mu se revanširam. Mislim da je moj saborac Milanko, dobro uradio što je produžio uvalom, jer je još više doveo u zabludu gonioce o položaju čete. Prikrivajući se kroz sela, u toku noći i on je stigao u sastav čete. Kasnije je ustanovljeno da su tenkovi nešto ranije izašli iz Krupe i stajali zaklonjeni iza krivine zbog čega se sa našeg mjesta nisu mogli otkriti.

I toga puta fašisti su izgleda zaboravili da su veoma često napuštali svoje tenkove i druga borbena sredstva, ali ne radi potjere i pokušaja da uhvate borce NOB-a, već zbog toga što su ih iskusni i prekaljeni borci 2. krajiške brigade primoravali na to. Svaki cinizam i šepurenje u borbi sa 2. brigadom fašisti su skupo plaćali..

Eto, i to se događalo na borbenom putu 2. krajiške brigade.

»Otpisani puškomitraljezac«

TRIVUN PUVALIĆ

UVrbljanima, krajem marta 1943, 2. odeljenje 2. voda 2. čete 2. bataljona 2. krajiške brigade zanoćilo je pokraj starih vodenica u blizini rijeke Sane. Sjutradan me je komandir voda Mićo Žujanović odredio, kao puškomitraljesca, da se javim komandiru 3. voda Đurađu Polovini i da sa njegovim vodom krenem na zadatak. Kao pojačanje, sa 3. vodom krenulo je i odjeljenje teškog mitraljeza, na kojem je nišandžija bio Drago Sakradžija. Grupa je imala oko 40 boraca. Iz sela Vrbljana krenuli smo u koloni u pravcu planine Osoje. U toku kretanja primijetio sam da nas prati jedan čovjek u civilnom odjelu i odmah sam o tome obavijestio komandira voda Đurađa Polovinu. Na to mi je odgovorio da ne pravim paniku. Na nas su već počeli da pucaju Nijemci i četnici sa desne obale Sane, ali pošto smo bili na velikoj udaljenosti nismo na to obraćali pažnju, već smo nastavili kretanje. Čovek u civilu nas je i dalje posmatrao sa jednog brda, koje je ostalo između nas i bataljona.

Savladani umorom, stigavši u mjesto zvano Osoje, odmah smo posjedali na jednu ledinu. Iza nas su bila dva dana bez hrane i 10 kilometara pređenih u toku dana. Komandir voda je zatražio da se javi sedam dobrovoljaca za patrolu. Odmah sam se javio, kao i Đuđa Majkić iz Kozina, takođe puškomitraljezac. Imena ostalih drugova ne znam - sjećam se samo da je vođa patrola bio jedan brka. Krenuli smo odmah na zadatak. Idući kroz šumu došli smo do Sane, na čijoj se obali nalazio jedan veliki kamen, kao poručen za dobar zaklon i za osmatranje.

Zauzeli smo mjesta i posmatrali Nijemce koji su bili raspoređeni duž desne obale Sane na udaljenosti oko 700 - 800 metara. Htjeo sam odmah da otvorim vatru, ali komandir patrola mi nije dozvolio. Bilo mi je krivo, i između nas je došlo do prepirke. Zaprijetio mi je da će me ubiti na licu mjesta ako opalim metak. Tu smo se zadržali oko 15-20 minuta. U meni se nešto pobunilo, nisam mogao više da čekam i odmah sam krenuo istim putem nazad ka vodu. I ostali su krenuli za mnom na rastojanju od 100 metara.

Čule su se borbe na sve strane, što je značilo da je brigada napadnuta.

Moj pomoćnik i ja požurili smo da što prije stignemo do svoga voda. Išli smo istim putem kojim smo prije pola sata prošli i naletjeli na veću grupu Nijemaca. Po mojoj procjeni bilo ih je oko stotinu. Nalazili su se u blizini moga voda - udaljeni 100 - 150 metara. Vod je bio

bez obezbjeđenja, a neki drugovi su spavali. Nijemci me nisu primjetili, a ja sam prozreo njihovu namjeru - da pohvataju žive naše drugove. U toj brzini učinilo mi se da u grupi Nijemaca vidim mog komandira voda Majkić Milanka Miću, jer je on nosio njemačku uniformu i na leđima telećak - ranac.

Pošto nisam bio siguran a vremena za razmišljanje nije bilo, viknuo sam »ko je to«. Nijemci su se okrenuli i, pošto su vidjeli da sam sam, dali su mi znak da im priđem. Shvativši situaciju u kojoj se nalazim bacio sam bombu, koju sam već spremnu držao u desnoj ruci, a zatim sam otvorio vatru iz stojećeg stava, skočivši iza jednog stabla na proplanku. Povikao sam »opkoli lijevo i desno krilo«. Tukao sam dok sam imao municije. Kad mi je nestalo municije pozvao sam pomoćnika. Međutim, njega i ostalih drugova nije bilo.

Ostao sam sam. Neprijatelj me je počeo opkoljavati. Nisam imao kud. U nekoliko koraka, sa proplanka sam skočio u šumu i trčao prema Sani. Tu sam naletio na Gojka Ličinu iz Dubovika. Od njega sam dobio metak. Bježali smo, a Nijemci su nam bili za petama. Ugledali smo jednu malu pećinu. Onako opkoljeni nismo imali kud, nego smo se tu uvukli, otvor zatrpali kamenjem i napravili puškarnicu. Dogovorili smo se da se borimo do posljednjeg metka, a ako nas pronađu da se živi ne predamo, te smo zato spremili jednu bombu. Nijemci su krenuli na drugu stranu. Nisu nas pronašli, a drugovi koji su se odmarali, bili su spašeni, jer u trenutku kada sam ja bacio bombu na Nijemce i privukao vatru na sebe, oni su se povukli u šumu i otišli u sastav brigade.

Od toga dana više nisam vidio moju 2. krajišku brigadu. Mitrалjez i ja bili smo na spisku otpisanih. Drug Ličina i ja smo čekali da padne mrak da bi se mogli izvući. Kad se smrklo krenuli smo u pravcu Crkvenog, jer smo vjerovali da se brigada tamo povukla. Bili smo umorni, gladni i žedni. Negdje oko pola noći stigli smo blizu Crkvenog. Primjetili smo da se tamo ispaljuju rakete. Zaključili smo da su to njemačke snage. Vratili smo se dublje u šumu i nastavili da se krećemo prema zapadu. Bila je to visoka jelova šuma. Umor, glad i žeđ su nas sve više osvajali. Bili smo duboko u šumi. Čuli smo glasove životinja. Ma koliko čovjek bio hrabar, u toj divljini ga uhvati strah. Činilo nam se da su se sve šumske zvjeri okupile okolo i da nas vrebaju iza drveća. Turali smo po šumi ne govoreći jedan drugom ništa. Kad bi ugledali malo snijega uzimali smo ga i njime kvasili usta, pokušavajući bar žeđ da ublažimo. U zoru smo se našli u čamovoj šumi. Pošli smo prema sjeveru. Vjerovali smo da se tamo nalazi neko naselje, gdje ćemo se malo odmoriti i dobiti nešto hrane. Tako smo izbili blizu nekih koliba u Crkvenom, ispod planine Šiše, koja nam je bila glavni orijentir prilikom kretanja jer smo prvi put bili na tom terenu.

Već je dan bio odmakao kad smo se približili nekim kolibama na 200 - 300 metara. Ispred nas je izletio neki stariji čovjek i rekao nam da su Nijemci u blizini, na 100 metara. Povukli smo se dublje u šumu, gdje smo se malo i odmorili. Krenuli smo prema Grmeču, ali nismo nigdje izlazili na put. Čitav dan smo išli, a i drugu noć smo prenoćili u šumi. Jedan od nas je drijemao, a drugi stražario, na smjenu, do zore. A onda, opet put pod noge.

Tek trećeg dana smo stigli u selo Zaolje. Raspitivali smo se da li je tuda prošla 2. brigada i da li u selu ima partizana. Dobili smo negativan odgovor. Morali smo tu prenoćiti. Dali su nam po parče kukuruznog hleba. Onako pregladnjeli, jedva smo ga gutali. Četvrtog dana smo stigli u selo Jelašinovci. Javili smo se stražaru, jer je tu bila komanda mjesta, da nas prijavi komandantu Stevi Vještici. Kad je stražar ušao, komandir nije htio da čuje za nas, počeo je da viče da smo bjegunci iz brigade. Onako ljut, uletio sam unutra, da vidim koga on to naziva bjeguncima. Jer, da smo bjegunci ne bi došli da pitamo za našu brigadu. On nas je poslao kod komandanta 4. krajiške divizije u selo Potkalinje, kod kuća Vardi. Stigli smo uveče i odmah tražili komandanta Šošu. Pitao nas je šta se dogodilo. Reкао je da bi on, da je bio na mome mjestu, sve Nijemce pobio, neshvativši kakav je bio moj položaj. Ponovo sam mu objasnio da sam, spriječio da 40 drugova bude uhvaćeno na spanju. Pošto je sve razumio, čestitao mi je i rekao da se brigada nalazi na istom terenu. Raspitivao se odakle smo i dao nam je po tri dana da idemo kući, da se odmorimo, a nakon toga da odemo u sastav svoje brigade.

Poslije mnogo zajedno provedenih časova, Gojko Ličina i ja smo se razdvojili - svak je otišao u svoje selo. Poslije dva dana odmora otišao sam u Lušci Palanku, u komandu mjesta, gde je trebalo da dođe i Gojko Ličina iz Dubovika. Međutim, on nije došao i više nikad se nismo vidjeli. Čekao sam šest dana na vezu sa brigadom, ali je nije bilo. Bilo mi je dosadno da ležim sa puškomitraljezom, pa sam se prijavio štabu 6. krajiške brigade i bio raspoređen u 1. četu 4. bataljona.

Tako sam se rastao sa 2. krajiškom brigadom.

Kralj degradirao komandanta brigade

BOŠKO BUKVA

Od formiranja, 2. avgusta 1942. pa do marta 1943. na dužnosti komandanta 2. krajiške udarne brigade nalazio se Ratko Martinović, poručnik bivše jugoslovenske vojske. Pod njegovom komandom brigada je prošla kroz velika borbena iskušenja i postigla izvanredne uspehe. Nekoliko dana poslije formiranja brigada je krenula u teške bitke, počev od napada, na izuzetno jako ustaško uporište Vrhpolje kod Sanskog Mosta, žestokih borbi na Manjači, oslobođenja Jajca, borbe oko Travnika, oslobođenja Bihaća, borbe na Kozari i posebno teških borbenih iskušenja u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi na području podgrmeča i Grmeča. Pored iskazane hrabrosti u svim bitkama u kojim je brigada učestvovala, Ratko je ispoljio i veliku umješnost u komandovanju, što je doprinijelo efikasnijem uništavanju neprijatelja i bržem vojničkom osposobljavanju ostalog kadra u brigadi za uspješnije komandovanje svojim jedinicama.

Krajem januara i početkom februara 1943. vođene su žestoke borbe u Podgrmeču, na području Benakovca. Jednom prilikom, kada su jedinice brigade krenula na juriš u protivnapad, Ratko se našao u streljačkom stroju. Naletjeo je na njemačkog vojnika, ubio ga, a zatim zagrabio njegovu pušku i sa otetom puškom nastavio gađati neprijatelja. Kada se bitka okončala, pušku je dao meni da je odnesem u štab brigade. Ratko se stalno nalazio u neposrednoj blizini borbenog poretka i direktno je uticao na rad jedinica i starješina pri izvođenju borbenih dejstava.

Izbjegličkoj vladi i kralju u Londonu smetalo je što su se pojedini oficiri bivše jugoslovenske vojske našli na strani NOB-a, pa su ih nazivali izdajnicima i degradirali. Takvu sudbinu doživio je i Ratko Martinović. Za vrijeme boravka štaba 2. brigade u Ruškoj, marta 1943, štab je imao jedan radio-aparat na baterije. Slušajući vijesti Radio - Londona čuli smo saopštenje o ukazu kralja Petra, kojim se degradira čina poručnik jugoslovenske vojske Ratko Martinović, sa obrazloženjem da je prešao na stranu Titovih partizana. Vijest je u štabu izazvala opšti smjeh.

Uspjela zasjeda

MILAN VRANJCS

Poslije napuštanja Podgrmeča 2. krajiška brigada je krenula sjevernim obroncima Grmeča u pravcu Ribnika, a zatim u Gornje Vrbljane. Tu smo ostali nekoliko dana i vodili borbu sa četnicima. Iz Gornjih Vrbljana krenuli smo ponovo u Podgrmeč. Stigli smo u Sanicu Gornju, zaselak Zavalje. Tu smo zakonačili. Vrijeme je bilo malo toplije. Bila je polovina marta 1943. Jutro je osvanulo lijepo, vedro. Sunce se promolilo kroz vrhove drveća na Paunovac, na cesti Ključ - Bosanski Petrovac. Sigurno su obavještajci doznali o kretanju neprijatelja u jednom ili drugom pravcu.

Sa četama je u zasjedu krenuo i komandant bataljona Simo Mrda i zamjenik komandanta Toma Trnina, zamjenik komandira Mačo Budimir, politički komesar Pero Knežević i njegov zamjenik komandira Branko Bjelić. Zasjeda je postavljena uz samu cestu. Nije se dugo čekalo, a šumom je odjeknulo brektanje motora. Naređeno je da se ne puca nego da se uhvate živi. Tako je i bilo. Grupa boraca na čelu sa Jovanom Tminom vodnikom 1. voda sišla je uz samu cestu i sačekala motor sa dva Nijemca. Kada su naišli, jednostavno su ih sa nekim štapovima zaustavili.

Simo i Stojanda, preko nekog borca ili obavještajca koji su znali njemački, saznali su od zarobljenih Nijemaca da iz pravca Ključa za Bosanski Petrovac kreće kolona kamiona. Mislim da ih je bilo šest, sa jakim pratnjom. Vozili su pakete za Uskrs garnizonu u Bosanski Petrovac. Borci, koji su bili iscrpljeni, gladni i umorni od gotovo svakodnevnog marša, jedva su čekali da kamioni naiđu.

Uskoro se šumom začula huka kamionskih motora. Kada je prvi kamion stigao na čelo, a posljednji na začelje zasjede, na kamione je otvorena plotunska i mitraljeska vatra. Poslije kratke borbe kamioni su stali. Pobijeno je mnogo neprijateljevih vojnika, a mnogi su pobjegli kroz šumu Paunovca. Sa sobom su sigurno odnijeli i radio-stanicu. Borci 2. bataljona užurbano su iznosili hranu iz kamiona, ali je hrane bilo previše, a boraca malo, da bi se ta operacija završila do kraja. U blizini zasjede nalazila se uskotračna pruga, koja nam je dobrodošla za odvoženje hrane u pravcu Zavalja, gdje su bili ostali dijelovi brigade. Borci su nabacili vagončiće na prugu i na njih tovarili bogati plijen, kakav većina od nas do tada nije ni vidjela: razne kobasice, čokolada, vojnički prepečeni hljeb, jaja, razni puteri i maslaci, marmelada, šunka, jaja i

stotinu drugih đakonija. Natovarenim vagonima upravljao je Stojanda Milnović. Pošto je pruga imala pad, vagoni su počeli da jure, pa je Stojanda pao sa vagoneta i razbio glavu.

Istovremeno kamioni su odmah spaljeni, a borci su požurili da jedu. Prošlo je oko dva sata poslije podne dok je trajala akcija, sa kamionima. Međutim, Nijemci koji su pobjegli izvjestili su svoje garnizone o tome šta im se desilo. Neprijatelj je odmah intervenisao svim raspoloživim snagama ka mjestu napada. Da li su stigli kamionima ne zna se, ali činjenica je da su nas zatekli na mjestu događaja u vrijeme kad je plijen već bio evakuisan. Istog časa kad su stigle neprijateljske pešadijske jedinice, stigli su i avioni. Po paunovačkoj šumi treštale su avionske bombe, a neprijateljski rafali iz aviona sjekli su grane paunovačkih bukava. Stigla je i pješadija. Razvila se žestoka borba. Za istom bukvom zaklonili su se i partizan i Nijemac. Obojica su pucali ali nijedan nijednog nije pogodio. Kada im je nestalo municije, uhvatili su jedan drugog za usijane pušćane cijevi i vukli se oko bukve. Vidjevši to, komandant bataljona Simo Mrda uspio je da iz automata pogodi njemačkog vojnika i tako spasi borca. Za slijedećom bukvom sličan prizor - samo obrnut. Nijemac je ubio Nedeljka Malića iz sela Jelašinovaca. On je jedini poginuo u toj zasjedi. Pravo je čudo da u tako bliskoj borbi nismo imali više mrtvih i ranjenih. Pošto se primakao prvi suton, naše jedinice su se povukle u pravcu Zavalja, a zatim su bez odmora, krenule preko Grmeča u pravcu sela Smoljane, u petrovačkom srezu, sa južne strane legendarnog Grmeča.

Kuriri i iznenađenje u Radmirovcu

DRAGO DAMJANOVIĆ

Bio sam kurir u štabu 2. krajiške brigade od četvrte neprijateljske ofanzive do poslije oslobođenja Tuzle, oktobra 1943. godine. Za to vrijeme komandanti brigade bili su Đurin Predojević i, kasnije, Dragutin Stanić, a politički komesari Niko Jurinčić i Idriz Čejvan. Kurira je, kako kad bilo od 10 do 20 boraca, uglavnom mladića, zdravih, okretnih i sposobnih. Do oslobođenja Bihaća, oktobra 1942, kuriri su bili uglavnom sa Kozare, a manje ih je bilo iz Podgrmeča. Nakon nekoliko mjeseci došli su i novi borci bišćani: Salih Dupanović, Hasim Pečenković, Ahmet Šehović, Mujica Lubić od kojih će neki, kasnije postati kuriri.

U jedinicama počev od boraca do rukovodilaca, bilo je uvriježeno mišljenje da se kuriri prave važni, da su nešto viši i vrijedniji od ostalih boraca, da se vole malo više kicošiti, da vole da imaju bolju uniformu nego drugi borci, bolje oružje i slično. Istini za volju, bilo je i takvih, ali malo, jer je većina boraca - kurira pravilno gledala na svoju ulogu u našim jedinicama. Moram priznati, bio sam više puta srećan i ponosan što sam kurir kod komandanta, što imam čast da nosim povjerljivu poštu, što sam u prilici i situaciji da više puta, za neku, pa i važnu stvar mnogo prije doznam nego neki rukovodioci u bataljonima i drugim jedinicama.

Imali smo prilike da sprovodimo zarobljenike od četa, preko bataljona, do štaba brigade, a ponekad smo ih sprovodili do divizije, pa i korpusa. Sve te poslove i zadatke smatrali smo izuzetno važnim i povjerljivim, što nam je još više ulijevalo snage i elana za bolje i tačnije izvršavanje. Ali bilo je, ne malo, trenutaka kada sam i požalio što nisam borac u četi, jer sam smatrao da bi mi bilo lakše i da bi bilo manje naporno i opasno po lični život. Tako smo obično mislili poslije dužih marševanja, kad se konačno smjestimo negdje u selu i kad se već pripremimo za spavanje, a komandir dođe i počne da nas budi, određujući svakome pravac kojim će brže dostaviti poštu do određene jedinice. To nam je teško padalo kada je vrijeme bilo loše po kiši i snijegu, a bataljoni udaljeni od štaba brigade po nekoliko sati hoda, preko bespuća i ružnih terena. Pošto je i u toku NOR-a uglavnom važio princip dostavljanja pošte od »pretpostavljenog ka potčinjenom«, najviše smo nosili poštu do bataljona, a rjeđe u diviziju ili korpus. Bilo je slučajeva da se pošta nosi i do susjedne jedinice - brigade, ali rjeđe. Međutim, uz sve poteškoće i određene specifičnosti kurirske dužnosti, činjenica je da

smo bili mnogo manje gladni nego naši drugovi borci u četama i bataljonima. Odijelo i naoružanje smo takođe imali uglavnom bolje nego drugovi u četama - bataljonima, što govori da smo bili u nekoj prednosti ili bolje reći u takvim mogućnostima i uslovima da prije dođemo do potrebne opreme i naoružanja, pa smo smatrali da nam to i pripada. Često se dešavalo da se neki član štaba brigade zamori od jahanja na konju, pa smo mi kuriri to koristili i koji sat odmorili naše noge. Zbog svega toga, čini se da nam je više puta bilo mnogo lakše podnositi teret rata nego drugovima borcima u četama.

Kurirska dužnost u toku NOR-a bila je veoma odgovorna i složena, jer kurir nikada nije pouzdano znao kroz kakvu teritoriju prolazi, na šta sve može naići, a teško je mogao odrediti ko je naš simpatizer, a ko je na drugoj strani. Zbog svega toga, ni kurirsku dužnost nije mogao da obavlja baš svaki borac.

U sjećanju su mi ostala imena ili prezimena još nekih drugova - kurira pri štabu naše brigade: Mihailo Vukajlović, kozarčanin, koji je neko vrijeme bio politički delegat kurira (preživeo je rat), Branko Ljubišić, takođe kozarčanin, poznat i omiljen kurir među nama, kao i među drugovima po bataljonima. Bio je to prilično malen, brz, okretan i ljutit, na trenutke, toliko da nikome nije davao pardona. Bio je spreman da obavi svaki zadatak, ne prezajući od teškoća; zatim kurir Bukva (imena mu se ne sjećam), takođe kozarčanin; pa kurir Tošić, i još neki drugovi.

Čim bi se kuriri pojavili u bataljonima svi su od njih očekivali vijesti. Najčešće da nosimo naređenja za pokret, budući da smo svi bili željni dugog odmora da bi se naspavali i makar malo odmorili. Ili, ako jedinice duže nisu bile u akcijama, obično bi, kad bi nas ugledali, govorili: »Evo, idu kuriri i sigurno nose naređenja za akciju, bit će i municije i duvana«.

Naši komandanti brigade, bili su dobri i hrabri. Obojica su bili posebno dobri za kurire. Đurin je bio i previše dobar. Nikada ne bi došao do onog iznenađenja i napada na štab 2. brigade u selu Radmirovcima da nas on nije želio poštediti stražarenja. Dragutin Stanić je takođe vodio računa da budemo uvijek, koliko je to bilo moguće, siti, odmorni i snabdjeveni svime što nam je neophodno za obavljanje naše dužnosti (baterijske lampe, dobra odjeća i obuća, oružje sa dovoljno municije). Mnogo puta je rekao ekonomu brigade, što smi i mi čuli, da prvo mi kuriri moramo imati ručak, pa tek onda članovi štaba brigade i on. Sjećam se da je jednom prilikom ozbiljno kritikovao našeg ekonomu Milana Tadića što nam nije na vrijeme obezbijedio suhu hranu.

Posebno mi je ostalo u sjećanju kako nas je učio kako da pronademo neki bataljon po razbacanim selima istočne Bosne. Imao je običaj da kurira izvede ispred kuće i dugo i naširoko prema karti objašnjava gdje je to selo, ili mjesto u kojem bataljon treba da se nalazi, kakav je teren do toga sela, kakvi su putevi i druge detalje. Uopšte, detaljno nam je obrazlagao kako da se na razne načine snalazimo da bi došli do bataljona i poštu na vrijeme uručili komandantu bataljona. Iako je u to vrijeme vojnička sekcija za mene bila »špansko selo«, možda je to jedan od razloga što sam u posleratnom razvoju u vojnim školama posebno zavolio vojnu topografiju.

Kad smo iznenadno (štab brigade) bili napadnuti u selu Radmirovci, bio sam kurir pri štabu brigade. U Radmirovce smo došli krajnje umorni i iscrpljeni. Dogovoreno je da se za večeru rasporedimo po kućama, što je bio zadatak našeg komandira Jovanića. Pošto smo nešto pojeli kod seljaka, naređeno je da se odmah vratimo na spavanje u štab brigade.

Naš komandir Jovanić je imao običaj da zajedno sa komandantom brigade rješava obezbjeđenje štaba brigade i drugih organa koji bi tu bili smješteni. Tako je i tada zapitao komandanta Đurina kakvo obezbjeđenje da se postavi za tu noć. Đurin je rekao Jovaniću da su bataljoni raspoređeni oko štaba brigade, te da stoga te noći nije potrebno nikakvo drugo obezbjeđenje. Dodao je da kuriri treba malo da se odmire i naspavaju, jer nam je to bila prva noć u kućama poslije 5 - 6 dana provedenih u stalnim borbama sa Nijemcima. Uži dio štaba bio je smješten u jednoj zidanoj kući, u neposrednoj blizini nekog groblja. Nas nekolicina kurira smjestili smo se u jednu štalu sa sijenom. Na našu sreću, naš komandir Vaso nam je rekao da se te noći ne smijemo svlačiti i sazuvati, već da moramo spavati u potpunoj opremi.

Svi smo tvrdo zaspali. Jedini budan borac bio je dežurni kurir u štabu brigade Ljubo Štikovac, koji je uz vatru dremuckao i pazio na zarobljene Nijemce, koje smo doveli sa sobom iz Grmeča.

Kasnije se pričalo da je jedan od civila odmah otišao u najbliži garnizon - Blagaj i javio neprijatelju da je u Radmirovcima smješten štab Đurinove brigade, kao i to da u selu nema nijednog stražara. Neprijatelj je odmah preduzeo akciju, za koju je angažovano oko jedan bataljon vojnika, pretežno Nijemaca, i malo ustaša.

Sasvim slučajno, neprijateljev vodič je bio simpatizer našeg pokreta. Pokazali su mu na sekciji kuću u selu u kojoj se nalazio štab i naredili mu da kolonu vodi pravo prema njoj. Kad je kolona došla sasvim blizu kuće, vodič je uspio da neprijatelja obmane, rekavši da malo sačekaju dok on ispita nešto oko kuće. Povjerovali su mu. Odmah su počeli postavljati puškomitraljeze prema kućnim vratima. Vodič je dotrčao do kuće, udario rukama na vrata i iz sveg glasa povikao: »Drugovi, vojska, bježite«. To je bilo dovoljno da se borci u štabu brigade probude, kao i mi kuriri u drugim objektima. Počeli smo sa oružjem u rukama iskakati napolje. Istovremeno oko kuće je nastala paljba iz puškomitraljeza i automata. Ubrzo su počeli da tuku teren oko kuće i minobacači. Cijeli dio toga sela bio je obasjan raketama i sve se vidjelo oko kuće i na snijegu kao usred dana. Đurin se među prvima snašao, i prvi se našao van kuće na dvorištu sa automatom u ruci vičući na sav glas: »Naprijed 1. bataljon, naprijed 3. bataljon, naprijed 2. krajiška«. Tako je spriječio, koliko - koliko, da ne nastane panika, što je normalno u takvim izuzetnim situacijama, a i neprijatelj je pomislio da su i druge naše jedinice u tome dijelu sela.

Pošto je jedan puškomitraljez tukao sama vrata kuće, većina drugova iz štaba spasila se izlaskom kroz prozore na suprotnoj strani. Srećom, kuća je bila prizemna, i od tvrdog materijala. Za veoma kratko vrijeme uspjeli smo da se izvučemo iz tog pakla, ali smo svi bili rastureni po grupicama. Ja sam bio sa još jednim kurirom u nekoj živici - ogradi,

pored koje su gotovo pola sata prolazili neprijateljevi vojnici sa svom opremom i naoružanjem. Bili smo od njih udaljeni pet - šest metara, ali je bila noć pa nas nisu vidjeli. Slično je bilo i sa ostalima drugovima. Kasnije su priskočili u pomoć naši bataljoni i ostale bliže jedinice, i neprijatelj je počeo da uzmiče. Izjutra, oko 10 časova, iskupili smo se, a neprijatelj je bio potjeran i povlačio se u garnizon iz kojeg je došao.

U tom okršaju ipak smo dobro prošli, zahvaljujući prvenstveno činjenici da smo se svi veoma brzo snašli, a posebno naš komandant - Đurin. Da je kojim slučajem neprijateljev vodič bio prema nama neprijateljski raspoložen i da je kolonu Nijemaca doveo do kućnih vrata, pitanje je kako bi se sve to završilo i kakav bi ishod tada bio. Isto tako, da je kuća bila od drveta ili od drugog slabijeg materijala, ili da je bila na sprat. Na našu sreću, sve je bilo dobro, bez većih problema i poteškoća. Mislim da je neprijatelj želio žive da nas pohvata, a u krajnjem slučaju pobije, i štab brigade razbije i onesposobi za dalja borbena dejstva. Nijemci su prosto navalili na ulazna vrata i pomiješali se sa nekim članovima štaba brigade, jer tu se stvarno nije više znalo ko je ko. Jedini način raspoznavanja bio je jezik. Kada je njemački major upao u kuću na vrata, u istom trenutku tu se našao naš rukovodilac politodjela Pero Radović, te su se odmah počeli hrvati. Nije bilo mogućnosti da mu pomognemo, a ni njemačkom majoru njegovi ljudi, jer su u takvim trenucima i sekunde odlučivale. Radović je bio visok, stasit Crnogorac, predratni komunist. Savladao je svoga protivnika kada je uspio da iz svoga »parabeluma«, koji je imao specijalni produženi kundak, pa je ličio na automat, saspe i šaržer u Nijemca, koji je ostao na sred praga da leži, a Radović se izvukao bez ijedne ogrebotine.

Cjeli taj iznenadni i pomalo neobični okršaj trajao je oko pola časa, ali se meni činilo kao da je trajalo mnogo duže.

Nakon nekoliko dana Đurin nam je rekao da u buduće nećemo više tako raditi, da ćemo se prvo obezbijediti, pa onda sigurno spavati.

Neuspjela zasjeda

MILAN VRANJEŠ

Po povratku sa Kozare, poslije par dana odmora u selu Hašani, 2. bataljon je krenuo u zasjedu na cestu koja vodi od Bosanskog Petrovca za Bosansku Krupu.

Obavještajci su doznali da će neprijatelj iz Bosanskog Petrovca za Bosansku Krupu krenuti kamionima, i trebalo je uništiti tu kolonu. Bataljon je stigao u Krupsku Suvaju i zasjeda je postavljena u neposrednoj blizini ceste. Bio je početak marta. Sunce je umiljato grijalo i nagovještavalo dolazak proljeća. Komandir 1. čete Toma Trninić, zajedno sa političkim komesarom Kneževićem, odredio je vodnika Savu Grbića i Milana Vranješa da odu na jedan obronak i osmatraju kretanje neprijateljevih kamiona. Poslije jednog sata čuli smo brektanje motora. Bilo je oko 10 časova. Brzo smo se uputili ka mjestu zasjede i izvijestili komandira o našim zapažanjima. Borci su očekivali neprijatelja i bili u najvećoj pripravnosti. Zakloni, oružje i municija - sve je bilo spremno. Ali, neprijatelj se nije pojavljivao, iako je prošlo možda i tri sata od kada smo izvijestili da neprijatelj nailazi. Počelo se sumnjati u naš izvještaj.

Međutim, naš izvještaj je bio dobar. Neprijatelj je otkrio našu zasjedu ranije. Pretpostavlja se da je primijetio jedan bataljon 6. brigade, koji se toga jutra prebacivao preko te ceste u pravcu Dubovika, pa je posumnjao u zasjedu. Ostavio je kamione i sa svojom pješadijom se neprimijetno privukao našoj zasjedi na prilično blisko odstojanje, a onda je dao znak svojim kamionima da krenu u željenom pravcu. Odlučeno je bilo da se u zasjedu pusti cijela kolona, pa da se tek tada otvori vatra. Kad su kamioni naišli, na njih je otvorena plotunska vatra, ali je istovremeno i neprijatelj otvorio vatru na zasjedu. Razvila se žestoka borba, povremeno i prsa u prsa. U toku borbe stigao je i neprijateljev avion i bacio tovar bombi na naše položaje.

U toj borbi poginula je Draga Štrbac iz Drvara, Slavko Todić iz Samskog Mosta i Milan Grbić iz Praštala. Teško je ranjen Joviša Mastalica iz Praštala, a lakše još par boraca. Poslije povlačenja jedinice su se srodile i u prvi sumrak napale neprijatelja i protjerale ga prema Bosanskoj Krupi.

U toj borbi poginulo je mnogo neprijateljevih vojnika.

Iznenadjenje u Radmirovcima

MILAN VRANJEŠ

Poslije četvrte neprijateljske ofanzive 2. krajiška brigada je otišla na Kozaru, vjerovatno da bi se borci malo odmorili poslije natčovječanskih napora u Podgrmeču i Grmeču. Na Kozari smo se zadržali svega nekoliko dana. Usljedilo je naređenje da se vratimo nazad, u Podgrmeč. Bila je hladna martovska noć sa mjesecinom, što je usporavalo prelazak preko Sane u selu Blagaj. Prelazak je počeo oko 23 časa. Prvi je prešao 2. bataljon, njegova 1. četa. Po prelasku smo posjeli položaj radi obezbjeđenja prelaska ostalih jedinica, jer je prugom i cestom Prijedor - Bosanski Novi svakog trenutka mogao da naiđe neprijatelj vozom ili kamionima. Hladnoća je bila sve veća, tako da se mali snijeg potpuno stvrdnuo.

Krenuli smo u selo Radmirovac, gdje je 1. četa bila raspoređena u dvije male kućice. Štab brigade se smjestio u jednu kuću udaljenu od naše čete oko 500 metara. Na drugoj strani od naše čete nalazilo se groblje, na otprilike istoj udaljenosti kao štab brigade.

Bio sam na straži u prvoj smjeni, vjerovatno radi toga što sam bio dobro obučen i obuven. Moglo je biti od tri do pet sati poslije ponoći. Mjesec je stidljivo sijao kroz male bijele oblake. Bilo je sve hladnije. Šetajući se na straži i razgledajući okolinu i slušajući svaki pokret i šušanj primijetio sam oko četiri sata nešto neobično. Kao da sam vidio vampe iz bajke. Sam sebi ne mogu da povjerujem. Čudio sam se šta se dešava. Pogledao sam bolje i uvjerio se da se nešto živo kreće u bijelim odijelima.

Odlučio sam da uzburim četetu. Pitao sam se da li da pucam ili da vičem. Odlučio sam da razbijem prozorčić gdje je bila komanda čete. Na zvuk razbijenog stakla komandir je istrčao. Rekoh mu šta sam vidio. Odmah je data uzbuna. Dok je četa istrčala napolje i u trku krenula u pravcu štaba brigade, na štab brigade je osuta snažna vatra iz neprijateljevih automata. Naša četa je u trku otvorila vatru po neprijatelju, kao i druge naše jedinice koje su bile bliže štabu brigade. Komandant brigade Đurin Predojević je iz kuće otvorio vatru na neprijatelja i ubio par neprijateljevih vojnika. Tako je stvorio mogućnost za povlačenje iz obruča, i svi su članovi štaba izišli nepovrijeđeni.

Drama na Medenom polju

STEVO JAKSIĆ STEVICA

U aprilu 1943. Druga krajiška brigada ušla je u sastav 5. krajiške divizije. Krenula je iz Podgrmeča da bi što prije stigla u srednju Bosnu na novi zadatak. U štabu brigade obavljane su pripreme sa komandnim kadrom bataljona i četa. Održavani su sastanci partijskih čelija. Novi zadatak brigade, zbog napuštanja Podgrmeča, čuvan je u tajnosti, jer se, pretpostavljalo da bi je pojedini borci napustili i ne bi krenuli sa svoga terena, što je bilo i tačno. Naime, kasnije se to i potvrdilo, kada je manji dio boraca napustio brigadu i priključio se jedinicama u Podgrmeču.

Brigada je krenula iz Rujiške, preko Majkić Japre i Lušci Palanke i izbila na komunikaciju Ličkić - Bosanski Petrovac. Tu se sukobila sa jačim neprijateljskim snagama. Komunikacija Bihać - Bosanski Petrovac - Ključ bila je za neprijatelja veoma značajna. Zbog nastale situacije, brigada nije mogla stići u Ribnik i produžiti u srednju Bosnu. Promenila je pravac pokreta prema Drvaru. Prvi bataljon, pod komandom Milana Zgonjanina, uspješno je izvodio akcije u rejonu Bosanskog Petrovca u sastavu 4. krajiške brigade. Drugi, 3. i 4. bataljon kretali su se vrelima Grmeča, gdje se nije smjelo duže zadržavati, uslijed hladnih aprilskih noći, oskudice u odjeći i obući i nedostatku hrane. Za vrijeme predaha borci su jeli crijemušu i tako utoljavali glad. Po izlasku iz Grmeča kolona se kretala preko Janjila, Smoljana i Krnje jele. Spuštala se u Medeno Polje. Borci su bili umorni i iscrpljeni. Bilo je i ranjenika, a pojedine borce počeo je zahvatati tifus.

U svanuće 16. aprila 1943. prethodnica kolone izbila je na obronke planine Osiječenice. Odjedanput, iz pravca Vrtoča, na kolonu se sručila artiljerijska vatra, a zatim je otpočelo dejstvo iz svih oružja. Bili smo iznenađeni. Bataljoni su prihvatili borbu. Najviše je bio iznenađen 4. bataljon, koji se našao na brisanom prostoru i prihvatio neravnu borbu.

Komandant bataljona Slobodan Indić i obaveštajni oficir Mirko Bundža dotrčali su u 3. četu, koja se pod dejstvom neprijateljske artiljerije već našla u okruženju. Sa političkim komesarom čete Đurom Pričom hrabrilu su borce da izdrže, a ujedno su preduzimali i protivnapade. Međutim, obruč se oko čete stezao. Od Bosanskog Petrovca nastupala je konjica. U jurišu čete rafal je pogodio komandanta bataljona Slobodana Indića. Nije bilo vremena da mu se ukaže pomoć, već ga je teško ranjenog, na leđima odnio Mirko Bundža. Đuro Priča, kada je vi-

dio u kakvoj se bezizlaznoj situaciji nalazi četa, komandovao je proboj u pravcu Grmeča. Vodnici vodova Milan Jakšić i Branko Gloginja, na čelu vodova, smjelo su krčili put bombama i usmjeravali borce na juriš. Borci su kidisali svom žestinom na neprijatelja.

Ubrzo se stvorila magla od artiljerijske vatre i dejstva automatskog oružja. U okršaju su pali pokošeni neprijateljskim mecima Rešad Žerić, borac, Olga Todić, bolničarka i vodnici vodova Milan Jakšić i Branko Gloginja. Komandu nad vodovima preuzeli su desetari Jovan Kasalović i Voja Jakovljević. Hrabro i znalački vodili su borce u okršaj, smelim jurišem na čelu vodova. Na cesti pomoćniku puškomitraljesca Mirku Lazareviću ispaao je iz torbice šaržer sa mecima i on je u najvećem okršaju, skočio nazad i dograbio ga da puškomitraljez ne bi ostao bez municije. U poslednji čas se četa probila i dohvatila šume.

Artiljerija je i dalje dejstvovala u pravcu proboja čete. Po izlasku iz okruženja i pristizanju do prvih kuća u Smoljanu ranjenima je ukazana potrebna pomoć. Politički komesar Đuro Priča je sa odborom organizovao odmor boraca i na brzinu je spremljena hrana. Priča je sa odbornicima obezbijedio i konje za prenos ranjenih boraca i vodiče koji poznaju staze vrletnog Grmeča. Nosili smo i teško ranjenog Slobodana Inđića. Prolazili smo ispod vrhova Javornjače i Crnog vrha, gdje je brigada vodila teške borbe u četvrtoj ofanzivi. Teško je bilo gledati ljudske leševe iz tek otopljenog snijega. Vodič, stariji čovjek iz Smoljana, sa suzama u očima je progovorio: »Sin mi je bio teško ranjen. Krenuo je sa bolnicom iz Lastve. Bojim se da i on nije među ovim jadnicima«. Komesar Đuro ga je hrabrio i olakšavao mu muke za sinom, za čiju sudbinu još ništa nije znao.

Četa je u teškim uslovima prenijela ranjene borce u bolnicu, u zaseok Majkića. Produžila je u Lušci Palanku. Predahnula je i okrijepila se hranom koja je bila spremljena po kućama. Zatim je ponovo krenula preko Grmeča u pravcu Smoljana da bi što prije stigla u sastav brigade. Po dolasku u Smoljane Đuro Priča i Mirko Bundža rasporedili su borce po kućama da se odmire, a oni su krenuli sa grupom boraca na izviđanje i prikupljanje podataka o neprijatelju na Medenom Polju i okolini. Odlučili su da je najpogodniji prelaz pravcem kojim se četa probila iz okruženja. Krenuli smo uz najveći oprez i u svanuće izbili na obronke planine Osiječenice. Tu je četa zastala da se odmori. Iz pravca Vrtoča i Bosansku[^] Feuovca neprijateljska artiljerija je počela ponovo da tuče Osiječenicu.

Izbili smo u selo Očijevo kod Drvara, gdje smo se susreli sa borcima našeg bataljona. Nastalo je grljenje i ljubljenje, a bilo je i suza radosnica, jer se u brigadi pronijela vijest da je četa uništena na Medenom Polju. Novoimenovani komandant bataljona Perica Vukojević, omiljeni borac i rukovodilac iz plejade kozaračkih boraca, došao je sa štabom bataljona u četuu. Odao je priznanje borcima za junačke podvige. Saopštio nam je da će od sutra naš komandir biti Gojko Vokić.

Sam u planini Osječenica

LJUBOMIR ČAVIĆ

Sredinom aprila 1943. godine, 2. krajiška brigada je iz reona Gornja Sanica - Bravsko stigla u reon Medenog Polja. Tu smo zatekli Nijemce. Došlo je do borbe u susretu. Pošto je neprijatelj bio nadmoćniji, brigadi nije preostala druga mogućnost, nego da se sredi i posjedne pogodne položaje za odbranu sredinom Medenog Polja, ispod planine Osječenica. Borba je sa nesmanjenom žestinom trajala do posle podne, kada je našim jedinicama naredeno povlačenje prema planini Osječenica. Kada smo bili blizu šume, pozvao me je komandant 3. bataljona Mile Vučenović i naredio mi da se čim prije vratim na napuštene položaje i skrenem pažnju jednoj četi koja se nije povukla, da to odmah učini, pošto prema njenim položajima u desni bok nadiru Nijemci, te postoji opasnost da pretrpi velike gubitke.

Trčeći sam otišao na označeni mi položaj čete, međutim, nje tamo više nije bilo. Istovremeno primjetim i neprijateljski streljački stroj na udaljenosti 150 - 200 metara, koji u trku žuri da izbije na ovaj položaj. U trenutku sam se dvoumio šta da radim - da li da se sakrijem u žbun dok Nijemci prođu ili da krenem nazad prema šumi Osječenice preko brisanog prostora.

Odlučio sam se za drugu varijantu i krenuo trkom prema šumi. Kada sam bio nadomak šume, oko 100 metara, Nijemci su me primjetili i otvorili vatru. Na sreću, uspio sam se dohvatiti šume, a da me ne pogode.

Nastavio sam trkom kroz šumu, penjući se uz jedno brdo. Nisam znao kuda su se naše jedinice povukle. Izbio sam na vrh jednog golog brdašceta. Nigde se nije čula borba. Pitao sam gde bi mogli biti da se brigada povukla i u kom pravcu da krenem. Tako razmišljajući, u jednom trenutku čujem ispod mjesta na kome sam se nalazio pucketanje grana. Prva pomisao mi je bila da su to njemačke patrole, a zatim da je možda i neka životinja. Prikrio sam se iza jednog kamena i na moju veliku radost primjetio da iz šume izlazi moj dobar drug i prijatelj, inače isto kurir kao i ja Luka Kojić. Obadvojica smo se ovom susretu podjednako iznenadili i obradovali. Naime, i on je zaostao za brigadom kao i ja. Bio je poslan da me vrati, pošto je četa koju sam trebao da povučem u međuvremenu stigla u sastav bataljona. Tako smo se našli u istoj situaciji.

Pitali smo se kuda dalje? Na kraju smo odlučili da pođemo niz brdo prema riječici Unac. Razmišljali smo, ako tim pravcem ne stigne-

mo brigadu, krenućemo niz rečicu do njenog ušća u reku Unu, a zatim preći preko Une na slobodnu teritoriju Like. Kad smo krenuli, već je nastupao prvi mrak. Poslije kraćeg vremena naišli smo na jednu osvetljenu kuću. Rekao sam Luki da stane i bude spreman za otvaranje vatre, dok ne izvidim koga ima u kući. Privukao sam se pažljivo kući i kroz prozor ugledao četnike - njih oko desetak. Brzo sam krenuo nazad, ali oni su me vjerovatno po sjenci na prozoru primjetili i izletili napolje sa uzvicima »stoj«, uz otvaranje vatre. Mi smo, međutim, već bježali niz jedan jarak.

Produžili smo kretanje prema riječici Unac i kad smo izbili na jedan seoski put sreli smo sredovečnog čoveka sa konjem koji je nosio žito na mljevenje u mlin. On nam je dao obaveštenje da su u jedno selo nizvodno na Uncu pred mrak stigli Nijemci, a da su pre toga prošle neke partizanske jedinice prema selu Cvijetnić. Sa tim čovjekom stigli smo do mlina. Tu smo sreli čovjeka koji je došao sa druge strane rečice Unac i on nas je obavestio da na toj strani ima četnika, te da, ako idemo tamo, moramo biti vrlo oprezni.

Prešli smo sa tim čovjekom rečicu i sa njim kao vodičem krenuli u pravcu kuda su po njihovoj priči, otišle partizanske jedinice. Napomenuli smo mu da na putu izbjegava sela i pojedine kuće, kako bi izbjegli susret sa četnicima. Poslije dva časa kretanja začuli smo neku viku i galamu. Vodič nam reče da su to najvjerovatnije četnici. Sakrili smo se iza jedne živice. Bili su to četnici, jačine do jednog voda u već dobro alkoholisanom stanju.

Produžili smo dalje i kada je svanuo dan saznali smo od meštana da na toj prostoriji nema ni četnika ni Nijemaca. Otpustili smo vodiča i posle podne stigli u brigadu u selu Cvijetnić. Komandant bataljona i borci su nam se mnogo obradovali, strahujući prethodno da smo nastradali. Brigada je već bila spremna za pokret prema Drvaru, Glamoču i dalje.

Četiri mjeseca u brigadi

ZDRAVKO ALEKSIĆ

U brigadu sam dospio kao borac 2. čete 2. bataljona u svojstvu kurira 2. bataljona, koji se tada nalazio u Maloj Rujiški, gdje se pripremao za napad na Bihać. Oko 1. novembra, noću, upućen sam u Veliku Rujišku sa poštom za Svetozara Vejinovića i za Okružni komitet za Podgrmeč.

Tako sam i izgubio vezu sa svojom 5. brigadom, jer je ona krenula usiljenim maršem prema Bihaću. U potrazi za njom doznao sam od seljaka da se neki dijelovi 2. krajiške brigade nalaze na položaju kod Otoke, i tako sam dospio u 2. bataljon 2. krajiške brigade, koji se nalazio na položaju, idući od Krupe prema Otoci. Po javljanju u štab 2. bataljona, tadašnji komandant Đurekan Štrbac Đuro rasporedio me u 3. četu.

Komandir čete tada je bio Slobodan Inđić, a politički komesar Momir Kapor. Ubrzo smo napali Otoku i oslobodili je. Ta akcija u toj brigadi ostavila je na mene dobar utisak.

Usljedile su borbe ka Bosanskoj Krupi, Bosanskom Novom, Ljubiji i Sanskom Mostu. Zatim je, poslije smotre divizije u Srpskim Jasenicama, uslijedio pokret preko Kozare, prema Bosanskoj Gradišci i Lijevo Polju. Početkom četvrte ofanzive vratili smo se ponovo u Podgrmeč, odakle su nas nadmoćnije snage neprijatelja nabacile na planinu Grmeč.

Poslije grmečke epopeje ponovo sam učestvovao u borbama brigade do marta 1943. kada sam se razbolio od tifusa. Po ozdravljenju, u aprilu 1943. stupio sam u moju 5. kozaračku brigadu, pošto je u međuvremenu 2. krajiška brigada otišla za srednju Bosnu.

Neobičan marš bataljona

MILAN VRANIES

Poslije par dana odmora, u Martin Brodu, Stjenjanima i Očije-
vu, 2. bataljon kreće na zadatak. Prva i 2. četa su u stroju. Ko-
mandant bataljona Stojanda Milnović saopštava zadatak, pre-
ma kome čete treba da krenu u Podgrmeč sa 50 tovarnih konja i otuda
donesu hranu za brigadu i narod tog kraja.

Bataljon je krenuo. Čelo bataljona čini 1. četa, na čelu sa koman-
dirom Maćom Budimirom, komesarom Perom Kneževićem i ostalim
rukovodiocima. Zatim ide 2. četa, dva voda, a treći za karavanom. Ap-
rilsko sunce izgoni znoj i zimošnju prehladu iz tjela prilično premore-
nih boraca. Ipak, niko ne osjeća umor, jer većina ide u svoj rodni kraj,
gdje će čuti za porodicu i ko je nastradao u ofanzivi, a ko ostao živ.

Jedino sa mladim petnaestogodišnjakom, mislim da mu je ime Mir-
ko, nije sve u redu. Cipele ga muče, obje noge u jednu bi mogle stati.
Klopoću na nogama. Komesar se šali sa njim. Kaže mu da njegove ci-
pele mogu otkriti pokret čete. On se malo naljuti i reče da će skinuti
cipele kad bude trebalo, ali sada ne može ići jer ga žuljaju. Komandir
Maćo izvadi neku krpu iz torbice, sigurno ostatke neke košulje, i daje
mu da popuni cipele, i tako riješi Mirkov problem.

Stigli smo na sjevernu stranu šume Osječenice, iznad Medenog po-
lja, i čekamo vrijeme za prebacivanje preko Petrovačko - Krupske ces-
te. Izvidnice i obavještajci obavili su svoj posao i kolona se prebacila
u legandarni Grmeč bez borbe. Uz kraće odmore, kolona sa karavanom
kreće preko Grmeča. Svi jedva čekaju taj susret sa podgrmečkim na-
rodom. Danju putujemo kroz planinu i do naveče prelazimo Grmeč. Go-
tovo smo nadomak sela Praštala i Lušci Palanke. Imamo odmor.

Izvidnica odlazi na zadatak. Komandir Maćo se popeo na drvo i os-
matra. Odjednom, tišinu u Palanci prekida mitraljeski rafal. Znamo da
partizani ne pucaju na partizane. Većina boraca poznaje dobro Grmeč
i staze i puteljke kroz šumu, što nam omogućava lakše kretanje. Naš 1.
vod kreće se bliže ivici šume, kuda se proteže šumski put od Lušci Pa-
lanke, preko šume, za Korčanicu. Tim putem od Korčanice ka Lušci Pa-
lanci čuje se u jednom trenutku konjski topot i lupa kazana. Zaključis-
mo da je neprijatelj u selima u koja smo pošli za hranu. Nastaje tišina.
Niko nikom ništa ne govori. Svima je jasno da će zadatak ostati neiz-
vršen.

Pretpostavke boraca brzo se ostvaruju. Preko veze prenosi se nare-
đenje - nazad. Ne zna se ko je tužniji, borci ili starješine. Glad je uzela

maha, jer ono hrane što smo imali, pojeli smo odavno. Nailazimo na neki magazinčić u kojem je narod skrivao hranu prije ofanzive od neprijatelja. U njemu nalazimo par kilograma pasulja. Vraćamo se duboko u Grmeč i dobijamo odmor. Vode nigdje ni za lijeka. Kuvari treba da skuvaju pasulj, ali nema vode. Janko pronalazi u nekoj dolini zaostali snijeg. Svi se radujemo. Na otopljenom snijegu, u dubokoj dolini, kuva se pasulj. Borci se odmaraju, uz odgovarajuće straže i patrole. Poslije pola noći dijeli se hrana. Krećemo dalje. Već se naslućuje zora. Vjeve- rice, sjedeći na svojim kudeljastim repovima, kao da se ljute što ih rano budimo. Čuje se jutarnja pjesma ptica. Idemo dalje. Naređenje - odmor. Svanulo je.

Pokret bataljona je otkriven. Već ujutru, iznad Grmeča, nadlijeću neprijateljevi avioni, ali ne znaju gdje smo, pa nas sigurno traže. Vatra se ne loži. Proljeće je naveliko istjeralo pupove na drveću.

U toku dana obavljamo pripreme za ponovni prelazak Petrovačko - Krupske ceste. Dobijamo naređenje i za eventualni proboj preko ceste. Svi znamo zadatke i situaciju, sem onog malog u velikim cipelama. Iznemogao je. Sjeda pod jednim gustim jelićem i kaže da dalje ne može. Ostaje tu, a šta je dalje s njim bilo ne znam. Prebacujemo se preko ceste bez borbe. Karavan prelazi cestu i nastavlja kud zna i umije. Idemo preko Medenog polja u najvećoj pripravnosti i gotovosti. Gotovo smo prešli polje i nije nam daleko Osječanica. Međutim, ni neprijatelj ne spava. U samu zoru napada 4. bataljon naše brigade, koji se sigurno prebacio da nam pomogne da dođemo u sastav brigade. U tom trenutku i naš bataljon stupa u borbu. Uspjevamo, udruženi da odbacimo neprijatelja u pravcu ceste, a mi nastavljamo put preko Osječanice u sastav brigade. U toj borbi nismo imali žrtava. Međutim, ranjen je komandant 4. bataljona Slobodan Inđić, a poginula je Olga Todić iz Sanskog Mosta, rođena sestra Slavka Todića koji je poginuo na Klupskoj Suvaji. Odmaramo se na vrhu planine Osječenice i čekamo slijedeće naređenje.

Može se i gladan zapjevati

STEVO JAKŠIČ STEVICA

U sastavu 5. krajiške divizije, 2. krajiška brigada je u martu i aprilu 1943. vodila teške borbe u rejonu Gornje Sanice na Medenom Polju, Tičevu, Trubaru i Crnom vrhu. Maršujući u teškim uslovima, poslije ogorčenih borbi, borci su bili iscrpljeni od gladi, a mnogi od njih su bili oboljeli i od tifusa. Pred Glamočkim poljem brigada je zastala da predahne. Obavještajni oficir 4. bataljona Mirko Bundža, sa grupom boraca, zapjevao je pjesmu: »Pričekaj Sanski Moste, ide ti 5. divizija u goste. Haj, haj, gura Peta divizija«. Pjesma je ponovljena više puta.

Komandant 4. bataljona, Perica Vukojević, kada je čuo pjesmu, doviknu da ćemo sada čuti šta je pjesma. Mujo Lubić Mujica, borac, znajući da se to na njega odnosi, htjeo je da se sakrije, ali u tome nije uspio. Komandant mu je rekao: »Mujice, zapjevaj de onu bosansku sevdalinku«, a Mujica odgovori: »Druže komandante, ne mogu da pjevam, toliko sam gladan da mi crijeva već krče od gladi. Otkud se onda može pjevati«. Ali, komandant je bio uporan: »Samo ti pjevaj«, a Mujica se i dalje branio: »Nemoj, druže komandante. Ako četnici čuju da Ture pjeva, nećemo se ustaviti ni na vrh Grmeča«. Na to će komandant: »Samo ti, Mujice, pjevaj«, Mujica se nasmijao: »Druže komandante, da nam je sada doći u Bihać kod moga babe Ibrice i ući u njegovu pekaru, najesti se vruća somuna, drukčije bi se pjevalo i jurišalo«. Zatim je dodao: »Što je ovaj naš komandant nezgodan. Kad je juriš, skine titovku, pa samo vikne: naprijed. Htio ili ne htio, moraš ići primjerom komandanta, pa makar ti glava sa ramena otišla, a kad je najteže moraš još i pjevati«. Zatim Mujica zapjeva pjesmu »Pod Tuzlom se zeleni meraja«. Među borcima, koji su prvi put čuli kako Mujica pjeva, čulo se: »Alal mu vjera«.

Na sahrani nepoznatom

MILAN VRANJEŠ

Poslije oštre borbe na ivici planine Osječenica, u ranu zoru povukli smo se sa sjeverne na južnu stranu planine. Odmor je, ali je glad uzela maha, pa se teško gladan i odmara. Proljetno sunce je obasjalo, i to jako. Dalo je podstreka vaškama, pa su se razmiljele i ne daju mira, nego ujedaju i piju krv boraca. Borba je i protiv njih neprekidna. Palimo suhu bujad i nad plamenom ih trijebimo iz odjela. Borci grickaju srijemušu i mlado lišće sa drveća, koje je tek izlitalo, te time tješe glad.

Bez obzira na sve te nevolje, visoki moral je jači od svega. Nema kolebanja, ali se priželjkuje pokret bilo kuda, a zna se u borbu, ne bi li se neprijatelj potukao i ne bi li se došlo do hrane i municije, jer je i municija gotovo na izmaku.

Nosioci borbenog morala su bili, ko bi drugi, nego članovi Partije i skojevci. Oko jedanaest članova Partije i oko deset skojevaca činili su veliku snagu u održavanju borbenog morala i spremnosti za izvršenje svakog borbenog zadatka.

Oko 15 časova naređuje se zbor 1. čete. Komandir Mićo Budimir i politički komesar Pero Knežević naređuje pokret. Prvi vod, sa vodnikom Trninićem, dobija zadatak da ide u izvidnicu u selo koje se nalazilo na južnoj strani Osječenice, mislim da se zove Veliko Očijevo. Sa vodom ide i komesar Pero Knežević. Ostala dva voda dobila su zadatak da štite prvi vod u slučaju da primi borbu i da budu prisiljeni na povlačenje, jer je teren dosta strm i u slučaju povlačenja bilo bi teško bez zaštite.

Krenuli smo niz obronke Osječenice. Krećemo se u streljačkom stroju, u punoj pripravnosti da bi u svakom trenutku mogli primiti borbu. Prije našeg pokreta komanda čete, ili neka viša, otkrila je da se u selu prema kom krećemo nalazi neka veća grupa naroda ili vojska. Zato smo se prebacivali od žbuna do žbuna, i od drveta do drveta. Vodnik voda je naredio da se stane. On i Knežević su gledali dvogledom i vidjeli u jednom izbeharalom voćnjaku veću gomilu ljudi, ali nisu mogli zaključiti da li se radi o vojsci, ili o narodu. O tome su obaviješteni i ostali dijelovi čete. Ako je vojska - trebalo je ustanoviti čija je, a ako je narod - zbog čega se okupio.

Idemo naprijed. Selo je sve bliže. Trema uzima maha, kao i obično dok borba ne otpočne. Prišli smo selu. Svaki borac vidi u voćnjaku

okupljeni narod. Idemo dalje. Odjednom naroda nesta, kao da propade u zemlju. Vod je posjeo položaj oko sela. Patrola je upućena pravo u voćnjak. Bio sam u njoj. Pod mrtvim uglom primičemo se voćnjaku. Nema nikoga, ali nailazimo na veliko iznenađenje. U voćnjaku, pod krošnjama bijelog cvijeta, poredani su stolovi od dasaka i oko njih klupe od dasaka. Na stolovima, za ono doba godine, u vihoru rata, prebogata trpeza. Ima pite, kolačića, neke čorbe, hljeba, sira... Možda je naša glad to i uveličala, ali čini mi se svega ima. Spremamo se da se najedemo, pa neka bude šta bude. Niko se ni za šta ne prihvata, pa ni za čašicu rakije, koje ima na stolu. Ode Mirko da izvijesti vodnika i komesara čete. Dolaze brzo i zabranjuju da se bilo šta dira na stolovima. Kažu, možda je neprijatelj zatrovao hranu, pa se povukao. Eto ti đavola, zar opet da se ništa ne jede?

Vodnik odredi dva borca da traže ima li koga od žitelja sela. Na našu veliku radost ugledasmo Rujevića kako vodi jednog čiču sa sobom. Dolazi čovjek, i kad nas je vidio udariše mu suze na oči. Bez ičijeg pitanja počeo da viče: »Dodite narode, naša je vojska«. Ponavlja to čiča nekoliko puta. Ne prođe dugo, narod počeo dolaziti, većinom starice i po koji stariji čovjek. Komesar pita je li se neko oženio ili je nekoj vojsci po naređenju spremljena trpeza. »Ama nije, družo, ni jedno ni drugo, nego nam je umro komšija. Taman smo ga sahranili i vratili se sa groblja da nešto pojedemo, to je naš običaj od vjekova. Baš smo sjeli za stolove, a neko reče eno vojske. Vidjeli ste mi smo, kao i uvijek, pobjegli u naše zaklone. Mislili smo da je neprijatelj. Nego, družo, de da popijemo za dušu pokojnika po jednu čašicu, i to je naš običaj«. Komesar i vodnik popiše po čašicu, a nama oči iskočile gledajući u hranu.

Prisutni viču: »Jedite drugovi, šta čekate, znamo da ste gladni«. Ali, nema ništa bez komesarovog odobrenja. Odgovori im vodnik: »Samo vi jedite, to je vama namijenjeno«. »Ali, družo komandante«, viču u jedan glas, »to vi mislite da nije hrana otrovana«. E pa, i pravo. Znamo mi šta je vojska, i mi smo bili u prvom svjetskom ratu«.

Dade komesar znak borcima da mogu jesti. U međuvremenu, poslan je kurir po ostale dijelove čete. I oni su stigli na nenaručeni ručak. Bio sam mlad, sa nepunih šesnaest godina, pa sam se i ja usudio da popijem čašicu rakije za dušu pokojnika, kao i ostali borci. Kada smo se pošteno najeli, ne vjerujem da je neko zaboravio da kaže: »laka crna zemlja pokojniku bila«.

Saznali smo da neprijatelja nema u blizini sela. U tom selu smo noćili i pošteno se naodmarali. Sjutradan smo krenuli u pravcu sela, mislim da se zvalo Stenjani. Išli smo u koloni po jedan, kad se odjednom pojaviše neprijateljski avioni. Uzeli smo zaklon, ali su nas ipak primijetili. Počeli su da bacaju neke sitne bombe po našem položaju. Jedan drug je bio ranjen u butinu lijeve noge. Zvao se Dušan Depdajević, iz Lušci - Palanke. Bio je stolarski radnik. Odnijeli smo ga dolinom Unca u selo Baboljuske, gdje je bila bolnica, ali je, na nesreću, iskrvario i umro pred bolnicom.

Nikad nismo zaboravili nepoznatog na čijoj smo se sahrani, poslije duge gladi, pošteno najeli.

Sjećanja na poginule drugove

DEVA TOPIĆ - SPELETIĆ

U 3. bataljonu 2. brigade bilo nas je sedam rođaka: Simo Topić, Deva Topić, Dragutin Topić, Nikola Topić, Đorđo Topić, Sretko Topić i Blažo Topić. Od njih su poginuli: Simo Topić, Nikola Topić i Blažo Topić, a ostali su svi bili ranjavani. Do kraja rata ostala sam u brigadi, a preživjelu trojicu je završetak rata zatekao u drugim jedinicama.

Sa bratom Simom, rođenim 1911. u Gomjenici kod Prijedora, zajedno smo počeli raditi za pokret odmah po dizanju ustanka 1941. godine. U decembru 1941. stupio je u četvu kojom je komandovao Rade Kondić na Kozari, a ona je ušla u sastav Udarnog protivčetničkog bataljona, koji je početkom 1942. krenuo na Manjaču. Početkom neprijateljske ofanzive na Kozari on se pripojio Miljkovačkoj četi, koja je ušla u 3. bataljon prilikom formiranja 2. krajiške brigade. Bio je puškomitraljezac u 2. četi, prekaljen borac i kandidat Komunističke partije Jugoslavije. Poginuo je u borbi sa Nijemcima u selu Ništavci, prilikom napada na Sanski Most 17. decembra 1942. godine. S njim su teže ranjena dva borca, koji su bili njegovi pomoćnici. Jedan se zvao Aleksić, iz sela Rakelići, a drugom ne znam ime, ali znam da je bio od Cazina.

U 3. bataljonu bio je ekonom-intendant Dragutin Topić, iz Miljkovca, Prijedor. Prilikom prikupljanja hrane za bataljon teže je ranjen kod Vrhpolja, kod Sanskog Mosta. Tako ranjen, sa Centralnom bolnicom prešao je Neretvu i Sutjstku. Umro je 1980. godine.

Prilikom akcije na rudnik Ljubiju u novembu 1942. ranjen je borac Blažo Topić, iz Miljkovaca, Prijedor. Otpremljen je u Centralnu bolnicu, sa kojom je prešao Neretvu i poginuo na Sutjesci.

Simo Mrda, borac, desetar, vodnik voda, komandir 3. čete, 3. bataljona i komandant 2. bataljona iz sela Gaćani, Prijedor, bio je dobar i iznad svega hrabar borac i uzoran starješina. Razbolio se od tifusa u martu 1943. i izostao iza kolone brigade. Ubili su ga četnici krajem marta 1943. kod sela Rora, Glamoč.

Borac Relja Jovanović iz Gaćana, kod Prijedora, poginuo je na Kamengradu, Sanski Most, decembra 1942. godine.

Borac Janko Adamović iz sela Volari, kod Prijedora, bio je vodnik voda u 2. četi 1. bataljona. Poginuo je prilikom oslobođenja Gornjeg Milanovca 1944. od četnika.

Mitraljezac Avdo Burić, rodnom od Bosanske Gradiške, ranjen u borbi za oslobođenje Čačka. Bio je borac 1. čete 1. bataljona.

Na dugom borbenom putu

RADE DOBRIĆ, MIRKO STANIĆ

Prije formiranja 2. krajiške brigade nalazio sam se u 1. udarnom bataljonu 1. krajiškog partizanskog odreda, čiji je komandant bio Đurin Predojević. Taj bataljon ušao je u sastav brigade prilikom njenog formiranja u Bošnjacima, avgusta 1942. godine. Tom prilikom raspoređen sam u prateću četu za nišandžiju na teškom mitraljezu. Komandir čete je bio Mile Ševo, a politički komesar Košta Banjac, oba rodom iz sela Drinića. U to vrijeme četa je imala šest teških mitraljeza, protivtenkovski top i dva minobacača. Svi su imali lično naoružanje.

Moj pomoćnik na mitraljezu bio je Uroš Vučković, rodom iz sela Dabra, kao i ja. Komandir voda bio je Bojan Mrda iz Otišta, a delegat Mihajlo Sakradžija iz Gornjeg Lipnika. Mitraljeski vod je imao dva teška mitraljeza »švarcloze«. U sastav mog odeljenja, osim mene i Uroša, nalazili su se i slijedeći borci: komandir odjeljenja Dušan Praštalo iz Lušci - Palanke, štitonoša, Đuro Dobrić iz Dabra, prvi dodavač, Stevo Zorić iz sela Lipe kod Bihaća, Ilija Došenović, Mane Jarić, Nikola Prošić i Đuro Vučenović iz Otišta, koji su bili u zaštiti odjeljenja, dok su Dušan Bundalo iz Hašana i Dane Opačić iz Potkalinja bili zaduženi za konje. Na raspolaganju je još bio i Trivo Malbašić iz Dabra.

Kasnije, u toku borbenog puta taj sastav je trpio promjene.

Mitraljez na kome sam bio nišandžija otet je 16. maja 1942. od neprijatelja prilikom oslobođenja Prijedora. Tom prilikom lično mi ga je predao tadašnji komandir moje čete Veljko Miljević, koji je znao da sam služio kadrovski rok u mitraljeskoj četi za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, govoreći:

- Predajem ti Rade ovaj mitraljez, s tim da od sada pa nadalje tučeš njime po neprijatelju na svakom koraku. Siguran sam u tebe da ćeš ga zaista do maksimuma iskoristiti, tim više što ćeš za pomoćnika imati našeg poznatog junačinu Uroša Vučkovića. Kad god bude trebalo, udrite s njim po neprijatelju, udrite neštedimice, municije vam ne smije nedostajati.

- Hvala ti na povjerenju družu komandire - rekao sam mu preza-dovoljan - tvoje povjerenje u mene biće do kraja dokazano i opravdano.

Kasnije, prilikom izvođenja pojedinih akcija, moje je odjeljenje, prema potrebi, bilo pridodavano pojedinim četama radi uspješnijeg savla-

đivanja pojedinih neprijateljskih uporišta. Inače, to odjeljenje je pretežno bilo pri 1. četi 2. bataljona.

*

Neposredno nakon formiranja brigade, na Manjači su vođene teške napadne borbe. Jednog dana moje je odjeljenje bilo posjelo neku čuku lijevo od Grčke gradine, sa zadatkom da tuče neposredno, gotovo brisani prostor, kad na njega naiđe neprijatelj koji je nastupao iz Banjaluke. U međuvremenu, naišli su neprijateljevi avioni, koji su, u toku kruženja iznad nas, otkrili naš položaj i odmah nas počeli mitraljirati bacajući uz to i bombe. Iako smo bili dobro maskirani, naš položaj nije bio siguran. Vidjevši da nas jedan od aviona sve češće nadlijeće i gađa, moj pomoćnik Uroš najedared povika:

- Rade, udri po njemu!

U isti mah nanišanio sam i sručio na avion rafal od gotovo pola redenika od 250 metaka. Istovremeno su prema njemu tukli ostali brigadni mitraljesci i puškomitraljesci, pa i Miloš Milinović svojim »šarcem«, koji se nalazio nedaleko od nas. Odjednom se avion zapalio i u dimu sručio iza obližnjeg brda. Njegovu eksploziju popratio je poklik boraca unaokolo. Prije nego što je oboren iz toga aviona je, pored ostalih, ranjen Sima Crnomarković i Pera Perišić, oba iz sela Dabra.

Ubrzo zatim, pod jakim pritiskom pristiglog neprijatelja iz Banjaluke, u sadejstvu sa domaćim terenskim četnicima, brigada je bila primorana na povlačenje prema Sitnici uz duge, teške i naporene borbe. Tom prilikom je mitraljesko odjeljenje bilo odsječeno od brigade. Vodili smo veoma tešku borbu sa Nijemcima i četnicima. Povremeno smo bili bombardovani i iz aviona. Iako nas je pri tome i zemlja zasipala, ometajući nam odstupnicu, pažljivo smo se povlačili i uspješno povukli preko brda, dalje od puteva koje su bili zaposjeli tenkovi.

Od tada je brigada na svom dugom putu stalno išla iz okršaja u okršaj, iz bitke u bitku. Bilo je i velikih pobjeda i izvjesnih neuspjeha, zavisno od umješnosti u rukovođenju i sticaja raznih, ponekad i nepredviđenih okolnosti.

A

Do kraja 1942, pored manjih, učestvovala je i u više velikih okršaja, među kojim se ističu oni oko Sanskog Mosta, Starog Majdana, Prijedora, Manjače, Ljubije, Bosanskog Novog, Otoke, Bosanske Krupe, Bihaća i Jajca. Nijedna od tih bitaka nije vođena bez učešća i mog mitraljeskog odjeljenja, koje je uvijek davalo pun učinak.

Slobodno vrijeme između pokreta i bitaka korišćeno je za odmor i za politički i kulturno-prosvetni rad, čemu se posvjećivala velika pažnja.

Svaki uspjeh je borce brigade nadahnjivao za nove poduhvate. Brigada je kao cjelina jednu od svojih najvećih svečanosti imala 7. januara 1943, na masovnom zboru u Srpskoj Jasenici, za vreme smotre 4. krajiške divizije koju je izvršio drug Tito, vrhovni komandant NOV i POJ.

Dočekali smo ga u stroju, razvrstani po četama i bataljonima. Svi smo bili radosni kao nikad ranije. Pred početak smotre raportirao mu je Josip Mažar Šoša, komandant divizije.

Drug Tito je pozdravio borce sa: »Smrt fašizmu! drugovi borci«, a oni su mu složno i gromoglasno odgovorili: »Sloboda narodu!« zatim je uslijedio najsvečaniji dio - smotra postrojene divizije u prisustvu više hiljada Krajišnika. Poslije smotre drug Tito je stupio na svečano iskićenu tribinu sa koje je okupljenoj vojsci i narodu održao govor kojim je prisutnima razigrao srca od ushićenja.

Nakon govora pristupilo se bogatom ručku, koji je narod podgrmečkih sela spremio za svoju vojsku. Čim je ručak bio završen zaorila se pjesma na sve strane i zaigralo veliko kozaračko kolo, u koje se uhvatio i drug Tito sa svojim pratiocima. Tako divan prizor je oduševio, sve zajedno, i borce i narod.

*

Već narednog dana, 8. januara 1943, brigada je dobila zadatak da krene u Potkozarje. U toku noći stigla je na lijevu obalu rijeke Sane, nedaleko od Blagaja. Čamcima se organizovano, bez većih poteškoća, prebacila na desnu obalu rijeke.

Oko petnaest dana brigada je vodila žestoke borbe na sektoru Kozare, sve tamo do Nove Topole, Podgradaca i Klašnica. A onda je, 23. januara, uslijedila naredba da krene usiljenim maršem ravno u Podgrmeč zbog četvrte neprijateljske ofanzive, koja je već bila u punom jeku od 20. januara 1943. godine. Brigada je relativno brzo stigla u Podgrmeč, na sektoru sela Benakovca, u koje je neprijatelj već bio upao sa oko 800 vojnika.

Iako umorni od dugog i napornog puta, borci su se, gotovo bez predaha, već naredne noći našli na bojnopolju u borbi sa utvrđenim neprijateljem, zajedno sa dijelom jedinica 6. krajiške brigade. Moje mitraljesko odjeljenje i tada je bilo pridodato 1. četi, sa zadatkom da se privuče što bliže rovovima radi preciznije vatre.

Napad je otpočela naša artiljerija, koja je tukla neprijateljeve položaje oko pola sata, a zatim je sa svih strana otvorena vatra iz automatskog i drugog oružja. Upotrijebljene su i ručne bombe, ali je dobro ukopani neprijatelj uzvratio, čak i jače, tako da se nije moglo naprijed ni nakon više uzastopnih pokušaja u toku noći, u kojoj se tu vodila borba bez prestanka. Na obje strane bilo je mnogo gubitaka.

*

Nešto kasnije, jači neprijatelj nabacio je našu brigadu u snijegom zavijani Grmeč, gdje je bilo veoma dramatičnih situacija u borbi sa upornim neprijateljem i velikom hladnoćom. Na sve strane vođena je očajnička borba, za goli spas i opstanak premorene vojske i na hiljade smrtno ugroženih izbjeglica civila. Vodila se i oko Grmeča i po samom Grmeču. Sela su bila u plamenu, a masa izbjeglica u snijegu po Grmeču, bez osnovnih uslova za opstanak. Pored svih nevolja neprijateljevi

avioni su bili posebna napast. Rušili su i uništavali sve odreda, u sadejstvu sa svojim pješadijskim snagama. I pored natčovečanskih napora uložениh u odbrambene borbe, naši borci su branili izbjeglice, vodeći ih sa sobom, iako su im uveliko ometale borbena dejstva. Narodna vojska je i po tu cijenu štitila svoj narod iz kojeg je ponikla i koji joj je gotovo u svem pogledu bio oslonac.

Nakon proboja iz neprijateljskog obruča na vrhovima Grmeča brigada se, najzad, sa mnogo muke i žrtava, izvukla iz planine sa većim brojem civila. Nakon kraćeg predaha u Jelašincima prebacila se naredne noći za leđa neprijatelju, na sektor Gornjeg Lipnika, gdje su preživjeli borci, poslije dužeg vremena, predahnuli i dobro se odmorili pred nove borbe.

Marta 1943. napravili smo zasjedu na cesti Bihać - Bosanski Petrovac. Tu sam se nalazio sa svojim pomoćnikom na teškom mitraljezu Dušanom Bundalom. Do nas su se nalazili Mihajlo Despot, sa puškomitraljezom i Miloš Milinović sa »šarcem«. Tu je bilo još nekoliko boraca sa automatskim oružjem. Nestrpljivo smo iščekivali neprijateljsku kolonu. I, naišla je. Kad se našla na brisanom prostoru data je komanda: »Brza paljba!« Tog časa kao da se i samo nebo prolomilo. Za tili čas na drumu je ostalo osam uništenih kamiona. Benzinom se zapalio a oko njih se nalazilo desetak ubijenih Nijemaca. Jedan jedini kamion uspio je nekako da pobjegne.

Prilikom napada na Tuzlu 1. četa 2. bataljona, sa komandnirom Markom Budimirom iz Lušci-Palanke i političkim komesarom Perom Kneževićem iz Koprivne, kojoj je bio pridodat i moj teški mitraljez, sa kompletnom poslugom, dobila je zadatak da krene prema Gradini i privuče se što bliže neprijateljevim topovima, koje je štitila posada i zaštita automatskim oružjem. Prema zamisli komandira čete, moj je mitraljez postavljen na najpogodnije mjesto do kojeg smo mogli stići. Odatle se mogla najlakše tući posada i zaštitnica topova. Vatru je otvorio moj mitraljezom komandir, prepuštajući ga potom meni, govoreći:

- Udri po njima nemilice. Oka im ne daj otvoriti. Municiju ne žali, imamo je dovoljno.

Žurno je otišao dalje da rukovodi akcijom, a ja sam zaista nemilice sipao vatru po topovima i oko njih, ne dajući posadi da ih aktivira. Brzo je naša četa zarobila te topove sa cjelokupnom opremom. Zauzeta je i Tuzla najveći srednjobosanski grad, nakon neprekidnih i žestokih trodnevnih borbi. Oslobodioci su u njoj zadobili ogroman i raznovrstan plijen.

Po oslobodjenju Tuzle, nakon kraćeg predaha, brigada je nastavila sa operacijom oko Sokolca, Romanije, Rogatice, Prače, Gorazda i Foče, a nešto kasnije i oko Breze i Vareša. Pored ostalih, u tim borbama poginuo je Milan Stupar i puškomitraljezac Miloš Milinović.

Jula 1944, za vrijeme boravka brigade u Brusu, sa jedno tridesetak boraca prebačen sam u jednu novoformiranu jedinicu na području Srbije. To je bio kraj mog borbenog puta u sastavu 2. brigade, koju sam napustio sa velikom tugom u srcu.

Iz Druge u Dvanaestu krajišku brigadu

SVETOZAR GLAMOČANIN

Pošto sam rodom iz sela Rakelići kod Prijedora, bio sam 1941. godine određen za komandira seoske straže za sela Bojanovići, Glamočani, Džebrići i Mandići. Straža je imala zadatak da štiti stanovništvo od iznenadnih upada neprijatelja u sela. U NOB sam stupio 13. marta 1942, u 5. četu 4. bataljona Drugog kozaračkog odreda. Po zanimanju sam bio obučarski radnik.

U 2. krajišku brigadu stupio sam 2. avgusta 1942. na dan njenog formiranja u selu Bošnjaci kod Sanskog Mosta. Raspoređen sam u 1. četu 3. bataljona. U brigadi sam bio oko četiri i po mjeseca. Nisam imao konkretnog zaduženja ni kao borac, ni kao rukovodilac, već sam bio neka lualica po cijelom bataljonu. Budući da sam služio bivšu jugoslovensku vojsku znao sam da dobro osamarim i natovarim konje. Poslije prvog pokreta brigade, zbog nestručnog zasamarivanja i tovarjenja konja, tovari bi se okrenuli, zatim bi uslijedio zahtjev vezom: »Šuco iz 1. čete naprijed«, ili: »Šuco iz 1. čete da ide nazad«. Najviše sam bio u ekonomatu čete kao pomoćnik ekonomata, a zatim i u intendanturi bataljona. Tog ljeta mnogi su me tražili da im popravim cipele ili da im napravim opanke od goveđe ili ovčije kože. To sam radio za vrijeme odmora jedinice.

Poslije smotre 4. krajiške divizije u Jasenicama 7. januara 1943. brigada je krenula preko rijeke Sane u Potkozarje. Oko 10. januara 1943. u selu Marini razbolio sam se od tifusa pjegavca. Iz tog sela na sankama sa volovskom vučom vraćen sam nazad u Podgrmeč, zajedno sa Momikom Resanovićem iz sela Saničana i političkim komesarom brigade Nikom Jurinićem. Kad smo prevezeni preko rijeke smešteni smo u partizansku bolnicu u školi Mala Rujiška. Nije mi poznato kuda je dalje otišao komesar Jurinić. Tu sam ostao na liječenju sa Momikom Resanovićem. Poslije najveće krize, kada sam se osvijestio, Momira nije bilo pored mene. Bolničko osoblje mi je reklo: »Taj drug pored tebe je umro«. Kasnije sam prebačen u partizansku bolnicu u selu Potkalinje ispod Grmeča, a zatim u Grmeč, u partizansku bolnicu Lastve.

U bolnici Lastve našao sam iz 5. čete 4. bataljona Blažu Topića iz sela Miljakovaca i Daru Vučenović, suprugu Mile Vučenovića. Dara mi je mnogo pomogla da brže prezdravim. Iz te bolnice, pred četvrtu ofanzivu, sa Stojanom Gvozdonom iz sela Usoraca otišao sam u bolnicu u selo Skakavac, a zatim u selo Suvaja kod Bosanskog Petrovca.

Odatle smo, preko Oštrelja, stigli u Drvar i prenoćili u partizanskoj bolnici. U Drvaru sam našao i bolesnog komesara 1. čete 3. bataljona Jožu Štrumbergera. Sa Jožom i Stojanom krenuo sam, preko Prekaje, prema Šator-planini. Pošto sam se već bio malo oporavio nije mi se išlo dalje, jer sam se zaželio 2. brigade. Jože Štrumberger je produžio prema Glamoču, a ja sam se sa Stojanom Gvozdenom vratio nazad. Uz put smo svratili u partizansku bolnicu u mjesto Leskare. Pošto smo bili mnogo iznureni bolešću, ljekar Danica Petrović nije nam dala da idemo u jedinicu. Prekršili smo naređenje i vratili se preko Drvara, Oštrelja i Srnetice. Uz put smo svratili u partizansku bolnicu u mjestu Klekovača u Grmeču, a zatim u selo Drinići kod Bosanskog Petrovca. Tu smo našli neke borce 2. krajiške brigade i jedan bataljon 5. kozaračke brigade. Tu, u selu Drinići, formirana je 12. krajiška brigada, i ja sam stupio u nju. Ubrzo sam primio dužnost intendanta brigade.

Sa brigadom do aprila 1943

UROŠ PREDOJEVIĆ

Usjećanju mi se najviše urezalo učešće na smotri 4. krajiške divizije, koju je izvršio Vrhovni komandant Josip Broz Tito u Jasenici (Podgrmeč) 7. januara 1943. godine.

Tada sam prvi put vidio Tita. Veoma živo se sjećam njegovih riječi. Između ostalog, Krajišnicima je čestitao Božić. Nakon smotre, Tito se s narodom Podgrmeča uhvatio u kolo. Zavladao je neopisiva radost i veselje naroda i boraca. Od kako je prva jelka izrasla na Grmeču, narod nije zapamtio ovoliko radost.

O tome događaju narod Podgrmeča je pričao dugo poslije njega. Ljudi su iznosili svoja zapažanja o partizanima, govorili su, kako ih ima mnogo, da su dobro naoružani, dalje su pričali o potrebi slanja hrane i odjevnih predmeta na položaje.

Dvadesetog januara 1943. otpočela je četvrta neprijateljska ofanziva. Po povratku sa Kozare, 2. i 5. brigada 4. divizije, zajedno sa narodom Podgrmeča i izbjeglim narodom sa Banije i Korduna, - našle su se opkoljene u Grmeču. Zima je bila veoma oštra.

Narod je bio slabo odjeven, a zbog brzog povlačenja pred neprijateljem, koji je brzo nadirao, ostao je i bez hrane. Snijeg je neprekidno padao, tako da je ubrzo napadao gotovo dva metra.

Velike teškoće imali smo i sa ranjenicima, koje smo morali nositi. Nailazili smo na njemačke zasjede. Neprijatelj bi otvarao vatru, ali često, zbog ranjenika, nismo prihvatili borbu. Jednog dana nosili smo nas četvorica jednog ranjenog druga. Bio je ranjen u nogu i nije mogao da se kreće. Neprijatelj nas je primetio i odmah otvorio vatru. Drug je molio da ga ostavimo, da ne bi i mi izginuli. Nismo ga ostavili. Iznijeli smo ga u siguran zaklon. Bio je rodnom iz sela Petrovići kod Bosanske Klupe. Ne sjećam se kako se preživao, a imao je oko 23. godine.

Vidio sam i veliki broj bosih ljudi. Jednom prilikom spazio sam čovjeka sklonjenog u šuplje drvo. Kada sam mu prišao, vidio sam da je već mrtav (smrznut).

Svakoga dana vođene su teške borbe. Hladnoća je postajala sve jača, a odjeća na nama mokra. Za odmor nije bilo nikakvog izgleda. Jednog jutra, dok se kolona kretala, čula se komanda: »Stoj«. Kada sam se okrenuo, vidio sam da je komandu izdao zamjenik komandanta brigade Đurin Predojević. Bio je izostao oko 200 metara iza kolone. Kada nas je sustigao, podjelio nam je po nekoliko oraha, koji su mu se zatekli u džepovima.

Borbe smo vodili već sedam dana sa daleko nadmoćnijim neprijateljevima snagama. Svakodnevno nas je tukla artiljerija i mitraljirala i

bombardovala avijacija. Najveći problem jedinicama predstavljao je zbjeg naroda.

Jedne noći, idući šumskom prugom na začelju brigade, zaspao sam u hodu, skrenuo sa prtljane i legao u snijeg. Kada sam se probudio, kolone više nije bilo. Nisam znao u kome pravcu da krenem, pa sam krenuo nasmice. Nailazio sam i na Nijemce, koji su se grijali oko vatre. Bio sam toliko blizu da sam čuo njihov razgovor. Da sam znao njihov jezik, znao bih i o čemu pričaju. Bila je to jedna od najtežih noći u mom životu. Mislio sam da je neću preživjeti. Podjednako sam prijateljem smatrao Nijemce, ustaše, domobrane, vukove, divlje svinje i medvjede. Svakog trenutka sam očekivao smrt od četvoronogih ili dvonogih zvijeri.

Odjednom je neko viknuo: »Ko je tamo?«. Sporazumjeli smo se. Bio je to jedan vod iz 2. brigade od 18 boraca. Rekli su mi da se krećem u suprotnom pravcu od mjesta gdje se nalazi brigada. Priključio sam im se i u brigadu smo stigli negdje pred samu zoru. Borci su se odmarali pored naloženih vatri. Čučnuo sam pod jedan grab sa gustim granama da bih se zaštitio od padavina. Na sebi sam imao zagrnuto šatorsko krilo, koje se bilo smrznulo. Kada je brigada krenula, nisam mogao da se podignem zbog smrznutog šatorskog krila. Pomislio sam opet da me očekuje smrt. Tada su naišla dva borca i povikala da krenem. Odgovorio sam im da ne mogu polomiti led sa sebe, niti ustati. Oni su sa mene skinuli šatorsko krilo, uzeli su me za ruke i pridigli, tako da sam i ja krenuo. Sutradan je brigada, zajedno sa izbjeglim (preživjelim) narodom izašla iz obruča u kome se nalazila u Grmeču.

*

Poslednju borbu, koju sam vodio u sastavu brigade, imao sam na cesti u Paunovcu (između Ključa i Bravska). To je bilo u aprilu 1943. godine. Tom prilikom smo u zasjedi sačekali kolonu njemačkih kamiona koji su prevozili hranu svojim jedinicama u Bosanskom Petrovcu. Uspjeli smo da zaplijenimo veći dio hrane, a kamione smo zapalili. Komandir čete, Popović iz Potkalinja, odredio me je, da sa jednom grupom boraca izvlačim hranu. Bilo je tu mnogo suhog mesa, sira i još nekog drugog materijala.

Najveći dio hrane smo evakuisali. Uskoro su zatim naišle jače njemačke jedinice, pa se u paunovačkoj šumi razvila borba, koja je trajala cijeli dan.

Poslije ove borbe, naveče smo se povukli u pravcu Sanice i u jednom selu prenoćili. Sutradan, oko 10 časova, brigada je krenula preko Mijačice za Smoljanu. Mene su, sa jednom desetinom boraca, ostavili u zaštitnici brigade. Dobili smo zadatak da sa brigadom krenemo u 11 časova. Krenuli smo u određeno vrijeme i naveče stigli u selo Smoljanu. Tu nas je dočekao odbornik i prenio poruku od štaba brigade da odmah krenemo preko Grmeča za Palanku, i da se javimo u komandu mjesta, te da tamo čekamo do daljeg naređenja. Saopštio nam je da je brigada krenula prema Drvaru, ali da mi ne možemo preći preko dvije ceste, koje su posjeli Nijemci. Javili smo se u komandu mjesta u Palanci i očekivali vezu sa brigadom. Vezu nismo dobili. U 2. brigadi sam bio od 10. novembra 1942. do 20. aprila 1943. godine. Rat sam zvršio u 20. srpskoj brigadi.

Sa brigadom od Bošnjaka do Tuzle

STOJAN RAJLIĆ

Prije formiranja 2. krajiške brigade u selu Bošnjaci bio sam komandir 2. čete u 1. krajiškom (Grmečkom) udarnom bataljonu. Na dan formiranja i smotre brigade 1. krajiški udarni bataljon postao je 2. bataljon. Ja sam i dalje ostao na dužnosti komandira u istoj četi.

Odmah po formiranju brigade krenuli smo u napad na ustaško uporište u Vrhopolju. Tu sam bio ranjen i prebačen u bolnicu u Grmeč - u Korčanicu. U bolnici sam ostao 35 - 40 dana, a onda su nas otpustili svojim kućama na oporavak. Nas nekolicina nijesmo prihvatili takav predlog ljekara, nego smo odlučili da krenemo za brigadom. Sa mnom su pošli Čedo Grković, mitraljezac iz Lukovice, Mirko Grković, takođe iz Lukovice, Ile Modrinić i Branko Bilić iz Majkić Japre.

Kada smo stigli u Jajce saznali smo da se brigada nalazi negdje oko Travnika, pa smo nastavili put. Ispred noći smo stigli u jedno selo (Brvance) i zamolili domaćine da tu prenočimo i da nam daju nešto za jelo. Rekli su da će već biti nešto i da će nas pustiti da prenočimo u kući. Odmah su nam se učinili nešto sumnjivi. Pomislili smo da pripadaju četnicima. Večerali smo, a zatim i, pored njihovog protivljenja, pošli na spavanje u jednu pojatu. Tu sam rekao drugovima da nema spavanja. Izvadili smo tri grede iz zida i tako se pripremili za bjekstvo, ako bude trebalo. Nije prošlo mnogo, pojavili su se četnici u streljačkom stroju. Brzo smo iskočili iz pojate i potrčali ka jednoj šumici. Četnici su otvorili vatru, ali smo se mi već bili dohvatili zaklona. Inače slabo smo bili naoružani - nas trojica samo po jednu bombu, a četvrti je imao pištolj.

Sjutradan ujutro, prema odjeku borbe i artiljerijske vatre iz Travnika, pronašli smo svoj bataljon. Od artiljerijske vatre tu su poginuli Pajo Plavšić, mitraljezac iz Podvidače, i Milan Milanović, komandir voda - oba iz 2. čete. Na moje mjesto za komandira 2. čete, u mom odsustvu, prvo je bio postavljen Radovan Vujičić iz 1. bataljona, a kasnije Dušan Vuković iz Lipnika. Tako je moje mjesto bilo popunjeno, pa su mene postavili za komandira 1. voda u toj četi.

Odatle smo se vratili ponovo u Podgrmeč. Vodili smo borbe oko Tromeđe i rudnika Ljubije. Tu je ranjen Stojanda Milnović, zamjenik komandira 1. čete. Poslije toga smo se primakli Bosanskom Novom i bio sam prisutan kada nam se predala jedna veća domobranska jedi-

nica. Tom prilikom mi je Đurin saopštio da idem na Tromeđu za komandira 3. čete - omladinske, na mjesto Ahmeta Šehovića, koji je bio ranjen. Komesar te čete bio je Boško Bundalo iz Hašana, njegov zamjenik Marko Labus, moj zamjenik Dušan Ostojić, komandir 1. voda Nikola Čulibrk, politički delegat 1. voda Jovo Škundrić, komandir 2. voda Nikola Delić i delegat Vlado Bajić i komandir 3. voda Nikola Pajović iz Hrgara. Bili su to sve borci od 18 do 20 godina starosti. Odmah sam organizovao nastavu gađanja.

Nastavili smo borbe oko Stare Rijeke i Ljubije. Odatle smo povučeni u Palanku, gdje su obavljene posljednje pripreme za napad na Bihać.

Poslije oslobođenja Bihaća brigada je u sastavu 4. divizije učestvovala u likvidaciji utvrđene linije neprijatelja »Jugozapad«, koja se protezala od Sanskog Mosta do Bosanskog Novog. Tu smo do nogu potukli njemačko-domobransko-ustaške jedinice.

Sedmog januara prisustvovao sam sa četom na smotri 4. krajiške divizije, a onda smo, odmah, sa 5. kozarskom brigadom krenuli prema Bosanskoj Gradišci i Lijeve Polju.

Nije prošlo dugo - tek poslije nekoliko borbi u tom kraju - stiglo je naređenje da se hitno vratimo u Podgrmeč, jer je počela četvrta neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju »Bihačke Republike«.

Odmah po stizanju u Podgrmeč sudarili smo se sa neprijateljem na Benakovcu. Iako smo mu nanijeli velike gubitke, nismo ga mogli likvidirati. I mi smo imali velike gubitke. Prodor jakih neprijateljevih snaga od Bosanske Krupe, Bihaća i Sanskog Mosta prisilio nas je da se izvučemo na planinu Grmeč. U Grmeču smo zatekli mnogo izbjeglog naroda iz Podgrmeča, Banije i Korduna.

Na Grmeču sam preživjeo sve one strahote koje su doživjeli i ostali borci, starješine i izbjegli narod - masovnu pogibiju naroda, žena, djece i staraca od neprijateljevog bombardovanja, od smrzavanja (bijela smrt), ili od gladi i žeđi. I neprijatelj je trpeo ogromne gubitke iz juriša u juriš, pa su i oni došli do izmaka snage. Bilo je i kod njih ljudi koji su u tom bespuću i beznađu izludjeli. Nesanica i glad potpuno iscrpjeli borce. Počele su halucinacije, pa i nesvjesna ubistva svojih drugova.

Napokon smi izišli iz toga pakla. Osnovno je bilo zbrinuti ranjene i smrznute, i naći nešto hrane. Tome je dobro poslužio kiseli kupus, koji smo tu i tamo nalazili, i krompir.

Krenuli smo za Lipnik i u njemu se nekoliko dana odmarali. Iz moje čete 12 boraca je bilo promrzlo, pa su ostali u bolnici, ili su upućeni kućama. Inače, četa je u Grmeču imala pet poginulih boraca, a od 9 puškomitraljeza nedostajalo je sedam. Tu smo dobili i neku manju popunu u ljudstvu. Jednoga dana mi je Dušan Uzelac saopštio da su mi i dva brata umrla u Grmeču, u zbjegu.

Nastavili smo borbe oko Bosanskog Novog i Bosanske Krupe. Tu mi je bila ponuđena dužnost zamjenika komandanta bataljona, ali sam odbio.

Krenuli smo prema Smoljani i stigli u Gornju Sanicu. Tu sam bio upućen u zasjedu na Paunovac, na komunikaciji prema Bravsku. Čekao

se nailazak nekih kamiona. Likvidirali smo jedan motor sa dva Nijemca - motor smo bacili u jarak, kao i pobijene Nijemce. Za njima je naišlo sedam kamiona. Otvorili smo po njima plotunsku vatru i izveli juriš. Kamioni su bili puni raznih paketa hrane, koje su prevozili njemačkoj jedinici u Bosanskom Petrovcu kao poklon za Uskrs. Odmah se pristupilo evakuaciji plijena, a kamioni su spaljeni.

Uskoro posle toga pojavio se tifus. U mojoj četi je oboljelo 40 boraca. U borbi sa četnicima kod Crnog Vrha kod Glamoča poginuo nam je komandant bataljona Simo Mrda. Na dužnost komandanta postavljen je Stojanda Milnović, a ja za zamjenika komandanta.

Uskoro smo prešli u srednju Bosnu. Kretali smo se preko Šipraga prema Tesliću. Još je vladao tifus. Tukli smo se i sa ustašama, domobranima i četnicima. Uspjeli smo da ih razbijemo i nastavimo pokret. Produžavali smo prema Prnjavoru, a zatim nazad, pa prema Tesliću. Tu je bio ranjen komandant brigade Đurin, a kasnije mu je odsječena ruka. Poslije borbe na tom terenu prešli smo rijeku Bosnu i stigli u istočnu Bosnu. U istočnoj Bosni smo odmah otpočeli borbu protiv četnika, ustaša i neke milicije. Uskoro su počele i pripreme za napad na Tuzlu. Tu sam bio teško ranjen. Tada sam se rastao sa 2. brigadom.

U brigadi do januara 1943.

ĐURO TANKOŠIĆ

USKOJ sam primljen 10. februara 1942. Primio me je Dušan Bačkonja, rukovodilac SKOJ-a u Drvaru. Sa omladinom u svome mestu i okolini Drvara radili smo na izradi baraka, u Jasikovcu, za smeštaj ranjenika i bolesnika. U septembru 1942. sva omladina sa teritorije Drvara kernula je na dizanje letine u Krasuljama, Ključu i Sanici. Nas nekoliko omladinaca radili smo sve do novembra 1942. Po završenom poslu odlučili smo se da potražimo naše brigade. Neki su otišli u 3. krajišku brigadu, a ja i moj brat od strica Dušan krenuli smo u potragu za 2. krajiškom brigadom. Našli smo je u selu Rujiška, gde su nas drugovi rado prihvatili i rasporedili u bataljone i čete. Obojica smo stupili u 1. bataljon kod komandanta Dušana Egića.

U brigadi sam upoznao i Petra Todića, puškomitraljesca rodom iz Perne kod Bosanske Krupe. Ovde je sve bilo dobro do četvrte neprijateljske ofanzive. U januaru 1943. promrzao sam u Grmeču i zbog toga sam bio prebačen u bolnicu na lečenje.

U bolnici sam ostao da se lečim sve do marta 1943. kada sam se oporavio, a zatim sam 10. marta upućen u 10. krajišku brigadu.

Poslije ranjavanja ostao u Šestoj krajiškoj brigadi

SVETO GRBIĆ PLAVI

Na dan smotre brigade u selu Bošnjaci, ostao mi je u uspomeni govor Osmana Karabegovića, a naročito govor komandanta 2. brigade, Ratka Martinovića, koji je govorio o izdaji četnika i Draže Mihailovića, kao i o njihovoj saradnji sa okupatorom.

Nekoliko dana poslije smotre brigada je krenula u napad na ustaško uporište u Vrhpolju. U toj borbi mnogo boraca je poginulo i ranjeno. Ne mogu nikada da zaboravim, kad mi je u jeku borbe Manojlo Zaječar podviknuo »lezi, mali, nemoj da se mičeš dok puca« i tom opomenom spasio me da ne poginem. Ali, u istom trenutku jauknuo je, rekavši da je ranjen. Nisam mogao da mu pomognem. U toku dana saznao sam da je poginuo.

Zatim učestvujem u višednevnim borbama na Manjači u napadu i prvom oslobođenju Jajca, u borbama prema Travniku i Komaru, odakle se ponovo vraćamo u Podgrmeč.

Zatim učestvujem u borbama za likvidaciju utvrđene linije Jugozapad na potezu od Bosanskog Novog do Sanskog Mosta. U jednom od juriša na bunkere i rovove, borac naše čete Branko Bilbija naletio je sa bombom u ruci na rov pokriven sa granama, tako da je propao u rov među šest ustaša. Iznenadeni njegovom pojavom na takav način, ustaše su se predale.

Isto tako, doživo sam interesantan slučaj sa borcem naše čete, Boškom Prokopićem. O čemu se radi? Povlačili smo se pred tenkovima poslije neuspjelog napada na Bosanski Novi. Dosta boraca je bilo ranjeno. Među njima je bio Boško Prokopić. Vidjeli smo, kako ga Nijemci kao vreću nabaciše na tenk. Mislili smo da je poginuo i čudili smo se ovakvom postupku Nijemaca. Kasnije smo saznali da su ga ranjenog prebacili u logor u Prijedor, odakle su ga oslobodile jedinice sa Kozare, prilikom jednog napada. Preživio je rat, boreći se u kozaračkim jedinicama.

U borbama na Benakovcu bio sam lakše ranjen od minobacačke granate u obje noge. Poslije previjanja htjeli su me poslati u bolnicu, što sam odlučno odbio. Takav moj gest, zamjenik komandanta 2. bataljona Simo Mrda kojega sam poznavao i od pre rata, prokomentarisao je na slijedeći način: »uvijek si bio tvrdoglav, pa i sada«. Zatim me je uputio u 1. četu 2. bataljona.

Poslije izlaska iz obruča u selo Tuk Bobija, ja i moja jedinica naišli smo na kuću Đoke Grbića, gdje smo se snabdjeli kiselim kupusom. Odatle sam sa brigadom krenuo u Gornji Lipnik, a zatim na Kozaru, gdje sam ostao na liječenju od ranjavanja. Po ozdravljenju, ponovo sam u 2. brigadi i učestvujem u svim borbama do Bosanske Krupe, kada mi se stara rana ponovo aktivirala i kada me ponovo šalju u bolnicu u Hašane. Tu nas je obišao Đurin Predojević. Odatle su nas uputili u bolnicu u Kozin. U to vrijeme 2. brigada je pošla u srednju Bosnu, tako da sam iz nje izostao. Po ozdravljenju stupio sam u 6. krajišku brigadu i u njoj ostao do kraja rata.

U brigadi do marta 1943.

LAZO PANJAK

Aprila 1942. pozvali su me u jedinicu, kod komandira čete Velj-
kine Miljevića i bio sam odmah postavljen za nišandžiju na
teškom mitraljezu. Bio mi je poznat rad sa njim, jer sam u
bivšoj jugoslovenskoj vojsci bio nišandžija u mitraljeskoj četi. Prva oz-
biljnija akcija bila mi je na Demiševcima, Bojančićima i Đedovači. Sa
Đedovače smo se vratili na Maričića gaj.

Ujutro smo posjeli položaj na Đedovači prema Dabru. Tu smo bili
napadnuti i pod jakom vatrom morali smo se povući prema Umcima,
Donjem Kamengradu, Gornjem Kamengradu, Fajtovcima i Podvidači.

U drugoj polovini jula 1942. najavljeno je formiranje 2. krajiške bri-
gade. Poslije određenih priprema, brigada je formirana 2. avgusta u Ra-
dića gaju kod sela Bošnjaci. Stroju nove brigade govorili su njen prvi
komandant Ratko Martinović i zamjenik komandanta Đurin Predojević.
Sa zbornog mjesta, poslije dva dana, brigada je krenula na svoj prvi
borbeni zadatak - u napad na ustaško uporište u Vrhpolju. Poslije
neuspjelog napada na Vrhpolje, brigada je krenula na Sitnicu sa ciljem
da razbije tamošnje četničke jedinice. Četnicima su pritekly u pomoć
ustaško - domobranske snage iz Banja Luke, pa se razvila žestoka bor-
ba. U jednom momentu, pod snažnim pritiskom neprijatelja, morali
smo se povući na Grčku gradinu. Situacija je bila kritična. U toku po-
vlačenja, ranjen je zamjenik mitraljesca, Dušan Kovačević. Izašao sam
ponovo na vis i vratio se po postolje i štit, jer mi je nestao štitonoša.
Oružje je, ipak, bilo spašeno, a za ovu snalažljivost dobio sam pohvalu
od komandira Miloša Stanića. Ponovo smo zauzeli položaj na Grčkoj
gradini. Bio sam u rovu sa teškim mitraljezom, ali za kratko, jer me je
iz njega izbacila neprijateljska granata. Tu nam je ostao i mitraljez.

Zapazio sam jednu ženu, koja je uspjela iznjeti mitraljez. Granate su
padale gusto, tako da je jedna čak upala u kuhinjski kazan Steve Praštala.

Bili smo prisiljeni da se povučemo prema Orahovljanima, a onda
smo krenuli prema Ključu, Ribniku, Turbetu i Krivokućama, pa smo se
ponovo vratili prema Ribniku, Crkvenu, Bravsku, Sanici, Međedem
Brdu, Bošnjacima, Grdanovcima, Eminovcima, Eجاتovcima, Gornjem
Kamengradu, Vršu, Gaidžiku i Lukavicama. Iz Lukavica smo organizo-
vali napad na Stari Majdan. Tu smo potukli neprijatelja i vratili se na
Ruškovac, Kozin i Tromeđu. Od Tromeđe smo krenuli prema Radmi-
rovcima i otišli prema Novskoj Suvači, Hozića kamenu, Pošti više No-
voga, Rudicima i Bodiću. Ubrzo je stigla naredba da se vratimo na Sr-
psku Jasenicu. Tu je Vrhovni komandant izvršio smotru jedinica.

Zatim smo krenuli preko rijeke Sane za Kozaru, do Jazovca. Sjećam se 20. januara 1943. Ručali smo u kući jedne žene, koja je slavila slavu Svetog Jovana. Mislili smo da prenoćimo te noći u njenoj kući, ali nas je iznenadio neprijatelj i opkolio nas. Uspjeli smo da se izvučemo, jer nam je pomoć stigla na vrijeme.

Tu smo ostali tri dana na položaju. A tada je stigao kurir sa narednjem, da se što hitnije vratimo na Grmeč. Vratili smo se preko Svodne, Radmirovaca i Tromeđe. Na Benakovcu smo vodili borbu sa Nijemcima, dok nisu pristigle jače neprijateljske snage od Bosanske Krupe i Sanskog Mosta, koje su uspjele da nas nabace, zajedno sa izbjeglim narodom, na zavejani Grmeč. Tu sam zamolio komandira i komesara da me puste, da se vratim u naše selo i da vidim, šta mi je sa porodicom. Nerado su me pustili. Vratio sam se kroz šumu Grmeča, iznad stare Centralne bolnice, preko Lukića, prema Metli, gdje sam našao svoju porodicu. Vidio sam, naravno, i ostale izbjeglice. Posavjetovao sam ih da se kreću pažljivo i stalno osmatraju kuda se neprijatelj kreće, da ih ne pohvata. Sa njima sam ostao puna tri dana i za to vrijeme uspio sam da ih obezbjedim sa hranom.

Odatle sam sa Velom Curguz krenuo prema Korčanici i Smoljani. Vele mi je dao zadatak da odem u Krnju Jelu i da vidim, da li je 2. krajiška izašla iz Grmeča. Neki borci, koje sam sretao, rekli su mi da je nijesu vidjeli. Vratio sam se na Ogumaču i našao puno izbjeglica i boraca. Neprijatelj nas je napao noću, iz pravca Bosanskog Petrovca. Dogovorio sam se sa Velom Curguzom i izdvojio borce. Civila je bilo oko stotinu, a boraca svega dvadeset i četiri. Vele je uzeo jednu desetinu, a ja drugu. Krenuli smo tako prema Korčanici. Sa svojom desetinom bio sam na čelu kolone civila, dok je Velina desetina bila na začelju. Stigavši na Korčanicu, zatekli smo nove grupe civila, kao i bataljon Dušana Marjanovića.

Komandant bataljona i Vele dali su mi zadatak da krenem u izviđanje neprijatelja i da za to odaberem potreban broj boraca. Uzeo sam samo borca Dušana Predojevića i krenuo prema Korpusu, kućama Indžića, Kovačevića, Čurguza i Pjevačevoj poljani. Iza šume Metlika naišao sam na jednu ženu bolesnu od tifusa. Rekla nam je da su ovuda nailazili i Nijemci, ali je nijesu dirali, kada im je kazala da boluje od tifusa. Ostali civili, koji su mogli, pobjegli su prema Crnom Vrh. Krenuo sam za njima i našao ih. Na Crnom vrhu i Vršćiću bilo je mnogo izbjeglica. Tu nas je pristigao i neprijatelj. Povlačili smo se prema Batića lisanama, a zatim prema Tuk Bobiji. Tu sam ponovo našao svoju jedinicu. Od jutra do naveče, vodili smo borbu sa neprijateljem, od Tuk Bobije i Jelašinovaca. Te noći je 2. brigada izašla iz obruča, a ja sam od zamjenika komandanta brigade Đurina Predojevića dobio zadatak da se vratim u Grmeč i da se pobrinem za zaostali narod. Vratio sam se sa borcem Bogdanom Predojevićem. Bilo je teško u povratku, jer smo se kretali kroz neprijateljsku teritoriju. Međutim, uspjeli smo da se provučemo do koliba Dušana Vasilića, gdje smo prenoćili. Sutradan smo krenuli ispod Vršćića prema poljanama Pjevačevim i starim logorima. Tu sam se rastao sa Bogdanom, pošto su njihove kolibe bile niže mojih. Vidio sam da je neprijatelj prošao kroz naše selo. Predložio sam, zbog toga, da se narod vrati kućama.

Tu sam obolio od tifusa i ostao u postelji mesec i po dana. Tako sam se razdvojio od moje 2. krajiške brigade, koja je u međuvremenu već bila stigla u srednju Bosnu. Rat sam završio u 6. krajiškoj brigadi.

U Drugoj krajiškoj do aprila 1943.

PERO SOPIĆ

Napad na Sanski Most, 26/27. juna 1942, ostaće mi po mnogo čemu u doživotnom sjećanju. Naime, naš 2. bataljon prešao je rijeku Sanu kod Vedrog Broda, a zatim se uputio u selo Kruhari, odakle je napao Sanski Most sa sjeveroistočne strane od sela Sasine.

Te noći borbe su bile takve da nismo znali, ko odakle i na koga puca. Bilo je to pravo hrvanje sa ustašama. Uspjeli smo zauzeti dio grada do rijeke Sane do 2 sata noću 27. juna, ali su nas u tom trenutku, iz pravca Sasina sa leđa napale jake neprijateljske snage. Nastala je borba na život i smrt. Bili smo okruženi oko željezničke stanice i sela Kruhari. Morali smo prekinuti napad i povući se. Mnogi su se u tom mežežu i pojedinačno snalazili i izvlačili.

U takvim uslovima nije se smjelo sačekati svitanje. Štab bataljona je odlučio da jedinice izvuče pravcem istočno od sela Kruhari, a zatim pošto razbije na tom pravcu četnike nastavi usiljeni marš pravcem: Suhodol - Podglavica - Hadžić - Sitnica - Zablaće, pa šumama i visovima jugozapadno od Ključa, i dalje preko Gornjeg Budelja, Sanice i Jelašinovaca. Taj marš je uspio i trajao je puna tri dana i tri noći, bez prestanka.

Narod Podgrmeča bio je zabrinut ne samo za svoje sinove i rođake nego i za sudbinu cijelog bataljona, jer o njemu ništa nije znao gotovo tri dana. Zato je naš dolazak u Jelašinovce bio više nego iznenađenje. Narod se iz okolnih sela okupio oko škole. Djevojke su raspletelih kosa pjevale o našem bataljonu i o njegovom komandantu Đurinu. Imao sam dojam da se cijeli Grmeč veselio i radovao. Donijeli su nam hrane u izobilju. Bili smo premoreni. Nije mi bilo nidočega. Želio sam samo da operem krvave noge i da se dobro naspavam. Tek kada smo se odmorili ustanovili smo koga nema u koloni bataljona, a mrtvi su ostali na poprištima borbe u Sanskom Mostu.

*

Zajedno sa ostalim proleterskim i udarnim brigadama, 25. septembra 1942. oslobodili smo Jajce. Tada sam bio već desetar, a imao sam nešto više od 17 godina. Sa desetinom sam napadao bunker kod mosta na Vrbasu kod sela Prudi. Tiho i nečujno smo se privukli bunkeru, a zatim bacili bombe. Poslije eksplozije, u bunkeru smo našli nekoliko

mrtvih i ranjenih ustaša. Posle likvidacije bunkera i ovladavanja mostom, krenuli smo cestom u sastav voda u Jajcu, gdje su se vodile žestoke borbe za svaku kuću, za svaku ulicu i za svaki bunker. Krećući se tako, uletio sam sa desetinom u jedan samostan, i tu, pod njegovim arkadama, zamalo nismo svi izginuli. Naime, njemačka blindirana kola, s prigušenim motorom, ušla su u dvorište samostana i iznenada otvorili vatru na nas. Čudo je bilo da na takvoj blizini i pod tako žestokom vatrom niko od nas nije bio ranjen. Odgovorili smo vatrom i blinda se povukla. Došli smo u sastav voda i do zore Jajce je bilo oslobođeno.

Sutradan sam dobio zadatak da otvorimo kasu u nekoj ustaškoj banci i da novac i dokumenta predam komandi čete. Cijeli dan smo se mučili i pokušavali svim sredstvima da otvorimo to čelično čudo, ali bez uspjeha. Tek kasno uveče, na jedvite jade, kasa je popustila i u njoj smo našli svega 10 kuna. Kakva muka za 10 kuna!

Poslije oslobođenja Jajca, brigada je krenula prema Travniku i Vlašiću. Tu smo par dana imali manje borbe sa Nijemcima i ustašama. U jednoj borbi moja desetina je zarobila dvojicu ustaša.

Poslije borbi oko Jajca i planine Vlašić, brigada se vratila u Podgrmeč, gdje se pripremala za napad na Bihać.

Neposredno prije nego smo pošli prema Bihaću saopštili su nam da je lično drug Tito naredio da se Bihać mora osloboditi, i da u napadu učestvuju mnoge krajiške, ličke i kordunaške brigade. Naše krajiško partijsko - političko rukovodstvo, agitovalo je da ne dozvolimo da Ličani ili Kordunaši prije nas uđu u Bihać. Narod je već znao za predstojeću akciju pa se i on na poseban način pripremao. Već su se i nove pjesme spjevale o borbama i krajiškim junacima. Djevojke i žene su rasplele kose, želeći da nam se putovanje ne zamrsi.

Negde pred 1. novembra 1942. krenuli smo prema Bihaću. Već smo sve znali: koje brigade napadaju i kojim pravcem koji nam je zadatak i kuda ćemo se kretati. Sve je bilo do tančina predviđeno. Kretali smo se u kolonama, a za nama je krajiški narod tjerao u kolima hranu i municiju. Vladalo je takvo raspoloženje da nas nikakve snage ne bi mogle zadržati da ne izvršimo Titov zadatak - oslobodimo Bihać.

Noću, između 1. i 2. novembra, naša brigada je napala Bihać sa istočne strane, pravcem Vinica - sjeverni dio željezničke stanice, u pravcu centra grada. Prije nego smo došli do periferije morali smo razbiti spoljni obruč odbrane, koji je bio na visovima istočno od Bihaća, u širem rejonu sela Vinica. Vodili smo borbe na tim položajima gotovo cijelu prvu noć, sve dok nismo neprijatelja protjerali u Bihać. Vodila se borba prsa u prsa. Bilo je trenutaka da nismo znali s kim se hrvemo - sa ustašom ili sa partizanom. Do zore smo oslobodili to selo.

Drugog dana borbe bataljon je izbio neposredno ispred pruge i jednog groblja. Bili smo izloženi jakoj vatri sa tornja crkve iz centra grada. U noći između 2. i 3. novembra vođena je žestoka borba oko mosta na Uni. Nekoliko puta smo uzastopno obostrano jurišali. Imali smo i žrtava. Neposredno kod mosta naročito su stradali kozarčani.

U toku 3. i 4. novembra vodili smo žestoku borbu u naseljenom dijelu Bihaća sve do obale Une, a posebno za prelaz preko nje. Naš vod, kojim je komandovao Ostojić, dobio je zadatak da u jurišu pređe preko mosta i da se rokira desno, prema zvoniku razrušene crkve. Baš sa toga zvonika otvarana je jaka vatra po našim redovima. Zbog toga je bilo presudno uništenje neprijatelja u zvoniku i kućama neposredno oko njega. Preko Une, u centru grada, čuli smo juriše 1. i 3. krajiške brigade. Baš zbog toga smo odlučili da u toku noći pređemo rijeku.

Pred zoru smo prešli Unu, pa je cijeli Bihać bio oslobođen. To je bio dan velike radosti i za narod i za partizansku vojsku. Svi smo zajedno slavili. Okupio se narod Bihaća oko naših jedinica, radostan i veselo. Pjevale su se krajiške pjesme - posebno se igralo kozaračko kolo. Radost mještana, boraca i pristiglog naroda bila je velika. Sve je bilo na nogama.

*

Brigada je nastavila da goni neprijatelja dolinom Une, oslobodila je Bosansku Krupu, a zatim Bosansku Otoku i druga manja mjesta sve do Bosanskog Novog. Naše druge snage, zajedno sa kordunaškim i banjiskim brigadama oslobodile su Cazin i Kladašu.

Bila je to velika slobodna teritorija, s centrom u Bihaću. Tu se odvijala živa aktivnost našeg vrhovnog rukovodstva. Pored ostalog, održano je i Prvo zasjedanje AVNOJ-a.

Naša brigada se u tom periodu nalazila prema Bosanskom Novom i Prijedoru, gdje je vodila borbe na rubu naše slobodne teritorije.

Kasnije, 7. januara 1943, prisustvovao sam smotri 4. krajiške divizije u Srpskim Jasenicama. Nakon smotre, sa brigadom sam prošao put, preko Sane, do Potkozarja i Lijeve Polje. Napad naših jedinica na veći broj uporišta na tome prostoru unio je pometnju u neprijateljske redove. Obaviješteni da je počela četvrta neprijateljska ofanziva, hitno smo vraćeni istim putem u Podgrmeč: u Srpske Jasenice.

Po dolasku u taj rejon, negdje oko 25. januara, mojom nepažnjom, ranjen sam po drugi put u desno rame. Odmah sam prebačen u bolnicu u Krnjeušu i, dalje, u driničku bolnicu. Kada sam izliječen, 2. brigada je bila već daleko od mene. Kasnije sam saznao da je bila blokirana na Grmeču i da je tamo vodila teške borbe.

Poslije izliječenja, nas 35 - 40 boraca, pretežno mladih, raspoređeno je u 10. krajišku brigadu 5. krajiške divizije. U njoj sam ostao do kraja rata.

Ponekad se i bez borbe ginulo

SVETO KERKEZ

Najveći broj boraca brigade je bio toliko mlad, da je rijetko koji služio vojni rok prije rata, pa se i poznavanje rukovanja pojedinim vrstama oružja zaplijenjenog od neprijatelja zasnivalo na trenutnom obučavanju uz pomoć veoma malog broja starijih drugova koji su služili vojni rok.

U 2. četi 2. bataljona izuzetne sposobnosti, ne samo u poznavanju pojedinih vrsta naoružanja, već i uvežbavanja pojedinih borbenih radnji i postupaka - napada, odbrane zauzimanje bunkera, utvrđenih zgrada u naseljenim mestima, bacanje bombi i flaša sa zapaljivom tečnošću, rukovanje eksplozivom i drugo - pokazali su: Milanko Majkić, Vid Đaković, Đurađ Polovina, Jovo Kačavenda i drugi.

Za jedinice brigade bio je zakon da svaki predah posle borbe iskoriste, pored ostalog, i za obuku boraca. Pošto nisu postojala nikakva pravila, a nije bilo ni udžbenika, obučavanje u rasklapanju i sklapanju pojedinih vrsta naoružanja odvijalo se često tako što je prema broju dijelova određenog oružja, na primjer puškomitraljeza »šarca«, određivan po jedan borac za svaki dio, da prilikom rasklapanja osmatra kojim redoslijedom je pojedini dio izvučen i rastavljen, da bi se obrnutim redom, prilikom sklapanja vratio na svoje mjesto.

Međutim, uvežbavanje pojedinih postupaka odvijalo se isključivo na osnovu iskustava stečenih u ranijim borbama, što je imalo ogroman značaj za postizanje uspjeha u borbama jedinica i smanjenje gubitaka.

Sva uvježbavanja, kako u rasklapanju i sklapanju pojedinih vrsta oružja, tako i u izvođenju određenih borbenih radnji, izvođena su isključivo borbenim sredstvima i bojevom municijom, pa je i, pored svih mjera i nastojanja, ponekad dolazilo i do nesrećnih slučajeva, koji su i bez borbe odnosili živote boraca.

Tako je stradao šesnaestogodišnji borac 2. čete 2. bataljona Žarko Predojević, iz sela Podkraj kod Lušci Palanke. Kada se brigada probila iz okruženja na Grmeču u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi i treći put prešla rijeku Sanu, bataljoni su bili razmješteni u selima: Marini, Dragotinja, Karan i drugima, radi kraćeg odmora. Čete 2. bataljona su po snijegu uvježbavale izvođenje napada. U 2. četi se nalazio veoma stasit, živahan i hrabar borac Žarko Predojević, četvrto od sedmoro djece siromašnih roditelja. U brigadi se, prije njega, nalazila njegova starija sestra Sava, koja je kao borac poginula 1942. prilikom napada brigade na

Sanski Most. O ostalim članovima familije Žarko je znao samo toliko da su u toku ofanzive izbjegli negdje u Grmeč. S nestrpljenjem je, kao i svi mi, očekivao povratak brigade u rodni Podgrmeč i susret sa porodicom. Međutim, tragedija je neminovno uzimala svoj danak. U toku ofanzive Nijemci su zarobili i zvjerski ubili njegovu majku, dva mlađa brata i sestru. Otac Božuka, nesebični saradnik NOP-a i napredni terenski radnik, u traganju za izgubljenom familijom, naišao je kod izgorelih koliba u Grmeču na izmasakrirana tijela svoje porodice. Od tuge je na mjestu presvisnuo.

Pred završetak vježbe Žarko i njegov školski drug potrčali su uporedo da se prebace do slijedećeg zaklona, čineći posljednje napore u savlađivanju uzvišenja pokrivenog snijegom.

Iznenada, opalila je puška njegovog druga. Žarkovo snažno tijelo se grčevito izvilo, sa ukočenim pogledom usmjerenim prema Grmeču, a zatim se opustilo i, uz ropac krvi koja je šikljala iz njegovih grudi, bezivotno spustilo na sniježni tepih prošaran crvenim šarama od njegove krvi.

Tako se ugasio život primjernog borca - omladinca i posljednje muške glave te porodice. Sahranjen je uz skromne počasti, bol i tugu njegovih drugova u pitomom Karanu, na obroncima Kozare.

U Drugoj brigadi do jula 1943.

NEDELJKO ADAMOVIĆ

U 2. krajiškoj brigadi bio sam do oslobođenja Prnjavora, 9/10. jula 1943. kada sam raspoređen u zaštitnu četvu 1. bosanskog, kasnije 3. korpusa. Ranjen sam tri puta u toku rata.

Do formiranja 2. krajiške brigade bio sam borac 1. krajiškog udarnog bataljona 1. krajiškog NOP odreda. Poslije napada na Sanski Most u junu 1942. bio sam lakše ranjen u lijevu nogu i ostao u bolnici, u Jelašincima. Početkom novembra 1942. u sastavu 2. bataljona učestvovao sam u napadu na Bihać.

Usljed jakog otpora ustaša, mnogo nas je bilo ranjeno. Bio sam i ja ranjen od gelera ručne bombe u desnu nogu, a moj komandir bombaškog odeljenja Mačo Budimir u obe noge. Tom prilikom od deset boraca - bombaša ostala su samo dvojica bez povreda. Poslije obavljenog previjanja u bataljonskom i brigadnom previjalištu, prevezeni smo u Lušci Palanku.

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, u januaru 1943. po ozdravljenju, priključio sam se svom 2. bataljonu u Benakovcu po povratku brigade sa Kozare.

Poslije višednevnih borbi za likvidaciju neprijateljske grupacije u Benakovcu i neuspjeha prouzrokovanog prodorom jakih neprijateljskih snaga od Bosanske Krupe i Sanskog Mosta, 2. brigada je bila primorana da se povuče duboko u planinu Grmeč, gdje je snijeg već bio oko jednog metra. Sa brigadom se povlačio i narod iz podgrmečkih sela - žene, djeca, omladina i starci.

Brigada je ostala u zavejanom Grmeču sedam - osam dana, gdje je, zajedno sa narodom, pored svakodnevnih borbi sa neprijateljem, pretrpjela velike gubitke zbog gladi, žeđi, smrzavanja i halucinacija.

Nakon proboja iz Grmeča i izlaska u sela Tuk Bobiju i Jelašince, 2. brigada se, obezbeđena od jedinica 6. brigade - odmarala da bi se zatim prebacila u Gornji Lipnik. Počeo je u to vreme uzimati maha i pegavi tifus. Veliki broj boraca i starješina je obolio. Odlučeno je, da se ranjeni i bolesni prebace u Potkozarje i Prekaju kod Drvara.

Brigada je nastavila borbena dejstvo i poslije u Bosanskoj krajini. U tom vremenu izašla je iz sastava 4. krajiške divizije i ušla u sastav 5. krajiške divizije. Već sam i sam bio obolio od tifusa i u pokretu (nošen na nosilima) sredinom maja sa ostalim jedinicama divizije našli smo se

u srednjoj Bosni, a ja sa ostalim bolesnicima i ranjenicima u bolnici 5. krajiške divizije, u Korićanima.

Kada sam se oprostio od tifusa, vratio sam se u svoju jedinicu - 2. bataljon, 2. krajiške brigade, i učestvovao u svim borbama jedinica brigade protiv četnika, domobrana i Nijemaca oko mjesta Vulaši, Čečava, Banja Klupe, Maslovar, Šiprage i drugih sve do oslobođenja Prnjavora, 10. jula 1943. Toga dana oprostio sam se od drugova i otišao u zaštitnu četu 1. bosanskog korpusa. Ostao sam u zaštitnoj četi 1. korpusa dok se nije formirao 3. korpus i njegov prateći bataljon u selu Vidi kod Gradačca. U prištabskim jedinicama III korpusa ostao sam do konačnog oslobođenja Tuzle, 17. septembra 1944.

Iz Druge u Prvu proletersku brigadu

RADE BASIĆ

U NOP sam se uključio još 1941. godine kao omladinac, u selu Donji Lipnik, gdje sam rođen. Obavljao sam razne izviđačke zadatke i prikupljao podatke o jačini neprijatelja u susjednom selu Modro. Izvještaj sam donosio Petru Đurašinoviću i Dušanu Bajiću. Tada još nijesmo imali oružja. Jednom prilikom neprijatelj nas je uhvatio i htio da nas odvede u Stari Majdan. Međutim, spasio nas je Meho Kugić iz sela Modro, te su nas oslobodili. Nešto kasnije došao je iz Bosanske Krupe Re džo Terzić i Jovan Mutić iz Donjeg Lipnika, pa sam i za njih obavio nekoliko zadataka, povezujući ih sa ljudima koje su tražili (Marko Babić, i dr.)

Kada je nastupila 1942. godina, sa svojim bratom od ujaka i komšijom Simom Mutićem stupio sam u četu Dušana Bajića. Odmah po mom dolasku Dušan je otpustio moga oca Nikolu, koji je bio u njegovoj četi, kao starijeg čovjeka. U toj četi ostali smo do formiranja 2. krajiške brigade. Tada su nas trojicu - Radu Bašića, Simu Mutića i Milana Mutića - rasporedili u 1. četu 1. bataljona.

Poslije toga učestvovao sam u borbama brigade na Manjači, za oslobođenje Jajca, u srednjoj Bosni prema Travniku, zatim u napadu na Sanski Most, borbama za Bosanski Novi i Bosanku Krupu. Zajedno sa brigadom prisustvovao sam smotri 4. krajiške divizije 7. januara 1943, koju je izvršio Vrhovni komandant. Poslije smotre, zajedno sa brigadom, prošao sam njen i svoj borbeni put do Kozare i Lijevča Polja, a zatim nazad, u Podgrmeč, učestvovao u borbi na Benakovcu, a zatim u grmečkoj epopeji.

Kad smo izašli iz Grmeča razboljeo sam se od tifusa i izostao iz svoje jedinice u bolnici u Podgmreču. Kad sam ozdravio pripao sam jedinici komandanta Milančića Miljevića. On me mnogo volio pošto sam znao da rukujem svim vrstama oružja, pa mi je dao grupu boraca da ih obučavam. U to vrijeme traženi su dobrovoljci za proleterske jedinice. Javio sam se među prvima. Milančić Miljević mi je dao dva dana odmora. Vratio sam se na vrijeme i otišli smo u 1. proletersku brigadu. To je bio i moj rastanak sa 2. krajiškom brigadom. U proleterima sam ostao do kraja rata.

Moji drugovi puškomitraljesci

DUŠAN VESELINOVIĆ

Kada sam stupio kao omladinac u prateću četvu 2. brigade zatekao sam u njoj dobre rukovodioce i hrabre borce. Jedan od njih bio je Luka Manojlović, rođen 1918. na domaku Samskog Mosta, tačnije na Đedovači. Prije rata bio je zemljoradnik. Bio je stasit i lijep čovjek. U borbi se isticao, hrabrio svoje borce, ponosito jurio. Po ulasku u četvrtu neprijateljsku ofanzivu u Grmeč nerado se rastajao od teškog oružja zarobljenog na Bihaću, mada je izvršio naređenje komandira prateće čete Mile Ševe i komesara Koste Banjca. Kao vodnik, prihvatao je sugestije svojih mitraljezaca i ostalih boraca.

U grmečkoj ofanzivi sam se priključio 2. bataljonu 1. četa, a Luka je prešao u 3. bataljon u kojem je ostao do šeste ofanzive, kada je došao za komandira naše čete.

Kao komandir čete nije mu bilo teško da ide u patrolu ukoliko je nedostajalo boraca. Bio sam mu pratilac na području oko Goražda kada ga je pogodio neprijateljski metak i presjekao vratne žile. Ubrzo je umro na nosilima u koloni, negdje oko pola jedan posle ponoći.

Toga dana, došli smo pod jednu kotu kod sela Čondavina kod Rogatice, tačnije 5. marta 1944. Smjestili smo se u jednu kuću u kojoj smo zarobili nekoliko četnika, koje smo zatvorili u jednu prostoriju. Kuvari su naložili vatru, a mi smo odlazili u patrole i po završenom zadatku vraćali se u četvu.

Nešto oko 17 časova začulo se neko pripucavanje. Komandir čete naredio je da se brzo posjedne položaj na visu više sela, u kome smo se smjestili. Primjetili smo da se prema nama kreću Nijemci u streljačkom stroju, i da se već lijevo i desno penju na kotu. Mi se još nijesmo bili domogli vrha, pa smo morali u takvoj situaciji preći na odstupanje uz otvaranje vatre po neprijatelju. I neprijatelj je odgovorio vatrom, pa su pale i prve žrtve.

U mojoj blizini kod jednog drveta, vidio sam neke drugarice koje nisu bile iz naše čete. Jedna od njih je bila ranjena u grudi i tu je i ostala. Malo dalje, desno od mene, poginuo je jedan borac Italijan. Oko njega su se okupljali borci, njegovi zemljaci. Zatim, pronijela se vješt da je teško ranjen komandir čete Luka Manojlović.

Vodnik Milan Tadić i još neki trčali su pokraj nas da iznesu ranjenog druga i, u nedostatku nosila, iznijeli su ga na puškama. Kolona je krenula dalje. Kada je nastupila noć zavladała je tišina, ali nas je ob-

uzela tuga za renjenim komandrom. Odjednom se vezom pronijela vijest da je Luka umro.

U nedostatku krampa i lopate, a kuća nije bilo u blizini, Luku su drugovi koji su bili za to zaduženi ostavili pokraj naše prtime, zatrpavši ga snijegom i nabacivši grane na njega. Dok je to obavljano, mi smo nepomično stajali u koloni, i mislili na Luku, od kojeg smo se rastajali. Kada je naređeno da se krene pozdravili smo humku u kojoj je ostao da počiva naš hrabri i voljeni komandir Luka Manojlović.

*

Najveći dio moga ratovanja bio sam pomoćnik puškomitraljesca u 1. četi 2. bataljona. Oni su rijetko preživljavali rat. Komandir moje čete bio je Tomo Trninić, a politički komesar Pero Knežević. Komandir voda bio je Jovo Mrda, a desetar Pero Davidović.

Oredili su me za pomoćnika puškomitraljesca Đuri Veselinoviću, mome komšiji. Đuro se razbolio od tifusa i ostao u Trubaru, pa sam prešao kod drugog puškomitraljesca (ne mogu se sjetiti imena), koji je poginuo kod Dervente. Istog trenutka moj novi vodnik Milan Tadić i desetar Pero Davidović oredili su me za pomoćnika puškomitraljescu Urošu Majkiću, dobrom i hrabrom drugu, koji je već imao vojničkog iskustva jer je služio bivšu jugoslovensku vojsku.

Kada je komandir čete Maćo Budimir pokušao da izvuče smrtno pogođenog mitraljesca, puškomitraljezom smo štitili nastupanje našeg streljačkog stroja. Uroš se popeo na stablo jedne šljive i sa njega gađao bunker iz kojeg je sipala vatra na naše borce. Borci su se podvlačili pod bunker, ali od snažne paljbe nisu se mogli domoći palog borca rodnom od Grahova. Tada je naređeno da se povučemo. Formirali smo kolonu siromašniju za jednog puškomitraljesca. Uroš mi je pomogao da nosim municiju, iako je i on bio opterećen svojim rancem i puškomitraljezom.

Napadali smo željezničku stanicu Lupljarića kod Dervente. Kada smo krenuli na juriš, domobranci su se predali. Jedan dio ih je uspio i da pobjegne.

Nešto oko 16 časova stigla su neprijatelju pojačanja iz Dervente - Nijemci sa nekoliko tenkova. Povlačili smo se preko ceste, i u nekoj šumici uzeli zaklon. Ležao sam pored Uroša i zamjenika komandira čete Dušana Savića. Prva granata je pala između Savićevih nogu, ali se zabila u meku zemlju i nije eksplodirala.

Nakon izvjesnog vremena komandir čete Maćo Budimir naredio je da se ponovo prebacimo preko ceste. U tom trenutku naišli su tenkovi, iza kojih se kretao njihov streljački stroj. Lijevo od nas Kozarčani su tukli pobočnicu neprijatelja, a desno smo mi tukli njegov streljački stroj. Uroš je samo nišanio i nas oko njega obavještavao koliko je Nijemaca palo. Kada su Nijemci odstupili, povukli smo se na odmor.

*

Po prelasku na područje istočne Bosne Uroš je, i dalje hrabro jurišao na neprijatelja sa svojim puškomitraljezom. Na području Ciganiš-

ta, kod Doboja, komandir i komesar čete obavijestili su borce o predstojećoj akciji i o likvidaciji četnika na samoj koti Ciganište.

Borba je počela nešto oko 23 časa. Na poziv na juriš borci su krenuli naprijed, ali Uroš nije htio da podržava četnu u jurišu iz ležećeg stava, nego se uključio u streljački stroj i djelovao u pokretu. Poslije nekoliko naših juriša počele su padati i naše žrtve, zbog čega su komandiri naredili povlačenje na polazni položaj. Kada je svanulo, prišao nam je jedan dječak, star oko 14 godina, po imenu Ivica, zaželevši da stupi u našu četnu. Komesar Pero Knežević ga je odvrtao, govoreći da je suviše mlad i da treba da pita roditelje. Međutim, dječak je uporno zahtijevao da ostane sa nama. Najzad, data mu je puška našeg poginulog borca, i on je počeo da nišani prema četničkom uporištu i opaljuje poneki metak. Priključen je meni i Urošu. Nekoliko puta smo ga upozoravali da se ne ispravlja kada nišani, ali mladost mu to nije dozvoljavala, te je negdje oko 15 časova bio smrtno ranjen.

Uroš, srdit što nam pade novi drug, uputio je nekoliko rafala prema četnicima. Odjednom sam čuo neki šušanj iza naših leđa. Okrenuo sam se i primjetio da nam se jedan četnik približava. Baš toga časa sam punio šaržer, pa sam opomenuo Uroša. Uroš se okrenuo i jednim rafalom ga presjekao. Taj rafal je upozorio naše borce da četnici namjeravaju da zađu za leđa.

•k

Ni u napadu na Tuzlu nisam se od njega odvajao. I tu se isticao hrabrošću, naročito u napadu na Gradinu, odakle su opkoljeni Nijemci još davali otpor. Kada su Nijemci počeli iskakati i bježati prema željezničkoj stanici, Uroš ih je kratkim rafalima uništavao, a zatim je krenuo na juriš sa ostalim jedinicama. Takoreći na leđima Nijemaca stigli smo do željezničke stanice. Nijemcima su u toj borbi naneseni znatni gubici.

Na željezničkoj stanici, Uroš ih je kratkim rafalima uništavao, a zatim je krenuo na juriš sa ostalim jedinicama. Takoreći na leđima Nijemaca stigli smo do željezničke stanice. Nijemcima su u toj borbi naneseni znatni gubici.

Na željezničkoj stanici smo zatekli veliki broj njemačkih ranjenika na nosilima i u čezama. Komesar Pero Knežević nas je upozorio da ih ne diramo. Na stanici je bio i njemački magacin odjeće. Ušli smo u njega i skinuli svoju odjeću i obukli novu, njemačku.

Kada je oslobođena Tuzla, upućeni smo na položaje sa zadatkom da je branimo, jer su od Doboja nastupale jače njemačke snage s namjerom da je povrate.

Toga puta sam pridodan za pomoćnika puškomitraljescu Lazi Predojeviću, sa Predojevića Glavice kod Lušci - Palanke, tihom i mirnom čovjeku.

Te noći vodnik Pero Davidović saopštio nam je naš zadatak, kao i to ko su nam susjedi desno i lijevo, a ko je iza našeg položaja. Iza nas, na brežuljku, bila je raspoređena naša 1. četa. Pod samom kotom, iza naših leđa, bio je naš protivkolac. Zajedno sa Lazom, uzeli smo zaklon kod jednog oraha, odakle se dobro vidio teren ispred nas.

Nešto oko 15 časova lijevo od nas, na udaljenosti 300 - 400 metara, ugledali smo svjetlucaње šljemova i iskrčavanje njemačkih vojnika iz kamiona. Nijemci su se odmah postrojili u kolonu po četiri i krenuli preko poljančeta lijevo od nas.

Ispred nas nismo nikog primijetili, kao ni desno. Na povik vodnika Pere Davidovića, koji se spustio na 15-20 metara do nas »Dule, povlačite se što brže«, odmah smo shvatili i krenuli za njim.

Dok smo odstupali, jedan za drugim, preko nekog proplanka, oko nas su počele padati granate. Jedna je pala blizu nas, a zatim i druga, ali nisu eksplodirale. Treća granata je pala desno od nas, na 2 - 3 metra, i eksplodirala. Podigla me u vis, a pošto su me dohvatili geleri bio sam ošamućen. Ipak, čuo sam Lazin glas: »Vodniče, ja pogiboh«. Dodoh sebi i vidim da Laza leži desno od mene. Vodnik Davidović, vidjevši i mene iskrvavljenog, ali pri svijesti, zgrabi puškomitraljez, a meni se obrati: »Brže za mnom, da se izvučemo na položaje«. Lazo je ostao pod brdom Ilinčica smrtno pogođen.

Sa vodnikom smo krenuli uz neki put, koji su Nijemci stalno zasipali vatrom. Pod zaštitom vatre naših jedinica uspjeli smo da se domognemo položaja. Tu me previla bolničarka Dragica Todorović, a zatim sam upućen u bataljonsko previjalište.

Na putu za previjalište sreo sam Miću Kantara, koji je na konju nosio hranu borcima na položaje. Vidjeviši u kakvom sam stanju, skinuo je kabančice i popeo me na konja i otpremio u previjalište. Tu sam zatekao na nosilima nekadašnjeg desetara Obrada Kneževića iz Jelašinovaca, ranjenog dum-dum metkom u stomak.

Kad sam izašao iz brigadne bolnice brigada je već bila na Romaniji, oko Sokoca i Rogatice. Tu sam saznao da je teško ranjen moj dobar drug puškomitraljezac Uroš Majkić. Komandir i komesar čete, dva dana pošto je Uroš ranjen, uputili su me da idem u divizijsku bolnicu da vidim kako je. Bolnica se nalazila pod Romanijom, u blizini sela Sijerci. Uzeo sam pušku i krenuo. Stigao sam u jednu zgradu sa podrumom, u kojem je ležao moj puškomitraljezac. Na pitanje bolničarke koga tražim, rekao sam im i oni su mi pokazali mjesto gdje je Uroš ležao. Našao sam ga u veoma teškom stanju. Isporučio sam mu pozdrave od komandira čete i komesara Pere Kneževića i svih boraca čete, sa željama da što prije ozdravi i vrati se u četu. Tada sam zaplakao, a on me tješio: »Ne plači Dule, takav je rat. Dule, ako iko preživi i vrati se u našu krajinu neka kaže kako sam junački poginuo«.

Nakon izvjesnog vremena pozdravio sam se sa njim, poljubio i otišao u svoju četu. Njegove riječi prenio sam komandiru, komesaru i ostalim borcima.

U brigadi do aprila 1943.

JOVO MRDA

Dvadeset sedmog jula 1941. uključio sam se u ustanak. Od početka sam bio u jedinici Đurina Predojevića, u 1. vodu 1. četi 2. bataljona, sve do formiranja 2. krajiške brigade.

Odmah poslije formiranja brigada je krenula u napad na ustaško uporište u Vrhpolju. Tu je ranjen moj komandir voda Simo Predojević. Dobio sam zadatak da ga iz brigade prebacim u bolnicu u Grmeču. Brigadu sam kasnije stigao na Manjači, gde je vodila borbe sa četnicima i udruženim njemačko - ustaškim snagama. Tu sam, po naređenju Veljka Miljevića, primio 1. vod 1. čete 2. bataljona.

Sa Manjače smo krenuli u napad za oslobođenje Jajca. Četa je dobila zadatak da likvidira neprijatelja koji je branio jedan most na Vrbasu na ulasku u Jajce, sa pravca Banjaluke. Zadatak smo relativno lako izvršili, a zatim smo bez borbe krenuli cestom u grad. Neprijatelj nas nije primjetio. Jedan ustaša, koji nam je išao u susret, vikao nam je nešto. Kada je stigao bliže i vidio petokrake na kapama, počeo je da bježi, ali je jednim metkom likvidiran. Tada je naišao pun kamion ustaša. Otvorili smo vatru i otpočela je borba. I svijetlo je ugašeno. Morali smo se povući. Jajce je oslobođeno tek slijedeće večeri.

Poslije oslobođenja Jajca, brigada je upućena na prostor Travnik - Vlašić. Tu se nismo dugo zadržavali. Uslijedile su pripreme za napad i oslobođenje Bihaća, pa smo vraćeni u Podgrmeč. Prije napada na Bihać napali smo Suvu Reku i rudnik Kozin. Tu sam bio ranjen i odnesen u bolnicu u Grmeču.

U toku napada na Bihać u bolnicu je počeo stizati veći broj težih ranjenika. Doktor Levi nam je predložio da mi - lakše ranjeni - ukoliko imamo uslova, pođemo svojim kućama. Prihvatio sam njegov predlog i pošao kući. Svakog trećeg dana išao sam na previjanje u Palanku.

To moje liječenje trajalo je do početka četvrte ofanzive. Poslije ofanzive ponovo sam bio u 2. brigadi do aprila 1943, kada sam se razbolio od tifusa i ostao u bolnici u Podgrmeču. Poslije ozdravljenja stupio sam u 6. krajišku brigadu i u njoj ostao do kraja rata.

U brigadi do šeste ofanzive

ILJA BORČIĆ

U čuvenom bihaćkom pokolju 1941. ustaše su mi ubile oca, brata i mnogo bliskih i daljih rođaka, a ja sam dva puta uspio da pobjegnem iz njihovih ruku. Da bi me primili u partizane pobjegao sam u Liku i prevario drugove da sam rođen 1926, iako sam rođen 1928. godine.

Kasnije, krajem 1942, prešao sam iz ličkih jedinica u 2. krajišku brigadu, misleći da će ona ostati u okolini Bihaća. U 2. krajiškoj brigadi i u ličkim jedinicama najveći dio vremena proveo sam na dužnosti kurira u četi i bataljonu. U 20. romanijsku brigadu otišao sam 1944, a u njoj sam bio na dužnosti komandira voda i komandira samostalne čete.

Za vrijeme boravka brigade u Podgrmeču bio sam kurir u 4. bataljonu kod komandira čete Nikole Obradovića. Ne sjećam se tačno kada i gdje sam obolio od tifusa. Međutim, jako se dobro sjećam da sam ležao u bolnici u školi u Hašanima. Čim je prošla kriza uputio sam se u jedinicu, koja se tada nalazila u selu Bošnjaci. Pošto sam bio iscrpljen, moje putovanje do Bošnjaka trajalo je nekoliko dana. Po dolasku u Bošnjake uputili su me neko vrijeme u kuhinju, da se odmorim i oporavim. Za to vrijeme moj bataljon je bio na položaju sa ostalim jedinicama brigade prema Bosanskoj Krupi.

Međutim, moj put do Bošnjaka nije bio lak. Usput sam imao svakakvih peripetija, tako da sam jednom prilikom zamalo i glavu izgubio. Naime, obavještajna služba na terenu Rujiške i cijele slobodne teritorije bila je takva da sam nekoliko puta bio privođen kod vlasti. Najviše jada su mi zadavala djeca od 5 do 7 godina, koja su me pratila, presretala i ispitivala iz koje sam jedinice, ko mi je komandant, komesar, gdje mi je jedinica. To se ponavljalo desetak puta na dan. Kao i svaki tifusar, bio sam iscrpljen. Domobransko odijelo na meni bilo je obgorjelo od parenja protiv vaši, pa mi je čohana petokraka zvijezda izgubila boju, a pri sebi nisam imao nikakvog oružja, niti sam posjedovao bilo kakva dokumenta.

Na putu kroz Rujišku padao sam od gladi. Idući tako, ugledao sam u jednom trenutku jako poznatog čovjeka. Zapravo, bio je to čovjek iz

Like, iz sela Turjansko kod Vrhovina. Šta više, bio je to dalji rođak moje majke. Ali, zlo je bilo u tome što nisam znao njegovo pravo ime, već nadimak, koji on nije volio. Zvali su ga Muta.

Kada sam ušao u dvorište nazvao sam mu dobar dan. Čovjek je cijepao drva i onako cijepajući zamahnuo je sjekirom prema meni, pitajući me ko sam i šta tu tražim. Rakao sam mu da ga poznajem, ali nisam mu smio reći da je on Muta iz Turjanskog kod Vrhovina. Uspjeo sam da mu kažem da sam iz sela Jaske, gdje su udate njegove rodake. Tad me je počeo pitati koga sve poznajem iz mog sela. Rekao sam mu ime oca, majke i djede, a za ostale iz straha od sjekire jezik mi se svezao. Pošto sam ćutao, a on je bio po naravi veoma prijek, počeo je da psuje da sam ja ustaški špijun i da neću ni korak dalje. Nekoliko puta mi je ponovio da kažem koga još znam iz sela, a ja nikako da se sjetim svoje ujne, koja je bila njegova sestra.

Radilo se o sekundama. Ja sam od straha već vidio kako sjekira ide u vis da bi dobila veći zamah. Tada se na vratima pojavila njegova ćerka, koja je bila udata u tom selu, i viknula: »Ne, tata, pa to je Ilija iz Jaske«. Dugo nisam mogao doći sebi. Međutim, tu sam se oporavio. Ostao sam cijeli dan i noćio, a sutra sam krenuo putem ka selu Bošnjaci.

Na smotri 4. krajiške divizije bio sam u stroju 4. bataljona. Kako je postrojavanje bilo po četama i po veličini, bio sam na začelju bataljona. Poslije svečanosti i ručka i podjele hrane, postrojene jedinice su se pripremale za pokret, svaka u svom pravcu. Pokretu je prethodio defile ispred vrhovnog komandanta druga Tita. U mojoj brigadi moj bataljon je nailazio posljednji. Kako sam bio najmanji, nalazio sam se na začelju moje čete. Na domak tribine svaka jedinica je uz pozdrav, pojačavala korak, tako da sam nekoliko puta prije pozdrava morao malo i da pritrčim da bih stigao one ispred sebe. Međutim, kada sam čuo komandu »pozdrav«, okrenuo sam glavu, kao i svi, i kretao se gledajući u vrhovnog komandanta druga Tita. Na bini je nastao smijeh. Kada sam pogledao u pravcu čete, oni su bili već daleko ispred mene. Skinuo sam pušku i pojurio da sustignem svoje, a sa bine se začuo još jači smijeh na moj račun.

Po završenoj smotri 2. brigada, zajedno sa 5. krajiškom, krenula je za Kozaru i Lijeve polje. Nalazio sam se u vodu koji je bio prethodnica. Vod je trebalo da pređe rijeku Sanu. Prelazili smo je malim čamcem, u koji je moglo stati pet - šest boraca. Poslije prelaska Sane prešli smo, bez zadržavanja i incidenata, i prugu i put, koji su Nijemci i noću patrolama kontrolisali. Dan kasnije, predveče, stigli smo u Podgradce. Uspjeli smo da nađemo samo nekoliko jako starih žena, ali od njih nikako nismo mogli dobiti obavještenja o neprijatelju sve dok se tu nije slučajno pojavila jedna djevojka, od koje smo saznali da patrole ne-

prijatelja nailaze samo po danu, i to po nekoliko puta, te smo se razmjestili u selu i postavili obezbjeđenja.

Prilikom boravka u Podgradcima naš bataljon je posjeo položaje na 15. kilometru. Poslije par dana smijenio nas je 2. bataljon. Jednog jutra veoma jake njemačke snage napale su 2. bataljon. Nismo čuli pucnjavu, niti eksplozije bombi, sve dok se Nijemci nisu približili Podgradcima. Tada smo istrčali i odmah stupili u borbu. Nekoliko puta toga dana pregonili smo ih preko neke riječice, a oni su nas vraćali. Na kraju, u sumrak, bili su prisiljeni da se povuku. Tada smo vidjeli da je neprijatelj imao velike gubitke. Sa izvjesnog broja poginulih poskidali smo odjeću. Pošto smo sutradan očekivali novi napad, povukli smo se iz Podgradca u okolna brda. Iz Podgradca su sa nama krenule dvije djevojke - Mileva i Rosa. Mileva je bila bolničarka u 4. bataljonu. Prezime nam se ne sjećam.

Grmečku epopeju preživio sam kao i mnogi drugi borci naših jedinica. Jednog popodneva upućen sam kao kurir čete u štab bataljona, a zatim u štab brigade, gdje sam dobio zadatak da uspostavam vezu sa desnim susjedom. Mislim da se radilo o 5. kozaračkoj brigadi. Išao sam prema dobijenom uputstvu. Na putu nikoga nijesam sretao u sam mrak, avioni su prestali da bombarduju i, po običaju, stišavale su se i borbe, da bi sutra, u svitanje, počeli novi okršaji i napadi Nijemaca.

Kada se već uhvatio dobar mrak, ugledao sam vatre. Pošao sam prema jednoj ogromnoj vatri. Pogodovala mi je i prtina koja je bila jako široka i velika. Nisam pretpostavljao da su tamo mogli biti i neprijateljski vojnici. Kada sam prišao bliže stao sam i pitao: »Ko je tamo?« Tad mi je tek postalo sumnjivo, jer su svi ćutali i razmicali se od vatre. Kad sam upitao da li je tamo štab 5. brigade, čuo sam povike: »Drži ga, to je kurir«. Pripucali su i potrčali za mnom. Sjurio sam se niz brdo i lutao cijelu noć, a da nikoga nisam sreo.

Sjutradan, u zoru, počele su ponovo dolijetati formacije aviona i čula se grmljavina topova. Prema pucnjavi, vidio sam da sam jako daleko od našeg fronta. Nekoliko dana sam bio u njemačkoj pozadini. Danju sam se oprezno kretao manjim prtinama, a veći dio dana provodio sam pod jelama u blizini neke prtine. Nekoliko puta sam vidio kako Nijemci dovlače municiju na svoje položaje.

Negdje trećeg ili četvrtog dana, ozebao i ogladnio, kretao sam se više i slobodnije i nisam nailazio na Nijemce. Jednog dana oko podne pričinilo mi se da vidim dim od vatre. Skrenuo sam sa prtine i u jednoj uskoj dolini ugledao ženu sa svoje troje djece, a sa njima je bio i jedan borac i komesar čete Đuro Priča. Tu mi je žena na jednom limenom tanjiru ispržila kukuruznog brašna. Nisam se čestito ni odmorio, a iz neposredne blizine počeli su da gruvaju topovi. Palo je na mene da izvidim čiji su. Kako sam nakon nekoliko stotina metara naletio na Nijemce, pobjegao sam i više se tamo nisam vraćao.

Koliko sam poslije još ostao u Grmeču ne mogu se više sjetiti. Kasnije sam se našao sa grupom boraca iz nekih brigada kod magacina hrane. Od hrane smo našli samo ogromnu burad sa pekmezom od šljiva. Pekmez smo jeli bez ičega drugog. Kasnije sam bio veoma žedan i osjećao sam mučninu, pa sam često, nailazeći na kakvu lokvu, na putu probijao led i pio vodu. Kasnije sam uspio da uhvatim vezu sa brigadom i izađem iz Grmeča u neka podgrmečka sela.

Slijedio je zatim pokret u srednju Bosnu i borbe na terenu od Kotor - Varoši i Banjaluke do Prnjavora, Dervente i Teslića. Zatim smo prešli preko rijeke Bosne u istočnu Bosnu i vodili borbe do šeste ofanzive, kada sam bio ranjen. Poslije toga sam prekomandovan u 20. romanijsku brigadu.

U brigadi do Kopaonika

MIRKO MILJEVIĆ

U 2. krajišku brigadu stupio sam 5. februara 1943, u 2. četu 3. bataljona, u vrijeme grmečke epopeje. Prvi borac koga sam sreo iz te brigade preživao se Novaković (ne sjećam mu se imena). Upitao sam ga koja je to brigada i da li bi htjeli da me prime u jedinicu. Rekao mi je da je to 2. krajiška i da im se mogu priključiti. Tako sam postao borac brigade, a zatim pomoćnik puškomitraljesca i puškomitraljezac u 2. četi.

Prvi komandir čete bio mi je Vlado Bajić, veoma dobar čovjek i sposoban starješina. Nisam ga razlikovao od svojih roditelja. Vodio je brigu o svakom borcu. Bio je to utisak dječaka iz Podgrmeča koji nikad nije išao od svoje kuće i nije imao osnovnu školu.

U prvoj borbi učestvovao sam na paunovačkoj cesti. Bio je to sukob sa njemačkom motorizovanom kolonom koja je prenosila namirnice i uskršnje pakete za njihove vojnike u Bosanskom Petrovcu.

Maja 1943. u dolini jedne rječice u okolini Teslića doživio sam teške trenutke zbog tragičnih događaja koji su se tu odigrali. Naime, 2. brigada je bila u pokretu. Nije se predviđao napad na neprijateljska utvrđenja, iako ih je okolo bilo mnogo. Sa nama u koloni kretao se i štab brigade sa komandantom Đurinom Predojevićem. Neprijatelj nas je očito bio primijetio. U jednom trenutku fijuknula je minobacačka granata i pala na prostor oko štaba brigade. Od njene eksplozije komandant brigade Đurin ostao je bez ruke, a zamjenik političkog komesara brigade teško ranjen - kratko nakon toga izvršio je samoubistvo. Po odlasku komandanta Đurina u bolnicu na njegovo mjesto je postavljen Dragutin Stanić.

Nastavljene su borbe u srednjoj Bosni. Jednog dana, u planini Motajnici, vodili smo borbu sa četnicima. Položaji bataljona su se nalazili kod sela Glogovac, preko rijeke Ukrine, okrenuti prema Motajnici. Namjeravali smo da zajedno sa ostalim bataljonima napadnemo i uništimo četnike na tom terenu. Međutim, događaji su se odvijali nešto drugačije. Na okolno područje pala je gusta magla i u jednom trenutku napale su nas jake četničke snage. Prema njihovom pokretu i vatri zaključili smo

da su veoma dobro informisani o našem rasporedu i položajima. Kasnije smo saznali da nas je izdao knez toga sela, koji je saradivao i sa nama i sa četnicima.

Povukli smo se prema selu Glogovac i tamo ostali nekoliko dana u rezervi brigade. Jednog dana, komandant našeg bataljona Mile Vučević naredio je komesaru 2. čete Nedi Ljubišiću da sa jednim vodom pokuša da uspostavi vezu sa našim jedinicama koje su gonile četnike. Ta dužnost je pripala vodu u kome sam bio i ja. Kretali smo se veoma oprezno prema planini Motajici do kasno u noć. Pošto nismo mogli da uspostavimo vezu, morali smo se vratiti natrag u Glogovac. Pri povratku, navratili smo u selo u kome smo prthodnog dana bili napadnuti od četnika. Opkolili smo ga i tamo našli kneza sela koji nas je tom prilikom izdao i njegove komšije kako piju rakiju i pjevaju. Vezali smo ga i predali štabu bataljona.

U tim borbama u srednjoj Bosni kod mesta Pribinić izgubio sam i svog prvog puškomitraljesca kome sam bio pomoćnik. Preživao se Talić. Bio je to moj učitelj, drug, prijatelj, hrabar borac i veoma dobar čovjek. Veoma teško sam podnio njegovu smrt. Osim toga, na dan njegove pogibije nisam mogao biti sa njim na položaju jer sam bio bolestan.

Druga krajiška brigada prešla je iz centralne u istočnu Bosnu. Posle više manjih borbi pripremala se operacija za oslobođenje Tuzle.

Bio je lijep jesenji dan, kasno popodne, kada nam je komandant brigade na jednoj poljani saopštio da te večeri krećemo u napad na garnizon u Tuzli.

Tri noći smo napadali. Treće noći smo krenuli prema Gradini, uzvišenju iznad grada. Ušli smo u groblje i uzeli zaklone. Otvorio sam vatru. Iznad mene je ispaljena crvena rakteta, pa sam zaključio da se neprijatelj povlači. Krenuo sam naprijed i vido napuštena neprijateljeva artiljerijska oruđa.

Svitalo je lepo jesenje jutro. Posjeli smo jednu zgradu i prostor oko nje. Iza jednog velikog drveta postavili smo puškomitraljez. Između nas i neprijatelja bila je šuma, a pala je i gusta magla. Nijemci su znali da smo ušli u grad. Iskoristili su maglu i krenuli u protivnapad. Napala su nas dva tenka i pješadija. Gađali su zgradu, bilo je gotovo neizdržljivo u dimu i prašini. Branili smo se, bilo je nas tridesetak, a njih mnogo više. Neprijatelj je uspio da opkoli zgradu. Bačene su bombe. Nastao je pravi metež. U tom krkljancu, komandir voda Stojanović naredio je da krenemo u proboj. Koristeći dim i prašinu, krenuli smo na juriš. U jednom trenutku primijetio sam da sam ostao sam. Kretao sam se u pravcu odakle smo nastupali. Nosio sam četiri stotine metaka. Naišao sam na četiri borca, među kojima je bio i politički komesar Neđo Ljubišić.

U trenutku kada sam pogledao prema zgradi koju sam nedavno napustio vidjeli smo bijelu zastavu. Pitali smo se ko bi to mogao biti. Drugovi iz 1. bataljona obavijestili su nas da se predaju Nijemci. Tada je neko rekao da ispod nas ide jedna neprijateljeva kolona prema štabu

naše brigade. Bili smo na pošumljenom terenu. Nas petorica smo se brzo rasporedili. Trojica su posjela položaj na određenom rastojanju, a dvojica su odlučila da izađu pred neprijateljevu kolonu i prisile je na predaju. Tako smo i uradili. Kad je kolona naišla pozvali smo ih na predaju. Međutim neprijatelj je odbio naš prvi zahtjev. Otvorili smo vatru i prvih nekoliko je pokošeno mecima. Tri borca su u šumi vikala: »Opkoli«. Bila je to naša taktička varka, koja je na sreću uspjela. Nijemci su počeli da odlažu oružje. U međuvremenu, stigli su i ostali drugovi iz štaba i zajedno smo razoružali neprijateljevu jedinicu. Tuzla je konačno bila oslobođena.

Ušli smo u sastav 27. istočnobosanske divizije. Nastupila je šesta ofanziva. Često smo se nalazili u okruženju i izlazili iz obruča. Takva je situacija bila i na Romanovcu.

U maju 1944. brigada je ušla u sastav 17. divizije. U Crnoj Gori, kod Berana, sukobili smo se sa balistima.

Spajanje sa srpskim jedinicama uslijedilo je u Srbiji. Prelazeći preko Ibra, sukobili smo se sa jakim četničkim jedinicama. Uspjeli smo da ih razbijemo.

U borbi iznad Aleksandrova ranili su me četnici. Bio sam puško-mitraljezac. Tako ranjenog, jedva su me izvukli borci Marić i Bogdan Mandić. Dospio sam u brigadnu bolnicu. Bio sam ranjen u desno rame, u kome je ostalo zrno. Nakon nekog vremena dr Hajro Kulenović mi je izvadio zrno. Bio sam u brigadnoj bolnici sve do dolaska brigade na teritoriju Užica i Čačka. U borbama oko Čačka vratio sam se u bataljon, i bio nekoliko dana u jedinici. Poslije toga, pozvan sam u štab bataljona, gdje su mi saopštili da me zbog nedovoljno zarasle rane, a i zbog predstojećeg dugog puta brigade, upućuju u Beograd u pratnju vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita. Rastao sam se od svojih drugova i otišao u Beograd.

Sa brigadom do aprila 1943.

MIROSLAV ĐURIĆ

Oktobra 1942. riješio sam da idem na vojni kurs u Jasenici. U to vrijeme Đurin je zatražio popunu 2. brigade. Javila nam se četvorica iz Đurića, a iz Donjeg Lipnika samo Simo Mutić. Iz Đurića su bili: Miroslav Đurić, Petar Đurić, Branko Đurić i Jovo Đurić. Pripremili smo se i sakupili kod škole u Lipniku. Prijatelji su nam savjetovali da tražimo ulazak u 2. bataljon, pošto je većina Lipničana bila u njemu, dok su u 1. bataljonu bili sve sami Kozarčani. Kada smo krenuli štab brigade je bio u Hadrovcima. Tu smo prenočili i uveče dobili raspored. Nas petorica smo raspoređeni u 1. bataljon, koji je bio na položaju u Podvidači, iznad Ovanjske. Kada smo došli u bataljon rasporedili su nas u 3. četu.

Naveče stigli smo u Podvidaču, u selo Radakoviće. Kada su se borci vratili sa položaja pitali smo se kako će nas prihvatiti. Prijem je međutim bio odličan. Kada su večerali, u svojim porcijama donijeli su i nama večeru, a zatim prostrli slamu po podu i pozvali nas na spavanje. Dobio sam mjesto do Rajka Basraka, mitraljesca iz Vladimirovca. Bio je krupan čovjek, a ja prema njemu dijete. Od prvog dana smo se zavoljeli i nismo se razdvajali sve vrijeme dok sam bio u 2. brigadi. Bio sam mu pomoćnik na puškomitraljezu. Desetar je bio Vaso Popović od Knežpolja, a vodniku je bilo ime Miloš, prezimena mu se više ne sjećam. Komandir čete je bio Gojko Miloica iz Radmirovaca, a komesar Rajko Vlajčić sa Kozare. Komandant bataljona bio je Dušan Egić od Prijedora.

Bili smo na položaju oko Demiševaca do 6. januara 1943, a 7. januara Otišli smo za Jasenicu, na smotru 4. krajiške divizije, koju je izvršio Vrhovni komandant, drug Tito.

Iz Jasenice smo krenuli za Kozaru, a zatim za Podgradec gdje smo likvidirali jednu žandarmerijsku stanicu. U toj borbi sa mnom su bili Simo Mutić i Marija Bursač. Nas troje smo se privukli pod same puškarnice. Marija je bila između nas dvojice. Žandarmi su bacili bombu i Mariju teško ranili. Čitavo desno bedro su joj sasjekli geleri. Simo se onesvjestio, ali nije bio ranjen. Mene je malo ošamutilo, ali sam bio priseban. Marija je jauknula i govorila: »Braćo mila ostavite me«. U to vri-

jeme posada zgrade je ostala bez municije i njih pet je izišlo iz zgrade i predalo se. Ušao sam u zgradu, i tu zatekao mnogo teško ranjenih žandara. U zgradu je ušao i zamjenik komandanta brigada Đurin Predojević. U jednoj prostoriji smo zatekli teško ranjenog komandira ove posade u krevetu, sa praznim pištoljem u ruci. Po likvidaciji ovog uporišta vratili smo se u mjesto razmještaja i sutradan se odmarali sve dok nismo pošli na položaj prema Jablanicama.

Stigli smo na jedno brdo i tu zauzeli položaj. U svanuće smo primijetili jake snage neprijatelja kako nastupaju, preko jednog polja, prema našim položajima. Otpočela je jaka minobacačka vatra i neprijatelj je krenuo u napad. Zbog njegove nadmoćnosti, bili smo primorani da se povučemo na pogodnije položaje. Naišli smo na neke napuštene neprijateljeve rovove i tu se zaustavili i sačekali neprijatelja. Mislili su da smo se povukli mnogo dalje, pa su se na toj čistini grupisali. Iskoristili smo priliku i otvorili vatru iz sveg oružja. Nanižili smo im velike gubitke. Neprijateljevi minobacači su stalno tukli. Tu nam je od granate poginuo jedan borac.

U tome je stigao kurir iz 1. čete i rekao nam: »Povlačite se što hitnije, 1. četa je opkoljena, ali ima jedan mali prolaz i možete se izvući.

Uspjeli smo da se izvučemo iz okruženja. Odmah smo se uputili na zbornu mjesto, koje se nalazilo kod jedne crkve na Kozari. Tu sam zatekao i svog komšiju Branka Đurića, koji je bio teže ranjen, te nije mogao krenuti sa brigadom. Kad smo se postrojili, zamjenik komandanta brigade saopštio nam je da je otpočela neprijateljska ofanziva i da moramo što prije, preko Sane, stići u Podgrmeč.

Kada smo došli blizu Sane neprijatelj je bio u pokretu prema Prijedoru. Uspjeli smo da pređemo Sanu a da nas ne primijeti. Pošli smo preko sela: Budimlić Japre, Halilovaca, Rujiške i drugih, i došli do Benakovca. Na Benakovac smo stigli naveče i prenoćili u nekim kućama. Neprijatelj je takođe bio na Benakovcu. Sutradan smo izašli na položaj. Avioni su bombardovali i mitraljirali čitav dan. Nismo se mogli kretati, već smo ostali tamo gdje se ko našao. Neprijatelj se bio utvrdio na jednom brdašcu pokraj ceste. Pred zoru smo krenuli prema njemu i obostrano otvorili vatru. Imali smo mnogo ranjenih boraca. Vatra je bila tako jaka, da smo jedva uspjeti da izvučemo ranjenike. Smjenjivali su se juriš za jurišem. Neprijatelj je imao velike gubitke. Bio je na izdisaju. Kad je trebalo da ga dotučemo, stiglo je naređenje da se povlačimo, jer je neprijatelj od Bosanske Krupe probio front naših snaga i nastupao je ka Benakovcu. Slična situacija je bila i na pravcu Sanskog Mosta.

Uputili smo se na Grmeč. Tamo smo preživjeli sve ono što je preživio izbjegli narod i jedinice - glad, žeđ, hladnoću. Jednom sam sa jednom desetinom zalutao, ali smo se posle dva dana ponovo sreli sa brigadom i sa njom izašli iz Grmeča.

Po izlasku iz Grmeča pošli smo preko Skucanog Vakufa i Lipnika u pravcu Hadrovaca. Tu smo se odmarali dva dana. Potom smo krenuli na Kozaru.

Neko vrijeme smo bili na Kozari, a zatim smo se vratili nazad za Rujišku. U Rujiškoj smo se odmarali nekoliko dana kod Jovice Drljače. Tu smo se Simo Mutić i ja razboljeli od tifusa, pa smo prebačeni u bolnicu u Hašane. Simo je bio pokretan, a ja potpuno nepokretan. Smjestili su nas u neku kuću, gdje smo prenoćili. Kada je svanulo, Simo je otišao u bolnicu da pita šta će biti sa nama. Rekao mi je da onaj ko je pokretan i kome je kuća u blizini treba da ide kući. Kada je Simo krenuo, kazao sam mu da svrati kod mog oca i da mu kaže da dođe po mene. Naveče mi je došao otac, stavio me na konja i odveo kući. Dvadeset dana sam bio nepokretan. Kada sam se okrijepio i počeo hodati propitivao sam se za 2. brigadu. Odbor mi je rekao da je brigada otišla za Liku. U to vrijeme na Kozari se nalazila 6. brigada, i ja sam pošao u nju. U njoj sam ostao do kraja 1945. godine.

Naprijed kukavice!

JOSIP TVRZ PEPI

Kad bismo išli u akciju, obično bi to bilo noću. Prvo bismo se neprimijetno privlačili što je moguće bliže neprijateljskom položaju. Pritajeno bismo čekali na ugovoreni znak za napad, a zatim jurnuli na juriš. Uz vatru iz oružja, vikali bismo. Nešto radi održavanja veze, jer noću nismo vidjeli jedni druge, pa smo po glasu određivali gdje se ko nalazi, a našto zato da zbunjujemo neprijatelja. Vikali bismo, na primjer: »Naprijed, Miloše! Naprijed Galibe!«, već prema tome ko se pored koga nalazio. Zatim: »Opkoli! Hvataj ih žive! Zalomi desno krilo! Eno ih bježe! Na taj način smo među neprijatelja unosili pometnju. Jer, za vrijeme pucnjave iz rova nije mogao kontrolisati da li neko zaista bježi ili ne. Tako posijana nesigurnost često nam je dobro došla.

Pri jednom takvom napadu na utvrđeni položaj opasan rovovima krenuli smo u juriš i počeli da uzvikujemo naše povike. Tada je u četi bio i borac koji se preživao Kukavica, a mislim da mu je ime bilo Mirko. U trenutku kad smo jurnuli prema neprijateljskom položaju jedan borac je povikao: »Naprijed Kukavice!« Na to se iz neprijateljskih rovova čuo glasan smijeh i povici: »vidi ih kukavice. Natjeruju ih da idu naprijed. Kukavice neće da idu...«, i slično.

Ne sjećam se da li smo tada zauzeli neprijateljske položaje. Međutim, dobro se sjećam da smo na sastanku skojevac i članova Partije - takav sastanak smo držali poslije svake bitke i na njemu detaljno analizirali uspjehe i promašaje u borbi - zaključili da našeg dobrog i hrabrog druga Kukavicu u borbi više niko ne smije da nazove prezimenom.

To je za uvijek ostala moja brigada

DRAGO ANDULAJEVIĆ

Iz moje porodice troje je bilo u 2. krajiškoj brigadi. Dva brata i sestra. Stariji brat Vaso učestvovao je u pokretu od ustanka 1941, a na dan formiranja brigade otišao je u 3. bataljon. Učestvovao je u svim borbama 2. brigade do četvrte ofanzive, u kojoj je ranjen i, sa Centralnom bolnicom, evakuisan prema Neretvi, a zatim u Crnu Goru. Poslije završetka pete ofanzive vratio se kući u Lušci Palanku na oporavak. Poslije oporavka stupio je u 3. krajišku proletersku brigadu i poginuo krajem 1943. u borbi za oslobođenje Livna.

Sestra Perka, koja je bila omladinski rukovodilac na terenu, stupila je u 2. brigadu pred početak četvrte ofanzive. Preživjela je ofanzivu i kasnije, kad je sa brigadom stigla na Kozaru, razboljela se od tifusa, pa je ostala na Kozari. Po ozdravljenju je stupila u kozaračke jedinice.

Iako najmlađi u porodici, brzo sam bio primljen u SKOJ, a zatim 1942. izabran ispred omladine u Narodnooslobodilački odbor. Tu sam radio na prikupljanju hrane i odjeće, a zatim sam obavljao i druge zadatke - izvodio diverzije na putevima, prugama, sjekao telefonske veze, i drugo. Radili smo i na skupljanju žetve. Bio sam član Prve saničke omladinske brigade, a kasnije sam izabran za člana Opštinskog komiteta SKOJ-a u Lušci Palanci.

Pred početak četvrte ofanzive, pošto sam u 2. krajiškoj imao brata i sestru, priključio sam se toj brigadi. Bio sam raspoređen u prištapske jedinice u intendanturi, dok se nisam razbolio od tifusa u Gornjoj Sani, odakle su me prebacili u bolnicu, u Korčanicu. U toku jednog bombardovanja te bolnice bio sam teško ranjen, pa sam na liječenju ostao šest mjeseci. Po ozdravljenju sam ponovo raspoređen na rad u srezu, odnosno u Lušci Palanku kao omladinski i politički radnik.

Iz tog, relativno kratkog perioda, posebno se sećam napada na uporište u Sanskom Mostu. Mi, omladinci, bili smo angažovani za iznošenje ranjenika. U jednom trenutku naišao je zamjenik komandanta 2. brigade Đurin Predojević i upitao me: »Mališa, jesi li gladan?« Imao sam kod sebe jednu torbicu i u njoj omanje parče hljeba. Dodirnuvši je, odgovorio sam: »Biće dosta dok se Sana oslobodi«. Na to mi je, osmjehnuvši se, Đurin odgovorio: »E, moj mališa, poješćeš ti i to hrane i torbicu prije nego se Sana oslobodi«.

Najteži prizor sam doživio u bolnici na Korčanici, kada sam bio i ranjen. Precizno gađajući, Nijemci su tu pobili veliki broj ranjenika i bolesnika. Dijelovi ljudi i pobijenih konja visili su po granama drveća. Tu sam i ja postao invalid u petnaestoj godini.

Moj nezaboravni drug

ILIJA BUKARICA

Milan Gavrilović iz sela Hašana, zasèlak Kozin, sin Pere i Đurđije, rođen 1920. godine, bio je omalen, ali je velikim i veselim srcem osvajao simpatije svake sredine. Bio je izrazito živahan, brz i spretan. Isticao se u svim seljačkim poslovima. Bio je brz kopač, žetelac i kosilac. Plakao je kao dijete kada početkom 1941. godine nije bio primljen u bivšu jugoslovensku vojsku prilikom regrutovanja. Jednostavno, nije podnosio neuspjeh.

U masovni ustanak naroda Podgrmeča uključio se odmah. Učestvovao je u svim akcijama ustanka na ustaška uporišta: Dubovik, Bosansku Krupu, Budimlić - Japru i drugim, i bio na položajima i stražama za čuvanje slobodnih sela. Po formiranju aktiva SKOJ-a u selu Hašani, u jesen 1941, postao je njegov član. U tom aktivu smo se dobro zblížili, jer smo radili na istim zadacima. Tada sam i ja bio dorastao omladinac, iako sam od njega bio mlađi oko 4-5 godina. Taj aktiv je razvio obimnu i plodnu političku i kulturno-zabavnu aktivnost. Njegovi sastanci, radni i teoretski, bili su česti. Horska i dramska sekcija redovno su organizovali priredbe za narod Hašana i susjednih sela. Milan je bio neumorni član horske sekcije. Organizovanost omladine bila je potpuna. Sve je bilo posvećeno borbi i za borbu. Idejna podloga bila je klasna borba i socijalna pravda u slobodi. To je oduševljavalo omladinu, i ona se odazivala svakom pozivu za akciju.

Najednom sastanku aktiva SKOJ-a u toku zime 1941/1942. proučen je neki dokument - proglas kojim je pozivana omladina da stupi u borbene redove. Tada se javilo većina muškaraca - skojevaca za dobrovoljni odlazak u partizane. Dogovoreno je da se prve nedelje održi zbor omladine, a kao primjer drugima da se prvi jave skojevci. Tako je na zboru sačinjen povelik spisak dobrovoljaca. Svi su oni otišli, ko prije ko poslije, do kraja maja 1942. godine. Milan i ja smo kasnije bili raspoređeni u 1. bataljon 1. krajiškog odreda, zvani Đurinov bataljon, prilikom njegovog formiranja, ali ne u istu četu.

Taj bataljon je prije stupanja u sastav brigade imao najtežu borbu u ljeto 1942, prilikom napada na Sanski Most. Đurin je za ovu borbu preveo bataljon na desnu obalu rijeke Sane, gdje se nalazio i glavni dio grada, ali su iza leđa bataljona bila bliža neprijateljeva uporišta: Trnova,

Sasina, Šrljevit, Tomina Palanka, Vrhpolje. Napad je izveden noću i trebalo je do zore slomiti otpor neprijatelja. Budući da je noć u to doba godine veoma kratka, da već oko tri sata počinje da sviće i da se već oko 3,30 časova dobro vidi, nama je ostajalo veoma malo vremena za tako ozbiljnu borbu i osvajanje tako branjenog uporišta. Bataljon je energično napadao. Njegove snage su se našle u svim dijelovima grada, ali je počelo da sviće, a otpor neprijatelja nije savladan. Iza leđa bataljona čuo se neprijatelj iz bližih uporišta - pucnjava, pa čak i komande. S obzirom na to da se dan nije smio čekati u gradu, naređeno je izvlačenje jedinica bataljona preko Kruhara i Tramošnje. Bataljon je pretrpio velike gubitke. Među borcima se govorilo da je poginulo 84 borca. Tada sam prvi put osjetio gorčinu neuspjeha i veliku tugu za drugovima. Posebno sam tugovao za mojim komšijom i kumom Milanom Čukom, kome sam, kao dečkić, pred sam rat bio vjenčani kum, a kumovao sam i na krštenju njegovog sina. Žalio sam Milana Vukomanovića iz Hašana, desetara, koji je sa cijelom desetinom ostao odsječan u jednoj kući i dugCK davao otpor, dok svi nisu izginuli.

Moj drugi drug iz skojevskog aktiva, Milan Gavrilović, takođe nije izašao sa nama iz Sanskog Mosta. To je bila tragedija za porodicu, posebno za majku Đurđiju. Ja sam izbjegao svaki susret sa tom porodicom, jer nisam vjerovao da bih izdržao. Ali, vrijeme je u bataljonu prolazilo, rane su zacjeljivale, borbe nastavljane, i to još intenzivnije, sve do formiranja 2. krajiške brigade.

Po ulasku bataljona u sastav 2. brigade došlo je do izvjesnog preformiranja. To je dovelo i mene u 1. udarnu četvu među nove drugove. Sam čin formiranja brigade i dolaska u novu sredinu snažno je djelovao na mene. Bio sam nekoliko dana pod posebnim utiskom velike snage brojne brigade, koju sam vidio postrojenu u Rodića gaju, kod sela Bošnjaci.

Tada sam doživio i najveće iznenađenje. Naime, bio sam na putu u moju jedinicu, kad ugledah kako prema meni ide »pokojni« Milan Gavrilović. Ukočio sam se od iznenađenja. On je to primijetio i javio mi se da bi me vratio u stvarnost. Mojoj sreći nije bilo kraja. Pitanja su mi navirala kao bujica, jer sam htio odjednom da saznam šta se to sve sa njim dogodilo.

Rekao mi je da je to duga priča, i ja sam je tek kasnije u cjelini, sa svim detaljima čuo.

Milan je u borbi na Sanskom Mostu bio odsječen od jedinice, pa se morao skrivati u grmlju. Pored njega su prolazili neprijateljski vojnici pretražujući teren poslije odstupanja jedinica bataljona. Sačekao je slijedeću noć i izvukao se u selo Tramošnju. Sakrio je oružje, šinjel, bluzu i kapu, a zatim došao u kontakt sa mještanima tražeći posla. Primio ga je jedan od najbogatijih seljaka da obavlja poljoprivredne poslove. Pošto je Milan bio veoma spretan, gazda ga je zavolio i ponašao se prema njemu kao prema članu domaćinstva.

U to vrijeme četnici su gotovo svakodnevno dolazili u selo, pa i kod tog domaćina, sa kojim je neko od njih bio i u rodbinskoj vezi. To mu je teško padalo, jer je bivao u situaciji da sa njima ruča ili večera, i uvijek je bilo pitanje za njega da bi na neki način saznali ko je on, kako

je dospio tu, gdje je naučio tako dobro da radi. Stalno je imao utisak da se u njega sumnja.

Jednom prilikom je podostravao stožinu, a jedan od četnika je pridržavao. Kada je vidio kako je Milan naoštrio sjekiru i vješto uradio taj posao, četnik je bio uporan da što više sazna o njemu, pa je rekao da ne vjeruje da Milan govori istinu o sebi. Milan je uporno tvrdio da je rodом iz sela Vrbljani, da je najviše živio van svog sela i služio kod seoskih gazda i tako naučio da radi sve poslove. Četnici su se bahato ponašali, pili, gozbe pravili, prizivali seljake na saslušanje, prijetili ljudima, ženama i djeci.

Domaćin Milanov je takođe posumnjao u njegovu priču, pa ga je i on pitao ko je i odakle je, i obećao mu pomoći za sve što mu treba. Milan je uvidio da je taj seljak veoma uticajan, ali i veoma dobar čovjek, pa mu je povjerio ko je i šta je sve doživio, te ga zamolio da mu pomogne da se prebaci u Podgrmeč.

Seljak mu je pomogao i on se našao u svom bataljonu.

U komandi bataljona su mu dozvolili da ide u četu u koju želi. Izabrao je da bude u istoj četi i desetini sa mnom. Tako smo nas dvojica bili jedini iz krupskog sreza u našoj četi, ali i komšije, drugovi sa sijela, prela, igranki, ustaničkih i skojevskih dana. Sve što smo očekivali ili doživljavali zajednički smo analizirali i ocjenjivali. Takvo osjećanje prema drugu veoma imponuje, ali i obavezuje. Nisam smio učiniti nešto što bi mi pred njima umanjilo vrijednost. Osim toga, mogle su za to saznati i moje komšije, a naravno i djevojke iz sela. Trebalo je u svakoj prilici da nekako budeš među boljima i da se istakneš. Često su se tražili dobrovoljci za razne zadatke, a nas dvojica smo se gotovo redovno javljali bez obzira da li se radilo o većim grupama, patrolama, udvojenim stražama ili drugom. Kada su zatraženi dobrovoljci za formiranje bombaške desetine čete nismo ni tada gledali preda se. Taj posao smo obojica već isprobali prije nego smo se sastali u toj četi.

Drugovali smo Milan i ja u istoj četi, vodu i desetini od formiranja brigade i dijelili radosti uspjeha i tugu neuspjeha, ili za poginulim drugovima. Tako smo prošli borbe na Manjači, oslobođenje Jajca, Bihaća, teške borbe na Bosanskom Novom, Sanskom Mostu i u četvrtoj ofanzivi. Milanova majka Đurđija bila je najupornija u posjetama i donošenju hrane sinu i njegovim drugovima. Kad god je čula da je brigada vodila neke borbe, evo nje sa torbom kruške, orasi, rakija.

Po oslobođenju Bihaća brigada je u toku novembra vodila žestoke borbe napadajući na Bosanski Novi i razbijajući utvrđenu liniju Bosanski Novi - Mijska Glava - Ljubija - Sanski Most. Majka Milanova našla nas je više puta i donijela punu svoju torbu. Početkom decembra otpočele su borbe za oslobođenje Sanskog Mosta, mjesta na kojem je jedanput Đurđija ožalila sina Milana.

Čim je čula da je brigada došla kod Sanskog Mosta odmah je krenula da obiđe sina. Došla je sa punom torbom na položaj koji je držala 6. krajiška brigada. Tu je našla neke svoje komšije i pastorka Jovana Gavrilovića, Milanovog starijeg brata po ocu. Tada je napad naših jedinica bio iscrpljen, a neprijatelj je, po pristizanju pojačanja, prešao u protivnapad. Došlo je do povlačenja naših jedinica, pa se sa njima po-

vukla i Milanova majka. Ona je taman bila dobro poodmakla i već bila na sljedećoj liniji koju su posjedale neke naše jedinice radi zaustavljanja neprijatelja, kada je minobacačka granata pala pored nje i smrtno je pogodila.

Poslije uspješnih borbi na Bihaću, oko Bosanskog Novog, Ljubije i Sanskog Mosta, brigada je učestvovala na smotri 4. krajiške divizije u Jasenici 7. januara 1943. godine. Oduševljenju boraca, zbog susreta sa Vrhovnim komandantom, nije bilo kraja.

Poslije, smotre brigada je upućena na područje Kozare. Tamo je vodila borbe na pruži Bosanski Novi - Prijedor, na putu Dubica - Prijedor, oko Gradiške i u Lijeve Polju. Zbog napada neprijatelja na Podgrmeč se vratila usiljenim maršom. Čuli smo da je neprijatelj već upao duboko na slobodnu teritoriju Podgrmeča. Po stizanju u Podgrmeč, brigada je već prve noći napala neprijatelja na Benakovcu. Bili smo iznenađeni ubitačnom vatrom neprijatelja. Već smo imali i prve žrtve, ali bez ikakvog uspjeha. Borbe su nastavljene narednih dana. Noću smo polazili u napad, a vraćali smo se u zoru natrag. Kasnije smo prestali da se vraćamo, nego smo ostajali preko dana na položajima oko okruženog neprijatelja, izvodeći ponekad i dnevne napade.

Jednog dana, poslije izvjesnih uspjeha u noćnom napadu i osvajanja nekih položaja, neprijatelj je napustio dio posjednutog prostora i povukao sa njega snage na preostali prostor. Smatrali smo da smo na putu da likvidiramo tu neprijateljsku grupaciju. Čitav dan smo vodili borbu i potiskivali ga na manji prostor. Gledali smo kad su Nijemci sa dva manja tenka dolazili na brisani prostor da pokupe mrtve i ranjene. Naš top je posijao oko njih nekoliko granata, ali ih nije pogodio.

Poslije tog uspješnog dana, povukli smo se uveče sa položaja u najbliže zaklone, na večeru i odmor. Moj vod je bio odmah iza prve kose, u jednoj kući, u kojoj smo naložili vatru i prostrli slamu na koju smo polijekali. Umjesto spavanja, zaorila se pjesma. Milan je tako od srca pjevao da se umor gotovo nije osjećao. Imao sam utisak da smo dugo pjevali, kad u našu sobu upade politički komesar čete Pero Knežević i energično naredi da se odmah spremimo i krenemo, jer četa polazi u napad. Pozvao je Milana i mene da pođemo s njim, jer će bombaši imati posla.

Taj preokret je bio kao grom iz vedra neba. Priznajem da je meni teško pao. Milan je to i naglas izgovorio. Rekao je da mu se uopšte ne ide na taj bombaški zadatak. To komesar Pero nije uzeo kao izričit zahtjev, pa nije reagovao ni kada je Milan to ponovio, iako smo praktički da dozvolimo borcima da ne pođu u akciju ako osjete neki strah, mada ne znam da je tu mogućnost neko koristio.

Krenuli smo za komesarom i ubrzo se našli sa ostalim drugovima iz drugih vodova. Tek što smo krenuli, našli smo se sa druge strane kose, prema vatri neprijatelja. Paljba je uveliko trajala, jer su neke jedinice već otpočele napad, a neprijatelj ga je očekivao i sa drugih strana, pa je na sve strane pucao nasumice. Mi smo se ispred čete uspješno prebacili preko nekih njiva i uz stranu koja je nagnuta prema Grmeču, i ubacili pod dobar zaklon, koji je činila usječena cesta. Bili smo prilično grupisani, jer smo morali dobro da izvidimo i dogovorimo se

kako da krenemo dalje. Tek što smo se svi našli na cesti, gdje nismo ni bili u ležećem položaju, jer je visok usjek ceste to omogućavao, eksplodirala je granata baš među nas.

Dok sam još razmišljao kako sam prošao, vidjeh neke drugove kako se kotrljaju i govore da su ranjeni. Vidio sam da se ni Milan nije pomjerio sa mjesta. Javili su se još neki da su ranjeni. Milan se više nije micao. Prišli smo mu jedan drug i ja, i vidjeli da je krvav po licu, ali da daje znake života. Zabavili smo se oko ranjenih i utvrdili da su od nas deset tri ranjena i jedan mrtav. I Milan je već bio mrtav. Bilans je bio više nego porazan. Od deset bombaša pet je izbačeno iz stroja prije nego što smo počeli da izvršavamo zadatak.

Brzo su pristigli ostali drugovi iz čete sa komandom čete. Brzo je naređeno što da se radi. Tražio sam da ne budem u grupi koja je određena da sahrani Milana i još jednog druga, jer sam znao da ne bih mogao podnijeti da vidim kako ga spuštaju u zemlju. Sjećam se da sam bol za Milanom osjetio kao nikada do tada. Ali kako su minuti i sati odmicali taj bol je bio sve veći. Osjetio sam strašnu pustoš i prazninu oko sebe iako je oko mene bilo i drugih ljudi i teških događaja. Ali, nije bilo Milana. Ja sam i do tada često bio na zadatku i van zadatka bez njega, ali mi nije nimalo nedostajao jer sam znao da nas očekuje susret i razgovor o svemu što se zbilo i doživjelo.

Taj prvi dan protekao je u nekoj posebnoj gužvi i zadacima, jer sam određen da otpratim ranjenika, preko Grmeča, u bolnicu koja se nalazila u Lastvi kod Krnjeuše. Sa mnom je, iz druge čete, taj zadatak obavljao Ljubo Štrikavac, moj Hašanac i drag drug, izrazito vedrog duha kao i Milan. Kada smo ranjenike predali u bolnicu i vratili se dva - tri kilometra, vidjeli smo nalet neprijateljske avijacije na bolnicu. Dobro smo vidjeli da su pogođene baš barake bolnice. Šta je sve bilo uništeno i koliki su gubici bili ne znamo, ali smo zbog toga potišteni krenuli u svoje jedinice.

Ovu priču iz prvih mjeseci borbenog puta brigade posvetio sam jednom od njenih mladića - boraca, mome drugu Milanu. On nije imao sreće da svoje doživljaje poslije rata sam kazuje. Da jeste, govorio bi onako kako je sve doživljavao, a ja ga oživljavam kroz svoje doživljaje. On to zaslužuje kao moj najbliži drug i komšija, i kao divan drug i borac, mladi čovjek sa velikim nadama u bolji život za koji se borio. Takvih mladića bilo je mnogo, sa istim boračkim kvalitetima koji su sa velikim žarom i optimizmom izvršavali sve ratne zadatke, radovali se svakom uspjehu, imali svoje snove o životu u slobodi. To su najljepše godine u životu ljudi. Preživjeli su dužni da ožive koliko mogu likove svojih palih drugova. Drug Milan me zadužio da se nađem u njegovoj kući umjesto njega. Njegov otac Pero očekivao me kao sina. Prva čast počinjala je medom i rakijom, što se po našem običaju priprema i daje najdražem gostu. Posjećivao sam ga dok je bio živ, punih dvadeset godina poslije rata.

Šesti dio

***Borbena dejstva
u srednjoj Bosni***

Druga krajiška na terenu srednje Bosne

DURAD PREDOJEVIĆ DURIN

Druge krajiške udarne brigada, formirana 2. avgusta 1942. u selu Bošnjaci kod Sanskog Mosta, djelovala je u Bosni i Srbiji, a istakla se u borbama za oslobođenje Bihaća, pa je pohvalio Vrhovni komandant NOVJ 6. novembra 1942. godine. U završnim operacijama Jugoslovenske armije učestvovala je u oslobođenju Županje, Slavonskog Broda i drugih mjesta u Hrvatskoj, kao i u gonjenju i zarobljavanju neprijatelja do Slovengradca u Sloveniji.

U njen sastav su ušli 1. udarni bataljon 2. krajiškog (kozaračkog) odreda, 1. udarni bataljon 1. krajiškog (podgrmečkog) partizanskog odreda, 3. bataljon 2. krajiškog partizanskog odreda i 4. bataljon, naknadno formiran od boraca 1. krajiškog narodnooslobodilačkog odreda.

Želio bih u ovom prilogu da prikazem borbeno dejstvo te brigade u srednjoj Bosni, od njenog dolaska u dolinu Blatnice, desne pritoke Usore, južno od Teslića i Vrućice, i djelovanja na prostoru između Doboja, Teslića, Dervente i Motajice, pa sve do prelaska u istočnu Bosnu.

Taj dio njenih dejstava započinje povratkom brigada 5. divizije sa neuspjelog forsiranja rijeke Bosne kod Topčić polja. Druga krajiška brigada povukla se poslije toga, po naređenju štaba 5. divizije, u širi rejon planine Maknjače i, nakon toga, produžila za Blatnicu.

Stanje u jedinicama je bilo veoma teško. Naime, borci su bili umorni, gladni i neispavani, i jedva su savladivali na tom mjestu prilično brdovit teren. Spuštanje u dolinu Blatnice dočekali su sa olakšanjem, i ja sam tada, procijenivši da je mnogima ovladala velika glad, pozvao brigadnog intendanta Ranka Zgonjanina, i upitao ga za mogućnost da se nahrani vojska. Pošto mi je odgovorio da nema hrane, naredio sam mu da se »nešto mora naći«, te da on, zajedno s grupom boraca, ode u Blatnicu, izvidi teren, pronađe koliko - toliko hrane, pripremi za večeru i obezbjedi smještaj za borce. Još sam mu rekao da patrolu odmah vrati da, bi me obavijestila o stanju u selu i okolini.

Čitava noć je prošla u tom savlađivanju planinskog grebena i bataljoni su se tek pred zoru spustili u dolinu Blatnice.

Jedinicama smo dali mali predah. Bio je sunčan proljetni dan. Sunčevi zraci su sušili vlažna odijela boraca. Iako gladni, bili su dobro raspoloženi. Kolone su zatim lagano krenule obalom rječice Blatnice. Taj kraj je inače bio pust i šumovit. Do Teslića je bilo više od trideset kilometara. Nikakvo se iznenađenje tu i u takvim okolnostima nije moglo očekivati.

Uskoro je stigla i patrola iz Blatnice. Vođa patrole nam je kratko raportirao da se u selu nalaze Nijemci, što je za sve nas predstavljalo veliko iznenađenje. Takvu vijest nismo očekivali. Bili smo iznenađeni i ja i štab brigade. Primivši tu vijest, pretpostavljao sam da se Nijemci nalaze i okolo, na visovima koji su se pružali na horizontu. Svi članovi štaba, osim zamjenika komandanta, bili su na okupu.

Zaustavili smo kolone. Borci nisu znali šta se dešava. Ono što su u tom trenutku mogli očekivati bio je odmor. Međutim, odlučio sam da odmah krenemo u napad, uništimo neprijatelja i u Blatnici obezbjedimo smještaj za brigadu.

Prvi bataljon se nalazio u prethodnici, Drugi u pobočnici, dok su 3. i 4. bataljoni bili glavnina brigadne kolone.

Komandantima bataljona Milanu Zgonjaninu, Stojanu Milnoviću Stojandi, Mili Vučenoviću i Perici Vukojeviću izdao sam naređenje da pokrenu jedinice i pređu u napad.

Jahao sam konja, Niko Jurinčić, politički komesar brigade također, a iza nas su išli Munib Maglajić, pomoćnik političkog komesara brigade, zatim članovi politodjela, kuriri i štab 1. bataljona.

A onda se desilo nešto neočekivano i iznenadno, što ću trajno pamtiti. Nešto je snažno eksplodiralo, odmah zatim još jednom, pa još jednom. Naime, neprijatelj je vjerovatno primijetio pokrete bataljona, pa je otvorio minobacačku vatru. Prva granata je gotovo nečujno pala u borbeni raspored 2. bataljona. Ali, nikoga nija ni ubila, ni ranila. Druga je eksplodirala kraj prethodnice. Lakše je ranila komandanta bataljona Milana Zgonjanina, ali je on i dalje komandovao bataljonom. Nastala je trenutna pometnja, čuli su se i jauci, a na mjestu eksplozije kao da je bila prava pustoš. Smrtno su bili pogođeni Đordina Vrbica Dina, član politodjela, i dva kurira, a lakše je bio ranjen Radenko Bročić. Granate su i dalje padale po koloni, a borci su polegali uz nasip šumske pruge i iza obližnjeg drveća.

U prvom trenutku nisam bio svjestan da sam ostao bez desne ruke. Osjećao sam ošamućenost. Međutim, ubrzo sam shvatio šta se sa mnom stvarno desilo. Ruka mi je još visila o ramenu. Bila je sva iskidana. Priskočio sam zamjeniku političkog komesara brigade Munibu Maglajiću i vidio da mu je jedna noga odsječena, a druga prebijena. Upitao sa ga: »Munibe, kako ti je?«. On je odgovorio: »Živ si komandante.... dobro je... Teško je otvarao usta i tresao se od nesnosnih bolova. Drugarica Dina, član politodjela, i krurir Milan Vojinović već su bili mrtvi.

Sa okolnih brda štekali su neprijateljevi mitraljezi, a mine su i dalje padale. Bolničari su se okupili oko ranjenika, da bi ih sklonili sa toga mjesta i da bi im pružili pomoć.

Sišao sam s konja, pridržavajući ruku koja je visila. Neobično je to, ali u tim teškim trenucima nisam zaboravio na svoju obavezu komandanta brigade. I pored nesnosnih bolova, koje sam morao podnositi, naredio sam 1. bataljonu da krene u napad i neprijatelja protjera sa okolnih visova. Tada mi je pritrčao Pero Radović, inače rukovodilac politodjela, i povukao me u zaklon, rekavši: »Stojiš tu i čekaš da te pogodi još koja granata«. U istom času, u našoj neposrednoj blizini, odjeknuo je pucanj.

Naime, teško ranjen, zamjenik političkog komesara brigade Munib Maglajić, pokušao je da se pomjeri, ali nije mogao, jer su mu obje noge bile prebijene. Zatim su ga prenijeli iza jednog panja i htjeli da ga previju. Međutim, on je to odbio, jer mu je bilo jasno da neće preživjeti. Posmatrajući svoje uništene noge, otkopčao je futrolu pištolja, naslonio ga na slepoočnicu i opalio. To je bio taj pucanj kojim je prekratio svoje muke.

Tada mi je priskočila bolničarka Milka Šinik da mi zaustavi krvarenje presječene ruke, rekavši: »Druže komandante, dozvolite da Vas previjem, izgubićete krv«. Htio sam da krenem sa bataljonima koji su prešli u napad, no ona mi to nije dozvolila.

Već sam bio izgubio mnogo krvi, a nedavno sam prebolio tifus, pa sam se osjećao krajnje iscrpljen, a povremeno me je hvatala i nesvjestica. Kroz glavu su mi prolazile razne slike i čini mi se da sam stalno osluškivao povike boraca koji su jurišali na neprijatelja.

Tada su u pomoć stigle i jedinice 4. krajiške brigade, koje su se vraćale iz akcije od Begova Hana. Napale su neprijatelja desnom obalom rijeke, pa su se bataljoni 2. krajiške brigade pomjerali na lijevu obalu i zauzeli nekoliko uzvišenja. Poslije žestokog otpora, neprijatelj se poslije podne povukao prema Tesliću.

*

Poslije previjanja prenijet sam na jedno mjesto udaljeno oko dva kilometra, gdje sam se malo oporavio i došao svijesti. Dva ruska oficira čerkeskih jedinica, inače zarobljena u Sloveniji i sprovedena u Vrhovni štab došla su kod mene i poljubili me, zaželevši mi da što prije ozdravim.

Kako sam više dolazio svijesti, i pored nesnosnih i teških bolova, sve više sam brinuo, kako će moja majka primiti vijest o mome ranjavanju i gubljenju desne ruke. Majka mi je, kao i drugim ljudima, bila posebno draga i mnogo sam je poštovao.

Da bi majka bila pravilno obavijštena o mome ranjavanju, iz Koričana, gdje sam bio u bolnici, uputio sam svoga borca Đuru Grbića, koji je dobro poznavao moju majku, da joj prenese moje pozdrave i da joj kaže pravu istinu o mome slučaju.

Po povratku, Grbić mi je rekao slijedeće: »Kad sam je upoznao o cijelom slučaju, odmah je zaplakala i rekla: 'Moj sinko, neka je on meni ostao živ. I druge majke izgube po dva i tri sina, pa opet se mora živjeti. Borba je teška i za postizanje pobjede moraju se davati i žrtve'«.

Poslije toga sam lakše podnosio i bolove, a i rane su mi počele brže zarastati.

*

Svi ti događaji desili su se 30. maja 1943. Toga dana svima nam je bilo čudno, kako je neprijatelj uspio da nas iznenadi i šta se, zapravo, s druge strane dešavalo. Kasnije, iz neprijateljskih dokumenata, saznali smo da je on otkrio povratak 2. krajiške brigade, kao i drugih jedinica

5. krajiške divizije, nakon neuspjelog pokušaja da pređemo rijeku Bosnu, pa je organizovao okruženje i planirao uništenje 1., 2. i 4. krajiške brigade - znači cijele 5. krajiške divizije, u rejonu doline Blatnice. U vezi s tim, u izvještaju Drugog domobranskog zbora piše:

»U cilju uništenja komunista nepoznate jačine, koji su na prostoru Željezno Polje - Zenica zatvorili cestu Žepče - Zenica i ugrozili prugu Brod - Sarajevo, a čija je prethodna namjera bila da se preko rijeke Bosne prebace na desnu obalu, preduzet je pothvat njemačkih i naših snaga pod zapovjedništvom J2Q. njemačke pukovnije. Od naših snaga učestvovali su: 1. bojna, 8. pješadijske pukovnije, ojačana sa jednim gorskim topom i jednim dojavnim rojem 15. satnije 8. pješadijske pukovnije. Prva bojna je krenula u 04,00 sati iz sela Komušine pravcem: Komušina - Rajševa - Vraška - Kundolež, sa ciljem da na crti: trigonometar 890 - Orčevići - Balčić zatvori prostor Željeznog polja prema sjeverozapadu i tako zapriječiti može biti bijeg komunista. Zadatak 370. njemačke pukovnije bio je da sa sjevera, iz Zepča, i sa juga, iz Vranduka, nadire ka Željeznom polju i tu uništi neprijatelja.

U 09,30 sati 1. bojna 8. pješadijske pukovnije izbija na položaj kod Kundoleža. Tu primjećuje komuniste koji su odstupali iz oblasti Željeznog Polja kroz sela Boriće i Jabučice u zapadnom i sjeverozapadnom pravcu. Jačina komunista oko 2 - 3.000 dobro oboružanih ljudi. Prva bojna iznenadnom strojničkom, bacačkom i topovskom vatrom napada komuniste, koji su se dijelom dali u bjekstvo, a dijelom prihvatili nametnutu borbu, dajući žilav otpor. Uslijed jakog otpora komunista, bojna nije bila u mogućnosti da produži dalje nadiranje određenim pravcem, već je bila primorana da vodi borbu sa nadmoćnijim komunističkim snagama. Tokom noći komunisti su pokušali opkoliti 1. bojnu 8. pješadijske pukovnije sa sviju strana, te je došlo do žestoke borbe.«

U vrijeme borbe sa neprijateljem jedan vod boraca se vratio na mjesto tragedije. Iskopao je zajedničku grobnicu i u nju položio tijela Bordine Vrbice Dine, Muniba Maglajića, kurira Milana Vojinovića i Esada Beširevića. Ispaljen je nad pokopanim tijelima boraca i počasni plotun, a ispaljivanjem je komandovao radnik Jovan Kasalović. Na taj se način cijela 2. krajiška udarna brigada oprostila od četvorice svojih boraca i rukovodilaca, od kojih su troje bili članovi KPJ.

Sa područja Blatnice, koje je bilo ugroženo od neprijatelja, bataljoni 2. krajiške brigade su preko Borja stigli u Očauš. Teško ranjenog, borci su me nosili na nosilima do Mladikovine, a odatle omladinci na svojim ramenima, koji su na taj način dobrovoljno odmijenili borce, kako bi se ovi vratili u borbeni raspored.

Pošto se moje zdravstveno stanje pogoršalo, odlučeno je da me hitno prebace u bolnicu. No, do Šipraga, gdje se ona nalazila, teren je bio

» Zbornik NOR-a, tom IV knj. 13. str. 820 - 834.

težak i vrletan, pun bespuća, pa njime ni zaprežna kola nisu mogla ići. S obzirom na moje stanje, međutim, nisu bili spremni na bilo kakvo oklijevanje, što je dobro shvatio rukovodilac politodjela i dao da se za moje upućivanje u bolnicu izdvoji 3. četa 4. bataljona, kojom je komandovao Gojko Vokić.

Ta jedinica je veoma dobro obavila svoj zadatak: rečeno mi je da mi je život spašen u posljednjem trenutku. Moja ruka je bila amputirana.

Nakon toga, štab 5. divizije je popunio moje upražnjeno mjesto i za novog komandanta je imenovan Dragutin Stanić Dragan, prvoborac i jedan od organizatora ustanka u Potkozarju, do tada zamjenik komandanta 1. krajiške udarne brigade. Pošto je zbog smrti Muniba Maglajića bilo upražnjeno i mjesto političkog komesara brigade, na to mjesto je postavljen Dragoslav Mutapović, a za zamjenika Milosav Milosavljević, prekaljeni komunist, inače do tada zamjenik političkog komesara 1. krajiške brigade. Dotadašnji politički komesar brigade otišao je na novu dužnost.

Pošto su jedinice 5. krajiške divizije bile usmjerene ka Travniku i dolini Bosne, a kako je 2. krajiška brigada bila oslabljena, pa nije bila spremna za duže marševe i teže borbe, odlučeno je da ona ostane u srednjoj Bosni, te da se uključi u upravo formiranu 12. krajišku udarnu diviziju, u čijem su sastavu bile 5. krajiška (kozarska), 12. krajiška udarna brigada i Banjalučki i Prnjavorski narodnooslobodilački partizanski odredi.

Komandant 12. krajiške divizije bio je Josip Mažar Šoša, a politički komesar Žarko Zgonjanin. Ona je dobila zadatak da vojnički i politički porazi kontrarevoluciju (četnike) u srednjoj Bosni, te da uništava Nijemce i ustaše u garnizonima srednje Bosne. U naređenju štaba 2. bosanskog udarnog korpusa (1. jun 1943), u čijem su sastavu ona tada bila, pored ostalog, piše:

»Od drugog i većeg dela svojih snaga, štab Dvanaeste divizije formiraće redovnu grupu, koja će imati zadatak da prodire u prnjavorsko - derventske sektor, razbijajući četničke bande na toj prostoriji i učvršćujući naš vojno - politički uticaj na tome terenu koji predstavlja rezervoar ljudstva i hrane za tu diviziju. U prvo vrijeme glavne udare uperiti na četnike. Nastojati da Banjalučki odred preraste u brigadu, popunjavajući ga sa novo-mobilisanim ljudstvom. ..²⁾

Ti zadaci, dakle, odnosili su se direktno i na 2. krajišku brigadu, u kojoj je posebna pažnja posvećivana obavještajnom kadru (obavještajni oficiri i njihovi pomoćnici). Na tom planu zapažene rezultate postigli su Vojin Oljača, Đuro Poljak, Rade Komljenić, Vojin Maksimović, Dušan Uzelac, Mirko Bundža i drugi.

2) Zbornik NOR-a, tom II, knj. 14. str. 7-14.

Tragično iskustvo iz Blatnice govorilo je da bez poznavanja neprijatelja pokreti jedinica u srednjoj Bosni ne mogu biti ni sigurni; niti mogu imati potrebnu efikasnost. Zato je bilo neophodno pronaći saradnike unutar neprijateljskih redova i sa terena, i od njih crpiti podatke. To je ovde bilo veoma teško, s obzirom na četničku izdaju. Često je to bilo i veoma rizično. No, i na tome planu postignuti su dobri rezultati.

Naređenjem štaba 12. krajiške divizije od 10. juna 1943. Druga krajiška brigada je bila raspoređena na prostoriji Pribinić - Buletić - Ranković- Čečava, kod Teslića, sa zadatkom da uznemirava neprijateljski garnizon i progoni četnike. Bila je povezana i koordinirala je sa 5. krajiškom (kozarskom) brigadom, koja je bila na prostoriji Šnjegotina -Dubrava - Branešci - Vijačani, sa zadatkom da napada četnike u Liplju, na Uzlomcu, u Jošavci, te od Klačnica do Prnjavora. Sadejstvovao joj je Prnjavorski partizanski odred, koji je bio na prostoru Donje Orahovo - Obodnik - Gorica, zatvarajući pravac od Kotor Varoši. Kontrolu pravaca prema Čemernici i Javoranima držao je Banjalučki partizanski odred. Jedinice 12. divizije bile su koncentrisane između jakih neprijateljskih garnizona Banja Luke, Prnjavora, Teslića i Kotor Varoši.

Štab 2. krajiške brigade i brigadne ambulante bili su locirani u centru Čečave, kraj same zgrade škole i crkve. Jedan bataljon je bio u rezervi, a drugi su se nalazili na pozicijama ka Tesliću, Jelahu i Kulašima. U Čečavi je postojao seoski narodnooslobodilački odbor, koji je brinuo o hrani, ranjenicima i bolesnicima u partizanskoj bolnici u Korićanima, 1 koji je snabdijevajući borce 2. krajiške brigade hranom, omogućio i njeno brzo oporavljanje.

Operacijom »Duhovi« Nijemci su, zajedno sa ustašama, četnicima i domobranima, napali jedinice 12. krajiške divizije iz više pravaca. Nju su izvodili dijelovi 114. lovačke i 373. legionarske divizije, 4. domobransko pješadijske divizije, te četnici i ustaše. Bilo je tu oko 12.000 dobro naoružanih neprijateljskih vojnika, koji su krenuli iz Banja Luke, Jošavke, Prnjavora, Teslića i Kotor Varoši, a cilj im je bio - uništenje 12. divizije. Potpomognuti su bili tenkovima, avionima i artiljerijom. Prvi bataljon je branio pravac od Teslića, na položaju između Čečave i Vučjaka. Glavnina bataljona, sem teških mitraljeza i minobacača koji su bili na Grmolju, nalazila se prema Tesliću. Zdravko Dimić, komandir kurira imao je zadatak da jedinice iz GrmoljĚT poveže sa bataljonom. Išao je sa petoricom boraca i naišli su na Nijemce. Uspjeli su nekako da umaknu i obavijeste političkog komesara bataljona idriza Čejvana o njihovoj opasnosti. Najveći dio bataljona se ubrzo izvukao na jednu strminu, a mitraljeski i minobacački dijelovi, koji su bili odsječeni tek su se poslije priključili bataljonu.

Neprijatelj je iz Ukrinice krenuo ka položajima 2. bataljona 2. krajiške brigade. O tome šta se događalo komandanta brigade Dragutina Stanića obavijestio je Vladimir Bajić, zamjenik političkog komesara, obećavši mu da će neprijatelja potući. Kada je uslijedio napad iz Teslića, domobranska bojna je odbijena nazad. Jedinice 2. krajiške nisu mogle

doći do Borje, jer su njemački tenkovi od Teslića i Kotor Varoša potpuno kontrolisali put. Istovremeno su jače ustaške i četničke jedinice prodrle u Čečavu, gdje se nalazio štab brigade sa dva bataljona, ali su bile odbijene.

Komandant brigade je smatrao da jedinice lako mogu doći u okruženje, pa je naredio povlačenje ka Šnjegotini i Uzlomcu, da bi se, istovremeno, zaobišli direktni sudari s neprijateljem. Potom su se jedinice 2. brigade spustile do Maslovara, a zatim uputile, uz manje okršaje s neprijateljem, na šumovite predjele Očauša. Sve to ukazuje da su jedinice 12. krajiške divizije nametnule neprijatelju vlastiti način borbe, navodeći ga na uzaludno krstarenje neprohodnim terenom i osujećujući mu ciljeve i planove. Izbjegavali su se okršaji s glavnim snagama, a izbjegnuta su i okruženja. Jednom riječju, koristili su se pogodni položaji, zasjede i svi oblici partizanskih dejstava, i već poslije tri dana neprijatelj je obustavio operaciju i vratio se u garnizone a da nije postigao nikakav uspjeh, što se i priznaje u mjesečnom izvještaju 114. njemačke lovačke divizije.

Iz Očauša 2. krajiška brigada se vratila na područje Čečave i Kulaša, uspostavivši položaj ka tesličkom i prnjavorskom garnizonu. Štab 12. krajiške divizije donio je odluku da se likvidira Vrbaska četnička brigada na prostoriji Živinica, Javorana, Bokana i Mokrog Luga. Za to su bile određene 5. i 12. krajiška brigada. Zaštita njihovog zaleđa i bolnice sa ranjenicima i bolesnicima povjerena je 2. krajiškoj brigadi. Prvi bataljon direktno je obezbjeđivao bolnicu u Palivuku, a 2., 3. i 4. bataljon, uključivši tu i Prnjavorski partizanski odred, su - na području Maslovara, Liplja, Kovača, Šnjegotine, Lađevaca, Beba, Pribinića i Očauša - imali zadatak da progone četničke grupe Maslovarske četničke čete, i da zaprečavaju put na relaciji Teslić - Kotor Varoš. Isto tako, težilo se dobrovoljnoj mobilizaciji mještana srednje Bosne u brigadu. U trodnevnim okršajima četnici su protjerani ka Banja Luci - 19 je ubijeno, a 16 zarobljeno.

Već 4. jula 1943, odlukom štaba divizije, 2. krajiška brigada upućuje 4. bataljon na položaj raskrsnice puteva između Kotor Varoša - Maslovara - Šiprage, sa ciljem uspostavljanja veza sa 5. i 12. krajiškom brigadom, zatim štabom Prvog bosanskog udarnog korpusa i divizijskom bolnicom u Šipragama i Kruškovom brdu. Ostali njeni bataljoni bili su na prostoriji Čečava - Ukrinica - Rastuša, s ciljem da uništavaju četnike i da preko obavještajne mreže, prikupljaju podatke s garnizonima i uporištima u Tesliću, Komušini, Novom Šeheru, Tešnju, Maglaju i Doboju. Tada je brigada imala 632 borca.

Devetog jula 1943. godine 2. i 5. krajiška brigada, sa Prnjavorskim partizanskim odredom, krenule su na Ljubić, i tu se rasporedile s velikom predostrožnošću, kako ih neprijatelj ne bi otkrio. U stvari sprovedene su opsežne pripreme za napad na prnjavorski neprijateljski garnizon. Prikupljani su podaci o neprijatelju. Komandanti brigada Ranko Šipka i Dragutin Stanić napravili su plan napada, prema kojem je odlučeno da 5. krajiška brigada napada uporište neprijatelja u Prnjavoru, a 2. krajiška brigada spoljnja uporišta u Ceru, Vučjaku i Glogovcu.

Borba je otpočela 9. jula 1943. u 23 časa. Ustaše, četnici i domobrani nastojali su da se srede posle prvog udara, ali su u tome bili onemogućeni. Četnici su bježali ka Derventi. Mnogi su bili ubijeni i zarobljeni. U izvještaju 12. krajiške divizije pisalo je:

»U noći između 9. i 10. jula u 23 časa, napadnut je ustaško - domobranski garnizon jačine jedne bojne u Prnjavoru, kao i četnički položaji na Ceru, Vučjaku i Glogovcu, koji su sačinjavali vanjsku odbranu Prnjavora. Napad smo izvršili prema priloženom planu i odbrana garnizona je likvidirana nakon kratke, ali žestoke borbe za 20 minuta. Tom prilikom ubijeno je 10 neprijateljskih vojnika, zarobljeno 6 domobrana i 10 četnika. Zaplijenjeno je nešto puščane i mitraljeske municije...³⁾

Oslobođenje Prnjavora povoljno je djelovalo na dalje razbijanje četničkih jedinica na Motajici. Ne mireći se sa tim gubitkom, neprijatelj je od Banja Luke i Dervente težio ponovnom osvajanju Prnjavora. Jedinice 2. i 5. brigada su ga odbile, 13. jula, i protjerale četnike Nikole Forkape, Rade Radića i Ljube Bundala. Tom prilikom predao se zamjenik komandanta njihovog bataljona Ljubo Radić Gedžo sa 18 četnika, koji su pristupili partizanima. U borbama vođenim, 17. jula četnici su bili potpuno razbijeni i protjerani u Jošavku, a Nijemci u Derventu, pa su tako naše snage dostigle liniju: Srbac - Sava - Motajica - Ukrina i Poezna. Ubijeno je 50, zarobljeno 23, a predalo se 85 četnika. Došlo je do velikog preokreta. Borci 2. i 5. krajiške brigade dočekivani su srdačno, držani su narodni zborovi i mještanima je govoreno o vojno-političkoj situaciji, te je veliki broj njih pristupio u naše redove. Izvještaj 12. divizije tim povodom, pored ostalog, navodi da je održano:

»deset uspješnih konferencija i zborova sa narodom, kao i svečanih crkvenih zborova, na kojima je kršten veliki broj dece...⁴⁾

Komandant divizije Josip Mažar Šoša i štab 12. divizije naredili su 17. jula da 2. krajiška brigada posjedne položaje kod Teslića, na potezu Rastuša - Ukrinica - Čečava, a da njene dotadašnje položaje: Gusak, Lišnja, Cer, Macino Brdo, Glogovac, Vučjak i Popovići, preuzme 5. krajiška brigada, koja svoje položaje - Viječane i Vršanjski - »ustupa« Prnjavorskom partizanskom odredu. Formirana je, takođe i operativna udarna grupa, s načelnikom štaba divizije Mirkom Pekićem na čelu, od 12. krajiške brigade, Banjalučkog odreda i 4. bataljona 2. krajiške brigade sa ciljem da djeluje na celom tom terenu protiv četnika, Nijemaca, ustaša i domobrana, što je obezbjedilo ofanzivni karakter dejstva jedinica 12. divizije.

Ali, ni neprijatelj nije, naravno, mirovao. Na položaje 1. 2. i 3. bataljona 2. krajiške brigade iz Teslića je krenula jedna domobranska satnija. Poslije kratkotrajnog sudara, u kojem je neprijatelj odbijen, jedinice 2. krajiške brigade su 23. jula savladale tzv. Domdo bojnu u Komušini i krenule Velikom Usorom ka Tesliću.

Dvadesetprvog i dvadesetšestog jula 1. 2. i 3. bataljon 2. krajiške brigade, zajedno sa 1. i 2. bataljonom 5. krajiške brigade, napali su na željezničku stanicu Tešanjska, Tešanj, Novi Šeher i Jelah.

³⁾ Zbornik NOR-a, tom IV knjiga 15, str. 108,

⁴⁾ Arhiv VII, k. 865, reg. br. 6 - 2 .

Borbe u Tešanjki su trajale jedan sat i zarobljena su četiri domobrana, a zaplijenjeno oružje, municija, odjeća i nešto ručnih bombi. Srušena su dva kilometra pruge i spaljena dva mosta. Jelah, koji je bio dobro branjen, tada nije oslobođen.

Nastupajući prema Tešnju, jedinice 2. krajiške brigade su tada pročistile Blatnicu, Komušinu i Vručicu, zarobile četirije^ionara i pet četnika. Osim jedinica 2. krajiške brigade, na Tešanj i Novi Šeher napadale su i jedinice 1. i 2. bataljona 5. krajiške brigade. Neprijatelj se povukao u Kulu i iz nje davao žilav otpor. Na poziv na predaju nije pristajao. Ipak napokon je savladan. Pomoć koja mu je pristizala iz Teslića bila je odbijena. Ali, pošto je bilo teško održati se u gradu, jedinice su se izvukle na periferiju.

U tim okršajima ranjeno je i ubijeno 30, a zarobljeno 19 neprijateljskih vojnika, dok su tri borca brigade izgubila život, a trojica su bila ranjena.

Narod Tešnja je oslobodio dočekao kao svoje, i više omladinki i omladinaca je tada stupilo u redove boraca 2. krajiške brigade, a među ostalima, Fahira Ajanović, Esmā Đonlagić, Ismet Pobrić, i Mirjana i Košta Simić.

Slijedećih nekoliko dana 1, 2. i 3. bataljon 2. krajiške brigade u dolini Bosne srušili su 1.500 metara pruge između Zavidovića i Maglaja. Tridesetprvog jula, kad su se vraćali, porušili su i 1.000 metara pruge između Doboja i Teslića. Poslije dvodnevnih borbi sa neprijateljem u Cerovici i na Križu, 2. krajiška brigada je, bez 4. bataljona, izašla na položaje Rastuša, Čečava, Pribinić, sve do Maslovara, zatvarajući sve pravce prema Tesliću.

Početkom avgusta 1943. četnici Rade Radića držali su položaj na potezu Branešci - Divana - Kokori; četnici Ljube Bundala položaje na južnim padinama Gumjere, Otpočivaljke, Milosavke, Prosjeka i Josike, a Motajički četnički odred, kojim je komandovao Nikola Forkapa, djelovao je na Carevoj gori, Motajici i u Srpcu.

Da bi se nastavilo s čišćenjem tih četničkih grupa, štab 12. krajiške divizije naredio je 8. avgusta formiranje dviju operativnih grupa. Prva je bila 2. krajiška brigada i Prnjavorski partizanski odred, sa zadatkom da razbiju Forkapine četnike i zauzmu Kobaš. Drugu operativnu grupu činila je 5. krajiška brigada sa zadatkom da razbije četnike Rade Radića i Ljube Bundala.

Prva grupa je krenula 8. avgusta od Macinog brda, Glogovca i Prnjavora, nastavila preko Careve gore, Kalabe, Vejina brda, sjeverno od Prnjavora i Šibovske, i izašla na liniju Topičko brdo, a onda na prostor Smedereva i Spasovišta. Ona je išla u tri kolone, ali nije naišla na četnike. Zatim je (sjutradan) nastavila ka Motajici i Novoj vesi, očistila Rakovac, sjeverno od Prnjavora i Kraljev Stol, te jugozapadno od Bosanskog Kobaša i Kunove. Premda su Forkapini četnici pružali jak otpor, ipak su poklekl pred jedinicama prve operativne grupe i pobjegli ka Kobašu i Srpcu. Sutradan je 2. brigada prihvatila borbu sa jednom satnijom domobrana u Novoj vesi i povukla se kada je neprijatelj dobio pojačanja.

Jedanaestog avgusta 1943. dio Prve operativne grupe čistio je Rakovac i Lepenicu. Jedinice 2. krajiške brigade i Prnjavorskog partizanskog odreda čistili su Donju i Gornju Pečingilovu, Kunovu i Smrtiće. Četnika je bilo i u Smrtićima i na Motajici, gdje su naše jedinice bile napadnute s leđa, pa su bile primorane na povlačenje. Sa njima su oštre borbe vođene i u Novoj Vesi. Prva operativna grupa imala je gubitke od 7 poginulih, 3 nestala i 2 ranjena borca.

Po povratku jedinice sa Motajice, kada su jedinice 5. krajiške brigade čistile sektor prema Jošavki i izbile na put između Jošavke i Čelince i kada su se kretale preko Snjegotine, Liplja, Uzlomca, posjevši položaje na Rastuši, Ukrinici, Pribiniću, Buletiću, Maslovarama i Obodniku, s ciljem da zatvore pravce od Teslića i Kotor Varoši, jedinice 2. krajiške brigade i Prnjavorskog partizanskog odreda su, 14. avgusta, bile raspoređene tako da zatvore pravce od Dervente prema Prnjavoru i od Banja Luke ka Prnjavoru.

O tim akcijama u izvještaju Prvog bosanskog korpusa od 14. avgusta 1943, između ostalog kaže se:

»Situacija u centralnoj Bosni se povoljno razvija. Četničke grupe Rade Radića, Tešanovića i Forkape uglavnom su razbijene. U naše jedinice stupilo je preko 100 bivših četnika Forkape. Stanovništvo Župe dobro je primilo dolazak naših jedinica i dosad su se javili u naše jedinice preko 400 omladinaca. Prnjavorski odred porastao je na 260 boraca, a isto tako Banjalučki odred svakim danom raste. U njemu se nalaze dvije čete muslimana, koji se jako dobro drže. Intenzivno se radi na učvršćivanju pozadine. Pristupili smo formiranju odbora i komandi mjesta u Šipragama, Skender Vakufu i Prnjavoru. Nameće se potreba formiranja područja... Po sređivanju prilika u centralnoj Bosni štab Korpusa će se prebaciti u istočnu Bosnu...⁵⁾

Tada su izvršene i kadrovske promjene u štabu 2. krajiške brigade, pa i u njenim bataljonima. Dragoslav Mutapović i Milosav Milosavljević, politički komesar i njegov zamjenik, otišli su na nove dužnosti, a na njihova mjesta došli su Idriz Čejvan i Vojkan Lukić. Došlo je i do zamjene položaja. Pošto je 5. krajiška brigada posjela položaje 2. krajiške brigade, ova se premjestila na prostoriju Maslovara, Beba, Pribinića i Buletića.

U to vrijeme obavljene su pripreme i za dejstva brigade ka Derventi, dolini Bosne i komunikacijama između Doboja, Bosanskog Broda i Dervente. Prikupljeni su podaci o neprijatelju u tom području. Saznalo se da garnizon u Derventi brane dvije bojne domobrana u gradu i jedna na spoljnim položajima, i oko 700 ustaša i nešto četnika u okolini.

Štab 11. divizije (12. divizija koja je tada preimenovana u 11. diviziju) odlučuje da 2. i 5. brigada i Prnjavorski partizanski odred napadnu noću između 23. i 24. avgusta 1943. neprijatelja utvrđenog na desnoj obali Ukrene u Kalenderovcima, Detlaku i Žabištu. Zadatak je bio, ukoliko se probije ta linija, da se pokuša osloboditi Derventa i poruši željeznička pruga između Doboja i Bosanskog Broda. Iznenađenje je po-

⁵⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 16, str. 89 - 90.

stignuto. Linija je likvidirana i snage su se usmjerile ka Derventi. Likvidirano je i uporište na putu između Kalederovaca i Dervente. Treći bataljon 2. krajiške brigade zapalio je željezničku stanicu u Ljupljanici, porušivši istovremeno i nekoliko stotina metara pruge.

I ostali bataljoni su napadali Derventu. Borbe su vođene u neposrednoj blizini grada. Neprijatelj je dobio pojačanje iz Bosanskog Broda sa tri tenka, i tri oklopna vozila i šest topova iz Doboja. Neprijateljska bojna koja je izvršila protivnapad razbijena je. Ubijeno je 12 vojnika i jedan neprijateljski oficir. U jednom trenutku napad jedinica 2. krajiške brigade je zadržan, ali nije bio odbijen. Borba je postajala sve žešća. Protivnik je bio nadmoćan i stalno je dobijao pojačanja, pa je prešao i u juriš, tako da su se bataljoni 2. i 5. krajiške brigade povukli ka Ukirini - na svoje polazne položaje. U tim borbama zarobljeno je 115 neprijateljskih vojnika, dva oficira i jedan ljekar, koji su raspoređeni u naše jedinice. Zaplijenjeno je 100 pušaka, šest puškomitraljeza, dva laka mitraljeza i oko 15.000 metaka. Ubijeno je devet, a ranjeno 17 neprijateljskih vojnika, dok su naše jedinice imale četiri mrtva i tri ranjena borca.

Tridesetog avgusta 1943. štab Prvog bosanskog korpusa obaviješten je od Vrhovnog komandanta o vojno - političkoj situaciji u istočnoj Bosni. Tito je, u stvari, naredio da 2. krajiška brigada odmah pređe u istočnu Bosnu i da se hitno odredi vrijeme i pravac njenog pokreta. Komandant brigade Dragutin Stanić i štab brigade pristupili su pripremanjima za odlazak. Drug Tito je imao veliko povjerenje u 2. krajišku brigadu, naročito u njenu snagu i borbenost, što se vidi i iz njegove preporuke štabu korpusa:

»Brojno ojačanje Druge brigade (čak i preko 1.500 boraca) treba da vam bude stalna težnja. Ta brigada treba da posluži kao jezgro ostalih jedinica u istočnoj Bosni...⁶¹

Prije odlaska, brigada je vodila još nekoliko borbi protiv ustaša, četnika i domobrana. Štab 11. divizije dao je zadatak 2. 5. i 12. krajiškoj brigadi, te Prnjavorskom odredu, da likvidiraju četnike na prostoriji od Kotor Varoša, Teslića i Banja Luke do Srpca, Motajice i Dervente. Već 1. septembra je bilo manjih okršaja sa četnicima, koji su umakli ka Banja Luci, a zatim je akcija usmjerena i prema Crnom vrhu, Kadinjanima i Slatini.

Konačno je štab 11. divizije, prema dogovoru sa korpusom, odlučio da napadne i oslobodi grad Teslić. Za taj poduhvat bile su određene 2. i 5. krajiška brigada. Teslić je branilo 1.600 domobrana 4. lovačke pukovnije, koji su bili naoružani minobacačima i artiljerijskim oruđima, zatim 200 ustaških milicionera i 70 njemačkih feldžandarma. Odbrana je bila organizovana na sistemu bunkera, rovova i prepreka od bodljikave žice, sa nekoliko vanjskih uporišta i predstraže. Sve tvrde zgrade bile su pretvorene u otporne tačke. Sve su to dobro znali borci 2. brigade, pa su se shodno tome i pripremili. Za neutralisanje bunkera i zgrada - otpornih tačaka, pripremljen je protivtenkovski top i protivtenkovske puške. Razrađen je plan dejstva i sadejstva bataljona.

61 Zbornik NOR-a, tom II, k. 10, dok. 103.

Sa istočne strane napadali su 1, 3. i 4. bataljon 2. krajiške brigade. Ka željezničkoj stanici Vrela, predstražama na Kuminoj kosi i Debelom brdu bio je usmjeren njen 2. bataljon sa jedinicama 5. krajiške brigade. Obezbjedjenja su postavljena ka Doboju, Tešnju i Jelahu. Vatreni obruč uspostavljen je nešto prije ponoći. Domobrani, ustaše i Nijemci davali su žilav otpor. Prepreke od bodljikave žice bile su dobro branjene. Ipak, naši borci su uspjeli da naprave nekoliko prolaza. U tim prvim sudarima život su izgubili borci Zdravko Bubić, Bogdan Đurašinović, Stojan Đerić, Ilija Jelača i Miloš Vojvodić, a bilo je i ranjenih. Približavala se zora kad je stigla vijest o neprijateljskim tenkovima iz Doboja i od Jelaha, pa je nastupilo povlačenje. Napad je obnovljen naredne noći. Žičane prepreke su prosječene, napadi i protivnapadi su se smjenjivali, bilo je ranjenih, a u zoru su se jedinice ponovo povukle na polazne položaje.

Kako se smatralo da je neprijatelj iznuren, izveden je i treći napad, motivisan i osvajanjem Banje Vrućice, koja je bila zauzeta i spaljena. Neprijatelju je očito bilo stalo da po svaku cijenu sačuva Teslić kao uporište za odbranu komunikacija u dolini Bosne. Kada je ponovo došlo do oštih okršaja, neprijatelj se žilavo branio, a rukovođenje odbranom su preuzeli njemački oficiri, koji su insistirali na odbijanju svih napada. Najzad se definitivno odustalo od napada.

Zatim su borbe nastavljene na putu Teslić - Doboju. Drugi bataljon 5. krajiške i dva bataljona 2. krajiške brigade oslobodili su Tešanj i na tom putu kod Jelaha sačekali dobro naoružanu 1. bojnu 6. lovačke pukovnije. Došlo je do žestoke borbe, pri čemu je ubijen zapovjednik 2. satnije, kao i nekoliko domobrana i dvojica Nijemaca. Istovremeno je u jurišu smrtno ranjen politički delegat voda Robert Sole, koji je predvodio borcu.

Nema sumnje da je 2. krajiška brigada u borbama u srednjoj Bosni, protiv raznih neprijatelja, časno izvršavala sve svoje zadatke u sadejstvu sa ostalim jedinicama divizije. Ona je dala značajan doprinos u razbijanju kontrarevolucionarnih snaga u srednjoj Bosni.

Tragedija u dolini Blatnice

VASILJE JOVANIĆ VASO

Povratkom od rijeke Bosne, krajem maja 1943, od Nemile i Topčić Polja preko planine Manjače, 5. krajiška divizija, sastava: 1, 2. i 4. krajiška brigada, kretala se u pravcu Teslića. Po dolasku u dolinu riječice Blatnice, 2. brigada se kretala u slijedećem rasporedu: 1. bataljon kao prethodnica dolinom riječice Blatnice, 2. bataljon lijevo, strminama planine kao pobočnica, a 3. i 4. bataljon i štab brigade, sa kurirskim vodom, nasipom stare šumske pruge u koloni, pored nabujale Blatnice. Prethodnih dana padala je jaka kiša, tako da su odjeća i obuća svakog borca bili mokri.

Kada smo stigli u dolinu Blatnice vrijeme se proljepšalo. Razvedrilo se, i bio je sunčan dan. Kolona brigade je stala ispred sela Blatnice. Komandant brigade Đurin Predojević naredio je intendantu Ranku Zgonjaninu da ode u selo Blatnicu i prikupi nešto hrane da se borci malo okrijepe. Zgonjanin je pošao sa patrolom iz 1. bataljona, ali su se brzo vratili i obavijestili Đurina da se u selu nalaze Nijemci. Dok je komandant brigade izdavao naređenja komandantima bataljona i određivao pravce napada, u neposrednoj blizini, sa desne strane riječice Blatnice, neprijatelj je posjeo brdo Kundalež, dominantni vis sa koga se mogla vidjeti cijela dolina Blatnice, i počeo da nas tuče iz minobacača. Prvo smo čuli eksploziju jedne minobacačke granate lijevo od nas, koja je pala na kolonu 2. bataljona, zatim je eksplodirala druga u koloni 1. bataljona, od koje je lakše ranjen Milan Zgonjanin, komandant 1. bataljona, a treća minobacačka granata eksplodirala je u koloni među članove štaba brigade i brigadne kurire. Od nje su poginuli: Đurđina Vrbica Dina, član politodjela brigade, Milan Vojnović, kurir i puškomitraljezac kurirskog voda, i njegov pomoćnik Esad Bišćević, kurir pri štabu brigade, a teško su ranjeni Đurin Predojević, komandant brigade, i Munib Maglajić, zamjenik političkog komesara brigade, dok je lakše ranjen Radenko Bročić, član politodjela brigade. Toga trenutka, od eksplozije granate, pao sam na obalu riječice, upetljao se u žile drveća i žbunja, ali za kratko. Digao sam se i vidio poginule i teško ranjene Đurina i Muniba. Odmah sam skočio do Pere Radovića, rukovodioca politodjela brigade i kurira Jove Štikavca. Prišli smo ranjenom Đurinu, koji je i dalje stajao i izdavao naređenja da se tuče neprijatelj. Bio je obliven krvlju. Desna ruka, ispod lakta, bila mu je slomljena — visila je, a krv je iz nje šikljala. Radović je povikao na njega: »Lezi, šta stojiš«! Od Đurina preuzeo je komandu njegov zamjenik, mislim da je to bio Dušan Egić ili Đuro Štrbac.

Prišli smo teško ranjenom Munibu Maglajiću i vidjeli da mu je granata odsjekla jednu nogu, a drugu slomila. Kada smo došli do njega, rekao je Đurinu: »Živ li si komandante?« U tom trenutku pritrčala mu je bolničarka Savka Mandić i pružila prvu pomoć. Međutim, kada je Savka vidjela i Đurina obliivenog krvlju i teško ranjenog, odmah je priskočila da mu podveže ruku ispod lakta da bi zaustavila krvarenje. Komesar brigade Dragoslav Mutapović naredio mi je da teško ranjenog komandanta Đurina, sa kuririma i borcima iz 1. bataljona, prenesem do brigadnog previjališta radi pružanja stručne medicinske pomoći i hitnog slanja u bolnicu. Uzeo sam nekoliko brigadnih kurira, među kojima je bio Jovo Štikavac i kurir iz 1. bataljona, Cvetko Vujimirović, koji se zatekao sa nama, i naizmjenično smo nosili - odnosno, prvo ispod ruku vodili ranjenog Đurina uz riječicu. Nismo smjeli ići nasipom stare pruge stoga što je neprijatelj stalnom vatrom minobacača tukao nasip, a poneke granate padale su i u vodu. Kada smo odmakli 50 - 100 metara čuli smo pucanj iz pištolja. To se drug Munib Maglajić, kada je vidio da mu nema spasa, ubio iz pištolja. Od jake minobacačke vatre i eksplozije granata koje su padale pored nas padala je po nama zemlja i granje. Teško ranjeni komandant Đurin dobro se držao, ali kada smo ga pogledali u lice, primjetili smo da je blijed kao krpa, a osjećalo se da je malaksao zbog velikog krvavljenja. Tada nam je bolničarka Savka Mandić rekla da ga moramo na nosilima nositi. Đurin se opirao, govoreći da on može ići i da ga samo pomalo pridržavamo. Ipak uzeli smo nosila od boraca 3. bataljona i odneli Đurina do brigadnog previjališta. Poslije pružanja stručne medicinske pomoći, naš omiljeni i čuveni komandant, odnesen je u bolnicu u Šipragama.

Sve vrijeme dok smo nosili ranjenog Đurina vodile su žestoku borbu jedinica 2. i 4. krajiške brigade. Neprijatelj je bio obaviješten o našem kretanju prema Tesliću, pa je nastojao svim silama da dovede naše jedinice u okruženje i uništi ih u dolini Blatnice. Poslije žestokih borbi, naše jedinice su uspjele da potisnu neprijatelja prema Tesliću i nanesu mu velike gubitke.

Poslije razbijanja neprijatelja, tijela poginulih drugova: Đurđine Vrbice Dine, Muniba Maglajića, Milana Vojnovića i Esada Beširevića, sahranile su jedinice naše brigade uz dužne počasti sa suzama u očima i zahvalnošću za sve što su učinili od kada su stupili u jedinice 2. krajiške brigade.

Ranjeni Đurin Predojević, poslije amputacije desne ruke ispod lakta i dužeg liječenja, prezdravio je i nastavio da komanduje višim jedinica-
ma JA. Proglašen je za narodnog heroja.

Đurđina Laze Vrbica Dina, rođena u Titogradu 1913, Crnogorka, prije rata je bila student Visokoekonomske komercijalne škole. U NOB je stupila 1941, a u 2. krajišku brigadu početkom maja 1943. godine kao član politodjela. Poginula je 29. maja 1943. u Blatnici. Bila je hrabar borac, primjeran član KPJ, a za dugogodišnji revolucionarni rad i borbu protiv neprijatelja proglašena je za narodnog heroja.

Munib Muharema Maglajić, rođen 1914. u Banjaluci, Musliman, bio je geometar. U NOB stupio je 1941, a u 2. krajišku brigadu avgusta 1942. godine. Zamjenik političkog komesara birgade postao je u prvoj polovini maja 1943, a poginuo je 29. maja 1943. u Blatnici. Bio je hrabar borac, dobar drug i primjoran komunista. Uspješno je rukovodio partijskim organizacijama, jedinica 2. krajiške brigade i, kao takav, postao zamjenik komesara brigade i sekretar brigadnog komiteta.

Milan Todora Vojnović rođen je 1922. godine u selu Slatini, Sanski Most. Bio je zemljoradnik. U NOB stupio je početkom 1942, a u 2. brigadu avgusta 1942. godine. Bio je član KPJ. Poginuo je 29. maja 1943. u Blatnici. Bio je hrabar borac - dobar kurir i dobar puškomitraljezac. Sa svojim puškomitraljezom, istakao se u borbi sa četnicima u Glamočkom polju aprila 1943. godine. Za što ga je pohvalio komandant brigade Đurin Predojević. Uživao je dobar ugled među kurirma, a primjernim ponašanjem pozitivno je uticao na druge kurire.

Esad Muharema Baširević, Musliman, rođen je 1923. godine u Bihaću. Stupio u NOB početkom decembra 1942. godine. Bio je borac u 4. bataljonu. Početkom januara 1943. došao je za kurira pri štabu brigade. Poginuo je 29. maja 1943. u Blatnici. Bio je dobar i hrabar kurir, jak i brz, dobar pomoćnik puškomitraljeza.

Sa komandantom brigade u bolnici u Korićanima

DUŠAN DRLJAČA

Cijela brigada je išla prugom prema Tesliću. Negdje popodne naređen je odmor. Ustaše su primijetile brigadu i otvorile vatru na nas. Naš bataljon je prešao preko neke rijeke i odmah se sudario sa ustašama na bunkerima. Kao kurir 4. bataljona dobio sam naređenje da uspostavim vezu sa štabom brigade. To sam i učinio, a kada sam se vratio vidio sam da su borci neveseli. Saznao sam od njih da je komandant brigade poginuo. Međutim, to nije bila istina, već su komandant i njegov kurir bili ranjeni, dok su dva člana štaba poginula. Moj bataljon dobio je zadatak da komandanta i kurira prenese u bolnicu u Korićane. To smo i uradili. Komandantu je tu odsječena ruka. Pošto sam se i ja bio razbolio, ostao sam u istoj bolnici.

Ustaj, pobjegao četnik

DRAGO DAMJANOVIĆ

U drugoj polovini 1943. kad smo se nalazili u centralnoj Bosni bio sam kurir u štabu brigade. Štab je bio smješten u selu Glogovcu, nedaleko od Prnjavora. Sa nama kuririma već nekoliko mjeseci išao je jedan zarobljeni četnik. Mislim da se zvao Savo Kozomora. Tada se nije moglo odmah utvrditi njegovo djelovanje za vrijeme boravka u četničkim redovima, pa su naši obavještajni organi to ispitivali, a nama je rečeno da se on mora dobro paziti i čuvati da ne pobjegne. On se bio već uveliko odomaćio i gotovo navikao na nas, kao i mi na njega. Za vrijeme marševa više puta tražio je da nam pomogne da nosimo pojedine teške predmete (municiju, puškomitraljez i razne štapske stvari). Jasno, sve vrijeme imao je vezane ruke. Mi smo željeli da ga se čim prije riješimo, jer nam je zadavalo brige njegovo čuvanje i, posebno, dežurstvo zbog njega. I njemu je već bilo dosadilo, pa nas je često pitao šta će već jednom biti sa njime, zašto se to ne riješi, pa ili da ga ubijemo, ili da ga pustimo, ili da ide sa nama. To su, uglavnom, bile njegove jedine reakcije.

Jednog dana, dok smo bili u selu Glogovac, štab brigade je otišao u neku akciju, negdje u rejon Dervente, sa svojim bataljonima, a u štabu u Glogovcu ostali smo Ahmet Šeho i ja, zajedno sa Savom, da ga čuvamo. Bio je zatvoren u jednoj seoskoj kući, odnosno podrumu, koji je nekada bio kovačnica, sa puno kovačkog i drugog alata, koji je bio veoma pogodan za kopanje rupe u zidu. Dok je jeo ruke smo mu odvezivali, a poslije završenog objeda opet vezivali. Toga dana, kada sam mu donio večeru i htio da mu odvežem ruke rekao je da nije potrebno da ga odvezujem, jer ćemo ga poslije večere opet svezati, a to hrane može i vezan da pojede. Zatim me je zamolio da mu donesem u jednoj šerpi više vode, jer pretpostavlja da će posle obilne i dobre večere u toku noći biti žedan. Pristao sam i donio mu jednu veliku šerpu vode, postavio pored njega i rekao mu da ako bude žedan pije koliko želi.

Kad je večera bila završena, zatvorio sam i zaključao vrata, a zatim sam pred vratima dežurao i stražario do pola noći. Tada sam probudio Šehu da preuzme dežurstvo. Legao sam u pravi i čist krevet i zaspao tvrdim snom. U samu zoru upao je Seho u sobu i povikao: »Ustaj, pobigao četnik«. Nisam u prvo vrijeme shvatio o čemu se radi i, onako bunovan, nastavio sam da ležim, ne obraćajući nikakvu pažnju na Šehu. Međutim, on je i dalje uporno vikao: »Ustaj, pobigao četnik«. Kasnije

sam se probudio, ustao i otišli smo obojica u prostoriju u kojoj je četnik bio zatvoren. Odmah smo ugledali na suprotnoj strani od vrata, na zidu, prokopanu rupu, a odatle se ulazilo u neke kukuruze.

Čudno, rupa je bila toliko uska i mala da se ni ja ni Šeho nismo mogli kroz nju provući, a četnik Savo, koji je bio veći i jači od nas, uspio je. Meni je tek sad bilo jasno zašto za vrijeme večere nije htio da mu odvežem ruke - uže mu je bilo olabavilo, pa ih je komotno mogao izvući. Mislio je, da ćemo, mu poslije večere ruke sigurno pažljivije i jače svezati, te neće moći da kopa rupu u zidu objema rukama. Bilo mi je jasno i zašto je zahtijevao da mu se donese dosta vode. Naime, znao je da će posle polivanja zida lakše kopati, a vjerovatno kad se zid pokvasi manje se i lupa čuje.

Prilikom bjekstva napisao nam je i jednu malu ceduljicu. Ironično nam je zahvalio na takvoj (ne) budnosti i na ponašanju prema njemu, i saopštio da on ide ipak svojim putem. Mislím, da nam je savjetovao da tu ceduljicu ne pokazujemo nikome, već da je pročítamo i bacimo, što smo i učinili. Bili smo obojica uplašeni i mislili smo kako da dočekamo komandanta brigade i našeg komandira Jovanića, i sve im to ispričamo.

Sledećeg dana izjutra, kada še štab brigade vratio iz akcije, trebalo je našem komandiru Jovaniću podnijeti izvještaj o tom slučaju. Šeho i ja smo se natezali koji će od nas reći komandiru jer nas je bilo strah, i nijedan nije na to pristajao. Šeho je energično zahtijevao da to budem ja, što sam i učinio. Jovanić je bio van sebe. Nije mogao da vjeruje u to i stalno je pitao kako je to bilo, šta smo radili, da li znamo ko je bio Savo, i slično. Otišao je sa mnom u kovačnicu, pogledao rupu i počeo da nas grdi. Govorio je da on ne smije o tome izvjestiti komandanta brigade Stanića, nego neka Šeho i ja idemo da mu to kažemo. Vaso je zaista, i to opravdano, bio veoma ljut. Na kraju je ipak otišao kod komandanta i ispričao mu cijelu stvar, onako kako je od nas čuo. Šeho i ja smo se bili dogovorili da se ni u kom slučaju komandiru Vasi ne kaže prava istina, tj. da nije dao da mu za večeru odvežemo ruke, da je tražio i da smo mu donijeli poslije večere dosta vode, da nam je napisao pisamce i slično.

Pošto je komandant saznao šta se desilo, naredio je Vasi da Šeho i ja odemo kod njega, sa Vašom, na razgovor. Zahtijevao je od nas da ponovo ispričamo sve detalje oko njegovog bjekstva, te sam opet ja govorio onako kako sam rekao i komandiru. Dragutin je samo mirno i staloženo slušao (što je njemu svojstveno). Na kraju nas je zapitao da li smo znali ko je četnik Savo, da li mi znamo da je on počinio mnoga velika nedjela, da je čekao da se neke stvari preispitaju i da je kasnije trebalo da mu bude suđeno, a sad smo mu mi omogućili da i dalje čini zločine i bori se protiv naše vojske. Oštro nas je ukorio, govoreći da smo slabo obavljali svoju dužnost i zaprijetio je oštro da se tako nešto ubuduće ne smije dogoditi, jer bi nas poslali pred naš vojni sud.

Iako smo Šeho i ja u to vrijeme bili mladi i neiskusni, ono par riječi našeg dobrog komandanta otvorilo nam je vidike, uticalo je na naš dalji rad, a kasnije smo prema zarobljenicima bili mnogo oprezniji.

Dolazak u brigadu grupe omladinaca iz Tešnja

KEMAL ALIČEHAJIĆ

Poslije četničkih pučeva dugo nije bilo partizanskih vojnih jedinica u srednjoj Bosni. To se odrazilo na veze ilegalnih organizacija - KPJ i SKOJ-a sa partijskim forumima, koje su bile prekinute krajem 1942. Uslijed nastalog stanja, organizacija SKOJ-a uspostavila je vezu sa partijskom organizacijom u Tuzli. U toku saradnje ukazali smo Vladimiru Periću Valteru na potrebu za stvaranjem mogućnosti za izlazak omladine u partizane preko Tuzle. Omladina je željela da ide a nekim omladincima je prijetila opasnost od iznenadnih racija ili da budu mobilisani u neprijateljske vojne formacije. On se saglasio da se ta mogućnost počne koristiti, mada je neprekidno insistirao da produžimo s našim naporima na uspostavljanju veza s krajiškom partijskom organizacijom. Ukazivao je na mnoge prednosti takve orijentacije za naš rad, pa i na činjenicu da bi to omogućilo bezbjedniji izlazak omladine u partizane.

Ujulu 1943. dobili smo saglasnost da jedna grupa drugova izađe u partizane preko Tuzle u istočnu Bosnu. U toku pripreme na realizaciji te akcije, U noći 24/25. juli, ukazala se prilika da uspostavimo direktnu vezu sa partizanskim jedinicama u srednjoj Bosni. Te noći spavao sam u kući Mesuda Ajanovića u Tešnju. Iz sna su me probudili strka čeljadi po kući, pucnjava po gradu i povici: naprijed, opkoli, zavrni, i slično. Ukućani su silazili u prizemlje da se sklone. Nisam se odazvao na Mesudove pozive. Kad se u kući smirilo, ustao sam iz kreveta, okrenuo jastuke uzduž pod pokrivač i stavio stolicu s odijelom ispred kreveta tako da ga može vidjeti onaj ko bude otvarao vrata. Želio sam da ostavim utisak da spavam u sobi. U gaćicama, s vojnodržavnim pištoljem za pojasom, spustio sam se niz oluk s prvog sprata u dvorište. Nasumice sam krenuo prema Ravnama da bih se susreo s partizanima. Tada nisam bio iskusan da bih mogao pretpostaviti da je jednom štabu vojne jedinice koja napada Tešanj najpogodnije koordinirati napad sa Ravana. Nisam znao tako razmišljati, ali neukim i sreća pomaže. Pred kućom Mahmuta Galijaševića uhvatila me grupa boraca iz Prateće čete 2. krajiške brigade i odvela pred komandanta. Počeli su da me ispituju: ko sam, šta sam, i slično. Iznenadilo me što se u mene sumnja, pa sam ubrzano odgovorio da sam sekretar SKOJ-a, da želimo uspostaviti vezu sa brigadom, da imamo drugova koji treba da stupe u partizane. Pominjao sam imena Adema Hercegovca i Edhema Pobrića, valjda, da bih djelovao uvjerljivije. U tom trenutku u sobu je ušao Mahmut Galiješević. Vidjevši

me neobučenog, obratio se Staniću i rekao da sam ja dobar omladinac koga su ustaše držale u zatvoru i rekao mu moje ime. Tada su sumnjičavost i nepovjerenje zamijenjeni međusobnim dogovorom da se vratim kući, a da ću o novom sastanku biti obavješten ubrzo. Stanić je odredio dva borca da me otprate do našeg položaja. Vratio sam se istim putem u grad, i uz oluk se uspenrao u svoju sobu. Ukućani nisu primjetili moje odsustvovanje.

Dva dana poslije susreta na Ravnama, obavijestio me Muho Džafić Džafo da sam pozvan na sastanak 27. jula u šumu Zmajevac, desetak kilometara od Tešnja. Došao sam u zakazano vrijeme na mjesto sastanka. Tu su već bili Vlado Stanić i Edhem Pobrić. Pozdravivši se s obojicom, odmah sam referisao Edhemu o stanju u organizaciji SKOJ-a i antifašističke omladine na području Tešnja i zatražio da jedna grupa omladine i rukovodstvo SKOJ-a pređe u brigadu. Objasnio sam da im prijete opasnost od hapšenja i racije, da će na terenu ostati novo rukovodstvo od nekompromitovanih članova SKOJ-a i da ima više omladinskih grupa koje žele u partizane. Edhem nije prihvatio ideju o izlasku rukovodstva SKOJ-a u partizane. Dok smo međusobno navodili argumente, u diskusiju se uključio Stanić riječima: »Edheme, ja mislim da ova djeca treba da izađu u brigadu, jer će to imati veliku moralnu vrijednost za oslobodilački pokret na ovom području. A i porodice ove djece biće krvno vezane za partizane, što mi se čini vrlo važnim... «

Poslije Stanićeve intervencije utvrdili smo da se izlazak obavi u noć 29/30. jula, da jedna četa brigade prihvati grupu u selu Planje, 7 - 8 km udaljenom od Tešnja, i da SKOJ organizuje dolazak grupe do Planja. Vraćajući se sa sastanka iz Zmajevca razmišljao sam o organizovanju izlaska grupe. Što sam više mislio, sve sam više postajao svjestan koliko je zadatak složen naročito zato što ga je trebalo obaviti samo nekoliko dana poslije napada na Tešanj, kada je kontrola kretanja građana u gradu i okolini jako pooštrena. Izlazak desetak i više ljudi iz malog mjesta veoma brzo će biti otkriven. Opterećen tim mislima nisam zaspao cijelu noć. U sličnim akcijama učestvovao sam u Sarajevu, ali se nisam tako osjećao, vjerovatno zato što sam imao manju odgovornost. Možda sam i pretjerivao, jer je tešanjski SKOJ u to vrijeme, u toku dva mjeseca, uspješno izveo više od 60 omladinaca i omladinki u partizane. Čak je jedna grupa imala 22 lica.

Sjutra dan sam održao sastanak rukovodstva SKOJ-a, kome su prisustvovali: Esmā Eminagić Hercegovac i Raza Hadžismailović Dujković. Utvrdili smo slijedeći plan: iz grada će u prvi mrak krenuti četiri grupe sa raznih mjesta. Zborno mjesto za sve grupe bile su Ravne, a vrijeme okupljanja 21 sat. Njih dvije i Sabit Brković dobili su zadatak da obavijeste rukovodiocē grupa o danu izlaska i da im skrenu pažnju da nikome ne govore gdje je zborno mjesto. Poslije tog sastanka dogovorio sam se sa Muharemom i Smajom Brković da na dan izlaska ponesu svoje puške i prate grupu omladine od Ravni do Planja. Svi su drugovi sa zanosom prihvatili svoje zadatke. Bio sam zadovoljan obavljenim pripremama. Vjerovao sam da moram uspjeti. To večē Sabit i ja otišli smo na spavanje u mlin na Sastavke. Brzo smo zaspali. Poslije ustajanja, cijeli dan sam analizirao plan akcije. Ponovo mi se činilo da u planu ima

bezbroj nedostataka. Navirala su mnoga pitanja, kao: šta ako brigada ne pošalje četu da nas prihvati? Hoće li iko saznati za naš izlazak? Jesmo li suviše blizu odredili zbornu mjesto? Hoće li se svi drugovi pridržavati principa konspiracije? i slično. Neizvjesnost me nije napuštala sve do susreta s borcima brigade u Planjama.

U toku prikupljanja grupa na zbornom mjestu desile su se mnoge zgodice. Interesantne su dvije koje sam doživio i jedna koju su mi ispričali dok smo išli prema Planjama.

Drugarice Šemsa Dervić i Esma Džonlagić došle su u zakazano vrijeme kod mlina Ferizbegovića, gdje je mlinar Smajo Braković. Samo što su sjele u zaklon, počele su tiho da se raspituju ko još izlazi u partizane. U tom trenutku začulo se dozivanje: »Esma... a, vrati se kući... i«. Prepoznao sam glas Omera Spreče, radnika kod Esminih roditelja. Zabrinulo me je to dozivanje. Pogledao sam Esmu i Šemsu. One su se pribijale uz zemlju, kao da žele u nju propasti. Polako sam progovorio: »Brzo će se smrknuti, pa ćemo odmah krenuti na zbornu mjesto«.

Kad sam došao do Ravne, primijetio sam da nema grupe koja je trebalo da dođe kod kuće Muhameda Sarača. Odmah sam zamolio Muharema Brakovića da prispjele drugove i drugarice skloni u sjenu živice, i da nas čekaju 10 minuta. Sa Sabitom sam krenuo do Muhamedove kuće. Brzo smo strčali niz brdo i utvrdili da u kući nema nikoga, još brže smo pohitali nazad, držeći se živice. Na pola puta ugledali smo siluetu žene kako silazi niz brdo i doziva: »Emine, sine, vrati se kući! majka ti je skuvala večeru!«. To je bila majka našeg druga Čatića, koji je te večeri s nama otišao u partizane. Brzo smo se vratili na Ravne i utvrdili da su stigli svi pozvani omladinci i omladinke. Odmah smo krenuli prema Planjama. Neku su čak bili raspoloženi i da zapjevaju.

U koloni na putu za Planje Esma Eminagić mi je ispričala da su se na zbornom mjestu susreli brat i sestra Kojo i Mirjana Simić. Kada su se ugledali, obratili su se jedno drugom riječima: »I ti, Mirjana!«, »Zar i ti, Kojo!«. Odmah sam zaboravio Omera Spreču i njegovo dozivanje.

Ni danas ne mogu riječima dočarati susret s drugom Nedeljkom Nedom Ljubišić i borcima 2. čete 3. bataljona 2. krajiške brigade. Malo je reći da je bio srdačan, bratski i topao. Naboj emocija i olakšanja razigrala je Nedina komanda: »Pokre... t«. U koloni su koračali novi borci 2. brigade: Fahira Ajanović, Kemal Alićehajić, Sabit Braković, Emin Catić, Šemsa Dervić, Esma Džonlagić, Esma Eminagić, Raza Hadžismailović, Ifeta Mehičić, Ibrahim Lojo Ibro, Ismet Pobrić, Mirjana Simić, Konstantin Simić Kojo i Muhamed Saračević. Većina od njih bila je mlađa od 19 godina.

Prvo vatreno krštenje

KONSTANTIN SIMIC KOJO

Jedna grupa omladinaca i omladinki iz Tešnja, ukupno nas četrnaestoro, došla je početkom jula 1943. u 3. bataljon 2. krajiške brigade, koji se tada nalazio u Čečavi. I rukovodeći kadar bataljona, i svi borci, dočekali su nas sa drugarskom pažnjom. Razgovarali su sa nama kao sa starim prijateljima i poznanicima, neposredno, što nas je prijatno iznenadilo. Jer, i pored našeg opredjeljenja, nismo očekivali tako dobro organizovani doček. Osim razgovora, dali su nam partizanske biltene, u kojima su bili objavljeni izvještaji o uspjesima Narodnooslobodilačke vojske i situaciji na ratištima u svijetu. Posebna pažnja u razgovoru bila je posvećena političkoj situaciji i međunacionalnim odnosima u našoj zemlji, kao i međunarodnoj političkoj situaciji. Sve nam je to dobro došlo, jer su naša dotadašnja saznanja bila fragmentarna, zasnovana na manjem broju informacija koje su mogle da »procure« na okupiranu teritoriju.

I naša prethodna znanja o naoružanju bila su sasvim nedovoljna, pa je uporedo sa političkim radom, organizovana i obuka iz vatrene oružanja.

Ubrzo po našem dolasku 3. bataljon je izveo pokret iz Čečave prema Pribiniću, na putu Teslić - Borja - Banjaluka. U Pribiniću je odmah formirana jedna grupa boraca, u čiji sastav su, pored puškomitraljesca i dvojice boraca iz 3. čete, ušla i četvorica novoprispjelih boraca iz Tešnja. To su bili Sabit Braković, Kemal Alićehajić, Ismet Pobrić i Konstantin Simić Kojo.

Grupa je dobila zadatak da izviđa i prikupi podatke o neprijatelju na pravcu prema Tesliću. Krenuli smo glavnim putem. Prvi kilometri prošli su mirno. Međutim, nakon desetak kilometara začulo se brektanje kamiona. Grupa je odmah odlučila da kamione propusti prema Pribiniću. Bila su to dva kamiona sa njemačkim vojnicima. Kada su prošli na put smo postavili pregradu od kamenja i granja. Inače očekivali smo da će kamioni naići na »doček« našeg bataljona. Pred paljbom našeg bataljona u Pribiniću, njemački kamioni su se okrenuli i pokušali da pobjegnu u pravcu Teslića. Ali, naišli su na našu zasjedu - prepreku na putu i jaku mitraljesku i puščanu paljbu. Nijemci su uzvratili i, pošto su bili brojčano znatno jači, uspjeli su da se sa jednim kamionom probiju preko prepreka i pobjegnu prema Tesliću. Drugi kamion je zapaljen. U toj borbi poginuo je jedan Nijemac, a više ih je ranjeno. Zaplijenjeno je desetak pušaka, mitraljeza i dosta municije.

Za tako obavljen zadatak grupu je javno pohvalio štab bataljona. Naše zadovoljstvo zbog uspjeha u prvoj borbi dalo nam je novi podstrek za ratovanje, za nove bitke sa neprijateljem, sve do konačne pobjede.

Na Kalenderovcima i planini Borja

MIRKO TOŠIĆ

U toku 1943. godine u srednjoj Bosni vođene su teške i iscrpljujuće borbe sa ustašama, domobranima, četnicima i njemačkim snagama. U tim borbama bila je često angažovana 2. krajiška brigada, koja je trebalo da se približi jakom neprijateljevom uporištu u Derventi. U okolini Dervente bilo je mnogo utvrđenih i dobro branjenih neprijateljskih položaja i uporišta.

Brigada je, kroz borbu, slamala i osvajala jedno po jedno uporište. Treći bataljon brigade zauzeo je i zapalio željezničku stanicu Lupljenicu i onesposobio željezničku prugu.

Treća četa 3. bataljona napala je domobrane u selu Kalenderovci, kod Dervente, upravo u trenutku kada su se spremili da prime ručak. Napad je bio tako brz i vješt da se neprijatelj, iznenađen, predao bez borbe. Postrojeni pored kazana, domobrani su ostali bez glasa i ispaljenog metka.

U vezi, s tim desio se jedan događaj koji je dugo prepričavan među borcima naše i drugih brigada. Puškomitraljezac Milan Marjanović među prvima je upao među domobrane i, umjesto da ih razoružava, napunio je svoju porciju i počeo mirno da jede na očigled zbunjenih domobranskih vojnika. Komandir čete je tad povikao: »Milane, što ne razoružavaš domobrane«. Na to je Milan odgovorio smejući se: »Nek sačekaju da ručam«.

Ali, nismo zadugo bili mirni. Neprijatelj je angažovao sve raspoložive snage da potisne našu brigadu i ne dozvoli joj da priđe Derventi. Tako je izvršio snažan napad, potpomognut tenkovima, iz pravca Teslića. Na putu mu je bila 3. četa, koja je zaposjela položaje kod sela Klupe, na planini Borja.

Napad smo odbili poslije borbe u kojoj smo uništili dva tenka i izbacili iz stroja više neprijateljevih vojnika.

U toj borbi istakao se puškomitraljezac Stanko Talić, kome sam bio pomoćnik. Hrabro je i dugo branio položaj i onemogućavao neprijatelja da ga na tom mjestu probije. Tako je i poginuo junačkom smrću. Čitav dan su se na tom položaju vodile borbe. Nastojali smo da odbranimo položaj, a i da izvučemo palog druga i sahranimo ga onako kako je i zaslužio. Tek pred kraj dana neprijatelj je bio odbijen, i mi smo Stanka izvukli i sahranili na planini Borja.

Zarobili smo satniju domobrana

NIKOLA OBRADOVIĆ

Avgusta 1943. Četvrti bataljon je dobio zadatak da napadne neprijatelja u selu Kalenderovci, u srednjoj Bosni, na putu Prnjavor - Derventa. Komandant bataljona Perica Vukojević, kada je primio naređenje, pozvao je komandire četa i saopštio nam da ćemo istog dana ići na izviđanje, oko 16 časova popodne. Meni je naređeno da povedem i jednog puškomitraljesca radi obzbeđenja. U određeno vrijeme krenuli smo na izviđanje. Prošli smo kroz jednu šumu i na izlasku iz nje opazili jednu seosku kuću. Iz kuće su izašli jedan sredovječni seljak i žena, koji su nas ponudili da sjednemo.

Komandant bataljona je odmah sa njima započeo razgovor o neprijatelju i njegovim aktivnostima na tom prostoru i položajima na kojima se nalazi. Dok su razgovarali, njegova žena je neprimijetno napustila kuću i kroz obližnje kukuruze otišla u Kalenderovce. Obavijestila je neprijatelja o našem prisustvu i ubrzo je jedan njihov vod prišao kroz kukuruze i otvorio vatru na nas. Morali smo se povući neobavljena i neizvršena zadatka. Te noći odgođen je napad, i tek sutradan oko 10 časova, dobili smo naređenje za pokret i napad na Kalenderovce.

Druga četa, na glavnom pravcu udara, napala je selo sa južne strane, grebenom Subići kota 189, u pravcu škole, sa zadatkom da zauzme školu, a potom produži duž puta ka Derventi. Lijevo od nas nastupala je 1. četa, a desno jedan od naših bataljona. Pošto je teren oko Kalenderovaca bio prilično pošumljen, a i polja su bila pod velikim kukuruzom, mogli smo se privući do same školske zgrade, u kojoj je bila smještena jedna neprijateljeva domobranska satnija, vjerovatno za obzbeđenje Dervente sa jugozapadne strane.

Pred podne četa je izbila u neposrednu blizinu školske zgrade, gdje je komandirima vodova dat zadatak za napad na školu i ostale objekte oko nje. Kad smo došli u neposrednu blizinu škole neprijateljevi vojnici su ručali. Krenuli smo u napad i zarobili cijelu jedinicu. Oružje im je bilo u kupama, a neprijatelj je bio raspasan, tako da nije pružio nikakav otpor. Jedan manji broj vojnika uspio je da pobjegne.

Ručak iz domobranskog kazana

STEVO JAKŠIĆ STEVICA

Posle uspješnih borbi sa njemačko - ustaško - domobranskim i četničkim jedinicama, brigada se odmarala u rejonu Prnjavora i izvodila vojnu i političku obuku. U brigadi se već nalazilo dosta novih boraca sa ovoga terena, pa su komesari posebnu pažnju posvećivali baš njima. Izvođene su priredbe po selima i održavane političke konferencije sa narodom.

Dvadesetreećeg avgusta 1943. godine, 4. bataljon se odmarao u selu Glogovac. Intendanti i kuvari pripremili su obilat ručak. Odjedanput se oglasi komanda komandanta bataljona Perica Vukojevića, s pozivom u stroj. Za čas su komandiri četa Gavro Panić, Nikola Obradović i Gojko Vokić, postrojili svoje čete i čekali naređenje komandanta. Komandant im je saopštio da se u selu Kalenderovci kod škole ulogorila domobranska satnija i da je naš zadatak da je odmah napadnemo i razoružamo. Komandant je ujedno i objasnio i način kako treba razoružati satniju - opkoliti školu, ne otvarati vatru bez njegovog odobrenja, a zatim pozvati domobrane na predaju. Potom je bataljon krenuo na izvršenje zadatka.

Kolone bataljona kretale su se usiljenim maršem i skrivenim pravcima. Neopaženo se prišlo školi i tako smo opkolili neprijatelja. Komandant pozva domobrane na predaju, s upozorenjem da su potpuno opkoljeni. U tom momentu puškomitraljezac Milan Marjanović pusti rafal iz »šarca« po krovu škole. Crep poče da pršti na sve strane.

Domobrani uplašeni digoše ruke u vis, sa porcijama hrane. Milan skoči kroz ogradu među domobrane, uze jednu porciju i nasu sebi hranu iz kazana, te poče da jede. Domobrani, uplašeni, samo posmatraju. Kada to vide, komandant samo dobaci: »Milane, šta to radiš, zašto ih ne razoružavaš«. Milan, držeći »šarac« preko krila, i jedući, odgovori komandantu: »druže komandante, vidiš da su se oni uplašili. Dok oni spuste ruke i porcije, ja ću dobro da ručam«.

Domobrani su pripadali 5. vinkovačkoj pukovnji. Bili su to mladići sa cijele teritorije takozvane NDH, a upućeni su preko Bosanskog Broda, na komunikaciju Derventa - Doboj - Banja Luka, da štite ovu komunikaciju od partizana. Ostali su u partizanima i bili raspoređeni u jedinice u srednjoj Bosni. Kasnije, neki od njih postali su vojni i politički rukovodioci u pojedinim jedinicama NOV.

Ahmet Bilić, bivši domobran iz Kotor Varoša, znao je često u uslovima oskudice u hrani, da se našali, govoreći: »Sjećate se, drugovi, kako ste vi nas domobrane ostavili bez ručka, koji smo jedva čekali. Da ste nas pustili bar da ručamo, pa tek onda da nas razoružate«. Ahmet i Milan Marjanović bili su nerazdvojni drugovi. Ahmet je često u šali dobacivao Milanu, kad bi bio dobar ručak, da mu vrati dug, što ga je ostavio gladna na Kalenderovcima.

Ahmet Bilić je poginuo u selu Ilijak kod Čačka 1944. na dužnosti pomoćnika političkog komesara čete a Milan Marjanović kod Zvornika 1945. na dužnosti zamenika komandira čete.

Dva detalja sa borbenog puta u brigadi

MARKO DRLJAČA

Na jednom izviđačkom zadatku kod Dervente dobio sam od komandanta bataljona zadatak da sa puškomitraljezom idem na mrtvu stražu. Sa pomoćnikom Dušanom Popovićem,*' posjeo sam položaj prema neprijatelju, udaljen 300 - 400 metara od kuće u kojoj je ostao komandant sa ostalim borcima.

Nakon izvjesnog vremena začu se kratkotrajan prasak pušaka i automata iz pravca gdje je ostao komandant. Pomislio sam da to komandant sa ostalim borcima izaziva neprijatelja. Čudilo me što o tome nije izvjestio mene na straži. Vrijeme je prolazilo, a nestrpljenje raslo. Odlučio sam da pošaljem pomoćnika da izvidi o čemu se radi. Otišao je, ali se nije vraćao.

Sunce je već zalazilo. Riješio sam da i ja krenem. Kradom sam se približavao kući u kojoj sam ostavio komandanta. Međutim, umjesto komandanta, dočekale su me ustaše. Na njihov povik »držte ga«, hitro sam se bacio na kapiju, a zatim iza ćoška kuće pobjegao u kukuruze. Kad su osjetili da ću im pobjeći, otvorili su za mnom vatru. Riješio sam da noć provedem u kukuruzima, izbjegavajući čist teren i plastove. U kukuruzima mi niko nije mogao blizu prići a da ne čujem šušanj, ukoliko bih u toku noći zaspao. Sjutradan sam krenuo u pravcu jedinice, krijući se. Usput sam sreo čovjeka koji je od komandanta dobio zadatak da me potraži i, ako sam poginuo, da me sahrani. To je bio gazda kuće u kojoj se nalazio komandant kada je bio iznenada napadnut. Kad se taj čovjek uvjerio da sam ja borac Marko koga je tražio, poveo me komandantu. Komandant me je srdačno dočekao, srećan što sam ostao živ. Pred jedinicom me pohvalio za hrabrost i snalažljivost.

Slijedeći doživljaj se desio za vrijeme prvog oslobođenja Tuzle, u jesen 1943. godine. Tada je 4. bataljon dobio zadatak da se bez borbe ubaci u grad i da, određenim znakom, obavijesti ostale jedinice da su prodrli u grad. Sa pomoćnikom Markom Kovačevićem posjeo sam položaj u glavnoj ulici u gradu i uništavao neprijatelja koji bi nailazio. Ali, ostao sam bez pomoćnika. Bio je ranjen, i morao je u bolnicu.

*> **Rođen 1920. u selu Jasenice, opština Bosanska Krupa. Poginuo početkom 1944. na sektoru Rogatice.**

Trećeg dana neprijatelj je počeo da se povlači. Nas, veoma malo zdravih okupilo se da se provedemo zbog pobjede i oslobođenja grada. U jednom trenutku među moju grupu - 4-5 boraca, pala je granata. Svi su popadali, a ja sam ostao na nogama - sav u prašini i pijesku, pocijepan i ogluvio. Prosto sam se okamenio, i nisam mogao da se snađem. Dotrčavali su drugi borci i odnosili one popadale. Meni su pomagali da se oslobodim prašine i pocijepanog šinjela. Tek kad sam malo došao k sebi, primijetio sam kapi krvi sa površine desnog uha - zadio bio sam malu ogrebotinu.

Nešto malo kasnije stiglo je naređenje da svi napustimo grad. Našli smo se na ranije zauzetim neprijateljevim rovovima - štab bataljona sa veoma malo boraca, ali mnogo mitraljeza. Neprijatelj, koji se bio povukao, ponovo je kretao u kolonama prema nama. Komandant Pero poslao je svoga zamjenika da sa dijelovima 2. čete presretne jednu kolonu, a meni je dao zadatak da idem pred drugu kolonu kao pregovarač, i da pitam hoće li se predati. U susretu sa čelom kolone kojoj sam išao u susret zapitao sam njihovog starješinu da li se želi predati. Međutim, oni su nastavili pokret bez odgovora. Tek na 50 metara pred našim položajima neprijatelj je istakao bijelu zastavu i predao se, odlažući nerado oružje.

Odlazak u Prateći bataljon Vrhovnog štaba

DRAGAN STOJAKOVIĆ

Brigada je noćila u selu Kokicama. Sjutradan smo stigli u selo Melnu, i tu prenoćili. Ujutru smo pošli za Koričane, gdje su se nalazile naše bolnice. Poslije nekoliko dana stigli smo u Šiprage, a potom u Maslovare. Preko planine Borja borili smo se sa četnicima. Protjerali smo ih i nastavili kroz Javor planinu za Čečavu. Za brigadom je išao Banjalučki odred, koji je bio brojniji i jači od naše brigade. Išli smo u koloni po jedan. Na čelu bataljona bila je 1. četa 1. bataljona, gdje sam bio i ja. Sačekali su nas četnici i sa njima smo nastavili borbu. Nismo imali žrtava, samo je ranjen jedan konj. Razbili smo ih i stigli na rijeku Ukrinu. Popodne smo ponovo napali četničke položaje na brdu Sokolovo i razbili ih, tako da smo oslobodili sva sela do Stanara.

Zajedno sa 5. kozaračkom trebalo je da napadnemo Prnjavor i Glogovac. Peta kozaračka napadala je Prnjavor, a naš 1. bataljon trebalo je da napadne četničko uporište Glogovac. Napad je trebalo da bude istovremen, ali smo mi zakasnili pošto je Glogovac bio dalji. Kada smo došli pred Glogovac neko je povikao: »ko je tamo?«. Na naš zahtjev odgovoreno je da je 2. četa Petra II. Tada smo se razvili u strijelce i potjerali četnike, koji su pucajući bježali. Zauzeli smo Glogovac i iste noći prešli rijeku Ukrinu.

Nakon kraćeg odmora u Glogovcu, krenuli smo ka Prnjavoru. Kako je put bio zaposednut isprijesijecan četničkim zasjedama tri dana i tri noći vodili smo borbu sa njima i zatim ih razbili i nagnali u bjegstvo. Za to vrijeme nijesmo ništa jeli. Poslije toga, nastavili smo borbe pod planinom Motajicom. Tu smo u jednom selu zaklali vola, ali ni tada nismo uspjeli objedovati. Moralo se krenuti na novi zadatak. Četnici su krenuli u novi napad. Odbili smo ih i ovoga puta zahvaljujući mitraljescu Gojku Staniću koji je preciznom vatrom i sa malo municije uspio, nanoseći im gubitke da ih zaustavi. Za to vrijeme, bataljon se prikriveno privukao na domak njihovih položaja i prešao u munjevit juriš bez i jednog pucnja. Četnici su bili potpuno iznenađeni i posle kratke borbe prsa u prsa panično su napustili položaj.

Jednog od tih dana pozvan sam u štab bataljona, gde su mi komandant bataljona Dušan Egić i politički komesar Idriz Čejvan saopštili da idem u Prateći bataljon Vrhovnog štaba. Tako sam se rastao od moje ratne brigade.

Četa bez municije, a četnici prelaze u protivnapad

SVETO KERKEZ

Tokom avgusta 1943. brigada je vodila ogorčene borbe protiv različitih neprijateljskih sastava koji su se nalazili u centralnoj Bosni, uglavnom na prostoriji: Prnjavor - Motajica - Careva gora - Bosanski Kobaš, oko Kalenderovaca, Detlaka, Dervente itd. Većinu borbi u tom periodu vodila je brigada protiv četnika, koji su bili ojačali i činili nečuvena zvjerstva nad nedužnim i nezaštićenim stanovništvom, naročito muslimanskim. U tom periodu 2. bataljon, poslije zauzimanja Prnjavora, napadao je četnike koji su pružali im otpor po okolnim selima, i uzvišenjima. Štab bataljona je prema žestini otpora četnika, u borbi angažovao sve ili samo dio snaga. Cesto je bataljon odbranom razbijao pojedine napade, a zatim prelazi u protivnapad. Budući, da je neprestano bio u borbenim okršajima, trošeno je mnogo više municije. Naime, u takvim situacijama nije se mogla predvidjeti niti odrediti količina municije koja bi se prema savremenim merilima ratovanja smjela utrošiti za obavljanje jednog ili više borbenih zadataka.

Zbog toga je štab bataljona prije svake borbe apelovao na štednju i racionalan utrošak svakog metka. Cesto je štab bataljona naređivao da se prije borbe izvrši preraspodjela municije - da čete koje izvršavaju težišni i, prema trajanju, duži zadatak dobijaju veće količine municije, a za puškomitraljeze i mitraljeze to je bilo neobičajeno u situacijama kada se raspolagalo sa manjim količinama. Dešavalo se u pojedinim borbama da borci pođu u borbu sa svega 2-5 metaka na pušku, a napadali su na neprijateljeve »osinjake«, koji su imali različite vrste naoružanja i gotovo neograničene količine municije.

Poslije pada Prnjavora, četnici su više puta pokušavali da ga protivnapadima preotmu, ali nisu uspjevali. Stoga su se zadovoljavali da barem održe okolna sela i pojedina uzvišenja da bi onima nad kojima su činili zločine, a i svojim pomagačima, dokazivali svoje prisustvo.

Prije nego što je prešao u napad i gonjenje Forkapinih četnika prema Carevoj gori, bataljon je bio raspoređen u visini uzvišenja i dalje se gubi prema Derventi. Četnici su držali uzvišenja na suprotnoj strani. Štab bataljona je u napad pokrenuo 2. i 3. četu, a 1. četu i minobacački vod zadržao je u visini ceste. U prvom naletu 2. i 3. čete su potisnule četnike sa njihovih položaja, i četnici su se užurbano povlačili, uz pružanje otpora sa uzastopnih uzvišenja.

Poneseni uspjehom borci su energično jurišali, puškomitraljezi su štektali, odjekivali su puščani plotuni i eksplozije ručnih bombi. Prola-

mali su se uzvici: »Naprijed Krajišnici«, »Drži dikane«. Pred tako silovitim napadom boraca četnici su sve brže uzimali. Napad je otpočeo u prijepodnevnim časovima, i već je bilo poodmaklo podne a još je trajao. Međutim, odstojanje od borbenog rasporeda naših četa do četnika sve se više povećavalo. Mitraljeski rafali su se sve rede oglašavali i, uopšte, borba je sve više jenjavala i svodila se na sporadične pucnjeve. Borci, već premoreni i iscrpljeni, veoma su se sporo kretali.

Negdje oko 14 časova prenijeto je naređenje da se čete zaustave na dostignutim linijama, prebroji preostala municija i izvrši preraspodjela a borci malo srede i pripreme za dalju borbu. Brzim prebrojavanjem municije zaključeno je da su preostale količine jako male. U 2. četi na puškomitraljez su iznosile oko 8-15, a na pušku 5-8 metaka. Svaki borac je odmah dao puškomitraljescima po par metaka, ali se na njihovim licima primjećivala određena nelagodnost. Svi su, vjerovatno, o istom razmišljali, ali to javno nisu ispoljavali.

Ubrzo smo primijetili da se četnici približavaju. Kretali su se dijelom u kolonama, a dijelom u manjim grupama. Neki su bili i u razvijenom rasporedu za borbu. Preko veze je prenijeto naređenje da se sačekaju na što kraćem odstojanju. Nakon što su se približili našem rasporedu, otvorili su vatru, i uz uzvike: »Naprijed braćo« i »Za kralja i otadžbinu«, krenuli u protivnapad. Naše čete su otvorile skromnu vatru, a četnici su više vikali nego što su napredovali. Uslijedilo je naređenje za povlačenje, i 2. i 3. četa su, uz sopstveni prihvat, pristupile izvlačenju. Kada su četnici osjetili naše izvlačenje, sve više su navaljivali. Izvlačenje su štitili veoma hrabri i u borbama dovoljno prekaljeni, poznati puškomitraljesci: Bosančić, Milanko Predojević, Nikola Bijelić, Lazo Radulović, Ilija Bigić, a na levom krilu 2. čete našli su se i puškomitraljesci iz 3. čete: Mićo Delić, Jovo Kerkez i Milan Ćurguz.

Čete su se ubrzano izvlačile. Štab bataljona je budno pratio situaciju, a kada su se četnici približavali na domet uspješnog dejstva minobacača, usmjeravao je njihovu vatru na najugroženiji pravac. Tokom izvlačenja naišli smo na jedan dublji potok, sa dosta vode, a mnogi borci nisu znali da plivaju, pa su zbog pronalaženja načina za njegovo savladivanje (mnogi su ga preskakali) usporili izvlačenje. Četnici su se prosto sjurili ka tom potoku i na pojedinim dijelovima izmiješali sa borcima, pri čemu je, pored pojedinačne pucnjave, nastalo gušanje i međusobno udaranje kundacima, pištoljima bez municije i čime se god stiglo.

Puškomitraljezac Jovo Kerkez, nakon prelaska potoka, trčao je sa svojim puškomitraljezom prema jednom uzvišenju. Za njim su se ustremili dva četnika, i niko nije pucao. Sustigli su ga. Jovo se grčevito branio mašući puškomitraljezom oko sebe bez ijednog metka. Jedan četnik je uspio da uhvati za cijev puškomitraljeza, dok ga je drugi s leđa naglo udario kundakom italijanske puške po glavi. Jovo se onesviješćen, obliven krvlju, stropoštao na zemlju. Ta neizvjesna borba već se približila podnožju uzvišenja sa kojeg su čete krenule u napad, a osjetilo se daje i četnicima ponestalo municije i snage, zbog čega je i njihov napad jenjavao.

U jednom trenutku na njihovu grupu koja je zastala sručila se vatra voda minobacača, a na drugu, koja se bila skoro uklinila u raspored

2. voda 2. čete, kojim je komandovao Milanko Majkić, počeli su sjeći rafali teškog mitraljeza, čiju su poslugu sačinjavali: Rade Dobrić, Stojan Rendić i Dušan Bundalo. Ta je posluga činila herojske podvige i u svim dotadašnjim borbama, posebno u toku četvrte ofanzive. Uvijek je dosledno izvršavala postavljene zadatke i uspjela je da sačuva mitraljez.

Štab bataljona je ocijenio pravi trenutak i naredio 1. četi da odmah pređe u protivnapad. Četa je otvorila paklenu vatru (ona nije bila istrošila municiju), a zatim je prešla u energičan protivnapad. Četnici su toliko bili iznenađeni da su se dali ne u odstupanje već u panično bjekstvo.

U međuvremenu, dok se to događalo, Jovo Kerkez se osvijestio. Četnici su bježeći protrčavali pored njega i on je video jednog četnika kako bježi sa njegovim puškomitraljezom na ramenu. Istovremeno je do njega stiglo i nekoliko boraca 1. čete, koji su jurili četnike. Jovo je od borca Jove Kačavende uzeo pušku, nanišanio četnika koji je odmicao, bježeći sa puškomitraljezom i opalio. Četnik je malo zastao, bacio puškomitraljez sa ramena i hramajući pobjegao u neku šikaricu. Tako se Jovo Kerkez ponovo domogao svoga puškomitraljeza.

*

Za Jovu Kerkeza i njegov puškomitraljez borbe sa četnicima i ostalim neprijateljima nisu prestajale.

Nakon borbe oko Crnog vrha i Slatine, napada na Teslić i oslobađanje Gračanice, brigada se krajem septembra 1943. pripremala za napad na Tuzlu. Jedinice brigade su se približavale Tuzli kroz neprestane borbe, savladavajući različita uporišta. U okviru tih zadataka, 2. bataljon je izveo napad na četnička utvrđenja koja su se nalazila duž uzvišenja zvanog Ciganišta, iznad Doboja.

I posle više pokušaja i pretrpljenih gubitaka bataljon nije uspio da zauzme to utvrđenje. Jovo je u to vrijeme bio politički delegat voda u 3. četi i puškomitraljezac. Vatrom puškomitraljeza neutralisao je dejstvo četnika kroz puškarnice bunkera i obezbeđivao napad svoga voda duž planinskog puta koji je vodio prema bunkeru. Pokošen je smrtonosnim rafalom iz bunkera. Drugovi su više puta jurišem pokušavali da ga izvuku, ali bez uspeha.

Stiglo je i naređenje štaba brigade da se bataljoni hitno povuku i što prije produže pokret prema Tuzli, koja je imala strategijski značaj i bila glavni cilj brigade.

Jovo je ostao sa svojim puškomitraljezom, a njegovi drugovi u nove okršaje za ideale za koje se i on žrtvovao.

Pogibija Roberta Solca

RAZIJA HADŽISMAILOVIĆ - DUJKOVIĆ

Sa brigadom sam učestvovala u napadu na Teslić, 8/9. septembra 1943. Kada su neprijatelju stigla pojačanja, bili smo prisiljeni da se povlačimo. U selu Mrkotiću sustigli su nas njemački tenkovi. Borba je bila neizbježna. Bila sam u blizini hrabrog i neustrašivog borca Roberta Solca, koji se borio sa protivtenkovskom puškom. U toj borbi bio je ranjen kroz pluća, te je sa ostalim ranjenicima prebačen u bolnicu 11. divizije. Mi smo nastavili sa pokretom.

Poslije izvesnog vremena, kada smo došli u Ljeskove Vode, gdje je na zboru govorio Košta Nađ, povukli su nas, borce iz 2. krajiške brigade, koji su bili sa područja Tešnja i Teslića da formiramo Tešanjско-teslički odred. Nismo htjeli da napustimo našu brigadu, te je nekoliko drugarica otišlo sa brigadom, a mi smo ostali u odredu.

Na smotri odreda doktor Bjelić je izdvojio iz stroja Esmu Eminagić i mene, i odmah s kuririma uputio na Viši sanitetski kurs u Jajce. Svratili smo u Maslovare u bolnicu 11. divizije, odakle je trebalo da sa ostalima krenemo na kurs. Po dolasku nas je pozvala doktorica Danica Perović i pitala iz koje smo jedinice. Rekle smo da smo iz 2. krajiške brigade. Tada nam je rekla da ima jedan drug iz naše brigade koji je u komi, ali spominje neka imena, pa da vidimo da li ćemo ga prepoznati. Gledao nas je i prošaputao naša imena. Rekla sam Sole, a on se nasmijao. Kod njega smo dežurale kad god smo bile slobodne, a i kada smo bile na dužnosti tražile smo baraku (bajtu) u kojoj je on bio. Mislili smo da mu se stanje popravlja, jer smo već s njim pričale o našim zajedničkim borbama. Jedno veče trebalo je da dežuramo jedna do ponoći, a druga poslije pola noći, ali smo se Esma i ja dogovorile da zajednički dežuramo pored Šoleta, jer je bio najteži ranjenik. Pričali smo i, između ostalog rekao je: »Kada ozdravim ponovo ću se tući sa Nijemcima«. Naglo mu je međutim, pozlilo i umro je na mojim rukama. Plakale smo i odmah su nas povukli iz bajte. Sjutradan smo ga sahranili u krugu bolnice u Maslovarama.

Nakon dva dana Esma i ja smo stigle u Jajce na Viši sanitetski kurs. Po završenom kursu dodijeljena sam za odgovornu bolničarku bolnice u 10. diviziji.

Odlazak u istočnu Bosnu

MILOSAV GAJIĆ

Krajem avgusta 1943. naša brigada je dobila naređenje da se prebaci iz centralne u istočnu Bosnu. Prije toga smo se duže vrijeme zadržali u centralnoj Bosni u okolini Prnjavora, Teslića i Dervente. Kada smo saznali da idemo u istočnu Bosnu nismo se baš mnogo radovali, jer su u brigadi borci bili uglavnom iz Bosanske krajine, pa bi mnogo radije išli u našu Krajinu, jer smo se bili uželjeli svojih krajeva, a i roditelja i porodice, za koje već poodavno nismi ništa čuli. Ali, bez obzira na sve, naređenje je moralo da se izvrši. Svi smo bili svjesni da naša borba ne poznaje i ne priznaje rejone i regije, da se vodi protiv okupatora i svih domaćih izdajnika širom naše zemlje. Zbog svega toga, borci 2. krajiške brigade spremali su se čutke i krenuli na dalek put na nove zadatke.

Trebalo je preći tri prepreke: rijeku Bosnu, prugu Doboje - Derventa, koju je stalno kontrolisao i obezbjeđivao oklopni voz, a i putem od Doboja do Dervente često su prolazile neprijateljeve jedinice i tenkovi. Saopšteno je da će nas do rijeke pratiti 5. krajiška kozaračka brigada, a odmah preko rijeke da nas čeka 15. majevička, i da će te jedinice na tom našem putu da nam pomognu u slučaju jačeg otpora i napada neprijatelja.

Kada smo krenuli začule su se krajiške pjesme. Do pruge i rijeke Bosne trebalo je putovati cio dan, a zatim, pod zaštitom mraka, preći put, prugu i rijeku. Na tom terenu Bosna je prilično široka i nešto plića, te se mogla pregaziti. Pravac prelaza bio je željeznička stanica Rudanka, na oko pet kilometara od Doboja. Usput, do Rudanke, pa i u samoj Rudanci, naše jedinice su se sukobljavale sa manjim četničkim grupama, koje su, uz slab otpor, ubrzo okretale leđa. Znali su ti Forkapini i Radićevi izrodi da im je pri svakom sudaru sa 2. brigadom jedini spas u bjekstvu i zaklanjanje iza leđa svojih saveznika - ustaša i Nijemaca.

Uz put, sa talasastih terena i brežuljaka centralne Bosne, u velikoj daljini, vidjela se rijeka Bosna - široka i mutna, sa ostrim ivicama, naročito na desnoj strani svoga korita. Čuli smo i oklopni voz kako se kreće uzduž pruge Doboje - Derventa, i obratno, sa kojim smo takođe bili već stari poznanici iz ranijih borbi, a čiju smo prugu više puta rušili i dizali u vazduh. Što smo se više približavali mjestu prelaza, bilo je sve tiše. Prestala je pjesma. Preko veze je stiglo naređenje da bude tišina i da borci u pokretu drže propisano - veće odstojanje. Kada je nastala tišina međusobno smo se pogledali i prećutno razumjeli, da se ni toga

puta neće završiti bez borbenih okršaja. Stigli smo do pruge kad je već bio mrak, ali je bila dobra vidljivost, jer je bila mjesečina, tako da se vidjelo gotovo kao danju.

Zaustavili smo se zajedno sa zamjenikom komandanta brigade na samoj pruži. Na tom mjestu naše jedinice su prelazile preko pruge, tj. ispod jednog mostića - ispod same pruge. Mi smo na pruži zastali, postavivši zasjedu sa dva puškomitraljeza, u pravcu prema Derventi. Iz tog pravca kroz noć se iz daljine čuo dolazak oklopnog voza. Znali smo da su naši mineri završili svoj posao, ali smo ipak bili oprezni i, za svaki slučaj, postavili smo zasjedu. Zamjenik komandanta Dušan Egić je pozvao komandira minerske grupe Ivana i upitao ga da li su prugu dobro razrušili. Ivan je potvrdno odgovorio. Ipak, primjetili smo da se voz približava, što je značilo da je prošao barijeru i da pruga nije bila potpuno razrušena. Osvijetlio je teren oko nas i počela je iz voza mitraljeska i artiljerijska paljba. U tom trenutku većina naših jedinica se nalazila na prostoru između pruge i rijeke, a od pruge do rijeke bilo je oko dva kilometra. Mi smo se sklonili pod mostić, odnosno propust ispod pruge. Voz se zaustavio na samom mostu i tukao iz mitraljeza prema rijeci. Našli smo se ispod samog voza. Držali smo oružje i bombe u rukama i pripremali se za uništavanje i hvatanje onih koji bi eventualno pokušali da izađu iz voza. Međutim niko nije izlazio iz oklopa, a voz se ubrzo pomjerio prema Doboju. Mi smi, takođe, ubrzanim pokretom napustili mjesto pod prugom i krenuli prema rijeci, odnosno prema mjestu za prelaz na drugu stranu rijeke. Drug Ivica iz minerskog odjeljenja objasnio je da su oni prugu minirali, a i mi smo čuli eksploziju. Međutim, bilo je malo eksploziva i tračnica nije potpuno prekinuta, već je samo oštećena, pa je voz na tom mjestu ipak prešao, i tako stigao do nas.

Pri nailasku voza napravila se manja gužva. Nastala je jurnjava ispod i oko pruge. Neki konji su se oteli konjovocima i jurili po mjesečini kroz kukuruz, ali se ipak sve dobro sredilo i prilaz do rijeke bio je obezbijeđen.

Na mjestu gdje smo rijeku pregazili voda je bila razlivena. Na širem prostoru, sa strane bili su plićaci, a na sredini prilično duboko, tako da se kroz noć moglo vidjeti da borci gaze vodu do ramena. Na drugoj strani rijeke gorjele su vatre i tamo su nas čekali Majevičani. Vatre su bile upaljene i služile su za orijentaciju našim borcima po izlasku iz vode. Neko od naših drugova rekao je da ne treba brinuti za odijelo što je mokro, jer su vatre naložene da bi se na brzinu moglo osušiti odijelo, a da treba dobro čuvati oružje i municiju i da se prilikom prelaska kroz vodu oružje podigne iznad glave. Borci su se pohvatali za opasače i postrojili u kolone. Tako je rijeka pređena.

Lično sam se bio uplašio, jer kao i mnogi drugi nisam znao da plivam. Pošto sam bio mali rastom, pomislio sam da će na sredini rijeke voda da mi pređe iznad glave. Rekao sam to ekonomu kurira štaba brigade Jovanu Tadijiću, a on mi je kazao da se držim za njega, pa kad budemo na sredini podići će me i tako ćemo preći na drugu stranu. Tako smo i postupili. Kad smo prešli, Tadijić mi je rekao, da moramo naučiti da plivamo, da ubuduće ne bi imali problema pri prelazu preko rijeke.

Prelaz preko rijeke Bosne

STEVO JAKŠIĆ STEVICA

Dvanaesta krajiška divizija (kasnije 11) imala je u svome sastavu 2, 5. i 12. krajišku brigadu i Banjalučki i Prnjavorski odred. Te jedinice su od maja do septembra 1943. vodile borbu sa njemačko-ustaškim, domobranskim i četničkim snagama u međuriječju rijeka Bosne, Save i Vrbasa, i oslobodile veći dio srednje Bosne.

Krajem avgusta 1943. komandant 1. bosanskog korpusa primio je, između ostalog i naređenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita da 2. krajišku brigadu što prije uputi u istočnu Bosnu, na nove borbene zadatke.

Štab brigade je odmah preduzeo potrebne pripreme sa rukovodećim kadrom za prelazak preko rijeke Bosne. Štab 4. bataljona, na čelu sa komandantom Pericom Vukojevićem, zamjenikom Mirkom Simićem, političkim komesarom Milom Maleševićem, pomoćnikom komesara Milanom Obradovićem i obavještajnim oficijom Mirkom Bundžom, odmah je održao sastanak sa komandama četa, partijskim ćelijama i skojevskim aktivima.

Bio je prohladan septembarski dan kada je nastupio čas prelaska preko rijeke. Bataljon se primicao obali. Štab bataljona održavao je sastanke sa komandama četa, na čelu sa komandirima Gavrom Panićem, Nikolom Obradovićem i Gojkom Vokićem, i bolničarkama Milkom Knežević, Zorom Mičević i Vukosavom Kujavić, i raspoređivao jedinice na kolone prema redu prelaska preko rijeke.

Kolonom u kojoj sam se nalazio komandovao je pomoćnik političkog komesara bataljona Milan Obradović. On nam je davao precizne zadatke: da se puške nose preko leđa, opasači opuste radi lakšeg držanja, da se ne bi lanac prekidao. Bolničarkama je objašnjavao kako da pruža prvu pomoć ukoliko neko popije mnogo vode. Obradović je tako ulivao povjerenje borcima, pogotovu što su većinu činili neplivači. Kada je otpočeo prelazak na čelu kolone prvi se spustio u vodu Mirko Bundža, a ja za njim. Od pravca Doboja tukli su flakovi, ali se niko na to nije osvrtao. Polako, korak po korak, gazilo se, ali na nekim mjestima nisam mogao, kao ni drugi nižim rastom, da dotaknem tvrdo tle u rijeci, pa smo se vukli, držeći se čvrsto jedan za drugog.

Po prelasku rijeke mnogi su se borci ohrabрили i počeli pričati zgode i nezgode da bi otklonili strah. Ja sam priznao da sam se bio uplašio, na šta je Mirko dobacio: »Bio si se za mene zalepio, vukao sam te kao mačka miša«. Neki borci su priznali da su neplivači i da su izjavili pri formiranju kolone za prelazak da znaju plivati da bi kod sebe otklonili strah. Mirko se nasmijao i rekao: »Lako je sada pričati, a da ne bješe bistrerijeke Bosne pitanje je šta bi se sve našlo u gaćama«.

Duže vremena na moj račun su zbijane šale kad bi naišli na neki potok. Dovikivali su da ja prvi preplivam pošto se ne može pregaziti.

Sedmi dio

U istočnoj Bosni

Teški gubici na Ciganištu kod Doboja

STEVO JAKŠIĆ STEVICA

Po prelasku u istočnu Bosnu, 2. krajiška brigada je 23. septembra 1943. napala na jako utvrđenje ozrenskih i trebavskih četnika, na Ciganištu i Brečnju, sa kojih su štitili Doboju. Razvila se žestoka borba. Četnički komandant, videvši da neće moći izdržati, zatražio je pomoć iz Doboja. Za kratko vreme iz Doboja se sručila artiljerijska kanonada na naše položaje, tj. na položaje 2. krajiške brigade, a potom su u kolonama krenule njemačke jedinice. Štab brigade, uvidevši da bi moglo doći do većih žrtava, donio je odluku da se brigada povuče na polazne položaje. Borci, nenaviknuti na uzmicanje pred neprijateljem, a pogotovu pred četnicima, teško su se pomirili sa tom odlukom.

U okršaju na Ciganištu i Brečnju, živote je položilo sedam boraca brigade. Među njima je bio i politički delegat u 2. četi 4. bataljona Jusuf Hadžiahmetović, bihački skojevac i omiljeni borac i rukovodilac navedenog bataljona.

Štab bataljona je donio odluku da se po svaku cenu mrtvo tijelo Jusufovo mora izvući ispred neprijateljskog bunkera. Komandant bataljona, Perica Vukojević, postrojio je bataljon i zatražio dva dobrovoljca. Politički komesar bataljona, Miroslav Majkić Miro kratko je saopštio da mrtvo telo našeg borca ne sme ostati u rukama neprijatelja. Komandant Perica tražio je dva dobrovoljca. Javio se čitav bataljon. Znajući svoje borce, Perica komanduje da se bataljon postroji u jednu vrstu, i objašnjava da na komandu »sad«, dvojica koji prvi izađu pred stroj, biće dobrovoljci. Najhitriji su bili vodnik voda Vojislav Jakovljević Vojo i politički delegat voda Đuro Grubor. Dobrovoljci su odmah krenuli na izvršenje zadatka. Skriveni kroz potoke i puzeći, primicali su se pod bunker do mrtvog Jusufa. Kad su neprimjetno stigli do mrtvog Jusufa, vidjeli su da su četnici poskidali sa njega gornju odeću. Kako je bio krupan i prilično težak, poskidali su opasače, stavili oko tjela i provukli deblji kolac i tako ga neprimjetno sa najvećom oprežnošću izvukli dalje od bunkera.

Bataljon ga je sahranio na groblju u selu Sijenice, i uz vojne počasti oprostio se od omiljenog druga - borca, političkog delegata voda Jusufa Hadžiahmetovića.

Štab bataljona je odao posebno priznanje i hrabrim dobrovoljcima za učinjeni podvig.

Ni mrtav u ruke neprijatelja

VOJISLAV JAKOVLJEVIĆ VOJO

• " VU^U

Na putu iz centralne za istočnu Bosnu 2. krajiška brigada je pregazila rijeku Bosnu i izbila na Trebavu. Tih dana nije bilo mira na terenu Trebave. Naš 4. bataljon je svakodnevno dolazio u sukob s grupom ozrenskih i trebavskih četnika. Jednoga dana je napao četničko uporište zvano Ciganište. Ozrenski četnici Cvijetina Todića dali su jak otpor, braneci istovremeno i prilaze neprijateljskom garnizonu u Doboju. Uz pomoć Nijemaca i njihove vrlo jake artiljerijske vatre iz Doboja, naš napad nije uspio.

Krajišnici su bili ogorčeni, jer nisu bili navikli da im neprijatelj stane na put, a pogotovu četnici. Naš bataljon je izveo više juriša. Četnici i Nijemci su se žilavo branili, tako da su se uspjeli održati na tome položaju. Naš bataljon se povukao na određeno zborna mjesto. U toku borbe, bataljon je imao gubitaka od 1 poginulog i 2 ranjena borca. Poginuo je politički delegat voda Jusuf Hadžimehmedović, bihački skojevac, hrabri i omiljeni borac našeg bataljona, koji je ostao ispred četničkih položaja.

Odmah po izvlačenju iz borbe, komandant bataljona Perica Vukojević Pero i politički komesar bataljona Miroslav Majkić Miro postrojili su bataljon i zatražili dobrovoljce koji bi izvukli poginulog delegata Jusufa. Javio se veći broj boraca, a među prvima politički delegat voda Đuro Grubor i komandir voda Vojislav Jakovljević Vojo. Jasno, svi nismo mogli poći, pa smo određeni nas dvojica. Bila je mrkla noć, bez mjesečine. Najveću prepreku činio je duboki potok između dva uzvišenja, koja je trebalo savladati puzeći tako da neprijatelj ne primijeti. Svjesni težine zadatka, krenuli smo u mrklu noć. Pred očima nam je bila slika druga Jusufa, uvek nasmijanog i veselog, koji je često znao, u predahu između dvije borbe i napornog marša, usnom harmonikom i starogradske pjesme da nas uveseljava.

Krećući se puzeći ka neprijateljevima bunkerima četnici su nas ipak primjetili, pa su otvorili žestoku vatru po nama, misleći da ih ponovo napadamo. Pod kišom metaka uspjeli smo da pridemo neprijateljskom bunkeru i tada smo ugledali bijelu senku ispod samog bunkera. Bilo je teško prepoznati da li je to tijelo mrtvog druga Jusufa ili nešto drugo. Nastavili smo da puzimo dalje, sve uvjereniji da je to njegovo tijelo. Kada smo prišli tik do njega, vidjeli smo da je nag - bez odjeće i obuće. Skinuli smo opasače, vezali preko tijela i vukli ga, uz kišu metaka, do prvog sigurnijeg zaklona. Obavili smo postavljeni zadatak i donijeli tijelo našeg druga do štaba bataljona. Uz vojnu počast, oprostili smo se od njega i sahranili ga na seoskom groblju u selu Sjenice kod Doboja.

To je samo jedan od primjera kako se u NOR-u vodila briga o ranjenom i poginulom borcu, a ujedno se kovalo i bratstvo naših naroda.

Oslobođenje i odbrana Tuzle oktobra 1943

DRAGUTIN STANIĆ

Zajedno sa štabom 1. bosanskog korpusa - komandantom i političkim komesarom Kostom Nadom i Vladimirom Popovićem 2. krajiška brigada prešla je iz srednje u istočnu Bosnu 12/13. septembra 1943. Rijeku Bosnu prešli smo desetak kilometara južnije od Doboja. U tom dijelu Bosne u tom momentu nalazila se na širem terenu 17. istočnobosanska divizija sa 6. istočnobosanskom i 15. majevičkom brigadom. Kasnije, 29. septembra 1943. u njen će sastav ući i novoformirana 16. muslimanska brigada. Pored ovih jedinica, tu su još bili i Majevički, Trebavski i Ozrenski partizanski odredi. Te jedinice su razbile četničke snage na Trebavi i oslobodile Bosanski Samac, Gradačac i Orašje na Savi.

Šesnaesta vojvođanska divizija oslobodila je Bijeljину. Sva ostala uporišta u istočnoj Bosni, i dalje su bila u rukama jakih neprijateljskih snaga, - ustaša, Nijemaca, domobrana i četnika.

U to vrijeme, uslijedila je i direktiva Vrhovnog štaba 3. korpusu, u kojoj se, između ostalog, kaže: »vidite, da li bi se dalo bez naročitih žrtava, zajednički zauzeti Tuzla. Vi ćete morati čim prije da se približite Sarajevu«.

U vezi sa tom direktivom, štab korpusa je odmah pristupio pripremanju plana za napad na Tuzlu. U međuvremenu, dok se pripremao plan napada, 2. krajiška brigada, poslije kraćeg odmora u selima Paležnica, Živkovići i Skipavac, napala je neprijatelja na Ciganištu, uporištu u sistemu spoljne odbrane Doboja, zatim je oslobodila Gračanicu, protjeravši muslimansku miliciju; razbila je i protjerala jaču grupu Ozrenskih četnika, rušila je željezničku prugu i druge objekte od Karanovca do Bosanskog Petrovog Sela, na pruzi Doboje - Tuzla. Posle toga, 2. brigada se odmarala u rejonu Gračanica i pripremala se za dalje akcije.

Za to vrijeme, prikupljeni su podaci o snazi, jačini i utvrđenjima neprijatelja u Tuzli i njenoj bližoj okolini, pri čemu je ustanovljeno: da garnizon Tuzlu brani Tuzlanski domobranski združ, 2. jurišna bojna 6. lovačke pukovnije, jedna bojna domaće domobranske pukovnije, jedan bataljon i jedan artiljerijski puk 369. njemačke legionarske divizije, sa jednom četom oklopnih automobila i tenkova. Pored toga, tu se nalazio i znatan broj žandarmerije, gestapovaca i milicije, koji su bili pod neposrednom komandom gestapovskog pukovnika Kufnera. Ove jedinice, prema našoj procjeni, mogle su imati ok 4.000 vojnika, podoficira i oficira.

Pored navedenih snaga, u bližoj i daljoj okolini, prema Doboju, Brčkom i Zvorniku, bilo je jačih neprijateljskih snaga i sastava, i to: u Lukavcu se nalazio neprijatelj jačine do jedne bojne domobrana sa četom Nijemaca i nekim jedinicama željezničke bojne; jedna bojna je bila raspoređena u Gornjoj Tuzli i Siminom Hanu; u Živinicama jedna bojna domobrana sa četom Nijemaca i artiljerijskim divizionom 369. njemačkog artiljerijskog puka. Sve u svemu, na pomenutim mjestima bilo je ukupno oko 4-5.000 neprijateljskih vojnika.

Svi dominantni položaji oko Tuzle bili su jako utvrđeni betonskim bunkerima, rovovima i opasani bodljikavom žicom, a doline i udolja bili su minirani. U gradu su postojali na važnijim mjestima bunker i utvrđene kuće, a na istočnom i zapadnom dijelu grada, bile su utvrđene i vojničke kasarne.

Svim tim snagama - u garnizonu u Tuzli i pomenutim spoljnim uporištima - komandovao je domobranski pukovnik Sulejman Filipović, ali su u stvari praktično svu vlast držali gestapovci.

Za rukovođenje napadom na Tuzlu od štaba korpusa bio je određen komandant 17. istočnobosanske divizije Gligo Mandić. Njegovoj diviziji bila je pridodata za ovu akciju i 2. krajiška brigada, a zatim i Majevički, Ozrenski i Trebavski partizanski odredi. Za napad na Tuzlu bila je predviđena i 16. vojvođanska divizija, ali ona nije mogla da učestvuje, radi neprijateljske intervencije od Brčkog prema Bijeljini i Tuzli. Naše snage ukupno za napad na Tuzlu brojale su oko 3.000 boraca i starješina. Na osnovu svih tih podataka, komandant 17. divizije odlučio je:

- prvo, sa 6. istočnobosanskom brigadom, pod komandom Miloša Zekića, napasti spoljne položaje odbrane - Moluhe, Piskavicu i Kojšinu, a zatim, po likvidaciji ovih uporišta, zauzeti zapadni logor, kasarne, kao i zapadni deo grada.

- sa 2. krajiškom brigadom i Ozrenskim odredom pod komandom Stanić Dragana, napasti i zauzeti spoljna uporišta odbrane, severno od grada Parlog, Gradinu, slani bunar i Gradovrh, a zatim dalje prodirati i ovladati istočnim logorom, kasarnama i istočnim i centralnim dijelom grada Tuzle. Granica desno sa 6. brigadom bio je potok Tušanj, a levo Gradovrh i istočni logor zaključno. Objekat Gradina, inače, dominira sa sjeverne strane i istočnim i centralnim dijelom grada sa sjevera. Bilo je to fortifikacijski najjače utvrđenje. U njegovom krugu se nalazio veliki betonski bunker sa težim naoružanjem - divizion njemačke artiljerije sa reflektorima. Nad ovim zadatkom, štab 2. krajiške brigade se ozbiljno zamislio. Kako izvršiti zadatak sa samo 650 boraca krajišnika i 80 boraca Ozrenskog partizanskog odreda?

Donešena je odluka. Prvo, sa dva bataljona (2. i 4.) napasti neprijatelja između potoka Tušanj i slanog bunara, prodirući u centar grada sa severa, držeći čvršću vezu levo sa Prvim bataljonom; sa druga dva bataljona (1. i 3.) napasti Gradinu sa severa i istoka, sa zadatkom da se razruše neprijateljske prepreke na prednjem kraju njegove odbrane i dalje u sadejstvu ovladati Gradinom i dalje prodirati u unutrašnjost grada; treći bataljon će sa dvije čete sa istočne strane napasti Gradinu, a sa jednom četom obezbediti pravac od Gornje Tuzle.

Petnaesta majevička brigada pod komandom Ratka Perića upućena je duboko prema Doboju, da štiti naše snage sa toga pravca.

Majevički partizanski odred pod komandom Veljka Kurjaka imao je zadatak da ovlada neprijateljskim uporištem u Lukavcu.

Napad svih snaga otpočeo je prema zapovjesti komandanta 17. divizije u 22,00 časa 29. septembra 1943.

Sa polaznih položaja Obodnica - Breške, 2. krajiška brigada krenula je na izvršenje zadatka u dve kolone. Tu, u Breškama, jedna grupa žandarma otkrila je prisustvo brigade i obavijestila svoje u Tuzli, radi čega je brigada odmah bila ometena u pokretu od dejstva neprijateljske artiljerije.

Napad brigade počeo je tačno u odrijeđeno vrijeme. Prvi bataljon, odmah u prvom udaru, zauzeo je Parlog i nastavio nastupanje ka prednjoj liniji utvrđene Gradine. Naišavši na prepreke od bodljikave žice, borci su počeli sa provlačenjem kroz prolaze u njima. Osjetivši to, neprijatelj je reflektorima osvijetlio teren ispred položaja i odmah je uslijedila snažna mitraljeska i topovska vatra, radi čega su se čete morale povlačiti u mrtve uglove. Svi dalji pokušaji rušenja prepreka ostali su bez uspjeha. Čete su se pred zoru morale povući na polazne položaje.

Drugi i 4. bataljon privukli su se neopaženo između potoka Tušanj i slanog bunara, pa su prodrli u prve kuće u gradu. Tu su bili osvijetljavani reflektorima i tučeni artiljerijskom vatrom sa Gradine. U zoru su se i ta dva bataljona, po naređenju štaba brigade, morali povući na polazne položaje. Te noći su zauzeti samo Parlog i Gradovrh, koji su ostali u našim rukama preko cijelog dana.

Sesta istočnobosanska brigada zauzela je Piskavicu i Kreku, ali jako branjeno uporište Kojšino nije uspjela da zauzme. U toku dana, od strane štaba korpusa i divizije upućen je ultimatum pukovniku Filipoviću za predaju, ali odgovora nije bilo, jer se neprijatelj nadao da će dobiti pomoć od Doboja i Brčkog.

Tridesetog septembra uveče ponovljen je napad istim pravcima i sa istim jedinicama, tako da su 2. i 4. bataljon upali dublje u grad, ali su protivnapadom bili odbijeni, dijelom snaga sa Ilinčice.

Prvi i 3. bataljon bili su narušili na više mjesta sistem neprijateljske odbrane. Međutim, pošto su bili osvijetljavani u nastupanju i tučeni jakim neprijateljskom vatrom, usloveli su da štab brigade donese odluku da se sve jedinice povuku na jučerašnje položaje. Ni 6. istočnobosanska brigada nije imala uspjeha. Šesnaesta muslimanska brigada je te noći, pred zoru, 1. oktobra uspjela da zauzme neke položaje na Ilinčici.

Ipak, te noći, na svim mjestima bila je načeta neprijateljska odbrana. U takvoj situaciji njemački pukovnik Kufner preuzeo je komandu od pukovnika Filipovića i pojačao odbranu na Gradini.

KomandanrT7. divizije izdao je naređenje da Tuzla mora pasti, da se obnove napadi i da se osvaja kuća po kuća, ulica po ulica.

Štab 2. krajiške brigade, znajući da je neprijatelj pojačao odbranu na Gradini, donio je odluku da sa cijelom brigadom, obuhvatom Gradine sa svih strana, napadne i slomi odbranu neprijatelja uz pomoć teških oruđa brigade. Bataljoni brigade počeli su napad opet oko 23,00 časa. Prvi bataljon je napadao pravcem iz prethodne noći, s tim što je više grupisao snage prema mjestu neprijateljske artiljerije. Borci bataljona sručili su se na vatrene položaje neprijateljske artiljerije i odmah počeli sa obračunom sa posadama oruđa. Preživjeli neprijateljski artiljerci, uzimali su prema vrhu Gradine, gdje su se nalazili njemački gestapovci i ustaše, na čelu sa gestapovskim pukovnikom Kufnerom.

U tom sudaru, borci bataljona zaplenili su sedam topova-haubica. Obradovan velikim uspjehom, komandant bataljona Milan Zgonjanin obavještava komandanta brigade, a ovaj dalje komandanta divizije i korpusa. Košta Nađ čestita krajišnicima i preko telefona poručuje »samo napred krajišnici«.

Nešto poslije pola časa stigao je kurir od komandanta bataljona, pružajući mi cedulju u kojoj piše, da su Nijemci i ustaše protivnapadom ponovo preoteli topove od naših boraca. U štabu brigade smo u dilemi, kako sada obavijestiti pretpostavljena rukovodstva. Odlučili smo i odmah krenuti u streljački stroj i brzo uspostaviti vezu sa starješinama od komandira do komandanta, i sa štabovima drugih bataljona i uz podršku svih oruđa, ponovo napasti neprijatelja, što je i učinjeno. U tom jurišu, neprijatelj je upotrebio i šrapnelske granate, ali mu to nije moglo pomoći, jer su topovi ponovo bili u našim rukama. Bio je to kompletan artiljerijski divizion od 12 haubica.

Poslije toga juriša, neprijatelj je odstupio ka vrhu Gradine, a odatle u panici sa pukovnikom Kufnerom prema Istočnom logoru i Gornjoj Tuzli, bežeći sa tenkovima kroz proređene redove naših boraca. Odmah zatim, neprijatelj se počeo predavati. Poslednji otpor na Gradini neprijatelj je davao iz velikih bunkera i kasarne sa vrha Gradine. Međutim, i oni su bili brzo ućutkani iz naših artiljerijskih oruđa i prisiljeni na predaju. Tada su naše čete i vodovi krenuli od uporišta do uporišta. Neprijatelj se sa bijelim zastavama svuda predavao.

Treći bataljon u sadejstvu sa delom snaga 1. bataljona, ovladao je Istočnim logorom. Tu, na Gradini i u Istočnom logoru, 2. krajiška brigada razoružala je preko 800 neprijateljskih vojnika - Nijemaca, ustaša, domobrana, žandarma i muslimanske milicije. Zaplijenjeno je 12 haubica, nekoliko minobacača, mnoštvo pušaka, mitraljeza i puškomitraljeza, kao i drugog materijala.

Poslije ovladavanja Gradinom i Istočnim logorom, 2. krajiška brigada nastavila je da progoni neprijatelja sa 2. i 4. bataljonom kroz grad. Vodeći borbu, ona uspostavlja vezu sa dijelovima 16. muslimanske brigade kod željezničke stanice, a zatim i sa 6. istočnobosanskom brigadom. Zajedničkim snagama, sve tri brigade, potpuno razbijaju neprijatelja, koji u panici bježi prema Piskavici, Tušnju i Kojšinu, sa koga djeluju dijelovi 6. brigade. Istjerani iz grada na čistinu, u nevidenoj gužvi i panici, tučeni sa svih strana, našlo se preko 1.000 neprijateljskih vojnika, koji su u strahu dizali bijele zastave, moleći da ne pucamo, jer će se svi predati. I zaista, predali su se oko 12,00 časova 2. oktobra 1943.

U zoru, istoga dana, domobranski pukovnik Sulejman Filipović, sa grupom svojih oficira, njih oko 80, pobjegao je iz grada prema Ilinčici i predao se 16. muslimanskoj brigadi. Istovremeno, jedna grupa od oko 70 njemačkih vojnika i oficira, bježala je iz Tuzle ka Solani, da bi preko Majevice pobjegli u Brčko. Ta grupa je bila zarobljena od strane komesara brigade i člana politodjela i omladinskog rukovodioca sa nekoliko kurira.

Rezultat uporne trodnevne borbe bio je neočekivano veliki. Već pomenute naše jedinice, u trodnevnim borbama za oslobođenje Tuzle, zarobile su: 2. domobransku brigadu vojnika i oficira i jednog domobranskog generala, ubijeno je i ranjeno 655 vojnika i oficira; zaplijenjeno je 1.910 pušaka, 102 puškomitraljeza, 24 mitraljeza, 60 automata, 6 teških minobacača, 25 artiljerijskih oruđa, osam radio-stanica, 3.200 novih vojničkih uniformi, 120 vagona razne municije, kao i znatne količine druge razne opreme. Tu se došlo i do velike količine soli, koja je odmah transportovana na slobodnu teritoriju, a jedan dio nje i dalje u Bosansku krajinu.

Sutradan, u redove 2. krajiške brigade stupilo je oko 500 novih boraca.

Još za vrijeme borbi, jače neprijateljske snage krenule su u pomoć garnizonu u Tuzli. Ove snage su pošle od Doboja. Uspjele su da potisnu 15. majevičku brigadu i već 3. oktobra uveče, stigle su u predgrađe Tuzle do Bukinje. Naše snage, koje su oslobodile Tuzlu, odmah su stupile u borbu i u toku tri dana žestokih sudara odbranile Tuzlu i protjerale neprijatelja natrag prema Doboju.

Posle oslobođenja Tuzle, padala su sva neprijateljska uporišta u njejoj okolini i dalje, kao što su Kladanj, Vlasenica, Han Pijesak, Sokolac, Rogatica, Foča, Goražde, Kalinovik i Trnovo. Na ovaj način, stvorena je velika slobodna teritorija.

Za ovako velike uspjehe, štab korpusa odao je priznanje i pohvalio sve borce i starješine 17. divizije.

Odmah po oslobođenju Tuzle, počeli su pristizati rudari Kreke i ostali građani u redove 2. krajiške brigade, tako da je za svega tri dana primljeno i naoružano oko 500 novih boraca.

Odbrana Tuzle

Poslije kratkog predaha u oslobođenoj Tuzli, 2. krajiška brigada se već 3. oktobra našla u selu Husino, gde se odmarala i pripremala za napad na neprijatelja i njegovo uporište u Živinicama. Naređenja za taj zadatak je dobila odmah po oslobođenju Tuzle od štaba 17. divizije.

Brigada je noću, između 3. i 4. oktobra, krenula sa 16. muslimanskom brigadom prema Živinicama. U toku kretanja, čula se jaka borba u predgrađu Tuzle u rejonu Bukinje - Markovište. Pomislio sam da je neprijatelj odbacio naše snage, koje su sprečavale nadiranje neprijatelja

od Doboja. Odmah sam obustavio daljni pokret brigade prema Živinica i uputio jednu četu da izvidi, šta se dešava u rejonu Bukinja, odnosno predgrađu Tuzle. Upućena četa je vrlo brzo javila, da je neprijatelj zauzeo Lukavac i da se vodi borba za Bukinje i Markovac, sa 6. brigadom i Majevičkim odredom. Na osnovu dobijenih podataka, štab 2. krajiške brigade, samoinicijativno je doneo odluku, da sa brigadom hitno krene prema Bukinju i Markovištu u pomoć 6. istočnobosanskoj brigadi i Majevičkom odredu. Time se trenutno odustalo od napada na Živnice. Šesnaesta muslimanska brigada je produžila dalje prema Živnicama, ali ona ih nije napadala.

U zoru 4. oktobra, brigada se sudarila sa neprijateljskim snagama na Markovištu i istovremeno je uspostavila vezu sa levim krilom 6. istočnobosanske brigade i toga dana vodila žestoke borbe sa neprijateljem na Markovištu. U zoru, 5. oktobra, 2. krajiška i 6. istočnobosanska brigada napale su neprijatelja na Bukinju i Markovištu, ali bez uspjeha. Istovremeno je i neprijatelj izvodio jake protivnapade sa ciljem da prođe u Tuzlu, ali su njegovi protivnapadi bili odbijeni, uz velike gubitke. U tim napadima neprijatelj je upotrebljavao tenkove, avijaciju i artiljeriju. I pored gubitaka, uspio je da potisne naše snage prema selu Miladije, selu Kužići i Crvenom brdu i tu je bio zaustavljen.

U toku noći, između 5. i 6. oktobra, 2. krajiška brigada je krenula u protivnapad na neprijatelja na položaje Crveno brdo i selo Kužići i potisla ga do Markovišta. Istovremeno, sa svojih položaja izvela je protivnapad i 6. brigada na svome pravcu. Neprijatelj je pretrpeo velike gubitke i bio je prisiljen na odstupanje pravcem Lukavac - Doboj.

Šestog oktobra 1943. štab korpusa je naredio štabu 17. divizije da sa 2. krajiškom i 6. istočnobosanskom brigadom, te Majevičkim odredom, uz podršku, sada već prispjela dva bataljona 1. vojvođanske udarne brigade, pređe u opšti protivnapad i da neprijatelja odbace od grada prema dolini rijeke Spreče. Druga krajiška brigada napadala je neprijatelja preko Visa i Markovišta, obuhvatajući selo Husino i selo Crig, sa dejstvujući desno 6. brigadi. Na pravcu udara 2. brigade, našla se 3. bojna 4. lovačke pukovnije, koja je osiguravala glavninu njemačkih trupa »Fišer«.

Poslije žestokih borbi, 2. krajiška brigada je zauzela Vis i Markovište i produžila lijevo od drumu Tuzla - Doboj, obuhvatajući selo Šeriće, a desno katoličke Poljane, dejstvujući prema selu Poljica. To isto je učinila i 6. brigada preko Bukinja i dalje prema Lukavcu. U toku našeg protivudara, pristigla je i 15. majevička brigada, koja je vodila neprekidne borbe od Gračanice duž komunikacije Doboj - Tuzla, sa neprijateljem, koji je nastupao od pravca Doboja.

Neprijatelj je bio obuhvaćen našim snagama i sa levog i sa desnog krila. Tučen i sa čela, trpio je velike gubitke i počeo užurbano da se povlači prema Doboju. Tada je pristigla i kompletna 16. vojvođanska divizija i preuzela daljnje gonjenje neprijatelja prema Doboju. Ovim je bila završena borba za oslobođenje Tuzle.

Oslobođenje i odbrana Tuzle imali su izuzetno vojno - političko i ekonomsko značenje za daljni razvoj narodnooslobodilačke borbe u

istočnoj Bosni i šire. Vojnički i politički su nanijeti teški udarci ustašama, četnicima, domobranima i drugim slugama okupatora. Ova pobjeda nad neprijateljem u Tuzli omogućila je i brzu popunu postojećih brigada, a formirane su i nove brigade - 17. majevička, 18. hrvatska 17. oktobra 1943. i 19. birčanska brigada 24. oktobra 1943. od kojih je formirana 27. istočnobosanska divizija.

*

Prema podacima prikupljenim u arhivskoj građi i sjećanju preživjelih boraca iz 2. krajiške brigade, u oslobođenju i odbrani Tuzle, krajem septembra i početkom oktobra 1943. dalo je svoje živote preko 50 boraca i rukovodilaca, a teže i lakše je bilo ranjeno oko 80 boraca i rukovodilaca. Poginuli drugovi i drugarice kojima znamo imena su sledeći: Bogdan Đurašinović, komandir čete, Vid Đaković, vodnik, Milan Gončin, vodnik, Đoko Grujić, borac, Mladen Čušić, borac, Jovo Jović, borac, Dejan Kondić, borac, Božo Dostanović, borac, Vid Četić, borac, Milan Končar, borac, Milica Kolaković, borac, Cvijana Lukić, borac, Obrad Knežević, borac, Drago Kovačević, borac, Milanko Majkić, borac, Ljubo Marić, borac, Dušan Marinković, borac, Đorđe Stupar, borac, Anton Starčević, borac, Stanko Vukajlović, borac, Jovo Rujević, borac, Gojko Grujić, borac, Nikola Jeličić, borac, Stanko Kondić, borac, Zorka Bjelešević, borac, Jovo Brković, borac, Milan Čiča, borac, Rade Čikojević, borac, Vasilije Čikojević, borac, Milan Đukić, borac, Žarko Gvozdrenović, borac, Jovo Jojić, borac, Radenko Marjanović, borac, Dušan Mirković, borac, Bosiljka Nagradić, borac, Lazo Predojević, borac, Dušan Stojanović, vodnik, Drago Štrbac, borac, Mihajlo Zorić, borac, Vid Antonić, borac, Savo Đukić, borac, Mile Bundalo, borac, Boško Danilović, borac, Božo Despot, borac, Radojka Jošić, borac, Dejan Končar, borac, Savo Petoš, borac, Milan Stojnić, borac i Dušan Karan, desetar.

Napad na neprijateljev garnizon u Tuzli

MILOSAV GAJIĆ

Poslije prelaska u istočnu Bosnu 2. krajiška brigada, se jedno vrijeme zadržala na Trebavi. Tu su održane masovne priredbe sa meštanima i omladinom. Istovremeno, vođene su borbe sa Trebavskim i Ozrenskim četnicima, a i sa ustašama i Nijemcima koji su napadali svakodnevno jačim snagama iz Doboja. Oslobođena je Gračanica, i na tom sektoru vođene su žestoke borbe sa Ozrenskim četnicima. Naročito teška borba vođena je na brdu Becalj, u blizini rijeke Spreče. Samo u toku jednog dana 2. krajiška brigada je na tom sektoru nekoliko puta napala četnike, ali su njih uvijek pomagali Nijemci i ustaše iz Doboja. Naročito je bila aktivna i precizna njihova artiljerija, koja je našim jedinicama pričinila mnogo neprijatnosti i doprinijela da se zadatak ne izvrši u potpunosti, odnosno da četnici zadrže svoje položaje. Ipak, zarobljeno je desetak četnika, a nešto više ih je ubijeno. No, ni naše jedinice nisu prošle bez gubitaka. Nekoliko drugova je poginulo, a desetak je bilo ranjeno.

U okolini Gračanice, jedno vrijeme, bili smo razmješteni po selima i zaseocima. Kako je bilo ljetnje vrijeme, uglavnom smo spavali po baštama i šljivicama. Stanovništvo je uglavnom bilo muslimansko i naklonjeno NOP-u. Donosili su nam hranu i voće, i pomagali nas u svakom pogledu, pa su čak neki mladići pošli sa nama u partizane.

Kasnije smo se preselili u rejon Tuzle i dobili naređenje za napad na Tuzlu. Naša brigada je napadala rejon Gradina. Gradina je jedno poveće brdo koje dominira Tuzlom, a na njemu je bila smještena neprijateljeva artiljerija.

Štab brigade, mi brigadni kuriri i sanitet sa prihvatilištem za ranjenike smjestili smo se u jednu kuću dva - tri kilometra od Tuzle, na putu koji vodi za Brčko. Bila je noć sa mjesecinom - dobrom vidljivošću, krajem septembra 1943. godine. Bataljoni su krenuli u napad. Napad je trebalo da otpočne u zakazano vrijeme pod zaštitom mraka, pošto sve jedinice dostignu određene im polazne položaje. Sa još dva druga bio sam određen da te noći, sve dok traje napad na Tuzlu, održavam vezu sa 1. bataljonom - to znači da nosim naređenje od štaba brigade u bataljon, a izveštaje iz bataljona u štab brigade. Sve je teklo prema dogovoru.

Prvi bataljon je napadao na sam vrh Gradine. Tu su se nalazile i neprijateljeve kasarne i artiljerija neprijatelja, a okolo su bili bunker i ograđeni bodljikavom žicom. Jedna naša četa je ušla u zonu zaprečene

artiljerijske vatre. Neprijatelj je to uočio i otvorio jaku artiljerijsko-minobacačku vatru. To je bilo nešto prije nego što su se naši pucnji oglasili. Ta naša četa pretrpjela je veće gubitke. Poginulo je nekoliko drugova, a više ih je bilo ranjeno i onesposobljeno za dalji napad. Tada se prolomila paljba iz svih naših oružja. Napad je otpočeo sa svih strana, tako da se od pucnjave nije moglo razaznati šta se sve dešava. Vrilo je kao u kazanu. Začuli su se povici »napred Kozarčani«, »domobrani predajte se« i »ništa vam se loše neće dogoditi, ići ćete odmah svojim kućama«.

Prvi bataljon je krenuo na juriš. Krenuli smo prema kasarnama. Jedan bunker je uništen, pokidali smo bodljikavu žicu, prešli preko jedne ceste i već smo bili pored zgrada. Pucalo je sa svih strana, najčešće su odjekivale ručne bombe, i u noći se bilo teško orijentisati. Najednom su se iza naših leđa pojavili tenkovi. Nismo mogli nazad, i jedna veća grupa se sklonila u zgradu koja se nalazila ispred nas. Tenk se zaustavio ispred zgrade i počeo da gađa u nju. Iskakali smo na drugu stranu zgrade kroz prozore i sa sobom izvukli dva ranjena druga. Bataljon se povukao nazad iza žice, otprilike na mjesto sa kojeg smo pošli u napad. Vratio sam se u štab brigade da odnesem izvještaj. Bila je već zora, i počelo je da sviće. Druge noći napad je ponovljen, a Tuzla je oslobođena tek treće noći.

Trećeg dana borbe za Tuzlu borci su bili prilično umorni od nepavanja i danonoćne borbe, pa su se preko dana malo povukli dalje od grada radi odmora. Komandant brigade Dragan Stanić otišao je na položaje radi ličnog izviđanja, a u štabu brigade, u kući pored riječice, u jednom šljiviku, ostao je politički komesar brigade Iclriz Čejvan sa još sedam kurira i nekoliko boraca (3-5) koji su se tu našli, jer su dopratili neke ranjene drugove u prihvatilište. Sa nama kuririma nalazio se i drug Zvonko, obavještajac, iz štaba divizije.

Jedan naš kurir Dušan Bursać pošao je u 1. bataljon. Kako je išao kroz jednu šumu, trebalo je da pređe preko ceste. Pri izlasku iz šume na cestu jednostavno je upao među neprijateljeve vojnike. Pošto se našao sa njima u neposrednoj blizini, drugo mu ništa nije preostalo nego da stupi sa njima u razgovor. Bursać je upitao koji je to bataljon. »Kakav bataljon, ovo je 14. artiljerijska pukovnija - idemo da se predamo, objasni nam gdje su partizani« - odgovorio je neko iz kolone koja je išla cestom. Bursać je zastao, a oni su prišli do njega i takođe zastali. Ponudili su ga cigaretom, što je odbio, rekavši da ima dovoljno. Bursać im je rekao da su partizani neposredno ispred njih na cesti kojom se kreću. Tada su domobrani rekli Bursaću da ide naprijed i da obavijesti partizane da su oni pošli da se predaju da ne bi bespotrebno pucali.

Bursać se odvojio od njih i ubrzanim korakom, gotovo trčeći, stigao do nas, odnosno do mjesta gdje se nalazio štab brigade. Sve je to veoma uzbuđen ispričao komesaru Čejvanu. Bio je okupan znojem, pošto je trčao, a bilo je i toplo vrijeme. Rekao je da ima oko 200 domo-

brana, da idu u koloni cestom, da sa njima ima mnogo njemačkih oficira, da su dobro naoružani - mitraljeze nose na ramenima, da su na cesti zastali da se odmire i da se po njegovom ubjedenju nijedan neće predati. »Ja vam tvrdim družo komesare da se ni jedan neće predati, jer su na čelu samo njemački oficiri« - ponovio je Bursać.

Komesar je odmah pogledao koliko ima nas kurira, i naredio da se spremimo. Odmah smo za njim krenuli cestom niz jednu riječicu prema neprijateljevoj koloni. Tom prilikom se u dvorištu, kod nas zatekao i jedan teški mitraljez donesen sa položaja, jer ga je tamo oštetila neprijateljska granata. Komesar je naredio da dva-tri borca odmah uzmu taj mitraljez i postave ga na jedan brežuljak iznad ceste, ali tako da budu vidljivi i oni i taj mitraljez iz pravca iz kojeg nailaze domobrani i Nijemci.

Na čelu naše kolone kretali su se politički komesar brigade Čejvan i obavještajac Zvonko, a za njima nas sedam kurira, na odstojanju od 10 metara. Tako smo išli 400-500 metara. Mi kuriri smo se međusobno pogledavali i pomišljali da bi se moglo desiti nešto neočekivano - po nas opasno. Bio sam negdje na začelju. Svi smo se pribojavali, a ja pomislih, da bi mi bilo bolje da tog trenutka nisam ni bio u štabu, već da sam se našao negdje na položaju. Tamo bih bio bezbjedniji nego u toj maloj koloni, direktno suočenoj sa mnogo brojnijim - do zuba naoružanim neprijateljem. Uz to, bili smo svjesni da su se neprijateljevi vojnici izvukli iz naše blokade u Tuzli i da smo im mi bili posljednja prepreka na putu do Brćkog, u kome su se nalazili Nijemci.

Kad smo prišli na domak neprijatelja ugledali smo kolonu kojoj se ni začelje nije vidjelo. Išli su u koloni po dva, a negdje i po tri. Bilo je oko 150-200 domobrana, a na čelu desetak-petnaestak njemačkih oficira. Pošto smo stigli do njih zastali smo. Oni takođe. Komesar je na njemačkom jeziku nešto govorio njemačkom oficiru koji je bio na čelu. Međutim, njih nekoliko odmah su počeli da bježe preko jedne riječice, kroz kururuz i grmove. Najednom se osula paljba iz automata i čula se komanda »pucajte«. Mislim da je prvi ispalio rafal iz automata desetar kurira Mirković. Mi smo za trenutak priligli po šančevima ceste sa oružjem na gotovs. Napravila se naka galama, tako da se nije razumjelo šta je ko dovikivao. Jedan njemački oficir bio je smrtno pogođen u bjekstvu. Njih nekoliko je pobjeglo, a drugi su se vratili i stali u kolonu među domobrane, koji su stajali na cesti, položivši mitraljeze na zemlju, i posmatrali šta se dešava oko njih.

Pošto su iznad nas kružila dva dvokrilna neprijateljeva aviona, postojala je bojazan da bi mogli da nas napadnu, pa je komesar naredio da se svi domobrani i Nijemci sa nama premjeste u šljivik pored zgrade u kojoj se nalazio štab brigade, u kojoj u tom trenutku nije bilo nikoga. Čim smo stigli u šljivik vojnicima je naređeno da odlože oružje i slože ga na gomilu, a zatim da se postroje dalje od oružja u dve vrste. Skupljene su dve velike gomile oružja. Njemački oficiri nisu htjeli da odlože oružje, već su, onako sa oružjem, stali na čelo stroja. Komesar ih je nešto ubjeđivao, naravno na njemačkom jeziku, i stajao ispred njih, a mi kuriri smo se rasporedili oko stroja i odloženog oružja. Plašili smo se da ne primjete da tu nema više partizana, pa da se ne pobune i ne po-

bjegnu. Zbog toga smo odmah poslali jednog kurira na položaj prema Tuzli da obavijesti naše šta se dešava i da jedna četa što prije dođe da nam pomogne. Ta četa je, naravno, stigla, ali kasno, kad je bilo sve izvršeno, pošto je bila prilično udaljena od nas.

Pošto su svi domobrani odložili oružje, a poslije dužeg razgovora između komesara i Nijemaca, kojih je bilo 6-8, oni su jednostavno pobacali svoje automate na gomilu već odloženog oružja, ali pištolje nisu htjeli da predaju, već su i dalje stajali u stroju sa pištoljima na opasacima. Govorili su da oni po zakonu - kao oficiri, ne smeju predati pištolje ni kada su zarobljeni.

Kad su njemački oficiri odložili automate, komesar je stao ispred stroja i obratio se domobranima pozivajući ih da pređu u partizane. Rekao im je da svako ko hoće sa nama izađe iz stroja i pređe na drugu stranu. Vrat ćemo mu oružje i biće partizan. Govorio im je o situaciji na frontovima, da je Italija kapitulirala, da je Crvena armija u stalnoj ofanzivi, da brzo napreduje sa istoka, da je pobjeda nad fašizmom sigurna i blizu, da su oni srećni što su u pravi čas prispjeli kod nas, da su do sada varani i da ih je zaveo Pavelić i njegovi pomagači, te da treba odmah i bez razmišljanja da pođu sa nama i da se bore protiv okupatora. Niko od postrojenih nije se prijavio da ide sa nama, pa je naredeno da se po grupama sprovedu do štaba divizije i da se tamo pokuša sa njima razgovarati, kao i da se utvrdi ima li i koliko ustaša među njima, pa tek onda da se puste da idu svojim kućama.

Dok je komesar Čejvan držao govor domobranima, stigla je jedna naša četa, i poslije je sve išlo po planu. Tek tada su od njemačkih oficira oduzeti pištolji svi su sprovedeni u viši štab. Zaplijenjeno oružje takođe je upućeno u štab divizije.

U to vrijeme borbe oko Tuzle su već bile prestale. Tuzla je bila oslobođena. Međutim, drugog dana poslije oslobođenja Tuzle jedan motorizovani bataljon Nijemaca probio se kroz položaj Majevičke brigade od Doboja i ponovo je došlo do žestokih okršaja za Tuzlu. Sada smo bili u rovovima koje su domobrani i Nijemci pripremili za odbranu od nas. Iz tih rovova mi smo branili Tuzlu od Nijemaca. Petodnevne borbe za odbranu Tuzle bile su danonoćne i veoma žestoke. Nama nije odgovarala rovovska borba, a borci su bili isuviše premoreni od borbi i nespavanja prilikom oslobođenja Tuzle. Njemački tenkovi su prošli u Tuzlu, ali su se ubrzo vratili, jer pješadija nije mogla da prođe pored naših položaja i kroz našu ubitačnu vatru. Naši borci su se branili i sa više artiljerijskih oružja, koje smo zarobili u samoj Tuzli sa dovoljno municije. Kad su Nijemci vidjeli da uzalud trpe gubitke i da Tuzlu neće zadobiti, povukli su se jedne noći za Doboj, a Tuzla je bila slobodna sve do šeste neprijateljske ofanzive.

U previjalištu Drugog bataljona

DRAGICA JEVTIĆ-G UTEŠA

U februaru 1943. susrela sam se u Grmeču sa teškim stradanjima naroda i prvim ranjenicima.

Bila sam šesnaestogodišnja djevojčica, takoreći djebe bez ikakvog životnog iskustva i medicinske sprema, u strašnoj zimi u šumi, svakodnevno u borbi i pokretu, nenaspavana i gladna, doživljavala bombardovanje izbjeglica i vojske. Pogodene su bile zgrade partizanske bolnice i ostali objekti. Žene, djeca i starci se negdje kreću, ne znajući ni sami gdje. Vidim ima ranjenih. Jedna žena ranjena u natkolenicu, vidim kako ostavlja trag krvi po snijegu. Najstrašnije što sam vidjela - bilo je kada jedna mlada žena spusti vjerovatno smrznuto djebe pod bukvu i produži. Bile su to strahote toga vremena.

U 2. bataljonu 2. krajiške brigade, prva saznanja o sanitetskoj službi u ratu, dobila sam od referenta bataljona Milke Šinik. To je bila mlada, visoka, energična i uvijek nasmišana i svima draga drugarica. Znanje i iskustvo, stečene od prvih dana ratovanja, prenosila je na nas i učila nas, kako da previjamo, zaustavljamo krvarenje i transportujemo ranjenike. Kasnije sam sama, sa vrlo oskudnim sanitetskim materijalom, zahvaljujući iskustvu, zbrinjavala ranjenike, lečila bolesnike - tifusare, sprovodila higijenske mjere u jedinici, koliko se to moglo u tako teškim ratnim danima.

Negdje u okolini Tuzle 1943. u borbi je bio teško ranjen politički delegat voda u 2. četi 2. bataljona naše brigade, Trivo Indić. Ranjen je ispod kolena, tako da je ranjena noga visila na dva santimetra kože sa zadnje strane kolena. U tom momentu načas sam razmišljala, šta da uradim i kako da ga previjem. Zgrabila sam makaze, presjekla kožu, odložila nogu, sa gumom zaustavila krvarenje, previla ranu i odmah ga uputila dalje. Nosila smo morali da improvizujemo od dva usječena kolca, provučena kroz rukave i zakopčani šiljel.

Dugo sam još ostala pod tim dojmom, pa i danas vidim taj prizor, koji sam tada doživjela, previjajući mladog borca i odlažući mu na stranu deo njegovog tijela.

Kasnije sam pročitala knjigu »Dnevnik lekara«, koju je napisala posle rata partizanski lekar Julka Mešterović, rukovodilac Centralne bolnice, u kojoj piše, da je izvršila reamputaciju noge ranjeniku Trivi, koji je bio donešen iz 2. krajiške brigade. Nisam nikada saznala, da li je preživio rat.

Omladinke iz Gračanice dolaze u brigadu

BORKA MEDAN-KRULJ

Kao i u drugim gradovima, u Gračanici se po okupaciji veoma teško živjelo. Držale su je ustaše i legija, koju smo mi zvali Zeleni kadar. Ponekad su upadali i četnici. Svi su oni sprovođili teror, posebno poslije otpočinjanja ustanka na Ozrenu. Ubijalo se bez suda, vješalo, zatvaralo i slalo u logore. Represalijama su bili izloženi svi stanovnici. Niko nije bio siguran. Ljudi su ni krivi ni dužni zatvarani kao taoci. Ustaše su osobito terorisale srpske porodice, a četnici, kad bi upadali, muslimanske i hrvatske, ali i napredne srpske.

I pored velikog terora, rad Komunističke partije i Skoja se nastavljao. Borili smo se za svakog omladinca i omladinku ponaosob. U ilegalnoj borbi sve je više kod omladine sazrijevala svijest o potrebi oružane borbe. Većina omladine izražavala je želju da stupi u NOV, samo se čekala prilika. Kada je 15. majevička brigada 31. avgusta oslobodila Gračanicu, jedna grupa omladinaca stupila je u njihove redove.

Ulazak 2. krajiške brigade u Gračanicu 24. septembra 1943. iznenadio nas je. Koliko smo bili iznenađeni, još više smo bili uzbuđeni. Trebalo je na brzinu donijeti odluku. Pošto se brigada nije zadržavala u Gračanici, već produžila na nove zadatke, valjalo je brzo raditi.

Prvo smo se povezali sa rukovodiocem Skoja u brigadi, mislim da je to bio Neđo Ljubišić, i izrazili želju da nas nekoliko krene sa brigadom. Dogovoreno je da se brzo spremimo. Nastala je trka oko obavještanja omladinki za koje smo znali da su spremne da krenu. Sve se moralo raditi brzo i u najvećoj tajnosti.

Zborno mjesto je zakazano u gaju iznad tzv. srpske varoši. Brigada je već prošla prema selu Lehinje i Orahovica. U gaju nas je čekao Neđo Ljubišić, s još nekoliko naoružanih skojevaca. Do određenog roka na zbornom mjesto su stigle: Anđelka Havelka, Borka Krulj, Biljana Blagojević, Anđelka Jovanović, Koviljka Milovanović, Ruža Nadić i Slovenka Anastasija Kos Asta i Vukosava Pejić Vuka. Nismo imali vremena za čekanje, a vjerovatno bi nam se pridružile još neke omladinke.

Krenule smo za brigadom što smo brže mogle, jer se očekivao napad neprijatelja i njegov ulazak u ispražnjenu Gračanicu. Neke dionice puta smo i trčale. Brigadu smo našle u selu Lehinje i priključili joj se. Bile smo prve djevojke iz istočne Bosne koje su ušle u 2. krajišku brigadu, koja se samo par dana ranije prebacila preko rijeke Bosne kod Doboja.

Vremena za prilagođavanje nismo mnogo imale. Samo pet dana kasnije ušle smo u teške borbe za oslobođenje Tuzle i, još teže, za odbranu oslobođene Tuzle.

Od Gračanice u istočnoj Bosni do Valjeva

RUŽA VASILJEVIĆ-MEDIĆ

U ranu jesen 1943. godine, 2. krajiška brigada je oslobodila Gračanicu. Tada je krenula jedna grupa omladinaca i omladinki i stupila u brigadu. Štab brigade je bio u selu Ropotnici. Mnoge omladinke su bile upućene u bolnicu odnosno u brigadno previjalište na kurs za osposobljavanje za bolničare. Ostali omladinci su bili raspoređeni u bataljone 2. krajiške brigade.

Prva vrlo značajna akcija bila je napad na garnizon u Tuzli. Naš zadatak je bio ovladati Gradinom i Senjakom. Napadali smo iz pravca rijeke Saline. Gradina je bila jako uporište. Tu su bili smješteni divizion topova i minobacači. Borba je bila teška, trajala je tri dana i na kraju brigada je uspjela ovladati Gradinom. Neprijatelji - Nijemci i ustaše su se tada povukli prema Doboju.

Kada je Tuzla oslobođena, mi smo krenuli prema Živinicama i tu smo se odmorili, a zatim produžili put ka Vlasenici, Han Pijesku, Rogatici, Foči, Trnovu i Kalinoviku. Kružili smo oko Sarajeva, spuštajući se u Sarajevsko polje.

Tada je neprijatelj počeo dovoditi nove jedinice i stezati обруč oko naših jedinica. Počela je šesta neprijateljska ofanziva. Neprijatelj nas je nabacio na Zvijezda planinu, odakle smo išli u proboj. Razvila se žestoka borba, u kojoj se često išlo prsa u prsa i tuklo puškama i noževima. Uspjeli smo da probijemo обруč na Romanovcu i po izlasku iz njega zarobili smo njemačku komoru i tu došli do veće količine raznovrsnih prehrambenih artikala. U tom proboju izgubili smo mnogo boraca. Dosta ih je poginulo, bilo zarobljeno i smrзло se. Međutim, i neprijatelju su naneseni veliki gubici.

Poslije ove borbe, učestvujem u svim akcijama brigade u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori, a zatim u borbama za prelazak Ibra u bici na Kopaoniku i dalje kroz Srbiju do ispred Valjeva. Tu sam upućena na kurs za bolničarke u Valjevu, kada sam se i rastala sa brigadom. Na kursu sam ostala do oslobođenja Beograda, a potom su me uputili na praksu u bolnicu u Beograd.

Tri mjeseca tehnike brigade

SADIJA ARNAUT

Poslije oslobođenja Tuzle brigada je uspjela da se snabdije potrebnim materijalima (hartija, šapirograf, pisača mašina i jedan radio-aparat na baterije), što je omogućilo da se početkom oktobra 1943. u Živinicama formira tzv. Tehnika brigade. Iako je postojala nešto manje od tri mjeseca, Tehnika je dobro obavila zadatke koji su pred nju bili postavljeni. Od početka oktobra 1943. do početka januara 1944, kada je prestala da postoji, svakog drugog dana na šapirografu je umnožavala i slala u bataljone svježe vijesti sa svih svjetskih i jugoslovenskih ratišta. U tom vremenu, osim vijesti, umnožavala je na šapirografu i slala u bataljone i više brošura, kao: »Klasa proletarijata i partija proletarijata« i »Kao čopor divljih zvjeri bježeće oni iz naše zemlje!« i druge. Tehnika je u tom vremenu u šapirografskoj tehnici izdala i tri broja džepnih novina jedinica oko štaba brigade. Džepne novine su se zvale »Oktobar«.

Tehnika (organizacijska jedinica pri štabu brigade), koju smo precenziozno zvali »Slavna tehnika 2. brigade«, postojala je samo oko tri mjeseca. Sastojala se od jednog radio-aparata, na kojem su se slušale vijesti sa ratišta, sanduka baterija i ostalog pribora za radio-aparat, četiri sanduka knjiga pokretne biblioteke, čistog pisaćeg papira i papira za umnožavanje, indigo papira, šapirografa, glicerina za šapirograf i ostalog što je potrebno za umnožavanje materijala, kao i od tri stare pisaće mašine »adlerice« i nekih drugih stvari.

U okviru Tehnike bilo je i pet bosanskih konjića. Da bi ih raspoznavali, nazvali smo ih: od Raga broj jedan do Raga broj pet. Ti konjići su, od iznurenosti, znali ponekad pasti. Tada bi borci iz Tehnike uzimali sanduke na leđa i nosili ih satima, omogućavajući konjima da predahnu.

U sastavu Tehnike bilo je i pet konjovodaca - sve kršni momci iz jednog sela kod Tuzle. Osman Šehić, koga smo zvali Mrki, bio je onizak, čvrst momak. Imao je dvadesetak godina. Bio je dobar mladić, istina malo svadljiv, ali iskren i otvoren; Rašo Šahić Vehab bio je najmlađi. Bio je rođak Mrkog, pa je zato uvijek navijao na njegovu stranu u sporu sa drugim drugovima. I on je bio malo svađalačke naravi, ali u suštini dobar mladić; Ahmet Delić Hadeš bio je najstariji, i najsmireniji. Znao je sa najviše autoriteta da utiče na ostale; Rašo Kavgić Ihtijar ostavio je bio u selu tek dovedenu mladu ženu i stoga je stalno bio odsutan duhom, a sebi nije posvećivao nikakvu pažnju; Mujaga Mahmutović

Štroco, kršan momak od dvadeset godina, bio je jedan od najboljih i najkonstruktivnijih. Zadatke je najbolje izvršavao i s prilično autoriteta djelovao je na ostale.

U sastavu Tehnike je bio i brico Adii Kurtagić, koga su svi zvali jednostavno Brico, pa mu većina nije ni znala pravo ime, kao što nije znala ni pravo ime Mrkom, Vehabu, Hadešu, Ihtijaru i Štroci. Brico je bio slabušan dvadesetogodišnjak. Svi u štabu i oko štaba brigade mnogo su ga voljeli zbog njegove vesele naravi i mangupluka. Inače, vječito se svađao kad je nekoga trebalo obrijati ili ošišati, ali mu to niko nije uzimao za zlo, jer i kad bi se svađao, činio je to nekako veselo, sa izvjesnom dozom mangupluka. Tu su još bile i Esmā Đonlagić i Žanja Šeprtlja, koje su kucale na mašini i na šapirografu umnožavale prekucane materijale. Esmā je bila dobra djevojka. Mislim da je bila iz Tešnja, i svi su je voljeli. Za razliku od nje, Šeprtlja se nikako nije mogla uklopiti u sredinu, i svima je išla na živce svojim ponašanjem koje je odudaralo od ponašanja ostalih. Tu je bio i Električar i Insan, čije ime nisam mogao da nađem u svojim zabilješkama.

Na čelu Tehnike bio je Arnaut Sadija, student Beogradskog univerziteta iz Sarajeva.

Takva Tehnika je postojala do početka januara 1944, kada je rasformirana poslije proboja brigade na Romanovcu, jer je ostala bez osnovnog materijala za rad i radio-aparata, šapirografa i mašina i papira. Poslije toga prekomandovan sam za borca u 2. četi 1. bataljona, a ostali su takođe raspoređeni u borbene jedinice brigade, osim Brice i Električara, koji su ostali pri štabu brigade. Električar je negdje u februaru 1944. strijeljan zbog pokušaja da organizuje dezerterstvo; Šeprtlja je dezerterala negdje u januaru 1944, Esmā je bila ranjena i zarobili su ih Nijemci. Rat je preživjela i poslije rata sam je viđao u Sarajevu, a kasnije sam izgubio vezu sa njom. Za Bricu sam čuo da je preživio rat. Hadeš je poginuo u januaru 1944, a Štrocu sam, dok sam bio u četi, u februaru 1944. nosio ranjenog sa Romanije u bolnicu u Birač. Tada sam ga posljednji put vidio. Vehab i Mrki su, kažu, bili dobri mitraljesci u jednoj četi brigade.

Iako je Tehnika bila samo jedna, i to veoma kratka epizoda u životu ove brigade, vrijedi o njoj nešto napisati, ako ni radi čega drugog a ono barem da se ne zaborave imena onih koji su radili u njoj, koji su se, gotovo svi, u borbenim jedinicama brigade pokazali kao dobri i hrabri borci. O Tehnici, takvoj kakva je bila vrijedi nešto napisati i zbog toga da se ne zaboravi da je štab brigade i u teškim uslovima ratovanja u istočnoj Bosni posvećivao pažnju informisanju boraca o stanju na ratištima i upoznavao borce, pomoću raznih brošura, sa ciljevima naše borbe

Kako su me primili krajišnici

FAZLIJA PIRIĆ

Sa grupom Tuzlaka, preko Moluha, došao sam u brigadu dok su još trajale borbe za Tuzlu. Bio sam đak - maturant.

Svi su se odbradovali. Čuo sam komentar jedne bolničarke: »Evo, došao nam đak (misli na mene), sad ćemo naučiti da čitamo i pišemo«. I nije dugo prošlo, morao sam da radim sve. Rajko Lajšić mi je povjerio da vodim bataljonski hor, iako nisam imao sluha, ali sam morao »da ga imam«. Poslušao sam komesara Rajka. Nije dugo prošlo, već u oslobođenom selu Trnova, iznad Sarajeva, dirigovao sam horom. Tu priredbu je pratio i jedan pravoslavni sveštenik, koji mi je na kraju prišao i rekao: »Vi ste vjerovatno završili muzičku školu »Stanković«.

Nisam ubijeden da je to rekao dobronamerno. Naprotiv. No, mi smo išli dalje.

Davali smo komad »Jazavac pred sudom« i razne druge skečeve. Samo smo se vaspitavali, a i drugima činili zadovoljstvo. Naš glavni glumac bio je pokojni Vojislav Kečan, Krajišnik, vodnik voda 2. čete 3. bataljona. Umro je 18. maja 1944. u Modrom Polju kod Foče od posljedica ranjavanja.

Odmah sam pristupio i izdavanju džepnih novina. Kakvo je to bilo zadovoljstvo pisati i sa borcima čitati sve iz sopstvenog života. Tako je bilo sve do dolaska kulturne ekipe i boraca Kosmajskog odreda.

Tada su našu amatersku kulturu preuzeli bolje obrazovani glumci i pjevači, među kojima su bili Mija Aleksić, Janez Vrhovec i pjevač Popović.

Posebno ističem »kulturno prosvjećivanje« naše brigade po dolasku nekolicine đaka sredinom 1944, kada je brigada bila u Srbiji.

Sjećam se Vojislava Pešića Pure, iz Kragujevca, Slavka Miloševića, Mome Mitrovića, advokata Dimitrijevića i mnogih drugih, čija imena više ne pamtim.

Brigada je za mene, a i za sve nas, bila velika škola. Ljudi su bili plemeniti i sjećanje na njih nezaboravno je ostalo u nama.

Svima njima puno hvala.

Drugi put formirana četa pratećih oruđa

VASILJE JOVANIĆ VASO

Poslje zauzimanja Tuzle, krajem septembra 1943, i trodnevnih borbi za odbranu Tuzle prvih dana oktobra 1943. jedinice 2. krajiške brigade bile su na odmoru u Živinicama i okolnim mjestima. Štab brigade, sa kurirskim vodom, nalazio se u Živinicama. Za to vrijeme izvršena je popuna brigade ljudstvom, zbog čega su uslijedile i kadrovske promjene.

Zadobijanjem velikog plijena u Tuzli - oružja, oruđa, municije i velikog broja tovarnih konja sa cjelokupnom opremom za nošenje oružja i municije, stvorena je mogućnost da se, po drugi put, formira četa pratećih oruđa. Po drugi put, stoga što je četa pratećih oruđa, koja je uspješno dejstvovala u sastavu brigade do okruženja u Grmeču, za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, uslijed neprohodnog terena i teške situacije, morala biti rasformirana.

Nova četa je imala tri voda: topovsko-protivoklopni, minobacački i minerski. Kasnije, pošto je zaplijenjen u borbi sa četnicima u okolini Sokolca i Rogatice, i jedan brdski top, dodjeljen je topovskom vodu čete.

Komandir čete bio je Branko Crnomarković, iz sela Dabra kod Sanskog Mosta, politički komesar Košta Banjac, iz Smoljane kod Bosanskog Petrovca, zamjenik komandira čete Vasilije Jovanić Vaso, iz Male Zuljevice kod Bosanskog Novog, a zamjenik političkog komesara Luka Bajić iz Lušci Palanke, prvoborac. Komandir topovskog voda bio je Stevo Vladisavljević iz Rujiške, minerskog voda Ivica Plantek, a imena komandira minobacačkog voda, takođe se ne sjećam. Branko Crnomarković je ranije bio u minobacačkom vodu, a Košta Banjac politički komesar Prve čete pratećih oruđa. Ne sjećam se imena i prezimena ostalog komandnog kadra i boraca te čete.

Četa je imala 90-100 boraca, računajući sve ljudstvo - od kuvara, bolničara, do komandira čete. Pored topova i minobacača i minerskog materijala i eksploziva, svaki borac bio je naoružan puškom i određenim brojem ručnih bombi. Za nošenje oruđa i municije četa je imala 30-40 dobrih konja sa kompletnom opremom, zaprežnim priborom, samarima i sedlima. U sastavu čete bilo je mnogo boraca koji su ranije rukovodili oruđima, stručno osposobljenih, ali su većinu ipak činili novi borci. Ni ja u to vrijeme nisam gotovo ništa znao o topovima i minobacačima jer sam ranije obavljao kurirsku službu u našim jedini-

čama. Nešto sam se više razumio u minerski posao, jer sam prije rata radio kao rudarski radnik sa eksplozivom u rudniku. Trudio sam se da od komandira Crnomarkovića i drugih nešto naučim o rukovanju tim oruđima, ali vremena je za to bilo malo.

U drugoj polovini oktobra 1943, u sastavu novoformirane 27. divizije, brigada je upućena u pravcu Vlasenice, Han-Pijeska, Sokolca i Rogatice radi čišćenja terena od četnika i oslobađanja Sokolca i Rogatice, uporišta koje su držali Nijemci i ustaše. Sa jedinicama brigade četa je izvela pokret prema Vlasenici. U Vlasenicu smo stigli 18. oktobra 1943. godine. U njoj smo i prenoćili. Sjutradan su sve jedinice brigade bile u stroju na jednom trgu. Među njima je bila i četa pratećih oruđa. Pred strojem brigade govorio je politički komesar brigade Idriz Čejvan. Pošto je u brigadi bilo mnogo novodošlih boraca iz Tuzle i okolnih mjesta, Čejvan je govorio o bratstvu i jedinstvu, o slavnom borbenom putu 2. krajiške brigade i borbenim uspjesima koje je u proteklim borbama imala, o drugarstvu i ponašanju boraca u mjestima kroz koja brigada prolazi i odnosu boraca prema narodu. Komesar se obratio i novodošlim borcima riječima: »Znam da vi nemate iskustva u vođenju borbi, pa zato apelujem na vas da se učite od starih boraca i vaših rukovodilaca kako treba da se borite, stičete hrabrost i vještinu u savlađivanju neprijatelja«. Zatim je obavijestio borce da odlazimo na teritoriju na koju su stigli četnici iz Srbije, gdje zajedno sa četnicima iz istočne Bosne haraju po muslimanskim selima, ubijaju nedužnu djecu i živalj i, zajedno sa ustašama i Nijemcima, preduzimaju drastične mjere i šire propagandu protiv nas.

Prve borbene zadatke četa pratećih oruđa dobila je u napadu na neprijateljeva uporišta Sokolac i Rogatica. Četa je bila podijeljena po bataljonima koji su napadali uporišta. Većinom je djelovala podijeljena po vodovima i odjeljenjima u bataljonima brigade, koji su danonoćno vodili borbe sa četnicima, ustašama i Nijemcima u okolini Sokolca, Rogatice, Ustikoline, Goražda, Foče, Ustiprača, Devetaka i Romanije sve do šeste neprijateljske ofanzive.

U borbi na Žljebovima bio sam sa topovskim vodom u zasjedi iznad puta Sokolac - Han-Pijesak. Nešto oko 10 časova začula se buka i pojavili su se njemački tenkovi iz pravca Sokolca. Kada su prišli na 300-400 metara, otvorili smo vatru iz našeg protivkolca i drugim hicem granate pogodili jedan tenk. On je odmah stao i zapalio se. Poslije toga su drugi njemački tenkovi skrenuli sa puta, rasporedili se u borbeni poredak i otvorili vatru na naše položaje i naše jedinice u zasjedi. Naš nišandžija sa poslugom topa i dalje je gađao tenkove sve dok nije jedna granata pala ispred našeg topa i ranila njega i njegovog pomoćnika - punioca topa. Kako je mjesto topa bilo otkriveno, naredio sam borcima da ga brzo premjeste na drugo mjesto i nastave da tuku tenkove. Pošto je prebačen, nastavili smo sa vatrom. Tenkovi su se ponovo svili u kolonu i produžili prema Han-Pijesku. Kako se jedna četa 3. bataljona nalazila u zasjedi na samoj cesti, sa protivtenkovskom puškom, i ona je uništila jedan tenk. Nijemci su, ipak sa jakim snagama iza tenkova, počeli da obilaze tu četvu i nas, te smo se morali povući. Neprijatelj je uspio da nas odbaci od ceste i prođe za Han-Pijesak prema Vlasenici.

U toj borbi, osim nišandžije topa, istakao se vodnik topovskog voda Stevo Vladisavljević, koji je i sam ispaljivao granate na tenkove.

Brdski top je korišćen za napad na Sokolac i druga utvrđenja prilikom napada naših jedinica. Od štaba brigade dobili smo i nekoliko Italijana, koje je razoružao u Foči 4. bataljon. Među njima je bilo i artiljeraca, pa smo ih koristili kao nišandžije topova i minobacača.

Prvih dana borbi imali smo mnogo municije, koju smo zarobili u Tuzli, ali to je bilo privremeno, jer smo je u čestim borbama istrošili, pa nam je kasnije nedostajala municija za topove i minobacače.

*

Za vrijeme šeste neprijateljske ofanzive brigada je, sa ostalim jedinicama, danonoćno vodila žestoke borbe. Izmicala je neprijatelju iz okruženja i, zahvaljujući vještom rukovođenju štaba brigade, posebno sposobnosti i vještini Dragutina Stanića, komandanta brigade, koji je umio u svim prilikama da nadmudri neprijatelja i zada mu udarce gdje ih nije očekivao, uspjeli smo da zauzmemo Vareš, i razrušimo komunikaciju Breza - Vareš. Uslijed jakih snaga neprijatelja, sve jedinice 27. udarne divizije bile su potisnute na planinu Zvijezdu. Među njima je bila i četa pratećih oruđa. Zbog jake zime, velikog snijega, neprohodnog terena, stalne i žestoke danonoćne borbe na planini Zvijezda i Romanovcu, situacija za četu pratećih oruđa bila je kritična, jer je četa, sa natovarenim konjima, dijelovima topova i drugih oruđa, izostala iza kolone. Naime, konji nisu mogli da prođu preko neprohodnog terena, pa smo, po odobrenju štaba brigade, bacili topove u provalije, ostavili ko uzeli najnužniju opremu koju smo mogli nositi na leđima, i trenuli dalje za kolonom brigade.

Poslije rasformiranja čete pratećih oruđa, borci i komandni kadar raspoređeni su u druge jedinice i bataljone brigade. Naredbom štaba brigade postavljen sam za zamjenika komandira 1. čete 1. bataljona. Na toj dužnosti sam ostao sve do prelaska Ibra i dolaska na Kopaonik 1944. godine. Prelaskom na Kopaonik, u Srbiju, postavljen sam za komandira 4. čete 4. bataljona.

Oslobodili smo Sokolac

MILOSAV GAJIĆ

Poslije oslobođenja Tuzle, septembra 1943, brigada se malo odmarala u Živinicama i okolini. Borci su bili premoreni od višednevnih borbi za oslobođenje i odbranu Tuzle. I taj odmor bio je kratak, jer su stigle vijesti o prelasku četnika Draže Mihailovića, preko Drine, u Bosnu, i naređenje za pokret i borbu sa četnicima.

Izvršena je smotra brigada. Bili smo dobro odjeveni u potpuno nova njemačka odijela, koja su nabavljena iz magacina pri oslobođenju Tuzle. Brigada se brojno znatno povećala, jer su mnogi radnici iz Tuzle stupili u nju. Naoružanje je bilo takođe kompletno, i znatno poboljšano, jer je u Tuzli zaplijenjeno mnogo oružja svih vrsta. Stari borci 2. krajiške brigade, Kozarčani, Grmečlije - Krajišnici, bili su srećni, ali se na njihovim licima, istovremeno, primjećivala i izvjesna tuga. Bili su se uželjeli svojih krajeva i svojih bližnjih, koje su poodavno morali napustiti i ostaviti - još onih dana kada je brigada krenula iz Bosanske krajine na svoj dugi ratni pohod. Borci su sa pijetetom i velikom tugom u srcima pričali poimenice i o mnogim svojim palim drugovima. Sjećali su se teških okršaja iz minulih dana i ofanziva sa Kozara, Grmeča i drugih mjesta Bosanske krajine. Ipak, orila se i pjesma i igralo kozaračko kolo. Trebalo je i novim drugovima, koji dolaze, dočarati sliku o borbi i ratnim teškoćama i o tome da »naša borba zahtjeva, kad se gine da se pjeva«.

Komandant i politički komesar brigade saopštili su da moramo odmah krenuti prema Devetak planini i Romaniji da tamo zaštitimo nevin muslimanski živalj od pokolja koje su vršili četnici Draže Mihailovića.

Poslije izvršene smotre i detaljnog upoznavanja sa zadatkom, brigada je ubrzo krenula na novi zadatak. U prolazu kroz Vlasenicu pozdravili smo štab korpusa. Na jednoj terasi u centru Vlasenice, ispred jedne kućice, nalazio se komandant korpusa Košta Nađ i ostali drugovi iz štaba. Na ulicama je bilo mnogo naroda - "zena i omladine, koji su nas toplo pozdravljali i obasipali cvijećem.

Poslije Vlasenice stigli smo u Han-Pijesak. Tu smo se malo odmorili i prespavali jednu noć, a zatim produžili pokret prema planini Devetak. Naveče smo stigli u selo Sokoloviće, i tu se već približili četničkim položajima. Izvršen je raspored za napad na četnike. Prvi bataljon je krenuo na Rogaticu, 2. bataljon pravcem ka selu Sjerci, 3. prema selu Kalimanići i selu Bereg, a 4. bataljon ka selu Barnik, prema Semeću. Štab brigade i bolnica bili su smješteni u rejonu sela Sokolovići - Vranješi.

U toku noći došlo je do žestokih okršaja sa četnicima, koji su na cijelom sektoru bili potpuno razbijeni, pretrpjevši velike gubitke. Na sektoru 2. bataljona bila je te noći potpuno uništena jedna četnička brigada. Više od stotinu četnika je poginulo, a ostali su se razbjegli. Prvi bataljon je zauzeo Rogaticu, zarobio petnaestak četnika, a veći broj je ranjen i poginuo. Treći i 4. bataljon, na svojim sektorima, rastjerali su takođe četnike.

Slijedećeg dana četnici su u grupama bježali glavom bez obzira. Mještanima su nudili gomile nedićevih para samo da im pokažu put kojim će stići do Drine. Istog dana jedna grupa četnika je u bjekstvu izbila u Sokoloviće i napala štab brigade i bolnicu. Međutim, ubrzo su bili razbijeni.

Jedno vrijeme poslije toga brigada se zadržala na sektoru između Sokolca i Rogatice. Na tom terenu mnoga muslimanska sela su bila potpuno pusta, jer je narod ispred četnika pobjegao u Sokolac i Sarajevo, a mnoge su četnici i poubijali. Naročito je bilo mnogo leševa - najviše staraca - pored ceste koja vodi iz Rogatice za Sokolac. Tim putem je narod bježao, a četnici su ih sustizali i masakrirali. Nijesu se mogli odmah svi leševi ukloniti i pokopati, pa je to bio strašan prizor. Mi kuriri smo često odlazili cestom u 1. bataljon, koji se nalazio u Rogatici, i bili smo svjedoci četničkog divljanja na tom terenu.

Poslije kraćeg vremena cijela brigada se pomjerila na sektor oko Sokolca. Negdje krajem oktobra napala je neprijateljevo uporište u Sokolcu, u kome se nalazilo oko 1.000 do 1.500 ustaša. Poslije trodnevne borbe Sokolac je bio oslobođen, a neprijatelj je pobjegao u Sarajevo.

Neprijateljevo uporište u Sokolcu bilo je jako utvrđeno, sa izgrađenim sistemom bunkera i preprekama od bodljikave žice. Ustaše su ga uporno branile. Teren je bio potpuno ravan, a prostor brisan - bez šume i drugog zaklona. Napad je izvođen noću, po mjesečini, uz dobru vidljivost, što je još više otežavalo našu situaciju. Naši borci, u takvim uslovima, bili su potpuno otkriveni i izloženi neprijateljevoj vatri. Pored svega, imali smo mnogo novih - mladih boraca, koji još nisu imali borbenog iskustva. Prve noći naši borci su, poslije snažnog juriša, pokidali bodljikavu žicu i uspjeli da dođu do rovova, ali ih nisu mogli zauzeti. Više boraca je bilo ranjeno, a nekoliko ih je poginulo. Napad je obustavljen, i bataljoni su se povukli na polazne položaje.

Slijedećeg dana jedna kolona - grupa od oko 30 Nijemaca - stigla je sa dva kamiona i dva topa iz Sarajeva, a zatim odmah produžila cestom prema Rogatici. Navodno, pošli su za Vrnjačku Banju. Odmah na izlasku iz Sokolca, na 3-4 kilometra prema Rogatici, tu kolonu je sačekao u zasjedi jedan naš bataljon. Poslije kraće borbe, pošto je nekoliko Nijemaca ranjeno i poginulo, ostali su pobjegli u Sokolac. Zaplijenjeni su kamioni i dva topa većeg kalibra, sa dovoljno granata. Slijedećeg dana naši borci, te iste topove, okrenuli su na ustaše i cijelo popodne, ne žaleći granate, tukli su po njihovim bunkerima u Sokolcu i oko njega. Naveče, kada je ponovljen napad na Sokolac, ustaše su dale kraći ocjmor, ali nisu imale snage da se odbrane, i pobjegli su za Sarajevo. U tim borbama naša brigada je imala nekoliko mrtvih i oko

30 ranjenih boraca. Ustaše su za sobom ostavili 20 mrtvih i 25 ranjenih ustaša.

Posljednje noći prilikom napada na Sokolac ja sam se nalazio sa 2. bataljonom, koji je napadao sa obe strane duž ceste koja vodi iz Han-Pijeska za Sokolac. Pošto su ustaše pobjegle za Sarajevo, mi smo u toku noći ušli u Sokolac. Vratio sam se u štab brigade i obavijestio da su naše jedinice ušle u Sokolac. Iste noći, na naš položaj u štab brigade stigao je i komandant naše divizije Pero Kosorić. Već je svanjivalo kada je štab brigade sa komandantom divizije pošao u Sokolac. Zamjenik komesara brigade mi je rekao da uzmem njegovog konja i da jašem, jer je on odmoran pošto te noći nije išao na položaj. Rano izjutra ušli smo u Sokolac. Jahao sam na konju iza komandanta divizije, a ispred njega naš komandant Dragan Stanić. Ugledali smo da jedna od ljepših kućica već dogorijeva. Komandant divizije Kosorić obratio se Staniću i rekao: »Bogamu, Krajišnici, to je bila moja kuća, zar je prvo jutro upaliste, zar ustaše biše dvije godine ovdje u Sokolcu, a vi čim dođoste upaliste mi kuću«. Stanić gaje pogledao i kao da odmah nije povjerovao daje kuća stvarno njegova, ali mu je ipak rekao: »Izvini Pero, nemoj mnogo da nas okrivljuješ, kad oslobodimo Beograd daću ti dvospratnu kuću nasred Terazija«. Kuća je zaista bila komandanta Kosorića. Upalila se od jedne šupe, koju su naši borci upalili da bi dali znak da je Sokolac oslobođen i da treba prekinuti vatru iz oružja.

U to vrijeme Sokolac je izgledao veoma tužno. U njemu nije bilo žive duše. Ustaše su cjelokupno stanovništvo iz Sokolca i bliže okoline pobili, a nešto otjerali u logore, dok su varošicu bili pretvorili u jako utvrđenje.

U brigadi od Tuzle do proljeća 1944

TEUFIK SULJIĆ

U 2. krajišku brigadu stupio sam 30. septembra 1943. u selu Obodnica kod Tuzle. U to vrijeme 2. krajiška brigada je oslobađala Tuzlu od neprijatelja. Naveče, 30. septembra, brigada je napala neprijatelja u Tuzli i vodila neprekidnu borbu tri dana. Drugog oktobra 1942. Tuzla je bila oslobođena.

Po oslobođenju Tuzle, 5. oktobra 1943. brigada je krenula u pravcu Živinica i istjerala je neprijatelja, a nakon toga krenula je prema Vlasenici. Iz Vlasenice brigada je krenula prema Han Pijesku, Han Kranu i Snježinama. U tim mjestima brigada se zadržala dva dana, radi pripreme za napad na Sokolac. Trećeg dana je izvršila napad na Sokolac. Borba je trajala dva dana i dvije noći neprekidno i Sokolac je bio najzad oslobođen.

Iz Sokolca brigada je otišla prema Rogatici, u kojoj su bili četnici. Napala je Rogaticu i oslobodila je od četnika, a četnike je protjerala dalje prema Višegradu.

Po oslobođenju Rogatice brigada je otišla u sela: Bereg, Kalimaniće, Sokoloviće i Vragolov. U ovim selima brigada se zadržala oko osam dana, kada je otpočela šesta ofanziva. Posle odmora brigada je krenula preko Krivaje i Ozrena na Zvijezda planinu, koja je u to vrijeme već bila prekrivena velikim snežnim pokrivačem, visine oko jedan metar. Do Zvijezda planine brigada je putovala dva dana. Tu su borci naložili vatre ispod borova, da bi se ogrijali, odmorili i nahranili. Od jedne vatre pregorelo je jedno veće drvo i palo na borca Muharema Demirovića iz Tuzle, grane su probole njegovo tijelo i na mjestu je umro. Poginulog Muharema smo tu i sahranili.

Nismo čestito stigli ni da sahranimo Muharema, a neprijatelj nas je napao sa svih strana.

Borbu je prihvatila prvo 2. krajiška i 17. majevička brigada. U toj borbi ranjen je Veljko Kurjak, komandant 17. majevičke brigade. Mi smo ga prihvatili, stavili na nosila i predali štabu divizije. Posle toga, krenuli smo prema Varešu, oslobodili ga, a zatim smo produžili prema Brezi. U Brezi su se brigade sukobile sa ustašama i Nijemcima. Borba je trajala cijelu noć. U toj borbi poginula su tri naša borca. Borba se vodila po gustoj magli i velikoj hladnoći. Pošto brigade nisu mogle likvidirati neprijatelja, dobijeno je naređenje da se povuku u pravcu Nišića.

U Nišićima i Crnoj Rijeci 2. krajiška i 17. majevička brigada su se sukobile sa legijom i zelenim kadrom. Tu je borba bila izrazito teška, ali je ipak neprijatelj protjeran preko rijeke Željeznice. Goneći neprija-

telja, brigada je stigla u Kijevo i Kasin Do kod Sarajeva. Iz Kasin Dola i Kijeve brigada se povukla na Jahorinu, a sa Jahorine na Trnovo i Kalinovik.

Na Kalinoviku brigada je vodila borbu sa Italijanima i uspjela da ih zarobi. Sa zarobljenim Italijanima, sa Kalinovika, krenula je prema Miljevinama, putujući cijelu noć, a zatim je preko Miljevine stigla u Foču. U Foči smo zarobljene Italijane predali diviziji. Iz Foče brigada je krenula u Ustipraču i Ustikolinu. Sa brigadom je tu bio i 4. bataljon 2. brigade, koji se, inače, nalazio u zaštiti divizijske bolnice u selu Kozarevina.

U Kozarevini su nas mučki napali četnici i zarobili oko 45-50 ranjenika i oboljelih od tifusa. Zarobljeni drugovi, pored ostalih, bili su: Abdulah Tinjić, Teufik Suljić, Rojzika Joldić, Rasim Altumbabić i Muhamed Tinjić. Gore imenovane i druge zarobljene borce, iz drugih brigada, kojima ne znam imena, četnici su tukli, gole skinuli i držali ih tako premlaćene i vezane na zimi. Sve zarobljene partizane četnici su vezali žicom, a komesare lancima i protjerali ih sve preko rijeke Čehotine na drugu stranu obale. Prilikom prelaska rijeke, jedan dio zarobljenih boraca i nekoliko zarobljenih Italijana se utopilo, jer nisu znali da plivaju. Kada smo prešli ovu rijeku, četnici su nas doveli do jedne stijene da nas streljaju. U tome momentu, sa leđa neprijatelja udarila je 16. muslimanska brigada i 4. bataljon 2. krajiške brigade. Neprijatelj se odmah povukao i bio je rastjeran. U momentu napada naših jedinica, mi smo onako goli i vezani odmah plegali u rovove, koji su se tu zadesili iz ranijih borbi. U tim rovovima našli su nas borci 16. muslimanske brigade i 4. bataljon 2. krajiške brigade, odvezali nas, obukli nas, skidajući dio opreme sa sebe, a od seoskih šarenica napravili smo sebi obuču i krenuli prema Čelebiću sa brigadom i bataljonom.

U Čelebiću brigada i bataljon su se sukobili sa četnicima, rastjerali ih i krenuli prema Pljevljima. U Pljevljima su bili Italijani i četnici. Borbu sa neprijateljem nismo otpočeli, već smo se istoga dana povukli prema Čelebiću. Po povratku u Čelebić, u zemunicama smo zarobili četnike i predali ih štabu brigade. Brigada je zatim krenula prema Metaljki kod Čajniča i u Čajniče, a iz Čajniča prema Foči, preko Šćepan Polja, Tare i Pive. Na Tari i Pivi u toku noći napravili smo viseći žičani most i pomalo se prebacivali. Među nama je bio i naš drug Muhamed Tinjić, koji je ovde od zadobijenih rana i umro. Tu smo ga odmah i sahranili. Odatle smo se uputili prema Žabljaku i Kolašinu, gdje smo vodili borbe sa Nijemcima. Mi smo se odatle povukli, krećući se prema Durmitoru. U blizini Čemernog i Gacka smjestili smo se u kolibe i izviđali prema Gacku, u kome su se nalazili četnici.

Neznajući da je tu naša 27. divizija, sukobili smo se s njom. Oko pet sati ujutro uhvatili smo vezu sa 17. majevičkom brigadom, 2. krajiškom brigadom, 6. istočnobosanskom brigadom i 20. romanijskom brigadom i na taj način smo saznali, da su to naše jedinice, pa smo odmah prekinuli borbu i spojili se sa njima. Bilo je to u rano proljeće i bila je velika oskudica u hrani. Da bi se prehranili, brali smo pupoljke i mladi list sa bukovih grana i divlji luk - srijemož. Tu sam prebačen u 16. muslimansku brigadu i postavljen za političkog komesara čete. Odatle je 16. muslimanska brigada otišla u Bosnu, a 2. krajiška brigada za Srbiju.

U borbi od Živinica do Bjeljine

ČAZIM MEŠIĆ

U 2. krajišku brigadu stupio sam u mjestu Živinice i odmah bio raspoređen u 3. četu 4. bataljona. Određen sam za pomoćnika puškomitraljesca u 1. desetini 1. voda, kod Marka Kovačevića, veoma dobrog borca i čovjeka. Sa njim sam ostao od Živinica do Kijeva, više Sarajeva, gdje je Marko bio ranjen i odveden u previjalište. Poslije toga za njega više nikada ništa nisam čuo.

Iz Živinica smo krenuli nešto poslije pola noći u pravcu Stupara i stigli u Šekoviće, gdje smo i prenoćili. Sjutradan smo krenuli put Vlasenice, a zatim produžili preko Han-Pijeska i stigli u selo Sokoloviće. Tokom puta pričalo se o disciplini i drugarstvu koje treba da vlada u četi. Govorilo se i o moralu narodnog borca, i o svemu onome što treba da ga krasi.

Tu je saopšteno, nama novima, ko nam je i kako se zove komandir čete, komandant bataljona i komandant brigade, kao i komesari četa i bataljona, odnosno brigade. Upoznali smo i referenta saniteta i obavještajnog oficira brigade. Odatle smo krenuli u napad na ustaško uporište u Rogatici, i oslobodili je. To mi je bilo prvo vatreno krštenje. Još sam bio bez oružja, sve do slijedećeg napada na Sokolac, kada sam dobio pušku.

Zatim smo krenuli ka Ustipračići, na pruži Sarajevo - Užice. Uz put smo napali željezničku stanicu Mesići i porušili prugu. Tu smo imali oštre sudare sa neprijateljem, u kojima nam je ranjen politički komesar bataljona, koga je bolničarka Milja sklonila na pogodno mjesto da ga ne bi pronašao neprijatelj.

Produživši pokret ka planini Jabuci, sukobili smo se sa Nijemcima i Celinom legijom (ustaše). Likvidirali smo te neprijateljske jedinice, zarobili komandanta legije Pandžu i sproveli ga u štab bataljona. Zatim smo produžili pokret, napali uporište u Goraždu i oslobodili ga. Odatle smo krenuli prema Ustipračići.

Kod Ustikoline zarobili smo jednu četu Italijana, a zatim se prebacili preko Drine i uputili ka Foči, gdje smo takođe razoružali jedan italijanski bataljon, a zatim ga sproveli, preko Jabuke, na slobodnu teritoriju. Kasnije su se ti Italijani borili na našoj strani.

Usljedio je, zatim, pokret preko Jahorine ka Kalinoviku. Tu nas je zatekla šesta ofanziva. U borbama oko Kijeva bio je ranjen moj koman-

dir voda i nišandžija na puškomitraljezu (Soldat Gojko i Marko Kovačević). U to vrijeme postao sam nišandžija na puškomitraljezu. Komandir čete Nikola Knežević i zamjenik komandira Jovo Babić ubrzo su zapazili moju aktivnost i predložili me za prijem u SKOJ. Tako sam tada postao i član Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Za pomoćnika mi je bio određen Đula Kovačević Đulaga. Ubrzo poslije toga bio sam ranjen u kuk u borbi na Jahorini, ali lakše, tako da sam u bolnici ostao samo deset dana.

Sa Jahorine smo se vratili na Romaniju, gdje smo vodili borbe sa udruženim njemačko-ustaškim snagama. U međuvremenu, napali smo i Vareš. Kasnije su nas Nijemci nabacili na planinu Zvijezdu, zajedno sa 17. majevičkom brigadom. Tu je bio ranjen i komandant te brigade Veljko Kurjak.

Poslije završetka šeste ofanzive naša divizija je krenula za Sandžak, do Berana, a zatim, u sastavu Operativne grupe divizije, za Srbiju. Prije toga, u borbama na Čakoru bili su ranjeni Mustafa Zubić, Omer Sabić, Džemila Musić i komandir 3. čete Nikica Knežević, za koga kasnije nijesam čuo da li je preživio.

Na Kopaoniku smo razbili glavnu četničku grupaciju. Tu sam već bio postavljen na dužnost komandira 1. voda 3. čete 4. bataljona. Uz stalne borbe, nastavljen je pokret prema Brusu i Aleksandrovcu, a kasnije ka Ovčar Banji. Poslije susreta sa jedinicama Crvene armije vodili smo borbe kod Čačka i Kraljeva, zajedno sa njima, protiv njemačkih jedinica. U borbama u zapadnoj Srbiji bio je ranjen moj komandant bataljona Pero Vukojević. Kasnije je umro u bolnici u Kosjeriću.

Kod Loznice smo ponovo prešli Drinu i ušli u borbe u istočnoj Bosni. U borbama kod Bijeljine bio sam ranjen u desnu nogu, i tada sam se rastao sa mojom brigadom.

Oči u oči sa četničkim puškomitraljescem

SVETO KERKEZ

Dok se nalazila u istočnoj Bosni 1943. godine, 2. krajiška brigada je gotovo neprestano vodila borbe sa Nijemcima, četnicima, zelenokadrovcima, Čerkezima i drugim neprijateljima. Sve te fašističke horde provodile su neprestano teror nad nedužnim stanovništvom, a posebno su se u to vrijeme bili osilili Račićevi četnici, koji su masakrirali muslimansko stanovništvo u okolini Višegrada, Goražda, Rogatice i u mestima oko Romanije.

Štab brigade je 21. oktobra 1943. naredio 2. bataljonu da krene iz Kraljevog polja sjeverozapadnom stranom planine Devetak. Preko sela Sokolovića i Selišta, trebalo je da uspostavi vezu sa Romanijskim partizanskim odredom i, u sadejstvu sa njim, razbiti četnike na tom pravcu, a zatim produžiti marš ka Rogatici, gdje je trebalo da dođe u sastav brigade.

U okviru zadatka bataljona, 2. četa sa komandirskom Dušanom Soviljem dobila je zadatak da likvidira štab četničke Azbukovačke brigade, sa komandantom kapetanom bivše jugoslovenske vojske Pavlovićem, koji je bio smješten u selu Sijerci. Bataljon je istog dana kod Lipovca prešao planinu Devetak i usiljenim maršem, preko sela Mićivoda i Mandra, predveče stigao do sela Selišta, na jugozapadnim padinama Kopita. Bataljon, već prekaljen u mnogobrojnim borbama, od Bosanske krajine do Devetaka, kojim je rukovodio sposoban štab: Stojan Milnović Stojanda, Pero Knežević, Vlado Bajić, Marko Budimir Maćo, sa oko 300 boraca, krenuo je u napad na oko 550 četnika.

Tu nadmoć štab bataljona je već prije borbe riješio u svoju korist odlučivši da, koristeći mrak i pošumljeno zemljište, prikriveno ubaci dijelove jedinica u četnički raspored i iznenadnim napadom likvidira njihov štab i dijelove koji ga obezbjeđuju, a zatim pristupi razbijanju ostalih četničkih snaga. Preko planine Devetak bataljon su vodili vodiči iz Romanijskog partizanskog odreda. Kada smo pristigli na jugozapadne padine Devetaka, blizu sela Sijerci, već se spustila noć, a na okolnim uzvišenjima gorjelo je bezbroj vatri. Rečeno nam je da su to četnička obezbjeđenja između kojih se nečujno moramo provući i napasti štab u selu.

Kada smo se približili selu, komandir 2. čete Sovilj, zaustavio je četu, i objasnio borcima zadatak: 1. vod je trebalo da napada na grupu kuća u selu Sijerci (u kojima se vidjelo svjetlo) sa sjeveroistočne strane, obezbjeđujući desni bok čete od četnika koji će, eventualno, bježati ka

selu ispred napada naše 1. čete; 2. vod trebalo je da napada sa zapadne strane i obezbjeđuje spoj sa 3. četom, a 3. vod sa južne strane. Nosioci ranjenika i četni sanitet kretali su se iza 3. voda. Nalazio sam se pored komandira čete Sovilja, a kretali smo se za 3. vodom.

U trenutku kada se četa približila selu otpočele su borbe na pravcima napada 1. i 3. čete, a zatim su i vodovi 2. čete jednovremeno prešli u napad. Razvila se žestoka borba. Noćnu tišinu potresale su eksplozije bombi, štekatanje mitraljeza i uzvici boraca »naprijed Krajišnici«. Mrakom su se ukrštale trase bezbroj obilježavajućih (svjetlećih) metaka, ispaljenih sa jedne i druge strane.

Dok sam sa Soviljem potrčao da se uključim u borbu 3. voda, čuli smo da jedan od boraca iz 1. voda preko četnih nosilaca ranjenika traži komandira čete. Sovilj je zastao, javio se borcu, a meni je rekao da »produžim prema kući u kojoj se vidjelo svjetlo, a mi ćemo stići«. Rekao mi je i da ne prilazim prozorima.

Pripremio sam se za borbu i kroz mrak potrčao prema grupi kuća oko kojih se vodila borba. Put mi se jako odužio, zbog čega sam, već zamoren, nastavio ubrzanim korakom. Odjednom sam primijetio da mi u susret, od sela, dolazi jedan čovjek. Na desnom ramenu nosio je nešto, kao što se nosi drvo (cjepanica, na primer). Zastao sam, uzeo automat na gotovs i uzviknuo: »Stoj, ko ide!«. Odgovorio je »Svoji smo, ne viči«. Pomislio sam za trenutak da je neko od naših boraca. Međutim, kad je prišao na par koraka, pošto su rakete osvijetljavale zemljište, vidio sam da je ispred mene četnik, jako razvijen visok, na glavi je imao šubar sa velikom bijelom kokardom, a na desnom ramenu puškomitraljez sa velikim tanjirastim dobošem za municiju. Uperio sam automat u njega i iz sveg grla viknuo da odloži oružje. On je prišao još bliže i upitao me: »Gdje su naši«. Borba se sve žešće rasplamsavala na sve strane. Ja sam ponovio više puta da odloži oružje. Međutim, u jednom trenutku, on se malo nagnuo prema meni (bio je mnogo viši od mene), vjerovatno da bi vidio kakvu oznaku imam na kapi.

Odskočio sam korak nazad i ponovio da odloži oružje prijetivši da ću pucati. Četnikovo oklijevanje me je zbunilo, a pomalo zaplašilo. Pošto sam imao još djetinji glas, jer mi je bilo tek 15 godina, shvatio sam da me se četnik nije uplašio.

Taman sam odlučio da u njega ispalim rafal, kad naiđe moj komandir Dušan Sovilj sa pištoljem u ruci, upita me šta se to dešava, zaviri četniku u šubar, lijevom rukom, naredi da ga vežu. Četnik je drhtao kao prut i nijednu riječ nije progovorio. Zaplijenjeni mitraljez je ostao u 2. četi 2. bataljona do kraja rata, a ja sam 1944. otišao na dužnost u štab brigade.

Gdje je god 2. bataljon nakon toga vodio borbu činilo mi se da sam uvijek znao u kom se dijelu borbenog poretka nalazi 2. četa zbog specifičnog eha tog puškomitraljeza.

Sa brigadom od Tuzle do Ibra

MEHMED KOVAČEVIĆ

Po oslobodjenju Tuzle 2. krajiška brigada je popunjena novopridošlim borcima, a potom je krenula na Romaniju. Na Romaniji je prve borbe vodila sa Račićevim četnicima i Sijercima, a zatim je napala uporište Sokolac, zajedno sa 17. majevičkom brigadom i Romanijskim odredom. Od 24. do 30. oktobra 1943, uzastopnim napadima, Sokolac je bio oslobođen. Pošto je brigada na Sokolcu imala mnogo ranjenih i poginulih boraca, popunjena je sa 50 boraca iz 17. majevičke brigade.

Po oslobodjenju Sokolca brigada je nastavila pokret prema Rogatici, Gorazdu, Foči, Miljevini, Kalinoviku, Trnovu i Kijevu - do Kasindola. Nailazila je na manje otpore ustaša i četnika koji su odstupali ispred naših jedinica. Te brze pokrete, izvela je za nepuni mjesec dana, tako da je u tim oslobođenim krajevima izvršila mobilizaciju i popunila brigadu sa novim borcima.

Početak decembra 1943. njemačke jedinice su otpočele šestu neprijateljsku ofanzivu. Njihovi pokreti primijećeni su sa svih strana. Da bi izbjegli opkoljavanje, 2. brigada se povukla iz Trnova, preko Kalinovika i Miljevine, u pravcu sela Sokolovići. Tu smo naišli na njemačku jedinicu sa kojom smo vodili jednočasovnu borbu, a zatim se povukli prema Žepi.

Zbog velike nadmoćnosti neprijatelja naše jedinice su bile primorane da se ponovo prebace preko drumova Sokolac - Han-Pijesak, prema Varešu i Brezi. Kod Vareša i Breze vođene su žestoke borbe sa neprijateljem sve do kraja decembra 1943. godine. Zbog teških borbi sa Nijemcima i ustašama naša 27. divizija se povukla na Ravnu planinu, zajedno sa bolnicom. Tu se našla u okruženju. Uspjela je 26. decembra da probije obruč i uđe u selo Jelaškž Tu smo iznenadili jednu njemačku jedinicu i zarobili je. Onako izmoreni, ogladnjeli i izmrzli, dočepali smo se zarobljene njemačke komore u kojoj je bilo dobrog plijena: hrane, odjeće, municije i oružja, tako da smo nadoknadili sve ono što smo izgubili u ofanzivi, izuzev naših dobrih boraca, koji su ostali na vječnoj straži na Ravnoj planini.

Druga krajiška brigada je po izlasku iz obruča nastavila da se kreće po istočnoj Bosni i Hercegovini, vodeći povremene borbe sa neprijateljevim jedinicama.

U drugoj polovini aprila 1944. brigada se ponovo vratila na područje Kalinovika, Miljevine i Foče. Pošto su se u Foči nalazili četnici.

brigada je pripremila napad na njih. Treći bataljon je posjeo Crni vrh u neposrednoj blizini Foče. Iako smo imali postavljene straže, dok smo očekivali večeru iza naših leđa, od Ustikoline, neopaženo se privukla jedna ustaška jedinica i osula vatru po bataljonu. Zbog iznenadnog napada borci su se u neredu rasturili, pa smo se poslije toga dugo okupljali.

Brigada je nastavila pokret preko Zelengore, u Crnu Goru. U Žabljaku je imala duži odmor, od 15 dana, na slobodnoj teritoriji, sa dovoljno hrane, tako da su se borci dobro odmorili i oporavili od ofanzive i stalnih pokreta. U Zabljaku smo dobili puno obuće i odjeće, oružja i municije, koje su saveznici avionima doturali, a zatim je najavljen pokret.

Ponovo smo stigli u neposrednu blizinu Foče. Ujutru, oko 3 sata, izvršen je napad na četnički garnizon u njoj. Iznenadnim napadom četnici su bili razbijeni i nisu pružili ozbiljniji otpor. Jedni su pobjegli, druge smo zarobili, a neki su poskakali u Drinu, i tu se podavili.

Iste večeri izvršen je napad na Ustikolinu, gdje je bio ustaški garnizon. Borbe su bile teške, i trajale su više sati, sve dok je i posljednji ustaša davao otpor. Zaplijenjeno je mnogo oružja i municije, a najviše je u magacinu bilo hrane i raznih drugih artikala, kojima se brigada u Foči hranila gotovo čitav mjesec.

U međuvremenu, poslije izlaska iz ofanzive, izvršena je reorganizacija, tako da su 2. brigada, 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada ušle u sastav 17. udarne divizije. Od 1. do 5. jula divizija je izvela ubrzani marš za Crnu Goru i Berane (sadašnji Ivangrad). U Beranama je 2. krajiška brigada upućena na položaj Čakor, gdje smo se sastali sa našim brigadama. Na tom položaju nalazio se cijeli korpus Peka Dapčevića, u čijem je sastavu bila i naša 17. divizija. Borbe su bile teške i trajale su danonoćno punih 15 dana. Na kraju je neprijatelj bio prisiljen na povlačenje. Za tih 15 dana imali smo mnogo ranjenih boraca, koji su prebacivani po noći do aerodroma u Beranama. Kasnije su otpremani za Italiju.

Poslije jednog dana odmora, uz dobar ručak i večeru, krenuli smo iz Berana preko peštarske visoravni. Iste večeri, kod Melaja i Delimeđa, dočekali su nas balisti. Vodili smo cijelu noć ogorčenu borbu i pred zorom zauzeli njihove položaje, a balisti su pobjegli. Peštarsku visoravan smo prešli sa jednim odmorom i uveče stigli do Rogozne planine, koja se nalazi u neposrednoj blizini Novog Pazara.

Tu su nas dočekali balisti i Nijemci sa malom jedinicom koju smo brzo savladali. Imali smo 40 zarobljenika, među kojima i 10 Nijemaca. Smjestili smo se u jednom većem selu predveče, a bataljoni su raspoređeni na položaje po obroncima pokraj rijeke Ibra, na lijevoj obali. Sjutradan su nas Nijemci primijetili i otvorili topovsku vatru po našim položajima. Preko noći su naše jedinice vršile nasilna izviđanja i prelazile Ibar više puta. Druga brigada je imala položaj u pravcu željezničke stanice Liješak, u neposrednoj blizini Raške, tako da je na tom položaju bilo koncentrisano mnogo neprijateljevih vojnika, oklopni voz i tenkovi, koji su sprečavali proboj na Kopaonik. U posljednjem jurišu

preko Ibra poginulo je nekoliko boraca, među kojima sam pao i ja. Naime, bio sam teško ranjen u desnu nogu - potkoljenicu, desnu ruku - nadlakticu, i u prsa. Bio sam u besvjesnom stanju i ležao sam kao i oni koji su poginuli sve dok nas nisu pronašli borci iz druge jedinice. Kada sam došao sebi bio sam nepomičan. Ne znam koliko sam dana bio u besvjesnom stanju, ali kada sam došao svijesti vidio sam pored sebe dva čovjeka koji su mi pružali ljegarsku pomoć u jednoj seoskoj kući. Kada sam mogao razgovarati zapitkivao sam ih za svoje drugove iz 2. krajiške brigade. Držali su me u seoskoj kući oko 15 dana i previjali mi rane, koje su bile ucvrjlane od muha.

Ponovo sam od njih tražio da me prebace u moju brigadu i, nakon dugog traženja, jedno veče su me prebacili do Novog Pazara, gdje je bila u neposrednoj blizini 3. sandžačka brigada.

Poslije oslobođenja Novog Pazara prebačen sam u bolnicu, gdje sam operisan i liječen dva mjeseca. Ponovo sam vraćen u štab 3. brigade, a početkom januara 1945. premješten sam u Sjenicu, u Komandu mjesta, sa još dva oficira. U Sjenici smo bili do 1. aprila, kada sam sa jednim oficirrom upućen u štab divizije, koji je bio u Sokolcu. Uveče, 6. aprila, stigli smo u Sokolac i prenoćili, a 7. aprila ujutro stigla je vijest da je Sarajevo oslobođeno. Štab divizije je meni i jednom oficiru (Hajdaru Memiću) predložio da idemo u komandu vojnog područja u Tuzli ili u Sarajevu. Odlučili smo da idemo za Tuzlu. Kada smo stigli prijavili smo se komandi područja Tuzla i dobili nova zaduženja preko Okružnog komiteta za rad na terenu: ja na području Lukavca, a Hajdar Memić na području Gračanice. Na toj službi sve do 1946. jedva sam izdržao zbog rana, tako da sam te godine demobilisan kao ratni vojni invalid.

Poslije oslobođenja Sokolca ka Goraždu

NIKOLA ILJASEVIĆ

Poslije trodnevnih borbi za oslobođenje Sokolca, u noći 30. oktobra 1943. godine, uspjeli smo da oslobodimo grad. Poslije oslobođenja zadržali smo se kraće vrijeme u okolnim selima na odmoru. Tu smo sa mladim borcima, koji su stupili u naše redove poslije oslobođenja Tuzle izvodili vojničku obuku (obučavali ih u rukovanju oružjem i kretanju u toku borbe). Četa je tih dana odala i dužnu poštu Ilić Naniji, poginulom u napadu na Sokolac.

Tih dana dobili smo i naređenje da se pismima javimo svojim roditeljima. Razlog ovom naređenju je bila neprijateljska propaganda da je 2. krajiška brigada u istočnoj Bosni uništena. Mnoga pisma nisu stigla u Bosansku krajinu, ali ona koja su stigla predstavljala su radost za sve roditelje. Ova vrsta pošte u to vrijeme odvijala se preko naše kurirske službe, koja je često uspijevala i »nemoguće« stvari da realizuje.

Prvih dana novembra 1943. godine jedinice 1. bataljona su uz pomoć mještana rušile prugu u rejonu Renovica - Kaljina. Poslije kraćeg zadržavanja na pruži bataljon je krenuo ka Goraždu i uz put uništavao četnike i ustašku miliciju. U toj akciji imao je dosta uspjeha. Zarobio je i zloglasnog ustaškog koljača, Čebu, što je obradovalo narod ovog kraja.

Nastavili smo pokret prema Goraždu. Cijelog dana je bila gusta magla. Stigli smo u selo Ilino. Kolona je odjednom zastala na cesti iznad sela. Treća četa u tom trenutku kretala se na začelju bataljona. Njome sam komandovao pri napadu na Sokolac, zamjenjujući ranjenog komandira Dušana Mutića i sada u pokretu ka Goraždu. Krenuo sam napred da vidim razlog zastoja i stigao do štaba bataljona.

Komandant 1. bataljona Milan Zgonjanin je sa političkim komesarom bataljona Milanom Makivićem i zamjenikom političkog komesara Gojkom Milojićem gledao vojnu kartu tražeći pravac za dalji pokret prema Goraždu. Čim sam stigao naredio mi je da krenem prema jednoj grupi kuća i pronađem vodiča. Skrenuvši sa ceste ugledah kuću u magli. U njoj zatekoh domaćicu sa troje djece. Kad joj rekoh da pođe sa mnom da nam pokaže put, osorno mi odgovori da pođem dalje do drugih kuća i za taj posao pronađem muškarca.

Prihvatih da je žena u pravu i krenuh ka idućim kućama. Ubrzo začuh pjesmu. Nailazeći na prvu kuću u magli sretoh djevojčicu u gradskoj odjeći. Vidjevši u meni partizana na momenat se zbunila, pa mi je na sva moja pitanja i zbunjeno odgovarala. Zbunjeno mi je objasnila da su četnici u susjednoj kući, da to oni pjevaju i da se ja nalazim u nezavidnoj situaciji. Bila je to Radojka Nešković čiji je otac bio šef željezničke stanice u Svjetlini. Ona je bila đak gimnazije i toga dana stupila je u 3. četu 1. bataljona 2. krajiške brigade.

Dobivši od nje obaviještenje, krenuo sam prema kući iza koje se čula pjesma. Krijući se iza pomoćnih objekata stigao sam pred otvorena dvokrilna vrata kuće. U kući za sofrom primjetih grupu četnika, koji sa flašom rakije i zdjelom oraha pjevaju. Na ognjištu je gorjela vatra, a oružje im je bilo složeno u kupe. Puškomitraljez »zbrojovka« nalazio se na zemlji pored njih. I sam iznenađen prizorom povikao sam »ne mrdaj«, »ruke u vis«. Odmah su se povinivali naređenju. Da bih bio uvjerljiviji, komandovao sam: »Tankosiću, Laie i Tešo zauzmite položaje«, a četnicima naredio da izlaze iz kuće sa dignutim rukama. Zgrabivši puškomitraljez, naredio sam im da krenu prema cesti, ka koloni našeg bataljona.

Idući ka cesti sretoh Devu Topića, zamjenika referenta saniteta bataljona, sa nekoliko boraca. Zaustaviše me pitajući u onoj magli ko sam. Odgovorih: »Ilijašević sa četnicima«. Sa tom grupom četnika bio je i komandant četničke brigade Blaško Nešković Radomir, koji je na pola sata prije toga napustio kuću i tako izbjegao zarobljavanje. Kao komandant četničkog korpusa ubijen je sa još dva četnika u julu 1948. godine.

Od zarobljenih četnika u ovom selu četvorica su dobrovoljno prihvatili da uđu u našu jedinicu, dok su trojica na njihov zahtev pušteni kućama. Jedan od njih koji je ostao u našoj četi, Rade Bojović, u ulozi puškomitraljesca posebno se isticao u borbi. Poginuo je 5. avgusta 1944. godine u borbi za prelaz Ibra kod Rudnice (bio je rodom iz sela Vražalice kod Rogatice). Tu noć smo prenoćili u selu Ilino, a sutradan krenuli i stigli u Goražde.

Rada Nešković, još neiskusni borac, učestvuje u borbama oko Foče, Kalinovika i Trnova, pa i u šestoj ofanzivi stojički podnoseći sve napore.

Trećim prelaskom rijeke Prače krenuli smo prema Jabuci i napali na uporište neprijatelja u Podmjeru. Osjetivši opasnost za svoje posade u rejonu Jabuke, neprijatelj jačine jedne bojne (bataljona) sa pravca Renovice u zahvatu komunikacije napao je 1. bataljon 2. krajiške brigade na položaju Podmjer - Hranjani uz snažnu artiljerijsku podršku.

Bataljon je bio prinuđen da se povuče na nove položaje ka zaseoku Kraći - Vina - rejon Hranjani. Ostale jedinice brigade ka Branovini i Tičjaku.

Tu smo imali kraći odmor. Zima neizdržljiva, snijeg veliki. To je posebno iscrpljivalo naše borce. Dobro su nam u tim uslovima došli i stogovi sijena po njivama. Zavlačili smo se u njih da bismo se zagrijali i odmorili.

Moja četa u tim uslovima dobila je zadatak da demonstrativnim dejstvima prema uporištima na Jabuci ne dozvoli ispad neprijatelja prema položajima brigade. U tim danima trpjeli smo jaku artiljerijsku vatru. Na položaju u šumi zbog strahovito niske temperature zapalili smo 2-3 natrule bukve i grijali se obilazeći oko njih.

Jednog dana predveče dobili smo naređenje da se vratimo u sastav bataljona. Trebalo je da se uspemo uz jedno brdo. Pet do šest promrzlih boraca i pored pomoći nijesu se uspjeli domoći visoravni. Vidjevši ih u takvom stanju naredio sam Radi Nešković da ih vodi i smjesti kod svojih rođaka u selo Ilino, iz kog je Rada prije četiri mjeseca stupila u partizane.

Poslije oporavka Rada se sa borcima vratila u jedinicu. Svi ovi borci došli su u brigadu poslije oslobođenja Tuzle. Bio je tu i stari Franjo, koji se često žalio na bolove u nogama. Ostao mi je u nezaboravnom sjećanju i borac Jovo Dukić, mlad i visok mladić, po zanimanju automehaničar.

Jednog dana, u maju 1944. godine, moja četa dobila je zadatak da nekako nabavimo akumulator za radio-stanicu divizije. Napravili smo zasjedu na cesti Sarajevo - Sokolac, ispod Crvenih stijena. Kada je naišla neprijateljska motorizovana kolona, otvorili smo vatru, a Jova Dukić je munjevito sletio na cestu i iz jednog uništenog automobila izvadio akumulator. Time je zadatak čete bio izvršen. Zahvaljujući njegovoj vještini i brzini, neprijatelj iz uporišta na Crvenim stijenama nije uspio da interveniše.

Napad na uporište u Ustikolini

MILOSAV GAJIĆ

Poslje oslobođenja Sokolca, brigada se prebacila preko rijeke Prače, porušila prugu Sarajevo - Višegrad, a zatim posjela teren Goražde - Foča - Kalinovik - Jahorina. Taj teren smo čistili od četnika i ustaške milicije, ali ni jedni ni drugi nisu smjeli da prihvate ozbiljniju borbu sa nama. Najviše smo ih hvatali u bjekstvu i na druge načine, noću, pomoću iznenađenja i slično. Stanovništvo je uglavnom bilo sprsko i muslimansko, sela izmiješana, narod siromašan i opljačkan. Narod nas je dobro prihvatio i ubrzo smo na tom terenu stekli mnoge simpatije i zadobili povjerenje čak i onih koji nas u početku nisu rado prihvatili.

Tu smo saznali da se u blizini Ustikoline nalazi jedno malo utvrđenje - kula, zidana u stara vremena. Tu se smjestila jedna manja jedinica milicije i zelenog kadra, njih oko 60, sa svojim zapovijednikom zvanim Karo. On je bio zamjenik zloglasnog ustaškog koljača Čebe, koga je naša brigada uhvatila i likvidirala u Goraždu. Kula se nalazila izvan sela, uz jedan šumski potok između brda. Pristup do nje nije bio naročito podesan, jer se sa njenih osmatračnica dobro vidjela okolina, tako da iznenađenja nije moglo biti.

Komandant brigade Dragan Stanić je odlučio da se to utvrđenje likvidira. Odlučio je da lično rukovodi tom akcijom i naredio da se utvrđenje opkoli, tako da niko ne može da pobjegne. Bilo je novembarsko popodne. Naše jedinice su oprezno prilazile sa svih strana. Kad smo se približili toliko da smo se mogli glasno sporazumijevati, pozvali smo milicionere da se predaju. Obećano je da im se neće ništa desiti, da odlože oružje i da poslije idu svojim kućama. Međutim, njihov komandir Karo izašao je na vrh utvrđenja i doviknuo: »Ma još je rano, bolan za tu vašu predaju. Moramo najprije da vas pozdravimo«, a zatim je uzeo puškomitraljez i otvorio vatru na nas. Odmah, zatim, iz utvrđenja je počela paljba kroz otvore i puškarnice, koje su bile namještene na sve strane. Naši mitraljesci su odgovorili vatrom, ali su se naši rafali odbijali od zidova bez uspjeha. Tada je komandant naredio da se dovede i upotrijebi protivtenkovski top. Protivtenkovski top sa nišandžijom Kojićem nalazio se 3-4 kilometra od Ustikoline, u selu Previla. Tada sam sa drugim kurirom štaba brigade Radivojem Rajilićem otišao u prateću četvu. Obavijestili smo komandira o naređenju komandanta brigade i vratili se ponovo na položaj zajedno sa pratećim odjeljenjem. Kada je stigao protivtenkovski top već je bio mrak. Ispaljeno je nekoliko gra-

nata iz neposredne blizine. Zidine su počele da se tresu i obrušavale su se na sve strane. Izgledalo je da će sve da se sruši, a onda su milicioneri sa podignutim oružjem uvis počeli da izlaze napolje. Posljednji se predao zapovjednik milicije Karo.

Neki od zarobljenih milicionera odmah su pušteni da idu svojim kućama, a jedna grupa, zajedno sa Karom, sprovedena je u selo Govedoviće. Ono se nalazi udaljeno od Ustikoline 10-15 kilometara prema Jahorini, gdje se u to vrijeme bio smjestio štab brigade. Prilikom saslušanja utvrđeno je da je Karo, zajedno sa Čebom, kao njegov zamjenik, zapovijedao milicijom i zelenim kadrom, i da je u selima oko Goražda i Foče izvršio više zločina nad nedužnim stanovništvom. Vojni sud ga je osudio na smrt strijeljanem. Isto je utvrđeno za još tri njegova najbliža saradnika, pa je i njih stigla ista, zaslužena kazna.

U selu Govedovići mnogi mještani su tvrdili sa su i ostali milicioneri učestvovali u pljačkama i terorisanju naroda po selima, te da ih ne treba pustiti na slobodu, ali se vidjelo da su izjave bile netačne i tendenciozne, tako da im nismo povjerovali. Sve preostale milicionere smo sproveli do njihovih sela i pustili.

Naše jedinice su na tom terenu razoružale još mnogo pojedinačnih grupa i grupacija četnika i milicije.

Meni je Ustikolina ostala u lošem sjećanju zbog jednog posebnog razloga. Naime, jednog dana sišli smo na Drinu. Bili smo gladni, jer nije bilo hrane, a i ono što je bilo bilo je loše i nedovoljno. Neki drugovi su mi rekli da u rijeci ima ribe, ali da bi trebalo upotrijebiti ručnu bombu. Mi smo obavezno nosili po dvije - tri bombe, i ja sam imao jednu italijansku ofanzivnu - limenku, kako smo ih mi zvali, koja mi je bila kao višak. Dogovorili smo se, i bomba je eksplodirala u Drini. Riba se zabijeljela po vodi, ali je brza Drina sve odnijela sredinom matice, tako da baš ni jednu nismo uspjeli dostići. Ostali smo bez ribe i bez bombe. Zbog toga sam posle išao na odgovornost. Komesar brigade me kritikovao i rekao da bombe nisu za ribu, već služe za rat.

Šolja toplog mlijeka na Glasincu

SAFET AŠĆERić SAVA

U prvoj polovini decembra 1943, u jeku šeste neprijateljske ofanzive, napuštamo položaje iznad ceste Sokolac - Han-Pijesak i povlačimo se u selo Mandre, ispod planine Devetak.

Prilikom povlačenja iz Devetaka napadaju nas četnici 1. rogatičke četničke brigade, čija se komanda tada nalazila u selu Džimrije. Sa ceste su nas tukli Nijemci, a s leđa četnici. Druga četa je dobila zadatak da potjera četnike dalje od Sokolovića. Duboko smo zašli u planinu Devetak i trebalo je da četa ostane u zasjedi.

Komandir čete Dušan Sovilj me odredio, kao desetara, da krenem naprijed, u patrolu. Poveo sam sa sobom mitraljesca Predojevića, koga smo svi zvali Čučkonja i mog tuzlaka Branka Galića.

Duboko u šumi naišli smo na zbjeg naroda sa Glasinca i Sokolovića. Pobjegli su ispred Nijemaca i ustaša. Sklonište su našli pod borovima u jednoj većoj uvali, okruženi dubokim snijegom i zimom. Svi zbjegovi su isti. Pretežno žene, djeca i stariji ljudi sa ponekom ovcom ili kozom, sa najnužnijim stvarima. Po grupama su se grijali oko založenih vatri, zagrnuti biljevima i dekama. Oko vatre se odvijao sav život.

Jedna žena nas je pozvala da se ogrijemo. Sa crnom maramom, izgledala je mnogo starija nego što jeste. Jedno dijete od dvije godine hranila je, a drugo dvoje djece, nešto starije, imali su u ruci po komad pure. »Pridite djeco, ogrijte se, i vama je zima« - kaže nam. Bilo nam je stvarno hladno, a i željeli smo da se malo odmorimo i zagrijemo prije povratka.

Čim smo sjeli, ona ostavi dijete i ode da muze kozu. Mlijeko je stavila da se kuva. Podijelila ga je na jednake dijelove u tri šolje i pružila nam: »Uzmite, malo se zagrijte«. Gladni smo, pa nam je toplo mlijeko kao melem. Ali, žao nam je djece, pa se nećkamo i kažemo joj: »Ostavi majko, ostavi djeci, mi smo jeli, nismo gladni«. »Uzmite, biće i za djecu, koza će opet dati, a bog zna gdje će vas put odvesti« - kaže ona odlučno, i gura nam šolje u ruke.

Dobro smo se okrijepili, uz malo vatre, sa malo odmora, šoljom toplog mlijeka i mnogo materinske ljubavi jedne obične glasinačke žene, kojoj, na žalost, ni ime ne mogu spomenuti.

Pisma nisu stigla u Podgrmeč

NIKOLA POLOVINA

Marta 1943. brigada je držala položaje prema neprijateljskim uporištima na sektorima Bosanska Krupa - Otoka - Bosanski Novi. Prvog aprila, brigadu su na tim položajima smijenile jedinice 12. krajiške brigade, a ona je iz sastava Četvrte otišla u sastav 5. krajiške divizije. Odlazak u sastav 5. divizije za nas je značio napuštanje Podgrmeča i Kozare, uopšte, Bosanske krajine. Svakim danom smo bili sve dalje i dalje. Kada smo se u centralnoj Bosni, između Kotor Varoši i Prnjavora, našli sa 5. kozaračkom brigadom, kod pojedinih boraca se počela javljati sumnja da će narod Podgrmeča, a to znači i naše porodice, nastradati od neprijatelja i da neće imati ko da ih zaštititi. Bilo je to naivno rezonovanje, jer su tamo ostale 6, 8, 11. i 12. krajiške brigade, a kasnije, širenjem NOP-a, formirane su bile i nove brigade, a proširivana je i slobodna teritorija.

Mi to nismo znali i stalno smo maštali o povratku u Bosansku krajinu. U tom maštanju odlazili smo sve dalje, proširivali slobodnu teritoriju i popunjavali brigadu novim ljudstvom.

Novembra 1943. nalazili smo se na položaju u okolini Rogatice kada je došao kurir iz brigade i rekao: »Imamo vezu sa Krajinom, kuriri redovno idu tamo, pišite pisma, jer će pošta sigurno stići do vaših kuća«.

Kakva sreća i radost među borcima. Iz moga sela u to vreme samo u mom bataljonu bilo je 10-15 boraca (od kojih su neki kasnije poginuli): Mihajlo Despot, Miloš Polovina, Milan Predojević, Luka Bilbija, Drago Sakradžija, DMITAR Šainović, Pero Davidović, Jovo i Petar Kantar i drugi, a i iz susjednih sela bilo je mnogo poznatih. Dogovorili smo se da svi pišemo, ali da ne pišemo gdje smo, nego samo da smo dobro i zdravo i koga sve ima sa nama od poznatih. To je trebalo da napiše svako od nas da bi, ako se neko pismo izgubi ili u selo stigne barem jedno svi znali ko je živ. Tako su se naša pisma uglavnom sastojala od imena i prezimena. O daljoj sudbini naših pisama ništa nismo znali do poslije rata, kada smo saznali da nijedno nije stiglo tamo gdje je bilo upućeno.

Drugo pismo pisao sam 21. aprila 1945. iz oslobođenog Slavenskog Broda, ali ni ono nije stiglo na odredište, iako nam je bilo rečeno da je dobra veza sa Krajinom i da pišemo kući.

Poslije našeg odlaska iz Krajine neprijatelj je pronosio vijesti po selima Podgrmeča i Potkozarja da je 2. brigada uništena, a to je potvrđivala i grupa dezertera koji su pobjegli iz brigade i pričali da su jedino oni uspjeli da se probiju.

Jedan borac iz moga sela, pošto je dezertirao i vratio se kući, rekao je mojoj majci da sam poginuo. Tada je ona obukla crninu. Može se samo zamisliti kakvi su naši susreti bili poslije rata, kada smo se vratili kući živi i zdravi (neko ranije, a neko kasnije). Bilo je to kao da smo se podigli iz mrtvih. Poslije toga mnoge majke i očevi očekivali su svoje sinove i kćeri i živjeli u nadi da će se vratiti, iako su mnogi poginuli. Da navedem i ovo. Kada nam je, daleko od rodnog kraja, bilo najteže, kao na primjer u šestoj neprijateljskoj ofanzivi, kada smo bili opkoljeni, dovoljno je bilo da neko kaže: »Kada se probijemo, idemo pravo u Krajinu«, pa da se podigne moral boraca i nestane svih briga i tegoba, i da se sa pjesmom juriša.

Ne pucajte, ovde je narod

MUJO MEHMEDAGIĆ

Negdje oko Vareša tukli smo se sa Nijemcima, koji su sa domobranima bili posjeli dominantne položaje. Ocijenjeno je da nemamo uslova da ih odbacimo, pa smo se povlačili prema jednoj šumi. Povlačeći se, spazio sam malo dalje od puta točilo sa koritom na kome su čobani napajali stoku. Bio sam jako žedan i svratio sam da se napijem. Dok sam sišao i pio, četa je odmakla.

Da bih sustigao četvu uhvatio sam prečicu preko jedne šumice. Blizu šume neko je pripucao na mene, čak su mi meci i rukav probili. Kada sam ušao u šumu, u dolini ispred mene čuo se žagor, vika, plač djece i rika stoke. Naletio sam, u stvari, na četnički zbjeg. Bilo je tu puno stoke i naroda, najviše žena i djece i poneki stariji čovjek. Iznenadio sam se kada sam vidio i naoružane četnike, koji su vjerovatno čuvali zbjeg. Kako su naše jedinice nastupale prema šumi, narod koji je pobjegao iz svojih sela ispred naše brigade bio je uznemiren i prestrašen, a četnički stražari su se spremali da bježe.

Mahinalno sam reagovao. Otrčao sam pred naše jedinice i viknuo nekoliko puta: »Ne pucajte, ovdje je narod. Ovdje je Mujo, ne pucajte, ovdje je narod«.

I moji drugovi stvarno nisu pucali. Kad su pristigli, zajedno smo se spustili do zbjega. Naoružani stražari su već bili pobjegli, a žene su upratile djecu u naramak i prestravljeno čekale šta će biti.

Obratio im se komesar Vlado Bajić i rekao da pođu svojim kućama, da im niko od naše vojske neće ništa loše učiniti, da naša vojska ratuje protiv okupatora i onih koji mu pomažu i da je cilj naše borbe oslobođenje od okupatora. Obrazložio je ciljeve naše borbe i kazao da poruče svojim sinovima, braći i rođacima da se ne bore za račun okupatora, već da priđu nama, da se zajednički borimo protiv istinskog neprijatelja.

Straha je nestajalo. Ohrabreni riječima komesara, glasno su zahvaljivali, a žene su nas blagosiljale.

Jedna starija žena me upitala za ime. Kažem da mi je ime Mujo. Ona se samo zgledaše. Očito im je bilo čudno da ih je baš Mujo spasavao. Bio sam najmlađi u četi, mali, mršav i sitan. Jedna starica me zagrlila i poljubila, izvadila iz torbe vunene čarape i rukavice i dala mi ih sa blagoslovom.

Narod iz zbjega se pripremao za povratak svojim kućama, a mi smo produžili pokret.

Akcija na rudnik Brezu

SAFET AŠĆERić SAVA

Selo Debela Međa, iznad Breze. Noć 18/19. decembar 1943. godine. Poslije večere i kozaračkog kola - postrojavanje. Komandant Stojan Milnović Stojanda saopštava zadatak bataljona: 2. i 3. bataljon napadaju rudnik Brezu, a varošicu Romanijski partizanski odred i Italijanski partizanski bataljon. Traži da zadatak shvatimo ozbiljno i napadnemo srčano i hrabro.

Politički komesar Pero Knežević skreće nam pažnju na odnos prema narodu, i naglašava da je Breza radnički grad. Kaže nam da ćemo naići na rudarske magacine, da je najstrože zabranjeno uzimanje bilo čega, a po zauzimanju grada svi ćemo dobiti što nam treba.

Na nogama imam bakandže (cipele), koje sam ponio od kuće, već u raspadanju, pa u njih ulaze i voda i blato. Zima tek što je počela, a šesta ofanziva pritisla. Žarko želim da se obujem.

Na domaku rudnika, pred nama se ukazuje nekakvo svetlucanje - dogorijeva izbačena šljaka na depou.

Iza depoa nalijećemo na rovove u kojima su bili Nijemci - neka jedinica 369. vražje divizije. Otvaraju vatru. Kako smo u streljačkom stroju, vičemo: »juriš«, i krećemo naprijed. Zbunjujemo Nijemce i ulijećemo u rovove. Zarobljavamo ih nekoliko. Moja desetina dobija zadatak da likvidira jedan bunker. Imam šest boraca. Prelazimo nekakav kanal, širok tri metra, i podvlačimo se pod bunker oko kojeg se nalazilo nekoliko rovova. Nijemci iz teškog mitraljeza tuku preko nas. Oni nas ne primjećuju, a ne smijemo ni mi da se javimo. Bojimo se kotrljajućih bombi. Ali, mora se napasti.

U jednom trenutku povičem koliko me grlo nosi: »Opkoli, hvataj žive«, i osipamo paljbu. Ne znam šta se dešava. Nijemce smo valjda zbunili blizinom, a vjerovatno i vikom, pa su se uskomešali i ubrzo čujemo da nešto lupi. Odmah shvatam da su udarila vrata od bunkera i da neprijatelj bježi. Izliječemo do bunkera. Nigdje nikog. U bunkeru nekoliko ranaca, jedan mali bacač i tri puške. U rovu je ostavljen i holandski teški mitraljez sa uvučenim redenikom. Od nas niko nije ni ogreban. Vjerovatno ni oni nisu imali gubitke. Jednostavno, pobjegli su.

Nakon toga, spuštamo se do električne centrale, i uništavamo mašine i siječemo remenje. Svako od nas uzima kožu za jedan ili dva đona. Dalje nailazimo na zgradu u kojoj su stanovali Nijemci. U jednoj prostoriji je desetak pari novih cipela. Malo se kolebam, ali ništa ne uzimamo. Nešto zbog borbe, a najviše zbog naređenja.

Ovladali smo cijelom Brezom, sem Upravnom zgradom rudnika i oknom za ulazak u rudnik, gdje se neprijatelj povukao i organizovao odbranu. Tuku flakovima kao mitraljezima. Pred zoru naređuju povlačenje.

U povratku vidim - mnogi uzeli cipele. Zlovoljan sam do kraja. Prebacujem sebi što ne uzeh i ja kad su mi već bile pred nosom. Nego, slušam ja komesara. »E, sad, Safete, idi bos kad si budala« - govorim u sebi.

Pritisla zima, pritisli Nijemci, kad će mi se ukazati prilika da se obujem. U rancu koji sam uzeo u bunkeru našao sam tri para čarapa. Odmah jedne navlačim. Iz centrale sam ponio kože za dva-tri đona, ali sve mi je to slaba utjeha.

Nailazi komandir Sovilj i pita: »Sta je Savo, što si se pokunio? Uzećemo Brezu drugi put, kamo pjesma?« On misli da sam neraspoložen zbog neuspjeha. »Gdje ću pjevati, kad sam bos. Slušajući komesara, opet sam ostao bez cipela. On gleda, vidi da sam polubos i smije se. Primiče mi se i polušapatom kaže: »Ne vodi brigu. Komandir je jedne digao, a tebi će dati ove svoje«.

Odmah je pukla pjesma. Po dolasku u Debelu Među dobijam obećane cipele, a komandiru poklanjam jedne čarape.

Napad na uporište u Brezi

MILOSAV GAJIŠ

Kad smo se izvukli iz obruča na cesti između Han-Pijeska i Sokolca prebacili smo se na sektor bliže Varešu i Brezi. Rastjerali smo četnike Save Derikonje i još neke manje grupice, a zatim se brigada malo odmorila i pripremila za napad na Brezu. To rudarsko mjesto u istočnoj Bosni nalazi se na pruži koja vodi od Sarajeva za Vareš, i smještena je između visokih brda, na prostoru između Podlugova i Vareša. Trebalo je da zauzmemo Brezu radi snabdijevanja brigade opremom, a prvenstveno hranom, jer smo po brdovitim terenima Jahorine, Romanije, Devetaka i Glasinca sa hranom bili veoma oskudni.

Sa nama je u napad pošao i jedan italijanski bataljon, kao njen peti bataljon. Ovo je bilo negdje oko 10. decembra 1943. Dobio sam zadatak da za vrijeme napada održavam vezu između štaba brigade i italijanskog bataljona. Nije mi to bilo drago, jer je sa njima bilo teško održavati vezu zbog nepoznavanja jezika i teškog sporazumijevanja. Inače, oni nisu bili navikli na partizansko ratovanje, neotporni su bili na glad i umor, i slično. Sa njima je bilo mnogo problema i raznih, što bi mi rekli, zgoda i nezgoda. Prilikom borbi oni bi začas napustili položaj, povukli se, a vezu nisu ostavljali, tako da je za kurire uvijek pri odlasku u njihov bataljon postojala opasnost da upadnu u neprijateljev raspored. Te noći, za taj zadatak, sa mnom je bio određen i Dušan Bursać. Nas kurire oni su poznavali, a mene su zvali »Pikolo, kurijero komando brigata« (mali kurir iz komande brigade).

Kada smo toga dana stigli u njihov bataljon odmah su nas vojnici i komandir pitali: »A Kurijero komanda brigata, sigurno ajde, ajde«. A to im je značilo da čim vide nas kurire znaju da će biti pokreta. Mi smo se nasmiјjali i odgovorili da smo donijeli naređenje za pokret i napad, a ne za spavanje. Kada smo već bili u pokretu, jedan njihov komandir nas je pitao: »Kurjero ima bum, bum« (hoće li biti borbe). Odgovorio sam: »Bogami hoće, i to vrlo ozbiljne borbe« - »A ima mandare« (hoće li biti što za jelo). Rekli smo da će ako zauzmemo Brezu biti puno »mandare«, do guše, a ako ne zauzmemo Brezu, onda šipak »mandare«, nema ništa. On je odgovorio da će italijanski bataljon prvi, prije ostalih ući u Brezu.

Vrijeme je bilo loše - snijeg, vijavica i magla. Uslovi za napad bili su veoma loši. Teško smo stigli na polazne položaje za napad, a neke jedinice su i zakasnile.

Ipak, stigli smo do Breze. Bataljoni su se rasporedili za napad. Štab brigade se smjestio u kući ispod jednog brijega 1-2 kilometra od Breze. Italijanski bataljon je bio baš ispred štaba brigade, a ostali bataljoni su se rasporedili sa svih strana oko Breze.

Napad je počeo oko 23 časa. Istovremeno se oglasila paljba sa svih strana. Naši borci su krenuli na juriš. Praštale su ručne bombe i čuli se povici: »Naprijed Krajišnici, naprijed Kozarčani«. Neprijatelj je pružio jak otpor. Tenkovi su u pokretu napadali čas jednu, čas drugu stranu. Artiljerijska i minobacačka vatra neprijatelja tukla je po svim našim položajima. U sanitet - previjalište pristiglo je nekoliko ranjenih drugova i Italijana.

Na položaju kod italijanskog bataljona začula se jaka mitraljeska i pušcana paljba, a tukli su i iz minobacača. To je potrajalo, a onda je najednom nastao tajac. Komandant brigade Dragan Stanić je rekao: »Gajiću, idi dolje na položaj kod Italijana i vidi šta bi sa njima, oni se najednom učutaše kao da svi izgiboše, ili se predadoše Nijemcima i legiji«. Pođem sam do njihovog položaja, ali nema nikoga. Naprijed nisam smio. Plašim se da ne upadnem među ustaše. Pomislio sam da se vratim, ali kako da se vratim kad nisam izvršio zadatak? Nisam uhvatio vezu sa Italijanima, a borba je trajala na svim sektorima. Uzmem bombu, odšrafim osigurač i krenem još malo naprijed. Ništa se nije vidjelo sem malo kad neprijatelj osvijetli pomoću rakete. Najednom mi se učinilo da čujem neki glas. Prilegnem, ali ništa ne vidim. Pođem još naprijed, i čujem da neko poluglasno kuka. Zatim razaberem da nešto izgovara na italijanskom. Priđem bliže, a na putanji, kod jedne ograde - Italijan, ranjen u nogu. Pitam gdje su Italijani i zašto su ga ostavili. On i dalje kuka »partizano - kurjero, mama mija, mama mija«. Moli me da ga ne ostavim i kaže da je njihov bataljon otišao još naprijed. Pođem još naprijed i primijetim neku zgradu i neke šupe. Čujem neki žagor i slabu galamu. Priđem bliže, i vidim da su Italijani došli tu do nekih magacina i pune svoje rančeve. Uđem u baraku i vidim kako iz nekih džakova i sanduka sipaju brašno i šećer u rančeve, i to sve miješaju - red šećer, red brašna. Tada počnem da vičem zašto ne idu naprijed i zašto pljačkaju - »Talijsano bandito«. Jedan me vuče da i ja uzmem češera i viče: »Uzme, uzme partizano - puno mandare, Talijsano ne bandito«. Napolju sretnem njihovog komandanta, koji im je nešto naređivao, ali oni nisu slušali. Dao mi je izvještaj za štab brigade, a ja sam rekao za onog ranjenog Italijana, da idu da ga uzmu.

Vratio sam se u štab brigade i ispričao komandantu da je neprijatelj na italijanskom sektoru poslije kraćeg otpora napustio položaj i magacine, i povukao se dolje, u Brezu, i da je njihov komandant rekao da će produžiti napad prema željezničkoj stanici, odakle je neprijatelj pružao jak otpor. Komandant brigade mi je rekao: »Italijane više niko neće pokrenuti naprijed, jer čim su se dohvatili magacina, sigurno neće produžiti«.

Borba je trajala sve do zore, kada je iz Sarajeva stigao oklopni voz i pojačanje. Stigli su i tenkovi i pješadija, pa je naređeno da se naše jedinice povuku. Napustili smo Brezu i povukli se prema Varešu. Borba

na Brezi je bila kratka, ali veoma žestoka. Zarobljeno je 10-15 neprijateljevih vojnika i zaplijenjeno nešto hrane i opreme. Mi smo, pored desetine ranjenih boraca, imali i nekoliko poginulih.

Kada smo se povlačili iz Breze neprijatelj je izveo kontranapad na naše jedinice, a došla je i avijacija. Pošto su italijanski rančevi bili prepuni i teški, morali su da odbacuju brašno i šećer, jer nisu mogli da ih nose. Zaista je sa njima bilo poteškoća. Jednom, u selu Pružići kod Vareša, vraćajući se sa Milanom Radićem iz 4. bataljona i prolazeći kroz selo, čujemo u jednoj kući galamu i neku viku - ženski glas. Navratimo u kuću, kad tamo - jedan Italijan uhvatio pijetla i hoće da ga stavi u ranac, a domaćica vuče k sebi i psuje. Kad nas je ugledao pustio je pijetla i počeo da viče »bono mandare«, a zatim je pobjegao u drugu kuću. Žena je vikala i na nas zašto dozvoljavamo da ih pljačkaju. Kaže, zar nije bilo dosta dok su bili fašisti, nego sada, došli u partizane pa hoće da pljačkaju.

Mi smo je malo smirili i objasnili da se sada i oni bore protiv Nijemaca i da su sa nama, ali su ljudi gladni, jer je ishrana slaba. Ona se malo odobrovoljila, nasmejala i ponudila nas mlijekom i purom.

Susret sa njemačkim puškomitraljescem

HUSEIN MEŠANOVIĆ

Noću 18/19. decembra 1943. napadali smo Brezu. Komandir čete Sovilj poslao me je u štab bataljona za pratioca kuriru Branku. Prvi put sam bio na takvom zadatku, bez ikakvog iskustva.

Štab 2. bataljona bio je na zapadnoj, a štab brigade na sjeveroistočnoj strani Breze. Da bi se stiglo u štab brigade trebalo je zaobići Brezu sa sjeverne strane, i to veoma nesigurnim terenom.

Ponijeli smo prvi izvještaj. Tamu noći pojačala je gusta magla. Da li su nam vodiča, mještanina, koji poznaje i put i teren. Prolazili smo pored nekakvog groblja koje nam je ostalo na lijevoj strani, a desno je zemljište bilo strmo. Naprijed je išao vodič, par metara, iza njega ja, a iza mene Branko Ljubišić kod kojeg je bila pošta. Dogovorili smo se da idemo na manjem rastojanju, što tiše, i da obostrano pazimo na »vezu«.

»Halt« (stoj) - trže me glas i, u isto vrijeme, osjetih cijev oružja na rebrima. Pored mene je stajao Nijemac, sa uperenim »šarcem«. Nema šta, skamenio sam se. Čutim i čekam šta će biti. Pomišljam da naglo skočim na njega, ali jači je od mene. Imao sam svega sedamnaest godina. Čutim i čekam. Nijemac viknu »vek« i ispred mene skoči niz brdo i nestade u magli.

Gledam naprijed - nigdje vodiča. Gledam nazad - nigdje Branka. Stojim na istom mjestu gde me Švabo ostavio, kao ukopan. Još uvijek osjećam hladnu cijev mitraljeza na rebrima. Je li moguće da sam živ? - pitam se. Ne smijem se maknuti. Čini mi se da iza svakog grma stoji po jedan Nijemac. U gradu se vodi borba, pa zaključujem da su ovi pobjegli iz grada.

Šta ću sad? - mislim. Ne znam se ni vratiti u štab. Osmjelim se i poluglasno zovnem Branko. Or. se javi iz groblja. Jer, čim je čuo »halt«, pobjegao je u groblje. Javi se odnekud i vodič. Pričam im šta mi se desilo, i pokazujem gde je Nijemac stajao. Iako nisu bili daleko, nisu vidjeli šta mi se dešavalo.

Pošto sam već nekoliko mjeseci bio pomoćnik puškomitraljesca, nosio municiju i punio okvire, tako sam rekonstruisao događaj: njemačkog mitraljesca je »prešao« pomoćnik, mitraljezac je ispraznio doboše, a kad se okrenuo nije više bilo ni pomoćnika, ni doboša. U protivnom, ostavio bi municiju za samoodbranu. Bio je na neki način odsječen od svojih. Koliko sam god ja bio uplašen i zbunjen, toliko je bio i on. Jer, da je bio prisebniji, mogao mi je skinuti pušku i uzeti municiju - bolja je puna puška nego prazan mitraljez. Vidio je da nas ima više, i zato je pobjegao.

Ostao sam u ubjeđenju da mi je njemački »kolega« (pomoćnik puškomitraljesca, koji je vjerovatno pobjegao) spasao glavu.

U šestoj neprijateljskoj ofanzivi

DRAGUTIN STANIĆ

U oči šeste neprijateljske ofanzive 2. krajiška brigada našla se u istočnoj Bosni, na teritoriji: Trnovo - Kalinovik - Foča - Goražde - Jahorina, u sastavu novoformirane 27. divizije. Prvog decembra 1943. štab 2. krajiške brigade dobio je zadatak od štaba divizije u Trnovu da se hitno prebaci preko rijeke Prače i zaposjedne komunikaciju Sokolac - Han Pijesak, jer su Nijemci potiskivali 6. istočnobosansku brigadu sa Crvenih stijena i napredovali prema Sokolcu. U pokretu, prema postavljenom zadatku, brigada je stigla u rejon: selo Margetić - Sijerci - selo Kalimanić. Treći bataljon je posjeo cestu na Kopitu između Han Pijeska i Sokolca. Prvi bataljon je kontrolisao iz sela Kalimanić pravac od Rogatice.

U toku pokreta brigada je savladala teško prohodan teren preko Jahorine, porušila željezničku prugu i drum Prača - Stambolčić. Kada su brigada i ostali dijelovi 27. divizije stigli, na taj teren, tu su se našle i snage 3. bosanskog korpusa - 5. krajiška divizija, na brdima između Rogatice i Višegrada u povlačenju iz Srbije prema Romaniji, i 17. divizija, na prostorijski Zvornik - Vlasenica - Kladanj.

Raspored neprijateljskih snaga pripremljenih za šestu ofanzivu bio je sljedeći: glavnina 369. legionarske njemačke divizije, 1. samostalni pruski puk i glavnina 92. motorizovanog njemačkog puka bili su u rejonu Sokolac i usmjereni prema Han Pijesku. Dijelovi 187. njemačke divizije posjeli su prostor jugoistočno i sjeverno od Vlasenice, i djelovali su duž lijeve obale rijeke Drine i duž komunikacije Vlasenica - Han Pijesak. Lijevo i ispred njih, prema Srebrenici, djelovao je 901. motorizovani njemački puk. Na desnoj obali Drine, od Rogatice do Brusničkog potoka, bile su jedinice 24. bugarske divizije, sa zadatkom da spriječe eventualni prelazak naših jedinica preko Drine u Srbiju. Prva njemačka brdska divizija nastupala je sa juga, sa linije između Drine i Rogatice, a 7. SS divizija »Princ Eugen« između Romanije i Rogatice.

Oko 10 časova 4. decembra neprijateljeva izviđačka avijacija otpočela je izviđanje komunikacije Sokolac - Han Pijesak. Zatim je od Sokolca krenula kolona tenkova i kamiona sa pješadijom. Kada su te neprijateljeve jedinice stigle pred položaje naših jedinica na Kopitu oglasio se naš protivkolac sa dvije granate i pogodio prvi neprijateljev tenk. On se odmah popriječio i stao, dok su ostali tenkovi na kratko otvarali vatru po našim položajima, a zatim se povukli u mrtve uglove. Tu na cesti nastalo je puškaranje neprijateljeve pješadije, a poslije kraćeg vremena

od Sokolca je počela da djeluje i njegova artiljerija po našim položajima. Istovremeno je naletjelo i nekoliko neprijateljevih aviona, istresajući po našim položajima bombe - istovremeno i mitraljirajući ih. Nakon toga, odmah su krenule u napad ranije zaustavljene neprijateljeve snage sa težnjom da obuhvate naše. Poslije tročasovne žestoke borbe, pod pritiskom jakih neprijateljevih snaga, 2. krajiška brigada se povukla na dobre položaje, kod sela Sokolovića, bočno od komunikacije Sokolac - Han Pijesak. Njemačke snage su time otvorile put prema Han Pijesku i uspostavile vezu sa svojim jedinicama koje su nadirale od Zvornika i Vlasenice. Tim prodorom neprijatelja snage 3. bosanskog korpusa našle su se u širokom okruženju u okuci Drine.

Ovim okruženjem situacija za naše snage postala je sve teža. Neprijatelj je stvorio na komunikaciji Sokolac - Han Pijesak otporne tačke sa ciljem da ne dozvoli naš proboj iz okuke Drine prema zapadu. Zbog takve situacije štabovi 27. i 5. krajiške divizije donijeli su odluku da se što prije probiju preko komunikacije Sokolac - Han Pijesak.

Saobrazno toj odluci, 2. krajiška brigada je izvela pokret ka sjeveru, preko Devetaka, i razmjestila se u selu Kusače i Džimrije. Ovde u Džimrijama štab 2. krajiške brigade donio je odluku da pređe komunikaciju Han-Pijesak - Kram. Odlučeno je da prelaz preko ceste otpočne noću između 13. i 14. decembra 1943. Prelaz je izvođen u 3 kolone i na tri mjesta. Prva kolona - 2. bataljon, italijanski bataljon i četa pratećih oruđa prelazi cestu kod Bukove glave, druga kolona - 1. i 3. bataljon, sa štabom brigade i štabom 27. divizije sa divizijskom bolnicom i intendanturama, kod mjesta Mekota, a treća kolona - 4. bataljon - dobio je zadatak da pređe komunikaciju kod mjesta Podmor.

S tim u vezi, preko dana je vršeno osmatranje neprijatelja i ustanovljeno je da izvodi pokret cestom u oba pravca i da se cesta utvrđuje. Naše kolone su stigle, svaka svojim pravcem, na određeno mjesto prelaza. Prelaz je otpočeo u 24 časa. Prva kolona je prešla cestu bez ikakvih smetnji, jer na tom mjestu nije bilo neprijatelja. Kada je druga kolona gotovo cijela prešla cestu pojavila su se od Krama dva kamiona i jedna oklopna kola. Napadnuti su od naših zasjeda i uništeni. Zaplijenjeno je dosta hrane i nešto municije, cigareta i vojne opreme. Neprijateljski gubici su bili dva mrtva i jedan ranjeni vojnik, a naši dva lakše ranjena borca. Treća kolona (4. bataljon) naišla je na utvrđenu neprijateljevu odbranu i odmah je bila otkrivena, te se, poslije dvočasovnog sudara, povukla nazad i te večeri nije uspjela da se prebaci, poslije čega je uspostavila vezu sa 5. krajiškom divizijom i nakon dva dana prebacila se zajedno sa njom preko iste komunikacije. Nešto sjevernije od 2. krajiške brigade prešle su i jedinice 17. majevičke brigade i Romanijski partizanski odred, jedinice iz sastava 27. divizije.

Time je njemački plan, nazvan »Kugelblic« (»Bljesak munje«), kojim je bilo predviđeno uništenje naših jedinica u Sandžaku i istočnoj Bosni propao. Sedamnaesta istočno-bosanska divizija prešla je cestu na terenu Kladnja, krećući se na zapad.

Uspješnim prelaskom komunikacije, brigada je, u dva pokreta, stigla u sela Mahmutoviće, Debela Međa i Orahovo. Da bi proširio prostor na koji nailazimo, komandant 27. divizije je odlučio da ovlada prostora

rijom Vareš - Breza i tim mjestima. Druga krajiška brigada je dobila zadatak da napadne Brezu, koju je branio jedan bataljon Nijemaca, pripadnika 369. legionarske divizije, sa nešto ustaša i milicije - ukupno oko 800 dobro naoružanih neprijateljskih vojnika sa teškim minobacačima i brdskim topovima. Breza je bila dobro utvrđena i spolja i iznutra. Naš cilj je bio da porušimo rudnička postrojenja i električnu centralu, i onemogućimo Nijemcima da dalje eksploatišu rudu.

Utvrđenu Brezu napali smo 18. decembra 1943. u 22 časa. Napad su izveli 2. i 3. bataljon 2. krajiške brigade, italijanski bataljon i Romanijski partizanski odred. U Brezi je uništena električna centrala, minirana su neka rudnička postrojenja i napadnuta je željeznička stanica. Iz željezničke stanice neprijatelj je davao jak otpor.

Približavala se zora kada su dobijeni podaci da neprijatelju stiže pomoć i Ilijaša i Kiseljaka. U međuvremenu je stigao i oklopni voz, pa je komandant brigade odlučio da se jedinice povuku iz Breze.

U toj borbi ubijeno je 20, a zarobljeno 8 Nijemaca. Mi smo imali sedam poginulih i osam ranjenih boraca.

Za to vrijeme 1. bataljon se nalazio u zasjedi prema Podlugovima, u selu Očevje, kojom prilikom je zarobio 16 četnika i 11 konja. Četvrti bataljon je obezbjeđivao brigadnu bolnicu i komoru.

Iste noći i 17. majevička brigada razbila je posadu jedne satnije ustaša i milicije i oslobodila Vareš. Tom prilikom zapljnila je mnogo namirnica. Samo šećera je bilo 1.800 kilograma.

Slijedećih dana, 19. i 20. decembra 1943. bataljoni su se odmarali u selima Draževići, Letinci i Okruglici, a štab brigade u selu Orahovo. Tih dana je bila aktivna neprijateljeva avijacija, izviđajući položaje naših jedinica. Jedan avion je nadletio kuće, u kojima je bio smješten štab 2. krajiške brigade. Bacio je tri avionske bombe, težine do 60 kilograma. Jedna od bombi je pogodila kuću u kojoj je bio cio štab brigade, razrušila zid i kroz sredinu sobe otišla u podrum ne eksplodiravši. U sobi se za kratko vrijeme nije ništa vidjelo od prašine. Viknuo sam: »Napolje iz kuće«, jer sam mislio da je bomba montirana na usporeno dejstvo. Kuću smo napustili, ali bomba nije eksplodirala. Bili smo izranjavani raznim predmetima po licu i drugim dijelovima tijela. Druge dvije bombe, koje su pale oko kuće, eksplodirale su i napravile velike kraterne.

Uvidjevši da su naše snage izmakle iz posljednjeg okruženja, njemačka komanda je organizovala novu operaciju. Operativnim planom predvidjela je da sa 7. SS divizijom »Princ Eugen« i dijelovima 369. legionarske divizije preduzme napad sa juga, od Vareša i Olova, a 1. brdskom divizijom od Han Pijeska i Vlasenice, s ciljem da sabije naše snage na uži prostor Krivaje i u dolini rijeke Bosne da bi nas tu potukli. Pokret neprijateljskih snaga, po toj zamisli, otpočeo je 18. decembra 1943, a trajao je sve do kraja toga mjeseca. U takvoj situaciji, a na osnovu prikupljenih podataka i procjene situacije, 3. korpus je donio odluku i uputio direktivu svojim divizijama da se ne dozvoli sabijanje i grupisanje na užem prostoru, a naročito ne prema dolini rijeke Bosne,

već da neprijatelja borbenim dejstvom i manevrima razvlače s tendencijom da se, ukoliko to situacija dozvoli, probijaju ka Jugoistoku.

Štab 27. divizije, prema toj direktivi, odlučio je da sa cijelom divizijom krene preko komunikacije Vareš - Breza, i dalje preko Mohorića, za Ravnu planinu. Druga krajiška brigada je pri tome dobila zadatak da sa dva bataljona krene i napadne neprijateljske snage na Borovničkim njivama i obiježbedi lijevi bok ostalim snagama 27. divizije.

Prilikom prelaska komunikacije Vareš - Breza na jedinice 2. brigade obrušila se neprijateljeva avijacija kojom prilikom su bila ranjena 4 borca. Ubijeno je 7 konja i ranjeno 4. Polupan je i dio sanduka sa šećerom (oko 5 kg u kocki), koje su nosile brigadne i divizijska komora. Rasuti šećer smo pokupili i podijelili borcima.

Sa glavninom brigade, u sastavu ostalih jedinica 27. divizije, pošao je zamjenik komandanta 2. brigade Dušan Egić, kao komandant kolone, i cijela kolona je zanoćila, na prostoriji u dolini rijeke Lužnice, pod vedrim nebom. Sa 2. i 4. bataljona, ka Borovničkim njivama, pošli su komandant i politički komesar brigade - Dragutin Stanić i Idriz Čejvan.

U zoru 24. decembra 1943. ta dva bataljona je napao iz zasjede na Borovničkim njivama, jedan bataljon 14. njemačkog puka »Brandenburg«. Borba je vođena cijeli dan, jer se neprijatelju nije smijelo dozvoliti da udari u bok glavnih snaga naše divizije. Položaji su prelazili iz ruke u ruku. Gubici su bili obostrano sve veći i na kraju se završilo bez pobjednika.

Uveče, pod zaštitom noći, prećutno su se povukle obje vojske - svaka na svoju stranu. Naredio sam da se moji bataljoni povuku dublje u šumu, prema zapadu, u mjesto zvano Trst, gdje su se nalazile neke planinske kolibe, da bi se odmorili i prenoćili.

Naši gubici toga dana bili su osam poginulih i dvanaest ranjenih boraca. Gubici neprijatelja nisu nam bili poznati.

U tom delu, kod koliba, našli smo podosta sijena, koje smo prostrli po snijegu, po kojem su borci polijegali, pokrivajući se sijenom. Pokret za ta dva bataljona uslijedio je sjutradan u zoru. Snijeg je padao cijelu noć, zatrpavši borce ispod sijena, tako da smo ujutro imali muke dok smo ih pronašli i digli. Pokret je otpočeo ujutro kroz šumu, bez puta i vodiča, ka Ravnoj planini, gdje je trebalo da stigne i glavnina divizije. Kretali smo se pomoću busole. Uzput smo naišli na neku prtinu, sumnjajući da bi to mogla biti i od njemačke vojske. Međutim, brzo se pokazalo da je tuda prošla glavnina naše divizije, jer smo na tome putu zaticali ostavljene iznemogle konje.

Napokon, ta dva bataljona su stigla u sastav glavnine divizije u 13 časova 25. decembra. Poslije odmora od pola časa, komandant divizije dao je zadatak da 2. krajiška brigada odmah krene kao prethodnica divizije preko Romanovca k. 1239, a za njom bolnice, komore, Romanijski odred i 17. majevička brigada. Sve je to trebalo da ide u jednoj koloni. Za prethodnicu te dugačke kolone odredio sam 1. bataljon naše 2. brigade sa komandantom Milanom Zgonjaninom.

Kad je prethodnica bila pod samim vrhom Romanovca primijetila je da se tri njemačke kolone penju ka vrhu. Obaviješten o tome koman-

dant brigade je dao zadatak komandantu bataljona Milanu Zgonjaninu da napadne Nijemce, da ih razbije i što prije zaposjedne vrh.

Otpočela je žestoka borba, tako da je ječala planina. Sudari su bili sve silovitiji. Uveden je postupno u borbu 3. a potom i 2. bataljon uz podršku teškog oružja. Nijemci su pojačavali svoje snage. Borci 1. bataljona domogli su se dijela vrha Romanovca, ali su ih Nijemci zbacili protivnapadom. U tom sudaru bila su porobljena tri Nijemca, među kojima je bio i jedan oficir, koji je izjavio da pripada 14. njemačkom SS puku.

4

Komandant brigade u takvoj situaciji otišao je u borbeni poredak bataljona da bi bolje osmotrio stanje kod naših jedinica i kod neprijatelja.

Već se uveliko smrkavalo, a situacija je bila još neizvjesna. Komandant 27. divizije Pero Kosorić pozvao je komandanta 2. brigade Stanića da se dogovore o toku daljih dejstava, jer je situacija postajala veoma kritična. Dogovor se odvijao pozadi borbenog poretka, udaljen svega 300 metara, pod jednom krošnjatom bukvom, sa koje su padale grane polomljene od neprijateljskih minobacačkih granata. Donosi se užurbano odluka. Prvi prijedlog bio je da se odustane od napada na Romanovca i da se krene ulijevo i nazad, prema rijeci Bosni. Drugi predlog je dao komandant 2. brigade, koji je tražio da se pojača napad 2. brigade sa dijelovima 17. majevičke brigade i da se proboj izvrši preko Romanovca - dakle, potpuno suprotno prvom prijedlogu, koji je izložio komandant divizije.

Oba prijedloga su bila rizična, ali je prihvaćen drugi.

U trenutku donošenja odluke otvorila se žestoka borba na začelju 17. majevičke brigade, tako da se na njenu pomoć više nije moglo i računati.

Poslije donesene odluke, zajedno sa svojim zamjenikom, pošao sam u streljački stroj bataljona i u hodu smo obavijestili komandanta bataljona i komandire četa o situaciji, uvodeći odmah i 4. bataljon u borbu. Počeli su juriši svih naših bataljona. Suma je ječala od puščane i mitraljeske vatre i eksplozije granata. Krajišnici su vikali: »Hvataj, opkoli«. Neprijatelj borbeni poredak je pucao. Nijemci su popuštali, a neki dijelovi 2. i 3. bataljona probijali su se kroz brešu koju je napravio 1. bataljon i osvojili jedan dio vrha Romanovca. Drugi i 3. bataljon produžili su naprijed, a 1. bataljon je obezbjeđivao bokove. Nijemci su bježali u stranu. Ka mjestu proboja počela je da se približava i glavna divizijske kolone. Čula se žestoka vatra na začelju kolone kod 17. majevičke brigade.

Naredio sam 2. i 3. bataljonu da produže prodiranje, a za njima i 4. bataljon, a 1. bataljon da učvrsti i obezbijedi prolaz kroz otvorenu brešu glavnih snaga divizije.

Kolona se, s obzirom da je bila noć, sporo kretala i sporo odmicala, a neprijatelj je napadao bočno i uzastopnim jurišima presjecao odstupnicu glavnine.

Sa odsječenim dijelom naše glavnine nalazila se komora, bolnice, štab divizije, sem komandanta Kosorića, Romanijski odred i 17. maje-

vička brigada. Sa odsjećenim dijelovima nalazio se i 1. bataljon 1. krajiške brigade.

Te noći, u šumi i snijegu, došlo je do panike kod odsjećenih jedinica. Komandant 1. bataljona Milan Zgonjanin tražio je od članova štaba divizije i brigade da neko od njih preuzme komandu za izlazak iz takve situacije, ali se niko od njih nije prihvatio toga zadatka.

Pošto sam se sa komandantom divizije nalazio u prodoru sa tri bataljona, naredio sam 4. bataljonu da okrene borbeni poredak nazad, odnosno da se vrati i deblokira odsječene snage. U silovitom jurišu 4. bataljon je izvršio taj zadatak.

U borbi smo saznali da je neprijatelj udario u bok i pozadinu 17. majevičke brigade i da se i tamo vodi žestoka borba. Istovremeno smo saznali daje teško ranjen i komandant 17. majevičke brigade Veljko Lukić Kurjak, i da ga na nosilima nosi vod Krajišnika. Dotle je bilo neizvjesno šta je sa njime, jer su prethodno njegovi borci zabunom, umjesto Kurjaka, na nosilima donijeli jednog ranjenog Nijemca.

U ovim borbama i izmještanosti naše i neprijateljske vojske, bio je i politički komesar divizije Pavle Goranin, koji je sa jednom četom odbacivao njemačke napade na naše odsječene snage. Po razbijanju njemačkih snaga na tom prostoru nastavili smo oprezno pokret prema jugoistoku. Pretpostavljali smo da se ponovo možemo sresti sa jačim njemačkim snagama.

U borbi na Romanovcu pali su mnogi hrabri i odvažni borci: Trivo Dajić, Muharem Demirović, Miloš Glušić, Mujko Hodžić, Hilmo Habibović, Đuro Krnetić, Petar Kantar, Osman Mujković, Vasilj Šelembra, Stevan Stević, Šaban Tulimović i Božo Vojinović, a lakše je ranjeno više boraca, koji su mogli samo da se kreću.

Bilo je u toj borbi raznih zgoda i nezgoda koje je teško opisati. Na primjer, prolazile su naše i njemačke čete jedne pored drugih i kada bi saznale ko su brzo su se udaljavale jedna od drugih ne otvarajući vatru. Kolona 27. divizije odmicala je kroz noć bez vodiča. Načelnik štaba 2. brigade, na čelu prethodnice, pomoću busole, određivao je pravac kretanja.

Poslije pređenih desetak kilometara od Romanovca naišli smo na neprijatelja koji se pred nama, u šumi odmarao pored vatre. Naredio sam komandantu 2. bataljona Stojanu Milnoviću, koji je bio na čelu kolone, da ih napadnemo jer se tuda moralo proći. Brzo smo ih napali i razbili. Bilo ih je oko 60 vojnika sa komorom i dva brdska topa. Neprijatelj je potučen, do nogu, jer je bio iznenađen. Njih nekoliko uspelo je da pobjegne, a ostali su izginuli. Topove smo uništili, ubacujući bombe u cijevi i uništavajući nišanske sprave. Od oružja smo uzeli samo »šarce«, automate i rance, a sa sobom smo povel i desetak zdravih konja, natovarenih hranom i municijom. Tu je ubijen i jedan njemački major, od koga smo uzeli kartu i, prema upaljenoj bateriji, vidjeli da pred nama više nema nikakvih njemačkih snaga.

Kolona se kretala dalje i oko dva časa noću naišla na jednu duboku provaliju, koju je teško savladala. Konji sa tovarom su se otiskivali i do njih više niko nije mogao da dođe. Pred zoru je naša prethodnica

uhvatila u šumi jednog seljaka koji je rekao da je iz sela Jelaške i da je tu sinoć stigla neka njemačka kolona sa mnogo tovarnih konja, te da je on zbog toga i pobjegao u šumu. Procijenili smo da je to neka njemačka komora. Naši vodovi i čete 3. bataljona ušle su u selo u zoru i naišle na Nijemce koji su spavali. Neki su pokušavali da pobijegnu, ali nisu uspjeli. Zarobljeno je 36 Nijemaca i zaplijenjeno 35 konja sa životnim namirnicama i municijom.

Do dvanaest časova 26. decembra stigla su i poslednji borci 27. divizije. Odmah su razmješteni na odmor i nahranjeni.

Sjutradan, 27. decembra, 2. krajiška brigada je dobila slijedeći raspored: 1. bataljon, brigadna bolnica, komora i štab brigade u selu Očevlje, 2. bataljon u Solin, 3. bataljon u selo Križevce i 4. italijanski bataljon u selo Krčevine i Ligetiće.

Na ulazu u selo Očevlje 1. bataljon se sukobio sa oko 150 Nijemaca, koji su tu prenoćili sa komorom 7. SS divizije. Nijemci su odbili poziv na predaju, pa je komandant bataljona prikupio sve puškomitraljesce i otvorio snažnu vatru po njima. Poslije tročasovne Iporbe Nijemci su se dali u bjekstvo, napustivši svoju komoru, koja se sastojala od 70 konja sa hranom, municijom i drugom ratnom opremom. Bježeći prema Olovu, naletjeli su na zasjedu 2. bataljona naše brigade i doživjeli poraz. U toj borbi Nijemci su imali više od trideset mrtvih vojnika. To je bila završna borba - poslastica za borce 2. krajiške brigade u šestoj neprijateljskoj ofanzivi u 1943. godini.

Od prelaska 2. krajiške brigade preko komunikacije Sokolac - Vlasenica, 14. decembra 1943, do kraja 29. decembra, brigada je dejstvovala u sastavu 27. divizij^a. Brigada je, pod vrlo teškim uslovima, po zimi, danonoćnim pokretima i sa slabom ishranom, bila kičma 27. divizije. Sloмила je njemačke jedinice svojim udarima, kidala je probijala njemačke obruče i uvijek izlazila kao pobjednik.

Brigada je za tih petnaestak dana ubila 132 i zarobila 21 njemačkog vojnika i 36 četnika. Zaplijenila je 10 puškomitraljeza, nekoliko mašinki i dosta pušaka. Uništila je dva brdska njemačka topa, jedna oklopna kola i zaplijenila više od 100 tovarnih konja sa životnim namirnicama i municijom.

Naši gubici su bili isto tako osjetni. Poginulo je 37 boraca, a ranjeno 67 boraca i rukovodilaca. Nestalo je 14 boraca. Štab 27. divizije u izvještaju štaba 3. bosanskog udarnog korpusa odao je priznanje borcima i rukovodiocima 2. krajiške brigade: »Za sve vrijeme neprijateljske ofanzive, naša Druga krajiška brigada, bila je, kao u vojničkom, tako i u političkom pogledu na visini«.

I štab 3. korpusa, u izvještaju Vrhovnom štabu, naveo je »da su u toku nemačke šeste ofanzive borci i starješine Druge krajiške brigade pokazali puno herojstvo i zadali neprijatelju osjetne gubitke, da brigadu,

na čelu sa komandantom majorom Stanićem, treba pohvaliti za hrabro držanje pred brojnim neprijateljem«.

• U toku šeste neprijateljske ofanzive poginuli su slijedeći borci 2. krajiške brigade: Mitar Adamović Mičo, 27. decembra 1943, u Očevlju Breza; Ratko Bilbija, 30. decembra 1943, u Brgulama Vareš; Dimitrije Cvjetinović, krajem decembra 1943, na Ravnoj planini Vareš; Šaban Čosić, krajem decembra 1943, na planini Zvijezda Vareš; Redžo Čorić, 18. decembra 1943, u napadu na Brezu; Rade Dekić, 25. decembra 1943, na Romanovcu Vareš; Mujaga Delić, krajem decembra 1943, na Ravnoj planini Vareš; Ismet Džambić, 18. decembra 1943, u napadu na Brezu; Vojislav Gajić, 30. decembra 1943. u Brgulama Vareš; Ramo Glavić, krajem 1943, kod Krama, Han Pijesak; Svetozar Grujičić, decembra 1943, na Zvijezda planini; Ankica Holub, decembra 1943. kod Nišića, Olovo; Ivan Jurić, 26. decembra 1943, na Zvijezda planini; Milan Kerkez, 18. decembra 1943, u napadu na Brezu; Vera Liska, decembra 1943, kod Vareša; Latif Ljuljetović, 25. decembra 1943, na Ravnoj planini; Jašar Maliganović, krajem decembra 1943, na Zvijezda planini; Mešan Olovčić, decembra 1943, na Ravnoj planini; Rajka Paspalj, 18. decembra 1943, u napadu na Brezu; Jozo Pavić, decembra 1943, na Zvijezda planini; Jozo Pavlić, decembra 1943. u napadu na Brezu; Suljo Pepić, decembra 1943, na Ravnoj planini; Bešo Pezić, decembra 1943, na Ravnoj planini; Durađ Polovina, 25. decembra 1943, na Romanovcu; Jovan Rajlić, krajem decembra 1943, kod Olova; Osman Razić, 24. decembra 1943, na Ravnoj planini; Nikola Ristić, 24. decembra 1943, na Ravnoj planini; Jusuf Sadić, 18. decembra 1943, u napadu na Brezu; Jakub Smajilović, 24. decembra 1943, kod Vareša; Milan Štrbac, 18. decembra 1943, u napadu na Brezu; Bogdan Štulić, decembra 1943, na Zvijezda planini; i Hasan Tulumović, 24. decembra 1943, na Zvijezda planini.

Druga krajiška u sastavu 27. divizije

RUDI PETOVAR

U skoro će se navršiti četiri i po decenije od ratnog drugovanja sa borcima i rukovodiocima te proslavljene krajiške brigade.

Brigadu, u stvari, njene bataljone, sreo sam polovinom septembra 1943, u vrijeme, kada je, kao pratnja štaba 1. bosanskog korpusa (kasnije, Trećeg) iz centralne Bosne prešla rijeku Bosnu i stigla na Trebavu - u istočnu Bosnu. Kolona kršnih, naočitih momaka i djevojaka, uniformisanih, sa karakterističnim kapama (kapa sa širitom, kožnim obodom) izazivala je interesovanje stanovnika i boraca Trebave, Posavine i okoline Tuzle, pa je postala privlačna za mnoge mlade, koji su dobrovoljno stupali u njene redove.

U istočnu Bosnu brigada je došla sa oko 450 boraca. U oslobađanju, a posle i u odbrani oslobođene Tuzle, imala je odlučujuću ulogu, zajedno sa 6. istočnobosanskom proleterskom brigadom. Poslije oslobođenja Tuzle i gotovo cijele istočne Bosne, popunjena je sa nekoliko stotina dobrovoljaca, pa je novembra 1943. narasla na ukupno 1.100 boraca. To je impresivna brojka, ali je još impresivnija bila njena homogenost, snaga i udarna moć. Nešto više od 450 boraca - Krajišnika veoma je brzo prihvatilo, još toliko, i koju stotinu više, novih dobrovoljaca iz svih krajeva istočne BosAe. Bilo je to u novembru 1943, kada je, po organizovanosti, obučenosti, izgledu i odjevenosti, to bila jedinica koja je ulijevala povjerenje da može obaviti svaki borbeni zadatak. Partijsko-skojevska organizacija u brigadi bila je veoma snažna. Tako je 1. novembra 1943. u brigadi bilo 245 članova KPJ, 35 kandidata i 135 članova SKOJ-a. Dakle, više od jedne trećine sastava bili su komunisti. Na takvoj kadrovskoj osnovi izgrađen je veoma efikasan sistem komandovanja i rješavanja brojnih pitanja iz života boraca, kao: unutrašnji red, izgled, snabdevanje, političko-prosvetno-kulturni rad, zatim, vojna obuka i vještina u rješavanju borbenih zadataka. Zbog svega toga brigada je prednjačila u 27. diviziji, u čijem sastavu je bila od oktobra 1943. do maja 1944. godine.

Sa brigadom sam drugovao i ratovao kao načelnik štaba 27. divizije od prvih dana novembra 1943. do aprila 1944, a sa njenim 4. bataljonom čak do kraja maja 1944. godine.

Prvi moj susret sa brigadom bio je 7. novembra 1943. u Rogatici. Bilo je to u vrijeme kada je uspješno razbijen takozvani treći četnički ustanak.

Razbijene su jedinice četničkog Račićevog korpusa i 3. ustaškog zdruga. Oslobođeni su Sokolac, Rogatica, Višegrad (uz sadejstvo sa 5. krajiškom divizijom), zatim Goražde, Foča i kalinovački kraj, do spoljne odbrane okupiranog Sarajeva. U Foči je u redove NOV prešao čitav italijanski bataljon - 180 vojnika i 24 oficira, sa odgovarajućim naoružanjem. Bataljon je stavljen pod komandu 2. krajiške brigade. Svim tim uspjesima doprinijela je idejno-politička i vojnoorganizacijska snaga štaba brigade, politodjela, štabova bataljona i komandi četa. Zato se može utvrditi da je brigada bila stub, borbeni oslonac štabu 27. divizije, i da su uz nju i direktnu pomoć njenog kadra izrastale i jačale ostale brigade divizije: 17. majevička, 19. bračanska i Romanijski odred, koji je kasnije prerastao u 20. romanijsku brigadu.

Druga brigada u šestoj ofanzivi

Poslije kapitulacije Italije na jugoslovenskom ratištu razoružano je 15 italijanskih divizija. Jedinice Narodnooslobodilačke vojske došle su tako do velikih količina naoružanja i druge vojne opreme. Oslobođene su i velike teritorije širom Jugoslavije. Cijela istočna Bosna ie bila slobodna, izuzev Sarajeva i mjesta u dolinama rijeka Bosne i Save.

Njemačka komanda je u Jugoslaviju dovela jedanaest novih divizija, pa su tako njemačke snage narasle na dvadeset i dvije divizije, ne računajući domaće izdajnike. Sa tim snagama njemačka komanda je planirala da izvede nekoliko operacija u zimu 1943-1944. godine, i to u Sandžaku, Bosni, Hrvatskoj i na dalmatinskim ostrvima. Namjeravala je da razbije snage NOV i tako im onemogući prodor u Srbiju, kao i da stvori uslove za organizovanje odbrane u slučaju iskrcavanja saveznika na Balkanu.

Komandant Jugoistoka (svih njemačkih i kvislinških snaga na Balkanu) general feldmaršal Vajks. u oktobru 1943. uputio je Hitleru svoju procjenu vojno-političke situacije na Balkanu. U njoj je naveo da na Balkanu - jugoslovenskom prostoru - djeluju oružane snage partizana, jačine preko 100.000 boraca, uvrštenih u 20 divizija i 14 samostalnih brigada." Dalje u tom izveštaju navodi: »Činjenica da Tito želi lično da rukovodi operacijama u istočnoj Bosni, pokazuje koliko se važnosti istima pridaje, vjerovatno je, da se radi o odluci: ko treba da zauzme Srbiju, Tito ili Mihailović... «

Na kraju te procjene, obavještava Hitlera o planu operacija koju komanda za Jugoistok treba da preduzme protiv Narodnooslobodilačke vojske, kojim se predviđa: čišćenje ostrva ispred dalmatinskih obala i angažovanje protiv NOVJ svih raspoloživih snaga na cijeloj teritoriji radi njihovog uništenja.

Prema tome planu bile su predviđene dvije operacije - za uništenje snaga NOV u istočnoj Bosni, šifrovano nazvana »Kugelblitz«, i zaposijedanje dalmatinske obale, operacija nazvana »Adler«[^]

Bilo je predviđeno i da se operacija »Kugelblitz« izvede u dvije etape. Prva, u decembru 1943, radi uništenja snaga NOVJ u međuriječju Lim - Drina - Bosna, i na srednjedalmatinskom području, i druga -

D Zbornik, tom XII, knj. 3, dok. br. 156.

u januaru i februaru 1944. na prostoru rijeka Bosne i Une i planina Velebita i Dinare.

Operacijom na području Sandžaka i istočne Bosne rukovodio je štab 5. njemačkog SS korpusa iz Sarajeva, u slijedećem sastavu: 1. njemačka brdska divizija, 7. SS divizija »Princ Eugen« i dijelovi 369. i 187. divizije, dijelovi 92. i 901. motorizovanog i 1. lovačkog puka. Dalje, jedinice 24. bugarske divizije i 1. ustaške brigade (ranije, 3. ustaški zdruk). Sa tim snagama bilo je i raznih četničkih i domobranskih formacija i lokalne milicije.

Prva faza operacije odvijala se u dvije etape: »Kugelblitz« i »Šnešturm«.

Plan prve etape je obuhvatao: sa dijelovima 369. i 187. divizije, zatim 92. i 901. puka, kao i 1. ustaške brigade, brzim prodorima iz Sarajeva, Tuzle i Zvornika, zaposijedanje zaprečne linije Sarajevo - Sokolac - Vlasenica - Srebrenica - rijeka Drina; sa 1. brdskom divizijom iz Sandžaka i 7. SS divizijom iz Hercegovine potiskivati jedinice Narodnooslobodilačke vojske (2. proleterska, 5. krajiška i 27. istočnobosanska divizija) i nabaciti ih na zaprečnu liniju, a potom ih sve uništiti na drinsko-višegradskoj izbočini.

Plan druge etape je obuhvatao: daljnim prodorom prerija zapadu, dolinama rijeka Spreče i Krivaje, a zatvarajući masive Ozrena, Konjuha i Zvijezde, nabaciti navedene jedinice - koje su se održale, zatim 16. i 17. diviziju, kao i partizanske odrede, na rijeku Bosnu i tu ih uništiti. Rijeku Bosnu zaposijela je 369. njemačka divizija. Računalo se na teške uslove borbe i snabdijevanja u zimskim uslovima.

Toj operaciji je početkom novembra prethodila lokalna operacija »Vilidžan«, kojom je rukovodio 69. njemački korpus. Te snage su uspjele da 11. novembra ponovo ovladaju Tuzlom.²¹

Šesta ofanziva je započela početkom decembra 1943. godine. Prva etapa (»Kugelblitz«) do 18. decembra, a druga (»Šnešturm«) do kraja decembra 1943., kada je prenijeta na teritoriju zapadno od rijeke Bosne.

Njemačka komanda je uspjela da priredi iznenađenje, naročito u prvoj fazi operacija, 2. proleterskoj diviziji u Prijepolju, štabu 2. korpusa NOVJ, jedinicama 3. korpusa NOVJ, oko Sarajeva i Tuzle, i 5. krajiškoj diviziji u dolini rijeke Uvac, koja se sa 1. južnomoravskom brigadom bila prebacila preko Drine u istočnu Bosnu. Tako su se na prostoru istočne Bosne polovinom decembra 1943. našle četiri divizije NOVJ, nekoliko brigada, uključujući i domaće partizanske odrede - snage, koje su imale više od 15.000 boraca, kao i brojno ljudstvo u raznim partizanskim ustanovama. Od tih snaga, 5. i 27. divizija sa 1. južnomoravskom brigadom bile su cilj okruženja u prvoj fazi ofanzive. Nalazile su se na prostoru između Drine i istočno od komunikacije Sokolac - Vlasenica, koju su bile zaposjele, kao prvu zaprečnu liniju njemačke oružane snage.

Naši štabovi (2. i 3. korpus NOVJ) sa zakašnjenjem su otkrili pripreme za ofanzivu, pa je neprijatelj u početku uspio da postigne iznenađenje.

²¹> Slobodarska Tuzla čekala je poslije toga oslobođenje punih 10 mjeseci. Oslobodile su je 17. septembra 1944. jedinice 27. divizije.

Zahvaljujući, međutim, snalažljivosti i upornosti, visokom borbenom moralu, izbjegnuto je nagomilavanje snaga prema rijeci, pa su divizije - u cijelini ili po pojedinim dijelovima - uspjele ranije da se probiju u neprijateljevu pozadinu i izbjegnu nagomilavanje snaga prema rijeci Bosni.

Njemačkoj komandi je pogodovala još jedna okolnost. Ona je još od pete ofanzive pratila radio-saobraćaj između naših viših komandi: Vrhovni štab - štabovi korpusa - divizije. O tome je do sada pisano veoma malo - samo fragmentarno. Prosto je neshvatljivo kako su se naše jedinice - divizije, a kasnije i brigade, koje su imale radio-stanice i saobraćale sa višom komandom, održale i uspješno rješavale brojne borbene situacije koje im je nametala komanda njemačkih trupa zahvaljujući otkrivanju naših planova preko radio-saobraćaja.

U drugoj etapi šeste ofanzive, tačnije 23. decembra, pokvarila se radio-stanica štaba 27. divizije, preko koje je održavana veza sa štabom 3. korpusa i susjednim divizijama. Cijenimo da je prestanak radio-saobraćaja doprinio da njemačka komanda ne sazna pravac pokreta divizije, i da je to omogućilo relativno lak proboj na Romanovcu - 25. decembra 1943. godine.

Još krajem novembra 27. divizija je napustila prostoriju: Trnovo - Goražde - Jahorina, pa se početkom decembra 1943. našla sjeverno od komunikacije Sokolac - Višegrad, na prostoriji drinske izbočine - Žepa - Crna rijeka - Devetak. Bilo je sasvim očigledno da Nijemci opkoljavaju tu prostoriju.

Štab 27. divizije je pravovremeno donio odluku o prebacivanju divizije preko komunikacije (zaprečne linije) Vlasenica - Sokolac. To je uspješno učinjeno noću između 13. i 14. decembra, a dva dana kasnije, to isto je učinio i štab 5. krajiške divizije i 1. južnomoravska brigada, ali nešto u težim uslovima.

Na taj način se 27. divizija već 14. decembra našla izvan okruženja planiranog u okviru prve faze »Kugelblitza«. Već 18. decembra napala je sa 2. krajiškom brigadom i italijanskim bataljonom Brezu, a sa 17. majevičkom brigadom Vareš. Romanijski odred je bio u predstražama prema njemačkim snagama koje su se, poslije neuspjelog zaokruženja istočno od ceste Vlasenica - Sokolac, pomjerale prema Olovu, Kladnju, Varešu i Brezi. U stvari, pregrupisavale su se za drugu etapu ofanzive. U Brezi je 2. krajiška brigada, zajedno sa italijanskim bataljonom, ostvarila ograničeni uspjeh. Neprijatelj nije bio savladan, ali je bio ozbiljno uzdrman. Posada u Varešu se, uz kraći otpor, povukla prema Olovu. Zdobijen je koristan plijen u namirnicama: šećer, brašno, kukuruz, nešto oružja i municije. Hrana je bila dobrodošla - naročito šećer, što je omogućilo da se sve jedinice dobro snabdeju i lakše izdrže predstojeće napore.

Napad na Brezu i oslobođenje Vareša bili su težak udarac za neprijatelja. Vareš je bio oslobođen i prije dva mjeseca, u oktobru, pa su tom prilikom bile temeljito porušene visoke peći, usled čega su i ćeličana i valjaonica morale prekinuti proizvodnju. Nijemci su bili preduzeli brze mjere da ožive proizvodnju. A onda je u decembru ponovo uslijedilo razaranje i prekid. Uzvraćeno je hitnom akcijom, ali je plijen bio već izvučen, a privredni objekti ponovo razoreni.

Za 27. diviziju u toku šeste neprijateljske ofanzive borbe na Ravnoj planini i Romanovcu bile su jedan od težih borbenih ispita, ali ih je, zahvaljujući 2. krajiškoj brigadi, uspješno položila. O ovim borbama, u stvari o probouju iz obruča, pisano je mnogo, i to veoma upečatljivo i istorijski vjerno.

Poslije napuštanja drinske izbočine, divizija je prilično lako prešla prvu zaprečnu liniju: Vlasenica - Han Pijesak - Sokolac. Upustila se u rizičan, ali uspješan poduhvat. Ujeku ofanzive, zauzela je Vareš i ozbiljno ugrozila jaki neprijateljski garnizon u Brezi. Iza nje je ostala 5. krajiška divizija sa 1. južnomoravskom brigadom.

Komanda njemačkog 5. SS korpusa sprovela je pregrupisanje svojih divizija. Počela je druga etapa ofanzive. Partizanske brigade su se ugnijezdile u Varešu, sve do Breze. Za petama 27. divizije hitno se kretala 7. SS divizija, preko Olova, prema Varešu. Istovremeno je 369. divizija hitno zaposjela dolinu rijeke Bosne, od Sarajeva do Doboja. Njemačka komanda je planirala novo okruženje, jer ono početkom decembra nije uspjelo.

U prvi sumrak 19. decembra štab 27. divizije nalazio se na Budoželju dominantnoj tački na lijevoj obali riječice Stavnje i klisure ' - du - Bodolinama između Vareša i Breze sa visokim zaklonima od nekoliko stotina metara. Raspravljalo se o naređenju 3. korpusa da se divizija što prije prebaci neprijatelju iza leđa na prostor Romanija - Glasinac, i ne dozvoli da je neprijatelj potisne dalje na zapad, prema rijeci Bosni. Bila je decembarska vedra noć. Sniježna bjelina. Čitav horizont sarajevskog Ozrena, preko Kalauzovića, Kaljine, i na sjever, bio je obasjan raketama raznih boja. Ispred štaba bili su zaštitnica dijelovi Romanijskog partizanskog odreda i izviđačka četa. Raspravljalo se: > Kuda?

Obavještajni oficir divizije bio je uporan i glavni pravac nastupanja njemačke 7. SS divizije je baš tu, preko Rakove Noge i Čevljanovića. Ništa se nije znalo o 5. krajiškoj diviziji. Prema obavještenju štaba korpusa, ona se nalazi negdje oko Olova. Donesena je sledeća odluka: »Daljnje povlačenje prema planini Zvijezdi«. To je značilo da se prelazi klisura Vareš - Breza. Povratka tim pravcem nije bilo. Raspravljalo se i o forsiranju rijeke Bosne i izbijanju na Igman i Jahorinu. Vojnički dobro rješenje je bilo: divizija nalijevo krug - 2. krajiška iz Breze nazad prema Sarajevskom Ozrenu, a 7. majevička iz Vareša prema Kaljini, Čevljanovićima i Nišićima.

I tako je donesena odluka zbog koje se poslije pet dana divizija kao cjelina morala u znatno težim uslovima probijati kroz raspored 14. SS puka 7. SS divizije. Da je 19. decembra naveče procjena bila realnija, probaj divizije u pozadinu neprijatelja bio bi vjerovatno mnogo lakši i jednostavniji. Ispostavilo se da su se na lijevom krilu - preko Ozrena i Kalauzovića - kretale slabije snage lovačkog puka. Ali, tako to biva u ratu.

Na uskom prostoru zapadno od Vareša 23. i 24. decembra, našle su se 27. i 5. krajiška divizija u situaciji na koju nas je komandant 3. korpusa stalno upozoravao. Nije preostalo drugo nego da se organizuje probaj.

Divizija je 24. decembra zanoćila u podnožju Ravne planine (južna strana), u mjestu Trsa - dolina potoka Lužnice. Sa štabom divizije bili su: 17. majevička brigada, prištapski dijelovi (poveća »volumenta« - naš naziv za prateće dijelove), bolnica, hirurška ekipa, prištapski dijelovi - muzika, kulturna ekipa, zaštitna četa, nekoliko desetina drugova - pozadinskih radnika, štab 2. krajiške brigade (bez dva bataljona) i italijanski bataljon. Snijeg je padao, bila je prava decembarska zimska sniježna noć.

Trebalo je u ranu zoru, već u 2 časa krenuti kroz strme padine Ravne planine. Desno od nas, prema Varešu, nalazila su se dva bataljona krajiške brigade i Romanijski odred.

U jutarnjim časovima 25. decembra snijeg je prestao da pada. Bila je magla, vidljivost od 50 do 100 metara. Popeli smo se na prve obronke Ravne planine. Pristigla su dva krajiška bataljona i Romanijski odred. Trebalo je da se izabere dalji pravac kretanja - ići grebenom, ali ne upadati u uvale. Još nismo imali ni približne predstave o tome da li su Nijemci tu negdje u blizini.

Veoma teško smo se orijentisali. Nisu pomagali ni busola, ni topografske karte. Javio se inž. Jovan Marjan, koji je ranije radio kao šumarski inženjer na tom šumskom prostoru. Pokazao je markacije na stablima, granice šumskog revira. Označava se crvenom strelicom i olakšava orijentaciju. Krenula je prethodnica. Ugledali smo prtinu i vidjeli da je neko već prolazio. Pitali smo se: Ko? Možda 5. divizija? Krenuo sam sa prednjim odjeljenjem prethodnice, zajedno sa obavještajnim oficirima divizije i brigade.

Kretali smo se tako jedan do dva časa, kada je ispred nas zapucalo. Prednje odjeljenje se sudarilo sa patrolom bataljona 14. njemačkog SS puka ispod samog Romanovca. Zametnuo se boj u susretu. Poslije kraćeg vremena, naši su doveli trojicu zarobljenika - Nijemaca. Jedan je znao srpskohrvatski. Rekao je da je od Pančeva, da je tu čitav bataljon 14. SS puka, a da su ostali u blizini, da smo opkoljeni. Nudio nam je informacije. Požurili smo nazad - na oko 200-300 metara nalazio se štab 2. brigade i komandant i komesar divizije - Pero Kosorić i Goranin.

Saslušavanje zarobljenika trajalo je kratko. Izmijenjali smo mišljenja i donijeli odluku. Posmatrao sam drugove iz štaba 2. brigade. Komandant Dragan Stanić, visok, naočit, miran; bio je staložen kao da razgovara o tekućim problemima. Pored njega je bio Dušan Egić - njegov zamjenik - također smiren, ali napet u iščekivanju odluke. Idriz Čejvan - produhovljeni lik - bez trzaja na licu, pomno je slušao Stanića i Peru Kosorića. Bili su i drugovi iz politodjela brigade. Mi ostali smo čekali - iščekivali smo odluku. Nije bilo mnogo varijanata. Važno je bilo da se nalazimo na vododelnici, u stvari, ispod grebena planine. Lijevo - golet, obrisi Romanovca. Staza je poširoka utabana prtina. To je značilo da je neko ovuda već prolazio, tj. da je prolaz moguć. Snijeg je bio dubok 40-50 centimetara. Stanić je smireno predložio, naravno poslije konsultovanja sa Egićem, obavještajnim oficirima i poslije saslušavanja zarobljenog Nijemca - folksdojčera: naprijed utabanom prtinom. Kuda

su oni došli prema nama - mi ćemo prema njima. Pero Kosorić se složio. Mi ostali smo sa povjerenjem saslušali tu kratku odluku.

Za desetak minuta, dva bataljona Krajišnika, sa Dušanom Egićem, krenula su lijevo - prema Romanovcu, a ostale snage - utabanom prtinom prema sjevernom dijelu Ravne planine. Bilo je negdje oko 14-15 časova poslije podne 25. decembra. Ubrzo su odjeknuli rafali, prasak bombi, a zatim juriši. Sve se slilo u opštu jeku planine. Načinjen je prolaz, proboj je uspio. Smrkavalo se. Bilo je oko 17 časova. Bataljon 14. SS puka razbijen je u paramparčad, a drugi dio puka je ostao prikovan na samom vrhu Romanovca.

Divizijska kolona je krenula. Išla je stazom koju su prokrčili bataljoni 14. SS puka, koji su nastupali prema nama.

Tu, u jednom šatoru, nađena je i topografska karta sa ucrtanim planom »Šnešturma« - šest dana od Han-Pijeska do rijeke Bosne. Nešto niže - pukovska baterija, komora itd. Bilo je naporno, već je pao mrak, a stegao je i decembarski mraz. Prvi put javljaju se i halucinacije - kuća u svjetlu. . . soba topla. . . Ali, ubrzo dolazi otrežnjenje. Negdje u zoru stigli smo u Jelaški - koju su Krajišnici već ranije bili potpuno očistili.

U Očevlju smo 27. decembra naletjeli na komoru 14. SS puka - oko stotinu konja natovarenih korpama, a u njima božićni darovi. Tako su naši Krajišnici slavili Božić umjesto folksdojčera iz 14. SS puka.

U tim borbama - od 24. do 28. decembra - iz brigade je poginulo 27 boraca, 48 bilo je ranjeno, 8 je nestalo.

Četvrti bataljon 2. krajiške brigade u Sandžaku i Crnoj Gori u aprilu-maju 1944.

Početak aprila 27. divizija se nalazila na prostoru Kalinovik - Foča - Goražde. Još je bilo aktuelno otvaranje savezničkog fronta na Balkanu, pa je divizija sa tri brigade (2. krajiška, 16. muslimanska i 19. birčanska) kontrolisala taj centralni prostor zemlje. Savezničke eskadrole su gotovo svakodnevno ujutru prelazile preko našeg vazdušnog prostora radi bombardovanja Pločestija, Budimpešte i drugih gradova. Poslije podne bi se vraćale, po neki oštećeni avion bi zaostajao. Tih dana, početkom aprila, dva »liberatora« pala su kod Kalinovika. Posade su uspjele da se spasu pomoću padobrana. Jednu je prihvatio bataljon 2. krajiške brigade, a druga je pala u ruke četnika i Nijemaca.

Bilo je to predvečerje sedme ofanzive - sprečavanje prodora našim divizijama preko rijeke Drine u Srbiju. Izvođeni su prvi udari po jedinicama 27. divizije na prostoru Kalinovik - Foča. Opet je tu bila zloglasna 7. SS divizija.

Na Miljevini je 8. aprila bilo komandno mjesto štaba 27. divizije. Neprijatelj je nastupao od Goražda, Sarajeva, Kalinovika. Donesena je odluka da divizije bez 16. muslimanske brigade ostanu na prostoru Kalinovika, a 16. muslimanska brigada, zajedno sa divizijskom bolnicom i bolnicama brigade, da krene u Foču i zadrži se na desnoj obali Drine (prostor: Foča - Čajniče) dok ne prohuji ofanziva. U bolnici je bilo oko 150 ranjenika i desetak i više civila - kadra sa terena. Sa 16. brigadom trebalo je da krenu Rudi Pretovar, načelnik štaba divizije, i Čedomir

Minderović, načelnik politodjela divizije. Kako je brigada bila rovita - skoro popunjena, a pretrpjela je i gubitke u borbama oko Goražda (brojno stanje je tada bilo oko 700 boraca sa desetak puškomitraljeza), zatraženo je od komandanta divizije Pere Kosorića i političkog komesara divizije Zarije Škerovića da se brigada ojača sa još jednim krajiškim bataljonom. Baš je u to vrijeme kroz Miljevinu nailazio 4. bataljon 2. krajiške brigade (sa avijatičarima koji su se spustili kod Kalinovika). Kosorić je odmah shvatio razloge i odlučio da 16. muslimansku brigadu ojača 4. krajiški bataljon.

I sada smatram da je ta odluka bila pravilna. Bataljon jačine oko 200 boraca umnogome je doprinio da se 16. brigada u veoma teškim uslovima ne samo održi već i stabilizuje, pa je, poslije dvomjesečnih iskušenja i kaljenja, stala u red najboljih istočnobosanskih brigada. Sa 4. bataljonom: komandant Perica Vukojević, politički komesar Zvonko Zardin, zamjenik komandanta Nikola Obradović i zamjenik političkog komesara Milan Obradović, krenuli su i zamjenik komandanta 2. brigade Milan Zgonjanin, Nedo Ljubišić, omladinski rukovodilac, i referent saniteta brigade Hajro Kulenović.

Brigada je napustila Foču, i 13. aprila se našla sa krajiškim bataljonom na prostoriji sela Kozarevina i Slatina. Dijelovi 7. SS divizije ušli su u Foču i kontrolisali lijevu obalu Drine, između Foče i Goražda. Istovremeno, popunio se četnički Drinski korpus, jačine oko 300¹100 četnika, i izveo napad na položaje 16. brigade i 4. bataljona. Naravno, osnovni cilj je bila povećana bolnica i pozadinski dijelovi u selu Slatina. U toku 13. aprila odvijala se borba sa promjenljivim uspjehom, a noću, između 13. i 14. aprila, brigada se sa bolnicom povukla do Vikoča. Tu, na mostu preko Čehotine, izašla je na visoravan - prostor sela Čelebića. U toku borbi četnici su uspjeli da prodru i do bolnice, ali su protivnapadom bili odbijeni. Tako je bolnica spašena, uz desetak poginulih i masakriranih ranjenika. Neshvatljivo je sa kakvim su uzvicima i poklicima četnici jurišali prema muslimanskoj brigadi - uključujući prijetnje i psovke. Podsticali su ih njihovi oficiri. Naravno, Krajišnici su ih u nekoliko slučajeva brzo umirili i urazumili. Potom bi se oni rasturili i sačekali novu povoljnu priliku za prepad, najčešće na nemoćne ranjenike.

I sada kada se sjetim tih teških trenutaka smatram da je odluka Pere Kosorića da dodeli krajiški bataljon, praktično, sačuvala muslimansku brigadu u trenucima kada je njoj bilo najteže. Ratovanje sa četnicima je bilo jalov posao - uvijek se ostajalo bez municije, a oni su poslije¹ svakog sukoba prosto nestajali u okolnim šumama. Posebno ako im je i lokalno stanovništvo bilo naklonjeno.

Krajiški bataljon se, poslije manevrisanja oko Čelebića i jedne uspješne borbe protiv domaćih četnika, prebacio sa 16. brigadom na Šćepan-polje, a odatle je 2. maja stigao u rejon Gacka (selo Vrba i Ravno). Brigada i bataljon stigli su u pravi čas i sadejstvovali brigadama 29. hercegovačke divizije oko Gacka - u borbama protiv Nijemaca i lokalnih četnika.

Usljedile su borbe sa promjenljivim uspjehom na obroncima Lebršnika, Izgora, oko Avtovca, Gacka, sve do 23. maja, kada je u rejon

su oni došli prema nama - mi ćemo prema njima. Pero Kosorić se složio. Mi ostali smo sa povjerenjem saslušali tu kratku odluku.

Za desetak minuta, dva bataljona Krajišnika, sa Dušanom Egicem, krenula su lijevo - prema Romanovcu, a ostale snage - utabanom prtinom prema sjevernom dijelu Ravne planine. Bilo je negdje oko 14-15 časova poslije podne 25. decembra. Ubrzo su odjeknuli rafali, prasak bombi, a zatim juriši. Sve se slilo u opštu jeku planine. Načinjen je prolaz, proboj je uspio. Smrkavalo se. Bilo je oko 17 časova. Bataljon 14. SS puka razbijen je u paramparčad, a drugi dio puka je ostao prikovan na samom vrhu Romanovca.

Divizijska kolona je krenula. Išla je stazom koju su prokrčili bataljoni 14. SS puka, koji su nastupali prema nama.

Tu, u jednom šatoru, nađena je i topografska karta sa ucrtanim planom »Šnešturma« - šest dana od Han-Pijeska do rijeke Bosne. Nešto niže - pukovska baterija, komora itd. Bilo je naporno, već je pao mrak, a stegao je i decembarški mraz. Prvi put javljaju se i halucinacije - kuća u svjetlu. .. soba topla, .. Ali, ubrzo dolazi otrežnjenje. Negdje u zoru stigli smo u Jelašku - koju su Krajišnici već ranije bili potpuno očistili.

.U Očevlju smo 27. decembra naletjeli na komoru 14. SS puka - oko jätotinu konja natovarenih korpama, a u njima božićni darovi. Tako su "našir Krajišnici slavili Božić umjesto folksdojčera iz 14. SS puka.

U tim borbama - od 24. do 28. decembra - iz brigade je poginulo 27 boraca, 48 bilo je ranjeno, 8 je nestalo.

fietvrti bataljon 2. krajiške brigade u Sandžaku i Crnoj Gori u aprilu-maju 1944.

Početak aprila 27. divizija se nalazila na prostoru Kalinovik - Foča - Goražde. Još je bilo aktuelno otvaranje savezničkog fronta na Balkanu, pa je divizija sa tri brigade (2. krajiška, 16. muslimanska i 19. birčanska) kontrolisala taj centralni prostor zemlje. Savezničke eskadrole su gotovo svakodnevno ujutru prelazile preko našeg vazdušnog prostora radi bombardovanja Ploestija, Budimpešte i drugih gradova. Poslije podne bi se vraćale, po neki oštećeni avion bi zaostajao. Tih dana, početkom aprila, dva »liberatora« pala su kod Kalinovika. Posade su uspjele da se spasu pomoću padobrana. Jednu je prihvatio bataljon 2. krajiške brigade, a druga je pala u ruke četnika i Nijemaca.

Bflo je to predvečerje sedme ofanzive - sprečavanje prodora našim divizijama preko rijeke Drine u Srbiju. Izvođeni su prvi udari po jedinicama 27. divizije na prostoru Kalinovik - Foča. Opet je tu bila zloglasna 7. SS divizija.

Na Miljevini je 8. aprila bilo komandno mjesto štaba, 27. divizije[^] Neprijatelj je nastupao od Goražda, Sarajeva, Kalinovika. Donesena je odluka da divizije bez 16. muslimanske brigade ostanu na prostoru Kalinovika, a 16. muslimanska brigada, zajedno sa divizijskom bolnicom i bolnicama brigade, da krene u Foču i zadrži se na desnoj obali Drine (prostor: Foča - Čajniče) dok ne prohuji ofanziva. U bolnici je bilo oko 150 ranjenika i desetak i više civila - kadra sa terena. Sa 16. brigadom trebalo je da krenu Rudi Pretovar, načelnik štaba divizije, i Čedomir

Minderović, načelnik politodjela divizije. Kako je brigada bila rovita - skoro popunjena, a pretrpjela je i gubitke u borbama oko Goražda (brojno stanje je tada bilo oko 700 boraca sa desetak puškomitraljeza), zatraženo je od komandanta divizije Pere Kosorića i političkog komesara divizije Zarije Skerovića da se brigada ojača sa još jednim krajiškim bataljonom. Baš je u to vrijeme kroz Miljevipu nailazio 4. bataljon 2. krajiške brigade (sa avijatičarima koji su se spustili kod Kalinovika). Kosorić je odmah shvatio razloge i odlučio da 16. muslimansku brigadu ojača 4. krajiški bataljon.

I sada smatram da je ta odluka bila pravilna. Bataljon jačine oko 200 boraca umnogome je doprinio da se 16. brigada u veoma teškim uslovima ne samo održi već i stabilizuje, pa je, poslije dvomjesečnih iskušenja i kaljenja, stala u red najboljih istočnobosanskih brigada. Sa 4. bataljonom: komandant Perica Vukojević, politički komesar Zvonko Žardin, zamjenik komandanta Nikola Obradović i zamjenik političkog komesara Milan Obradović, krenuli su i zamjenik komandanta 2. brigade Milan Zgonjanin, Nedo Ljubišić, omladinski rukovodilac, i referent saniteta brigade Hajro Kulenović.

Brigada je napustila Foču, i 13. aprila se našla sa krajiškim bataljonom na prostoriji sela Kozarevina i Slatina. Dijelovi 7. SS divizije ušli su u Foču i kontrolisali lijevu obalu Drine, između Foče i Goražda. Istovremeno, popunio se četnički Drinski korpus, jačine oko 300⁴400 četnika, i izveo napad na položaje 16. brigade i 4. bataljona. Naravno, osnovni cilj je bila povećana bolnica i pozadinski dijelovi u selu Slatina. U toku 13. aprila odvijala se borba sa promjenljivim uspjehom, a noću, između 13. i 14. aprila, brigada se sa bolnicom povukla do Vikoča. Tu, na mostu preko Čehotine, izašla je na visoravan - prostor sela Čelebića. U toku borbi četnici su uspjeli da prodru i do bolnice, ali su protivnapadom bili odbijeni. Tako je bolnica spašena, uz desetak poginulih i masakriranih ranjenika. Neshvatljivo je sa kakvim su uzvicima i poklicima četnici jurišali prema muslimanskoj brigadi - uključujući prijetnje i psovke. Podsticali su ih njihovi oficiri. Naravno, Krajišnici su ih u nekoliko slučajeva brzo umirili i urazumili. Potom bi se oni rasturili i sačekali novu povoljnu priliku za prepad, najčešće na nemoćne ranjenike.

I sada kada se sjetim tih teških trenutaka smatram da je odluka Pere Kosorića da dodeli krajiški bataljon, praktično, sačuvala muslimansku brigadu u trenucima kada je njoj bilo najteže. Ratovanje sa četnicima je bilo jalov posao - uvijek se ostajalo bez municije, a oni su poslije svakog sukoba prosto nestajali u okolnim šumama. Posebno ako im je i lokalno stanovništvo bilo naklonjeno.

Krajiški bataljon se, poslije manevrisanja oko Čelebića i jedne uspješne borbe protiv domaćih četnika, prebacio sa 16. brigadom na Šćepan-polje, a odatle je 2. maja stigao u rejon Gacka (selo Vrba i Ravno). Brigada i bataljon stigli su u pravi čas i sadejstvovali brigadama 29. hercegovačke divizije oko Gacka - u borbama protiv Nijemaca i lokalnih četnika.

Usljedile su borbe sa promjenljivim uspjehom na obroncima Lebršnika, Izgora, oko Avtovca, Gacka, sve do 23. maja, kada je u rejon

Gacka (Izgori) došla 17. istočnobosanska divizija, a u njenom sastavu se nalazila i 2. krajiška brigada (od 2. maja 1944). Tako je 4. bataljon ušao u sastav svoje matične brigade - sačuvan, otporan, prekaljeniji, svjestan daje uspješno obavio zadatak. Dobro je došao kao ispomoć 16. brigadi, koja je očvrsla, stekla borbeno iskustvo, a i bolnica je sačuvana. U nje-mu je bilo više od 200 boraca, od oko 590 koliko je bilo u 2. krajiškoj brigadi.

Iz rejonu Gacka, privremeno u sastavu 17. divizije, 16. brigada je krenula na Durmitor, a odatle u rejon Čajniča. U rejonu Foče oprostila se 12. jula 1944. sa 2. krajiškom brigadom - krenula je odatle na Romaniju, u sastav 27. divizije, a 2. krajiška preko Crne Gore u Srbiju...

Pred odlazak u Srbiju, jula 1944, brojno stanje brigada 17. divizije bilo je: 6. istočnobosanska - 381, 15. majevička - 415 i 2. krajiška brigada - 589 boraca. U Vlasenicu se 16. muslimanska brigada vratila sa 441 borcem, a krenula je četiri mjeseca ranije sa oko 700 boraca. Osam mjeseci ranije brigade su imale: 6. proleterska istočnobosanska oko 1.200, 15. majevička oko 800, a 2. krajiška oko 1.100 boraca, što rječito govori o žrtvama za ovu našu, sadašnju slobodu.

/

Proboj sa Devetak planine

MILISAV GAJIĆ

Početkom decembra 1943. Druga krajiška brigada je krenula sa Jahorine prema Sokolcu i Devetak planini. Taj put je bio prilično težak i dug. Tereni su veoma loši, najviše je bespuća i loših puteva a i one kojih je bilo, najčešće je neprijatelj posjedao. Trebalo je prijeći rijeku Praču i prugu Sarajevo - Višegrad, pa cestu Sokolac - Rogatica i mnoge planinske prevoje, kao i prevoj Jahorine. Vrijeme je bilo loše - hladni decembar dani i noći sa kišom i snijegom. Pokret je trajao dugo, bez odmora, sa lošom ili nikakvom ishranom. Teško su se kretali borci, a još teže ranjenici. Po lošim putevima naročito teško su se kretali konji sa tovarima, i sa ranjenicima i bolesnim borcima. Brigada je išla sporo, ali uporno i bez odmora. Usput je imala i manjih sudara sa grupama neprijatelja - četnicima i drugim.

Konačno, stigli smo na Glasinac. Veoma umorni i iscrpljeni, očekivali smo da se zaustavimo, da predahnemo i da se sklonimo sa snijega i vijavice, da osušimo odijela i očistimo oružje. Da se kod poznanika i prijatelja partizanskog Glasinca obavijestimo o situaciji na tom terenu, da se raspitamo o neprijatelju, o njegovom razmještaju i eventualnim namjerama. I, zaista, obavještenja su bila iznenađujuća. Situacija je za nas bila veoma nepovoljna, čak veoma kritična i opasna - počela je šesta neprijateljska ofanziva. Nijemci su krenuli u napad sa svih strana. Našim dolaskom na Glasinac zašli smo u neprijateljevo organizovano i dobro pripremljeno - smišljeno okruženje. Istog dana, mjesto odmora, morali smo da prihvatimo borbu sa jakim njemačkim snagama, koje su napadale od Sarajeva, podržane snažnom avijacijom i tenkovima. Poslije teških borbi, obasipani ubitačnom artiljerijskom vatrom i avionskim bombama, uz brojne juriše pješadije, naše snage su bile prinuđene na odstupanje. Već smo imali mnogo ranjenih, pa i poginulih drugova.

Štab brigade je odlučio da se brigada malo odvoji od neprijatelja i da se povuče na padine planine Devetak, te da malo predahne. Naređeno je da se 4. bataljon smjesti u selo Barnik, 1. sa štabom brigade i bolnicom u Sokoloviće, a 2. i 3. u sela Sijerci i Žljebovi. Još u pokretu saznali smo da su Nijemci već zaposjeli selo Barnik, a tamo se kretao naš 4. bataljon, koji je, premoren, takoreći bio nesposoban za borbu. Situacija je postala još komplikovanija. Ispriječila se opasnost da Nijemci, koji su bili maskirani u bijela odijela i mantile i sa skijama, uvuku naš bataljon u zasjedu i nanesu mu teže gubitke. Trebalo je stići 4. bataljon

i obavijestiti ga da ne ide u Barnik. Na taj zadatak sam krenuo sa Milanom Rodićem, takođe kurirom štaba brigade. Žurili smo da stignemo bataljon, koji se kretao sporo, ali ni mi nismo mogli brže. No, ipak, bataljon je bio oprezan, pa su njegove izvidnice pravovremeno otkrile prisustvo Nijemaca i nisu dozvolili da budu iznenađeni. Bataljon je prihvatio borbu i ubrzo se povukao bez gubitaka.

I toga dana borba se vodila na svim sektorima. Prvi bataljon sa štabom brigade prihvatio je borbu sa četnicima koji su napadali sa Devetaka. Drugi i 3. bataljon, uz nekoliko snažnih protivudara, zadržali su prodor Nijemaca i tenkova od Sokolca prema Han-Pijesku. Druga kolona Nijemaca, međutim, uspjela je da se probije u Han-Pijesak i da tu zaposjednu cestu. Brigada se našla u još težoj situaciji. Neprijateljjev obroč se stegao sa svih strana. Saznali smo da Nijemci stalno dovlače nova pojačanja i ubacuju ih u borbu. Imali su namjeru da naše snage blokiraju, da ih nabace na neprohodni kanjon Drine i da tu pokušaju da ih razbiju ili unište.

Štab brigade, zajedno sa štabom divizije, donio je odluku da se brigada prikupi na padinama Devetak planine i da se pod zaštitom mraka usmjeri na neprijateljjeve snage koje su posjele cestu Sokolac - Han-Pijesak, i da se na tom pravcu izvuče iz obruča.

Naše jedinice su se našle na teritoriji sela Kusače, Džimrije, Mrkalji i Žljebovi. Bila je već noć, sniježna i hladna. Ranjenika je bilo sve više i "bolnica nam je zadavala sve veću brigu. Ranjenici, njihov transport i prenošenje činili su posebno poteškoće i problem, uz činjenicu da su mnogi bili dugo bez lijekova, zavoja, sa malo hrane i već duže vrijeme bez pravog odmora.

Napravljen je konačno plan za proboj preko ceste i određeni pravci napada jedinica. Prema tom planu, 2. bataljon je činio desno krilo borbenog poretka jedinica do Han-Pijeska, a 4. bataljon lijevo krilo, prema Sokolcu. Prvi i 3. bataljon, sa štabom brigade, štabom divizije i bolnicom, činio je središnji borbeni dio poretka i probijao se preko ceste na mjestu zvanom Mekota.

Počeo je pokret ka cesti. Išlo se teško i sporo. Noć, pomrčina, snijeg, hladnoća, umor i glad, sve je to otežavalo ionako tešku situaciju. Opasnost je vrebala sa svih strana. Neprijatelj je bio u neposrednoj blizini, mnogobrojniji i nadmoćniji. Negdje oko pola noći stigli smo do ceste. U tišini je osmatran teren, provjeravan i izviđan a zatim je izveden pokret preko ceste, kroz šumu. Izabrali smo međuprostor u neprijateljjevom rasporedu i na našem sektoru nije bilo borbé. Na ostalim sektorima otpočela je žestoka paljba. Naročito na sektoru 4. bataljona. Mi brigadni kuriri, sa štabom brigade i borcima 1. i 3. bataljona, posjeli smo položaje na cesti lijevo i desno da bi obezbjedili prolaz bolnici i komori.

Neprijateljjeva motorizacija i tenkovi zujali su cestom, osvjetljavali put i tukli jakom vatrom iz svih vrsta naoružanja.

Od Žljebova je stiglo nekoliko neprijateljjevih vozila sa jednim blindiranim autom. Sa borcima jedne čete 3. bataljona, porušili smo borove

na cesti i nabacali kamenje. Sve to na brzinu, u noćnoj gužvi. Postavili smo zasjedu i čekali sa mitraljezima i protivtenkovskom puškom. Oklopna kola i dva vozila stigla su do zasjede, zaustavila se ispred improvizovane prepreke i osvijetljavala teren oko sebe po šumi. Otvorili smo vatru. Jedan kamion je goreo uz prasak ručnih bombi. Uz povike, naši borci su skakali na cestu. Blindirano vozilo je pogođeno i onespobloženo, a neprijateljevi vojnici su bili pogođeni, dok su neki pobjegli. Sakupili smo plijen, oružje, municiju i opremu - čebad. Naročito se tražilo što god za jelo. Moj drugar Smajlaga Burić, sa kojim sam bio nerazdvojan još od Tuzle, kada je i on došao za kurira u brigadu, dohvatilo je jedan sanduk i navalio ga na leđa. Ponovo se iz daljine vidjelo svjetlo vozila. Opet - tenkovi. Komandant brigade Stanić naredio je da se brže napušta cesta i da se zauzme položaj gore, po stijeni i pošumljenom brjegu iznad ceste. Požurili smo uz brdo. Tenkovi su već bili blizu i tukli su iz mitraljeza i topova. Po nama je padalo granje, zemlja i snijeg. Žurili smo da što prije zauzmemo položaj. Komandant je naredio: »Brže na položaj«, i nekome vikao: »Bacaj to«. Pogledam, pored mene grabi Smajlaga sa sandukom na ramenu. Stanić je dohvatio sanduk i odgurnuo ga sa njegovog ramena. Survao se niz padinu i zaustavio na cesti. Stanić je ljutito opsovao: »Sveca ti dečijeg«. Smajlaga je samo pogledao za sandukom i prozborio nešto nerazumljivo. Kasnije, kada smo se odmakli od ceste i zastali da se srede kolone i da predahnemo, Smajlaga se obrati komandantu, neću vam nikad zaboraviti za onaj sanduk sa marmeladom. Sada bi nam dobro došao da se svi malo založimo i zasladimo, ali ostade na cesti na domak upaljenog kamiona iz koga sam ga i dograbio«.

Te noći najlošije je prošao 4. bataljon, koji nije uspio da se probije kroz neprijateljski obruč. U Žljebovima, koje je napadao, neprijatelj se bio dobro utvrdio. Cestom su stalno patrolirali tenkovi i teren dobro osvijetljavali. Dok smo se mi prebacivali preko ceste, uz povremene sudare sa neprijateljem, na sektoru 4. bataljona čula se jaka paljba. Odmah smo procijenili da je kod njih najteže. Komandant Stanić se zabrinuo, a zatim rekao mome kolegi: »Idi pravo u štab 4. bataljona i reci im da malo izmijene pravac napada i da se po svaku cijenu prebace preko ceste, jer je opasno da samo jedan bataljon ostane u obruču«. Četvrti bataljon je izveo nekoliko snažnih juriša. Neprijatelju je nanio znatne gubitke, ali su Nijemci iz Sokolca doveli pojačanje i još energičnije počeli da izvode protivnapad. Naš bataljon je takođe imao mnogo ranjenih, pa i poginulih boraca, a ponestalo im je bilo i municije, pa su bili primorani da odstupe.

Komandant bataljona je povukao bataljon dalje od ceste, u predio sela Mrkalji. Pošto nije bilo drugog izlaza, naredio je da se premoreni borci razidu po šumi i posakrivaju, da se dobro sklone i kamufliraju, i tako da sačekaju da prođe neprijatelj, a kasnije da se opet okupe na zbornom mjestu i da se odluči o daljem pokretu i mjerama. Borci su pritajeni po šumi čekali cio dan. Iza njih je, u pozadini, neprijateljeva avijacija stalno napadala. Predveče su čuli pokrete i zveckanje oružja.

Mislili su da prolaze neprijateljeve jedinice. Međutim, kada su bolje osmotrili, primijetili su da su to partizanske jedinice. Bili su to borci 5. krajiške udarne divizije. Među našim borcima je zavladao radost - stigli su im baš njihovi Krajišnici. Peta divizija se probila kroz neprijateljeve položaje iz pravca Rogatice. Naš bataljon se ubrzo okupio na zbornom mjestu i uključio u kolone 5. divizije. Iste večeri 5. divizija je razbila neprijateljev obruč i prebacila se preko ceste na mjestu gdje smo se i mi prethodne večeri prebacili. Sa 5. divizijom prebacio se i naš 4. bataljon, koji je poslije dva dana stigao u sastav brigade. Tek tada se vratio i kurir Trivo, koji je u bataljon odnio posljednje naređenje komandanta brigade.

Tako je propala još jedna neprijateljska, dobro organizovana i duže pripremana ofanziva. Obruč je razbijen, a namjera da se naše snage nabace na sniježni Devetak i kanjon Drine i da se tako razbije - osujećena.

Na Ravnoj planini u šestoj ofanzivi

SAFET AŠĆERić SAVA

Iz Kraljeve Sutjeske krenuli smo rano izjutra 23. decembra 1943. godine. Drugi bataljon je imao zadatak da osigura začelje 27. udarne divizije. Osvanuo je vedar dan. Sa bataljonskom kolonom kretali smo se najčešće pored živica i ograda da bi se lakše zaštitili od aviona koji su često nadlijetali i povremeno nas mitraljirali i zasipali svežnjevima bombi. Stigli smo u selo Ratanj, koje su Nijemci rano ujutro bombardovali. Iz ruševina i zgarišta još se vio dim. Prema izjavi seljaka na koga smo naišli, jedinog u selu, tu je bila smještena divizijska bolnica.

Sa našim bataljonom bio je zamjenik komandanta brigade Dušan Egić. Seljaka iz Ratanja uzeli smo za vodiča. Nešto dalje od sela naišli smo na raskršće puteva. Jedan je vodio kroz šumu, a drugi ravno, niz padinu, u kanjon. Na sekciji koju je imao Egić bio je ucrtan put niz padinu, ali je vodič stalno ponavljao da je taj put neprohodan, i da treba ići desno kroz šumu. Egić je prihvatio predlog vodiča. Kretali smo se u koloni, na odstojanju od oko deset metara.

Poslije pola časa naišli smo na organizovanu njemačku zasjedu. Iz rovova su otvorili na nas plotunsku vatru. Naređeno je da se juriša na rovove. Toga dana od 11 do 16 časova više puta smo izbacivali Nijemce iz rovova, a i oni nas protivjurišima. Kada je nastupila noć povukli smo se, i nastavili put u kanjon. U kanjonu smo naišli na ostatke šumske pruge. U borbi smo imali jednog poginulog i četiri teško ranjena borca. Ranjenike smo nosili na konjima, a kad su konji pali, nosili smo ih po dvojica na pušci dok nismo izašli na visoravan. Među ranjenima je bio jedan po imenu Hasan, iz Puračića. On mi je dao džepni sat sa molbom da ga predam njegovoj majci, ako ostanem živ. Imao je polomljene obje noge i ubrzo je izdahnuo. Sat sam predao jednom borcu iz Puračića da ga preda majci, ali je i on kasnije bio ranjen, i ne znam šta je bilo sa satom.

Na visoravni smo našli dva plasta sijena. Padala je kiša. Vatra se nije smjela ložiti. Plastove smo razvršili, zavukli se ispod sijena i tako proveli noć. Izjutra sam osjetio da mi je sijeno jako teško. U toku noći palo je oko 40 santimetara snijega.

Komora cijelog bataljona kretala se sa nama, ali je prethodnog dana, kad smo se sudarili sa Nijemcima, bila upućena u kanjon. Iz kanjona nisu mogli ništa iznijeti. Izašli su samo ljudi, a hrana i konji su

ostali. Naš četni kuvar Lukiea i njegov pomoćnik Ožegović iznijeli su pet kilograma neposoljenog zobnog brašna i od toga nam ujutru skuvali puru. Dobili smo po dvije kašike. Ličila je više na blato nego na puru. Komandir Sovilj je rekao da on to ne može jesti pa makar umro od gladi. I komesar Krbavac nije mogao. Htjeli su da je bace. Od njih sam zatražio da mi daju svoju puru, a u zamjenu sam im dao parče kukuruze. To sam imao u rezervi. Puru sam stavio u porciju i ostavio kao rezervu, jer nije bilo izgleda da ćemo u toku dana doći, do hrane. Nigdje na vidiku nismo vidjeli selo - samo planine, sa brdima i kanjonima. Računao sam da će zatrebati.

Nastavili smo pokret prema Ravnoj gori. Dan je bio oblačan. Padao je snijeg. Međutim, vrijeme je bilo pogodno za pokret jer nije bilo aviona. Prelazeći bregove i kanjone, obrasle gustom šumom bukve i smrče, stigli smo po podne blizu visa Romanovac. Na jednom proplanku naišli smo na dvoje nosila, koja su ostavili nosioci iz divizijske bolnice. Kad smo razgrnuli ćebe vidjeli smo na nosilima kurira našeg bataljona, malog Bočkana. Bio je živ. Na drugim nosilima bio je nepoznati borac, takođe živ. Obojicu smo ponijeli i ponovo predali divizijskoj bolnici. U bolnici su nam rekli da su ih ostavili jer su mislili da su mrtvi. Ne znam da li je neko odgovarao za to. Kod bolnice smo zatekli i borce 17. majevičke brigade. Pekli su nekakve komadiće mesa i jeli. Mirisalo je dok smo prolazili.

Poslije odmora od oko sat, naređeno je da 2. četa pređe na čelo bataljona. Već je padao mrak. Oprezno smo se kretali nekoliko stotina metara, a zatim smo se razvili u streljački stroj i počeli podilaziti neprijateljevim položajima. Kad je Nijemac viknuo »halt«, otvorili smo vatru i bacili pripremljene bombe. Poslije pola sata borbe ovladali smo položajem neprijatelja i probili obruč. Kada smo nastavili pokret nailazili smo na ostatke njemačke komore. Sad je cijela 2. četa bila u prethodnici. Na čelu se nalazio 2. vod, a ispred voda vodnik Nikola Polovina, Dragoljub Gajić i ja. Sa nama se na čelu kolone nalazio i komandant brigade Dragan Stanić, komandant bataljona Stojan Milnović Stojanda i komandir čete Dušan Sovilj. Na kraju visoravni smo zastali. Tu je komandant Stanić, zaklonjen šinjelom, pomoću džepne baterije osmotrio sekciju i naredio nam da tražimo stablo bukve sa urezanim slovom »D«. Počeli smo pretraživati stabla, pipajući po kori. Ubrzo smo našli bukvu sa urezanim »D«. Stanić je zatim naredio da se polako spuštamo u dolinu.

Kad smo sišli u dolinu među prvima sam primijetio neko varničenje. Pokretom ruke zaustavio sam kolonu, protrljao oči i ponovo vidio varničenje. Pozvao sam komandira čete Sovilja i obojica smo vidjeli neko svjetlucanje. Više nije bilo sumnje - tamo je bio neko. Komandir je naredio da se četa što tiše razvije, a potom je komandovao paljbu i juriš. Iznenađili smo obezbjeđenje komore jednog SS puka, koja se nalazila u pokretu. Preskakali smo preko nekih vreća, kanti, sedala i drugog, ali se nismo zadržali. Vidio sam ispred sebe siluetu čovjeka i vikao da stane. On je preplašen stao. Bio je civil, mještani iz nekog sela.

Pitam ga odakle on tu, a on samo rukama maše niz dolinu. Shvatio sam da je vodič, i da od straha ne može da govori. Krenuo sam sa njim utabanom prtinom kojom je komora došla. Odjednom sam opet čuo »halt«. Pao sam u snijeg i u padu opalio metak. Istovremeno se oglasio kratak rafal iz »šarca«. Otpuzao sam lijevo i iza jednog žbuna našao Nijemca kako leži preko »šarca«. U istom trenutku osjetio sam bol u lijevoj ruci i vlagu niz rukav. Bol sam osjetio i ranije, ali sam mislio da sam se udario prilikom pada u snijeg. Previo sam ruku i produžio. Nešto dalje naišli smo na krdo konja sa sedlima i sabljama. Bili su to oficirski konji. Odveli smo ih i dali ranjenicima iz bolnice, koja je uskoro naišla. Jednog konja sam dao mom poznaniku Tulaku Mehi Hukiću, koji je bio ranjen u noge i teško se kretao. Pomogao sam mu da uzjaše.

Zatim je 2. četa ostala iza bolnice. Idući dalje kroz šumu, odjednom sam vidio selo sa dosta kuća sa crvenim krovovima od crijepa i Luku kuvara kako sipa hranu iz kazana. Izvadio sam porciju iz ranca i povikao: »Lukice, sipaj otmjeno«. U to me neko lupio po ramenu i rekao: »Sava, boga ti tvoga, prekinuo si kolonu«. Bio je to Slobodan Zorić, koji se vratio sto ili dvjesto metara nazad, jer je kolona bila prekinuta zbog mojih halucinacija. Ujutro smo stigli u selo Jelaška. Time su bile završene borbe na Ravnoj planini. Odatle smo se prebacili na Zvezda planinu.

Kako sam doživio proboj na Romanovcu

ANTON KOLUNDŽIĆ

Krajem jeseni 1943, pred početak šeste neprijateljske ofanzive, 2. krajiška brigada nalazila se na južnim padinama Jahorine, u širem rejonu sela Deliješ. Kontrolisala je komunikaciju Kalinovik - Sarajevo i Rogatica - Sarajevo. Kada su dobijeni prvi nagovještaji o pokretu neprijateljskih jačih snaga iz Hercegovine prema sjeveru, brigada se, radi dobijanja šireg manevarskog prostora, usiljenim maršem prebacila preko Glasinca na južne padine Devetak planine, sjeverno od drumu Rogatica - selo Podromanija.

Uskoro je postalo očigledno da neprijatelj nastupa i sa istoka, pravcem Višegrad - Rogatica, i sa sjevera, pravcem Vlasenica - Sokolac, što je ukazivalo da se radi o većoj operaciji. Čekajući da situacija postane jasnija, brigada je u početku vodila zaštitne borbe s isturenim neprijateljskim izviđačko-prethodničkim dijelovima, ali kada je neprijatelj motorizovanim snagama zatvorio drum Vlasenica - Sarajevo, nije joj preostalo drugo nego da se borbom probije na zapad, prema području planine Zvijezda, u pravcu Vareša. U toku višednevnih borbi, zatim izvidanjem i osmatranjem iz vazduha, neprijatelj je stekao solidne podatke o brigadi i nastojao da je nabaci na rijeku Bosnu na odsjeku Zenica - Begov Han i blokira u šumovitom i bregovitom području Ravne planine, na kojem se brigada našla posljednjih dana decembra.

U tako teškoj situaciji štab 27. divizije, koji se kretao sa brigadom od proboja preko drumu Han Pijesak - Sokolac, odlučio je da se divizija iz stvorenih obruča probije unazad, prema istoku. U prvom ešelonu trebalo je da bude 2. krajiška, a u drugom 15. majevička brigada.

Bilo je oko 15 časova kada je otpočelo izvršenje zadatka. Veliki je problem bio šumoviti teren i bespuće, pa je orijentacija bila veoma otežana, naročito noću. Kao načelnik štaba 2. krajiške brigade dobio sam zadatak da održavam pravac pomoću busole. Jedan šumarski inženjer, trebalo je da se kreće u blizini čelnih dijelova i prema šumskim oznakama na deblima velikog drveća određuje strane svijeta. Bila je tišina, jer sa neprijateljem nije bilo dodira do kraja prethodnog dana. Očigledno da je on želio da nas »uspava« ne bi li nas lakše okružio i uništio.

Brigada je krenula, a sa mnom na čelu bio je komandant čelnog bataljona Milan Zgonjanin. Nije potrajalo dugo, a patrola prethodnica nam je javila da je osmotrila neprijateljski streljački stroj u pokretu prema nama. Zgonjanin je naredio da se čelni dio bataljona odmah iz pokreta razvije, a tada su se začuli i prvi pucnji. Vatra je postajala sve jača,

jer je naš bataljon u trku krenuo u napad i odbacio neprijateljske prednje dijelove. Vrijeme je brzo prolazilo i pao je prvi mrak. Tada nam je jedna trojka dovela zarobljenog Nijemca. On je govorio naš jezik i prilikom ispitivanja samouvjerenost nam je rekao da je naša situacija beznačajna, da oni imaju sigurne podatke o nama i našem položaju, da smo opkoljeni i da je najbolje da se predamo.

Na frontu se vatra pojačavala, ali su obje strane stajale u mjestu. Iznenada i s olakšanjem, ugledao sam komandanta brigade Dragana Stanića. Znao sam da je on s jednim dijelom brigade u toku prošlog dana vodio borbu s neprijateljem odvojeno od glavnine brigade i da nije bio prisutan kada je brigada krenula na izvršenje sadašnjeg zadatka. Meni je izgledalo kao da je nekim čudom »pao s neba« u najkritičnijem trenutku. On je odmah, hladnokrvno i odlučno, uzeo komandu u svoje ruke. Dijelove koje je vodio sa sobom uputio je prema frontu. Nisam bio uz njega i nisam čuo šta im je naredio. Oni su krenuli prema lijevom krilu neprijatelja, a za njima je poslao i dijelove koji su držali front. Požurivao ih je glasom i rukama, a onda smo svi žurno krenuli tim pravcem, a pucnjava uskoro prestade. Ja sam se u čudu pitao kojim je čulom komandant pronašao pravi pravac proboja, jer je tek prispjeo i nije bio na mjestu borbe od njenog početka. Činilo mi se da ga je vjerovatno odredio prema jačini i pravcima iz kojih je dopirala neprijateljska vatra, ali po kojem »ključu« to nisam dokučio. Kasnije se pokazalo da je neprijatelj svojim desnim krilom zaista nastojao da nas udari u lijevi bok što je djelimično i učinio, nanoseći gubitke 15. majevičkoj brigadi, pri čemu je teško bio ranjen komandant te brigade Veljko Kurjak, ali je naš komandant brigade obišao lijevi bok neprijatelja i tako osujetio njegov plan da nas okruži i uništi.

U toku noći izmakli smo daleko iz obruča prema selu Rakova Noga, a uz put smo zarobili neke pozadinske dijelove neprijatelja i zaplijenili manju količinu ratnog materijala.

Okršaj na Romanovcu

MILOSAV GAJĆ

Romanovac je dominantna i najviša kota Ravne planine, koja se nalazi u istočnoj Bosni, i to u trouglu između Zenice, Kladnja i Vareša. Teška borba koja se na toj planini vodila bila je dio operacija uglavnom njemačkih snaga sračunatih na to da se blokira i uništi 27. NOU divizija. To je, u stvari, bila šesta neprijateljska ofanziva, koja se svom svojom žestinom sručila na naše jedinice u Sandžaku, a zatim prenijela u istočnu Bosnu. U to vrijeme 5. krajiška divizija je zadala teške gubitke neprijatelju na sektoru Priboja i Rudnog, ali je bila primorana da se povuče u istočnu Bosnu. Tako su se u istočnoj Bosni našle tri naše divizije: 17, 27. i 5. krajiška divizija. One su djelovale posebno i, uglavnom, odvojeno jedna od druge. Na tom sektoru bile su koncentrisane i ogromne njemačke snage, koje su napadale u sadejstvu sa četnicima, ustašama i ostalim kvislinzima.

Pred kraj decembra 1943, poslije napada na Brezu, naša brigada se nalazila u okolini Vareša. Tu smo doznali da Nijemci pripremaju novi napad na nas. Najprije smo bili obaviješteni da bi trebalo da se prebacimo preko rijeke Bosne, negdje u okolinu Kaknja, a zatim da krenemo za Bosansku krajinu. Ta vijest nas je mnogo obradovala. Čak smo jednog dana i izviđali prema rijeci Bosni, ali smo utvrdili da prugu i put Sarajevo - Zenica Nijemci dobro čuvaju. Otkrili smo i tenkove i brojnu pješadiju. Ocijenjeno je da bi po snijegu i hladnoći bilo teško i nemoguće forsirati nabujalu Bosnu.

Brigada se jedan dan zadržala na teritoriji sela koje se zove Kraljeva Sutjeska. Tu je donesena odluka da krenemo prema Ravnoj planini i Zvijezdi. Odmah nam je bilo jasno da nas očekuju veliki naponi, dugotrajni pokreti i obavezni sudari sa jakim neprijateljskim snagama, koje su već nastupale prema našim jedinicama. Već su se okolo, gotovo na svim sektorima vodile manje borbe.

Naređeno je da se brigada u sastavu divizije, da bi se izvukla iz neprijateljeva okruženja, prebaci preko Ravne planine, prema Olovu. Tim putem bi izašla u neprijateljevu pozadinu, u rejon manjih neprijateljevih snaga. Znali smo da je negdje ispred nas i 5. krajiške divizije, ali sa njom nismo imali direktnu vezu.

Put je bio težak i dug, snijeg i hladnoća, pokret danonoćan. Borci su bili neispavani i premoreni. Već nekoliko noći nije se spavalo, jer smo se kretali nenaseljenim terenom i šumom.

Tako smo stigli pod Romanovac, koji smo mi krajišnici dobro zapamtili, a zapamtili su ga i Nijemci, koji su u toj borbi ostavili oko 130 poginulih vojnika. Kada smo pristigli pod vrh planine malo smo zastali u gustoj, visokoj borovoj šumi. Snijeg je bio prilično dubok, a borove grane pod snijegom potisnute naniže. Naprijed su bili 1. i 2. bataljon sa štabom brigade. Tu se našao i štab 27. divizije sa bolnicom i ranjenicima. Na začelju je bio italijanski bataljon. Na okupu se našlo cijelo rukovodstvo brigade i divizije, ali za drugove nije bilo vremena. Ipak, nešto je odlučeno o daljem pokretu. Mi kuriri smo, i pored velike premonenosti stalno trčkarali naprijed-nazad, nosili i vraćali razne izvještaje i naređenja. U jednom trenutku našao sam se ispod jedne omorike pored komandanta brigade Stanića i komandanta divizije Kosorića. Bilo nas je tu oko 5-8 starješina i boraca - ostalih se ne sjećam. Komandant Stanić je naredio kuriru Draganu Štrbcu da ide do komandanta 1. bataljona, koji se nalazio neposredno ispred, nas, na 150-200 metara i da prenese neko naređenje. Poslije 5-10 minuta primijetili smo da se Štrbac vraća trčeći, koliko je mogao brže, noseći automat u ruci. U trku nas je obavjestio da su Nijemci neposredno ispred nas i da nije ni stigao do našeg bataljona. Zamjenik komandanta Dušan Egić ga je pogledao i rekao: »Ama, Štrbino ti si se uplašio«. On je zastao ispred Egića i ljutito opsovao: »Žarko, ti sunce, družo komandante, kad ti meni ne vjeruješ«. Tada je Štrbac rekao da je uletio u njemački streljački stroj, koji je naišao kroz šumu nekako sa lijeve bočne strane. Najprije je pomislio da su naši borci, jer smo i mi imali njemačke uniforme. Neko iz stroja mu je mahnuo rukom da prođe nazad, što je on i učinio, i tek kada se našao iza njemačkog stroja primijetio je da je upao među neprijateljsku vojsku. Toga trenutka je naglo potrčao niz šumu i pobjegao do nas.

Nije prošlo više od minute od kako se Štrbac vratio, a ispred nas se prolomila jaka vatra iz svih vrsta pješadijskog naoružanja. Samo je prštalo po drveću oko nas, po nama su padale grane i snijeg. U prvom trenutku se nismo snašli. Nismo znali sa koje se strane puca, jer su zrna dolijetala i prelijetala sa svih strana. Istovremeno sa lijeve strane, kroz šumu, prilazila su nam tri njemačka vojnika, a ispred njih civil, koji je odmah pritrčao do nas i vikao: »Evo ih komunisti ovdje gore, majku im njihovu«. Kad je ugledao na nama petokrake, skamenio se, a naši kuriri su podigli oružje na gotovs, a Nijemci i njihov vodič podigli su ruke uvis.

Jaka pucnjava se prolomila na sve strane. Desno od nas bili su Majevičani, Romanijski odred i naša dva bataljona u gustoj borovini koja je ječala od paljbe i eksplozija. Čuli su se povici na juriš i »Naprijed Majevičani, naprijed Krajišnici«, ali se lako moglo zaključiti da je otpor neprijatelja jak i da se naprijed teško može.

Zarobljeni Nijemci su već bili ispred komandanta i komesara brigade. Jedan, izrazito visok, na sebi je imao bundu - šinjel sa okovratnikom od krzna. U trenutku zarobljavanja automat je držao u ruci, a na grudima je imao dogled. Ostala dva Nijemca bila su omanja, sa šljemovima na glavi, naoružani puškama.

Taj dugajlija je dobro znao srpskohrvatski jezik jer je bio rodom negdje iz Bačke. Tek što je komesar počeo nešto da ga pita, onako stojeći, u našoj pozadini, gdje su se nalazili bolnica i komora, a iza njih i Italijanski bataljon, začula se žestoka paljba. To je značilo, da nam je neprijatelj zašao iza leđa. Nastala je veoma ozbiljna situacija. Naše jedinice su sve bile raspoređene i usmjerene za proboj naprijed, jer u Italijanski bataljon, koji se nalazio u zaštitnici, nismo imali povjerenja. Oni su međutim, pružili jak otpor, a zatim je nastalo zatišje. Do italijanskog bataljona odmah je otrčao Dušan Bursać i obavijestio nas da su njemački vojnici odstupili poslije napada na Italijane.

Komandant brigade Stanić pošao je na vatrenu liniju u 2. bataljon, koji je već izveo jedan juriš na neprijatelja i zaustavio se na 100-150 metara ispred njega. Sa njim je pošao desetar kurira Marković, Rodić i ja. Išli smo od stabla do stabla hvatajući zaklone od neprijatelja i kuršuma. Polijekali smo pored naših boraca u blizini komandira jedne čete. Preko jedne male doline jasno su se po šumi vidjeli neprijateljevi vojnici u zaklonima iza drveća i kamenja. Paljba je bila sve žešća. Meci su prštali oko nas po drveću i zemlji. Do neprijatelja je bilo najviše 200 metara. Iza naših leđa na 15-20 metara, na malom uzvišenju, drugovi su donijeli minobacač i počeli da ga postavljaju pored jednog jačeg stabla. Sa neprijateljeve strane jasno se čuo glas na čistom srpskohrvatskom jeziku: »Zašto ga tu postavljaš, majku ti tvoju«. Odmah poslije te psovke dvije neprijateljske minobacačke granate eksplodirale su neposredno pored našeg minobacača. Naši borci su izvukli ranjenog minobacača, a minobacač prenijeli na drugo, zaklonjeno mjesto.

/ Na to mjesto su pristigle još neke naše jedinice. Od pucnjave i eksplozije ništa se nije čulo. Pokušali smo sa još jednim jurišem, ali bez uspjeha. Nijemci su se zadržali na istom položaju, pao je mrak i vidljivost u šumi bila je sve lošija. Naređeno je da 1. bataljon drži položaj ispred njemačkog položaja. Drugi bataljon je krenuo naprijed, a za njim štab, bolnice i ostalo. Mi kuriri smo bili raspoređeni iza streljačkog stroja 1. bataljona. Održavali smo vezu i pazili da se kolona ne prekida. Nijemci su osvijetljavali teren pomoću raketa i tukli po našoj koloni. Srećom, visoko drveće nas je dobro štitilo, inače bi bilo još gubitaka.

Pošto smo na tom mjestu napravili prolaz kroz neprijateljske redove, 2. bataljon se prvi izvukao, a ostale jedinice su krenule za njim. Opet sam pošao do italijanskog bataljona da bih i njih pokrenuo na izvlačenje. Pošli smo za ostalim jedinicama. Kad najednom, nagazim na čovjeka u snijegu. Pogledam - Italijan. Pozovem ga da se diže i da ide, a on viče: »partizano, partizano, puno italijanski dormire«. Obiđem oko drveća lijevo-desno, a italijanski vojnici spavaju na snijegu, pa ih snijeg još i pretrpao. Jedva smo uspjeli da ih pokrenemo.

Poslije proboja trebalo je proći bespućem i izaći iz planine. Borci su bili neispavani i gladni. Bilo je mnogo novih ranjenika. Konji nisu mogli da se kreću bespućem, rušili su se i survavali. Više puta smo zastajali, uz baterijske lampe, jer je trebalo prema karti i busoli izaći u

željenom pravcu. U toj situaciji najbolje se snašao zamjenik komandanta brigade Dušan Egić. Dok je prema karti određivao pravac kretanja mi kuriri smo ga okruživali da bismo zaklonili svjetlo, jer je neprijatelj bio svuda oko nas. Cesto se zastajalo i čekalo. Čim bi kolona zastala borci bi posjedali prosto se rušili u snijeg, i odmah zaspali. Poslije su se teško pokretali. Jedan naš kurir Stupara kod Živinica najednom je počeo ljutito da priča, sam za sebe: »Pa zašto se ne smjestimo u ovoj kući da se samo malo odmorimo, pa onda da produžimo pokret«. Pored nas nigdje nije bilo ni govora o kući, samo šuma, inje i brda. Drugog dana nam je pričao da je u toj noći imao čudan osjećaj da se krećemo između mnoštva kuća u kojima se, kroz prozor vidjelo svjetlo.

U toj borbi imali smo mnogo gubitaka. Teško je bio ranjen i komandant Majevičke brigade, narodni heroj Veljko Lukić Kurjak. Naša brigada ga je iznijela iz okršaja. Neprijatelj je ipak imao veće gubitke. Oko 130 njemačkih vojnika je poginulo, nešto zarobljeno i više ranjeno. Poginuo je i načelnik štaba 14. njemačkog puka divizije »Princ Eugen«. Na kraju tog proboja, kada smo naišli na prva sela, zarobili smo kompletnu njemačku komoru, tako da smo našu komoru popunili, jer smo i mi na Romanovcu izgubili mnogo svojih konja.

Romanovac - spašavanje ranjenog Veljka Lukića Kurjaka

NIKOLA ILJASEVIĆ

U toku šeste neprijateljske ofanzive na Zvijezdi planini, 3. četa 1. bataljona 2. krajiške brigade bila je određena u zaštitu štaba 27. divizije. U toku borbe kretala se neposredno uz komandu divizije. Imao sam priliku da slušam Peru Kosorića, komandanta divizije, kada je izdavao zapovijest komandantima brigade za proboj preko Romanovca. Ostalo mi je u nezaboravnom sjećanju da je pri izdavanju zapovijesti pomenuo i kako rasporediti jednog vola na diviziju. Pomislio sam, šta može četi od toga da pripadne, veoma malo, ali uvijek smo živjeli u nadi da ćemo u toku borbe, kao i u pokretu, riješiti pitanje ishrane, kao i druge opreme, bilo da zaplijenimo od neprijatelja, bilo preko narodnooslobodilačkih odbora. To nam je i tada pošlo za rukom. Na mjestu proboja našli smo nekoliko njemačkih ranaca napunjenih hranom koju su dobili za svoje božićne praznike. Tu hranu smo ravnomjerno podijelili svim borcima.

Poslije kraćeg odmora u šumi pred napad, od zaklanog vola dobili smo po dobar zalogaj mesa. To nam je bio ručak i večera, ali bez hljeba i soli. Jedinice su krenule u napad na Romanovac. U prvom ešelonu kretao se 1. i 3. bataljon sa štabom brigade, iza prvog ešelona štab divizije, a iza štaba 3. četa, zatim prištapske jedinice (divizijska bolnica i muzika), pa Romanijski odred, a iza njega 17. majevička brigada Veljka Lukića Kurjaka, koju smo tada zvalj »Kurjakova brigada«. Napad na Romanovac koda 1239, počeo je 25. oktobra 1943. u prvi sumrak. Juriš 3. bataljona i 1. bataljona bez 3. čete bio je silovit. Neprijatelj je njime bio djelimično iznenađen. Borbom prsa u prsa, snage neprijatelja su brzo bile razbijene.

Poslije zauzimanja Romanovca bataljoni su krenuli u pravcu sjevera, prema selu Jelaška. Dok se borba vodila na Romanovcu, štab divizije je bio neposredno iza snaga proboja. Treća, zaštitna četa stajala je u koloni lijevo od štaba divizije, čekajući ishod borbe i naređenje za pokret. U tom trenutku, nedaleko od 3. čete, ubrzano je prolazila kolona iz pravca Romanovca. Bila je noć, snijeg je padao, ponegdje bi bljesnula neprijateljska raketa, odjeknuše ručne bombe, artiljerijske i minobacačke granate. Stojeći pored čete, u visini prvog voda, priđem koloni i uhvatim vojnika za ruku pitajući ga koja je to jedinica, misleći da je neko od naših. Na moje pitanje uslijedio je nerazumljiv odgovor. Istog trenutka obratio sam se deseteru 1. odjeljenja 1. voda Viktoru, prezimena se ne sjećam. Bio je intelektualac, poznao je njemački i italijanski jezik.

Viktor mi je šapnuo: »To je njemačka kolona«. Bila je to kolona razbijenih Nijemaca sa Romanije, koji su tražili izlaz iz nastale situacije.

Ubrzo su tu kolonu Nijemaca dočekale naše snage koje su se kretale iza nas. Nijemci su pokušali po svaku cijenu da se opet vrate u pravcu Romanovca. Naša 3. četa posjela je položaj ispred štaba divizije da bi spriječila ponovni povratak Nijemaca ka Romanovcu i obezbjedila štab, koji se nalazio neposredno iza nas. Neprijatelj je uspio da nas odbaci sa prvobitnog položaja oko 50 metara. Tada se čuo glas političkog komesara divizije Pavia Goranina, zvanog Ilija: Drugovi Krajišnici, nećemo dozvoliti da nas švapske hulje svojim bajonetima kasape i krvare«. Taj njegov poziv bio nam je znak za juriš. Neprijateljeve snage su razbijene. Po porazu njemačke zalutale kolone borba na Romanovcu se stišala.

Nazalost, 2. januara 1944. Pavle Goranin Ilija poginuo je u selu Žunovima, na Romaniji, od avionske bombe, koja je pogodila podrum kuće, koji je bio od jelovih oblica. Iznad podruma, u sobi, zasjedao je štab divizije. Tom prilikom je poginuo i načelnik štaba divizije Ante Vidaković, a komandant divizije Pero Kosorić bio je lakše ranjen u glavu. Poginuli drugovi su sahranjeni u grobnicu na seoskom groblju u selu Žunovima.

Štab divizije je, zatim, otpočeo pokret istočnim padinama Romanovca. Pokret je kratko trajao. Nastupio je zastoj, pojavila su se ranjenikom. Bio je to teško ranjeni Veljko Lukić Kurjak, komandant 17. majevičke brigade. Komandant divizije Pero Kosorić naredio je 3. četini da preuzme i nosi ranjenog Veljka. Kurjak je sada bio u rukama Krajišnika. Kolona je krenula dalje noseći ga. Uslijedilo je, međutim, novo naređenje za četinu - predati ranjenog Veljka prištapskim jedinicama, a četa da krene u pravcu proboja fronta, da ispita situaciju i obezbijedi prolaz štabu divizije. Četa je krenula dalje, ka mjestu proboja, prtinom koju su napravile naše jedinice koje su vršile proboj. Kretali smo se sporo, teren je bio težak, snijeg veliki. Nailazili smo na obrušeno drveće, koje se teško savlađivalo, naročito sa komorom. Na tom teškom neprohodnom putu nailazili smo na teško naoružanje i opremu naših jedinica koje su prošle ispred nas.

Četa je stigla na mjesto gdje su bili neprijateljevi artiljerijski položaji. Naišavši na neprijatelja, koji je počeo da se sređuje, četa je, poslije plotunske vatre izvršila juriš i razbila preostale snage neprijatelja, a zatim izvijestila štab divizije da je prolaz slobodan. Po dolasku štaba divizije krenuli smo stazom snaga proboja, i u jutarnjim časovima stigli u selo Jelaška.

~ Po dolasku u selo smjestili smo se u seoske kuće. Borci su bili iscrpljeni, nenaspavani, gladni, ali zadovoljni, jer u četini nismo imali gubitaka, sem nekoliko lakše ranjenih pri sukobu sa neprijateljem na mjestu proboja. Četni ekonom Rade Keča, na naše zadovoljstvo, našao je kukuruznog brašna, pa je pura u kotliću počela da krčka. Kurir je stigao iz štaba divizije, smještenog nedaleko od čete, sa naređenjem da se komanda čete javi u štab divizije.

U štabu divizije naređeno nam je da sa četom krenemo ka mjestu proboja, pronađemo ranjenog Veljka Lukića Kurjaka i donesemo ga u

štab. Rečeno nam je da sa nama kreće i jedna četa, koliko se sjećam iz 3. bataljona. Nije bilo odmora, pura je ostala da i dalje krčka, a mi smo ponovo zakoračili u neizvjesnost, u Zvijezdu planinu, pitajući se da li ćemo se sukobiti sa neprijateljem iz čijih smo se kandži išćupali. Kretali smo se u tišini. Što smo se više udaljavali od naših snaga, upadali smo u sve veću neizvjesnost, ne znajući na kolike i kakve snage neprijatelja možemo naići. Često smo se okretali nazad i posmatrali četu iz 3. bataljona, koja se kretala iza nas oko 1-2 kilometra. Pomišljao sam, da joj se ne ide ponovo na mjesto gdje je krvarila prije nekoliko časova, kao i mi. Ali, zadatak je zadatak. Uvijek smo optimistički gledali i vjerovali u našu pobjedu i u mogućnost obavljanja svakog zadatka.

Ulazeći u šumu Zvijezde planine išli smo uskom utabanom prtinom, kojom su prošle snage divizije prije nekoliko časova. Pored prtine našli smo ranjenog borca na nosilima sa znacima života. Njegovo ime nismo znali, ali smo pretpostavljali da je iz 17. majevičke brigade. Komanda čete je odredila 3. vod da ranjenika nosi u selo iz koga smo krenuli, a sa ostala dva voda krenuli su u pravcu mjesta proboja. Usput smo naišli na jednog zalutalog, a malo dalje na dva mrtva Nijemca.

Idući dalje glavnom prtinom naišli smo na desnoj strani na manju sporednu prtinu, koja je vodila ka jednom uzvišenju, na zaravan. Krenuli smo tom prtinom sa jednim vodom, jer smo pretpostavljali da bi tamo mogao biti Veljko, odnešen do glavne prtine. Ta naša pretpostavka se i obistinila. Idući, začuli smo ženski glas: »Ko je tamo«? Odgovorili smo: »Krajišnici - Kozarčani«. Na to je ona upitala: »Ko je komandant brigade«: Odgovor je glasio: »Stanić Dragutin«. Primicali smo se ubrzano, radosno, pretpostavljajući da je Veljko Kurjak tu, što se obistinilo. Zatekli smo Veljka na nosilima, pokrivenog sa nekoliko njemačkih čebadi. Na glavi je imao kožnu pilotsku kapu. Pored njega je stajala jedna-drugarica, čijeg se imena ne sjećam. Pored nosila gorjela je vatra, dubolco utonula u snijeg. Bili smo radosni, Veljko je na naš dolazak uzviknuo: »Dragi drugovi krajišnici nemojte me ostaviti«. Odgovorili smo: »Nećemo te ostaviti, ponovo si u rukama Krajišnika«.

Uzeli smo Veljka i ubrzano iznijeli iz zone dotadašnjih ratnih okršaja. Uskom uglačanom stazom mogla su da ga nose samo po dva druga, fizički jača i izdržljivija, jer je Veljko bio krupan i snažan čovjek. Zbog uske staze često smo se smenjivali i zastajali kad god bi izgubili »takt« u hodu. Veljko je bio ranjen u kičmu, te je na svaki, i manji potres osjećao nesnosne bolove. Iako su bolovi bili jaki, od njega se nije mogao čuti jauk, već samo škriput zuba, što nam je govorilo koliko je bio jak i hrabar. Kad bi prilikom nošenja zastali, Veljko se o Krajišnicima pohvalno izražavao, govoreći: »Ako ostanem živ, o Krajišnicima, njihovoj hrabrosti i junaštvu govoriću i pisaću«. Nešto poslije 12 časova donijeli smo ga u selo Jelaška i predali u štab divizije.

Teško mi je palo kada sam saznao za njegovu smrt. Pred samo ozdravljenje, u ljeto 1944, ubili su ga četnici na Majevidici.

Po dolaru u istočnu Bosnu, početkom septembra 1943. mi borci 2. krajiške brigade saznali smo o junaštvu i podvizima Veljka Lukića Kurjaka. Bio je omiljen i cijenjen među Krajišnicima, te nam njegovo spasavanje nije teško padalo. Naprotiv, bili smo ponosni što je taj zadatak nama bio povjeren.

Na izviđačkom zadatku u selu Jelaška

NIKICA MRDA

U žestokim borbama u šestoj ofanzivi na Ranoj planini i poslije proboja na Romanovcu 2. krajiška brigada je izašla kao pobjednik.

Poslije proboja, 25. decembra 1943, sa jednim dijelom jedinica zaustavila se i zauzela položaje na sjevernim padinama Ravne planine da bi ispitala situaciju u selu Jelaška, koje se protezalo pod većom kotlinom ispod planine, od istoka prema zapadu. Selo je imalo oko 40-50 velikih i zidanih kuća.

Brigadi je poslije višednevnih teških borbi bilo potrebno da se odmori i nahrani, a ranjenicima higijenska i zdravstvena pomoć. Trebalo je izvidjeti situaciju u selu i da li ima neprijateljskih vojnika u njemu. Selo je bilo udaljeno od brda 600-800 metara. Na čelu kolone našao se 3. bataljon, a na čelu prethodnice bila je 3. četa 3. bataljona. Načelnik štaba brigade Dušan Egić pozvao je komandira 3. čete i dao mu zadatak da sa grupom vojnika izvidi situaciju u selu.

Komandir 3. čete Nikica Mrda uzeo je sa sobom vodnika 1. voda Branka Miloševića, naoružanog puškomitraljezom »brno«, i kurira Đuru Palikuću, naoružanog puškom, ali sa veoma malo municije. Za puškomitraljez bilo je samo 10 metaka, a za pušku pet. Snijeg je bio dosta veliki (oko 50 cm), uz jak mraz. Teren do sela bio je čist i otkriven, sa jakim nagibom zemljišta.

Na zadatak smo krenuli u koloni, jedan za drugim, praveći prtinu. Naizmjenično smo se mjenjali na čelu kolone. Radi malaksalosti i iznemoglosti Palikuća je zaostajao za nama, pa smo ga često sačekivali i pomagali mu da brže ide da ne bi gubili vrijeme, jer je svitalo. Trebalo je što prije da se stigne do sela i da se ispita situacija da bi predviđene jedinice i štabovi mogli da se razmjeste u njemu.

Palikuća je bio mlad dečko - 14-15 godina - i pošao je u partizane iz rodnog mjesta Prnjavora. Bio je veoma vrijedan i disciplinovan. Sve zadatke je obavljao savjesno i odgovorno.

Do prvih kuća u selu stigli smo pred zoru. Prva kuća na koju smo naišli bila je mala, i u njoj nije bilo nikoga. Pošli smo dalje, do jedne štale, pa do druge kuće, iza koje smo se zaklonili, a ispred nas se ukazala jedna velika zidana kuća sa ulaznim vratima i jednim prozorom prema nama. Pretpostavili smo da bi tu mogla biti vojska. Na prozoru smo primijetili gologlavog čovjeka, krupnijeg, koji se češljao.

Kada se udaljio od prozora, prišli smo vratima, lupajući da nam otvore. Pred našim uperenim cijevima našao se uplašen i krupan seljak. Upitan da li u kući i u selu ima neprijateljskih vojnika, odgovorio je da ih nema, da ih je bilo, ali su otišli prema Ravnoj planini i Kaknju. Učinio nam se sumnjiv, pa sam vodniku Miloševiću naredio da postavi puškomitraljez na prag kuće i osmatra prozor. Pripremio sam bombe i sa puškom i pripremljenom bombom krenuo prema sobnim vratima, otvorivši ih. Unutra, u sobi, ležala je veća grupa Nijemaca na podu prostrom slamom, pokrivena ćebadima. Lijevo, u jednom dijelu sobe, uz peć, bilo je male djece i žena - oko desetoro.

Uzviknuo sam: »Opkoljeni ste, predajte se i ruke uvis«. U tom trenutku vojnik koji je ležao do zida pokušao je da nogom povuče nešto iza vrata. Za vratima je bilo oružje, koje do tog časa nisam primetio. Repertirao sam pušku na njega i pucao. Ostao je ležeći, pogoden metkom. To je bilo upozorenje ostalima da ne pokušavaju da se prihvate oružja.

Zatim su uslijedile komande vodnika Miloševića da odjeljenja opkole kuću, da ne pucaju i da ne bacaju bombe. To je bio način da uplašimo Nijemce, prikazujući im situaciju bezizlaznom.

Nijemcima je naredeno da, onako bos, izađu iz kuće i da se postroje. Komandir je iza vrata ugledao gomilu oružja, i odmah uzeo jedan napunjen automat. Situacija se time poboljšala. Vodnik je i dalje sa puškomitraljezom stajao na pragu. Da bi u potpunosti mogli razriješiti situaciju, trebalo je da damo znak jedinicama da siđu u selo. Komandir je neprimijetno dao znak kuriru Palikući da se vrati na kraj sela i da znak. Dok je kurir obavještavao brigadu i dok su jedinice silazile u selo, zarobljenici su se uznemirili, tražeći da se obuku. U jednom trenutku u grupi su krenuli u kuću namjeravajući da otmu oružje Branku Miloševiću. Taj poduhvat im nije uspio. Nekoliko ih je poginulo, a ostatak je prćdat štabu brigade.

Za kratko vrijeme stigla je cijela 3. četa, sa komandantom bataljona Milom Ševom i načelnikom štaba brigade Dušanom Egićem.

Nijemci, koje smo zarobili, pripadali su prištapskim jedinicama 14. brandenburg puka 7. SS divizije »Princ Eugen«. Zarobljeno je 13 Nijemaca. Od toga je bio jedan oficir, dva podoficira i 10 vojnika.

Zaplijenjeno je: dva puškomitraljeza »šarac«, tri automata, tri pištolja, 10 pušaka, 20 ručnih bombi, 1.000 metaka i jedan foto-aparat.

Od zarobljenog oružja uspio sam da za četvu dobijem jedan »šarac«, dva automata i pištolj, a ostala oprema i naoružanje podijeljeni su ostalim jedinicama brigade. Pošto sam bio naoružan puškom, jedan automat sam uzeo za sebe, a drugi dao komandantu bataljona:

U selu se smjestio 3. bataljon, štab brigade, štab divizije i divizijska bolnica. Tu smo ostali cijeli dan, odmorili se i nahranili vojsku i ranjenike. Naveče smo krenuli u pravcu Olova.

Borba na Budoželjskom brdu

NIKICA KNEŽEVIĆ

Uoči napada na Vareš 4. bataljon je dobio zadatak da presiječe cestu i željezničku vezu između Breze i Vareša. Trebalo je spriječiti ojačavanje vareškog garnizona u toku 9. januara. Iako je bilo rizično, spustili smo se izjutra na prugu u blizini Pajtov-Hana. Priručnim alatom otpočeli smo da rušimo prugu. Ubrzo je naišao oklopni voz sa vojskom. Nismo bili spremni da prihvatimo borbu u dolini i žurno smo se povukli na Budoželjsko brdo. Neprijatelj je tukao za nama, ali je bila magla pa nije bio precizan.

Oklopni voz je stao tačno gdje smo prekinuli vatru. Bez opravke, dalje nije mogao. Vojnici su ga napuštali i krenuli u potjeru prema Budoželjskom brdu. Zadržavajući se duže oko iskrcavanja i rasporeda, omogućili su nam da se rasporedimo i pripremimo za odbranu.

Neprijatelj (Nijemci, ustaše i domobrani) napadao je sa dvije kolone. Otvorili su žestoku vatru - nisu štedjeli municiju. Naše čete, sa malo municije, pucale su samo kada su vidjele metu. Iako brojno jači, sa mnogo većom vatrenom moći, neprijatelj je bio u nepovoljnijem položaju. Dok je nastupao po snijegu bio je veoma uočljiv. Zato je naša vatra, iako slabija, bila ubitačnija. Mirno smo ležali u zaklonima i čekali da se pojave. Pokušavali su da nas pokrenu minobacačkom vatrom, ali su bili neprecizni. Uporno su nastojali da nas odbace. Poslije dva-tri časa pozicione borbe i pretrpljenih gubitaka (sedam mrtvih i tri ranjena) neprijatelj se povukao. Sjeli su u voz i pošli u Brezu. Tako je naš bataljon obavio zadatak: neprijatelj nije popravio prugu, niti je prošao za Vareš. Imali smo samo dva-tri ranjena borca.

Naveče, između 9. i 10. januara 1944, ostali bataljoni 2. krajiške brigade su napali i oslobodili Vareš. Četvrti bataljon je i toga puta štatio pravac od Breze.

Čim je pala noć, bataljon se spustio na prugu i nastavio sa rušenjem tamo gdje je bio ometen. Razoreno je nekoliko stotina metara kolosjeka i nešto pragova počupano i spaljeno.

Očekivana intervencija uslijedila je sutradan prije podne. Stigla su dva oklopna voza. Osim vojske, došli su radnici sa materijalom za popravku pruge. Neprijateljeve snage su bile znatno brojnije: Nijemci, ustaše, domobrani i milicija. Prvo je napala jedna kolona od Pajtov-Hana, a druga od Striževa. U jeku borbe primjećena je i treća kolona od Breze.

Komandant bataljona Perica Vukojević dao mi je zadatak da se što brže sa 3. četom zabacim iza brda, presretnem neprijateljsku kolonu i spriječim njeno izbijanje u lijevi bok borbenog rasporeda bataljona. Gotovo smo trčali. Kad smo izbili na jugozapadne padine brda naišli smo i na trag. Neprijatelj je bio koji minut ranije prošao. Vidjeli su se i tragovi tovarnih konja.

Bez dvoumljenja smo krenuli sa četom za njima. Sa te strane nam se nisu nadali, pa smo odlučili da ih iznenadimo, napadnemo i razbijemo. Kad smo ih osmotrili, oni su se raspoređivali na jednoj kosi za napad na naše snage ispred sebe. Posmatrali smo kako postavljaju minobacače.

Prišli smo prikriveno, što smo mogli bliže, i osuli vatru. Iznenadnje je bilo potpuno. Neprijatelj je bježao naprijed u Budoželjsku šumu i pokušavao da se dočepa sela Budoželj. Sa četom smo pojurili i sjurili se za njima u šumu. Kod sela ih je sačekala neka naša četa i vratila nazad. Bili su prinuđeni da preko nas probiju ponovo na kosu. U šumi smo se izmješali. I naše i njihovo komandovanje je prilično bilo pokiđano. Sve je zavisilo od snalažljivosti boraca, desetara i vodnika. Kao komandir čete, tukao sam se kao borac sa još nekoliko drugova. U jednom okršaju sa grupom Nijemaca, koji su naletjeli na nas, pogodio me metak u lakat desne ruke. Smajser mi je ispao u snijegu. Uzeo sam ga lijevom rukom, ali mi je desna bila utrnula i nemoćna.

Priskočila je bolničarka Jokica Matijaš da mi previje ranu. Prvu neprijateljevu grupu smo odbili, ali se nedaleko od nas čula njemačka komanda.

- Komandire, evo Nijemaca - rekla mi je Jokica uplašeno.

- Ne boj se, samo mi malo zamotaj ruku - pokušavao sam da je umirim. Nijemci nisu bili na vidiku, mada sam ih čuo.

Dok se Joka sagnula da dohvati zavoj iz torbice rafal je raspalio po nama. Skočio sam unazad i sjurio se niz strminu u zaklon. Gledao sam šta je sa Jokom. U tome se i ona skotrljala. Bila je teže ranjena. Metak je pogodio s prednje strane, ispod ključne kosti, i izašao na lijevu plećku.

Umalo iznenađenje kod Budoželja

VOJISLAV JAKOVLJEVIĆ VOJO

Za vrijeme šeste ofanzive, početkom decembra 1943. 2. krajiška brigada, poslije teških i napornih borbi iz obruča u obruč na planini Zvijezda, te proboja na Romanovcu, posjela je položaje prema Varešu i Brezi.

U januaru je brigada napala Vareš, koji je branilo oko 200 Nijemaca i ustaša. Pošto je pružio manji otpor, neprijatelj je napustio varošicu i povukao se u Brezu.

Četvrti bataljon je, obezbjeđujući oslobođeni Vareš, na Budoželjskom brdu vodio svakodnevne borbe sa Nijemcima i ustašama. Danju i noću na pravac Breza - Vareš isturao je jedinicu jačine jednog voda do čete. Tako je jednoga dana bio određen u zasjedu i moj vod. Padao je gust snijeg i bilo je veoma hladno. Zato je vidljivost bila veoma slaba. To je i omogućilo Nijemcima i ustašama, jačine čete sa komorom, da krećući se u pravcu sela Budoželj, gdje se nalazio štab našeg bataljona, neprimijećeno prođu pored nas i zađu nam za leđa. Vodio ih je jedan ustaša iz toga sela, koji je dobro poznao teren. U zadnji čas naši borci su primijetili začelje kolone neprijatelja. Uvidjevši opasnost u kojoj smo se našli, brzo smo se okrenuli na lijevo krug i u streljačkom stroju, u hodu, otvorili vatru na neprijateljevo začelje. Uspjeli smo da ga iznenadimo, kao što je i on nas. Istovremeno, dobio je vatru i od štaba bataljona, pa je ostao zbunjen sa dvije vatre. Poslije kraćeg otpora, brzo se povukao u pravcu Breze, ostavljajući mrtve i ranjene, kao i komoru. Ustašu - civila koji je doveo neprijatelja do nas stigla je takođe zaslužena kazna. Vodni delegat, Đuro Grubor i ja, ustašu koji nije uspio da pobjegne sa ostalim, pronašli smo skrivenog u jednom žbunu, sa pištoljen uperenim prema nama. Međutim, bili smo brži od njega.

Napuštajući taj sektor, brigada se prebacila na sektor Rogatice. Zima je bila veoma jaka, tako da većih okršaja nije bilo. Aktivnost bataljona se svela na hvatanje četnika i postavljanje zasjeda u okolini Rogatice.

Okršaj na Budoželjskom brdu

STEVO JAKŠIČ STEVICA

Druga krajiška brigada, u sastavu 27. divizije, probila se decembra 1943. iz okruženja na planini Zvijezda i, približavajući se Varešu i Brezi, vodila borbe na spoljnjim obezbjeđenjima i stezala обруч oko Vareša. Brigada je napala Vareš 9. januara 1944. godine. Za to vrijeme 4. bataljon je vodio borbe na komunikaciji Vareš - Breza, i rušio prugu i druge objekte između Pajtova Hana i Dobravine. Pokušaj neprijatelja da se jakim snagama, podržanim sa dva oklopna voza iz Breze, odbaci 4. bataljon i pomogne svojim jedinicama u Varešu, nije uspio. Odbačen je nazad u Brezu, pretrpjevši gubitke od sedam mrtvih i više ranjenih.

U ranim jutarnjim časovima, 10. januara, brigada je napustila Vareš i izvukla plijen u hrani i sanitetskom materijalu, koji je odmah uputila u štab divizije, radi snabdijevanja divizijske bolnice. Četvrti bataljon je dobio zadatak da posjedne položaje u selu Budoželju i spriječi eventualnu intervenciju neprijatelja od Breze, Pajtova Hana, Striževa i Dobravine. Po pristizanju u Budoželj, bataljon je pretresao selo i pronašao 18.000 pušanih metaka, dva teška mitraljeza, brdski top, pet pušaka i drug/u opremu, koju je neprijatelj ostavio prethodnog dana vjerujući da će se sutradan vratiti po nju.

Štab bataljona, sa komandantom Pericom Vukojevićem i političkim komesarom Mirkom Majkićem, procijenio je da se neprijatelj neće pomiriti sa porazom i da će vjerovatno intervenisati sa jačim snagama. Održani su sastanci sa komandama četa i u partijskim ćelijama, i uvedena je puna pripravnost da ne bi došlo do nekog iznenađenja. Kao obezbeđenje, na brdo Budoželjske šume, noću je isturen jedan top, a danju dva, sa komandirovom čete.

Ispravnost procene štaba bataljona potvrdila se 13. januara 1944. godine. U ranim jutarnjim časovima dva voda 3. čete smijenila su vod koji se nalazio noću na obezbjeđenju na vrhu Budoželjske šume. Jaka vijavica smanjivala je vidljivost na najmanje moguće odstojanje. Tome je doprinosila i gusta šuma. Koristeći te okolnosti, neprijatelj, maskiran u bijela odijela neprimjetno je prišao našim položajima. Zbog toga je došlo do sudara koji je iznenadio obje strane. Razvila se odmah borba prsa u prsa. Komandir čete Nikica Knežević, iako ranjen, hrabro je vodio četvu u okršaj, hrabreći borce da ne ustuknu. Vodnici vodova - Vojo Jakovljević i Dragoje Janković - hrabro su jurišali na čelu vodova i uspjeli da neprijatelja razdvoje na dva dijela. To je neprijatelja dekoncentrisalo i izazvalo zabunu u njegovim redovima.

Istovremeno, štab bataljona je uveo i ostale čete u borbu prema Brezi, Pajtovom Hanu, Striševu i Dobravini. Jednu četvu je uputio u pomoć 3. četi. Nijemci, međutim, predvođeni domaćim ustašama, napali su svom snagom da bi se domogli vrha Budoželjske šume. U okršaju je teško ranjena bolničarka Joka Matijaš. Primjetivši to, desetar Mustafa Hajbašić je krenuo na juriš sa desetinom i u posljednji čas spasio Joku da ne padne živa u ruke neprijatelja. U tome krkljancu pogođen je rafalom automata petnaestogodišnjak Hurem Hodo. Bio je sav u krvi. Nijemci i ustaše, misleći da je mrtav, pretrčali su preko njega. Kada je osjetio da još postoji izlaz, uzeo je pušku ispod sebe i počeo da gađa neprijatelja u leđa. To je izazvalo pometnju kod neprijatelja, a zatim i paniku, pa su se razbježali po šumi. U toj borbi naročito su se istakle bolničarke Džemile Musić i Milja Mrkić, koje su nesebično, hrabro, ne misleći na svoj život, izvlačile poginule i ranjene borce. Neprijatelj nije izdržao pritisak bataljona, naročito 3. čete, i bio je prisiljen da se povuče. Na poprištu borbe ostavio je 16 mrtvih i više ranjenih Nijemaca i ustaša. Pri gonjenju neprijatelja uhvaćena su četiri tovarna konja, zaplijenjene 24 minobacačke granate, 60 tromblonskih mina, 30 ručnih bombi, 2.000 puščanih metaka, jedna strojnica i jedan pištolj.

U jurišu su vodnik Vojo Jakovljević i delegat voda Đuro Grubor naretjeli na ustašu, koji je držao upereni pištolj prema njima. Munjevito su reagovali i likvidirali ga. Uzeli su pištolj koji je bio prazan, a pored njega su našli i prazan automat. Štab bataljona, kada je doznao da se radi o ustaši, zamjerio je Voji i Đuri što ga nisu živog uhvatili, jer su se od njega vjerovatno mogli dobiti važni podaci, a sudilo bi mu se pred narodom njegovog sela.

U šumi Budoželj hrabro su pali i naši borci Vukašin Babić, Salko Pjević i Halim Smajlović. Štab brigade je odao priznanje četi i posmrtno pohvalio poginule borce.

Borba u selima Bereg i Ušnjaci

NIKICA MRDA

Poslije uspješnih borbi 2. krajiške brigade u borbama na Varešu, Brezi i Olovu brigada se prebacila na teritoriju Podromanija - Sokolac - Devetak.

Treći bataljon se razmjestio u selima Bereg i Ušnjaci radi obezbjeđenja pravca Rogatica - Sokolac.

Prema podacima koje je imao štab bataljona, u neka sela blizu Rogatice često su upadale veće grupe četnika i vršile nasilja, pljačku i zločine nad stanovništvom. Da bi se to spriječilo, štab bataljona je odlučio da se ta sela očiste od četnika.

U popodnevним časovima 19. januara 1944. pozvan je u štab bataljona komandir 3. čete. Dobio je zadatak da sa ojačanim vodom krene u sela Donje i Gornje Osovo i selo Brankovići i likvidira tamošnje četničke grupe. Poslije povratka sazvan je sastanak starješinskog sastava čete, na kojem su starješine obavještene o predstojećem zadatku. Odlučeno je koji će vod ostati u logoru, i njihov zadatak u vezi sa obezbjeđenjem, a koji će ići na zadatak. Odlučeno je da u logoru ostane komesar čete sa 1. vodom, bez 1. odjeljenja, a na zadatak da krene komandir čete sa ojačanim 2. vodom.

Poslije donošenja odluke, komesar čete je sazvaо partijski sastanak, gdje su komunisti detaljno upoznati sa zadacima koji predstoje.

Oko 20 časova krenulo se na obavljanje zadatka. Cilj je bio udaljen od logora oko 15-20 kilometara. Snijeg je bio veliki, a zima jaka. Morali smo se kretati usiljenim maršom da bismo na vrijeme stigli na cilj, obaviti zadatak i vratiti se u toku noći u logor. Na cilj, u selima Donje i Gornje Osovo i Brankovići, stigli smo oko 24 časa. Po dolasku smo obavještjeni da su se četnici u toku noći povukli. Vjerovatno su saznali da će biti napadnuti.

U selu smo se odmorili oko pola sata, a zatim smo se istim pravcem vraćali nazad. Poslije 3-4 sata, marša stigli smo u selo Uzendije, oko 4 sata ujutru, 20. januara 1944. godine. Selo je bilo udaljeno od ostatka naše čete 1-2 kilometra. Imalo je 3-5 kuća, pa smo se razmjestili sa namjerom da se malo odmorimo.

Domaćin jedne kuće pitao je komandira čete odakle dolazimo u to doba noći i da li znamo da neprijatelj sa jačim snagama kreće prema selima Bereg i Ušnjaci, i u pravcu Sokolovića! Tako se desilo da je gotovo u isto vrijeme kada smo mi planirali da napadnemo četnike i neprijatelj odlučio da napadne i iznenadi naše jedinice u ovim selima. To

su bili dijelovi 24. ustaške bojne, sa vodom gestapovaca koji su krenuli iz Rogatice koristeći tmurnu i maglovitu noć i, preko sela Kovin. Pješevica, Lepenica i sela Guždelj, stigli do raskršća puteva sela Dobrašina - Zakomo. Tu je neprijatelj podijelio kolonu u dva dijela. Vod gestapovaca uputio je potokom rijeke Rakitnice do sela Rakitnica, a potom potokom rijeke Berek, obuhvatajući selo sa jugozapadne strane. Štab, koji je rukovodio tom akcijom, smjestio se u selu Zakomu.

Kada smo čuli domaćina, koji je bio naš simpatizer, odmah smo krenuli prema logoru da bismo se približili neprijatelju sa leđa i iznenada ga napali

Nakon 500 metara od sela stigli smo na raskrsluicu puteva koji vode u sela Ušnjaci i Berek.

U trenutku našeg pristizanja neprijatelj je već napao naš vod u selu. Onako bunovni i iznenađeni, borci su se uhvatili u koštac sa neprijateljem i ručnim bombama se branili. Pod pritiskom jačeg neprijatelja, vod se povukao na južne padine kote 1169, i odatle nastavio da pruža otpor.

Neprijatelj je u tom okršaju uspio da zarobi četnu komoru i kuhinju, a u borbi je poginula bolničarka Sava Bosiljčić i jedan borac.

U pravi čas pojavio se naš 2. vod i napao ustaše sa leđa. Između sela i 2. voda protezala se jedna dugačka jaruga u kojoj su ustaše ostavile oko 25 tovarnih konja sa konjovocima i manjim obezbjeđenjem, koje su povelili sa namjerom da seljacima opljačkaju žito.

Drugi vod je u prvom naletu ubio 10 neprijateljevih vojnika i 15 konja, a ostali su se razbježali, koristeći potok, u pravcu rijeke Rakitnice. Drugi vod nije produžio napad prema selu, nego se zadržao na dostignutoj liniji da bi dočekao preostalog neprijatelja u zasjedi i spriječio mu izlazak iz obruča. Stoga se komandir čete, dogovorenim znakom pištoljkom, sporazumio sa komesarom čete Simeunom Kecmanom i vodnikom 1. voda Brankom Miloševićem da sa vodom krenu na juriš i potisnu neprijatelja iz logora.

Na dati znak 1. vod je krenuo na juriš i potisnuo ustaše iz sela ka položaju 2. voda. Vidjevši da su opkoljene, ustaše su napale 2. vod da bi se probile iz obruča. Dočekani su jakom vatrom iz zasjede, pa se razvila bliska borba prsa u prsa. Jurišajući na čelu svoje jedinice, jedan ustaški oficir, sa pištoljem u ruci, krenuo je sa grupom ustaša pravo na komandira čete i puškomitraljesca Dušana Mrđu. Tom prilikom lakše je ranjen u ruku komandir čete, ali je uspio da ubije ustaškog oficira. Desetar Duško Mrda, koji je bio neposredno sa puškomitraljezom kod komandira čete, ubio je pet ustaša.

Taj pokušaj proboja nije uspio.

U drugom pokušaju neprijatelj je još žešće jurišao, upotrebljavajući i ručne bombe. Međutim, zbog velikog snijega, bombe su imale slab efekat. Komandir čete se nalazio u centru voda. Lijevo, na 10-15 metara, od komandira nalazile su se Boja Novković i Mara Cubrilo, koje su se takođe hrabro držale, odbijajući ustaške napade. Od njihove vatre poginula su trojica ustaša. Primjetivši ih zajedno, grupa ustaša se usmjerila na njih. Upotrijebivši ručne bombe i ostavši bez municije, prihvatile su

nosila i sa njima se tukle sa ustašama. U toj neravnopravnoj borbi ginu pogođene ustaškim rafalima.

Na našem lijevom krilu ustaše su izvršile jak pritisak i, koristeći potok i rijeku Rakitnicu, uspijele da se izvuku iz obruča, ali uz velike gubitke.

Pogibiju drugarica Boje, Mare i Stane teško su primili svi borci, jer su bile hrabre i dobre drugarice.

Boja Novaković je rođena u selu Miljevci, kod Lušci Palanke. Nalazila se u brigadi od formiranja. Više puta je upućivana na sanitetske kurseve u školi, ali to nije prihvatila, jer nije željela da napusti svoje drugove i svoju četu.

Naročito se u toj borbi istakao Duško Mrda, desetar i puškomitraljezac, zatim desetar Dušan Drobac, vodnik 1. voda, Branko Milošević, Dušan Novaković, vodnik 2. voda, i još neki borci. Duško Mrda je poginuo kao komandir voda kurira brigade kod Trnova, u selu Jabuka.

U toj borbi poginule su tri drugarice, dva druga, a pet boraca bilo je lakše ranjeno. Među njima i komandir čete.

Neprijatelj je imao jednog poginulog, dva podoficira i oko dvadeset vojnika. Ubijeno je i 15 konja. Zaplijenjen je jedan puškomitraljez, jedan automat, pet pušaka i nešto municije.

Borba u selu Bereg

RAJKO POPOVIĆ

Poslije šeste neprijateljske ofanzive krajem 1943. i velikih borbi 2. krajiške brigade na planini Zvijezdi, poznate borbe u okruženju sa Nijemcima na brdu Romanovcu, brigada se prebacila na područje Rogatice.

Stanovništvo toga područja zbog opredeljenosti za narodnooslobodilački pokret bilo je izloženo snažnom četničkom teroru i propagandi. Dolaskom naše brigade na taj teren otpočele su danonoćne borbe sa njima.

Pored četničkih jedinica, u Rogatici su bile stacionirane i jake ustaške snage, pa je brigada imala i zadatak da blokira rogatički garnizon, a povremeno i da ga napada.

Poslije prethodnih izuzetno napornih borbi u šestoj ofanzivi, boravak na tom području, i pored svakodnevnih borbi i akcija, značio je izvjestan predah i odmor.

Poznata januarska zima 1944, sa čestim maglama i niskim temperaturama, pričinjavala nam je mnogo teškoća, Jedan broj boraca po izlasku iz ofanzive bio je dosta slabo odjeven, a i ranjeni i bolesni borci činili su nam ozbiljne probleme.

U takvoj situaciji borci su se snalazili kao što su to i ranije činili - sačekali bi manje grupe Nijemaca, ustaša ili četnika, i snabdjeli se ne samo odjećom i obućom nego i novim oružjem i municijom.

Mogućnost da smo se mogli smestiti po kućama, pa makar to bilo i za kratko vrijeme, činilo je za naše jedinice veliku prednost.

Kako ostalim jedinicama brigade, tako je i 3. bataljonu bio osnovni zadatak čišćenje terena od četnika. Za realizaciju toga zadatka štab bataljona je formirao posebnu grupu iz svih četa kojima je komandovao zamjenik komandanta bataljona Božo Mlinarić. Ostali dijelovi bataljona, među kojima i vod 3. čete, kome sam pripadao, upućeni su na kraći odmor u selo Bereg.

U Beregu smo se razmjestili po kućama po vodovima. S obzirom da su se po cijelom području kretale razbijene četničke grupe, nalagala je posebnu opreznost i budnost.

Ustaško-četnička saradnja i na tom području bila je veoma jaka. Kako je i iz ovog sela bilo ljudi u četnicima, to su ustaše iz Rogatice raspolagale sa dobrim podacima o rasporedu i jačini naših jedinica.

Zahvaljujući sigurnim podacima, dobrom poznavanju terena, koristeći noć i jaku maglu, ustašama je pošlo za rukom da se pritajeno približe selu, odnosno na nekih pedesetak metara našem stražaru. Stražarev uzvik »stoj« bio je praćen žestokom vatrom.

Treći vod 3. čete, u kome sam bio politički delegat, sa komandirskom vodom Mrđom, bio je smješten u jednoj većoj »brvnari«. Prije lijeganja naredili smo borcima da ne odlažu oružje i da ostanu obučeni i obučeni. Pošto smo se dobro obezbijedili isturanjem uobičajenih patrola i stražara, koji su se nalazili nedaleko od naše kuće, i nas dvojica smo odlučili da malo legnemo. Sa našim vodom slučajno se zatekao i politički komesar čete Simo Kecman, pa je i on prilegao na »postelji« kakvu smo mu tada pripremili.

Paklena mitraljeska vatra, koja je rešetala našu »brvnaru«, ubrzo nas je sve rasanila. Za nekoliko sekundi svi smo se našli pred kućom i otpočela je žestoka obostrana vatra. Najviše su se koristile ručne bombe, budući da je svaki naš borac posjedovao po jednu, a neki i veći broj. Korišten je i kundak od puške, jer su ustaše željele da nas žive pohvataju.

Izuzetnu prisebnost i hrabrost pokazao je desetar jedne desetine Branko Milošević, koji je prvi istrčao pred kuću, otvarajući vatru na ustaše i pozivajući svoje drugove na juriš. Svakako, cio vod, shvativši opasnost u kome se našao, krenuo je za Miloševićem otvarajući vatru iz oružja i bacajući bombe. Ustaše su osjetile da nas neće lako uništiti ili zarobiti, pa su malo zastale. To je vodu omogućilo da se pribere i otpočne jurišati na ustaše.

Čuvši iznenadnu borbu na području našeg voda, ostali dijelovi čete, pa i bataljona, krenuli su u pravcu našeg voda. Uzput su prihvatili borbu sa ustašama i olakšali blokadu našeg voda. Tako je poginuo i naš hrabri pomoćnik političkog komesara bataljona Branko Kujundžić, koji je, iako invalid bez jedne ruke, u susretu sa ustašama od oružja posjedovao samo svoj pištolj i koji je stradao sa nekoliko metaka u slepoočnicu.

U toj borbi položile su svoj život i naše dvije neobično hrabre i primjerne drugarice, Mara Čubrić, sedamnaestogodišnja prekaljena partizanka iz Like, koja je došla u 3. bataljon i 3. četvu već prvih dana po formiranju brigade. Mara je odbila poziv ustaša da se preda i otvorila vatru iz pištolja.

Kada joj je ponestalo municije, kocem je nastavila da tuče ustaše da im ne bi živa pala u ruke. Kada su ustaše vidjele da se ta hrabra partizanka neće predati, iz automata su osuli vatru i izrešetali je. Tako je prošla i Boja Novković, hrabri borac naše Krajine i Grmeča. Ni Boja nije prihvatila ustaški poziv za predaju, već je koristila pištolj, a kasnije i bolnička nosila, poput svoje hrabre drugarice Mare.

Vijest o pogibiji naših hrabrih drugarica teško je pala svim našim borcima.

Kako sam postao komandir voda

NIKOLA POLOVINA

Noću između 6. i 7. januara 1944. naš 2. bataljon, sa štabom brigade i brigadnom bolnicom, izveo je pokret iz sela Ivančiči. Ujutru 7. januara oko 8-9 sati stigao je u selo Brgule kod Vareša. To selo, prilično ušoreno nalazilo se u kotlini između dva brda. Iz njega je nekoliko boraca bilo u našoj brigadi. Nije nam bilo prvi put da dolazimo u to selo. Ljudi su u njemu bili vrlo gostoprимljivi.

Po ulasku u selo naš vod (2. vod 2. čete) određen je da ide na obezbjeđenje, na brdo sa desne strane pri ulasku u selo. Sa posjednutog položaja iznad sela, na suprotnoj strani prema šumi, primijetili smo nekoliko kuća, u kojima su četnici slavili Božić, što mi tada nismo znali.

Iza nas, dolje u selu, posmatrali smo kako se bataljon, štab brigade i bolnica razmještaju po kućama, a iznad sela, sa suprotne strane, vidjelo se kako jedan vod iz 1. čete izlazi na položaj, kao obezbjeđenje sa one strane.

Vodnik Ratko Bilbije i politički delegat Petar Vejinović rasporedili su vod prema tim kućama i šumi. Sve je izgledalo mirno i tiho i nije se moglo ni naslutiti da u blizini ima neprijatelja. Te noći padao je snijeg, tako da je bio dubok oko pola metra. Iz kuće je izbijao dim i osjećala se nekakva živost, pa smo pretpostavljali da slave Božić.

Hitajući da izvide prostor oko tih kuća Ratko Bilbija sa delegatom Petrom Vejinovićem, krenuli su prema njima. Kada su prišli blizu, četnici su ih dočekali vatrom iz pušaka, a poslije i iz puškomitraljeza. Ratko i Petar su legli u snijeg i otvorili vatru na četnike, a čula se i njihova komanda da vod krene napred, u juriš. Kao komandir 1. desetine preuzeo sam komandu nad vodom i, u streljačkom stroju, krenuli smo na juriš u pomoć vodniku. Istovremeno, i četnici su izvršili juriš, pokušavajući da žive uhvate vodnika i delegata. Vodnik je bio smrtno ranjen i ostao je u snijegu, a delegat je uspio da se izvuce do voda. Nastala je borba između nas i četnika, ko će prije doći do mrtvog vodnika. Zahvaljujući velikoj hrabrosti cijelog voda, a naročito puškomitraljezaca Milana Predojevića Čučkonje i Nikole Bijelića, uspjeli smo prvi da dođemo do mrtvog vodnika i odbacimo četnike na ivicu šume, bez obzira na to što je njih bilo više. U toj borbi, pored mitraljezaca, istakli su se i Ljubo Stokić, Nikola Knežević, Safet Aščerić, Zajim Slepčević, Nikola Aćimović i Vojislav Galić, koji je bio teško ranjen i istog dana podlegao

ranama. Kada nam je četa stigla u pomoć, dejstvom u bok, uspjeli smo rastjerati četnike. Oni su imali mnogo ranjenih, što se vidjelo po krvavom tragu na snijegu, a jednog mrtvog su ostavili u šumi. Vodnika Bilbiju sahranili smo na samom položaju, uz vojničku počast, a Galića u selu.

Istog dana uveče održan je partijski sastanak, na kojem je analizirana prethodna borba. Zaključeno je da je vodnik Bilbija napravio veliku grešku što nije isturio patrolu da ispita da li u blizini ima neprijatelja; da se mora odgovornije odnositi prema zadacima na obezbjeđenju; da se kadar mora čuvati i da se više brine za borce, kao i da su žrtve u toj borbi bile nepotrebne.

Sastankom je rukovodio zamjenik političkog komesara Slobodan Zorić. Postavljeno je pitanje ko da zamijeni poginulog Bilbiju. U diskusiji je učestvovalo više diskutanata i predlagača, pa je bilo i više prijedloga. Vaso Krbavac je predložio Jovu Kandara, a Rade Novaković - Nikolu Kneževića, uz napomenu da je bio kaplar u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Drago Sakradžija predložio je Nikolu Polovinu, kao i komandir Dušan Sovilj, uz obrazloženje da se istakao u napadu na Brezu, u proboju na Romanovcu i, konačno, toga dana u komandovanju vodom. Kada su pojedinci željeli da nastave diskusiju, Sovilj je rekao: »Predlažite vi koga hoćete, vodnik će biti Polovina«. Tako sam postao komandir voda.

Mitraljezac Miloš

RADE DOBRIĆ, MIRKO STANIĆ

Kad god razmišljam o svom ratovanju, od 1941. godine, sjetim se mnogo čega nezaboravnog. Prije svega, teških bitaka, slav-
nih pobjeda, junaštva pojedinih boraca i tragičnog kraja mnogih od njih. One koje sam поближе poznao, duže sam pamtio i duže za njima tugovao. Pri tim sumornim razmišljanjima, čak i sada gotovo redovno i među prvima, uvijek sa nekom posebnom tugom, sjetim se poznate junačine Miloša Milinovića iz Bosanskog Milanovca. Sve vrijeme borbenog puta nosio je »šarac« i kao rijetko ko s njim smjelo i znački baratao, i u napadu i u odbrani, precizno tukući po neprijatelju u zanosu smjelog borca - osvjetnika. U mnogo akcija i teških borbi istovremeno smo djelovali kao neki dobro uvježbani par. Uvijek, svud i na svakom mjestu bio je pouzdan i nikad izvan prvih redova. Njegove neposredne starješine imale su razloga da ga često javno ističu pred borcima kao divan primjer izuzetne hrabrosti. Istovremeno su ga i savjetovali da se bez prijeko potrebe ne izlaže opasnosti, jer je on i to ponekad činio. Te, kao i ostale savjete dobronamjerno je primao, ali se kasnije, u zanosu borbe, znao zaboraviti, misleći više o njenom ishodu nego o sebi.

Da bi se barem i približno opisao njegov ratnički učinak dok je bio u mitraljeskom odjeljenju 2. krajiške brigade trebalo bi, zaista, i vještom peru, mnogo i vremena i prostora. Kao njegov saborac, ispričaću samo jednu borbu.

U februaru 1944. nalazili smo se na izuzetno teškom položaju na jednom većem čuviku, nedaleko od Rogatice, koji se, kao i čitava okolina, u nedogled, nalazio pod debelim naslagama sniježnog pokrivača. Bilo je veoma hladno, te su naši borci, pored gladi i umora, bili izloženi velikim teškoćama, pogotovu oni slabije obučeni. Toga dana nas je neprijatelj istovremeno i snažno napao gotovo sa svih strana. Branili smo se svim raspoloživim sredstvima, ali je on jurišao kao slijep, bez obzira na vlastite gubitke, videći priliku da nas baš tu uništi, u tom dubokom snijegu, koji nam je uveliko ometao manevar i uspješniju borbu.

Miloš i ja, zajedno sa ostalim drugovima oko nas, tukli smo po njima neštediteljski. Zatim je, na sve strane, na našem položaju došlo do borbe prsa u prsa. Uzvici, urluci, hrvanje, udarci kundacima i bajonetima, davljenje i gaženje, čuli su se na sve strane. Ishod je bio potpuno neizvjestan. Taj krkljanac uveliko je ometao dejstvo nama mitraljescima.

Da bi stvar bila još i gora, od silne vatre moj se mitraljez najednom zakovao, pa ni makac.

Vidjevši to, Miloš mi je užurbano doviknuo: »Rade, povlači se brzo za mnom. Brzo, brzo, inače ćemo uzalud izginuti«.

Poslušao sam ga bez razmišljanja. Povlačio sam se sa poslugom, ali sam nosio onespособljeni mitraljez. Miloš nas je štitio svojim »šarcem«. Sporo smo odmicali, a neprijatelj je navalio svom snagom. Bacili smo mitraljez u snijeg i tukli se čim smo stigli, stalno se povlačeći dalje. Pri tome, najednom upali smo u nekakvo trnje, koje nam je, pored dubokog snijega, još više usporavalo odstupanje. Ali, srećom, i neprijatelj je sporo nastupao. Na kraju, ipak smo uspjeli da se nekako izvučemo iz obruča, ali po cijenu velikih gubitaka. Poginula su nam četiri borca, među kojima i četna bolničarka Dragica Todorović.

Iste godine, 20. maja, Miloš je poginuo u selu Zakmuru, kod Foče, za vrijeme borbe sa njemačko-četničkim snagama, do koje je došlo iznenada. Nešto kasnije, po završetku borbe, drugovi su ga sahranili, oporaštajući se od njega s ponosom i tugom. Njegov »šarac« sa opremom preuzeo je njegov dotadašnji pomoćnik Mehmed da bi nastavio prekinutu borbu palog druga.

Komesar ne pušta strojnicu

HASIBA BAKALOVIĆ

U prvom tromesečju 1944, na području Rogatice ili oko Jabuke, vod boraca jedne čete 3. bataljona postavio je noću zasjedu kod jedne kuće u kojoj je bilo nekoliko četnika. Prema svjetlu iz prednjeg dijela kuće, kroz prozor su se vidjeli četnici kako sjede za stolom.

Postavljeni su borci uz vrata i prozore sa prednje i zadnje strane, a ostali su zauzeli zaklone u voćnjaku ispred kuće. Kada smo krenuli da zauzmemo određena mjesta, oglasio se lavež psa, ali ga je neko umirio.

U tom trenutku nestalo je svjetla u sobi, a jedan četnik je iskočio kroz prednji prozor i probio se između zasjede. Međutim, nečiji metak ga je stigao i smrtno pogodio. Nisam znala šta se s druge strane kuće dešavalo. Stajala sam na svom mjestu. Imala sam kratku talijansku pušku sa tri metka i dvije motke sa čebetom, pripremljene za nosila.

Odjednom su iza kuće ispale dvije prilike. Uхватili su se bili za jednu strojnicu i hrvali se. U prvi čas nisam mogla nikoga da poznam. U tome čujem glas komesara Simeuna Kecmana: »Niko od Simeuna nije oteo strojnicu, nećeš ni ti, boga ti banditskog«. Vidim četnika krupan, u bijeloj košulji i tamnom puloveru, a komesar Simeun srednjeg rasta, pomršav, ali vješt, i obori bandita na koljena. Ali, ni četnik ne ispušta strojnicu.

Htjela sam i ja nešto da učinim. Nisam smijela pucati u bandita, jer su još uvijek obojica držala strojnicu i premetala se sa njom. Ostavila sam pušku uza zid, brzo izvukla kolac iz čebeta i zamahnula da udarim četnika po glavi, a kad je to spazio komesar, rekao je: »Ne, bula, hoću ga živa«. Pucanj se oglasio i pogodio četnika u nogu, što je odlučilo pobjedu u hrvačkom meču u korist hrabrog i prisebnog komesara Simenuna. Začudo, niko sem mene nije to primijetio.

Boreći se da strojnica ne bi pala neprijatelju u ruke, komesar Simeun Kecman ne samo da je spasio vlastiti život nego i moj, a i ostalih boraca koji su bili uz kuću, možda i nekima u zasjedi.

Četnika sam odmah previla. Uz pratnju je bio otpremljen u štab, ali je u pokušaju bjekstva bio ponovo pogođen.

Hvatanje četnika u pećini

SVETO KERKEZ

Februara 1944. godine 2. krajiška brigada je vodila ogorčene borbe na prostoriji: Sokolac - Rogatica - planina Devetak sa nemačkim, ustaškim i četničkim snagama. Pošto je borbe izvodila na širokim prostranstvima, njeni bataljoni su bili veoma samostalni u planiranju, organizovanju i izvođenju borbi, a posebno pri izboru objekta dejstva, vremena i načina obavljanja zadataka, što je od štabova bataljona i komandi četa zahtijevalo mnogo samoinicijative, sposobnosti, hrabrosti i odgovornosti u rukovođenju i vođenju svojih jedinica kroz okršaje. Bataljoni su u mjestima kroz koja su prolazili i gdje su se za vrijeme predaha između narednih borbi zadržavali razvijali kulturno-zabavne i propagandne aktivnosti i priređivali igranke sa omladinom. Time je razobličavana neprijateljska propaganda i pridobijana omladina za NOP, a bilo je značajno za popunu jedinica mlađim borcima.

U tom periodu 2. bataljon se zadržao u selu Klečkovac, koje se nalazi između Rogatice i Sokolca. Tu je, u seoskoj školi, jedne nedjelje uveče organizovao priredbu, a zatim igranku sa stanovništvom i omladinom. S početka se mislilo da bi, s obzirom na jako ispoljenu četničku propagandu, odziv omladine mogao biti mali, pa je preko partijskih i skojevskih organizacija organizovan propagandni rad u Klečkovcu i bližim selima, uz veće angažovanje naših drugarica partizanki: Pave Kurut, Anastazije Kos Aste, Mike Ugarčine, Ilinke Bursać i drugih, što je dalo vrlo dobre rezultate. Već u ranim večernjim časovima škola je bila prepuna omladine i boraca. Izostale su samo straže i patrole, a i oni borci koji su završavali svoje smjene u obezbjeđenju, umjesto na odmor, dolazili su na igranku. Veselje i igranka produženi su do odmaklih ponoćnih časova.

Ujutro je sve bilo mirno. Pričalo se o utiscima i novim poznanstvima sa omladinom. Borci su čistili naoružanje, pripremajući se za dalje borbe. Iznad sela Klečkovca strči jedno kao kružno uzvišenje, sa ogromnim kamenim gromadama, koje prema sniježnoj bjelini ima siv i veoma neprijatan izgled.

Prvog dana boravka 2. bataljona u selu, ujutru, iz tih stena se oglasio rafal iz automata, na koji gotovo niko nije ni obratio pažnju, budući da su se ti pojedinačni rafali često čuli, pa i radi isprobavanja pojedinih vrsta naoružanja nakon otklanjanja zastoja ili određenih kvarova. Međutim, i drugog dana, u isto vrijeme, čuo se rafal, što je pobudilo interesovanje boraca i komandira. Od mještana se doznalo da se tu, u ne-

koj pećini, kriju četnici još od vremena razlaza sa partizanima, da su mnoge vojske koje su tuda prolazile pokušavale da ih otjeraju, među njima i naše proleTERSKE jedinice, ali im to nije uspjelo, da niko ne zna odakle su došli, ni koliko ih ima.

Na tako zabarikadiranog neprijatelja u pećini borci brigade do tada nisu nailazili, a mnogo jača utvrđenja su uspjeli da osvoje. Zbog toga su čvrsto riješili da i taj veoma čudan objekat likvidiraju. Nezgoda je bila u tome što je ulaz u pećinu bio potpuno vertikalna i uzak, prečnika oko dva, a dubine oko tri metra. Koliko dalje ima prostorija i koliko hodnika vodi prema njima, ima li izlaza i koliko, kuda izlaze, koliko četnika unutra ima, to se nije znalo.

Oko grotla pećine okupili su se mnogi borci i komandiri, koji su žustro raspravljali kako da likvidiraju četnike. Komandir 3. čete, izuzetno hrabar i iskusan u osvajanju različitih utvrđenja od Bosanske krajine do Klečkovca, riješio je da pozove četnike na predaju, obećavajući im da sami mogu da odluče hoće li se priključiti partizanima ili će ići svojim kućama. Krupnim i prodornim glasom pitao je ko je unutra i zašto se krije. Uslijedio je odgovor da su unutra četnici, koji se bore za »kralja i otadžbinu«. U pregovore se uključio i komesar 2. čete Vaso Kravac, objašnjavajući ciljeve NOB-a i izdaju četnika, pozivajući ih na predaju. Četnici su ironično odgovorili: »Mi bi se predali, ali ne možemo izaći, brada nam je prevelika«. Nakon toga su počeli psovati i govoriti razne uvrede, a to su propratili mitraljeskim rafalima. Uvidjevši da pregovori i ubjeđivanja neće uspjeti, borci su aktivirali i ubacili u pećinu nekoliko ručnih bombi, od kojih su se tresli zidovi pećine, a kamenje se obrušavalo u njenu unutrašnjost, što nije obećavalo krajnje rezultate. Četnici su i dalje vrijeđali, pozivajući ironično da uđemo unutra kod njih, da pod tim uslovima pristaju na pregovore, a odmah poslije toga pucali su na nas. Prema dogovoru boraca i komandira, u pećinu su ubacivani svežnjevi ručnih bombi, ali bez većeg uspjeha. Komandir minobacačkog voda 2. bataljona je predložio da par minobacačkih mina uveže sa ručnim bombama i tako aktivirane ubaci u pećinu, što je i učinjeno. Međutim, samo su se zidovi pećine više obrušili. Pošto primijenjene kombinacije nisu dale željene rezultate, povelala se rasprava šta dalje činiti, jer se pretpostavljalo da četnici imaju tajne izlaze na nekoj drugoj strani pećine za čije bi traženje trebalo angažovati više boraca i, s obzirom na predstojeće zadatke bataljona, utrošiti mnogo vremena.

Neki su predlagali da se samo organizuje zasjeda oko otvora pećine, a čete povuku u selo, a drugi da se formira grupa dobrovoljaca da neposredno, borbom prsa u prsa, likvidira četnike. Komandir je zatražio dobrovoljce. Prva se javila Milka Ugarčina, zatim učitelj-Uča, veoma simpatičan borac, Musliman, koji je prilikom napada brigade na Tuzlu 1943, kao učitelj i napredan omladinac, stupio u 2. četu 2. bataljona. Imao je njegovanu crnu bradicu, ličio je na mladog popa. Javili su se i mnogi drugi borci: Ilija Bigić, Mirko Predojević, Dragan Damjanović, ali kroz otvor pećine mogla su ući samo 3-4 borca. Zbog toga je na čelu grupe pošla Milka Ugarčina Ika, za njom uča i Bigić sa puškomitraljezom. Nakon spuštanja, Milka je otkrila hodnik koji je vodio prema

prostoriji u kojoj su se nalazili četnici i sa pištoljem u ruci, počela je da puži prema unutrašnjosti. Za njom su išli uča sa automatom i Bigić sa puškomitraljezom. Četnici su ih osjetili i odmah otvorili vatru, na koju je grupa takođe uzvratila vatrom.

Grupa se puzeći, uz zaštitu vatre Bigićevog puškomitraljeza i minimalno zaklanjanje za pojedina kamena ispupčenja, postepeno i veoma sporo uvlačila tesnim hodnikom, iz čijeg je mračnog otvora siktala vatra zaklonjenih četnika kao iz usta nekog višeglavog zmaja. Borci su, jedni spušteni na dno otvora, drugi nadneseni nad otvorom, nestrpljivo pratili dramu u pećini, nudeći grupi da je zamijene. Kad su četnici osjetili da se grupa približila njihovim zaklonima, otvorili su paklenu vatru i njihovi rafali su smrtno pokosili Uču. Drugovi su ga izvukli iz pećine, a štab bataljona je naredio da se odustane od takvog načina borbe. Istovremeno je naređeno da se iz sela donese slama, da se njome napune pećina i hodnik i da se zapali, što je ubrzo učinjeno.

Kada je slama dogorevala, iz unutrašnjosti hodnika čulo se dozivanje četnika da pristaju na pregovaranje. Međutim, pozvani su na predaju, i oni su pristali.

U pećini ih je bilo osam. Četvorica su ranije bila izašla i otišla u pljačku. Od četvorice u unutrašnjosti jedan je poginuo, jedan je bio ranjen, a dvojica su zarobljena bez povreda, ošamućena od dima.

Prostorija u kojoj su boravili četnici, bila je velika. Imali su u izobilju raznovrsne hrane, naslagane sanduke municije, ručne odbrambene bombe. Zaplijenjen je jedan puškomitraljez, dva italijanska automata i jedna puška.

Uča je sahranjen na seoskom groblju uz tugu i bol svojih drugova i drugarica, a sluge okupatora je snašla zaslužena kazna.

Uhvatili smo ustaškog oficira

MILOSAV GAJIĆ

Polovinom marta 1944. naša brigada se ponovo nalazila na sektoru Goražde - Foča - Kalinovik. Jednoga dana dobili smo naređenje da obezbijedimo prolaz jednoj italijanskoj brigadi preko rijeke Prače i pruge Sarajevo - Višegrad, koju su Nijemci i ustaše dobro obezbjeđivale i čuvale. Ta italijanska brigada je išla sa terena Crne Gore i trebalo je da se prebaci u Semberiju. Štab brigade se nalazio u Ustikolini, i naredio je da zadatak obave 1. i 2. bataljon. Trebalo je očistiti prolaz kroz Goražde i Ustipraču, i to cestom. U Goraždu su bile ustaše, milicija, i četnici, a na Ustipraču ustaše i legija u dobro utvrđenim bunkerima. Put je bio prilično dug, i to sve kroz neprijateljsku teritoriju. Mi smo imali zadatak da očistimo Goražde, produžimo do Ustiprače, likvidiramo bunkere i prebacimo Italijane preko mosta.

Pokret jedinica otpočeo je u popodnevnim časovima. U tri kolone, prema Goraždu, išao je 2, pa 1. bataljon. Mi kuriri, sa vodnikom kurira Mirkovićem, išli smo zajedno sa političkim komesarom brigade Idrizom Čejvanom uz 1. bataljon. Naveče, oko 22 časa, ušli smo u Goražde. Ustaše i milicija su pripucali i pobjegli prema Rogatici. Pošto je bila noć, kroz Goražde smo išli u kolonama i u streljačkom stroju. U centru smo se zaustavili, čekajući da pristignu Italijani koji su išli cestom za nama. Istovremeno smo izviđali teren. U jednom trenutku smo primijetili da neko žurno ide prema nama. Desetar Mirković i Milan Rodić upitali su ga ko je i odakle ide, a on je u brzini odgovorio da je gospodin poručnik. Držeći oružje na gotovs, naredili su mu da podigne ruke u vis. Tada smo vidjeli da je to ustaški oficir. Razoružali smo ga (imao je samo pištolj) i povelu ga sa sobom. Kod njega smo našli legitimaciju i tri objave na tri prezimena - u jednoj je pisalo da je Hrvat, u drugoj da je Musliman, a u trećoj da je Srbin. Rekao nam je da ide iz svog stana, jer je čuo pucnjavu, u komandu da vidi šta se dešava. Dalje nam je rekao da je u Goražde stigao prije nekoliko dana, sa zadatkom da objedinjuje miliciju, zeleni kadar i četnike za borbu protiv komunista.

Nismo imali vremena za saslušanje jer smo žuririli prema Ustipraču, pa smo ga povelu sa sobom. Rodić i ja smo dobili zadatak da ga vodimo i čuvamo da ne pobjegne. Bilo nam je jasno da se radi o opasnom neprijatelju, pa smo mu, za svaki slučaj, vezali ruke. Na Ustipraču je vođena teža borba sa ustašama, u kojoj smo imali nekoliko ranjenih boraca, ali su naši bataljoni uspjeli da ustaše natjeraju u bjekstvo. Most je bio

oslobođen. Italijani su se prebacili preko Prače, a mi smo se vratili na teren sa kojeg smo i pošli. Ponovo smo prošli kroz Goražde.

Kada smo se vraćali, taj ustaša je počeo sa nama da razgovara i da se raspituje. Pitao je gdje ga vodimo i šta će biti sa njim. Rekli smo da ga vodimo u štab brigade, a možda i u štab divizije. Tada je on upitao šta bi mu se desilo, ako bismo se lično nas dvojica pitali za njegovu sudbinu.

Mi smo mu odgovorili da mi nismo ubice, da ljude koje zarobimo ne ubijamo, sem onih za koje se utvrdi i zna da su koljači. On je tada ispričao da je završio školu u Parizu - oficirsku jednogodišnju, da je nedavno došao u Jugoslaviju, da je prošao kroz Banjaluku i vidio da je sva porušena, jer su partizani napadali garnizon u gradu. A zatim je dodao da je uvijek štitio ljude koliko je mogao, gdje god se nalazio, i naveo da je krajem 1942. bio u Kupresu. To posljednje nam se nije svidjelo, jer nam je već bilo poznato da su u to vrijeme u Kupresu bile samo ustaše, da su tamo vođene teške borbe, i da su u to vrijeme ustaše oko Kupresa poklale sve živo, a sela popalili. Malo smo čekali i išli dalje.

Kada smo bili ispred Goražda on nas je pogledao, prvo Rodića, pa mene, a zatim dodao: »Ja vidim da ste vi dobri mladići, da se mnogo mučite i da bi vam svaka pomoć dobro došla. Ja ovdje u Goraždu imam bogatu tetku, hajde da navratimo kod nje i da se dogovorimo da vi mene pustite, a ona će vam dati pola kilograma zlata«. To je za njega bilo kobno, a za nas je značilo da sa njim više nemamo šta razgovarati. Odmah smo mu rekli da se mi ne borimo za pljačku i zlato, već za slobodu svoga naroda i naše zemlje. Rodić me pogledao dajući mi znak da budemo budni, jer bi mogao da pokuša da pobjegne. Prestao je svaki razgovor, a malo kasnije smo skrenuli sa ceste i produžili seoskim putanjama preko šuma i brda.

Naveče smo se zaustavili u selu Pijetli, koje se nalazi desetak kilometara od Goražda, u brdima prema Jahorini. Te večeri je ustašu dugo saslušavao komesar brigade Idriz Čejvan. Držao se kukavički, kukao je za svoj život, molio komesara da ga primi u partizane i obećavao da će i on biti dobar komunist. Idriz mu je rekao: »Ako bi takvi kao što si ti mogli da budu komunisti, onda ja ne bih htio da budem komunist«. Idriz se naročito ljutio kada ga je oslovljavao sa »gospidine«, rekavši da on nije gospodin. Na kraju, insistirao je kod komesara da ga sprovedemo u štab divizije, ali odmah, jer je on nestrpljiv i zabrinut za svoju sudbinu. U kući je bilo i nekih žena i omladinki. Kada smo ga povelili, obratio im se riječima: »Sestre spašavajte me, a možete me spasiti ako hoćete«. Jedna omladinka mu je odgovorila: »Izlazi napolje, jer svi koje si ti spasio otišli su niz Drinu«. Naravno, nikad nije vidio partizanski štab divizije. Za njega je važio surovi ratni zakon. Isti koji je on, kao nečovjek, surovo primjenjivao na drugima.

Jedan detalj iz borbi Četvrtog bataljona

STEVO JAKŠIĆ STEVICA, VOJISLAV JAKOVLJEVIĆ VOJO

Poslije oslobođenja Bihaća došlo je do većeg priliva novih boraca-dobrovoljaca, pa je štab brigade odlučio, uz saglasnost štaba 4. krajiške divizije, da formira 4. bataljon 2. krajiške brigade.

Prelaskom brigade u istočnu Bosnu za političkog komesara 4. bataljona postavljen je Miroslav Majkić Miro. Na ovu dužnost došao je sa položaja političkog komesara 2. bataljona ove brigade. Nastaju borbe u istočnoj Bosni - oslobođenje Gračanice, napad i oslobođenje Tuzle, oslobođenje Živinica, borbe za Sokolac, Goražde, kod Foče i Ustikoline. Poslije oslobođenja Tuzle i većih prostora u istočnoj Bosni dolazi do sve većeg priliva novih boraca. Politički komesari i partijske i skojevske organizacije imaju pune ruke posla, kako na agitaciono-propagandnim poslovima u jedinicama, tako i sa narodom. U organizovanju konferencija po četama, kad god to borbene prilike dozvoljavaju, politički komesar bataljona je neumoran. Na svakom koraku objašnjava borcima i starešinama aktuelnu vojno-političku situaciju. Svojom aktivnošću mobilizirajuće djeluje na cjelokupan, prije svega, partijsko-skojevski sastav, a zatim i na sastav cijelog bataljona. Pošto je služio bivšu jugoslovensku vojsku i već posjedovao dobro ratničko iskustvo znao je upućivati borce i starješine u tajne vojničke i borbene vještine. Zbog toga je kao starješina bio veoma omiljen i poštovan od cjelokupnog boračkog sastava.

Pred šestu neprijateljsku ofanzivu bataljon se u sastavu brigade našao na komunikaciji Kasin Dol - Trnova. Nadirao je jakim snagama s ciljem da brigadu razbije i uništi. Četvrti bataljon je na svome odsjeku posjeo dominantne visove i dugo odolijevao neprijatelju. Ali, pod pritiskom mnogo jačeg neprijatelja, potpomognutog artiljerijskom i minobacačkom vatrom, te naletima avijacije, koja je tako reći u brišućem letu iznad glave prosipala tovare bombi po našem položaju i mitraljirala ih, bataljon je bio prisiljen da se povlači. Nastala je teška situacija. Teško je bilo odvojiti se od neprijatelja, a da ne pretrpimo velike gubitke. I sa municijom smo već bili blizu kritičnog stanja.

U takvoj situaciji politički komesar bataljona dogovorio se sa štabom bataljona da on sa jednim vodom (komandir Vojo Jakovljević) i kuririma bataljona ostane na položaju i štiti izvlačenje ostalih jedinica. Odmah su se u čudu pitali čemu sada ovo. Neprijateljski stroj bio je tako reći nadohvat ruke. Odjednom, komandovao je da se prekine paljba i da se baca kamenje. Kod neprijatelja je nastala za trenutak zabuna.

Miro koristi to, ustaje i poziva i ostale borce da krenu ka neprijatelju uzvikujući da bandite treba hvatati žive. Uz put nije dozvolio da se puca, nego tek kada su stigli na blisko odstojanje. Tek je tada nastala pometnja kod neprijatelja, koji se počeo u neredu povlačiti. Taj moment je politički komesar Miro Majkić iskoristio i naredio naše povlačenje za brigadom prema obroncima Jahorine.

Nastaju teške i dramatične borbe oko Goražda, Rogatice, brigada prelazi rijeku Foču, probija se preko komunikacije Han Pijesak - Sokolac i vodi borbe na Zvijezda planini. Ponovo brigada ide preko Prače. Četvrti bataljon nije uspio da prođe nabujalu Praču, prije svanuća. Sem toga, naišao je i oklopni voz. Na lijevoj obali Prače ostale su dvije čete. I ustaše iz Rogatice koriste nastalu situaciju i kreću u napad s ciljem da unište ove jedinice. Politički komesar bataljona, ocjenivši težinu situacije komanduje da se krene na juriš. Dolazi do borbe prsa u prsa. Nastaje borba noževima i kundacima i čuje se prasak ručnih bombi. Neprijatelj nije izdržao nalet naših boraca i ubrzo je odstupio u neredu ostavljajući poginule i ranjene. Politički komesar Miroslav Majkić Miro nije uspio da se probije sa svojim borcima. Bio je pokošen neprijateljskim rafalom iz automata. Bolničarka Mileva Matijaš priskočila mu je u pomoć, sklonila ga i previla mu rane. Međutim, spasa nije bilo. Izdahnuo je na rukama bolničarke Mileve. Tako se ugasio život omiljenog borca i političkog komesara Miroslava Majkića Mire, u selu Fejzovići kod Rogatice 3. marta 1944. godine.

Borci 2. i 4. bataljona 2. krajiške brigade bolno i teško su primili gubitak omiljenog druga i starješine.

Izgubismo komandira kod Rogatice

RADE DOBRIĆ, MIRKO STANIĆ

Nekadašnje čobansko druženje u Dabarskom Dolu između Luke Manojlovića iz sela Đedovače i mene tek je kasnije, u redovima 2. krajiške brigade, potpuno razvijeno. Slučaj je hteo da i u toj brigadi budemo dugo zajedno. Luka je bio u pratećoj četi, pri kojoj je bio formiran minobacački vod, kojem su bili pridodati i teški mitraljezi, a na jednom od njih bio sam nišandžija. S obzirom na to, vidio sam mnoge, junačke podvige i uspjehe Lukine u mnogim izuzetno teškim, pa i kritičnim situacijama. Naročito za vrijeme ogorčenih borbi za i u Prijedoru, u proljeće 1942, te oko Ključa, Sanskog Mosta, Vrhpolja, Manjače, Jajca, Bihaća i u brojnim drugim akcijama koje je izvodila 2. brigada. I, već prilikom drugog napada na Bosanski Novi, Luka je bio vodnik mitraljeskog voda, koji je u neku ruku bio udarna snaga naše brigade.

Mnogobrojne borbe na daljem borbenom putu brigade čeličile su njene borce. Oni su, tako, iz dana u dan bili sve spremniji za sve ozbiljnije poduhvate na bojnopolju. Među njima, Luka se posebno isticao. Jednog dana postao je komandir čete u 2. bataljonu. Ubrzo zatim, u danonoćnim borbama u istočnoj Bosni, a posebno oko Rogatice, Luka je i kao starješina postigao zapažene uspjehe. Starješine su ga poslije toga sve više cijelile i računale na njega, a borci su ga, kao i do tada, i dalje voljeli i poštovali i kao čestita čovjeka-druga i kao sposobnog starješinu, koji je za njih, kad god je trebalo, imao razumijevanje u svakoj situaciji.

Marta 1944. na položaju nedaleko od Rogatice iznenadile su nas jake neprijateljske snage. Došlo je do oštred borbe, koju je brigada nesmanjenom žestinom vodila čitav dan. U toj borbi četnici su nam bili poseban problem, jer su pomagali Nijemcima tako što su uporno udarali u naše bokove. No, organizovanom odbranom odoljeli smo jednima i drugima. Borba se najzad tek pred ponoć utišala. Nekako baš u taj čas prišao mi je Luka i pitao me umornim glasom:

- Kako li mi ti, moj Rade, osta živ u onom današnjem paklu?
- Pravo da ti kažem, ne znam ni sam. Mnogi su padali oko mene, ali ja, eto, ostadoh netaknut. Sreća, šta li, jer moglo je biti i drugačije.
- Da - reče on. - Moglo je biti i s tobom i sa mnom kao i sa ostalim našim borcima, koji su preživjeli međusobno se braneći.

- Tukao sam ih i ja do iznemoglosti. Gotovo do posljednjeg metka. Uzalud su im bili svi juriši u mom pravcu. Nisu prošli.

- Tako, tako Radojica moj. Moraćemo ih i dalje tući sve dok ih sa-
svim ne potučemo. Drugog izlaza nema. Oni ili mi.

- Oni, oni - kažem mu smješeći se. - Oni moraju nestati s lica naše
zemlje u koju su nasilnički upali, pa iz nje silom moraju biti ili najureni,
ili u njoj pokopani.

- Da, da. Upravo tako treba da bude. Samo tako, slažem se s tobom
do kraja - kaže mi, tapšući me po ramenu, i odlazeći dalje.

Ubrzo stiže naredba za pokret. Začas smo bili u koloni. Luka je bio
na čelu svoje čete. Išli smo tiho, oprezno, kroz selo Čadovinu. Najed-
nom, iz daljine, osu mitraljeski rafal i pogodi Luku u pokretu. Samo
njega. Borci se sjatiše oko njega nevjerujući. Bili su očajni kad su shva-
tili da je poginuo. Ogorčeni, glasno su se ili nijemo pojedinačno zakli-
njali da će ljuto osvetiti svog saborca, svog komandira, i sve druge pale
borce, i toliko drugih nevinih žrtava koji su stradali od zlikovačke ruke.
Sahranili smo ga i nastavili put dalje.

Poslije toga danima sam bio tužan. Lik mog druga Luke svud me
je pratio i davao mi snage da izdržim kad mi je god bilo teško. I danas
ga se sa sjetom i s poštovanjem sjećam, kao dobrog i vjernog druga,
neustrašivog borca i pravog rukovodioca.

Kod Pjenovca ostala sam bez ruke i noge

PETRA TODIĆ

U 2. krajišku brigadu stupila sam 7. juna 1943. godine. Prije toga sam radila sa nekim drugovima na prikupljanju hrane i odjeće za partizanske odrede i oko Prnjavora i u okolnim selima. Te zadatke smo dobijali od Rajka Lukenjića.

Kada sam stupila u brigadu imala sam osamnaest godina. Prva borba mi je bila na Motajici sa četnicima. Uspjeli smo da razbijemo njihov odred, a zatim smo napali Derventu, koja je bila veoma dobro branjena. U prvom pokušaju nismo uspjeli da je zauzmemo. Dobili su pomoć iz Slavenskog Broda, i mi smo se morali povući. Sjećam se posebno borbi za oslobođenje Tuzle i drugih teških okršaja. Tuzlu je bilo veoma teško osvojiti, a i ostala mi je u veoma tužnom sjećanju. Oslobođili smo je ali smo izgubili mnogo naših boraca. Borbe za oslobođenje Tuzle odnijele su i život moje najbolje drugarice Zore.

Sjećam se i čuvene gore Romanije, jer se tu brigada najduže zadržala i borila. Sjećam se borbe u Sokolovićima, oko Rogatice, Sokolca, Knežine, Javor-planine, Han-Pijeska, zatim borbi na Zvijezdi, Brezi, Varešu, Ozrenu, rijeci Krivaji, kao i mnogih drugih bitaka za vrijeme šeste neprijateljske ofanzive.

Moje najtužnije i najtragičnije sjećanje vezano za borbe oko Vlase-nice, Han-Pijeska i Vrbačkog kod Pjenovca. Sjećam se zestoke borbe koja je vođena drugom polovinom 1944, u toku sedme neprijateljske ofanzive. Druga krajiška brigada je vodila borbu sa Nijemcima u selu Vrbačko kod Pjenovca.

To mi je ostalo u sjećanju, zato što me je jednog trenutka nešto strahovito udarilo i odbacilo od stabla iza koga sam se nalazila. Kada sam pokušala da se podignem da bih dohvatila strojnicu, koja se nalazila malo dalje od mene, osjetila sam nesnosnu bol, i ponovo sam pala na zemlju. Tada sam postala svjesna da sam ranjena u predjelu desne ruke i desne noge. Ubrzo su do mene stigli drugovi sa nosilima i stavili me na njih. Ležala sam, nesposobna da bilo šta mislim.

Slušala sam razgovor drugova, koji je dopirao do mene kao iz neke velike daljine. Shvatila sam da govore o meni i da su rekli da neću ostati živa.

Nisam mogla ništa reći, samo sam pomislila na svoju Kristinu, koja je imala tada tek dvije godine, sjetila sam se lika svoga muža Borka, koji je takođe bio partizan, svojih roditelja, i svoga malog sela, okupanog u jutarnjim zracima sunca. Ubrzo sam izgubila svijest. Kada sam

došla sebi iz nesvjestice, koja nije dugo trajala, postala sam svjesna gorke istine: sa devetnaest godina ostaću bez desne ruke i desne noge, a da li ću uopšte ostati živa - ko to zna? Drugovi su mi rekli da se nalazimo u Gornjim Babinama i da ću ubrzo na operaciju.

Operaciju je izvršio dr Ervin Ginzberg, moj danas veoma dobar prijatelj, i to sa priručnim sredstvima, bez narkoze. Kao operacioni sto služila su jedna vrata sa kuće u blizini. Kada su mi počeli rezati ruku osjećala sam užasne bolove. Tada sam ponovo bila bez svijesti. Kada sam se probudila bila sam u nekoj šumi, a pokraj mene sjedele su dvije djevojke. Zapitala sam ih gdje je moja brigada i moji drugovi. Rekli su mi da se brigada morala povući pod udarom Nijemaca, ali da su rekli da će se vratiti po mene i da su me sada prepustili brizi i njezi partizanske porodice bake Mitre Jovanović.

Tada sam im rekla ko sam, odakle sam rodom i da jave mojoj kćeri Kristini i mojim roditeljima ako umrem, da znaju gdje mi je grob. Koliko sam baki Mitri i njenoj porodici nanijela muka i straha nikada ne mogu zaboraviti. Svakog dana su me nosile čas u pećinu, čas u podrum, čas u šumu, jer su četnici mogli uvijek da me pronađu i tako teško ranjenu ubiju.

Rane su me boljale. Sporo su zarastale. Lijekova nije bilo nikakvih, ni zavoja, a njih je trebalo veoma mnogo da bi se zavila ruka u ramenu, gdje je odbijena, a trebalo je zaviti i odbijenu nogu ispod kuka. Ali, te poštene žene iz Gornjih Babina cijepale su posljednji čaršav i od njega pravile zavoj. U bazi, u šumi ostala sam oko tri mjeseca. Mnoge dane sam provela pod kišom i suncem sama, misleći o tome šta mi donosi sjutrašnji dan - život ili smrt. Bilo je trenutaka kada sam doživljavala smrt, da me spasi bolova i samotnih časova. Ali, to je bilo na trenutak. Već u sledećem momentu pojavila bi mi se u mislima slika moje male kćerke Kristine. Zbog nje je vrijedjelo živjeti, ali ne samo zbog nje nego i zbog dana kada će doći sloboda, kada ćemo osloboditi našu zemlju i narod od okupatorske čizme.

Da bi mi nekako ublažili bolove od rana koje su se bile i ucvrljale, Milena i Beba (omladinke koje su bile uz mene) kuvale su neke trave i privijale na njih. Bilo mi je mnogo bolje. Rane su počele zacjeljivati, a bolovi su se stišavali. Mnoge sam noći tako provela budna slušajući u daljini grmljavinu oružja.

Zatim je stigao 2. bataljon 20. romanijske brigade, i njen politički komesar Duško Jovanović htio je da me prenese u bolnicu u Šehoviće, ali me nisu mogli ponijeti, pa sam ostala i dalje u bazi. To je bilo dobro, jer je ta bolnica ubrzo pala u ruke Nijemaca. Iz baze me je ponijela 19. birčanska udarna brigada. Komandant bataljona je bio Cvijan Ševkušić. Smjestili su me u bazu sa ostalim ranjenicima u selu Vukovićima. Ali, ustaše nisu mirovale. Zauzele su Kladanj, krenuli prema Šehovićima i sve se više približavali bolnici. Tada nas je spasio 3. bataljon 20. romanijske brigade. Prenijeli su nas prema Osmacima, odatle su nas avionom prebacili u Bari, gdje sam ostala više od godinu dana. Tu sam saznala da su mi muža Boru ubili četnici kad je došao kući da vidi našu kćer Kristinu. Iz Barija sam se vratila u oktobru 1945. u Split, iz Splita sam otišla u Zagreb, pa onda u invalidski dom u Sarajevu.

Najmlađi kurir nije doživio slobodu

BOŠKO BUKVA

U štabu brigade nalazilo se petnaestak kurira, sve odabranih mladića, koji su u ranijim borbama jedinice bili stekli dobra borbena iskustva, te su se veoma dobro snalazili u obavljanju i kurirskih zadataka. Neki od njih su došli iz jedinica i kao puškomitraljesci. Nijedan nije bio stariji od 20, a većina je imala između 16 i 18 godina. Najmlađi od svih je bio Branko Ljubišić Brane. Imao je nepunih 13 godina. Za svoje godine bio je normalnog rasta, a po hrabrosti i odvažnosti prevazilazio je i rast i godine starosti. Zbog mladosti i nemogućnosti da podnese teža fizička naprezanja, pošteđivan je od većih napora, što mu je, kada bi god to primijetio, teško padalo, pa je zahtijevao da mu se daju zadaci kao i ostalim kuririma.

Uvijek je tražio da poštu prenese u jedinicu koja je u neposrednom dodiru sa neprijateljem da bi i u borbi učestvovao i dokazao da nije mali, i da se na njega može računati kao i na najzrelijeg borca.

Prilikom vođenja borbi u okolini Bosanskog Novog, novembra 1942, Brane je upućen da odnese poštu komandantu 1. bataljona. Kada je došao u štab rečeno mu je da se komandant nalazi kod jedne od četa. Brane se odmah uputio ka četi, našao komandanta, predao mu pismo i čekao odgovor. U međuvremenu, ustaše i domobrani su krenuli u napad na položaj čete kod koje se nalazio komandant bataljona. Brane kao da je jedva dočekao da neposredno učestvuje u borbi. Zalegao je u borbeni raspored među borce i osuo paljbu na neprijatelja. Kada se neprijatelj približio na domet bombe, upotrijebio je i jednu od svoje dvije bombe, bacio je, a zatim nastavio da tuče neprijatelja sve dok ga četa nije primorala da se povuče na polazni položaj.

Poslije okončane borbe, komandant bataljona Ranko Šipka dao je pismo za štab brigade i upitao Branu, da li bi, kada je tako hrabar, htjeo da bude njegov kurir. Brane je odgovorio da bi ukoliko bi imao prilike da češće neposredno učestvuje u borbi. Kad je došao u štab brigade odmah je ispričao šta je doživio. Kada su ga pitali zašto nije upotrijebio i drugu bombu, odgovorio je: »Pa, valjda znate da svaki borac mora imati jednu bombu za sebe, ako vidi da će pasti u ruke neprijatelja«. Bio je veoma omiljen među borcima, a posebno ga je volio komandant brigade Ratko Martinović i njegov zamjenik Đurin Predojević, kao i ostali članovi štaba.

Pored iskrene hrabrosti i drugih vojničkih vrlina, bio je veoma ve-
sele naravi, pa je i u najtežim situacijama nalazio vremena da zametne
šalu među kuririma. Uvijek je bio prvi kada je trebalo povesti pjesmu,
a najdraža mu je bila »Drenoviću i Tešanoviću, vi ste sluge Anti Pave-
liču«, ili »Mislila je Pavelića Kata da će biti kraljica Hrvata«.

Brane je bio kurir u štabu brigade sve do oktobra 1943, kada je bri-
gada ušla u sastav 27. divizije. Tada ga je za kurira u štabu divizije od-
veo lično komandant Pero Kosorić. I u štabu divizije Brane je ispoljio
sve svoje vrijednosti, pa je bio veoma brzo zapažen i svi u štabu su ga
brzo zavoljeli. Iako veoma mlad, hrabro je hrlio ka slobodi, ali je nije
dočekaao. Pošto se aprila razbolio našao se u divizijskoj bolnici. Prilikom
jednog prenošenja bolnice, čctnici su napali bolnicu u selu Džimrije,
kod Han-Pijeska, pri čemu je Brane poginuo. Svima onima koji su ga
poznavali to je neizmjereno teško palo.

Zasjeda na putu Sarajevo - Sokolac

ILIJA CVETKOVIĆ IČA

Dijelovi 17. divizije, komora i divizijska bolnica trebalo je da pređu Sarajevo - Sokolac. S obzirom na to da smo znali da drumom u svako doba dana i noći krstare njemačke kolone, tenkovi i kamioni koji snabdijevaju hranom i municijom garnizone u Sokolcu na Romaniji i Devetaku, 2. bataljon 2. krajiške brigade dobio je zadatak da im obezbijedi nesmetani prelaz.

Štab bataljona je odredio dvije čete. Prva da posjedne položaj prema Sarajevu, a druga prema Sokolcu. Treća četa je ostavljena u rezervi. Značaj zadatka saopštio nam je komandir čete Dušan Savić. Bio je to početak maja 1944, po prohladnom vremenu.

Prva četa je krenula na zadatak na čelu sa komandnirom Dušanom Savićem. Kao i uvijek u takvim prilikama, nije nas napuštao smisao za humor. Riječi Mihajla Despota »večeras ili poginuti ili se dobro najesti«, borci su propratili glasnim smijehom i začikivanjem. »Ja mislim da će biti ono drugo«, rekao je, više za sebe, visoki i snažni delija ispod Grmeča, mitraljezac Miloš Milinović, gledajući svoj »šarac«. Imajući u vidu uskršnje praznike, očekivala se dobra pošiljka hrane. I ostali borci, mada umorni i gladni (neki su krišom jeli mladu koprivu), pripremili su svoje oružje i municiju.

Uskoro je zasjeda postavljena. Nas nekoliko mitraljezaca zauzelo je najpogodnija mjesta prema drumu, a ostali su našli odgovarajuće zaklone.

I dok su borci neprekidno prelazili preko drumu, nešto prije ponoći, iz pravca Sarajeva, čulo se brujanje motora, a ubrzo se ukazala i svjetlost farova. Kamioni su išli polako i tiho. Nije se vidjelo koliko ih ima, niti šta voze. Noć je razbijala svjetlost farova. Uskoro je brza paljba iz mitraljeza i pušaka zaustavila prvi kamion, na koji je naletio drugi, pa su neki skrenuli s drumu. Poslije desetak minuta žestoke paljbe, uslijedio je juriš. Nijemci koji su bili u pratnji nisu pružili jači otpor. Bilo ih je mnogo mrtvih i ranjenih, dok su živi iskoristili noć i pobjegli u šumu. Ubrzo je stigla u pomoć 2. četa, na čelu sa Ilijom Lučićem, i ekonomi četa i bataljona. Zaplijenjeno je mnogo oružja, municije, cigareta i hrane.

Kolona 17. divizije nastavila je nesmetano prelaziti preko drumu.

Usput, ostvarila se želja mitraljesca Milinovića, kao i ostalih boraca - slanine i kolača bilo je napretek. Veliki dio municije, paketa hrane i cigareta otpremljen je u štab divizije i bolnicu. U toj akciji od naših boraca niko nije poginuo, niti je bio ranjen.

Po prelasku posljednjeg borca preko drumu, 1. i 2. četa pale kamione i, napuštajući položaj, kreću za odmaklom kolonom 17. divizije, raspoloženi i zadovoljni zbog obavljenog zadatka.

Iz mnoštva hrabrih izdvajam imena mitraljesca Laze Radlovića (preživio rat), Huseina Bičića (nestao na Treskavici), te mitraljesca Miloša Milinovića (poginuo na brdu Zakmur, kod Foče, 20. maja 1944).

Devet kamiona u plamenu

DRAGO DAMJANOVIĆ

Za vrijeme sedme neprijateljske ofanzive naša brigada je vodila teške borbe po terenima istočne Bosne. Česti pokreti i borbe iscrpljivali su borce. Hrane je bilo sasvim malo, jer je teren na kojem je brigada djelovala bio veoma siromašan. Najviše poteškoća smo imali što smo ostali skoro bez municije, pa smo morali voditi računa o svakom ispaljenom metku. U aprilu je brigada dobila zadatak da pređe na desnu stranu komunikacije Sarajevo - Sokolac. Da bi se to uspješno izvelo, trebalo je jakim snagama zaštititi mjesto prelaska od eventualnog nailaska neprijatelja iz pravca Sarajeva. Drugi bataljon, čiji je komandant tada bio Marko Budimir Mačo, dobio je zadatak da obezbedi prelaz sa pravca Sarajevo.

Za postavljanje zasjede izabrano je idealno mjesto. Cesta je vodila jednom udolinom, a lijevo i desno od nje, na udaljenosti 100-150 metara, pružala se sa obje strane gusta borova šuma, tako da je prostor od ivice šume do ceste bio otvoren i potpuno pregledan.

Dvije čete su bile postavljene lijevo i desno od ceste, a sa čela je bio sam jedan vod.

Tek što su se čete rasporedile i zauzele svoje položaje, iz pravca Sarajeva se čuo zvuk automobilskih motora. U daljini su se već vidjeli farovi automobila. Osvjetljavali su cestu i teren neposredno pored nje. Nismo dugo čekali, a ispred nas se pojavilo devet velikih transportnih kamiona. Vozila su na međusobnom odstojanju oko 25-30 metara, a kretali su se dosta sporo.

Bili smo spremni da otvorimo vatru na znak komandanta bataljona. Čim su se kamioni približili jedinici koja je bila u zasjedi sa čela odjednom sa svih strana na njih se sručila vatra. Posebno su se istakli puškomitraljesci Bigić, Radulović i Bašić, koji su dugim rafalima rešetali po karoserijama kamiona.

Iznenadjenje je u potpunosti uspjelo. Na svakom kamionu bilo je 4 - 5 njemačkih vojnika, koji su bili pratnja. Toliko su bili zbunjeni našim napadom da nisu stigli da opale nijedan metak. Tako su već u prvim trenucima vozači i ostali vojnici bili pogođeni i pobijeni.

Cijela akcija je trajala oko jedan sat. Na našoj strani nije bilo žrtava. Pored velike količine hrane u paketima i nešto odjeće, zaplijenjeno je veoma mnogo cigareta.

Pošto je izvučen sav plijen, kamioni su spaljeni. Vatra od zapaljenih vozila vidjela se daleko. Iz pravca Sarajeva čula se tutnjava neprijateljevih tenkova, koji su pošli u pomoć već uništenoj koloni, ali je bataljon u to vrijeme već zalazio u guste šume Romanije. Bili smo veseli i zadovoljni što je zadatak tako dobro obavljen. Osim toga, domogli smo se i materijalnih sredstava u kojima su tada naše jedinice oskudjevale. Među borcima se povela akcija ko će više prikupiti cigareta i odvojiti za naše ranjene i iznemogle drugove u bolnicama, pa se i tu dokazala solidarnost i saosjećanje sa ranjenim drugovima. Kasnije se po jedinicama brigade, pa i divizije, pričalo o tome kako je 2. bataljon tu akciju dobro izveo. Ranjenici su nam bili posebno zahvalni za cigarete.

Predajte se, ruke u vis!

DRAGO DAMJANOVIĆ

Prilikom dočeka njemačkih kamiona u jednoj zasjedi na Romani u toku sedme ofanzive, na cesti Sarajevo - Sokolac, bio sam puškomitraljezac. Nas dvojica smo uperili mitraljeze u jedan kamion, iz kojeg je dopirala nekakva lupa i, činilo nam se, neka galama. Komandir našeg voda Mihailo Despot bio je sa nama, sa automatom u rukama, i vikao je iz sveg glasa: »Predajte se, ruke u vis, napolje!«. Drug Nuraga i ja takođe smo galamili i vikali da se predaju, da izlaze napolje. Međutim, ništa. Iz kamiona se i dalje čula lupa i komešanje. Komandir voda, ljut što nema nikakvog odgovora, vikao je na nas dvojicu da ne čekamo, nego da ospemo rafalima po karoseriji kamiona. Obojica smo istovremeno izvršili naređenje - ispalili smo nekoliko rafala i stali. Iz kamiona se više ništa nije čulo. Posle toga, oprezno smo prišli kamionu, otvorili vrata i - imamo šta da vidimo. Izginule italijanske mazge, leže isprevrtane. Bilo nam je žao tih dobrih životinja, koje bi i nama dobro došle. No, tu se više ništa nije moglo učiniti.

Osmi dio

Sandžak - Crna Gora

Na položaju kod Foče

MUSTAFA GLUHIĆ

Sjetio sam se daleke 1944. godine, negdje s proljeća i borbe s Nijemcima. Branili smo jednu kotu koju, po naređenju komandanta brigade Dragana Stanića, nismo nikako prepustili Nijemcima. Rečeno nam je, da preko mosta u Foči prelazi Vrhovni štab, osim druga Tita, koji se tada nalazio na drugom položaju.

»Drugovi«, rekao je Stanić, »Nijemce propustiti ne smijete. Pustite ih blizu i na moj znak otvorite vatru«. Tako je i bilo. Pustili smo ih veoma blizu i kad smo već čuli njihovu poznatu komandu »los« i »forverc« otvorili smo na njih ubitačnu vatru iz svih oružja, naročito iz puškomitraljeza »šaraca«, kojih smo, inače, imali dovoljno.

Nijemci nisu prošli. Ne samo da nijesu prošli, nego su pretrpjeli i velike gubitke. Ostalo ih je mnogo mrtvih i ranjenih ispred našeg položaja.

U toku borbe bio sam neposredno kraj komandira čete Nikice Mrđe. Metak ga je pogodio više šake lijeve ruke. Prekinuta vena, lila je krv kao iz česme. Na svaki otkucaj njegovog srca po jedan mlaz. Zamolio sam ga da mu vežem ruku više nadlaktice da sačuva krv. Nije hteo da me posluša, rekavši da sačekam i nastavi sa vatrom po neprijatelju, uz izdavanje komandi.

Usljed velikog gubitka krvi, Nikica je duže vremena proveo u bolnici. Preživio je rat i ne tako dugo prisustvovao sam ispraćaju posmrtnih ostataka rezervnog pukovnika Nikice Mrđe u Sarajevu.

Od Stolca do Kule i od Kule do Rakove noge

NIKOLA ILLJAŠEVIĆ

Prvih dana aprila 1944, u popodnevnim časovima, 2. krajiška brigada je stigla u rejon Previle i razmjestila se u selima: Podstolac, Palež, Kruškova Ravan, Bjelišići, Vučinići i Bunčići. Prvi bataljon se smjestio u selu Podstolac i Palež, kota 1519, i spriječio neprijatelja u njegovom zaposjedanju od pravca Goražda. Dok smo dolazili na taj prostor posmatrao sam Stolac, koji se izdizao iz zaravni, kao stog sijena u ravnoj njivi, ne sluteći da će mi ostati u vječitom sjećanju.

Suton je počeo da pada. Četa kreće na zadatak, iscrpljena u prethodnim borbama oko Trnova, Kisjelice, Leletinog Hana i Delijaša. Prati nas susnježica. Ulazimo u šumu. Noć je. Vodič nam je mještatinin. Izgubili smo stazu, pa krećemo nasumice sjeverozapadnim padinama Stolca. Izlazimo iz šume. Još je stotinjak metara do vrha Stolca. Prati nas jak vjetar i susnježica. Na vrhu je malo prostora, te dva voda ostaju u šumi, a jedan kreće ka vrhu Stolca, koji nije pošumljen. Na sam vrh izašli smo u svanuće i sukobili se sa Nijemcima, koji su stigli u isto vrijeme od sela Margetići. Koristili smo gromade kamenja kao zaklone i na dohvat bombi ostali smo prikovani cio dan i jedni i drugi. Djelila nas je samo jedna mala presjednina. Pripucavali smo jedni na druge. Nijemcima nije uspelo da ovladaju Stolcem, što je našim snagama omogućilo da se nesmetano odmaraju u podstolačkim zaseocima.

Posle 24 časa, okovani hladnoćom, bez hrane, vezani uz neprijatelja, dobili smo naređenje da se četa povuče sa Stolca. Kada smo došli u selo Podstolac i Kruškova Ravan nismo našli nikoga od naših jedinica. Saznali smo od mještana da su jedinice prije nekoliko časova napustile selo. Krećemo njihovim tragom - prtinom, i u jutarnjim časovima stižemo 1. bataljon u selu Mokro Polje. Poslije kraćeg predaha, krenuli smo u pravcu sela Mazline, gdje smo dočekani jakom vatrom iz rejona sela Sočevići. Razvili smo se u manje kolone i iz pokreta odbili neprijatelja. U toj borbi teško je ranjen delegat voda Trivo Milešević. Nošenje ranjenika na nosilima po dubokom i vlažnom snijegu nametnulo je četi još jednu tešku obavezu. Po dolasku u selo Mazline bataljon je imao kraći odmor, a Trivi je ukazana ljekarska pomoć. Ekonom čete Rade Kečan pobrinuo se za dobar ručak.

Prvi bataljon je zatim krenuo pravcem selo Vujnovići - Varoš i došao u Dobro Polje, koje nam je bilo dobro poznato. Već nekoliko puta smo tu dolazili i uvijek se zadržavali par časova. Tako je bilo i ovoga puta. Treća četa nije imala odmor. Dobila je zadatak da štiti intendanta

brigade i intendante bataljona koji su sa komorom, krenuli u rejon Kalinovika da nabave namirnice. Krenuli smo u prve jutarnje časove cestom Dobro Polje - Kalinovik. Dolaskom u selo Šivolje iznenadili smo četnike, koji nisu imali vremena ni za kakav otpor. Neki su bježali bez odjeće, iskačući kroz prozore, u pravcu šume Borija i Kalinovika. Italijani koji su bili u sastavu čete otišli su na svoju ruku u selo Borija, vjerovatno da se snabdiju hranom. Pošto su intendanti obavili svoj zadatak, dat je raketom znak vodovima za povlačenje, jer su bili istureni na Balinom brdu i Kužinom brdu radi obezbeđenja. Četnici, saznajući od mješšana da su Italijani napustili selo Borija pojurili su da ih zarobe. Zahvaljujući upornosti, uspjeli smo da ih spasimo. Kamene ograde su nam omogućile davanje uzastopnog otpora i organizovano povlačenje sve do Oštre glave i Katuništa. Kada smo stigli u Dobro polje, u popodnevnom časovima, čeka nas je ručak i kraći odmor. U borbi sa četnicima naročito su se istakli: desetar Ahmet Junuzović, puškomitraljezac Dušan Tankosić, Dragan Nedimović i Mile Škorić, zvani Lala.

Noću, 7/8. aprila, 1. bataljon na čelu brigade bio je u pokretu ka Trnovu. Treća četa je i dalje nosila ranjenog delegata Trivu. Komandant bataljona Gojko Milojica i komesar Milan Makivić naredili su mi da odredim vod koji će Trivu odnijeti u selo Boljanoviće i ostaviti u kući domaćina kod koga je štab bataljona boravio prije izvjesnog vremena, dok mi ponovo ne dođemo. Sa vodom Boška Tomića i delegatom Davidom Gaćešom išao je i zamjenik komesara Zaim Hadžiisaković. Ostavili su Trivu kod tog domaćina, a on im je skrenuo pažnju da ima sina u četnicima i da nije siguran da je Triva bezbjedan, pa je predložio da ga sakriju na tavan, u bure. Po odlasku voda iz sela četnici su došli u kuću i ranjenog Trivu našli i na svirep način ubili. Trivu sam cijenio i poštovao. Bio je stariji čovjek, ozbiljan i čvrstog karaktera. Rodom je iz Male Krupske Rujške.

Prvi bataljon je u zoru izbio pred Trnovo. Prva i 3. četa bez jednog voda imale su zadatak da napadnu Trnovo, a 2. četa selo Tošiće. Prema prikupljenim podacima, Trnovo su branile manje snage u žandarmerijskoj kasarni, a selo Tošiće četnici. Mislili smo da ćemo bez poteškoća zauzeti Trnovo. Međutim, dočekala nas je jaka vatra, pa smo bili prikovani na dostignutoj liniji. Koristeći nadgrobne spomenike i jarugicu iza groblja, spriječili smo neprijatelju prodor ka Tošićima i omogućili jedinicama brigade prolaz kroz Tošiće u pravcu Godine i Ledića. Prva i 3. četa povukle su se u selo Tošiće. Prva četa je krenula za bataljonom, a 3. ostala na kosi između komunikacije i sela Tošića, sa zadatkom da spriječi neprijatelju prodor iz Trnova u Tošiće, da sačeka jedinice 19. birčanske brigade i omogući joj prolaz kroz Tošiće ka Turovima, i dalje. Devetnaesta birčanska brigada nije uspjela da se probije do Tošića zbog intervencije jačih neprijateljskih snaga iz Trnova i pristiglog pojačanja iz Sarajeva.

U sumrak je 3. četa krenula za bataljonom ka Ledićima. Vod koji je nosio delegata Trivu trebalo je da nas stigne do Trnova, ali o njemu

nismo imali nikakve podatke. Pretpostavili smo da je krenuo sjevernim padinama Treskavice, što se i obistinilo. Preživjeo je pravu golgotu. Neki borci su ostali na vječitoj straži u ambisu prašume, zavijane i zaletene Treskavice. Ostaci voda sustigli su nas drugog dana u rejonu Rakitnice i Tušila. Izvještaj zamjenika političkog komesara Zaima Hadžiiskovića bio je dramatičan. Samo što se vod smjestio, otpočela je borba kod 3. bataljona sa Nijemcima koji su išli za vodom 3. čete. Treći bataljon bio je iznenađen, pojavom Nijemaca i nije pružio organizovan otpor. Imao je i gubitak. Neprijatelj je odbijen intervencijom 2. bataljona.

Po dolasku u Tušila 3. četa je prenoćila u seoskim kućama. Hrana je bila dobra, seljaci su nas toplo dočekali. Sjutradan smo prešli rijeku Rakitnicu i razmjestili se u obližnjim selima. Poslije ručka, u popodnevnom časovima, dobio sam zadatak da sa četom idem u selo Ježeprosinu, da se tamo javim u štab brigade. U štabu sam vidio zabrinuta lica komandanta Dragutina Stanića, političkog komesara Idriza Čejvana i ostalih članova štaba. Pretpostavio sam da je situacija teška. Slijedilo je kratko naređenje komandanta brigade: »Četom zaposjesti Pločnik i spriječiti neprijatelju prolaz preko mosta, koji smo koristili za prelaz preko rijeke Rakitnice«. Sa četom sam zaposjeo Pločnik, ispred koga se nalazio ambis. Ekonom Rade Kečan snašao se za hranu čete.

Sjutradan, u jutarnjim časovima, 3. četa je došla u sastav bataljona u selu Gradeljini. Dan je bio lijep. Cijeli dan smo maršovali, a neprijateljeva avijacija je bila aktivna. Imali smo nekoliko ranjenih drugova. Prešli smo rijeku Neretvu kod Glavatičeva u svanuće. Prvi bataljon se razmjestio u rejonu Kule, nedaleko od Neretve i Boračkog jezera. Treća četa je dobila zadatak da zaposjedne položaj na pošumljenom grebenu, sjeverozapadno od Kule. Zbog položaja čete čuo se žubor Neretve. Po njenom razmještanju pozvan sam u štab bataljona. Sjedjeli smo na jednom proplanku. Znali smo za četničku grupaciju u šumi južno od Kule. Gledajući naš minobacački vod je zbog pogrešnog uzimanja elemenata, ispalio granatu koja je pala usred štaba. Zarila se jednim dijelom u zemlju i, na sreću, nije eksplodirala. Vraćajući se u četvrt pregledao sam borbeni raspored. Nije dugo prošlo, a četnici su otpočeli napad. Bili smo takoreći bez municije. Bilo je boraca koji su imali samo po neki metak. Takvo stanje je bilo i u bataljonu, i u brigadi. Do municije se dolazilo jedino otimanjem od neprijatelja. Naredio sam da se vatra ne otvara dok se četnici sasvim ne približe, i odredio nekoliko boraca da ispale samo 2-3 metka, a ja ću glasno povikati: »Ne pucati, hvatati žive«. Tako je i postupljeno. Četnici su prijetnju shvatili kao opasnost da padnu živi u naše ruke, pa su se povukli.

*

Prelazeći rijeku Neretvu na istom mjestu i krećući se prema Gornjoj Ljutnoj namjeravali smo da pregazimo rijeku Ljutu i, preko Treskavice, pređemo komunikaciju Kalinovik - Trnovo. Po dolasku u rejon prelaza pokušali smo da je pređemo gazom, ali nismo uspjeli. Izgubili smo nekoliko boraca i tovarnih grla. Nešto uzvodno pronađen je uzak tok rijeke, pa smo ga premostili isječenim drvećem. Otpočeo je prelaz

i pentranje uz litice Treskavice, koje se naglo spuštaju prema rijeci Ljutoj. Još za vidjela popeli smo se na plato Treskavice, a dalji pokret je izveden noću, pod jakim ledenim vjetrom i kišom. Teren je bio besputan. Često je prekidana kolona od udara vjetra i gubljenja orijentacije, tako da smo cijelu noć trpjeli natčovječanske napore. Po dolasku u selo Krbaljine dobili smo kraći odmor.

Marš od Ljute do Haništa trajao je dan i noć, što bi u normalnim uslovima prešli za 4-5 časova. Po prelasku komunikacije Kalinovik - Dobro Polje naišli smo na nabujalu Bistricu, koja nam je usporila pokret. Jedinice bataljona razmjestile su se u selu Osiju i Pravići, a ostale u selima istočno od bataljona. Poslije napornog marša i savlađivanja planinskih masiva i uzastopnih borbi, poslije 5-6 dana, došli smo u rejon iz kojeg smo otpočeli marš. Poslije kraćeg odmora krenuli smo prema Jahorini i prešli komunikaciju Rogatica - Sokolac u rejonu Kule. Sukobili smo se sa njemačkim snagama u rejonu Sokolović i Devetak. Zatim smo krenuli prema Žljebovima, Riječima, Bjelosavićima i došli u Rakovu nogu, gdje smo se sukobili sa četnicima, koji su pobjegli prema Vučijoj luci. U Rakovoj nozi završio se taj dio našeg dugog i teškog borbenog puta.

Manevrisanje i dejstvo jedinica 2. krajiške brigade na borbenom putu dugom 350-400 kilometara u besputnim planinskim predjelima uslovalo je dejstvo neprijatelja sa više pravaca. Naime, namjeravao je da opkoli i uništi naše snage. Neprijatelj je primjenio novu taktiku - noćna dejstva, koja ranije nije praktikovao. Osim toga, dejstvovao je sa manjim snagama u više pravaca, čime je sužavan manevarski prostor našim jedinicama.

Nama je nedostajala municija i hrana, i bili smo brojno oslabljeni u borbama na planini Zvijezdi i Romaniji u šestoj neprijateljskoj ofanzivi decembra 1943. i januara 1944. godine. Takvim manevrisanjem naših jedinica izbjegavao se direktan sudar radi čuvanja jedinica brigade, u čemu se i uspjevalo.

Rakitnica

MILOSAV GAJIĆ

Početak aprila 1944. borci 2. krajiške brigade zapamtili su kao veoma mučan i težak. Bio je to za njih jedan od težih perioda na slavnom borbenom putu. Tih dana brigada je vodila žestoke, svakodnevne borbe na sektoru Jahorina, Trnovo, Treskavica, u dolinama planinskih rijeka Rakitnice, Ljute i gornjeg toka Neretve. Brigada se prebacila u Glavatičevo, preko Neretve na hercegovačku stranu, ali se ni tu nije zadržala. Ponovo se vratila u veoma teškim okolnostima, preko Treskavice i Jahorine i stigla na Devetak-planinu.

To su bili teški dani u vrletima zavijane snijegom planine Treskavice. Stalno u pokretu, po bespuću, bez hrane i municije. Brigada je bila odsječena od ostalih jedinica, a pošto je bila pritisnuta svakodnevним udarima jakih neprijateljevih snaga, naročito se oskudijevalo u municiji. To je činilo situaciju veoma mučnom, jer nedostatak municije u uslovima svakodnevnih napada neprijatelja, bio je posebna briga i nama borcima, i to nam je stvaralo posebnu psihozu. Zato je komandant brigade Stanić na jednom sastanku bio primoran da ljutito izjavi: »Tko nema municije bacićemo i puške, pa ćemo na neprijatelja krenuti golih šaka, isto kao i 1941. godine«. Bilo je mučno gledati iznurene, do krajnjih granica iscrpljene i umorne borce, kako se teško kreću po liticama surove Treskavice.

Tih dana je brigada, poslije oštih borbi sa četnicima i Nijemcima oko Trnova, krenula na Treskavicu preko divlje planinske rijeke Rakitnice. Poslije dugog i napornog marša, kroz sniježnu oluju, stigli smo u dolinu Rakitnice. Brigada se zaustavila po raštrkanim siromašnim planinskim zaseocima. Ranjenike nismo mogli da nosimo sa sobom, pa je donesena odluka da se oстане po usamljenim seoskim kućama, kod ljudi u koje smo imali više povjerenja. Za čuvanje, obilazak i liječenje ranjenika određena je mlada bolničarka Ava, rodom iz Bihaća. Ona je bila Muslimanka, pa je baš ona određena da oстане sa ranjenicima stoga što su to bila uglavnom muslimanska sela. Obukla je seosko odijelo, jer u uniformi nije mogla da opstane. Pri našem polasku došla je da se pozdravi sa svojim drugovima i drugaricama. Svi smo govorili kako joj lepo stoje dimije, ali nam je bilo žao da je ostavimo. Ava se sa suzama u očima rastala sa nama, ali je ipak ostala sa ranjenim drugovima.

Sela u Rakitnici ostala su nam u sjećanju još po jednom događaju. Tu je održan i jedan značajan sastanak rukovodstva brigade, na kome je raspravljano o nastaloj, teškoj situaciji za brigadu i njene borce.

Donesena je odluka o daljem pokretu prema Neretvni i prelazu preko Neretve na hercegovačku stranu. Toga dana, neposredno pre sazivanja sastanka, bio sam sa komandantom brigade Stanićem na položaju - u izviđanju.

Našli smo se na jednom visokom brijegu, odakle smo imali dobar pogled i uvid u naše položaje, a osmatrali smo i pravce glavnih pokreta i napada neprijatelja. Ispred nas se nalazio 3. bataljon, koji je vodio borbu sa jednom ne baš velikom neprijateljskom jedinicom. Naš bataljon se poslije kraće borbe povukao. Stanić je to posmatrao, pa je Ijutito opomenuo komandanta bataljona: »Ah, Ševo, bogati tvoga, što radiš, umjesto da ih sačekaš i da bandu uništiš, jer ih inače nema mnogo, ti povlačiš cio bataljon«. Naveče, na sastanku, Ševo je objasnio da je morao da se povlači jer borci nisu imali municije i nisu imali čime da se tuku.

Toga dana, kasno naveče, u jednoj seoskoj kući održan je sastanak rukovodstva brigade. Mi kuriri smo pripremali prostoriju. Postavili smo stražu i odredili patrole. Iz obližnjih kućeraka donosili smo stolice, klupe i tronošce, da bi se moglo sjesti. Otišao sam u jednu kuću za stolice. Kada sam ušao, zatekao sam više žena i staraca. Svi su klečali na koljenima, okrenuti na stranu suprotnu od vrata i molili su se bogu klanjanjem. Pitao sam mogu li da uzmem dva tronošca, jer su mi potrebni za sastanak, pa ću ih vratiti. Niko mi ništa nije odgovorio. Ljutito sam rekao da ću sam uzeti i da ću im vratiti. Tako sam i postupio. Kada sam došao u štab ispričao sam komandantu taj slučaj. Stanić mi je rekao da se ne ljutim, jer je takav običaj - vjernici kada se mole bogu ne smiju ni sa kim da razgovaraju. To je vjersko pravilo islama, rekao mi je, a mi imamo prećih poslova i zadataka u ovoj situaciji.

Sprovođenje ranjenika iz Trnova u divizijsku bolnicu

NIKICA MRDA

Druuga krajiška brigada je vodila danonoćne teške borbe u toku februara, marta i aprila 1944. na položajima oko Sokolca, Rogatice, Goražda i Foče.

Brigadu je ofanziva zatekla u rejonu Trnovo - Dujmovići. U tim borbama imala je izvjestan broj teže i lakše ranjenih boraca.

Ofanziva je bila u toku i očekivalo se da će borbe biti još teže kao i duži marševi, manevri i pokreti. Da bi mogla obaviti zadatak, bilo je nužno da se brigada oslobodi teških i nepokretnih ranjenika. Zato je komandant brigade naredio da se svi lakši i pokretni ranjenici ostave u brigadnoj bolnici, a oni teži, nepokretni, prebace u divizijsku bolnicu. Za obavljanje toga zadatka u štab 3. bataljona pozvani su komandir i komesar 3. čete radi prijema zadatka. Poslije toga, komanda čete je primila ranjenike, saznajući koliko ima onih koje treba nositi, a koliko onih koji mogu ići na konjima. Tako je za evakuaciju bilo oko 15 težih ranjenika, među kojima je bio komandant 2. bataljona Mičo Budimir, teže ranjen u vrat od artiljerijske granate kod Trnova u selu Devetak. On je nošen na nosilima sa još devet drugova, a ostali su jahali na konjima.

Poslije čestih i teških borbi četa je imala mnogo gubitaka, tako da je ostala sa 45-50 boraca. Da bi obavila zadatak pridodat joj je jedan vod Italijana, sa komandantom voda potporučnikom i dva podoficira, sa ukupno 25-30 vojnika, dobro naoružanih puškama, puškomitraljezima i ručnim bacačima, i sa dosta municije.

U toku noći, ranjenici su previjeni i pripremljeni za pokret. Komesar čete je sazvaio partijski sastanak i saopštio komunistima zadatke.

Sa četom je održan i vojnički sastanak, na kojem je napravljen raspored za nošenje ranjenika i određeno obezbeđenje u toku marša. Za obezbeđenje je bio određen naš 1. vod, a italijanski vod za nošenje ranjenika, na smjenu.

Za prvi dan marša, dugog oko 20 kilometara predviđeno je bilo da pređemo put od Trnova do Dobrog Polja. Na marš smo krenuli oko 7 sati 10. aprila 1944. godine. Put nas je vodio glavnom komunikacijom, veoma nepogodnom i sa velikim nagibom, sa velikom nadmorskom visinom i kroz pošumljene predjele. Tako nam nije prijetila opasnost iz vazduha. Postojala je mogućnost da nas napadnu četnici, ali smo organizovali dobro obezbeđenje ispred kolone, i bočno.

Dobro Polje je selo sa 15-20 kuća, smješteno u jednoj kotlini, udaljeno od ceste oko jedan kilometar, okruženo planinskim visovima Tres-

kavice i Jahorine. U njega smo stigli oko 18 časova. Pošto je postojala mogućnost da nas napadnu četnici, komanda čete je organizovala jača obezbeđenja za sva streljačka odeljenja sa jednim odeljenjem teških mitraljeza. Odjeljenje teških mitraljeza postavljeno je na jedno uzvišenje, sjeverno od sela, na glavnoj cesti Trnovo - Dobro Polje, sa komandrom odjeljenja Radom Dardom. Jedno odjeljenje je postavljeno na koti 1170, na potoku riječice Bistrice, a drugo u pravcu sela Nasići i kote 1185.

Vod Italijana koji je bio pridodat četi bio je jako zapušten. Trebalo je preduzeti higijenske mjere i parenje odijela. Dato je uputstvo bolničarki čete Jovanki Bundži da sa vodnim bolničarkama Bojom Novković i Stanom obavi taj zadatak.

Za drugi dan marša, koji je prema planu bio još duži i naporniji, trebalo je nahraniti vojsku i ranjenike i pripremiti ih za marš. Ekonomu čete Dušanu Ćurčiji dat je zadatak da skuva dobru večeru i dobar doručak i da sve bude na vrijeme da bi borci bili spremni za naporan marš.

Kada su četa i ranjenici doručkovali i pripremili se za pokret, odjeljenja su ostala na položajima do izlaska ranjenika na glavnu cestu Dobro Polje - Kalinovik. U tom trenutku četnici su napali sva obezbeđenja i potisli ih sa njihovih položaja. Veća grupa je napala 1. odjeljenje i odjeljenje teških mitraljeza, nastojeći da borce žive pohvataju i zarobe. To im je i uspjelo. Zarobili su odjeljenje teških mitraljeza i nastavili da jure da nam presjeku odstupnicu.

U tom trenutku komandir čete, sa odjeljenjem koje se kretalo za ranjenicima potokom rijeke Bistrice, napao je četnike s leđa, gdje se nalazio i komandant četničke brigade. Bili su iznenađeni. Odjeljenje je izvelo juriš i došlo je do borbe prsa u prsa. U toj borbi poginuo je, pogođen iz pištolja, komandir četničke čete, komandant četničke brigade i pet četnika. Druga grupa četnika napala je ranjenike, koji su se povlačili potokom Bistrice. Dok je 1. vod obezbjeđivao četnu sa pravca kote 1170, 2. vod je obezbjeđivao pravac kretanja prema Kalinoviku. U trenutku napada na ranjenike 2. vod je vratio dva odjeljenja da odbiju napad četnika. Do njihovog dolaska četnici su se bili već približili ranjenicima i došlo je do borbe između ranjenika i četnika. Iako teško ranjen i na nosilima, Mačo Budimir se prihvatio pištolja i tukao četnike, a i ranjenicima koji su bili naoružani naredio je da se bore. Za odbranu ranjenika, njihovo obezbjeđenje i odbijanje četnika, u jurišu na čelu svoga voda, poginuli su komandir voda Stojan Kordić i jedan ranjenik.

Kada je odbijen napad četnika nastavljen je pokret, a 1. vod je ostavljen u zaštitnicu kod Dobrog Polja dok ranjenici nisu izašli na vis iznad Dobrog Polja, na kotu 1185. Dalje kretanje je usmjereno prema selu Borje.

Išlo se preko slabo pokrivenog terena, pa je trebalo organizovati odbranu na položajima kota 1279 i kota 1248 Oštri vrh radi sprečavanja napada četnika.

Pošto je italijanski vod bio dobro naoružan i imao dovoljno municije, komanda čete je odlučila da četa preuzme nošenje ranjenika, a vod

Italijana da organizuje odbranu. Pozvan je komandir italijanskog voda da primi zadatak, ali se on suprotstavio psujući i nas i našu borbu.

Izrazio je želju da se preda četnicima ili da ide pravo u Kalinovik, u kojem je bio naš 4. bataljon. U takvoj situaciji komanda čete se morala obračunati sa njima - vod Italijana je razoružan i njihovo oružje dato borcima čete, a četno oružje Italijanima. Oni su angažovani i za nošenje ranjenika. Četa je oganizovala odbranu dok se ranjenici nisu udaljili preko Kalinovičkog polja, pravcem Gradina - Ovče brdo - selo Suvolji i dok nisu stigli do sela Borje. U selo smo stigli oko 18 časova i predali ranjenike u divizijsku bolnicu, koja se pripremala za evakuaciju u Foču. Pošto je ofanziva bila u najvećem jeku, a mi nismo imali vezu sa brigadom i nismo mogli da se vratimo, odlučili smo da sa četom krenemo u štab divizije, koji je tada bio razmješten u selu Miljevine. Po dolasku smo se javili komandantu divizije Peri Kosoriću.

Od njega smo primili naređenje da sa četom ostanemo pri štabu radi obezbeđenja, dok se ne uhvati veza sa brigadom i stvore uslovi za povratak. Tu smo ostali pet dana, a zatim krenuli u štab brigade koji se nalazio u Dobrom Polju. Tu nas je primio komandant brigade, kojeg sam obavijestio o teškoćama pri sprovođenju ranjenika, o napadu četnika i borbi za odbranu ranjenika i o hrabrom držanju svih ranjenika, posebno druga Maće, koji je, iako teško ranjen i nošen u nosilima, pomagao komandi čete i učestvovao u borbi.

U toj borbi hrabro je poginuo komandir 2. voda Stojan Kordić štiteći svoje ranjene borce. Poginuli su i jedan borac i jedan ranjenik.

Drug Stanić nam se zahvalio i pohvalio četnu za obavljanje zadatka i sprovođenje ranjenika, a izrazio je i žaljenje za poginulim drugovima.

Desetar i puškomitraljezac

JOCO MILOSAVLJEVIĆ

Dolaskom u brigadu, odmah sam bio raspoređen u desetinu Rajka Bukše u 3. vod 3. čete 1. bataljona. Rajko je već bio desetar i ujedno puškomitraljezac. Bio je neverovatno hrabar borac i pravedan starješina.

Već iskusan borac, sve svoje znanje prenosio je na borce svoje desetine i služio primerom, kako treba uništavati neprijatelja.

Odmah me je odredio za svoga pomoćnika na puškomitraljezu. Tako smo bili zajedno u nizu borbi na Romaniji. U decembru 1943. naša 3. četa je vodila borbu sa četnicima na Kalinoviku. Sa nama je bio i jedan italijanski bataljon, koji se naglo povukao pod pritiskom četnika. Zbog toga, četa se našla u teškoj situaciji. Komandir čete je naredio vodniku 3. voda Nikoli Tomiću da odredi jedan dio voda za zaštitnicu čete. Vodnik je odredio Rajka Bukšu i mene sa puškomitraljezom. Posjeli smo jedno uzvišenje. I pored brze paljbe iz Bukšinog puškomitraljeza, četnici su brzo prilazili našem položaju, kako sa fronta, tako i sa bokova. Iako su trpjeli velike gubitke, četnici su i dalje nastupali, težeći da nas zarobe, tako da su nam već bili prišli na odstojanje od oko 50 metara.

Rajko, kao iskusni ratnik i puškomitraljezac, ocjenivši situaciju, naredio je da se odmah povučemo za četom, koja još nije bila stigla na sledeći položaj. Prilikom povlačenja bio sam pogođen u leđa i prilično teško ranjen, tako da su mi ruke otkazale i puška ispala iz ruku. Rajko se i u tom momentu vrlo brzo snašao, uzevši moju pušku i mene podigavši i hrabreći me da se brže krećemo za četom, jer bismo, inače, mogli pasti i četnicima u ruke.

Rajko Bukša poginuo je kod Trnova, Sarajevo, kada je gelerom artiljerijske granate bio smrtno pogođen u glavu.

To se desilo ovako: Nijemci su naš položaj tukli snažnom artiljerijskom vatrom, tako da su svuda oko nas padale granate. Rajko je svom odeljenju naredio da zauzme zaklone, a on je lično uspravno stajao i osmatrao situaciju. U tome momentu pala je jedna granata u blizini nas i geler je Rajka pogodio u glavu i smrtonosno je pokošen. Tako smo mi ostali bez našeg hrabrog komandira odeljenja.

Partijska kazna zbog meda

VASILJE JOVANOVIĆ VASO

Krajem maja 1944. godine 2. krajiška brigada krenula je iz sela Virak ispod Durmitora, prešla most na rijeci Tari i došla na prostor Čelebića, Čajniča i Meljaka.

Početak juna 1944. nalazila se u Višnjici, Zahumu i Meljaku. Tu je bila razmještena po raštrkanim planinskim kućama na kraćem odmoru.

U to vrijeme bio sam zamjenik komandira 1. čete 1. bataljona. Moja četa je bila smještena u jednoj bačiji - ovčjem toru na kraju zaseoka. Tu smo se nekoliko dana odmarali.

Jedne večeri obavijestio me vodnik 1. voda Janko Adamović da je primjetio nedaleko, u jednom potoku, dvije trnke - košnice pčela, skrivene u paprati. Predložio mi je da ih uništimo i med podijelimo borcima čete. Upitao sam ga da li zna da barata sa pčelama. Odgovorio mi je da ne umije. Poslije kraćeg razmišljanja, rekao sam mu da sutradan u svanuće uzme dvije kofe - kante od kuvara i da ćemo nas dvojica to srediti. Skrenuo sam mu pažnju da to drži u tajnosti. Prije rata sam sa ocem vadio med iz košnica, i bio sam ubijeden da ću, uz njegovu pomoć, sve to lijepo srediti i izvaditi med. Prema dogovoru, uzeli smo kante, zahvatili vodu na potoku i uspješno izvadili med iz jedne košnice, polivanjem pčela vodom. Kada smo to isto uradili sa drugom košnicom desio nam se maler. Nestalo je vode u kanti i, dok je Janko donio drugu, pčele su se razletjele oko nas. Tada me je nekoliko izujedalo po čelu i po licu. Znao sam da moram hitro izvaditi žaoke iz mjesta ujeda, i to protrljati zemljom. To sam odmah i učinio. Kada smo završili vađenje, med smo pojeli i ostalo podijelili borcima čete, ne govoreći gdje je nabavljen. Poslije jednog sata, počelo mi je oticati lice od ujeda. Zatvarale su mi se oči. Rekao sam Janku da idem na tavan bačije i da ću gore ležati, a on da ostane sa četom.

Borci su za to vrijeme bili na času vojno-političke nastave u dvorištu, i čuo sam kada su pitali gdje je zamjenik komandira Jovanović. Janko im je odgovorio da sam nešto bolestan i da ležim na tavanu bačije.

Kada sam čuo razgovor u četi obuzela me je griža savjesti. Pomisljao sam svašta, pa i ono najgore što me može snaći. Prekršio sam partizansku disciplinu i napravio veliku grešku za koju se mora odgovarati.

Žena, vlasnica tih pčela, kada je primjetila da su joj pčele uništene, krenula je u štab brigade, gdje je našla intendanta brigade Ranka Zgo-

njanina. On je upitao: »Kuda ideš bona!« Odgovorila mu je da traži partizanskog komandanta Peka Dapčevića da mu se požali za uništene pčele. Intendant Ranko poveo je staricu kod komesara brigade Idriza Čejvana. Kada je saslušao ženu, komesar se nagodio sa njom, dao joj je jedan padobran i nešto brašna, što je ona sa zadovoljstvom prihvatila.

Tog dana, oko 11 časova, došao je zamjenik političkog komesara 1. bataljona Branko Bjelić i naredio da se odmah održi partijski sastanak sa članovima partije iz čete. Ja sam još ležao u bačiji, ali sam čuo sve što se u dvorištu pričalo. Tada sam pomišljao i da ih slažem da sam se udario o gredu bačije prilikom silaska sa tavana, i da sam od udara zadobio otekline na glavi. Ali, najednom sam te misli odbacio, jer sam osjećao da kao komunista ne smijem lagati, i da moram reći istinu. Odlučio sam da siđem s tavana, dođem na sastanak i kažem istinu komunistima.

Na partijskom sastanku vodila se duža diskusija. Svi su me kritikovali. Govorili su da to nisam smio uraditi. Na kraju sastanka Branko Bjelić je predložio članovima Partije da donesu odluku da se kaznim partijskim ukorom, a vodnik Janko opomenom. Predlog Branka Bjelića je jednoglasno usvojen, i tako sam zbog uništenih pčela i meda bio oštro kritikovan i partijski kažnjen.

*

Sa Jankom Adamovićem bio sam dobar drug. Zavolio sam ga čim sam došao u 1. četu 1. bataljona za zamjenika komandira. U borbama koje je ta četa vodila većinom sam se nalazio u njegovom vođu. Rođen je 1922. u selu Volarevo kod Prijedora. Prije rata bio je zemljoradnik. U NOB je stupio 1941, a u 2. brigadu 2. avgusta 1942. godine. Bio je borac u 1. četi 1. bataljona. Kao borac, bombaš i duže vremena puškomitraljezac u toj četi isticao se među borcima hrabrošću i lijepim ponašanjem. Kao provjereni borac, brzo je primljen u KPJ. Više puta, kao bombaš, učestvovao je u osvajanju neprijateljskih utvrđenja i zauzimanja gradova: Jajca, Bihaća i drugih uporišta. Dugo je nosio puškomitraljez »šarac«, kojim je kosio neprijateljske redove i po tome bio zapažen ne samo u četi nego i u bataljonu. Kad je postavljen za vodnika nije mogao odoljeti da se ne uhvati i za »šarac«, i tuče neprijatelja.

Na žalost, nije dočekao slobodu. Smrtno ga je pokosio neprijateljski mitraljez prilikom zauzimanja posljednjeg uporišta, za vrijeme oslobođenja Gornjeg Milanovca 17. septembra 1944. godine.

Borbe u rejonu Foče

NIKOLA ILJAŠEVIĆ

Krajem juna i početkom jula 1944. godine 3. četa 1. bataljona držala je položaj u selu Gradac i zatvarala pravac od Zakmura, a 2. jula u popodnevnom časovima dobila je zadatak da usiljenim maršem krene u rejon Ustikoline, da u selu Vrničima pohvata ustašku miliciju i sprovede je u Foču. Četa se nečujno privukla u selo i opkolila kuću. Zatekli smo ih na spavanju, bez naročitog obezbjeđenja. Uz slab otpor, devetoricu smo zarobili, a ostali su pobjegli koristeći noć. Jedinice 2. bataljona, koje su zatvarale pravac Goražde - Foča, te noći su napadale milicijska uporišta u selima sjeverozapadno od Ustikoline. Poslije obavljenog zadatka 3. četa je krenula za Foču. Na putu nas je susreo kurir na konju, koji nam je prenio naređenje da se četa što prije vrati u rejon sela Gradac - Gradačke Stijene i razbije četničke snage koje su zaposjele položaje, koje je 3. četa držala prije polaska za Ustikolinu, spustile se na lijevu obalu Drine i otvarale vatru na grad Foču. Po dolasku čete u prvim jutarnjim časovima, iako umorni od napornog borbenog zadatka, razbili smo četnike, koji su pobjegli u pravcu Zakmura, nanoseći im gubitke.

Sjutradan, 4. jula, četa je dobila novi zadatak - da brani viseći most na rijeci Drini u Foči. Raspored je bio slijedeći: dva voda na lijevoj, a jedan na desnoj obali u rejonu željezničke stanice. Kasnije smo saznali da se most brani radi dolaska proletera u Foču. Drugi bataljon je zatvarao pravac od Ustikoline ka Foči. Sjutradan je slijedilo naređenje da se sa dva voda zaposjedne greben sjeverno od Foče, na desnoj obali Drine u visini mosta, a jedan vod da ostane i dalje u rejonu željezničke stanice radi odbrane mosta.

Po dolasku na greben, vodovi su raspoređeni u nekadašnja italijanska, zapuštena utvrđenja. Na grebenu Ilovinog brda, nedaleko od nas, nalazio se 3. bataljon, koji je zatvarao pravac od sela Javora. Prvi bataljon, bez 3. čete zatvarao je pravac Orahovske njive - Foča. Na položaj 3. čete stigao je zamjenik komandanta brigade Milan Zgonjanin i načelnik štaba brigade Krilov. Poslije njihovog kraćeg zadržavanja i procjene situacije, prema karti, četa je dobila naređenje da posjedne raskršnicu puteva na presjedlini istočno od Ilovinog brda i da se poveže sa 1. i 3. bataljonom i ne dozvoli neprijatelju prodor tim pravcem ka Foči.

Pošto je primila zadatak, četa je krenula južnim padinama Ilovinog brda, koje nisu pošumljene, a tu i tamo bila je po neka seoska kuća. Kretali smo kolskim putem, koji ide od sela Zlatar ka Foči. Samo što

je četa krenula na zadatak, na položaj 3. bataljona sručila se neprijateljeva uraganska vatra, a zatim je nastalo zatišje. Jedinice 3. bataljona izašle su iz šume na čistinu, odstupajući u pravcu Foče i rijeke Čehotine. Kada smo susreli 3. bataljon obavijestio sam štab bataljona o zadatku naše čete i pitao ih zašto odstupaju. Nisu mi odgovorili, već su nastavili sa odstupanjem. U takvoj situaciji sa četom sam prošao kroz stroj jedinica 3. bataljona koji je odstupao u pravcu dobijenog zadatka. Idući stotinjak metara, čuli smo šum i zveket neprijateljevog oružja, koji se približavao ka izlasku iz šume na čist prostor. Odlučio sam, koristeći mali usjek kolskog puta, da neprijatelja po izlasku iz šume na brisani prostor dočekamo plotunskom vatrom. Čim se pojavio iz šume, četa ga je obasula vatrom. Koristeći njegovu zbunjenost, krenuli smo na juriš i takoreći na njegovim leđima, gonili ga kroz šumu do k. 860, ne dajući mu da se organizuje za bilo kakav otpor. Zaustavljeni smo ispred k. 860 snažnom vatrom i ručnim bombama. U toj borbi teško je ranjen u desno rame komandir voda Boško Tomić. Slomljena mu je ključna kost, a teže je ranjen i jedan desetar, čijeg se imena ne sjećam. Sa četom sam se povukao na mjesto na kojem smo neprijatelja i sačekali. Ranjene drugove smo otpremili u brigadno previjalište u Foči.

Poslije toga okršaja, sa četom bez jednog voda krenuli smo da zaposjednemo raskršće na presjedlini. U toku pokreta popeli smo se na jedno uzvišenje i pokušali da osmotrimo neprijatelja na k. 860, ali uslijed pošumljenosti terena to nam nije uspjelo. Uputio sam desetara Dušana Tankosića sa dvojicom boraca da se privuku sa suprotne strane i osmotre. Tankosić je brzo izvijestio da neprijatelj ruča. Tada sam mu dao zadatak, da sa jednim borcem otvori vatru na neprijatelja sa pravca sa kojeg smo ga prethodno napadali da bi ga doveo u zabludu da se radi o ponovnom napadu, sa istog pravca. Glavnina čete se privukla kroz šumu iz suprotnog pravca i, istovremeno sa Tankosićem, otvorila vatru. Tako smo razbili snage neprijatelja na grebenu Ilovinog brda. U paničnom bjekstvu, uz osjetne gubitke, neprijatelj je ostavio iza sebe municiju i ratnu opremu, a imao je i gubitaka u ljudstvu. Primoran je da se povuče na lijevu obalu Drine.

Dok je 3. četa vodila borbu sa neprijateljem na grebenu Ilovinog brda, 2. bataljon je vodio upornu borbu sa neprijateljem u zahvatu komunikacije Ustikolina - Foča. Potpomognuti prispjelim proleterskim jedinicama iz pravca Miljevine, potisnuli su neprijatelja ka Ustikolini i Goraždu.

Uspješnim dejstvom 2. bataljona i 3. čete 1. bataljona bio je obezbijeđen prelaz preko mosta na rijeci Drini proleterskim jedinicama koje su kretale prema Sandžaku.

U borbama oko Foče i Goražda

DRAGO DAMJANOVIĆ

Krajem i početkom jula 1944. naša brigada je vodila borbe sa Nijemcima i ustašama oko Foče i Goražda u istočnoj Bosni. Komandir naše čete bio je tada Dušan Savić. Napadali smo na komunikaciju koja vodi od Foče ka Goraždu. Tada sam bio puškomitraljezac. Komandir nam je rekao da je zadatak veoma važan i da četa zajedno sa cijelim 2. bataljonom mora presjeći tu komunikaciju i izbiti na lijevu obalu Drine. Trebalo je da napadnemo kroz jednu sitnu bukovu šumu, gdje je lako moglo doći do gubljenja veze, uslijed slabe vidljivosti, te nam je rekao da ako se neko izgubi ide pravo ka Drini, gdje mora izbiti cijeli naš bataljon.

Bio je lijep i sunčan dan. Neprijatelj je sa ceste davao žestok otpor, ali smo polako i sigurno nastupali ka cesti. Pored mene se nalazio tadašnji pomoćnik komesara čete Nikola Stanić, rodom negdje od Bosanske Krupe, iz Podgrmeča. Najednom smo dobili jaku vatru iz jednog neprijateljskog puškomitraljeza »šarca« sa ceste, na udaljenosti od oko 400 metara. Stanić me je zapitao da li vidim odakle tuče taj »šarac«. Odgovorio sam mu da nastojim da ga zapazim, ali ga još ne primećujem. Pokazao mi je mjesto i rekao da pustim par rafala u tom pravcu. Spazivši ga, odmah sam to i učinio. U istom trenutku po nama je osuta još jača vatra iz automatskog oruđa, a počele su oko nas da padaju i mine od malog minobacača 50 mm.

Okrenuo sam se oko sebe i vidio da nema nikoga, da sam ostao sam, pa čak nije bilo ni mog pomoćnika, vrijednog i dobrog borca Milana Stupara, rodom od Rujiške. Odmah sam zaključio da je, najverovatnije, naređeno da se četa povuče, ali mene o tome niko nije izvijestio. Pokušavao sam uzvikom »veza« da dozovem nekog od naših. Uzalud, niko se na moj poziv nije odazvao.

Znajući za naređenje komandira Savića, krenuo sam naprijed ka Drini. Povremeno sam uzvikivao: »veza, veza«. Najednom je oko mene nastala tišina. Više se nije ni pucalo. Od gustog grmlja i granja pred sobom nisam vidio više od par metara. Još jednom sam uzviknuo »veza«, nešto mi je neko sa ceste, od rijeke Drine, odgovorio istim uzvikom »veza«. Bio sam srećan, jer sam mislio da su naši ipak dolje, da mogu sigurno ići i da je veza uspostavljena, pa sam sigurnije krenuo ka cesti, a puškomitraljez sam stavio na rame. Nakon 40 - 50 metara, odjednom su preda mnom iskrsla vojnika, obučena u neke žućkaste vojničke uniforme s šljemovima na glavama. Vidio sam cijevi uperene u mene

i istog trenutka sam ustuknuo natrag. Odmah su se čuli pucnji i rafali. Srećom, nijedan metak me nije pogodio, pa čak ni okrznuo. Koliko sam mogao ocijeniti, to su bili »dum, - dum« meci, koji eksplodiraju na najmanji dodir sa bilo kojim predmetom, pa me je to i spasilo, jer su meci eksplodirali prilikom dodira sa lišćem i granama među kojima sam se nalazio. Nisam imao vremena ni prilike da otvorim vatru iz svog puškomitraljeza, već sam, što sam mogao brže, požurio natrag - uz brdo, što dalje od ceste. Sad sam bio sasvim siguran da su se naši povukli, i znao sam da više nemam šta da tražim oko ceste i u dolini Drine. Pono sam krenuo kroz bukovu šumu, gdje se nije vidjelo dalje od par metara ispred sebe. Bio sam oprezniji. Nosio sam puškomitraljez u rukama, spreman da otvaram vatru. U jednom redeniku imao sam oko 15-30 metaka.

Ništa se nije čulo. Približavao sam se jednom putu, dobro poznatom, jer je vodio u selo u kojem ima dobrih trešanja, pa smo išli svakog dana da ih beremo. Odjednom sam na putu, ispred sebe, na oko 25 - 30 metara, opazio grupu neprijateljevih vojnika, u njemačkim zelenkastim uniformama. Prema mojoj procjeni, bilo ih je 15-20 vojnika. Grijali su se oko vatre. Neki su sjedeli, a neki stajali. Učinilo mi se da je većina ležala oko vatre. Za trenutak sam bio šokiran. Pitao sam se šta da radim. Bilo mi je sasvim jasno da su se naše jedinice povukle daleko gore na brdo, da sam sam i da su svuda oko mene njemački vojnici. Odmah sam se odlučio da tu priliku ne propustim, da rafalom raspalim po toj grupi vojnika, pa šta bilo da bilo. Na brzinu sam tri metka izvadio iz redenika i stavio u džep. Sa njima, ću, mislio sam, ako bude potrebno, oduzeti sebi život, a sve ostale ću ispaliti.

Naslonio sam »šarac«, i osuo po njima. Ništa se više nije vidjelo od dima i prašine, koja se stvorila od udaraca metaka po zemlji. Vojnici su se prevrtali i začuli su se nerazumljivi glasovi, kao i jaukanje. Sve skupa je trajalo veoma kratko, koji minut. Za to vrijeme na mene nijedan metak nije bio ispaljen. Koliko je neprijateljevih vojnika bilo ubijeno a koliko ranjeno, zaista ne znam. Sigurno je samo da je bilo veoma malo onih koji nisu bili ranjeni ili pogunuli.

Posle toga je opet zavladao tišina, a ja sam se brzim koracima počeo udaljavati i povlačiti ka cesti i Drini, samo da sam što dalje od tog prizora, koji mi je još uvijek bio pred očima. Otišao sam par stotina metara i sakrio se u jedan gust bukov džbun, pored kojega je žuborio planinski potocić koji se ulijevao u Drinu.

Moj zaklon je više ličio na plast sijena nego na grm, a izvanredno dobro me je sakrio od pogleda.

Vrijeme je i dalje lijepo i sunčano. Naokolo je bila tišina. Pored rijeke Drine, koja je od mene bila udaljena oko 300 - 350 metara vidjelo se mnogo neprijateljevih vojnika, sa konjima i ostalom opremom. Govorili su jezikom koji nisam razumio. Znači Nijemci su. Sve ih je više bilo, jer su od nekud pristizali. Budući da su vojnici svih armija isti - čim dođu do vode i imaju priliku za odmor raspremaju se, čiste i pripremaju nešto za jelo. Tako su ovoga puta i Nijemci radili.

Cestom su stalno prolazile kolone, neke u pravcu Foče, a neke u suprotnom, prema Goraždu. Njemački vojnici su prišli blizu mog grma,

ne znam tačno koliko, ali nije bilo više od četrdesetak metara. Jedan vojnik je nosio neki veš i umalo ga nije stavio na moj grm. Bio sam toliko žedan da su mi se usta spekla, pa nisam mogao ni pljuvačku da gutam, a nedaleko od mene žuborio je potočić bistre i hladne planinske vode. Međutim, pomoći nije bilo, morao sam trpjeti.

Takvo stanje je potrajalo negdje do po podne, kad su odjednom po Njemcima počele da padaju granate od minobacača sa mog brda gdje su odstupile čete našeg bataljona. Malo zatim, začula se i puščana i mitraljeska vatra iz tog pravca. Nijemci su se uznemirili i uzbudili. Vidim, pripremaju se za odlazak sa tog terena. Tovarili su konje i požurivali vojnike da se pakuju i tovore stvari što brže. Počeli su se povlačiti prema Goraždu. Odjednom sam sa brda čuo uzvike: »Naprijed proleter, juriš, naprijed 3. krajiška«. Naši su već bili u onom selu u kojem smo mi ranije brali dobre trešnje. Nekonrolisano su i spontano otvarali vatru iz puškomitraljeza prema cesti ka Goraždu, kojom su se u neredu povlačili Nijemci. Bio sam sasvim siguran da ću biti spasen i da je kraj mom iščekivanju i sakrivanju.

Iskočio sam iz moga grma i prvo pošao na potočić da se dobro napijem vode. Išao sam prema selu i jasno vidio partizane. Čuo sam kako vrište i vesele se i puštaju duge rafale za Nijemcima koji su bježali. Na par stotina metara od sela, za svaki slučaj, sakrio sam se u zaklon i odatle pitao ko je gore. Dobio sam odgovor da je 3. krajiška proleTERSka brigada. Izašao sam iz zaklona i otrčao pravo k njima. Drugovi na koje sam prve naišao mislim da su bili baš moji Drvarčani. Pitali su me odakud ja tu, pa sam im sve ispričao kako je bilo. Nagovarali su me da ostanem s njima, jer su u njihovoj brigadi pretežno Drvarčani, a neko spomenu i to da je njihova brigada proleTERSka, pa je i radi toga normalno i bolje da ostanem s njima. Odbio sam sve ponude i pitao ih da li znaju gde je moja brigada. Neki od starješina je rekao da ne zna i da je vjerovatno tako lako neću naći. Tu noć sam prenoćio sa njima.

Drugog dana su me uputili u Foču u štab njihove divizije da tamo pitam za moju brigadu. Došao sam u štab, mislim da sam doveden od komandanta divizije, kojem sam ispričao svoj slučaj i molio ga da mi pomogne da nađem svoju brigadu. On me je isto pitao odakle sam, pa sam rekao da sam iz Drvara, nastojao je da me ubijedi da ostanem u 3. krajiškoj proleTERSkoj brigadi, zatim mi je rekao da ću teško stići svoju brigadu, a uz to, kako ću tako dugo sam nositi svoj »šarac«. Ništa nije pomoglo. Ponovo sam molio da mi pomogne da nađem svoju brigadu. Reкао mi je neka mjesta - sela gdje bi se tada mogla nalaziti. Zatim je kazao da su ta mjesta od Foče udaljena oko dva - tri dana hoda. Još mi je komandant objasnio da se njegova divizija, kao i moja, sedamnaesta, spremaju za skori prelazak u Srbiju.

Bilo kako bilo, odlučio sam da potražim i nađem svoju brigadu. Nakon neprekidnog dvodnevnog pješaćenja od Foče prema Čajniču našao sam je u jednom selu, odnosno moj 2. bataljon. Bez pretjerivanja, moj dolazak u bataljon iznenadio je i rukovodioce mog bataljona i mog komandira, jer su svi mislili da sam poginuo ili zarobljen. Neki drugovi su izjavili, čak, da su vidjeli da sam poginuo, ali da nije bilo mogućnosti da me mrtva iznesu - izvuku. Međutim, sve se dobro završilo i svi

su bili radosni kad su me vidjeli, tim više što sam uspio da donesem i svoj puškomitraljez.

Nakon nekoliko mjeseci, pošto smo već prešli u Srbiju, sa grupom divizija koje je predvodio naš poznati komandant Peko Dapčević, bio sam pozvan jednog dana u štab bataljona, a mislim da je sa mnom bio i moj komandir čete Dušan Savić. U Štabu bataljona mi je tada uručeno odlikovanje »Orden za hrabrost«. Mojoj sreći i radosti nije bilo kraja. Nisam znao šta da kažem, jer u ono vrijeme svako odlikovanje je primano sa posebnom radošću. Htio sam da pitam nešto u vezi sa odlikovanjem, ali mi je neko od drugova rekao: »Damjanoviću, to ti je odlikovanje za hrabrost koju si pokazao kod Foče, kad si ostao živ i donio sa sobom i svoj puškomitraljez«.

Početak 1946. godine prekomandovan sam iz svoje ratne brigade u 3. krajišku proletersku brigadu. Komandant brigade tada je bio Milan Zgonjanin. On mi je napisao i prvu karakteristiku.

Nešto kasnije, u novoj jedinici, slučajno mi je došla do ruku ta karakteristika, te sam je iz znatiželje pročitao. U njoj je, pored ostalog, bilo navedeno da sam u jednoj borbi jula 1944. u okolini Foče, u dolini Drine, sam uništio puškomitraljezom, jednu grupu njemačkih vojnika, jačine oko 20 ljudi. Kad sam to pročitao bio sam iznenađen, jer sam smatrao da ih ipak nisam toliko pobio. U isto vrijeme bio sam i zadovoljan. Prilikom jednog susreta sa Zgonjaninom pomenuo sam mu taj podatak i izrazio sumnju, tj. rekao sam da je taj broj ipak, po mom mišljenju, preveliki. On me je pogledao i rekao da je napisao samo ono što su naši obaveštajci saznali i priključili mome dosijeju. Naime, civili su kasnije pričali da su vidjeli i čuli od Nijemaca da je neki partizan, koji je bio sakriven u šumi oko njihovog sela, na putu iznenada pobio grupu njihovih vojnika. Po njima, bilo ih je oko dvadesetak, zatim su pričali da su i sami vidjeli, jer su Nijemci te ranjenike i mrtve potovarili na konjska kola u njihovom selu i kasnije odvezli za Goražde.

Anegdota

DEVA TOPIĆ-ŠPELETIĆ

U prvoj polovini juna 1944, za vrijeme sedme neprijateljske ofanzive, 1. bataljon 2. krajiške brigade bio je na položaju kod Foče (ne sjećam se kako se selo zvalo). Poslije akcije izvedene na četnike kod Miljevina, vratili smo se u isto selo na kraći odmor. U bataljonu smo imali horsku grupu, a dirigent nam je bio obavještajni oficir Rade Komlenić Prznica.

U nedjelju poslije podne organizovali smo partizansku priredbu. Okupio se narod, a bina je bila improvizovana na blagoj padini. Za binu je poslužio tor za ovce, opleten prućem i pokriven pleterom od pruća i slamom. U njemu su se tada nalazile ovce. Na tom krovu tora postavili smo zastore od ćebadi, a zatim je na binu izašao naš horski sastav sa dirigentom Prznicom. Ćebad su razmakli, a naš dirigent je dao znak za početak himne. U jednom trenutku ispred nas je nestao dirigent, a mi dobro uvježbani, nastavili smo pjevati bez njega, jer smo vidjeli da je pod njim popustio pleter i da je propao u tor, među ovce. Pošto se nije mogao vratiti kroz rupu kroz koju je propao, iz tora je izašao na vrata kroz koja ovce ulaze. Zajedno sa uplašenim ovcama, stao je ispred nas i nastavio da diriguje kao da se ništa nije dogodilo. Kada smo završili sa programom nastao je smjeh i počeli smo zadirkovati našeg dirigenta.

Od Foče do Zelenih Bara u Srbiji

DAVID GAČESA

Došlo je četvrto ratno ljeto. Brigada se nalazila u širem rejonu Foče, iscrpljena i brojno oslabljena u sedmoj neprijateljskoj ofanzivi. Pripremala se za predstojeće naporne marševe i borbena dejstva. Moralno-političko stanje i borbeni moral je bio na zavidnoj visini. U to vrijeme neprijatelj je pojačao svoju aktivnost i nastojao da po svaku cijenu zadrži posjednuta uporišta u zahvatu drumskih i željezničkih saobraćajnica. U julu 1944. krenuli smo na dug marš. Nakon deset dana prešli smo put od Foče do Berana. Treća četa je povremeno određivana u bočna osiguranja, a povremeno smo vodili borbu, razvijali se u borbeni poredak, potiskivali neprijatelja i tako savladivali ispresijecane i teško prohodne terene. Između Bijelog Polja i Berana prešli smo na desnu obalu Lima i smjestili se u širem rejonu Dragosave. U to vrijeme neprijatelj je pokušavao da zauzme Andrijevicu i ugrozi Berane. Zbog toga su uslijedile užurbane pripreme za predstojeća borbena dejstva: delila se municija, podešavala oprema, održavali partijski i skojevski sastanci. Na licima boraca se ogledalo raspoloženje i spremnost za predstojeće borbe. Orni za šalu, jedan drugom su dobacivali razne dosjetke.

Sumrak se bio spustio i 3. četa je krenula na zadatak u pravcu Smiljevice. Kretali smo se užurbano, ali uslijed velike udaljenosti i teškog terena nismo uspjeli da na vrijeme posjednemo polazne položaje, tako da smo se po svanuću zadržali na dostignutoj liniji. Lijevo od nas nalazila se 2. četa našeg bataljona. Imali smo dovoljno vremena da se temeljno pripremimo za planirani napad na Smiljevicu. Komandir čete, sa komandirima vodova, izvršio je neposredno izviđanje neprijateljevih položaja. Po povratku, borci su obavješteni o sistemu neprijateljeve odbrane. Naglašeno je da uporište brane Nijemci i balisti. Položaji su bili pogodni za odbranu sa mogućnošću i unakrsne vatre. To je namevalo potrebu za energičnim napadom, a veliki značaj trebalo je da ima puškomitraljeska vatra. Potrebno je bilo i formirati bombaške grupe po vodovima. Pošto su obavljene dobre pripreme i postavljeni precizni zadaci, četa je po padu mraka, noću između 22. i 23. jula, krenula na polazni položaj, koji je bio u neposrednoj blizini neprijateljevih utvrđenja. Na dati znak, 1. bataljon je krenuo u napad. Treća četa je otvorila jaku vatru, a zatim silovito krenula naprijed približavajući se liniji juriša. U tom prvom naletu borci su zauzeli nekoliko isturenih bunkera i vatre-nih tačaka. Neprijatelj je pružao sve žešći otpor i vidjelo se da želi po

svaku cijenu da zadrži posjednute položaje. Nekoliko puta četa je kretala na juriš, ali bez uspjeha. Brisani prostor i unakrsna vatra nisu dozvoljavali da ovlada prednjom linijom rovova. U jednom od često ponavljanih juriša bili smo dočekani još snažnijom vatrom. U tom trenutku, politički komesar čete Đura Lazić, smrtno ranjen, zanio se u stranu i pao na zemlju. Istovremeno se pronijela vijest da je i komandir čete Nikola Ilijašević ranjen u ruku. U tom okršaju poginulo je i bilo ranjeno još nekoliko boraca. Bilo je uzaludno i dalje jurišati i trpiti gubitke, pa je naređeno da se četa povuče na polazni položaj. Poginuli i ranjeni borci su izneseni i četa je organizovano posjela nove položaje. Ubrzo je dan smijenila noć, i sa istoka se prosula rumen, najavljujući lijepo vrijeme. Na licima boraca bila je primjetna tuga za izgubljenim borcima, a posebno za političkim komesarom čete i ostalim poginulim koje je trebalo što dostojnije sahraniti. Cijela 3. četa je bila na okupu, a zamjenik političkog komesara čete Zaim Hadžiisaković, sa nekoliko dirljivih riječi, oprostio se od poginulih. Borci su nijemo slušali riječi oprostaja, a u mislima su im se preplitale riječi njihovog komesara koji ih je pri posljednjem jurišu bodrio. Neki su se sjećali dana kada je Đura Lazić, u najljepšoj mladosti, sa 22 godine, iz svog rodnog sela Ahmetovca kod Bosanskog Novog stupio u redove NOV prvih dana ustanka 1941. godine. Navirale su jedna za drugom misli o komesaru koji je bio primjoran komunist i uzoran borac. Prešao je ponosito borbeni put od Bosanske krajine do Cakora u Crnoj Gori. Lica boraca postajala su još tužnija kada su se misli prenosile i na ostale borce koji su te noći hrabro pali, časno izvršavajući postavljeni zadatak.

Pošto su jedinice 6. istočnobosanske brigade zauzele Cakor, bili su stvoreni uslovi da se krene preko novopazarske zaravni u pravcu Kopaonika. Uslijedio je marš, koji je trajao pet - šest dana. U toku kretanja više puta smo se sukobili sa neprijateljem. Vodili smo borbe kod Orahova i u Suvom Dolu, i sve se više približavali Kopaoniku. Kretali smo se u sastavu bataljona, terenom koji je bio pretežno pošumljen i isprešijecan strmim jarugama. U toku noći kiša je povremeno padala, a u svitanje je prestala. Ali, sumaglica se zadržala pri zemlji. Vreme je bilo veoma pogodno za postizanje iznenađenja. Odjednom smo se našli pred neprijateljevim uporištem Gornja Jošanica. Branili su ga Nijemci i muslimanska milicija, jačine od oko 80 vojnika. Posle kraćeg izviđanja, prešlo se u iznenadni napad sa svih strana. Naša četa je 31. jula iz pokreta prešla Jošanicu i našla se iza leđa neprijatelja, na sjeveroistočnim padinama kose, sprečavajući njegovo izvlačenje u pravcu Novog Pazara. Bataljoni su iznenadno i energično izveli napad. Borba je trajala kratko, otpor je slomljen i neprijateljski vojnici su po grupama pokušali da pobjegnu, ali su uletjeli u borbeni raspored 3. čete i bili zarobljeni. Tako je jedna grupa Nijemaca izbila pred 3. vod naše čete. Na upozorenje da se predaju, podigli su ruke u vis, dok su dvojica pokušala da pobjegnu. Kada su pomislili da su umakli, svratili su na jedan potok da se napiju vode, ali je u tom trenu mitraljeski rafal jednog smrtno pokosio, a drugi

je bio teže ranjen. Kod njih smo našli dva ranca puna sanitetskog materijala, dve puške, pištolj i mnogo municije. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen i brzo savladan, a naše jedinice nisu imale gubitaka. Neprijatelj je imao oko 30 mrtvih i veliki broj zarobljenih vojnika, a veoma mali broj je uspio da umakne prema Novom Pazaru. Zaplijenjeno je sve naoružanje i 10 konja.

Po završetku borbe 2. krajiška brigada se okupila na jednoj zaravni sjeveroistočno od Jošanice. Izvršena je analiza protekle akcije i raspoređeno naoružanje i municija po jedinicama. U četi se osjećala radost. Svi su bili raspoloženi i orni za nove napore i predstojeće borbe. Borci su pojedinačno i grupno pjevušili partizanske pjesme, šalili se i pričali razne zgode i nezgode. Stigli su i kuvari sa kazanima, i počela je podjela hrane. Poslije večere svi smo očekivali nešto duži odmor, ali je ubrzo uslijedilo naređenje za pokret.

*

Pošto je borcima saopšten značaj presijecanja ibarske saobraćajnice i zauzimanja Kopaonika, nije im teško padalo danonoćno marševanje. Maršovali smo od Gornje Jošanice do Ibra nekoliko dana, sa kraćim odmorima. Tako smo se 3. avgusta u popodnevnim časovima našli u neposrednoj blizini Ibra i uporišta Rudnica. Tu smo dobili podatke o snagama neprijatelja koji je zaposjeo sve važne objekte duž željezničke i drumske saobraćajnice od Kosovske Mitrovice prema Raškoj i Kraljevu. Užurbano su obavljene pripreme. Borci su upoznati sa konkretnim zadacima u predstojećim borbenim dejstvima. Napomenuto je i to da posjednuta uporišta brane Nijemci, belogardejci, Bugari i domaći izdajnici - četnici.

Po padu mraka, noću između 3. i 4. avgusta, 3. četa 1. bataljona krenula je ka Ibru. Dobila je zadatak da iz pokreta pregazi Ibar i postavi se između rijeke, željezničke pruge i drumu radi obezbjeđenja lijevog krila našeg bataljona, koji je, u sadejstvu sa 2. bataljonom, napadao utvrđenje Rudnicu. Treća četa je zagazila u talase hladnog Ibra i brzo se našla na desnoj obali. Još nismo ni posjeli položaje, a od Raške je naišao oklopni voz. Propustili smo ga u željezničku stanicu, jer je to u tom trenutku bilo najcelishodnije. Ispred čete je bila ravnica. Borci su se rasporedili na određenoj liniji i s obzirom na ravan teren, odmah pristupili ukopavanju za ležeći stav. Noć je bila tiha i topla. Na položaju se našla i kamara slame od tek pokošene pšenice, što su borci iskoristili za prostirku u plitko iskopanim rovovima. U tim rovovima sa slamom borci su se malo zagrijali, te umorni od prethodnog marša zadrijemali, a neke je san obuzeo. Budnost je tako znatno popustila, što nam se kasnije i osvetilo.

Napad na željezničku stanicu i Rudnicu počeo je oko 22 časa. Drugi bataljon i dvije čete 1. bataljona silovito su napale neprijateljevo uporište. Borba se sve žešće rasplamsavala. Neprijatelj je uputio jače izviđačke dijelove iz Raške kao pomoć za odbranu Rudnice. Neprijateljeve snage su se kretale na biciklima - nečujno, i odjednom su se našle ispred borbenog rasporeda naše čete. U prvi mah su bili zbunjeni, a zatim

su sišli sa bicikla i otvorili vatru po našem borbenom rasporedu. U tom prvom naletu nekoliko naših boraca bilo je ranjeno, a puškomitraljezac Rade Bojović, rođen u selu Vražilica kod Rogatice, bio je smrtno pogođen. Opuštenost na borbenom zadatku nam se osvetila, ali su nas rovovi, koje smo te večeri iskopali, što u ranijim borbama nismo činili, spasili od većih gubitaka.

Jako smo bili iznenađeni, brzo smo se sredili, otvorili jaku vatru, a zatim krenuli na juriš. Borba se vodila na bliskom odstojanju, i neprijatelj je odbačen uz znatne gubitke. Komanda čete je shvatila da se na toj čistini ne može održati, pa je naredeno da četa, i pored toga što je situacija pred nama bila nejasna, pod jačim obezbeđenjem lijevog krila, pređe drum i posjedne pogodnije položaje na kosama prema Kopaoniku.

Povoljna okolnost za nas je bilo to što su se četnici od borbe koja je vođena na Rudnici uplašili i napustili položaje, koje smo mi u toku noći posjeli. Te noći jedinice 1. i 2. bataljona nisu uspjele da zauzmu uporište Rudnicu, tako da su se i oni sutradan, 4. avgusta, našli na položajima prema Kopaoniku. Sa ostalim četama našeg 1. bataljona 3. četa je u zoru uspostavila vezu i u toku cijelog dana vodila teške borbe sa neprijateljem koji je po svaku cijenu nastojao da deblokira željezničku i dramsku saobraćajnicu.

*

U okviru borbenih dejstava 3. čete od jula do oktobra 1944, borba vođena 24. oktobra između Gornjeg Milanovca i Čačka znatno se razlikovala od borbi koje su ranije vođene.

Prvi bataljon 2. krajiške brigade maršovao je od Topole, preko Gornjeg Milanovca, ka Zapadnoj Moravi radi blokiranja drumske saobraćajnice Kraljevo - Čačak. Na južnim padinama planine Vraniće komandir čete Nikola Ilijašević je u štabu bataljona primio zadatak da sa četom krene prema Zelenim Barama radi izvidanja terena. U toku kretanja nismo ništa sumnjivo primjetili. Nijemci su nas, po svoj prilici, ranije uočili, prikrili se u jednom usjeku puta i propustili, tako da su nam ostali iza leđa. Odjednom su nas plotuni puškomitraljeza, automata i pušaka zasuli u bok i s leđa sa veoma bliskog odstojanja, sa možda svega 50 - 100 metara.

Za trenutak, miris baruta se izmiješao sa dimom i obavio poprište. Bili smo potpuno iznenađeni. To je kratko potrajalo i uslijedila je komanda da se obrnutim streljačkim strojem krene na juriš. Neke borce je obuzelo ogorčenje zbog izginulih i ranjenih drugova i svom žestinom su se sjurili na Nijemce. Drugog izlaza u takvoj situaciji i nije bilo, nego prsa u prsa. Neprijateljevi vojnici su se u tom trenutku uz očajnički otpor, morali povući, pretrpjevši osjetne gubitke. Oni nisu očekivali takav obrt situacije. Borba je potrajala još neko vrijeme, možda oko dva časa, a zatim je zavládala tišina.

Treća četa je u toj borbi imala velike gubitke. Možda među najtežim u toku narodnooslobodilačkog rata. Iznenađni rafali neprijatelja smrtno su pokosili pomoćnika komesara čete Zaima Hadžiisakovića, omiljenog, veoma poštovanog i cijenjenog druga. Skromnost i poštenje

su ga krasili na svakom mjestu. Rođen je 1922. godine u Banjaluci. Stupio je u NOB 1942. i prešao borbeni put od Bosanske krajine do Srbije. Bio je veoma hrabar i primjeren komunista. Polagao je, kao rijetko ko, puno pažnje svom političkom uzdizanju. Svaki slobodan trenutak, dok su se drugi odmarali, on je proučavao marksističku literaturu do koje je mogao tada doći.

U toj borbi život je izgubio i zamjenik komandira čete Milan Kantar Mićo. Rođen je 1924. godine u Gornjem Lipniku kod Sanskog Mosta. U NOB je stupio 1942. godine. U borbi se isticao kao hrabar borac i primjeren starješina, zbog čega je bio omiljen među borcima.

Među poginulima toga dana bilo je još sedam hrabrih boraca: Tadija Janićijević, Bogosav Đuraković, Stojan Kotarac, Ljubomir Lukić, Žarko Mitrović, Božo Popović i Dragoljub Marković, a oko deset boraca bilo je lakše i teže ranjeno. Samo dva dana kasnije, na Zelenim Barama u borbi sa Nijemcima, ponovo je ranjen komandir čete Nikola Ilijašević, tako da je gotovo cijela komanda čete bila izbačena iz stroja.

Međutim, masovni priliv novih boraca u četu uslovio je da se tako teški gubici ne odraze negativno na borce. Naprotiv, u četi je moralno - političko stanje bilo dobro i borbeni moral na zavidnoj visini, tako da se jedinica i u narednim borbama uvijek isticala, na šta su preživjeli borci i starješine bili ponosni.

Dva primjera odnosa naroda prema svojoj vojsci

HUSEIN MEŠANOVIĆ

Ranjen sam u nekom selu kod Trnova. Minobacačka granata je udarila blizu i bio sam izranjavan gelerima na više mjesta po nogama, a uz to sam i kontuzovan. Svijesti sam došao u brigadnoj bolnici u Foči.

Rane sam malo zaliječio i vratio u jedinicu. Ali, za kratko. Dugi i teški marševi učinili su svoje. Rane su mi se pozlijedile, morao sam ponovo u bolnicu, gdje sam zaradio i tifus.

Krajem aprila 1944. našli smo se u selu Izgori, hercegovačkom selu, na tromeđi Bosne, Crne Gore i Hercegovine. Selo je prostrano, sa više zaselaka između Volujka i Zelengore. Na velikoj je nadmorskoj visini, pa iako je kraj aprila, snijeg je još veliki.

U selo smo stigli poslije dvanaestočasovnog marša preko Zelengore. Dva konja sam promijenio - jedan je baldisao, a drugi lipsao. Više nije bilo konja za mene. Vodile su me ispod ruke bolničarke i zdraviji bolesnici i ranjenici. Ono obuće što sam imao raspalo se. Ostao sam bos, a iz čarape su virili prsti oteklih nogu.

Jedva se i sa velikim naporom krećem. Sam sebi izgledam jadno. Drugima još jasnije. Sa svojih sedamnaest godina bio sam mali, sitan, mršav, izranjavan. Bio sam gladan kako samo tifusar može biti gladan. Izgledao sam, kako tifusar može izgledati. Jedan mještandin, seljak, stariji čovjek, jak i plečat, brko, dugo me je gledao. U jednom trenutku sjeo je u snijeg, izuo opanke i skinuo šarene vunene čarape i pruži mi ih.

- Evo, uzmi, ja ću se već nekako snaći - rekao je.

Nisam znao šta da mu kažem. Briznuo sam u plač. To je sve što sam mogao izraziti punog srca u tom momentu.

Na žalost, ne znam mu ime. Ne znam tačno ni zaselak. To mi je i danas žao. Ali, ko je onda vodio o tome računa.

Zaštitna četa štaba 2. krajiške brigade prešla je poslednja Drinu kod sela Badovinaca (Loznica), sa političkim komesarom brigade Idrizom Čejvanom, noću 17/18. decembra 1944. godine.

Treba da pređemo cestu Zvornik - Janja, koju drže Nijemci i, s vremena na vrijeme, prolaze njemačke kolone u oba pravca. Jedinice brigade koje su ranije prešle sa druge su strane ceste.

Zadužen sam da pronađem vodiča.

Svraćamo u nekoliko kuća. Sve su prazne. Već tri dana ovdje se vode teške borbe, pa je narod pobjegao. Sve ostavio, samo glavu da spase.

U jednoj kući nalazimo ženu sa četvoro djece. Žena je polugola. Na njoj nekakva haljina kao spavačica. Prljava i pocijepana. Djeca spavaju pokrivena sijenom. Ona na ognjištu loži vatru i čuva da se sijenom ne zapali. Uz vatru drijema.

Pitamo je ima li nekoga u blizini ko bi nas mogao odvesti do ceste.

- Nema, svi su pobjegli - kaže - ja ću vas odvesti.

To kaže kao da je samo čekala da dođemo.

- Šta ćeš sa djecom? - pitam je.

- Probudiću najstarije da ih čuva dok se ne vratim - govori i već budi mališana. I dječaci je u nekakvim ritama. Ustaje bez riječi. Ona mu daje upute šta će raditi.

- Imaš li šta obući?

- Nemam, ali ništa, ja sam naučila - kaže kao da je normalno krenuti tako obučen u mrzlu decembarsku noć.

Dugo mislim da li da je povedem. Nemam izbora. Moram.

U rancu imam nešto veša, skidam ga i pružam joj.

- Evo ti, ovdje ima par košulja i veša, prekroj djeci - kažem joj.

Ona me samo pogleda. Nije odbila, niti se zahvalila. Zbunila se i nije znala šta da kaže. Uz put nam kaže da joj je muž u partizanima.

Vodila nas je dva-tri kilometra i dovela blizu ceste. Više nam nije bila potrebna. Komandir je dao patrolu da je otprati do kuće dok mi ispitamo mjesto prelaza.

Dugo poslije, pa i danas, nosim sliku djece koja spavaju pokrivena sijenom i polunage majke koja noćima bdi nad njima. »

U borbama od Ivanograda do Dravograda

SELMAN LIČINA

Bili smo uplašeni od naleta raznih formacija ondašnje vojske, počev od četnika i Italijana, koji su 6. januara 1943. napali moje rodno selo Korita i sela sa desne strane rijeke Lima. Tada je popaljeno naše selo, mojega oca su ubili, a majku teško ranili. Bježali smo kad god smo čuli da se u pravcu našeg sela kreće neka vojska. Tako je bilo i 27. jula 1944, kada smo obaviješteni da se iz pravca Ivanograda, preko Gornjeg Bihora (predeo Sandžaka), prema našem selu kreće neka vojska. Uplašili smo se i odmah pobjegli u pravcu Peštera, tačnije ka selu Borovštica. Toga dana moj mlađi brat Islam čuvao je ovce u neposrednoj blizini sela Borovštice, na tamošnjim pašnjacima. Pošto se bližio mrak, pošao sam da ga potražim. Tada sam se sreo sa grupom partizana, koji su me upitali kuda idem. Pošto sam im odgovorio, zamolili su me da ih povedem do sela Braćaka (na Pešteru), ukoliko znam gdje je to. Odgovorio sam im da znam i pristao da ih povedem. U selo Braćak stigli smo oko 22 časa, gdje smo i prenoćili u kući Avdula Čosovića. Sjutradan, 28. jula 1944, pokupili su nas oko 60 civila, nakon čega nam se Dušan Sovilj, komandant 3. bataljona 2. krajiške brigade, obratio kraćim govorom, o ciljevima NOB-a. Zatim je nas sve pozvao da dobrovoljno stupimo u redove boraca za oslobođenje naše zemlje.

Od nas oko 60 dobrovoljno se prijavilo 18, a među njima bio sam i ja. Raspoređeni smo po četama - na tri grupe - po šestorica u svakoj. Mene sa još pet drugova, Zejnelom Mekićem, Huseinom Agovićem, Zećom Agovićem, Nedžibom Kurgašom i Džemom Ličinom, odredili su u 2. četu bataljona, čiji je politički komesar bio Mustafa Gluhić. Komesar nam je detaljno objasnio ciljeve borbe i njen značaj, kao i sastav boraca (nacionalni i socijalni). S obzirom na to da smo nas šestorica bili Muslimani, Mustafa nam je odmah rekao da je i on Musliman i da u tim jedinicama ima boraca svih nacionalnosti, kao i da se ne pravi nikakva razlika prema nacionalnoj pripadnosti, jer je to zajednička vojska za oslobođenje svih naroda i narodnosti Jugoslavije, u kojoj se razvija bratstvo i jedinstvo.

Od nas šestorice rat su preživjela četvorica: Nedžib Kurgaš, Zećo Agović, Džemo Ličina i ja mada smo Nedžib i ja ratni invalidi. Zejnel Mekić i Husein Agović poginuli su. Zejnel Mekić je poginuo 16. januara 1945. u okršajima sa Njemcima u okolini Čelića kod Lopara, a Husein Agović 27. jula 1945. od bande koju je gonio u okolini Slovenske Bist-

rice. Ranjen sam 20. avgusta 1944. u borbi sa četnicima u okolini Aleksandrovca, a Nedžih Kurgaš je teško kontuzovan u borbi sa Nijemcima kod sela Koznik, u januaru 1945. godine.

Po stupanju u jedinice NOV, prema potrebi i zadacima, kretali smo se preko Sandžaka, vodeći borbe i oslobađajući mjesta. Vodili smo borbe protiv Nijemaca, četnika i ostalih slugu okupatora. U selu Braćak zadržali smo se, 28. i 29. jula, a 30. jula stigli smo u selo Gajiće. Iz tog sela 31. jula, došli smo u Goševo, u neposrednoj blizini Novog Pazara. Nastavljajući pokret, 1. avgusta, stigli smo na planinu Rogozina, takođe kod Novog Pazara, gdje smo imali oštre okršaje sa Nijemcima, koje smo razbili. Na toj planini, tačnije na njenim obroncima u blizini Ibra, odmorili smo se 2. avgusta, kada smo proslavili i dan osnivanja 2. krajiške brigade. Noću, 3. avgusta, napali smo uporišta Nijemaca na Ibru na pruži Raška - Kosovska Mitrovica (današnja Titova Mitrovica), tačnije na prostoru Rudnica - Lešak - Leposavić, i frontom širine od oko 12 kilometara. Tu su Nijemci imali jaka utvrđenja i pružili su nam jak otpor, koristeći savremenu tehniku i ubacujući stalno pojačanja, budući da su nastojali da po svaku cijenu spriječe prodor naših trupa u Srbiju. Borbe za savladavanje te neprijateljske linije bile su veoma oštre i teške, pa smo tek trećeg dana uspjeli da forsiramo Ibar i produžimo pokret uz planinu Kopaonik, gdje smo stigli u zoru 7. avgusta (na sam vrh Kopaonika - Pančičev vrh). Tu su nas napale jake četničke snage. Vođena je borba 7. i 8. avgusta, nakon čega smo uspjeli da ih razbijemo. Naredne borbe su vođene opet sa četnicima, 26. avgusta, kod Aleksandrovca. I tu, nakon trodnevnih okršaja uspjeli smo da ih razbijemo. Kod Topole, 17. oktobra 1944. prvi put smo se sreli sa jedinicima Crvene armije, koje su se spremale da uzmu učešća u borbama za konačno oslobodjenje Beograda.

Vodeći neprestane borbe, uz manje pauze, nastavljali smo nadiranje, preko Gornjeg Milanovca, ka Čačku, Uzičkoj Požegi, Bajinoj Bašti, da bismo 14. i 15. decembra 1944, u neposrednoj blizini Loznice, prešli Drinu i stupili na teritoriju Bosne, kod mjesta Janja, nedaleko od Bijeljine. Na teritoriji Bosne vodili smo borbe oko Bijeljine, Brčkog, Čelića, Kozluka, Zvornika, Tuzle i na ostalim mjestima sve do aprila 1945, kada smo prešli na teritoriju Hrvatske i nastavili borbe prema Sloveniji: preko Županje, Slavenskog Broda, i dalje, sve do Dravograda u Sloveniji.

U Dravogradu smo vodili borbe sve do konačne kapitulacije Njemačke, odnosno do 15. maja. Jer, i poslije zvanične kapitulacije Njemačke - poslije 9. maja 1945, dosta jake njemačke snage, sa četničkim i ustaškim formacijama i ostalim izdajnicima, oko 100.000 vojnika, pružale su snažan otpor želeći da pređu na austrijsku teritoriju radi predaje Englezima i Amerikancima. Neznatan broj tih jedinica uspio je, a ostale smo razbili i zarobili.

Poslije 15. maja 1945. ostao sam na tromeđi jugoslovensko-austrijsko-italijanske granice, nedaleko od Bistrice, sa svojom jedinicom sve do 20. oktobra 1945, kada sam kao mlađe godište demobilisan.

Pokret preko Peštera ka Ibru

HASIBA BAKALOVIĆ

Kada je naša brigada krajem jula 1944. u okolini Berana bila izvjesno vrijeme van borbenih dejstava, u 3. bataljonu, pored odmora, svoje slobodno vrijeme iskoristili smo i u druge svrhe, veoma neophodne za svaku slijedeću borbu.

Svako se prihvatio svoga posla. Borci su čistili oružje, sprovedene su higijenske mjere - dezinfekcija i čišćenje odijela i veša boraca. Provjeravano je također i zdravstveno stanje boraca. Bolničarke u vodovima i četama, svoj oskudni sanitetski materijal, sa cijedom koji je napravljen od drvenog pepela i vode, prale su zavoje i sortirale ih, sterilisale pribor (pincete, gazu i tufere). Nastojalo se, da se dobije bar koja kap rakije da bi je iskoristili kao dezinfekciono sredstvo, za sanaciju raznih upala, žuljeva i ojeda, što se često pojavljivalo na nogama boraca zbog pješaćenja, a i za spravljanje dobrog čaja za prehladene borce.

Posao se odvijao kao da se predviđao neki značajan događaj. Ubrzo su članovi KP i SKOJ-a na kraćim sastancima od političkog i vojnog rukovodstva obavještavani za divizijsku zapovijest o pokretu za Srbiju. Poslije toga, svim borcima je objašnjen značaj ovoga pokreta. Takođe nam je objašnjeno, da nas na tome pokretu čekaju mnoge neprijateljske prepreke, a uz to i prelaz preko rijeke Ibra. Od boraca je zahtijevana maksimalna ozbiljnost, izdržljivost i hrabrost.

Na peštarskom području naišli smo na napuštena muslimanska sela. Jedne noći, poslije borbe sa neprijateljskom milicijom, smjestili smo se u te napuštene kuće da se malo odmorimo i da odspavamo. Kada smo rano ujutro krenuli iz toga sela, idući kosom, iznad jedne velike kotline, primjetili smo u njoj puno ljudi, žena i djece, a bilo je i stoke zaprežnih kola, natovarenih raznim stvarima.

Nekoliko starješina iz štaba brigade i 3. bataljona, u pratnji nekoliko boraca, među kojima je bila i referent saniteta bataljona Zelkida Mešković, najavili su se i sišli u kotlinu. Išli su u susret grupi muškaraca tih izbjeglica. Bile su to izbjeglice ispred našeg nastupanja, zastrašene neprijateljskom propagandom. Kada su okončani razgovori sa ovima, nastalo je komješanje među tim svijetom, koji je počeo odmah da se vraća kućama.

U daljem pokretu, pored kraćih sukoba sa neprijateljskim mjesnim milicijama, izveden je i napad na žandarmerijsku stanicu u Gornjoj Jo-

sanici. U ovoj borbi, teže je ranjen u nogu borac 1. bataljona Ibrahim Kurbašić iz Tuzle. U razgovoru sa njim, zamolio me je da vidim, da li je dobro previjen.

Neki od zarobljenih milicionera, da bi opravdali svoju neprijateljsku pripadnost i time olakšali svoj položaj, s namjerom da ih pustimo da i dalje ostanu kod svojih kuća, bezuspješno su molili za pomoć od nekih naših boraca - Muslimana. Oni su ih, međutim, ismejivali, dok ih je Zelkida Mešković nazvala kukavicama, govoreći im, kako se ne stide nas žena i kako bi htjeli dobiti slobodu na tanjiru.

Tom prilikom, dosta je tih zarobljenika stupilo u našu brigadu, a one, kako ih je nazivala Zelkida, kukavice, puštene su kućama.

Deveti dio

Borbe u Srbiji

Sa operativnom grupom divizija u Srbiju

PERO KNEŽEVIĆ

Vojno-politička situacija u svijetu sredinom 1944. bila je veoma povoljna. Ona je proisticala iz povoljnog razvoja situacije na savezničkim frontovima.

Otvoren je »drugi front« u Normandiji 6. juna 1944. Saveznici su do polovine jula razbili tzv. Atlantski bedem, i stvorili solidan mostobran, potiskujući sve više njemačke armije ka granicama Njemačke.

U Italiji su saveznici početkom juna zauzeli Rim. Razbijena Keselringova armija povlačila se na sjeverozapad, gonjena anglo-američkim snagama. Livorno je pao 18. jula, i saveznici su izbijali pred njemačku utvrđenu tzv. Gotsku liniju, koja je činila posljednju prepreku za izbijanje u Lombardiju i dolinu rijeke Po.

Crvena armija je uspješno izvodila ofanzivu za ofanzivom. Desetog juna otpočela je ofanziva na Manerhajmovu liniju radi izbacivanja Finske iz rata. Dvadeset drugog juna otpočela je velika ofanziva Crvene armije na bjeloruskom frontu, koja je dovela do razbijanja Centralne grupe njemačkih armija i izbijanja sovjetskih snaga na rijeku Vislu. Za pet nedelja Crvena armija je napredovala više od 300 kilometara, prodirući duboko u Poljsku. Dvadeset i pet njemačkih divizija brisano je iz formacije njemačkih oružanih snaga. Petnaestog jula otpočela je ofanziva Crvene armije na Galiciju, i ona se naglo približavala granicama Rumunije i Mađarske.

Finska, Mađarska, Rumunija i Bugarska nalazile su se pred ispadanjem iz Osovinskog bloka. Na ratnom obzorju uveliko se ocrtavala pobjeda Antihitlerovske koalicije.

Njemačka se našla u veoma teškoj situaciji. Trpjela je vojničke poraze na sve strane. Intenzivnim bombardovanjem, saveznici su planski razarali njemačku privredu. Odbrana »Evropske tvrđave« postala je iluzija. Sve je to dovelo do krize rukovodstva i pokušaja razrešavanja krize i pučem i atentatom na Hitlera 20. jula 1944. godine.

Još od prve polovine 1943. narastanje narodnooslobodilačkog pokreta išlo je stalno po uzlaznoj liniji. On je ojačao novim partizanskim odredima, brigadama, divizijama i korpusima. Čak je i njemačka komanda Jugoistoka cijenila da narodnooslobodilačke snage samo u centralnom dijelu zemlje »već predstavljaju jednu iskrcanu savezničku ar-

miju«. I posljednja njemačka ofanziva, započeta desantom na Drvar 25. maja radi uništenja Vrhovnog štaba NOVJ, doživjela je potpuni krah. Došlo je do značajnih obrta u odnosu savezničkih zemalja prema narodnooslobodilačkom pokretu i našoj vojsci, iz čega je rezultirala i povećana vojna pomoć saveznika.

Šesnaestog juna konačno je potpisan sporazum između predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) Josipa Broza Tita i predsjednika izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije Ivana Šubašića. Njime je, praktično, označena pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta.

Postojale su velike slobodne teritorije u svim dijelovima zemlje i razvijeni organi narodne vlasti. Konačno je u svijet prodrila istina o natičovječanskoj borbi naših naroda i ugled Narodnooslobodilačke vojske bivao je svakim danom veći.

*

Oživljavanje narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji u toku 1943, nije bilo slučajno. U veoma nepovoljnim lokalnim prilikama razvili su se partizanski odredi u gotovo svim dijelovima Srbije. Nijemci, četnici i nedićevci nastojali su svim silama da ometu takav razvoj, služeći se svim sredstvima, osobito terorističkim metodama. Međutim, povoljna spoljna i unutrašnja vojno-politička situacija, a posebno oslobodilarske tradicije srpskog naroda, uticale su na njegovo masovno opredjeljivanje i uključivanje naroda u narodnooslobodilačku borbu.

Krajem 1943. šire područje Toplice i Jablanice bilo je najjače žarište narodnooslobodilačke borbe u Srbiji. Već početkom 1944. na tom području dejstvovalo je nekoliko partizanskih brigada, a nešto kasnije formirano je nekoliko divizija. Uprkos svim mjerama okupatora, u prvoj polovini 1944. jedinice NOVJ u Srbiji naglo su jačale. To narastanje najbolje potvrđuje činjenica da je Glavni štab Srbije od 20. maja do 21. juna, dakle za oko mjesec dana, formirao pet divizija (21, 22, 23, 24. i 25 diviziju), koje su u oslobađanju Srbije i docnije, u operacijama naše armije za konačno oslobođenje zemlje, imale značajnu ulogu.

Polovinom jula 1944. Vrhovni štab je uputio Koču Popovića za komandanta Glavnog štaba Srbije i više iskusnih komandanata radi poboljšanja organizacije i rukovođenja tim jedinicama.

*

Od napuštanja Srbije krajem 1941. ideja o povratku jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju nije napuštala Vrhovni štab, a posebno druga Tita. Ali, za ostvarenje te ideje trebalo je da se steknu svi potrebni uslovi.

Prvi pokušaj prodora Druge proleterske i Pete krajiške divizije (mart - maj 1944) i spajanje sa srpskim jedinicama u jugoistočnoj Srbiji nije uspio. Te snage su u to vrijeme bile preslabe za takav poduhvat. U maju 1944. Vrhovni štab je razradio osnovnu zamisao za nastupanje krupnih jedinica NOVJ u Srbiju. Aktiviranje unutrašnjih snaga u Srbiji

imalo je u tom planu značajno mjesto. Istovremeno, planom je bilo predviđeno da se sa operacijskih osnovica u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, upute krupne snage NOVJ prema Srbiji, i da se time prenese težište operacija NOVJ u Srbiju.

Za donošenje takve odluke Vrhovni štab se, pored ostalog rukovodio i slijedećim razlozima:

- bilo je na pomolu, ispadanje Rumunije i Bugarske iz osovinskog bloka;

- trebalo je spriječiti da Nijemci sa prikupljenim snagama iz Jugoslavije, Bugarske i Grčke formiraju novi front;

- trebalo je razbiti udružene četničko-nedićevske snage, na koje su računale reakcionarne snage u zemlji i inostranstvu i tako onemogućiti razne političke kombinacije za poslijeratno uređenje zemlje;

- trebalo je da narodnooslobodilački pokret osvoji političke pozicije u Srbiji da bi se onemogućile špekulacije reakcionarnih snaga sa opredjeljenjem srpskog naroda. U okviru toga podrazumijevalo se proširenje i učvršćenje institucija i organa narodne vlasti;

- na istočnim granicama očekivalo se skoro izbijanje Crvene armije. Bilo je mnogo razloga da se u određeno vrijeme na tim granicama nađu jedinice NOVJ kao jedina saveznička vojska Crvenoj armiji u zemlji;

- Srbija je u to vrijeme bila najveći izvor ljudskih i materijalnih rezervi za pothranjivanje fronta, do konačnog oslobođenja zemlje;

- i konačno, trebalo je onemogućiti ili usporiti povlačenje njemačke Grupe armije »E« iz Grčke.

Da bi ostvario tu odluku, Vrhovni štab je pristupio formiranju, koncentraciji i opremanju tri operativne grupe.

U Crnoj Gori je obrazovana Operativna grupa divizija: 2. proleterska, 5. krajiška i 17. bosanska, za prodor preko rijeke Ibra i Kopaonika u jugoistočnu Srbiju i spajanje sa divizijama Glavnog štaba Srbije.

U Sandžaku je koncentrisan Prvi proleterski korpus sa dvije divizije: 1. proleterskom i 6. proleterskom (ličkom). Njegov zadatak je bio da preko Zlatibora prodre u zapadnu Srbiju.

U istočnoj Bosni je koncentrisan Dvanaesti udarni korpus sa dvije divizije: 16. i 36. vojvođanskom, koji je trebalo da preko Drine pređe u zapadnu Srbiju.

Prvo je otpočela prodor Operativna grupa divizija iz Crne Gore, pod komandom generala Peka Dapčevića. Vrhovni komandant je uputio 9. jula direktivu štaba 2. korpusa, pod čijom komandom je privremeno bila Operativna grupa, u vezi sa nastupanjem u Srbiju. Prema direktivi, 2. i 5. divizija trebalo je da se prebace na prostoriju planine Golije i Javora, da tu stvore uporišta za brz prodor u Srbiju, da 2. proleterska divizija krene iz Ibarske klisure, preko Kopaonika, u Toplicu, gdje bi sa tamošnjih pet divizija činila jednu operativnu grupu. Ta grupa je imala zadatak da onesposobi za promet ibarsku željezničku prugu.

Treća udarna divizija, prema toj direktivi, trebalo je da ostane u stratezijskoj rezervi u zapadnom dijelu Sandžaka, a 37. udarna divizija da obezbjeđuje lijevi bok Operativne grupe.

Za ostvarivanje te direktive data je sloboda u radu i samostalnost u akcijama. Štabu 2. udarnog korpusa ostavljeno je da sam odredi vrijeme početka akcije, zavisno od pripremljenosti i opremljenosti jedinica.

Srbija je za Nijemce bila osjetljivo područje iz više razloga, a najvažnije im je bilo da sačuvaju i obezbijede komunikacije u moravskoj i ibarskoj dolini radi snabdijevanja i slobode manevra velikih grupacija njemačkih trupa u Grčkoj i Bugarskoj. To područje je postalo osjetljivije sa približavanjem Crvene armije našim istočnim granicama. Zato su Nijemci uporno i žilavo nastojali da spriječe svaki pokušaj upada u Srbiju. Oni su pratili radio-saobraćaj Vrhovnog štaba sa njemu potčinjenim štabovima, dešifrovali depeše i tako otkrivali namjere naših viših štabova.

U julu 1944. Nijemci su preduzeli još jednu opsežnu operaciju radi razbijanja na operacijskim osnovicama jedinica NOV određenih za upad u Srbiju. Njemački komandant Srbije otpočeo je 10. jula operaciju širokih razmjera, koju su izradile udružene njemačke, bugarske, četničke i nedićevske snage, radi razbijanja novoformiranih srpskih divizija u jugoistočnoj i istočnoj Srbiji.

Ofanziva protiv naših snaga u istočnoj Bosni otpočela je 17. jula, a samo dan kasnije, 18. jula i u Crnoj Gori, na sektoru Andrijevića - Berane.

Okupator je nastojao da, mobilisanjem svih svojih i kvislinških snaga, prisili jedinice NOV na stalne odbrambene borbe i tako rastroji i oslabi naše snage i omete njihovo grupisanje. No, ni taj plan Nijemaca nije uspio.

Učešće Operativne grupe divizija u andrijevičkoj operaciji

Sa dolaskom 17. bosanske udarne divizije u Crnu Goru i Sandžak, krajem juna i početkom jula, divizije određene za nastup u Srbiju bile su grupisane, s obzirom na to da su se na tom području već nalazile 2. i 5. divizija. Sve tri divizije stavljene su pod komandu 2. udarnog korpusa. Na toj prostoriji trebalo je te divizije pripremiti za pokret, odmoriti, popuniti, snabdjeti i opremiti.

Iako je direktivom Vrhovnog štaba od 9. jula bilo predviđeno da štab 2. korpusa sam odredi vrijeme nastupanja tih divizija, započete neprijateljeve ofanzive u Srbiji i Crnoj Gori komplikovale su početak nastupanja.

Naime, ofanziva krupnih neprijateljevih snaga na tek formirane i nedovoljno iskusne srpske divizije u Toplici i Jablanici podstakla je Vrhovnog komandanta da već 14. jula naredi štabu 2. korpusa da ubrza upućivanje predviđenih divizija prema planini Goliji i Javoru. Računalo se da bi time bila otklonjena i ofanziva na Sandžak, jer bi, s obzirom na cilj, bila bespredmetna.

Samo dva dana kasnije, 16. jula, Vrhovni štab je naredio štabu 2. korpusa da 5. i 17. divizija odmah krenu ka planini Goliji i Javoru da bi se smanjio pritisak neprijatelja na divizije u jugoistočnoj Srbiji, gdje je neprijateljska ofanziva bila u punom jeku. Vrhovni štab je 20. jula upozorio štab 2. korpusa da ne angažuje 2., 5. i 17. diviziju u borbama u rejonu Andrijevice. I u direktivi od 9. jula bilo je naglašeno da se te divizije ne uvlače u teške borbe. Istovremeno, naređeno je da se odmah izvede planirani pokret u Srbiju, ali toga puta na planinu Kopaonik (ranije Golija i Javor), s tim da 2. proleterska produži za Toplicu.

Međutim, te divizije su bile već uveliko uvučene u borbe oko Andrijevice i svako njihovo naglo izvlačenje imalo bi teške posljedice. Štab 2. korpusa je želio da svim raspoloživim snagama razriješi situaciju oko Andrijevice i Berana, pa da potom krene. Vjerovatno je to navelo Vrhovni štab da 21. jula izda direktivu štabovima 1. proleterskog i 2. udarnog korpusa, u kojoj se skreće pažnja da neprijatelj stalno vrši prepade na pojedinim sektorima radi slabljenja i dezorganizacije jedinica NOV, te da neki naši komandanti nasjedaju toj neprijateljevoj taktici i uvlače jedinice u teške frontalne borbe i tamo gdje to ne treba. U vezi s tim, naređeno je da se primjenjuje elastičniji način ratovanja i jedinice čuvaju od suvišnih gubitaka.

Komandant 2. korpusa u selu Lubnici održao je 22. jula uveče kratak sastanak sa komandantima divizija u vezi sa predstojećim pokretom.

Najzad, 25. jula, Vrhovni komandant je ponovo naredio štabu 2. korpusa da zbog teške situacije snaga NOV u Srbiji odmah uputi predviđene divizije na Kopaonik.

U toku noći 26/27. jula sve divizije Operativne grupe primile su slijedeće naređenje generala Dapčevića: »Bez obzira na tamošnju situaciju, najhitnije izvršite pokret za Berane, odakle ćemo krenuti na duži put«. Svakako, istoričari će utvrditi zašto je došlo do takvog zakašnjenja - da li je komandant 2. udarnog korpusa mogao krenuti ranije, da li je morao uvući te divizije u borbe oko Andrijevice, i na kraju da li je bolje što su te njemačke snage tučene u rejonu Andrijevice, nego da su se našle u dolini Ibra, gdje bi se teže tukle.

Marš na Ibar

Konačno je 26. jula otpočelo prikupljanje i koncentracija Operativne grupe divizija sjeverno od Berana. Neprijateljeve snage su bile potučene kod Andrijevice, ali ne i dotučene. Mnogi borci i starješine bili su iznenađeni izvlačenjem iz borbe u trenutku kada su stvoreni uslovi da se neprijatelj, koga smo upravo bili razbili i rastrojili, dotuče do kraja. Izvlačenje nije išlo ni lako ni brzo, pa su neke jedinice koje su prodrle duboko u neprijateljevu pozadinu mogle biti izvučene tek sutradan.

Prikupljanje je izvršeno na prostorijski sela Goražde, Zagrade, Babino, nekih 10—15 km sjeverno od Berana. Tu su obavljene uobičajene pripreme za marš. Divizijske i brigadne bolnice rasterećene su od teških i ne-

pokretnih ranjenika i bolesnika. Oni su, preko bolnice 2. korpusa, upućeni na liječenje u Italiju.

Pokret je izveden noću 28/29. jula. Opšti pravac marša bio je: s. Suvi Do - s. Žunjevići - ogranci planine Rogozine - rijeka Ibar, na odsjeku između Kosovske Mitrovice i Raške. Operativna grupa je marševala u tri kolone, a divizija u jednoj.

Desnu kolonu činila je 5. divizija, a srednju 2. proleterska. Lijevo je marševala 17. bosanska divizija, opštim pravcem: s. Orahovo - Osmanovo brdo - Oštra glavica - Suvi do - s. Melaj - s. Lukare - s. Rikovo.

Štab 2. korpusa, da bi olakšao prodor Operativne grupe, naredio je 1. proleterskoj diviziji da djeluje u pravcu sela Stranja i veže neprijateljeve snage iz rejona Sjenice, a 37. udarnoj diviziji da pređe rijeku Lim, djeluje prema planini Zlataru i veže neprijateljeve snage iz tog rejona. Djelovanja tih divizija znatno su smanjila pritisak na Operativnu grupu do njenog izbijanja na Ibar.

Odmah u početku trebalo je razbiti neprijateljeve snage na desnoj obali rijeke Lješnice. Na odsjeku marša divizija neprijateljski front se protezao linijom: s. Orahovo - Kragov krš - s. Lagatori - Jazavčev krš - Osmanovo brdo - s. Cuki. Te položaje posjedala je i branila legija »Krempler« i borbena grupa »Bendl«.

Legiju »Krempler« formirao je po kapitulaciji Italije njemački pukovnik fon Krempler od sandžačkih muslimana, sa njemačkim komandnim kadrom. Umjesto predviđena četiri bataljona, formirana su samo tri, sa po 500 ljudi. U početku je to bio tzv. Sandžački zaštitni puk, sa zadatkom da obavlja policijsku službu. U ljeto 1944. Nijemci su promijenili njegovu namjeru, s tim što je, pored Sandžačkog zaštitnog puka, pod komandom pukovnika Kremplera stavljena i muslimanska milicija. Sve skupa je nazvano »Legija Krempler«, a zadatak joj je bio da odbrani dolinu Lima od snaga NOV. Imala je oko 4.000 ljudi.

Borbena grupa »Bendl« bila je sastavljena od dva bataljona albanskih lovačkih pukova (Albanske kvislinške formacije), pod komandom njemačkog majora Bendla, Srednji i viši komandni kadar bili su Nijemci. Ta grupa je imala oko 700 ljudi. Obe te grupacije učestvovala su u andrijevičkoj operaciji i djelomično tučene od naših snaga.

Otpor neprijatelja u dolini rijeke Lješnice bio je slab, i on je, uglavnom, bježao. O tome najbolje svjedoče neprijateljeva dokumenta. Major Bendl poslao je 29. jula u 13,00 časova štabu divizije »Skenderbeg« depešu slijedeće sadržine: »Partizani su u 12,00 časova zauzeli Jazavčev krš. Bande su se potpuno raspale (misli na svoje potčinjene jedinice - primjedba P. K). Albanska vojska odstupila. Partizani nastupaju u pravcu Kalica. Preuzeo sam prikupljanje na prostori Kalica, da bi sa prikupljenim ostatkom snaga tamo obrazovao prihvatni položaj. Iz komande potporučnika Lulka nestao jedan njemački podoficir. U Rožaju nema rezerve. Radi osiguranja Rožaja i radi čišćenja mjesta prodora molim da mi se upute nove snage, a u prvom redu teška oruđa, bacači i topovi. Nalazim se na Kacuberu. Prihvatni položaj kod Kalice sa demoralisanim snagama nije siguran«.

Iz navedenog izvještaja najbolje se vidi stanje i moral kod neprijatelja. Porazom kod Andrijevice bio je uzdrman čitav taj sektor. No, taj

neprijatelj je bio i lukav i drzak, i to je nalagalo da se maršuje sa punom oprežnošću i svim mjerama obezbjeđenja.

Prvog dana smo maršovali preko istočnog Bihora, predjela koji se proteže na desnoj obali Lima, od Bijelog Polja do rijeke Lješnice.

Drugog dana marša izbili smo u istočne dijelove Peštera. To je prostrana kraška visoravan, na oko 1.200 - 1.400 metara nadmorske visine. Na njoj su bujni planinski pašnjaci, pa se seljaci bave stočarstvom. Naseljavaju ga Muslimani i Albanci. Stanovništvo je bilo najvećim dijelom pod uticajem neprijatelja. Citava sela bježala su ispred nas, gonila stoku i nosila najnužnije stvari. Tek pošto su vidjeli da naše kolone prolaze kroz njihova sela i pored njihovih kolona i zbjegova postali su razgovorljiviji i počeli su nas nuditi mliječnim proizvodima. Većina se raspoložena i vesela odmah vratila u svoja sela.

Gdje god smo stigli objašnjavali smo ciljeve naše borbe. Borci Muslimani bili su najbolji agitatori. Velike teškoće nam je pričinjavao jezik, jer većinu stanovništva činili su Albanci, koji nisu znali srpskohrvatski. Ali, najbolja propaganda bili su postupci naših boraca, jer su više gledali šta mi radimo, nego šta govorimo. Neki omladinci su se priključili našim jedinicama.

Operativna grupa je 30. jula izbila na prostoriju sela: Dolovo, Ravenica i Leskova. Dan bi po svemu ličio na prethodne da nije u Peštarskom polju, jugoistočno od Sjenice, jedan bataljon puka »Brandenburg« napao naš lijevi bok. Naime, general Leb, koji je iz Sjenice objedinjavao komandu njemačkih snaga (Legija »Krempler«, 5. policijski puk i puk »Brandenburg«), uputio je, brzo prikupljen, jedan motorizovani bataljon. Ojačan sa šest tenkova, da se probije do sela Suvi Do, na pravcu marša naše lijeve kolone, i da se drži do pristizanja pojačanja. Međutim, taj bataljon nije ni stigao do Suvog Dola. Nešto sjevernije od sela sačekala su ga dva bataljona 2. krajiške brigade i, poslije kraće borbe, bio je prisiljen da se povuče prema Sjenici.

Trideset prvog jula u 4,00 pokret je nastavljen. Pred veče su sve tri divizije stigle na liniju: s. Rude - s. Malaje. Peta divizija je izbila na komunikaciju Tutin - Novi Pazar. Tokom čitavog marša pratila nas je gusta magla, a povremeno je padala sitna ljetna kiša. Sjutradan, 1. avgusta, pokret je nastavljen u isto vrijeme. Popodne su divizije izbile na planom predviđene prostorije S. Bude - s. Vojkovići - s. Znuše.

Naši obavještajci su otkrili da se u selu Gornja Jošanica, u zoni marša 17. divizije, kod žandarmerijske kasarne, nalazi veća neprijateljeva posada. Određen je 2. bataljon 2. krajiške brigade da je likvidira. Koristeći maglu, vodiči su nas doveli na nekoliko stotina metara od kasarne. To je bila oveća jednospratna zgrada na jednoj blagoj kosi u blizini rijeke Jošanice. Oko kasarne i malog zapuštenog parka, sa nekoliko borova, protezala se drvena ograda. Rasporedili smo se i napali kasarnu u polukrugu, sa tri strane. Neprijatelj je pokušao da organizuje odbranu. Poslije kraće, ali zestoke borbe neprijatelj se predao. Desilo se slučajno da je sa četvrte strane prolazio jedan bataljon 2. proleterske brigade, koji je, kad se razvila borba, sadejstvovao našem bataljonu.

U kasarni se nalazilo oko 80 vojnika. Većinu je sačinjavala tzv. Šucpolicija, odnosno dijelovi jednog bataljona 5. policijskog puka iz Novog

Pazara. Bilo je nekoliko pripadnika muslimanske milicije, a ostalo žandarmi, graničari i finansi.

Tu smo se prvi put sreli sa Šuc-policijom kao borbenom jedinicom. Bili su to odabrani mladići, dobro uhranjeni, sa izrazito plavom, dobro skrojrenom uniformom, koja je više ličila na uniformu za paradu, nego za teren, a još manje za rat.

Prilikom našeg napada poginulo ih je 18, među kojima je i komesar finansijskih straža - Nijemac, i dva narednika - Nijemca. Zarobljeno ih je 52, a među njima četiri Nijemca, dok su dva Nijemca, bježeći ispred nas, naletjela na bataljon 2. proleterske i bili zarobljeni. Zaplijenjena su četiri puškomitraljeza, 52 puške, oko 10.000 metaka, šmajser, četiri pištolja, tri jahača i sedam tovarnih konja, nešto čebadi i ostali materijal nađen u kasarni. Od zarobljenika se 21 javio da ostane u našoj vojsci. Neki su dezertirali, ali je veći broj ostao sa nama do kraja rata, a neki su poginuli. Bili su veoma dobri borci. Kasarna je zapaljena. Vlastitih gubitaka u toj borbi nismo imali.

U zoru 2. avgusta marš je nastavljen. U toku dana divizije su izbile na komunikaciju Novi Pazar - Kosovska Mitrovica. Prelazak komunikacije nije prošao bez komplikacija. General Leb, u namjeri da spriječi ili uspori pokret Operativne grupe ka Ibru, uputio je dva motorizovana bataljona 5. policijskog puka u rejonu sela Šanca, jedanaest kilometara jugozapadno od Novog Pazara, da u zahvatu komunikacije organizuje zaprečnu liniju.

Ti bataljoni su se našli na pravcu marša 17. i 2. proleterske divizije. Borbu su povele čelne brigade tih divizija - 6. istočnobosanske proleterske i 2. proleterske brigade. Poslije žestoke borbe, neprijatelj je natjeran da se povuče prema Novom Pazaru, uz velike gubitke u ljudstvu i materijalu.

Oko 17 časova istog dana divizije su izbile na domak Ibra u slijedećem rasporedu: desnokrila 5. divizija na prostoriju s. Rudine - Kukavice; srednja, 2. proleterska divizija na prostoriju s. Vuka Lokva - Berberi, a lijevokrila 17. divizija na prostoriju Krstac - s. Rikovo.

Komandant Operativne grupe divizija, 2. avgusta oko 23 časa, izdao je zapovijest svim divizijama za napad na neprijateljeva uporišta na komunikaciji željeznička pruga u dolini rijeke Ibar, a na odsjeku između Kosovske Mitrovice i Raške. Pored likvidacije neprijateljskih uporišta, trebalo je porušiti željezničku prugu i objekte na njoj, i tako je izbaciti iz upotrebe.

Komandant Operativne grupe nije mogao raspolagati približno tačnim podacima o neprijatelju na sektoru napada. Znalo se da taj dio pruge osiguravaju bjelogardejci, tj. pripadnici Ruskog zaštitnog korpusa (RZK). Znalo se da veće objekte na pruži obezbeđuje posada od 20 do 40 bjelogardejaca, iz najmanje dva dvospratna bunkera od tvrdog materijala. Takođe, znalo se da se u selima Rudnica i Leposavići od prije nekoliko dana nalazi jedan bugarski bataljon.

Sedamnaesta divizija imala je zadatak da napadne odsjek s. Rudnica - s. Lešak, uključujući oba mjesta, i da postavi osiguranje prema Raškoj. Po likvidaciji tih uporišta trebalo je da jedna brigada ostane na lijevoj obali Ibra, prema komunikaciji Kosovska Mitrovica - Novi Pazar,

a dve brigade u dolini Ibra trebalo je da poruše prugu. Napad je naređen 3. avgusta u 21,00 čas. Ta zapovijest je primljena u štabovima divizija u toku noći, a u toku dana, 3. avgusta, razrađena je u štabovima jedinica i obavljene su druge pripreme.

Borbe na prilazima Ibru

U toku priprema razjašnjene su mnoge nepoznanice o neprijateljstvim snagama koje su obezbjeđivale dolinu Ibra.

Na toj prostoriji oko planine Rogozine Operativna grupa se našla na jednoj uskoj prostoriji između komunikacija u dolini Ibra i Komunikacije Kosovska Mitrovica - Novi Pazar, između relativno jakih neprijateljevih garnizona. Naše brigade su u to vrijeme bile brojno male (Postoje podaci za kraj juna: 6. brigada je imala 381 borca, 15. majevička - 415, a 2. krajiška - 589 boraca. Do kraja jula nešto je izbačeno iz stroja, a nešto došlo pa je brojnost bila približno ista). Prema podacima, komunikacije u dolini Ibra na sektoru Kosovska Mitrovica - Raška - Kraljevo branili su: 5. puk ruskog zaštitnog korpusa (Štab u Kosovskoj Mitrovici), jedan bataljon iz 24. bugarske divizije (štab divizije u Užicu), 3. i 4. bataljon 3. policijskog puka (štab puka u Kraljevu), dva bataljona Srpskog dobrovoljačkog korpusa i dijelovi muslimanske milicije. Na pruži je patrolirao jedan oklopni voz, a na komunikaciji četa tenkova. U Novom Pazaru su bila dva bataljona 5. policijskog puka, sa kojima smo već imali sukobe, a jedan bataljon tog puka je bio u Raškoj.

Sela u kojima smo se našli bila su srpska. Većinu su popalili Nijemci i balisti još 1941. godine, pa se stanovništvo dijelom raselilo. Lijepo su nas primili i činilo se da su se obradovali našem dolasku. Iako su bili od 1941. pod uticajem četnika, taj uticaj je bio slab.

Najveće iznenađenje bilo nam je prisustvo u Kosovskoj Mitrovici njemačke 1. brdske divizije, sa kojom se znamo iz šeste ofanzive. Naime, samo neki dan ranije počeli su pristizati dijelovi te divizije iz Grčke i koncentrisati se na prostoriji Priština - Kosovska Mitrovica.

Tog dana (3. avgusta) u jutarnjim časovima, iz Peći, na taj sektor ubrzano se prebacivao 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji smo prije nekoliko dana tukli kod Andrijevice i ostavili na Cakoru. Dakle, toga dana smo saznali da su snage koje brane dolinu Ibra mnogo veće i respektivnije.

U prijepodnevnim časovima naši osmatrači su uočili veoma živu aktivnost u dolini Ibra, kretanje kamiona i tenkova u oba pravca, radove na utvrđivanju i izviđačke aktivnosti. To je ukazivalo da bi neprijatelj mogao preći u napad. I, to se dogodilo. Iz nekoliko raznih pravaca krenule su neprijateljske kolone prema snagama Operativne grupe.

Prvo je oko 10 časova 54. bataljon 99. puka 1. brdske divizije napao na desnom krilu 1. krajišku brigadu. Borba je vođena cijeli dan. Istovremeno, 2. proleterska je vodila borbu sa neprijateljem na Crnom vrhu.

Na lijevom krilu neprijatelj nije ostavio na miru ni 17. diviziju.

Prvo je jedna jača patrola, od oko 50 bjelogardejaca, krenula iz željezničke stanice Lešak, najvjerovatnije u izviđanje. Doprla je do blizu

sela Trebići. Neprijatelja su na vrijeme primijetile jedinice 15. majevičke brigade, spremno dočekale i natjerale u bjekstvo. Ubijen je jedan, a ranjeno pet vojnika. Zarobljen je jedan poručnik, za koga se ustanovilo da je zločinac, pa je strijeljan.

Poslije toga je, oko 17 časova, napao 3. bataljon 5. policijskog puka, ojačan dijelovima Ruskog zaštitnog korpusa i artiljerijom iz pravca Raške na dijelove obezbjeđenja 15. majevičke brigade. Tim napadom je razjašnjeno da je neprijatelj planirao da dejstvima od Kosovske Mitrovice i Raške ovlada grebenom Rogozine i komunikacijom Kosovska Mitrovica - Novi Pazar, i sa te komunikacije zadobije slobodu manevra u pozadini i s leđa Operativne grupe. Treći policijski bataljon napao je žestoko i drsko. Štab 15. majevičke, pojačao je odbranu, ali je neprijatelj, i pored toga, potisnuo i zauzeo dominantnu Lipovicu t. 972, nastupajući do sela Trebići. Borba se vodila do 20,30 časova. Majevičani su se zadržali na liniji Bukovik - južne padine Lipovice. U toku noći neprijatelj je ostao na dostignutim položajima, što je značilo da će produžiti napad. Petnaesta majevička je ostala prema neprijatelju, a u toku noći ga je napala i zbacila sa Lipovice. On se zadržao na susjednim položajima.

Dok su jedne brigade vodile borbu, druge su se pripremale za pokret na Ibar. Oko 16 časova brigade su krenule prema Ibru, ali su jedinice 5. i 2. proleterske divizije naletjele na bataljone 14. SS puka i u susretnoj borbi, veoma žestokoj, bile prisiljene da se probiju do rijeke.

Očito je da je neprijateljevo komandovanje tim ispadima nastojalo da spriječi izbijanje Operativne grupe na Ibar, odnosno da je zadrži na prilazima Ibru do prikupljanja svojih jačih snaga. U tom nastojanju ono je bilo zbunjeno i smušeno, te je donijelo više pogrešnih odluka. U nastojanju da dejstvuje sa više pravaca, neprijatelj je rasparčavao snage, napade pojedinih svojih kolona izvodio je u različito vrijeme, u nedostatku snaga izvlačio je već tučene jedinice sa jednog sektora i bacao ih na drugi itd. Sve je to doprinijelo da su snage namijenjene za odbranu najutvrđenije linije duž navedenih komunikacija dobrim dijelom tučene ranije, na otvorenom prostoru, u za njih nepovoljnim uslovima. Što je još gore, neuspjesi u napadima u toku 3. avgusta doveli su do daljnjeg pogoršanja ionako slabog moralnog stanja u njihovim trupama.

Neprijatelj je veoma dobro procijenio odsjek forsiranja Ibra i dobro postavio svoje snage. Da je u toku 3. avgusta svoje snage dobro odmorio, snabdio, pripremio i dogradio sistem poljskih fortifikacija, oslanjajući se na postojeći sistem utvrđenja i prepreka, brigade Operativne grupe bi mnogo teže prošle.

Neprijatelj je griješio, jer smo ga na to prisilili. Naime, štab Operativne grupe i njemu potčinjeni štabovi radili su brzo, energično i odlučno, tako da su svaku situaciju rješavali u svoju korist, a to je natjeralo neprijatelja na brzoplete i pogrešne odluke.

Forsiranje Ibra i borbe na komunikacijama

Neposredno pred početak forsiranja, štab Operativne grupe je radiogramom obavijestio komandante divizija da se zadatak mijenja utoliko što se sve tri divizije po prelasku Ibra orijentišu na Kopaonik.

Poslije obavljenog zadatka u dolini Ibra, 17. divizija, se orijentisala i razmještala na prostori seli Ostraće, Crnatovo i Gradište, zatvorila pravac od Raške i obezbjeđivala se od Kopaonika. Naglašeno je da sve divizije moraju biti 5. avgusta na određenim prostorijama, bez obzira na to da li su sva uporišta na komunikacijama likvidirana ili ne. Ibar je u to vrijeme bio plitak i gazan, a prilazi k njemu uglavnom dobri. Skrivene prvim mrakom, naše jedinice su se polako i nezadrživo spuštale ka rijeci. Djelimično navučeni i spuštteni oblaci činili su noć nešto tamnijom. Kod neprijatelja - tišina. Sem rijetkih kamiona koji su krstarili cestom sa prigušenim farovima. U selima prema Kopaoniku svjetla su bila rijetka.

Da bi zavarale neprijatelja, neke jedinice koje su bile u dodiru otpočele su napad odmah po padu mraka. To je navelo Nijemce da brzo zaključe da napada na Ibar u toku noći neće biti. To su priželjkivali, jer je odgovaralo njihovim planovima odbrane.

Zato je napad na prugu izveden oko 21 čas, prema nekim podacima, djelovao kao šok na njemačko komandovanje.

Sedamnaesta bosanska divizija napadala je na sektoru Lešak - s. Rudnica. Na odsjeku napada situacija se znatno komplikovala. Šesta brigada se spustila na Ibar u visini s. Lešak. Odsjek prelaza rijeke bio je branjen, pa je prelaz izveden pod borbom. Trebalo je da brigada likvidira neprijatelja na željezničkoj stanici i u selu. Dobro utvrđeno selo Lešak činilo je najjaču otpornu tačku u cjelokupnoj odbrani, sa većim brojem tvrdih bunkera, minskih polja i rovova, a sve je to bilo zaštićeno preprekama od bodljikave žice. Njegova dobra utvrđenost, a i središnji položaj između Kosovske Mitrovice i Raške, bili su razlog da se tu razmjestio štab 14. SS puka sa prištapskim dijelovima i jednim bataljonom. Komandant puka je odatle rukovodio čitavom odbranom. Posadu Leška činili su 2. bataljon 14. SS puka, jedna tenkovska četa, oko 90 nedicevaca 20 Bugara i nešto bjelogardejaca. Ukupno, oko 700 vojnika. Odbrana je raspolagala većim brojem automatskog oruđa, sa dovoljno municije, artiljerijom i jednim oklopnim vozom. Zato je došlo do snažne borbe. Šesta brigada je natjerala štab odbrane čitavog sektora da se zabavi sam sobom, odbranom sopstvenih pozicija, i tako je olakšala prodor ne samo susjednih brigada nego i čitave Operativne grupe. Ipak, 6. brigada nije uspjela da zauzme Lešak. U zoru, 4. avgusta, povukla se na lijevu obalu Ibra i posjela kosu Borova glava, iznad samog Ibra, nasuprot Leška. Da bi izbjegla vatru artiljerije, povukla se nešto kasnije dublje, na liniju Šanac - Kom - Kršlja, i tu predanila.

Druga krajiška brigada, kao lijeva kolona divizije, krenula je oko 15 časova preko sela Kamenica - Tusnići - Plavkovo, na polazne položaje. Pred mrak je neopaženo stigla na visove iznad Ibra, nasuprot željezničkoj stanici Rudnica, na svega nekoliko stotina metara od neprijatelja. U forsiranje i napad pošla su tri bataljona. Četvrti bataljon je ostavljen kod sela Kamenica da štiti zaledinu brigade.

Ibar je prešla neprimijećeno. Prvi bataljon se postavio na visu Borovik, kao zaštita od Raške. Istovremeno je porušio cestu i željezničku prugu. Drugi bataljon je napao neprijatelja u selu Rudnici, sa zapadne

i sjeverne strane, a 3. bataljon se postavio u zaštitu od sela Lešak, dok je dijelom snaga sadejstvovao 2. bataljonu sa jugoistočne strane. Napad je otpočeo žestokom vatrom i sa jedne i sa druge strane. Borba je vođena cijelu noć. Zauzeto je nekoliko tvrdih bunkera. Rudnicu su branili Nijemci sa tri tenka. U zoru se bataljon povukao prema Kopaoniku. Odlučeno je da se neprijatelj u Rudnicama drži u toku dana u blokadi sa najbližih i najpogodnijih položaja.

Treći bataljon je uspješno odbio nekoliko pokušaja neprijatelja da interveniše prema Rudnici iz rejonu Leška. Prvi bataljon je i dalje ostao na svojim položajima na Boroviku.

Štab brigade sa prištapskim dijelovima i 4. bataljonom nije se prebacio.

U toku tih borbi 2. i 3. bataljona neprijatelj je imao 28 mrtvih i 36 ranjenih vojnika, a 22 bila su zarobljena, među kojima 18 Italijana. Oštećena su dva tenka, šest kamiona, četiri bunkera i oko 1.000 metara pruge. Mi smo imali dva mrtva i četiri ranjena borca.

Tako su od jedinica 17. divizije samo naša tri bataljona bila u toku 4. avgusta na desnoj obali Ibra.

U zoru 4. avgusta Operativna grupa divizija imala je slijedeći raspored: 5 krajiška divizija prešla je Ibar i slomila otpor neprijatelja na desnom krilu. Jedna brigada se razmjestila u selu Ceranje, a ostale u selima Lozno, Graničane i Jelakce. Obezbjedivala je desni bok od Kosovske Mitrovice; 2. proleterska divizija, slomivši otpor neprijatelja na svom pravcu, razmjestila se u selima Kostin potok, Kruščica, Rodelj i Stanulovići. Dio snaga bio je prema S. Lešak, a obezbjeđenje prema Kopaoniku; 17. divizija bila je na desnoj obali Ibra, a tri bataljona 2. krajiške brigade ostala su na lijevoj obali. Obezbjedivala je pravac od Raške, blokirala neprijatelja u Rudnici i bila obezbjeđenje prema Kopaoniku. U takvoj situaciji komandant Operativne grupe zadržavao je na dostignutim prostorijama 2. i 5. diviziju, tako da se borba u dolini Ibra nastavila u toku dana.

Najteže borbe u toku 4. avgusta vodila je nepotpuna 2. krajiška brigada na desnoj obali Ibra. Već oko 6 časova, čim se 6. brigada povukla, štab 14. SS puka preduzeo je napad sa jednom motorizovanom kolonom, jačine 150 - 300 vojnika, iz rejonu Leška prema obali Bistričke rijeke. Borba se vodila do 10 časova, kada je neprijatelj primoran na povlačenje.

Dok se još vodila ta borba, druga neprijateljeva kolona, sa tri tenka »tigar« i više kamiona, sa oko 150 - 200 vojnika, napala je oko 8 časova iz pravca Raške položaje 1. bataljona na Boroviku. Razvila se teška borba. Prvom bataljonu je odlično sadejstvovao 4. bataljon sa druge strane rijeke. Borba je trajala do 14 časova, kada je neprijatelj zbacio 1. bataljon sa Borovika i prodro u Rudnicu. U toj borbi neprijatelj je imao 13 vojnika mrtvih, a oštećena su mu dva tenka i jedan kamion. Dva kamiona su naišla na mine i bila uništena. Prvi bataljon se povukao na Gradinu, gdje su se nalazile čete 2. bataljona na položajima prema Rudnici.

U 12.00 časova 14. SS puk je izveo još jedan napad prema Rudnici, ali ga je 3. bataljon odbio. Vjerovatno je namjeravao da sadejstvuje snagama koje su napadale od Raške.

Druga i 5. divizija vodile su u toku dana borbu na svojim područjima i vezale neprijateljeve snage iz Leška.

U toku noći 4/5 avgusta borbe su nastavljene, pošto su jedinice koje su ostale na lijevoj obali Ibra krenule na prelaz.

Četvrti bataljon 2. krajiške brigade, sa dijelom štaba brigade i njegovim prištapskim jedinicama i bolnicom, krenuo je u 14.00 časova u pravcu Raške, do sela Kravići. Kod sela Kaznovići, svega četiri kilometra od Raške, po padu mraka, pošao je na prelaz. Vod koji se nalazio u prethodnici, izlazeći na cestu, iznenada se našao među njemačkim kamionima i tenkovima. Zapravo, tu je zastala motorizovana kolona od sedam tenkova i 40 kamiona. Vojnici su bili van vozila. Nemajući kud, vodnik voda prethodnice komandovao je paljbu, i osuli su vatru po Nijemcima. Zbunjeni i iznenađeni, Nijemci su bježali od vozila. Prethodnica i još neki dijelovi iskoristili su zabunu, pretrčavali preko ceste i dohvatili se obronaka Kopaonika. Zabuna je bila tolika da su jedni bježali na jednu, a drugi na drugu stranu, a i jedni i drugi hvatali su se brda. Kolona 4. bataljona i glavnina bataljona vratila se nazad, na lijevu obalu. Sa dijelovima koji su prešli prebacio se dio štaba brigade i načelnik štaba divizije Vukašin Subotić. Oni su se uputili u pravcu Novog Sela. Kada su se Nijemci snašli mogli su samo da pripucaju za njima bez gonjenja.

Glavnina 4. bataljona pomjerila se poslije toga nešto udesno, prema selu Karadag, gdje je izvršeno prebacivanje poslije pola noći. Međutim, izgubljeno vrijeme nije se moglo nadoknaditi. Zora ih je zatekla na prelazu. Nijemci su ih opazili i tukli. Tom prilikom pogođen je konj koji je nosio brigadnu radio-stanicu, tako da je ostala u Ibru, na isti način su izgubljena dva mitraljeza »breda«, jedan laki bacač, 30 mina i još neke stvari. Bataljon je pod borbom prešao komunikaciju, i time je završeno prebacivanje brigade.

Te noći prebacila se kompletna 17. divizija.

Odmah po prebacivanju, divizija je produžila marš na prostoriju Miokovići, Planinica i Belo Brdo, gdje je izbila oko podne 5. avgusta.

Istina, 2. krajiška brigada na položajima Gradina i Bistrička reka vodila je borbu u jutarnjim časovima 5. avgusta sa neprijateljem koji je pristizao od Raške (to je kolona na koju je naletio 4. bataljon), i sa neprijateljem koji je vršio ispade iz Leška i Rudnice. Borba je počela u zoru, a završena je oko 10 časova, pošto je neprijatelj odustao od daljeg napada.

U 12 časova brigada se prikupila u Novom Selu i izvela pokret na prostoriju sela Belo Brdo, gdje se razmjestila za odmor. U Belom Brdu je došla u sastav divizije, koja je upravo pristizala na prostoriju susjednih sela. Druga krajiška brigada bila je u toku prethodna dva dana odvojena, i vodila je gotovo neprekidne borbe.

Polovinom dana 5. avgusta praktično je završena bitka Operativne grupe divizije u dolini rijeke Ibra. U toku dana pojavila su se i četiri engleska aviona »hariken«, koji su mitraljirali i bombardovali postrojenja na pruzi i lokomotive između Kosovske Mitrovice i Kraljeva.

Umjesto zaključka

Borbama u dolini Ibra i *forsiranjem Ibra* zadat je odlučan udarac njemačkoj odbrani Srbije. Neposredan učinak tih borbi bilo je naglo slabljenje ofanzive na snage Glavnog štaba Srbije. Brojni četnički korpusi hitno su izvlačeni iz borbe i prebacivani na Kopaonik.

Nijemci su bili prisiljeni da odvajaju snage sa drugih sektora i frontova i da ih upućuju u Srbiju. Prema Srbiji su hitale: 1. brdska divizija 181. njemačke divizije iz Albanije i 117. lovačka divizija iz Grčke. Time je put u Srbiju zatvoren.

Prvi proleterski korpus otpočeo je 20. avgusta iz Sandžaka prodor, preko Zlatibora, u zapadnu Srbiju; 6. septembra je prešao Drinu kod Višegrada udarni korpus, a 17. septembra prešla je Drinu 11. krajiška divizija, i ušla u sastav 12. korpusa. Time je plan Vrhovnog štaba o prodoru krupnih snaga NOVJ u Srbiju bio ostvaren.

Prema sačuvanim podacima, Operativna grupa divizija u borbama u dolini Ibra ubila je 282, ranila više od 520 i zarobila 37 neprijateljevih vojnika. Oslobodila je 12 Rusa i 80 Italijana. Zaplijenjen je 21 mitraljez i puškomitraljez, jedan minobacač, šest pištolja, 110.000 metaka, dvije radio-stanice i drugi ratni materijal. Spaljene su dvije željezničke stanice (Leposavić i Slatina), uništena jedna lokomotiva, 103 vagona, šest kamiona, jedna radio-stanica, 10 automatskih oruđa, 15.000 metaka, srušena četiri mosta, razoreno nekoliko kilometara pruge, oštećeno nekoliko tenkova i zaplijenjen 131 tovarni konj.

Jedinice Operativne grupe su imale ukupne gubitke: 52 poginula i 136 ranjenih boraca. Izgubljena je jedna radio-stanica, dva mitraljeza »breda«, jedan laki bacač, 30 mina, tri tovarna i jedan jahaći konj.

Brigada na Ibru, Kopaoniku i u Župi avgusta 1944.

DRAGUTIN STANIĆ

Operativna grupa divizija, koju su sačinjale 2. proleterska, 5. krajiška i 17. istočnobosanska divizija, prekinuvši dejstva na široj prostoriji Berana, prema naređenju Vrhovnog štaba krenule su ka Ibru i Kopaoniku. Cilj pokreta je bio razbiti mješovitu odbranu neprijatelja u dolini rijeke Ibar, porušiti drumski i željeznički saobraćaj i preći rijeku Ibar, kao bliži zadatak, a zatim u daljem nastupanju razbiti četničke snage na prostoriji Kopaonika i spojiti se sa srpskim divizijama na prostoriji Jablanice i Toplice, koje su inače tih dana vodile vrlo teške borbe sa nadmoćnijim neprijateljem, koji je pokušavao da ih uništi.

Poslije šestodnevnog marša sa povremenim odmorima jedinice su, krećući se preko Peštara i novopazarskog Sandžaka, razbile uz put neke balističke jedinice i muslimansku miliciju i 3. avgusta 1944. našle se na prilazima lijevoj obali Ibra, na širokom frontu skoro od Raške do Kosovske Mitrovice.

Prema podacima, na frontu od Raške do Kosovske Mitrovice drumsku i željezničku komunikaciju posjedale su mješovite neprijateljske jedinice - belogardejski puk ruskog zaštitnog korpusa jedan bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedan bataljon 24. bugarske divizije, dva bataljona 5. SS njemačkog policijskog puka, nešto milicije i jedna četa tenkova i oklopni voz.

U isto vrijeme na tu prostoriju su stizali i dijelovi 1. njemačke brdske divizije i 14. SS puk 7. divizije »Princ Eugen«. Uporišta duž komunikacije bila su dobro utvrđena sa razvijenom fortifikacijom - rovovima i bunkerima i miniranim međuprostorima.

Znajući da neprijatelj ubrzano pojačava taj dio fronta - komunikaciju, štab Operativne grupe divizije, ne gubeći ni časa, donio je odluku da odmah pređe svim snagama u silovit napad, noću 3/4. avgusta, na širokom frontu od Raške do Kosovske Mitrovice. Na desnom krilu borbenog poretka Operativne grupe nalazila se 5. krajiška divizija (sa 1, 4. i 10. krajiškom brigadom). Divizija je dobila zadatak da napadne neprijatelja na frontu od sela Leposavić do rijeke Ramna, uništi ga i na tom odsjeku pređe rijeku Ibar. Srednju kolonu činila je 2. proleterska divizija. Njen zadatak je bio da napadne neprijatelja i pređe rijeku Ibar na odsjeku od sela Leška do sela Leposavić. Lijevu kolonu u borbenom poretku Operativne grupe činile su jedinice 17. istočnobosanske divizije (2. krajiška brigada, 6. istočnobosanska brigada i 15. majevička brigada).

Zadatak divizije je bio da napadne i razbije neprijatelja na frontu između sela Rudnica i sela Leška, pređe Ibar i poruši željezničku prugu, bunkere, mostove i tunele.

*

Na osnovu odluke štaba Operativne grupe štab 17. divizije svojom zapoviješću naredio je da 2. krajiška brigada napadne neprijatelja i pređe Ibar na odseku između sela Rudnice i Bistričke rijeke. Pri prelazu isturiti obezbjeđenje prema uporištu neprijatelja u Raškoj. Istom zapoviješću 6. istočnobosanska i 15. majevička brigade dobile su zadatak da napadnu neprijatelja i pređu Ibar na odsjeku od Bistričke rijeke do sela Leška.

Napad 2. krajiške brigade počeo je u 21 čas 3/4. avgusta 1944. godine. U napad su krenula tri bataljona (1, 2. i 3. bataljon). Četvrti bataljon sa komorom i bolnicom dobio je zadatak da pređe Ibar na najpovoljnijem mjestu, krećući se za bataljonima u napad. Štab brigade je za glavni objekat napada odredio željezničku stanicu Rudnica i sve otporne tačke oko nje. Za izvršenje tog zadatka odredio je 2. bataljon ojačavši ga jednom četom iz 1. bataljona. Prvom bataljonu dat je zadatak da napadne i pređe Ibar lijevo od 2. bataljona, a zatim da svoja dejstva usmjeri na visove prema Raškoj i sa njih spriječi eventualnu intervenciju neprijatelja od Raške. Treći bataljon dobio je zadatak, nalazeći se na desnom krilu borbenog poretka brigade, da napadne neprijatelja i pređe Ibar, a zatim poruši prugu, drum i mostove uzvodno uz Ibar. Protivtenkovski top i minobacači dobili su zadatak da tuku željezničku stanicu Rudnica i otporne tačke oko nje.

U trenutku kada je 3. bataljon krenuo u napad i silazio prema pruzi naišao je teretni voz od Raške prema Kosovskoj Mitrovici. Na njega su čete bataljona otvorile vatru s ciljem da ga onesposobe. Međutim, nije bilo uspjeha. Naprotiv, neprijatelj je odmah intervenisao. Bio je alarmiran cijeli neprijateljski pojas. Iz neprijateljskih utvrđenja otvorena je vatra iz svih oruđa, a prostor je bio osvijetljen svetlećim raketama.

Međutim, juriš boraca 2. brigade nije zaostao. Prvi i 2. bataljon u prvom naletu prešli su Ibar i napali željezničku stanicu Rudnica i otporne tačke oko nje. Ali, ni otpor neprijatelja nije malaksavao. Tu dejstvuju i tri njemačka tenka, a poslije kraćeg vremena stiglo ih je još sedam. Napad 2. bataljona je bio zaustavljen i pred zoru komandant bataljona Marko Budimir bio je prisiljen da bataljon povuče na visove iznad Rudnice, kako bi izbjegao ubitačnu vatru iz tenkova.

Prvi bataljon, poslije prelaska Ibra, porušio je željezničku prugu u Popovom polju i razbio neprijatelja na tom pravcu. Odmah zatim uslijedila je intervencija neprijatelja od Raške sa oko 200 njemačkih vojnika. Napad neprijatelja bio je odbijen uz gubitak od 17 poginulih i više ranjenih vojnika.

Borci 3. bataljona napadali su neprijatelja sve do pred zoru, ali su bili stalno zadržavani jakom vatrom iz bunkera i rovova. Pred zoru je naišla jedna neprijateljeva kolona sa tenkovima i kamionima. Uz prethodnu plotunsku vatru iz svih oruđa bataljon je krenuo na juriš i tom

prilikom nanio neprijatelju gubitke od 11 poginulih i više ranjenih vojnika. Zapaljena su i tri kamiona i zarobljeno (odrobljeno) 18 italijanskih vojnika. Poslije toga 3. bataljon se u cjelini našao na onostranoj obali Ibra.

Tada su i komandant, zamjenik političkog komesara brigade i prateća četa prešli Ibar s ciljem da rukovode daljim dejstvima bataljona na desnoj obali Ibra.

Četvrtog avgusta, izjutra, borbeni raspored jedinice 2. krajiške brigade bio je slijedeći: 1. bataljon nalazio se na položajima na Boroviku, 3. na koti 527 kod Bistrice, 2. bataljon na Gradini, a 4. sa bolnicom, komorom i dijelom štaba brigade nije prešao Ibar i ostao je na lijevoj obali rijeke.

Slijedeće noći, 4/5. avgusta, 15. majevička brigada ovladala je uporištem neprijatelja na koti Lipovica 927 i prešla Ibar. Šesta istočnobosanska brigada nije mogla te noći ovladati uporištem Lešak i tek sljedeće noći prešla Ibar na mjestu prelaza 2. proleterske divizije. Peta krajiška divizija je također prve noći uspješno prešla Ibar.

Poslije prelaska Ibra, u toku dana, bataljoni 2. brigade uspješno su odbijali napade neprijatelja. Treći bataljon je uspješno odbio dva juriša neprijatelja sa pravca Lešak. Prvi bataljon je odbijao jake juriše neprijatelja sa pravca Raške. Njemu je tom prilikom sadejstvovao vatrom 4. bataljon sa lijeve obale Ibra. Borba je trajala šest časova. Neprijatelj je imao gubitke od oko 60 poginulih i ranjenih vojnika. Pred večer neprijatelj se povukao u Rašku.

Noću, 4/5. avgusta, i 4. bataljon je, dobio naređenje da sa bolnicom i komorom pređe Ibar u rejonu sela Kaznovič. Bataljon je prešao rijeku i u tom trenutku sa pravca Raške naišla je njemačka motorizovana - kolona tenkova i kamiona. Bataljon je u tišini zalegao pokraj ceste. Komandant bataljona Pero Vukojević je mislio da će neprijatelj produžiti cestom. Međutim, kolona se iznenada zaustavila i otpočela da parkira vozila radi konačenja. U jednom trenutku jedan njemački vojnik je izašao iz tenka i došao nadohvat ruke naših boraca u prethodnici. Bio je oboren rafalom iz automata. Tada je prethodnica bataljona - njih oko trideset - sa komandantom bataljona Perom Vukojevićem, zamjenikom komandanta bataljona Milanom Zgonjaninom i načelnikom štaba divizije Vukašinom Subotićem krenula u juriš kroz neprijateljske tenkove i kamione. Iznenadjeni Nijemci bježali su na sve strane. Ali, isto tako i naša grupa je bježala od tenkova ka brdu. Glavnina bataljona odlučila je da se povuče na polazne položaje na lijevoj obali Ibra. Komandant 17. divizije, koji se nalazio na lijevoj obali rijeke, saznajući da se 4. bataljon povukao, naredio je da odmah krene na desnu obalu i produži pokret za ostalim bataljonima brigade. Ponovni polazak 4. bataljona uočili su Nijemci i kolona je bila tučena artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Tom prilikom poginulo je nekoliko boraca i ubijeno nekoliko konja koji su nosili radio-stanicu, mitraljeze i oko trideset minobacačkih granata. Napokon, bataljon je uspio da se spoji sa brigadom.

Pred večer, 5. avgusta, brigada je krenula preko Šipačice i stigla u Belo brdo na kratak odmor.

Gubici neprijatelja na pravcu nastupanja brigade pri prelazu Ibra iznosili su oko 120 poginulih i ranjenih vojnika. Istovremeno, oštećeno je i uništeno 5 tenkova, 9 kamiona i jedan motobicikl. Pokidano je oko 100 metara željezničke pruge.

*

Prve četničke snage na Kopaoniku otkrila je naša izviđačka služba, 6. avgusta, pa je komandant Operativne grupe divizije naredio da 7. avgusta 1944. godine 2. proleterska divizija i 17. divizija odmah napadnu te snage, razbiju i produže nastupanja prema Brusu. Cilj štaba je bio da se postigne iznenađenje i ne dozvoli ojačavanje tih četničkih snaga novim jedinicama.

Sedamnaesta divizija dobila je zadatak da napadne lijevo od komunikacije Knezevo - Brus, pravcem: Brzeča - Mramor - Kriva Palanka, ne dozvoljavajući pri tom da se neprijatelj izvuče prema severu. Druga krajiška brigada u okviru zadatka divizije dobila je ulogu prednjeg odreda sa zadatkom da izbije na: Mramor k. 1304 - Palež - Mokro i Obradova čuka k. 1430 i da tako služi kao lijeva pobočnica glavnina divizije.

Brigada je krenula na zadatak, naveče 6. avgusta, i pred zorom stigla u podnožje Suvog rudišta. U toku kraćeg zastanka, nekoliko kilometara lijevo od nas, primijetili smo mnogo naloženih vatri. Štab brigade je odlučio da za lijevo bočno osiguranje prema tim vatrama ostavi 4. bataljon, a sa ostalim produži prema Suvom rudištu.

U toku pokreta naišli smo na jedan put kojim se kretala neka kolona u pravcu primećenih vatri. Bataljoni su u tišini razvijeni u borbeni poredak za napad. Iznenađenim napadom i jakom vatrom neprijateljska kolona je bila razbijena i u toku pola časa zarobili smo oko 120 četnika. Odmah potom produžili smo pokret prema Suvom rudištu. Napred se kretao 3. bataljon koji se već dohvatio obronaka vrha Suvog rudišta.

U tome trenutku istim putem sa desne strane naišla je nova četnička kolona i odmah nas napala. Istovremeno, uzbunila se i ona grupa četnika oko vatri, napala i potisla 4. bataljon i opasno ugrozila glavninu brigade. Prihvatajući borbu sa levokrillnim i desnokrillnim neprijateljem, naredio sam 3. bataljonu da se povuče sa obronaka Suvog rudišta. Bataljon se uz borbu povukao, sem dijela 1. čete, koji je bio odsječen sa komandrom Lazom Ivanovićem. Taj dio se probio dublje u pozadinu neprijatelja i uz dalju borbu sa manjim grupama četnika i uz gubitak 4 borca poslije dva dana spojio se sa glavninom brigade.

Brigada se odupirala nadmoćnim četničkim snagama i povlačila niz planinu prema Livadu i Kneževu. U toku borbe saznali smo da nas napadaju 1. i 5. četnički korpus. Brigada je odstupala u rastresitom borbenom poretku. O situaciji na našem frontu više puta sam obavještavao štab divizije, a ovaj štab Operativne grupe divizija. Tek pred večer uspjeli smo da se odvojimo od četničkih kolona koje su nastupale i

uđemo u već pripremljen položaj između 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade.

Kratko poslije toga četnici su nas silovito napali svim snagama uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre i uz zvuke truba i bubnjeva i poslije dvočasovne borbe ovladali našim položajima. Tu ih je zatekla noć i tu su i zastali.

Jedinice 17. divizije posjele su nove pogodnije položaje nedaleko ispred četničkih položaja. Za to vrijeme 5. krajiška divizija nalazila se u rezervi Operativne grupe divizija, nešto udesno i po strani. Tako su se ove četničke snage našle, ne znajući, u polukruženju između 5. krajiške i 17. divizije.

Koristeći novonastalu situaciju, komandant Operativne grupe divizija naređuje da 5. krajiška i 17. divizija odmah krenu u napad na ove četničke snage i razbiju ih. Napad divizija počeo je u ponoć 7/8. avgusta.

Druga krajiška brigada dobila je zadatak da napadne položaje četnika na Ledenici i uspostavi vezu levo sa 4. krajiškom brigadom. Prva krajiška brigada napadala je preko Ječmenika i tako obuhvatala desno krilo četničkog rasporeda. U ovako nametnutoj situaciji četnički korpusi bili su više nego polukruženi jedinicama 5. i 17. divizije.

Iznenadni udar naših jedinica praćen snažnom vatrom artiljerije i minobacača uneo je paniku u četničke redove. Zatajilo je i njihovo komandovanje. Ubrzo su se našli u potpunom okruženju. Četnici se panično probijaju prema vrhu Kopaonika. Naše jedinice ih uporno prate i tuku. Borbeni poredak pretvaramo u četne i bataljonske kolone u ulozu gonećih odreda.

U toj borbi 2. krajiška brigada je zarobila oko 160 četnika i nanijela im gubitke od oko 300 poginulih i ranjenih. Tom prilikom zaplijenila je dosta oružja, artiljerijske, minobacačke i streljačke municije.

Druga brigada, pred noć 8. avgusta, goneći razbijene četnike, stigla je na prostorijsu sela Milentija i Kamenita Glava, obezbjeđujući se u pokretu od Kopaonika, Jošaničke Banje i Aleksandrovcu. I ostale brigade 5. i 17. divizije imale su u noćnoj borbi i potjeri za razbijenim neprijateljskim snagama Ravnogorskog i Valjevskog četničkog korpusa velike uspjehe. Šesta istočnobosanska brigada i 15. majevička brigada zaposjele su Veliku Grabovicu, kontrolišući pravce prema Blacu i Aleksandrovcu.

Za vrijeme ovih borbi 2. proleterska divizija oslobodila je Brus.

Poslije ovih borbi pružila se prilika 2. krajiškoj brigadi, kao i ostalim jedinicama da se malo srede i odmire. U borbama od 6. do 8. avgusta zadat je težak udarac pomenutim četničkim korpusima, te više nisu predstavljali neku ozbiljniju snagu.

Poslije kraćeg odmora nastavljeno je nastupanje naših jedinica i dalje udari po novim četničkim korpusima. Druga proleterska i 5. krajiška divizija prodiru prema Toplici radi spajanja sa srpskim divizijama. Jedinice 17. divizije, 9/10. avgusta, oslobodile su Aleksandrovac i širu prostorijsu Župe.

Druga krajiška brigada, 11. i 12. avgusta, sa dva bataljona posjedala je položaje na Lepoglavi i Ražanici. Jedan bataljon je ostavljen kao posada u Aleksandrovcu, a jedan se nalazio u rejonu sela Milentije. Sva

tri isturena bataljona imala su zadatak kontrole pravaca prema Trsteniku, te Vrnjačkoj i Jošaničkoj Banji. Za to vrijeme 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada posjele su položaje na liniji sela Novaci, Ljubinci i Razbojna sa zadatkom kontrole pravca prema Kruševcu.

U ovom kraćem zatišju naše jedinice su se popunjavale novim boricima-dobrovoljcima.

Već 13. avgusta neprijatelj jačine oko četiri hiljade Bugara i Nijemaca napao je sa pravca Blace 15. majevičku brigadu i potisnuo njen bataljon do sela Rasina. Sutradan je jedna jača neprijateljska kolona krenula u napad od Kruševca dolinom rijeke Rasine s ciljem da se spoji sa neprijateljem koji je nastupao od Blaca. U akciju stupa 6. istočnobosanska brigada i zaustavlja tu neprijateljsku kolonu. Zbog toga 2. krajiška brigada ojačava pravac odbrane 6. brigade, pomjerajući se na liniju sela Novaci kod Aleksandrovcu. U toku toga i sljedećeg dana neprijatelj je bio zaustavljen pred položajima 2. krajiške brigade.

Na pravcu 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade vođena je žestoka borba sa mješovitim snagama Nijemaca, četnika i Bugara, pred kojima su naše brigade postepeno morale da uzmiču. Pošto se pred ovim neprijateljskim snagama nalazila samo 17. divizija, a ostale divizije Operativne grupe vodile borbe kod Kuršumlije, neprijatelj je želio da silovitim udarom ponovo ovlada Aleksandrovcem i Brusom i širom okolinom.

Dvadeset šestog avgusta novi četnički korpusi su zajedno sa Nijemcima i Bugarima napali položaje 17. divizije. Druga krajiška brigada tada se nalazila na položajima Lupoglav, Plešaj, Kaznići i Velikoj glavi, a 6. istočnobosanska i 15. majevička brigade na položajima Novaci i Trnovci.

Otpočela je žestoka borba jedinica 2. brigade na širokom frontu sa 3. četničkim korpusom koji je nadirao uz masovnu podršku artiljerijske i minobacačke vatre. Smenjivali su se obostrani juriši i protivnapadi. Jedinice brigade pred nadmoćnim neprijateljem morale su se povlačiti i posediti sledeće povoljne položaje. Za to vrijeme ni 6. istočnobosanska brigada nije mogla odoljeti napadima neprijatelja, pa su njegove jedinice ovladale Aleksandrovcem. Neprijatelj zatim ubacuje u borbu i 5. četnički korpus. Svi naši protivnapadi bili su odbijeni i neprijatelj produžava napad i ovladava Brusom. Brigade 17. divizije povukle su se na položaje kod sela Nerada i Ribara. Za trenutak neprijatelj preuzima inicijativu u svoje ruke.

Uočivši težišnu situaciju pred frontom 17. divizije, komandant Operativne grupe divizija uvodi u borbu 5. krajišku i 21. srpsku diviziju.

Peta krajiška divizija, bez 1. krajiške brigade, uvedena je u borbu na lijevom krilu 2. krajiške brigade koja je privremeno pridodata ovoj diviziji. Za izvršenje zadatka formirane su napadne kolone podeljene na pravce: selo Nerada, selo Pleš, selo Ratkovac i selo Lupoglav. Cilj je bio obuhvatom neprijatelja sa lijevog krila ne dozvoliti mu izvlačenje i prići postupnom uništenju njegovih jedinica. Srednja kolona 17. divizije dobila je zadatak da frontalnim napadom potiskuje neprijatelja ka Aleksandrovcu. To isto, formirajući dvije napadne kolone, činila je i 21. srpska divizija.

Napad je otpočeo 29. avgusta uveče na neprijateljska krila, a nešto kasnije prešlo se u napad i na centar.

Druga krajiška brigada, sa 1, 2. i 4. bataljonom, napadala je pravcem Jablanica - Velika Vrbica - Bežanovci sa zadatkom da ovlada Aleksandrovcem. Treći bataljon je za to vrijeme obezbjedio brigadnu bolnicu i intendanturu u selu Mačkovac. Četničko komandovanje je brzo prozrelo naše namjere i saznajući da su u borbu uvedene naše nove snage, naredilo ubrzano povlačenje svih svojih jedinica. Jedinice 2. brigade brzo su nastupale određenim pravcima, zarobljavajući uz put pojedine grupe četnika.

Okolo podne, 30. avgusta, jedinice su izbile na položaje Mali vrh - Lugoglav. Poslije kraćeg odmora nastavljeno je gonjenje razbijenog neprijatelja i do kraja dana Župa sa Aleksandrovcem i širom okolinom bila je ponovo slobodna. Neprijatelj je bio potjeran preko rijeke Morave. Ovim su bile završene operacije za razbijanje neprijatelja u Župi.

Poslije ovih borbi brigada je popunjena sa 186 boraca iz srpskih divizija, a i sa područja Aleksandrovca pristupio je u brigadu značajan broj dobrovoljaca.

Narod ovog kraja izvanredno je primio naše jedinice i saživeo se sa vojskom u koju su sve masovnije stupali i njihovi sinovi.

Naši intendantski kadrovi na čelu sa Rankom Zgonjaninom. Lako su uspostavili prislan odnos sa narodnim odborima i uspješno obavljali svoju dužnost.

Isto tako i bolnica 2. krajiške brigade pod rukovodstvom Milke Šinik bila je zbrinuta i moglo se pružiti više udobnosti težim i lakšim ranjenicima i bolesnim borcima.

Bio je to veliki udeo 2. krajiške brigade, zajedno sa ostalim jedinicama Operativne grupe divizija, u razbijanju svih neprijateljskih snaga na Ibru, Kopaoniku i u Župi. U to vrijeme stiglo je naređenje da 2. krajiška brigada odvoji 60 vojnih i političkih rukovodilaca i da ih uputi u novoformirane srpske jedinice.

Pokret ka Ibru - borbe na rijeci

RAJKO POPOVIĆ

Poslije dugotrajnih borbi koje je naša brigada vodila na području Bosne, u maju 1944. krenuli smo put Hercegovine i Crne Gore.

Malo uz odmore, popunili smo uz put jedinice sa novim borcima i s oružjem, i stigli ispred Andrijevice.

Poslije žestokih borbi sa jedinicama njemačke divizije »Princ Eugen«, koje smo znali od ranije, sa po zlu poznatom divizijom »Skenderbeg«, zajedno sa crnogorskim proleterskim brigadama i jedinicama 5. krajiške divizije, krenuli smo u pravcu Srbije.

Već tada se znalo da i snage Crvene armije užurbano napreduju na svim frontovima, posebno na svom južnom krilu kroz Bugarsku i Rumuniju, pa je i našim borcima bilo jasno da ulazimo u završne operacije za oslobodjenje zemlje.

Krećući se prema Ibru i Kopaoniku, preko Sandžaka, nailazili smo na otpore neprijateljevih snaga, prvenstveno »muslimanske milicije«, koja je bila na tom području.

Neprijateljeva propaganda na tom terenu bila je jaka, pa su ispred nas bježale kolone seljaka. Kada bismo ih sustigli pitali smo što bježe od svojih kuća, a oni najčešće odgovarali da su čuli da naša vojska ubija i pljačka civilno stanovništvo. Veoma brzo smo ih razuvjerali i oni su se počeli vraćati svojim kućama. Uz to, mi smo držali govore po selima o ciljevima naše narodnooslobodilačke borbe, a ubrzo smo formirali i nove organe narodne vlasti - narodnooslobodilačke odbore.

O značaju prelaska preko Ibra i pokreta naših snaga u Srbiju održavani su sastanci partijskih organizacija i organizacija SKOJ-a na kojima su, naglašavani posebni zadaci komunista i skojevaca u predstojećim borbama.

Stigli smo i na domak Ibra. Nismo imali sigurne podatke o jačini neprijateljevih snaga. Razmatrali smo kako ćemo, te prve noći, uspjeti da pređemo Ibar i krenemo put Srbije, na Kopaonik.

Međutim, neprijateljeve snage bile su znatno veće i organizovanije. Baš ta komunikacija je tih junskih dana bila veoma značajna Nijemcima, pa je zbog toga tako dobro bila i branjena. Našli smo se ispred Rudnice. Noć je bila idealna za napad, a borci svjesni velikog zadatka. Oružje je bilo pripremljeno uz odgovarajuće količine municije i sanitet-

skog materijala. Svaka, pa i manja jedinica dobila je konkretan zadatak, pa i svaki puškomitraljezac. Osjećala se želja za borbom kao da je davno nije bilo.

Štab bataljona je održao kratak sastanak sa komandirima četa i svakoj četi dao konkretan zadatak. To smo isto učinili i mi sa komandirima vodova, određujući im konkretne zadatke, pa i svakoj desetini i puškomitraljescu. Na određeni znak krenuli smo i spuštali se neposredno na obalu i posjeli vatrene položaje. Bilo je uobičajeno da se i starješine četa raspodjele po vodovima i nižim jedinicama da bi uticali na razvoj borbe i obavljanje zadatka. Ostalo je samo da se da znak za borbu. Ubrzo je i uslijedio. Otvorili smo vatru po Nijemcima. Dolina Ibra je ječala. Izgledalo je kao da sve gori. Ali, ni na drugoj strani nisu bili oni koji lako isturaju bijele zastave i dižu ruke. Pred nama su se nalazili Nijemci koji su se povlačili sa juga Balkana, popunjeni sa raznim belogardejskim jedinicama, četnicima, Bugarima i drugim fašistima.

Cijelu noć vodili smo borbu za Ibar, za prugu, za cestu, ali nismo uspjeli da pređemo nijedno. Predio ispred naše čete bio je dobro branjen, sa jakim fortifikacijskim objektima. Uz sve to, stigli su i tenkovi.

Kao starješina čete obilazio sam položaj, pa sam se zadržao nešto duže i nepredviđeno kod jednog puškomitraljesca. Zvao se Kozić. Taj hrabar borac svojim »šarcem«, za koji je imao dovoljno municije, i sa svojim pomoćnikom baš se našao ispred njemačkog bunkera. Vatrom iz puškomitraljeza Nijemcima nije dozvolio oka da otvore. Međutim, i oni su mu iz povoljnijeg položaja-bunkera i tenka, uzvraćali.

Najednom stade rad »šarca«. Nijemci ućutkaše miljenika Kozića. Pošto sam neposredno bio pored njega i vidio da je teško ranjen, preko veze sam pozvao bolničara da dođe i da mu se ukaže pomoć. Uskoro je umro nedečekavši traženu pomoć.

Nisam imao drugog rješenja, prihvatio sam njegov puškomitraljez i nastavio sa vatrom po neprijatelju.

Međutim, nije bilo nikakvog izgleda da se savlada ta prepreka i pređe na drugu stranu rijeke. Noć je polako izmicala, pa stiže iz štaba bataljona naređenje da se u tišini povučemo. Povlačenje je unaprijed bilo predviđeno. Za mene i mog pomoćnika sa municijom novi vatreni položaj bio je udaljen nekoliko stotina metara u pravcu brda. Bez ikakve panike svi vodovi čete počеше se povlačiti. Noć nam je olakšala povlačenje. Izvukli smo se i zauzeli novi položaj.

Kako je dan bio sve bliži, posmatrali smo sa novog položaja pregrupisavanje Nijemaca i pripreme da krenu u našem pravcu. Bila je to dobra prilika za moj puškomitraljez, pa sam otvorio vatru. Malo su se sredili i počeli uzvraćati. Položaj koji sam sa mojim pomoćnikom odabrao nije odgovarao za eventualno povlačenje, s obzirom da je do ivice brda trebalo preći još stotinjak metara. Shvatio sam da ne možemo dugo ostati na tom položaju. Najpre sam rekao mom drugu da se pokuša prebaciti do brda, i uspio je. Nisam se mogao ni ja više zadržati, budući da su Nijemci već pripremili pokret prema nama. Moji drugovi

su znali gdje se nalazim i da mi je potrebna podrška. Otvorili su vatru na Nijemce i ja sam sa puškomitraljezom krenuo. Poneko zrno ili rafal fijukali su oko nogu, ali sam nekako uspio da se prebacim. Moj pomoćnik je već pripremio i posjeo pogodan položaj. Postavio sam mitraljez i otpočeo novu seriju rafala.

Neprijateljeva pješadija, uz podršku artiljerijske vatre, krenula je u pravcu naših položaja.

Nijemci su ubrzo otkrili i položaj mog mitraljeza, pa su topovske granate počele sve bliže i bliže da padaju oko našeg mitraljeza. Odjednom, začula se strašna eksplozija, i ja sam se ošamutio. Zatrpan sa zemljom, primijetih kako je i moj »šarac« oštećen parčetom granate, a zatim da mi krv teče iz tjemena. U tom trenutku je i moj pomoćnik primijetio da sam ranjen i pozvao je pomoć. Stigle su bolničarke i drugovi i izvukli me na bezbjednije mjesto. Ukazana mi je prva pomoć, a kasnije sam otpremljen u brigadnu bolnicu. Tako sam privremeno završio ratovanje i rastao se sa mojim vjernim prijateljem »šarcem«. Iduće noći, sa ostalim ranjenicima, prešao sam ibar. Krenuli smo na Kopaonik.

Sa protivtenkovskom puškom u prelazu Ibra

ILJA CVETKOVIĆ IĆA

Prilaz dolini Ibra bio je veoma težak. Ili smo mi napadali, ili nas je neprijatelj napadao na cijelom putu do Berana, preko Pešterske visoravni, do obale Ibra.

Pred kraj dana 3. avgusta 1944. pozvao me je komandir Dušan Savić i rekao: »Večeras se prelazi Ibar. Uzmi protivtenkovsku pušku i kreni u 1. bataljon. Ukupno će vas biti dvojica sa protivtenkovskom puškom. Budi oprezan, tu je pruga, a i tenkovi stalno krstare drumom«.

Bila je noć. Prišli smo rijeci. Ubrzo smo prešli Ibar, prugu i drum kod Rudnice, a odmah potom naišli smo na bunkere i rovove kod željezničke stanice. Neprijatelj nije ni uspio da pruži jači otpor, i prva prepreka je savladana. Tišinu noći narušavalo je štekatanje mitraljeza i pucnjava iz pušaka. Pucalo se na sve strane.

Ujutru je naišao neprijateljski voz od Raške. Pucao sam na njega. Bio sam udaljen otprilike 200 metara. Voz se povukao. Ubrzo su naišla i dva tenka. Uspio sam protivtenkovskom puškom da zaustavim prvi tenk, a drugi se vratio. Uskoro su se pojavila još tri. Otpočela je uzajamna paljba. Tenkovi, na udaljenosti odprilike 150 metara, pokušavali su da pogode naše položaje na jednom uzvišenju. Uspio sam da onesposobim jedan od njih.

Ostao sam sam na položaju. Vjerovatno nisam čuo komandu za povlačenje. U odstupanju prema brdu, u pravcu u kom su otišle naše kolone, natrčao sam na njemačkog vojnika. Razoružao sam ga, uzeo njegovu pušku, a njemu dao svoju praznu.

Kad sam stigao kolonu drugovi su me iznenađeno pitali ko mi je to. »Našao sam novog pomoćnika, jer me je moj ostavio samog na položaju« - rekao sam u šali. Drugovi su mi pokazali i put kojim je krenuo moj 2. bataljon. U štabu bataljona bili su iznenađeni kada su me vidjeli. Mislili su da sam poginuo ili da sam zarobljen, a i čuli su da sam ostao bez protivtenkovske puške. Pala je i opklada na moj račun. Naime, jedan borac je tvrdio da, ukoliko sam živ, neću doći bez protivtenkovske puške, a drugi je to osporavao. Prvi je dobio opkladu - čuturu rakije.

Prešli smo Ibar

HAJZIR LIČINA HAJRO

Godina 1944. 28. jul, ljetnja omorina. Druga krajiška udarna brigada je na okupu. Štab brigade je među bataljonima. U četama se održavaju kratki sastanci, partijski i skojevski.

Uoči pokreta bilo je veselo, djevojke, kojih je u mjestima logorovanja bilo mnogo, željele su da se još jedanput uhvate u kolo sa hrabrim borcima koji kreću u Srbiju. Jutro je osvanulo sa puno radosti u srcima svih boraca. Komandant bataljona obilazi sve čete, ali ništa ne saopštava o tome da idemo na daleki put. Popodne je prošlo. Spremni smo za pokret. Naša brigada kreće u koloni. Pokret je do tančina razrađen.

Prvi i drugi bataljon 2. krajiške brigade kreću jedan za drugim. Smrklo se. Počela je da rosi kiša. Noć ljetnja, mračna, nagovještavala je pomrčinu i kojoj se prst pred okom neće vidjeti. Prethodnica kreće lagano i oprezno. Selo Suvi Do - prvi pucnji na putu ka Srbiji.

Drugog avgusta kiša je padala cijeli dan. To usporava brzinu kretanja preko Rogozne. Teško je koračati. Naša brigada je u selu Odojevići. Teško je, ali smo se iskupili - sva četiri bataljona - i održali smotru u čast dvogodišnjice formiranja brigada. Svi bataljoni su u stroju. Predaje se raport komandantu brigade Draganu Staniću.

Dolina Ibra je obavijena tišinom. Izviđači i rukovodioci obavještajnih grupa prate pokret i javljaju da je dolina Ibra načičkana bunkerima i mitraljezima, da željezničkim šinama krstare oklopni vozovi, drumom gusjeničari, a da su pored tunela visoki bunker s brojnom posadom. Politički komesari i delegati javljaju da neprijateljska ofanziva u Toplici i Jablanici postaje sve žešća. Steže se obruč oko naših brigada i divizija. Vode se žestoke borbe, javlja »Slobodna Jugoslavija«.

Preći Ibar, udariti neprijatelju s leđa i razbiti obruč oko naših bila je misao svakog borca. Naređeno je da se Ibar mora preći bez obzira na brojnost neprijatelja.

Trećeg avgusta rano ujutro, krećemo iz sela Odojevići, preko dugačke kose i sela Vračeva, u pravcu Ibra. Na čelu brigadne kolone kreće se prvi, a na začelju 4. bataljon. Sa štabom 1. bataljona je i štab brigade.

Na oborenim bukovim stablima sjedjeli su komandant i komesar brigade sa komandantima bataljona. Dogovorili su se o prelasku Ibra. Nedaleko drugovi slušaju izvještaj obavještajaca brigade o tome da je na željezničkoj stanici u Rudnici došlo mnogo vojske.

Zauzeli smo povoljne položaje i napali protivnika sa svih strana. U toku borbe i ne primjećujemo da je dan pri kraju. Njemački vojnici po-

činju da pucaju. Njihov slom je neminovan. Nastaje panika i neorganizovano bjekstvo s položaja. Ostavljaju za sobom mrtve i ranjene.

Ostali bataljoni progone neprijatelja. Hitaju ka Ibru jer ga prema planu treba preći do jutra. Počela je kiša. Poslije dnevne žege osjetili smo prijatno osvježenje. Šušti lišće od kiše - krećemo se u koloni brzim maršom. Za nama ostaju tragovi krvi, šatorska krila, puške i rasuta municija, koju je neprijatelj pobacao bježeći sa dugačke kose Crnog vrha.

Nijemci su se povukli na drugi položaj da nas sačekaju na obali, gdje su utvrđeni. U brdima na drugoj strani su bunker i rovovi sa bodljikavom žicom. Na drumu, oko željezničke stanice Rudnica i pored tunela Nijemci u oklopima i bunkerima. Idemo raskvašenom kaljugom punom ilovače od koje se obuća teško odvaja. U dolini magla. Gusta šuma. Noć sporo odmiče. Umorni smo i pospani. S desne obale Ibra svjetlećim mecima otkrivaju raspored bunkera. Najzad smo na obali rijeke. Sada treba preći Ibar, zatim prugu i, najzad, drum iza kojega počinju padine Kopaonika.

»Momci izdržimo još malo«, kaže komandant. »Ne brini družo komandante. Rijeku ćemo pregaziti i željezničku stanicu zauzeti«, odgovoraju mu drugovi borci.

Mještani nam pokazuju raspored bunkera i vode nas na sigurnije mjesto. Borci gaze. Dubina vode postepeno raste... Prelazimo desetine koraka i voda nam dopire do koljena, a onda do grudi. Noge se teško izvlače iz muljevitog dna. Uz velike napore, stigli smo na drugu stranu obale. »Tamo je bunker«, pokazujući ga rukom, reče nam vodič. Približavamo se i bacamo bombe. Bunker se vide kao u sred dana. Iz njih dopire glasan, ali nerazumljiv žagor, a onda roj svetlećih kuršuma i sjaj raketa.

Pod zaštitom bombaša, uz pomoć mještana, 2. bataljon je pregazio rijeku. U rasvit dana napadamo željezničku stanicu Rudnica. Žestoka paljba u trku. Napad podržava brigadni minobacač. Nišandžija slabo prati pokret naših boraca, pa nekoliko mina eksplodira nedaleko od našeg streljačkog položaja, a onda pogađa stanicu. U jurišu se osvaja vagon po vagon. Nikola Čulibrk je bio u prvim redovima. Neprijateljska odbrana je slomljena. Zaplijenjeno je mnogo ratnog materijala, odjeće i obuće, i konja natovarenih hranom i municijom. Borci 2. bataljona skinuli su dotrajalu odjeću i obukli novu. Odjednom, nebo se oboji svjetlošću raketa i plamenom zapaljenih vagona. Ta svjetlost je bila signal opkoljenim drugovima na Jastrebcu i u Jablanici da im hitamo u pomoć.

Nakon prelaska Ibra pristupamo uništenju odvojenih neprijateljskih grupa u tunelima i bunkerima, a Švabe nas tuku bacačima i žiškarcima, dok se užurbano krećemo ka selu u kojem zarobljavamo četnike i arhivu četnika Ibarske brigade. Nastavljamo pokret u pravcu Kopaonika. Po prelasku Ibarske doline sukobljavamo se s četnicima jačine četiri jurišna korpusa (oko 10.000 četnika). Posle višednevne borbe, naše jedinice uspijevaju da ih razbiju, nanoseći im velike gubitke.

Prelaz preko Ibra i komesar Miloš

HASIBA BAKALOVIC

Mada su skojevci i članovi KPJ, i svi ostali borci, bili dovoljno obaviješteni o značaju prelaska brigade u Srbiju, ipak je za mene i ostale neplivače prelaz preko Ibra bio posebna brigada. Priželjkivala sam sreću da naš 3. bataljon, oslobodi za prelaz bar bilo koji most, ali se to nije desilo. Ibar se morao pregaziti. Svoj strah sam saopštila političkom komesaru bataljona Milošu Obradoviću, dobrom rukovodiocu i drugu. Ohrabrio me je odgovorom: »Ne brini, imamo to u vidu«.

Naveče smo krenuli prema ibarskoj dolini i kad smo se približili željezničkoj pruzi uspostavljen je borbeni poredak. Otvorena je vatra da bi zaustavili ili oštetili voz koji je tutnjao prugom. Iz njega je otvorena takođe žestoka paljba pratilaca voza, i on se udaljio.

Akcije 3. bataljona na rušenju mostova na pruzi i cesti ometane su iz bunkera. Cestom su tutnjali neprijateljevi tenkovi. Sa posjednutog položaja iznad ceste borci su složno napali neprijateljevu motorizovanu kolonu. Naročito su bombaši došli do izražaja, pa je bilo i zapaljenih kamiona. Tu je zarobljeno nekoliko Italijana.

Bila je vedra avgustovska noć, a i neprijateljeve rakete su obasjavale ibarsku dolinu. Negdje kasno noću otpočet je prelaz rijeke. Kada sam pred zoru došla na red, prišao mi je komesar Miloš, uhvatio me ispod ruke i priključio koloni, koja se iza mene nadovezivala. Držali smo se jednom rukom za konopac razvučen preko rijeke, a drugom za opasač. Dok sam gazila kroz hladnu vodu moj strah je brzo nestao.

Kasnije sam čula od nekih boraca da su komesar Miloš i još neki rukovodioci bataljona po nekoliko puta prelazili rijeku da bi preveli neplivače.

Kad je svanulo bila je magla u dolini rijeke. Cete koje su prve prešle rijeku posjele su položaj na koji se neprijatelj bio ustremio vatrom iz rovova i bunkera, kao i minobacačkom i artiljerijskom vatrom.

Negdje na domak uspona iz doline Ibra do položaja 3. bataljona srela sam Zelkidu Mešković, referenta saniteta bataljona, čiji sam bila zamjenik. Istovremeno smo sporo krenule jedna prema drugoj, između živice i nepožnjene pšenice. Međutim, susret nam je prekratio komesar Miloš Obradović, rekavši: »Vas dvije kao da ste došle na vašar, a ne među dva protivnička fronta. Možda želite da vas jedan metak ili rafal ostavi ovdje, na vječnoj straži?« Strogo nas je upozorio na opreznost.

Zelkida mi je jednom prilikom rekla da se boji da ja ne poginem, pa ako se ona vrati živa kući da joj moja majka ne prigovori kako me je odvela u partizane a sama se vratila. Željela je da pogine prva. Međutim, obje smo bile ranjene u različitim borbama i na različitim terenima.

Požurila sam poslije toga prema položaju našeg bataljona. Posrtala sam nešto zbog umora, a nešto zbog uspona i mokrog odijela. Sa svoje desne strane čula sam da neko zove bolničarku. Požurim takoreći i na nogama i na rukama preko čistog prostora prema pozivu. Našla sam bolničarku (mislim iz 1. čete) Stanu, možda se preživjela Bosnić, oblivenu krvlju. Ranjena je bila više lijeve slepoočnice. Kako smo se međusobno zvale sestrama, kad me spazila povikala je: »Spasi svoju seku«. Poljubila sam je, obrisala krv sa lica i previla. Plašila sam se da geler nije dublje u ranu otišao. Ona je bila malo kontuzovana. Tada je stigao komesar Miloš Obradović i naredio mi da Stanu odvedem od položaja, što sam i učinila uz pomoć jednog borca, koji se odmah vratio na položaj. Stana i ja smo ostale same.

Sat kasnije do Stane i mene stigla je Zalkida Mešković sa četiri borca. Nosili su nekoga na nosilima. Spustila sam Stanu na moju bluzu, a ja sam izašla pred Zalkidu da saznam ko je na nosilima. Ona mi sva u suzama, reče: »Pogibe naš komesar Miloš«. Borci su pokojnika spustili i svi smo plakali, krijući od Stane, da ne sazna o kome se radi.

Eto, tako je dobri komesar Miloš Obradović, obilazeći položaj, boreći se za bezbjednost svojih boraca, žrtvovao sopstveni život, a nedavno mu je bila zacijeljena rana na ruci od ranijeg ranjavanja. Reći da je bio dobar, pažljiv, požrtvovan i hrabar jedno je, a drugo je doživjeti i osjetiti tu dobrotu onako kako smo je osjetili mi, većina boraca koja ga je poznavala.

Treba da ga se vječno sjećamo. Isto tako i Stane, dobre i neustrašive bolničarke, koja je pružila sve od sebe u spasavanju ranjenika. Umrula je u jednom majevičkom naselju - Koraju, mislim da je to bilo krajem decembra 1944. ili početkom januara 1945, od posljedica drugog ranjavanja, u brigadnoj bolnici, gdje sam je posjetila par sati prije smrti. Plakala je, a nije imala snage bilo šta da kaže.

Prva četa Četvrtog bataljona prelazi Ibar

GAVRO PANIC

U borbama za prelazak Ibra bio sam komandir 1. čete 4. bataljona 2. krajiške brigade.

Noću 3/4. avgusta 1944. krenuli su u napad s ciljem prelaska Ibra, 1, 2. i 3. bataljon naše brigade. Bataljoni su uspjeli da pređu Ibar uz teške borbe sa neprijateljem koji se nalazio u njegovoj dolini. U Kamenici su bili zadržani pozadinski dijelovi, brigadna bolnica i 4. bataljon radi njihove zaštite.

Slijedećeg dana i 4. bataljon se približio rijeci. Prva četa dobila je zadatak da posjedne oštar greben, uzvišenje iznad rijeke, i da štiti lijevi bok bataljona i tuče neprijatelja koji naiđe cestom iz pravca Raške.

Četa je posjela položaj. Ubrzo su stigla 3 tenka, prešli most preko jednog dubokog jarka (potoka) i zauzeli borbeni raspored. Primjetivši nas neprijatelj je osuo vatru iz mitraljeza i topova po položaju čete. Mi smo uzvratili vatrom, da bi ga zadržali na dostignutoj liniji. Borba je trajala sve do noći. Tenkovi se nisu udaljavali od mosta, jer im je položaj bio pogodan. Neprijateljeva su zrna podbacivala ili prebacivala naš položaj.

Prođe noć, pucnjava je potpuno prestala. Neprijatelj se pritajio na ledini više mosta i pored potoka.

Za vrijeme zatišja došli su na naš položaj načelnik štaba divizije i komesar bataljona Zvonko Žardin. Pozvali su me i naredili da spremim četu za pokret. Načelnik štaba divizije rekao mi je da su sve jedinice brigade prešle rijeku i da je trenutak da i mi pređemo i prenesemo radio-stanicu. Zatim je načelnik rekao: »Moramo pregaziti rijeku i stići na desnu obalu Ibra u najvećoj tišini, bez borbe sa neprijateljem. Ko bude opalio metak sa naše strane biće streljan«. Sa tim naređenjem bili su upoznati svi borci i rukovodioci čete. Nisam bio zadovoljan njime, ali sam prećutao i pridržavao ga se, jer je time bila onemogućena inicijativa i samoinicijativa komande čete ukoliko se nađemo u kritičnoj situaciji.

Kolona se spustila prema rijeci. Gazili smo rijeku, a na čelu kolone nalazio se načelnik štaba divizije i forsirao čelnu grupu prema svom nahođenju. Čelu grupu su sačinjavali: načelnik štaba divizije, jedan kurir, ja kao komandir čete, puškomitraljezac i njegov pomoćnik iz 1. voda. Krenuli smo od rijeke prema cesti jednim potokom - jarkom. Za čelnom grupom išla je kolona čete. U koloni se nalazio i komesar bataljona Zvonko Žardin. Kad je čelna grupa stigla pod most na cesti, iz pravca

Raške začula se buka tenkova. Zastali smo ispod mosta, a ostali su polegali u jarak iza nas.

Prvi tenk je prešao preko mosta, a on je škripao i prašina je sipala po nama. Kad je prošao prvi tenk čelna grupa se pomakla nekoliko koraka naprijed, tako da više nismo bili ispod mosta. I ostali tenkovi su prešli most i odmah skrenuli sa ceste ulijevo i parkirali se iznad mosta, pored potoka, a zatim ugasili - motore. Na tom mjestu našlo se sedam tenkova. Čuo se razgovor posade i lupa nekih kanti, a zatim smo vidjeli jednog tenkistu kako ide goloruk prema nama i dolazi do jarka na oko tri metra ispred nas. Zastao je i izgovorio poluglasno »vas ist«, a zatim pojačanim tonom viknuo »partizan«.

U tom trenutku načelnik štaba divizije je brzo ispalio nekoliko metaka na tenkistu, a zatim nama rekao »za mnom« - Iskočili smo iz jarka i brzo potrčali uz jednu njivu zasejanu kukuruzom, i produžili do jedne kuće. To je bila čelna grupa, a svi ostali u koloni povukli su se dubokim jarkom prema Ibru.

Kada je ispaljen metak sa naše strane posadi tenkova nije bilo odmah jasno o čemu se radi, pa je nastalo kraće zatišje. Kad smo odmakli oko 200 metara, napravili su nekakvu galamu, a kada je posada zauzela svoja mjesta, sasuli su rafale iz mitraljeza u pravcu Ibra. Pošto vatrom nije uzvraćeno, prestali su sa paljbom, pa je nastalo zatišje.

Tada nisam znao da li su 2. i 3. četa našeg bataljona išle u koloni za 1. četom, ili su išle u posebnoj koloni desno od nas. Komandant bataljona Perica Vukojević nije stigao na čelo kolone 1. čete u čelnu grupu, jer da je on bi sa nama, vjerujem, drugačije bi se događaj odvijao. U tom trenutku komanda 1. čete i borci nisu mogli ništa učiniti, jer je bilo na snazi strogo naređenje da niko ne smije opaliti metak sa naše strane. Kada smo već došli u takvu situaciju i kada se videlo da nema u blizini neprijateljeve pješadije koja bi štitila tenkove, trebalo je iskoristiti iznenađenje i povesti borbu sa posadom tenkova.

Imao sam želju da se vratim preko ceste u pravcu rijeke i dođem u sastav čete, ali je načelnik štaba divizije odlučio da krenemo predviđenim pravcem, a trebalo je da četa obilaznim pravcem stigne i na određeno mjesto. Krenuli smo i putovali čitavu noć sa kraćim odmorima. Sjutradan, prije podne, stigli smo u sastav čete i 4. bataljona, produžili i stigli u Belo Brdo da se odmorimo.

Poslije toga događaja nikad više nisam želio da se nađe pored mene više rukovodilaca kada sam u kritičnoj situaciji sa svojom jedinicom. Uvijek sam želio da obavim postavljene zadatke svojih pretpostavljenih u granicama mogućnosti. Uvijek sam održavao dobre odnose u komandi svoje čete i u kritičnoj situaciji brzo smo se dogovarali i pronalazili najbolja rješenja.

Bitka na Kopaoniku

PERO KNEŽEVIĆ

Iako su četnike više puta teško tukle jedinice NOVJ, sa porazom na Kopaoniku otpočela je njihova silazna linija, sve do konačnog uništenja. To je, ujedno, i prvi teški poraz njihovih krupnih snaga u užoj Srbiji - njihovoj bazi, koju su, uz pomoć Nijemaca i nedićevaca, držali gotovo tri godine. Na Kopaoniku su se sukobile krupne i najkvalitetnije četničke snage (pet četničkih korpusa, od kojih četiri jurišna: 1. ravnogorski, Valjevski, Cerski, Kosovski i Rasinski) sa divizionima Operativne grupe (2. proleterska, 5. krajiška i 17. bosanska). Poslije toga porazom njihova baza se sve više sužavala, uporedo sa narastanjem narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Relativno brz poraz u Srbiji pokazao je da četništvo - ni kao ideologija, ni kao vojni pokret - nikad nije uhvatilo čvrst korijen u srpskom narodu.

Petog avgusta, oko podne, završene su teške borbe u dolini Ibra, gdje je neprijatelj snažno pokušavao da spriječi prodor Operativne grupe u Srbiju.

Dohvativši se obronaka Kopaonika, Operativna grupa divizija NOVJ, pod komandom Peka Dapčevića, našla se pred izvršenjem osnovnog zadatka - spajanjem sa jedinicama pod komandom Glavnog štaba Srbije u Toplici i Jablanici. Ali, i Operativna grupa se našla u nezavidnoj situaciji, između jakih četničkih snaga ispred sebe i još jačih njemačkih snaga iza sebe, u ibarskoj dolini.

Situacija u srpskim divizionima (21, 22, 23, 24. i 25) bila je prilično kritična. U okviru borbe za Srbiju, prvenstveno pokušaja Nijemaca da suzbiju naglo narastanje divizija NOV i POJ u jugoistočnoj Srbiji i onemoguće prodor krupnih jedinica NOVJ iz istočne Bosne, Sandžaka i Crne Gore u Srbiju, Nijemci su sredinom jula 1944, preduzeli ofanzivu širokih razmjera protiv novoformiranih srpskih divizija radi njihovog razbijanja i uništenja. Ofanzivu je izvodila armijska grupa »Felber«, pod rukovodstvom vojnog zapovjednika Srbije generala Felbera, koji objedinjava komandovanje nad njemačkim, bugarskim i nedićevskim snagama. General Felber je angažovao sve raspoložive snage pod svojom komandom, a uz to se postarao da u poduhvat uključi i krupne četničke snage.

Dražo Mihailović je imao najveći politički i vojni interes da ta operacija uspije, pa je angažovao ne samo desetine mjesnih četničkih kor-

pusa nego je uputio i svoje najbolje snage, tzv. jurišne korpuse iz Šumadije i zapadne Srbije. U trenutku izbijanja Operativne grupe divizija na Ibar ta ofanziva je bila još u jeku.

*

Štab Operativne grupe izdao je 5. avgusta u 14,00 časova, zapovijest za pokret preko Kopaonika ka Brusu, pri čemu je trebalo zaobići njegov masiv sa jugoistoka. Stanje kod neprijatelja na Kopaoniku bilo je nejasno. Znalo se da su glavne četničke snage angažovane u jugoistočnoj Srbiji. Nije bilo poznato da su upravo tog dana izvučena iz borbe četiri četnička jurišna korpusa i upućena na Kopaonik (približna jačina četničkih korpusa oko 3.500 ljudi, a približna jačina naših divizija oko 2.000 boraca).

Sve tri divizije Operativne grupe krenule su u 2,00 časa 6. avgusta preko jugoistočne padine Kopaonika, i to: 5. krajiška divizija, na desnom krilu, kretala se prostorom Lozno - Graničane - Jelakce, na prostoriju Stava - Trešnjica - Vitoš - Boranci, Kovizle i Radunje; 2. proleterska divizija, kao srednja kolona, kretala se prostorijom Dren - Kojkovo - Mekinjići, na prostoriju Blaževo - Belo Polje - Cokotar - Đerekare; 17. bosanska divizija, kao lijeva kolona, kretala se prostorijom Miokovići - Planica - Belo Brdo, na prostoriju Kneževo - Brzeće - Gočmanci - Livade.

Još dok su se divizije Operativne grupe tukle u dolini Ibra, četničko komandovanje, prema odluci i odobrenju njemačkog generala Felbera, izvlačilo je iz borbe četiri grupe jurišnih korpusa pod komandom majora Dragoslava Račića (1, 2, 3. i 5. jurišni korpus ili: 1. ravnogorski, Cerski, Valjevski i Kosovski). Na tom prostoru već se ranije nalazio i Rasinski četnički korpus, čije je to bilo operativno područje. Jurišni korpusi su hitno upućeni u susret Operativnoj grupi divizija.

Na obavijest Vrhovnog štaba o pokretu jačih četničkih snaga iz Toplice prema Kopaoniku, štab Operativne grupe upozorio je oko 13 časova komandante divizija, skrenuo im pažnju na opreznost, naredio dublje izviđanje i aktiviranje obavještajnih organa. Po svoj prilici, štab OG smatrao je da bi se glavnina tih četničkih snaga mogla pojaviti na Kopaoniku tek za 24 časa, jer se na toliko vremena računalo i za odmor premorenih jedinica na dostignutoj prostoriji. O četničkim snagama nije se mnogo znalo, ni kolike su, ni kuda se kreću, ni gdje će se pojaviti, pa je štab OG video najbolje rješenje u tome da ih sačeka na Kopaoniku.

Četnici su žurili da posjednu greben Kopaonika. Maršujući cijelu noć 5/6. avgusta, Cerski korpus se već ujutro pojavio na istočnim padinama, i sa jednom brigadom posjeo položaj Mramor, kota 1304, kod Kneževa, a dve brigade uputio je na Pančičev vrh.

U toku dana i naredne noći za njim su pristizali 1. ravnogorski korpus na Jelicu, kota 1776, Valjevski na liniju Ogledna - Brložnik, i Kosovski četnički korpus na Karoman, kota 1934. u rejonu Brusa nalazili su se dijelovi Rasinskog korpusa. Tako su četnici u toku 6. avgusta posjeli neke dominantne tačke Kopaonika.

Dok su 2. proleterska i 5. krajiška divizija krenule na vrijeme (u 2 časa 6. avgusta), 17. divizija je kasnila 1 - 2 časa.

Druga krajiška brigada sa prostorije Belo Brdo krenula je bez 4. bataljona, koji je najvjerovatnije ostao zbog premorenosti i krenuo za brigadom tek oko 10 časova. Brigada je krenula kao lijeva kolona divizije, tako da je imala ulogu lijeve pobočnice.

Najteže borbe toga dana vodila je 17. divizija. Njena 6. brigada oko 9 časova, na liniji Mramor - Oglavlje - Brložnik, našla se čelom u čelo sa dvije četničke brigade. Razvila se žestoka borba, koja je trajala puna četiri časa. Tada je 6. brigada u sadejstvu sa 1. bataljonom 15. i 3. bataljonom 2. proleterske odbacila četnike prema Brusu. Neprijatelj je gonjen do linije Vlaška ravan - ogledna kota 1349 - s. Gornji Levići.

Druga krajiška brigada, stigavši u selo Brzeće, posjela je položaje sjeverno od sela. Bili su to sjenokosi na visini od oko 1.400 metara, prošarani šumarcima, izbrazdani uvalama i vrtačama. Teren ispred položaja se dizao, a pregledni su bili samo proplanci. Borci su posjeli prirodne zaklone i, kako nije bilo neprijatelja na vidiku, umorni, vrijeme su koristili za odmor. Oko 17 časova izvidnice su obavijestile o pokretu četnika prema našim položajima. Borci 2. i 3. bataljona su zalegli i čekali.

Četnici su iznenadili, ne pojavom, već silinom napada. U stvari, jurišem na širokom frontu. Na vatru i gubitke nisu se osvrtni. Sa zastavama, trubama i bubnjevima, jurili su kao ludi. Nenaviknuta na takve juriše četnika, naša odbrana je popustila. Povlačenje je bilo neorganizovano i u neredu. Četnici su upali u selo Brzeće, u kojem se upravo bila smjestila brigadna bolnica i intendantura. Zarobili su dio teških i nepokretnih ranjenika i nekoliko bolničarki, i sve su ih ubijali na zvjerški način.

Bio je to protivnapad Cerskog i dijela Valjevskog korpusa na 6., 15 i dijelove 2. brigade, i sve tri brigade su bile primorane na povlačenje.

Bataljoni 2. krajiške brigade su se povukli na Mramor, jugoistočno od Kneževa, gdje se nešto ranije povukla osakaćena brigadna bolnica i intendantura. Tu je pristigao iz Belog Brda i 4. bataljon.

Štab operativne grupe u 23,45 časova 6. avgusta izdao je novu zapovijest za napad na četnike na potezu Gradac - Brzeće - Livade. On je utvrdio da su snage četnika na Kopaoniku mnogo jače nego što se mislilo prema izvještajima potčinjenih komandanata. Cilj neprijatelja bilo je zadobijanje inicijative, izbijanje na glavno bilo Kopaonika i dejstvo u lijevi bok Operativne grupe.

Određeno je vrijeme napada za 0,30 časova 7. avgusta. U napad su krenule dve divizije, i to: lijeva kolona - 17. divizija napadala je na sektoru sela Brzeća, obuhvatajući neprijatelja lijevim krilom. Zadatak joj je bio da razbije neprijatelja, protjera prema Brusu, izbije na cestu Brus - Aleksandrovac, lijevim krilom ovlada selom Milentije, a desnim zauzme Brus u sadejstvu sa 2. proleterskom brigadom;

Desna kolona - Druga proleeterska divizija napadala je na sektoru Jastrebac - s. Šošići. Imala je zadatak da razbije neprijatelja, protjera ga prema cesti Brus - s. Razbojna, lijevim krilom, u sadejstvu sa 17. divizijom zauzme Brus, a sa desnim izbije na cestu u visini sela Lepenac i poruši je.

Peta krajiška divizija ostala je u opštoj rezervi, na prostoriji Blaževo - Belo Polje - Cokotar - Đerekari.

U toku noći 6/7. avgusta na Kopaonik su pristigle neke nove četničke snage (pominju se dijelovi Podrinjskog i Resavsko-Topličkog korpusa). Znajući za pristizanje većih četničkih snaga, štab Operativne grupe žurio je da ih po dijelovima tuče prije nego što se koncentrišu. U tome nije uspio. Četnički korpusi su se relativno brzo koncentrisali. Pošto u toku 6. avgusta nisu uspjeli da izbiju na greben Kopaonika iz pravca Brusa, četničko komandovanje je poslije podne i naveče uputilo jače snage prema Jošaničkoj Banji. I ono što im nije uspjelo od Brusa, uspjelo im je od Jošaničke Banje. Zaobilazeći naše lijevo krilo oni su u toku noći i ujutro 7. avgusta izbili na greben kopaoničkog masiva: Gobelju, kota 1934; Ledenicu, kota 1915, i Pančićev vrh, kota 2017. Praktično, time su četničke jake snage izbile na dominantne vrhove, na bok i iza leđa Operativne grupe. Naše komandovanje još uvijek nije imalo podatak o tom manevru četnika.

Štab 17. divizije izdao je svoju zapovijest za napad oko 16 časova, u kojoj je brigadama odredio pravce kretanja.

Druga krajiška brigada, kao lijeva kolona, trebalo je da izbije na liniju Mramor, kota 1304 - Palež, kota 1474 - Mokro - Obradova čuka - kota 1430, a potom da nastavi prodiranje pravcem: Borja, kota 1380 - Kumanova čuka, kota 1300 - Vrgaja, kota 1173 - Sto, kota 1307. Po ovladavanju linijom Sto - Ugar, trebalo je da izbije na cestu Brus - Aleksandrovac i ovlada selom Milentija i Veliki Ribari.

Šesta bosanska brigada, u srednjoj koloni, trebalo je da izbije na prostoriju Borje, kota 1380 - Kumanova Čuka - Vrgaja, i sa te prostorijske produži pravcem: Gradište, kota 952 - Vukajlovići - Kobiljačko brdo.

Petnaesta majevička brigada, trebalo je da nadire pravcem: Gočmanci - Livade - Ninova, kota 896 - Gradište. Sa linije Gradište - Orljak, kota 873, da goni neprijatelja pravcem Crni vrh, kota 1019 - Lazina, kota 822 - Brus, a jednom kolonom: Stara Bačija - Veliki brod, kota 822 - Velika glavica, kota 824, i izbije na cestu Brus - Aleksandrovac.

Komandant 17. divizije Gligo Mandić, u namjeri da ostvari zamisao štaba Operativne grupe i obuhvati lijevim krilom četničku grupaciju sjeverozapadno od Brusa, uputio je još u večernjim časovima (6. oktobra) 2. krajišku brigadu na Bećirevac u Ledenicu, kota 1915, da bi do početka opšteg napada zauzeo što povoljnije pozicije za opšti napad. Četvrti bataljon, izlazeći na Ledenicu negdje oko 3,00 časa, na svoje iznenađenje, sukobio se sa četnicima. Time su otpočele borbe toga dana. Na Ledenici i Bećinovcu već su se nalazile dve brigade sa oko 1.200 četnika, sa dva protivkolska topa i jednim teškim minobacačem. Bataljon se našao u neravnopravnom položaju, udaljen od ostalih bataljona, odvojen ispresijecanim i teško prohodnim zemljištem, tako da se nikakvo

sadejstvo i pomoć ostalih bataljona nije moglo očekivati. Bataljon je prihvatio borbu i odolijevao do osam časova izjutra. Kada su četnici sa Bećirevca pošli u obilazak bataljona, komandant Perica Vukojević donio je odluku da se pod borbom postepeno povlači. Četnici su ujutro napali i glavninu 2. krajiške brigade, snažno dejstvujući u bok, koji je ostao otkriven po povlačenju 4. bataljona. U takvoj situaciji komandant brigade Dragan Stanić odlučio je da postepeno povlači bataljone, pružajući otpor na uzastopnim položajima. Pred veče se brigada našla i stabilizovala front na liniji Oštra čuka - Mramor. Druga krajiška brigada je toga dana vodila borbu sa glavnicom Cerskog i Valjevskog korpusa, čiji su joj se dijelovi našli duboko na boku.

I dok su četnici u toku jutra potiskivali 2. krajišku brigadu sa grebena Kopaonika, krenule su u napad 6. i 15. brigada, kao i brigade 2. proleterske divizije na svojim pravcima.

Šesta brigada je krenula sa linije Oštra čuka - Jastrebac u dve kolone, opštim pravcem: Gradište, kota 1952 - Dub, kota 1944, - cesta Brus - Selo Milentija. U prvom naletu brigada je ovladala položajem: Bregovi, kota 1479 - Mancelo, kota 1972 - Glomen, kota 1206. Po prikupljanju na toj liniji, krenula je dalje, i ovladala dominantnim vrhovima Šiljača, kota 1625 - Mramor, kota 1304, i Palež, kota 1474. Zadržala se na Paležu zbog otkrivenosti boka povlačenjem bataljona 2. krajiške brigade. Pošto je već odbila jedan napad iz pravca Jelice, morala je obustaviti prodor ka s. Milentiji. Pred veče je napalo oko 700 četnika na položaj njenog 1. bataljona na Paležu i odbacilo ga nazad. Po prikupljanju, 1. bataljon je kontranapadom povratio Palež. Gotovo istovremeno, druga četnička kolona, sa oko 400 četnika, napala je njen 3. bataljon na Šiljači. On je razbio tu kolonu i četnici su ostavili potpuno ispravan protivkolski top i 75 granata.

Petnaesta majevička brigada, u sadejstvu sa 2. proleterskom brigadom, napala je Brložnik i protjerala neprijatelja prema Brusu. Do podne je izbila na liniju Poješevica - s. Livade - Glamen, i tu bila zaustavljena.

Napad 2. proleterske na desnom krilu odvijao se mnogo povoljnije, s obzriom na slabije neprijateljeve snage na tom pravcu. U napad je krenula 2. i 4. brigada, dok je 3. ostala u rezervi.

Druga proleterska brigada napala je kao lijeva kolona svoje divizije pravcem Gornji Levići - Šošići - Lipovac ka Brusu. Oko 17 časova ušla je u Brus, protjerujući dijelove Rasinskog četničkog korpusa i nanoseći mu teže gubitke (25 mrtvih, 40 ranjenih i 15 zarobljenih).

Četvrta proleterska brigada nastupala je pravcem Donji Levići - Debela glava - Čelopek - Crkvište, i tu ostavila na položaju dva bataljona, a sa dva se spustila preko Strmičke Reke na cestu Brus - Razbojna, nenailazeći na neprijatelja. Na cesti su presrele i zaplijenile kamion sa 2.000 kg brašna, namijenjenog za četničko snabdijevanje.

Borbe koje su počele u 3,00 časa toga dana završene su u sumrak. Štab Operativne grupe je u Belom Polju oko 14 časova tog dana razmatrao situaciju sa komandantima divizija. Tom prilikom je komandant 17. divizije Gligo Mandić referisao o stanju na frontu svoje divizije, ističući teži položaj 2. krajiške brigade i svog lijevog krila. Bilo je jasno

da je četnička glavina izbila na Pančićev vrh i više drugih dominantnih vrhova. Time je, praktično, ugrozila lijevi bok Operativne grupe. Četničko komandovanje, postalo je jasno, namjeravalo je da, s osloncem na greben Kopaonika, razbije i odbaci Operativnu grupu divizije. Realno procjenjujući nastalu situaciju, snage i namjere neprijatelja, štab OG odlučio je da na lijevom krilu uvede 5. krajišku diviziju iz rezerve, te da u toku noći 7/8. avgusta izvrši napad na četničke glavne snage na Kopaoniku sa 5. i 17. divizijom, dok bi 2. proleterska divizija ostala na pozicijama koje je osvojila u toku dana.

Borbe prema toj odluci vodile su se narednog dana.

Već u 14,30 časova 7. avgusta Operativna grupa je izdala zapovijest za razbijanje neprijateljevih snaga na prostoru Kopaonika. Utvrđeno je vrijeme napada: 1,00 čas 8. avgusta.

Lijevu kolonu činile su dvije brigade 5. divizije, koje su napadale Suvo Rudište (Pančićev vrh) i Ledenicu. Jedna brigada trebalo je da ostane na prostorijski Blaževo - Đerekari, kao obezbjeđenje prema Ibru i Labu.

Srednju kolonu činila je 17. divizija, koja je trebalo da napada pravcem Srebrenac - Jelica, kota 1776 - Gobelja, kota 1934 - Bećirevac, kota 1778 - Ledenica, kota 1915 - Karaman, kota 1934. Po likvidaciji neprijatelja, divizija je trebalo da usmjeri napad prema selu Milentija.

Desna kolona, 2. proleterska divizija, trebalo je da ostane na dostignutim linijama.

Peta krajiška divizija krenula je u napad u dve kolone. Prvom krajiškom brigadom napala je Suvo Rudište, na kome se nalazilo oko 600 četnika, sa jednim brdskim topom i dva minobacača. Četvrta krajiška brigada je provukla manje snage između Pančićevog vrha i Ledenice i, sa leđa, sa sjeverne strane, dijelom snaga dejstvovala na Bećirevac, koji su ostali bataljoni napadali s čela, a dijelom ubačenih snaga držala je puteve koji vode u Suvi Jelak i prema selu Rudnica na Ibru. Sa dijelom snaga sadejstvovala je 17. divizija na Ledenici.

Sedamnaesta divizija krenula je u napad u tri kolone. Lijevu je činila 2. krajiška brigada, koja je napadala na Ledenicu, kota 1915, Korman, kota 1934, i Jaran, kota 1288. Imala je zadatak da ovlada grebenom Kopaonika, između Brzeće i Duboke reke, sadejstvujući lijevo sa 4. krajiškom brigadom, a desno sa 15. majevičkom.

Srednju kolonu činila je 15. majevička brigada, a napadala je neprijatelja na Jelici, kota 1776, Srebrenicu i Gobelju, kota 1934.

Desno je bila 6. brigada. Ostala je na Paležu, Mramoru i Šiljači, na položajima koje je dostigla prethodnog dana.

Iako je napad predviđen za 1,00 čas, 2. krajiška brigada otpočela je sa borbom mnogo ranije. Ona je, podilazeći Bećirevcu i Ledenici, naišla na četnike i, kako je tvrdio komandant divizije Gligo Mandić, to je imalo presudan značaj u brzom slamanju i razbijanju neprijatelja. U knjizi 17. ISTOČNOBOSANSKA UDARNA DIVIZIJA« Mandić kaže slijedeće: »Drsko prodirući u bataljonskim kolonama kosama Bećirevca i Ledenice 2. krajiška brigada zavarala je i natjerala neprijatelja da glavne snage orijentiše prema njoj. Time je neprijatelj oslabio bokove i budnost prema ostalim našim snagama, pa su dvije brigade 5. divizije sa jugo-

zapadne i zapadne strane i 15. majevičke brigade sa sjevera, vrlo brzo obuhvatile Suvo Rudište. Brzim i u velikoj mjeri iznenadnim izbijanjem 5. divizije na liniju i kota 1853 - Ječmište - Suvi Jelak, 15. majevičke brigade na Jelieu i Gobelju, a 2. krajiške brigade na Bećirevac i Ledenicu, praktično su bili okruženi Ravnogorski i Valjevski četnički korpus. Pred zoru otpočeo je odlučan napad, razbijanje i djelimično zarobljavanje oba korpusa. Tako je okončana borba na Kopaoniku».

Borbe sa četnicima vođene toga dana karakterisala je ne samo žestina i međusobni juriši nego i česta iznenađenja i nagli obrti, kao posljedica stvorene situacije i zemljišnih uslova. Počelo je još u toku noći. Obje strane su u toku noći izvodile brojne pokrete manjih i većih jedinica da bi posjele što povoljnije pozicije za napad, koji su obje strane pripremale. Drugi bataljon, idući na zadatak, izradio je nekakav zaobilazak da bi stigao na polazni položaj za napad. Premoreni borci jedva su se vukli, hodali su kunjajući i, čim bi bio dat odmor, mnogi bi odmah zaspali. Noć je bila prohladna i maglovita, kakva je inače na tim visinama. Zamjenik komandanta bataljona Ilija Lučić svratio je u stranu. Kada se vratio na put, vidio je da kolona još prolazi i uključio se u nju. Ubrzo je primijetio da je to četnička kolona. Išao je neko vrijeme smišljajući šta da radi. Opet je skrenuo u stranu i sačekao da kolona prođe. Ali, ostao je usamljen, u mraku, magli i planini. Sasvim slučajno, nešto kasnije, naletio je na svoj bataljon. Izmješanoš naših i četničkih kolona bila je česta i više boraca je upadalo među četnike, i četnika među naše borce. Tako je došlo i do prevremenog početka borbe.

U svanuće je 2. bataljon opkolio na jednom platou veću grupu četnika, oko 70 i zarobio ih. Većinom su to bili mobilisani seljaci, ali je među njima bilo i desetak aktivnih četnika »bradonja« i oficira. Po prikupljanju, zarobljenici su postrojeni i »bradonje« izdvojene. Pala je odluka da se oni streljaju, jer su nam prije dva dana kod Brzeće sjekirama pobili teške i nepokretne ranjenike.

Jedan od tih »bradatih« molio je i kumio da se pusti, jer nije ni pravi, ni stari četnik. Bradu je pustio jer mu je koji mjesec ranije umro otac. Naši borci nisu znali za takav običaj, i nisu mu mnogo vjerovali. Među zarobljenicima javljali su se mnogi koji su 1941. godine, navodno, bili u našim redovima. Neki su nam pokazivali i nekakve potvrde, legitimacije i druga dokumenta. Javili su se i oni koji su imali braću i bliže rođake u partizanima. U njih se imalo nešto više povjerenja. Oni su potvrdili da se nisu isticali kao četnici, mada niko nije mogao da potvrdi njihovu priču. Na kraju je jedan izdvojen. Bio je neki Miloš, rodom iz Prnjana, kod Čačka. Odmah se prijavio da ostane u partizanima. Za jedan sat bio je obrijan sa crvenom petokrakom na šajkači. Još istog dana i on i svi oni koji su zadržani (zadržana je većina) imali su prilike da se bore protiv četnika. Miloš je ostao do kraja rata i postao vodnik voda.

I ostali bataljoni protjerali su neprijatelja sa svojih pravaca. Sporadične borbe trajale su sve do podne. Vođene su sa razbijenim manjim i većim četničkim grupama koje su lutale planinom. Kako su naše jedinice bile okrenute frontom prema sjeverozapadu, te grupe, štice

maglom, najčešće su im dolazile s leđa. Bilo je iznenađenja na pretek, bježanja i gubljenja položaja, ali je većina tih grupa zarobljavana ili protjerivana.

Poslije podne sve se utišalo. Ostatak dana bataljoni su proveli u prikupljanju oružja koje su četnici ostavili ili pobacali prilikom bjekstva. Otkrivene su grupice i pojedinci skriveni u čestaru. Da borci nisu bili premoreni, otkrili bi toga još više.

Prema podacima, na Kopaoniku je Operativna grupa ubila 462, ranila 314 i zarobila 646 četnika. I sama Operativna grupa pretrpjela je gubitke. Imala je do 26 mrtvih, 34 ranjena i dva nestala borca. Samo 17. divizija imala je 18 mrtvih, 34 ranjena i dva nestala. Prema nepotpunim podacima, 2. krajiška brigada je na Kopaoniku zarobila oko 150 četnika, a isto toliko je ranila i ubila. Zaplijenjeno je 110 pušaka, jedan puškomitraljez i nešto municije i komore.

*

Nejasno stanje u neprijatelja jedna je od osnovnih karakteristika u prva dva dana borbi na Kopaoniku. Tek 7. avgusta, poslije podne, upotpunjena je predstava o četničkim snagama. O brojnosti korpusa, brigada, približnom broju boraca, u štabu Operativne grupe procijenjeni su ciljevi i namjere neprijatelja i isplaniran napad na glavne četničke snage. Našli smo se na novom i nama nepoznatom terenu, a naša obavještajna služba nije imala nikakvih pouzdanijih uporišta i nije mogla snositi krivicu za slabo poznavanje neprijatelja.

Obostrano se išlo na obilazak krila. Štab Operativne grupe planirao je da lijevim krilom zaobiđe četničke snage sjeverozapadno od Brusa i odbaci ih prema Zapadnoj Moravi. Četničko komandovanje je iskoristilo priliku, pošto jedinice Operativne grupe nisu posjele grebene Kopaonika, da preko Jošaničke Banje zaobiđu naše lijevo krilo i izbiju na vrhove Kopaonika sa namjerom da, udarom u bok i pozadinu, razbiju i odbace snage Operativne grupe.

Borbe na Kopaoniku vođene su uglavnom na planinskom zemljištu od 1.200 do 1.500 metara nadmorske visine, na veoma teškom, pošumljenom, ispresijecanom i teško prohodnom terenu. Na kretanje i orijentaciju uticala je gusta magla u toku noći i kasno ujutro. To je uticalo na obostran razvoj i manevar snaga. Sadejstvo je bilo veoma važno. Borbe su uglavnom vođene izolovano na pojedinim vrhovima. Takav teren je uslovio česta obostrana iznenađenja, prepade i mjenjanje situacije na pojedinim odsjecima.

Na Kopaoniku su se sudarile krupne snage Operativne grupe i četnika, mada je Operativna grupa imala oko 4.000-5.000 boraca, a četnici više od 10.000 vojnika. Od ishoda te borbe znatno je zavisio dalji razvoj događaja u tom dijelu Srbije. Svjesni stvorene situacije, četnici su pokazali neuobičajenu hrabrost, agresivnost i borbenost. Naročito su se isticali u smjelim napadima i protivnapadima. Međutim, u odbrani su bili mnogo slabiji. S obzirom na zemljišne i klimatske uslove, naše komandovanje je nastojalo da drži jedinice što prikupljenije, posebno u povlačenju. Naše jedinice su se pokazale standardno dobre i u odbrani i u napadu, što je odlučilo o ishodu bitke.

Borba kod škole na Kopaoniku

SVETO KERKEZ

Do prelaska reke Ibar avgusta meseca 1944, brigada je vodila danonoćne borbe protiv nemačkih, četničkih snaga i balista, koje su se nalazile u Cmoj Gori na prostoriji: Berane, Turijak, Smiljevica, krčeći sebi put ka Ibru, radi prelaska u Srbiju u sastavu operativne grupe divizija. Nemci i kvislinzi činili su maksimalne napore da bi sprečili prelazak naših jedinica u Srbiju, prebacujući snage i sredstva sa više pravaca. Međutim, zahuktali valjak prekaljenih jedinica i pored mnogih teškoća nije mogao biti zaustavljen. Drugi bataljon je posle ogorčenih borbi savladao otpor Nemaca kod Jošaničke Banje, zarobio osam Nemaca, prešao Ibar i domogao se uzvišenja na suprotnoj strani.

U toku prelaza Ibra, pored Nemaca, bataljon se sudario i sa Čerkezima, a izbijanjem u podnožje Kopaonika brigada je u celini stupila u borbu protiv četničkih korpusa Draže Mihailovića.

Budući da je glavnina četničkih snaga bila koncentrisana na Kopaoniku, borbe su danonoćno trajale. Svakodnevno su se smenjivali juriši, a mnogi objekti su po više puta prelazili iz jednih u druge ruke.

Savlađujući višednevni otpor četnika, 2. bataljon je izbio na vrh Kopaonika u jutarnjim časovima jednog dana prve polovine avgusta meseca. Borbe su se vodile uglavnom za pošumljene objekte, koje su četnici koristili za skrivanje i pružanje otpora. Pošto je na ovom pravcu rasterao četnike, bataljon je zaposjeo jedno uzvišenje, koje je bilo potpuno otkriveno. U ranim popodnevним časovima četnici su se pregrupisali i izvršili napad na položaje bataljona. Nakon žestokih borbi, bataljon se povukao do jedne šume na severoistočnim padinama Kopaonika, odakle je snažnim otporom uspešno zadržavao dalji napad četnika.

Nešto niže od položaja bataljona, na jednoj kosi, nalazila se napuštena, usamljena zgrada koja je ličila na osnovnu školu. Nalazila se na čistini i do nje je vodio seoski put, koji se produžavao prema uzvišenju kojeg su držali četnici.

Štab bataljona je naredio komandiru 2. čete da se četa povuče sa dotadašnjeg položaja i što pre posedne po dubini napuštenu zgradu. Komandir čete je preko kurira preneo naređenje vodovima i uz podršku ostalih četa, 2. četa je utrčala u zgradu. Vodovi su raspoređeni po prostorijama, na prozore postavljeni puškomitraljezi, a borci su poseli ostale delove prostorija tako da je četa mogla kružno da brani zgradu.

U zgradi smo našli nekoliko kačica sira i kajmaka, što su četnici ranije opljačkali za sebe. Borci su naizmenično, jedni pružali otpor, dok su se drugi služili hranom, koja im se u toj situaciji našla pri ruci.

Četnici su besomučno napadali, od mitraljeskih rafala crepovi su prštali na sve strane, preostala prozorska stakla, malter, ostaci fasade padali su na borce, a prašina pomešana sa barutnim gasovima kuljala je kroz sve otvore zgrade u vidu dima.

U četi se, pored ostalih, nalazio i puškomitraljezac Milanko Predojević. On je bio osrednjeg rasta, razvijen, krupnih plavih očiju, grgurave kose. Mlađi borci iz Srbije su ga zvali »čučkonja«. Poticao je iz veoma siromašne seoske porodice, pre stupanja u NOV, bio je sluga kod imućnijeg seljaka. Imao je samo majku Mariju i trinaestogodišnju sestru Zorku. O njima je znao samo toliko, da su izbegle u Grmeč. Kada je brigada, posle šeste ofanzive, krenula iz Podgrmeča prema srednjoj Bosni, Milanko je na nekoliko sati ranije krenuo ispred brigade, da bi za to kratko vreme bilo šta saznao o svojim. Međutim, umesto radosti i predugo očekivanog srdačnog zagrljaja sa majkom i sestricom naišao je na zgarište svoje kuće u selu Potkraj, kraj Lušci Palanke. Da bi gorčina prelila čašu, saznao je da su njegovu majku na zverski način ubili Nemci, a sestra se negde izgubila u zbegu na Grmeču tokom ofanzive. Uplakana lica sačekao je brigadnu kolonu koja je pod borbenom zastavom i pesmom naišla, zauzeo je svoje mjesto i zamišljeno, ali dostojanstveno krenuo dalje.

U najvećem intenzitetu borbe i odbijanja neprestanih četničkih napada, zamišljeno me je pogledao i upitao: »Šta misliš, burazeru, da li je moja sestra živa i gde bi mogla da se nalazi?« Još je dodao: »Ne znam šta bih dao da mi samo ona preživi, to je sve što mi je preostalo«. Odgovorio sam mu, da verujem da se Zorka priključila nekoj porodici i da će preživeti, a ista je situacija i kod mene, sve mi je izgorelo, a o porodici, sem dva brata (Milana i Jove), koji su do tada poginuli kao borci 2. brigade, ništa nisam saznao. Oči su mu naglo zasvetlucale i ovlažile. U isti mah, četnički rafali su osuli kroz otvor prozora, udarili u plafon sa koga su se komadi maltera sručili na glave boraca.

Milanko je dograbio svoj puškomitraljez »Brenal« (engleske proizvodnje), opsovao je majku četničku i munjevito izleteo iz zgrade, na vrata koja su se nalazila na suprotnoj strani od položaja četnika i u pognutom stavu je potrčao kolskim putem koji je vodio ivicom jednog otkrivenog uzvišenja, na kome se nalazio samo jedan krošnjasti glog. Dok je trčao, mnoštvo četničkih rafala je ispaljeno na njega, za njim se samo dizala prašina ali nije bio pogođen.

Za kratko vreme njegov »Brenal« je počeo da sikće ispod krošnje gloga, a četnici su za trenutak ustuknuli. Nakon nekoliko dugih rafala ni »Brenal« se nije više oglašavao. Par boraca je istrčalo iz zgrade i uz zaštitu vatre svojih drugova dotrčali su do Milanka. Četnički metak ga je pogodio u sred čela u momentu kada je pokušao da na svom »Bren-galu« zameni prazan sa punim okvirom metaka.

Uz zaštitu svojih drugova, sahranjen je u senci krošnje usamljenog gloga.

Negovu sestru Zorku prihvatila je porodica Đurina Predojevića, ranijeg komandanta brigade. Zorka je zasnovala svoju porodicu, ima muža i četvoro dece, živi u selu Lipnik kod Sanskog Mosta.

Mogli smo biti iznenađeni

SELMAN LIČINA

Jedinica u čijem sam sastavu bio nalazila se 26. avgusta 1944. sjeverno od Aleksandrovca, na mjestu zvanom Mali vrh. Toga dana napadale su nas jake četničke formacije, razvijene na većoj frontalnoj širini. Brojno mnogo slabiji, uz povremena odstupanja, vodili smo žestoke okršaje. Borba je počela rano ujutro - oko 5 časova i - trajala je sve do 20 časova, kada smo se povukli na jedan položaj, nedaleko od Brusa.

Tu smo zanoćili, s namjerom da se malo odmorimo. Na obezbjeđenju su bili drugovi: Uroš Čamber, puškomitraljezac, Mile Kopečnik, takođe puškomitraljezac, i Ostoja Milojević, sa svojim pomoćnicima. U zoru, oko 4. časa, probudio sam se, ustao i izišao na nekoliko metara od mjesta gdje su borci spavali. Primijetio sam grupu ljudi koja je sa južne strane, izlazivši iz jedne šume, išla preko livade prema nama. Drugovi raspoređeni na obezbjeđenju nisu ih primijetili. U početku nisam znao ko su ti ljudi, sve dok se jedan između njih, sa prilično dugom bradom, vjerovatno oficir, nije izdvojio. Tada sam zaključio da su četnici.

Odmah sam pošao komesaru čete Mustafi Gluhiću, koji je u tom trenutku spavao, povukao ga za rame i rekao mu da idu četnici. Komesar mi je naredio da budim vojsku, što sam i učinio. Komesar Mustafa ih je zapitao: »Hej, ljudi, ko ste vi?« - Oni su trenutno stali, a odmah zatim počeli se razvijati u strelce. Nakon toga je uslijedila naredba za početak paljbe. Otpočela je borba u kojoj se naročito istakao Zejnil Mekić, sa svojim puškomitraljezom »zbrojevkom«. Komandir čete Branko Marčeta izdao je komandu za juriš. Uspjeli smo da ubijemo tri četnika, petoricu da ranimo, a dvadeset smo ih zarobili.

Ranjen kod sela Mojsinje

LUTVO HASKOVIĆ

Komandant moga 3. bataljona bio je Dušan Sovilj a komandir čete Ranko Uzelac. Komandant me je zvao Sandžaklija.

U teškim danima kad bih nosio sanduk municije na ramenu pitao bi me sa konja jašući: «Sandžaklija, je li Vam teško». Iako bih bio previše umoran, odgovarao sam mu da mi nije teško, ako treba - nosiću i dva sanduka.

U borbi na Kopaoniku sa četnicima vidio sam jednu zaklanu partizanku. Našli smo je potpuno unakaženu. Bile su joj grudi prosječene i kroz njih provučene ruke. Ne znam iz koje je bila čete.

Na Kopaoniku, jednog dana, rano u zoru, napali smo četnike u njihovom logoru. Međutim, bili su znatno brojniji, pa su nas potisnuli, tako da smo cijelog dana odstupali. Pošto smo u mraku bili rastureni, jedan starješina, čijeg se imena ne sjećam, sakupio je nas desetak boraca i poveo da napadnemo jedan logor četnika. Četničkog stražara koji je šetao jednim proplankom zaobišli smo, i puzeći se privukli do logora i četničkih vatri. Njihova vojska je spavala. Na komandu: »Ručne bombe - juriš - ura«, bacili smo ih i odmah krenuli na juriš. Bombe su podizale u vis i ugarke od vatre i četnike. Preživjeli su se razbježali na sve strane. Malo kasnije, kada je svanulo, primijetili smo da četničke kolone odstupaju niz planinu. Kretali smo se za njima i ubrzo se našli u podnožju brda.

Moj puškomitraljezac se zvao Husein Mekić. Dok smo išli za četnicima spazio je jednu staru bukvu - dosta krivu, tako da bi se na nju mogla i koza popeti. Sinula mu je ideja da se sa puškomitraljezom popne na bukvu i gađa četnike. To je i uradio, a od mene je zatražio da mu dodam šaržere sa municijom. Tako je četnicima nanio velike gubitke.

Kod Brusa, u jednoj borbi sa četnicima, zarobili su nam jednog borca. Zvao se Ismet, po nacionalnosti bio je Albanac. Kada smo se vratili na to mjesto sutradan, ili drugog dana, ne znam tačno, u jednom malom zaseoku naišli smo na svjež grob. Od mještana smo saznali da je tu sahranjen partizan koga su četnici tu zaklali.

Negdje kroz Srbiju, posle Brusa, stigli smo na jedan položaj. Koliko se sjećam, selo se zvalo Mojsinje. Bili smo u rovovima, maskirani kukuruzovinom i manjim grančicama. Nismo se kretali, jer su Nijemci bili blizu kod jedne male kućice u nekoj bašti.

Druge noći, poslije 24 časa, pošli smo, puzeći, čistim prostorom preko njiva. Nismo prešli ni nekoliko metara a Nijemci su nas primijetili i otvorili vatru. Čekali smo da prekinu, pa smo se ponovo prebacivali. Bili smo im sve bliže. Na komandu: »Bombe - juriš - ura«, u nekoliko koraka napravili smo obruč oko te male kućice. U kućici se čuo žagor Nijemaca. Komandir je pitao, ko će da uđe unutra. Javio se jedan borac, čijeg se imena ne sjećam. Tražio je da mu damo dvije bombe. Drugovi su mu dali. Rašrafio je bombe, udario jednu o drugu, bacio ih u kuću i odmah uletio u dim. Brzo se vratio i izvukao jednog živog Nijemca. Rekao je da se iz sobe čuje vriska i da ih ima još. Iz obližnje štale istrčala je druga grupa Nijemaca i predala se.

Malo kasnije ležao sam za jednom gomilom kamenja i otvarao vatru iz puške. Kada sam prihvatio novi šaržer i podigao glavu da bi se pomjerio malo unaprijed, njemačko zrno me je pogodilo u lijevu stranu glave. Pao sam i kao kroz san čuo bolničarku kako viče: »Ferize, nosila brzo«. Tada sam izgubio svijest.

Nišlije u Drugoj brigadi

MILORAD NEDIN

Niški partizanski odred nastao je na osnovu Naredbe Glavnog štaba NOV i PO Srbije o preimenovanju Nišavskog odreda, 6. aprila 1944. Zadatak je bio, pored ostalog, da prokrstari teritoriju Niša. Naročiti zadaci i zasluge Niškog partizanskog odreda u to vreme bili su: razbijanje četničkih i nedićevskih formacija u Zaplanju, paljenje opštinskih arhiva na teritoriji Okružnog komiteta Niša, likvidacija neprijateljskih špijuna i njihovih saradnika, kidanje i uništavanje telefonskih linija, rušenje manjih mostova, razne diverzije, održavanje političkih zborova sa narodom u oslobođenim selima oko Niša, objašnjavanje ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta i pridobijanje simpatizera, jačanje odreda i formiranje narodnooslobodilačkih odbora.

U odredu su uglavnom bili omladinci - dobrovoljci. Do naglog priliva došlo je sredinom maja 1944. godine. Bilo ih je i iz drugih gradova istočne i jugoistočne Srbije, Pomoravlja, pa i iz Beograda, ali najviše ih je bilo sa sela. Socijalno poreklo i nacionalna pripadnost nisu im smetali. Bili su složni i jedinstveni, kako u borbi, tako i u svim drugim prilikama. Studenti, srednjoškolci i radnici pomagali su svojim drugovima sa sela u svakoj prilici, a naročito u proradi propagandnog materijala, opismenjavanju i drugom.

Skojevska organizacija, pod rukovodstvom KPJ, bila je nosilac kulturno - prosvetnog ideološko-političkog obrazovanja tih mladića. Usled naglog priliva boraca, mali deo boraca nije bio naoružan, pa je odredu dodeljeno oružje iz savezničke pomoći. Borci su se prosto otimali oko puškomitraljeza i municije. Međutim, u odredu je vladalo mišljenje da puškomitraljeze mogu nositi samo komunisti i najbolji skojevci, pa čak i pomoćnici komesara četa, koji su ih nosili sve do kraja juna 1944. godine. Bila je velika čast i poverenje biti puškomitraljezac ili njegov pomoćnik. U odredu je vladao visok moral, disciplina i borbeno raspoloženje.

Naredbom Glavnog štaba NOV i POJ od 27. maja 1944. od Niškog partizanskog odreda preimenovanjem je formirana 14. srpska partizanska udarna brigada 17. juna 1944. u selu Ribari. Međutim, s obzirom na predstojeće zadatke 23. srpske divizije, u čiji sastav je ušla i 14. srpska udarna brigada, a da ne bi niški teren ostao bez partizanskih snaga, jezgro Niškog odreda ostalo je na terenima oko Kameničkog visa (nedaleko od Niša), gde su i dalje prikupljani novi borci iz Niša i okoline. Čak je i iz Beograda došla jedna grupa boraca. Taj deo Niškog partizanskog odreda i dalje je bio pod rukovodstvom Okružnog komiteta KPJ za niški okrug. U toku juna i jula 1944. odred se povećao na oko 300 boraca.

Krajem jula 1944. taj deo Niškog partizanskog odreda bio je na terenu Aleksinca i Soko Banje, a neposredno posle borbe sa četnicima na planini Bukoviku (bukovička bitka sa četnicima), sastao se sa 14. srpskom partizanskom brigadom, u selu Mozgovu. Istoga dana izveo je pokret nazad na niški teren, a zatim preko Nišave, Morave, Jastrepca na Kopaonik, u susret jedinicama Operativne grupe divizija, u čijem je sastavu bila i 17. partizanska udarna divizija. Niški partizanski odred se probio sa niškog terena na Kopaonik i stigao u Brus, koji je neposredno pre toga bio oslobođen (između 8. i 12. avgusta 1944.).

U Brusu je odred svečano dočekan. Održan je miting i priređen svečani ručak za borce. Nakon ručka, odred je postrojen i podeljen po brigadama divizije, na tri dela, i to: oko 60 boraca dodeljeno je 6. istočno-bosanskoj proleterskoj brigadi; oko 60 boraca 15. majevičkoj brigadi i najveći deo, oko 180 boraca, 2. krajiškoj brigadi.

Deo boraca Niškog odreda, koji je bio određen za 2. krajišku brigadu, odmah je podeljen u Brusu po njenim bataljonima. Ja sam bio u grupi, koja je bila određena za 2. bataljon 2. krajiške brigade.

Grupu boraca u kojoj sam bio primio je Mihajlo Despot, komandir voda 1. čete 2. bataljona. Odveo nas je van Brusa u štab 2. bataljona. U štabu smo ponovo podeljeni na nekoliko grupa i dodeljeni četama. Pripao sam grupi boraca dodeljenih 1. četi 2. bataljona, i u njoj sam ostao do završetka rata. Za ovu četvu izdvojeno nas je oko 10 boraca i podeljeno po vodovima, a zatim po desetinama, tako da smo gotovo svi bili razdvojeni. Pripao sam vodni Mihajla Despota.

Bio sam puškomitraljezac u Niškom odredu i prilikom dolaska u 2. krajišku brigadu doneo sam puškomitraljez, »engleski bren«, koji su mi oduzeli u štabu 2. bataljona (pomoćnik komesara bataljona Vlado Bajić i politički komesar bataljona Pero Knežević), koji su sa nama tada razgovarali.

Na dan našeg dolaska u jedinice 17. divizije čete su brojno bile veoma male. Imale su oko 35 do 40 boraca. U mojoj 1. četi komandir čete bio je Dušan Savić, politički komesar čete Jovo Trninić, a pomoćnik političkog komesara Milorad Kaurin.

Komandir 1. voda bio je Dragan Damjanović, komandir 2. voda Mihajlo Despot i komandir 3. voda Laza Radulović. Desetari i borci uglavnom su bili borci od 1941. i 1942. godine. Nekoliko ih je bilo iz istočne Bosne (Tuzla i okolina), a nekoliko iz Sandžaka. Borbeni moral čete bio je na vrlo velikoj visini. Nije bilo borbenih zadataka, koje četa nije mogla obaviti, kao ni prepreka koje nije mogla savladati. Na Kopaoniku, u našem 2. bataljonu, a koliko se sećam i u ostalim jedinicama brigade, nije bilo nikakve popune jedinica, osim borcima iz Niškog partizanskog odreda i nekoliko ljudi, koji su dobrovoljno pristupili. Sećam se i jednog učitelja, izbeglica iz Slovenije, koji je bio dodeljen štabu bataljona za pisara.

U 1. četi 2. bataljona ostao sam do završetka rata. Bio sam: bombaš, mitraljezac, desetar, komandir voda i pomoćnik komesara 1. čete i mitraljeske čete 2. bataljona po njenom formiranju. Po dolasku brigade u Mojstranu i 2. bataljona u selo Dovju, postavljen sam za komandira voda za vezu 2. bataljona. U 2. krajiškoj brigadi ostao sam do 25. decembra 1946. godine.

Oslobođenje Gornjeg Milanovca - susret sa crvenoarmejcima i oslobođenje Topole

NIKOLA ILJASEVIĆ

Poslije višednevnih borbi sa snagama 7. SS divizije »Princ Eugen« u dolini Ovčarsko-kablarske klisure, sprečavajući joj prodor ka Čačku, jedinice 2. krajiške brigade krenule su prema Gornjem Milanovcu, pravcem Miokovići, Srezojevići i Gornji Gorijevci. U jutarnjim časovima 17. septembra 1944. izveden je napad na Gornji Milanovac. Na periferiji grada zarobljeni su četnici. Pošto ih je 2. bataljon naše brigade iznenadio predali su se bez ikakvog otpora.

Prvi bataljon 2. brigade, po upadu u grad, dočekan je snažnom vatrom iz gimnazije, na raskrsnici u centru grada, koju su branili 45 ljotićevaca, pod komandom poručnika Živkovića. U našem prvom pokušaju da upadnemo u gimnaziju poginuo je vodnik voda Janko Adamović, iz sela Volare kod Prijedora, poznat u bataljonu po junaštvu. Tada su poginuli i Dušan Drljača iz Male Rujiške kod Bosanskog Novog, Uroš iz Krkojevaca, Sanski Most, i Radulovići, Drago iz sela Zečevića kod Prijedora, a imali smo i nekoliko ranjenih boraca. Gimnaziju smo držali u blokadi nekoliko časova. Svaki naš dalji pokušaj bio je bezuspješan, a imali smo i gubitke. Pozivali smo ih na predaju i slali pismene zahtjeve preko mještana, a odgovor je uvijek bio negativan. Po pristizanju protivtenkovskog topa i poslije nekoliko ispaljenih granata isturili su znak za predaju. Kada smo upali u zgradu gimnazije ljotićevci su uzdignutih ruku silazili niz stepenice. Među njima je bio i poručnik Živković, koji je sa gordošću zapitao ko je starešina. Odgovorio sam mu ja. Na to mi je skrenuo pažnju da prema zarobljenicima, postupam po međunarodnom ratnom pravu. Ja sam mu rekao da će za učinjena zlodjela odgovarati pred našim sudom. Savlađivanjem otpora ljotićevaca u gimnaziji Gornji Milanovac je bio oslobođen 17. septembra 1944. oko 12 časova. Oslobođile su ga jedinice 2. krajiške brigade.

Slijedećeg dana jedinice 2. krajiške brigade krenule su prema Rudniku. Po dolasku na taj teren - rejon 1. bataljon se razmjestio u selu Božurnja, sa zadatkom da spriječi pokret neprijateljskim snagama komunikacijom Kragujevac - Topola. Čijelog dana 10. oktobra, vodili smo borbe. Prvo sa njemačkom motorizovanom kolonom koja se kretala od Topole prema Kragujevcu, a u popodnevnim časovima je iz Kragujevca prodrla sa tenkovima poduža motorizovana kolona ka Topoli. Ponovni pokušaj neprijatelja da proдре iz Topole komunikacijom za Kragujevac bio je spriječen. Oktobra 10/11. prvi bataljon je napao Oplenac sa istočne strane, a sa zapadne napala je 10. krajiška brigada i ovladala vrhom Oplenca. Jedinice 1. bataljona naišle su na žičane prepreke, koje nisu uspjele da savladaju, pa su se pred zoru povukle u selo Božurnja.

Treća četa je zaposjela položaj Karaula, rejon Zmajevac, k. 232. Druga četa je bila južno od Karaule, a 1. četa u selu Ovsišće, trigonometar 639. Jedanaesti oktobar je prošao bez borbe. Neprijatelj nije pokazivao nikakvu aktivnost. Jedinice su se odmarale. Održavani su sastanci, borcima su držana predavanja o međunarodnoj situaciji, našim uspjesima i o predstojećem susretu sa jedinicama Crvene armije. Toga dana nesretnim slučajem ranjen je komesar naše 3. čete Žarko Knežević.

U sumrak istog dana 3. četa 1. bataljona dobila je zadatak da krene putem Zabari - Topola i da se sretne sa jedinicama Crvene armije. Prelazili smo preko improvizovanog mosta na rijeci Zmajevac, kojeg su Nijemci napravili nizvodno, u blizini starog mosta, a kojeg su jedinice 1. krajiške brigade porušile dan prije našeg dolaska u selo Božurnje. Došli smo na put koji vodi od Trnave do Topole i razmjestili se u živicama ispred koje je vodio duboko usječen put. Naišla je njemačka motorizovana kolona od Zabara sa tenkovima i artiljerijom, koja se kretala u pravcu Topole. Nismo se upuštali u borbu sa njima, jer nismo imali protivtenkovska sredstva, a teren je bio ravničast i čist, te bi imali velike gubitke. Rusi, međutim, nisu nailazili. Nastupilo je zatišje i četa se povukla u selo Božurnje.

Slijedećih dana čulo se nastupanje jedinica Crvene armije, uz slab otpor zaštitnih dijelova Nijemaca. Četa im je pošla u susret na isto mjesto gdje je boravila prethodne večeri i posmatrala odstupanje njemačkih snaga ka Topoli. Očekivali smo svakog trenutka željeni susret sa crvenoarmejcima. Njihove artiljerijske granate prelijetale su preko naših glava. Dvije su pogodile toranj crkve na Oplencu. Stigli su tenkovi i motorizovana pješadija. Naš susret sa njima bio je više nego srdacan. Treća četa 1. bataljona uključila se, sa crvenoarmejcima, u napad na Topolu. Dva njemačka topa, postavljena na raskrsnici puteva Kragujevac - Zabari, na izlazu iz Topole, pregazili su ruski tenkovi. Nijemci su odstupali ka Mladenovcu u zahvatu komunikacije bez pružanja jačeg otpora u Topoli.

Do ulaska jedinica Crvene armije i 3. čete 1. bataljona 2. krajiške brigade u Topolu i njenog oslobođenja 12. oktobra 1944. nismo se susreli ni sa jednom našom jedinicom. U oslobođenu Topolu pristigle su 1 ostale jedinice 1. bataljona i štab 2. krajiške brigade. Uspostavljena je komanda mjesta i postavljen sam za njenog komandanta. Na toj dužnosti ostao sam sve dok su se naše jedinice nalazile na tom terenu. Za komesara je postavljen drug iz Kikinog Kosmajskog odreda, stariji čovjek, čijeg se imena ne sjećam. Dobro smo saradivali u mobilizaciji ljudstva za popunu naših jedinica i snabdijevanje jedinica sa hranom, a crvenoarmejce smo snabdijevali vinom iz kraljevskih podruma. Vozili su ga kamionima u buradima za jedinice koje su nastupale prema Beogradu. Nekoliko dana po oslobođenju Topola je bombardovana. Nijesmo se lagodno osjećali jer smo bili vezani za Komandu, oko koje su padale avionske bombe.

Sjutradan, 13. oktobra 1944, u ruskom štabu je priređen ručak na koji su pozvani neki naši rukovodioci. Na ručku su izmijenjene zdravice. Ispred naših je govorio komesar 1. bataljona 2. krajiške brigade Milan Makivić, a zatim im je predao puškomitraljez - zbrojevku, sa prigodnim natpisom. Za uzvrat smo od njih dobili automat. Bio je to dirljiv i prisran sastanak ratnika koji su se nepune četiri godine borili protiv istog neprijatelja za slobodu i ponos svog napaćenog naroda.

Susret sa jedinicama Crvene armije

NIKOLA POLOVINA

Naš bataljon je 10. oktobra 1944. bio razmješten u selu Ovsšte kod Topole, gdje smo vodili borbu sa Nijemcima na komunikaciji Topola - Kragujevac.

Poslije podne, u 1. četu (koja se nalazila kod škole) došao je kurir iz štaba bataljona, kojeg je poslao komandant Gojko Milojica, sa zahtjevom da se odmah javim komandantu, koji je sa štabom bio nedaleko od škole, u jednoj seoskoj kući.

Tada sam bio zamjenik komandira čete (komandir čete bio je Dušan Mutić). Kada sam došao u štab, sa komandantom su bili obavještajni oficir brigade Đuro Poljak i obavještajni oficir 1. bataljona Rade Komnenović Prznica. Pitali su me da li bih htio da obavim jedan važan zadatak. Odgovorio sam da nema zadatka koji neću izvršiti.

Tada su mi rekli da ću imati čast da se ispred 17. udarne divizije prvi sretnem sa Crvenom armijom.

Rečeno mi je da se vratim u četu i da odaberem 30 najboljih vojnika, dobro naoružanih i bolje obučениh. Kada sam ih odabrao, posebno mitraljesce, odabrao sam i jednog vodnika i delegata. Naredio sam vodniku Abidu Čeliku i delegatu Milanu Badriću (pošto je ljudstvo bilo pretežno iz njihovog voda) da pripreme vod za obavljanje posebnog zadatka i da me čekaju.

Vratio sam se u štab bataljona i dobio konkretan zadatak. Dobio sam jedan veći žuti koverat (poštu). Pretpostavljam da su unutra bile vojne sekcije - karte. Stoga mi je naredeno da pošta ne smije pasti neprijatelju u ruke. Određen mi je pravac kretanja i rečeno da ću se sa Crvenom armijom sresti negdje kod Velike Plane, s tim da ne prelazim rijeku Veliku Moravu. Naredeno mi je da se krećem noću, a po danu da se sklanjam u šume i vinograde; bez krajnje nužde da borbu i sukobe sa neprijateljem izbjegavamo i da nam osnovni cilj bude dolazak u kontakt sa prvom jedinicom Crvene armije.

Ukoliko bi došlo do borbe i ako bih imao mrtvih i ranjenih, rečeno je da lakše ranjene vodimo sa sobom, a teže ranjenike predamo seljacima na čuvanje, uz napomenu da seljacima kažem da za nama ide brigada i da ih predaju njima. Naglašeno mi je da ranjene, ako ih budem ostavljao u selu, obavezno u povratku donesem. Ako bi bilo mrtvih, trebalo je narediti seljacima da ih sahrane.

Na kraju, dali su mi bataljonskog bolničara, kao stručno lice. Bio je to pravi bolničar, a mi smo ga u bataljonu zvali doktor. Kad sam po-

strojio borbe i izvršio smotru, pitao sam da li ima neko ko ne može da pješaci, ili da je bolestan. Svi su čutili, ali se osjećala neka zabrinutost. Ona se povećala kada sam naredio kuvarima da podijele suhu hranu za dva dana. Dok je odbrana grupa (vod) ostala na okupu, ja sam sa Uzelcem i Komnenovićem izviđao teren kojim ćemo se uveče prebaciti preko komunikacije Topola - Kragujevac, koju su držali Nijemci i kontrolisali tenkovima.

Uveče, kada je Uzelac upoznao vod, saopštio je na kakav zadatak idemo. Otprilike rekao im je sve ono što i meni, a posebno je naglasio da imamo čast da se prvi susretnemo sa borcima Crvene armije. Nastalo je veliko raspoloženje i razdraganost među borcima.

Prije polaska, skrenuo sam pažnju na disciplinu na maršu, a posebno na održavanje veze.

Krenuli smo, sa vodičem, slijedećim pravcem: Ovsišće - Gornja Trnava - Donja Trnava - Sume - Saranovo - Sepci, i u zoru stigli u vinograde kod sela Bošnjani.

Dok smo prolazili kroz ta sela nailazili smo na četničke straže i patrole, ali smo na njihovo zaustavljanje i pripucavanje samo mijenjali pravac kretanja, izbjegavajući borbu.

U vinogradu smo bili skriveni cijeli dan, a iz pravca Velike Plane čula se velika pucnjava, naročito artiljerije. Uveče smo se pomjerali na jedno pošumljeno uzvišenje u blizini sela Radovanje, lijevo od drumu za Veliku Planu.

Dvanaestog oktobra ujutru osmatrali smo drum kojim su se Nijemci masovno povlačili, a borba se čula sve bliže, te smo predosjećali da su i Rusi blizu. Oko deset časova prošli su posljednji djelovi njemačkih jedinica i borba se više nije čula. Uzvišenje na kojem smo se mi nalazili bilo je udaljeno od drumu 400-500 metara. Prošao je čitav sat a da nikakva vojska nije prošla drumom. Najednom se pojavila kolona tenkova. U prvi mah smo pomislili da su Nijemci, ali kada smo u koloni vidjeli crvenu zastavu, a potom i petokrake na tenkovima, bili smo sigurni da su to crvenoarmejci. Najednom, bez komande, svi smo se digli i onako u streljačkom stroju, potrčali prema drumu, takmičeći se ko će prvi stići do njih. Kasnije kada sam o tom trenutku razmišljao, to naše trčanje u streljačkom stroju, moglo je za nas biti kobno. Mogli su pomisliti da smo Nijemci i da jurišamo na njih. Srećom, dobro smo prošli. Prvi je do tenka dotrčao vodnik Abid Čelik. Kada smo došli do tenkova oni su i dalje prolazili ne obraćajući pažnju na nas. Davali smo im znak rukom da stanu. Oni - ništa. Tada je naišao jedan oficir sa radio-stanicom u džipu. Zaustavio se. Pokazao sam mu poštu i tražio komandanta. Primio me u džip i krenuli smo niz kolonu u susret komandantu. Terensko vozilo na kojem je lepršala velika crvena zastava vozilo je samog komandanta.

Kada sam mu predao poštu, otvorio je i pogledao, i naredio odmor i ručak. Dalje nisam znao šta da radim, gdje ću naći moju jedinicu. Pitao sam komandanta kolone šta da radim sa vodom i kuda ćemo mi. Odgovorio mi je »u desant«. Ja nisam znao, šta to znači pa sam ponovo pripitao. On je naredio nešto onom oficiru i rekao mi »s tobom u desant« (na ruskom). Onda mi je i on rekao da idem sa njim.

Za vrijeme odmora i ručka mnogi seljaci su iznosili crvenoarmejcima hranu, piće i druge poklone. Najviše je bilo gibanice, sira, paprika, rakije, vina i pečenih kokoški, a bilo je i peškira i košulja. Mi smo se veselili i zajedno ručali sa Rusima. Zamišljali smo da smo prvi od naše vojske stupili u dodir sa crvenoarmejcima. Ali, nije bilo tako. Već smo na tenkovima primijetili borce iz neke srpske jedinice.

Jedan slučaj me je posebno iznenadio. Došao mi je sav uznemiren desetar Čirić (mislim da mu je ime Desimir) i rekao da među nama i crvenoarmejcima ima i četnika. Naime, domaći četnici su mislili da među Rusima nema boraca NOV i zajedno su sa seljacima donosili hranu i piće. Pođem u grupu gde su bili četnici, kad tamo velika gužva i nesporazumi. Moji borci počeli razoružavati četnike, a crvenoarmejci ne daju, jer smo mi za njih, kako oni kažu, svi jednaki »jugoslovenski borci«. Delegat Milan Badrić, vodnik Čelik i ja, kada smo vidjeli da oni štite četnike i da su oni za njih isto što i mi, dogovorimo se da svakom četniku, pojedinačno kažemo da je naša brigada tu i da ćemo ih sve zarobiti, nego da brže bježe kući, da obriju brade, a oružje da predaju od boru, bez razlike čije je (naše ili četničko). Kada su vidjeli da među Rusima ima više naših vojnika, počeli su se iz one mase izvlačiti i najednom su nestali.

Prije pokreta, komandant sovjetske jedinice naredio mi je da rasporedimo grupu na njegovih deset tenkova u tenkovski desant.

Poslije ručka izveli smo pokret u pravcu Topole. Sve je bilo dobro do Natalinaca. Tu su Nijemci bili srušili neki most. Crvenoarmejci, da ne bi gubili vrijeme oko popravke mosta, spustili su u potok jedan tenk, a ostali su prešli preko njega. Posljednji tenk iz kolone pomogao je onom prvom da se izvuče i nastavi vožnju. Kod Žabara nas je tukla njemačka artiljerija, ali nismo imali gubitaka od Topole. Kada smo onako, u koloni prišli blizu Topole dočekali su nas Nijemci s protivtenkovskim topovima i pješadijskim naoružanjem. Kolona tenkova se razvila u streljački stroj, a borci su poskakali sa tenkova i išli za njima. Od Božurnje i Ovsišta, na Oplenac i Topolu, napadao je naš 1. bataljon. Tu smo u borbi, došli ponovo u sastav svoje jedinice, nemajući nikakvih žrtava.

Jedan slučaj u napadu na Topolu ostao mi je u posebnom sjećanju. Kada smo nastupali od Zabara i izbili pred Topolu, Nijemci su postavili protivtenkovski top na raskrsnici puteva Topola - Žabari i Topola - Kragujevac. Međutim, ruski tenkist je skrenuo tenk desno od drumu, i iza neke živice pojavio se i iznenadio njemačku poslogu i tenkom prešao preko topa i posloge.

Borba u Ovčarsko-kablarskoj klisuri

NIKICA MRDA

Poslije višednevnih borbi u Ibarskoj kotlini, u rejonima Raška - Kraljevo - Čačak, 2. krajiška brigada dobila je zadatak da se, preko planina Čemerna - Jelica, prebaci u rejon Čačak i učestvuje u uništenju neprijateljeva uporišta u Ovčarsko-kablarskoj klisuri.

Treći bataljon dobio je zadatak da se poslije pokreta razmjesti na sjevernim padinama planine Jelice, u selo Markovići, radi odmora i ishrane, i čeka naređenje za dalja dejstva.

Kada su se borci razmjestili za odmor, u kući u kojoj je bila smještena 3. četa, seljak je pitao komandira čete gdje mu je štab. Na pitanje zbog čega ga to interesuje, odgovorio je: »Zašto ste se tako blizu smjestili, ispod samog vrha Ovčara, na kojem se nalazi jako neprijateljsko utvrđenje sa oko 800-1000 Nijemaca«. Rekao je i da dobro zna njihov raspored i utvrđenja.

Poslije saslušanja, seljake je komandir čete odveo u štab bataljona, koji je bio razmješten neposredno kod 3. čete. Komandant bataljona Dušan Sovilj ga je primio i detaljno ispitao o snazi utvrđenja, rasporedu i naoružanju neprijatelja i najpovoljnijim pravcima za pristup i napad.

Štab bataljona poslije kraćeg odmora i večere, pozvao je komandire 2. i 3. čete i izdao im zadatak za pokret radi likvidiranja neprijatelja na Ovčaru.

Pokret jedinica izveden je 16/17. septembra 1944. oko 21 čas.

Prilaz vrhu bio je nepogodan i neprolazan. Jedini način da mu se pride bile su dvije uske staze koje su vodile do samog vrha, jedna sa istočne, a druga sa zapadne strane.

Vrh Ovčara bio je jako utvrđen, sa iskopanim rovovima oko cijelog brda. Ispod rovova postavljena je bila žičana prepreka sa tri reda bodljikave žice, koja je bila minirana i elektrificirana. Na ulazima su se nalazili ježevi i krstila. Ispred položaja neprijatelja oko cijele kote, sem sa sjeverne strane na velikom nagibu bila je sitna niska šuma bez ikakvih prirodnih zaklona. Nije bila uopšte pristupačna, jer je bila okomita sa velikim liticama, koje su se spuštale u Zapadnu Moravu.

Treća četa sa vodičem dobila je zadatak da napadne neprijatelja sa jugozapadne, a 2. četa sa jugoistočne strane, i da ne dozvoli izvlačenje neprijatelja na tom pravcu.

Pošto je bila noć, a teren jako nepogodan, pokret je bio jako usporen. Na cilj smo stigli oko 23 časa. Četa se kretala u koloni. Na čelu je bila patrola od tri borca, vodič i komandir čete. U takvom rasporedu

neprijateljstvo smo izbili na sam ulaz u uporište i uspjeli da neopreznog i pospanog stražara uhvatimo živog. Tako smo uspjeli da sklonimo ježeve i krstila, koji su bili na ulazu, i razvijemo četvu za napad. U trenutku kada je trebalo da se četa razvije za borbu, patrola 2. čete, koja se kretala sa druge strane brda, bila je neoprezna. Iako je bila prilično udaljena od cilja, otvorila je vatru, što je neprijatelja uzbunilo, pa je posjeo utvrđene položaje. Spriječio je razvijanje 3. čete i primorao je na povlačenje. U tom prvom sukobu ranjeni su vodič i dva borca. Četa se povukla za 50-100 metara, na polazne položaje, i razvila jedan vod, ali druga dva nije mogla zbog neprohodnog terena.

U noći 17. septembra 1944. formirano je više jurišnih grupa koje su nekoliko puta napadale neprijateljske položaje, da bi ih likvidirali, ali nisu uspjeli. Napadi su nastavljeni do same zore.

Kada je svanulo i kada smo dobro osmotrili neprijateljski položaj i utvrđenja, kao i teren na kojem četa nije mogla da se razvije za borbu, obustavili smo napade. Na položaje čete došao je komandant brigade Dragan Stanić i komandant bataljona Dušan Sovilj.

Kada su obaviješteni o situaciji, utvrđenjima i rasporedu neprijatelja, naredili su da se obustavi napad i da na položaj čete dođu vod minobacača brigade i odjeljenje ručnih bacača. Po dolasku i postavljanju na vatrene položaje, dati su im zadaci i određeni ciljevi koje treba uništiti, kao i prolazi koje treba napraviti u žičanim preprekama.

Poslije minobacačke vatre, ručnih bacača i mitraljeza, četa je krenula u napad po grupama. Koristile su napravljene prolaze u žičanoj ogradi. Razvila se žestoka borba uz upotrebu ručnih bombi. Došlo je do borbe prsa u prsa. Položaj neprijatelja je postao veoma težak, pa se ogorčeno branio. Jedini izlaz imao je prema Zapadnoj Moravi. Međutim, na toj strani su bile strme litice.

U položaje neprijatelja, kroz žičanu prepreku, prvo je uspjelo da se probije 1. odjeljenje 1. voda, desetara Dušana Drobca i Dušana Novakovića, a iz 2. čete odjeljenje iz voda Luke Kojića. Tako su 2. i 3. četa uspjele da likvidiraju jako utvrđenje na Ovčarsko-kablarskoj klisuri 17. septembra 1944, oko 11,30 časova.

Uništenju tog uporišta veoma mnogo je doprineo minobacački vod brigade sa vodnikom Ilijom Obradovićem, koji je, određujući važne ciljeve i preciznim gađanjem, uspješno uništavao neprijatelja.

U toj borbi došla je do izražaja inicijativa i hrabrost pojedinih starješina i boraca, kao što su desetari Dušan Drobac i Dušan Novaković, vodnici Branko Milošević i Ilija Obradović.

Četa je imala dva poginula i pet ranjenih boraca. Teže su bili ranjeni desetari Dušan Drobac i komesar čete Simeon Timarac, a lakše komandir čete.

Neprijatelj je imao 12 mrtvih i 15 ranjenih vojnika. Ostali nisu htjeli da se predaju, nego su poskakali u Moravu, gdje ih je dočekala naša 1. četa, tako da ih je veoma malo ostalo u životu.

U borbi je zaplijenjena jedna emisiona radio-stanica, jedan veliki agregat, dva protivavionska mitraljeza, jedan puškomitraljez »šarac«, deset pušaka, oko 10.000 metaka i nekoliko ručnih bombi.

Zaplijenjeno je i oko 250 čebadi i šatorskih krila, kompletna kuhinja i nešto hrane i lijekova.

Spašeni ranjenici

NADA MAKIVIĆ

Prohladna oktobarska noć. Okolina Čačka 1944. godine. Kiša, dosadna, rominja. Po okolnim selima borci 2. krajiške brigade posjeli položaje. Akcija za akcijom, iz noći u noć. Vode se ogorčene borbe. Njemci se povlače, bježe, nemaju vremena da pokupe svoje mrtve. U našoj četi tri poginula druga i šest ranjenih. Sviće. Kiša je prestala. Dva seljaka došla sa svojim zaprežnim kolima da nam pomognu, da naše ranjene borce prevezu do brigadne bolnice, koja se nalazi u osnovnoj školi sela Trepča. Tri lakše ranjena borca smještena u jedna kola, koja odmah kreću prema školi. U drugima su tri teže ranjena borca. Jednom od njih metak je probio grudni koš.

Naravno seoski put, pun blata, i truckanje kola muči ranjenike, pa ponekad bolno jauknu. Odjednom - nezgoda. Kola upadaju u rupu. Zadnji točkovi se duboko zaglavljaju u blato, kola staju.

Seljak nemilosrdno šiba svoje volove da jače povuku, da iščupaju točkove iz blata. Uzalud, točkovi su kao prikovani. Primjećujemo da nam u susret dolazi neki drug. Ne prepoznajem ga, jer još nije dobro svanulo. Približava se i vidimo da je to Milan Makivić, komesar 1. bataljona. Doktor mu priča šta se dogodilo. Ranjenici krvare. Komesar prilazi kolima i ranjenicima, zabrinuto posmatra kako se kroz pukotine kola krv sliva i kaplje u blato. Vremena za razmišljanje nema. Mora se nešto odmah učiniti jer će ranjenici iskrvariti. Komesar i doktor brzo gaze u blato, koje im je iznad koljena. Komesar sjedne, a doktor s druge strane podmeću ramena pod kola. I zaista, sa puno napora i truda, čupaju točkove iz blata. Volovi naglo jure napred, kola su bila oslobođena blata, a ranjenici spašeni. Svi osećamo ogromno olakšanje. Gledam komesara i doktora. Divim se njihovoj snazi. Dok se komesar i doktor peru u jednoj bari, prilazim jednom borcu - učitelju, takođe lakše ranjenom, u ruku, i kažem mu na uho, u šali: ispadoše ova naša dva junaka jači od oba vola.

Ranjenik sa dvadeset jednom ranom

HASIBA BAKALOVIĆ

U borbama za oslobođenje Čačka, koji su branili Nijemci sa dobro utvrđenih položaja, načičkanih sa svih strana bunkerima, u napadima naših jedinica, osim poginulih, bilo je i mnogo ranjenih boraca. Veoma težak ranjenik bio je Đuro Đurić, zamjenik komesara 2. čete 3. bataljona.

Prilikom osvajanja brda Ljubić više Čačka, 1. decembra 1944, Đuro Đurić nagazio je na minu pred samim njemačkim bunkerima. Ranjen je u obje noge i lijevu ruku. Lijeva ruka u podlaktici bila mu je potpuno slomljena, a na lijevoj nozi su bile oštećene vene i kosti. Imao je težu kontuziju, pa je bio u nesvjesnom stanju oko 24 časa. U tom stanju je dopremljen u brigadnu bolnicu, koja se nalazila u Gornjem Milanovcu.

Od pratioca sam prihvatila ranjenika i smjestila ga u hodnik jedne kuće, na neku prostranu sećiju, jer se brigadna bolnica nalazila u pripravnom stanju. Taman što sam pošla da potražim nekog od odgovornih u brigadnom sanitetu i onako uplakana zbog teškog stanja ranjenika, susrela sam se sa Ibrahimom Alibegovićem, koji je bio u društvu dvojice oficira, od kojih je jedan bio Rus. Obratila sam se Ibri i on je sa oba ta druga ušao u kuću da vidi ranjenika. Ruski oficir je rekao da je ranjenik mnogo iskrvario i da mu treba dati krv. Prevodilac je bio drugi oficir. Kažem da sam sa njim sama i da bih dala krv ako odgovara. Kad mu je naš oficir prenio šta sam rekla, on se nasmejao i rekao: »Kakva ona. Kad bi je neko povukao za nos, podlegla bi prije nego ovaj ranjenik«.

Rekli su mi da oslobodim ranjenika od odijela. Dok sam to radila prebrojavala sam mu rane. Ukupno, zajedno sa onim teškim, imao je dvadeset i jednu ranu.

Oficiri i Alibegović otišli su i rekli mi da sačekam, da će poslati nekog po ranjenika, što su za kraće vrijeme i učinili. Iz brigadne bolnice Đuro Đurić je otpremljen u rusku bolnicu u Kragujevcu, gdje je ostao na dužem liječenju.

Akcija u Ovčarsko-kablarskoj klisuri

SAFET AŠĆERIĆ SAVA

Dругi bataljon (bez 1. čete) krenuo je noću s jednim bataljonom Crvene armije na specijalni zadatak u Ovčarsko-kablarsku klisuru. Mi u četama nismo znali o kakvom se zadatku radi. Naš bataljon je privremeno bio pretpočinjen komandantu bataljona Crvene armije.

Komandant - crvenoarmejac nas je odmah u početku iznenadio svojim odnosom prema četnicima. Uspostavio je bio vezu sa jednom mjesnom četničkom brigadom, pa je i njih poveo na zadatak, uprkos protestima komandanta bataljona Ilije Lučića i zamjenika komesara Vlade Bajića. U toku pokreta stiglo je naređenje da će četnici proći pored nas sa zahtjevom da starješine povedu računa da ne dođe do incidenta. Niko od nas to nije mogao prihvatiti mirno. Na sreću, bila je pomrčina kad su naišli, tako da ih gotovo nismo ni vidjeli.

Blizu Ovčarsko-kablarske klisure stigli smo negdje poslije ponoći. Tu nam je saopšten zadatak. U Ovčarsko-kablarskoj klisuri u dolini zapadne Morave trebalo je da prekinemo drumski i željeznički saobraćaj.

Ruski komandant je dao raspored bataljona, i položaje smo posjeli negdje oko 2 časa 31. oktobra 1944. godine. Naš bataljon je glavniom snagom posjeo Vidovu kosu, a moj vod iz 2. čete, nas oko 15 ljudi, dobio je nešto izdvojen zadatak - da tuče jedan dio ceste Ovčar - Banja - Čačak. Položaj sam posjeo polovinom brda, u jednoj šikari.

Nijemci, njih oko 400, koji su bili u tunelu ispod Vidove kose, otkrili su i naše pristizanje i raspored (pretpostavljam da su im to otkrili četnici). U toku noći krenuli su na opkoljavanje oba naša bataljona. Teren su poznavali bolje od nas. Pod zaštitom mraka izbili su nam iza leđa. U samo svanuće otvorena je vatra sa svih strana. Ne znam šta se u početku dešavalo na Vidovoj kosi, jer sam bio nešto izdvojen.

Čim je počela borba cestom od Ovčar Banje prema Čačku, naišla je njemačka motorizovana kolona sa dvoje borbenih kola. Otvorili smo vatru i protivtenkovskom puškom oštetili jedna borbena kola i zapalili dva kamiona. I neprijatelj je otvorio snažnu vatru. Tek tada sam primijetio koliko nam je nepovoljan položaj. Usred brda, u šikari, bili smo zaštićeni od oka, ali ne i od metka. Pribili su nas uz brdo i potpuno ućutkali. Nijemci su samo sklonili oštećena vozila, i kolona je produžila za Čačak.

Iznad nas, na kosi, vodila se žestoka borba. Njemačka artiljerijska i minobacačka vatra nije prestajala. Kod nas je povremeno nailazilo

nešto cestom i mi smo otvarali vatru. Nijedan od dva kurira, koje sam uputio komandiru čete Radi Novakoviću, nije se vratio. Nisam znao šta se dešava. Predlagao sam da se povučem na povoljnije položaje.

Stigao je i oklopni voz sa pojačanjem. Ocijenio sam da se situacija nepovoljno razvija za bataljon i odlučio da se povučem prema četi. Kad sam stigao na kosu moja četa je bila razbijena. Komandira čete nije bilo, a komesar čete Vaso Krbavac je poginuo. Nešto vojnika se tuklo neorganizovano. Naišao sam na zamjenika komesara bataljona Vladu Bajića, koji je držao u jednoj ruci pištolj, a u drugoj titovku. Pitao sam ga: »Druže Vlado, šta je ovo?« Odgovorio mi je: »Savo, Savo sačuvaj posljednji metak za sebe«.

Od 15 boraca skupio sam svega sedam i jednu drugaricu. Naišao je komandir 3. čete Mičo Adamović sa nekoliko svojih boraca. Pokupili smo borce i odlučili da se probijemo prema Kablaru preko položaja koji su držali Nijemci sa tri mitraljeza »šarca«.

Rasporedili smo se u tri grupe, sa po tri - četiri borca. Nismo više razmišljali. Ostalo nam je samo da se predamo, da se ubijemo ili da se pobijemo. Sa dvojicom Nišlija, radnika željezničke radionice, krenuo sam prema desnokrilnom mitraljezu. Povlačili smo se puzeći. Primakao sam se na oko 30 metara mitraljezu, ali je bio dobro kamufliran šatorskim krilom boje jesenjeg lišća, pa ga nisam vidio. Otkrio sam ga po dimu kad je pustio rafal. Bacio sam englesku bombu sa ručicom, koja je pala blizu njega ali nije eksplodirala. Nijemac se prepao, zgrabio mitraljez i pobjegao. Bacio sam za njim drugu bombu, koja je eksplodirala u šumi. I drugi su na svojim pravcima likvidirali mitraljesce. Bačeno je oko dvadeset bombi. Pet Nijemaca i dva mitraljeza našli smo u komadima.

Breša je bila otvorena, i sad je nju valjalo braniti. Postavili smo osiguranje i otpočeli sa izvlačenjem preživjelih i teže ranjenih boraca. Tražio sam da svaki, pa i oni lakše ranjeni pomognu izvlačenje teže ranjenih i nepokretnih, kao i da se iznese oružje poginulih. Kad su neki pokušali da me ne slušaju, uzeo sam automat i sasuo rafal ispred njih. Svi su se vratili. Iznijeli smo i povelili sve ranjene prije nego što su se na Vidovoj kosi pojavili Nijemci iz oklopnog voza. Ostali su nam jedino poginuli.

Sa kolonir. ranjenika krenuli smo prema školi u selu Kablaru. Sa začelja kolone primijetio sam tri tenka »tigar«, koji su preko mosta hitali ka istoj školi. Dva su bila prešla most. Ljutio sam se zašto je Rusi nisu minirali. U tom je odjeknula mina pod jednim tenkom. Drugi se vratio da mu pomogne, ali je naišao na minu i planuo. Treći tenk nije ni kretao, i mi smo imali slobodan prolaz.

Kod škole u Kamenici okupili smo se svi preživjeli i ranjeni. Prva nam je briga bila da otpremimo ranjenike u bolnicu, u Pranjane. Stab bataljona je mobilisao kola. Koliko se sjećam, otpremili smo 62 ranjena druga i drugarice.

Poslije otpremanja ranjenika, od dvije čete, ostalo nas je samo 37 na nogama, uključujući i stab bataljona. To je bio jedan od najtežih poraza našeg bataljona.

Borba na Ovčaru

FAZLUA PIRIC

Septembar 1944. godine. Poslije dugog marša umorni legosmo da spavamo u podnožju Ovčara - u Ovčar Banji. Još svi nijesmo bili ni prilegli, kad uleti komandant i komandova: »Drugovi, dižite se, iznad nas su na koti Nijemci«.

Bila je to jedna njemačka jedinica sa jakom radio-stanicom koja je obezbjeđivala povlačenje njemačkih jedinica iz Grčke.

Nije bilo lako, ali smo odmah krenuli i ubrzo stupili u borbu. Nijemci su se utvrdili na samom vrhu brda. Kroz šumu i šipražje prilazili smo sve bliže njihovom položaju. Suma je bila gusta i nigdje nijesmo u prvom trenutku mogli da primjetimo neku stazu koja bi nas lakše dovela ka vrhu. Krećući se tako, u jednom trenutku čusmo našeg komandira voda Milutina Brezičanina koji povika: »Evo staze koja vodi ka vrhu«. Ta staza bijaše kobna za druga Milutina, jer samo što je krenuo njome, bio je pogoden u slepoočnicu.

U našem vodu bio sam politički delegat, a on komandir voda. Bili smo obojica ranjeni u napadu na Rogaticu u februaru 1944. godine. Voleli smo se i drugovali. Tim teže mi je pala njegova pogibija. Sutradan, poslije likvidacije neprijateljskog uporišta, sahranili smo ga uz dužne vojničke počasti. Svi smo plakali. Njegov zemljak, naš zajednički drug, Branko Marić bio je sa nama, takođe, zatečen neminovnošću ove istine. Ništa više nije moglo da se učini, već da mu kažemo: »Hvala ti, Milutine Brezičaninu... «.

Rat sam završio kod Preljine

DUŠAN VESELI NOVIĆ

Rođen sam 15. juna 1927. u Podlugu, opština Sanski Most. Kapitulacija bivše Jugoslavije 1941. zatekla me kod kuće kao đaka četvrtog razreda osnovne škole.

Po izbijanju ustanka protiv okupatora opredijelio sam se za narodnooslobodilački pokret, tako da sam se odmah preselio iz sela na oslobođenu teritoriju Podgrmeč i kao omladinac uključio u akciju. Kao omladinca, odredili su me na stražu pri opštini, a zatim uključili u stražu komande mjesta Lušci Palanke. Tu sam ostao od marta do oktobra 1942. godine.

Po dolasku prateće čete 2. brigade na područje Lušci - Palanke, u oktobru 1942, odmah sam se uključio i postao pomoćnik mitraljesca Nikice Mrđe, zbog kojeg sam i prešao iz komande mjesta. U pratećoj četi ostao sam do četvrte neprijateljske ofanzive, kada sam prešao u 1. vod 1. čete 2. bataljona iste brigade. U toj jedinici ostao sam sve do dolaska u Srbiju, kada sam prekomandovan u formirani izviđački vod, u kojem sam ostao sve do postavljanja za komandira voda u 2. četi 1. bataljona iste brigade. Na dužnosti komandira voda ostao sam do 1. decembra 1944. kada sam ranjen kod Preljine - Čačak. Tada sam ostao iza brigade i prebačen sam u vojnu bolnicu u Kragujevcu.

U toku ratovanja u 2. brigadi ranjavan sam tri puta lakše i jednom teže, od čega sam postao invalid. Iz rata sam izašao kao član KPJ, u činu zastavnika.

Najsladji doručak

NADA NAUMOVIĆ

Crno-sive, kasno-jesenje magle vuku se preko kaljavog seoskog puta što vodi od Čačka za Uzičku Požegu. Samo tupo koraćanje kroz ovo blato kazuje da kolona partizana žuri kroz noć.

Zaustavlja se kraj seoskog groblja koje se nalazi uz sam put. Borci 1. bataljona 2. krajiške brigade zauzimaju položaj iza nadgrobnih spomenika.

Kiša im natopila odela, uvukla se u telo do kostiju, a gusto blato premorilo noge. Ne možeš da oceniš vreme. Još se nije razdanilo, još nigde znaka da će uskoro novi dan. Borci neispavani, mokri jer kiša sipa još od prošle noći. Tukla ih je i čitavim putem dok su žurili da zauzmu ovaj položaj kojim se Nemci povlače.

Vonja mokro odelo, grče se creva u praznom stomaku. Razgovor se ne čuje. Svi napregnuti očekuju neprijatelja. Ovo je jedini put koji im nije zatvoren i kojim oni izvlače svoje jedinice i sve što su opljačkali iz susedne Grčke, naše Makedonije i Kosova.

Među borcima je i sedamnaestogodišnja Nada, gimnazijalka iz Krajujevca, sada referent saniteta. Suvonjava i bleđa, a ipak živahna. Uvek se do sada nalazila uz Mariju, partizanku njenih godina koja je u jedicu došla neki mesec pre nje iz Župe. Pre dva dana je teško ranjena.

Sada se Nada sklupčala iza jednog spomenika. Čeka i ona kao njeni drugovi.

Ali san... Kako je on došao!? Šta je bilo sa drugovima? Gde su sada oni? Jesu li naišli Nemci? Kuda sada? Ima li u blizini četnika? Kako je samo mogla tako čvrsto zaspati i kako je drugovi nisu primetili i pozvali?!

Sve joj to sada juri kroz glavu. Kuda poći? Jesu li Nemci pobeđeni ili su drugovi morali da se povuku?! Zna da na ovom terenu ima četnika i da su pre 2 dana uhvatili 2 partizanke, mučili ih, a onda isekli na komade. Plašila se da ne napravi neki pogrešan korak.

Osluškiivala je! Ništ! Grobna tišina - na starom seoskom groblju. A onda joj preko usana zatitra slab smešak. A do skora... Setila se kako je bila plašljivo dete i kako ni za kakvo blago ovoga sveta nije smela noću da prođe kroz groblje. A sada... U mokrom praskozorju sama na pustom seoskom groblju. Samo ovoga puta jeza nije dolazila od mrtvih.

Samo kad bi znala šta se desilo... kuda su iščezli njeni drugovi, kuda ih je odveo Mustafa Gluhić, neustrašivi predvodnik smelih?!

Primetila je da su okolna brda postala nešto svetlija. Činilo joj se da lagano izranjaju iz kišne noći. Konture visova već se raspoznaju.

U jednom trenutku čula je slabu pucnjavu. Osluškuje. I stvarno... sada se dobro čuje. Tamo, prema jugozapadu, vodi se borba. Tamo mora da su oni - njeni drugovi.

Ukočena od hladnoće i vlage ustaje. Napreže vid i kreće oprezno. Načas joj se od spomenika i krstova učine ljudi. Uzdrhti!

Kreće prema mestu odakle dopire odjek bitke na život i smrt: boraca za slobodu i osvajača.

Ide pored potoka oprezno. Dan počinje da osvaja. Kiša je prestala i bivalo je svetlije. Za trenutak kroz pocepane, čupave oblake pojavi se i sunce. Toplo je pomilova po obrazu.

Odjeci borbe bivali su sve bliži. U jednom trenutku ugledala je vodenicu-potočaru i za trenutak zaboravila teškoće: sa vodeničnog kola rasprskivale su se kapljice kristalno čiste vode planinskog potoka. Uživala je u trenutku ove lepote.

Ali opet dilema. Ko li je u vodenici? Da se tamo nisu pritajili neprijatelji, jer i to se često dešavalo. Osmotrla je iza jedne bukve i videla vodeničara poprskanog patinom brašna. Da joj ne učini kakvo zlo?!

Ipak se odlučila i pokušavajući stavom da sakrije da je sama, stiskajući mali revolver 7,65 m/m u džepu od kaputa - prišla.

- Dobro jutro! Ima li u blizini kakve vojske - upitala je.

- Ovuda su prošli partizani jureći nemačku komoru. Eno ih na brdu, hvataju razbijene Nemce.

Dok je to govorio, podigao je poklopac sa vatre koja je jedva tinjala. Bila je to crepulja u kojoj je pekao proju. I začas se okolinom raširi para i ispuni je divnim mirisom pečene proje.

Kako su se nozdrve raširile, kako su nosni mišići zadrhtali a usta joj se napunila pljuvačkom! Bio je to najopojniji miris koji je do tada osjetila.

Ništa nije rekla, ali je morala progutati pljuvačku.

Seljak je odlomio komad vrele proje i pružio joj. Prihvatila ga je neosetljiva na bol koji joj je pričinila vrela proja.

- Hvala, družo i dovidenja - rekla je pošla prema drugovima koje je sada jasno vidjela. Sunce je sada zasjalo punim sjajem. Mršava prilika mlade partizanke koračala je sada sigurno. Srce joj je bilo radosno: našla je drugove, a sunce joj suši crveni kaput koji još od kuće nosi.

Zagrizla je proju, a u ustima se topio sladak ukus neposoljene proje i činilo joj se da ništa na svetu nije ukusnije i lepše od te tople proje starog vodeničara. Njen ukus osećaće u ustima i mnogo godina kasnije kada je u svome domu imala svega.

Ukus tople proje u ustima gladne, izgubljene i promrzle partizanke, tople reči vodeničara i sreća zbog pobede njenih drugova nad porobljivačima i otmičarima tuđe slobode, sreće i imovine, bili su ono što joj je ulilo ogromnu snagu. Znala je, celog života boriće se i čuvati slobodu koju je na svojim plećima iznela mladost zbratimljenih naroda Jugoslavije.

Hrabrom komesaru i neprijatelju se divio

HASIBA BAKALOVIĆ

U napadima 3. bataljona na neprijateljeve položaje u Mojsinju kod Čačka krajem oktobra i početkom novembra 1944. vodile su se ogorčene borbe. To mjesto su grčevito branili Nijemci iz dobro utvrđenih položaja. Tukli su po našim položajima iz svih raspoloživih oružja i izvodili napade i protivnapade. U takvim situacijama i naše čete su se povlačile i ponovo prelazile u napad.

Tako je prilikom jednog povlačenja naših boraca, ranjen u noge, ostao iza nas u Mojsinju Miodrag (ili Milisav) Đukić. Nijemci su sa druge strane neprestano tukli, pa borci koji su pokušali da izvuku ranjenika nisu mogli ni korak naprijed.

Međutim, komesaru Mustafi Gluhiću savjest nije dozvoljavala da ne pokuša da izvuče ranjenog i nepokretnog borca. Odlučno je rekao: »&, drugovi, da ste mi zdravi i živi, ja odoh po ranjenika, pa šta bude, jer je njemu sada najteže«.

Išao je prema ranjeniku lagano i mirno. Podigao ga je sa obje ruke i nosio kao otac malo dijete. Svima je stao dah. Za čudo, nijedan neprijateljski metak nije ispaljen na hrabrog komesara, a imali su priliku da ga izrešetaju. Ranjenik je bio spašen.

Otac toga više sretnog, nego nesretnog ranjenika nagradio je komesara Mustafu Gluhića, jednim paketom od 10 kilograma kvalitetne hrane, iz kojeg su se počastili mnogi borci.

Sa Valjevcima u Drugoj krajiškoj

PAUN KOVAČEVIĆ

Valjevo je oslobođeno 15. septembra 1944. godine. Gradom su išle kolone vojnika Narodnooslobodilačke vojske i odlazile nekuda na front, a hiljade omladinaca iz Valjeva i okoline želele su da stupe u njihove redove.

Pred komandom mesta u Valjevu bila je neopisiva gužva. Mladići od 17 do 20 godina, koji nisu služili vojsku, tražili su da budu upućeni na front. Jedna grupa je odmah stupila u 6. ličku proletersku diviziju, a veći broj je bio upućen u 2. krajišku brigadu, koja se tada nalazila u Trnavi.

Odmah po dolasku u Trnavu bio sam raspoređen u 3. vod 3. čete 3. bataljona. U vodu su sve bili Valjevci, osim vodnika i političkog delegata voda, koji su bili stari borci iz Bosanske krajine.

Po dolasku Valjevaca brigada je brojčano narasla za više stotina boraca. Svaki trenutak smo koristili za obuku, jer smo svakog časa očekivali da stupimo u krvave i teške okršaje. Oko 9. oktobra 2. krajiška brigada je dobila naređenje za pokret. Krenuli smo ka selima Čumići i Svetinje da zatvorimo pravac neprijatelju koji je nadirao od Kragujevca, prema Topoli i Mladenovcu. Toga dana borba je trajala do kasno u noć. Svi pokušaji neprijatelja da se probije ostali su bez uspeha.

Nemci su se počeli povlačiti, a mi smo nastupali za njima. S vremena na vreme, čula se i pjesma boraca. Kretali smo se preko nekog polja. U trenutku kada su Nemci osuli paljbu po nama, polegali smo gde se ko našao. Meci su zujali na sve strane. Dobio sam želju da pušim. Pozvao sam Lazara Ninkovića da mi dobaci šibicu. Zapalio sam cigaretu i malo se pridigao. U tom trenutku Nemač mi je izrešetao kapu. Rekoh Lazi i »Ti mi zapali cigaretu, a Nemač umalo glavu«.

U, tome trenutku trgao me glas bolničarke Lepe: »Naprijed Krajišnici!« Pojurili smo prema kući odakle su tukli Nemci. Mislio sam da je ona potpuno nenormalna. Tada sam spazio i Lazara Ninkovića kako trči pored Lepe i puca. Skočio sam i ja, kao i ostali borci, pa su Nemci počeli da beže. Bila mi je to prva borba u 2. krajiškoj brigadi.

Krenuli smo prema Jelovoj gori i u njenom podnožju zanočili. Noć je bila hladna, a mi umorni od borbi i marševa. Još nismo bili zaspali kada je sa jednog čuvika osuta po nama paljba. Bili smo se razmestili po kupama požnjevene kukuruzovine. Bez komande, onako zbunjeni, poskakali smo i zauzeli položaje za borbu. Politički delegat 3. voda Du-

šan Dobrivojević, iznenađen vatrom uzviknuo je »Drugovi, šta je ovo?« Odgovorio sam mu u šali: »Rat, Dušane«.

Legao sam iza jedne ograde i nastavio da pucam prema čuviku, na kome su se nalazili četnici. Borba je trajala nekoliko sati. Već se bilo razdanilo. Pogledom sam potražio drugaricu Lepu. Ugledao sam je pored Laze, nišani i puca. Komandu je preuzeo Muša Čindrak, vodnik 3. voda. Jurišali smo ka čuviku. Lepa i Lazar su ponovo trčali prvi. Izbili smo za njima, ali nikako da ih stignemo. Osetio sam umor i zastao kraj jedne bukve da predahnem.

U toj borbi zarobili smo 20 četnika i njihovog harmonikaša - zvao se Žika. Nisu verovali da ćemo ih pustiti kućama, a mi smo zadržali samo harmonikaša. Dok smo se zabavljali, pozvali su me da čuvam jednog četnika, koji je drugovima bio nešto sumnjiv. Bili smo kod neke kolibe. On nije bio vezan, a ja sam sedeo i držao automat preko krila. Prohtelo mi se da zapalim cigaretu, pa sam uzeo neko lišće da zavijem. Mislio sam da četnik neće pobeći, jer je mobilisani seljak. Odjednom, on je skočio i počeo da beži. Nisam smeo da pucam, jer je takvo bilo naređenje. Vikao sam četniku da stane, pretio da ću pucati, ali je on i dalje bežao prema jednoj šumi. Potrčao sam za njim. Međutim, opancima sam se zakačio za neko trnje i pao koliko sam dug. U tome se četnik dohvatio šume i pobegao.

Ispričao sam posle komandiru kako je bilo, da sam se zavrzao u trnje, a on će meni: »E moj zavrzane, od tebe bi i sam Draža pobegao«. Od toga dana niko me više nije zvao imenom, već - Zavrzan.

Jednog dana našli smo se u dolini Zapadne Morave. Druga brigada našla se između Kraljeva i Čačka. Branili smo pravac Zelene Bare - Kotaričko brdo - Obrovac. Treći bataljon, u sadejstvu sa borcima Crvene armije, napao je neprijatelja u Mojsinju, gdje je vođena ogorčena borba. Nemci nisu popuštali. Posle upornih borbi i čestih juriša bataljoni su zauzeli Orlovicu, a 27. i 28. oktobra 3. bataljon je napao Nemce u Mojsinju. Borba se vodila kod seoske crkve. Naš juriš je bio silovit. Savladana je nemačka predstraža. Ubijeno je deset Nemaca, a nekoliko ih je zarobljeno. Vodeći danonoćne borbe, bataljoni 2. krajiške brigade bili su premoreni i pretrpeli su osetnije gubitke. Zato je odlučeno da se izvesno vreme izbegnu oštrije borbe s neprijateljem.

Posle predaha od nekoliko dana, borbe su nastavljene na sektoru Mojsinje - Topola - Kragujevac - Čačak - Gornji Milanovac - Užička Požega - Užice - Sječa Reka - Kosjerić. U brigadu je stigla nova popuna iz Kruševca. Bilo ih je oko dve stotine. Posle podne 7. decembra bataljonima je naređeno da obustave dalja borbena dejstva i da usiljenim maršem krenu ka Kosjeriću. Ispred noći stigli smo u Kosjerić. Osmog decembra 3. bataljon je stigao u Valjevo i prenoćio u kafani »Užice« u Gracu. Sutradan smo krenuli prema Loznici. Bio je hladan dan. Sneg je prestao da pada. Mnogi borci su bili gotovo bos. Neki su padali od teških bolova, a to je remetilo marševski poredak bataljona i četa. Mno-

gi su ostali po seoskim kućama da se oporave, a zatim jave u svoje jedinice. Treći bataljon se u Loznici odmarao nekoliko dana, a zatim, 14. i 15. decembra, počeo je prelazak Drine kod mesta Kurjačica. Prvo su se ukricali borci i rukovodioci 3. bataljona, koji su na onostranoj obali uspostavili mostobran i tako omogućili prelazak ostalih jedinica. Borbe su se tu vodile danonoćno. Naročito su žestoke bile oko Janje, Brčkog, Bijeljine, Koraja, Magnjevića i okolnih mesta.

U mome 3. vodu, u kome su u početku bili svi Valjevci po prelasku reke Drine ostalo nas je još samo četvorica. Ostali su bili ranjeni, poginuli, promrzli ili nestali. Nešto kasnije, posle borbe za Srebrenik, od Valjevaca sam ostao u 3. vodu još samo ja.

*

Bio je januar 1945. godine. Jednog dana pozvali su me u štab bataljona, koji se nalazio u Čeliću. Video sam da tu ima još boraca, koji su stigli iz drugih četa 2. krajiške brigade. Raspravljali su o tome zbog čega su pozvani u bataljon. Jedan od prisutnih me upitao zbog čega su mene pozvali. Odgovorio sam da ne znam.

Neizvesnost je prekinuo komandant 3. bataljona, koji nam je saopštio da nam je pripala čast da budemo mitraljesci na teškim sovjetskim mitraljezima »maksim«. Za komandira mitraljeske čete postavljen je Rade Darda. Vođe odeljenja i drugo rukovodstvo odredio je komandir.

Darda je za svaki mitraljez odredio po deset boraca i vođe odeljenja. Mene je odredio za vođu 3. odeljenja. Zatim je naredio da svaki vođa odeljenja uzme po jedan mitraljez, šatorsko krilo, municiju i kutije za municiju, te da se mitraljezi očiste i pripreme za borbu.

Uneli smo mitraljeze u jednu prostoriju, i tada su nastale muke. Od nas pedesetak boraca nijedan nije služio vojsku. Naučili smo da rukujemo nemačkim »šarcima«, italijanskim »bredama«, češkim »zbrojovkama«, a ruske mitraljeze prvi put smo tada videli. Ulagali smo sav trud i znanje i uspevali da ih rasklopimo, ali nikako da ih sklopimo. Neke delove namestili, a za neke nikako nismo mogli da nađemo pravo mesto.

U tome se pojavio i komandir mitraljeske čete. Ja sam mu u šali raportirao da je 3. odeljenje mitraljeske čete spremno za borbu. Komandir je hteo da kaže i vrlo dobro, ali kad je video pored moga mitraljeza podosta delova koje nismo uspeli da vratimo na svoje mesto, nasmejao se i rekao: »A kakvi su ovo delovi, Srbije?«

»Višak«, rekao sam kao iz puške »Rusi napravili više delova«. Komandir je sedeo pored mitraljeza i sve preostale delove stavio na svoje mesto - ostala je samo rezervna cev.

»Eto, vidiš da nema viška«, rekao je. Tako sam ja dobio drugo ime - Višak.

Ubrzo smo bili na položaju. Pustili smo mitraljeze, a oni su štektali da ih je bila milina slušati. Nemci su se zbunili, nastala je kod njih pometa. Mislili su, valjda, da su nam Rusi stigli u pomoć. Ali, brzo su se snašli i počeli da nas tuku iz topova i minobacača. Morali smo često da menjamo položaje.

Brigada je svaki čas manevrisala. Pokreti su bili često usiljeni, marševi dugi, a sneg i hladnoća prodirali su do srži. Mitraljesci su bili izloženi velikim naporima. Ići usiljenim maršem i nositi teške mitraljeze bilo je veoma teško, pa je štab odlučio da se za mitraljesku četvu nadu konji. Ubrzo je četa dobila četiri konja i mazgu, koja je bila tako mirna da smo je svi voleli. Od milja smo joj dali ime Maja. Uvek bi osetila neprijatelja. Naime, čim bi čula da uzimamo rastojanje, počinjala je da riče, a Nemci bi opalili po nama. Tako smo se jednom spuštali sa Majevice prema Bijeljini, kada stiže naređenje: »Rastojanje pet metara i mrtva tišina«. Naša Maja riknu kao sirena, a kako sam nosio mitraljesku cev, okrenuo sam se i lupio je po glavi. Vikao sam: »Čuti, boga ti špijunskog, sada će Nemci po nama«. Maja je pala. Kažem borcima da ponesu mitraljez i da ćemo zarobiti drugu mazgu ili konja. U tome je naišao komandant i zapitao šta je sa mazgom. Ispričao sam šta se desilo. Komandant se naljutio, opsovao nešto i rekao: »Zar da ubiješ mazgu koja je prošla sedam ofanziva? Nisu je ubili Nemci, ni Italijani, ni četnici, ni ustaše, a ti sada da je ubiješ kad je oslobođenje na pragu. Ja tu mazgu celo vreme čuvam za muzej«.

Začudio sam se i pomislio: pa, ako će mazgu u muzej, gde li će mene poslati posle rata?

U Šumadiji sa Krajišnicima

JELICA VULETIN PAVA

Oktobar je 1944. godine. Moja 2. krajiška brigada je stigla na cestu između Topole i Kragujevca. Drugi bataljon, u kojem sam bila, zauzeo je položaj pored ceste u selu Čumić. U blizini, s druge strane ceste je i 3. bataljon. U ovom rejonu, na drugim položajima su i ostala dva bataljona brigade. Bataljoni imaju zadatak da onemoguće Nemcima saobraćaj između Topole i Kragujevca.

Kratko vreme posle našeg pristizanja, Nemci su motorizovanom kolonom krenuli od Topole i posle viščasovne borbe uspjeli da prođu prema Kragujevcu. Poslije podne, istoga dana, jača neprijateljska kolona je krenula iz Kragujevca i pod stalnom borbom uspela da se probije prema Topoli. To im je bio i poslednji saobraćaj ovom cestom.

Sutradan smo se na ovom prostoru sreli sa jedinicama Crvene armije. Našem veselju i radosti nije bilo kraja. A, kako bi i bilo posle dugo očekivanog susreta sa Crvenoarmejcima. Razmišljamo već i o kraju rata, jer mislimo da nema te snage, koja nas može sprečiti u našem cilju ka pobjedi. Čuli smo da naša divizija ostaje kod Kragujevca. Malo smo nerasploženi jer nećemo učestvovati u oslobođenju Beograda. Tamo već hitaju mnoge naše jedinice i jedinice Crvene armije. Očekujemo da ćemo u napadu na Kragujevac pokazati našu snagu i dostojno osvetiti krvavi oktobar iz 1941. godine. Ali, ni ta nam se želja nije ispunila. Naime, naša brigada je ostala u divizijskoj rezervi za vreme borbi u Kragujevcu.

Tek što je Kragujevac bio oslobođen, naš 2. bataljon se našao u Lapovu po nekom zadatku. Ubrzo je stiglo naređenje da hitno krenemo za Kragujevac, u kojem su bili još uvek veliki tragovi tek završenih borbi. Primamo određenu količinu naoružanja i municije za našu brigadu, jer se javilo dosta Šumadinaca koje je trebalo naoružati. Iz Kragujevca krećemo ubrzanim maršem prema Gornjem Milanovcu, kuda su već krenuli ostali bataljoni brigade. Stigli smo sutradan, ali nismo našli ostale bataljone. Čujem da su krenuli prema Čačku, radi njegovog oslobođenja zajedno sa jedinicama Crvene armije.

Tri čete našeg 2. bataljona, sa komandantom Ilijom Lučićem i zamjenikom političkog komesara Vladom Bajićem, krenule su na zadatak, a jedna četa, sa političkim komesarom Perom Kneževićem, ostala je u Gornjem Milanovcu. Čujemo da idemo da uhvatimo vezu sa nekim jedinicama Crvene armije. Krećemo kroz lepa i pitoma šumadijska sela, koja već žive mirnodopskim životom. Doznajemo da se tu i tamo po-

javi poneki četnik ili neka njihova manja grupica. Ali, čim čuju za blizinu naših jedinica, brzo se sklanjaju ili pripucaju na pojedine pripadnike naših jedinica i beže glavom bez traga.

Jednog dana, koliko se sećam, bilo je to krajem oktobra, pored naših četa je naišla jedna jedinica Crvene armije. Vidimo našeg komandanta Lučića i zamenika komesara Bajića kako razgovaraju sa komandantom jedinice Crvene armije. Nakon njihovog dogovora krenuli smo. Nama borcima još nije poznato kuda idemo. Neko odjednom prenese vest da idemo u akciju zajedno sa tom jedinicom Crvene armije. Neki su bili bolje »informisani«, pa su počeli govoriti da idemo rušiti jedan tunel, kako bi otežali povlačenje Nemaca tim pravcem. Odmah smo malo živnuli, jer ćemo imati priliku da i Crvenoarmejcima pokažemo, ko smo i kakvi smo.

Na putu ka izvršenju zadatka, odjednom primetismo kako se nešto žustro raspravljaju komandant Lučić i zamenik komesara Bajić sa komandantom jedinice Crvene armije. Ne možemo dokučiti, o čemu se radi, ali mislimo da malo oštrije raspravljaju o tome, kako će se najbolje izvršiti postavljeni zadatak. Ubrzo primetismo, sa komandantom jedinice Crvene armije i jednog bradatog četnika. Kasnije smo doznali da je ovaj bradonja nudio nekakvu svoju pomoć u napadu na Nemce. Tome su se suprotstavljali Lučić i Bajić, pa je zbog toga došlo do rasprave.

Sutradan, rano ujutro, dođosmo na neko brdo. Nismo ni znali kako se zove. Kasnije smo saznali da je to Vidova kosa, kako smo je i mi nazivali. Cim smo pristigli, naređeno nam je da svojim malim ašovčićima i drugim priručnim sredstvima počnemo kopati rovove. To nam nije najbolje polazilo za rukom, jer se još uvek nismo uvek mogli priviknuti na tako nešto. Kako je ko znao i umeo, nekako smo iskopali neke takozvane zaklone i zauzeli položaje. Proveli smo tu čitavo jedno popodne i celu sledeću noć u očekivanju, ali nije bilo dobro.

Ujutro je osvanuo lep sunčani jesenji dan. Sasušena trava je mirisala na jutarnju svežinu, dok smo se mi izležavali u svojim zaklonima. U takvom leškarenju, moje razmišljanje ni sama ne znam o čemu, prekinuo je glas nekog od boraca: »Idu Nemci«. Novi borci, koji su tek bili stupili u naše redove, malo se uzvrpoljiše. Pruža im se prilika za prvo vatreno krštenje. Brzo su reagovali komandant Lučić i zamenik komesara Bajić. Sa njima su Nikola Čulibrk, jedan od komandira četa i Vaso Krbavac, jedan od političkih komesara četa. Oni, kao da se ništa ozbiljno ne dešava, idu od borca do borca, daju savete i hrabre ih. Propustili smo Nemce na blisko odstojanje. Bombe su odšrafljene, prsti na obaračima pušaka, puškomitraljeza i automata. Čekamo, sa nestrpljenjem, komandu. I, odjednom dolinom Zapadne Morave prolomi se gromoglasni poklič komandanta Lučića: »Brza paljba«. Istovremeno, kao po jednoj komandi, Nemce su dočekali i borci jedinice Crvene armije. Nemci se nisu zbunili, već su odgovorili ubitačnom vatrom. Moglo se zaključiti da nisu bili iznenađeni, već da su znali za naše prisustvo na toj kosi i da su očekivali našu vatra. Detonacije ručnih bombi, štekatanje »šaraca«, drugog automatskog oružja i puščani plotuni sa obe strane sivali su se u jednu beskrajnu huku, dajući poseban eho dolini Zapad-

ne Morave. I, taman kada smo pomislili da smo ih uspešno dočekali, dali dobru lekciju, ponovo se javiše pojedini borci, upozoravajući da se Nemci približavaju našim položajima, i sa leđa. Primetili smo da pristize i oklopni voz, što je posebno ohrabrilо nemački streljački stroj ispred naših položaja. Tek tada smo shvatili da smo opkoljeni i da nam predstoji žestoka borba za proboj iz okruženja, jer izgledi za dalju borbu u okruženju nisu postojali.

Komandant Lučić i zamenik komesara Bajić, pod vatrom nemačkih kuršuma, sreli su se sa komandantom crvenoarmejaca u omanjem udubljenju. Zabrinuti, ali svesni izlaz traže u probouju. Njihov dogovor je bio kratak, što je diktirala i trenutna situacija... Odlučili su, što je i jedino bilo moguće u takvoj situaciji - proboj iz okruženja u dva pravca. Jednim pravcem krenuće jedinica Crvene armije, a drugim čete 2. bataljona. Situacija ne dozvoljava sakupljanje komandi četa, već komandant Lučić i zamenik komesara Bajić to čine u hodu. Komande četa, preko komandira vodova i desetara, saopštile su svim borcima odluku o probouju i znak na koji će se krenuti na juriš.

Približavali smo se nemačkim rovovima oprezno pod zaštitom određenih puškomitraljeza. Na dati znak, poznato gromoglasno krajiško »Ura« sliło se u tresak bombi i ubitačnu vatru svih puškomitraljeza i pušaka. Nemci su popustili i prolaz je napravljen, a naše čete su se probile u pravcu sela Rošci. Imali smo velike gubitke u ljudstvu i naoružanju. U probouju je pokošena mitraljeskim rafalom drugarica petnaestogodišnja Tuzlanka Fadila Karić. Pokošen je i mladi Krajišnik, politički komesar 2. čete Vaso Krbavac. Na Vidovoj Kosi kao večni stražari ostali su, pored Kraljevčanina Dragoljuba Cudića i Valjevčanina Milovana Godića i Šumadinci: Ljubisav Krsmanović, Života Lukić, Miodrag Mirković, Radovan Nikolić, Milan Petrović, Tihomir Simić, Milenko Stefanović i drugi. Ranjeno je oko 45 drugava, a jedan broj ih je nestao u probouju. Nakon sređivanja posle probouja, krenuli smo prema Gornjem Milanovcu i skoro mesec dana posle pristigli u sastavu naše brigade, nastavljajući borbe oko Čačka.

Borba kod Mrčajevaca

SELMAN LIČINA

Naša četa se 17. i 18. oktobra 1944. nalazila u selu Trnava i Natalinci. Vodili smo borbu oko Topole, protiv Nijemaca, sve do oslobođenja Beograda. Poslije oslobođenja Beograda zadržali smo se u selu Natalinci, kraj Topole, na obezbjeđenju, da bi jedinica Crvene armije mogla nesmetano prolaziti. Ne sjećam se tačno koliko smo se zadržali u Natalincima. Prvog ili 2. novembra 1944. došli smo na položaj između Čačka i Kraljeva, u tamošnja brda. Sa desne strane od našeg položaja, u dužini oko pet kilometara nalazile su se sovjetske jedinice. Na jednom brdu bila je teška artiljerija i »kaćuše«, odakle su crvenoarmejci tukli Cačak, u kojem su se nalazili Nijemci.

Sa crvenoarmejcima smo na frontu bili zajedno četiri-pet dana. Nalazio sam se baš na spoju sa njima. Nijemci su nas napali u zoru - 3. ili 4. novembra - ali se nismo dali potisnuti. Imali smo dobro naoružanje, a i hrabro smo se i borili. Neka kuća u blizini je porušila i srušila sa zemljom njemačke artiljerije. Ipak, nisu nas mogli potisnuti sa položaja, mada je bilo ranjenih i poginulih boraca. Poslije dva ili tri dana borbe, crvenoarmejci su dobili naređenje da se povuku prema Gornjem Milanovcu. Ostali smo sami na tim položajima. Poslije pauze od jednog dana, ponovo su nas u zoru napali Nijemci. Borili smo se požrtvovano, ali budući da su bili nadmoćniji i u ljudstvu i u naoružanju, bili smo prisiljeni da se povučemo.

U toj borbi je borac Niko, čijeg se prezimena ne sjećam, bio ranjen u obje noge. Vidjevši to, pojurio sam da ga izvučem. Budući da je već sva vojska odstupila, ostao sam jedini da mu pomognem. Uspio sam da stignem do njega i da ga izvučem, jer bi ga sigurno zarobili Nijemci. Pošto sam bio nejak, morao sam da vučem do brda, poslije čega su mi dva borca pomogla da ga nosimo. Preživio je rat.

Za taj podvig pohvalio me pred bataljonom komandant bataljona Dušan Sovilj, a poslije dva dana predložen sam i za odlikovanje Ordenom za hrabrost. Koliko se sjećam, to je bilo 10. novembra 1944. godine. Poslije dva dana dobio sam od komandira i komesara čete puškomitraljez, engleske proizvodnje, zvani »brenal«.

Uvek ću se sećati našeg četnog komesara

GRADIMIR JOVANOVIĆ

U 2. krajišku brigadu stupio sam kao đak petog razreda učiteljske škole 12. oktobra 1944, dok se obavljala priprema za oslobodjenje Kragujevca od fašista.

Sa drugaricom Verom Kidišević, učenicom kragujevačke gimnazije, došli smo u Čumić, selo udaljeno od Kragujevca oko dvadesetak kilometara, u kome se nalazio 2. bataljon 2. krajiške brigade.

Dobrovoljno sam se prijavio i bio raspoređen u 2. četnu, u kojoj je bio komandir Mičo Adamović, a politički komesar Nikola Čuljat. Prvo oružje kojim sam bio zadužen bio je »brzi šarac«.

Odmah sam se sprijateljio sa komesarom Nikolom, koji je bio pravi »masovik«. U dugim pričama u slobodnom vremenu i u hodu pričao mi je o ciljevima NOB-a, na čijem se čelu nalazi Komunistička partija koju vodi drug Tito.

Takođe sam se sprijateljio sa vodnikom Ilijom Bigićem i sa drugaricom Jelicom Vuletin, koji su bili neizmerno hrabri i dobri drugovi.

Krajem oktobra, kod Ovčara i Kablara, na Vidovoj kosi, imali smo žestoku bitku sa fašistima, u kojoj je izbačeno iz stroja stotinjak boraca. Zatim smo prešli u okolinu Čačka, gde smo se pripremali za njegovo oslobađanje. Često smo išli noću u demonstrativne napade na fašističke položaje. Za to su se tražili »dobrovoljci«. Među prvima je bila drugarica Jelica, a često nas jfe vodio vodnik Bigić. Oboje su bili neustrašivi borci i služili su nam za primer.

Tu sam bio raspoređen na položaj vodnog delegata. »Šarac« sam predao drugom borcu. U napadima sam se često nalazio u blizini druga koji je nosio moj »šarac i često sam mu priskakao u pomoć.

U noći između 30. novembra i 1. decembra 1944. dobili smo zadatak da Čačak te noći mora biti oslobođen. Izvršene su sve pripreme i obavljani razgovori sa borcima. Napad je počeo pred ponoć. Nemci su imali iskopane rovove ograđene bodljikavom žicom. U toj borbi bio sam teže ranjen u grudi.

Posle ranjavanja transportovan sam u bolnicu u Kragujevac, a zatim, posle operacije i kraćeg lečenja, prebačen sam u Svetozarevo.

U Svetozarevu sam se lečio i obavljao dužnost sekretara bolničkog komiteta SKOJ-a.

Iz bolnice sam se dopisivao sa drugovima na položaju. Najčešće sam se dopisivao sa komesarom Nikolom. U maju, po završetku rata, kada sam mu pisao, dobio sam pismo iz jedinice, ali to nije bio Nikolin rukopis. Pismo mi je poslao ondašnji borac 2. čete 2. bataljona Ranko Petrović, koji sada živi i radi kao advokat u Kragujevcu.

Pismo se nalazi kod mene. Čuvam ga kao uspomenu. Iz njega sam saznao da je Nikola poginuo februara 1945. na Bijeljini.

Od Topole do Dravograda

VELICKO ĐOKIĆ

Desetog oktobra 1944. iz sela Družetić kod Koceljeva, srez šabvački, dovedeni smo u Topolu. Tu su nas rasporedili u 2. krajišku brigadu 17. divizije.

U prvim borbama sam učestovovao kod Čačka i Kraljeva sa njemačkim jedinicama i ostacima četnika. Odatle smo krenuli prema Užičkoj Požegi, Kosjeriću i Jelovoj gori. Na Jelovoj gori smo presjekli put jednoj njemačkoj motorizovanoj koloni sa tenkovima. Moja druga četa, u međuvremenu, bila je prešla cestu i tako se našla odsječena od drugih jedinica bataljona. S nama se našao i komandant bataljona Pero Vuković. U međuvremenu, bio nam je ranjen komesar čete, ali ga nijesmo mogli izvući. Komandant bataljona je tada preuzeo komandu - naredio je nama minobacačlijama da otvorimo brzu paljbu po Nijemcima, a sam je krenuo u streljački stroj. Brzo je bio pogođen u grudi. Borci su ga izvukli u zaklon, ali je ubrzo izdahnuo.

Nijemci su se probili ka Bajinoj Bašti, a mi smo se vratili u Kosjerić. Tu smo sahranili i dotadašnjeg komandanta bataljona. Za novog komandanta bataljona postavljen je Nikola Obradović.

Zatim smo izveli pokret ka Valjevu, a onda, preko Osečine produžili za Loznicu. Iz Loznice smo produžili za Lešnicu, i tu se nekim pontonima prebacili preko Drine u istočnu Bosnu, gdje smo se ponovo sukobili sa njemačkim jedinicama u povlačenju ka sjeveru. Tu sam unapređen za komandira odjeljenja u minobacačkoj četi.

Dugo smo vodili borbe oko Janje, Koraja, Kozluka i Brčkog. Do 10. aprila 1945. oslobodili smo cijeli prostor od Bjeljinje do Brčkog, i prebacili se preko Save u Slavoniju.

Po prelasku Save nastavili smo borbe i oslobodili Županju, Babinu Gredu, Slavonski Brod, Križevce, Bjelovar i Viroviticu. Tu smo, 9. maja, dočekali i kapitulaciju fašističke Njemačke. Međutim, za nas rat još nije bio završen. Njemačko-ustaška grupacija još je davala ogorčeni otpor, nastojeći da se probije u Austriju i preda savezničkim jedinicama.

Tako, pod borbom, stigli smo na austrijsku granicu kod Dravograda, gdje smo, zajedno sa ostalim brigadama i divizijama, prisilili neprijatelja na predaju. U toj posljednjoj borbi bio sam i lakše ranjen.

Crtice iz borbe na Ovčaru

HASIBA BAKALOVIC

Treći bataljon 2. brigade krenuo je oko pola noći iz jednog sela da napadne neprijateljevo uporište na visu Ovčar. Prilaz uporištu bio je veoma nepristupačan zbog velikog uspona i brisanog prostora. Kad smo savladali uspon i stigli na čistinu zaštekali su neprijateljevi mitraljezi, a poletjele su i ručne bombe. Bili smo veoma blizu neprijateljevog položaja. Naši borci su se prikradali uporištu i otvarali vatru istom mjerom. Morali su se strogo držati zaklona, jer je neprijatelj obasjavao teren raketama, a položaj im je bio zaštićen preprekama od bodljikave žice. Neprijateljevi i naši mitraljeski rafali naizmjenično su se oglašavali. Do mene je došao kurir iz štaba bataljona, mislim da se zvao Mihajlo ili Milivoje, i rekao mi da je naređeno povlačenje.

Nakon kraćeg vremena, borci su počeli da se prebacuju iz jednog u drugi zaklon unazad, ali nije mi bilo jasno kuda. Krenula sam nasumice za jednim borcem koji je pored mene protrčao i udaljio se. Išla sam sama. Prije svanuća primijetila sam pred sobom neko selo. Susrela sam jednog borca ranjenog u nogu, neprevijenog, koji se oslanjao o neku motku. Vidjela sam da je partizan. Rekla sam mu da sam iz 2. krajiške brigade i uzela zavoj iz torbice da ga previjem, ali on nije htio. Rekao je da nije iz naše brigade i krenuo dalje. Okrenula sam se i vidjela da dolaze borci našeg bataljona u selo iz kojeg smo krenuli na Ovčar. Odmorili smo se i ponovo krenuli na Ovčar.

U ponovnom pokušaju čini mi se da smo lakše savladali uspon. Valjda zato što je bio dan. Prilazili smo položaju opreznije. Izveden je žestok napad. Dcjestvovali su i bombaši. Čuo se poziv na juriš, a zatim jauci i lelek. Krenula sam iza jednog zaklona naprijed, a pored mene su na nosilima spuštali ranjenika. Krv mu se podlila na desnoj strani lica i usirila, oko rane, pa kao da mu je oko oštećeno ometalo mu je vid. Previla sam ga. Nije mogao da govori. Ne sjećam se kako se zvao. Odnijeli su ga u brigadnu bolnicu.

Poslije toga krenula sam naprijed. Nikoga pred sobom nisam vidjela. Odjednom sam primijetila da neko leži na zemlji, udaljen od emisione stanice desetak metara. Okrenem mu glavu i vidim da je to Milutin Brežičanin, smrtno pogođen. Prema meni je išao Zaim Slijepčević, borac iz izviđačke čete Tuzlak. Nešto mu je zakačilo podlakticu lijeve ruke. Rekao je da nije ozbiljno i neće da ga previjem, a ja sam ga zamolila da javi nekome za Brežičanina.

Dok sam raskopčavala poginulog da vidim ranu i tiho ga zvala, misleći da nije mrtav, nisam čula kada se neko do mene prisunjao. Onako pognuta, čula sam iz blizine »halt«. Nisam se smjela uspraviti. Bojažljivo sam okrenula glavu desno i vidjela samo čizme. Upitao me: »Šta je, je si li umrla od straha?«. Uspravila sam se i ugledala Luku Kojića, obučenog u novo njemačko odijelo. Rekla sam mu da mu nikada neću oprostiti taj strah. Pričao mi je, da je presjekao bodljikavu žicu ispred emisione stanice, pokazao mi prostor u stanici i gdje je odijelo našao, neke poginule Nijemce u blizini stanice i one što su se otkotrljali niz uspon.

Kojić je otišao naprijed i obećao da će reći za Brezičanina da bi se neko vratio da ga sahranimo. Ostala sam sama. Pobjerala sam se da ne naiđe i neki neprijateljski vojnik, pa sam trkom krenula naprijed. Dostigla sam Luku, a on mi je rekao: »Nemoj dole nikome reći za mene, zaostaću, hoću odavde da ih malo dolje potprašim«. Ja sam niz brdo dotrčala do bataljona, koji je bio okupljen na jednoj livadi. Blizu je bila i Ovčar Banja. Taman što sam počela da pričam o Brezičaninu jednom od članova njegove čete, a Luka se s brda oglasi. Jedan borac zaleže za mitraljez, ja povičem: »Ne, ono je Luka Kojić«.

Brezičanina sam bila pobratila, jer me je izvukao iz jedne rečice brze i virovite u aprilu 1944. godine. Peli smo se na jednu visoku planinu sa gustom šumom. Bila sam prekinula vezu idući po nekom bespuću i naišla sam na neka 3-4 borca, među kojima je bio i Brezičanin. Pred nama se isprijecila ta riječica. Svi su s kamena na kamen prešli, a ja sam pala u vir. Moj spasilac me na remeniku puške izvukao potpuno mokru.

Likvidirano je uporište na Ovčaru

MUSTAFA GLUHIĆ

Iako je to bilo negdje u jesen 1944. sjećam se kao da je bilo juče. Predvečerje je. Brigada stiže ispod Ovčara i traži smještaj. Pito-ma okolina, iznad koje se uzdiže, kao velika kupa, gotovo do vrha pošumljeni Ovčar. U toku smještaja moje čete, odnosno bataljona, prilazi nam jedan dječak od 14–15 godina, koji se zvao Milorad ili Miodrag i kaže nam: »Drugovi, zar vi ne znate, da su ovdje prije pola sata bili Nijemci, došli su po sijeno za svoje konje na Ovčaru«. Zar Nijemci više naših glava? Dječak je imao pravo. Na samom vrhu Ovčara zaista je bila njemačka otpremna radio-stanica sa oko 150 vojnika, oficira i stručnjaka za veze.

Izvijestivši štab brigade o tome, dobili smo naređenje da pošaljemo jednu desetinu u izviđanje. Put, koji se kao serpentina penjao do samog vrha, jasno je pokazivao da tu ima nekog. Bila je već noć kada smo naišli na jednu gvozdenu kapiju, bodljikave žice i rovove iskopane okolo. Iznenadili smo Nijemce, jer je očito da nam se nisu nadali. Međutim, straža nas je primijetila i zapucala iz »šarca«. Imali smo mogućnost da se brzo sklonimo zahvaljujući drveću i velikoj strmini, tako da smo se brzo našli u mrtvom uglu. Tom prilikom ipak je ranjen komandir čete, koji je bio i vođa desetine - izvidnice Jovo Trninić. Ranjen je u usta, a rana je bila veoma teška.

Poslije izvještaja, koji smo podnijeli štabu brigade, dato je naređenje da se hitno pošalje pojačanje, odnosno jedna ojačana četa, i likvidira to malo, do zuba naoružano uporište, koje je obezbjeđivalo radio-stanicu. Nismo mogli ni pretpostaviti šta se sve nalazi gore - sa nama je upućen i vod minobacača.

Napali smo u samo svitanje. Prvo su ispaljene tri - četiri mine tačno u centar toga prostora, a zatim je uslijedio juriš. Silovit, brz i veoma efikasan. Nijemci su bili potpuno zbunjeni, i u panici su počeli bježati prema jednoj stijeni, skaćući dolje, u smrt. Ubijeno je nekoliko njemačkih vojnika, nekoliko je ranjeno, dok je veći deo izginuo skaćući u ponor.

Uspjeh je bio potpun. Zaplijenili smo velike količine hrane, čebadi, radio-stanicu, oružje i municiju. Čitava četa je obukla nove njemačke uniforme i prodefilovala kao na paradi ispred štaba brigade pri povratku sa zadatka. Komandant brigade Dragan Stanić čestitao je borcima na odlično izvedenoj akciji.

Ranjeni komandir čete Jovo Trninić otpremljen je u bolnicu.

Vrijeme je prolazilo, rat se završio i ja sam otišao u posjet nekim drugovima na Golnik. Tražeći bolesne drugove, naišao sam na sobu u kojoj je ležao samo jedan veoma težak bolesnik. Na žalost, bio je to naš komandir Jovo Trninić, gotovo na samrti. Dugogodišnje teško liječenje, hranjenje vještačkim putem i drugo slomili su, inače, nekada čvrstog i mladog komandira. Obojica smo bili iznenađeni susretom, zaplakali smo i izljubili se posljednji put. Umro je 1948. na Golniku od tuberkuloze pluća.

Obračun na Vidovoj kosi

DRAGO DAMJANOVIĆ

Vidova kosa je relativno nizak brežuljak, oivičen sa dvije komunikacije: jednom koja vodi od Čačka ka Kamenici, i drugom od Čačka za Užice, zatim željezničkom prugom Čačak - Užice i rijekom Zapadnom Moravom. U tom međuprostoru je Vidova kosa, sa svojim najvišim uzvišenjem k. 426 m. Strane su joj blago pošumljene i ruše se, jedna ka Zapadnoj Moravi, a druga na sjever, ka komunikaciji Čačak - selo Kamenica. Na obroncima se nalaze naselja, a do najvišeg vrha najlakše se dolazi iznad tunela željezničke pruge Čačak - Užice.

Sa sovjetskom komandom i štabom naše divizije dogovoreno je da se na tom mjestu jedne noći postave u zasjedu dosta jake snage, jačine do dva bataljona (jedan naš i jedan sovjetski). Izbor je pao na naš 2. bataljon, a od sovjetskih jedinica bile su samo dvije inženjerske čete.

Ja sam tada bio na dužnosti zamjenika komandira 3. čete, a komandir moje čete bio je Nikola Čulibrk, koji je kasnije poginuo u borbama oko Zvornika kao zamjenik komandanta 2. bataljona.

Pošto je Vidova kosa veoma mala i prilično niska, na njoj se ne može razviti mnogo snaga. Stoga je štab našeg bataljona predlagao sovjetskoj komandi da se jedan dio našeg bataljona, kao i dio njihovih snaga, ostave na položajima van Vidove kose. Na taj način bi se bolje iskoristila vatrena sredstva jedinica i bolje štitilo povlačenje naših snaga iz rejonu Vidove kose ukoliko to bude potrebno.

Komanda sovjetskog bataljona se sa tim nije složila i predlagala je da se sve snage - oba bataljona - postave na Vidovoj kosi (Na žalost, kasniji događaji su pokazali da je komanda našeg bataljona bila u pravu). Konačno je riješeno da naše tri čete i obje sovjetske posjednu greben Vidove kose, a da samo naša četa minobacača 82 i nekoliko mitraljeza ostanu na položajima van Vidove kose, u rejonu k. 437 i k. 418. tj. u širem rejonu Kamenice, sa zadatkom da vatrom štite i pomažu napad naših snaga na Vidovoj kosi.

Tako je na veoma malom prostoru Vidove kose bilo raspoređeno nešto više od 600 naših i sovjetskih boraca, zbog čega smo kasnije samo trpjeli veće gubitke.

Prvog novembra marševali smo iz rejonu sela Kamenica i prešli prugu Čačak - Užice iznad tunela. U rejon Vidove kose stigli smo oko 5.30 časova. Borci su bili strahovito umorni od nespavanja i pješaćenja. Bilo je dovoljno da kolona malo zastane pa da borci stojeći počnu spavati.

Kada smo stigli u određeni rejon, borci su odmah počeli lijegati ili stojeći spavati, a komandiri četa i ostali komandni kadar počeli su izviđati zemljište i konkretnije određivati mjesta za postavljanje zasjeda. Istovremeno, u svim pravcima upućene su patrole - izviđači. Nije prošlo mnogo vremena, a neki borci su se vratili sa izvještajem da se svugdje okolo Vidove kose nalaze Nijemci. I zaista, kasnije, kad se bolje razdanilo i kad smo detaljnije izvidjeli situaciju, vidjeli smo da su Vidovu kosu potpuno opkolili njemački vojnici i da koncentrično, sa svih strana, lagano ali sigurno, nastupaju ka vrhu k. 462, bez otvaranja vatre, ne želeći da otkriju svoje prisustvo. Tako se desilo nešto sasvim neočekivano. Mi, koji smo imali zadatak da im postavimo zasjedu i tu ih potučemo, našli smo se u potpunom njihovom okruženju. Pretpostavljali smo da su Nijemci za naš plan doznali od-domaćih izdajnika - četnika, ili da su na neki drugi način otkrili naše namjere, pa su nam priredili takvo iznenađenje.

Kasnije smo saznali da su to bile njemačke snage iz sastava 14. njemačkog SS puka, sa kojima se naša brigada tukla u septembru u rejonu Romanovca. Oko 7 časova došlo je do oštne borbe, do sudara, tako reći, prsa u- prsa, jer su Nijemci jurišali kao zvižeri, ubijedeni da nam nema spasa i riješeni da nas unište.

Računali su i na prirodne prepreke, koje su nam toga puta znatno onemogućavale povlačenje: s jedne i druge strane bile su komunikacije, zatim željeznička pruga i Zapadna Morava, koja je u to doba godine bila nadošla. I na jednoj i na drugoj komunikaciji nalazile su se njemačke snage, koje su artiljerijskim i drugim oruđima tukle grebene Vidove kose. Počela je borba na život i smrt, u kojoj su presudan značaj imale ručne bombe i automatska oruđa. Nijemci su oko nas stvorili neprobojan čelični obruč, koji i nakon silnih naših juriša nije pokazivao znake napuknutosti, već su i dalje na nas sipali ubitačnu vatru iz svih oruđa i bacili ručne bombe, koje su i kod njih imale glavnu ulogu.

Kod naših mladih boraca, kojih je u našem bataljonu tada bilo mnogo, ozbiljno je zahvatila panika i strah, pa je komesar našeg bataljona Vlado Bajić morao oštro i pravovremeno intervenisati da bi se stanje i moral novih boraca popravili. Na isti način je morao intervenisati i komandant sovjetskog bataljona, jer se i kod njihovih boraca bilo pojavilo panikerstvo, bojazan i strah od neminovne smrti. Vlado Bajić je otvoreno rekao borcima da nas je sa svih strana opkolio mnogo nadmoćniji neprijatelj, da iz ove situacije imamo samo dva izlaza; da grudima i oružjem jurišamo prema tunelu, odakle smo i došli, jer je to bio jedini izlaz sa Vidove kose, i da spasimo ono što se još može spasiti, ili da okrenemo leđa, kao što su to neki borci već pokušali da učine i da bježimo prema Zapadnoj Moravi, gdje nas opet čeka njemački vatereni obruč, pa bi, vjerovatno, većina koja bi uspjela da se probije kroz njega naišla na veliku vodenu prepreku. Tu bi se utopili, ili bi ih opet, uništili Nijemci.

To saopštenje političkog komesara koliko god da je povećalo strah kod nekih boraca, bilo je korisno i ohrabrujuće, jer smo shvatili da nemamo mnogo izbora. Slično, objasnio je situaciju i komandant sovjetskog bataljoa svojim borcima. Tek posle toga došlo je do pravog krvavog obruča i s jedne i s druge strane. Prema načinu na koji su Nijemci jurišali na naše automate i puškomitraljeze stiče se dojam da su to ra-

dili pod prijetnjom smrti svojih pretpostavljenih, ili su bili pijani. Ipak, činilo se da su bili prisiljeni da tako luđački jurišaju i ginu.

Komandir moje čete Nikola Čulibrk je ocijenio da će biti više koristi da svi borci iz naše 3. čete prikupe ručne bombe na jedno mjesto i da ih samo on i ja bacamo na Nijemce, koji su se već bili pomiješali sa našim borcima. Izlazili su iza svakog žbuna kao mravi. Čovjek prosto nije mogao da veruje da je tako nešto moguće. Puškomitraljezi, su ih bukvalno sjekli. Prikupili smo sve bombe i bacali ih sa obje ruke. U tom paklenom dvoboju vratili smo i mnoge njemačke bombe, pa su stradali i od svojih. Pokazalo se da je procjena Čulibrkova bila dobra, jer se na tom dijelu položaja nisu uspjeli dalje probiti. Tu na položaju naše čete ostalo ih je na desetine mrtvih, bukvalno, isječenih, kao i veliki broj ranjenih, koji su se skrivali u žbunju.

Prisjećajući se napora, hrabrosti i junaštva boraca moje čete ne mogu a da ne spomenem veoma hrabru i ponosnu drugaricu Miku Ugarčin, političkog delegata jednog našeg voda, Krajiškinju iz proslavljenog Čopićevog Podgrmeča, iz sela Hašani. Bila je borac od 1941. godine. Sve vrijeme rata nije htjela da bude bolničarka, kao većina naših drugarica - boraca, već je bila borac, a kasnije i rukovodilac. Njeno je geslo bilo da što si duže borac više ćeš pobiti fašista i time doprinijeti bržem oslobođenju naše zemlje. Toga dana je nosila puškomitraljez i iz stojičeg stava kosila po njemačkim vojnicima. Svojim primjerom, mladim borcima, pa i starijim, pokazala je kako se treba boriti. Rafalima je sipala po neprijatelju ne tražeći zaklona. Pravo je čudo kako toga dana nije poginula, pa čak nije bila ni ranjena. Mladi borci, koje je inače bila uveliko zahvatila panika, kad su vidjeli kako Ugarčina kosi Nijemce svojim puškomitraljezom, prosto su dobili novu snagu i polet, pa su i sami sa mnogo više smjelosti i hrabrosti jurišali i napadali. Sigurno je da je drugarica Mika Ugarčina sa svojim puškomitraljezom doprinijela da se probijemo i svi ne izginemo.

Toliko sam je puta tog kritičnog dana čuo kako više na mlađe borce, govoreći da se stide, kud bježe, da se nema kud bježati, da se svi zajednički i složno jedino možemo spasiti. Stavila im je do znanja da će svakog paničara, koji pokuša bježati ubiti svojim puškomitraljezom, jer u takvoj situaciji svako mora pokazati koliko vrijedi. (Mica Ugarčina je preživjela rat).

U ovom dramatičnom i krvavom obračunu veliku hrabrost i neustrašivost pokazali su vojnici Crvene armije. Većinom su to bili visoki i plavi mladići, iz dalekog Sibira. U odnosu na njih, mi smo bili veoma mladi, jer oni su bili gotovo zreli ljudi. Tukli su se za našu zemlju, za komadić pošumljene Vidove kose u lijepoj Sumadiji kao da brane svoj rodni Sibir, ili plodnu sovjetsku Ukrajinu.

U živom je sjećanju ostao i slijedeći prizor: jedna posluga mitraljeza »maksim« posjela je bila položaj na vrhu jedne jaruge (vododerine), koju je šumska bujica bila izlokala i potkopala sa obje strane, pa je gornji sloj zemlje stvorio neku strehu - krov, a sa unutrašnje strane moglo se nevidljivo kretati do gotovo pred samu cijev »maksima«. Po toj vododerini Nijemci su nekoliko puta, u grupama 7-8 vojnika, jurišali i privlačili se »maksimu«. Kada bi prišli veoma blizu i pripremili se da po bačaju bombe, »maksim« bi se oglasio kao da tuče iz nekog tunela i sve ih pokosio. I mlado drveće koje se nalazilo pred »maksimom« bilo

je isječeno i isprevertano kao da ga je neko čupao iz zemlje. Taktika sovjeta bila je slijedeća: otvarali su vatru dugim rafalima, koji su trajali nekoliko minuta, a kad bi posao bio završen »maksim« bi se učutao, kao da ga nigdje nije bilo. Jedino se njegova užarena cijev pušila. Svojim očima sam vidio da se takva scena ponavljala 5-6 puta, i uvijek se isto završavala.

Nakon izvjesnog vremena došao sam kod hrabre posluge tog »maksima«, pa sam primijetio da se ti hrabri i lijepi mladići samo smješkaju, ponosni na »maksima« i na posao koji su obavili, jer su ispred sebe od leševa njemačkih vojnika stvorili pravo uzvišenje, koje je ličilo na gomilu isječenog drveća.

Da situacija na Vidovoj kosi za nas bude još teža, Nijemci su negdje oko 9 časova na prugu Čačak - Užice dovukli dva oklopna vagona sa vlakovima, koji su do podne tukli naše položaje na Vidovoj kosi. Taj vatreni uragan je trajao negdje od 7 do poslije 12 časova, kad smo konačno uspjeli da se probijemo iz obruča. Vidova kosa je izgledala kao da se zapalila, ili kao da iz zemlje riga vulkan i stalno se dimi. Gotovo se ništa nije vidjelo od dima i eksplozije, koje su tutnjale jedna za drugom i prosto se slivale u rafal.

Proboju njemačkog vatrene obruča mnogo je doprinijela i naša minobacačka četa, sa hrabrim komandrom Obradovićem, koja je sa svojih položaja, iz rejonu k. 347 i k. 418, sijala smrt po njemačkim redovima. Osim toga u bataljonu smo imali gotovo neograničene količine municije, pa i ručnih bombi, koje smo nešto ranije zaplijenili od Nijemaca, jer smo jednu njihovu kolonu potukli do nogu na komunikaciji Čačak - Užice, spalili oko 15 njemačkih kamiona i pobili više od 50 fašista.

Nešto poslije 12 časova uspjeli smo da, uz koncentraciju puškometraljeza, automata i ručnih bombi, konačno probijemo njemački čelični obruč na pravcu tunela.

Stvorili smo prolaz širine oko 200 metara i, uz jake zaslone, odmah smo počeli izvlačiti naše i sovjetske vojnike i iznositi ranjenike. Čudno je da su Nijemci za svega nekoliko sati uspjeli već oko nas da iskopaju rovove, makar na pravcu na kojem smo se mi probili, pošto su znali da drugog izlaza za izvlačenje nemamo. To do tada nisam vidio. U rovovima su ležali sasječeni zajedno sa cjelokupnom opremom i naoružanjem. Kada smo se izvlačili njihova vatra se gotovo nije čula, samo tu i tamo pojedinačni pucnji, što je ukazivalo da su i njihove snage na izmaku, pa je i njima vjerovatno odgovaralo da se probijemo i da se što prije razdvojimo. Na svakom koraku, u svakom grmu i žbunu, mogao se vidjeti leš njemačkog vojnika, ili ranjenik kako se previja od bolova. Ni naoružanje ni opremu toga puta nismo uzimali od ubijenih njemačkih vojnika jer nam nije bilo do toga. Trebalo se što prije izvući iz tog pakla. Nijemci su došli na Vidovu kosu sa namjerom da nas razbiju potuku i unište, ali smo bili ubijedeni, na kraju, da im je potpuno odgovarala »pat« pozicija te krvave drame.

Mlado drveće i šuma na Vidovoj kosi izgledali su nesvakidašnje tužno. Drveće je bilo ispreturano, staze i putići zatrpani granjem, kao sjekrom isječeni. Sve je to bilo uništeno vatrom automatskih oruđa i ručnim bombama. Drveće je izgledalo, kao da su ga udarale munje, jer

su neka stabla bila potpuno oguljena i iscijepano kuršumima i granatama ili bombama. Može se samo pretpostaviti kako je bilo ljudima koji su se tu borili 5-6 sati. Kad smo se nekoliko dana kasnije vratili kroz sela u rejonu Vidove kose seljaci su nam pričali da je tada izgledalo kao da se zapalila Vidova kosa. Na nekoliko kuća pucala su stakla na prozorima, iako su udaljene oko 700 metara od mjesta događaja.

Bilans tog nesvakidašnjeg krvavog događaja i za nas i za neprijatelja bio je tragičan. Iz našeg bataljona poginulo je 14 boraca, među kojima je bio i Vaso Krbavac, politički komesar 2. čete, prvoborac iz Podgrmeča. Imali smo 45 ranjenih i 17 nestalih boraca. Vodnik Praštalo bio je teško ranjen, pa su ga bili zarobili Nijemci. Međutim, narednog dana naš bataljon je opet sačekao kolonu Nijemaca na cesti, gdje smo, pored ostalog, uništili i jedan sanitetski automobil, u kojem se slučajno nalazio i ranjeni vodnik Praštalo. Imao je sreću, pa je konačno bio spasen. Komandir voda u 2. četi Alija Ahmetović takođe je kao ranjenik dospio u njemačko zarobljeništvo, ali se vratio u naše jedinice, nešto kasnije, u februaru, kada su naše jedinice vodile borbe u istočnoj Bosni za oslobođenje Bijeljine.

Ukupno nam je bilo izbačeno iz stroja, mrtvih, ranjenih ili nestalih, 76 boraca i starješina. Za sovjetske gubitke nemam tačnih podataka. Kako sam kasnije saznao, imali su sedam mrtvih i 17 ranjenih vojnika. Znači, gubici iz oba bataljona iznosili su oko 100 vojnika.

Njemački gubici su bili mnogo veći. Prema pričanju seljaka koji su vidjeli kada su Nijemci toga dana tovarili svoje mrtve i ranjene vojnike na automobile i oklopni vlak, te prema kazivanju naših drugova koji su bili kod Nijemaca kao zarobljenici, imali su toga dana 75 mrtvih i više od 120 ranjenih vojnika i starješina.

Žestina tog krvavog obračuna može se vidjeti i po tome što je, prema podacima za tih 5-6 časova borbe ukupno izbačeno iz stroja više od 300 vojnika.

U prosjeku, svaki metar zemlje na Vidovoj kosi zaliven je krvlju rodoljuba iz Bosne, Crne Gore, Srbije, Hrvatske i Slovenije, jer su se sinovi svih tih naroda borili toga dana na Vidovoj kosi u 2. bataljonu te naše proslavljene brigade. Osim toga, mora se odati priznanje hrabrim borgima i starješinama Crvene armije, koji su svojom krvlju natopili taj kraj naše domovine sa istim žarom i poletom kao da su branili svoju otadžbinu.

Ja sam kasnije o tom okršaju nekoliko puta razgovarao sa preživjelim drugovima. Oni takođe misle da je to bila jedna od najtežih borbi koje je vodio naš bataljon u toku četvorogodišnje borbe. Jer, na prvi pogled nije bilo nikakvih izgleda za srećan ishod, ali hrabrost boraca i starješina i jasni ciljevi odnijeli su pobjedu nad mrskim neprijateljem.

Ubijeđen sam da je politički komesar Vlado Bajić veoma mnogo doprinio da se okršaj tako završi. On je odmah, i na vrijeme, veoma efikasno i oštro intervenisao, što je, smatram, bilo jedino rješenje. Ta intervencija, u pravom trenutku, učvrstila je naše redove i napravila prekretnicu u našim napadima i jurišima. I kasnije, kad smo se izvlačili kroz stvorenu brešu, Vlado Bajić je sa svojim »parabelumom« u ruci stajao na tim »vratima« požurujući jedinice. Istovremeno je davao zadatke i naređenja jedinicama koje su desno i lijevo držale bočne zaslonne i sprečavale neprijatelja da nam ta »vrata« ponovo zatvori.

Od Topole do Dravograda

VOJISLAV JOVANOVIĆ

Odmah po oslobođenju Topole i mog sreskog mjesta Arandelovca poslali su u sela delegati da jave da svi koji su rođeni 1926. godine i stariji dođu u srez radi mobilizacije.

Tada sam privodio kraju 18. godinu. Od Stragara do Arandelovca išao sam bos (25 km). U Arandelovcu su nas smjestili u zgradu suda. Uveče je došao mobilizacijski referent i zahtijevao da se javi najstariji među nama. Niko se nije javio. Onda je pitao ko je najmlađi. Svi su pokazali na mene - bio sam malog rasta. On je rekao da ja odgovaram za grupu. Sjutradan su nas popisivali. Pored ostalih podataka, traženo je da kažemo koliko je ko bio u četnicima. Drugi dan oko 10 časova odveli su nas na željezničku stanicu i vozom uputili u Mladenovac. Tu sam prvi put video ruske vojnike (tada nisam znao da su to jedinice Crvene armije). Zadržali smo se jedan dan, a onda smo vozom upućeni u Kragujevac. Do Kragujevca smo putovali noć i skoro cio dan.

U Kragujevcu smo ostali dva dana. Zatim smo postrojeni ispred zgrade suda, a tu je bio i štab 17. udarne divizije. Raspoređeni smo po brigadama. Moja grupa je oko 14 časova krenula autobusom za Gornji Milanovac, gdje smo prenoćili. Sjutradan, oko 10 časova, odveli su nas u blizinu sela Oštre u štabu 2. brigade. Iz štaba je izašao jedan oficir i pitao da li ima neko bolestan? Sem dvojice - trojice, ostali se pregledom. Ljekar je na brzinu stavljao slušalicu na grudi i pitao: šta te boli, a odmah zatim pozivao je slijedećeg. I pored te brzine, iz moga sela se jedan izvukao. Rekao je da ima krv u stolici, pa ga je ljekar oglasio nesposobnim.

Poslije pregleda podijelili su nas po bataljonima. Kuriri su nas odveli u štabove bataljona, gdje su nas podijelili po četama. Uveče su nas kuriri odveli u selo Trepču. U četi su nam odmah dali odijela na parenje, a nas su ošišali. Sjutradan sam dobio italijansku pušku i šest metaka. Trećeg dana odveli su nas na položaj. Na položaju nije bilo teško, jer je svakog dana po jedan vod dežurao, a dva su se odmarala. Poslije par dana poče borba. Nijemci su nas potisnuli prema Ostri, ali smo uveče povratili položaj.

Odatle smo otišli u selo Jabranicu, kod Gornjeg Milanovca, na odmor. Odmor je kratko trajao, i odmah smo krenuli prema Čačku. Kod rijeke Čemernice zamijenili smo prvu jugoslovensku brigadu, koja je bila formirana u SSSR-u. Naše i njemačke položaje dijelila je samo mala

rijeka Čemernica. Zbog blizine fronta, hranu smo dobijali noću. Rovovi su bili pokriveni zemljom, i u njima je stalno bilo vode. Svaki pokušaj da se izađe iz rova plaćao se glavom. Tu smo bez smjene proveli nekoliko dana, a zatim smo otišli u selo Pranjane. Preko Čačanske Kamenice, uveče smo stigli u Duškovac, a sutradan, preko sela Švrljige, u Kosjerić, gdje smo prenoćili. Slijedećeg dana, poslije doručka, krenuli smo na Jelovu goru. Tu smo, na planini, imali manje čarke sa četnicima, a onda smo produžili prema selu Zaglavak. Samo što smo stigli, sukobili smo se sa Nijemcima i četnicima. Zarobili smo nekoliko četnika i konja.

Kada je borba prekinuta, povukli smo se u selo da prenoćimo.

Na položaju je ostala samo zasjeda. Prvu zasjedu činio je Dragutin Jovanović (bio je potpuno bos, a snijeg je počeo da pada) i još dva borca. Hranu nismo dobijali par dana i pekli smo kukuruz. Ujutru su se neki popeli na jabuku da bi dohvatili one kojih je još bilo, a nas nekoliko navalili smo na bure i birali kruške i šljive koje je seljak bio spremio da peče rakiju. Uveče smo dobili zadatak da uznemiravamo neprijatelja na komunikaciji. U jednom šljivaru posjeli smo položaj pored druma. Jedna njemačka motorizovana kolona stala je ispred nas. Bila je velika pomrčina, a Nijemci nisu palili farove i tako nas nisu vidjeli. Nije došlo do borbe. Naređeno je da se tiho povučemo. Drugi Nijemci su nam bili zašli iza leđa, kada smo se povlačili, primijetili su nas i otvorili vatru, ali bilo je kasno. Bolničarku niko nije obavijestio o našem povlačenju i ona je u jednom šipragu ostala sama, pa je tek sutradan došla u jedinicu.

Poslije nekoliko dana borbi po tim brdima ponijeli smo naše ranjenike i vratili se natrag u Kosjerić. Tu smo prenoćili i sutradan krenuli za Valjevo, a odatle za Osečinu. U Osečinu smo stigli uveče. Na putu je stajala divizijska komora. Stražar je čuvao nekoliko kola pokrivenih ceradom. U prolazu sam, zavukao ruku pod ceradu i izvukao hieč. Vidjevši to, još neki borci su tako uradili. Smješteni smo da prenoćimo u jednoj boljoj seoskoj kući. Domaćin nas je dobro primio. Nije dozvolio da idemo po slamu, već je sam donio i namjestio da spavamo. Ponudio se za stražu, ali smo to odbili. Onda nam je donio sira, slanine, paprike i rakiju, a mi smo imali hljeba, pa smo napravili dobru večeru.

Sjutradan je počela da pada kiša, a mi smo krenuli za Loznicu. Domaćin nas isprati do kapije. Kiša nas je pratila sve do Loznice. U koloni se s vremena na vrijeme, čula i pjesma, a ponekad se oglašavao i Krsta harmonikaš. U Loznici smo se odmarali dva ili tri dana. Ovdje me kuvar Zivan Stefanović iz Resnika od Kragujevca htio udariti kutlačom - primijetio je da sam već primio jelo i ponovo stao u kolonu.

Nakon par dana krenuli smo u Bosnu. Za prjelaz Drine određeno je bilo mjesto Kurjačica. Jutro je bilo maglovito, sa sitnom kišom. Drina mutna i nadošla. Seljaci su na kolima vukli tri čamca. Na obali je bio komandant brigade Stanić (prvi put sam ga vidio). U prvi čamas su ušli: desetar Milenko (rodod od Valjeva, a poginuo na Bijeljini), zatim Miša sajdžija iz Gljareva, Mihajlo Zivković, Dušan Simić, Dragutin Jovanović, Nikola Zivković i Vojislav Jovanović, svi iz Stragara. Odmah po prelaske rijeke posjeli smo položaj i obezbjeđivali dalje prebacivanje.

Uveče smo prešli cestu Kozluk - Janja i smjestili se u ciglani pored sela Beloševac. U jednoj jaruzi držali smo položaj par dana. Ispred jaruge, prema putu, nalazi se naše mitraljesko gnijezdo - mitraljezac Dušan Simić i njegov pomoćnik Vojislav Jovanović. Jednog dana ujutru, desno od nas, vodila se borba. Nijemci su potisli neke naše jedinice. Oko 10 časova mogli smo da pokosimo grupu njemačkih oficira koji su prema karti izdavali potčinjenima zadatke. Međutim, naređeno nam je da ne pucamo, a bili smo udaljeni od čete i nismo mogli da obavijestimo.

Oko 13 časova napustili smo mitraljesko gnijezdo i povukli se u šljivar više ciglane, na novi položaj. Nijemci su krenuli u juriš i bili smo prisiljeni da se povučemo. Prvi je poginuo Mihailo Zivković. Povlačili smo je jednim putem, u koloni, prema brijegu. Nijemci su gađali kolonu bacačima, i tada je teško ranjena u glavu drugarica Smilja. Još je bila pri svijesti i pominjala je svoju majku. Imali smo još poginulih i ranjenih. Teže je bila ranjena i drugarica Stana. Kada smo kasnije sproveli ranjenike u Srbiju ona je u Janji izdahnula, i tu je i sahranjena.

Oko 16 časova, poslije pregrupisavanja, prešli smo u protivnapad i prisilili Nijemce na povlačenje. Prilikom povlačenja ostavili su sve što su po seoskim kućama opljačkali: kante masti, slaninu, zaklane prasiće i drugo. Naša desetina je zarobila jednog ranjenog Nijemca. Molio je da ga ne ubijemo. Navodno, i on je komunista. Poslije jednog časa front se stabilizovao. Nijemci su držali cestu, a mi smo bili naspram njih. Vidjeli smo se, ali nismo otvarali vatru. Velika njemačka kolona automobila kretala se od Kozluka prema Janji.

Na položaju smo prenoćili, a sutradan smo se popunili odjećom, zaplijenjenom ili skinutom sa poginulih Nijemaca. Poslije doručka nastavili smo pokret za selo Srpska Trnava, gdje smo se odmarali dva-tri dana. Zatim smo krenuli u selo Beloševo, na putu Janja - Koraj. Odatle je naša četa krenula za Koraj. Od Beloševaca do Koraja vidjeli su se tragovi borbe: mrtvi konji i razbijena njemačka kola. U Koraju smo ostali više dana. Tu smo slavili Božić. Bataljon je postrojen, a politički komesar BRIGADE - Musliman čestitao nam je praznik.

U međuvremenu, dobili smo zadatak da sprovedemo ranjenike preko Drine za Srbiju. U povratku smo dopratili municiju za brigadu u selo Čeliće. Odatle smo krenuli u neko selo lijevo od Lopara, mislim da se zove Golubac, a zatim smo se vratili u Lopare. Naš vod je bio na brijegu, u obezbeđenju.

Odatle smo otišli u jedno selo ispred Čelića prema Brčkom, mislim da se zove Šehići, a zatim na položaj prema Brčkom u selo Potočari.

Desno od toga sela, prema Brezovom Polju, nalazili su se četnici, a ispred nas su bili Nijemci. Poslije nekoliko dana borbe razjurili smo četnike, a zatim napali Nijemce da bi zauzeli Brčko. Lijevo od puta Čelić - Brčko, 15. majevačka brigada je vodila više dana žestoku borbu sa Nijemcima. Dobili smo zadatak da napadnemo Nijemce s leđa i tako oslabimo njihov pritisak na 15. majevačku brigadu.

Naša četa je prešla na lijevu stranu ceste, a zatim na juriš. Jedan naš vod je uspio da se dohvati neke kose, odakle je naš mitraljezac nanosio velike gubitke Nijemcima. Međutim, Nijemci su ga brzo uočili i

za kratko vrijeme bio je pogođen minobacačkom granatom. Tu smo ga i sahranili. Pošto nije uspjelo oslobođenje Brčkog, nakon par dana, povukli smo se u Tutnjevac. Tu smo prenoćili sjutradan krenuli za Semberiju. U okolini sela Bukovica smo zanoćili, ali su nas izjutra rano napali Nijemci. Imali su bijele maskirane ogrtače. Cijeli dan smo vodili borbe. Nijemci su imali mnogo mrtvih, ali smo i mi imali gubitaka. Poginuo nam je desetar Jova (Sremac) i ranjen komesar čete Đurica. Bili smo mokri od snijega, a stegao je mraz. Međutim, ostali smo i dalje na položaju. Iskopali smo rovove i u njemu ložili vatru. Tu smo prešli cestu Brčko - Beljina i gonili četnike. Poslije toga vratili smo se u Bjeljinu. Na putu je bilo snijega, a nailazili smo na spaljene njemačke kamione. Okolo kamiona bili su leševi njemačkih vojnika. Stigli smo pred zoru do Beljine, na prostor između Dvora i Male Oborske, u blizini Mlina. Tu smo na položaju bili nekoliko dana, a onda nam je, noću komesar bataljona saopštio da krećemo u napad na neprijateljsko uporište u Bjeljim. Bilo je snijega, a i mjesečine. Napadali smo od Mlina prema Bjeljim. Borba je bila žestoka i imali smo mnoge gubitke. Komandant bataljona je naredio da pređemo neku živicu, jer je tamo bio dobar zaklon, a sa druge strane živice Nijemci su imali bunkere. Naša četa se primakla blizu živice, ali nije mogla dalje. Cuo sam Nijemce kako razgovaraju u bunkeru. Bacili smo bombu, a oni su otvorili vatru i ranili me u desnu ruku. Predao sam puškomitraljez pomoćniku i povukao se u bataljonsko previjalište. Odatle su me poslali sa ostalim ranjenicima, u brigadnu ambulantu u Malu Oborsku, a zatim u divizijsku ambulantu u Modranu. Tu je bilo mnogo teških ranjenika. Čuli smo da su se naši povukli od Bjeljine i da idu prema Tuzli. Nas ranjenike su kolima transportovali za Srbiju. Prolazio sam po treći put kroz Janju, pa preko Drine u Lešnicu. Tu su nas razmjestili po seoskim kućama, a zauzeti su i svi lokali. Lakši ranjenici su sami išli po hranu, a teže ranjenike su previjali i transportovali dalje.

Odatle su nas poslali u Loznicu, a onda u Banju Koviljaču i, skelom, ponovo u Bosnu. U Kozluku sam našao neke pozadinske organe naše brigade, a svoju jedinicu sam zatekao na položaju u Čengiću, kod Janje. Uveče smo napadali njemačke položaje. Ranjen nam je tada Dušan Simić i Nikola Živković. Odatle smo krenuli ponovo za Koraj, pa odmah za Čelić, gdje smo dobili večeru i odmah nastavili put za Lopare. U Gornju Tuzlu smo stigli ujutru. Tu smo doručkovali i nastavili put za Donju Tuzlu. Ispred Tuzle nas je sačekala i pozdravila grupa pionira. Prošli smo kroz Tuzlu i konačili iznad nje. Odmarali smo se dva dana, a onda krenuli za Srebrenik.

Ispred Srebrenika, na Golom brdu, počeli smo borbu sa Nijemcima. Istog dana, potisnuli smo Nijemce i više Srebrenika stabilizovali front. Poslije par dana Nijemci su izjutra izvršili na nas jak pritisak i osvojili Čuku. Mi smo pokušali da je povratimo, ali smo uspjeli tek uveče, najuriš. Nijemci nisu imali vremena da ponesu svoje poginule. Srebrenik je oslobođen.

Poslije tih borbi krenuli smo za Brčko. Prešli smo Savu i oslobodili Županju. Nastali smo zatim, pokret ka Babinoj Gredi i približili se i pripremili za napad na Slavonski Brod.

Poslije oslobođenja Slavenskog Broda krenuli smo prema Slavonskoj Požegi. Poslije pređenih desetak kilometara dobili smo naređenje da se vratimo natrag, u Slavonski Brod. Odatle je uslijedio pokret za Đakovo, gdje smo zanočili. Sjutradan smo krenuli za Viroviticu. Naša divizija je bila tada pod komandom Treće armije. Noću je uslijedio pokret na Bilogoru. Došli smo do mjesta Severin, na južnim padinama Bilogore.

Poslije kraćih čarki sa ostacima ustaških jedinica, krenuli smo za Križevce i, po njegovom oslobađanju, prema Bjelovaru.

Prenočili smo u Rogaškoj Slatini, koja je za vrijeme rata bila granica između tzv. NDH i Trećeg Rajha. Sjutradan je nastavljen pokret. Noćili smo u jednom selu, a slijedećeg dana je u jednom šljivaru postrojen cio bataljon. Komandant bataljona Dušan Savić (Sovilj je ranije otišao i na drugu dužnost), saopštio nam je da je oslobođen Zagreb. Pomoćnik komesara bataljona prozvao je neke drugove da im dodijeli odlikovanje. Prozvaše i mene. Mislio sam da u bataljonu ima još neki Vojislav Jovanović i kako nisam vjerovao da sam to ja nisam se ni javio ni izašao. Onda mi se obrati Simo Kecman pitajući: »Vojo, zašto se ne javiš«. Ja kažem da to vjerovatno nisam ja! On kaže: »Jesi, izađi«. Izađem i stanem u stroj. Pomoćnik komesara mi dodijeli medalju za hrabrost i objasni pred strojem da je to za ono na Bilogori, kada sam iznio ranjenog vodnika.

Zatim smo krenuli dalje, u pravcu Varaždina. Marš je trajao dva ili tri dana, a onda smo prošli pored Pragersko i uveče stigli u Slovensku Bistricu, mjesto na južnim padinama Pohorja. Tu nas je narod* lijepo primio. Prije našeg dolaska bili su postavljeni slavoluci i trobojke. Tu smo prenočili i sutradan krenuli cestom za Slovengradec.

Ispred Slovengradeca, kod mjesta Sentflorija, prihvatili smo borbu. Naša četa je dobila zadatak da desno od ceste zauzme jedno uzvišenje i na toj kosi uspostavi položaj. Zadatak je izvršila oko 10 časova.

Vijest da je rat završen čuo sam u jednom mjestu kod Dravograda.

Borba na Vidovoj kosi

HAJRIZ LIČINA HAJRO

Gotovo da nema preživjelog borca u našem bataljonu koji se ne sjeća borbe na Vidovoj kosi u Ovčarsko-kablarskoj klisuri. Još i danas se govori o velikim žrtvama koje je imao 2. bataljon 2. krajiške brigade 17. divizije. Bilo je to vrijeme kada je svaki borac narodnooslobodilačkog rata bio riješen da se konačno obračuna sa okupatorom i domaćim izdajnicima. Bio je novembar 1944. godine. Drugi bataljon 2. krajiške brigade, sa jednim bataljonom Crvene armije, dobio je zadatak da zapriječi komunikaciju u Ovčarsko-kablarskoj klisuri na putu za Cačak - Užička Požega. Odlučeno je da se to zaprečavanje izvede u podnožju dominantnog visa na Vidovoj kosi, na ulasku u klisuru sa pravca Čačka. Pored ostalog, trebalo je porušiti tunel koji prolazi kroz Vidovu kosu. Putovali smo iz Gornjeg Milanovca cio dan i noć. Prethodni dan i noć proveli smo bez hrane i vode.

Odmah po posjedanju položaja došlo je do žestokog sudara sa Nijemcima i četnicima. Nizali su se juriš za jurišem. Povećao se broj ranjenih i poginulih na obe strane. U više navrata, u borbi prsa u prsa, bili smo izmješani mi, crvenoarmerci, četnici i Nijemci. Naši borci su ispoljavali masovni heroizam. Praštala je automatsko-mitraljeska vatra, pomiješana sa eksplozijama ručnih bombi i minobacačkih granata i vatre iz njemačkih tenkova. Ranjenici nisu obraćali pažnju na svoje rane, već nastavljali da se bore u granicama svojih mogućnosti. Poginuli su mnogi drugovi, ali to nije uticalo da se ostali pokolebaju. Bolničarke su se po brisanom terenu prebacivale od ranjenika do ranjenika. Sve se talasalo i hujalo. Svi smo bili kao jedan. Ginuli su puškomitraljesci i odmah ih zamjenjivali drugi.

Puškomitraljezac Ilija Bigić prebacivao se sa puškomitraljezom sa lijevog krila na desno, i obratno. Često je djelovao iz stojećeg stava da bi pomogao da se ranjeni izvuku. Ali, neprijatelj je bio nadmoćniji.

< Nijemci su uspjeli da nas zaobiđu sa desnog krila i, istovremeno, izvedu juriše sa čela i boka. Morali smo se povući. To nije bilo povlačenje da bi se izbjegla borba, već povlačenje uz borbu prsa u prsa.

Uspjeli smo, na kraju da izvučemo većinu ranjenika i posjednemo nove, pogodnije položaje. Drugi bataljon je pretrpio velike gubitke, a neprijatelj još veće.

Kuvar u Trećoj četi Četvrtog bataljona

ŽIVKO ĐOKIĆ

U 2. krajišku brigadu stupio sam 1. oktobra 1944. godine. Bilo nas je dvadeset dvojica, ali su se neki, kada smo stigli u Valjevo, predomislili i vratili kući. Neki su otišli u 21. srpsku diviziju, a nas četvorica smo se opredelili za 2. krajišku brigadu. Sa mnom su ostali: Veličko Đokić, Jordan Pavlović Jova i Vukašin Aleksić, koji je posle četiri dana napustio brigadu i otišao kući. Nas trojica smo ostali u brigadi do kraja rata.

Stupili smo u jedinicu u selu Ovsiste u Šumadiji, gde smo pronašli jednog našeg zemljaka, koji je otišao 1941. u Podgorsku četvu Valjevskog partizanskog odreda. Zvao se Vojin Lukić Vojkan (student prava od 1941). Bio je zamenik političkog komesara brigade. U tom selu raspoređen sam u 3. četvu 4. bataljona.

U borbama za Čačak od minobacačke granate poginula su dva kuvara. Komanda čete tražila je novog kuvara, ali niko nije hteo da se primi tog zadatka. Pošto sam imao brkove, komandir me je uzeo za ruku i rekao: »Hajde ti, brko, ti si stariji čovek«. Mislio je tako zbog mojih brkova.

Šef kuhinje bio je jedan stariji čovek, blizu 60 godina. Zvao se Pera. Bio je iz Banja Luke. Kasnije se razboleo, pa smo dobili još jednog kuvara. Zvao se Stojan Marinković, rodnom iz sela Kožuar.

Ekonom čete se zvao Salko, a ne sećam mu se prezimena. Bio je iz Tuzle, poslastičar po zanimanju, u činu starijeg vodnika. Skupljao je hranu po selima sa odbornicima. Kada smo prešli u istočnu Bosnu preko Drine, 18. decembra 1944, čika Pera je pušten kući kao star i bolestan. Sa mnom se izljubio kada je pošao kući, zaplakao se i otišao. Bio sam šef kuhinje i pomagao sam ekonomu. Posao je bio naporan. Marševalo se ponekad po celu noć, da bi ujutru, dok se četa odmara, dobili zadatak od komandira čete Vase Jovanovića da pripremimo doručak za pet sati ujutro. Noću smo morali naći vodu i drva i podložiti kazane da bi skuvali doručak. Četa bi doručkovala u najvećoj tišini i nastavila pokret, a kuvari nisu imali ni minuta odmora. Nekada smo jedan pasulj kovali po pet puta. Taman provri, a neko nas napadne - četnici, ustaše ili Nemci, a mi prospemo vodu, ali pasulj sačuvamo, pa na drugom mestu opet nalijemo vodu i opet nastavimo da kuvamo. Naređenje »prosipaj i brzo pokret«, usledilo je mnogo puta.

Jednom prilikom, kada smo bili oko Lopara, ekonom naše čete sa odbornicima je skupljao hranu po selima i meni dao spisak po kome

treba da je primam. Seljaci su donosili proju, pasulj, krompir i druge namirnice. U jednom trenutku došao je neki stariji čovek - seljak i doneo samo pola kilograma proje. Pogledao sam u spisak i video da je trebalo da donese dva kilograma proje i tri kilograma pasulja. Pitao sam ga zašto nije doneo količinu koja mu je određena. Stari se zaplakao i rekao da nema više ništa i da je i to od dece sakrio. Rekao mi je da ima četvero dece i da su mu to unuci od sinova. Rekao mi je, također, da ima tri sina i da se nalaze u našim jedinicama. Jedan je poginuo, najmlađi nije bio oženjen, i za tu dvojicu ne zna ništa. Jedan je bio u 8. crnogorskoj a drugi u 6. ličkoj brigadi, pa se bori da barem unuke sačuva. Na pitanje, kako je odbornik mogao da mu razreže toliku obavezu kad zna da nema, odgovorio mi je da odbornik ima tri sina i da su sva tri u ustašama. Pitao sam, zašto on nije odbornik, a on je odgovorio: »E, sine, nisam smeo da se primim toga. I ovako sam nagoreo, pošto su mi sinovi u partizanima. Da budem odbornik, a da ponovo dođu ustaše i Nemci ili četnici pobiće mi unučad i meni kuću zapaliti«. Stari je bio gotovo go i bos. Dao sam mu da ruča. Kada je pošao kući, vratio sam mu njegovo parče i dao mu još jednu čitavu proju, nasuo mu dve porcije pasulja i dao mu kilogram soli. Stari je odbio da primi, rekavši da to treba vama jer »kako ćete se boriti gladni«, ali sam ga ja ipak naterao da sve to uzme.

Stari se zaplakao, zahvalio i rekao: »Neka vas Bog čuva«, a ja sam mu rekao da onom odborniku kaže, da mu nije mesto da bude odbornik, da to treba da bude on, kao i da se ustaše više nikada neće vratiti. Stari je odgovorio: »Daj Bože«, i onako bos krenuo prema kući.

Imali smo i dve drugarice u četi. Jedna se zvala Sala Pirić, bila je u komandi čete, a druga Đemila Musić, čini mi se da je bila iz Tuzle. Bile su jako dobre, nikad ih neću zaboraviti.

Tako smo proveli zimu u Bosni, sa napaćenim narodom koji je dao sve od sebe za pobedu nad neprijateljem.

Kada smo u proleće oslobodili Bosnu i kad je oslobođeno i Brčko, Nemci su oborili most na Savi da ga ne bi mi mogli koristiti. Prešli smo preko Save, i nastavili da progonimo neprijatelja. Oslobodili smo Županj, Babinu Gredu i Slavonski Brod. Kada se u Virovitici rasformirao naš 4. bataljon, pripao sam 3. bataljonu i nisam više bio u intendantskoj službi, već sam opet dobio »šarca«. U 3. bataljonu ostao sam do novembra 1945.

Napad na komunikaciju kod Zaglavka

NIKOLA OBRADOVIĆ

Neprijatelj se povlačio od Užica prema Bajinoj Basti, obezbjeđujući se sa jakim bočnim osiguranjima.

Izjutra rano, 6. decembra 1944, bataljon je na ovoj komunikaciji napao neprijatelja u rejonu Zaglavak, koji leži na potoku Brežanska rijeka. Jedna četa je posjela greben - kosu iznad potoka i sela da bi zaštitila čete na komunikaciji. Napad je počeo u zoru. Bataljon je cijelo jutro vodio tešku i žilavu borbu, sa mnogo jačim neprijateljem nanoseći mu gubitke u ljudstvu i materijalu.

Teren na kojem je vođena borba bio je djelimično pošumljen. Što je dobrodošlo za prikriveno spuštanje prema potoku. Oko 8 časova neprijatelj je uputio jače snage prema kosi, u lijevi bok naše čete, koja je bila na grebenu, težeći da obide naše čete u dolini. Na grebenu je otpočela borba. Uslijed nadmoćnosti neprijatelja, ova četa je morala svoje lijevo krilo da povuče prema koti 610, gde je pružala otpor nanoseći neprijatelju osjetne gubitke.

Komandant bataljona, vidjevši da je situacija veoma nepovoljna za čete na cesti, naredio je njihovo povlačenje prema grebenu. Prilikom protivnapada, smrtno je ranjen komandant bataljona Pero Vukojević. Izvukli smo ga sa položaja da bi mu se pružila ljekarska pomoć. Poslije je odnesen na nosilima u brigadno previjalište, gdje je izdahnuo. Bataljon je izdržao na tim položajima cijeli dan, a onda ga je smjenio 1. bataljon.

U toj borbi poginuo je i komesar 1. čete Asim Delić i još dva borca, čijih se imena ne sjećam. I neprijatelj je toga dana imao mnogo mrtvih i ranjenih.

Bilo je hladno decembarsko vrijeme, padala je susnežica i duvao jak vjetar, a naši borci, iako su bili slabo obučeni, izdržali su natčovječanske napore vodeći borbu sa mnogo jačim neprijateljem.

Od Valjeva do Bijeljine

PAUN ĆESAREVIĆ

U drugoj polovini septembra 1944. divizija NOVJ - 6. proleterska, 6. lička i druga, oslobodile su Valjevo. Potom, ubrzo, iz pravca planine Medvednika ka Ceru, preko našeg sela, 16. i 36. vojvođanska divizija oterale su četnike Draže Mihailovića. Posle kratkog zatišja, razvila se aktivnost na formiranju novih organa narodne vlasti - NOO u selima i naseljima našeg kraja. U Valjevskoj Kamenici, koja je i pre drugog svetskog rata bila sresko mesto sreza podgorskog, formirana je vojna komanda mesta i drugi oblici društvenog života.

Krajem septembra - početkom oktobra 1944. ubrzano se radilo na mobilizaciji ljudstva i prikupljanju potreba za front. U narodu je bilo sve više oduševljenja prema narodnooslobodilačkoj borbi i vojsci, pa se izražavala i podrška novim organima vlasti.

U sveopštem raspoloženju naroda došla je obavest da se godišta 1920-1925. prikupe u sreskoj komandi mesta, kojom je tada rukovodio Velja Jakovljević, iz naše okoline. Za vreme ustaničkih dana 1941, kada sam sa mojim Vrgovčanima bio na zaprečavanju puteva, pravljenju prepreka za sprečavanje kretanja neprijateljeve tehnike, on je i tada imao neku višu funkciju u partizanima. Po povlačenju partizanskih snaga sa našeg terena za Bosnu, ostao je, i u tom periodu smo se nekoliko puta susreli. Tad smo se samo pozdravili. Bilo je mnogo naroda i očeva koji si[^] došli da isprate sinove. Održao je vatreni govor i upozorio sve one koji misle da sabotiraju.

Nakon toga svrstani smo u kolonu i odvedeni u Valjevo. Uveče nam je prikazan film - bitka za Staljingrad, koji je ostavio veoma snažan utisak na sve novomobilisane, buduće borce. Sledećeg dana prevezeni smo vozom u Aranđelovac, gde smo se susreli sa Rusima. Videli smo i neke oficire u jugoslovenskim uniformama, za koje su nam rekli da su pripadnici 1. jugoslovenske brigade, formirane u SSSR-u. Bilo je sa Rusima zanimljivih¹ i šaljivih razgovora, igrao se šah i karte. U šahu su bili majstori, ali su ih u kartama naši pobeđivali, pa je krajnji rezultat bio nerešen. U Aranđelovcu nam je neki majstor - limar izradio i poklonio metalne petokrake zvezde. Rekao je da je simpatizer NOB-a. U Aranđelovcu smo prenoćili.

Sutradan, 15. oktobra 1944, po lepom i sunčanom danu, krenuli smo u pravcu Topole. Uz put smo sretali pune kamione ruske vojske, komore, tehniku: pevali su i pozdravljali nas, a mi smo otpozdravljali.

Došli smo do Topole i zaobišli je sa severa. Videli su se tragovi borbi. Tu nas je preuzela naoružana trojka partizana iz pravca - Ovsiste, gde smo raspoređeni po bataljonima 2. krajiške brigade 17. udarne divizije. Tu nam je objašnjeno gde se ko nalazi. Pripao sam 1. vodu 1. čete 4. bataljona 2. krajiške brigade. Komandir čete bio je Gavro Panić, a komandir voda - Sretko Stević. Komandant bataljona bio je Perica Vukojić, zamenik komandira čete bio je Stevica Jakšić Stevo, a zamenik komandanta bataljona - Nikola Obradović. U tu četvu su još raspoređeni moji zemljaci i komšije: Jordan Česarević, Miodrag Česarević, Miodrag Tadić i Života Čolić. Neki su pripali 2, 3. i 4. četi, a neki su bili raspoređeni u 3. bataljon. Za pisara čete određen je Budimir Damnjanović iz Kamenice.

Susret sa Krajišnicima - starim borcima, bio je veoma srdačan, mada ih je bilo malo - preovladalo je novo ljudstvo. Svi su nastojali da nas ohrabre, obodre i pomognu da se uklopimo u vojnički život. Ujutro stroj - prozivka, doručak, zanimanje, zatim politički rad - časovi, govore komesari, delegati. Tada sam prvi put čuo reči: buržoazija, eksploatacija, kapitalizam, izrabljivanje čoveka od strane čoveka itd. Sva ta izlaganja bila su veoma značajna, jer su otvarala vidike i nagoveštavala izlazak iz mraka prošlosti. Jer, kako drukčije sve to da se shvati nego kao eksploatacija i gušenje sloboda i saznanja kada u našem selu (i ne samo u našem) nije bilo štampe, struje, radija, ama baš nikakvih uslova za neki bolji i kulturniji život. Dalje su nam objašnjavani ciljevi i zadaci NOVJ, novih organa vlasti, budući oblici vladavine, tumačene odluke AVNOJ-a, stanje na bojištima, vesti sa beogradskog ratišta i frontova saveznika. Rečju, radilo se neprekidno.

Učili smo strojevni korak i ratne veštine kako likvidirati neprijateljski bunker - rov i štititi bombaša, stražarili smo i patrolirali itd. Sa nama je bilo mnogo Šumadinaca od Topole i okoline. Većina nas novih bila je bez ikakvog vojničkog, a kamoli ratničkog iskustva, a sve je to trebalo da se savlada za nekih osam do deset dana. Sa narodom je uspostavljena prijateljska veza i saradnja. Pored redovnog snabdevanja hranom, davali su nam pre doručka čuveni »šumadijski čaj« - hladan. Mi smo uzvraćali priredbama, objašnjavali ciljeve NOB-a, pomagali oko izbora i formiranja opštinskih organa vlasti (NOO). Na primer, jednog jutra naređeno je mome vodu da se pripremi za terenski zadatak i da u marševskoj koloni dođu u selo Vlašku. Narod nas je lepo primio, održan je zbor, govorio je naš komesar, a bilo je još nekoliko viših rukovodilaca bataljona. Posle govora, slobodno, javno i demokratski izabran je NOO sela, a potom nas je narod počastio voćem, grožđem i hranom - ručkom.

Dok smo se mi obučavali, držali položaj i obavljali ratne (rutinske) i druge zadatke, od Beograda, a zatim i od Kragujevca, čule su se neprestane kanonade topova. To su naši i Rusi »naplaćivali« Nemcima i njihovim slugama dugove za samovlasno nam oduzetu slobodu. Vesti o oslobodenju našeg glavnog grada Beograda, a zatim i Kragujevca, izazvale su buru oduševljenja među borcima. To je osetno bilo i u narodu, koji se od srca radovao.

Tih dana formirana je prateća četa, u koju je uključeno i nekoliko mojih zemljaka, Valjevaca.

Nakon oslobođenja Beograda i Kragujevca, svrstani smo u marševske kolone i, preko Natalinaca i Rudnika, došli smo u Gornji Milanovac. Tu smo dobili kraći odmor. U tome su naišli Rusi sa »kaćušama«. Nas nekolicina je pokušala da ih vidi, ali nam se želja nije ostvarila, jer su žurno otišli prema Čačku. Krenuli smo u pravcu juga, prema Čačku, odakle se već čula topovska paljba. Nadomak Čačka, jedan od naših bataljona, koji je stigao pre nas, već je vodio borbu sa Nemcima. Kod nas je primetila zaštitnica bataljona, zatražili su da se identifikujemo. Naš komandir Panić je odgovorio: »Četvrti bataljon druge krajiške«, Marševska kolona je krenula pravcem Gornja Trepča, gde su se već nalazile neke naše jedinice, a čini mi se i bolnica. Izgleda da su Nemci primetili naš pokret, pa su nas počeli »pratiti« artiljerijom. Zbog toga je komandir Panić izdao naredbu za veće rastojanje.

U prvi sumrak stigli smo u Oštru. Tu su, koliko se sećam, bile četničke jedinice, ali su nam umakle. U Ostri smo zanočili uz jako obezbeđenje, a sutradan smo stigli u naselje Ilijak.

Po dolasku u naselje Ilijak naša 1. četa, zajedno sa 2. četom na levom krilu, pročitila je teren prema Mrčajevcima i tamo prilično ugrozila Nemce. Poseli smo položaje i iskopali zaklone. Preglednost nam je smanjivala kukuruzna šaša, zapravo kukuruz koji nije bio obran, što je omogućavalo neprijatelju da nas sa te strane osmotre. Mislim da su Nemci to dobro koristili - primetno su se privlačili i posmatrali naše položaje. Jednom prilikom smo ih primetili i proterali. Izvedeći dalje akcije prema Mrčajevcima i Donjoj Gorjevnici, jednoga dana naš vod je zašao duboko prema tome selu, iznenadio Nemce i razjurio ih. Potom smo uhvatili vezu sa 2. četom, i vodnik Stević mi izdiktira izveštaj, koji smo poslali komandi naše čete po kuriru. Nemce u Mrčajevcima tukli smo i našom artiljerijom - bacačima, ali za čudo - koliko se moglo pratiti - nije bilo nikakvog učinka.

Negde četvrtog ili petog dana boravka u naselju Ilijak, izjutra rano, moja desetina je smenila drugu na položaju prema Mrčajevcima i dobro osmatrala. Dan je bio uveliko odmakao i izgrejalo je sunce. Noćna magla, koje je bilo, već se razišla. Bilo je oko osam časova kada je zapucalo sa naše severozapadne strane, baš tamo gde nam se nalazio štab čete. To su Nemci, uz pomoć nekog četnika, koristeći maglu i neposrednut teren, došli i napali štab čete. Srećom, tu se nalazio 3. vod, sa vodnikom Selimom Mekićem, koji je omogućio štabu da se izvuče. Međutim, Nemci su uporno pridolazili. Na poziv vodnika Stevića, moja desetina sa puškomitraljescem Radišom Jovanovićem (»brno«), i sa mnom kao njegovim pomoćnikom, prikupila se i, sa komandrom Panićem na čelu, pošla na juriš. Nemci su se brzo utvrđivali i otvarali ubitačnu vatru. Sa mitraljescem smo izbili na put, koji je bio blatnjav. Desno od nas bio je vodnik Stević sa lakim »šarcem«. Napredovao je i komandovao našim napadom. Međutim, »šarac« je zastao, a levo i desno krilo bili su ugroženi preciznom neprijateljskom vatrom. Nas dvojica smo bili primorani da tučemo i po dvokolici, kojom nam je donesena hrana, a koju su Nemci koristili kao zaklon.

Da bi se sprečili veći gubici, izdata je naredba za povlačenje radi pregrupisanja jedinica. Toga trenutka bilo je i nekoliko poginulih kod nas. Do mraka smo ponovili još dva napada, ali bez uspeha. Sutradan, poslije artiljerijske pripreme, ponovo smo krenuli u napad. Postigli smo samo delimičan uspeh. Prodrli smo po sredini naselja, ali nam je levo krilo bilo zaustavljeno, dok je desno izbilo na čistinu, gde su ga Nemci dočekali usredsređenom vatrom. Bilo je ranjenih, a među njima i teže povređena drugarica Remza. Ponovili smo napad - opet bez uspeha. Tom prilikom bio sam kontuzovan i prilično ogluveo, što mi je pričinjavalo teškoće pri orijentisanju, pa sam dalje, do kraja, obavljao sve borbene zadatke izuzev takozvane mrtve straže. Po svoj prilici, Nemci su bili na izmaku snaga, ali ni mi nismo imali čime da ih dokrajčimo, a nismo imali ni iskustva.

Zbog neuspeha smo svi bili zabrinuti, posebno rukovodstvo bataljona i četa. Sutradan je Stojan Milanović, desetar naše 1. desetine (bio na dužnosti vodnika 1. voda, pošto je jedne noći u napadu na to uporište ranjen vodnik Stević), otišao sa patrolom duboko u naselje da bi izvidio položaje neprijatelja. Međutim, neprijatelja tamo više nije bilo, izuzev nekoliko Nemaca postradalih od naše artiljerije. Skinuo je i doneo nekoliko pari cokula, koje je podelio bosim drugovima.

Zbog neuspeha smo svi bili zabrinuti, posebno rukovodstvo bataljona i četa. Sutradan je Stojan Milanović, desetar naše 1. desetine (bio je na dužnosti vodnika 1. voda, pošto je jedne noći u napadu na to uporište ranjen vodnik Stević), otišao sa patrolom duboko u naselje da bi izvidio položaje neprijatelja. Međutim, neprijatelja tamo više nije bilo, izuzev nekoliko Nemaca postradalih od naše artiljerije. Skinuo je i doneo nekoliko pari cokula, koje je podelio bosim drugovima.

Severno od naselja bili smo uredili položaj sa dubokim i dugim zaklonom pravcem istok - zapad, južnim padinama Ilijaka. Jednog sunčanog jutra, nešto podalje od tih rovova, doručkovao je naš vod i neki delovi čete. U rovovima je trebalo, po pravilu, da bude dežurni vod, ali njega nije bilo. U tom trenutku Nemci su krenuli u napad u gustim streličkim strojevima. Osuli su po nama koncentričnu vatru iz automata i bacača. Sa nama se nalazio samo politički komesar čete, koji je odmah komandovao: »Brzo u rovove«. Međutim, do rovova se nije moglo doći zbog jake neprijateljeve vatre. Braća Đukići - Lazar i Radosav - i ja posjeli smo položaj na vrhu Ilijaka. Međutim, pošto tu više nije bilo nikoga, niti izgleda da će se četa vratiti na položaj, ubrzo smo se i nas trojica povukli da ne bi bili zarobljeni. Nemci su u talasima nadolazili. Na jednom proplanku našli smo četu, pa smo još bili prekoreni što smo izostali. Tako je Ilijak pao Nemcima u ruke, i oni su ga sledećih dana žilavo branili. Mi smo se tada utvrdili u Ostri, a Nemci na Ilijaku. Noću smo mi napadali na njih, a danju su oni pokušavali da prodru dalje i da nas oteraju. Ali, uvek smo ih vraćali sa većim gubicima. Bilo je gubitaka i na našoj strani, naročito od njihove artiljerije. Jedne noći, 9. novembra 1944, u akciji nam je poginuo borac Salih Kravić. Na tim položajima ostali smo do kraja novembra 1944. godine.

Levo od nas nalazile su se jedinice 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade, koje su vodile svakodnevne borbe sa Nemcima na položaju Bumbarevo brdo.

U prvoj polovini novembra, na položaju u Ostri, u kući jednog domaćina, nas nekoliko mladića bilo je primljeno u SKOJ. Odluku o tome, značajnu i zadacima SKOJ-a saopštio nam je politički komesar čete.

Povodom godišnjice oktobarske revolucije u našem bataljonu je održana svečanost sa prigodnim govorom o značaju Oktobra. Pri tome je i izveden kulturnoumetnički program, sa narodnim veseljem i kozaračkim kolom, što je na sve prisutne građane i novodošle borce ostavilo povoljan utisak.

Jednog dana, za vreme boravka na položaju u Ostri, u našoj pozadini čuo se pucanj. Ocenili smo da je to u blizini komande naše čete, pa je desetar pošao da izvidi situaciju. Nama je rekao da budemo oprezni i da dobro pazimo. Kada se vratio saopštio nam je da se stražar, pred kućom u kojoj je bila komanda čete, sam ranio u ruku i teže povredio. Povodom toga slučaja sutradan je bio sazvan zbor svih četa bataljona, na jednom proplanku, dalje od položaja. Bataljon se postavio u karu. U sredini kare bili su komandant bataljona Perica Vukojević, politički komesar Zvonko Zordin i pomoćnik političkog komesara Mlado Karapandžić. Dovedi su ranjenika - simulanta. Bio je stasit momak, mislim da je imao oko trideset godina. Ruka mu je bila zavijena i privezana za vrat. Stajao je. Komandant ga je pokazao kao izdajnika i sabotera koji kalja lik borca partizana. Doneta je najstroža kazna. Kad smo se razišli komentarisali smo slučaj. Neki drugovi su govorili da je za tu kukavicu i to ponižavanje pred strojem bataljona, u stvari, prava kazna. Pitali su se šta bi rekao porodici - deci, ako ih ima, okolini. Jer, sam se ranio da bi se oslobodio najčasnije obaveze.

Iako smo stalno bili na položaju i u borbama akcijama, najviše se pažnje posvećivalo ličnoj higijeni. Veoma često je bila smotra, na kojoj su higijeničari kontrolisali čistoću ruku i lica, a preduzimane su i mere parenja odeće radi ubijanja vaški, kojih je tada bilo. Za to vreme zima se uveliko približavala, a sa odećom smo slabo stajili, posebno sa obućom. Ipak, sve se to hrabro i stoički podnosilo.

Krajem novembra ili početkom decembra, brigada je pomerena ka zapadu - poviše Ljubića, u rejonu Gornje Gorjevnice. Tu smo, na položaju, smenili neke jedinice Crvene armije. Neko je tada rekao da su sa njima bili i četnici, pa kada su primetili naš dolazak - nekuda su umakli. U Gorjevnici su, povodom godišnjice AVNOJ-a, u postojećim uslovima, naše jedinice održale vojnu paradu. O značaju AVNOJ-a govorio je komesar bataljona Zvonko Zordin, a nama je na položaju govorio politički delegat voda Dušan Zelenika.

Preuzeli smo položaj od Crvenoarmejaca i oni su se postupno povukli. Ostala su, međutim, trojica viših oficira, valjda radi dovršavanja nekih posebnih zadataka. Jednog dana, držeći položaj prema Nemcima, pošto se bilo malo smračilo, pokupili smo neke razbacane mine za minobacače, koje nam kasnije mogu zatrebati. U neko doba noći smenila nas je na položaju neka druga jedinica. Taman što smo pospali, probudili su nas i doveli u centar sela - čini mi se u crkveno dvorište. Postrojili su nas, a komandant bataljona nam je objasnio cilj te noćne akcije. Naime, trebalo je krenuti u napad i Nemce potisnuti sa njihovih položaja, a uz put pokupiti nekoliko Crvenoarmejaca, koje su Nemci

ubili u selu Miokovac. Tu se tada nalazio i jedan od onih oficira Crvene armije koji su se zadržali na našem položaju.

Pošto smo komandantu obećali da ćemo obaviti zadatak, krenuli smo. Nečujno smo došli do mosta i tu ostavili topove. Ostali deo jedinice - mitraljesci, pomoćnici, bombaši, automatičari i starešine - produžio je. Brzo smo se popeli na kosu prema nemačkim položajima. Odjednom smo otvorili plotunsku vatru, a zatim krenuli na juriš. Međutim, Nemci su umakli a da ni metak nisu opalili. Napadali smo položaje u širem luku na našem pravcu i onda zastali. Bio je obustavljen dalji prodor. Ni tada, a ni sada, nije mi jasno: zašto? Tek tada je počela da tuče naša artiljerija, pa je po neka granata doletela i na naš položaj. I Nemci su se pokrenuli, pokušavajući da nam zađu iza leđa pritiskom na naše bokove. Međutim, njihova vatra nije bila tako opasna. Tu je poginuo naš politički delegat 1. voda 1. čete. Dušan Zelenika. Bilo je ranjeno nekoliko boraca. Među ranjenima bio je i moj mitraljezac Dragoljub Savić.

Za to vreme nađeni su poginuli Crvenoarmejci u uvali ispod kuće, gde je zagašivan kreč. Oni su odneti. Svanjivalo je, pa smo se povlačili. Određen je kratak odmor, pa pokret, i to usiljenim maršem. Preko Uzičke Kamenice stigli smo u Kosjerić, gde smo zanoćili. Sutradan, u neko doba dana, naređen je pokret južno od Kosjerića. Izbili smo na jednu kosu i sreli neke lakše ranjenike, koji su nam pokazali, u pravcu juga, gde se Nemci nalaze. Spuštali smo se teškim i strmim terenom, pa mi se tu raspala obuća. Zašli smo u mračnu šumu, neko je rekao da je to Jelova gora, koje smo se sa mnogo napora oslobodili. Izbili smo na njene zapadne padine. Ne sećam se da li smo imali vodiča. Prateća četa je otišla levo, ivicom šume, a mi smo se svrstali u kolonu po dva, i krenuli pravo na brdo u pravcu Zaglavka. Kada smo stigli pod vrh brda zamalo nismo uleteli Nemcima u ruke. Levo od nas su se nalazili četnici, od kojih su, pri dolasku, Nemci tražili lozinku. To nas je za trenutak iznenadilo, pa smo se brzo povukli i sredili. Oni su tada otvorili žestoku vatru po nama, a sa druge strane isto su učinili i četnici. Međutim, imali smo sreću - njihova vatra nas je prebacivala, a četnička podbacivala. Jedna od naših četa otišla je i rasterala četnike, a mi smo sređeni napali Nemce na brdu. Pokušali su da nas zbace, ali su to dobro platili. Bilo ih je, po prilici, mnogo i tukli su naprosto iz svih oružja. Desno od nas nalazio se 3. krajiški bataljon. Imali smo dobru prirodnu zaštitu - neku visoku među. Dejstvovala je i naša artiljerija, ali neprecizno. Nemci su neprestano ustajali i osmatrali nas, pokušavajući da organizuju juriš, ali smo ih mi vraćali natrag.

Pred svanuće povučeni smo i dovedeni u Jelovu goru. Tu smo se pregrupisali, očistili oružje i krenuli trkom u obuhvat toga uporišta. Međutim, kada smo se približili na jurišno odstojanje, Nemci su se već bili povukli. Na tom prostoru našli smo mnogo pobijenih boraca i naših drugarica. Ispod brda, u jednoj maloj udolini, nalazila se neka seoska kuća. Domaćin nam je ispričao da su Nijemci, njih oko dve stotine, dojurili i iznenadili borce te jedinice i, nekoliko zarobili i tu pobili. Na tom položaju Nemci su pretrpeli znatnije gubitke. Nastavili smo da gonimo Nemce ka Zaglavku i u pravcu Bajine Bašte. Mi nismo imali nikakvih gubitaka.

Mrtve borce i drugarice sahranili smo u blizini položaja. Nemci su svoje poginule odveli, izuzev trojice.

Tu smo zanoćili. Noću je padao sneg, a sutradan je bilo hladno. Oko 9 časova kurir našeg bataljona Radivoje Česarević preneo nam je naredbu da se svi javimo u štab bataljona. U štabu nam je jedan opančar napravio opanke. Potom smo upućeni na položaj, u Zaglavke, koje su nešto ranije posele naše jedinice. Odmah po našem pristizanju započela je žestoka borba - gužva i sudar na drumu. Nekoliko nemačkih kamiona bilo je zaustavljeno, i započela je bitka za plen. Tu se našao i komandant bataljona Perica.

Razvila se borba na celoj liniji fronta. Tu smo Nemce najlakše mogli da tučemo bombama, ali ih nismo imali. Jedna naša jedinica, mislim da je to bio vod, bila je već prešla na drugu stranu ceste, kuda je, po prilici, bio i naš pravac kretanja. U međuvremenu, Nemci su nam bili zašli iza leđa, pa je i sa te strane na nas otvorena vatra. Na tom mestu su Nemci raščišćavali popaljene kamione gurajući ih u jarke pored ceste. Morali smo se hitro izvlačiti iz nastale situacije. Pomoglo nam je to što su ubrzo stigle naše druge jedinice, koje su nas oslobodile napada s leđa, pa je tako izvlačenje izvršeno bez gubitaka. Od toga časa Nemce više niko nije ometao, i oni su u gomilama odstupali ka Bajinoj Bašti. Izašao sam na jedan proplanak i pogledao na drum. Naišao je moj mitraljezac i zapitao me ima li municije. Napunio sam mu 2-3 okvira, i on je raspalio po zadnjim delovima kolone neprijatelja. Videlo se, kako su Nemci padali, ali se rulja nije zaustavljala.

Toga časa naišao je obaveštajni oficir bataljona Mirko Bundža, koji nam je rekao da krenemo, jer tu dolazi druga naša jedinica - 15. majevačka brigada. Saopštio nam je i da je teško ranjen umro naš komandant 4. bataljona Perica Vukojević. Svi smo ga iskreno ožalili i u čudu se pitali zašto je baš on morao da pogine.

Negde pred veče, rakao mi je destar Osman Hadžić da ćemo skoro - kako reče - »u tvoje Valjevo«. Stvarno, uveče smo krenuli preko Varde za Kosjerić, i tu prenoćili. Sutradan, ubrzanim maršem, negde oko ponoći stigli smo u Valjevo. Tu smo zanoćili u zgradama današnje autobuske stanice »Strela«. Sutradan je izvršena smotra jedinica na obali Kolubare. Bilo je tu i nekih mojih komšija. Pozdravljali smo se i pitali za novosti, kao i za svoje najbliže. Zatim smo ubrzanim maršem nastavili pokret u pravcu Loznice. Moju rodnu kuću zaobišli smo oko tri kilometra. Prošli smo Osečinu i stigli u Plužac, gde smo zanoćili. Meštani su nas od srca ugostili, pored ostalog i živinskim pečenjem.

Sledećeg dana smo se prikupili na drumu. Za nas koji smo bili bosni bilo su obezbeđena prevozna sredstva. Stigli smo u Loznicu i prenoćili u gradu. Sutradan je izvršena smotra, a potom je formiran 5. bataljon, u koji su ušli: 1. četa iz 4. bataljona, 2. četa iz 3. bataljona itd. Ukupno - četiri čete. Mislim da nas je bilo oko 800 boraca i starešina. Vratili smo se na periferiju Loznice i tu se odmarali u jednom zaseoku oko pet dana. Posle toga, pre svanuća, dovedeni smo do reke Drine na Kurjačići.

Bili smo snabdeveni municijom, oružjem i suvom hranom, i sa po dva hleba. Započela ukrcavanja u čamce. Nas šest sa puškomitraljezom, pet pušaka i drugom ratnom opremom ušli smo u čamac. Vozila su nas

dvojica čamdžija. Dan je bio vedar, a Drina brza i preširoka. Međutim, prevoženje je izvođeno bez ometanja. Naš 5. bataljon bio je negde oko podne ceo prebačen na drugu obalu na bosansku stranu. Svrstali smo se u kolone. Ubrzo smo izbili na drum koji vodi od Zvornika ka Bijeljini.

Odavde smo u marševskim kolonama išli prema pravcu Koraja, preko Ravnog polja. Pred veče smo se mimoišli sa većom kolonom boraca 17. slavonske brigade. Otišli smo u pravcu istoka. Naišli smo uz put i na sveže tragove borbi sa Nemcima. Tu su radili i crvenoarmijski »šstormovci«. Bila je uništena komora a neki dečaci su skidali kože sa konja. Došli smo u sledeće selo, dobili kraći odmor, pa opet pokret, našli smo i vodiča. Kada smo se približili četničkim položajima, on je nestao. Snašli smo se nekako, sjurili se niz neke strmine i brzo izbili pod četničke položaje. Ispalili smo nekoliko rafala i brzo izašli na put i na njihove položaje, ali oni su već bili »odmaglili«. Moja desetina se smestila na počinak na jednu omanju kuću. Domaćica, pošto je videla da jedomo suv hieb, donela je svima kavurmu, spravljenu na način kao kod nas u Srbiji. Još nam je rekla da se mesto u kome se nalazimo zove Ravno Selo.

Sutradan su se oglasili četnici s vikom, psovkama i pretnjama. Zamenik komandanta bataljona Gavro Panić naredio je da se postavi automatsko oružje prema njima. Kada je sa naše strane zagrmelo, pobjegli su glavom bez obzira. Mislim da su imali mnogo gubitaka, ali ih je magla spasla od još većih. U pokretu prema Koraju, negde pred veče, četnici su ponovo pokušali da nas napadnu, ali su bili razjurenjeni uz osetne gubitke.

Sledećeg dana, mislim da je to bilo 20. ili 21. decembra 1944, naš 5. bataljon je sa sve četiri čete u četiri kolone, krenuo u napad na Koraj. Tada je u tom mjestu bilo nešto ustaša, verovatno i belogardejaca, a možda i Nemaca, ali nas nisu sačekali. Ubrzo su pobjegli i za sobom minirali put i mostić prema Čeliću.

Ne zadržavajući se dugo naša četa je izbila pred Čelić. Rokirali smo se ulevo i napali smo u pokretu neprijateljevo obezbeđenje u selu Mirosavci, i proterali ga. Sledećeg dana vodnik 2. voda Peko Popović, osmatrajući dogledom Čelić, poginuo je pogođen gelerima od artiljerijske granate.

Sutradan smo na tom pravcu silovito napali Čelić. Domogli smo se i prvih kuća, ali dalje nismo mogli. S druge strane, sa pravca od jugozapada, trebalo je da napada naš 1. bataljon. Međutim, on je iz nekih razloga zakasnio, pa smo mi bili razvučeni na širokom prostoru. Neprijatelj je uspeo da se pregrupiše i organizuje žilavu odbranu. Tu su nam poginula i tri borca, a među njima i borac Jevrem Vesković od Gornjeg Milanovca. Pre nego što je svanulo, naređeno je povlačenje. Išli smo u pravcu Koraja, a zatim smo skrenuli udesno, prema seoskim kućama ispod visokog brega. Tu su nas dočekala dva starija čoveka koja su ličila na hodže i delovala uplašeno. Kada smo im rekli ko smo i šta nam treba, žurno su i spretno doneli suhu ražanu slamu i obezbedili nam »udoban odmor, a kuvarima su pomogli da nameste kazane. Sneg je pomalo padao, a mrtvi drugovi koji su smešteni pod šatorska krila,

tu su i sahranjeni. Imali smo nekoliko težih i lakših ranjenika, koji su upućeni u brigadno previjalište.

Sutradan, noću, vratili smo se na položaj i smenili jednu od naših četa. Bili smo dobro maskirani, tako da nas Nemci nisu primećivali.

Jednog dana vraćali smo se sa položaja sa vodom, mislim da smo bili na nekom specijalnom zadatku ispitivanja terena i dodira sa neprijateljem, i spazili u logoru naše čete jednog ustašu. Prošao je pored mene, izgledao je nekako neraspoložen, bio je mladolik u novoj uniformi. Rekoše da je sam došao, tj. da se predao. Pošto smo primili hranu, otišli smo na počinak. Ležao sam i osluškivao. Odjednom je stražar, nešto podalje od naše kuće, zaustavio nekoga. Sa svih strana započeo vatreni uragan i vika. Brzo smo ceo logor digli na noge. Odgovorili smo vatrom iz svih naših automatskih naoružanja, i neprijatelj je odstupio.

Tih dana je naš zamenik komandanta bataljona Gavriilo Panić bio postavljen za zamenika komandanta 4. bataljona, kojim je tada komandovao - posle pogibije Perice Vukojevića - njegov zamenik Nikola Obradović.

Ponovo smo napali Čelić, ali se i ponovo neprijatelj žilavo branio i prinudio nas na povlačenje. Pri tome je pokušavao da nas odbaci što dalje i da se na taj način oslobodi našeg pritiska. Zatim je i on povremeno izvodio ispade, pokušavajući da dublje prodre u naš raspored i u oslobođenu teritoriju, ali je uvek - uz osetne gubitke - bio odbijan i vraćen natrag. Tako je prostor oko Čelića, južno i jugozapadno, duboko u brdima i oko Lopare, bio stalno pod našom kontrolom, mada su i četnici pokušavali da se ubace u taj prostor. Ali i oni su - uz znatne gubitke - morali da odustanu i odu dalje.

U drugoj polovini decembra došao nam je u dva - tri navrata veći broj boraca iz Srbije za popunu. Proređivali smo se i pobolevali zbog hladnoće. Bili su to veoma mladi i neiskusni borci, većinom rođeni 1926. i 1927. godine, i teško smo se snalazili. Nastojali smo, koliko god smo mogli, da ih obodrimo i da im pomognemo da se prilagode vojničkom i borbenom životu. Međutim, to je išlo teško, pa će se naš 5. bataljon kasnije rasformirati, a oni su izdvojeni za obuku u novom 5. dopunskom bataljonu.

Izveli smo širok zaokret prema Majeveci, a zatim došli sa druge strane Čelića u Vražić. U sudaru sa četnicima i ustašama uvek smo bili jači, ali nam je uklešten Čelić bio »kost u grlu«, i nijednog trenutka - čini mi se - nije izostajala želja da se on osvoji i neprijatelj protera.

Narod nas je svugde prijateljski dočekivao, naročito u Brdima ispod Majevice. Zapravo, gde god smo boravili, južno i jugoistočno od Čelića, svugde smo bili dobrodošli, toplo smo dočekivani i bili obezbeđeni hranom.

Krajem decembra 1944. ili početkom januara 1945. nalazili smo se u Milinom Selu. Tu nam je stiglo nešto novog ruskog naoružanja i odeće. Dobio sam novi puškomitraljez »pogačar« i puno municije. Odredili su mi dva pomoćnika da je nose. Moj zemljak Života Čolić primio je mali bacač mina, pa smo se tako razdvojili iz desetine i voda.

Kratka zatišja smo uvek koristili za utvrđivanje posjednutih položaja - kopanje rovova i zaklona - i za politički rad i informisanje. Dobijali

smo dnevni list »Borba«, pa smo se tako detaljnije obaveštavali o stanju na našim i drugim ratištima. Posebno je pažnja posvećivana održavanju oružja i njegovom znalackom korišćenju.

Ponekad su ljudske sudbine čudne, a pojedini događaji - neverovatni. Desilo se to u predelu Belog brega. Bili smo na položaju. Osmatrao sam Čelića. Dobro se videlo, jer je dan bio vedar. Iza položaja delovi naše čete su dobro zaklonjeni, ložili su vatru i grejali se. U jednom trenutku pozvao me vodnik Milanović da dođem i da se ogrejem i uputio mi smenu. Toga trenutka, baš na mestu na kome sam se nalazio, pala je i eksplodirala jedna granata. Napravila je od bivšeg rova poveliki krater. Moj zamenik još nije bio stigao, pa smo tako, pukom slučajnošću obojica preživeli.

U noći između 7. i 8. januara 1945. bili smo probuđeni i odmah smo krenuli ka Čeliću, pošto su nam javili da se neprijatelj sprema da ga napusti. Goneći neprijatelja u povlačenju, stigli smo na periferiju Brčkog. Odatle smo se vratili u selo Vražiče. Odmah zatim upućeni smo na prostoriju istočno od Čelića, gde smo ostali nekoliko dana čisteći teren od četnika.

Oko 16. januara 1945. usledila je naredba da se naš 5. bataljon rasformirao. Ponovo sam bio vraćen u 1. vod 2. čete 4. bataljona. Sledećih dana vodili smo neke manje borbe sa četnicima.

Posle nekoliko dana krenuli smo ka Bjeljini. Tu sam u borbi bio ranjen u lakat leve ruke, pa sam prenet u brigadno previjalište, a zatim u šabačku bolnicu. Odatle sam prebačen u Niš, gde sam ostao do 18. maja 1945. godine.

Borba kod sela Zaglavak

VASILJE JOVANIĆ VASA

Po likvidaciji neprijateljskog uporišta na brdu Konderu, 5. decembra 1944, sve čete 4. bataljona zanoćile su u mjestima Potočari i Despotovići. Tada sam bio komandir 4. čete 4. bataljona. Te večeri je nas, komandir čete, pozvao komandant bataljona u štab i izdao naređenje da likvidiramo neprijatelja u dolini Brežanske reke, između sela Zaglavka i Kadinjače. Rekao nam je da se u selu Zaglavku nalaze jače neprijateljeve snage, koje moramo likvidirati i nastaviti pokret u Ponikve, Kostiče i Kneževiče, na komunikaciji Užice - Višegrad.

Komandant bataljona Perica Vukojević detaljno je sa nama razradio zadatke i pokazao nam na vojničkoj karti kuda će koja četa da se kreće u napadu. Dvije čete su dobile zadatak da napadaju uporišta u selu Zaglavku i ovladaju dijelom puta Užice - Bajina Bašta, a 4. četa da posjedne greben Oštru stenu ispod Kadinjače - lijevo od sela Zaglavka i da štiti leđa čete koje napadaju na selo.

Napad je počeo 6. decembra oko 8 časova. Brzim naletom dviju četa 4. bataljona neprijatelj je potisnut iz sela, ali po njegovom pregrupisanju i protivnapadu razvila se žestoka borba između njega i tih četa.

Četvrta četa posjela je Oštru stenu i spustila se do ceste. Nijemci, kad su vidjeli da smo ovladali putem kojim su se povlačili iz Užica za Bajinu Baštu i presjekli im odstupnicu, odmah su krenuli sa jakim snagama od Kadinjače u pravcu sela Zaglavak. Tenkovima i kamionima prvo su udarili na zasjedu 4. čete. Razvila se žestoka borba na samoj cesti. U prvim naletima njegove pješadije uspjeli smo da ga zaustavimo, ali smo, kada su naišli tenkovi, morali postepeno da se povlačimo uz brdo, prema grebenu Oštra stena. U međuvremenu, neprijatelju je pošlo za rukom da sa jačim xsnagama zaobiđe naše položaje i dođe nam sa leđa.

Kada sam vidio da će cijela četa doći u okruženje, izdao sam naređenje jednom vodu da vatrom štiti odstupnicu sa pravca ceste, a sa zamjenikom političkog komesara čete Asimom Delićem uzeo sam dva voda i usmjerio ih ka neprijatelju koji nam je došao iza leđa. Sa vodom koji je ostao u zaštiti nalazio se politički komesar čete Josip Malinovski Suca, dok sam ja predvodio jedan vod, a drugi Asim Delić.

Krenuli smo u napad. Brzo smo organizovali bombaše i puškomitraljesce, kojih je u četi bilo dovoljno. Bacili smo ručne bombe, otvorili žestoku vatru iz puškomitraljeza i automata i krenuli u snažan juriš. Razvila se borba prsa u prsa, nastalo je međusobno rvanje. Uspjeli smo da obezbijedimo prostor za izvlačenje četa sa tih položaja. U međuvremenu, zahvaljujući podršci tri mitraljeza iz 1. bataljona, neprijatelj nije uspio da ovlada visom na grebenu.

Tako je 4. četa uspjela da odbrani visove na grebenu. Time je omogućila da se uspješno povuku i ostale čete, koje su bile potisnute iz sela Zaglavka, i da pristignu nama u pomoć. Cijelog dana vodile su se žestoke borbe. Četa je ostala na tom položaju sve do 17 časova, kada su je smijenile jedinice 1. bataljona.

U toj borbi su poginula tri borca, među kojima i zamjenik političkog komesara 1. čete Asim Delić, a pet boraca bilo je ranjeno. Neprijatelju su nanijeti znatni gubici: imao je 10 mrtvih i više ranjenih vojnika. Četa je zaplijenila dva pištolja, nekoliko pušaka, jedan mitraljez »šarac« i nešto opreme.

Asim Delić, zamjenik političkog komesara čete, rođen je 1923, u Gati - Bihać. Bio je Musliman. U NOB stupio je jula 1942, a u 2. brigadu 2. avgusta 1942. godine. Po formiranju 4. bataljona isticao se u znanju i brzo je postao politički delegat voda, a zatim politički komesar čete. Kao jedan od uzdignutih članova KPJ, posebno dobro je poznao marksizam i to svoje znanje uspješno je prenosio na borce. Bio je krajnje odan KPJ, veoma disciplinovan, a kao sekretar partijske ćelije u četi uspješno je rukovodio partijsko-političkim radom

Borba kod Zaglavka

GAVRO PANIĆ

U četvoromjesečnim borbama koje je vodila 2. krajiška brigada u Srbiji bio sam komandir 1. čete 4. bataljona.

Kada je bataljon dobio zadatak da napadne neprijatelja u selu Zaglavak, komandant bataljona Pero Vukojević dao je precizne zadatke svakoj četi.

Napad je počeo ujutru 6. decembra u 8 časova. Druga i 3. četa su snažnim napadom potisle neprijatelja iz sela Zaglavak u dolinu Brežanske reke. Sa 1. četom posjeo sam greben Oštru stenu, istočno od sela, sa zadatkom da štitim lijevi bok i leđa jedinica u napadu. Nakon posjedanja položaja primijetio sam tri kamiona kako dolaze cestom iz pravca Užice. Zastali su na oko kilometar od nas. Iz kamiona su iskočili njemački vojnici, razvili se u streljački stroj i polako krenuli prema našem položaju. Dotle su se u dolini Brežanske reke i na cesti vodile žestoke borbe.

Došao je kurir iz štaba bataljona i donio naređenje da odmah krenem sa četom u dolinu Brežanske reke i na cestu u napad na neprijatelja. Vratio sam kurira u štab bataljona da izvjesti komandanta o situaciji kod mene, i ostao na svom položaju jer nisam smio napustiti greben Oštre stene, jer bi neprijatelj koji nastupa prema nama napao bok i u leđa bataljona.

U dolini su se neprekidno vodile ogorčene borbe. Ponovo je došao kurir iz štaba bataljona i donio naređenje da ostavim četvu na posjednutom položaju i da izdvojim sve puškomitraljesce iz čete, pa da krenem sa njima na cestu u napad na neprijatelja. Postupio sam po naređenju, i komanda čete se brzo rasporedila tako da komesar čete i zamjenik komandira ostanu sa četom na položaju, a ja i zamjenik komesara čete Asim Delić sišli smo sa grupom boraca i pet puškomitraljeza u dolinu Brežanske reke.

Kada smo sišli u dolinu, do ceste, ušli smo u okršaje i žestoke borbe sa neprijateljem na lijevom krilu 2. čete. Iz pravca Užica pristizali su kamioni i zaustavljali se na cesti ispred nas. Iz kamiona su iskakali Nijemci i odmah kretali na juriš. Ali im od juriša nije bilo ništa. Prikovali su se za zemlju i spustili u jarak pored ceste. Istovremeno, neprijatelj je počeo da se uklinjava pošumljenim terenom preko južnih padina Oštre stene, i to između glavnog dijela moje čete na Oštroj steni i grupe puškomitraljezaca koji su se borili sa neprijateljem u dolini, kod ceste. Uklinjavanje je primijetio štab bataljona. Neko me je obavijestio da mi

se neprijatelj nalazi za leđima, i odmah otvorio vatru iz puškomitraljeza od štaba bataljona. Neprijatelj je zastao na ivici šume i uzvratio vatrom sa nekoliko rafala iz »šarca« u pravcu štaba bataljona.

Videći situaciju u kojoj se nalazimo, sa grupom puškomitraljezaca otvorio sam jaku vatru po neprijatelju u dolini, a zatim se sa grupom okrenuo nalevokrug i napao neprijatelja koji mi je dolazio sa leđa. Vatrom iz pet puškomitraljeza neprijatelj je nateran u bjekstvo, a mi smo izašli na greben Oštre stene u sastav čete i pojačali njenu vatrenu moć. U žestokim okršajima sa neprijateljem u dolini kod ceste poginuo je zamjenik političkog komesara čete Asim Delić. Kada sam uspostavio vezu sa štabom bataljona, od kurira sam saznao da je teško ranjen komandant bataljona Pero Vukojević. Imao sam želju da posjetim svog komandanta, ali je već bilo kasno. Izdahnuo je na nosilima za brigadno pre-vijalište.

Prva četa je čvrsto držala svoj odbrambeni položaj i odolijevala na Oštroj steni, štitila bok i zaledinu cijelog bataljona preko čitavog dana, sve dok nisu stigli borci 1. bataljona, oko 17 časova, da nas smijene na položaju.

Sve čete bataljona vodile su teške borbe čitavog dana. Najteže nam je bilo što smo izgubili jedanaest hrabrih boraca i rukovodilaca, među kojima i omiljenog komandanta bataljona Pera Vukojevića i zamjenika političkog komesara 1. čete Asima Delića. Pored dužnosti zamjenika komesara čete, koji je tada bio i sekretar ćelije KPJ u 1. četi. U toku borbi i neprijatelj je imao velike gubitke. Ubijeno je 80 i ranjeno 120 neprijateljevih vojnika. Uništeno je šest kamiona i više zaprežnih vozila.

Zbog gubitaka u proteklom periodu došlo je do kadrovskih promjena i popune upražnjenih mjesta, pa je 23. decembra 1944. za komandanta bataljona postavljen Nikola Obradović, a za njegovog zamjenika Gavro Panić. Tada je bilo kadrovskih promjena i popune upražnjenih mjesta i u ostalim bataljonima i četama 2. krajiške brigade.

Još neki detalji iz borbe Četvrtog bataljona

VOJISLAV JAKOVUEVIC VOJO, STEVO JAKŠIĆ STEVICA

Četvrti bataljon 2. krajiške brigade je formiran poslije oslobođenja Bihaća u decembru 1942. godine od novopridošlih boraca sa terena i pojedinaca iz drugih jedinica dotadašnjih bataljona brigade, te mladića sa vojno-političkih kurseva, koji su se u to doba održavali. Bataljon u sastavu brigade tako ulijeće u četvrtu neprijateljsku ofanzivu i preživljava zajedno sa ostalim jedinicama brigade i narodom u zbijegu grmečku golgotu.

Poslije ofanzive bataljon učestvuje u svim borbama u sastavu brigade. Najžešće borbe vodi na komunikaciji Ključ - Bosanski Petrovac. Poslije toga ulazi u sastav 5. krajiške divizije. Velike gubitke trpi u borbama na Medenom polju, gde je teško ranjen i komandant bataljona Slobodan Indić. Na njegovo mjesto postavljen je Petar Vukojević Perica, rodом iz sela Donje Vodičevo kod Bosanskog Novog. Sada štab bataljona sačinjavaju: komandant Petar Vukojević Perica, zamjenik komandanta Mitar Polovina, politički komesar Milan Malešević, pomoćnik političkog komesara Milan Obradović i obavještajni oficir Mirko Bundža.

Na dužnost komandanta 4. bataljona Petar Vukojević je došao sa dužnosti komandira čete u 3. bataljonu 2. brigade. Već u prvim borbama sa četnicima oko Tičeva, Trubara, Martin Broda, Rora, Crnog vrha i u Glamočkom polju novi komandant bataljona se ističe hrabrošću, umješnošću i odlučnošću u rukovođenju i komandovanju bataljonom. Ubrzo zadobija opšte simpatije boračkog i starješinskog sastava bataljona. Kritikuju ga viši štabovi zbog načina kako se u borbi izlaže riziku pogibije, a on bi odgovarao: »Kritikujte me samo ako ne izvršim zadatak«.

Slijedi prelazak brigade u sastavu 5. krajiške divizije u srednju Bosnu i pokušaj prelaska u istočnu Bosnu, koji nije uspio. Zatim borbe u srednjoj Bosni u sastavu 11. krajiške divizije (4. bataljon u sastavu brigade samostalno vodi borbe od Kotor Varoši, Vrbanjaca, Maslovara do Prnjavora, Glogovca, Šave i Teslića). Juna 1943. godine 4. bataljon je neprimetno stigao u Pribinić, iznenadio četnike i natjerao ih u bjekstvo prema Tesliću. Politički delegat voda Miloš Trifunović, goneći ih, viče »držite ih žive«, što pospešuje njihov bjeg.

Poslije prelaska u istočnu Bosnu bataljon u sastavu brigade učestvuje u borbama za oslobođenje Gračanice, a kasnije u napadu na garnizon neprijatelja u Tuzli. Prve noći bataljon se probija kroz spoljni pojas odbrane neprijatelja i ulazi u grad do bolnice. Treća četa sa koman-

dirom Gojkom Vokićem malo je zastala na preprekama. Komandant bataljona Perica, koji je uvijek u borbenom stroju, primerom pokazuje kako se savladavaju prepreke, tako da je i ova četa na vrijeme posjela položaje oko bolnice, koju je neprijatelj branio. U jednom trenutku u blizini bolnice se pojavio i neprijateljev tenk. Borci su ga gađali iz oruđa kojim su raspolagali, što nije davalo uspjeha. Komandant bataljona je naredio da se upotrebe flaše sa zapaljivom smjesom i nakon toga tenk se udaljio. Gađajući sijalice po ulicama, stvoreni su uslovi za prikriveno kretanje ka objektu napada. Bataljon je i u ovoj borbi uništio veliki broj otpornih tačaka neprijatelja, a kasnije kada je Tuzla bila oslobođena zajedno sa ostalim bataljonima brigade i drugih jedinica učestvovao je u njenoj odbrani kada je neprijatelj pokušao da je povra- ti.

Slijede borbe brigade u sastavu 27. divizije u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori. Pred odlazak u Sandžak brigada ulazi u sastav 17. divizije. Bataljon bježe bitke oko Kladnja i Olova, oko Sokolca. Razbija četničke grupe zajedno sa ostalim bataljonima brigade u rejonu Rogatice, Glasinca, Ustiprača, Mesića i Goražda. Likvidira ustašku posadu na Kuli kod Ustikoline. Zatim nastavlja dejstva neposredno oko Sarajeva, napada uporišta neprijatelja u Kasindolu i Kijevu. U to vrijeme počinje i šesta ofanziva. Brigada kreće preko Jahorine, prelazi rijeku Praču i priprema se za proboj na komunikaciji Han Pijesak - Sokolac. U prvom probouju 4. bataljon nije uspio da se probije preko komunikacije sa ostalim bataljonima. Vraća se u podnožje planine Devetak i stavlja pod komandu štaba 1. krajiške brigade 5. krajiške divizije. Sa jedinicama 5. divizije prelazi komunikaciju i ponovo dolazi u sastav svoje brigade ne pretrpjevši pri tome nikakve gubitke. Slijede borbe na Zvijezda planini (ponovo u okruženju na Romnovcu). Zajedno sa brigadom u sastavu 27. divizije izlazi iz okruženja, a zatim slijede borbe na komunikaciji Breza - Vareš, gde uspješno odolijeva neprijatelju i odbacuje ga prema Brezi. U borbi na Budoželjskom brdu 3. čete 4. bataljona trpi velike gubitke. Međutim, i bataljon desetkuje neprijatelja i uz veliki plijen odbacuje ga ka Brezi i Varešu.

Nastupaju žestoke borbe u rejonu Sokolca i Rogatice, a zatim ponovo pokret preko rijeke Prače. U prelazu preko Prače, koja je u to vrijeme bila nabujala, uspijeva da pređe samo jedna četa 4. bataljona, dok dve ostaju na lijevoj obali rijeke. U tom trenutku stiže oklopni voz i napadaju ustaše iz Rogatice. Nastaje dramatična situacija u uslovima totalnog iznenađenja. Politički komesar bataljona Miroslav Majkić Miro naređuje proboj i vodi borbe u juriš. Dolazi do žestokog sudara, borbe prsa u prsa noževima i kundacima i čuje se po neki prasak ručnih bombi. Čete uspijevaju da razbiju neprijatelja na pravcu probouja i da ga natjeraju na povlačenje, ali tu pored ostalih poginulih boraca ostaje po- košen rafalom i politički komesar 4. bataljona Miroslav Majkić Miro.

Bataljon potom dobija novi zadatak da obezbedi divizijsku i brigadnu bolnicu u selu Borija. Jedna četa posjela je položaje u selu Obalj i sprečavala ispade neprijatelja od Nevesinja. Jednog dana, kao i obično, pratili smo savezničke avione koji su se vraćali preko Bjelašnice vjero-

vatno sa bombardovanja neprijateljskih industrijskih i naftnih postrojenja u Mađarskoj i Rumuniji. Na jednom avionu smo primjetili dim, a ubrzo su se pojavili i avijatičari sa padobranima. Pratili smo njihov pad. Komandir čete Nikola Obradović je odmah naredio da pođemo na prostoriju gde smo cijenili da će pasti i da ih prihvatimo. Krenuli smo niz lijevu obalu Neretve prema Ulogu. Četnici su nas ometali sa desne obale. Uspjeli smo da spasemo 6 avijatičara na lijevoj obali, a tri su pala u ruke četnika na desnoj obali. Poniјeli smo i dva padobrana koji će nam kasnije dobro doći za pravljenje zavoja. Avijatičare smo predali u štab bataljona, koji ih je uputio u štab brigade. Za podvig spasavanja avijatičara četni je pohvalio Vrhovni komandant NOV i POJ.

Od prelaska u istočnu Bosnu do aprila 1944. bataljon je imao gubitke: jednog političkog komesara bataljona, tri komandira voda, jednog političkog delegata voda, dva desetara, četiri bolničara i 14 boraca.

Zatim je 4. bataljon upućen u sastav 16. muslimanske brigade sa zadatkom da sa njom i divizijskom i brigadnom bolnicom krene za Foču i preda ranjenike bolnici 2. udarnog korpusa.

Bataljon dolazi u Foču u trenutku kada neprijatelj nastoji da po svaku cijenu sa pravca Goražda i Kalinovika uđe u Foču. Četvrti bataljon posjeda desnu obalu Drine, štiti viseći most u Foči i brani desnu obalu prema Ustikolini u selu Orahovi. Za to vrijeme 16. muslimanska brigada vodila je teške borbe sa četnicima u rejonu Čelebića. Bolnica se nalazila u dolini rijeke Čehotine. Šesnaesta brigada nije mogla izdržati napade nadmoćnih snaga neprijatelja i nastala je kritična situacija za obadve bolnice ranjenika - divizijsku i brigadnu. Procjenivši situaciju kao izuzetno kritičnu za ranjenike, komandant 4. bataljona Perica Vukojević donosi odluku da najhitnije uputi sve jedinice bataljona u susret četničkim snagama koje su nastupale. U žestokom sudaru sa četnicima uz uzvike »hvatajte ih žive« došlo je do borbe prsa u prsa. Jačina udara naših jedinica iznenadila je u početku četničke jedinice, a zatim izazvala i paniku, pa su krenuli u paničan bijeg. Mnogi su skakali u nabujalu Čehotinu i davili se u rijeci. Tako je u posljednjim trenucima i jedna i druga bolnica sa ranjenicima bila spasena. Među teškim ranjenicima nalazio se i komandant 2. bataljona 2. krajiške brigade Marko Budimir Maćo.

Četvrti bataljon nastavlja borbe u sastavu 16. muslimanske brigade i vodi borbe u rejonu Tare i Pive. Razbija tom prilikom Kosaničku četničku brigadu i odbacuje je prema Đurđevića Tari. Ovo predstavlja iznenađenje za cijeli taj kraj i nailazi na simpatije domaćeg stanovništva.

Bataljon, nastavlja borbe sa ostacima četničkih jedinica u rejonu Pive i Tare. Prelazi vrleti Durmitora i izbija u Šavnik. Tu se nekoliko dana odmara, a potom kreće u pravcu Plužina. Preko visećeg mosta (u korpama) prelazi Pivu, stiže u dolinu Sutjeske i izbija u Miljevine. Tu razbija četničke jedinice i muslimansku miliciju, a zatim kreće na prostoriju Gackog. Napada Avtovac sa jednom četom, a ostale čete raspo-

ređuje od Vrbniče do Avtovca. Međutim, neprijatelj izvodi jak protivnapad iz Gacka. Puštamo ih na blisko odstojanje, kada dolazi do obost-rano jake vatre, što četnike iznenađuje i počinju se nekontrolisano po-vlačiti prema Gacku, ostavljajući na poprištu borbe svoje poginule i ra-njene. Nakon nepuna dva mjeseca 4. bataljon, u selu Vrbnica ponovo ulazi u sastav svoje, 2. krajiške brigade. Za vrijeme borbi u sastavu 16. muslimanske brigade 4. bataljon je imao gubitke od pet poginulih.

Slijede borbe u Sandžaku, pa kod Andrijevice i Berana, a zatim po-kret u sastavu Operativne grupe divizija preko Peštara prema Ibru i Ko-paoniku. Poslije teških borbi razbijeni su četnički korpusi na Kopaoni-ku i produženo nastupanje ka Aleksandrovcu i Župi. Iz Aleksandrovcu bataljon je uputio 6 rukovodilaca u novoformirane srbijanske jedinice.

Redaju se borba za borbom. U Ovčarsko-kablarskoj klisuri bataljon napada Ovčar banju, a zatim u sastavu brigade kreće prema Gornjem Milanovcu. Uz put vodi manje borbe bez žrtava. Prva četa 4. bataljona sa komandantom bataljona u školi u Gornjem Milanovcu razoružava bataljon četnika. Ostali bataljoni naišli su na jači otpor kod internata od jedinica ljotićevaca i nedićevaca. Predali su se tek kada je protiv njih upotrebljena artiljerija.

Poslije oslobođenja Gornjeg Milanovca brigada odlazi u dolinu Za-padne Morave i dejstvuje na komunikaciji između Ovčar Banje i Uzičke Požege. Četvrti bataljon tom prilikom izvodi demonstrativan napad na Uzičku Požegu. Ispred Požege bataljon nanosi velike gubitke jednoj nje-mačkoj motorizovanoj koloni.

Odavde kreće na novi zadatak i stiže u Donju Vlačku, na komuni-kaciji Kragujevac - Topola i posjeda položaj na brdu Svetinja. Odbija napade neprijatelja od pravca Bukulje.

Poslije oslobođenja Topole i Kragujevca jedinice kreću na nove za-datke u dolini Morave. Vode se danonoćne borbe oko mesta Oštra, Mojsinje i Ilijak u okolini Čačka. Nakon teških i krvavih borbi na ovom terenu, posle mjesec dana, bataljon je upućen na komunikaciju Užice - Bajina Bašta u rejon sela Zaglavak. U jutarnjim časovima, 6. decem-bra, neprijatelj je uspio da potisne bataljon u dolini Brežanske rijeke. Nastala je kritična situacija. Vodila se ogorčena borba. Shvativši težinu situacije, komandant bataljona hrabrio ih je i upućivao kako treba tući neprijatelja. Ovo je bilo od velikog značaja, pošto se tada u bataljonu nalazilo dosta novih boraca. U jednom trenutku komandant bataljona je zgrabio puškomitraljez od jednog borca i sam otvorao vatru po nje-mačkoj koloni. Neprijatelj ga je osmotrio i za kratko vreme je bio po-košen rafalom iz njemačkog mitraljeza. U samrtnom ropcu borcima u blizini doviknuo je da nastave da tuku neprijatelja. U pomoć mu je pri-skočio njegov zamjenik Nikola Obradović. Međutim, sve je bilo kasno, izdahnuo je na njegovim rukama.

Tako se završio život i neustrašivog borca i komandanta Petra Vu-kojevića Perice. Sahranjen je uz vojničke počasti 6. decembra 1944. go-dine u Kosjeriću.

Žaleći omiljenog komandanta i dragog druga, bataljon je nastavio borbe do kraja rata nanoseći neprijatelju sve veće gubitke.

Deseti dio

***Ponovo u istočnoj Bosni
i u završnim operacijama***

Prelazak Drine i aktivnosti u sjevero-istočnoj Bosni

PERO KNEŽEVIĆ

Trećeg decembra 1944. Vrhovni štab je formirao Južnu operativnu grupu (JOG), u čiji sastav je ušao 14. Korpus (23, 25. i 45. divizija) i 17. bosanska i 28. slavonska divizija. 1. januara 1945. JOG je preimenovana u 2. armiju. Za komandanta Južne operativne grupe postavljen je general - lajtnant Koča Popović.

Vrhovni štab je pred Južnu operativnu grupu postavio zadatak, da dejstvuje pravcem Zvornik - Tuzla - Doboj, da presječe komunikaciju dolinom rijeke Drine i spriječi povlačenje neprijatelja ka Brčkom, a tim i obezbjedi lijevi bok naših glavnih snaga u Sremu.

Odstupajući iz Grčke, njemačka Grupa armije »E« povlačila se preko Višegrada, Sarajeva i dolinom rijeke Bosne, a deo snaga iz rejonu Užica (kasnije i rejonu Sokolca) orijentisana je dolinom rijeke Drine. Sa ovim njemačkim snagama u istočnoj Bosni borbe su vodile slabe snage 3. Korpusa (27. i 38. divizija), kao i dijelovi 28. slavonske divizije, koji su se nešto ranije prebacili iz Srbije u Semberiju.

Šestog decembra štab JOG naredio je 17. diviziji da se usiljenim maršem iz rejonu Kosjerića prebaci u rejon Loznice, sa ciljem daljeg prebacivanja preko rijeke Drine u Bosnu.

Realizujući ovaj zadatak, 2. krajiška brigada je stigla u rejon Loznice 10. decembra oko 20,00 časova. Odmah se otpočelo sa pripremama za prelazak rijeke. Upravo, u to vrijeme, uslijed obilnih kiša u gornjem toku, Drina je nadošla i mestimično se izlila. Negdje, 12. decembra, nastupilo je smirivanje i postepeno opadanje vodostaja. Pošto namjenskih sredstava za prelazak nije bilo, ubrzano je prikupljanje, izrada i pripremanje lokalnih priručnih sredstava, kao što su skele, dereglije i čamci.

Na lijevoj obali rijeke Drine, neprijatelj je nastojao po svaku cijenu da održi pod kontrolom komunikaciju Zvornik - Bijeljina - Brčko. Glavnina njemačkih snaga nalazila se na prostoru Zvornik - Ljubovija, sa težnjom proboga prema Bijeljini. Sa ovim snagama borbu su vodili dijelovi 3. korpusa i 28. slavonske divizije.

Po pristizanju u rejon Loznice, naša artiljerija je ometala dnevni saobraćaj na cesti Zvornik - Bijeljina i prisilila Nijemce da pokrete vrše noću. Istovremeno je sovjetska i naša avijacija dejstvovala po neprijateljskim koncentracijama, u Bijeljini, Janji, Šepku i Kozluku.

Sedamnaestoj diviziji je naređeno da forsira Drinu na sektoru Šepak - Balatun, da obrazuje mostobran i osigura prebacivanje ostalih snaga, da razbije neprijatelja u Semberiji i da ga potisne prema jugu.

Semberija je od početka ustanka stalno bila poprište teških borbi. Narod ovoga kraja je, zbog toga, trpio strahovit teror. Poslednju godinu dana Semberijom je žarila i palila po zlu poznata 13. SS »Handžar« divizija. Iako su četnici na Majevidici pretrpjeli više teških poraza, oni su se održavali s osloncem na okupatore, a po zločinima nisu izostajali iza Nijemaca, ustaša i legionara. Čitava sela su opustošena i spaljena, a narod ekonomski upropašćen i osiromašen.

Još 23. oktobra u Semberiju su stigli ostaci njemačke 1. brdske divizije, koja je bila teško potučena u borbama kod Beograda, izgubila je faktički glavninu svojih snaga. Ostavši sa dve do tri hiljade ljudi, u Sretnu je na brzinu popunjena ljudstvom iz raznih razbijenih jedinica, a pridodati su joj i osakaćeni 1. i 2. puk Ruskog zaštitnog korpusa, pa je u Semberiju stigla sa šest do sedam hiljada ljudi, sa zadatkom da posjedne položaj na rijeci Drini od ušća do Zvornika, da prihvati njemačke snage, koje su se iz doline zapadne Morave povlačile prema Zvorniku, da obezbijedi cestu dolinom Drine i obezbijedi desni bok njemačkih snaga koje su se nalazile u Sremu.

Međutim, već 21. novembra, zbog situacije kod Vukovara, njena glavnina je hitno prebačena u Slavoniju, s tim što je ostavila posade u Bijeljini, Kozluk, Zvorniku i Drinjači, za prihvatanje snaga koje su dolazile iz pravca Užica. Na prostoriji Brčkog ostavljena su oba puka Ruskog zaštitnog korpusa. Od ustaško-domobranskih snaga u Brčkom se nalazio štožer (štab) 12. ustaškog zdruga (brigade), sa osam bojni (bataljona), raspoređenih na širem području, kao i stožer 3. gorskog zdruga bosanskih planinaca (zeleni kadar), sa deset bojni, raspoređenih od rijeke Drine do rijeke Bosne. Na prostoriji Semberije djelovao je i Majevidički četnički korpus sa četiri grupe brigada, ukupno 14 brigada i brojnim stanjem od oko dve hiljade četnika. Brigade su teritorijalne i brojno su bile male, izuzev dve leteće i jedne jurišne, koje su bile pokretne, brojno jače i popunjene provjerenim i odanim četnicima.

Prvi dijelovi Grupe armija »E«, koji su se od Užica povlačili ovim pravcem, izbili su pred Ljuboviju 17. novembra i pristupili izgradnji mosta. Bili su to dijelovi 11. njemačke vazduhoplovne divizije, a prihvatili su ih dijelovi 1. brdske i 117. njemačke divizije. Prve njemačke jedinice su prešle preko mosta kod Ljubovije 21. novembra i nastavile prodor prema Zvorniku i Bijeljini.

Krajem novembra, iz rejonu Sokolca, otpočela je prodor preko Vlasenice ka Drinjači i Zvorniku borbena grupa »Skenderbeg«. Manje njemačke snage prodrle su 8. decembra u Janju i Bijeljinu da bi ojačale garnizonske snage i obezbijedile nesmetano povlačenje. Sve prodore, ove neprijateljske snage vršile su pod borbom sa jedinicama 3. korpusa i 28. slavonske divizije.

Tako su bile globalno raspoređene neprijateljske snage 15. decembra, kada je 17. divizija započela prelazak rijeke Drine.

Sedamnaesta divizija se prebacivala na tri prelaza: kod Balatuna, Kurjačice i Badovinaca. Druga krajiška brigada otpočela je prebacivanje ujutro 15. decembra kod Kurjačice. Jedinice predviđene da se prve prebace dovedene su u toku noći, u tajnosti, bliže Drini. Prva tura se otisnula u 10,00 časova. Od plovnih sredstava, brigada je imala: jednu skelu

kapaciteta 30 ljudi, dve dereglje - svaka je mogla primiti jednog konja sa tovarom i 12 ljudi i 4 čamca - svaki sa po osam ljudi. Prebacivani su konji, koji su nosili teške mitraljeze i minobacače. Narodni odbori Loznice i Banje Koviljače odabrali su 40 iskusnih veslača i poznavaoa rijeke Drine. Širina rijeke je tu iznosila oko 300 metara i za prebacivanje jedne ture trebalo je oko sat vremena.

Odmah po prebacivanju prvih dijelova pristupilo se obrazovanju mostobrana na zapadnoj ivici šume Kurjačice. Prebacivanje je vršeno po hladnom danu, dosta visokom vodostaju i pod zaštitom prepodnevene guste magle. Zato je prebacivanje prvog dana proteklo neprimijećeno od neprijatelja.

Zbog malog kapaciteta plovnih sredstava prebacivanje je teklo veoma sporo. Do 15,00 časova prebačen je samo 3. bataljon. Do ponoći je prešao i 1. bataljon, a onda je dat šestočasovni odmor veslačima. Sutradan je prebacivanje nastavljeno. Prebačeni su 5. i 1. bataljon sa štabom brigade i najzad 2. bataljon. Brigada je prebačena do ponoći, s tim što su trećeg dana prebačeni i pozadinski djelovi i bolnice.

Tek 16. decembra poslije podne Nijemci su otkrili mjesta gdje se prelazilo, pa su ih s vremena na vreme tukli artiljerijom.

Odmah po prelasku i kompletiranju, bataljoni su upućivani na borbene zadatke. Treći bataljon je upućen na raskrnicu puteva sjeverno od sela Branjeva. Na položaj je izbio oko 18.00 časova (15. 12.) i povezao se sa 21. slavonskom brigadom u selu Donje Piliće. Četvrti bataljon je upućen prema Janji i Bijeljini. Položaje je zaposjeo u selu Obrijež. Peti bataljon je upućen na komunikaciju Janja - Suho Polje, s tim da napadne i protjera četnike iz sela Hodrena. Prvi bataljon je upućen u selo Ruchtine da sadejstvuje trećem bataljonu. Svi bataljoni su još u toku noći došli u kontakt sa neprijateljem. Jedino je 2. bataljon, po prebacivanju, ostao u selu Bator da zaštiti prebacivanje intendature i bolnice.

Na široj prostoriji Zvornika, Bijeljine, Brčkog i Tuzle brigada je ostala četiri mjeseca, vodeći skoro svakodnevne borbe. Većina borbi vođena je na komunikacijama. Na ovoj prostoriji brigada se tukla sa: 1. brdskom divizijom, 11. vazduhoplovnom divizijom, 22. lovačkom divizijom, 7 SS divizijom »Princ Eugen«, 117. divizijom, 963. tvrđavskom brigadom, Borbenom grupom »Skenderbeg«, 12. ustaškom divizijom, 3. gorskom divizijom, kao i sa Majevičkim četničkim korpusom.

Ove borbe su vođene sve u zimskim uslovima. U poređenju sa prethodne dve zime, kada su izdržane dve teške ofanzive, ova je bila lakša. Bilo je redovno snabdijevanje hranom i municijom. Međutim, i ove borbe su bile teške i po naporima i po žrtvama, a to se odnosilo naročito na mlade vojnike neobučene i nenaviknute na teškoće. Svakodnevno se maršovalo, prebacivalo, napadalo, jurišalo ili odstupalo, bdilo na položajima i zasjedama, trpila zima, zamor i nespavanje. Mnogo je boraca poginulo, a još više je bilo ranjeno. Ali, i neprijateljske su se snage probijale sa mnogo muke i mnogo žrtava. Desetog aprila 1945. brigada se sa ostalim snagama 2. armije prebacila preko mosta u Brčkom u Slavoniji.

Od Valjeva do ranjavanja u istočnoj Bosni

ŽIVOJIN ZIVKOVIĆ

U drugoj polovini oktobra 1944. jedinice 2. krajiške brigade i delovi jedinica Crvene armije, vodili su oštre borbe protiv nemačko-četničkih snaga u gornjem toku Zapadne Morave i rejonu ovčarsko-kablarske klisure. Posebno teške borbe vodio je naš 2. bataljon kod Ovčar Banje protiv nadmoćnijih neprijateljskih snaga, koje su po svaku cenu nastojale da nas opkole. Bilo je dosta gubitaka i sa jedne i sa druge strane.

Ostalo mi je u dubokom sećanju besprekorno junaštvo komandira i političkog komesara moje 1. čete, koji su ličnim primerom prednjačili među borcima: u borbi, jurišima i izvlačenju ranjenika - crvenoarmejaca i naših boraca. Ovo je, između ostalog, snažno delovalo na borbeni moral mladih boraca u četi tako da su se i lakše ranjeni borci uključivali u izvlačenje težih ranjenika, kako ne bi pali neprijatelju u ruke.

Zaposedanjem novih položaja u brdima, iznad komunikacije, borbeno dejstva su se neprestano odvijala kroz iznenađenja i napade iz zasjeda po neprijatelju na drumovima i željezničkoj pruzi. Tim putem neprijatelj je bio iznuravan i trpio je osetne gubitke. Prebacivši se na područje Gornjeg Milanovca, u rejon sela Lunjevice, dobili smo kratak odmor, za koje vreme smo se popunjavali novim borcima i pripremali za nove zadatke. Nakon par dana, četa u sastavu bataljona posela je nove položaje u rejonu Ljubiča, a zatim u rejonu Rakova preuzela položaj neke druge jedinice, koja je otišla na novi zadatak. Svuda oko Čačka vodene su borbe i nije se dozvoljavalo da neprijatelj predahne.

Na ovim položajima proslavili smo 29 novembar, prvu godišnjicu II zasjedanja AVNOJ-a i obeležili je raznim sastancima. Početkom decembra poseli smo nove položaje na kotama između sela Duba i Zaglavka. Sa brda prekrivenih gustim šumama, noću smo se spuštali na drum Užice - Bajina Bašta. Tu smo izvodili razna prepadna dejstva. Sačekivali smo nemačke motorizovane kolone u zasjedama, zaprečavali komunikaciju kopanjem kanala, sečom drveta i postavljanjem stabala na cestu kanala, sprečavali polazak tenkova, kamiona i druge tehnike, nanoseći im pritom osetne gubitke. U zoru smo se povlačili na kote, gde smo imali iskopane zaklone, odmarali se i pripremali za naredne zadatke.

Tako je jedne tamne i prohladne noći, dok je rominjala kiša i susnežica, došlo do žestoke borbe u kojoj smo iznenadili nailazeću nemačku motorizovanu kolonu i naneli joj značajne gubitke. Bilo je ubijeno i zarobljeno nekoliko Nemaca, zaplenjeno nekoliko kamiona i putničkih

vozila, kao i izvesna količina oružja i municije. U ovome se posebno istakao moj vod, a nas nekoliko boraca uzeli smo po nekoliko nemačkih ručnih bombi. Sve smo pokupili i povukli se u zaklone.

Umorni, uvukli smo se u rovove pokrivenе kukuruzovinom - šašom. Vreme je i dalje bilo hladno i vlažno. Šćućurio sam se u jedan ugao, spustio oružje i one tri bombe i zadremao. Mora da sam čvrsto zaspao, jer me je najedanput, kroz san, probudio prodorni glas vodnika. Pogledam i vidim da se moji drugovi u žurbi povlače, odmakli su od mene jedno 300 - 400 metara i već su bili na domaku sela i šumovitih zaklona. Pogledam na drugu stranu, niz kotu, kad ono, na oko 300 metara od naših rovova, uz brdo se kreće gusti streljački stroj Nemaca. Hitro sam zgrabio torbu i jednu bombu, te uz pomoć vodnika, sećam se da je bio rodom od Smedereva, kroz njive, blato, jaruge i vrzine, izvukli se i zašli iza brega i sela, i stigli u četu. Kada su Nemci izbili na naše napuštene položaje, zapalili su šašu, ali, verovatno i platili sa nekoliko života, jer je došlo do snažne eksplozije moje dve, a možda i još neke bombe, koje su ostale u rovovima.

Toga dana nastavili smo pokret, noseći nekoliko ranjenika. Preko Jelove Gore došli smo u Kosjerić, predali ranjenike, prenoćili, a sutradan nastavili usiljenim maršem prema Valjevu, a zatim i dalje, prema Loznici, ka Drini.

Prethodni, takoreći danonoćni pokreti, sa malim predasima, borbe, juriši, prebacivanja, puzanja i marševanja, preko šumovitih, kamenitih, raskvašenih, blatnjavih, a negde i teško prohodnih terena, praćeni stalnom kišom, susnežicom i hladnoćom, učinili su svoje. Dotrajala je, inače, slabija odeća i obuća, tako da je dosta boraca ostalo bez obuće. Pokret drumom nam je stvarao dosta teškoća. Oštar kamen koji seče noge, na tvrdom makadamskom drumu, stalna susnežica i prohladno vreme zadali su dosta muke borcima bez obuće. Ali, zaista, samo visoka svešt, tradicionalno uvrežena ljubav i odanost borbi za slobodu svoje domovine, ispunjavala je mlade borce, retko viđenom izdržljivošću, upornošću i uz to visokim borbenim moralom. Došli smo do sela Rujna, u rejonu Loznice, gde smo zanoćili.

Ovde smo ostali dva do tri dana, odmarali se, oporavljali i pripremali za prelaz u istočnu Bosnu.

Nakon nekoliko dana, došlo je vreme prelaza preko Drine. Svako od nas dobio je i po dva hleba više, da bi podelili drugovima koji su već vodili borbe u istočnoj Bosni. Pored Drine, razmešteni po okolnim vrbacima, čekali smo ceo dan. Padom mraka, po utvrđenom redosledu ukrkali smo se u čamce. Bio sam u prvoj grupi za prebacivanje i umesto da stignemo prvi i da se iskrčamo, stigli smo zadnji. Naime, našim čamcem upravljala su dva veslača, koji su razgovarali na nama nerazumljivim jezikom. Bili su iz nekog mesta pored Dunava. Najednom, čamac nam je zahvatila matica brze i plahovite Drine. U čamcu, pod punom ratnom spremom i hlebom za drugove, bio je i dobar broj nas koji tada nismo znali da plivamo, a o nekim pojasevima za spasavanje tada nije bilo ni govora. U čamcu je nastalo komešanje, pa i određeni strah. Posle dosta pretrpljenih muka, koje su nam se činile kao večnost, nekako smo se dokopali obale, ali nas je nekoliko, koji smo nosili hieb

nanizan na prutu, ispustilo hieb u Drinu, tako da smo i mi, a i kome je namenjen, ostali tada bez hleba.

Posle prikupljanja, u tamnoj noći, ušli smo u potpuno napušteno selo Butor. Četnička propaganda da »idu partizani iz Srbije i kolju sve redom«, naterala je narod da napusti svoja ognjišta i da se skloni. Ali, ubrzo su uvideli svu laž i obmanu četnika, pa su se svi vratili svojim kućama.

Drinu smo prešli u drugoj polovini decembra 1944. na sektoru Kurjačice sa pravcem nastupanja Donja Trnova - Ugljevik, sa ciljem presecanja komunikacija Branjevo - Bjeljina i Janja - Koraj. Na ovim sektorima, vodili smo oštre borbe protiv četnika i belogardejaca - čerkeza, koji su nas, 25. decembra, u zoru sa vrlo jakim snagama napali kod sela Mrtvice, tako da smo se morali povući, gazeći po zimi i snegu obližnju reku. Toga dana vodili smo neprekidno borbu sa neprijateljem.

Krećući se tako u koloni, skoro jedan uz drugog, sećam se da je sunce bilo izbilo iz oblaka i svima nam je bilo dobro došlo da se malo zagrejemo, jer je na nama odeća bila još uvek mokra. Preko jedne ravnice, ispred mene je koračao omladinski rukovodilac moje čete. Lep mladić, visok, vitkog stasa, rodom iz Srema, nosio je na ramenu mitraljez i svojom pojavom ulivao nekako sigurnost i poverenje. Par dana ranije dao mi je knjižicu »Šta je SKOJ« da pročitam, jer sam, prema oceni rukovodstva, bio jedan od kandidata za prijem. Iznenada na ovoj čistini, pogođen kao gromom iz vedrog neba, pao je bez reči kao poškošen. Priskočio sam i vidim, krv mu teče iz glave, ali još daje znake života. Odmah su ga četna bolničarka i dva borca odneli prema Koraju u previjalište, ali, da li je ostao živ, nije mi poznato. Pogodio ga je neki zalutali metak ili pak neki udaljeni prikriveni snajperista.

Ubrzano smo produžili i zauzeli položaje za odbranu mesta Koraja, gde su se nalazili naši pozadinski delovi i previjalište. Na ovim položajima smo ostali celu noć, onako mokri i prozebli, ali čvrsto rešeni i odlučni da istrajemo.

Narednih dana jake borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom. U jednom predahu između borbi, na sastanku, koje smo obično tada održavali, za do tada, kako su mi rekli » . . . pokazano primerno držanje, u borbama i van njih, i ispunjavanja svih uslova . . . « primljen sam u SKOJ. Knjižicu primljenu od omladinskog rukovodioca - u znak sećanja na njega - sačuvao sam za uspomenu.

Sa još većim ponosom i požrtvovanjem, nastavio sam sa četom da idem iz borbe u borbu, preživljavajući sa drugovima čas lepe čas teške trenutke, ali sa čvrstom voljom za pobeđu.

U jednoj žestokoj borbi protiv nemačko-belogardejsko-četničkih snaga kod Celića teže sam ranjen u nogu, pa sam prebačen u previjalište, a zatim u bolnicu, gde sam ostao nekoliko meseci. U jedinicu sam se vratio po zalečenju rane, a jedinicu sam zatekao u Mojstrani - Gozd Matuljak u Sloveniji. Rat je tu bio završen.

U borbi kod Šapca do kraja rata

MILORAD BOJIĆ

Stupio sam u NOB 26. oktobra 1944. godine. Po oslobođenju Šapca pozvani smo u šabačke kasarne. Odmah smo krenuli da popravimo porušenu prugu od Klena do Rume. Kad smo završili sve radove vratili smo se natrag u kasarnu, a zatim smo odmah krenuli za Loznicu i Mali Zvornik. Prešli smo Drinu i došli u Bosnu, gde smo uključeni u 2. krajišku udarnu brigadu koja je tih dana vodila jake borbe sa neprijateljem. Odmah sam dobio puškomitraljez. Njime sam rukovao i kasnije, kada sam bio desetar sve dok nismo prešli Savu kod Brčkog. Tad sam bio postavljen za komandira voda u 3. četi 3. bataljona.

Druga krajiška brigada je u to vreme vodila teške borbe na Bjeljini i oko Bijeljine, Zvornika, Kozluka, Cengića, Modrana, Koraja, Golog brda, Sjenice više Lipika i drugim mestima. Vođene su borbe sa neprijateljem koji je bio dobro opremljen i naoružan. Uslovi za borbu bili su izuzetno teški. Vladale su velike hladnoće, putevi za borbu su bili zavejani, što je oteževalo snabdevanje hranom i municijom. Uslovi za smještaj boraca bili su takođe teški. Sela su bila mala i pretrpana, a negde i popaljena. Borci su bili slabo obučeni. Ovladale su i bele vaške, pa se pojavio i pegavi tifus. I u takvim teškim danima čula se pesma »Mila mi je boračka parada, još milija krajiška brigada«.

Po ravnici oko Bijeljine noge i ruke su se kočile od velike hladnoće. Ali, veliki moral boraca sve je to savladavao. Posle bitke na Bjeljini vratili smo se ka Zvorniku, jer su Nemci ovladali drinskom dolinom. Druga krajiška je vodila oštre borbe od Zvornika do Kozluka, odsečena od Srbije. Teškoća je bilo sa hranom, municijom, zbrinjavanjem ranjenika i ishranom. Oko 15 dana smo se hranili kuvanim kukuruzom. Treća četa 3. bataljona vodila je oštre borbe na Visu-Glabivi kod Kozluka. Tu je poginuo Stepan Jerotić iz Mačve, a njegov pomoćnik je bio teško ranjen. Nemačka zaštitnica je uporno držala Bis - Glavicu. Tek 25. februara Nemci su odstupili; a mi smo produžili gonjenje prema Donjoj Pilici i Šepku. Krajem februara stigla su prva odlikovanja za hrabrost. U 3. četi medalju za hrabrost dobio sam ja kao puškomitraljezac, a orden za hrabrost komandir čete Marko Radaković. Tako je 2. krajiška rušila sve prepreke po istočnoj Bosni. Odvojila se zatim od svoje 17. divizije i pošla u pomoć 25. diviziji na Srebreniku, gde je vodila borbe na Golom brdu, visu Lipik i drugim mestima oko Tuzle.

Golo brdo mi je posebno ostalo u sećanju. Bio sam tada desetar, ali sam rukovao i sa puškomitraljezom. Na brdu smo se u toku noći ukopali. Nemci su u zoru, posle artiljerijsko-minobacačke pripreme, prešli u napad. Otpočela je borba koja je trajala više od jednog sata. Na desnom krilu naše čete čuo sam da se bacaju ručne bombe. U tom trenutku stigao je do mog rova komesar čete Ljubiša Golubović, i uzbuđeno rekao da četa mora da odstupi jer je nestalo municije. »Poslaću delegata kod tebe da te štiti vatrom dok se izvučeš«.

Odmah je stigao delegat i doneo municiju. Tukli smo brzom paljbom sve dok nam nije nestalo municije, a tada smo iskočili iz rova i krenuli da se povučemo. Mogli smo odmah krenuti levo niz padinu, ali smo se bojali da Nemci nisu podišli pod brdo pa ćemo im pasti pravo u ruke. Pošli smo zato nazad. U jednom trenutku, desno od nas, pojavio se Nemač sa uperenom mašinkom. Vikao je nešto, ali ga nismo razumeli. Valjda je zvao na predaju. Delegat je bio najprisebniji. Brzo je digao mašinku i iz stojećeg stava pucao u Nemca. Ne znam da li je bio pogoden, jer sam sa pomoćnikom iskoristio taj trenutak da pobegnem ulavo i spustim se niz padinu. Kad sam se okrenuo delegata nije bilo za nama. Moj pomoćnik Janko povikao je da bežimo, jer smo i mi gotovi. Kako bežati a ostaviti čoveka koji nas je spasao sigurne smrti. Dao sam puškomitraljez Janku, a ja sam se vratio do grebena brda. Nemci su pucali, ali i oni nisu smeli odmah da izađu na brdo, jer su se bojali varke. Kad sam došao do grebena ugledao sam delegata kako ranjen leži i prevrće se. Odvukao sam ga niz padinu u dolinu. Hteo je nešto da mi kaže, ali nije mogao. Kroz šapat sam ga razumeo: »Bojiću, spasavaj se ti, od mene nema ništa«. Stavio sam njegove ruke oko svog vrata želeći da ga ponese. Ali telo je bilo potpuno opušteno. Spustio sam ga 30 metara dalje i stao da se odmorim. U tom trenutku oči su mu se zatvorile, a srce prestalo da kuca. Za njega više nije bilo spasa. Pitao sam se kuda sad? Njemu je bilo rečeno kuda je četa odstupala, a njega više nema. Nismo znali kojim pravcem da pođemo. Hodali smo padinama Golog brda, ali se više nije moglo čekati. Odredili smo pravac kretanja na sreću. Išli smo oko 600 metara i ugledali na jednom brežuljku grupu ljudi. Po odeći smo zaključili da nisu Nemci i ustaše. Četnici su mogli biti. Moj pomoćnik Janko predložio mi je da na tom mjestu zakopamo oružje i krenemo ka toj grupi, pa ako sve bude dobro lako ćemo se po nje vratiti. U tom trenutku setio sam se moga oca, inače ratnika iz prvog svetskog rata. Kada sam pošao u jedinice NOV otac mi je savetovao »Nemoj sine da te ko nagovori da ostaviš oružje, jer onda te sigurno više nema«. Rekoh Janku da to ne dolazi u obzir. Jer dok je glava na ramenu oružje se ne ostavlja. Janko je sagao glavu i rekao da onda krenemo.

Pošli smo, a noge su nam klecale od gladi i umora. Otvorili smo dobro oči i gledali kome idemo u ruke. Na sreću, pošli smo pravim putem. Bila je to naša četa. Dobila je bombe i municiju i delila ih borcima. Prilazeći četi, prvo sam prepoznao komesara Ljubišu Golubovića, hrabrog i dobrog čoveka. Rekao sam komandiru kako smo prošli. Sve se na brzinu radilo. Trebalo je što pre krenuti na isti položaj.

Primili smo municiju i bombe i krenuli ponovo na isti položaj. Opterećeni municijom, gladni i umorni, stigli smo do brda. Nemci su otvorili vatru. Treća četa 3. bataljona jurišala je na brdo. U prvom naletu ranjeni su puškomitraljezac Dura od Valjeva, njegov pomoćnik Milorad Tadić iz Mačve i jedan Smederevac.

Trenutno je napad zaustavljen dok se iznesu ranjenici. Kad su izneti, začuo se poklik »Napred Krajišnici«. Nije se znalo ko otkuda puca, ko bombe baca. Digao se dim i prašina. Čulo se samo »napred, napred«, i ponovo smo ovladali Golim brdom. Tako je bilo i na visu Lipik i drugim mestima Srebrenika.

Sa ostalim jedinicama divizije savladali smo jaku neprijateljsku grupu koja se nalazila na tom terenu.

Poslije tih borbi, preko ogranka Majevice, ponovo smo se vratili u sastav svoje 17. divizije. Bijeljina i Brčko su oslobođeni. Oko 10. aprila prešli smo Savu kod Brčkog i pošli u Slavoniju, u sastav 1. armije. Krećući se uz Savu preko Slavonskog Broda, i dalje, nismo imali većih borbi do Bilogorskih šuma. Tu su bili ustaški položaji, pa smo se ukopali. Kiša dva dana i dve noći nije prestajala. Postojala je opasnost da dođe do zastoja kod puškomitraljeza. Zato smo napustili taj položaj i povukli se u dolinu da bi se pripremili za odlučan napad. Kada je očišćeno oružje i izvršena popuna municijom, uz prethodnu izviđačku delatnost, 2. brigada je krenula u napad. Sudar sa ustašama bio je oštar, ali kratak, jer su brzo odstupili.

Odatle smo krenuli dalje, ka Križevcima. Treća četa 3. bataljona bila je na obezbeđenju kada je jedna četa 1. bataljona ušla u centar grada. Tada su je Nemci i ustaše opkolili. Bilo je hvatanja i za vratove, ali je sa četom bio i komandant 1. bataljona, pa su uspeali da se izvuku iz neprijatne situacije bez većih gubitaka. Uveče su Križevci bili oslobođeni. Slično je bilo i sa Bjelovarom.

Po izlasku iz Bjelovara, u kratkom predahu, komandir čete Marko Radaković rekao mi je da sam predložen za Orden za hrabrost. Tih dana primljev sam i za člana Komunističke partije Jugoslavije i unapređen u čin vodnika. Inače, već sam bio na dužnosti komandira voda.

Kretali smo se napred. Otpor neprijatelja bio je sve manji. Prelazili smo 40-50 kilometara na dan, sve do austrijske granice, do mesta Prevalja. Tu smo dočekali i dan slobode. Tu nam je komandant Milan Zgonjanin održao govor, i na kraju rekao: »Slava palim borcima za slobodu, a vama preživjelima hvala«. Bio je to 9. maj, kada smo se sastali i sa 6. proleterskom istočnobosanskom brigadom naše divizije. Međutim, u dolini Dravograda neprijatelj je još davao otpor sve do 15. maja, kada su prestala borbena dejstva.

Od Dravograda krenuli smo ka tromeđi Italije, Austrije i Jugoslavije. Imali smo zarobljene kamione, ali nismo imali šofere u brigadi, te su nas od Dravograda do Kranjske gore i Potkorena prevozili zarobljeni Nemci. Tu smo se konačno zaustavili. U Potkorenu je bio štab 3. bataljona. Odmah smo krenuli u selo Ratače na granicu Italije, gde smo smenili 16. diviziju. Ostao sam na dužnosti na granici.

Bolničarka Fatima

SVETO KERKEZ

Prilikom februarskog napada na Bijeljinu 1944. Fatima je bila bolničarka 2. čete i 2. bataljona 2. krajiške brigade. Ne znam tačno kada je stupila u našu brigadu, mislim po zauzimanju Tuzle, pred kraj 1943. godine.

Bila je izuzetno lijepa, više je ličila na devojčicu, koja je u vrijeme pogibije tek ušla u petnaestu godinu. Bila je veoma živahna, društvena, stalno nasmijana i nevjerovatno duhovita. U najtežim trenucima nalazila je razlog za šalu, smijeh i razne dosjetke, koje je sredina toplo prihvatila.

Kada je 2. četa 2. bataljona dobila zadatak da u februaru 1944. napadne i zauzme ciglanu u Bijeljini, četni sanitet sa Fatimom smješten je bio u blizini prvih kuća, predgrađe ciglane, u nekoj košari. To je, u stvari, bio neki objekat izrađen od pruća i pokriven slamom. U njemu je bilo malo sijena, djeteline, i slično. Zima je bila izuzetno jaka, snijeg dubok, uz hladnu sumaglicu tako da se nije moglo stajati bez nekog zaklona.

Četa je krenula u napad na prve kuće, koje su branili Nijemci, probila se u grad i zarobila četvorocevni protivavionski top »flak«. Niko iz čete nije znao kako se njime rukuje.

Desetar Uroš Stojaković je sa grupom boraca uporno »čačkao« po pojedinim dijelovima topa. U jednom trenutku slučajno je nogom stao na neku pedal i »flak« je iz sve četiri cijevi opalio. Uroš je više mahinalno okretao neke točkiće, tako da su se cijevi »flaka« trenutno usmerile u pravcu Nijemaca iz utvrđene ciglane. Ubrzo je »flak« prestao da djeluje, jer je bila istrošena municija, koja se u njemu nalazila.

U međuvremenu, Nijemci su izveli snažan protivnapad, i četa je bila prinuđena na povlačenje. Nekoliko ranjenih boraca bilo je otpremljeno kod bolničarke Fatime. Ona je sve borce znala po imenu i, nakon previjanja, svakome je u šali izrekla po neki kompliment. Kada su Nijemci primijetili da se četa povlači, pojačali su napad, uz jaku mitraljesku i minobacačku podršku. Dok su se dijelovi čete, pod borbom, prebacivali pored košare na naredne položaje, Fatima je u košari još pružala pomoć ranjenim drugovima. Kada su nosioci ranjenika stavili na nosila poslednjeg borca, Nijemci su se već približili košari na doomet efikasne mitraljeske vatre. Uz ispaljivanja raketa, besomučno su napadali. Fatima je uzela poslednji dio sanitetskog materijala i krenula prema izlazu iz košare. Istovremeno se oglasio dugi rafal iz njemačkog »šarca« i smrtonosno je pokosio.

Bježite braćo, sad su ovdje bili partizani

DRAGO DAMJANOVIĆ

Početkom 1945. naša brigada je vodila borbe u okolici Bijeljine i Brčkog. Jednom prilikom naš bataljon je imao oštar okršaj sa četnicima u selu Mrtvica. Bio sam komandir čete, a komesar je bio Drago Praštalo, rodom iz Podgrmeča. Ušli smo zajedno u jednu kuću, koja se nalazila nekako između naših i neprijateljevih položaja. Ipak, nešto je bila bliža našim nego neprijateljskim položajima, pa se sa naše strane do nje lakše dolazilo. U kući smo našli jednu mladu ženu sa dvoje male djece. Ona nas je sa nepovjerenjem gledala. Na naše pitanje gdje joj se čovjek nalazi, rekla je da je kod neke vojske, ali da ona ne zna kod koje. Rekla je da nije kod četnika, iako smo je nekoliko puta uporno o tome pitali.

Mi smo ocijenili, prema njenom držanju, da joj je čovjek u četnicima, i to sa onima koji su tu ispred nas, na drugoj strani, držali položaje. Ukratko, poslije tog razgovora došlo je do oštrog četničkog napada i moja se četa malo povukla unazad, nešto manje od jednog kilometra, da bi zauzela pogodniji položaj. Međutim, kako se ratna sreća brzo mijenja, ponovo smo mi napali, protjerali četnike i ponovno zauzeli položaje koje smo maloprije napustili. Komesar Praštalo mi je rekao da idemo opet u kuću kod one žene, veli, da kažemo da smo četnici, jer smo imali po džepovima znakova raznih vojski. Drago, koji je nosio šubar sa petokrakom zvijezdom, stavio je neku četničku kokardu na drugoj strani šubare i šubaru samo okrenu. Ja sam imao na sebi nje-mački šinjel, pa sam samo preko titovke prebacio kapuljaču, tako da se petokraka nije mogla vidjeti.

Ušli smo u kuću, a žena nas je gledala zaprepašteno. Drago je upitao gde joj je čovjek, a ona je na brzinu odgovorila da je u četnicima, brzo nam je donijela neke četničke slike i na njima pokazala svoga muža - nekog visokog bradonju. Hvatala nas je za ruke i molila i preklinjala da bježimo iz kuće odmah, jer da su oko nje partizani, da svaki čas mogu doći i pohvatati nas. Rukom nam je preko dvorišta pokazala put kojim možemo skriveni od partizana doći do četnika - na drugoj strani jaruge, i govorila kako ćemo tamo i njenog muža naći. Nije nas to začudilo, jer smo znali da laže o svom čovjeku. Mi smo nešto pokušavali da govorimo, ali ona ništa nije slušala, već je sva uplašena pokazivala kud treba da bježimo da nas partizani ne uhvate, govoreći: »Braćo, braćo, bježite, sad su tu bili partizani«. Počeli smo se smijati. Ona nas je gledala, a mi smo joj pokazali partizanske znakove. Ustrašena, samo je ćutala. Kazali smo joj da nije lijepo da laže, da je odmah trebala prethodno da nam kaže gde joj se nalazi muž, jer nju nikad niko neće osuđivati zato što se ona nalazi na drugoj strani, ukoliko i sama sa njim nije počinila neka nedela.

Na prvom zadatku u ulozi desetara

MILORAD BOJIĆ

Nije lako biti desetar u ratu. Zato se za desetara određuju najodlučniji, najhrabriji i najsnalažljiviji borci. Oni svakom borcu posebno daju zadatak i uvijek su u pokretu. Odmah po stupanju u jedinicu primio sam puškomitraljez. Sa njim sam se brzo »sprijateljio«. Bio mi je desna ruka. Ali, ne daj đavole. Jednog dana potražio me kurir da se odmah javim u komandu čete. Bili smo na položaju negdje oko Tuzle. Zapitah kurira: »Gde se nalazi komanda čete?« Reče mi: »Pomoći ću ti ja. Poći ću sa tobom«. Puškomitraljez sam predao pomoćniku i krenuo sa kurirom u komandu. Pošto nije bilo daleko, brzo smo stigli.

Na jednom brežuljku bila je skromna bosanska kuća. Dvorište je bilo ograđeno niskim plotom, upletenim uvojem pruća. Pred kućom spazih nekoliko kokošaka koje su kljucale tražeći hranu. A rijetke su u bosanskim dvorištima bile kokoške. Sve je neprijatelj opustošio. Kurir, idući naprijed, zakuca na vrata. U sobi su bili komandir i komesar čete. Sjedeli su za jednim stolom, a kad su vidjeli da smo ušli ustadoše. Komandir mi pruži ruku i ja sjedoh na malu stolicu sa tri nogara. On izvadi iz džepa kutiju sa cigaretama i ponudi me. Bile su to naše prve cigarete, i na njima je pisalo »Partizan«.

Komesar ostavi svesku koju je čitao, pogleda me, i reče: »Bojiću, kako je?« Šta da mu kažem, osim da je dobro, a gdje je u ratu bilo dobro? Rekoh mu: »Na mucu se poznaju junaci«. Komesar se osmjehnu. Komandir presječe naš razgovor, i reče: »Bojiću, ti si od danas desetar«. Bio sam zahvalan, ali moram reći da me nije to obradovalo. Sagao sam glavu i oćutao. Poslije kraće pauze, rekoh: »Zar ja nisam puškomitraljezac?«. On reče: »Baš zato, onda ćeš biti i dobar desetar«. Rekoh mu: »Možda, ja još nisam sposoban da budem desetar, ima još dobrih boraca, koji su prije mene stupili u borbu«.

U tom trenutku otvoriše se vrata. U sobu uđe kapetan, mlad visok i lijep čovjek. Sva trojica smo ustali i pozdravili ga. Nisam ga poznavao. Došao je nedavno u naš bataljon. Bio je to zamjenik komandanta bataljona. Komandir ponudi kapetana da sjedne. Ne htjede. Zapita nas: »Šta radite?«. Komandir reče: »Pozvao sam ovog borca da primi desetinu, a on kaže da još nije sposoban da bude desetar«. »Ja sam zato došao. Treba mi jedna desetina da izvidi da li ima neprijateljske vojske u obližnjem selu«, reče zamjenik komandanta, zatim izadismo pred kuću. Kapetan pruži ruku u pravcu sela. Bilo je udaljeno oko dva ki-

lometra. Tada se obrati meni: »Ti si taj desetar. Sad ti se pruža prilika da pokažeš šta znaš«.

Okrenuo sam se i pošao da tražim svoju desetinu, koja je bila na položaju. Kretao sam se lagano i razmišljao kako sam mogao reći da možda nisam sposoban da budem desetar. Otkud baš u taj čas da kapetan dođe? Sa tim mislima došao sam kod svoje nove desetine. Odmah sam se predstavio, a zatim sam izdao zapovijest o našem zadatku. Javio sam se komandiru voda i odmah smo krenuli. U desetini je bilo trinaest boraca, naoružanih poluautomatskim oružjem. Pošli smo u koloni po jedan.

Išao sam pred desetinom i pratio određene orijentire. U jednom trenutku obuzme me neka nesigurnost. Nisam baš siguran da li se krećem željenim pravcem. Da ne upadnem sa desetinom u neku zamku? Poče me obuzimati i panika. Gledam oko sebe ne bi li koga vidio. Nema nikog, osim što po neka ptičica proleti tražeći svoje jato. Kroz redi šumarak, na jednom brežuljku ugledah jednu malu kućicu. U stvari, nije bila toliko mala koliko se meni iz daljine učinilo. Laknu mi malo. Valjda će biti neko živ u toj kući. Išli smo nekim putem, sve sa kamena na kamen, i gotovo smo stigli blizu kuće. Zaustavio sam desetinu i uzeo jednog borca da izvidimo teren. Brzo smo stigli do kuće i tamo ugledali jednu ženu koja je nešto prala. Nazovemo je »strinom«. Ona podiže glavu, okrete se i ugleda nas. Mahnuo sam rukom da nam priđe. Žena je uplašeno gledala u nas, zatim je pošla prema nama, krećući se polako kao da ide po trnju. Korak po korak, dođe. Rekao sam joj: »Mi smo narodna vojska, ne treba da se plašiš, samo nam reci u kome se pravcu nalazi selo« (imena sela se sada ne mogu sjetiti). Tada se žena oslobodi i pruži ruku u pravcu sela. Zamolio sam je, ako hoće, da pođe sa nama, da desetini tačno objasni. Žena prihvati moj predlog, okrete se djeci koja su virila kroz prozor, i reče: »Sad ću ja djeco, brzo ću se vratiti«.

Pođe sa nama. Dođosmo do desetine. Žena nam je dala sve informacije koje¹ smo tražili. Zatim pođe kući, a mi krenusmo prema selu. Išli smo nekoliko koraka kad nas sa strane osu mitraljeska vatra. Polegasmo na zemlju gdje je ko stigao. Svi, osim žene, koja je trčala prema kući dok je ne pogotli jedno zrno u nogu. Ona pade i začu se kukanje.

Pred mojim očima se sve smrači. Iako je bio prohladan dan, sa lica su mi padale graške znoja. Sad je sve gotovo. Ležali smo prikovani za zemlju. Žena je ranjena, a deca su joj nejaka ostala sama. Šta sad učiniti? Neko treba da javi komandiru čete da je desetina blokirana i da je jedna žena ranjena. Ako odstupimo desetinu će prepoloviti, a i ženu treba da ponesemo. Treba sa četom što prije uspostaviti vezu. Duboko dišem i mislim o svojoj nevolji. Ja sam kriv za sve, rastavih ženu od djece. Bolje da je nisam zvao za vodiča. Sad treba smisliti kako ženu odnijeti do previjališta, koje je udaljeno više od jednog kilometra. Rekog jednom borcu: »Miloje, idi i javi u kakvom se položaju nalazi desetina, a sa bočne strane još nas prati mitraljeska vatra«. Miloje reče: »Zar ti, desetaru, hoćeš prvo mene da usmrtiš?« Nisam ništa rekao. Okretoh se mitraljescu Vlakoviću, koji je bio sa mnom na čelu kolone. Rekoh mu:

»Da smijem da napustim desetinu, ja bih se izvukao do komande čete«. Vlajković me pogleda i reče: »Idem ja desetaru«. Rekoh mu da ide i da puškomitraljez ostavi meni, ako bude potreban ja ću njime rukovati. Vlajković pođe puzeći dok nije našao zaklon. Do mene je dopirao glas žene koja je kukala od bolova.

Neki unutrašnji glas mi je govorio da će ipak sve biti dobro. Sjetih se trenutka kada sam komandiru rekao: »Možda nisam još sposoban da budem desetar«. Međutim, to je prošlo. Sad je trebalo misliti kako obaviti zadatak, kako ženu prenijeti do bolnice i da li je Vlajković stigao do komande čete. Sve mi to prolazi kroz glavu. Gledam da li nam neko prilazi. Borcima sam dao naređenje da niko ne puca, izuzev ako budemo napadnuti.

Vetar je duvao i savijao grane. Oblaci su se nad nama vili tako da su stvarali mrak usred bijela dana. Negdje iz daljine dopire mitraljeska vatra. Riješim da pridem ženi. Koristeći zaklone dođoh do nje. Ležala je na zemlji, a suze su joj se slivale niz lice. Upita me: »Gde su djeca, gdje su moja djeca? Tješio sam je da su djeca bezbjedna i da će doći bolničari da je previju. Nije bila teško povređena, samo je metak malo okrznuo. Borac koji je bio najbliži stegao joj je nogu nekim peškirom. Zvali su ga Šubaraš. Nosio je šubaru koja mu je padala na oči. Jedne noći neko mu je ukrao, ali se on brzo snašao - uzeo je domobranksu kapu. Kretao se uvijek na začelju kolone. Žena je više mislila o djeci nego o sebi. Htjela je da ustane, ali joj nisam dao, bojao sam se da neko opet ne otvori vatru. Jedan borac glasno reče: »Neko dolazi«.

Pogledah, i vidjeh četiri čovjeka idu pravo k nama. Nisam mogao da ih raspoznam. Nijemci nisu. Mogu biti četnici. Naredio sam puškomitraljescu da dođe na čelo kolone. Zagledao sam se ne bih li prepoznao Vlajkovića. Pitao sam se kako se smiju slobodno kretati. Vlajković zna da smo ostali prikovani za zemlju. U jednom trenutku nestalo ih je sa vidika jer su ušli u neku uvalu. Šta da uradim ako budemo napadnuti? Riješih da ženu premjestim u bolji zaklon. Desetina je ostala u istom položaju. Samo sam ja sa puškomitraljescem na čelu desetine okrenut sjeveru. Sve je u pripravnosti.

Odjednom iz uvale izadoše oni ljudi i među njima prepoznah Vlajkovića, komandira voda Miloja Nedića i dvojicu bolničara, koji su nosili nosila. Laknulo mi je. Prvo su otišli do žene da joj pruže prvu pomoć i otprate je do naše bolnice. Zapitah vodnika ko je po nama otvorio paljbu. On reče: »Bila je to ustaška zaštitnica«. Vodnik se vrati, trebalo je zbrinuti djecu koja su ostala sama, a ja pođoh sa desetinom na izvršenje zadatka.

Preko brda i dolina, dođosmo do jedne puste šumice. Na izlasku iz nje naišli smo na baštu ograđenu plotom od pruča. Na kraju bašte spazili smo kućicu, i pred njom dvije žene. Jedan borac reče: »Idem ja do njih desetaru«. Nisam mu dozvolio, a on se malo naljuti i reče: »Što je tebi stalo do mog života kad meni nije«. Rekoh mu: »Mi nismo pošli da dajemo živote, već da izvršimo zadatak i da se svi vratimo«.

U tom trenutku jedna od žena se odvoji i pođe pravo ka nama. Pošla je vjerovatno da donese drva. Kad nas je ugledala, odjednom, stade kao ukopana. Mahnerno joj rukom da dođe do nas, ali ona ne miče ni

naprijed ni nazad. Kada sam joj ponovo mahnuo, pođe prema nama. Rekoj joj: »Ne boj se, bako, mi smo narodna vojska«. Ona je samo uzimala. »Imali koga u kući?«, provjeri, rekoj: »Ako ima reci, mi ćemo se odmah vratiti«. Baka je i dalje govorila da nema. »Ali ako neko zapuca iz puške onda nema ni tvog života«, kažem joj, a ona poče kukati. Kako je sad učutati? Pričao sam joj da i ja kod kuće imam staru majku i da se ona ništa ne plaši.

Dva borca su već bila pred kućom i davala znak da je prolaz slobodan. Sad je cijela desetina prišla. Odmah sam postavio obezbeđenje i zapitao baku: »Gdje ti je muž?«. »Ona odgovori: »Umro je prije sedam godina. A ova žena mi je snaha«. Zatim upitah: »Gde je njen muž?. Odgovori mi da je otišao u neku novu vojsku. Tada joj objasnih da ne treba da se boji, da smo mi nova vojska i da je njen sin vjerovatno sa nama. Baka mi reče: »Samo da mi se sin vrati«. Ispitivao sam je, potom, da li ima neke vojske u selu. Kaže »Dođu Nijemci da traže jaja i kokoške«. Pitam odakle dolaze. Snaha pokaza rukom i reče: »Eno, vidiš onu cestu, tu su Nijemci, hodaju cestom, uvijek, se tu vrte. Dođu u selo traže jaja i kokoške. Sve su odnijeli, ostale su samo još tri«.

Dale su mi sve potrebne podatke. Sad smo mogli da se vratimo. Baka i snaha su nešto šaputale. Baka mi priđe, uhvati me za ruku, povuče do kućnog praga i upita: »Jeste li gladni?« Šta sam drugo mogao da kažem nego da jesmo? Ona se okrete, uđe u kuću i iznese tek pečenu proju. Odbijao sam da uzmem, ali mi ona stavi proju u ruke. Snaha odnekud donese parče slanine i stavi na proju. Bio sam presrećan. Osjetio sam veliku radost, ne zbog toga što smo gladni, već zbog toga što su one od svoje siromaštine odvojile i nama dale. Od srca sam zahvalio i krenuli smo da predamo raport komandiru naše čete.

U kući četničkog vojvode

HUSEIN MEŠANOVIĆ

P bacivanja iz Srbije u istočnu Bosnu vodili smo sva-
borbe i stalno se kretali. Najčešće nismo znali kroz
koje selo prolazimo, ni u koje idemo. Nije nas to ni intereso-
valo.

Bio sam tada politički delegat voda u zaštitnoj četi štaba brigade.
Tako smo januara 1945. došli u jedno selo na Majevidi.

Nisam znao ni ime, a i da sam znao nije mi ništa značilo. Bilo je
od komandira da uzmem još dva borca, da prođem selom i da se ras-
pitam o neprijatelju. Bila je to uobičajena praksa zaštitne čete. Uzeo
sam jednog Rusa Aleksandra, koji nam se pridružio negdje na Ibru iz
Ruskog zaštitnog korpusa (kvislinška organizacija) i jednog mlađeg bor-
ca iz Srbije.

Krenuli smo prilično komotno, mada smo znali da u okolini vršlja-
ju četnici. Na putu smo naišli pored jedne kuće, pored šume i riješili
smo da svratimo i, ako bude koga, da se raspitamo o četnicima. Došli
smo iza kuće, preskočili nekakav plot i uputili se na vrata. Rekao sam
svome drugu pratocu da ostane u dvorištu na straži, a ja ću sa Alek-
sandrom ući u kuću.

Zakucali smo na vrata i otvorili. Ušli smo odmah u jednu veću pro-
storiju. Unutra je postavljena trpeza, a na njoj svega - od pečenja, pa
dalje. Na vratima su nas dočekale dvije žene, jedna starija, dobro drže-
ća, a druga djevojka, veoma lijepa. Zaključili smo da joj je ćerka. Ona
starija nam utrpava po čašu rakije u ruke. Vidim da su zbunjene, ali
tome ne pridajem značaj, jer se ljudi obično zbune kad bane nepoznata
vojska.

Ne sjećam se da sam stigao išta da kažem, sem »dobar dan«. Bacio
sam pogled kroz prozor i vidio iz šume, na oko trideset metara, da idu
dvorištem dva četnika s jedne, dva sa druge strane, sa mašinkama na
gotovs. Stražar kojeg sam ostavio nije gledao u šumu, već u nas. U tom
trenutku bacio sam čaše sa rakijom istrčasmo van. Počeli smo bježati
otkuda smo došli. Tek kad smo bili kod plotu počela je paljba za nama.
Ne znam da li smo brže došli do plotu ili ga preskočili. Nisam vjerovao
da sam tako hitar. Stražara su ranili i zarobili.

Trčali smo kao bez duše prema četi.

Četu smo sreli. Krenuli su čim su čuli paljbu. Pošli smo streljačkim
strojem prema kući. Četnici su pobjegli na susjedno brdo i vikali: »Ziv-

jeo kralj Petar«. Na ivici šume bila su dva ili tri bunkera, unutra slama, ćebad, hrana, dosta kruha, salame i jedan pršut. U kući smo zatekli one žene. Rekle su nam da je tu bio vojvoda i njegova pratnja sa oko 60 četnika. Saznao sam da se to selo zove Tobut, a da je to kuća četničkog vojvode Radivoja Kerovića. Tada mi se »odvio film«. Pod snijegom nismo primjetili bunkere, a oni su nas kasno vidjeli. Vojvoda se sa gostima sklonio u susjednu prostoriju. Četnici su nas mogli pobiti, ali nisu smjeli pucati prema kući, bojeći se da ne ubiju vojvodu ili nekog od njegovih saradnika ili porodice.

Tako sam za cio život zapamtio selo Tobut na Majeveci.

Moj komandir čete

RADMILO BUGARČIĆ

Negdje u decembru 1944. nalazio sam se na položaju oko sela Koraj u istočnoj Bosni. Bio sam borac 2. desetine 2. voda. Komandir čete bio mi je Rade Novaković.

Posjedovao je sve osobine koje krasi rukovodioca i komunistu - partizanskog komandira čete.

Bio je tako blizak nama, običnim borcima, stalno je bio uz nas i objašnjavao ciljeve naše borbe. Hrabrio nas je kada smo polazili u akcije. Uvijek je govorio »drugovi, borci, zapamtite da od hiljadu neprijateljskih metaka možda samo jedan pogada. Budite sigurni da ne ubija svaki«.

Njegova hrabrost bila je jedna od njegovih posebnih vrlina. U gotovo svaku akciju polazili smo sa pjesmom.

Komandira, i jednu ratnu noć, nikada neću moći da zaboravim.

Bilo je to u decembru 1944, na položaju oko sela Koraj u istočnoj Bosni. Negdje predveče došao mi je u posjetu otac, Košta, po zanimanju željezničar - ložac na lokomotivi u ranžirnoj stanici Lapovo. Ne znam ni sam kako je uopšte stigao na položaj u bosanska bespuća, probijajući se iz Srbije, preko Drine, u tom ratnom košmaru, jer je svuda mogao da nabasa na ostatke četničkih bandi, koje su bile pred rasulom.

Iste večeri četa je dobila zadatak da ide u jednu noćnu akciju na neprijatelja. Stao sam u stroj svoje 2. desetine. Dobijali smo borbeni zadatak. Saopšteno nam je kuda idemo i sve podatke o neprijatelju. Tada mi je prišao komandir čete Rade i naredio da ostanem u logoru na obezbjeđenju, i da ne idem u noćnu akciju, jer treba da provedem izvesno vrijeme sa ocem koji se istog jutra vraća za Srbiju.

Istina, teška srca istupio sam iz stroja. Izvršio sam naređenje svoga komandira, jer je toliki put kroz Srbiju i Bosnu prevalio da bi proveo jednu noć na položaju sa sinom - partizanom, borcem 2. krajiške brigade.

Takav je bio moj komandir čete Rade Novaković.

Nezgoda sa vodičem

DRAGO DAMJANOVIC

Krajem januara i početkom februara 1945. vodili smo borbe sa Nijemcima i ustašama oko Bijeljine i Brčkog, Čeliča i Koraja. Jedne noći napadali smo njemačke položaje u selu Bijela, a zadatak nam je bio da iz pokreta razbijemo neprijatelja i da se brzo sručimo na cestu Brčko - Bijeljina. Moja četa je bila na čelu kolone našeg bataljona.

Uzeli smo za vodiča jednog starog seljaka iz tog mjesta, koji nam je rekao da zna položaje koje su Nijemci zaposjeli, kao i put kojim se dolazi do njih. Naredio sam vodiču i vodi patrolu (komandir mog 1. voda, imena mu se ne sjećam, a zvali smo ga Brengalac, jer je nosio engleski puškomitraljez »bren«) da nas vodi tačno na njemačke položaje, koji su se nalazili iznad Bijele na nekim kosama. Išao sam na čelu čete, a ispred mene na oko 700 metara Brengalac sa vodičem, noseći mitraljez, i još par boraca.

Najednom, idući po lijepoj mjesecini, sustignem patrolu i pitam Brengalca, šta je šta, radi, zašto je stao, i što ne ide dalje. Odgovorio mi je da se vodič ustrašio, zbunio, ne smije dalje ni koraka, kaže da nema potrebe da nas dalje vodi jer su Nijemci odmah tu, na par stotina metara. Prišao sam vodiču i pitao ga zašto ne ide dalje. Zbunjeno me gledao i samo se previjao u pasu vičući: »Drugovi, ne mogu dalje, ne mogu, pa eto ti«. Gledao sam ga i razmišljao šta sa njima da učinim. Ponovno sam mu naredio, pri tome sam izvadio pištolj i zaprijetio mu, govoreći da ima da nas vodi, kako smo se dogovorili, i dovede na same položaje. On se još uvijek okretao i motao oko nas, savijen, držeći se rukama za gaće. Ja sam ponovo viknuo: »Vodi, ili si gotov«. On se ispravio prema meni, pružio ruke naprijed i rekao: »Komandire, bolan, ne mogu dalje, ugojatio sam se. Moja vira mi ne dozvoljava, moram se oprati«. Nastao je smijeh među nama. Malo za tim stigao je i komandant bataljona Branko Marčeta i rekao mi: »Damjanoviću, šta je, zašto si stao, što ne ideš naprijed«. Ja mu sve ispričah, i rekoh da vodič kaže da ne može dalje. Marčeta pade u smijeh. Pitam ga šta da radimo, da li da ga pustimo, sa čim se on složio. Ja sam prišao starcu i rekao mu: Moj hadžo, kad bi pomagalo i ja bih se ugojatio, ali meni ne pomaže, ja moram naprijed«. Rekoh mu da je slobodan, da bježi, da se pere. Sav srećan, uzeo je gaće u ruke i raspalio niz neku strminu pravo u selo iz kojeg nas je i doveo. Mi smo bez njega produžili još nekih par stotina metara, gdje su nas zaista dočekali Nijemci, pa je otpočela žestoka borba, u kojoj su Nijemci ipak morali ustuknuti.

Izgubih ratnog druga

MILORAD BOJIĆ

Bataljon boraca, koji je iz Šapca krenuo u pravcu Malog Zvornika, trebalo je da pređe Drinu i dođe u Bosnu, gdje je plamtjela borba. Njime je trebalo pojačati naše borbene jedinice. Brzo smo stigli do Malog Zvornika. Pred nama je Drina. U Bosni, tu, preko Drine, čuje se puščana i mitraljeska paljba. Čekali smo da se to malo stiša da bi smo nesmetano prešli Drinu. Noć je na domaku. U jednom trenutku nastaje zatišje. Prevozimo se preko Drine. Po prelasku, na obali sretamo naše ranjenike, koji čekaju da pređu u Srbiju. Voze se na kolima sa volujskom zapregom. Prilazim kolima sa tri ranjenika zavijenih glava i ruku. Iznemoglim glasom traže samo kap vode.

U tom trenutku neko me iza leđa povuče za ruku. Bio je to moj drug Stepan Jerotić. Upitao me: »Hoćemo li mi da zamenimo ove ranjenike?« Rekoh: »To je sigurno«. Stepan duboko udahnu i reče: »Zbogom kućo, zbogom rodni kraju«. Pogledao sam u njegovo lice, delovao je malo uplašeno. Neko priđe i reče: »Krećemo drugovi«. Neko nas je vodio u pravcu Koraja. Probijali smo se kao kroz neprijateljski položaj, čas brdom, čas potokom. Kod Koraja se priključismo 2. krajiškoj udarnoj brigadi. Iza mene je u stroju i moj drug Stepan. Primamo oružje. Stepan me gurka da uzmem puškomitraljez, govoreći da će mi on biti pomoćnik. Čutao sam, jer nisam želeo da mi on bude pomoćnik. Bolje da to bude neko drugi. Primam puškomitraljez. Stepan je uz mene. Želi da zajedno budemo u rovu.

Odmah smo krenuli na položaj. Pratila nas je hladna, ledena kiša. Mrak je pokrio bosanske planine. Ukopavam se pored ceste. Nailazi njemački kamion i dolazi do prve borbe. Čuje se partizanski glas: »Ura, ura«. Stepan je ustao i nešto opsovao. »Lezi«, rekoh, »nemoj da pogineš«. Ućutkasmo njemačke motore, koji postadoše plijen partizana.

Iz misli me prenu Stepanova ruka koja me pljesnu po ramenu. »Da ti pričam šta sam sanjao«, kaže mi. »Sanjao sam da se ženim, četrdeset kola svatova, trube, harmonike, veselje do mile volje. Ti znaš moju djevojku, ja nju volim i nju ću dovesti«. Ja mu pružih ruku: »I to ćemo dočekati, biću ti kum«. Stepan se nasmiješi strežući mi ruku, i nastavi dalje da priča kako je sanjao da mu je došao otac i donio naše seljačke gibanice. Našalio sam se: »Lepi su ti snovi, ženio si se i večerao gibanicu«.

Krenuli smo lagano, osluškivali na sve strane, pod nogama pucketaju suve grane prekrivene sniježnim prekrivačem. Došli smo do podnožja brda Glovica. Nijemci su neprestano ispaljivali svjetleće rakete i osvjetljavali položaj. »Lezi Stepane«, reko mu »Ne bojim se ja Nijemca!« odgovori on, »Neće me natjerati da legnem u snijeg«. Nastavljamo dalje. U podnožju brda ugledasmo jednu malu kuću, koja se pod noć jedva vidjela. Stepan me pozva da idemo da vidimo ima li koga u njoj, govoreći da ćemo možda naći hljeba i soli, gladni smo. Reko mu: »Prije ćemo naći smrt nego hljeb, ne smijemo rizikovati. Ako nas nestane može nestati cijela naša četa«.

Nisam ga mogao savladati. On se okrete od mene i pođe u pravcu kuće. Gledao sam za njim i vidio kako nestaje u mraku. U taj mah kao da se spusti gusta magla i sakri ga u kućici. Sad ništa ne vidim. Ostao sam sam i legao na zemlju da bih što bolje čuo. Neko je dolazio iz suprotnog pravca, baš sa strane na kojoj se nalazila naša četa na odmoru. Pomislim da su Nijemci, da su se spustili sa brda i sa bočne strane. Pođoh u susret tom šumu i zaustavih se kod jedne debele bukve. Tu uzeh zaklon. Čujem topot nogu sve bliži i bliži. Kosa mi se poče dizati na glavi. Šakama stegnem puškomitraljez, kao da će mi ga neko oteti iz ruku. Odjednom sam viknuo: »Stoj, ko ide?« Odgovor je bio: »Komandir drugog voda«. To je bio 2. vod naše čete. O svojoj nevolji nisam vodniku ništa rekao. On je krenuo da obavi svoj zadatak, a ja pođoh pravcem kojim sam došao, na mjesto gdje sam se rastao od Stepana.

Stepana, međutim, još nije bilo. Šta sad učiniti? Poče me obuzimati strah da se nešto dogodilo. Možda je tu bila njemačka zasjeda. Skupljam snagu, ali me obuzima neki nemir. Kud ću sad, na koju stranu da pođem, da li da pođem za Stepanom ili da se vratim u četu? Stepan je moj seljak, dobar ratni drug, ne mogu ga ostaviti. Odlučih da pođem za njim. Prilazio sam kućici oprezno. Nijemci neprestano ispaljuju rakete i otežavaju mi kretanje. Korak po korak, dođoh do jednog malog potocića. Tu stadoh i čuh kako ispod tankog sniježnog pokrivača žubori voda. Stadoh na jedan kamen koji mi iskliznu ispod noge, ali sam se ipak održao da ne padnem u potok.

Nedaleko odatle bila je kućica. Korak po korak, dođoh do nje. Na vratima je visio kanap kojim su se vrata otvarala. Prislonio sam uho na vrata. Ništa se nije čulo, osim kao da vatra pucketa. Puškomitraljez postavili na gotovs. Povukao sam kanap, a nogom gurnuo vrata. Tihim glasom upitah: »Stepane, jesi li tu?« On mi odgovori: »Tu sam«.

Uđoh i ugledah Stepana kako sedi, a iza njega stari šporet, i na njemu lonče u kome se kuvaju dva jajeta. Dala mu ih stara baka, koja je ležala u uglu sobe na slami, pokrivena belom prtenom ponjavom. Reko mu: »Stepane, Nijemci ne miruju«. On odmah skoči, uze jaja i pođosmo. Uz put mi pruži jedno jaje. U torbi gdje je stajala municija našosmo projinih mrvica. Večerali smo u hodu. Očekivali smo drugu patrolu, koja će nas smijeniti.

Stepan odjednom stade kao ukopan. Nešto sam ti zaboravio reći: »Imam kod sebe dva mala dukata. Dala mi ih majka na polasku i rekla:

Uzmi sine, neka ti se u nevolji nađu, nalaze se ušiveni u pojas. To ti govorim da znaš, ako mi se nešto desi«. Pogledah ga: »Šta ti sve neće pasti na pamet. Šta ti sve nećeš smisliti«. Idući dalje rekao sam da se tako nešto ne ponovi. U tome je naišla smjena i otišli smo na spavanje. Legao je pored mene i zaspao tvrdim snom. Kada sam se probudio Stepana nije bilo pored mene. Otišao sam u 2. vod, baš u vod koji je te noći išao u napad. Dobio je puškomitraljez i učio da ga sklapa i rasklapa. Kada sam ustao četa se budila i odmah se prihvatila čišćenja oružja. Za doručak je bila popara, a za ručak se pripremao kuvani kukuruz.

Tih dana bilo je teškoća sa ishranom boraca, jer su Nijemci bili overladali Drinskom dolinom. U jednom trenutku neko je tražio komandira čete. Došao je kurir iz štaba bataljona. Nije prošlo mnogo vremena, a četa je stajala u stroju sa pridodatim teškim mitraljezom.

Krenuli smo odmah i ubrzo se našli na položaju. Tu smo kopali robove i primali municiju i bombe. Sve to se radilo užurbano. Nijemci se na brdu pojavljuju kao voštane figure i nestaju. Naš teški mitraljez bije kratkim rafalom. Hladan vjetar duvao je i donosio snežne padavine. Gust oblak koji pokriva brda stvara mrak, a bliži se i noć. Sa zadnje strane mog rova prilazi komesar čete Ljubiša Golubović, stavlja mi ruku na rame i kaže: »Bojiću, naša četa kreće u napad, ti ostaješ u pozadini i štitiš teški mitraljez i bacač, kasnije će doći kurir po tebe«.

Četa kreće. Na čelu je komandir Marko Radaković, sredovječan čovjek, veoma ozbiljan, hrabar i disciplinovan. Za njim se četa postavlja po vodovima u kolonu po jedan. Neko me iza leđa uhvati hladnom rukom za vrat. Strese me neka jeza. Okretoh se, i ugledah Stepana. Reče mi, smešeći se: »Sad ćeš čuti kako moj »brenal« pjeva«. Ništa mu nisam rekao.

Bilo mi je žao što ostajem iza svoje čete. Gledao sam za njima kako nestaje u sumraku. Iza mene je bio naš teški bacač. Ispaljivao je po koju granatu, kao da odmjerava odstojanje do cilja. Odjednom se otvori vatra, začuše se dugi njemački rafali. Potom i naši otvoriše paljbu bliže brdu, gdje su se Nijemci ukopali. Čini mi se da gori brdo Glovice. Zatim se borba povremeno stišavala.

Ležeći u rovu očekivao sam kurira i razmišljao ko je nestao u onoj tami. Iz daljine začuh topot nogu, nazirem kurira i razmišljam da li dolazi po mene. Tišina je zavladala mrakom. Teške misli me obuzimaju. Razmišljanja prekide poznati kurirov glas: »Bojiću, pogibe ti seljak Stepan«. U tom trenutku sam onijemio, glas mi je stao u grlu, kao da mi se krv sledila u žilama. Nisam je mogao pokrenuti. Kurir me uhvati za ruku i reče: »Hajdemo, moramo brzo ići«.

Skupio sam snage koliko sam imao i krenuli smo. Uspio sam da zapitam kurira: »Da li ćemo vidjeti Stepana?«. Odgovorio je: »Hoćemo«. Kretali smo se ubrzanim korakom. Teren je bio brežuljkast. Kurir stade na jedan brežuljak, pruži mi ruku, i reče: »Evo Stepana«. Tu su bila još tri poginula druga. Prišao sam Stepanu i celivao njegovo hladno lice, natopljeno sniježnim pahuljama. Kurir me je pozvao da idemo.

Pođosmo ostavljajući Stepana. U tom trenutku sve sam zaboravio. Zaboravio sam da uzmem dva dukata za koje mi je dan prije rekao. Do-

lazimo u četvu, koja je očekivala komandu da krene dalje u napad. U taj čas sjetih se Stepanovih dukata i upitah komandira da li mogu da se vratim. Komandir me pogleda i reče: »Ovog trenutka moraš misliti više o sebi i o svojoj glavi, nego o bilo čemu drugom«. Ponovo sve zaboravih. Četa već krenu u napad. Prati nas hladnoća, ledena kiša. Dođosmo do polovine brda. Nijemci ne otvaraju vatru. Pomišljamo da nas čekaju na nišanu, što bi bilo najopasnije. Komanda je bila da se ne kreće dalje. Treba izazvati neprijatelja da se otkrije. Dato je naređenje mitraljescu Miodragu Prokoću iz Kragujevca da se popne nadomak brda, otvori vatru i izazove neprijatelja. Prokić je otvorio vatru, a potom i njihova zaštitnica. Po njoj smo zaključili gdje se nalaze. Mi smo krenuli u napad i ovladali tim visom. Tu smo ostali do zore.

Odatle smo krenuli dolinom Drine, lijevo od Donje Piliće. Uz put sam ušao u jednu kuću i tamo našao starog čovjeka. Zamolio sam ga da na parčetu daske napiše ime i prezime Stepanovo. Po tome ga je našla rodbina i donijela u svoje mjesto.

Poslednja borba Tome Trninića

^ k-J J l o j

MILAN MICIĆ MILO

a

Upoznao sam Tomu Trninića u proljeće 1944. Došao je iz 2. krajiške u 17. majevičku brigadu. U 17. majevičkoj je od januara do septembra komandant 1. bataljona, a zatim do kraja te godine zamjenik komandanta brigade. Na ovim dužnostima u 17. majevičkoj brigadi, radi lične hrabrosti, odlučnosti i umješnosti u komandovanju, stekao je ugled borca i starješine visokih vrednosti.

Od početka 1945. Toma je komandant 21. tuzlanske brigade. Pod njegovom komandom ova brigada, u sastavu 38. divizije, vodila je vrlo teške borbe. Od 10. do 24. januara 1945, vodila je danonoćne borbe na Ozrenu protiv četničke grupacije Draže Mihailovića. Od 26. januara do 3. februara protiv 22. njemačke divizije i 963. tvrđavske brigade, koje se, i po cijenu velikih gubitaka, probijaju pravcem Sokolac - Vlasenica - Zvornik - Bijeljina. Bile su to danonoćne borbe na brdovitom zemljištu (Jasenić, Velika Njiva, Dafin Kamen), u krajnje nepovoljnim vremenskim uslovima, po dubokom snijegu i velikoj hladnoći.

I pored snažnog otpora naših jedinica 22. njemačka divizija, ojačana 963. tvrđavskom brigadom, uspjela je da se probije i 3. februara 1945. proдре u Zvornik. Radi obezbjeđenja lijevog boka, dio snaga 22. njemačke divizije odmah iz Zvornika zaposijeda slijedeće položaje: Vratolomac - Zmajevac — Kula Grad - Mlađevac sa isturenim položajima Vis (iznad zaseoka Stan) i Ahmetovo brdo (k. 459). Posedanjem položaja od Zvornika i prodiranjem ka Bijeljini 22. njemačka divizija presjekla je naše snabdijevanje hranom iz Srbije i ugrozila pravac Snagovo - Caparde - Tuzla, značajan za snabdijevanje i zbrinjavanje naših jedinica na položajima selo Snagovo - selo Glumina - selo Grbavci.

Radi zatvaranja pravca: Zvornik - Caparde - Tuzla 21. tuzlanska brigada noću između 2. i 3. februara 1945. izvlači se sa položaja Dafin Kamen - Donje Snagovo i poseda položaje na liniji: Rudine (k. 494) - Lisina (tt. 508). Shvatajući značaj odbrane ovih položaja, komandant brigade zahtijeva kopanje rovova, a lično ukazuje potčinjenima na organizaciji vatrenog sistema i borbenog obezbjeđenja.

Od 4. do 8. februara 1945. po Tominom naređenju jedinice jačine vod - četa vrše prepade na neprijateljeve položaje sa ograničenim ciljem: Ahmetovo brdo - bezimeni vis (Stan). Njemačke jedinice pokušale su u toku dana 5. februara da zauzmu Rudine (k. 494), čime su olakšali zauzimanje Lisina (tt. 508), čvora odbrane 21. tuzlanske brigade. Taj napad je odbijen, pa takvih pokušaja ubuduće više nije bilo.

S ciljem otežavanja pokreta i nanošenja gubitaka 22. njemačkoj diviziji, koja se pod stalnim udarcima naše divizije izvlačila ka Bijeljini, komandant 38. divizije minobacačkog divizionu 120 mm noću između 8. i 9. februara 1945. dijelom snaga razbija odbranu neprijatelja i zauzima Ahmetovo brdo (k. 459).

Kao iskusan ratnik i komandant Toma je zaključio da Nijemci na k. 459 mogu imati borbenu grupu jačine 120 - 150 vojnika. Položaji su bili fortifikacijski dobro utvrđeni.

Vatreni sistem je bio precizno organizovan. Odbranu je podržavala neprijateljska artiljerija sa položaja Kula Grad. Na osnovu ovakvog zaključka, a i drugih razmišljanja, odlučuje: snage neprijatelja na k. 459 uz podršku minobacačke razbiče 2. bataljon brigade. Da ovaj zadatak povjeri 2. bataljonu imao je dva razloga: prvi, ovaj bataljon je branio položaje na Ahmetovom brdu (k. 459) od 20. novembra do 18. decembra 1944, što je značilo da borci i starješine dobro poznaju zemljište na kojem će se lakše kretati, drugo, Toma je poznao sastav i borbenu valjanost ovog bataljona, koji je 19. septembra 1944. izašao iz sastava 17. majevičke i uključio se u 21. tuzlansku brigadu.

Zapovest za napad štabu bataljona i komadi divizionu Toma izdaje na k. 494 (Rudine) od 11.00 do 13.00 časova. Saopštava: početak napada je u 23.00 časa. Vatreni udar minobacačkog divizionu 10 minuta.

Za Tomu i starješine bataljona bio je pravi izazov upotreba i sadejstvo sa divizionom - snažne vatrene moći. Naša iskustva u vezi sa upotrebom i korišćenjem efekta artiljerije, iz razumljivih razloga, bila su slaba. Toma i kada se radi o upotrebi divizionu i otklanjanju naše sumnjičavosti čini mudar potez. Prihvata predlog komandanta divizionu da starješine iz bataljona prisustvuju korekturi vatre, koju divizion izvodi od 15.00 do 15.20 časova toga dana, te da se uvjere u tačnost gađanja. Nareduje komandantu bataljona da od 15.00 časova dovede starješine - od komandira voda i vodnog delegata do štaba bataljona - na vatrene položaje divizionu. Divizion izvodi korekturu u uslovima dobre vidljivosti. Nakon izvršene korekture starješine bataljona prenele su borbama svoje uvjerenje da će minobacači tačno pogadati ciljeve. Ovo uvjerenje u valjanost divizionu bilo je veoma korisno, tim prije što se napad izvodio noću.

Prema utvrđenom planu u 23.00 časova 8. februara 1945. minobacači su počeli sa udarima. Dok je vatra divizionu razarala odbranu Nijemaca, bataljon je izlazio na jurišni položaj. Nakon desetominutnog udara divizionu uslijedio je juriš bataljona. Udarom bombi, snažnom gustom vatrom iz naoružanja bataljona brzo je savladan otpor Nijemaca. Dok traje juriš Toma nije na komandnom mjestu komandanta brigade, već je u streljačkom stroju bataljona. Sa automatom u rukama, Toma juriša i podstiče borcu u izvršenju zadatka. Njegovo prisustvo i angažovanje, kako u pripremi i izvršenju ovoga zadatka, tako i po njegovoj ličnoj hrabrosti - ne samo u ovom slučaju - vredno je trajne pažnje i sjećanja. Od potčinjenih je tražio da izvršavaju zadatke, koje je i on od 1941. izvršavao i bio uvjeren da se svaki otpor neprijatelja može savladati.

Uvjerivši se da je zadatak izvršen, da je bataljon poseo položaje na k. 459 - iznad Maričića kuća, Toma sa Spasanom Ristićem, zamjenikom komesara brigade, u pratnji kurira Milana Rakovića napušta položaj bataljona. Odlazi na komandno mjesto štaba brigade. Vjerovatno je imao namjeru da komandantu 38. divizije Franji Herljeviću podnese izvještaj o izvršenju zadatka.

I dok bataljon u paklu obostrane vatre odbija protivnapad Nijemaca, pride mi kurir Raković. Pomislih, još neko naređenje. Spusti se Milan na zemlju pored mene. Tiho, suznih očiju reče: »Milo, Toma pogibe«. Pogledah kurira i rekoh: »Da li dobro čuh, Toma poginuo«. Odgovori mi Raković: »Milo, čuo si dobro. Toma je poginuo«. Nastavi Tomin kurir - Krajišnik: »Uđosmo u onaj šumarak, pokaza rukom, sinu svjetlost i nastala eksplozija. Vidjeh, Toma se baci u plići rov, Spasan desno, l ja lijevo padosmo na zemlju. Stiša se eksplozija. Skočim i vidim da Toma ne ustaje. Spasan i ja pridismo Tomi, vidimo obliven krvlju, mrtav«. Toma, Spasan i Milan pali su pod udar njemačke artiljerije, koja je podržavala njihov protivnapad.

Vijest o Tominoj pogibiji strašno me je potresla. U 17. majevičkoj brigadi Toma je bio komandant 1. a ja 2. bataljona. Sretali smo se, saradivali u vrlo teškim danima. Kada je došao na dužnost komandanta 21. tuzlanske brigade, obradovao sam se, jer sam znao njegove ljudske, boračke i starješinske osobine.

Ta strašna vijest (Toma poginuo) u meni pojača odlučnost: Tornino naređenje 2. bataljon mora izvršiti. Odbijeni su protivnapadi Nijemaca, odbranjeni su položaji na kosi iznad zaseoka Maričići. Time je posljednje naređenje Tome Trninića časno izvršeno.

Poginuo je Toma, ostavljajući u rodnom selu Bojište suprugu Smilju i malu kćer Milku. Poginuo je u vrijeme kada je sunce slobode sve jače i ljepše sijalo.

Sahranjen je 9. februara 1945. na Snagovu.

U završnim operacijama

MILAN ZGONJANIN

Nijemci su organizovali i utvrdili front u zahvatu rijeke Bosute, naslanjajući se lijevim krilom na rijeku Dunav, a desnim na rijeku Savu. Zadatak ovog fronta u Sremu je bio stvaranje vremena Grupi armija »E« za izvlačenje preko Bosne na teritoriju sjeverno od rijeke Save.

U toku decembra 1944. i u prvim danima januara 1945. godine u Sremu su vođene obostrano žestoke frontalne borbe, a od polovine januara front je stabilizovan, s relativnim zatišjem, koje je iskorišćeno za pripreme predstojećih dejstava.

Sedamnaesta istočnobosanska udarna divizija, u sastavu Južne operativne grupe divizija 1. armije, a u sadejstvu i sa ostalim jedinicama, imala je zadatak da, preko Brčkog i Županje, udari u desni bok snaga neprijatelja na sremskom frontu i time olakša ostalim snagama 1. armije proboj fronta.

Sedamnaesta divizija se 4. i 5. aprila nalazila u dejstvima na pravcu selo Čelić - Brčko.

Druga krajiška brigada, rezerva 2. armije, pridodata je 25. diviziji i dobila zadatak da nastupa pravcem selo Rašljani - selo Bijela - selo Cerik - k. 164. Brigada je u toku dana - 5. aprila ovladala selom Bijela, izbila na komunikaciju Srnice - Brčko, a zatim presjekla komunikaciju Gradačac - Brčko u rejonu sela Gornji Zabari.

U noći između 6. i 7. aprila 1945. brigada je produžila nastupanje i do 8 časova izbila na prostoriju Gornji Zabari, razbivši grupu četnika koja je pokušala da se prebaci iz Posavine na Majevicu.

Brigada je 9. aprila 1945. do 19 časova, izbila na prostoriju Gradačac - Katolička Ledenica - Muslimanska Ledenica, sa zadatkom da završi pravac prema Bosanskom Samcu.

Desetog aprila brigada se vraća u sastav 17. divizije, prebacivši se iz Katoličkih i Muslimanskih Ledenica, preko sela Trmošnjice i Donjeg Zabara, i postavila se na prostoriju sela Grabovica - selo Pljoštara, 3 kilometra zapadno od Brčkog, sa zadatkom da pripremi prelaz rijeke Save do Brčkog. Po prebacivanju na lijevu obalu Save, dobila je zadatak da svoja dejstva usklađuje sa dejstvom jedinica 5, krajiške divizije.

Jedanaestog aprila u 18 časova počelo je prebacivanje jedinica preko Save. Borbeni dijelovi brigada su prebačeni do 21, a pozadinski do 23 časa. Neposredno pred prebacivanje brigada je dobila popunu od 200 boraca.

Nakon prebacivanja preko Save, brigada je krenula ka Rajevom Selu radi uspostavljanja veze sa jedinicama 5. krajiške divizije, i 12. aprila u 5 časova uspostavila vezu u istočnom dijelu Rajeva Sela sa jedinicama 1. krajiške brigade.

Pod pritiskom naših snaga neprijatelj se povukao na prostoriji Posavski Podgajci - željeznička stanica Vrbanja - Potok. Na tom prostoru su se nalazili dijelovi 22. njemačke pješadijske divizije, dijelovi 3. ustaško-domobranske divizije i ostaci Posavsko-trebavskog četničkog korpusa, koji su se poslije oslobođenja Brčkog povukli na lijevu obalu Save.

Radi razbijanja snaga neprijatelja brigada je preuzela položaje 1. krajiške brigade, i to: od Suvog Dola (Močvara Zib) do obale Save, sa zadatkom da sa pomenutog odsjeka napada neprijatelja u Dosićevoj šumi. Po likvidaciji istog, nastavlja se prodiranje između Save - Posavskih Podgajica, i izbija što prije u rejon Županje.

Poslije polučasovne borbe brigada je razbila neprijatelja u Dosićevoj šumi i nastavila gonjenje neprijatelja, koje je bilo usporeno radi toga, što je neprijatelj prilikom odstupanja minirao prolazne pravce. Trinaestog aprila u 4,30 časova brigada je izbila na položaje kod sela Mariča stanovi. U tim borbama ranjeni su komandir čete 2. bataljona Dragan Damjanović i vodnici: Božidar Aleksić, Ljubo Čančarević, Nikola Janković, Radomir Trišić, Budimir Lukić, Vojislav Kovačević. Gubici neprijatelja su bili: 49 mrtvih, 76 ranjenih i 8 zarobljenih vojnika. U tim borbama su se istakli vodnik Sulejman Alajbegović i desetar Borivoje Potrebić.

Brigada je sa položaja kod sela Mariča Stanovi nastavila da goni neprijatelja prema Županji. Sa neprijateljem je bio izgubljen kontakt sve do sela Kupina, kada je brigada, oko 10 časova, pod borbom stigla pred Županju, gdje se utvrdila i vodila borbe cijelog dana, jer je neprijatelj pokušavao da je odbaci od Županje.

Poslije pripreme, 13. aprila u 19,30 časova, brigada je, uz ojačanje jednog bataljona 15. majevičke brigade i jednog bataljona 1. krajiške brigade, otpočela napad na neprijateljevo uporište Županja, koje je zauzela u 21,30 časova. Neprijatelj je imao 63 mrtva, 115 ranjenih i 59 zarobljenih vojnika. Naši gubici su bili: 17 poginulih i 69 ranjenih boraca.

Četrnaestog aprila brigada sa linije Županja - Gradište potiskuje neprijatelja ka selima Babina Greda i Mikanovci, gdje je izbila oko 16 časova.

Petnaestog aprila u 4,30 časova brigada je čelom kolone stigla pred selo Striživojna, gdje se sukobljavala sa neprijateljem i uspjeva u prvom naletu da ga izbacila iz prvih rovova i satjera u selo, vodeći borbu preko cijelog dana. Uveče, oko 19 časova, otpočinje napad, a oko 21 čas, ovladala je kanalom Berava u dužini oko 800 metara. Oko 22 časa neprijatelj je otpočeo protivnapad radi odbacivanja naših snaga sa kanala Berava, ali mu to nije uspjelo, jer je protivnapad bio odbijen. Toga dana brojno stanje brigade bilo je 1.721 borac i starješina.

Šesnaestog aprila 1945. u zoru, brigada je u sadejstvu sa 15. majevičkom brigadom, ušla u selo Beravce i selo Jaruge, i bez dodira sa neprijateljem produžila nastupanje pravcem: Korenica - Andrijevići - Jaruge - Doljani. Tek u večernjim časovima obje brigade su stupile u

borbeni dodir sa neprijateljem na liniji selo Staro Topolje - Oprisavcu i pokušavaju u toku večeri bezuspješno da se probiju. Oko 22 časa neprijatelj je snažnim protivnapadom odbacio 2. krajišku brigadu sa položaja Staro Topolje, koristeći jače zaštitne dijelove, i otpočeo povlačenje na pripremljene položaje neposredno oko Slavenskog Broda.

Prema naređenju štaba divizije, 17. aprila 1945. brigada je preduzela gonjenje neprijatelja pravcem: Velika Kopaonica - Divoševci - Rajsovac - Jasinje - k. 88 - Krčevine - Vrba - Gornji Brod i do 10 časova stigla do linije: Žir - Rajsovac - Oprisavci, koje je neprijatelj bio zaposjeo. Gubici neprijatelja u toj akciji bili su: 16 mrtvih, 27 ranjenih i 8 zarobljenih vojnika.

Devetnaestog aprila 2. krajiška i 15. majevička brigada, goneći zaštitne dijelove neprijatelja, izbile su u toku dana na liniju istočna ivica sela Vrba Donja - Rušice - Sava. Pred večer je brigada uspjela da likvidira uporište neprijatelja u selu Ruščica i da izbije u istočni dio sela Vrba Donja.

Noću između 19. i 20. aprila izvedena su tri napada na neprijatelja u zapadnom dijelu sela Gornja Vrba koji su bili bezuspješni, jer su ispred neprijateljevih položaja bila postavljena minska polja. U posljednjem napadu natjerano je 60 svinja na minska polja, te je tako aktivirano oko stotina mina.

U 20,15 časova brigada je napala dio fronta i, nakon kratke i žestoke borbe, neprijatelj se počeo povlačiti prema Slavanskom Brodu. Posljednji žestok otpor neprijatelj je pružio na brodskom groblju, a oko 20,30 časova brigada je, u sadejstvu sa ostalim jedinicama, ovladala Slavanskim Brodom. Gubici neprijatelja bili su: 59 mrtvih, 80 ranjenih i 67 zarobljenih, dok su vlastiti gubici bili 5 mrtvih i 45 ranjenih boraca i starešina.

Po oslobođenju Slavenskog Broda brigada je ostala u njemu da bi ga očistila od ostataka neprijatelja. U borbama od Brčkog do Slavenskog Broda u brigadi su poginuli: politički komesar čete Josip Malinovski Šuco, politički delegat Božidar Jurišić i Ćedomir Beljić, a ranjeni su: zamjenik komandanta brigade Dušan Sovilj, politički komesar brigade Milan Makivić, obavještajni oficir Đuro Poljak, politički komesari četa Smail Berić i Vojislav Tašić, pomoćnici političkog komesara čete: Mihajlo Dragišić, Dragić Janković, Milorad Nedin, Nikica Basara i Pero Davidović.

Od Brčkog do Slavenskog Broda neprijatelj je, odstupajući, uvijek imao unaprijed pripremljene naredne položaje, na koje se povlačio, što je usporavalo dejstva naših jedinica.

Dvadeset prvog aprila u 20 časova štab 17. divizije izdao je zapovijest da jedinice divizije sa prostorijske Slavonski Brod - Vrba Gornja - Vranec izvedu marš na prostorijsku selo Vukojevci - Našice radi ulaska u sastav 3. armije, koja je već operisala na pravcu Virovitica - Bjelovar.

Marš je izveden u toku tri dana, i to 22, 23. i 24. aprila 1945. kada je divizija stigla u širi rejon Našica i ušla u sastav 3. armije.

Sedamnaesta divizija se, kao armijska rezerva, do 27. aprila 1945. razmjestila na prostorijsku Suho Polje - Virovitica - Spišić Bukovica. U toku 27. aprila 2. krajiška brigada je stigla u selo Petrovac, gdje je us-

postavila vezu sa jedinicama 10. korpusa i 51. divizije, koji su djelovali duž komunikacije Virovitica - Đurđevac. Brigada se razmjestila na prostori selo Vetrovac - ciglana u predgrađu Virovitice, gdje je u toku dana obavila reorganizaciju i organizovala se preme novoj formaciji, propisanoj od Generalštaba - rasformiran je 4. bataljon, a borci i rukovodioci tog bataljona raspoređeni su u 1. i 2. i 3. bataljon, dok je izvjestan broj raspoređen u novoformirane jedinice: automatičarsku, izviđačku, pionirsku četvu i četvu za vezu. U toku dana brigada se sredila i zanočila na toj prostori.

Dvadeset devetog aprila u 16 časova 2. krajiška brigada je dobila zadatak da sa prostori selo Petrovac krene pravcem Kobna zemlja - k. 148 - k. 245 - k. 228 - k. 224 - k. 168, sa zadatkom da smijeni jedinice 10. korpusa. U 18 časova brigada je već bila u borbenom rasporedu na liniji: Muški park - selo Benedička - sjeverni deo šume Selište, a zatim sredinom sela Bačkovića. Desno je održavala vezu sa jedinicama 10 korpusa, a lijevo nije imala vezu, jer jedinice 15. majevičke brigade nisu bile stigle na određenu prostori. Posedajući položaje, padom mraka, brigada je krenula u napad na neprijatelja i izbila na liniju k. 143 - ivica sela Bačkovića. Neprijatelj - dijelovi 117. njemačke divizije - pokušao je protivnapadom da odbaci jedinice brigade, ali mu to nije uspjelo.

Posle izbijanja 2. krajiške (30. aprila) u selo Benedička i 6. istočno-bosanske brigade u selo Čantavac, neprijatelj je u toku noći otpočeo povlačenje na cijeloj liniji odbrane, ostavljajući jače snage u zaštiti.

Pred frontom naših jedinica branila su se dva bataljona iz sastava 117. njemačke divizije, jedan bataljon iz sastava 22. njemačke divizije i jedna bojna ustaške crne legije.

U periodu od 28. do 30. aprila 1945. neprijatelj je imao: 102 mrtva, 201 ranjen i 97 zarobljenih vojnika.

Gubici brigade iznosili su: 9 mrtvih i 51 ranjen. Među poginulima je bio politički delegat voda Radivoje Jovanović, a među ranjenima: politički komesar čete Gojko Niketić, politički delegati Miodrag Milutinović, Milomir Laposavić, Spasoje Vlajković, vodnici Slavko Mikanović, Obrad Srećković, Radivoje Zagoršić, Nedo Matić, Milisav Vukić, Rada Davidović i Milan Đorđević. U tim borbama istakle su se sve jedinice brigade, a naročito 2. bataljon i 3. četa 1. bataljona. Umješnošću i prisebnošću u komandovanju istakli su se komandant 2. bataljona Nikola Obradović, politički komesar 1. bataljona Pero Knežević, komandir 3. čete 1. bataljona Nikola Polovina, vodnik Slavoljub Stanišić i puškornjaci: Milovan Avramović, Adam Miladinović, Miloško Milosavljević, Desimir Stanković.

Od 16. do 30. aprila 1945. brigada je primila popunu - 500 novih, mladih boraca.

Prvog maja, oko 3 časa, 2. krajiška brigada, posle kraće borbe, ovladala je selom Lasovac, a zatim, nastavljajući gonjenje, u toku dana je zauzela selo Ravneš i izbila na istočnu ivicu sela Orovac, gdje je posjela položaje.

Trećeg maja, oko 15 časova, brigada je otpočela opšti napad radi zbacivanja neprijatelja sa linije selo Mali Severin - selo Orovac - Orovački vinograd, goneći ga prema Bjelovar - Rakitnica. Do 19 časova, zbog brisanog prostora i uporne odbrane, brigada ga ne uspeva pome-

riti. Padom mraka izveden je odlučan napad, i oko 20 časova brigada je uspjela da ovlada linijom selo Mali Severin - selo Orovac - Orovački vinogradi. Po likvidaciji uporišta, produžila je gonjenje i oko 24 časa izbila u rejon sela Tomaš, a do 5 časova 4. maja likvidirala je južni deo sela Prokljavani i sjeverni dio sela Novoseljani, izbivši tako sa prednjim dijelovima u istočni dio Bjelovara.

U toku dana sa položaja na liniji: željeznička pruga - jugoistočni dio Bjelovara, napada na prve blokove kuća u Bjelovaru i oko 22 časa, u sadejstvu sa 15. majevičkom brigadom, likvidirajući pojedina uporišta, uspijeva da oslobodi Bjelovar. Gubici neprijatelja u borbama za Bjelovar bili su: 36 mrtvih, 65 ranjenih i 8 zarobljenih vojnika. Vlastiti gubici bili su: 5 mrtvih i 20 ranjenih boraca i starješina.

Brojno stanje brigade toga dana je iznosilo: 111 oficira, 116 podoficira i 1.658 boraca - ukupno 1.885 boraca i starješina.

Po oslobođenju Bjelovara, 5. maja, brigada je produžila gonjenje neprijatelja pravcem: selo Predovac - selo Draganec - selo Dvorište - selo Đurđić.

Brzim prodorom brigada je 6. maja u 3 časa izbila na prostoriju Križevaca i, u isto vrijeme, otpočela napad u cilju likvidacije neprijatelja na toj prostoriji. Križevac je branio 111. lovački puk njemačke 117. pješadijske divizije. Poslije kraće borbe, 1. i 2. bataljon probili su neprijateljevu odbranu i upali: 1. bataljon na željezničku stanicu, likvidirajući prethodno snage neprijatelja kod ciglane, a 2. bataljon se probio u sam centar grada, zarobivši veliku količinu komore, uništavajući pri tome motorna vozila. Međutim, jedinice koje je trebalo da napadaju lijevo i desno od 2. krajiške brigade nisu na vrijeme stupile u borbu, što je neprijatelju omogućilo da se sredi, oko 5 časova i jakim snagama obuhvati desno krilo naših jedinica i na taj način ih potisne, odbacivši ih preko rijeke Glogovice i nanijevši nam osjetne gubitke, koji su iznosili: 55 mrtvih i 54 ranjena borca.

Šestoga maja, brigada se zadržala na liniji rijeka Glogovica - Sveta Marija - selo Lenjišćen

Prvi i 2. bataljon brigade povučeni su u selo Đurđić radi sređivanja. U 19 časova, u sadejstvu sa ostalim jedinicama, brigada je ponovila napad i u 22 časa oslobodila Križevce.

Među poginulima u borbama za Kirževce bili su: komandiri vodova Radić Dinkić, Petar Stevanović i pomoćnik političkog komesara čete Branko Marčetić, politički komesar čete Milan Josimović, politički delegat Mile Stefanović i komandiri vodova Selim Mekić, Petar Stefanović, Dragomir Lazarević i Bogomir Miljković.

U tim borbama, kao cjelina, istakli su se 1. i 2. bataljon na čelu sa svojim štabovima, 2. četa 1. bataljona sa komandrom Nikolom Kalanjem, 3. četa 1. bataljona sa zamjenikom komandanta Radom Davidovićem, 2. četa 2. bataljona sa komandrom Mihajlom Despotom i 1. četa 2. bataljona sa komandrom Draganom Damjanovićem.

Poslije razbijanja neprijateljeve odbrane na liniji: Koprivnica - Bjelovar - Žabno, oslobađanja Križevaca i Ludbrega, neprijatelj je na cijelom frontu počeo ubrzano da se povlači.

Sedmog maja, brigada se kao rezerva divizije kretala za 6. proleter-skom brigadom, a u toku dana stigla je na prostoriju Vrh - Černjevo, i sa te prostorije, 9. maja, u 3 časa, krenula pravcem: Vrh - Bisag - Briski - Gručari - Zlatar - Mihavljani, gdje je stigla u 17 časova. U 18 časova brigada je dobila zadatak da izvede pokret za Krapinuk gdje se nalazila grupacija neprijatelja nepoznate jačine, koju je trebalo razbiti i zarobiti.

Dijelovi brigade su oko 20 časova prebačeni kamionima za Krapinu, dok je drugi dio jedinica izvodio pokret pješice. Kada su jedinice stigle u Krapinu neprijatelj se već bio povukao i produžio povlačenje ka Rogatecu.

Desetog maja 1945. u 3. časa, brigada je krenula pravcem Krapina - Duranovac - Gornje i Donje Vidine - Rogatec - Rogaška Slatina. Oko 16 časova, po ulasku u Rogašku Slatinu, prednji dijelovi brigade, poslije tročasovne borbe, uspjeli su da neprijatelja protjeraju u pravcu Celja. Gubici neprijatelja od Krapine do Rogaške Slatine iznosili su: 13 poginulih, 22 ranjena i 498 zarobljena vojnika, a vlastiti gubici bili su: 1 mrtav i 8 ranjenih.

Zaplijenjeno je: 600 pušaka, 30 teških mitraljeza, 21 puškomitraljez, 3 teška bacača, 8 topova, 43 kamiona, 1 autobus, vagon i po eksploziva, 7 bornih kola, 80 vagona, 1 lokomotiva i drugo. Od zaplijenjenog materijala za potrebe brigade uzeto je nešto oružja, municije i 1 kamion, a drugo je sve predato komandi pozadinske divizije.

U toku noći, između 10. i 11. maja 1945, brigada je napala zaštitne dijelove neprijatelja na liniji zapadno od Rogaške Slatine - k. 292 - k. 290 - k. 335, i poslije dvočasovne borbe, uspjela je da protjera neprijatelja. U 17,30 časova izbila na prostoriju selo Devina - Zagorska Bistrica.

Dvadesetog maja 1945, u 3,30 časova, brigada je krenula pravcem Slovenska Bistrica - Slovenske Konjice - Vitanje - Muslinje i u 17,30 časova došla u kontakt s neprijateljem, koji je bio u odbrani na ranije pripremljenoj liniji Lučevac - Pušnik - Točovnik. Jedinice brigada su odmah prešle u napad i poslije dvočasovne borbe uspjele da zauzmu selo Turjak.

Tokom dana, 13. maja 1945, neprijatelj je izvodio žestoke protivnapade i uspio da povрати selo Turjak, ali u toku dana brigada ga je ponovo zauzela.

Četrnaestog maja 1945. jedinice brigade, sa linije: selo Miline - selo Turjak, prešle su u napad na neprijatelja i, poslije kraćih ali žestokih borbi probile odbranu neprijatelja, goneći ga pravcem Turjak - St. Andraš - Melivšek i izbijaju pred Slovenj Gradec, gdje su, u sadejstvu sa 6. proleterskom istočnobosanskom brigadom, likvidirale zaštitne ustaške dijelove i zauzele Slovenj Gradec. Iz Slovenj Gradeca brigada je produžila da goni neprijatelja pravcem: Tamece - Bukovska Vas - St. Peter - St. Janež, gdje se neprijatelj oko 19 časova počeo masovno predavati.

Brigada se zadržala u zahvatu komunikacije Slovenj Gradec - St. Janež - Dravograd, razoružavajući i zarobljavajući neprijatelja.

Brigada je u toku 14. i 15. maja 1945. prikupila zarobljenike, kojih je bilo 5.318, i sve ih sprovela štabu divizije u Slovenj Gradec. Poslije završenih borbenih dejstava, 16. maja, brigada se razmjestila za odmor i sređivanje: 1. bataljon u selu St. Janež, 2. bataljon u St. Jedirt, 3. bataljon u St. Peter, a štab brigade u St. Janež.

Prelazak Save i borbe u Slavoniji

BRANKO MARČETIĆ

Druge krajiška brigada i pri kraju rata se nalazila u sastavu 17. divizije, u kojoj su još bile 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada.

U prvoj polovini aprila 1945. pošto je Brčko bilo oslobođeno, 17. divizija je počela sa prelaskom Save preko pontonskog mosta. Ubrzo su se sve jedinice našle u Slavoniji. Druga brigada je produžila nastupanje pravcem prema Županji, gdje je stigla drugog dana oko 8 sati i već u 12 sati oslobodila Županju. Sedamnaesta divizija se našla na lijevom krilu nastupajućih jedinica sa Sremskog fronta. Pred našim jedinicama nalazile su se njemačke snage, koje su kroz Slavoniju pružale uzastopne otpore našim jedinicama, ali smo ih mi postupno savlađivali i gonili pred sobom. Kada smo prišli na 15 kilometara od Slavanskog Broda 2. bataljon 2. krajiške brigade dobio je ulogu da bude prethodnica brigade. U toj ulozi u daljem kretanju isturio sam u prethodnicu bataljona 1. četu i naredio joj da i ona isturi borbeno osiguranje u jačini jednog voda, jer sam očekivao, da su se Nijemci utvrdili u Slavanskom Brodu.

Kada je borbeno osiguranje čete izašlo iz pošumljenog terena i izbilo pred selo Gornja Vrba - predgrađe Slavanskog Broda, neprijatelj je otvorio jaku vatru. Osiguranje je pleglo i izvjestilo komandira čete, odakle je i iz kojeg bunkera dobilo vatru.

Na dostignutoj liniji ostali smo do smrkavanja. Kada se smrklo, naredio sam 1. i 2. četi da se privuku što bliže neprijatelju i da se odmah ukopavaju. Te noći iskopali smo rovove i jednu saobraćajnicu za doturanje municije i hrane vojsci. Teren ispred nas bio je miniran sa pješadijskim nagaznim minama.

Tu je bataljon sutradan pretrpio velike gubitke od artiljerijske vatre neprijatelja, prije nego što se pošlo u opšti napad na Gornju Vrbu.

U međuvremenu dobio sam naređenje od komandanta brigade da se priprelim za juriš. Morao sam svakoga sata da šaljem kurira u štab brigade, a svakih deset minuta da ih telefonski obavještavam, kakvo je stanje na frontu. Tom prilikom poginulo je šest mojih kurira. Tako sam ostao samo sa dva kurira u četi.

Moj štab bataljona nalazio se u propusnoj cijevi pod cestom, koja je imala promjer od jednog metra. Za razminiranje minskih polja koristili smo krda svinja ili druge stoke, nagoneći ih na njih. Bataljon se, inače, nalazio na glavnom pravcu udara - desna granica - zaključno

cesta i desni susjed, 6. istočnobosanska brigada. Na lijevom krilu bataljona nalazio se 3. bataljon 2. brigade.

Ponovo sam telefonom obaviješten od komandanta 2. brigade Milana Zgonjanina da pripremim bataljon za napad. Dobio sam i četiri teška protivavionska mitraljeza, s preporukom da ih upotrijebim za mitraljiranje neprijateljske osmatračnice, koja se nalazila kod crkve.

Pred kraj dana, komandant 2. brigade, dobio je naređenje od komandanta divizije Blaže Jankovića, da se neprijateljsko uporište Gornja Vrba mora likvidirati.

Naredio je komandantu da mora krenuti u napad za pet minuta. Komandant brigade prenio je naređenje štabu 2, bataljona telefonskim putem, istovremeno naređujući da za osam minuta moramo krenuti na juriš. Postupili smo po naređenju komandanta brigade. Naredio sam komandirima četa da na ugovoreni znak krenu na juriš. I sam sam krenuo za njima u streljački stroj, rekavši pred polazak političkom komesaru bataljona Peri Kneževiću da prikupi 3. četu i da bude spreman da krene za nama, da bi je ubacio u borbu, ako to bude zatrebalo.

Uporištem Gornja Vrba ovladali smo u prvom naletu i ušli u selo. Prolazeći kraj bunkera, bilo je prilika da smo hvatali i zarobljavali njemačke oficire u donjem vešu, jer nisu imali vremena da se obuku, smatrajući da njihovu odbranu niko ne može savladati. Prilikom povlačenja, Nijemci su zapalili magacin sa municijom, koji se nalazio preko Save. Od eksplozije municija i granata nije se moglo razaznati, čija je vatra, naša ili neprijateljeva.

Zatim sam dobio zadatak od komandanta brigade, da nastavim nastupanje i da sve što nađem pred sobom od neprijatelja likvidiram i prođem kroz Slavonski Brod na obalu Save. To sam i učinio.

Malo kasnije stigao je u moj bataljon politički komesar Vlado Bajić i tražio da mu podnesem izveštaj o broju poginulih i ranjenih. Rekao sam mu da to nisam u stanju sada da učinim, pošto je noć. To sam učinio tek ujutru, kada je svanulo, i kada su mi komandiri i politički komesari raportirali o stanju u četama. Taj podatak je tada glasio, oko 72 poginulih i ranjenih boraca i starješina u 2. bataljonu 2. krajiške brigade.

Poslije prve borbe u Slavoniji

HASIBA BAKALOVIĆ

Kada je 11. aprila 1945. Druga krajiška brigada iz Brčkog prebačena preko Save, krenuli smo kroz močvarni teren prema nekoj šumi, gdje nas je dočekao žilav otpor neprijatelja, iz rovova i bunkera. Pred silovitim jurišem naših boraca, neprijatelj je ubrzo uzmakao. Vezom je prenešeno naređenje da se stane, jer je neprijatelj teren ispred nas posijao nagaznim minama. Zahvaljujući ovom upozorenju, mnoge opasnosti su izbjegnute, tako da sanitetsko osoblje nije imalo puno neželjenog posla.

Poslije ove borbe stigli smo u neko manje naselje, gdje smo se malo odmorili i očistili od blata, kako se ko snašao. Ja sam otišla u jednu kuću, nedaleko od smještaja štaba 4. bataljona, u kome sam bila zamjenik referenta saniteta, s namjerom da bih oprala blato sa pantalona i ovlaženi dio isušila po mogućnosti peglom. Na kućnim vratima domaćica me je ljubazno dočekala. Ruke su joj bile brašnjave. Saopštila sam joj razlog dolaska. Pozvala me je u kuću i ponudila da sjednem na malu stoličicu. Umješan hljeb stavila je u korpu, pokrila je bijelim platnom i odnijela u drugu sobu da nadolazi. Za to kratko vrijeme postavila mi je nekoliko pitanja. Odakle sam, kako sam tako mlada krenula u rat, da li sam umorna i gladna. Klela je neprijatelja. Odgovorila sam joj, da sam iz Tuzle, da sam u ratu zbog ljudskog dostojanstva i slobode, da sam umorna i da se čak loše osećam, ali da nisam gladna. Sлагala sam je. Koliko se sjećam, u ta dva dana smo jednom samo jeli. Sjećam se da je dosta drva nabacala u veliki zidani šporet. A, šta se sa mnom dalje desilo?

Ubrzo je uslijedio pokret prema Županji i srećom, što me je neko primjetio, kada sam ušla u tu kuću, pa su me potražili. Domaćica im je rekla da spavam u sobi. Na njihov zahtjev, domaćica me je probudila. Pitala me je, da li mi je dobro. Upitah je i ja, šta ću ja ovdje. Ničim nisam mogla da maknem, - bila sam savladana nekim umorom.

U tom trenutku, primjetih uniformisano lice. Osjetih da sam u postelji, - bila sam prosto zaprepašćena, tako da sam zanijemela. Bio je to jedan od naših drugova, koji je došao po mene, ali ga nijesam poznala i nikada se nijesam sjetila, da li me je on nešto pitao, niti bilo šta rekao. Ostadoh i dalje u postelji. Domaćica je bila zaplašena i vojnom licu je objašnjavala šta se u stvari sa mnom dogodilo. Reče mu, sa kojom sam namjerom došla u njenu kuću, da smo malo pričale i da

sam ja odjedanput pala sa stolice, pa me je ona umivala i unijela u postelju. Rekla mu je, da me samu nije smjela ostaviti da bi našoj vojsci javila, ali da je stalno pazila, da vojska ne bi krenula. Žali, što hljeb još nije gotov, a meni je pripremila, da bih ja obavila svoj posao. Zamolila je toga druga da izađe. Drug je otišao i rekao joj da požuri.

Strašno me je bilo sramota, kako od te domaćice, tako i od onog druga. Uplašila sam se da ne budem pozvana na odgovornost. Uz pomoć te domaćice, ustala sam iz postelje. Ona, opet, kune rat, zbog nedužne mladosti. Uvijek se još nemoćno osjećam. Nijemo sam se pozdravila sa tom ljubaznom domaćicom poljupcem, umjesto uobičajenog pozdrava i zahvalnosti. Vratila sam se u jedinicu. Dobila sam u kuhinji kobasicu sa dva parčeta hljeba. To sam halapljivo pojela. Na brzinu sam spremila sanitetsku torbicu i proletjela tamo - ovamo radi provjere, da li nekome treba sanitetska pomoć. Uskoro je sve bilo pripremljeno za pokret. Moje strahovanje za bilo kakvu odgovornost bilo je sasvim bezrazložno, jer me niko nije ni zapitao, a kamoli, šta rekao, a drug koji je došao po mene ostao mi je nepoznat. Ali, još žalosnije, što toj ljubaznoj domaćici nisam ni ime zapamtila.

Borbe ispred Slavenskog Broda

VASILJE JOVANIĆ VASO

Jedinice 2. brigade u sastavu 17. udarne istočnobosanske divizije zauzele su početkom aprila 1945. Brčko, prešle u Slavoniju i odmah se uključile u borbu sa neprijateljem. Po zauzimanju Županje, nastavile su gonjenje neprijatelja preko slavonskih sela i polja, prema Slavanskom Brodu. Ispred Slavenskog Broda, kod sela Gornje Vrbe, neprijatelj se bio utvrdio u rovovima, a ispred rovova postavio je bio nagazne mine u više redova.

Jedinice brigade dočekane su u napadu žestokom vatrom iz svih oružja. Vodila se žestoka borba za svako uporište i neprijatelj je u odstupanju, zaposjeo utvrđene položaje ispred kanala Glogovica.

Pored rovova za borbe su najveća prepreka bile nagazne mine. Da bi lakše savladali minska polja, sakupili smo u selima čopore svinja i nagnali ih preko njih, ali nam ni to nije pomoglo, jer smo bili dočekani jakim vatrom neprijateljskih mitraljeza, topova i minobacača.

Kada smo vidjeli da nećemo moći lako da savladamo neprijateljska uporišta, dobili smo naređenje da se ukopamo i našom vatrom odbijamo kontranapade neprijatelja. Jedinice 4. i 2. bataljona brigade, noću 17. 18. i 19. aprila 1945, izvodile su uzastopne napade, ali su svi ostali bez uspjeha.

Moja četa (3. četa 4. bataljona) bila je u rovovima i držala je položaj na lijevom krilu borbenog poretka 2. brigade, a održavala je vezu sa jedinicama 15. majevičke brigade. Položaj čete bio je udaljen od minskog polja 100, a od neprijateljskih rovova 300 metara.

Sa komandirovom čete Josipom Malinovskim Sucom pošao sam na izviđanje neprijateljskih položaja. U neposrednoj blizini našeg rova nalazila se jedna kamena ploča, ukopana kao stari spomenik. Došli smo do te ploče i osmatrali neprijateljska mitraljeska gnijezda 19. aprila 1945, nešto oko 11 časova.

Odjednom, Suca se sručio pored mene. Fjuknuo je jedan metak neprijateljevog snajperiste i pogodio ga pravo u čelo. Obuzela me žalost za komesarom, drugom sa kojim sam toliko lijepih uspomena doživeo. Uvukao sam ga u rov i nastala je žalost i među borcima u rovu.

Kako se nismo mogli pomoliti iz rova cijelog dana, tijelo poginulog komesara, prekriveno vojničkim čebetom, bilo je u rovu sa nama do naveče. U prvi mrak iznijeli smo ga i u pozadini položaja sahranili uz dužne počasti.

Četa je te večeri sa ostalim jedinicima 4. bataljona brigade krenula u napad. Uspjela je da se provuče kroz minska polja, likvidirala je neprijateljska uporišta i došla na most koji se nalazio na kanalu Glogovca, ispred predgrađa Slavenskog Broda. Prešla je kanal i sa drugim jedinicama brigade ušla u Slavonski Brod. Poslije slabijeg otpora u gradu, savladana su i poslednja uporišta.

*

Malinovski Stanko Josip rođen je 1925. u Bihaću. Bio je Čeh. U NOB stupio je 1942, a u 2. brigadu 13. decembra 1942, u 4. bataljon. Istakao se u borbama tog bataljona, pa je ubrzo primljen za člana KPJ. Uspešnim političkim radom privukao je u brigadu veliki broj boraca koji su se hrabro borili u njenim redovima.

U oslobođenom Slavonskom Brodu

HASIBA BAKALOVIĆ

Četvrti bataljon, u sadejstvu sa još jednim bataljonom 2. krajiške brigade, na svom pravcu nastupanja, poslednje noći pred oslobođenje Slavanskog Broda, imao je pred sobom dobro utvrđen neprijateljski položaj i jedno dugo i široko minsko polje. Naprijed, se nije moglo bez prethodne akcije za raščišćavanje minskog polja, pa su na njega najprije natjerane svinje i stoka. Nastale su zaglušujuće eksplozije, a zatim je uslijedio napad naših bataljona. Neprijatelj se poslije toga morao povući na naredni i poslednji utvrđeni položaj.

Naše čete su se sklonile u neprijateljeve napuštene rovove i bunke, jer je od ranog jutra jako tukla neprijateljeva artiljerija. Taj položaj koji je neprijatelj napustio bio je urađen u visokom nasipu, sa mitraljeskim gnijezdima koja su bila međusobno povezana podzemnim hodnicima.

Artiljerija je naprosto orala naš položaj. Neko je pronio glas da to tuče naša artiljerija, pošto nije bila obaviještena da se neprijatelj povukao. Naređeno je da niko ne smije biti van zaklona. Ušla sam u jedno mitraljesko gnijezdo, u njegov prazan dio i sjela na izgrađeno sjedište. Nakon kraćeg vremena, obilazeći položaj, stigli su do tog mjesta: komandant 4. bataljona Nikola Obradović, njegov komesar Mustafa Gluhić i, mislim, obavještajni oficir bataljona Mirko Bundža, koji je produžio dalje. Komandant i komesar su svratili u zaklon gdje sam ja bila. Pričali su o borbi vođenoj prošle noći. Ustala sam, namjeravajući da krenem jednim putićem koji je ispred tog skloništa vodio kroz travu prema jednom nogostupu u živici, prema kući oko koje su se vrzmali naši borci. Na komandantovo pitanje kuda ću, rekla sam im gdje ću, ali je on odsječno rekao »Ne«, i »Sjedi«. U tom trenutku istom stazom uputio se jedan muškarac. Ličio mi je na civila. I taman kada je htio da istupi na nogostup, odjeknu eksplozija i on osta na mjestu mrtav. Komandant me je pogledao i upitao: »Jel šta bi sa onim nesretnikom«. Tako bih da ne bi komandanta i njegovog neprikosnovenog »ne«, izgubila život ludo, a ne kao borac u jurišu.

Toga dana, 20. aprila 1945, uveče, naša artiljerija je pogodila magacin municije ili neko drugo zapaljivo skladište u Slavonskom Brodu. Visoki plamen je obasjao naš položaj, a potom su, uz podršku artiljerije, krenule u napad naše jedinice i likvidirale i poslednju liniju snažne nep-

rijateljeve odbrane. Nastupali smo preko nekog kanala i u ponoć stigli u Slavonski Brod. Idući jednom ulicom, opazila sam na vratima apoteke polupana stakla. Ušla sam kroz razbijeni prozor i u mraku počela da pretražujem po rafovima i ladicama da vidim da li je šta ostalo od robe. Izašla sam praznih ruku. Ulice su na ponekim mjestima bile zatrpane svakojakim ratnim materijalom. Ubrzo sam stigla jednu četu 4. bataljona i, nakon kraćeg vremena, smjestili smo se u prostrani hodnik neke kuće. Malo smo odspavali, a ujutro nam je domaćin priredio prijatno iznenađenje. Ljubazno nas je počastio kriškama ukusnog slavonskog hljeba, namazanim divnim domaćim puterom, i ukusnim čajem u divnim šoljama.

Kako smo oslobodili Križevce

RADMILLO BUGARČIĆ

Godina 1945, april. Noć. Samo dašak laganog povjetarca najavljuje dolazak proljeća.

Druga brigada se kreće prilično usiljenim maršem prema Križevcima.

Pokraj puta stižemo neke dijelove jedinica 15. majevičke brigade, koja je u sastavu naše 17. divizije. Borci iznureni i umorni, odmaraju se, očekujući naređenje za pokret.

Prolazimo te umorne borce i stižemo u predgrađe Križevaca. Dolazimo do prvih rovova neprijatelja i uskačemo u njih. Nigdje otpora, ni traga od neprijatelja, sve je djelovalo tako mirno, a ipak i stravično.

U rovu, na jednoj okuci tranšeje, spazih zadihanog momka. Noć je bila tamna, bez mjesečine, pa se uniforma teško raspoznavala.

Kada sam mu se približio na svega jedan korak, on sav zadihan progovori: »Uh, brate moj dragi, umalo me ova banda ne uhvati«. Na to ga ja upitah: »Koja banda, družo«. Kada je čuo riječ »družo«, kao iz puške izbačen, skočio je preko grudobrana rova u tamnu noć. Za njim smo ispalili nekoliko rafala iz automatskog oružja. No, mislim da je uspio da umakne.

Bio je to ustaški vojnik koji je, po svoj prilici, bio zaostao na položaju, pošto su se ustaše povukle iz predgrađa grada.

Približavalo se aprilsko jutro, koje je obećavalo lijep i sunčan dan.

Moj vod, odnosno desetina, razmještena po toj tranšeji, dugoj oko 50 metara, iščekivala je naređenje za pokret prema gradu.

Na trenutke smo čuli mitraljesku i puščanu paljbu desno od našeg položaja, ne znajući o kakvim se okršajima radi. Kasnije smo saznali da su tamo bili dijelovi naše brigade, koji su se povlačili vjerovatno zbog pritiska brojnijeg neprijatelja, a nešto i iz taktičkih razloga. Ne znamo kako, ali zbog prekinute veze sa štabom brigade na desnom krilu, naš vod, odnosno desetina, ostao je u tim rovovima, sačekavši da to aprilsko jutro svane.

Kada se razdanilo, lako smo mogli uočiti sa balkona obližnjih zgrada ustaške mitraljeze koji su pratili svaki naš pokret. U daljini su se nazirali neprijateljevi vojnici u crnim uniformama u streljačkom stroju, sa uperenim puškama i puškomitraljezima. Iz nekoliko pravaca kretali su se prema nama.

Zapadna strana našeg položaja bila je na neki način slobodna, ali svako iskakanje iz rova bilo je veoma rizično i ravno samoubistvu.

Sačekati neprijatelja i pružiti neki organizovaniji otpor bilo je takođe rizično, jer je odnos snaga bio 1:100 u neprijateljevu korist, a možda i veći. Ipak smo se na brzinu dogovorili. Čekanja nema, jer vrijeme radi za neprijatelja. Rješenje je bilo da se iskaće iz rova pojedinačno i povlači u nekoliko pravaca prema našim jedinicama.

Štitili smo jedni druge prilikom iskakanja iz rovova dok se nismo našli u vatrenom paklu.

Tukli su nas sa svih strana puščanom i mitraljeskom vatrom, a kasnije, kada nas mitraljeski metak više nije sustizao, osuli su na nas vatru iz minobacača.

Bilo je jutro kada smo počeli da se povlačimo, a tek smo naveče stigli na zbornu mjesto, gde su se jedinice pregrupisavale i spremale za napad, jer su Križevci morali biti oslobođeni. Iznijeli smo i dva naša ranjena druga, a na mom raskopčanom šinjelu bilo je oko 18 rupa izbušenih neprijateljskim rafalima. To su bili poslednji trzaji neprijatelja, jer sutradan, pod naletom naših jedinica, ustaše su napustile Križevce i, panično odstupajući, krenule prema Sloveniji, ka gradovima Slovengradec i Dravograd, gdje su ih naše jedinice sustigle i najveći deo uhvatile i zarobile.

Križevački slučaj

DRAGO DAMJANOVIĆ

Napad na ustaško uporište u Križevcima izveden je 6. maja 1945. godine. Bez otpora ili bilo kakvih drugih teškoća. Upali smo tog proljetnjeg i sunčanog dana u Križevce, a neprijatelj je bio potpuno obezglavljen, jer se nije nadao tako brzom i munjevitom upadu u grad. Iznenadjenje je bilo potpuno, jer su mnogi neprijateljevi vojnici skakali iz kasarni i drugih objekata samo u donjem vešu, jer nije bilo vremena da se traži i oblači uniforma. Došli smo i do nekoliko njemačkih zarobljenika. No, ubrzo, neprijatelj se sredio i počeo pružati organizovaniji otpor.

Razvila se žestoka ulična borba i gotovo sa svake kuće i prozora na nas su bacane ručne bombe, a bili smo tučeni i iz drugog oružja. Odmah smo uvidjeli da u Križevcima stvari neće ići tako dobro kako smo mislili. Osjetili smo da nas neprijatelj tuče i s leđa, pa smo se počeli polako i povlačiti. Odmah je došlo do borbe prsa u prsa. Mislim da je i neprijatelj brzo zaključio da su naše snage, prema njegovim, relativno male, pa je navalio svom žestinom da nas što prije opkoli i uništi. Opkoljavanje mu je i uspjelo. Nije se znalo ko na koga puca, od kuda i ko nastupa - takva se gužva bila stvorila. Napokon smo uspjeli da se probijemo. Moj 1. vod, čiji je komandir bio Pero (prezimana mu se ne sjećam), mlad borac, Šumadinac, ostao je na položajima van grada na jednoj kosi. Kasnije je cio vod izginuo, odnosno bio zgažen gusjenicama tenkova, jer se nije imao čime suprotstaviti tenkovima (nije imao nikakvih protivtenkovskih sredstava).

U mojoj četi bio je jedan puškomitraljezac, po imenu Milisav, mlađić iz Šuniadije. U našim redovima bio je do oktobra 1944. godine. Tad je ulicom prema nama naišao njemački motociklista sa prikolicom »cindap«, na kojoj su bila dva puškomitraljeza »šarca«, koji su kosili sve ispred sebe, Milisav mi je rekao da malo sačekam i da vidim šta će on sa njim uraditi kad se malo približi. Kad su Nijemci prišli na nekih tridesetak metara, Milisav je precizno pustio dugi rafal po njima, tako da je cijela posluga trenutno pobijena, a dijelovi »cindapa« razbacani po ulici. Zatim su se i zapalili, tako da ni od »Cindapa« ni od vojnika za par minuta nije ostalo ništa - sve je bilo uništeno i spaljeno. Pohvalio sam tog hrabrog ratnika, a on mi je obećao da, dok je živ, tom ulicom neće proći nijedan njemački vojnik.

Otišao sam sa tog mjesta, a kad sam kasnije navratio da vidim šta je sa Milisavom, na žalost, više nije bio među živima, kao ni njegov po-

moćnik. Drugi borci su mi ispričali da je ulicom naišlo jedno njemačko oklopno vozilo (izgleda transporter), osmotrilo odakle tuče Milisavljev mitraljez, približilo mu se na svega nekoliko metara i iz krupno kalibarskih mitraljeza zbrisalo sve što se tu nalazilo. Tako je završio život moj hrabri i dobri puškomitraljezac Milisav.

Težak je to bio dan za cijeli naš 2. bataljon. Mislim da smo imali čak i sreće, jer situacija i odnos snaga, bili su takvi da smo mogli imati mnogo veće gubitke. Vidio sam i nekoliko slučajeva da ustaše iz stojećeg stava sa četrdesetak metara tuku po našem streljačkom stroju, a mi odstupamo. Srećom, malo su koga zrna pogadala.

U toj teškoj i kritičnoj situaciji iz moje čete se posebno istakao komandir voda Alija Ahmetović. On je, bio izrazito visok i jak momak, tako da mu nije bilo teško da rukama savlada dva, pa i tri čovjeka. Tako je toga puta jednostavno rukama udarao i rušio pojedine neprijateljeve vojnike. Sjećam se da su borci moje čete uhvatili jednog njemačkog oficira koji nije dao da se razoruža i nije htio da preda pištolj. Najednom sam se i ja tu našao, a zatim dođe i Alija. Njemački oficir je stalno govorio, da nije fašista, da je socijalista, i držao je pištolj u ruci. Neki vojnici su pokušavali da mu ga otmu, ali nisu uspjevali, jer je i on bio fizički dosta jak. Kad je to vidio, vodnik Alija, mu je doslovno rekao: »Komandire, dozvoljavaš li da mu ja otmem pištolj«. Naravno, dozvolio sam mu. Kad ga je Alija uzeo u svoje ruke sve je začas bilo gotovo. Pištolj se našao u Alijinim rukama.

Križevci su nas veoma skupo koštali. Moja četa je tada imala oko 120 boraca, a mrtvih, ranjenih i nestalih samo iz moje čete bilo je 47. Takvi gubici se ne mogu ničim opravdati. Nikola Obradović, komandant našeg bataljona, ljut i žalostan zbog tolikog gubitka, opazio me i ljutito zapitao: »Damjanoviću, gde ti je četa? odgovaraćeš ti meni za četu«. Isto tako ljut - ne znam gdje mi je glava i šta dalje da radim - zapitao sam ga: »A, gdje je tebi bataljon, komandante«. Prema podacima prikupljenim za tu borbu samo iz našeg bataljona bilo je oko 180 mrtvih, ranjenih i nestalih boraca.

Kako smo kasnije doznali, u Križevcima smo se tukli sa poznatim ustašama »Pavelićevog tjelesnog zdruga« i dijelovima njemačkih jedinica. Ti zlikovci su se borili do posljednjeg, jer su znali kakve su zločine počinili u našoj zemlji.

Naš Bataljon je uvijek požrtvovano obavljao dobijene zadatke. U toj borbi imao je najveće gubitke od kada je formiran - 1942. godine. Uzrok za to bila je velika greška u planiranju izvođenja te akcije.

Poslednji dan rata

DRAGO DAMJANOVIC

Nalazili smo se u dolini Sloven Gradeca. Tog dana, 14. maja 1945, oko 10 časova, jedinice brigade stigle su na položaje u taj naš najsjeverniji grad. Nakon kratke, ali oštre borbe, zauzeli smo ga.

Tada sam bio komandir 1. čete 2. bataljona. Sjećam se da sam sa četom posjeo položaj duž jedne ceste, a pred nama je bio nekakav most. Na drugoj strani mosta, na oko 30-40 metara položaj su držale ustaše (izgleda »Crna legija«), a bilo je i raznih drugih jedinica, među njima i Nijemaca i četnika. Moja četa, spremna i raspoložena za borbu, samo je čekala komandu pa da se složno baci na ostatke tih domaćih zlikovaca. Raspoložonje kod boraca, kao i kod starješina, bilo je odlično, jer smo znali da su poslednji minuti krvavog i dugog rata. Puškomitraljeza u četi imalo je oko 16-18. Većinom su to bili njemački »šarci«, sa dovoljno municije, pa nismo morali štedjeti. Pored toga, bilo je u četi i drugih oruđa, kao i u drugim jedinicama bataljona.

Komandiri mojih vodova Aleksandar Mirosavljević Leka i Alija Ahmetović, samo su pitali, zašto ne idemo naprijed da te gadove sasijemo i pokosimo. Mog komandira 3. voda, dobrog druga Pere, zvanog Šumadinac, nije bilo među živima, kao ni njegova cijelog voda, jer su prije par dana ostali na mrtvoj straži u Križevcima, gdje su bili bukvalno izgaženi gusjenicama njemačkih i ustaških tenkova.

Upravo smo se pripremali da otvorimo vatru i krenemo naprijed, kad mi neko javi da je naređeno da se vatra ne smije otvarati. Neprijatelj već odavno nije otvarao vatru, ali smo ih vidjeli preko, u rovovima, kako stoje spremni očekuju daljna naređenja. U tom času, kao da je bačen odnekud, pojavio se u streljačkom stroju zamjenik komandanta naše brigade Dušan Sovilj. Po običaju, titovku je bio nabio na čelo, raspasao njemački šinjel, u ruci je držao njemački »parabelum«, a obje ruke bio je zabacio na leđa. Došao je do mene i pitao šta radim, zašto ne idem naprijed. Ne znam ni sam šta sam mu odgovorio. Mislim da sam rekao da je naređenje da se vatra ne otvara.

Naredio mi je da pođem sa njima, pa smo se uputili preko mostića na drugu stranu, ka neprijatelju. Imao sam preko grudi njemački »šmajser«, a o pasu pištolj. Pratlje sa nama nije bilo. Upali smo pravo među ustaše. Samo su nas gledali, ništa nisu govorili, a čudno - uplašeno su izgledali. Moram priznati da nije ni nama bilo ugodno. Meni je to bio prvi put da vidim da smo izmiješani sa neprijateljevim vojnicima, a

da oružje ne smije da se upotrebljava ni sa jedne strane. Sovilj, kao i obično, nešto im je prijetio i psovao im sve i svašta.

Na samom mostu, na toj strani, naišli smo na jednog ustašu puškomitraljesca. Bio je to čupav i zapušten vojnik u rovu, sa pomoćnikom, a držao je nekakav čudan, meni nepoznat puškomitraljez ili mitraljez. Kasnije sam čuo da je to njemački laki mitraljez, kojeg njemačke jedinice nisu kod nas koristile, već u SSSR-u. Sovilj mi je rekao: »Damjanoviću, uzmi taj mitraljez«. Ja, bez razmišljanja, sagoh se i pođem rukom da uhvatim mitraljez za cijev, kad ustaša podiže, uhvati rukom za kundak i za okidač, pa će na mene: »Odstupi, mater ti.... Šta ti misliš, vidiš da se vode pregovori, a dok to traje, ja postupam po naređenju. Odstupi, sasječiću te«.

Vidio sam da nema šale, pa sam se povukao i tog trenutka shvatio da sam lako mogao da poginem, poslednjega dana rata. Gledao sam oko sebe gdje je Sovilj i ugledam ga među nekom velikom grupom ustaša i Nijemaca - nešto galami i psuje. Došao sam do njega, a on je već zaboravio da mi je rekao da uzmemo onaj mitraljez. Tražio je od nekih ustaških oficira da mu dovedu njihovog najstarijeg starješinu. I zaista, za nekoliko minuta, dođe neki njemački oficir, mislim da je bio pukovnik. Sovilj je govorio, a neki ustaški oficir prevodio, da se moraju odmah predati, jer će ih, u protivnom, sve pobiti isključivo minobacačima i artiljerijom. Nijemac je govorio da njihove jedinice ne otvaraju vatru, ali da se predati ne mogu, jer nemaju još za to naređenje. Sovilj je i dalje zahtijevao da se predaju, ili će odmah narediti da se na njih otvori vatra. Nijemac je tvrdio da nema naređenja i da se ne mogu predati. No, poslije tih kratkih pregovora, Nijemac je nešto odugovlačio, pa je poslije izvjesnog vremena otpočela predaja te njihove grupacije.

Bili smo svi zadovoljni i veseli. Tu su se našli i moji, komandiri vodova, Leka i Alija, a razoružavanje ustaša i Nijemaca je već bilo u toku. Svi smo se izmješali, nastao je pravi košmar. Bilo je i puno civila, koji su od straha, usljed propagande neprijatelja, pobjegli od svojih kuća.

U jednoj grupi naišao sam na jednu mladu ženu - ustaškinju, u ustaškoj uniformi. Pitao sam je od kuda ona sa ustašama, a ona mi je odgovorila da je zakleti ustaša, da prihvata ustašku ideologiju i da se vjerno borila. Pitala me zašto se čudim kad i kod nas ima puno žena - partizanki. Sjećam se da je rekla da sad kad su oni izgubili rat vlast je naša, pa možemo raditi sa njima šta hoćemo.

Čuo sam od nekih naših drugova, mislim od druga Despota i još nekih, da su među ustašama pronašli neke svoje komšije iz Podgrmeča, koje su prepoznali kao palikuće i zlikovce.

Toga i slijedećeg dana - 15. maja, jedinice naše brigade bile su zauzete razoružavanjem kvislinga i sređivanjem i prikupljanjem naoružanja i opreme koje je neprijatelj morao tu odložiti.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
-----------------	---

Prvi dio

DRUGA KRAJIŠKA BRIGADA

Ljuban BUDIMIR: Prvi bataljon Druge krajiške brigade	11
Đurađ PREDOJEVIĆ Đurin, Pero Knežević: Drugi bataljon Druge krajiške brigade	19
Milan STANIĆ: Treći bataljon Druge krajiške brigade	31
Petar BABIĆ Pepa, Josip TVRZ Pepi: Borci iz srednje Bosne u prvom stroju brigade	39
Vojin HADŽISTEVIĆ: U Banjalučkoj četi Prvog bataljona	41
Stevo MLANKOVIĆ: Iz Kozarske ofanzive u Drugu brigadu	62
Veljko BOROJEVIĆ Veso: Sa protivkolcem iz Kozarske ofanzive u Preteču četetu brigade	64
Dušan GRAHOVAC: Sa Baljskom četom u Prvom bataljonu	75
Svetko RODIĆ: Druga krajiška i Bošnjaci	76
Mile SEVO: Prva prateća četa brigade	80
Vasilije JOVANIĆ Vaso: Put do kurira u štabu brigade	85
Idriz ČEJVAN: Organizacija i sadržaj partijsko-političkog rada u brigadi	^
Dragoslav MUTAPOVIĆ: Nezamenljiva uloga partijsko-političkog rada u brigadi	
Vojin Lukić: Na dužnosti partijskog rukovodioca u Drugoj brigadi	109
Dr Hajrudin KULENOVIĆ: Sanitet Druge krajiške brigade	114
Rade NJEGOVAN: Intendantska služba brigade	121
Vasilije JOVANIĆ Vaso: Rad kurira brigade	133
Đuro MASTALICA, Slavko SRDIĆ: Bobijaši u drugoj brigadi	137
Miloš BUNDALO: Iz Tuk-Bobije do komandanta brigade u istočnoj Bosni	141
Vojin HADŽISTEVIĆ: Djevojački četverolist u Drugoj brigadi	150
Mirko STANIĆ: Crne slutnje	173
Vojin HADŽISTEVIĆ: »Za slobodu sam živjela - za slobodu umirem«	178
Mirko STANIĆ: Kad bih imala noge	187

Drugi dio

PRVA BORBENA DEJSTVA

Milan STANIĆ: Prvi narodni heroj Druge brigade	193
Savo MAJDANAC: Napad na ustaško uporište u Vrhpolju	200
Vojislav DELIĆ: U borbama na Vrhpolju i Manjači	201
Nikola NOVAKOVIĆ: Komandir nas je izdao	202
Uroš VUČKOVIĆ: U borbama na Manjači	203
Ilija BUKARICA: Borbe na Manjači	205
Milan STANIĆ: Iz borbi Trećeg bataljona na Manjači	209
Hajro KAPETANOVIĆ: Bio sam u stroju Druge brigade	212
Josip TVRZ Pepi: Izbjegnuto međusobni sukob	225
Stevo MLANKOVIĆ: Na Manjači 1942.	227
Josip TVRZ Pepi: Kako sam postao sekretar aktiva SKOJ-a u četi	228

Dragoslav MUTAPOVIĆ: Godinu dana sa Drugom brigadom	229
Petar DIVJAK: Cilj nam je oslobođenje Jajca	235
Bozo BUNDŽA: Minobacački vod u borbama za Jajce i na prostoru Trav- nika	237
Ilija BUKARICA: Strah od »blinde« u Jajcu	240
Dragutin ALEKSIĆ Dragan: U udarnoj grupi za oslobođenje Jajca 1942	242
Ilija BUKARICA: Kako sam primljen u partiju i postao politički delegat voda	243
Ahmet 5ERTOVIĆ: Izgubismo dragog druga i starješinu	247
Milka HOCEVAR-KOSOVAC: Šest mjeseci u Drugoj brigadi	248
Petar DIVJAK: Muka sa šubarom	249
Vasilije JOVANIĆ Vaso: Sa poštom u Operativnom štabu	250
Petar DIVJAK: Iznenađili smo našeg stražara	252
Ilija BUKARICA: Prepiska sa skojevskim aktivom sela Hašani	253
Stevo MILANKOVIĆ: Oslobođenje Jajca	255
Vasilije JOVANIĆ Vaso: Susret sa Đurom Pucarom Starim	257
Boško BILBIJA: Neumjesna šala	260
Drago DAMJANOVIĆ: Puškomitraljez otkazao	261
Josip TVRZ Pepi: Oslobođenje Bihaća	262
Idriz ČEJVAN: Prvi bataljon u oslobođenju Bihaća	264
Ilija BUKARICA: Iz Bihaća u novoj uniformi	268
Stevo MILANKOVIĆ: Oslobođenje Bihaća	271
Ivo LOVRIĆ: Sa Prvim bataljonom u napadu na Bihać	273
Nikica MRDA: Susret sa komandantom Prve proleterske brigade	274
Vasilije JOVANIĆ Vaso: Upoznao sam Mošu Pijade i Veselina Maslešu	276
Petar DIVJAK: Na straži kod Operativnog štaba	279
Branko MARČETIĆ: U borbi za prvo oslobođenje Bihaća	281
Branko MARIĆ: U napadu na Bihać	285
Mirko TOSIĆ: Ranjen u borbi na Bihaću	287
Milan STANIĆ: Iz bombardovanog Bihaća u Četvrtu ofanzivu u Grmeč	288
Gavro PANIĆ: Drugi neuspeo napad na Bosanski Novi	302
Rade DOBRIĆ: Veljkina	304
Boško BILBIJA: Zaspao u toku borbe	306

Treći dio

NA SMOTRI ČETVORTE KRAJIŠKE DIVIZIJE

Mitar DAŠIĆ, Mirko STANIĆ: Na velikoj smotri	309
Jovica SKRBIĆ: U velikom krajiškom kolu s Titom	313
Gavro PANIĆ: Sa Četvrtim bataljonom na smotri Četvorte krajiške divizije i u Podgradcima	317
Vojislav JAKOVLJEVIĆ Vojo: Kuriri Četvrtog bataljona	320
Ilija BUKARICA: U stroju pred Vrhovnim komandantom	322

Četvrti dio

U ČETVRTOJ OFANZIVI I GRMECKA EPOPEJA

Durađ PREDOJEVIĆ Đurin: Sa Drugom brigadom u Četvrtoj ofanzivi	327
Trivun PUVALIĆ: Na Kozari poslije smotre	341
Branko LUKAČ: Pomoćnik mitraljescu Todoru Novakoviću	343
Miloš BUNDALO: Partijski sastanak u Podgradcima	346
Jovica SKRBIĆ: Od Benakovca preko Grmeča do Kozare	350
Svetko PROSIĆ: Drugi bataljon na Benakovcu	358
Gavro PANIĆ: Borbe na Benakovcu	359
Milan ZORIĆ: U borbama na Benakovcu i u Grmeču	360
Vojislav JAKOVLJEVIĆ Vojo: Iz Druge brigade u Sedmu banijsku diviziju	362
Vasilije JOVANOVIĆ Vaso: Kako sam doživio Grmeč	363

Marko MIHAJLOVIĆ: Deset dana u Grmeč planini	369
Trivun PUVALIĆ: Hladne februarske noći - Grmeč	372
Đuro PRIČA: Grmečka golgota	376
Mirko STANIĆ: Gde je moja mama	386
Ilija BUKARICA: Stradanje naroda u Grmeču	389
Ljubica MANDIĆ-RADAKOVIĆ: Tužni prizori iz Grmeča	397
Ilija DELIĆ: U blokiranom Grmeču	399
Svetko PROŠIĆ: Nikad teži dani u mom životu	400
Mirko STANIĆ: Na Ravnom dolu	403
Gavro PANIĆ: Hod po bespuću u zaleđenoj planini	407
Svetko PROŠIĆ: U probodu iz Grmeča	411
Mirko STANIĆ: Jurišom iz obruča	412
Dušan BUNDALO: Preživio sam grmečke strahote	416
Dušan MRDA: Izašli smo iz okruženja	418
Stevo JAKSIĆ Stevica: Iz Grmeča u Podgrmeč i Potkozarje	420
Svetko PROŠIĆ: U podgrmečkim selima posle ofanzive	422
Slavko SRDIĆ: Stradanja naroda po izlasku iz Grmeča	424
Nikola DRAGANOVIĆ: Sa ranjenicima i narodom za Lipnik	426
Svetko PROŠIĆ: Borbeni put i pogibija Steve Karakaša	427
Milan VRANJES: Palom drugu	432

Peti dio

U KRAJINI POSLE OFANZIVE

Milutin MORACA: Junačka Druga krajiška udarna brigada	435
Stevo KERKEZ: Dio posade napustio tenkove i krenuo u potjeru	438
Trivun PUVALIĆ: »Otpisani puškomitraljezac«	442
Boško BUKVA: Kralj degradirao komandanta brigade	445
Milan VRANJES: Uspjela zasjeda	446
Drago DAMJANOVIĆ: Kuriri i iznenađenje u Radmirovcu	448
Milan VRANJES: Neuspjela zasjeda	452
Milan VRANJES: Iznenađenje u Radmirovcima	453
Stevo JAKSIĆ Stevica: Drama na Medenom polju	454
Ljubomir ČAVIĆ: Sam u planini Osječenica	456
Zdravko ALEKSIĆ: Četiri mjeseca u brigadi	458
Milan VRANJES: Neobičan marš bataljona	459
Stevo JAKSIĆ Stevica: Može se i gladan zapjevati	461
Milan VRANJES: Na sahrani nepoznatom	462
Deva TOPIĆ-SPELETIĆ: Sjećanja na poginule drugove	464
Rade DOBRIĆ, Mirko STANIĆ: Na dugom borbenom putu	465
Svetozar GLAMOČANIN: Iz Druge u Dvanaestu krajišku brigadu	469
Uroš PREDOJEVIĆ: Sa brigadom do aprila 1943.	471
Stojan RAJLIĆ: Sa brigadom od Bošnjaka do Tuzle	473
Đuro TANKOSIĆ: U brigadi do januara 1943.	476
Sveto GRBIĆ Plavi: Poslije ranjavanja ostao u Šestoj krajiškoj brigadi	477
Lazo PANJAK: U brigadi do marta 1943.	479
Pero SOPIĆ: U Drugoj krajiškoj do aprila 1943.	481
Sveto KERKEZ: Ponekad se i bez borbe ginulo	484
Nedeljko ADAMOVIĆ: U Drugoj brigadi do jula 1943.	486
Rade BASIĆ: Iz Druge u Prvu proletersku brigadu	488
Dušan VESELINOVIC: Moji drugovi puškomitraljesci	489
Jovo MRDA: U brigadi do aprila 1943.	493
Ilija BORČIĆ: U brigadi do šeste ofanzive	494
Mirko MILJEVIĆ: U brigadi do Kopaonika	498
Miroslav ĐURIĆ: Sa brigadom do aprila 1943.	501
Josip TVRZ Pepi: Naprijed kukavice!	504
Drago ANDULAJEVIĆ: To je za uvijek ostala moja brigada	505
Ilija BUKARICA: Moj nezaboravni drug	506

Sesti dio

BORBENA DEJSTVA U SREDNJOJ BOSNI

Durad PREDOJEVIĆ Đurin: Druga krajiška na terenu srednje Bosne	513
Vasilije JOVANIĆ Vaso: Tragedija u dolini Blatnice	525
Dušan DRLJAČA: Sa komandantom brigade u bolnici u Korićanima	528
Drago DAMJANOVIĆ: Ustaj, pobjegao četnik	529
Kemal ALIĆEHAJIĆ: Dolazak u brigadu grupe omladinaca iz Tešnja	531
Konstantin SIMIĆ Kojo: Prvo vatreno krštenje	534
Mirko TOŠIĆ: Na Kalendarovcima i planini Borja	535
Nikola OBRADOVIĆ: Zarobili smo satnju domobrana	536
Stevo JAKŠIĆ Stevica: Ručak iz domobranskog kazana	537
Marko DRLJAČA: Dva detalja sa borbenog puta u brigadi	539
Dragan STOJAKOVIĆ: Odlazak u Prateći bataljon Vrhovnog štaba	541
Sveto KERKEZ: Četa bez municije a četnici prelaze u protivnapad	542
Razija HADŽISMAILOVIĆ-DUJKOVIĆ: Pogibija Roberta Solca	545
Milosav GAJIĆ: Odlazak u istočnu Bosnu	546
Stevo JAKŠIĆ Stevica: Prelaz preko rijeke Bosne	548

Sedmi dio

U ISTOČNOJ BOSNI

Stevo JAKŠIĆ Stevica: Teški gubici na Ciganištu kod Doboja	551
Vojislav JAKOVLJEVIĆ Vojo: Ni mrtav u ruke neprijatelja	552
Dragutin STANIĆ: Oslobođenje i odbrana Tuzle oktobra 1943.	553
Milosav GAJIĆ: Napad na neprijateljev garnizon u Tuzli	560
Dragica JEVTIĆ-GUTEŠA: U previjalištu Drugog bataljona	564
Borka MEDAN-KRULJ: Omladinke iz Gračanice dolaze u brigadu	565
Ruža VASILJEVIĆ-MEDIĆ: Od Gračanice u istočnoj Bosni do Valjeva	566
Sadija ARNAUT: Tri mjeseca tehnike brigade	567
Fazlija PIRIĆ: Kako su me primili krajišnici	569
Vasilije JOVANIĆ Vaso: Drugi put formirana četa pratećih oruđa	570
Milosav GAJIĆ: Oslobođili smo Sokolac	573
Teufik SULJIĆ: U brigadi od Tuzle do proljeća 1944.	576
Cazim MEŠIĆ: U borbi od Živinica do Bjeljine	578
Sveto KERKEZ: Oči u oči sa četničkim puškomitraljescem	580
Mehmed KOVAČEVIĆ: Sa brigadom od Tuzle do Ibra	582
Nikola ILJAŠEVIĆ: Poslije oslobođenja Sokolca ka Goraždu	585
Milosav GAJIĆ: Napad na uporište u Ustikolini	588
Safet AŠČERIĆ Sava: Šolja toplog mlijeka na Glasincu	590
Nikola POLOVINA: Pisma nisu stigla u Podgrmeč	591
Mujo MEHMEDAGIĆ: Ne pucajte, ovde je narod	593
Safet AŠČERIĆ Sava: Akcija na rudnik Brezu	594
Milosav GAJIĆ: Napad na uporište u Brezi	596
Husein MEŠANOVIĆ: Susret sa njemačkim puškomitraljescem	599
Dragutin STANIĆ: U šestoj neprijateljskoj ofanzivi	600
Rudi PETOVR: Druga krajiška u sastavu 27. divizije	608
Miloslav GAJIĆ: Proboj sa Devetak planine	617
Safet AŠČERIĆ Sava: Na Ravnoj planini u šestoj ofanzivi	621
Anton KOLUNDŽIĆ: Kako sam doživio proboj na Romanovcu	624
Milosav GAJIĆ: Okršaj na Romanovcu	626
Nikola ILJAŠEVIĆ: Romanovac - spašavanje ranjenoig Veljka Lukića Kurjaka	630
Nikica MRDA: Na izviđačkom zadatku u selu Jelaška	633
Nikica KNEŽEVIĆ: Borba na Budoželjskom brdu	635
Vojislav JAKOVLJEVIĆ Vojo: Umalo iznenađenje kod Budoželja	637
Stevo JAKŠIĆ Stevica: Okršaj na Budoželjskom brdu	638
Nikica MRDA: Borba u selima Bereg i Ušnjaci	640

Rajko POPOVIĆ: Borba u selu Bereg	643
Nikola POLOVINA: Kako sam postao komandir voda	645
Rade DOBRIĆ, Mirko STANIĆ: Mitrалjezac Miloš	647
Hasiba BAKALOVIĆ: Komesar ne pušta strojnicu	649
Sveto KERKEZ: Hvatanje četnika u pećini	650
Milosav GAJIĆ: Uхватili smo ustaškog oficira	653
Stevo JAKSIĆ Stevica, Vojislav JAKOVLJEVIĆ Vojo: Jedan detalj iz borbi Četvrtog bataljona	655
Rade DOBRIĆ, Mirko STANIĆ: Izgubismo komandira kod rogatice	657
Petra TODIĆ: Kod Pjenovca ostala sam bez ruke i noge	659
Boško BUKVA: Najmlađi kurir nije doživio slobodu	661
Ilija CVETKOVIĆ Ića: Zasjeđna na putu Sarajevo-Sokolac	663
Drago DAMJANOVIĆ: Devet kamiona u plamenu	664
Drago DAMJANOVIĆ: Predajte se, ruke u vis!	666

Osmi dio

SANDŽAK - CRNA GORA

Mustafa GLUHIĆ: Na položaju kod Foče	669
Nikola ILIJAŠEVIĆ: Od Stolca do Kule i od Kule do Rakove noge ..	670
Milosav GAJIĆ: Rakitnica	674
Nikica MRDA: Sprovođenje ranjenika iz Trnova u divizijsku bolnicu ..	676
Joco MILOSAVLJEVIĆ: Desetar i puškomitrалjezac	679
Vasilije JOVANIĆ Vaso: Partijska kazna zbog meda	680
Nikola ILIJAŠEVIĆ: Borbe u rejonu Foče	682
Drago DAMJANOVIĆ: U borbama oko Foče i Goražda	684
Deva TOPIĆ-ŠPELETIC: Anegdota	688
David GAČEŠA: Od Foče do Zelenih bara u Srbiji	689
Husein MESANOVIĆ: Dva primjera odnosa naroda prema svojoj vojsci ..	694
Selman LIČINA: U borbama od Ivangrada do Dravograda	696
Hasiba BAKALOVIĆ: Pokret preko Peštera ka Ibru	698

Deveti dio

BORBE U SRBIJI

Pero KNEŽEVIĆ: Sa operativnom grupom divizija u Srbiju	703
Dragutin STANIĆ: Brigada na Ibru, Kopaoniku i u Župi avgusta 1944 ..	717
Rajko POPOVIĆ: Pokret ka Ibru - borbe na rijeci	724
Ilija CVETKOVIĆ IĆA: Sa protivtenkovskom puškom u prelazu Ibra ..	727
Hajzir LIČINA Hajro: Prešli smo Ibar	728
Hasiba BAKALOVIĆ: Prelaz preko Ibra i komesar Miloš	730
Gauro PANIĆ: Prva četa Četvrtog bataljona prelazi Ibar	732
Pero KNEŽEVIĆ: Bitna na Kopaoniku	734
Sveto KERKEZ: Borba kod škole na Kopaoniku	742
Selman LIČINA: Mogli smo biti iznenađeni	744
Lutvo HASKOVIĆ: Ranjen kod sela Mojsinje	745
Milorad NEDIN: Nišljije u Drugoj brigadi	747
Nikola ILIJAŠEVIĆ: Oslobođenje Gornjeg Milanovca - susret sa crve- noarmejcima i oslobođenje Topole	749
Nikola POLOVINA: Susret sa jedinicama Crvene armije	751
Nikica MRDA: Borba u Ovčarsko-kablarskoj klisuri	754
Nada MAKIVIĆ: Spašeni ranjenici	756
Hasiba BAKALOVIĆ: Ranjenik sa dvadeset jednom ranom	757
Safet ASČERIĆ Sava: Akcija u Ovčarsko-kablarskoj klisuri	758
Fazlija PIRIĆ: Borba na Ovčaru	760
Dušan VESELINOVIĆ: Rat sam završio kod Preljine	761
Nada NAUMOVIĆ: Najsladi doručak	762

Hasiba BAKALOVIĆ: Hrabrom komesaru i neprijatelju se divio
Paun KOVAČEVIĆ: Sa valjevcima u Drugoj krajiškoj
Jelica VULETIN Pava: U šumadiji sa krajišnicima
Selman LIČINA: Borba kod Mrčajevaca
Gradimir JOVANOVIĆ: Uvek ću se sećati našeg četnog komesara
Veličko ĐOKIĆ: Od Topole do Dravograda
Hasiba BAKALOVIĆ: Crtice iz borbe na Ovčaru
Mustafa GLUHIĆ: Likvidirano je uporište na Ovčaru
Drago DAMJANOVIĆ: Obračun na Vidovoj kosi
Vojislav JOVANOVIĆ: Od Topole do Dravograda
Hajriz LIČINA Harjo: Borba na Vidovoj kosi
Živko ĐOKIĆ: Kuvar u Trećoj četi Četvrtog bataljona
Nikola OBRADOVIĆ: Napad na komunikaciju kod Zaglavka
Paun ČESAREVIĆ: Od Valjeva do Bijeljine
Vasilje JOVANIĆ Vasa: Borba kod sela Zaglavak
Gavro PANIĆ: Borba kod Zaglavka
Vojislav JAKOVLJEVIĆ Vojo, Stevo JAKSIĆ Stevica: Još neki detalji iz borbi Četvrtog bataljona

Deseti dio

PONOVO U ISTOČNU BOSNU I U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA

Pero KNEŽEVIĆ: Prelazak Drine i aktivnosti u sjeveroistočnoj Bosni
Živojin ZIVKOVIĆ: Od Valjeva do ranjavanja u istočnoj Bosni
Milorad BOJIĆ: U borbi od Šapca do kraja rata
Sveto KERKEZ: Bolničarka Fatima
Drago DAMJANOVIĆ: Bježite braćo, sad su ovdje bili partizani
Milorad BOJIĆ: Na prvom zadatku u ulozi desetara
Husein MEŠANOVIC: U kući četničkog vojvode
Radmilo BUGARČIĆ: Moj komandir čete
Drago DAMJANOVIĆ: Nezgoda sa vodičem
Milorad BOJIĆ: Izgubih ratnog druga
Milan MIĆIĆ Milo: Posljednja borba Tome Trninića
Milan ZGONJANIN: U završnim operacijama
Branko MARČETIĆ: Prelazak Save i borbe u Slavoniji
Hasiba BAKALOVIĆ: Poslije prve borbe u Slavoniji
Vasilje JOVANIĆ Vaso: Borbe ispred Slavonskog Broda
Hasiba BAKALOVIĆ: U oslobođenom Slavonskom Brodu
Radmilo BUGARČIĆ: Kako smo oslobodili Križevce
Drago DAMJANOVIĆ: Križevački slučaj
Drago DAMJANOVIĆ: Poslednji dan rata